వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

కావ్య శృఙ్ఖలా

శిశుపాలబధమ్।

మహాకవి శ్రీమాఘ-విరచితమ్।

శిశుపాలబధస్య వివరణసంక్షేపః

ప్రథమసర్గే

నారదస్య శ్రీకృష్ణభవనోపస్థితిః।

తత్రభవాన్ భగవాన్ కుక్షిస్థాఖిలభువనః లక్ష్మీపతిః శ్రీవిష్ణుః లోకశాసనాయ వసుదేవవేశ్మని రుక్మిణీరూపయా లక్ష్మ్యా సమేతః కృష్ణరూపేణావతిష్ఠమానః ఇన్ద్రసన్దేశసమ్భాషణార్థం గగనమణ్డలాదాయాన్తం నారదం దృష్ట్వా ప్రథమం తేజఃపుఞ్జమాత్రమముమవధార్య, క్రమేణ ఆకారవాన్ పుమాన్ నారదోఽయమిత్యబోధి। జనాస్తు తదానీం "కిమయమహిమాంశుః? అథవా హుతాశనః? అపూర్వమిదం ధామ కిమధః పతతి?" ఇతి వితర్కయన్తో విస్మయాత్ ససమ్భ్రమమీక్షాఞ్చక్రుః। రజతశుభ్రేణ శమ్భునా స్ఫుటసాదృశ్యః, పిశఙ్గీః జటాః ధారయన్, ముఞ్జమేఖలాయుక్, అఞ్జనాఽఽభకృష్ణాజినమాచ్ఛాదయంశ్చ, యజ్ఞోపవీతవాన్, స్వచ్ఛస్ఫటికజపమాలాశోభమానోఽసో నాగ్రఃముహుర్ముహుర్మతీనామ్నీం వీణామవలోకయన్ సన్ కృతప్రణామాననువ్రజతశ్చ మునిప్రవరాన్ నివర్త్య ఇన్ద్రభవనవదతిరమణీయం శ్రీకృష్ణభవనం సమాయయౌ। అచ్యుతశ్చ తత్క్షణమేవ శైలశిఖరాత్ తడ఼ిత్వానివ నిజాఽఽసనాదుత్థాయ త్రిలోకపూజ్యం తమర్ఘ్యాదిపూజోపచారేణ సమ్యక్ పర్యపూపుజత్, స్వహస్తసమర్పితాఽఽసనే తం సముపావేశయచ్చ। సముపవిశ్య చ తస్య పురతస్తదాసనే

మునిరసౌ నానాతీర్థోపహృతాః కలుషరాశివినాశపటీయసీరపః కమణ్డలోః పాణౌ నిధాయ, తదపచితివిధానాదతిప్రీతిమన్తమానతశిరసచ్చ్యుతమచ్యుతమభిషిషేచ, అనుజ్ఞయా కాఞ్చనమయాఽఽసనే న్యవీవిశచ్చ। ఉపవిష్టశ్చాసౌ స్వభవనే నారదాఽఽగమనాతిప్రముదితః సన్ అనన్తరోదీరితాం వాచం సప్రశ్రయమభాషత।

నారదం ప్రతి శ్రీకృష్ణోక్తిః।

"భవదవలోకనం హి శరీరధారిణాం ద్రష్టౄణాం వర్త్తమానభూతభవిష్యత్కాలేషు పవిత్రతామేవ ప్రకటయతి, యతః ప్రాగనుష్ఠితైః ప్రచురైః సుకృతైరేవ తత్ కృతం భవతి, దర్శనకాలే చ నిఖిలం పాపం వినాశయతి, సూచయతి చ విపులం భావి కుశలమ్। తథా సహస్రకిరణోఽపి యదన్ధకారజాలం నివారయితుం న శశాక, తదజ్ఞానసమ్భూతం తమస్త్వయైవ చ్ఛిన్నమ్। హే మునే! యద్యపి శ్రుతిసమ్ప్రదాయద్వారా ధర్మాఽధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతుభూతస్య తవ అమునా దర్శనేనైవ కృతార్థీకృతోఽస్మి, తథాఽపి త్వద్వాక్యమహం శ్రోతుమిచ్ఛామి, శ్రేయసి కస్యాపి తృప్తిరేవ నాస్తి। నిస్పృహోఽపి త్వమాగమనకారణం కథయ, ఇతి యత్ వక్తుమిచ్ఛామి, తత్ర తవేహాఽఽగమనేన జనితాఽఽత్మగౌరవ ఏవ కారణమ్"।

కృష్ణం ప్రతి నారదవాక్యమ్।

"హే పురుషశ్రేష్ఠ! యోగినామపి సాక్షాత్కరణీయేన త్వయా నైవం భాష్యేత, యతస్త్వద్దర్శనమేవాతిమహత్ప్రయోజనమ్।దుర్గమమోక్షపథసఞ్చరణైషిణాం మనస్వినామపి "న స పునరావర్త్తతే" "తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి, నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" ఇత్యాది శ్రుతిభిః త్వమేవ నిరపాయస్థానముదీరితమ్। త్వామేవ చ కపిలాదయః మహర్షయః మహదాదిభ్యః పృథగ్భూతం పురాతనమ్ ఉదాసీనఞ్చ పురుషం విదన్తి। వరాహరూపిణా త్వయా హేలయా సముద్ధృతం భూతలం పునః త్వమేవాద్వితీయశిల్పీ పురా శేషఫణాసహస్రేషు స్తమ్భభూతేషు నివేశితవాన్। దానవపీడ़ితమిదం విశ్వఞ్చ నైశతమోవిఘటనపటీయాన్ రవిరివ త్వమేవ పాతుం సమర్థః। హిరణ్యాక్షపురఃసరాసురద్విపథినాశినస్తవ హరేః కంసాదినృపతిమృగవినాశస్త్వకిఞ్చిత్కర ఏవ। హే ఉపేన్ద్ర! ఇన్ద్రసన్దేశాదిదానీమహముపాగతః, సర్వకార్యధురన్ధరేణ భవతా విశ్వజనహితకరం హి తద్వచనం నిశమ్యతామ్। పురా యో హి సూర్యవదతితేజస్వీ నిర్భీకః దేవానాముత్పీడ़కశ్చ హిరణ్యకశిపునామా మహాసురః నృసింహావతారభాజా త్వయైవ

నవోఢకామినీకుచసఙ్గభఙ్గురైః నఖైరురో విదార్య్య వినాశితః, అథ స ఏవ హిరణ్యకశిపుర్జన్మాన్తరమాసాద్య త్రిదశైర్య్యుయుత్సుః రావణో నామ రాక్షసో భూత్వా త్రిలోకస్య ప్రభుర్భవితుమిచ్ఛుః పశుపతేః ప్రీతయే స్వకీయాని నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా, దశమం శిరః సమాహోతుం ప్రవృత్తః సన్తుష్టాత్ తస్మాత్ దేవాత్ త్రైలోక్యాఽఽధిపత్యం వవ్రే। తతోఽసౌ యుద్ధే కౌశికం విజిత్య, దేవానన్యాంశ్చ వశీకృత్య అహర్దివం దివః ప్రభూతమస్వాస్థ్యం విదధే। భవానపి తదా దాశరథిర్భవన్ జలధిలఙ్ఘనేన లఙ్కామాసాద్య దణ్డకారణ్యమధ్యాద్వనితాఽపహారిణం తం వినాశితవాన్। తత్ కిమిదానీం స్మరసి?

పునరప్యదః రక్షః రాక్షసదేహముత్సృజ్య నాటకీయవస్తుని నటస్య భూమికాపరిగ్రహవత్ జన్మాన్తరమామాద్య దమఘోషసుతః శిశుపాలసంజ్ఞకోఽభూత్। శైశవే చతుర్భుజస్త్రిలోచనశ్చ భూత్వా జాతోఽసౌ సమ్ప్రతి యౌవనే రవిరివ తేజస్వీ స్వేచ్ఛయా చ దేవదానవరక్షమాం ప్రసాదానుగ్రహౌ విదధత్ బలగర్వాత్ సతీ యోషిత్ స్వపతిమివ స్వాం ప్రకృతిం ప్రాగివ సమాసాద్య జగత్ ప్రబాధతే। అతస్త్వమముమతిక్రాన్తదైవశాసనం శిశుపాలం శీఘ్రమేవ వినాశయ"। ఇత్యభిధాయ మహర్షినారదే గగనమణ్డలమారోహతి సతి “తథాఽస్తు” ఇతి తద్వచనమఙ్గీకృతవతః కృష్ణస్యాఽఽననే చన్ద్రసముత్థితః ధూమకేతురివ రిపువినాశపిశునః భీషణాఽఽకారః భ్రూభఙ్గః సమజాయతేతి।

ఇతి ప్రథమః సర్గః।

ద్వితీయసర్గే

ఉద్ధవబలరామాభ్యామచ్యుతస్య సభాయాం మన్త్రణమ్।

అథ తత్రభవాన్ లోకానుగ్రాహకః పరమకారుణికశ్చ పరమాత్మా శ్రీకృష్ణః కర్త్తవ్యబుద్ధిపరాయణోఽపి లోకశిక్షాఽర్థం సన్దిగ్ధే కార్య్యవస్తుని మన్త్రస్యౌచిత్యం దర్శయితుమిచ్ఛుః, ఇన్ద్రసన్దేశశ్రవణానన్తరం చైద్యం ప్రతి చ ప్రతిష్ఠాసుః, యజ్ఞమనుతిష్ఠతా యుధిష్ఠిరేణాఽఽహుతశ్చ సన్ వివర్ధితకార్య్యద్వయాభ్యాం పర్య్యాకులో భవన్

మన్త్రణాఽర్థముద్ధవబలరామాభ్యాం సహ సభావేద్యాం సముపవిశ్య తయోః సురకార్యసుహృత్కార్యయోర్విప్రతిషేధం యథాయథం తాభ్యాం న్యవేదయత్।

తత్ర శ్రీకృష్ణవాక్యమ్।

"నాటకీయవస్తుప్రవర్త్తనాఽర్థం పూర్వరఙ్గవత్ యుష్మాకం వచనానామవసరప్రదానార్థమేవ మదీయభాషణం, న ఖలు పాణ్డిత్యప్రకటనాయ; తేన హి ప్రస్తూయతే యత్, దిగ్విజయిభిర్వశీకృతరాజమణ్డలైః భీమాదిభిర్భ్రాతృభిరేవ ధర్మ్మపుత్రస్య యుధిష్ఠిరస్య యజ్ఞకర్మ్మ వినాఽప్యస్మాభిః సుశృఙ్ఖలతయా సమ్పత్స్యతే ఏవ, హితాభిలాషిణా పురుషేణ తు వర్ద్ధిష్యమాణవ్యాధిరివ ప్రవర్ద్ధమానః శత్రుః శీఘ్రమేవ ప్రతికార్యః, న తూపేక్షణీయః కదాచిదపి। చైద్యో యన్మహ్యం దుహ్యతి, తేన నాహం కియదపి పరితప్యే; కిన్తు యదిహ లోకం భృశముత్పీడ॰యతి, తదేవ మాం దుఃఖమనుభావయతి; తేన చ పురత ఏవాసౌ యాతవ్యః ఇతి; ఇదం తావన్మమాభిమతమ్। విషయే చైతస్మిన్ యువయోరపి మతం శ్రోతవ్యం, యతః విదితతత్త్వార్థస్యాపి జనస్య కర్త్తవ్యార్థే ప్రాయశః సన్దేహః సముత్పద్యత ఏవ, మయాఽప్యత్ర సన్దిహ్యైవం భవన్తౌ పృచ్ఛ్యేతే ఇతి"।

కృష్ణం ప్రతి బలరామవాక్యమ్।

అభిధేయసమ్మితాక్షరతయా పరిమితాం వాచమభిధాయ విరతం చ మాధవే, రిపుకృతాపకారస్మరణేన పరితప్తో హి బలరామో వృద్ధత్వాదగ్రే వక్తుమిష్టమప్యుద్ధవస్య వాక్యమపవార్య వక్తుమిచ్ఛన్, మదిరాపాన-పాటలితనయనే విఘూర్ణయన్, అహఙ్కారపరితప్తైర్వదనమారుతైర్వనమాలాఞ్చ మ్లాపయన్, రిపుం ప్రతి కోపాదుపరక్తాఙ్గసంసక్తాన్ స్వేదవిన్దూంశ్చ ధారయన్నిదం వక్తుముపచక్రమే।

“నిర్ద్దోషం హి వాసుదేవభాషితమస్మాభిః సిద్ధాన్తతయా స్వీకర్త్తవ్యమ్; కేవలం తదనుష్ఠానమేవ సమ్ప్రతి కరణీయమ్; అత్యల్పాదపి తద్వచనాత్ భూయస్యాఽపి వాచా కిమప్యధికం వక్తుం న ఖలు కశ్చిత్ సమర్థతరో భవేత్। ఇన్ధనరాశివినాశీ వహ్నిరపి తేజసా పూషాణం నాతిక్రామతి। గుర్వర్థవదల్పాక్షరస్య తద్వచసః ప్రపఞ్చతరాణి వ్యాఖ్యానరూపాణి హి భవన్తు మమైతాని వచనాని। నిపుణానాం హి భాషితైః వృహస్పతిసమా అపి ప్రతికూలవాదినా నిర్వాచః ఏవ క్రియన్తే, క్రియన్తే చానుకూలవక్తారో జడ॰ా అపి ప్రవాచః।

అధౌత్రగ్రన్థా హి మన్దమతయోఽపి షడ్గుణాదీన్ వ్యాఖ్యాతుమలం భవన్తు, కిన్తు కార్యాకార్యమజానతామవిమృష్యకారిణాం వాగ్మినామపి వాగాడ్ంబర: వ్యర్థ ఏవ భవతి, ఇతి దృశ్యతే। భూపతీనాం హి సౌగతానామివ సన్ధ్యాదిషు కార్యేషు పఞ్చాభ్రస్కన్ధేభ్యో అపరో మన్త్ర ఏవ నాస్తి। సుగుప్తస్యాపి మన్త్రస్య పరేభ్యో భేదశఙ్కయా, మన్త్రభేదే సతి కార్యహానిర్భవేదితి సమ్భావనయా చ మన్త్రితార్థక్రియా సతామచిరేణైవ సాధనీయా। ఆత్మోదయః పరహానిశ్చేతి ద్వయీ ఏవ నీతిః, షాడ్గుణ్యాదివర్ణనమస్య హి ప్రపఞ్చః; తస్మాదాత్మోదయార్థం కైరపి విలమ్బో నైవ విధేయః। పూర్ణచన్ద్రోదయమభిలష్యతః మహోదధేరివ లబ్ధోదయస్యాపి పుంసః అల్పసమ్పదా పరితృప్తిర్నైవ యుక్తా। అభిమానినో హి సమూలమేవ శత్రూన్ హత్వా స్వీయాం సమున్నతిం వాఞ్ఛన్తి, శత్రువినాశమకృత్వా సర్వేషామేవ దుర్లభైవ భవతి ప్రతిష్ఠా; తేన హి ఏకస్యాపి శిశుపాలస్య శత్రోరవస్థితౌ నాస్త్యేవ సుఖమ్। అస్మాకం పైతృష్వస్రేయస్య శిశుపాలస్య మహజమిత్రతయా కరణీయోఽపి సన్ధిరపకారితయా తస్మిన్ న ఖలు సమ్యగుపయుజ్యతే, వరముపకారిశత్రుణాఽపి సన్ధిః, న పునరపకారిణా బన్ధునా; యతః ఉపకర్త్రైవ మిత్రమ్, అపకర్త్రా చ శత్రురితి; తేన హి ఉపకారాపకారఘటితమేవ మిత్రామిత్రయోర్లక్షణమధిగన్తవ్యమ్। హే హరే! బన్ధుభిస్తస్మై చేదిపతయే ప్రదత్తాం రుక్మిణీం రాక్షసధర్మేణోద్వహతా త్వయా అసావతితరామేవ ప్రకోపితః। స్త్రియ ఏవ హి భవతి గాఢ్వైరితాయాః ప్రధానం నిదానమ్, అత ఏవ నరకాసురవిజయార్థం గతవతి చ త్వయి అసావపి తత్క్షణాత్ అస్తమితతపనాం మేరుతటోం తమోరాశిరివ పురీమిమామవరుద్ధవాన్, అపహృతవాంశ్చ బభ్రునామ్నః యాదవస్య దారాన్। ఏవం పరస్పరవిరుద్ధక్రియయా మిత్రమప్యసౌ కృత్రిమః శత్రురేవ కృతః ప్రాగేవ। సరోషే రిపౌ స్వయచ్ఛ వైరం విధాయ ఉదాసీనవదవస్థితస్య తు విపదవశ్యమ్భావినీ; కే వా కక్షే ప్రజ్వలితమగ్నిం ప్రక్షిప్య మారుతాభిముఖం శేరతే? క్షమాశీలశ్చేత్ సకృదపకుర్వాణం భృశం క్షమతాం, పౌనఃపున్యేన విరాధ్యన్తం రిపుం న కోఽపి క్షమేత।

క్షమా హి నామ పుంసాం పరిభవాతిరిక్తే కాలే ఏవ భవతి భూషణం, పరిభవే తు పౌరుషమేవ సమీచీనమాభరణమ్। పాదదలితమచేతనం రజోఽపి నామ ఉడ్డీయ ఆహన్తురేవ మూర్ధానమధిరోహతి, కా కథా చేతనవతాం ప్రాణినామ్? జాతిక్రియాగుణైః సుకృతకీర్త్యాదిపౌరుషార్థమసమ్పాదయతః పురుషస్య వ్యర్థమేవ భవతి జననమ్। సమున్నతశత్రుమస్తకేషు పాదమసంస్థాప్య కథమాధారహీనా కీర్త్తిః స్వర్గమధిరోఢుం శక్నుయాత్? తేజస్విజనశ్చ దవీయానపి తేజస్వినామేవ మధ్యే సద్భిః సఙ్ఖ్యాయతే, పఞ్చాగ్నిమధ్యే తపస్యతః జనస్య తపనశ్చ పఞ్చమో జాతవేదా భవతి। హిమాంశుః ఖలు మృగమఙ్కే నిధాయ స్వమృదుతయైవ కలఙ్కీ జాతః, సింహస్తు మృగసమూహాన్ వినాశయన్నపి స్వపౌరుషతయా తేషామధిపతిరేవ భవతి। దణ్డసాధ్యే చ రిపౌ

సామప్రయోగోఽపి భవత్యపకారాయ, న కోఽపి ప్రాజ్ఞః స్వేద్యనపక్వజ్వరం ప్రాప్య సలిలేన సిఞ్చతి। కోపవతి చ తస్మిన్ ప్రియోక్తయస్తు, ఉష్ణే సర్పిషి సలిలవిన్దవ ద్రవ ప్రత్యుత ప్రదీపకా ఏవ భవిష్యన్తి, తు శాన్తికరాః। యే చ మన్త్రిణః సన్ధ్యాదీనయథాతథం ప్రయుజ్య సిద్ధిం విఘ్నన్తి, తానమాత్యవేశధారిణః రిపూనవశ్యమేవ రాజానః పరిత్యజేయుః। స్వస్య సామర్థ్యాతిరేకే, విపక్షతవ్యసనే వా యుద్ధయాత్రాయాః ప్రశస్తతయా తదుభయస్యాపీహ సత్త్వాత్ సామ్ప్రతమేవ త్వయా రిపురధిగన్తవ్యః। భవతః క్షమైవ వేలా అమ్భోనిధీనివ యుయుత్సూన్ దుర్లఙ్ఘ్యాన్ యాదవానధునా ప్రతిబధ్నాతి। తథా చోదాసీనః సాఙ్ఖ్యోక్తః పురుషః యథా బుద్ధికృతం కర్మ ఉపభుఙ్క్తే, ఏవమేవ ఫలభోక్తా భవాన్ స్వసైన్యకృతం రిపువిజయఫలం లభతామ్। భీమసేనేన వినాశితం చ మహావీరే జరాసన్ధే బన్ధువ్యసనాత్ చేదిపతిరిదానీం సుఖేనైవ దమనీయః। కిన్తు ఏవమాపది రిపోరాక్రమణం లజ్జాజనకమేవ భవతి వీరజనానామ్। యథా రాహురపి పూర్ణమణ్డలమేవ సుధాంశుం గ్రసతే, ఏవమేవ హి బలవతా చ జిగీషుణా బలవానేవ రిపురభియాతవ్యః, నీతిరేషైవ సుష్ఠుతయా ప్రతిభాతి। "తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థిత రిపోః" ఇతి మనువచనముల్లఙ్ఘ్యాపి ప్రసహ్యాపీడ఼నక్షమా బలవన్తః బలవన్తమేవ హి గచ్ఛేయుః। న హి భవతి కుతశ్చిత్ తేజస్తిమిరయోరేకాఽఽశ్రయత్వమ్।

అతస్త్వయాఽపి సామ్ప్రతమిన్ద్రప్రస్థగమనం విహాయ చేదిపయాత్రైవ విధీయతామ్। యాదవా హి మాహిష్మతీం పురీమరీనుపరున్ధన్తు, యుధిష్ఠిరశ్చ యజతాం, వాసవశ్చ స్వర్గం రక్షతు, తపనశ్చ తపతు, వయన్తు రిపూనేవ ఇనామ, జగత్యస్మిన్ సర్వే ఏవ స్వార్థాన్వేషిణః, శత్రుశిరశ్ఛేదనశోణితేనాస్మాకమస్త్రాణి సూర్యకిరణసమ్పర్కాత్ సౌదామనీశోభామివ శోభామధిగచ్ఛన్తు"।

ఉద్ధవవాక్యమ్।

అనన్తరమతిమాత్రం క్షుభితస్య బలరామస్య వాక్యమాకర్ణయతా చ హరిణా నయనభఙ్గ్యా వక్తుం ప్రేరితస్తావదుద్ధవోఽనుద్ధతభావేన యథార్థంవచనజాతమిదమువాచ। "బలరామవచనానన్తరం మాదృశజనానాం భాషణమయుక్తమేవ, తథాఽపి త్వదీయాఽఽగ్రహాతిశయాద్వక్ష్యామి కిమపి, న ఖలు కేనచిత్ సాదరం పృష్టస్య కస్యచిదజ్ఞవత్తూష్ణీమ్భావో యుక్తః; యద్యపి రామేణ సర్వం ప్రపఞ్చేనోక్తం, తథాఽపి కతిపయవర్ణగుమ్ఫితశబ్దజాలస్య సఙ్గీతస్యేవాపరిమితవైచిత్ర్యాదత్ర మమాపి వక్తవ్యమస్తి। స్వప్రతిభాఽనుసారేణ లోకైరసఙ్గతమేవ ప్రాయశః వ్యాహ్రియతే। పదార్థసఙ్గతియుక్తః సన్దర్భస్తు దుర్వచ ఏవ భవతి; నిపుణా హి వక్తారః సుకుమారాక్షరం గుర్వర్థవత్

శ్లేషాదిగుణబహులం విచిత్రం వాక్యజాలం విచిత్రాం శాటీమివ ప్రసారయన్తి। భవదన్తికే నీతిశాస్త్రోక్తిర్త్నన్తు సాదృశామభ్యాసదార్ఢ్యార్థమామ్రేడితప్రాయమేవ।

మన్త్రోత్సాహశక్తీ హి జిగీషూణాం వర్ద్ధమానప్రభుశక్తేర్నిదానమ్, అతో జిగీషుభిస్తే స్వస్మిన్ సమ్పాదయితుమవశ్యమేవ యతితవ్యమ్। తీక్ష్ణబుద్ధయశ్చ స్వప్రతిభయా శరా ఇవ స్తోకం స్పృష్ట్వాఽపి అభ్యన్తరం ప్రవిశన్తి, మహదపి కార్య్యమారభ్య మహోద్యోగా నిరాకులాశ్చావతిష్ఠన్తే। మన్దమతయశ్చ యత్కిఞ్చిదల్పమారభ్యాపి ప్రభూతవ్యగ్రా భవన్తి, స్థూలపాషాణసదృశాశ్చ వహిరేవావతిష్ఠన్తే, కేవలం పరిహాసాఽఽస్పదం భవన్తి చ। ఉపాయేన కార్య్యం మాధయతోఽపి ప్రమాదేన కార్య్యహానిః స్యాదేవ। నిద్రాలుర్హి వ్యాధః ఉపశయస్థోఽపి న ఖలు మృగాన్ నిహన్తి। ద్వాదశాఽఽదిత్యేషు దినకృదివ 'అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరమ్' ఇత్యాద్యుక్తద్వాదశనృపేషు సమ్యగుత్సాహవాన్ జిగీషురేవ నరపతిరుదయాయ ప్రభవతి। యః ఖలు పార్థివః బుద్ధిం శస్త్రతయా, స్వామ్యాదిరాజ్యాఙ్గాని స్వాఙ్గతయా, మన్త్రగుప్తిం వర్మ్మతయా, చారపురుషాన్ ఈక్షణతయా, సన్దేశహరాన్ వదనతయా చ పరికల్పయితుం శక్నోతి, భవతి ఖలు స లోకవిలక్షణ ఏవం పుమాన్। సమయాభిజ్ఞస్య మహీపతేః తేజః క్షమా వా ఇత్యేకాన్తం నాస్తి నియమః, సమయానుసారేణ తేన రాజ్ఞా ఏతద్ద్వయమప్యాశ్రయణీయమ్। రసభావవిత్ కవిరపి ఓజఃప్రసాదయోరేకతరం న ఖలు భజతే, అసౌ సుకవిస్తు రసానుకూలమేతదుభయమపి యథాయోగం సమాశ్రయత్యేవ। రిపుభిరపకృతః అన్తర్గూఢవికారః నరపతిః వ్యాధిరివ బలక్షయావసరే అప్రతివిధేయమేవ కోపం కరోతి। క్షాత్రం తేజో హి నామ క్షాన్తిపూర్వ్వమేవ ఫలతి; ప్రదీపో హి మధ్యస్థయా వర్త్యా తైలాదికమర్థమాదత్తే।విద్వాంస్తావత్ న కేవలం దేవమేవావలమ్బతే, న చ పురుషకారేఽపి నియతమవతిష్ఠతే; సత్కవిః శబ్దార్థావివాసౌ ద్వయమేవాపేక్షతే। క్షమయా సమయమపేక్షమాణస్య తు నృపస్యాపరే భూయాంసో రాజానః ప్రయోజనాని సాధయన్తి। తథా స్వపరరాష్ట్రాభిజ్ఞేన సామాద్యుపాయకుశలేన చ నరేన్ద్రేణ, విషవైద్యేన ఫణీన్ద్రా ఇవ భవన్తి రిపవః మునిగ్రహాః। భవన్తి చ ప్రభావాదిశక్తిత్రయానుసారేణ సన్ధివిగ్రహాదిషట్కం సేవమానస్య మహీపతేః స్వామ్యాద్యఙ్గాని బలవన్తి స్థిరాణి చ। శక్యవిషయే హి క్షమావతాం క్షోణీపతీనాం ప్రభావాద్యనుసారేణ షాడ్గుణ్యప్రయోగః సమ్యగభ్యుదయాయైవ భవతి। అయథాబలప్రయోగస్తు నూనమేవ వినాశనిదానమ్। తదధునా నావమన్యతాం భవాన్ చేదిపతిమ్। బలవతా చ తేన రిపువినాశక్షమో బలవాన్ బాణోఽపి సన్ధిమేష్యతి, కాలయవనశాల్వరుక్మిద్రుమాదయోఽపి గజానః తద్గృహ్యా ఏవ భవిష్యన్తి; అణురపి చైద్యవిహితోపజాపః త్వయి ప్రకోపవతః బాణాదీన్ సద్య ఏవ ప్రజ్వాలయిష్యతి। తథా యే తస్య మిత్రాణి, యే వా తవ శత్రవః, ఉభయేఽపి తే చేదిపతిమేవానుయాస్యన్తి। తదవశిష్టాశ్చాపరే త్వామనుగమిష్యన్తి। తథా చ మహామహాయవానసౌ చేదిపతిః క్షుద్రతరోఽపి, మహానదీమాసాద్య ఏకీభావం లభమానాః గిరిణిర్ఝరిణ్యః యథా మహాసముద్రమవతరన్తి, తథైవానాయాసేన కార్య్యాణి సాధయితుం శక్ష్యతి।

ఇత్థం రాజసమూహం క్షోభయిత్వా మఖం విఘ్నన్ అజాతశత్రోరపి యుధిష్ఠిరస్య త్వమేవ ప్రథమః శత్రుర్భవిష్యసి। స ఖలు బాన్ధవో యుధిష్ఠిరో భవన్తః మతిభారవహనక్షమమాసాద్య యజ్ఞభారం వోఢ్ుామభిలషతి; మహాత్మానస్తు శరణాఽఽగతాన్ రిపూనప్యనుగృహ్ణన్తి। మహానద్యశ్చ సపత్నీరపి గిరినిర్ఝరిణీరబ్ధిం ప్రాపయన్తి। కాలాన్తరేఽపి శత్రువినాశః సమ్భవతి, కిన్తు సఞ్ృద్విమనీకృతాః సుహృదస్తు ఆర్జవయితుమశక్యా ఏవ। దేవతాప్రీత్యర్థమరిబధః శ్రేయానితి యది త్వం మన్యసే, తథాఽపి మఖవిఘాతమధునా మా కార్షీః, యజ్ఞభోజినో హి విబుధా యజ్ఞేనాపి ప్రీతిం లభన్తే।

కిఞ్చ, ప్రాక్ పూజ్యాయై పితృస్వస్రే యదఙ్గీకృతం త్వయా తత్పుత్రస్య చైద్యస్య శతాపరాధసహనం, తదపి ప్రతీక్షణీయమేవ; అఙ్గీకృతపాలనం హి సతామవశ్యమేవ విధేయమ్। స్వయం కృతానుగ్రహస్య తస్య వినాశాయ సమయమనపేక్ష్య భవానపి నైవ సమర్థః। కార్యజ్ఞాన్ గూఢచారిణశ్చరాన్ కార్యేషు నియుజ్య, మన్త్రాద్యష్టాదశ స్థానాని జ్ఞాత్వా త్వయా కార్యసిద్ధిర్విధేయా। చారహీనా హి రాజనీతిః కదాచిదపి నైవ శోభతే। అతః పరమర్మభిజ్ఞైః, అన్యైరవిదితస్వకర్మభిః, ఉభయస్మాత్ జీవికాగ్రాహిభిః; మేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితకూటలేఖనైశ్చ ప్రణిధిభిః సచివాదయః దూషయిత్వా భేదనీయాః। కిఞ్చ, కార్యసాధనకుశలైస్తవ సచివాదిభిశ్చ “ఇన్ద్రప్రస్థే అస్మాకం మహత్ కార్యం భవిష్యతి, తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన భవద్భిః సన్నద్ధైరతశ్యమాగన్తవ్యమ్” ఇతి గూఢ్ సన్దిశ్య రాజసమూహః ఇన్ద్రప్రస్థప్రాప్తాః కరిష్యన్తే। తత్ర యజ్ఞసంసది తత్రభవత్సు భవత్సు యుధిష్ఠిరస్య సమధికాం భక్తిం సమీక్ష్య, విద్వేషబుద్ధయశ్చపలాశ్చ తవ శత్రవో నూనమేవ వైరమాచరిష్యన్తి; ఏవఞ్చ లప్స్యతే తత్రైవ యుద్ధావసరః। యే చేదిపతినా సమమైశ్వర్యముపగతాః అపి స్వాభిజనవేదినశ్చ తత్రావతిష్ఠన్తే, తే కాకకూలాత్ కోకిలా ఇవ విపక్షమధ్యాదచిరేణ పృథగ్భూతా భవిష్యన్తి। స్వాభావికచాపలదోషదుష్టాః అస్థిరదుర్బలపక్షావలమ్బినః తస్య చైద్యస్య శత్రువర్గాస్తవ దుఃసహతేజసి విభావసౌ శీఘ్రమేవ శలభవత్ విలయం గచ్ఛన్తు"। ఇత్యం నీతిమార్గానుసారిణీం రామోక్తిప్రతిబన్ధికామోద్ధవీం రమణీయాం వాగావలీం సమాకర్ణ్య నిర్జనసంసదః సముత్తస్థౌ భగవాన్ హరిః, తదనుసారతశ్చ కార్యసమ్పదం ప్రచక్రమే ఇతి।

ఇతి ద్వితీయః సర్గః।

తృతీయసర్గే

హరేరిన్ద్రప్రస్థప్రస్థానోద్యోగవర్ణనమ్।

అథ తత్రభవతా కవినా ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానన్తరం యుద్ధాభినివేశం పరిత్యజ్య ఇన్ద్రప్రస్థం ప్రతి ప్రతిష్ఠాసోర్హరేః ప్రస్థానోద్యోగం సమవతార్య్య, ప్రథమం పూర్ణేన్దుసున్దరం తస్యాఽఽతపత్త్రం, విసతన్తువిశదం చామరద్వయఞ్చ, ప్రభాబహులోజ్జ్వలమణిసంవలితం ముకుటం, మరకతమణిశోభితం కాఞ్చనకుణ్డలఞ్చ, మణిప్రభాపటలశోభి కేయూరయుగలం, తమాలనీలవక్షఃస్థలధృతముక్తాహారఞ్చ, తథా దిగన్తవిశ్రాన్తతేజసం సముద్రమన్థనోత్థం కౌస్తుభమణిం ప్రసాధయతః హరేరఙ్గలావణ్యైః వివిధభూషణైశ్చ ముగ్ధాభిరఙ్గనాభిః సమ్బన్ధం, తాసాం తస్మిన్ ప్రగాఢమనురాగఞ్చ రచనానైపుణ్యేన ప్రత్యక్షమివ దర్శయతా, చక్రకౌమోదకీనన్దకశార్ఙ్గపాఞ్చజన్యాఽఽఖ్యదివ్యాస్త్రపఞ్చకం నివేశయతా చ సతా, పుష్యరథం, ధ్వజాగ్రావస్థితపన్నగారిమ్, అతిమహాన్తఞ్చ పటహప్రణాదం, ససైన్యస్య హరేరిన్ద్రప్రస్థప్రచలనఞ్చ చారుతయా నిబధ్య, ప్రతిరథ్యమవస్థితానాం జనౌఘానాం తద్దర్శనౌత్సుక్యఞ్చ సమ్యగుపవర్ణితమ్।

సమనన్తరఞ్చ జలధిమధ్యావస్థితా, సమున్నతప్రాకారపరివృతా, విశ్వకర్మ్మణః శిల్పవిజ్ఞానప్రసరసీమేవావస్థితా, బణిక్పథే పుఞ్జీకృతరత్ననిచయా, అమరావతోస్థరమణోపరిభావిలలనాజనసుశోభితా చ, రమ్యచన్ద్రకాన్తమణిమయప్రకోష్ఠవిరాజితమేకవదున్నతహర్మ్యరాజివిభూషితా, కల్పనాఽతీతసమృద్ధిశాలినీ, స్వర్గాదప్యతిరమణీయా చ ద్వారకా నామ నగరీ ప్రదర్శితా।

తతశ్చ నిషేవ్యమాణమన్దమరుతా స్వేనైవాధిష్ఠీయమానాం, మేరుస్థితామరావత్యా అపి ఉత్కర్షాయమాణాం, పరైరలఙ్ఘనీయాం ద్వారకామీక్షమాణః అతులప్రతాపః శ్రీకృష్ణః రథ్యాం ప్రాపత్; తదీయసేనా అపి తస్యాః పురః నిర్గతాః।పరస్పరముఖాగ్రసఙ్గస్థలత్ఖలీనమాశ్లిష్యద్భిశ్చపలైరశ్వైరశ్వాఽఽరోహిణశ్చ అన్యోఽన్యైరుత్పీడఀితజానుప్రదేశాః సన్తః దుఃఖేన నిర్జగ్ముః। దీప్తైరివ ద్విపైశ్చాతిప్రబలైః అతిసఙ్కటేఽపి పథి భయాత్ తిమిరైరివ జనైర్విముచ్యమానే సతి నిర్బాధమేవ జగ్మే।

అథ క్రమేణ పథి గచ్ఛన్నసౌ మురారిరవలోకయామాస జలనిధేరపరతీరే శైవలసదృశీః హరితపర్ణపూర్ణాః వనాఽఽవలీః। ఆలిఙ్గితభూతలమ్, ఉచ్చైః శబ్దాయమానమ్. ఇతస్తతః పతద్భూజాఽఽకారవృహత్తరఙ్గమాలాసఙ్కులితం, ఫేనాయమానం జలనిధిఞ్చ అసౌ అపస్మారరోగిణం శఙ్కితవాన్। తస్య చ జలధేర్జలమ్ ఏకదేశాన్నిభృతం పిబద్భిర్మేఘైః సమ్ప్రణీతాః తమేవ ఆపగాపతిం ప్రవిశన్తీః నదీశ్చ హరిః, మునీన్ద్రైః వేదాత్ వేదార్థమేవోద్ధృత్య సఙ్గ్రథితాః వేదమేవాభిపతన్తీః స్మృతీరివ దదర్శ। తతః దిగన్తరాఽఽనీతాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ అత్యర్థం లాభవతః, తత్రత్యం ద్వైప్యం సారవత్ పణ్యద్రవ్యం నౌషు స్థాపయతశ్చ సముద్రద్వీపవాసినః పోతబణిజః సమీక్ష్య చ మురారిరభ్యనన్దత్, అపనునుదిరే చానువేలం జలలవసంసర్గిణా ఏలాలతాసఙ్ఘర్షజనితసుగన్ధేన సముద్రవాయునా వేలాయాం వ్రజతో. హరేః స్వేదవిన్దవః।

తతశ్చ మురారిచమూచరైః ఉన్నతతాలీవనసముద్గతసమీరణేన సీమన్తితకేతకీకాన్ లవణసిన్ధోరనూపభూమిప్రదేశాన్ ప్రాప్య లవఙ్గకుసుమమాల్యైః ఆత్మానం భూషయిత్వా నారికేలాభ్యన్తరస్థితజలాని పీత్వా చ ఆర్ద్రపూగఫలాని భక్షితాని।

తదా తు తురగశతసమాకులైః, ప్రతిపథం ప్రమథితాశేషభూభృద్భిః, ధృతశ్రీకైశ్చ తైః పురః ప్రచలద్భిః ఏకతురఙ్గజన్మా, భృభృద్విమథితః, విగతలక్ష్మీకశ్చాసౌ జలధిర్మహదన్తరమనాయీతి।

ఇతి తృతీయః సర్గః।

చతుర్థసర్గే

కవికృతం రైవతకపర్వతవర్ణనమ్।

అథ ఇన్ద్రప్రస్థం ప్రచలితః మహాత్మా హరిః, ఇన్ద్రనీలమణిప్రోత-నానావర్ణ-ధాతురఞ్జితమ్, అత ఏవ భూమిం భిత్త్వోత్థితం సరత్నప్రభమురగనిఃశ్వాసధూమమివ మహాశిలాతటీసమీపే

సమున్నతైర్మేఘవితానైః సూర్యస్య పన్థానం పునారోద్ధుమివ విస్థ్యాయమానం, నవీనప్రభావతాం మణీనాం స్వర్ణసానుషు ప్రసృతయా దీప్త్యాపరివ్యాప్తం, మేచకోపలానాం శ్యామలతయా చ మనోహరం, తథా మకరన్దలోభసమాగతషట్పదాఽఽవలీసమాశ్రిత-లతికాభిః పరివ్యాప్తమ్, అసఙ్ఖ్యాశిఖరైః గగనం, పాదైశ్చ పృథివీం వ్యాప్య అవతిష్ఠమానం, నయనయోగ్యదేశావస్థితచన్ద్రసూర్యమ్, అత ఏవ సహస్రశీర్షాణం సహస్రపాదం బ్రహ్మాణమివానుభూయమానం, క్వచిచ్చ ధౌతోత్తరీయసదృశ-శుభ్రాభ్రమణ్డలతయా అర్ధనారీశ్వరసన్నిభం, ప్రభూతకమలాఽఽకరసమృద్ధిసమ్పన్నం, స్కన్ధాధిరుఢ్- విచిత్ర-నీలకణ్ఠమణ్డల-మణ్డితతయా భుజగేన్ద్రాఽఽశ్లిష్టతనురాజివిరాజమానతయా చానేకాన్ రుద్రానివ మహతః మహీరుహాన్ ధారయన్తం, లోధ్రకుసుమరజోధవలాః శైవలవతీరపోదధానం, కమనీయాఽఽకృతిభిః సురలలనాభిరధ్యుషితం రైవతకాఽఽఖ్యం పర్వతం వ్యలోకయత్।

కావ్యరచనానిపుణేన కవినా, అతిమహతః యస్మాత్ ఆఢాతరాత్ బణిజ ఇవ, నానావిధాన్యపరిమితాని రత్నజాతాని నిత్యం జనైరగృహ్యన్త, తాదృశమ్, అత్యున్నతత్వాత్ సూర్యసాన్నిధ్యమధిగతమ్, అరవిన్దానామాకరఞ్చ, తథా రాజతగణ్డశైలసమన్వితం, సమున్నతమేఘమణ్డలై: అభివష్యమాణఞ్చ, అర్కకరసమ్పర్కాదాగ్నేయధామోద్గారి-రవికాన్తమణిమణ్డితం, తమచలరాజం హరయే దర్శయతా చ పునరసౌ గిరిః దారుకోక్త్యా వివర్ణితః। తథా హి, పర్వతం ద్రష్టుముత్కణ్ఠితం శ్రీకృష్ణం ప్రతి దారుకో వక్ష్యమాణమువాచ।

దారుకకృతరైవతకవర్ణనమ్।

"ఆవృతాఽఽయతదిగమ్బరం, సమున్నతవిశాలశిఖరం, శిఖరపరిస్ఫురదిన్దుమణ్డలమిమమచలరాజం సమీక్ష్య జగతి కో న విస్మయతే? య ఏష సమన్తాత్ దీప్యమాననవాంశుకః సదూర్వాః స్వర్ణభూమీర్వహన్ పీతవాసా భవానివ శోభతే। సమున్నతతమేషు అస్య సానుషు స్థితాస్తావత్ జనాః శశలాఞ్ఛనస్య కలఙ్కరహితమమలం పశ్చాద్భాగమేవ పశ్యన్తి। తథా అత్ర గిరిణదీప్రవాహా ఉచ్చైః శిలానాముపరి పతిత్వా జర్జరీభూతాః ద్యాముత్పతన్తః సన్తః కామసన్తప్తానాం ఖేచరీణామప్సరసాం శరీరశాన్తిం జనయన్తి। క్వచిత్ చాతకానాముత్కణ్ఠాఽపనోదకాః తడ్ిదుపమితకాఞ్చనాశ్చ జలదా భూమిమాచ్ఛాదయన్తి, క్వచిదుల్లమితచామీకరాః సవితుః కరాశ్చ తాం కపిశయన్తి।

ఇహ కస్మింశ్చిత్ ప్రదేశే స్ఫటికమయతటాంశుసంవలితతయా శుభ్రాణి, కస్మింశ్చ ఇన్ద్రనీలమణికిరణభిన్నతయా నీలాని సలిలాని వహన్త్యః మరితః గఙ్గాయమునాసఙ్గమసాదృశ్యమతిమాత్రమేవ భజన్తే।

తథాఽత్ర సుమేరుసమసానౌ పరస్పరానురాగిణః విలాసిజనాః, తేషామనురూపాణి విహారస్థలాని చ వర్త్తన్తే, వర్త్తతే చ కాఞ్చనరేఖాపరిశోభితా సమున్నతా రజతరాజివిరాజితా మనోహరా భిత్తిః। తథాఽసౌ ద్విజవర్య్య ఇవ నిధికల్పమన్త్రసాధనవిధానపటుభిః కథఞ్చిత్ ప్రకాశితమ్, అశాస్త్రజ్ఞైశ్చ సమాకర్ణ్యాపి దుర్గ్రహమతిగూఢం మన్త్రగణమివ నిధిమపి బిభర్త్తి। అముఞ్చ రమణీయతరం గిరిం గిరీశోఽపి గజచర్మ్మాఽఽవృతశరీరః సన్నధిశేతే। మర్వర్త్తుసుఖే చైతమ్మిన్ నివసన్తః దీనజనా అపి శీతోష్ణదుఃఖం కిఞ్చిదపి నానుభవన్తి। ఏతదనుతటఞ్చ విస్తృతబహులతమాలతాలసఙ్కులతయా తిరోహితాఽఽతపం పుష్పితనిఖిలలతాపరిశోభితఞ్చ విశాలం వనం విభాతి। తథాఽస్మిన్నన్తర్లీనమహానీలమణిఖణ్డశోభితాసు వాపీషు మేఘముక్తం మౌక్తికశుభ్రమత ఏవ క్షీరమివ సంస్థితం సలిలం శస్త్రీశ్యామేన్ద్రనీలమరీచిభిశ్చురితం సత్ సపది నీలీరసస్య స్వచ్ఛాం ఛాయాం వహతి। ఇహోచ్చావచరత్నకిరణమిశ్రితచన్ద్రకిరణేషు సహస్రసంఖ్యాముపగతేషు రజన్యామపి నలిన్యః సహసాంశుభ్రాన్త్యా వికచపద్మతాం నూనమేవ దధతే।

ఏష చ రైవతకః పర్వ్వతః కుసుమవసనమాచ్ఛాద్య అగురుధూమకాన్తిమాదధానైః నబనీరదపటలైః స్వకీయశరీరాణి ధూపాయతీవ। అముష్మింశ్చ పరస్పరవ్యతికరచారుభిర్నవమణిమయూఖైరాకాశే రచితమనాధారం చిత్రకర్మ్మ గగనచరాన్ విస్మితాన్ విదధాతి। సమీరశిశిరశ్చాయమద్రిరనావృతేష్వపి శిఖరేషు క్రీడఀతాం పుణ్యవతాం మేఘైరావరణతాం విధాయ ముదం విదధాతి। యోగినశ్చేహ మైత్రీకరుణాముదితోపేక్షారూపాణి చత్వారి చిత్తశోధకకర్మ్మాణి సమ్యగవగమ్య, అవిద్యాఽస్మితారాగద్వేషాభినివేశరూపాన్ నిహత్య చ పఞ్చ క్లేశాన్, సబీజయోగఞ్చ సమ్యగుపలభ్య, ప్రకృతిపురుషౌ భిన్నావితి జ్ఞానమధిగమ్య చ, తదపి జ్ఞానం నివర్త్య "ప్రకృతావుపరతాయాం పురుషస్వరూపేణావస్థానం ముక్తిః" ఇతి సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తమనుస్మరన్తః సన్తః స్వయంప్రకాశతయైవ స్థాతుమభిలషన్తి। ఇహ మరకతమయభూమిషు పల్లవాన్తరపాతినో భానుమయూఖాశ్చ మయూరకన్ధరాయాః శ్రియం దధతి। మానవశ్చ నిశాయాం శశాఙ్కకిరణాఽఽహతచన్ద్రకాన్తనిస్యన్దిజలప్రవాహకృతస్నానాః, దివా చ సూర్య్యకిరణ-ప్రతిఫలిత-సూర్య్యకాన్తమణి-సముత్థిత-వహ్నిపరితప్తాస్తీవ్రతరం మహావ్రతమివ చరన్తి। అపి చేహ దిశి దిశి ముదితకరిశావకసమూహైర్మధురభీషణవృంహధ్వనిర్ముహురేవ క్రియతే। వనే వనే చ

చమరీచయాః తథా కాఞ్చనభూమిమరీచయశ్చ స్ఫురన్తి। కిం బహునా, ఏష ఖలు శైలః నవనగవనలేఖయా శ్యామలమధ్యైః, స్ఫటికకటకప్రదేశైశ్చ నాగవేష్టితస్య భస్మధవలదేహస్య చ శూలపాణేః శోభామనుకరోతి। మాధవాశ్చేహ ప్రఫుల్లవారిజసురభిభిః అమ్బుప్రవాహైరపనీతాఽఽహ్నికసన్తాపాః కనకభూషణైః కృతశోభాశ్చ సన్తః సరమకాదమ్బరం మధుని షేవ్య ప్రియతమానామఙ్కాత్ అమ్బరమపహరన్తి। ఏష హి రైవతకః త్వయి సముపస్థితే సతి మారుతప్రేరితైః శ్యామలైరమ్బువాహైః సంవర్ద్ధనార్థం సరభసమభ్యుత్తిష్ఠతీవ"।

ఇతి చతుర్థః సర్గః।

పఞ్చమసర్గే

ససైన్యస్య శ్రీకృష్ణస్య రైవతకవమతివర్ణనమ్।

అథ కవికులతిలకేన భగవతా మాఘకవినా, అతిమనోహరం రైవతకవర్ణనం దారుకముఖాదుపశ్రుత్య తత్రైవావస్థాతుమభిలషతో భగవతః శ్రీకృష్ణస్య, సైనికానాఞ్చ అవస్థానపరిపాటీ సవిశేషమేవ వర్ణితా।

తత్ర సఞ్చలనేన దిగన్తవ్యాపి కపిశం పృథ్వీరజః సముత్థాపయతాం శుభలక్షణానామతివేగవతాం సేనాతురగాణాం శీఘ్రగతిశ్చ దర్శితా, దర్శితా చ పథి గచ్ఛతోః గజోష్ట్రయోరన్యోన్యతః స్వభావసులభా భీతిః। ఇభీభీతివిహ్వలస్య ఖరస్య, తదుపరిస్థితానాఞ్చావరోధబధూనాం భూమౌ పాతనం ప్రదర్శ్య, మృగేన్ద్రవినాశకానాం, తన్నఖాగ్రముక్తవన్యగజశిరఃస్థముక్తాజాలశోభితగృహేషు ఉపేన్ద్రానుచరనరపతీనామవస్థానఞ్చ సన్నివేశితమ్। ప్రాగేవ గత్వా రమ్యాం వసతిం నిర్ద్ధారయతః కస్యచిత్ ఉద్వాహెూః, అన్యతో గచ్ఛతామాత్మవర్గ్యాణాం తత్రాఽఽగమనార్థముచ్చైరాహ్వానం ప్రదర్శ్య, రాజ్ఞీనాం యానావతరణాత్క్షణే మభయకౌతుకం జనానాం తన్ముఖావలోకనఞ్చ చారుతయా వర్ణితమ్। నీరన్ధ్రం సంస్థితానాం రథమమూహానాం రైవతకపాదేషు సంస్థాపనం, తథా పటమణ్డపేషు అకృత్రిమాం దూర్వాశయ్యామధిశయ్య శ్రాన్తానాం మన్దమారుతప్రశమితస్వేదలవానాం రాజదారాణాం

స్వపనఞ్చ ప్రకటీకృత్య, సేనానివేశసమయే తత్ర అగణ్యపణ్యద్రవ్యపరిపూర్ణవిపణినిర్మాణం ప్రదర్శితమ్। సైన్యానాం, తైః మహాఽఽగతానాం గజాదీనాఞ్చ జలాశయావగాహనం విచిత్రతయా సముద్భాస్య, గజతురగమహోక్షదామేరకాణాం తదానీన్తనం స్వాభావికప్రచలనావస్థానభోజనతర్జనప్రభృతికం, హస్తిపకాదిభిః హస్తినాం సాన్త్వనాదికఞ్చ సుష్ఠుతయా సంయోజితమ్। తతశ్చ కలగిరాం వైతాలికానాం యథాఽవమరం స్తుతిపాఠం మముపవర్ణ్య శివిరస్య మనోహరత్వం సంసాధితమ్।

ఇతి పఞ్చమః సర్గః।

షష్ఠసర్గే

ఋతువర్ణనమ్।

మర్గేఽస్మిన్ తత్రభవతా మాఘకవినా ఋతుషట్కేషు ప్రథమం వసన్తః, తతో గ్రీష్మః, తతో వర్షాః, తదనన్తరం శరత్, తదను హేమన్తః, పశ్చాచ్చ శిశిర ఇత్యేవం క్రమేణ మన్నివేశ్య, హరి తద్గతముషమాం దర్శయతా, అన్తరా చ యమకసన్నివేశవశాదతీవ వైచిత్ర్యామావిష్కృతం స్వరచనామ్। ద్వితీయశ్లోకాదేకవింశశ్లోకపర్యన్తం వసన్తవర్ణనమ్। తత్ర హి అభినవపలోద్గమేన కింశుకకాననానామతిమనోహరత్వం, పఙ్కజానాం వికసితానాం పరాగరమణీయతాం, పల్లవానాం కోమలత్వం, సురభికుసుమానాం వికాసనేన మనోహరగన్ధత్వమనిలస్య శీతలత్వఞ్చ సమ్యక్ ప్రకటీకృతమ్। తథా రసాలవనానాఞ్చ పరాగచూర్ణైః పథికానామత్యన్తసన్తాపకరత్వం, వకులకుసుమమధుపానమత్తమధుపానాఞ్చ మనోహరగుఞ్జితపురఃసరం విటపాన్నిర్గతత్వం, కోకిలకులానాఞ్చ కుద్భరవేణ స్మరపరతన్త్రాణాం విరహిణాం స్మరోత్ప్రేక్షితత్వం బహులతయా ప్రదర్శితమ్।

తతశ్చ ద్వావింశశ్లోకాచ్చతుర్వింశశ్లోకాన్తం గ్రీష్మవర్ణనమ్। తత్ర హి శిరీషరజసాం హరిద్వర్ణత్వం, నవమల్లికానాం స్థిరసుగన్ధిత్వం, విలామిజనానామత్యున్మాదకత్వఞ్చ ప్రకటీకృతమ్। అనన్తరఞ్చ చతుర్వింశశ్లోకాచ్చత్వారింశశ్లోకపర్యన్తం వర్షావర్ణనమ్। తాసు చ

జలదాఽఽవృతే హి దిఙ్మణ్డలే, స్ఫురతి చ చలత్సౌదామనీసమూహే, నృత్యతి చ శిఖణ్డికులే, ప్రవహతి చ సుగన్ధే గన్ధవహే, వికసితే చ నవకదమ్బకుసుమకలాపే విలాసిజనానాం మన్మథసన్తాపజనితాతిశోచనీయతా సమ్యక్ ప్రతిపాదితా। తదను చ ఏకచత్వారింశశ్లోకమారభ్య చతుఃపఞ్చాశశ్లోకాన్తం శరద్వర్ణనమ్। తదాగమే చ జలదాఽఽవరణానామపగమాత్ దిశాం నిర్మలత్వం, హంసానాం మధురస్వరత్వం, కలాపికులానాఞ్చ పరుషీకృతనిఖనత్వం, బాలాఽఽతపతామ్రస్థలకమలానాం మనోహరశోభయా జనానాముత్సుకత్వఞ్చ సుచారుతయా ప్రస్ఫుటీకృతమ్। ఇత్థమతిరమణీయాం శరత్సమాగమశోభాం సమీక్ష్య శౌరిరతితరామేవ ముదమగమత్। తతశ్చ పఞ్చపఞ్చాశశ్లోకాదేకషష్టితమశ్లోకం యావత్ హేమన్తవర్ణనం కృతమ్। తస్య తు కాలస్య శిశిరమృదువాయుభిః మానవతీనామపి భామినీనాం మానభఙ్గః సఞ్జాత ఇతి దర్శితమ్। ద్విషష్టితమశ్లోకాత్ షట్షష్టితమశ్లోకపర్యన్తఞ్చ శిశిరవర్ణనమ్। తత్ర హి ప్రియఙ్గులతానాం మదనోద్దీపకఫుల్లకుసుమవత్త్వమ్, ఉన్మదభృఙ్గావలీహుఙ్కృతీనాం శిశిరానిలానాఞ్చ యువజనమానసోన్మాథకత్వం, సూర్యస్య చ మన్దరశ్మిత్వం, శుభ్రలోధ్రరజశ్చయానాఞ్చ కామాఽఽవేశజనకత్వం, వికసితేషు లవఙ్గకుసుమేషు పరాగమలినానాం మధుపానాం పతనం, కున్దకుసుమానాం వికసనఞ్చ విచిత్రతయా చిత్రితమ్। తతశ్చ పునరపి ద్వాదశభిః శ్లోకైః ఋతుం సమవతార్య్య కవిః ప్రథమం చతుర్భిర్వసన్తమ్, ఏకేన గ్రీష్మం, ద్వాభ్యాం వర్షర్త్తుం, త్రిభిశ్చ శరదమ్, ఏకేన హేమన్తమ్, ఏకేన చ శిశిరముపవర్ణితవాన్।

ఇతి షష్ఠః సర్గః।

సప్తమ సర్గే

వనవిహారవర్ణనమ్।

తతశ్చ సకలర్త్తుప్రాదుర్భావాత్ పరతః భగవాన్ హరిరనుగిరం వితతాం వనాన్తశ్రియం నిరీక్షితుం నిర్గతవాన్; నిర్గతవన్తశ్చ తేన సహ యువతిగణసమేతా యదవః। తతశ్చ తాః యువతయః స్వభావసున్దరమూర్త్తయః యథాఽవసరభవనిషు మన్దమన్దం గచ్ఛన్త్యః సత్యః

నివిడ఼నితమ్బభారనిపీడ఼ితచరణయుగలాత్ పాదన్యాసస్థానేషు సమలఙ్కృతమలక్తకం ద్రవీభావాద్విగలితం స్వరసమివ సమస్థాపయన్।

కస్యాశ్చిత్ సఖ్యాః ప్రకుపితాం సఖీం ప్రతి అనునయవర్ణనమ్।

"హే సౌభాగ్యశాలిని! 'మత్సఖీం సపది తవ సమీపమానయిష్యామి' ఇతి కాన్తం ప్రతి కుపితాయా అపి తవ అత్యుత్కణ్ఠితకాన్తసన్నిధౌ మయా త్వరావశాత్ ప్రతిజ్ఞాతం, త్వం మామనృతభాషిణౌన్త్రత్ర మా కార్షీః। హే సుతను! స్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గే సఞ్జాతేఽపి మయి ప్రేమవతీ త్వం మత్ప్రతిజ్ఞామవశ్యం పాలయిష్యసి, ఇత్యహఙ్కారాన్మయా నిఃశఙ్కమేతత్ ప్రతిజ్ఞాతమ్। యది చ భవతీం తత్ర నేతుం న శక్ష్యామి, తదా భవత్యా సహ నాహం సమ్భాషిష్యే, ఇత్యపి మయా పరిపణితమ్; 'తథాస్తు' ఇతి నిశ్చితవిరోధాయాన్తు త్వయి విపక్షజనః సకామః భవేదితి। కిన్తు భవత్యాః సమ్భాషణమన్తరేణ నాహం క్షణమపి ప్రాణిమి, యద్యపి స్వప్రేయసి న తే ప్రసాదబుద్ధిః, తథాఽపి మమ జీవితే కృపావతీ సతీ తత్ర గచ్ఛ" I ఇత్థం కయాచిత్ సఖ్యా, కాన్తాయ కుప్యన్తీ కాఽపి సఖీ సాతిశయమనునీతా। అథ సా సఖీ ప్రియమనుజగ్రాహేతి।

అగ్రే శీఘ్రగామినం నాయకం సఖాయం ప్రతి సఖ్యా అనుయోగః।

"హే వయస్య! న ఖలు యుజ్యతే త్వామనుగచ్ఛన్త్యాః కాన్తాయాః స్తనజఘనయోరతిగురుత్వం జానతోఽపి తవ తత్ప్రతీక్షణమన్తరేణ ద్రుతపదం ప్రయాణమ్" ఇతి వదతి చ సఖీజనే కశ్చిత్ నాయకః తాం దయితతమాం చిరం ప్రతీక్ష్య భూమిం మిమాన ఇవ అనాయతపాదక్షేపపురఃసరమగచ్ఛత్।

సఖీం ప్రతి సఖ్యా వర్ణనమ్।

"హే సఖి! మయి కాన్తం ప్రతి స్వయంగమనలఘుతాం ప్రాప్తాయాం యది తవ తృప్తిర్భవేత్, తదాఽహమస్మిన్నేవ క్షణే గతాఽస్మి" ఇతి వదన్తీ కాచిత్ ద్రుతతరపదక్షేపం వల్లభమన్వధావత్।

పథి గచ్ఛన్తీనాం వర్ణనమ్।

కాచన విలాసినో రమణీ పులకితేన భర్తు్ర్వామబాహునా వ్యతిషక్తం కోమలం స్వదక్షిణభుజం భర్తు్ః కణ్ఠే సమాసజ్య, నితమ్బస్థలేన ప్రణదితకాఞ్చీదామ్నా ప్రాణేశమత్యర్థం తాడ఼యన్తీ, తదురఃస్థలే చ దక్షిణం కుచం విషమీకృతహారయష్టి యథా తథా తిర్యక్ నిపీడ్య జగామ। అపరా చ పార్శ్వగామినీ ప్రియస్యాంసద్వయే పాణిపల్లవౌ నిధాయ నూపురనినాదమధురమలసఞ్చ యయౌ। అన్యాఽపి పీనస్తనజఘనవతీ దయితగ్రీవాన్యస్తస్వభుజయుగలా గతవతీ; అనుసృత్య జగామ చ కశ్చిదపరః వనం ప్రతి సఖీభిః సహ పురః ప్రస్థితాయాః స్వకాన్తాయాః సురతే స్వోరఃస్థలస్థలాక్షారసాఙ్కితపాదరేఖాప్రాయాం పదవీమ్। తతశ్చ కాచిత్ పుష్పచయనమకరోత్, కాచిత్ తత్రైవ మన్మథోద్దీపికామఙ్గచేష్టాం విదధౌ। కాచిదగ్రపుష్పగ్రహణాయ శరీరవిజృమ్భణాత్ స్వభావకృశమపి మధ్యం పునః తనుతాం నయన్తీ ఊర్ధ్వదృష్టిశ్చ సతీ కుసుమాన్యచినోత్। అపరాశ్చ కాశ్చన కామభావం వ్యఞ్జయన్త్యః విచిత్రేణ నానావిధభావేన కుసుమావచయనగకార్షుః। కాచిచ్చ కిసలయశకలేషు విరహతాపశాన్తయే మన్మథభావాఽఽవేదకాని ప్రియసన్నిధావక్షరాణిలిలేఖ। కాచిత్ కృతకృత్రిమరోషా చ "త్వం మాల్యగ్రథనే నైవ కుశలా" ఇతి సఖీం నిరస్యన్తీ స్వయమేవ ప్రియాభిముఖం ప్రకాశితకక్షప్రదేశం యథా స్యాత్తథా శిరసి కుసుమమాలామబధ్నాత్।

కాఞ్చిన్నాయికాం ప్రతి సఖ్యా వర్ణనమ్।

“హే సఖి! తవాభిముఖమాగతే చ మధుపపటలే తూష్ణీం త్వయా స్థాతవ్యం, యదసౌ చిరపరిచితమపి కుసుమమకరన్దం విహాయ నూనమమృతపానాభివాఞ్చయా పీయూషమయం మధుసురభి తవాధరం మా నిపప్తత్” ఇతి నాయికా కాచిదభిదధే తదీయసఖ్యా పరిహాసకుశలయా కయాచిత్।

అఙ్గనానాం వివిధావస్థావర్ణనమ్।

ఏవం వదతి చ సఖీజనే ముకులితాక్షిపక్ష్మమాలా కాచిదలిపతనభయేన భర్తు్రఙ్కదేశమశిశ్రియత్। యూనా చ కేనచిదభినవోఢ఼ా కాచిదఙ్గనా ముఖకమలకముద్వ్యభ్య బలాచ్చుమ్బితా, చతురసఖ్యా చ తద్ బాలపల్లవగ్రహణాఽఽసక్తయా విదిత్వాఽప్యజానత్యేవావస్థితమ్। లతాజాలతిరోహితాయాం సపత్న్యాం, ప్రియేణకృతం గూఢం స్వాధరపానం తజ్జనితవ్యథయా చలత్కరయోః కఙ్కణధ్వనినా చ కయాచిత్

ప్రకటీకృతమ్। కాచిత్ వృక్షాధిరూఢ్ లతాఽఽశ్లేషప్రకారమభినయన్తీ సరలబుద్ధితయా సఖీనాం పురత ఏవ అనుచితమపి ప్రియేణాఽఽలిఙ్గనం విదధౌ। అన్యా చ ఉన్నతస్తవకజిఘృక్షయా సవిలాసం కరేణ ప్రియం సహచరమవలమ్బ్య రాగాత్ స్తనాభ్యామాచ్ఛాదయామాస। అపరా చ "కుసుమానామిదం గ్రాహ్యమిదం గ్రాహ్యమ్" ఇత్యుక్త్వా స్వాభీష్టపూరణాయ క్రమేణ కాన్తేనేకాన్తమనాయి। అపరా చ నిర్జనమితి హేతోః ప్రియం బలాదాకృష్య, సమీపే చ సపత్నీం సమీక్ష్య సత్వరమపసర్తు్కామాఽపి సపత్నీమపశ్యతి ప్రియామత్యజతి చ వల్లభే సపత్నీసన్నిధావతీవ సుభగా సఞ్జాతా।

సాపరాధం పల్లవదానేన చ ప్రసాదయన్తం కాన్తం ప్రతి కస్యాశ్చిత్

వర్ణనమ్।

"హే ధూర్త్! న ఖలు వయం తవైతత్పల్లవదానయోగ్యాః, తస్యై తవ రహః-ప్రియతమాయై సమర్పయ పల్లవం, సైవ రహసి త్వాం విటపం పిబతి రక్షతి చ। అథవా మత్కర్ణభూషణార్థం పల్లవార్పణప్రయాసస్తవవ్యర్థ ఏవ, యతస్తత్ర కర్ణయుగ్మం సతతం జనవిదితభవదప్రియవచనపూర్ణమేవాఽఽస్తే; కాన్తాసదనమధివసన్ మహత్కలిం (కలహం) దత్త్వాఽపి మహ్యం కథమేనాం కలికాం దాతుమిచ్ఛసి?" రుషైవం వచనజాతమభివ్యాహరన్తీ చ కాచిదఙ్గనా శ్రోత్రార్పితాసితామ్బురుహేణ నయనేన చ కాన్తమతిమాత్రమతాడయత్।

వనవిహారోద్భవశ్రమవర్ణనమ్।

వనవిహారక్లిష్టానాం తాసాం రమణీనాముజ్జ్వలగణ్డమణ్డలేషు స్థూలముక్తాసదృశం శ్రమజలం క్రమేణ కఠినకుచతటప్రపాతి సత్ శతఖణ్డత్వమధిజగామ। నిరన్తరకుసుమావచయఖేదాత్ భర్త్ృకణ్ఠే నిహితభుజలతా విపులతరస్తనపిహితప్రియవక్షఃస్థలా చ కాచిత్ అవతస్థే। అపరా చ కాచిత్ శ్రమాపనోదకచేష్టావ్యాజేన కఠినోన్నతకుచయుగలముత్తుఙ్గీకృత్య, మిథో ధృతభుజలతే చోద్యభ్య గాత్రవిజృమ్భణం కృత్వా ఆలిఙ్గనాదికం స్వాభిలషితం ప్రకటితవతీ। ఏవం యదా తాసాం ప్రియకరస్పర్శాత్ పునరప్యతితరాం హిమలవసదృశస్వేదోద్గమః సమజాయత, తదా తాః సర్వా వనవిహారఖేదక్లిష్టం శరీరం సలిలైరభిషేక్తుమైచ్ఛన్।

ఇతి సప్తమః సర్గః।

అష్టమసర్గే

శ్రాన్తయదురమణీనాం క్లిష్టగమనవర్ణనమ్।

జలవిహారం వర్ణయిష్యతా తత్రభవతా మహాకవినా మాఘేన ప్రథమం, వనవిహారజనితక్లేశవివశానాం యోషితాం స్తనజఘనాదేః పృథుత్వాదేవ పునః క్లిష్టతరమలసఞ్చ ప్రయాణం ప్రదర్శ్య, కస్యాశ్చిత్ శీతాంశురూపేణ శ్వేతాఽఽతపత్రేణ ఉష్ణకరకిరణక్లేశాపనోదనం, కస్యాశ్చిద్వా సానురాగకాన్తధృతోత్తరీయేణ ఆతపదుఃఖనివారణం వర్ణితమ్। పరికల్పితఞ్చ నదీరయేణ నున్నశుక్తికోశవిగలితముక్తాభిః శోభితస్య సైకతస్య కస్యా అపి గలితహారమనోహరేణ పల్యఙ్కేన సాదృశ్యం చారుతయా। దర్శితః పునః తాసాం సున్దరీణాం నిశ్వాసవాయుమాఘ్రాయ భృఙ్గాణాం పుష్పేష్వప్యనభిలాషః। విప్రతఞ్చ మధురతరైస్తాసామాలాపైః తిరస్కృతరుతానాం హంసకులానాముత్పలపత్రావలీషు సుగుప్తం లజ్జయాఽవస్థానమ్।

తాసాం జలవిహారవర్ణనమ్।

అథ వికసితారవిన్దమేవార్ఘ్యం, విహగరుతమేవాఽఽలాపం, ఫేనమేవ హాసం విదధతీవ సరసీ ఊర్మిభిరేవ హస్తైః ప్రీత్యేవ తాభ్యః మాధవరమణీభ్యః వ్యతనుతేవ పాద్యమితి ప్రతీతమాసీత్। తాస్తు ప్రథమం తద్గతం జలం, సచకితం పాదముపన్యస్య గమనేన, తతశ్చాగ్రప్రవిష్టపురుషముఖేణ గాధమితి విభావ్య, పశ్చాత్ మృదుపదవిన్యాసేన తత్ర ప్రవిష్టాః సత్యః గాత్రాణామఙ్గరాగేశ్చానురజ్య తద్వర్ణాఽఽక్రాన్తమకుర్వ్వన్। తాసాం మహేభకుమ్భసౌభాగ్యభాజా సమున్నతకుచయుగలేన ముహుః సంక్షోభం ప్రాపితఞ్చ తజ్జలం చక్రవాకమిథునం వియోగమనయత్। శీతభీరుశ్చ కాచిత్ సరసి అవతరితుమనభిలాషిణీ సైకతే సముపవిష్టా స్వయం సలిలం ప్రవిష్టేన సస్మితేన తద్భర్త్రా కరయుగం ధున్వానాఽపి సిక్తా। స్వభర్త్రా సహ సరోఽవగాహితుమనిచ్ఛన్త్యపి కాచన నవోఢా సఖీభిః తటాత్ జలం ప్రతి ప్రేషితా చ భయేన సమ్భ్రాన్తదృష్టిః తమేవ భర్త్తారం లజ్జామపహాయ సమాలిఙ్గితవతీ। అంసప్రమాణే పయసి తిష్ఠన్తం పుమాంసం సమీక్ష్య, స్వస్యా

అపి తావత్ప్రమాణం జలమేవ తత్రేతి విభావ్య మౌగ్ధ్యాత్ తమేవ పురుషమభ్యేతుమభిలషన్తీ కాచిత్ నిమజ్జతీతి పశ్యతా ప్రియేణ తు ద్రుతం సమాశ్లిష్టా। కయాచిత్ నాభిపర్య్యన్తం సరసి ప్రవిష్టే సతి, పయోభిశ్చఞ్చలతయా కరైరివ తరఙ్గైరున్నతం కుచమణ్డలమధిరూఢమ్। శఫరీవిద్ధోరుప్రదేశా చ కాచిత్ సాతిశయం విభ్యతీ సతీ విలాసస్యాతిశయమవాప।

తతశ్చ గమ్భీరోఽప్యమ్భోధిః అఙ్గనాభిర్విహరన్తీభిః జఘనవిఘట్టనేన సంక్షోభం నీతః సన్ సపది మర్య్యాదామలఙ్ఘయత్।కనకగౌరఞ్చ కస్యాశ్చిత్ వపుః జలమగ్నమపి నిర్మ్మలతయా లక్ష్యమేవ ప్రతిభాతి స్మ। కశ్చిద్విలాసీ “కిమేతత్ పురోవర్త్తి కమలమ్? ఉత వా యువత్యా ముఖం ప్రకాశతే"? తదా త్వేవం సన్దేహవిషయతామభజత; పరన్తు పద్మే విలాసాభావాత్ ముఖే చ తస్య సద్భావాత్ ముఖమేవేదమితి విలాసాదిభిః నిశ్చికాయ।

జలక్రీడ़ాసమ్భారవర్ణనమ్।

ద్రవీకృతకనకరఞ్జితక్రీడ़ాజలయన్త్రాణి, చన్దనకుఙ్కుమాదిగన్ధద్రవ్యాణి, స్తనాఽఽవరణసాధకం కుసుమ్భకుసుమరఞ్జితం వస్త్రం, ద్రాక్షామద్యం సర్వ్వసాఫల్యకారణఞ్చ ప్రియతమసన్నిధానమిత్యేతాని తదా తాసాం నారీణాం జలకేలిమాధనాన్యామన్।

జలకేలివర్ణనమ్।

తతశ్చ తాః వాయువేగేన చలద్వసనాః అఙ్గనాః అనర్థాఽఽశఙ్కినాం ప్రియాణాం చేతోభిః సహ ఉన్నతతటప్రదేశాత్ శ్రోణీభారతయా మన్దం మన్దం సముత్పతన్త్యః ద్రుతతరం జలేషు న్యపతన్। ముగ్ధస్వభావతయా చ కేతవప్రయోగానిపుణాః పునస్తాః కాన్తైః సహ స్వయమభిసరణపణేన తిష్ఠన్త్యః, కరకమలైః పరస్పరం జలాభ్యుక్షణం కుర్వ్వన్త్యశ్చ సత్యః క్రీడ़నమకుర్వ్వన్; అబాగలచ్చ తదా కస్యాశ్చిత్ కామపీడ़ితతయా దుర్బ్బలాయాః కథఞ్చిత్ బాహుముద్యభ్య ప్రియతమం స్నపయన్త్యాః కరాగ్రాత్ హిరణ్మయం కఙ్కణమ్। కాన్తేన శ్యామాయాః కస్యాశ్చిద్వదనే ప్రఫుల్లే కరామ్బునా సిచ్యమానే చ, అన్యస్యాః అసహమానాయాః సపత్న్యాః ముఖమసిక్తమపి ఈర్ష్యాకృత స్వేదోద్గమేన సిక్తమేవాజాయత। ప్రియపాణిపటమిక్తైః పయోభిరభిషిక్తం కస్యాశ్చిత్ కుచయుగలమవలోకయన్త్యాః మపత్న్యాః కుచయుగలం తదానీం నయనసలిలభిక్తమభవత్। ప్రియతసాఙ్గాత్ సఙ్క్రాన్తముఙ్గరాగం సపత్నీభయాత్ సరమి ప్రక్షాలయన్త్యాః కస్యాశ్చిత్ స్ఫుటలక్ష్యమాణం నఖక్షతం వీక్ష్య

సపత్న్యాః సన్తఃపాతిశయ ఏవ సమజాయత। ప్రియేణ ప్రథమం సపత్నీమభిషిచ్య పశ్చాత్ సిక్తాయా అపరస్యాః రమణ్యాః ముఖం రుపావైవర్ణ్యం ప్రాప్తమ్। నిరన్తరజలావగాహభాజాం తాసాం మేఖలాకలాపః భూయిష్ఠశ్రేష్ఠకిఙ్కిణీనిబద్ధోఽపి జలాఽఽర్ద్రతయా న చ ధ్వనిం వ్యతనుత। చఞ్చలైః సరోవరజలైః అతిస్వచ్ఛైః స్వపరిధానే స్థానాదపసారితే సతి, కాన్తే చ శ్రోణ్యాసక్తదృష్టౌ లజ్జితయా కయాచిత్ స్త్రియా తరఙ్గాఽఽనీతేన నలినీదలేన లజ్జానివారణమకారి। కస్యా అప్యఙ్గనాయా జలప్రవాహైః అఙ్గసంసక్తం రక్తచన్దనం నిక్షాలితం, కుచయుగలాత్ హారలతా చ త్రుటితా।

తదా సరసీనామాపః తరఙ్గహస్తైః సముత్తాలితైః బధూనాం తామాం జలకేలిసమయే కర్ణ్యచ్యుతమసితోత్పలం తటప్రదేశం ప్రతి చిక్షిపుః। తోయే ప్రక్షాలితాఙ్గరాగం నిసర్గరమణీయం తాసాం జలకేలిరతానాం రమణీనాం శరీరం నవీనాః సురతకాలకృతాః నఖాఙ్కాః, తథా విధాతలాక్షారాగమధరపల్లవం తత్కాలకృతాని ప్రత్యగ్రాణి దన్తపదాని చ విచిత్రాం శోభాం ప్రాపయామాసుః। జలావగాహాఽఽసక్తానాం పుంసాఞ్చ యద్యపి సాన్ద్రతరమఙ్గరాగం వక్షఃస్థలాత్ సపది విచ్యుతం, శిరోరుహేభ్యః శేఖరాశ్చ భ్రష్టాః తథాఽపి జలవిహారస్య రాగజనకతయా కేవలమ్ అక్షిషు మదరాగః అవికృతః ఏవావస్థితః।

తదానీం కేలిమౌకర్యాయ విగతభూషణానామపి జలవిహారనిరతానాం రమణీనాం పర్యాప్తమేవాకృత్రిమం విభూషణాం సఞ్జాతమ్; తథా హి, స్తనమగ్నాన్తా ఫేనపఙ్క్తిరేవ హారావలీశోభాం, శైవలావలీ జఘనేషు నీలామ్బరశ్రియం, కపోలేషు పద్మపత్రాణి పత్రావలీశోభాఞ్చ సమజనయత్; ఏవఞ్చ యద్యపి జలైః అఙ్గరాగః తామామపాకృతః, పత్రశోభా చ వినష్టా, మాలా అపి నిరస్తా, వసనమపి జలైర్నీరక్తమేవ కృతం, తథాఽపి జలావగాహనాత్ పూర్వ్వతోఽపి రమణీయతరాః శ్రియస్తాసాం సమభృవన్।

తాసాం జలోత్తరవర్ణనమ్।

ఇత్థం జలక్రీడాఽనన్తరం తారమణ్యః శరీరసమ్బన్ధాత్ సంసక్తం, సమధికం, మూర్త్తిమల్లావణ్యమివ సంస్థితమమ్బు క్షరద్భిః తరలతరఙ్గలీలాకుశలైర్వసనాఞ్చలైరుపేతాః సరసః తీరముదతరన్। శౌరిస్తు కాఞ్చిత్ నారీం సౌన్దర్య్యాతిరేకేణ జనితాద్భుతరసాం, జలాదుత్తరన్తీం, కమలహస్తాం, మధ్యమానాత్ క్షీరసముద్రాత్ సద్యః ప్రాదుర్భవన్తీం శ్రియమివ సమీక్ష్య సముద్రమన్థనస్య స్మృతవాన్। తతశ్చ తాః ఆర్ద్రవాసాంసి పరిహృత్య, నవాని శుభ్రాభ్రధవలాని వసనాని

నాయ్యఙ్గసఙ్గమవాప్య హసన్తీవ స్థితాని పరిదధుః। కాచన అంసయోః వికీర్ణకేశకలాపా సతీ స్నానాఽఽర్ద్రం యత్ శరీరం చిరమశోషయత్, పరం నాజానాచ్చ యత్, సమీపే సమాగతం కాన్తమవలోక్య పునః తస్యాః తత్ వపుః స్వేదాఽఽర్ద్రమేవాభవత్। అపరా చ స్వమూర్ద్ధజమధ్యపద్ధతిం హస్తాభ్యాం విభజన్తీ, అత ఏవ బాహుమూలస్తనతటాన్ ప్రియాయ ప్రకాశయన్తీ తదేవాభిలషతా ప్రియేణ పునః దృష్టా। నిర్మ్మలజలనస్నపనవిమలమఙ్గం, తామ్బూలరాగోజ్జ్వలశ్చాధరః, సూక్ష్మం విమలం వాసశ్చ, తథా నిర్జ్జనస్థానం, విలాసినీనామేతావానేవ ప్రకృష్టః నేపథ్యవిభవః, యది పఞ్చశరవిరహితో న భవేత్। తతశ్చ సూర్య్యదేవః అస్తాచలమశిశ్రియత్। ఇత్థమేవ రమణీనాం విహరణం కవినా చారుతయా వర్ణితమ్।

ఇతి అష్టమః సర్గః।

నవమసర్గే

సూర్య్యాస్తమయవర్ణనమ్।

ప్రదోషసమయం వర్ణయితుమభిలషతా శ్రీమతా మహతా కవిప్రవరేణ ప్రథమం ప్రఖరకిరణస్యాస్తాచలశిఖరావలమ్బనం ప్రదర్శ్య, నివాసశాఖిగమనోన్ముఖానాం విహగకులానాం కూజనం, క్రమేణ రవికిరణానాం నిమ్నతరప్రదేశపరిత్యాగానన్తరముచ్చైస్తరసానుమచ్ఛిఖరావస్థానఞ్చ ప్రకటీకృతం, దర్శితఞ్చ ప్రతికూలదైవతయా మహతోఽపి వివస్వతః అవశ్యమ్భావి పతనం, నవసన్ధ్యాఽరుణమేఘయా స్వకిరణాఽఽక్రాన్తరుచిరాఽఽకాశయా పశ్చిమదిశా సహ అతిసన్నికర్షమాసాద్య లోహితవర్ణత్వఞ్చ।

కవికృతసన్ధ్యావర్ణనమ్।

తతశ్చ నలిన్యః అబ్జనయనాని న్యమిమీలన్, మధుకరకులాని చ తతః అపాసరన్। అన్తరీక్షే చ తదా భానురస్తఙ్గతః, నక్షత్రాణి తు సమ్యగలక్ష్యాణి సన్తి స్థితాని, చన్ద్రవిమ్బఞ్చ న దృష్టిపథమధిగతం, సన్తాపాశ్చ ప్రశాన్తాః, అన్ధకారాశ్చ నోదితాః; వికసితకుసుమ్భకుసుమవదరుణతాం దధతీ జనసమూహేన కృతప్రణామా చ సన్ధ్యారూపిణో బ్రహ్మణో మూర్త్తిరభ్యుద్గతా ఆసీత్। అథ చక్రవాకద్వన్ద్వం క్రమేణ విఘటితం, మిత్రేణ సహ దివసోఽపి నాశముపగతః, సన్ధ్యాఽపి దూరీభూతా, సాన్ద్రకర్ద్దమచ్ఛవీని దివసావసానపటూని తమాంభి చ గిరిగుహాప్రదేశాదేత్య వహిః, ఉత వాహ్యప్రదేశాదాగత్య గిరిగుహాః అధికమాచ్ఛాదయామాసుః। జనానాం నయనాని భృశమన్ధయతి అమ్బరక్షితితలాని చ ఆచ్ఛాదయతి సత్యపి తిమిరే, సిద్ధాఞ్జనరూపగభినవం రాగమధిగతవత్యః రమణ్యః ప్రియగృహవర్త్మ అనిర్బాధమవలోకయామాసుశ్చ। గాఢ◌ాన్ధతమసమపి శుభాఙ్గీనాం ప్రియాభిసరణే సమ్భోగకార్యస్యాఽఽవశ్యకత్వం నిశ్చిత్య స్థితమ్; తేన హి సర్వప్రాణిభయఙ్కరమపి తత్ తదానీం తాసాం యోషితాం భీతయే నాభవత్। దివసే దివాకరకిరణసమ్పర్కాత్ మన్దీభూతతేజఃప్రసరతయా య ఏవ గ్రహగణో నైవ లక్షితః, స ఖలు తమోవ్యాప్తాం రజనీం ప్రాప్య సమ్యగేవ వ్యద్యోతిష్ట; జగతి చైతదనుక్షణమేవ దృశ్యతే యత్, పాపిజనానాం సంసర్గమాగత్య నీచాః నితరాం ప్రకటీభవన్తీతి। అసౌ తు మన్ధ్యాసమయః కుఙ్కుమచన్దనాద్యనులేపనాని, మాల్యాదీని, పతిషు కృతకోపాః కామినీః, దీపశిఖాశ్చ మదనోద్బోధనపురఃసరం సమమేవోద్బోధయామాస; ఇత్యాదిప్రకారేణ కవినా ప్రదోషసమయం సముపవర్ణ్య చన్ద్రోదయవర్ణనం కృతమ్।

చన్ద్రోదయవర్ణనమ్।

సమనన్తరఞ్చ హిమాంశోర్విమవిశదమంశుజాలం ప్రాచ్యాం దిశి సమలక్ష్యత। కలామాత్రోదితే చ తస్మిన్ తుషారకిరణే, నూనం గగనమష్టానాం శివమూర్తీనామన్యతమమేవేతి జనైరభిపన్నమ్। ప్రథమమసౌ కలానాథః కలామాత్రం, తతః అర్ద్ధమాత్రం, పరఞ్చ సాకల్యాదుదితో భూత్వా తిమిరసమూహం విభేదయామాస, వ్యభూషయచ్చ రజనీం, తామవాప్య స్వయమప్యతితరాం శోభాం లేభే; ఉష్ణాంశుకరక్లిష్టాం కుముదినీఞ్చ అలిరుతైః రుదతీమివ స్థితామగ్రకరైః పరామృశ్య సముచ్ఛ్వాసయతి స్మ। తతశ్చాసౌ చన్ద్రః చన్ద్రకాన్తమణిం కిరణేన గలదమ్బుసముద్భాసితం విదధత్, అమృతద్రవైః కరైః మానినీనాం సన్తాపకరం మానఞ్చ నిరాకుర్వ్వన్, నిసర్గనిర్మ్మలేషు తరుణీకపోలఫలకేషు చ ముహుః ప్రతిఫలన్, తథా స్వభావాదక్షోభ్యం సముద్రం యదుగణఞ్చ క్షోభయన్, సుప్తాలసం మదనం జాగరయన్, దిశామవకాశాంశ్చ సహసా సముద్భాసయన్, రతయే చ రాగిణామ్ ఔత్సుక్యాధిక్యం జనయన్, సమమేవ కుసుమేషుమదిదీపత్; స్త్రియశ్చ ప్రియతమాఽఽగమననవశ్యం నిశ్చిత్య అలఙ్కర్త్తుముపచక్రమిరే।

స్త్రీణాం భూషణవర్ణనమ్।

తథా హి,— తన్వఙ్గ్యః స్తనయుగలయోః ఏకమేవ హారం, జఘనస్థలే చ రశనాకలాపమ్, అధరేషు న లాక్షారసం, గణ్డస్థలే చ శుభ్రం లోధ్రరజః, నేత్రేషు చ నవీనమఞ్జనం సమయోజయన్। ప్రియతమో గృహమాగమిష్యతి ఇతి చిన్తయా ఔత్సుక్యేన చ కృతత్వరాణాం నిపుణానామపి రమణీనాం మనాంసి వస్త్రగన్ధమాల్యేషు, ఇదం వసనమ్, ఏతదనులేపనమ్, ఇదం కుసుమమితి, అస్మాకమిదం పురోవర్తి ధారణార్హమితి చ న నిరధారయన్। కాచన ఆలిఙ్గనసుఖవిచ్ఛేదభీరుతయా వపుషి అనులేపనమపి వ్యవధానకరం మత్వా నాపితవతీ, అపరా చ స్వహస్తతలాభిఘాతాత్ నాసాగ్రం ప్రతి సముత్పతితం పద్మగన్ధం స్వముఖమారుతమాఘ్రాయ ప్రీతాఽభవత్। అన్యా చ కాచన కరే కపోలతలం సంస్థాప్య, కరఞ్చ జానుని నిధాయ, కాలక్షేపార్థం మన్దకణ్ఠేనైవ గాయన్తీ కాన్తార్థముత్కణ్ఠామవాప।

తతశ్చ అత్యన్తకామమోహితా కాచన మధురభాషిణీం రమ్యాఽఽకృతిమ్ అనురాగవ్యఞ్జనచతురాం సఖీం ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవతీ। అన్యయా చ మానవత్యా అనాదిష్టాఽపి సఖీ తస్యాఃమరణశఙ్కయా దయితమానేతుం శీఘ్రమేవ తత్ర గతవతీ। అపరా చ కాచిత్ కలహాన్తరితా నాయికా "ప్రాక్ సాపరాధం ప్రియం కథమపి నిరాకృత్య, పశ్చాత్ పతివ్రతానాం తదనుసరణముచితమేవేతి విభావ్య తథా కృతే, మామభిమానహీనాం మ మన్యేత ఇతి నిశ్చిత్యాపి, తేన వినా స్థాతుమహం క్షణమపి నైవ సమర్థాఽస్మి, హే సఖి! అతస్త్వం త్వరితమేవ తత్సమీపముపేత్య తదపరాధశతమవిగణయ్యైవ మాం ప్రతి ప్రియమనునయాధాః" ఇతి అభిధాయ, కృతాపరాధాయాపి కాన్తాయ విరహాసహిష్ణుతయా సఖీం విససర్జ। అన్యా చ "ప్రియం ప్రతి కిం వక్తవ్యమ్?" ఇతి దూత్యా పృష్టాఽపి లజ్జయా కిమపి నోక్త్వా కేవలం నిశితాశరీరశరకృశీకృతం స్వశరీరమేవ దదర్శ।

దూత్యా ఉక్తివర్ణనమ్।

నాయికాభిరుపదిష్టా దూత్యశ్చ తదా దయితసమీపముపసృత్య పుంభిస్తుల్యమేవ వచనజాతమబ్రువన్। తథా హి,—"త్వదర్థముత్కణ్ఠితా మదనపీడ़ితా మమ సఖీ నితరాం కృశతామలభత! భవద్గుణరాశిపరిపూరితశ్రవణవివరా సా తావద్గుణానామవకాశం దాతుమక్షమతయా అతృప్తా సతీ, బహుతణ్డులమానార్థం ప్రస్థాదివద్ భూయో గుణప్రవేశాయ తవ గుణకీర్తనేషు అఙ్గుల్యగ్రేణా శ్రోత్రవివరం పరిఘట్టయతి।

మాతిశయసన్తాపజనితోష్ణనిశ్వాసవాయుభిశ్చ అనిశముపతప్యమానం స్వాధరం నవనాగవల్లిదలరాగరసేనాపి ఆర్ద్రతాం నేతుం నైవ శక్నోతి। నిష్కృపో హి కుసుమేషుః కుసుమాదపి సుకుమారతరం తచ్ఛరీరమనిశమేవ విశిఖైః తాపయతి। అమృతమపి విపరీతప్రయోగేణ నిషేవితం విషవదహితత్వమేవ సముపైతి, యతో హి, అమృతమయా అపి చన్ద్రకిరణాః త్వయా వినా సేవనాత్ త్వత్ప్రియామతితరాం సన్తాపయన్తి"। ప్రియాముద్దిశ్య సస్నేహమేవం దూత్యా భాషితం వచనం ప్రియేణ సమాకర్ణ్యాథ విశ్వస్య చ తత్ తత్ర ప్రయయే।

యూని గృహప్రాప్తే తాత్కాలికవృత్తాన్తవర్ణనమ్।

సభుపాగతే చ దయితతమే తదవలోకనోత్సుక్యత్వరయా శ్రవణాత్ భ్రష్టమపి కర్ణభూషణభూతం మహోత్పలం కయాచిదఙ్గనయా నైవ పరిలక్షితమ్। పశ్చాదాగతవతశ్చ కస్యాపి ప్రేయసః ప్రతిబిమ్బం దర్పణేన పశ్యన్త్యాః కస్యాశ్చిత్ నవోఢాయాః శృఙ్గారభయాభ్యాం కమ్పమానాదపి పాణితలాత్ ప్రయత్నధారితతయైవాసౌ దర్పణః కథమపి భువి నైవాపతత్। ఉన్నతశరీరతయా చ కేనచిదవనభ్య గాఢమాలిఙ్గితవతా అత ఏవ వక్షోనివిష్టకుచద్వితయేన యూనా తత్క్షణే రశనాయా ఉద్గతకలకిఙ్కిణీరవపూర్వకం కాచిదఙ్గనా హ్రస్వశరీరత్వాదూర్ధ్వముత్క్షిప్తా। దయితాఽఽగమనజనితత్వరయా చ కాచిదాసనం సన్త్యజ్య ద్రుతముత్థితతయా స్రస్తమ్, అత ఏవ కరధృతబన్ధం వసనం క్షణదృష్టోరుదేశం యథా తథా సమాచ్ఛాదయామాస। అపరా చ కాచిత్ నవబధూః, పశ్చాదుపగమ్య నయనే సమాచ్ఛాదయన్తం కాన్తం, "కోఽయమ్?" ఇతి పృచ్ఛతే జనాయ వాక్యేన వక్తుం లజ్జయా నోత్సేహే, కిన్తు తదఙ్గస్పర్శజనితపులకైః కాన్తఏవాయమితి ప్రకటితవతౌ। కాచిదపరా లలనా పత్యుః ప్రత్యుత్థానాద్యుపచారకర్మణి ఊర్వోర్గురుభారతయా మన్థరాభిః స్ఖలితాభిరపి గతిభిః ప్రేమప్రకర్షం ప్రాదర్శయత్। అపరా కాచిత్ సపత్నీనామగ్రహణాఽఽహతా చ కాన్తం తిరస్కృత్య పురో జిగమిషుర్నాయికా నాయకేన కరగ్రహణపూర్వకమవరురుధే। కాచన ప్రియం ప్రతి కోపవతౌ జాతా, కాఽపి నివిడ ోన్నతకుచమణ్డలా కామసన్తప్తహృదయా చ అప్రతిమేన ముఖేన శోభతే స్మ। తతశ్చ చన్ద్రరుచయస్తదానీం దూత్య ఇవ ఇత్థం విగతకోపాః కామినీః కామిభిః సహ ఘటయితుమలమేవాభవన్।

ఇతి నవమః సర్గః।

దశమసర్గే

ఆదౌ మధుపానవర్ణనమ్।

సర్గేఽస్మిన్ కవికులశిరోమణినా మాఘేన సురతప్రసఙ్గమవతారయితుం తదనుకూలం మధుపానమేవ ప్రథమముపవర్ణితమ్। తత్ర చ సజ్జితాని సురభీణి చ కాన్తావదనాన్యేవ సురాపాత్రాణి పరికల్పితాని। తతశ్చ తే యువజనాః నివృత్తశఙ్కం తా బధూః క్షణం మానమవధూయ సురా అపాయ్యన్। మత్తః భ్రమరశ్చ పానపాత్రే వినిహితం కమలం మధుపానసుగన్ధి చ కామినౌముఖమాఘ్రాతం, ప్రాగిదం భజామీదం భజామి వేత్యముభయలోభాత్ దోలాయమానచేతా బభూవ; అపిబచ్చ కశ్చిత్ ప్రియతమాఽర్పితమితి అతిస్వాదు మద్యమ్। కమ్యాశ్చిన్మధుసమస్వాదమోష్ఠం ప్రియతమే పిబతి చ, అపగచ్ఛతాఽపి లాక్షారాగేణ దశనక్షతకృతరాగతయా పూర్వవదేవ స్థితమ్।

తతశ్చ త్రివారమధుపానోత్కటమదోద్బుద్ధసంస్కారప్రభావితప్రగల్భమతీనాం కాసాఞ్చిత్ రమణీనాం ప్రతికూలవాక్యరచనారమణీయః, ఆదౌ లజ్జాసంవృతోఽపి మదేన ప్రకాశితరహస్యః సహాసః పరిహాసశ్చ సమ్యక్ ప్రకాశితోఽభృత్, జనయామాస చ తదా తదానీన్తనమదాతిరేకః ముగ్ధాయా అపి బధ్వాః ప్రౌఢావత్ విలాసమనోహరం హసితం, వచనవిన్యాసకౌశలం, నయనవికారవిశేషఞ్చ యుగపదేవ। అపి చ మధుపర్యాయైః సాపరాధే స్వామిని కలుషితస్య కోపప్రజ్వలితస్య స్వీకృతకాఠిన్యస్య చ బధూనాం హృదయస్య ఝటితి తథావిధా అప్రసన్నతా దీప్తతా కఠినతా చ సమ్యక్ ప్రశమితా, వపుషి సర్వదా విద్యమానస్యాప్యప్రకాశితస్య విలాసస్య సమ్యక్ప్రకాశనఞ్చ ప్రకటితమ్। మద్యపానాత్ పూర్వం సఖీప్రేరణయా కథఞ్చిత్ ప్రియతమసమక్షం యయైవ స్త్రియా ప్రగల్భితం, తయైవ మదస్య స్వాభావికధర్మప్రకాశనస్వభావతయా మద్యపానాత్ పరం పునః సహజా లజ్జాముగ్ధతా స్వీకృతా। అపరాధినం స్వామినం మద్యపానేన మోహితచిత్తాఽహం నాభిసారయాణి, ఇత్యాలోచయన్త్యాః అపరస్యాః కస్యాశ్చిత్ సురాపానే అనభిలాషశ్చ సమజని। తథా స్త్రీభ్యః ఆహితమదనం యథా తథా దయితార్పితం ప్రచుస్వాదుతరం గణ్డూషమద్యం నితరాం సస్వదే।మధుపానావసరే యోషితాం తాసాం ముఖస్య చ మద్యస్య చ ఇతరేతరయోగాదపూర్వగన్ధోత్కర్షః భృఙ్గోన్మాదకరః బభూవ। సఖీసమక్షం గూఢచుమ్బనచతురాణాం యోషితాం మధుపానక్షాలితలాక్షారాగస్య స్వాధరస్య ప్రియాధరతామ్బూలరాగేణ పునరేవ రఞ్జనం సమభృత్। సపత్నీనామగ్రహం దయితేన దత్తం మద్యం పీత్వాఽపి కాచిత్ న మమాద, మద్యమపిబన్తీ అపి సపత్నీ తు తద్దర్శనాదేవ

మత్తతాముపగతా। ప్రథమం ప్రియం ప్రతి రోషాత్ తత్ప్రార్థనాశతాని అనఙ్గీకుర్వన్తీ, అథ పశ్చాత్తాపతప్తా కాచిత్ మద్యపానేన జనితమోహా ప్రేయసమేవ ఆత్మనా ప్రకోపితం విజ్ఞాయ తత్క్షమాప్రార్థనాం కర్త్తుమారేజే। ఏవం మద్యస్య అక్షినిమీలనవాక్స్రాదాఙ్గమాదరూపవివిధర్మ్మాంచ్చ వివృత్య కవినా యౌవనోద్దామరమ్యాణాం మద్యమదేన మదనాఽఽసక్తానాఞ్చ రమణీనాం దయితసంసర్గేణ శోభాఽఽతిశయ్యం, కాన్తమన్నిధౌ వదనవికసనమ్, అఙ్గానాం పులకితత్వం, వచనానామార్ద్రత్వఞ్చోపవర్ణితమ్।

సురతవర్ణనమ్।

వాహ్యాఽఽభ్యన్తరభేదేన ద్వివిధయోః సురతయోః ప్రేక్షణభాషణాఽఽశ్లేషణచుమ్బనాద్యనేకభేదభిన్నస్య వాహ్యసురతస్య ప్రేక్షణవిశేషం ప్రథమం దర్శయతా కృతినా కవినా, సుఖస్పర్శే తథా విహారయోగ్యతయా సజ్జీకృతే, సురతాయ కల్పితే చ శయనీయే ప్రియతమే చ మృగదృశామనిశం దర్శనం, కిమప్యభిధాతుమిచ్ఛన్త్యా అపి లజ్జయా వక్తుమసమర్థాయాః, దిదృక్షోరపి అభిముఖీభవితుమశక్నువత్యాః కస్యాశ్చిత్ నవోఢాయాః దయితస్పర్శనేన కమ్పనఞ్చ, తథా అన్యస్యాః ముగ్ధాయాః కుచాంశుకాఽఽకర్షణాత్ త్రపమాణాయాః కుచాఽఽవరణవ్యాజేన కాన్తసమాలిఙ్గనం, దీపితస్మరతయా ఉరస్యుపపీడ్య కాన్తస్యాపి గాఢ◌ఁపరిరమ్భణం, ప్రియతమసఙ్గమేన ప్రమదానాం విపులహర్షచ్చ ప్రాక్ సముద్భాస్య, చుమ్బనక్రీడ◌ఁనాదికం తదనన్తరమాభ్యన్తరసురతం విశ్రమ్భసురతఞ్చ వర్ణితమ్। సమ్భోగావసానే చ ప్రియతమైః సార్ద్ధం సఙ్గతానాం తాసాం యోషితాం పూర్వవదేవ లజ్జా సఖీవ సమాయాతా, తయా చ లజ్జయా స్ఖలితదృష్టిపాతాభిః హి తాభిః ద్రుతగృహీతదుకూలైః ససమ్భ్రమం శరీరమాచ్ఛాదితమ్। ఇత్థం సురతావసానఞ్చ వర్ణయిత్వా మహాకవినా ప్రభాతప్రాయా రజనీ సఞ్జాతేతి అదర్శి।

ఇతి దశమః సర్గః।

ఏకాదశసర్గ

ప్రభాతవర్ణనమ్।

అథ ప్రసఙ్గప్రాప్తం ప్రభాతం వర్ణయితుమిచ్ఛతా శ్రీమతా మాఘకవినా మధురకణ్ఠానాం వైతాలికానాం ముఖేన మాధవప్రబోధనార్థం విశుద్ధసఙ్గీతద్వారకం ప్రభాతవర్ణనమార్గసమాప్తి కుర్వతా ప్రథమమపరరాత్రవ్యాపారః సమదర్శి। తథా హి,—ప్రభాతే కాముకానాం నైశసురతసమ్భ్రమలీలాఽభ్యాసక్లాన్తం లోచనయుగలం యావత్ న ముకులీభూతం, తావదేవ నిశాఽవసానముచకః భావివిరహవిహితనిద్రాభఙ్గః మృదఙ్గః జనైరభితాడ఼ితః। దూరతయా సూక్ష్మబిమ్బస్య ధ్రువస్య ఉపరి సముజ్జ్వలతరం సప్తర్షిమణ్డలం పర్యస్తం మత్, బాల్యే భగవతస్తవ పాదఘాతేన పాతితం శకటరూపిశకటాసురశరీరమివ శోభతే। తథా కేనచిత్ అతీతప్రహరపాలేన అనన్తరప్రహరపాలః స్వపాల్యం ప్రహరమతివాహ్య నిద్రాతుమిచ్ఛతా సతా "ప్రబుధ్యస్వ ప్రబుధ్యస్వ" ఇత్యుచ్చైరాహుతోఽపిముహుర్నిద్రయా అస్పష్టాక్షరమనర్థప్రాయమ్ "అయమహం జాగర్మి" ఇతి ప్రతివచనం ప్రయచ్ఛన్నపి నాన్తర్జాగరామాస। కాముకః కశ్చిత్ ప్రమదాయాః విశాలనితమ్బావరుద్ధే శయనీయే శయనావకాశమలభమానః పునః పునః సురతే రతః నిద్రాప్రయుక్తాం తన్ద్రాం నిరస్య కృచ్ఛ్రేణ రజనీమతివాహయామాస। మహీపతయశ్చ కవయ ఇవ కియత్కాలం శయిత్వా, తదైవ పునః ప్రతిబుధ్య రాత్రిపశ్చిమయామే బుద్ధిప్రకాశం లబ్ధ్వా చ సముద్రగమ్భీరే దుష్ప్రవేశే రాజ్యే, కావ్యవత్ ప్రయోగాన్ ("బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయ చిన్తయేదాత్మనో హితమ్" ఇతి స్మరణాత్) తర్కయన్తః సన్తః గహనం పురుషార్థజాతం విచారయామాసుః। హస్తిపశ్చ సుప్త్వా భూతలశయనాదుత్థితం మదపఙ్కప్లుతశరీరం గజం పునః పార్శ్వపరివర్తనేన శయనం కారయతి స్మ। అతిలఘుహస్తా గోపాలాశ్చ నవనీతముత్కృష్టుం మన్థనదణ్డేన గమ్భీరశబ్దపురఃసరం, శైలేన శశినముద్ధర్తుం సురౌధాః వారిధిమివ కలశిం మథ్నన్తి స్మ। కాచిత్ కలహాన్తరితాం నాయికా ప్రథమం ప్రియప్రార్థనాం నాఙ్గీకృత్య పరాఙ్ముఖీభూయ కపటేన సుప్తా, అథ ప్రభాతే కుక్కుటకూజితమాకర్ణ్య గాత్రవిజృమ్భణాదివ్యాజేన సమ్ముఖోభృతా నిద్రయా అజానతీవ మీలితాక్షీ సతీ ప్రాణేశమాలిలిఙ్గ। నరేన్ద్రాశ్చ వైతాలికగీయమానమధురసఙ్గీతశ్రవణేన సుఖనిమీలితాక్షాః సన్తః నిద్రాం భేజుః। అశ్వశ్చ కశ్చిత్ కర్ణగ్రీవం స్రస్తముక్తం విదధత్, ఊర్ధ్వజానుస్తిష్ఠన్, కియత్కాలం నిద్రామనుభూయ, భూయః సమ్మస్వావస్థితం బాలతృణమాస్వాదయితుమభిలలాష। ప్రాక్ సత్సఙ్గేన ప్రవృద్ధదీప్తిరుదయగామీ చ శశధరః సమ్ప్రతి పరాఙ్గనామివ పశ్చిమాశామాసాద్య అహాసతేవ। తరుణ్యశ్చ కాశ్చిత్ "సుప్తే పశ్చాచ్చ యా శేతే పూర్వమేవ ప్రబుధ్యతే। నాన్యం కామయతే చిత్తే సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా॥" ఇతి స్మరణాత్, పశ్చాత్ సుప్తా అపి పూర్వమేవ జాగరిత్వా అస్పన్దితశరీరాః సత్యః రతిశ్రమఖిన్నప్రియతమనిద్రాభఙ్గశఙ్కయా పరమ్పరగాఢాఽఽశ్లేషవిశ్లేషం నైవ విదధిరే। చన్ద్రమాశ్చ అస్తమయరాగేణ లోహితాయమానైః శుభ్రమయూఖైః కుఙ్కుమసంయోగాదీషవిరస్తధవలిమభిః శ్రీఖణ్డరజోభిః ప్రేయసీమివ

పశ్చిమాశాం విభూషయన్నతిమాత్రమేవ శుశుభే। కుముదానాం ముకులోభవద్దలైః క్షీయమాణశోభాధారణాత్, కమలానాఞ్చ వికసద్దలైః వర్ద్ధమానశోభాగ్రహణాత్ భ్రమరైరుపగీతే ఉభే అపి కుముదకమలకదమ్బే తుల్యరూపామేవ అవస్థాం దధాతే చ। అరుణిమానముపగత్య ముఖప్రకాశనాత్ చిరాయ స్థాయినీం లజ్జామ్ ఆశు త్యజన్త్యా ఇవ ప్రాచ్యాః దిగఙ్గనాయాః ముఖస్యేవ ప్రాగ్భాగస్య అవగుణ్ఠనపట ఇవ చన్ద్రకిరణజాలం స్రంసతే స్మ చ। అవిచ్ఛిన్నసురతక్రీడ़ాశ్రాన్తానామఙ్గనానామక్షమాఙ్గే ఉపశామ్యన్తమపి మదనం ప్రాభాతికజాతికుసుమవాసితవాతస్పర్శః పునరుద్దీపయతి స్మ। భ్రమన్తి స్మ సూర్య్యతేజోఽభిభవాన్మన్థాయమానప్రకాశాః దీపశిఖాః। హర్షమన్మథమత్తయువతీరతిఖేదహరణదక్షః ప్రభాతమారుతశ్చ వికసితకమలగన్ధైః భృఙ్గమాలాః మోహయన్ మన్దమన్దం ప్రవహతి స్మ। నిద్రాకలుషితనయనకనీనికాః పరిక్షీణాముఖచన్ద్రమణ్డలాః స్రస్తకేశపాశాశ్చ వారవిలాసిన్యః రాజగృహేభ్యః నిర్జగ్ముశ్చ। వ్రజతి స్మ చ వాసరాన్తే శిశిరకిరణమభిసృత్య వాయుభిః సుగన్ధిః తత్కిరావ్యాప్తం నభఃప్రాన్తం భజన్తీ రజనిః। నిశాయ పరిరమ్భవ్యాపారవతా ప్రియేణ ప్రియాయాః ఆక్షిప్తం వసనం ప్రభాతేఽపి తత్రోణీదర్శనలోభాదర్పయితుం నైష్యత చ। సపది చ కుముదినీభిః మీలితం, రాత్రిరపి గతా, సకలా నక్షత్రరాజయశ్చ అపేతాః, ఇన్దుశ్చ భ్రష్టశోభః మన్నస్తమగచ్ఛత్। సూర్య్యోదయాత్ ప్రాగేవ అరుణేన నిఖిలం తిమిరజాలం నిరాకృతమ్। చక్రవాకశ్చ గగనమణ్డలం తిమిరరహితం వీక్ష్య యావత్ పక్షమూలే ఉత్పతనాయ ధునోతి, తావదేవ చక్రవాకీ సముత్కణ్ఠితా సతీ సరితోఽపరతటాత్ తత్ర సమాయాతా। రాత్రౌ యువతయః పుష్పమాలాశ్చ తుల్యామేవ శోభాం ధృతవత్యః, ప్రభాతే తు ఉపభోగాదధికసురభిభిర్యువతిభిః నిష్ప్రభాః మాలాః పరిత్యక్తాః। ప్రభాతమారుతైశ్చ వనే వనే కమలసమూహాః వ్యాలోలితాః, మాలత్యాదీనాం విస్తారాశ్చ విక్షిప్తాః, వకులచమ్పకాదిశాఖినాం ప్రసూనాని చ అవధూతాని, కిన్తు ఏతేషాం కుత్రాపి తైర్నావస్థాయ బధూకుసుమసఙ్ఘర్షేణ ఉద్గతగన్ధేషు గృహాన్తరేషు ఏవ స్థాయిత్వమధిగతమ్।

ప్రాతరాగతం సాగమం ప్రేయాంసం ప్రతి ఖణ్డితాయాః నాయికాయాః

ఉక్తివర్ణనమ్।

“అపరరమణీసంసర్గపీడ़నైః అఙ్గరాగే నిఃశేషతయా భిన్నే మత్యపి యదాశ్చర్య్యధామ్నః తవ ముఖవికాసః స్తోకమపి న భేదముపగతః, ఇదమేవ మహదాశ్చర్య్యమ్। స్ఫుటతరం హి నఖవిలేఖమన్యా రమణ్యః తవ వపుషి మా పశ్యన్తు, ఇతి బుద్ధ్యా కాన్తయా చరణప్రహారసఙ్క్రాన్తలాక్షయా అసౌ సమాచ్ఛాదితః; కిఞ్చ 'త్వం మమ ప్రియా' ఇతి

యదవోచః, తత్ సత్యమేవ, యతః ప్రియజనపరిహితం వసనం వసాన ఏవ మమ నివాసం ప్రాప్తః, ప్రేయసీనామవలోకనేనైవ హి కామినాం భూషణశోభా సఫలతాం లభతే। నవనఖక్షతచిహ్నితం శరీరమంశుకేన త్వమాచ్ఛాదయసి, దశనక్షతమోష్ఠఞ్చ హస్తేనాఽఽవృణోషి, కిన్తు స్త్ర్యన్తరసఙ్గసూచకః పరిమలాఽఽఖ్యో నవగన్ధస్తు త్వయా కథమప్యాచ్ఛాదయితుం నైవ శక్యః"। ఉక్తప్రకారేణ కృతోపాలమ్భాయాః అధైర్యాన్ముక్తాశ్రోః కస్యాశ్చిత్ ప్రేయస్యాః త్రస్యన్ కశ్చిన్నాయకః ఆగత్య ప్రణామేన తాం ప్రమాదయితుమారభత, యతో హి ప్రణయకలహేషు యోషితాం కరుణమపి రుదితం మానినామపి పుంసాం మానభేదపటీయః భవతీతి।

విలాసిజనస్య ఉక్తివర్ణనమ్।

కశ్చిత్ విలాసిజనః, నిశాయాం స్వకృతనరవదన్తక్షతం సపత్నీసమ్పాదితమేవేతి శఙ్కయా రోషపరవశాం స్వస్త్రియం, "మదమూఢ్ఁయా త్వయైవ కృతమిదం, కిమిదానీం నాభిజానాసి?" అనేన ప్రకారేణ లజ్జితాం తామనునినాయ। గాఢాలిఙ్గనేన మౌక్తికద్వారచ్ఛేదం విధాయ శిథిలీకృతాఙ్గే స్వామిని గమనాయ ఆమన్త్రయమాణే సతి, తత్క్షణం నవముక్తారూపస్థూలవాష్పామ్బూని విసృజ్య స్తనయుగముపారురోదేవ। రాత్రౌ మత్తతయా ప్రియసమీపే బహుజల్పితం, ప్రౌఢ్ఁనాయికావత్ బహు చాట కృతచ్చేతి దివసే మఖీభ్యః శ్రుత్వా విగతమదయా కయాచిత్ ముగ్ధయా విలజ్జితమ్। ఏవం క్రమేణ ప్రాతఃసన్ధ్యాఽపి అతిక్రాన్తా।

యజ్ఞవర్ణనమ్।

ప్రతిగృహమక్షతజ్యోతిరగ్నిః యథాశాస్త్రముచ్చారితశ్రుతిభిః ఋత్విక్శ్రేష్ఠైః అగ్నిసమిన్ధనీః ఋచః పఠిత్వా దేవతోద్దేశేన త్యక్తం దురితోషదహనక్షమం హవిర్విశేషమాస్వాదయతి స్మ।

అథ జపవర్ణనమ్।

ప్రక్రాన్తజపకర్మ్మణాం తపస్వినామ ఓష్ఠ్యాక్షరైరావృతమ్, అనోష్ఠ్యైశ్చాక్షరైర్లక్ష్యమ్ ఉద్గతదశనకిరణమాస్యం తదా ముహుర్ఘటితవిఘటితస్య ముగ్ధముక్తాస్ఫోటస్యేవ నితరాం శోభతే స్మ।

సూర్యోదయవర్ణనమ్।

శుశుభే చ తదా ప్రాచ్యాం దిశి మహాసాగరసలిలదాహానన్తరం కృతజగద్దాహోద్యోగం సత్ సాగరోపరి జ్వలితం బడ఼వానలజ్యోతిరివ నవకనకవత్ దినభర్తుః పిఙ్గలకిరణజాలమ్। దిగ్బిరఙ్గనాభిరుద్ధియతే చ ప్రసారితమహారజ్జురూపైః కిరణజాలైః మహాన్ కలశ ఇవ జలనిధిజలమధ్యాదేషదినకరః। క్షణఞ్చ ఉపరిస్థితేన అనేన వివస్వతా కేవలముదయాద్రిర్న, అపి తు సర్వేఽపి శైలాః సమమేవ నవకరనికరేణ సముద్భాసితాః। ఉదితమాత్రేణైవైతేన బాలసూర్యేణ కరాగ్రే ప్రసార్య్య గగన-మాతురఙ్కే నిపతితం, నలినీభిశ్చ రమణీభిః కమలాని సుఖానీవ వికాశ్య తత్ బీక్షితం, విహగకులైశ్చ హర్షాత్ కూజితమ్। క్రమేణాసౌ సప్తసప్తిః క్షితిధరపీఠమధ్యాసీనః, భూతలప్రసారితకిరణజాలః ఉదయాద్రిమతిక్రాన్తః। తతశ్చ బాలాఽఽతపరూషితం నదీసలిలం భానుకిరణరూపశరసహస్రక్షతతిమిరరూపకరిరుధిరఞ్జితమివ అదీపిష్ట। నవీనదినకరకిరణాశ్చ గవాక్షవివరేభ్యః మన్దిరాణామభ్యన్తరేషు నిపేతుః। రజన్యాం రమణీభిః మద్యపానేన శూన్యీకృతమపి స్వర్ణమయపానపాత్రం గోరోచనాఽరుణబాలాఽఽతపసంయోగాత్ పూర్వ్వవత్ మద్యపూర్ణమివ బభౌ। రాత్రౌ శయ్యాయాం పరిత్యక్తం శుభ్రవర్ణం, కిన్తు ప్రభాతే దినకరకరసఙ్గేన రక్తవర్ణతయా భాసమానం ప్రియస్య ఉత్తరీయం స్వకీయమితి బుద్ధా ఆదదానాం నాయికాఞ్చ సఖీ పరిజహాస। నిశాయాం సుధాధవలం యద్గృహం చన్ద్రికాసమ్బన్ధాత్ స్ఫటికమయమివ రేజే, తదిదానీం బాలతపనకిరణైరరుణీకృతం సత్ కాశ్మీరదేశజాతకుఙ్కుమజలసిక్తమివ ప్రతిభాతి। యోషితామార్ద్రనఖక్షతానాం మధ్యే సంలగ్నకేశానాం ప్రమోచనం ప్రియే విదధానే సతి, వ్యథాఽఽవిభూతేసీత్కారైః ప్రకాశితదర్శనేషు ప్రతిఫలన్త్యః నవరవిభాసః పద్మరాగాణామనుకరాం విదధిరే చ। స్వతః కనకమనోహరం, తతః కుఙ్కుమాఙ్కితం కామినీనాం వపుః పునర్బాలాఽఽతపవ్యాపనాత్ మహాన్తం వర్ణోత్కర్షమాపేదే చ। సరసిజవనకాన్తం లోకలోచనానాం దర్శనశక్తేర్నిదానం కిరణసహస్రం దధదయం హరిదశ్వః నిఖిలజగదాక్రాన్తవన్తమన్ధకారం సాధు నిజఘాన। ధ్వాన్తధ్వంసాయ సముదితోఽపి దివసేశః దర్శనీయమపి తారాగణమరిపక్షావలమ్బనేన ప్రాప్తశ్రిపురుషవదేవ నిరాకృతవాన్; దూరీచకార చ సూర్య్యోఽసౌ అతిధవలాయాం రజతభిత్తౌ ప్రతిబిమ్బితస్య స్వకిరణజాలస్య తత్రత్పతిఘాతన గృహామధ్యేఽపి ప్రవేశాత్ గృహావస్థితం సంహతమప్యశేషం తిమిరజాలమ్। యథా కశ్చిన్నిజపదభ్రష్టః పునర్లబ్ధపదః స్వబన్ధువర్గాన్ కారాఽవరుద్ధాన్ స్వయమాగత్య కారాకపాటముద్ఘాట్య మోచయతి, తథాఽసౌ సవితా భూయః స్వకీయం తేజః ప్రాప్య నిశాయాం కమలే బన్ధనప్రాప్తానాం షట్పదానాం బన్ధనమోక్షం విదధే; సహస్రసఙ్ఖ్యకైర్మయూఖైః కమలానాం సహస్రదలానాం విఘటనఞ్చ చక్రే। ఉదయతి సవితరి, అస్తఙ్గచ్ఛతి చ శీతాంశౌ

కుముదవనం శోభావిహీనం, కమలవనఞ్చ శోభాయుక్తం, చక్రవాకః ప్రీతిమాన్, పేచకశ్చ ప్రీతిహీనః సఞ్జాతః, సర్వమిదం దుర్దైవచేష్టితానాం విచిత్రో విపాకః।

ఉదయరాగవతీం శోభాం దధానః దివాపతిరసౌ నిఖిలనక్షత్రమణ్డలానాం కుముదానాఞ్చ శ్రియం ద్రాక్ క్షయం నీత్వా, అన్ధకారజాలఞ్చ సమ్యక్ అవధూయ, కృతాఖిలజగత్ప్రబోధః, స్త్రీపుంసానాఞ్చ వియోగం ప్రాపయన్, హే కామద! తవ సుప్రాతం కరోతు।

ఇత్యేకాదశః సర్గః।

ద్వాదశసర్గే

ప్రాభాతికప్రయాణవర్ణనమ్।

సూర్యోదయానన్తరం భగవతా సహ యాదవానాం ప్రాభాతికప్రస్థానం వర్ణయతా కవినా రథాశ్వగజచారిణాం నరపతీనాం తోరణవహిఃప్రదేశే క్షణం ప్రయాణకాలోచితవేశరచనార్థం కృతవిలమ్బస్య భగవతో హరేః సమాగమాయ ప్రతీక్షణం ప్రథమం ప్రదర్శ్య, పశ్చాత్ కనకవర్ణం సమున్నతమధికవేగం రథం సమారుహ్య హరేర్గమనఞ్చ వర్ణితమ్। తతశ్చ శుభ్రతరాః సరజ్జుకాః అతిదీర్ఘాశ్చ పటమణ్డపాః కుముదహ్రదా ఇవ స్థితాః తైర్ముకులీకృత్య నీతాః। ఉన్నమితపూర్వకాయో హి గజపతిః ఖముత్పిపతిషుర్మహాఽద్రిరివ ఆకుఞ్చితాఙ్ఘ్రిః సన్ తత్ర కృతపాదన్యాసం యన్తారమారోహయతే స్మ। తురఙ్గిణశ్చ ప్రాక్ స్వైరాఽఽస్ఫాలనోపలాలితాన్ పల్యాణకోటిసంసక్తముఖరజ్జుం పాణౌ కృత్వా కమ్పితశరీరానశ్వానారూఢాః। ఉపర్యుపవిష్టశ్చ నిషాదీ యావత్ భూయాంసమధ్వానం గన్తుం తదీపయికమాసనవిశేషం న బబన్ధ, తావదేవ దుఃసహవేగాః ఉష్ట్రాః అనర్గలం ప్రస్థితాః; కశ్చిదుష్ట్రశ్చ నిధీయమానే సతి భారాఽఽరోపణాయ నిర్మితే భారయుక్తే గోణ్యాదౌ, బలాదుత్థాయ గన్తుమిచ్ఛన్, గృహీతశ్చ ముఖభాగే, ప్రాగుపభుక్తనిమ్బపత్రరసనేన విషమస్వరమత్యుత్కటమకార్షీత్। న చ స్వీకృతవాన్ జనేన నిధాతుముద్ధృతాం గోణీం నాసికాప్రోతముఖరజ్జౌ గృహీతః కశ్చిత్ కమ్పితవిషాణయుగలో మహావృషభః। తీక్ష్ణాఙ్కుశప్రహారేణ నిషాదీ నిరుద్ధవాంశ్చ ప్రతినాగం ప్రతి చలితం ద్విరదమ్।

పటహశ్రవణాచ్చ తదా రాజ్ఞాం బలాన్యభిభవశఙ్కయా వ్యథితాన్యాసన్, సఞ్జాతాశ్చ గిరిగహ్వరస్థితాః సింహాదయః కిమిదమితి భీతివిహ్వలాః। తురఙ్గాధిరూఢాశ్చ అవరోధస్త్రియః వ్రజద్భిశ్చమూచరైః క్షణం దృష్టాఽఽననాః చలత్పీనస్తనైః కమ్పితకఞ్చుకం యథా తథా సమగచ్ఛన్। స్వపృష్ఠాత్ పాతితావరోహం కయాచిత్ దిశా పలాయితం దుర్వినీతమశ్వం జనాః మహాసమలోకయన్। ప్రత్యాసన్ననాగమృత్కారాత్ త్రస్తౌ కరభౌ, సారథౌ వ్యాకులం యథా తథా త్యక్తప్రగ్రహే సతి అవరోధాఙ్గనాః భూమౌ క్షిప్త్వా అపయేన దూరమతీత్య రథం వభఞ్జతుః।

ప్రాక్ లాభార్థం క్ఞ్రీతక్రయశ్చ కశ్చిద్వణిక్ స్థాణుసక్తశకటభఙ్గసంక్షోభేణ విదారితమృన్మయమద్యభాణ్డేభ్యో విగలితసురాభిః సిక్తే సతి దూరవర్త్మని తదర్ధమత్యర్థం శోకమవాప। తైర్బలైశ్చ భేరీభిర్గుహాముఖాని నితాన్తవాత్యాముఖరాణి నిర్భర్త్స్య, ధ్వజాంశుకైః గుల్మపత్రాణి చ తర్జయిత్వా, సమున్నతైర్మాతఙ్గైర్మహోపలాన్ విజిత్య చ రైవతకాద్రిర్ధూరగమనేన పృష్ఠతః ససకారి। కృష్ణసారైశ్చ తదా హరిణీసదృశాని యోషితాం నయనాని సమాలోక్య కిఞ్చిత్కాలం తత్రావస్థాయ, పశ్చాత్ విభ్రభవన్తి తాని యోషితాం నిశ్చిత్య స్థానాన్తరే పలాయితమ్। అశ్వాశ్చ మాదిభిర్ధూఢగృహీతవల్గాః సన్తః దుఃఖాత్ శనైః శనైర్నిమ్నభూప్రదేశాన్ అవతీర్య్య వల్గాయాం శిథిలితాయాఞ్చ సత్యాముత్తాలఖురాఽఽరవం యథా తథా ద్రుతతరమేవ అధావన్। శౌరిసేనా చ తత్తేజసా వినతైః, అత ఏవ పార్శ్వదేశాత్మమాగతైః రాజసమూహైరసఙ్ఖ్యాతాఽఽతపత్రవద్భిః సమాచ్ఛన్నభూమికతా ఏకాఽఽతపత్రమయీవ రరాజ। అపఠంశ్చ స్తుతిపాఠకసమూహాఃశౌరేః పురతస్తద్గుణాఽవలీకలితాన్ ఓజస్వివర్ణోజ్జ్వలవృత్తశోభితాన్ అనేకాన్ శ్లోకాన్। ప్రలయే క్షుభితః పయోధిరపి నిఃశేషాఽఽక్రాన్తమహీతలః సన్ వేలాలఙ్ఘనలక్షణాం స్వమర్యాదాం సముజ్ఝతి, పరన్తు నాకార్షీఞ్చ గ్రామేషు కామప్యమర్యాదామసఙ్ఖ్యైరవారితైరపి సేనైశ్చలితోఽసౌ నిఃశేషాఽఽక్రాన్తమహీతలః కేశవః। దదృశుశ్చ గ్రామాన్తర్గామినం తమతిమాత్రం వృతిభిస్తిరోహితతయా సేనాసమూహైరలక్షితా ఏవ పటోలీప్రసూనగుచ్ఛసచ్ఛాయముఖ్యః గ్రామబధ్వః। దదర్శ చ శోరిరసౌ సనాదం ముహురుత్ప్లవమానాన్, మద్యపానరతాన్, మణ్డలోపవిష్టాన్, స్వనామసఙ్కీర్త్తనప్రవర్త్తితమానమాంశ్చ ఘోషజనాన్; గోపాఙ్గనాజనశ్చ అవిదితవిలాసైరతివిశాలైర్లోచనైరసకృదేవ తం మురారిం పశ్యన్నపి న యయౌ వితృష్ణతామ్। మురారిరపి వామపదసంయతవత్సాన్ రసనయా స్వాదయన్తీః గా జానుభ్యాం దోహనపాత్రమవగృహ్య క్షీరం దుహతః గోదోహకాన్, ప్రశస్తాం గాఞ్చ ప్రీత్యా చిరం నిదధ్యౌ, విలోకయామాస వ గీతశ్రవణాఽఽసక్తానత ఏవ శస్యభక్షణవిరతాన్ మృగసమూహాన్। అపాహరచ్చ మత్తకలహంసకులానాం విలాసినీచరణనూపురరవకోమలం సుమధురం కూజితం శబ్దాన్తరతః మౌరేర్మానసమ్। కతిపయే హి పర్వతాః శిఖరైః దూరాదాగచ్ఛతస్తస్య హరేరతిమహతీం సేనారేణుసంహతిం, తథా నరపతయశ్చ శిరోభిస్తదాజ్ఞాం సమమేవ

సమృహుః। విశాలదన్తేన చ కేనచిత్ సమున్నతనాగేన జనసమాగమనమార్గః అచలాదప్యధికతరమరోధి। అన్యైశ్చ కైశ్చిత్ గజైః విధాయ దిశో భగ్నద్రుమాః, పిష్ట్వా చ బలాదచలపృష్ఠాని, నిజాఙ్ఘ్రైరేవ భువో దుర్గమాః విదధిరే। పార్వ్వతీయకిరాతయువతయశ్చ శౌరిం విస్పారితలోచనైరవలోకయామాసుః। మృగేన్ద్రవృన్దాని చ సకృదవజ్ఞయా చక్షురున్మిష్య పునః సుషుప్సూని సన్తి సమీపగతాదపి సైన్యాన్నైవ కియదపి భీతాని సమభవన్। గణ్డకణ్డూయనకారిణా కరిణా చ వృక్షస్య శ్మశ్రూయమాణమధుపటలే కమ్పితే సతి, త్రైః విదశ్యమానజనేన తదా వ్యగ్రతయా పలాయితమ్। ఆత్మనః దేహాన్తరమివ ప్లవఙ్గమాశ్చ నాగేనాన్తకసన్నిభేన వినాశితే సతి పరిచితపలాశతరౌ నివాసార్థం వృక్షాన్తరమేవాధిజగ్ముః। అతిచక్రముశ్చేత్థం సేనాసమూహాః గురుతరానపి గిరిప్రదేశాన్।

జలాశయవర్ణనమ్।

సమనన్తరఞ్చ మురారిసేనాభిరున్నతతటానధిరుహ్య కల్లోలినీ కాచిదుపగతా, తురఙ్గమఖురాఽఽక్షిప్తం హి రజఃపటలం తదీయసలిలాని పఙ్కతాసనైషీత్, గజపతిభిశ్చ కోశనార్థం కరైరపాకృతాని తత్రత్యశైవలాని। పునశ్చ తం భగ్నతటైస్తదమ్భాంసి ప్రపూర్య్య, పురాణనదీః స్థలసమాః కృత్వా, స్వమదోదకైరేవ నదీరపరాః ప్రవర్త్తయామాసుః। క్రమేణ చ మురారిసేనా దూరమతీత్య సమతిక్రమ్య చ భూయాంసి పురాణి, జిత్వా చ సమున్నతపటమణ్డపైః పురగృహాణి, స్వచ్ఛన్దం తదానీం తత్స్థానాదగచ్ఛత్। ద్వారకాభవనమపహాయ తేషాం నిర్గమనకాలే, మన్యే, వియోగవిక్లవా ద్వారకానగరశ్రీరపి తదానీం తదగ్రత ఏవ నిరగాత్।

యమునాప్రాప్తివర్ణనమ్।

సౌగన్ధికమారుతైః కమ్పితే హి యమునాసలిలే సూర్య్యకిరణాపరితప్తం సైనికైరూర్ద్ధ్వముత్క్షిప్తఞ్చ రాశీభూతం రజః పురః పపాత। సా హి ఉష్ణాంశుతనయాఽపి శీతలసలిలా, యమస్వమాఽపి జనజీవనవిధాయినీ, కృష్ణవర్ణాఽపి పాపవినాశపటీయసీ; ఆగమాదనుమానం చేత్ బలీయఃప్రమాణం, తదా జలధిజలానాం నీలతయా సా ఖలు యమునైవ నూనం జలధిమపూరయత్, న జాహ్నవీ; జాహ్నవీపూరణోక్తిష్షు సర్వ్వథైవాయుక్తికేతి ప్రతిభాతి। క్షణమసౌ తమాలతరువదతికృష్ణవర్ణా హి యమునా భువమాక్రమితుముద్యుక్తస్య సేనాసముద్రస్య వేలేవ శుశుభే; సమనన్తరమేవ త్రైరుభయతః లోలైః పాదైరివ కేనిపాతకదణ్డైర్వేగేన గచ్ఛన్తీభిర్నౌభిరసౌ సరిత్ యమునా ప్రతీర్ణా।

కరిణస్తురఙ్గమాదయశ్చ గమ్భీరజలాన్యవగాహ్య సహేలం తాం యమునామతరన్। ఏవం మురారిసైన్యం సపది యమునాం తీర్త్వా యథాఽభీష్టమగమత్।

ఇతి దాదశః సర్గః।

త్రయోదశసర్గే

ప్రథమం యాదవపాణ్డవయోః మిలనవర్ణనమ్।

అథ హరేర్నిజనగరప్రస్థానాత్ ప్రభృతి ప్రతిక్షణం నిఖిలదైనన్దినవృత్తాన్తవేత్తా హి ధర్మ్మనన్దనో యుధిష్ఠిరః యమునాఽతిక్రమణేన తత్సమాగమనశ్రవణాదతిహృష్టః సన్ సానుజః కృష్ణాభిముఖమేవ నిర్యయౌ। శౌరిసమాగమసన్తోషాదతిబహులదున్దుభితాడనేన శ్రవణేన్ద్రియాణాం బధిరీభావాత్ తదా కణ్ఠోక్తవక్తవ్యావశిష్టం వక్తృణాం ఇఙ్గసఙ్కేతమన్తరేణ సంవదితుమశక్యమేవాఽఽసీత్। పరివర్త్తితకనకచక్రాన్తా హి రథా గజాశ్వాదయశ్చ క్రమేణ ద్రుతతరమధావన్। పరస్పరప్రేమవశాద్ధి తదానీం తదుభయసైన్యమేకతామేవాగమత్ మదమూఢబుద్ధిభిః విషాణిభిః కేవలం మిథోరురుషే। శౌరిసన్దర్శనమాలఙ్చ దూరాదేవ హర్షాతిశయేన స్యన్దనాదవతరితుమిచ్ఛతో ధర్మ్మనన్దనస్యావతరణాత్ పూర్వమేవాసౌ మురారిస్త్వరావిశేషేణ వినయం దర్శయితుమవతతార, ప్రణనామ చ భూమివిలుఠితస్థూలహారయష్టినా శరీరేణాసౌ భువనైర్నతోఽపి విహితాఽఽత్మగౌరవః జ్యాయాంసం పితృస్వస్రీయం తమ్। శౌరిం శిరసా భృతలస్పర్శనాత్ ప్రాగేవాసౌ క్షితిపః సముత్థాప్య అనపేక్షితక్రమం యథా తథా భుజాభ్యామాశ్లిక్షత్, పారిజాతకుసుమసురభికేశే శిరసి చ వినయనమ్రం తం కామమజిఘ్రత్।

తతః ప్రహృష్టమానసోఽసౌ సర్వజనసమ్భావనార్హః మురారిః పరమప్రీతివశాత్ భీమాదీనపి భూమిభృతోఽనుజన్మనః తత్కాలోచితమభ్యనన్దయత్। నరపతయశ్చాపరే తత్ర యుగపదాగత్య తుల్యమహసః భూపతీనపరాన్ పరస్పరం బాహుభిరాలిఙ్గన్; పరిరేభిరే చ ఇభకుమ్భపృథుస్తన్యః పరస్పరం తత్రోపగతాః హర్షపులకితగణ్డస్థలా యాదవపాణ్డవానామఙ్గనాః। సఙ్గతచ్చ రథవాజికరిణీసమాకులం తదుభయసైన్యమన్యోన్యం,

కేవలం తేషు పృథగవస్థాపితాః పుంసాం గజేన్ద్రాణాం రాజయః; మహాన్తో హి భవన్తి చిరాయ సర్వలోకవిలక్షణస్వభావాః। శౌరిరసౌ యుధిష్ఠిరేణ “అధిరుహ్యతామ్" ఇత్యుదితః, జిష్ణునా చ దత్తహస్తః, యక్షాధినాథకరగృహీతీ మేఘవాహనో మేఘమివ స్పన్దనం పునరశిశ్రియత్। తదనన్తరమిన్ద్రప్రస్థాభిముఖం ప్రచలతశ్చ తస్య హరేః ధర్మరాజః స్వయమేవ సారథ్యం, భీమసేనశ్చామరగ్రహణం, జిష్ణుశ్చాఽఽతపత్రధారణం హర్షప్రకర్షాత్ యథాయథమకరోత్, చక్రతుశ్చ నకులసహదేవౌ తత్పరిచర్యార్థం పృష్ఠోపసర్పణమ్। ఇత్థం సన్నిహితతయా పరస్పరమేకతాముపగతే యమునాజాహ్నవీప్రవాయోరివ తత్సైన్యయోర్ద్వయే మఙ్గలదున్దుభిధ్వనిరతితరామేవ సమభవత్। తతోఽసౌ మురారిర్మఖభీక్షితుముపాగతానాం హి భుపతీనాం సైనికైర్వహిర్నిర్మితం సేనానివాసమవేక్ష్య, ప్రతిపక్షసైన్యవేష్టితమివ స్థితం మయదానవకృతమపూర్వమిన్ద్రప్రస్థం దదర్శ, ప్రవివేశ చ విరచితనవగోపురం తత్పురం క్రమేణ ఇన్ద్రియైరివ పఞ్చపాణ్డవైః సహ సుఖేన।

యోషితాం హరిదర్శనవర్ణనమ్।

అనన్తరం పౌరరమణ్యః ఖలు దున్దుభిధ్వానైః కృతాఽఽహ్వానా ఇవ అవశ్యవిధేయాన్యపి కార్యాన్తరాణి తుచ్ఛతయైవ పరిహృత్య సత్వరాః సత్యః మురారిమీక్షితుం ప్రతిరథ్యముపాయయుః। తదా తు హరిదిదృక్షయా కనకహర్మ్యగవాక్షే ప్రకాశమానం రమణీనామాననారవిన్దమ్ ఉదయాద్రిగుహామధ్యగతమిన్దుమణ్డలమివ రరాజ। తాః ఖలు పౌరయోషితః కరయుగ్మపద్మముకులాపవర్జితైః ప్రతిగృహమాచారలాజైః శుక్తికోశసముత్థముక్తాఫలైరివమురజితం తమవాకిరన్; తాసాచ్చ రమణీనాం తదా మాధవోఽసౌ సర్వథా ప్రొతిప్రద ఏవ బభూవ। తత్ర కాచన రమణీ మదవికారవశాదసమగ్రేణైకేన నయనేన సతృష్ణం కృష్ణం దృష్టవతీ, నృత్యన్మయూరకలశఙ్ఖకస్వనా చ కాచన కామినీ కన్దువినోదవ్యాజేన తదభిముఖమఙ్గుల్యగ్రేణ ఏకకర్ణరన్ధ్రమతాడయత్। అపరా చ కాచిత్ పరప్రకాశనభయాత్ కిమపి స్ఫుటమవ్యాహరన్తీ రక్తాబ్జపత్రరుచిరేణ చలదఙ్గులిపాణినా, శిరఃకమ్పనేన చ తమామన్త్రయామాస। అన్యా చ రమణీ స్వభావసున్దరం స్వకీయమాననమేకేన పాణినా నలినాన్తికస్థితపల్లవశ్రీమతా తిరోధాయ, సముజ్జ్వలాఙ్గులీనానన్తరాలవినిర్గతాం దశనప్రభాం ప్రకాశ్య చ వ్యజృమ్భత। శౌరిమన్దర్శనేన విస్మయాఽఽదరస్తిమితనయనా చ కాచిత్ రమాతిరేకాత్ స్రంసమానం వసనం వలయఘటితనీలమణిప్రభాపటలరచితరోమరాజినా కరపల్లవేన జగ్రాహ। నితమ్బినీ చ కాచిదచ్యుతగమనేన ఖిన్నమానమా సతీ, అచ్యుతగతం మనః ప్రతిపాలయన్తీవ శూన్యతాం గతా, అత ఏవ స్వగృహగమనేఽప్యనాదరవతీ చిత్రలిఖితేవ క్షణం నిస్పన్దమనిష్ఠత్। అపరా చ కాచిదాయతేక్షణా అతిమాత్రం మాధవరూపసుధాపాననిర్భరైః మదాలసః శరీరైః శనైః శనైః స్వగృహం ప్రతస్థే।

హరేః సభాప్రాప్తివర్ణనమ్।

తతోఽసౌ శౌరిః పూర్వం గన్ధవాసితోదకైర్విరజీకృతాః, కృతాగురుధూపధూసరేణువిభ్రమాః, స్తమ్భేషు విలమ్బమానపతాకాసుశోభితాః పురవీథికాః అతిక్రమ్య, ఖాణ్డవదాహే వహ్నిదాహాద్విమోచితేన మయనామ్నా అసురేణ ప్రత్యుపకారార్థం, పూర్వమ్ ఆత్మనైవ బిన్దుసరసి గుప్తేన వృషపర్వగృహనిర్మాణావశిష్టేన భణిశిలాకలాపేన వినిర్మితాం తాం సభాం సపది ప్రాపత్।

సభావర్ణనమ్।

సంసది చ తస్యాం రజనీషు కలధౌతధౌతశిలానామ్ అభ్రంలిహం భవనానాం ప్రభాయాం ప్రతిఫలన్ హి హిమాంశుః పునః క్షణం క్షీరసాగరగర్భవాసమివ లేభే। సదమః నీలమణికిరణహరితవర్ణీకృతమధ్యాః పద్మరాగనిర్మితాః గృహభూమయః శైవలవిహీనా రక్తవర్ణా ఆప ఇవ సదా శుశుభిరే। తత్రత్యాశ్చ జనాః సమ్ముఖావస్థితాన్యపి స్ఫటికభవనాని చన్ద్రికారుచైకతాం గతాని చన్ద్రికాభ్రమాదతిక్రమ్య, పునః తమసీవ కరపరామర్శవిజ్ఞాతాని తాని కథఞ్చిదాప్నువన్। అపశ్యంశ్చ తే మరకతమణిమయగృహేషు తృణాఽఽశయా ముహుః నమితాఽఽననాన్ రసనాఽగ్రలగ్ననీలకిరణాఙ్కురాన్ గృహీతబాలతృణగ్రాసానివావస్థితాన్ హరిణాన్। సమీపగతా అపి చన్ద్రాంశవః ప్రభృతైరిన్ద్రనీలమణికిరణైస్తిరోహితా ఏవాభవన్। యస్యాశ్చ ప్రాఙ్గణప్రదేశాః భుజగశిరోజరత్నసన్నిధానాదుదితమేఘధ్వనిభిర్నవవైదూర్యప్రరోహయుక్తా ఆసన్; యస్యాచ్చ నలినీదలచ్ఛన్నతయా జలమయప్రదేశేఽపి స్థలభ్రమాత్ సుయోధనే అధఃపతతి సతి, తదవలోక్య భీమసేనస్య తదానీముచ్చైర్హాసః క్షుభితాఖిలక్షితిపాలానాం క్షయహేతురభవత్। తటుపాన్తికేషు చ మహీధరమూలజలాఽఽధారవారిషు ప్రతిబిమ్బితా హి వృక్షశ్రేణయః సపత్రసన్తతిం మూలసంహతిం దధానా ఇవ విరేజుః। అపి చ యస్యాం స్ఫురదసిశ్యామకాన్తౌ ఇన్ద్రనీలమణిమయప్రదేశే తదానీమాగన్తుకజనైః జలభ్రాన్త్యా నితమ్బాదుద్ధృతం వసనం, పూర్వమేవ స్థలమితి జానతాం జనానాం నితరాముపహాసాయైవ సఞ్జాతమ్।

హరే సభాస్థల ప్రవేశః।

అథ శౌరిరసౌ సభాఽభిముఖం స్యన్దనాదవతీర్య్య అత్యాదరాత్ "ఇత ఇత ఆగమ్యతామ్" ఇత్యభిదధానే సతి యుధిష్ఠిరే అదృశ్యరత్నభిత్తికం శుభ్రమణిప్రభాపుఞ్జాలక్షితద్వారం తత్ సదః ప్రవిష్టవాన్; ప్రవిశ్య చ తదుచ్చైస్తరం హిరణ్యేష్టకారచితం నృపసదనమవలోక్య తత్ర సింహాసనే సముపవివేశ। తదాగమనప్రమోదాదానన్దితే హి తస్మిన్ కురుకులే నర్త్తకీజనో మధురసఙ్గీతపురఃసరముజ్జ్వలం నృత్యమకరోత; సమాదిదేశ చ మహీపతిస్తదానీముత్సవవ్యాపారమ్। సకలనామప్రపఞ్చాభిజ్ఞశ్చాసౌ మురారిః కుమారమారభ్య నిఖిలబన్ధుజనానాం ప్రత్యేకశో నామగ్రాహమనామయమపృచ్ఛత్। తతశ్చ శౌరియుధిష్ఠిరౌ మర్త్త్యలోకదుర్లభం ప్రాప్తరసోత్కర్షమతిబహులం సఙ్కథాఽమృతం స్వాదితవన్తౌ।

ఇతి త్రయోదశః సర్గః।

———

చతుర్దశసర్గే

కృష్ణం ప్రతి యుధిష్ఠిరోక్తివర్ణనమ్।

అథ యజ్ఞానుష్ఠాననివిష్టచేతా హి సాధువాదీ యుధిష్ఠిరో దృష్టివికాశాదేవ ప్రకటితప్రమా సన్ వాక్యకోవిదవరేణ్యం తం శ్రీకృష్ణం వక్ష్యమాణోక్తం వచనజాతమువాచ,– "హే స్తోత్రయోగ్య! కేనచిదసత్యమపి ప్రియముక్తః త్వదన్యః కోఽపి పుమాన్ తచ్ఛ్రవణౌత్సుక్యాదేవ న ఖలు లజ్జతే, కిన్తు వితథవచనప్రయోగేణ వక్తురేవాతిమహతీ త్రపా తదా జాయతే; నిఖిలగుణశాలిని త్వయి తు న ఖలు కిమప్యసత్యం భవేత్, అతస్త్వాం స్తవన్ కోఽపి పురుషః న లజ్జామనుభవతి, కిన్తు అహో! స్వగుణశ్రవణాత్ త్వమేవాత్ర ప్రత్యుత జిహ్రేషి। ప్రభూతేనాపి స్తుతివచసా జనాన్తరవన్నైవ త్వం ప్రసీదసి, సకలగుణాఽఽధారస్య తబ బహులమపి యథా తథా ప్రియం వదన్నప్యయం జనో మృషాభాషణదోషం నైవోపగచ్ఛతి। హే విశ్వమ్భర! త్వత్ప్రసాదాదేవ భారతవర్షామిదం బహుకాలం మమ వశగతం వర్త్తతే, సా హి భవత్సామర్థ్యాతిశయానాం భూయసీ విభూతిః। హే ప్రభో! యజ్ఞమనుతిష్ఠతశ్చ మమ త్వమనుజ్ఞాదానేన అనుగ్రహం విధేహి, మూలకారణతాముపగతే చ త్వయి సర్వథా సమర్థోంఽహం భవిష్యామి ధర్మార్జ్జనే। సమ్పాదితసాధనేన దోషహీనం యాగమనుష్ఠాతుమభివాఞ్ఛతా హి మయా, ధాన్యరాశీన్ పుపూషతా కృషీబలేన వాయురివ

త్వం సదా ప్రతీక్షితః ఏవాఽఽసీః। అధునా తవ సన్నిధానేన మమ యజ్ఞకర్మ్మణా నూనమవిఘ్నేన భవిష్యతే, ఉదితే హి భాస్వతి న ఖలు కోఽపి వాసరశోభాం విహన్తుం శక్నోతి। "క్షత్రియస్య విజితమ్" ఇతి శాస్త్రతః యద్విత్తం సముపార్జ్య యత్నేన పాలితవాన్, "పాలితం వర్ద్ధయేన్నిత్యమ్" ఇతి స్మరణాత్ ప్రాపితవాంశ్చ తత్ వృద్ధిమ్। తచ్చ విత్తం "వృద్ధం పాత్రేషు నిర్వపేత్" ఇతి శాస్త్రాత్ సమ్ప్రతి సత్పాత్రసాత్ కరిష్యామి; తచ్చ పాత్రం త్వమేవ, అతః సర్వమేవ భుఙ్క్ష్వ, అహమగ్నౌ చ జుహవాని; అథవా హే కృష్ణ! త్వమేవ ప్రథమం యజస్వ, తతః త్వయి సోమపాయిని, యజ్ఞే స్నాతవతి చ, మయా వాఞ్ఛితరాజసూయాఽఽఖ్యయాగయాజినా భవిష్యతే। అథవా త్వదనుగ్రహలబ్ధయా ధనసమ్పదా కిమనుష్ఠేయం, తత్ త్వయైవ విధీయతాం, జగత్త్రయశాసకస్త్వం మామపి శిక్షయ, సానుజోఽహం భవతో వచనే స్థిత ఏవాస్మి"।

యుధిష్ఠిరం ప్రతి కృష్ణోక్తివర్ణనమ్।

అథ భగవాన్ శోరిః పూర్వోక్తం వదన్తం మహీపతిం, సభాస్థనృపసమూహాన్ శ్రావయన్, వక్ష్యమాణోక్తం వచనజాతం వ్యాజహార,– “మదనుభావమన్తరేణాపి త్వం నిజనీతిమహిమ్నైవ నిఖిలరాజమణ్డలం విజితవాన్; యది హితపథ్యభుగారోగ్యం లభతే, న తత్ర భిషజః కోఽపి గుణోఽస్తి; తతో విజయప్రజారక్షణాదిగుణయోగాత్ సుక్షత్రియే సురాజ్ఞి త్వయి పురఃస్థితే, త్వదన్యః కః పుమాన్ క్షత్రియచిహ్నం రాజసూయం యజ్ఞం యజతు? ఆదివరాహమన్తరేణ ధరాసముద్ధరణే న హి కస్యాపి సామర్థ్యమస్తి। అతిదుష్కరేష్వపి కర్త్తవ్యార్థేషు త్వదాజ్ఞాకరం మాం యథేచ్ఛం ప్రేషయ, మాం ధనఞ్జయాదన్య ఇతి మాఽవేహి। ఇహ తవ యజ్ఞానుష్ఠానే యో హి భూపతిర్భృత్యవత్ కర్మ్మ న కరిష్యతి, జగన్మిత్రమేతత్ సచ్చక్రం తస్య శరీరం నూనమేవ శిరఃశూన్యతాం ప్రాపయిష్యతి।” ఇత్యభిధాయ విరతే చ మాధవే "త్వయి క్షేమఙ్కరే సతి మమ సర్వసమ్పత్ స్థిరా" ఇత్యుక్త్వా సహాయసమ్పత్త్యా సన్తుష్యన్నమౌన్నృపః యుధిష్ఠిరః క్రతుం కర్త్తుముద్యుక్తవాన్।

యజ్ఞవర్ణనమ్।

తతో హోమాదిక్రియాః స్వయమననుతిష్ఠతోఽపి తస్య, ఋత్విజి తాః కుర్వతి చ సతి, మమేదమిత్యనుసన్ధానాదేవ క్రియాఽనుష్ఠాతృత్వమభవత్। తత్ర యజనవ్యాపారవన్తో హి మోమాంసాశాస్త్రజ్ఞాః ఋత్విజ: "అనూచ్యయా యాజ్యయా జుహోతి" ఇతి శ్రుతేరనువాక్యయా మన్త్రవర్ణేనోచ్చైః ప్రకాశితామిన్ద్రాదిదేవతామపదిశ్య "యాజ్యయా జుహోతి" ఇతి శ్రుతేః

హోతృపాఠ్యయా యాగాఙ్గసాధనీభూతయా ఋచా సోమాదికం హవిరగ్నావత్యజన్। తత్ర చ సామవిత్ ఉద్గాతా కశ్చిత్ కరవిన్యాసభేదాదిభిర్వ్యఞ్జితనిషాదాదిసప్తస్వరంరమణీయం వృహద్రథన్తరాదికం సామ అస్ఖలితమ్ ఉదగాయత్; హోత్రధ్వర్యాద్వయో విద్వాంమశ్వ "అగ్నిమీలే" ఇత్యాదికం శ్రేయస్కరం శోభనమృణ్యజుషమధ్యగీషత। తే చ "గార్హపత్యమూర్ద్ధ్వజ్ఞమాసీనాం పత్నీం మన్నహ్య తిష్ఠన్తీం వాచయతీత్యేకే, మౌఞ్జేన దామ్నా ఽన్యతరతః పాశేన యోక్త్రేణ చ" ఇత్యాపస్తమ్బవచనాత బద్ధదర్బవికారరశనాగుణయా యజమానజాయయా దృష్టాని ఆజ్యాదీని ప్రణయనాదిభిః సంస్కృతే అగ్నౌ జుహువుః। తథా అన్యథా శ్రుతస్య శబ్దస్య అన్యథా లిఙ్గవచనాదిభేదేన విపరిణమనరూపే ఊహే కుశలాః ఋత్విజః విభక్తిభిర్లిఙ్గైశ్వ మన్త్రం విపర్యాణీనమన్। తత్ర క్రతౌ మన్త్రపూతమాజ్యాదికం భుఞ్జానభ్య శిఖినో గన్ధమాఘ్రాయ సర్వప్రాణినః పాపముక్తాశ్చ మమభవన్। హోమక్షణే ఏవోద్గచ్ఛన్ ధూసరాశిశ్చ దిశో ధూమ్రయన్ క్రమేణాన్తరీక్షం ప్రాప్నోత్; పావకశ్చ తత్ర వషట్కృతం విశుద్ధం ప్రభృతఇచ్చ హవిరాస్వాదయత।

ఇన్ద్రశత్రురిత్యత్ర షష్ఠీసమాసస్య ఇష్టత్వే వృత్రస్య ఇన్ద్రహన్తత్వమ్, ఇన్ద్రఃశత్రుః శాతయితా యస్యేతి బహువ్రీహౌ చ తస్య ఇన్ద్రకర్తృకవధ్యత్వమితి ఫలమేద్రదర్శనాత్, శబ్దశాస్త్రాభిజ్ఞాశ్చ ఋత్విజః తత్ర క్రతౌ సన్దిగ్దసమాభవత్రప్రయోగవిషయే సమాసాన్తరేణ విపరీతార్థకతయా, క్రియాయా విరుద్ధఫలమాకలయన్తః తత్తత్స్వరవిశేషవశేన విగ్రహన్తత్ర నిశ్చిక్యుః। తత్ర చ అగ్నౌ దీయమానం హవిరమృతమివ నాకినః రసోత్కర్షాదాదన్। క్రతౌ చ తస్మిన్ క్వచిదపి కర్మ్మణి లోపవిషయవిపర్యాసాదిదోషం నాగమన్; సమపాది చ సర్వం సాధనమ్; ఋత్విజాముత్తరోత్తరప్రయోగవిజ్ఞానాని నరపతేః సమృద్ధయశ్చ పరస్పరమతిశయితవత్య ఏవాభవన్।

యుధిష్ఠిరస్య దానవర్ణనమ్।

అనన్తరఇచ్చ క్షితిపతిరసౌ పఙ్క్తిపావనం తథావిధమ్ ఋత్విగ్వర్గం పఙ్క్త్యనుసారేణ సదసి ప్రాప్య, యథావిహితా దక్షిణాశ్చ తేభ్యో దత్త్వా, తత్ర మఖవేద్యాం తాన్ ప్రతిగ్రాహయంశ్చ పవిత్ర ఏవాభవత్। అభిషేకసంస్కారైః శుద్ధేషు ద్విజక్షేత్రేషు చ భావి మహత్ ఫలం బిభ్రన్తి ధనాన్యసౌ బీజవదేవ వారిపూర్వకమవపత్। తేఽపి ద్విజాతయః నిరేనసస్తస్మాదతిపవిత్రం ప్రతిగ్రహం ప్రాప్య అతితరాం పూతా ఏవాభవన్। దేవేన్ద్రసమానశాసనోఽసౌ మహీపతిః దత్తస్వహస్తలేఖాఙ్కితశాసనః సన్ ఆకల్పమేవ భూయసోర్బ్బవో విప్రసాదకృత, అష్టణోచ్చ దానకాలే తేషాం ద్విజన్మనాం గుణరాశీన్ గోష్ఠీచ్చ, అకృత చ అనివారితాతిథిరసౌ నృపః యజ్ఞదర్శనార్థమాగతానాం దృష్టచేతసామగ్రజన్మనాం యథాయథమతిథిసత్కారమ్। అపరే

భూయాంసః నరపతయశ్చ అన్విష్యమాణమపి దుర్లభం, మహాసారభూతం రత్నముపాయనార్థం స్వయముపనీయ తత్సేవాఽవసరం ప్రతీక్షమాణాః సన్తః వహిరేవ సమాసత। ఏకనృపదత్తమేవోపాయనం యజ్ఞమగ్ర్యకమితి తదా జనైరతర్క్యత, కిన్తు దానశీలే హి తస్మిన్ నరపతీ నిఖిలరాజదత్తాన్యపి ధనాని వ్యయమేవ యయుః। దదతశ్చ తస్య రాజ్ఞః యుధిష్ఠిరస్య తథా తదుపాయనానామర్థిసాత్కరణాదేవ పరమా ప్రీతిరభవత్, న తు కోశే సంరక్షణాత్; యథా తత్ప్రియచికీర్షవో నృపా ప్రతిపాదితైరుపహారైర్ముదమాగమన్ న ఖలు వేశ్మని నిహితైరితి। అజాతశత్రురసో లఘున్యపి కర్మణి శిష్యతుల్యం యం నృపమశిషత్, స ఏవ సగౌరవం, తదన్యైరనాదిష్టనృపైః “అహో! సమ్మానమ్” ఇత్యభిధాయ సస్పృహమేవ దదృశేతరామ్। తతశ్చాసౌ ప్రీతః నరపతి: ఆదివరాహమూర్త్తిరివ పూర్వం విజయోద్ధృతేభ్యశ్చ నరపతిభ్యః మహీం దత్త్వా స్వేషు స్వేషు పదేషు పునరపి స్థాపయామాస। ప్రార్థితశ్చాయసకృతకాలక్షేప ఏవ యాచకం ముహురనాదరేణ నావలోక్య ప్రభృతమేవాదదాత్ దత్త్వా చ నాకరోదాత్మశ్లాఘామ్; నానుతప్తవాంశ్చ స్వప్రియమపి వస్తు దత్త్వా యాచకేభ్యః, చకార చ గుణహీనానపి పూర్ణమనోరథాన్। దానశీలశ్చాసౌ సర్వపాత్రదానకౌతుకతయా, స్వయం గుణప్రియః గుణజ్ఞశ్చ భవన్నపి యాచకేషు అయం గుణ్యయసగుణీ ఇతి న ఖలు గణయామాస।

తత్ర చ దర్శనానన్తరమేవ యథేచ్ఛధనలాభాత్ "దీయతామ్" ఇతి పదం, యాచకానాం "మహ్యం దీయతామ్" ఇతి పదే స్థితిమలబ్ధ్వా ప్రార్థనార్థశూన్యం సత్ "అస్మై దీయతామ్" ఇతి వాచ్యార్థే కేవలమవర్త్తత। తాం సభాముపేయుషా ధనార్థినా కేనాపి ధనమప్రాప్య నైవ ప్రత్యావర్త్తి; రోగిణా చ రోగోపశమనమకృత్వా న ప్రత్యాగామి, భోక్తుమిచ్ఛతా చ భోజనమకృత్వా న ఖలు ప్రతియయే। తత్ర చ హిఙ్గుమరీచాదినా కృతసంస్కారైః ప్రకృతిమధురేశ్చ నానావిధైః భావశుద్ధిసహితేరకృతపాత్రమఙ్కరైశ్చ భోజనైః మధురాదికం రసం స్వాదయన్ భోక్తృజనః అతితరామేవ ముదమవాప। తదాఽసౌ మహీపతిరిత్యం రాజసూయయజ్ఞే దుష్టదమనసమర్థం కేశవం విఘ్నవిహన్తారం నిధాయ యథాయథం దానహోమయజనాని సమ్పాదయామామ।

భీష్మోక్తివర్ణనమ్।

ఇత్థం విస్తృతానుష్ఠానే సతి యజ్ఞకర్మణి ధర్మాత్మజేన ధర్మశాస్త్రమనుస్మృత్య మదస్యపూజాముద్దిశ్య “కస్మై దేయమిదమర్ఘమ్” ఇతి పృష్టః శాన్తనునన్దనః మభ్యమేవ వచనమభిహితవాన్,–“కర్త్తవ్యార్థేషు పరోపదేశమన్తరేగా సర్వమేవ విజానతోఽపి తవ యత్ గురూన్ ప్రతి ప్రశ్నకరణం, తత్ కేవలం సదాచారపరిపాటీసంరక్షణార్థమేవ; సత్యప్యేవం

మయా ప్రశస్యోత్తరమవశ్యమేవ దానవ్యమ్; అత ఉచ్యతే, వృద్ధా హి స్నాతకరూపం గృహస్థవిశేషం, పిత్రాదికమ్, ఇష్టబన్ధం, యాజకం, జామాతరం రాజానఞ్చ షడ్ేతాన్ అఘభాజః కాత్తయన్తి, తే చ షడ్పి యుగపదేవ తవ సభాముపాగతాః। హే పృథాపుత్ర! అమ పూర్వోక్తాః షళ్పి పృథక్ పృథక్ ప్రత్యేకమకపటం సత్కారమర్హన్తి; అథవా ఏతేషు అతిగుణావానేక ఏవ పూజ్య ఇత్యపి శాస్త్రానుష్ఠానం వృద్ధైరిష్యతే। ఏవఞ్చ అత్ర నిఖిలభూదేవనరదేవసమవాయే సర్వగుణాఽఽధారః అసురనిహన్తా భగవాన్ శ్రీకృష్ణ ఏవ పూజామర్హతి, ఏతదేవ మే మతమ్। భవానేనం మనుష్యమాత్రం న జానీయాత్, యతోఽయం హి సర్వలోకాతీతస్య సర్వభూతకృతస్థితేః పరమాత్మనోఽంశః, యోగినాముపాస్యః, స్తుత్యః, అవాఙ్మనసగోచరశ్చ భవతి। ఏష ఏక ఏవ భగవాన్ రజోగుణాఽఽశ్రయేణ జగత్ సృష్ట్వా బ్రహ్మా, మన్త్రగుణేన పాలయన్ విష్ణుః, తమోగుణేన చ జగత్ సంహరన్ హర ఇతి గుణత్రయేణ త్రివిధం సమాఖ్యానం భజతే। సన్తో హి సర్వవిదమనాదినిధనం భూభాగవతారణార్థం మానుషశరీరధారిణమముం పరమపురుషం విదన్తి। అస్మింశ్చ భక్తవత్సలే అనురాగవన్తో హి జనా నిరన్తరస్మరణేన పాపముక్తాః సన్తః సంసారదుఃఖమపహాయ అమృతత్వమశ్నువతే। మోక్షార్థినశ్చ నిర్వాణమోక్షలాభాయ ధ్యానమార్గనివిష్టచేతసః ధ్యేయమద్వితీయమేనమేవ అపునరావృత్తయే నిరన్తరం ధ్యాయన్తి। నిఖిలప్రాణినాం కారణతాం వినాశహేతుతాఞ్చ దధతే సర్వవ్యాపినే స్వయమవినాశినే కూర్మరూపేణ భువం బిభ్రతే పరమాత్మనే తస్మై నమః। అయఞ్చ కర్తృవాచినాం సృజతి-సంహరతి-శాస్తి-ధాతూనాం కేవలం కర్త్రైవ భవతి, కదాచిదపి కర్మణి వాచ్యే నైవ తేషాం కర్మ భవితుమర్హతి; ప్రత్యుత స్తుధాతోశ్చ కేవలమసౌ కర్మణి, న చ కదాచిత్ అయం కర్తరి ప్రయుజ్యతే; యతో హ్యయం జగదిదం స్వయమేవ సృజతి సంహరతి శాస్తి చ, న చాసౌ కమపి స్తౌతి, స్తూయతే చాయం సర్వైరేవేతి విశేషః జ్ఞేయః।

ఏష హి ప్రథమమపః ససర్జ, తాసు చ స్వమనివార్యం వీర్యం నిదధే, తచ్చ హిరణ్మయాణ్డం జాతం, తదుత్పన్నో బ్రహ్మా చ బ్రహ్మాణ్డమిదమసృజత్। పురా మధుకైటభౌ సిన్ధుశయనే మత్కుణావివ నిద్రాసుఖవిఘ్నకారిణౌ అసురోచానేన నాశితౌ। జ్ఞానవన్తో హి హరిమముం సత్యవ్రత్తమపి మాయావినం, జగద్వృద్ధమపి పరిచితయోగనిద్రం బాలకం జాతమప్యజం, నవమపి పురాణపురుషం కథయన్తి। అయం హరిస్తు పురా వరాహమూర్తిం పరిగృహ్య స్కన్ధస్యధూజనేన సటాక్షేపాత్ సాగరసలిలాన్యపసార్య్య వసున్ధరాముదదీధరత్; దివ్యసింహమూర్తిం పరిగృహ్య చ ఇన్ద్రస్యాఽఽయుధశతైరపి దుర్భేదం దుర్జ్జయరణవ్యసనినో హిరణ్యకశిపోః వక్షఃస్థలం కోమలైః నఖైరభినత్। సర్వజ్యేష్ఠోఽపి స్వీకృతవామనరూపోఽసౌ జ్యోతిర్విజితమార్తణ్డస్య విరోచనాఽఽత్మజస్య వలిరాజస్య విధ్వంసఞ్చ విదధే।

పరశురామత్వముపాగతశ్చాయం సహస్రభుజం కార్త్ వీర్యార్జునం నిహతవాన్। పునరసౌ ప్రజాః సంరక్షితుమేవ దాశరథిభూయం ప్రాప్య దశాననం నిహత్య పురీం లఙ్కామ్ అధికవిభీషణామ్ అకృత। సమ్ప్రతి స ఏవ బ్రహ్మణా ప్రార్థితః సన్ దేవరాజరిపువినాశనాయ వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య పుత్రతాం శ్రయతి। సురోషైః బల్లవైశ్చాసౌ సురోఘవల్లభో జగత్పతిః 'హే తాత! త్వామపహాయ వయం ఉదధివిలోడ్నం దధివిలోడ్నఞ్చ కర్త్తుం నైవ సముత్సహామహే' ఇత్యాదికం వచనజాతం సప్రణయం జగదే। యశ్చ దేవరాజస్య పారిజాతభపాహరత్ యమవలోక్య చ చేదిపస్య తృతీయలోచనం చణ్డమారుతమాసాద్య ప్రదీపవత్ నిరవాత్; యశ్చ వరాహస్వరూపం బల్లవత్వఞ్చ లబ్ధ్వా జలధౌ వర్షాసు చ నిమగ్నం పృథివీమణ్డలం ధేనువృన్దఞ్చ ఉదదీధరత్; యశ్చ దూరాదపి యాగకారిభిః సతతమేవ క్రతుషు పూజ్యతే, సోఽయమచ్యుతః యాజినస్తవ సమక్ష ఏవ సమ్ప్రతి వర్త్ తే, నిఖిలజగతి త్వమత ఏవ ధన్యోఽసి, అత్రభవతే భగవతే విష్ణవే పూజోపకల్పితమర్ఘం సమర్ప్య సర్వజనేషు ధన్యవాదమవాప్నుహి"।

ఇతి చతుర్దశః సర్గః।

పఞ్చదశమర్గే

కృష్ణార్చనే చైద్యస్య రోషవర్ణనమ్।

అథ శిశుపాలః సదసి పాణ్డుపుత్రకృతం శ్రీకృష్ణార్చనం సోఢుమక్షమః, పూర్వమేవ తం ప్రతి సఞ్జాతకోపశ్చ పూజయా పునరనయాఽతిమాత్రమేవ మన్యుమభజత; అహఙ్కారిణాం మనః సతతమేవ పరశుభద్వేషి భవతి। క్రోధాఽఽధిక్యాత్ సకలమేవ నృపకులమసౌ అభితర్జయన్నివ నితరాం ప్రకమ్పితజగత్త్రయం శిరఃఅకమ్పయత్। కఠినాంసమణ్డలేన క్షణం స్తమ్భమాహత్య, సరోషభ్రూభఙ్గేణ లలాటచ్చ తేనాతిమాత్రమేవ భీషణం విదధే। తతశ్చ నిర్భీకోఽసౌ నిశితామసిలతాం సఖీమివ అవలమ్బ్య సభాం ధ్వనయన్ రోషవశాద్వక్ష్యమాణోక్తం వచో వక్తుముపచక్రమే।

చైద్యస్య యుధిష్ఠిరాద్యధిక్షేపవర్ణనమ్।

"హే పార్థ! త్వం ప్రేమవశాదేవ ప్రియజనం గుణవత్తామారోపయన్ సదసి సద్భిరపూజ్యమానమపి కృష్ణమిహ ప్రకామమేవ పూజితవాన్; విద్యమానేష్వపి ప్రధాననరేన్ద్రవృన్దేషు నిఖిలరాజగుణవిరహితేఽప్యస్మిన్ యత్ రాజార్హమర్పితమిదమర్ఘం, తత్ నిఖిలభూపాలక్రోధానలేషు ప్రజ్వలత్సు, శ్వా హవిరివ నూనం నైవాయం ప్రాప్తుమర్హతి। సత్యవాదీతి జగతి పటహైః ప్రకాశయన్నపి త్వమ్ ఏతేన అపూజ్యపూజాకర్మణైవ స్వస్య కేవలం సత్యహీనతామేవ ప్రకాశయసి। వస్తుతో ధర్మహీనస్యాపి తే ధర్మరాజ ఇతి నామ తు నిఖిలకార్యేష్వశుభస్య భౌమదినస్య మఙ్గలవ్యపదేశవదేవేతి మన్యామహే। హే కౌన్తేయాః! ఏష శౌరిరేవ యది భవతాం ప్రాగేవ పూజ్యతయా అభిమత ఆసీత్, తదా ఏతే నరపతయః అవమాననార్థం కథమత్ర సమాహతాః? మూర్ఖా యూయం యదతిదుర్బోధాఽఽచారం ధర్మమిమం నైవ జానీత, న తదాశ్చర్యం, కిన్తు యదయం వృథా వృద్ధతమోఽపి నష్టమతిః భీష్మః తం న సమ్యగవగచ్ఛతి, తదేవ చిత్రమ్। హే భీష్మ! త్వం స్వయమేవ స్నాతకాదీన్ యానర్ఘార్హాన్ అవోచః, తేషామయం మురరిపుః కతమః భవతి? యం హి త్వం ప్రగల్భవైతాలికవత్ వృథా అభిష్టుషే। సమున్నతం రాజకులమపహాయ నీచే నిరతతయా ఏవ త్వం సత్యమేవ నిమ్నగాసుత ఇతి స్ఫుటం భవసి। హే కృష్ణ! తబ రాజార్హపూజాస్వీకారశ్చ నైవ ఖలు యుజ్యతే; అహం రాజా న వేతి స్వరూపపర్యాలోచనమవశ్యమేవ త్వయా కరణీయమ్, అనాత్మవేదితా తు జనానాం నూనమాపదామేవ నిదానం భవతి। మధునామకదైత్యవినాశనన్తు కథమపి త్వయి న సమ్భావ్యతే, తథాఽపి ధూర్త్తస్వభావతయా దణ్డేన త్వం మక్షికాసూదనం విధాయ మధుసూదన ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధోఽసి। హే బలహీన! కాలయవనవిద్రావితస్త్వం ముచుకున్దశయ్యాఽఽశ్రయేణ రక్షితోఽపి, మగధపతినా జరాసన్ధేన చాష్టాదశకృత్వః పరాభూతోఽపి కేవలం బలభద్రసాహచర్యాత్ సబల ఇతి ఖ్యాతిం యుక్తతయా అధిగచ్ఛసి, న తు కుత్రాపి స్వబలప్రదర్శనాత్। వఞ్చనాకుశలస్త్వమసత్యేన లోకాన్ వఞ్చయమానోఽపి నగ్నజితః రాజ్ఞః సుతయా సత్యయా ప్రీతిమనుభవన్, తస్యాశ్చ యోగాదిష్టసత్య ఇతి సత్యమేవ సమ్యక్ ప్రతీయసే। సమరే నిరన్తరం పరసేనానిగృహీతం చకితం చక్రాపరాఽఽఖ్యం స్వసైన్యం రక్షితుమసమర్థోఽపి త్వమయోవికారచక్రధారణాదేవ చక్రధర ఇతి ఖ్యాతిం ప్రాప్తవాన్। యయాతిశాపాత్ యదూనాం రాజ్యానధికారిత్వాదేవ యదువంశసమ్భూతః త్వం సర్వథా రాజశ్రియా విరహితోఽపి శ్రీనామ్నీం కన్యాముద్వాహ్య శ్రీపతిరితి ఖ్యాతిం లబ్ధవాన్। యుద్ధే కదాచిదపి పరాక్రమం నైవ ప్రదర్శయన్ కేవలం వ్యోమ్ని కథఞ్చిత్ పాదక్షేపం కృత్వా జగతి విక్రమీతి ప్రసిద్ధిమగాః। పూర్వం భూమిం భృతవాంశ్చేత్, తదా భూమిభూదితి సంజ్ఞా కథఞ్చిత్ గుణాయ వర్త్తతే, పరన్తు పరహారితభూమికస్యాపి తే తదాఖ్యానం కథం సఞ్జాతం తన్న జానే। హై పాపాచార! సదా అశుభకర్మనిరతస్త్వం నిరయం జేతుమశక్యతయా నరకవిజయీతి నిరర్థకం ప్రసిద్ధేః ప్రాప్తయే నరకనామానమసురం జితవాన్। హై నిర్గుణ! సర్వగుణవిరహితస్య తవ గుణత్రయత్యాగప్రయాసః వ్యర్థ ఏవ। హే

అసమీక్ష్యకారిన్! గుణహీనే త్వయి ఇదం పూజనఞ్చ అపగతకేశే శిరసి కఙ్కతికేవ జగతి పరిహాసజనకతయా నైవ సఙ్గతమ్।

రాజ్ఞః ప్రతి చేదిపతేరభిభాషణమ్।

హే రాజానః! పృథాపుత్రైః సింహానివ యుష్మాననాదృత్య వనశునకస్యేవ కృష్ణస్య యదిత్థం పూజనం కృతం, తత్తు పూజనం భవతాం నూనమేవ పరిభవహేతుః। యద్యయం పాపీ చాణ్డాల ఇవ వృషభరూపిణమరిష్టాసురం హతవాన్, తదా అశుచిశరీరోఽసౌ స్పర్శమపి నార్హతి, తేన హి స్పర్శాయోగ్యః గోఘ్నః రాజోచితామపచితిం కథమసౌ లభేత? పూతనాయా వినాశే స్త్రీతి కృపా యద్యప్యస్య నిర్ఘృణమనసః నాభూత్, తథాఽపి తదీయస్తన్యపానాదుపమాతరి తస్యాం మాతేతి చిన్తాఽపి కిమస్య న జాతా? న కేవలమసౌ స్త్రీహన్తా, మాతృహన్తాఽప్యయం భవతి మహాపాపీ। చపలమతేరస్య హరేః శకటాసురమర్దనయమలార్జునభఞ్జనగోవర్ద్ధనధారణాదికం కర్మ్మ ధీరచేతసాం న ఖలు భవతి విస్మయకారకమ్; కిన్తు కంసస్య పశునవన్ లోకవేదవిగీతం దుష్కరస్వామిబధన్తు విధాయాసౌ సర్వేషామేవ విస్మయం వ్యధాత్।

అథ ప్రక్షిప్తాంశః।

హే కౌరవనాథ! గుణానామేవ పూజాస్థానతయా సకలగుణవర్జ్జితస్య హరేరర్చ్చనం వ్యర్థమేవ; అథవా త్రిగుణాతీతస్య హరేః పూజయా కశ్చిద్గుణవిశేషోఽస్తి। నాయం సర్వోత్కృష్టః, న చ అన్యేషాం గుణైః సమః, నిరహఙ్కారశ్చాయం కేవలమనభిమానితాం దధత్ సతతం స్వకీయహీనతామేవ ప్రకటయతి। అవిదితవిదగ్ధతయా చ సకలకలారహితోఽయమతీవ వాలిశః కృషకోపమః సర్వథా పురవాహ్యః, న తు నృపతిసమాజార్హః। అయోగ్యోఽపి శిశుపాలస్యాహం స్వజన ఇతి వక్తి, జనైః సవినయముపాసితోఽపి చలచిత్తతయా త్రిభువనస్యాప్యయం రిపురేవ। ప్రకృష్టజ్ఞానాభావాదయమపకారకమివోపకారిణం, తథా మూర్ఖమపి పణ్డితం, ప్రియమప్యప్రియం సతతమేవ పశ్యతి। కదాచిదపి అయమ్ అతీవాకృతజ్ఞః ఉపకారపరాన్ బహుగుణవతః శ్రుతాదిసమ్పన్నాన్ ప్రధానానపి పరాన్ కిఞ్చిదపి నోపకురుతే। అసమర్థతయా స్వయం నిష్క్రియోఽయం పరకృతేనైవ కర్మ్మణా జీవితుమిచ్ఛతి। సమ్పది విపది చైతదవలమ్బినః నితరామేవ మృతతుల్యస్య మూర్ఖజనస్య కుత ఏవ సుఖం భవతి? చపలస్వభావతయా చాయం గుణవతాం సాన్నిధ్యం సన్త్యజ్య, సమాశ్రిత్య చ కేవలం మూర్ఖజనాన్ సతతమేవ సుఖమనుభవతి। నిర్వ్వివేకః

కుటిలహృదయశ్చాయమవిమృష్యకారీ వృథైవ బన్ధుషు ఆశ్రితేషు అనురాగిజనేషు చ వైరాయమాణః సతతం మోదతే। చాపల్యేన చ కదాచిత్ పరస్యోపకారం కృత్వాఽప్యసౌ మోహేన పునః సర్వ్వమేవ ప్రాక్కృతం సుకృతం సహసైవ నాశయతి। అవినీతస్వభావతయా చ పరైరయం తాడ్యతే, అన్యానభిహన్తి చ। మూర్ఖైరేవముచ్యతే యత్, అసౌ మహాసత్త్వయుక్తః మహాధైర్య్యశీలశ్చేతి, కిన్తు గృహీతధనుషి కస్మింశ్చిదపి పౌరుషలేశోఽస్య నైవ లక్ష్యతే। పరఃపుమానయమేవ పురా వరాహరూపం సమాశ్రిత్య జలనిమగ్నం పృథివీమణ్డలముద్ధృతవాన్, నరసింహశరీరం పరిగృహ్య చ హిరణ్యకశిపుం నఖైరదారయదితి చ మూర్ఖతమాః, అస్య ఆప్తజనాశ్చ కేవలం సత్యతయా మన్యన్తే స్వీకుర్వన్తి చ। స్వార్థసిద్ధికరణపటురేవాయం యోగ్యమప్యున్నతం మానమపహాయ, నీచవృత్తిమాశ్రిత్య చ బలినా పరేణ సహ సంయుజ్యతే। ఇన్ద్రజాలికః కపటీ చాయం మాయయైవ కేవలం యుద్ధాదౌ గగనమణ్డలమధిరోహతి, నాస్త్యస్య కాఽపి తాత్త్వికీ శక్తిః, ప్రకటయతి చ కేవలం మోహాయ జగతి నానారూపతాం నటపురుష ఇవ। పురా అయమేవ హరిః దశాననం హతవాన్ కిల, అపి చాయం మహాసత్త్వః సమధికద్యుతిః మహాబలశ్చ, ఇత్యాదికమలీకవచనం బహుతరమేవ జనైః స్వపక్షీయైః ధృష్టం యథా తథా నిఃశఙ్కముచ్యతాం, తేన న కిమపి కృతం భవేత్, అలీకవచనస్యాన్తస్యాభావాత్। యదయం పాదాభ్యాం మహతః శకటస్యేషత్స్పర్శనమాత్రేణైవ దధిధృతాదిభాణ్డానాం దలనేన శకటభఞ్జనం కృతవాన్, తత్త నైవ విశ్వాస్యం, నూనం తత్ దైవసమ్పాదితం, తేన నాస్తి కిమపి పౌరుషమస్య। జననీవ స్నేహం విధాయ స్తన్యం దదతీ పూతనా యదనేన స్త్రీతి కృపామకృత్వా, జననీతి చావిభావ్య హతా, తత్తు నైవ సాధు కృతమ్। విహితపృథివీగతిశ్చాయం యదర్జ్జునాఽఽఖ్యౌ తరువిశేషౌ క్షణాత్ బభఞ్జ, శిశుకర్మ్మతయా నైతదపి సమ్భావయామః, నూనమత్రాపి కశ్చిద్దేవతావిధిర్విలసతి। నాయం మధునామానం దైత్యం కదాచిదపి వినాశ్య జగతి మధుసూదన ఇతి నామ ప్రాప్తవాన్। పరన్తు గోపరూపేణ విజనే వనే విహరన్ మక్షికాపటలం హత్వైవ తదాప్తవాన్। యదయం గోబధమవిగణయ్యైవ సురభీః కామయమానం రిష్టమనడ్వాహం. రుషా హత్వా, అసురో దుర్దాన్తః మయా హతః, న తు గౌరితి ప్రఖ్యాప్య లోకస్య పరిశుధ్యతి, తత్తు సర్వథా మృషైవ, తత్త్వతస్తు అర్యం గోఘ్న ఏవ। కేశినామ్నా అసురేణ వికటదశనేన యదస్య భుజో ముఖవివరాన్తర్గతః న భక్షితః, తత్తు తిరశ్చః తస్యైవ మూర్ఖత్వమ్। ప్రభూతం సలిలం వర్షతి సతి మేఘే, యదయం బాహుముద్యభ్య గోవర్ద్ధనపర్వ్వతం ధృతవాన్, తదపి గవాం పుణ్యవత్తయైవ సమ్పాదితమ్, ఇతి న చిత్రమ్। అచలమహోత్సవకృతస్య ప్రభూతాన్నస్య భక్షణమపి ఏతస్య ఔదరికతయా నాఽఽశ్చర్య్యమ్, ఔదరికస్య తు ఉదరఙ్గతే జగత్యపి న కాచిత్ వ్యథా భవతి। కువలయాపీడ◌ానామ్నో దన్తినః కరేణ యత్ విశాలదన్తముషలనిఖననం, తేన చ యత్ తస్య హననం, తదపి బలశాలినః నైవ విస్మయకారకమ్; యతో హి మర్మ్మణి హతస్య తస్య గజస్య శిశునాఽపి హన్తుం శక్యత్వాత్। బాలోఽసౌ యత్ చాణూరాఽఽఖ్యం మల్లం నిజఘాన, తదపి దైవవిలసితమితి మన్యే, విధివిపాకాత్ అతిబలీయానపి దుర్బలేన విహన్యతే ఇతి దృశ్యతే।

అయుధ్యమానస్యాపి కంసస్య రాజ్ఞః జనితసురోఘసాధ్వసస్య నిర్భీకస్య వినాశనన్తు కేనాపి సుధియా జనేన నాభినన్ద్యతే"।

ఇత్యుక్తప్రకారేణ మురారిం నినిన్దిషతా శిశుపాలేన ప్రయుక్తం వచనజాతం యద్యపి తస్య భగవతో హరేః స్తుతిరూపమేవాభవత్, తథాఽపి స్తుతినిర్న్దోభయార్థకస్య తద్వచనస్య అసూయయైవ ప్రయుజ్యమానత్వాత్ అపరాధగణనామధ్యే భగవతా శ్రీకృష్ణేన తత్పరిగణితమేవేతి।

ఇతి ప్రక్షిప్తాంశః।

అసహిష్ణుః శిశుపాలస్తు సభాయామిత్యమతిపరుషాం వాచముదీర్య్య, సపది దత్త్వా చ వేణుదారిణా సహ కరతాలముచ్చైరహసత్। ప్రకృతిధీరో మాధవస్తు తత్కటూక్తిశ్రవణేనాపి న కామపి వికృతిమభజత; యతో హి సత్యసన్ధం సుజనం కేఽపి తీవ్రవచోభిరపి సత్యపథాత్ చాలయితుం నేశతే ఏవ। ప్రభుచిత్తానువర్త్తినః యాదవాస్తు క్రుద్ధా అపి తత్సఙ్కేతనిరుద్ధబుద్ధితయా తదా క్రోధం న ప్రకాశయామాసుః। గణయామాస చ కేవలం మనసా శతాపరాధసహనప్రతిజ్ఞాపాశనిబద్ధ: శౌరిః తత్ప్రథమం యథా తథా పూర్వ్వం ముహుః కృతాపరాధస్యాపి తస్య చైద్యస్యాపరాధం, యత్ ఏషః కతిథః భవతి ఇతి।

భీష్మప్రత్యుక్తిః।

అథ శిశుపాలభాషితశౌరితిరస్కారేణ కలుషితమానసో హి గాఙ్గేయః ధీరతయా "కాసమయం వృథాపలితః" ఇత్యాద్యుక్త్యా తత్కృతాం నిజనిన్దామపరిగణయన్నేవ ప్రలయమారుతక్షుభితపయోధినినా దగమ్భీరేణ స్వరేణ సదః సంక్షోభయన్, "సంసది మయా కృతం హరేరర్చ్చనం యస్య న సోఢ఼ం, స సమర్థశ్చేత్ కార్ముకమారోపయతు, న్యస్తోఽయం చరణః సర్వ్వనరపతీనాం శిరసి" ఇత్యభాషత।

చైద్యపక్షీయాణాం రాజ్ఞాం కోపవర్ణనమ్।

అథ భీష్మభాషితవచనజాతమాకలయ్య శిశుపాలపక్షీయాః హి నరపతయః అతిమాత్రమేవ క్రోధమభజన్త। తథా హి, శ్యామతారకానుమితతామ్రవర్ణనయనం బాణనరపతేః వదనం తదా రుషా అరుణీకృతం పరిధియుక్తం భూర్యమణ్డలమివ జగతః భయాయ ఉదదీపి। ద్రుమరాజశ్చ అపరవిషద్రుమ ఇవ భీషణనయనకుసుమోజ్జ్వలః ప్రభాతార్కారుణవిగ్రహః క్రోధాదభవత్। నిరన్తరప్రజ్వలద్విరోధాగ్నినా సారస్యం త్యక్తవతా నరకాఽఽత్మజేన వేణుదారిణా ఉత్తమౌజసా చ తరుణేవ భృశం వ్వలితమ్। స్వరూపత ఏవ కోపవన్ముఖరాగః దన్తవక్రనామా నరపతిరపి ఉచ్చైర్శ్వసితేన వజ్రాఽఽహతాద్రితటధ్వనినా క్రోధమసూచయత్। రుక్మిణీహరణేన ప్రాగేవ జాతకోపేన రుక్మిణా తు "హా! కదా ఇమం స్వస్రపహర్తారం నిర్యాతయామి" ఇతి భృశం చుక్రుధే। సుబలనామా నరపతిశ్చ రోషవశాత్ శిథిలీకృతమహీధ్రబన్ధనం యథా తథా పృథివీం చరణేనాఽఽచతవాన్। కలహప్రియస్యాఽఽహుకినామ్నః భూపతేశ్చ సుదుఃసహోఽపి కృష్ణోత్కర్షః భావికలహమాకలయ్య అధికాం ముదం దధానస్య మోదహేతురేవాఽఽసీత్। కిమపి వక్తుమిచ్ఛతః కాలయవనస్య రాజ్ఞః వికృతం ముఖమణ్డలం భీషణతాం ప్రాపత్। నిఖిలనృపతివినాశాయ ప్రసారితభుజేన వసురాజేన సత్వరం పదం నిధాతుమిచ్ఛతా ఉత్పతనవేగాత్ విస్రంసిని స్వకీయే వసనే సహసా స్ఖలితమ్।

తతశ్చ ఇత్థం వికృతిమాపన్నాః నిర్భీకాః తత్రస్థాః చైద్యపక్షీయా మేదినీపతయః ముకుటమణికిరణైః స్ఫటికస్తమ్భానుద్భాసయన్తః యుద్ధార్థినః సన్తః సహసా సదసః సముత్థితాః। అహఙ్కారేణ తృణీకృతజగత్త్రయసారాశ్చ తే మాధవం ధర్మరాజఞ్చ తృణసమమమన్యన్త, భీష్మాదపి చ భీతాః నాభవన్।

చైద్యోక్తివర్ణనమ్।

అథ అతిక్రుద్ధశ్చ చేదిపతిః సన్తప్తహృదయః సన్ విషప్రాయమేవం వచనం తదా అభిహితవాన్।— “హే నరపతయః! ఏభిః పఞ్చభిః జారజైః పాణ్డవైః, క్షత్రియాఙ్గనాతుల్యేన భీష్మేణ చ సహ కిఙ్కరసముం హరిం కిం న మారయత? అథవా మహాపరాక్రమశాలిభిః యుష్మాభిః కిమ్? యుద్ధే ఏకాకినో మమైవాయం బధ్యః భవత్వితి। భీష్మయుధిష్ఠిరౌ సమగ్రసభాయాం యం కృష్ణం శ్రేష్ఠం విదతుః, తేన సహ యుద్ధే పరీక్షా భవతు, తథా వచనేనాలమ్, అద్యైవాహమేనం హనిష్యామి"। స చ ఇత్థం పరుషవచనమభిధాయ పార్థైరభిహితాం సానునయాం "న గచ్ఛ" ఇతి వాచమ్ అనాదృత్యైవ తదానీం సహసా సదసః నిర్జగామ।

ప్రయాణవర్ణనమ్।

అథ స్వభావధీరాః పాణ్డవాః అభ్యాగతత్వాత్ పితృష్వసురాత్మజత్వాచ్చ అసహ్యాపరాధత్వేఽపి కృపయా చేదిపాయ సద్యో బధ్యాయ న తస్మై చుకుపుః। యజ్ఞభూమితః చైద్యప్రస్థానానన్తరం తత్పక్షీయా నరపతయశ్చ సమకాలమేవ తమనుయయుః। శిశుపాలశ్చాసౌ శివిరం సమాగత్య పథి చ "కిమిదమ్" ఇతి జల్పతా జనేన క్షణం వీక్షితః నిఃశఙ్కచిత్త ఏవ సేనాం సమనీనహత్। ప్రణనాద చాస్య నిరన్తరం ముఖరీకృతశైలకటకతటం యథా తథా యోధానాం రణసన్నాహప్రవర్త్తకః శఙ్ఖః। కల్పాన్తతోయదవిషమాఽఽరవః చైద్యస్య తస్య రణదున్దుభిశ్చ ప్రభూతవాదకజనైః సపది ఆహతః। తతశ్చ తత్స్థానం ప్రచలితజ్యోతిశ్చక్రగగనపమం సహసా వ్యగ్రతయా చలతాం జనానాం సమూహేన సమాకులమభవత్। కశ్చిత్ సఖేదేన పరిజనేన విలమ్బేన కష్టసృష్ట్యాఽఽనీతం మహద్వర్మ క్రోధభరాత్ పాణితలద్వయేన చూర్ణితవాన్। రణాఽఽరమ్భహృష్టానాం సేనానాం కోలాహలేనాఽఽకులీకృతే చ గజే మదస్రావిణి పరిజనః కథఞ్చిత్పర్యాణమారోపయితుమశకత్। చక్రధారాభిః పాంశూన్ సముత్థాప్య, స్వఘోషైః ప్రాణినో భాయయిత్వా చ రథాః తీవ్రతరమధావన్। మహీభృతశ్చ తదా సార్ద్ధమఙ్గనాజనైః రణోత్సాహవర్ద్ధనాయ మధుపానమకార్షుః।

ప్రియాసఙ్గతభటానాం చేష్టావర్ణనమ్।

అథ ప్రేయసః పానార్థముత్క్షిప్తం, వాసనార్థం నిహితానామబ్జానాముపరిపతతాం భృఙ్గాణాం భారేణ గురు, మద్యపూర్ణం పానపాత్రం కస్యాశ్చిత్ రాజబధ్వాః శిథిలాత్కరాదపతత్। భావివిరహాశఙ్కయా అప్రసన్నదృష్టేః కస్యాశ్చిత్ స్త్రియాః మదమన్తరేణాపి తత్కార్యభూతం కపోలయోరరుణత్వమఙ్గశైథిల్యమసమాప్తం వాక్యఞ్చ కరుణేన సఞ్జాతమ్। కాచిదఙ్గనా కాన్తజయమఙ్గలాభిలాషిణీ సతీ తద్గమనే కాతరాఽపి నాశ్రూణి ముమోచ, కిన్తు శోకశిథిలాత్ కరాత్ భ్రష్టమవనిఞ్చ యాతం కఙ్కణశ్చ న జ్ఞాతవతీ। నవోఢా చ కాచిత్ ప్రవాసమిచ్ఛతః ప్రియస్య పాదయుగ్మే నీలోత్పలదామసచ్ఛాయం నయనం నిగడమివాక్షిపత్। ప్రేయసి ప్రతిష్ఠమానే చ స్త్రియాశ్చ కస్యాశ్చిదమఙ్గలభియా సయత్నం ధార్యమాణమపి నయనాత్ సలిలమగలత్। కాచిచ్చ ప్రియతమస్యాభిమార్గం స్రస్తామలవసనా సవేగం యాన్తీ మహోల్కయా సమం విరరాజ। వీరపత్న్యాశ్చ అపరస్యాః ప్రియే సమరోన్ముఖే తదనుమరణే కృతసఙ్కల్పతయా త్రాసో న జాతః। అన్యా చ కాచిదఙ్గనా పత్యుః పునర్దర్శనమతిదుర్లభమితి జానతీవ అతృప్తమనాః సతీ భృశమనిమేషమా దృష్టిపథాత్ తమపశ్యత్। "ఇదానీమేవ అక్షతః సన్ యుద్ధాత్ పునః ప్రత్యావర్త్తస్వ" ఇతి సస్నేహం పత్యే ప్రయుక్తః ఆశీర్వాదః

కస్యాశ్చిత్ అశ్రుపతనేన నేత్రాభ్యాం నిరాకృత ఇవ। కాచిదఙ్గసంస్కారత్యాగాత్ పాంశుభిః కీర్ణా భ్రష్టముఖశ్రీశ్చ సఞ్జాతా। కాశ్చిత్ వీతశోభా: ఉద్భ్రాన్తచిత్తాశ్చ సత్యః ఆత్మని సన్తాపమతితరామేవ ధారయామాసుః। కాశ్చిదన్యాః రమణ్యః వాతసమూహా ఇవ ప్రతిదిశం భ్రేముః। అపరాశ్చ నార్యః భూమిసదృశం సాధ్వసమమ్భూతం శరీరకమ్పమవాపు । పార్థివానాం ప్రయాణకాలే పునరిత్థం భావ్యశుభమేవ కేవలం తా నార్యః పూర్వ్వమసూచయన్।

ఇతి పఞ్చదశః సర్గః।

షోడశసర్గే

చైద్యదూతోక్తివర్ణనమ్।

అథ దమఘోషసుతేన శిశుపాలేన ప్రేషితః ప్రతిభావాన్ కశ్చిద్దూతః శౌరిమాగత్య యుగపత్ ప్రియాప్రియోభయార్థకం వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ। తథా హి,— "శిశుపాలస్తదా తవ తాదృశమప్రియముక్త్వా పశ్చాత్ అనుతప్తః సముత్కణ్ఠశ్చ సన్ ఆగత్య భవన్తమనునేతుమిచ్ఛతి; అథవా, తదా తదప్రియమభిధాయ దీర్ఘద్వేషం గతః నిర్భీకోఽసౌ శిశుపాలః సరోషః సన్ స్వయమాగత్య భవన్తం హన్తుమిచ్ఛతి। ఉత్సుకచేతా అసౌ సుహృదఙ్గస్పర్శేన జనితాఙ్గసుఖం త్వాం విశిష్టపులకితవపుషా ప్రగాఢమాలిఙ్గ్య నితాన్తం మోదమధిగచ్ఛతు; పక్షే తు, మనస్వీ చాసౌ ప్రబలమనోవేదనయా విగతశరీరసౌఖ్యం త్వాం మహాసమరేణ నిర్దయం హత్వా ముదం ప్రాప్నోతు। అపి చాసౌ చైద్యః సకలనృపతిభిః సమం సమాగత్య ప్రణతః తవ ఆజ్ఞాకరో భవిష్యతి, యతోఽసౌ సమ్ప్రతి త్వదేకపరతన్త్ర ఏవ; పక్షే, నిఖిలనరాధిపైః శిరసా నమస్కృతః సః చైద్యః అధునా తవ శిక్షాం విధాస్యతి, యతస్త్వమేక ఏవ అస్య శత్రురవశిష్టః। సూర్య్యాగ్నిసమతేజసః నియతచిత్తస్య సకలజనస్వామినత్తవ సర్వేఽపి భూభృతః ప్రణతిం బిభ్రతి; అథవా, అగ్నౌ శలభస్యేవ అవ్యభిచారే స్వవినాశే హేతుభూతకర్మ్మణః సర్వకిఙ్కరస్య తవ న కేనాపి గుణేన రాజానః ప్రణతిం బిభ్రతి।

హే కృష్ణ! నిర్భీకచేతాస్త్వం యతః శత్రుపరాభూతజనసమూహాన్ సతతం రక్షసి, తేన సర్వోత్కృష్టస్య తవ గుణాః అగణ్యతాం దధతి; అథవా, హే మలినాఽఽత్మక! మూఢబుద్ధిస్త్వమవజ్ఞయా అపరైః పరిహృతాం పశుపాలనాదికర్మరూపాం నీచతాం యతః సమాశ్రయసి, తతః మనుష్యతో హీనస్య తవ గుణాః సర్వేషామేవ జనానామనాదరణీయతామేవ దధతి।

యతస్త్వమధర్మభీరుః, అకార్యజుగుప్సశ్చ, పరిత్యక్తారిభయః, ఆస్తికశ్చ, వినయీ, గర్వహీనశ్చ, అత ఏవ త్వయా సదృశో గుణవాన్ న ఖలు కుత్రాపి విద్యతే; అథవా, యతస్త్వం శత్రుభీరుః, నిర్లజ్జశ్చ, పరాక్రమాభావాత్ ప్రణామేనైవ విగతారిభయః, నాస్తికశ్చ, నీతిచ్యుతః, అహితాఽఽచారః, గర్వితశ్చ వర్త్సే, తతస్త్వత్సదృశో నిర్గుణః కుత్రాపి నాస్తి।

గోపీజనవల్లభస్య, వృషరూపిణః అరిష్టాసురస్య వినాశినః, నిష్పాపస్య చ తవ భీషణే నరకాసురే సమ్ప్రతి పౌరుషం నిఖిలజనైరేవ సాధు వర్ణ్యతే; అథవా, పారదారికస్య, వృషభఘాతినః, పాపినశ్చ తవ ఉగ్రనిరయప్రాప్తిరవశ్యమ్భావినీ, ఇతి జనైరుద్ఘోష్యతే।

మహీభృతా చైద్యేన కృతార్చనః సభృత్య స్త్వం బలైః నిఖిలనరపతీనాం జనితాతిభయః సన్ శ్రేష్ఠో భవ; అథవా, చైద్యేన కృతహానిః, శత్రుబలైశ్చ భీషితః సన్ త్వం పర్వతసానుచరో భవ। తవ నగరరథ్యాః మేఘసమూహసదృశైః, వివిధైః నాగేన్ద్రవృన్దైః పరికీర్ణతయా దుష్ప్రవేశా ఏవ భవన్తు; అథవా, రాజ్ఞా చైద్యేన సహ విగ్రహాత్ సర్పసమూహైర్వన్యమృగాదిభిశ్చ పరివ్యాప్తాస్తవ రథ్యా అరణ్యప్రాయా భవన్తు। ఉదారధీరచేతసః తవ శత్రుశ్చ సతతమేవ విప్రధ్వస్తః, ఉన్నతివిహీనః, రోగయుక్తః, నీతిరహితశ్చ భవతు; అథవా, అమనస్వినస్తవ రిపుశ్చైద్యః అనిన్దితాఽఽత్మవిక్రమః, విగతాఽఽపత్, అచ్ఛిన్నోదయః, ఉదారబుద్ధిర్మనోవ్యథారహితశ్చ భవతు।

హై యదుశ్రేష్ఠ! సన్ధిముపేయుషః తవ గృహే శిశుపాలేన బన్ధౌ త్వయి స్నేహాత్, త్వయా సహ చారుమహోత్పలకృతసౌరభం నవమద్యం పాస్యతే; అథవా, హే యాదవబలీవర్ద! చైద్యేన సహ సమరాభియోగం గతం త్వాముపేన్ద్రం మశకసదృశాః భీమాదయస్తు సుదూరమాసతాం, సదేవో వికచోత్పలచారులోచనః బాసబోఽపి సౌభ్రాత్రాత్ న త్రాతుం సమర్థః।

హర్షాదుపాగతస్త్వం పురశ్చలితైః వసుదేవవలభద్రసారణగదాదిబన్ధువర్గైః సమేతః సన్ సభాయాం తం చైద్యం సమ్భావయితుమర్హసి; అథవా, సమరే వేగాదుపాగతః ససైన్యః కౌమోదకీసహితః పురశ్చలితపటహభేరీప్రభృతికః త్వం యుద్ధేన సహసా తం చైద్యమభియోక్తుమర్హసి।

అతిశూరేణ శిశుపాలేన సహ ఐక్యం ప్రాప్నువన్ త్వం సర్వయాదవైః సహ సమ్ప్రతి శిశుపాలభయనివృత్తేః విశ్వస్తవిలాసినీజనో భవ; అథవా, రిపుఘాతినా శిశుపాలేన సహ యుద్ధేషు సఙ్గత్య సమ్ప్రత్యేవ సర్వసాత్వతైః సహ విగతధవవిలాసినీజనో భవ।

మహీపతిరసౌ చైద్యః ముదితః సన్ మైత్రీకరణాత్ విగతక్రోధం మహీపతిపూజితం, జితానేకయుద్ధం సహర్షం త్వామగ్రే పశ్యతు; అథవా, మహీపతిరసౌ అసకృజ్జితం సంయతం, త్యక్తక్రోధం, శిశుపాలాదీనామరిం, సస్త్రీకం త్వామసకృదీక్షతామ్" ఇతి।

సాత్యకివచనవర్ణనమ్।

అథ శౌరిణా "అస్యోత్తరం దేహి" ఇతి భ్రూసంజ్ఞయా ప్రేరితః సాత్యకిః, ప్రాగుక్తాం గామభిధాయ తూష్ణీమవస్థితం తం దూతం యుక్తిమత్ వక్ష్యమాణం బచనజాతమువాచ,–"వాగ్మినా త్వయా వహిః మధురమ్ అన్తశ్చ పరుషం బచనం తథాఽభిహితం, యథా ద్వ్యర్థతయా వహిరప్రియమన్తశ్చ ప్రియమివ తదవధార్యతే। ప్రకాశమధురమన్తరా చ పరుషమర్థం సూచయతః ఈదృశాత్ పురుషాత్, అశుభశకునాత్ మార్గవర్త్తిభిరివ నిఖిలైరేవ పురుషైరుద్విజితవ్యమ్। స ఖలు యుధిష్ఠిరః సాధుజనపూజితం మురజితం యది వా పూజితవాన్, తేన భవదధిపస్య చేదిపస్య మత్సరో నిరర్థక ఏవ, న హి సురభిణః కుసుమస్య శిరసి న్యసనాయ కశ్చిదప్యసూయతి। స్వహృదయస్య సజ్కీర్ణత్వాదేవ తద్గతమప్రియం లఘీయాంసః ఖలు సహసైవ ప్రకాశయన్తి, స్వభావధీరతయా చ తథావిధమప్రియం కథఞ్చిత్ సమ్భావ్యమానమపి న హి సముద్గిరన్తి కదాచిదపి మనీషిణః। యద్యపి స్వభావత ఏవ సర్వేషాముపకారకాః సజ్జనాః భవన్తి, తథాఽపి తేషాం సముత్కర్షో హి లఘుచేతసామసతామతితరామేవ హృదయసన్తాపకరో భవతి। న ఖలూత్తమప్రకృతయః కదాచిదపి పరోత్కర్షదర్శనేన దుఃఖలేశమప్యనుభవన్తి; మధ్యమప్రకృతయశ్చ పరోన్నతిభిః పరితప్తా అపి సపది పరశుభద్వేషం న హి వచసా ప్రకాశయన్తి। అధమాస్తు సన్తప్తాః పరోత్కర్షమసహమానాః స్వహృదయస్థితం పరశుభద్వేషం నైవ సహసా నిహ్నోతుం సమర్థా భవన్తి, కిన్తు సర్వథా ప్రకాశయన్త్యేవ। సదసద్విచారకుశలో హి జనః సన్తాపకారిణీం ఫలహీనాం

దుష్టాం ఖలతాం గగనలతికామివ కథమపి నావలమ్బతే। ప్రతికర్త్తుం సమర్థోఽపి కేశవః తథా క్రోశతే చైద్యాయ అవజ్ఞయా ఏవ తద్వచనస్య ప్రత్యుత్తరం నైవ దత్తవాన్, యతః కేశరీ ఘనగర్జితమాకర్ణయన్నేవ ప్రతిగర్జతి, గోమాయురవశ్రవణేన తు తూష్ణీం తిష్ఠతి। సుధియస్తు స్వగుణేనైవ రోషప్రసరమవరున్ధన్తి, లఘుర్జనస్తు తమవరోద్ధుమశక్నువన్ క్రోధేన నూనం జితో భవతి; తథావిధస్య దుర్మతేః పణ్డితైః సమం విరోధితాఽపి నైవ యుజ్యతే। భౌమైః రజోభిః సమాచ్ఛాదితస్య మణేః మహార్ఘతా యథా న నశ్యత్యేవ, తథా న హి నిష్ఠురైః దుర్జనానాం వచనైః మహతాం గౌరవం కథమపి వ్యపోహతి। యస్య చ పరతోషకరః స్వకీయః కశ్చిదపి గుణో న హి వర్త్తతే, తుచ్ఛోఽసౌ జనః పరదోషభాషణైః కేవలం స్వజనన్తోషయితుమిచ్ఛతి। ఖలాస్తు మహత్యపి స్వదోషే జాత్యన్ధాః ఇవ తిష్ఠన్తి, సూక్ష్మస్యాపి పరదోషస్య దర్శనే తు అప్రతిహతదృష్టయః, ఆత్మప్రశంసాయాఞ్చ ప్రగల్భవాచః, పరస్తుతౌ పునః మౌనవ్రతినః భవన్తి।

ఆర్య్యచేతసస్తు స్ఫుటాన్యపి పరదూషణాని చిరాయ సంవరీతుం, స్వగుణాంశ్చ అప్రకటయితుం మహత్ కౌశలమాశ్రయన్తి; స్వత ఏవ సర్వలోకేషు విశ్రుతమ్ ఆత్మగుణం కిమర్థం తే మహీయాంసః ప్రకాశయితుమభిలాషిణో భవేయుః? లఘీయాంసః ఖలు స్వగుణప్రకాశకస్య వక్త్రన్తరస్యాసద్భావాత్ కిల స్వయమేవ సర్వత్ర అత్యల్పమపి తం బహుకృత్వా ప్రలపన్తి। సత్పురుషా హి నిజశ్లాఘామకుర్వన్త ఏవ క్రూరసర్పవత్ యథాకాలే పరాక్రమం ప్రకటయన్తి, వాక్యమాత్రశూరాః దురాత్మానస్తు కేవలం పటహా ఇవ స్వేషామన్తఃసారశూన్యతాం ఖ్యాపయన్తి। భవదధిపశ్చేదిపః సన్ధినా విగ్రహేణ వా యేన కేనాప్యుపాయేన నరకాసురస్యాప్యన్తకమేనం శ్రీకృష్ణం వీక్షితుమిచ్ఛతి, తదనురూపం స్నేహం విరోధం వా విధాతుమసౌ శీఘ్రమేవ యతిష్యతే।

శిశుపాలోఽసౌ శౌరిణా సన్ధాతుమిచ్ఛతి చేత్, తదా కిమర్థం మన్యుధ్వాన్? పరాభవభియా హరిరివాసౌ హరిః కథమపి నమ్రతాం బిభృయాత్, ఇతి సర్వథైవాసమ్భవ ఏవ। ఆసన్నవినాశత్వాద్విపరీతబుద్ధిర్జనస్తు బలేన మహానుభావాన్ విలఙ్ఘయన్ స్వాపరాధేనైవ వినశ్యతి, ప్రదీప్తార్చిః వహ్నిర్హి స్వేచ్ఛయా శలభాన్ నైవ దహతి, కిన్తు తైరేవ నిజౌద్ధత్యాత్ తత్ర నిపత్య దహ్యతే ఏవేతి। ఇతః పూర్వమసౌ చేదిపతిః నిజాఽఽననేన యదపరాధశతం నాపూరయత్, అథ సమ్ప్రతి దూతముఖేన తత్ ఆగసాం శతం పూరయిత్వా శార్ఙ్గిణః శతాపరాధమహనప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయమపి దూరీకృతబాన్। వాచ్యావాచ్యవివేకశూన్యస్త్వమితః పరం యదప్రియం వక్ష్యసి,తదప్రియోక్తిర్హి చిరాత్ ప్రభృతి ప్రతిజ్ఞాప్రతీక్షణరుద్ధసస్మాకం రోషం నూనమేవ సపది ఉద్ఘాటయిష్యతి"।

చైద్యదూతస్య ప్రత్యుక్తివర్ణనమ్।

తతశ్చ శిశుపాలప్రేషితోఽసౌ వనోహరః సత్యవచసః సాత్యకేః తద్రూర్జితం వాక్యం నిశమ్య భయవిరహిత ఏవం పునరపి తాదృశమేవ వచనజాతమభిహితవాన్;— "బుద్ధిశూన్యః పామరజనో హి యత్ పరోపదేశమన్తరేణ నిజహితం నావగచ్ఛతి, తత్ యుక్తమేవ, కిన్తు పరైరుపదిష్టమపి నిజహితం యన్న విజానాతి, ఏతదేవ మహదద్భుతమ్। సుబుద్ధయః ఖలు స్వయం స్వధియైవ భాగ్యనర్థమవగచ్ఛన్తి, ఆప్తజనోపదేశం వా గృహ్ణన్తి; మూఢబుద్ధయస్తు ఆప్తోపదేశం న శృణ్వన్తి, న వా స్వయం కిఞ్చిదపి జానన్తి, తే తు అనుభవమన్తరేణ కిమపి నావధారయితుం శక్నువన్తి। హే కృష్ణ! మయా యదేతదభిహితం తత్తు తుభ్యమేవ కుశలమ్; ప్రబలవిరోధాదాత్మవినాశహేతుభూతకర్మణి ప్రవృత్తేషు రిపుష్వపి కృపాలుతయైవ చితముపదిశన్తి సాధవః। యుగపన్మయా సాన్త్వమసాన్త్వఞ్చ దర్శితం, త్వన్తు స్వధియా విమృష్య త్వరయా యత్ శుభోదర్కం, తద్విధాస్యసి। అథవా, రవిరాగిషు కమలాఽఽకరేషు సితాంశోః కరజాలమివ దురాగ్రహగ్రస్తహృదయేషు యుష్మాసు హితోపదేశవచనమపి నః నిరర్థకతామేవ వ్రజతి। త్వత్సదృశో హి పృథగ్జనో గుణదోషావవిమృశ్య స్వనిశ్చయాదేవ స్వాభిలాషమనుసరతి, తేన హి మూర్ఖాగ్రణీ యుధిష్ఠిరః స్వమూర్ఖతయైవ సదసి చేదిపతిమపహాయ త్వామర్చితవాన్। త్వయి ప్రేమవతా పార్థేన నార్చితోఽపి చేదిపతిః పూజ్య ఏవ, మాంసగృధ్నునా మృగాధిపేన పరిత్యక్తోఽపి కరికుమ్భజోమణిః న హి నిన్ద్యతామేతి। సమర్థోఽప్యసౌ చైద్యః భీష్మకాఽఽత్మజాఽపహారిణి త్వయి యత్ చక్షామ, తథా పునః ఏకయా క్షమయా శతాపరాధసహిష్ణుమపి త్వామతిక్రాన్తవానేవ। శైలూషవద్బహురూపధారిణః కోకిలపక్షకాన్తేస్తే, తమసః అంశుమానివాసౌ సమ్ప్రత్యాహన్తా। త్వయి క్రుద్ధస్య తస్య, మమ శాన్తోపదేశోఽపి నిష్ఫలః, ప్రలయక్షుభితస్య వారిధేః జగత్కృతో జలనిర్గమమార్గః ఉపకారాయ న హి ప్రభవతి। అహఞ్చ యుద్ధాయ యాదవానాహ్వాతుం తేన మహీభృతా చైద్యేన ప్రేషితః, మహావీరాస్తు శత్రుషు పాటచ్చరా ఇవ కపటాన్నాపకుర్వన్తి। తస్మాదసౌ భూపతిః అనివారితః పయఃప్రవాహ ఇవ సమరాయ సముపైతి। హే మాధవ! సమ్ప్రతి వేతమతామాశ్రిత్య ఆత్మానం రక్ష, మహావృక్ష ఇవ మా భజ్యస్వ।శిశపాలసంజ్ఞయా కేవలసమౌ శిశూనేవ పాలయతి, ఇత్యపి మా విశ్వసీః; రక్షణక్షమః క్షమావానసౌ శరణాగతాన్ యూనోఽపి శత్రూన్ రక్షతి। స్వార్థనిష్ఠాః శత్రవః మహతః అప్రియమశఙ్కమేవ కుర్వన్తి, పరన్తు మహామతిరసౌ కుపితోఽపి ప్రణాతిమాత్రకేణ నిఖిలానేవ జనాననుగ్రహీష్యతి। ఆప్తజనాదాకర్ణితం పరిణామహితమప్రియం జిఘృక్షసి చేత్, తదా త్వం తేన సహ సన్ధేహి, అసత్యైః ప్రియైర్యది తుష్యసి, తదా జయతు, జీవ, అవనీశ్వరశ్చ భవ। అనేకరిపుహన్తాఽపి భవాన్ యుధి శిశుపాలేన ధ్రువమేవ విజేష్యతే, నిఖిలతమోఽపహమపి తపనం రాహునామధేయం తమః ఖలు గ్రసతే। అచిరాదేవ జితమీనకేతనః వృష్ణిగణనసస్కృతః క్షయితాన్తకో విలసన్నసౌ క్షితిపః భస్మీకృతమదనస్య మహోక్షాఽఽరూఢస్య ప్రమథగణైశ్చ నమస్కృతస్య

క్షయితాన్ధకాసురస్య హరస్య లీలామనుకరిష్యతి। అసౌ తు నృపతిః నిహతదుష్టకుఞ్జరాత్ క్రమేణ భూరి యశో ధారయతశ్చ హరేరపి నైవ బిభేతి సింహసదృశాత్, కా గణనాఽస్య యాదవేషు భేషకల్పేషు? శత్రవో హి భియా యదస్య ముఖం సమరేషు న పశ్యన్తి, న తదద్భుతం, పరన్తు సోఽపి భయాత్ పలాయమానానాం విద్విషాం పృష్ఠమేవ వీక్షతే, న జాతు వదనమ్। అనిశమేవరణరేణుమలినమ్ అస్య చ చరణయుగలం రిపురమణీనామశ్రుభిః క్షాలితం సత్ చన్దనసారమదృశైః ప్రణతనృపతిముకుటమణిరశ్మిభిర్విలిప్యతే। సుహృదశ్చ ప్రీతిప్రదతయా రాజానమముం శీతరశ్మిమేవ కలయన్తి, రిపవశ్చ సన్తాపదాయకతయా తపనమేవ మన్యన్తే, యథా హి ఏకమేవ రజ్జుమ్ ఐన్ద్రజాలికైర్జనితదృష్టివిపర్యయా ఏకే జనాః స్రజమ్, అపరే చ భుజగం పశ్యన్తి। అత్యన్తవిస్మితపౌరుషస్యాస్య ద్వేషిరూపం కిమపి నాస్తి, యతః అత్యక్తనీతిపథోఽయం పూర్వం కైరమి క్షయమగమితం ద్విషతాం కులం సపద్యేవ క్షయం నయతి। యది చ కశ్చిత్ గర్వేణ దుర్వినీతః నృపతిః స్వశిరస్తత్పాదగతం కర్తుం నాభిలషతి, తదాఽసౌ విగర్వః శిశుపాలః తదీయశిరసి స్వచరణమేవ నిధత్తే। యథా భవాన్ పరైరపర్యాసితం శోభనం సుదర్శనం చక్రం ధారయతి, శ్రియా సమాలిఙ్గితశ్చ భవతి, తథా సోఽపి శత్రుభిరనాస్కన్దితం శోభనం రాష్ట్రం భునక్తి; రాజలక్ష్మ్యా చ సమాశ్లిష్యతే, నాస్త్యత్ర ఈషదపి వైషమ్యం యువయోః శబ్దతః అర్థతశ్చ; కిన్తు అయమేవ యువయోః విశేషో యత్, త్వం పునరిన్ద్రానుజత్వాత్ ఇన్ద్రానుచర ఏవ, స తు దేవరాజవిజయీ ఇతి। మహానసౌ నృపతిః ప్రావృషిజః సరిత్ప్రవాహస్తటతరుభిరివ రాజసమూహైః నిరన్తరమేవ క్రీడతి, తథా కుకురాన్ధకద్రుమాంశ్చ దవవద్దహన్నపి యత్ పృథివీమకృష్ణాం కరిష్యతి, ఏతదేవాతిచిత్రమ్। అస్య చ నృపతేరాజ్ఞా పరిమితాక్షరాఽపి భూయిష్ఠార్థా పరిభాషేవ కుత్రాపి న ప్రతిహన్యతే। విష్ణుర్వరాహమూర్తిం పరిగృహ్య యామేవ భువమాదౌ ముహూర్తమాత్రం ధృతవాన్, అసౌ పునస్తామవికృతదేహ ఏవం చిరం ధ్రియతే। గుణరాశయః శౌర్యరాశయశ్చాస్య దిగన్తవిశ్రాన్తాః సఞ్జాతాః। రిపుస్త్రియశ్చాస్య నిత్యమేవ సమ్పది ఆపది చ నవచన్దనవిచ్ఛిత్త్యాదిభిః సమవిభూషణాః అభవన్।

విపులైశ్చర్యశ్చాసౌ నరపతిః సమరే సద్యో భవన్తం హత్వా రుదతాం భవదఙ్గనాగణానాం కృపాఽఽవిష్టచేతాః శిశూనాం పాలనేన నిజాం శిశుపాలసంజ్ఞామన్వర్థామేవ విధాస్యతి"।

ఇతి షోడశః సర్గః।

సప్తదశసర్గే

సభాక్షోభవర్ణనమ్।

అథ వాగ్మిప్రవరేణ దూతేన ఇత్యముదీరితేన వచనజాతేన, కల్పాన్తోద్వృతమహావాయునా మహార్ణవ ఇవ సపది తత్సదఃక్షేత్రమతీవ క్షుభితమభవత్। గదనామా కృష్ణానుజశ్చ అతిరోషాత్ స్వాంసప్రదేశం పాణితలాఽఽస్ఫాలితం విధాయ, క్షణేనైవ కేయూరం విభజ్య, శకలీకతాఙ్గదగలితపద్మరాగమణిభిః స్ఫులిఙ్గవాన్ కోపపావక ఇవ బభౌ। బలభద్రశ్చ స్వభావశుభ్రం స్వకీయం శరీరం రుషా అరుణరాగేణ రఞ్జితమపి, అనాదరేణ ఉచ్చైర్హసన్ సమన్తతః ప్రసరతాం దశనాంశుమణ్డలానాం ప్రభాభిః స్వీయం ధావల్యమేవ పునరనయత్। ఉల్ముకనామా నరపతిశ్చ క్రోధాత్ దూతాభిముఖం వ్యావర్త్త, తద్వ్యావర్త్తనేన చ సపది తత్సభా వృహతా శిలాతలకఠినేనామేన భ్రమితేవాభవత్। యుధాజితో నామ్నః నరపతేశ్చ సుఖమతిరోషవశాత్ శ్వాసానిలాఽఽహతిభిరుత్తప్తైః సూక్ష్మవసనాఞ్చలవాతైరతితరాం వీజ్యమానమపి సస్వేదమభవత్। నిషధరాజశ్చ సాక్షాద్దక్షాధ్వరవిధ్వంసీ వీరభద్ర ఇవ అప్రతీకారః విద్విషాం బధాయ చ సముద్యుక్తః క్రోధాదజాయత। తథా సుధన్వాఽఽహుకి-మన్మథ-పృథ్-గాన్దినీసుతాక్రూర-ప్రసేనజిచ్ఛిని-సారణ-విదూరథప్రభృతయో భూభృతశ్చ క్రమేణ స్వస్వహృదయగతమతిభూమిఙ్గతం క్రోధలక్షణం వహ్నిఃప్రకాశితమకార్షుః। వర్షోదకసదృశైః రిపువచనైస్తథా క్షోభితేఽపి నిమ్నగాప్రాయే సదసి, శౌరిహృదయం సాగరసలిలమివ నైవ క్షోభమగమత్। ఉద్ధవశ్చ పరనిన్దాప్రకటనం స్వకీయస్తుతిఖ్యాపనఞ్చ ఖలానాం ప్రకృతిరితి జానన్నవిస్మితః సన్నేవ శరదిన్దుసున్దరం స్మేరమాననం కామపి వికృతిం నైవ ప్రాపయామాస।

సన్నహనవర్ణనమ్।

తతశ్చ తత్ర సదసి ఇత్థమ్ అతిక్రుద్ధైర్యదుభిః ధిక్కృతే రిపూణాం చరే గచ్ఛతి చ మతి స్వనితభీషణాపటహం మురారిసైన్యం యుద్ధాయ క్షణాత్ సమనద్ధ। వీరనరపతయో రణౌత్సుక్యాత్ గజరథతురగం ససజ్జం కర్త్తుం తదధికృతపురుషాన్ స్వత ఏవ త్వరాయుక్తానపి తదానీం పౌనఃపున్యేన కృతత్వరానకుర్వన్।

అథ స్వభావసున్దరమూర్త్తిరపి సమరే భీమదర్శనోఽసౌ శౌరిర్మనోహరైః శార్ఙ్గాదిభిరాయుధైః శోభితః సన్ స్యన్దనమారురోహ, పతత్పతిశ్చ తద్దైవ కేతనే పదం నిదధే।

రథప్రస్థానాదనన్తరఞ్చ ఆచ్ఛాదితదిగన్తరం ప్రచలితం తద్బలం విలోక్య జనః ప్రక్రాన్తజగత్సంప్లవే వారిధివారిణ్యపి అతితరామేవ విగతకౌతూహలః బభూవ। గజానాం బృంహణైరశ్వానాం హ్రేషణైః మహాఽఽనకానాఞ్చ ధ్వనిభిర్గగనన్తదా విదారితమివాభవత్। సురవారలలనాశ్చ శ్రుతసమతూర్యనిఃస్వనాః సమరహతాన్ గ్రహీతుమభీప్సవః అతిమోహనం ప్రసాధనమకుర్వత। సైన్యానామతిబహులతయా చ ప్రతిష్ఠమానేష్వపి తేషు సేనానివేశభూమిః రిక్తతాం నైవాగమత్। ప్రతిపక్షచమూగణాశ్చ శౌరిసేనానాం పటహరవామాకర్ణ్య బద్ధ్వా ఇవ ఆనన్దవిహ్వలా రోమాఞ్చితశరీరాశ్చ జాతాః। క్రమేణ దూరాత్ ప్రతిపక్షసైన్యైరలక్ష్యత ధ్వజావలిః।

తతశ్చ నిమ్నోన్నతేష్వపి దేశేషు తుల్యసఞ్చరణక్షమః సేనాసమూహః క్షణాదేవ భూతలం వ్యానశే। క్షుద్రోదరస్థితజగత్త్రయస్య మధుఘాతినః అస్య విశాలే లోచనే క్షణమాత్రవిలోకనాదేవ తదతిమహదప్యసురసైన్యమ్ అత్యల్పభివ అకిఞ్చిత్కరత్వేన సమౌ। చైద్యపక్షాశ్చ అనుకూలవాయుప్రసారితధ్వజాంశుకైఃకృతాఽఽహ్వానాః ఇవ యాదవాన్ ప్రతి ద్రుతతరముత్థిప్తాయుధాః సన్తః క్రోధేన త్వరాం ప్రపేదిరే। హరిసైన్యాన్యపి రిపుసేనాసమూహాన్ ప్రతి అతివేగేన ప్రవవృతిరే, యతో హి మనస్వినః ఖలు యుయుత్సూన్ శత్రూనవేక్ష్య విలమ్బితుం నైవ క్షమాః భవన్తి। నరపతయశ్చ తదా రణాజిరే వపుషి నిహితైరచ్ఛిద్రకచుకైః స్ఫురద్రత్నప్రసృతమరీచిసూచిభిః నిరన్తరశరనికరప్రోతా ఇవ విరేజిరే। బలోత్థాపితః క్షితితలరేణుశ్చ ఖం వ్యాప్నువన్ క్వచిత్ నవాభ్రపటలవత్ కర్బురః క్వచిత్ కనకచూర్ణరాశికపిశః, క్వచిత్ శారదశశధరధవలః సమన్తాత్ ఉజ్జగామ। అతిభీషణే రణకర్మణి సర్వత్ర ప్రవర్త్తమానే వియతి మహీభృతాం పరాక్రమం కౌతుకాదవలోకయితుమాగతైః త్రిదశైః అనిమిషలోచనేషు రణరేణుభిః వివ్యథితేషు సత్సు పలాయ్యత। అత్యన్తవిశాలాః శైలోపమా గజపతయః భదామ్బువర్షణాత్ క్రమేణ పాంశూన్ శాన్తిం నిన్యుః।

ఇతి సప్తదశః సర్గః।

అష్టాదశసర్గే

సేనయోర్మేలనవర్ణనమ్।

అథ యుద్ధాదనివర్త్తినౌ గమ్భీరఘోషౌ తౌ సేనాసాగరౌ ఏకస్మిన్ స్థానే సహ్యవిన్ధ్యపర్వతావివ సఙ్గతౌ అభవతామ్। తతశ్చ పదాతిః పాదచారిణం, వాజీ వాహం, నాగో నాగం, రథస్థశ్చ రథచారిణం భేజే। తదానీం సర్వగతో హి రణభేరీణాం మహాఘోషః రథధ్వనిభిః గజబృంహణైః వాజిహ్రేషణైశ్చ మేలనమధిగచ్ఛన్ "అయం దున్దుభిఘోషః" ఇతి దుర్భేదో బభూవ। గజాశ్వరథాఞ్చ అతితీవ్రం ప్రతస్థే। ధ్వజస్తమ్భానామున్నతాః పతాకాశ్చ చారుతరం శోభన్తే స్మ; ధనుర్ధారిభిశ్చ కర్కశపీవరోన్నతాని వర్తులాని చ ధనంషి పాటవశిక్షార్థమనిశం పాణిభిరాస్ఫాల్యన్తే స్మ, నిషాదిభిశ్చ కుఞ్జరశిరాంసి ఉత్సాహార్థమతాడ్యన్త।

యుద్ధవర్ణనమ్।

ఆయుధజీవినశ్చ అభ్యాసపాటవం దర్శయన్తః అస్త్రమహాస్త్రాదికభేదాచ్చాతుర్విధ్యం ప్రాప్తైరాయుధైః ప్రాహరన్। రోషపారవశ్యాత్ కౌచిత యోధౌ వేగేన మిథః ప్రత్యాసన్నౌ అస్త్రాణి పరిత్యజ్య పరస్పరం పాణిం గృహీత్వా ముష్టిభిర్ఘ్నన్తౌ బాహుయుద్ధే వ్యాసక్తవన్తౌ బభూవతుః।

అభిమానవన్తశ్చ కేచన యోద్ధారః యుద్ధస్యాగ్రిమప్రదేశమాక్రమ్య యుద్ధమమానుష్యం కృత్వా చ శీఘ్రమేవ సురభవనమగమన్। అపరేఽపి వీరా యుద్ధవిపణిమాసాద్య పరిమితైరస్థిరైశ్చ ప్రాణైరేవ మూల్యైర్ద్యావాపృథివీపరివ్యాప్తాని అపరిమేయాణి చిరస్థిరాణి చ యశాంసి స్వీచక్రుః। స్వనామాఽఽఖ్యానే సఙ్కోచవతాం హి మానినాం శౌర్యశ్రీయుక్తాని నామాని తత్ర సమరశిరసి శ్రావయామాసుశ్చ బన్దినః। తత్ర మిశ్రీభూతే సతి తావదుభయపక్షీయే సేనాసమూహే ప్రాయేణాయమేవ ధర్మః వ్యక్తమాసీత్ యత్, పరాఙ్ముఖవర్త్తినః రిపవోఽపి నైవ బధ్యాః, వినష్టాశ్చ సమ్ముఖవర్త్తినః స్వజనా అపి ఆసన్నితి। శుద్ధాఽఽకరత్వేన గౌరవాత్ కామం సంయతా కస్యచిదసిలతా పరేణ వఞ్చయిత్వా హస్తం నీతా సతీ హింసాం విదధే। లోహమయేన బాణవిశేషేణ నామాం భిత్త్వా వక్షసి ప్రహతః కశ్చిదశ్వశ్చ శిక్షావశాద్గాఢపాశబద్ధ ఇవ సుఖమాక్రష్టుం నాశకత్। తతశ్చ దురతో మదగన్ధమాఘ్రాయ ప్రతిగజం జిఘాంసుః కశ్చిన్నాగః విధుతమస్తకః సన్ యన్తారమవధూయ ఘోరధ్వనిపురఃసరముచ్చైరాక్రోశతి స్మ। ప్రత్యాసన్నే చ ప్రతిగజే సాదినిరస్తముఖపటోఽపి నాగః క్రోధాన్ధతయా పురతః కిమపి నాపశ్యత్। అపరే గజాశ్చ పరస్పరంకటాదిమదస్థానాని కరాగ్రైరామృషన్తః భుగ్నీకృతపుచ్ఛదేశా ఉన్నతమస్తకాశ్చ సన్తః కృతదశనశబ్దం సన్నిపత్య అపరాన్తైః సహ ప్రాయుధ్యన్త। క్రుద్ధహృదయశ్చ కశ్చిద్దన్తీ అగ్రపాదేన జఙ్ఘామాక్రమ్య జఙ్ఘామపరామున్నతకరాగ్రేణ సమాకర్షయన్ కఞ్చిద్వీరం మధ్యం విభజ్య పాటయామాస। స్వసైన్యే భఙ్గభాజి సత్యపి శత్రోరభిముఖం గచ్ఛన్తం కఞ్చిత్ సేనానాయకం ప్రతిపక్షీయాః

రిపవః సమకాలముక్తశరనికరైః, విమానచారిణశ్చ దివ్యమాలాప్రదానేన, తథా ద్వయేఽపి "సాధు సాధు" ఇతి వాక్యైశ్చ నిరన్తరమేవ అవాకిరన్। శరప్రహారనిపాతితాఽఽరోహతయా చ శూన్యాఽఽస్తరణానాం, పరసైనికైరత ఏవావరుధ్యమానానాం కేషాఞ్చిన్నాగానాం కదమ్బకైః కథఞ్చిత్ ప్రతికూలభూతమపి బన్ధనస్థానం సంస్కృతమ్। కశ్చిద్వీరశ్చ ప్రబలప్రహారేణ మోహముపేత్య ఇస్తినః శీతలపుష్కరశీకరసిక్తతయా లబ్ధసంజ్ఞః సఞ్జాతః, మూర్చ్ఛితం తం నేతుమాగతా సురసున్దరీ తు తదుజ్జీవనాత్ విఫలమనోరథా సతీ ముమూర్చ్ఛ। సాయకచ్ఛిన్నకణ్ఠదేశతయా ఆకాశం ప్రతి ఉత్పతిష్ణోః రాహుసదృశాత్ భీషణాఽఽకృతేః కస్యచిద్వీరస్య ముఖాత్ సురగణికాభిరత్నస్యత। కాచిదమరలలనా చ తూర్ణమేవ యుద్ధే మృతం కఞ్చిద్వీరం గాఢౢమాశ్లిష్య రన్తుం మేరోః కుఞ్జం జగామ యావత్ వియోగాసహా తత్పత్నీ అగ్నౌ సద్యః దేహం త్యక్త్వా మేరుగహ్వరమేవ న ప్రవివేశ। కరిణీమారూఢౢా చ కాచిత్ సాధ్వీ రమణీ సమరే మృతం వీరం పతిం సమీక్ష్య ప్రేమ్నా తత్క్షణాత్ గతప్రాణా సతీత్వాదేవ అక్షయం దేవత్వం ప్రాప్య తమేవ సమాలిఙ్గితవతీ। కశ్చిత్ యుద్ధే ప్రహారమూర్చ్ఛితో హి వీరః సమనన్తరమేవ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వా, రణక్షేత్రాదపనేతౄ ఉచ్చైః క్రోశత్ మిత్రమనాదృత్య పునరపి యుద్ధాయ వ్యావర్తిష్ట, త్యక్తవాంశ్చ తత్రైవ దేహమ్; హితానర్థిషు సుహజ్జనానురోధస్తు భవతి విఫల ఏవ। శస్త్రప్రహారమూర్చ్ఛితాంశ్చ కులీనాన్ హన్తుముత్సుకం స్వవర్గం నివారయన్తః కేచన వీరాః అతిపరిక్షతరక్షణస్య శాస్త్రీయతయా జీవగ్రాహం గ్రాహయామాసుః, తథా హి, యోగ్యేన జనేన కస్య హి జనస్య కీర్త్యాదిప్రయోజనం న స్యాత్? భగ్నదణ్డతయా చ భూమావుత్తానపతితాని పూర్ణేన్దుప్రభాణి శ్వేతాఽఽతపత్రాణి యమరాజభోజనార్థం విహితాని రాజతభాజనానీవ రేజుః। మృతనరపతీనాఞ్చ వక్షఃస్థలాత పతితాః కుఙ్కుమారుణితాః ముక్తాహారాః, సకలరాజకక్షయాత్ సఫలమనోరథస్య పీతరక్తాఽఽసవస్య యమస్యాట్టహాసాత్ దృశ్యాని దశనానీవ రేజిరే। ప్రాక్ భార్గవేణ ఏకవింశతివారాన్ క్షత్రియాస్రైః సమన్తపఞ్చకాఽఽఖ్యం హ్రదపఞ్చకమేవ బహుకాలేన కథఞ్చిత్ కృతమ్, అధునా తు రక్తామ్బోభిః క్షణమాత్రేణైవ అసంఖ్యాః నద్యః ప్రావహన్। పక్షిణశ్చాఽఽమిషభక్షణార్థం యుద్ధమృతానాముపరిష్టాత్ ఆకాశే, దారుణశస్త్రప్రహారపరిత్యక్తదేహాః పూర్వాభిమానాత్ పునః కాయప్రవేశాపేక్షిణశ్చ మూర్తాః ప్రాణా ఇవ నూనమారాత్ బభ్రముః। గోమాయవశ్చ మృతానాం తేజస్వినాం తేషాం వీరాణాం తీవ్రతరం యదేవ తేజః శరీరేణ సమమభక్షయన్, ముఖోల్కాచ్ఛలాత్ తదేవ అన్తర్గతం తేజః ఉద్వమన్తః ఉచ్చైః శబ్దమకుర్వన్। మాంసలోలుపైః కఙ్కగృధ్రాదిభిశ్చ వసాభక్షణలోభాత్ భ్రాన్త్యా దారితాని తూర్యాణాం ముఖాని, గజతురగాదీన్ ప్రకామముపభుఞ్జానస్య కృతాన్తస్యాఽఽననానీవ బభుః। ప్రాణహీనైః ప్రాణినామవయవరాశిభిశ్చ తదానీం తత్ యుద్ధక్షేత్రమతిమాత్రమేవ సమాకీర్ణం భవత్, కిఞ్చిదసమాప్తసృష్టైః, తథా అర్ధసృష్టైశ్చాఽఽకారైరాకీర్ణా విధాతుః సృష్టికర్మాన్తశాలా ఇవ రరాజ। ఇత్థమవిచ్ఛిన్నవేగేన సమాయాన్తీనామతిప్రగల్భభాజాం రాజన్యసేనానామతిమహద్భిః శౌరిసైన్యైః సమమాపగానాం

పయోధిప్రవాహైరివ కృతగురుతరధ్వానమనియతజయపరాజయయుద్ధం ముహుర్ముహురభవత్।

ఇతి అష్టాదశః సర్గః।

ఏకోనవింశసర్గే

ద్వన్ద్వయుద్ధవర్ణనమ్।

అథైవం తుములయుద్ధానన్తరం రణాటవీషు రిపువేణువినాశకేన వేణుదారిణా రాజా నృపపాదపమమృహసజ్వర్గాత్ వహ్నిరివోత్తస్థే। విక్రమవాన్ బలభద్రస్తు దూరాదాగచ్ఛన్తసముం వేణుదారిణం, సింహో గజమివ తదానీమాలోకయామాస। యుద్ధాభిమరణాయ నిర్ఘోషభీషణం రథమారూఢశ్చాసో బలభద్రః రథగత్యా భూకమ్పం కుర్వన్నివ దుతమధావత్। పరస్పరమతిమాత్రం యుద్ధం కుర్వతోశ్చ తయోః సతోః, గమేషుపాతాత్ మోహముపాగతం మన్దప్రతాపం వేణుదారిణం సారథిః శీఘ్రమపసారితవాన్। శినేః సేనా చ శాల్వసైన్యం జిత్వా ఉచ్చైర్జగర్జ్జ। దిక్షు ప్రభావం ప్రకిరతా ఉల్ముకాఽఽఖ్యేన భాగవతేన రాజా ద్రుమరాజం ప్రాప్య ప్రజజ్వలే। ఉద్యతాఽఽయుధః రుక్మీ ప్రథమం యయైవ వాచా పృథుం నినిన్ద, పశ్చాత్ నిరుత్సాహయా తయైవ వాచా "శరణాగతోఽస్మి" ఇత్యభిధాయ యుద్ధాదపసరణం ప్రార్థయామాస।

ప్రద్యుమ్నశ్చైక ఏవ సమన్తతః యుగపదాగచ్ఛన్తీశ్చైద్యసేనాః ప్రత్యవరురోధ। తతోఽసౌ భీషణం యుద్ధమాసాద్య, వినమ్రే సోహార్దం ప్రదర్శ్య న విధ్యన్ ప్రతిపక్షాన్ శరైః ప్రహరన్ న ముమోచ। తతశ్చాసౌ బాణైర్బాణాసురస్య శరచ్ఛేదం విధాయ తం భుజ్కాఽ్వ చ తత్సేనామపి బభఞ్జ। మహాబలశ్చాసౌ ప్రద్యుమ్నః ఉత్తమౌజసం నిపీడ్య యాం యాం సేనాం జఘాన, సా సా రణభువం న పునరారోఢుం సమర్థా। సమరే చ తస్మిన్ తస్యోగ్రకర్మభిర్ముదితాః సన్తో మహర్షయః సురాశ్చ తదుపరి దిశః సుగన్ధాః కుర్వన్తి సుశుభ్రాణి కుసుమాన్యపాతయన్; తస్య విమలం యశశ్చ దివముపాయయౌ। భయాత్ సర్వథా నివృత్తసింహనాదాః శత్రవస్తస్య యుద్ధం సోఢుం నాలమభవన్। సాభినివేశం సంప్రహరన్త్యపి హఠాత్ హీయమానరణానురాగా

చైద్యసేనా తేన ప్రద్యుమ్నేన అన్యేషాం తటస్థానాం నరాణామపి నిశ్చేష్టతాకరం విపులం భయం నీతా। మీనకేతనం తమిత్థం జయశ్రియా పరీతమాలోక్య అభిమానవాన్ చేదిపః క్రుద్ధః సన్ సద్య ఏవ ప్లవమానకలభసమానోచ్చతురఙ్గయా చతురఙ్గయా వాహిన్యా శత్రూన్ ప్రతి చచాల।

చైద్యసేనావర్ణనమ్।

తతశ్చ ఆకృష్టధనుర్మౌర్వీవిస్ఫారప్రభూతస్వనైః తూర్యైః ప్రలయక్షుబ్ధపయోధ్యనుకారిణీ చైద్యసేనా తూర్యతుల్యవాహఘోషాఽతిభైరవా అవిచ్ఛిన్నరణానురాగిణీ చ ఆసీత్। సైనికాశ్చ తే అహమహమికయా యోద్ధుమధావన్, అసఙ్ఖ్యాతానాం యుద్ధార్థం గతానాం కరిణాం కణస్థితా ఘణ్టాశ్చ దధ్వనుః, తత్కరశీకరేణ చ రజసాం శాన్తిః సమ్భూతా। వాణాదిపూర్ణతూణీరకోటరైః గోధాఽఽశ్లిష్టభుజాశాఖైః ధన్విశాఖిభిరతిభీషణం వ్యూహవిన్యాసవిషమఞ్చ తద్రణక్షేత్రమహారణ్యమతీవ దురవగాహతాముపదధే।

యదుసేనాయాః ప్రతిబలాభియోగవర్ణనమ్।

ద్రాఘీయసీ జనసఙ్కులా చ యదుసేనా విస్తీర్ణం ద్విషద్బలం ప్రతి యోద్ధుమభ్యపతత్। ప్రవృత్తే చ యుద్ధే దన్తిభిర్యుద్ధ ప్రాప్య ప్రభృతం దానమవృష్యత। వీరేణ చ కేనచిత్ స్వఖడ్గేన పరమణ్డలం ఖణ్డయతా విపులం యశో లేభే। అపరశ్చ ఖఙ్గముత్కృష్య రిపువినాశనాయ స్వసైన్యాన్నిర్యాయ శత్రుమధ్యే పపాత। అన్యేన చ వీరేణ అపరిమితం రిపుసైన్యం స్వామినా శౌఘ్రమతికలుషం చక్రే।సహస్రమేనారక్షీ కశ్చిత్ స్వాసినా లూనశత్రుమూర్ధా విజయహర్షాత్ స్వయమపి కబన్ధవన్ననర్త। పరాస్త్రచ్ఛిన్నఖఙ్గాశ్చ పదాతయః గజా ఇవ కోపాత్ దశననికరైరేవ రిపుకులమదశన్। ధీరైస్తద్ధి సమరాఙ్గణం నిపాతితసుహృత్స్వామిపితృవ్యభ్రాతృమాతులం పాణినీయం వ్యాకరణమివ దదృశే। అథ స్వస్వామినా పూర్వసమ్మానితైః భర్తుః స్నేహస్యానృణత్వమభిలాషిభిః కతిపయైరేవ యోద్ధైః యావత్ సమరభూమౌ జీవితాని న ఖలు తత్యజిరే, తావదేవామత్కృతైః అపరభటైః క్రోధాదేవ జీవితాని త్యక్తాని। రాజానశ్చ వ్యసనేఽపి సేనయా నీతిపురఃసరం తథా యుయుధిరే, యథా అన్తరిక్షగతాః సిద్ధాదయోఽపి సాతిశయమేవ విస్మయమవాపుః। సంప్రహరన్తః హస్తినశ్చ యథా విషాణభఙ్గాదితికర్తవ్యతామూఢత్వమవాపుః, న తథా శుణ్డాదణ్డానాం ఛేదాత్ విహస్తతామధిజగ్ముః। నిర్దయాభియోగాచ్చ మిథో నిపీడనాదివ గజసమూహానామశ్రాన్తం దానతోయం తదానీమగలత్। రణే పూర్వోక్తరూపమతిభీషణమాసురభావం భజమానాః హి

వీరపురుషాః “స్వర్గం యాన్త్యపరాఙ్ముఖాః” ఇతి స్మరణాత్ పరేరభిముఖమవస్థితా ఏవ హతాః సన్తః సురభూయముపాయయుః। తత్ర చ విదీర్య్యమాణఇస్తిహస్త(పుష్కర) సఙ్కులాః పతల్లలాటాస్థి (శఙ్ఖ) పరికీర్ణాః ప్లబమాన (పత్రరథ)వాహనరథాశ్చ రుధిరతోయజన్యాః నద్యః ప్రావహన్। అస్త్రప్రహారవాన్ వీరజనో రక్తమవమత్, సజ్జవసయోర్భక్షకం రక్షఃపిశాచచ్చ జహర్ష। తథా ఇహ సుహృది మృతే చ తదన్తికే బహుభిరేవ బన్ధుభిరశోచి, న చ దధ్వనే గజే వినష్టే తత్కణ్ఠవర్త్తినీభిరపి ఘణ్టాభిః। అభిమానవానసౌ చైద్యః యుద్ధం ప్రాప్తః సన్ ఇన్యమభిభూతాపరమానవాన్ నిర్భికాన్ రిపూన్ పరాజిరయే।

అథ శ్యామలేన పీతవస్త్రశోభినా వపుషా విరాజమానః పరః పుమాన్ శ్రీకృష్ణః తదానీం పరేరదృశ్యత। యద్యపి రమయా సమాలిఙ్గితం తం హరిం దృష్ట్వా శత్రవః ద్విషన్తి స్మ, తథాఽపి తే నిష్పాపా ఆసన్; తథా హి, అరుచ్యమప్యౌషధం రోగఘ్నం భవతి హి। హరిరసౌ కస్యాపి సమీపే వినతో న భవతి, న ఖలు సన్తి స్వర్గేఽపి విదితం విగదమ్ అనేకాఽఽజివిజయినోఽపి తం ప్రతి యోద్వారః; కిముత పృథివ్యామ్? తేన చ యుద్ధార్థం కార్ముకే సుపర్వాణః అతిరమ్యాః బాణా: నిహితాః, ఆకృష్టస్య తస్య కార్ముకస్య రవశ్చ రిపుకులానామతికర్కశః సమజని। యశ్చాసౌ హరిః పురా మత్స్యకూర్మాద్యనేకరూపవాన్ భక్తజనవరప్రదః పరమపురుషశ్చ పరైః ప్రాప్తః, అధునా సః అన్యైః శత్రుభిః కర్త్ృభిః అసాఙ్ఖ్యైః శరైరగ్రే ఉపరి చ పూరితః। స చ సమమేవ నిశితానిషూన్ క్రురానహితాంశ్చ నిరాస। జనైస్తస్య లఘుసన్ధాయినః ధనురేవ కేవలం మణ్డలీకృతం నైక్షి, అపి తు రిపూణాం బలఞ్చ భయాత్ మణ్డలీకృతమదర్శి। త్రైలోక్యదర్శీ మధురభాషీ అదమ్భసంస్పృష్టశ్చ అలికులనీలమూర్ద్ధజోఽసౌ హరిః వర్మధారిణః శత్రూన్ నేత్రకనీనికాసు ప్రహృత్య అన్యాంశ్చ జఘాన। క్షిప్తబహుబాణం తస్య చ ధనుర్భ్యాయసాం ద్విషాం ప్రాణానహరత్; తథా హి, తత్తు పరస్య సజీవతామన్యస్య ధనుషః సజ్యాకత్వఞ్చ న హి సేహే।

తస్య శరాశ్చ పానార్థే “పా పానే” ఇతి ధాతౌ ద్విషతాముద్ధతానాం రుధిరమపిబన్; రక్షార్థే చ తస్మిన్ ధాతౌ భువనమరక్షంశ్చ, ఇత్థఞ్చ ద్వితయం యయుః। కమలముకులరమణీయపాణిరసౌ క్రురారివినాశకః మురారిః భూమిభారావతరణార్థమవతీర్ణః సన్ బహ్వానామరీణాం సంఘాతమకరోత్। బహుదారవాన్ నిర్భికః దుష్టఘాతుకః వీరః ఉదారః సోమ్యమూర్త్తిరసౌ భగవాన్ హరిః ఏకేనైవ శరేణ సజ్జీభృతానరీన్ సప్తతాలానివ వినాశయన్, జన్మాన్తరే దాశరథేరాత్మనః సదృశం చక్రే। దుష్టఘాతుకః లక్ష్మీప్రాణనాథః వీరశ్చాసౌ శౌరిః దిగన్తవ్యాపకైః బాణైః రాశిశః శత్రుభిరాంమి శీఘ్రమేవ విచ్ఛేద। తదా ఏషామరీణాం శత్రుతా ముహుర్వ్యక్తా ఆసీత్, యస్మాత్ తదీయా హి శరాః ద్విషతాం మనోహతోఽపి హృదయే న లేగుః, యతః తేషాం హృదయం నిర్భిద్య అదృశ్యతాఞ్చ భీమాస్వరాజినః కృతఘోరాఽఽజినః తస్య బలస్య రణభూమయశ్చ సరుధిరాః సమభవన్। శత్రవశ్చ తమేకమేవ హరిం ద్విత్వేన

త్రిత్వేన చతుష్ట్వేన చ భయాత్ పశ్యన్తః మత్సరేగా సద్యః స్వయం పఞ్చత్వం ప్రాప్నువన్। తతశ్చ నిత్యపరిపూర్ణమూర్త్తిర్నిరస్తరిపుతేజా నిర్భీకః పయోధిపారగామి విస్తీర్ణ తేజో ధారయన్ నిత్యాభ్యుదయవాంశ్చాసౌ హరిః పూర్వం రణరాగాత్ అహఙ్కారవిశిష్టం బలమాస్థాయ సోత్సాహం సింహనాదం కృత్వా ఏకప్రహారైరిషుభిః గగనన్తదా ఆచ్ఛాదయామాస।

ఇత్యేకోనవింశః సర్గః।

వింశసర్గే

హరిశిశుపాలయోర్యుద్ధవర్ణనమ్।

అథ తస్మిన్ యుద్ధే మురారిపరాక్రమమసహమానః శిశుపాలః క్రోధోల్లసితత్రిరేఖం భిదురభ్రూయుగభీషణమున్నతమాననం దధానః నిర్భీకశ్చ సన్ "అయమహం క్వాసి? మామభ్యపైహి" ఇతి స్పర్ద్ధయా హరిమాకారయామాస। తతశ్చాసౌ సారథిరూపయా నియత్యా నోదితాశ్వః సన్ శౌరేరభిముఖం ప్రతస్థే। తతః శౌరేరపి రథః గురూణాం చక్రధారాణాం నోదనేనావదీర్ణేభ్యః విగతప్రాణానాం దేహేభ్యః స్రుతైరసృగ్భిః అవనీం విలిమ్పన్ చైద్యాభిముఖమగాత్। దీర్ఘతరధ్వజపటాఞ్చలః శిశుపాలబధప్రతిజ్ఞాముఖరశ్చ మురారిరథః "నాహమేనమహత్వా శిఖాబన్ధం కరిష్యామి" ఇత్యుద్ఘోషయన్ సాక్షాదన్తక ఇవ విరరాజ। శిశుపాలశ్చ రుక్మిణీకుచకుఙ్కుమచిహ్నితమచ్యుతవక్షఃస్థలమవలోక్య రక్మిణీహరణాత్ ప్రభృతి సమ్భృతయాఽపి రుషా తదానీమివ సహసా సమ్బన్ధమధ్యగచ్ఛత్, అధ్వనచ్చోచ్చైస్తరాం కల్పాన్తవహ్నిశిఖోపమమోర్వీయుక్తం కార్ముకమ్। అథ బలవాన్ స చైద్యః దృశ్యగ్రహణసంయోజనాఽఽకర్షణాపవర్గైః శరైః సానుచరం హరిమాచ్ఛాదయితుమభ్యవర్షత్; ప్రసస్రుశ్చ తస్య కార్ముకాత్ అవిరలపాతినః లక్ష్యభేదపాటవధారిణః శరాః; పిదధే చ తైః శరైః గగనమణ్డలమ్; అత ఏవ భౌమలోకస్య దృష్టిపథాత్ క్షణమవరురుధే ద్యౌః, నభఃసదాం దృష్టిపథాత్ ధరిత్రీ చ। ఇత్థం చేదిపేన దానవాన్తకస్య మురారేః సైన్యస్య నివారితభానుతాపమేకం శరజాలమయం సద్మ యుగపత్ విరచితమ్। తతో మహాశూరో హరిశ్చ వాదినా ప్రయుక్తమనుమానం ప్రత్యనుమానైః ప్రతివాదీవ, శత్రుగలితమపరిమితభిషువర్షం వాణైః నిరాకరోత్। అమ్భోధరాదమ్బుధారా ఇవాచిరప్రభాఽఽకారచలద్గుణాత్ ధ్వనతః శార్ఙ్గత్ అపరిమితాః ఇషవః సశబ్దం న్యపతన్। విపక్షాత్ సమాగతః సపక్షోఽపి సుఖకరః న భవతి, తేన హి కారణేన శిశుపాలసైన్యాని కృష్ణముక్తః

సపక్షః శరస్తోభః నితరాం దదాహ। విశఙ్కం శిశుపాలక్షిప్తాశ్చ శతశః నిష్ఠురా అపి శరాః శతసఙ్ఖ్యకాః అపరాధా ఇవ హరేర్దుఃఖం నైవ వితేనుః। అథ నృపతిశ్చైద్యః మోహాత్ కృతాద్భుతలోకసృష్టిమాయం ప్రలయాభ్యస్తయోగనిద్రం జగత్పతిం హరిం మాయయా జేతుమిచ్ఛన్ స్వాపనాస్త్రం ప్రయుజ్య తత్సైన్యాని నిద్రితప్రాయాణ్యకార్షుః; తతశ్చ తేషాం హస్తాత్ ధనుషి నిద్రాపారవశ్యాదగలన్। మహాన్తః మహీపతయః యద్యపి ధనుషి నిషద్య సుషుపుః, తథాఽపి జాగరేఽపి ధనురేకసహాయానాం తేషాం నిద్రావస్థాయాం తదాశ్రయణం న దోషావహమ్। పయోధౌ పరిచితనిద్రోఽపి సర్వనిద్రావసరే తస్మిన్ స్వసేనాసాగరమధ్యగః మురారిః కేవలం త్రైలోక్యరక్షావిధౌ జాగరుక ఆసీత్। అథ తస్య చ హరేః చక్షుషి కోస్తుభదర్పణం ప్రవి ష్టే సతి, తస్మాత్ సర్వాన్ధకారద్రావణసమర్థం తేజః ఉదగాత, న చైతదద్భుతం, యతోఽసౌ ఇన్ద్వర్కవిలోచన ఏవ, తతశ్చ తస్య కౌస్తుభస్య మణేః అంశుచయానాం వికాసాత్ హరేః సైన్యానామనావిలం దర్శనం సఞ్జాతమ్। అథ పునరపి జవేన యాదవబలైః రిపవః జిహింభిరే। న్యాయవాదే మిథ్యాఽభియోగమివ, కౌస్తుభతేజసి ప్రస్వాపనాన్ధకారే నిరస్తవతి సతి, చైద్యః పునః ఉల్బణభీమభోగభాక్ భుజగాస్త్రమాజహార; తతశ్చ మహాఫణాధారిణః అవిరతవిషోద్గారిణశ్చ మహాసర్పా లోలజిహ్వాఽవలీఢోభయసృక్కభాగం యథా తథా ఆవిరభవన్। తే చ మయూరపిచ్ఛరచితధ్వజచూడ ేభ్యః జీవన్మయూరభ్రమాత్ క్షణం సభయాః, అత ఏవ వ్యావృత్తదేహాః సన్తః ఆశు వృష్ణిసమృహేషు బన్ధనాయ యమపాశదదపతన్। తతశ్చ శిరసి కతవలయీభావం యథా తథా దీప్యమానైః ప్రత్యురమం విశేషేణ లమ్బమానైశ్చ సర్పకాయైః పరివేష్టితా మనుజా: వికసితనీలోత్పలమాలభారిణీవ వ్యధాతిషత। కేచన చ పాదాత్ ప్రభృతి శిరఃపర్యన్తం సరత్నపుష్పైరురగైః పరివేష్టితమూర్త్యః సన్తః ఆయతలతావేష్టితపాదపసామ్యమవాపః। నాగపాశబన్ధనానన్తరఞ్చ మాధవేన సావజ్ఞస్మితం విలోకితాత్ నిజధ్వజాగ్రావస్థితాత్ సుపర్ణాత్ పక్షిరాజానామయుతసఙ్ఖ్యాః సముత్పేతుః। పతగేన్ద్రపత్రపవనోత్పాటితశైలైః దత్తవివరాశ్చ తే భుజగాః వివశాః సన్తః పాతాలమేవ భయాదాశు ప్రవివిశుః। అసఙ్ఖ్యే చ సర్పసఙ్ఘే వైనతేయైర్వినాశం గమితే సతి, క్రోధప్రజ్వలితః శిశుపాలః పునరాగ్నేయాస్త్రం జ్వాలామాలాసఙ్కులం ప్రయుక్తవాన్; ప్రచలితశ్చ తదుద్భుతః కనకద్రవరమణీయః వహ్నిః తరుమివ విశ్వం దగ్ధుముపచక్రమే। తతశ్చ మురరిరగ్నిశమనక్షమం మేఘజననం వారుణాస్త్రం ప్రయుజ్య నిఖిలమేవ వహ్నిముపశమయామాస। ఇత్థఞ్చ ప్రకుపితః వికారకారీ రోగ ఇవ ప్రక్షుభితః శీఘ్రప్రయోక్తా చేదిపోఽసౌ యద్యదస్త్రం వికారప్రాయం ప్రాయుఙ్క్త, ప్రయోగవిత్ మురారిరపి దోషనివర్తకోపాయేన మహౌషధప్రయోగేణ భిషగివ ప్రత్యస్త్రప్రయోగేణ తత్తదస్త్రం శీఘ్రమేవ ప్రతిజఘాన। తదా పునరసౌ తం హరిం విశుద్ధైరప్యస్త్రైర్జేతుమశక్యం విదిత్వా మర్మభేదిభిర్నితరామశుద్ధైర్వాక్సాయకైర్వ్యథయామాస। పురా యేన చక్రేణా సహసా సుదృఢాఽఽలిఙ్గనవినోదదుర్లలితరాహుస్త్రీస్తనకార్కశ్యలక్ష్మీః వృథాఽకారి, సురజిదసౌ తత్కాలేఽపి శపమానస్యైవ తస్య శిశుపాలస్య శిరస్తేనైవ చక్రేణ లోలజ్వాలాపల్లవితేన

చిక్ఛేద। శిరశ్ఛేదానన్తరఞ్చ ప్రకాశేనాకాశే దినకరకిరణాన్ విక్షిపత్, శిశుపాలశరీరాత్ నిర్గత్య హరేః శరీరం ప్రవిశత్, దివ్యైః మపటహరవైః ప్రత్యవర్త్తైరన్వితం, ఋషిగణైః క్షణకాలం స్తూయమానం, శాభా సేవితం, సూర్య్యసహస్రాభిఘాతి తేజః విస్ఫారితలోచనైః రాజన్యైరతితరాం దదృశే।

ఇతి వింశః సర్గః।

ఇతి శ్రీమజ్జీవానన్దవిద్యాసాగరపౌత్రః

ఏమ ఏ, ఇత్యుపాధికః

శ్రీపఞ్చానన శర్మ్మణా కృతః।

టీకాకృతో మఙ్గలాచరణమ్।

——¤——

ఇన్దీవరదలశ్యామమిన్దిరానన్దకన్దలమ।

వన్దారుజనమన్దారం వన్దేఽహం యదునన్దనమ్॥౧॥

అథేదానీం వరేణ్యవిద్వద్గణాయణీః కావ్యరాజిరాజీవమిహిర శాస్త్రసాగరసుతరతరణిః కోలాచలనిలయః మహోపాధ్యాయోపాధివిమణ్డితః సుధీః తత్రభవాన్ మల్లినాథసూరీ కావ్యరసాస్వాదలాలసయా దుర్గమకావ్యకాన్తారసఞ్చరణేచ్ఛూనాం సుకోమలధియాం సుఖసఞ్చరణార్థం దీనానామ వేసదాముపరి కృపాపరవశః నవయా రుచిరయా చ సద్వ్యాఖ్యానశైల్యా దుర్వ్యాఖ్యాకణ్టకసమాకీర్ణం ప్రాక్తనోక్తిజాలం విశదీకర్తు_కామః, ఏతాం కృతినః తత్రభవతః కవికులలలామభూత మహాకవేర్మాఘస్య కతిం శిశుపాలబధాఖ్యం మహాకావ్యం వ్యాఖ్యాతుమనాః ఆదౌ అవిగీతశిష్టాచారపరమ్పరాప్రాప్తాం ప్రారిప్సితపరిసమాప్తిప్రత్యూహవ్యూహవినాశపటీయసీం వ్యాచిఖ్యామితకావ్యనాయకభూతతయా అభీష్టస్య భగవతీ నారాయణస్యైవ స్తుతిం శిష్యశిక్షాయై నిబధ్నాతి ఇన్దౌతి।—ఇన్దీవరం—నీలోత్పలం, తరుః దలమివ—పత్రవత్, శ్యామం—కృష్ణవర్ణం, శ్యామాయమానవిగ్రహమిత్యర్థః, నవనీలనీరజరుచిమితి యావత, తథా ఇన్దిరాయాః,—శ్రియాః,స్వపైత్ర్యా ఇతి యావత్, ఆనన్దస్య—హర్షభరస్య, కన్దలమ్—అఙ్కురస్వరూపమ్, యథా హి అభినవోత్పన్నః అఙ్కురః అన్తే బహుశాఖాప్రశాఖోపశోభినామ్ అనీకహానామపి పమూర్తిహేతుః, తథైవ ఇన్దిరాయాః అసీమానామవిరలప్రవాహాణామపి ముఖానాం యీ హి ఏక ఏవ ఉత్పాదహేతుర్భవతీతి భావః; తథా వన్దారుణాం—వన్దనాపరావణానాం [వన్దతే ఇత్యస్య కర్త్_రి ఆరుః] జనానాం—లోకానాం, తద్భక్తనామిత్యర్థః, మన్దారః,—వనామప్రసిద్ధ-మహేన్ద్రకాననస్థిత-ప్రప్తనతరువిశేషస్వరూపః, తం, నన్దనకాననసుశోభీ మన్దారాఖ్యః దేవతరుర్యథా నిర్మలం ఘ్రాణతర్పణం సౌరభం పరితః ప్రకీర్య్య స్వకీయమనవద్యం గన్ధం జిఘ్రతః జనాన్ సన్తర్పయతి, తథైవానిశమేవాసౌ స్వమేవానిరతానాం జనానాం వాఞ్ఛితం స్వస్వాభిలాషానురూపం అపూరయన్ తాన్ ప్రీణయతీతి భావః; ఏవమ్భూతం యదూనాం—యదువంశీయానా, నన్దనమ్—ఆనన్దదాయకం భగవన్తం వాసుదేవం, వన్దే–సమభ్యర్చ్చయే, తస్మాన్ముఖ్యసమ్పత్తయే ఇతి శేషః, ఆశంసితవిఘ్నసమూహవిధ్వంసార్థమచిరాదేవ స్వాభీష్టపరిసమాప్త్యర్థఞ్చేతి భావః। అత్ర యదునన్దనస్య ఇన్దౌవరదలేనవచమ్నసామ్య-

దన్తాఞ్చలేన ధరణీతలమున్నమయ్య

పాతాలకేలిషు ధృతాదివరాహలీలమ్।

ఉల్లోచనోత్పణఫణాధరగీయమాన-

క్రీడావదానమిభరాజముఖం నమామః॥౨॥

ప్రతిపాదనాత్ ఉపమాలఙ్కారః, తథా తత్రైవ నిరపహ్నవవిషయే ఉపమేయే ఆనన్దకన్దలస్య, తథా మన్దారస్య చ తాదాత్మ్యారీపాత్ నిరఙ్గం రూపకద్వయమిత్యనయోః పరస్పరనిరపేక్షతయా సంస్థితేః సంసృష్టిః। పథ్యావక్త్రం వృత్తమ్॥౧॥

స్వస్య బలవత్తరం విఘ్నం, విఘ్నప్రాచుర్యం వా ఆశఙ్క్య భూయసా విఘ్నవిధ్వంసపటీయసః విఘ్నరాజస్య సామ్ముఖ్యమాధత్తే, దన్తాఞ్చలేనేతి।—దన్తస్య—ఏకదశనస్య, అఞ్చలేన—ప్రాన్త భాగేన, ధరణీతలం,—ప్రలయవారిషు నిమగ్నాం పృథివీమిత్యర్థః [కరతలాదిశబ్దవత్ అత్రాపి తలశబ్దః స్వరూపార్థకో బోధ్యః] ఉన్నమయ్య—ఉద్ధృత్య, అగాధసలిలాభ్యన్తరాత్ నిర్జలదేశం నీత్వేతి యావత్ [ఉత్పూర్వకాత్ నమతేః ణిచి యపి రూపమ్] పాతాలకేలిషు—పాతాలే—అధోభువనే, యాః కేలయః,—క్రీడాః, యథాస్థానాదధోగతాయా భువః ఉత్తోలనావసరే వివిధాని నర్మాణి ఇత్యర్థ, తేషు, తత్క్రీడాకరణసమయే ఇత్యర్థః, ధృతా—స్వీకృతా, ఆదివరాహస్య—సృష్టిప్రారమ్భకాలే వరాహరూపధారిణో భగవతః విష్ణోరిత్యర్థః, లీలా—క్రీడా, విలాస ఇతి యావత్, యేన తథాభూతం, ప్రలయపయోధిజలనిమగ్నాం భవం రక్షితం పరిగృహీతకోలకలేవరమిత్యర్థః, [ఏతేన భగవతీ నారాయణస్యైవ వరాహరూపపరిగ్రహస్య పురాణాదిషు సిద్ధత్వేఽపి విష్ణురూపిణః గణపతేః సృష్టిసంరక్షణక్షయకారిత్వం మన్యమానానాం గాణపత్యానాం మతే స్వర్గం స్థితిం లయఞ్చ కర్తుమీశానస్య గజాననస్య విష్ణోరభిన్నతయా కల్పాదౌ వరాహరూపధృక్త్వం న విరుధ్యత ఇతి విభావ్యమ అథవా—గణపతేః విష్ణోరవతారత్వం బ్రహ్మవైవర్త్తపురాణే షష్ఠాధ్యాయే దృశ్యతే తథా హి,—"స్వయం గోలోకనాథశ్చ పుణ్యకస్య ప్రభావతః। పార్వతీగర్భజాతశ్చ తవ పుత్రో భవిష్యతి॥స్వయం దేవగణానాఞ్చ యథాదీశః కృపానిధిః। గణేశ ఇతి విఖ్యాతో భవిష్యతి జగత్రయే॥" ఇతి। తథా చ—విష్ణురుపిత్వాత్ భగవతో గణపతేః సృష్టేః ప్రాక్ వరాహలీలాస్వీకారోఽపి సఙ్గచ్ఛతే ఇతి సూక్ష్మధీభిరవశ్చతవ్యమితి] ఏవమ, ఉల్లోచరైః—ఉత్ఫుల్లనయనైః, ఉత్పణైః,—హర్షాతి—రేకాత్ సంబర్ద్ధనార్థముద్ధృతభోగైః, (తేషాం కరాభావాత్ సంబర్ద్ధనాకార్యం తైః ఫణాభిరేవ సమ్పాదితమితి వేదితవ్యమ్) ఫణాధరైః,—విషధరైః, గీయమానం—సంస్తూయమానం, ధరోత్తోలనసమయే లోకాతిశాయి కర్మ సమాలోక్య హర్షాతిరేకాత్ జయశబ్దోచ్చారణపూర్వకం ప్రశస్యమానమిత్యర్థః, క్రీడాఽవదానం, క్రీడారూపమ్, అవదానం—కృతం కర్మ ("అవదానం కర్మ

శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే।
సర్వదా సర్వదాస్మాకం సన్నిధిం సన్నిధిం క్రియాత్॥3॥

వృత్తమ్" ఇత్యమరః) భువః ఉద్ధరణసమయే ప్రకటీకృతః పరాక్రమీ వా, యస్య తథావిధమ్, భుజగపరికరా సర్వే అలౌకికం తత్ కస్మం సమాలోక్య హర్షోదయాత నిరన్తరముచ్చైః వరాహరూపిణం తం భగవన్తమస్తువన్నితి భావః। ['ఉల్లోచన' ఇత్యత్ర "ఉల్లాఘన" ఇతి పాఠే— ఉల్లాఘః,—రోగాన్ముక్తః, (ఉత్పూర్వకస్య భౌవాదికస్య లాఘతే ఇత్యస్య నిష్ఠాయాం నిపాతః, తతః ఉల్లాఘశబ్దాత్ నీరోగార్థాత్ క్వత్యర్థే ణిచి ల్యుటి రుపమేతత్) తస్య కరణమ్ ఉల్లాఘనం, భారభూతాయాః పృథివ్యాః దశనాఞ్చలేనోత్తోలనాత్ క్షణం యత్ పీడాఽపనయనం తస్మాత్, భారాద్యపగమే అహం సుఖీ ఇత్యాది ప్రతీతివత్ వా కియత్కాలం వ్యాప్య భారరూప-రోగాపసారణజనితం యత్ శేషాహే సుఖప్రత్యాయనం తస్మాద్ధేతోః ఇత్యర్థః, శిష్టం పూర్వవత్] ఇభరాజముఖం—ఇభానాం—దన్తినాం, రాజా—శ్రేష్ఠః, ["రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్" (౫।౪।౨౧ పాం) ఇతి టచ్ప్రత్యయః] గజేన్ద్రః ఇత్యర్థః, తస్య ముఖమేవ ముఖం యస్య తథోక్తం, గజేన్ద్రవదనమ్ ఇత్యర్థః, గణేశమితి యావత్ [గణపతేః శనైశ్వరదృష్ట్యా శిరసః పతే సతి, భగవాన్ నారాయణః పుష్పభద్రానదీతీరం గత్వా, తత్ర ఉత్తరస్యాం దిశి శిరః కృత్వా శయానస్య నిద్రితస్య రతిశ్రాన్తస్య గజేన్ద్రస్య శిరః సుదర్శనచక్రేణ ఛిత్త్వా బ్రహ్మజ్ఞానేన లీలయా తత్ తస్య బాలకన్ధరాయాం యోజయామాసేతి పౌరాణికీ వార్త్తా] నమామః,— వన్దామహే, స్వాభీష్టపరిసమాప్తిప్రతిబన్ధకకూటోపశాన్తయే ఇతి భావః। వసన్తతిలకం వృత్తమ్॥౯॥

సరమవాగాత్మకస్య కావ్యస్య వ్యాఖ్యానావసరే తదనుకూలశక్తిసమ్పత్తయే వాగధిష్ఠాతృదేవ్యా ఏవ గుణానుకీర్త్తనం కర్తుముచితమితి పూర్వాభ్యామప్యపరితుష్యన్ పునః వాఙ్మయాధికృతాం వాగ్దేవీమేవ స్తువన్నాహ, శారదేతి।—శారదం—శరత్కాలీనం, యత్ అమ్భోజం—పద్మం, తదివ వదనం—సుఖమణ్డలం యస్యాః సా, శరత్సరోరుహవదతిరుచిరాననేత్యర్థః, సర్వదా— సర్వమ్ అభీష్టజాతం దదాతి—యాచకేభ్యః అర్పయతి యా సా, తదేకశరణానాం నిఖిలాభిలాషప్రపూరయిత్రీత్యర్థః, శారదా—శ్వేతకమలనిలయాసరస్వతీ ఇత్యర్థః, [శారదం—శ్వేతకమలమ్ అస్యా అస్తీతి “అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్" (౫।౨।౧౨౭ పాం) ఇతి మత్వర్థీయః అచ్], సర్వదా—సర్వస్మిన్ కాలే నిరన్తరమితి యావత్, అస్మాకం—నః,

తదుపాసకానామితి భావః, వదనామ్బుజే—వదనం—ముఖభవ, అమ్బుజం—కమలం తస్మిన్, సమ్ముఖే ఇతి యావత్, (కమలాలయాయా వాగ్దేవతాయా అధిష్ఠానయోగ్యతాజ్ఞాపనార్థం ముఖే అమ్బుజత్వారోపణం బోధ్యమ్) సన్నిధిం—సతాం—ప్రశస్తానాం వాచామిత్యర్థః, క్షేమాణాం వా ("సన్ సాధౌ ధీరశస్తయోః। మాన్యే సత్యే విద్యమానే త్రిషు సాధ్వ్యమయోః స్త్రియామ్॥" ఇతి మేదినీ। నిధిమ-

వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసకీ-

మన్తస్తన్నసరంస్త పన్నగగవీగుమ్ఫేషు చాజాగరీత్।

ఆధారం, [నిధిరితి నిధీయతే అస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా నపూర్వకా-దధాతేః అధికరణే కిః] నిఖిలమఙ్గలైకభూస్వరూపమ్, ఉత్కృష్టరత్రభూతం వా ఇత్యర్థః, సన్నిధిం—సామీప్యమ, అధిష్ఠానమితి యావత్, క్రియాత్—విదధాతు, మన్ముఖే సమీచీనవాచకం స్ఫురణార్థం తత్ర నిరన్తరం సన్నిధత్తామితి యావత్. [కరోతేరాశిషి లిఙ్, ఇష్టార్థస్య ఆశంసనం హి ఆశీః, తస్యాశ్చ గమ్యమానాయాం లిఙ్ విధీయతే, ఆశీర్హి భవ్యే ఏవ సమ్భవతి, అతః స్వస్యాపి శుభాశంసనం న దూషణావహమితి విభావ్యమ్] భక్తేషు కరుణాపరవతీ భారతీ తచ్చరణశరణాగతానామస్మాకం సుఖకమలం తన్నిలయకువలయవత్ మా కదాఽపి విజహాత్వితి నిష్కృష్టార్థః। అత్ర చతుర్ష్వ పాదేషు యమకచతుష్టయం, తథా ప్రథమస్య వదనస్య అమ్భోజేనావైధర్మసామ్యప్రతీతేరుపమాఽలఙ్కారః, ద్వితీయే చ వదనే అమ్బుజతాదాన్మ్యాధ్యాసాత్ నిరఙ్గ రూపకం, సన్నిధౌ చ సన్నిధేరభేదారోపాత్ నిరఙ్గం వ్యస్తం రూపకమలఙ్కార, తథాచ ఏతేషామన్యోఽన్యనైరపేక్ష్యేణ సంస్థితః సంసృష్టిః పథ్యావక్త్రం వృత్తమ్॥3॥

అథేదానీం టీకాకృత్ వకృతౌ ప్రేక్షావతామన్తేవాసినాం సమధికశ్రద్ధాసమ్పత్తయే స్వోక్తేరాజ్వీక్షిక్యాదివిద్యాఽనుశీలనవిశోధితతయా అభ్రాన్తత్వం సమూలకత్వఞ్చ విజ్ఞాపయితుం తత్తచ్ఛాస్త్రేషు స్వకీయాం సమ్యగభిజ్ఞతాం ప్రదర్శయన్నాహ, వాణీమితి,—యః,—టీకాకారః మల్లినాథ ఇత్యర్థః, (యః ఇతి తృతీయపాదచితం కర్తృపదం సర్వత్రాన్వీయతే) కాణభుజీం— కణాన్—తణ్డులాదీనాం సుక్ష్మాంశాన్, భుఙ్క్తే యః సః,

కణభుక్ కణాదః, తస్య ఇయమితి కాణభుజౌ, తః,—కాణాదీమిత్యర్థః, వాణీం వాచం, వైశేషికదర్శనసమ్మతాన్ ద్రవ్యాది సప్త పదార్థానితి యావత్, అజౌగణత్—సఙ్ఖాతవాని యేః, పుఙ్ఖానుపుఙ్ఖరూపే స్వరభేదానుమానపురఃసరం నిర్ణీతవానితి యావత్ చ—తథా, యో హి వైయామకీం—వ్యాసేన—శ్రీకృష్ణద్వైపాయనేన ప్రోక్తామిత్యర్థ, వాణీమ్—ఉత్తరమీమాంసారూపాం భారతీమిత్యర్థః, మహాభారతాదిరూపామితి యావత్, అవాసామీత్—పరిసమాప్తిమనైషీత్, అన్తం యావత్ వ్యాసప్రణౌతాన్ సర్వానేవ గ్రన్థానపాఠీదితి యావత్ ["ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో బలాదన్యత్ర నీయతే" ఇత్యనుశాసనాత్ నాశార్థకస్యాపి దైవాదికస్య షోధాతోరివఉపసర్గయోగాత్ సమాప్త్యపరపర్యాయావసానార్థకత్వం సర్వసమ్మతమ్, అత్రాప్యస్మిన్నేవార్థే అవపూర్వాత్ షోధాతోః లుఙి అవాసామీదితి పదం నిష్పన్నమితి బోధ్యమ్। క్వచిత్తు "అవాశాసీత్" ఇత్యపి పాఠో దృశ్యతే, తత్ర వధార్థకభౌవాదికేశరుధాతుం వినా అన్యేన కేనాపి ధాతునా లుఙి ఈదృశపదస్య సాధనాశక్యతయా వధార్థస్య చాత్ర సర్వథా

వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం

లోకేఽభూద్యదుపఙ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః॥౪॥

అయోగ్యతయా ఉపసర్గయోగబలాత్ ధాతోః ప్రకృతార్థానుకులార్థకల్పనేన కథమపి సఙ్గతిః విధేయేతి] ఏతేనాస్య వ్యాప్తప్రణీతాయామ్ ఉత్తరమీమాంసాయాం, తథా తత్ప్రణీతే మహాభారతే అష్టాదశసు పురాణేషు ఉపపురాణేషు చ సమ్యగభిజ్ఞతా ఆసీదితి ప్రతీయతే, యశ్చ అన్తస్త్రన్తం—తన్త్రాణాం శాస్త్రాణామ్, అన్తః,—అభ్యన్తరే, ఇతరేషు సర్వేషు వేదాదిశాస్త్రేష్వితి యావత్, (ఏతేన మహర్షిణా జైమినినా ప్రోక్తాయా వేదార్థమీమాంసాత్మికాయాః పూర్వమీమాంసాయాః, తథా వేదార్థోపనియన్తౄణాం మన్వాదిధర్మశాస్త్రాణాం పరిగ్రహో బోధ్యః) అరంస్త—చిక్రీడ, తత్తచ్ఛాస్త్రపరిశీలనేన తేష్వపి సవిశేషవ్యుత్పత్తిశాలీతి భావ, ఏవం పన్నగస్య—సర్పస్య, శేషాహేరిత్యర్థః, గవీనాం—వాచాం, గుమ్ఫేషు—గ్రన్థనేషు, ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికాసు ఇతి యావత్, అజాగరౌత్—సర్వదైవ సావధానతయా జాగరిత ఆసీత్ ఇత్యర్థః, విషమేషు అతిదుర్బోధతయా పూర్వాచార్యైరప్యబుద్ధేషు స్థలేషు యో హి తత్ర మహాయోగినః పతఞ్జలేః ఉక్తిజాలాగర్భే సయుక్తిక హా తత్ర తత్ర నిఃశఙ్కం వ్యచరదియాశయః, అథవా,—యోగపక్రమ్య తస్యైవ పతఞ్జలేః పాతఞ్జలదశనే, నాగవిరచితపిఙ్గలాఖ్యచ్ఛన్దఃశాస్త్రే వా నిర్భయమక్రమీతి భావ,

ఏవం యో హి అక్షమ్—ఇన్ద్రియం, చక్షురిత్యర్థః, ("అక్షో జ్ఞాతార్థశకటవ్యవహారేషు పాశకే। రుద్రాక్షేన్ద్రాక్షయోః సర్పే విభీతకతరావపి॥" ఇతి మేదినీ) పాదయో యస్య సః, అక్షపాద,—న్యాయదర్శనప్రణేతా గౌతమః, తస్మాత స్ఫః,—స్ఫురణమ్, ఆద్యుత్పత్తిః యాసాం తాసాం [స్ఫురతః భావే క్విప్] గోతమవక్తృకాణామిత్యర్థః, వాచాం వాక్యానామ్, ఆవీక్షికృభిధేయానాం తర్కవిద్యానామిత్యర్థః, అఖిలం రహస్యం—గోప్యవిషయం, గూఢ఼తత్త్వమిత్యర్థః, ఆచకలత్—అవాలులోచత్, సర్వమేవ న్యాయదర్శనమన్మే అధిజగే ఇత్యర్థ, న్యాయకాన్తారసఞ్చారకుఞ్జరః ఆసీదితి భావః, ["కలి హలి కామధేనౌ" ఇతి గణపాఠాత్—కలయతేః యథేష్మితార్థకత్వాదత్ర ఆలోచనార్థకత్వం బోధ్యమ్। మహర్షేః న్యాయాచార్యస్య గోతమస్య అక్షపాదసంజ్ఞయామేషా కిమ్వదన్తీ ప్రచరతి; తథా హి—మహర్షిః కృష్ణద్వైపాయనో హి న్యాయసూత్రః ణేతుః గోతమాత్ సమ్పూర్ణామాన్వీక్షికీం విద్యామధ్యగీష్ట, స చ తతః స్వప్రతిభయా గరీర్గోతమస్య మతం దూషయితుముపచక్రమే; కియతా కాలేన శిష్యస్య వ్యాసస్య ఏతస్మిన్నదమ్యః అధ్యవసాయః గురోః శ్రుతిపథముపాగతః తేన చాసౌ గోతమః తస్మై భృశమ్ అకుప్యత్, "నాహం శిష్యాపసదస్య అస్య వ్యాసస్య ముఖం ద్రక్ష్యామి" ఇతి ప్రత్యజానీత చ। ఏవం గతే బహుతిథే కాలే గురోరప్రతివిధేయాం తాం ప్రతిజ్ఞాతుపశ్రుత్య

మల్లినాథః సుధీః సోఽయం మహొపాధ్యాయశబ్దభాక్

విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వఙ్కషాఽభిధామ్।

అతీవ ఖిన్నమనాః మహర్షిః ద్వైపాయనః కపితం గరు ప్రసాదయితుం సుదీర్ఘం కాలం తపః అన్వతప్త, తేన చ తపసా పరం ప్రసాదితః ఋషిః గోతమః స్వతపోమహిమ్నా పాదయోః చక్షుషీ ఉత్పాద్య తాభ్యామేవ శిష్యాఖం పశ్యన్ స్వం ప్రతిజ్ఞాం శిష్యప్రార్థనాఞ్చ యుగప। ప్రత్యపాలయత, ప్రసన్నశ్చాఖిలం తర్కవిద్యారహస్యం తస్మై అదదదితి] అపి చ, లోకే—ఇహ జగతి, విదుషాం—పణ్డితానాం, సుధియామిత్యర్థః, సౌజన్యజన్యం—సౌజన్యం—భజనతా, తజ్జన్యం—తన్నిమిత్తం, తత్ప్రభవమిత్యర్థః, పాణ్డిత్యఖ్యాపసముత్థమితి యావత్ యశః,—కీర్త్త్ః, యదుపజ్ఞం—యస్య—టీకాకృతః మల్లినాథస్య ఏవ ఉపజ్ఞా—ఆద్యం జ్ఞానం, యేనైవ టీకాకృతా ప్రథమతో జ్ఞాతం, నాన్యేన కేనాపి ప్రాక్ విదితమాసీదితి భావః, ["ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యాత్" ఇత్యమరః ఉపజ్ఞానమ్ ఉపజ్ఞా ఇతి ఉపపూర్వాజ్ఞానాతేః భావే అఙ్, స్త్రియాం టాప్ చ। యస్య ఉపజ్ఞా ఇతి షష్ఠీసమాసః, "ఉపజ్ఞోపక్రమమ్" (౨।౪।౨౧ పాం) ఇతి

ఉపజ్ఞాన్తస్య ఉపక్రమాన్తస్య చ తత్పురుషం నపుంసకత్వవిధానాదత్ర నపుంసకత్వం బోధ్యమ్]। అత్రాయమాశయః,—యస్యోదయాత్ పూర్వం కేఽపి విద్వాంసః తాదృగఖిలశాస్త్రానుశీలనప్రభవం సుజనతాసముత్థిఞ్చ యశః నాధిజగ్ముః సాఽయం మల్లినాథః సుధీః మాఘకావ్య వ్యాఖ్యాం విధత్తే ఇతి వక్ష్యమాణశ్లోకేనాన్వయః। అత్ర అనుప్రాసో నామ శబ్దాలఙ్కారః ఏవమిహ “యశోః ధిగన్తుం సుఖలిప్సయా వా మనుష్యసఙ్ఖ్యామతివర్తితుం వా" ఇత్యాదివత్ భగ్నప్రక్రమతా నామ దోషోఽనుసన్ధేయః, "అజీగణత్" "అవామామీత్" “అజాగరీత్" ఇత్యాదిపరస్మైపదీయవిభక్త్యుపక్రమే "అరంస్త" ఇతి ఆత్మనేపదీయవిభక్తిప్రయోగస్య విఘాతకత్వాదితి ధ్యేయమ్। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥४॥

పూర్వ్వం స్వస్య సర్వ్వశాస్త్రాఽభిజ్ఞత్వనుత్కీర్త్యం ఇదానీం స్వనామోత్కీర్తనపురఃసరం గ్రన్థసామ్య సర్వ్వఙ్కషాఖ్యాం వ్యాఖ్యాం కర్తుం ప్రతిజానీతే, మల్లినాథ ఇతి। పూర్వ్వోపాత్తయచ్ఛబ్దస్య నిరాకాఙ్క్షత్వతిపత్తయే అత్ర తచ్ఛబ్దః ప్రయుక్తః సః—యో హి సర్వశాస్త్రమహోదధిపారఙ్గమ, తాదృశ ఇత్యర్థః, అయమ్—అస్య గ్రన్థమ్య టీకాకృదిత్యర్థః, మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్—మహోపాధ్యాయోపాధిలాఞ్ఛితః [మహోపాధ్యాయశబ్దం భజతే యః సః ఇత్యర్థే, భజతేః కర్తరి విణ్। పురా హి మిథిలాదిజనపదేషు ప్రచలితా ఏషా పద్ధతిరాసీత యత్, యో హి గురోః పాఠం సమాప్య స్వగృహే ప్రథమతశ్ఛాత్రానధ్యాపయతి స్మ, స ఉపాధ్యాయ ఇత్యోచ్యత, అథ తదీయఛాత్రేషు పాఠసమాపనానన్తరమధ్యాపనానిరతేషు తదధ్యాపకేన మహోపాధ్యాయిపాహిః అధ్యక్రియత, తతశ్చ తచ్ఛాత్రచ్ఛాత్రేషు పునరధ్యాపనానిరతేషు తదధ్యాపకస్యాధ్యాపక మహామహోపాధ్యాయా—

యే శబ్దార్థపరోక్షణప్రణయినో యే వా గుణాలఙ్క్రియా-

శిక్షాకౌతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనేరధ్వని।

పాధివిమణ్డితః అజాయత ఇతి। తేన చైతదనుమీయతే యత్, మల్లినాథః నవ్యావస్థాయామేవ ఏవం గ్రన్థాన్ వ్యాఖ్యాతుముపచక్రమే, తేన చాయం టీకాకృతః శిష్యా ఏవ తదానీమ్ అధ్యాపనానిరతాః ఆసన్, న తు తచ్ఛిష్యశిష్యా ఇతి, తత ఏవాసౌ తదానీం కేవలం

మహోపాధ్యాయోపాధిభూషితోఽజనీతి] మల్లినాథః,—మల్లినాథ ఇతి నామ్నా లోకే ప్రసిద్ధః, సుధీః,—సుపణ్డితః, [ధీరితి।—ధ్యాయతి అనయేతి వ్యుత్పత్త్యా ధ్యాయతేః కరణే క్విప్, సు—శోభనా, ధీః,—బుద్ధిర్యస్య సః ఇతి బహుబ్రీహిః] సర్వ్వఙ్కషాఽభిధాం—సర్వ్వఙ్కషేతి అభిధా—ఆఖ్యా యస్యాః తాం, సర్వఙ్కషానామ్నీమిత్యర్థః, [సర్వ్వఙ్కషేతి।—సర్వం—నిఖిలం దుర్వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః కషతి—సయుక్తికసారగర్భవ్యాఖ్యానేన నాశయతి యా సేతి వ్యుత్పత్త్యా సర్వోపపదాత్ కషతేః కర్త్తరి "సర్వ్వకలాభ్రకరీషేషు కషః" (౩।౨।౪౨ పాం) ఇతి ఖచ్ సమ్ చ] యా హి అన్యేషామ్ అసమీచీనాం వ్యాఖ్యాం దూరీకృత్య కవేరభిప్రాయానురూపం సద్వ్యాఖ్యానం ప్రకాశయితుమేవ విరచితతయా సర్వ్వాతిరేకిణీ జాతా ఇతి భావః, మాఘకావ్యస్య—మాఘాఖ్యాస్య కవేః కృతేః శిశుపాలబధాఖ్యమహాకావ్యస్యేత్యర్థః వ్యాఖ్యాం—సువిశదతాత్పర్య్యప్రకాశికాం వివృతిమిత్యర్థః విధత్తే—కరోతి। పథ్యావక్త్రం వృత్తమ్॥

ఇదానీం వ్యాచిఖ్యాసితే వస్తుని, వాచకాదిశబ్దవిచారరసికానాం తథా సద్భావవత్—కావ్యరససాగరే సిసఙ్క్షణాం విదుషామ్ అభిలషితార్థపురణమేవ స్వకృతేరుద్దేశ్యం కథయన్నాహ, యే ఇతి।—యే —జనా ఇత్యర్థః, శబ్దార్థపరీక్షణప్రణయినః,—శబ్దానాం—వాచకాదిపదానాం, తథా అర్థాత వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యాత్మకానామిత్యర్థః, పరీక్షణే—విచారే, యాథార్థ్యనిరూపణే ఇత్యర్థః, కస్తావద్వాచకః? కో లాక్షణికః? కో వా వ్యఞ్జకః? ఇతి తత్త్వతో నిర్ద్ధరణే ఇతి యావత్, ప్రణయినః—రసికా, భవన్తి ఇతి శేషః యే వా—యే చ, గణాలఙ్క్రియాశిక్షాకౌతుకినః, ,—గణాః,—కావ్యవ్యవహారస్యాపయికానుకూల్యభాజః మాధుర్య్యాదయ ఇత్యర్థః, [తే చ త్రిధా, మాధుర్య్యభోజః ప్రసాదశ్చేతి, వాగ్భటాదయస్తు—అదోషయోరపి శబ్దార్థయోః కావ్యగతయోః యైవినా న ప్రశత్యత్వమ్. అదోషశబ్దార్థవత్కావ్యోత్కర్షాధాయకాః తే ఏవ గుణపదవాచ్యాః; తే చ దశ తథా హి,—"ఔదార్య్యం సమతా కాన్తిరర్థవ్యక్తిః ప్రసన్నతా। సమాధిః శేష ఓజోఽథ మాధుర్య్యం సుకుమారతా॥" ఇత్యాహుః] అలఙ్క్రియాః,—అనుప్రాసాదయః శబ్దాలఙ్కారాః, ఉపమాదయోఽర్థాలఙ్కారాశ్చేత్యర్థః, తాసాం యా శిక్షా—సమ్యక్ జ్ఞానం తవ కౌతుకినః—కుతుహలినః, తత్తద్విషయమాలోచయితుం నియతమతృకాఙ్క్షిణః ఇత్యర్థః, తత్తదనుశీలనేన చేతసి నిరుపమా శాన్తిమానినీషవః ఇతి యావత,

క్షుభ్యద్భావతరఙ్గితే రససుధాపూరే మిమఙ్క్షన్తి యే

తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వఙ్కషామ్॥

నేతాఽస్మిన్ యదునన్దనః స భగవాన్ వీరప్రధానో రసః

శృఙ్గారాదిభిరఙ్గవాన్ విజయతే పూర్ణా పునర్వర్ణనా।

["గణాలఙ్కారశిక్షా కౌతుకినీవిహర్తుమనసః" ఇతి సమస్తపాఠే—గణాదీనాం శిక్షా ఏవ కౌతుకనీ—కోతుకవతీ నాయికా ఇత్యర్థః, తయా సహ తస్యాం వా విహర్తు_ం మనాంసి యేషాం తే ఇత్యర్థః] యే చ ధ్వనేః వాచ్యాతిశాయివ్యఙ్గ్యార్థవదుత్తమకావ్యస్య అభిధాలక్షణామూలకస్యేత్యర్థః, "వాచ్యాతిశాయిని వ్యఙ్గ్యే ధ్వనిస్తత్ కావ్యముత్తమమ్" ఇతి దర్శనాత్, అధ్వని పథి, ధ్వన్యాత్మకే కావ్యే ఇత్యర్థః, విహర్తు_మనసః,—సఞ్చారితుకామాః, వాచ్యార్థాదప్యధికచమత్కారిణః వ్యఙ్గ్యార్థస్య అనుశీలనేచ్ఛవః ఇతి యావత్,—యే చ క్షుభ్యద్భిః, సఞ్చలద్భిః, ఆలమ్బనోద్దీపనవిభావైః సర్వత ప్రసరద్భిరిత్యర్థః, భావైః,—సఞ్చార్యాదిభితిత్యర్థః, తరఙ్గితే—సర్వ్వతః ఉచ్ఛలితతయా సఞ్చారతరఙ్గే ఇత్యర్థః, ఉద్వేలతానుపగతే ఇతి యావత్, రససుధాపూరే—రత్యదిధ్యాయిభావకరసపీయూషప్రవాహే ఇత్యర్థః, సిసఙ్గని—మంఙ్తుమిచ్ఛతి, తత్రైవ చిరం మగ్నతయా స్థాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః, తేషామేవ—తాదృశానామేవ, కృతే—నిమిత్తం తాదృశానాం మతిసామ్ ఆకాఙ్క్షితార్థసాధనేన ప్రీతిముత్పాదయితుమేయేత్యర్థః, న త ప్రాకతానామపధియాం నిమిత్తమితి భావః, [అత్రాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకః ఏవకారః, తేన చ అనీదృశాం ప్రాకృతానాం వ్యవచ్ఛేదః] మాఘస్య—తత్రభవతః మాఘనామకకవేః కావ్యస్య, సర్వ్వఙ్కషాం—సర్వఙ్గషాఽభిధాం, నవమాత్రావిష్కరణేన సర్వషాముపరి సమవతిష్ఠ మానతయా సవ్ర్వాతిరేకిణమితి భావ, వివృతిం విశేషేణ గృఢ్ఢార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాం, కరోమి—విదధామి। అత్ర హి వ్యాఖ్యానే శబ్దార్థానాం యథాయథం సామర్థనియపర్ణ, గణానామలఙ్కారాకాస సమ్యక్ వివేచనం ధ్వనేరావిష్కరణం, రసానాం వ్యవస్థాపనఞ్చ విశదభావేన కృతమస్తీతి సముదితార్థః। అత్ర నిరపన్నవవిషయం ఉపమేయ రమే ఉపమానభృతాథాః సుధాయాస్తాదాత్మదారోపాత్ రూపకమలఙ్కార। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥ర॥

ఇదానీం గ్రన్థేఽస్మిన్ ప్రతిపాదితే విషయే నాయక—రసాదీన్ నిర్థియ దర్శయతి, నేతేత్యాది।—అస్మిన్ వ్యాయామానే మహాకావ్యే, శిశుపాలవధ ఇత్యర్థః, భగవాన్—అణిమాద్యైశ్వర్యశాలీ, జగత్పతిరిత్యర్థః, సః—ప్రసిద్ధః యదునన్దనః,—యాదవః, శ్రీకృష్ణః ఇత్యర్థః, నేతా–నాయకః, ఆలమ్బనవిభావ ఇత్యర్థః, వీరః క్రోధస్యాయిభావకః తదాఖ్యో రస

ఇత్యర్థః, ప్రధానమ్—అఙ్గీ యత్ర తాదృశ, రసః,—సామాజికైరాస్వాద్యమార్గ బస్తు ఇత్యర్థః, శృఙ్గారాదిభి.,శృఙ్గారప్రభృతిభిః అన్యైశ్చ రసైరిత్యర్థః, అఙ్గవాన్—సాఙ్గః సన్

ఇన్ద్రప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయశ్చైద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవిర్వయన్తు కృతినస్తత్సూక్తిసంసేవనాత్॥౭॥

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా।
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥౮॥

శృఙ్గారకరుణాదయశ్చావాఙ్గభూతాః అన్యే రసాః సన్తీతి భావః, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్త్తతే, పున, తథా, వర్ణనా సన్ధ్యాసూర్యేన్దురజనీప్రదోషాదీనాం యోగ్యస్థలేషు యథాయథముపన్యాసః ఇత్యర్థః, పూర్ణా—సమ్పూర్ణతయైవ కృతేత్యర్థః, న తు కుత్రచిత్ అఙ్గహానిరస్తీత్యాశయః, తథా చ మహాకావ్యలచణప్రస్తావే సాహిత్యదర్పణే,—“సధ్యాసూర్యేన్దురజనీ........। వర్ణనీయా యథాయోగం సాఙ్గోపాఙ్గ అమీ ఇహ॥” ఇతి। ఇన్ద్రప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయః, ఇన్ద్ర—ప్రస్థే తదాఖ్యం ఇదానీం దిలోతి ప్రఖ్యాతే పరే, గమాద్యుపయః,—ప్రయాణప్రభృతిసమారమ్భః, ఏవ విషయః, వర్ణనీయవ్యాపారః, ఇతిహాసభారతాదిప్రసిద్ధాని ఇతివృత్తాని ఉపవర్ణితాని తథా చ దర్పణే,—“ఇతిహాసోద్భవం వృత్తమ్” ఇతి మహాకావ్యలక్షణమ్; చైద్యావసాదః,—చైద్యస్య—శిశుపాలస్య, అవసాదః,—బధ ఏవ, ఫలం—పరిణామ- ప్రతిపాద్యం వస్తు ఇత్యర్థః, తథా చ,—“తేష్వేకఞ్చ ఫలం భవేత్” ఇతి మహాకావ్యలక్షణమ్; మాఘకవిః,—స హి మాఘేతి ప్రఖ్యాతనామా మహాకావ్యరచయితేత్యర్థః, ధన్యః—ఏతాదృశ సమ్పూర్ణలక్షణోపేతస్య భగవచ్చరితాదివిషయకస్య మహాకావ్యస్య విరచనాత్ సర్వత్రైవ శ్లాఘ్యః ఇత్యర్థ., వయన్తు—తాదృశకావ్యస్య టీకాకృతః ఇత్యర్థః, తత్సూక్తిసంసేవనాత్ తస్య—మాఘకవేః, సూక్తీనాం—భగవత్ప్రశంసాఽఽశ్రితతయా ధ్వనిగుణాలఙ్కారవిభూషితతయా చ సాధుతరాణాం వాచామిత్యర్థః, సంసేవనాత్—సముపాసనాతః, అర్థాదిపర్యాలోచనాత్మక పరిచర్యాతః ఇత్యర్థః, పీయూషసమరసానా మాఘకవిసమీరితానాం వచసాం వ్యాఖ్యానాదిత్యభిప్రాయ, కృతినః,—కృతకృత్యాః,

పూర్ణమనోరథతయా సార్థకజన్మానః ఇత్యర్థః, అభూమేతి శేషః। ఏతత్సారభూత—విషయసంసేవనాత్ న కేవలం కవిరేక ఏవ కృతార్థః అభూత్, అపి తు తదుక్తేః వ్యాఖ్యాతౄనస్మానపి కృతకృత్యాన్ అకరోదిత్యాశయః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥౧॥

అథేదానీమనన్యసాధారణీమభినవాం రీతిమాశ్రిత్య కావ్యమిదం వ్యాఖ్యాతుం ప్రతి జానీతే, ఇహేతి।—ఇహ—శిశుపాలబధాఖ్యే మహాకావ్యే, అన్వయస్య—సాకాఙ్క్షాయా శబ్దానాం పరస్పరాసత్తివశాత్, తత్తత్పదోపస్థాప్యానామర్థానామ్ అవ్యభిచారిసమ్బన్ధవశాచ్చ విప్రకృష్టానామపి పదానామవ్యవధానేనోపస్థాపనమ్ అన్వయః, [శాబ్దికాస్తు అన్వయః,—పదానాం పరమ్పరాకాఙ్క్షా యోగ్యతా చేతి ఆహుః, అపరే తు—పదోపస్థాప్యపదార్థానాం పరస్పరసమ్బన్ధరూపః అన్వయః ఇతి వదన్తి] తస్య ముఖం—సమారమ్భః తేన, సాకాఙ్క్షాయాం పదానాం శృఙ్ఖలితతయా సుసన్నివేశేనేత్యర్థః సర్వ్వం—సకలం, గ్రన్థనిహితం వస్తు ఇత్యర్థః, మయా—టీకాకృతా మల్లినాథేనేత్యర్థః, వ్యాఖ్యాయతే వివ్రియతే, తాత్పర్య్యార్థాదిప్రకాశపురఃసర విశదీక్రియతే ఇత్యర్థః, అమూలం—ములరహితం, గ్రన్థకృతా అనుక్తమిత్యర్థః, కిఞ్చిత్—కిమపి, న లిఖ్యతే న వ్యాఖ్యాయతే, యది కుత్రచిత్ మూలకృతా సఙ్క్షేపార్థమేవ వ్యక్తం సమ్బద్ధం వస్తు భవతా నోచ్యేత తదా భవద్వ్యాఖ్యాయాం న్యూనత్వమాపద్యేత ఇత్యాశఙ్కాయా—మాహ, నేతి।—అనపేక్షితమ్—అనాకాఙ్క్షితం, గ్రన్థసమ్బన్ధరహితమిత్యర్థః, న చ ఉచ్యతే—నిష్ప్రయోజనం న వ్యాఖ్యాయత, గ్రన్థనిహితపదార్థసుఖబోధార్థం గ్రన్థకృతా సఙ్క్షేపార్థమనుక్తమపి సాకాఙ్క్షం వస్తు మయా యథాయథం శిష్యాణా ముఖబోధాయ తత్తత్స్థలేషు అభిధాస్యతే ఇతి టీకాకృదాశయః। పథ్యావక్త్రం వృత్తమ్॥౨॥

సమాప్తం టీకాకృన్మఙ్గలాచరణవ్యాఖ్యానమ్।

శిశుపాలబధమ్।

ప్రథమః సర్గః।

≈ ♦ ¤ ♦ ≈

శ్రియః పతిః శ్రీమతి శాసితుం జగ-

జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని।

అథ తత్రభవాన్ మాఘకవిః "కావ్యం యశసేఽర్థకృతం వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే। సద్యఃపరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే॥" ఇత్యాలఙ్కారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయఃసాధనతాం, “కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్” ఇతి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ శిశుపాలబధాఖ్యం కావ్యం చికీర్షుః చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసమ్ప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ “ఆశీనమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్” ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యఫలశిశుపాలబధబీజభృతం భగవతః శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్తు ఆదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశన్ కథాముపక్షిపతి, శ్రియ ఇతి।—తత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చయః; తదుక్తమ్;—"దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః। తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వా॥" ఇతి। శ్రియః। లక్ష్మ్యాః [పతిః] అనేన రుక్మిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి సూచితమ్। "రాఘవత్వే భవేత్ సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని" ఇతి విష్ణుపురాణాత్। [జగన్నివాసః] జగతామాధారభూతః, కుక్షిస్థాఖిలభువన ఇతి యావత్। తథాపి [జగత్] లోకం [శాసితుం] దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహాభ్యాం నియన్తుం। [శ్రీమతి] లక్ష్మీయుక్తే [వసుదేవసద్మని]

వసన్ దదర్శావతరన్తమమ్బరా-

హిరణ్యగర్భాఙ్గభువం మునిం హరిః॥౧॥

గతం తిరశ్చీనమనూరుసారథేః

ప్రసిద్ధమూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః।

వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య వేశ్మని [వసన్] కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్ [హరిః] విష్ణుః [అమ్బరాత్, అవతరన్తమ్] ఆయాన్తమ్। ఇన్ద్రసన్దేశకథనార్థమితి భావః। [హిరణ్యగర్భాఙ్గభువమ్] హిరణ్యస్య గర్భో హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా, బ్రహ్మాణ్డప్రభవత్వాత్। తస్యాఙ్గభువం తనుజమ్। అథవా తస్యాఙ్గాదవయవాదుత్సఙ్గాఖ్యాద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాఙ్గభ్రస్తం [మునిం] నారదమిత్యర్థః। "ఉత్సఙ్గాన్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽఙ్గుష్ఠాత్ స్వయమ్భువః" ఇతి భాగవతాత్। [దదర్శ] కదాచిదితి శేషః। అత్రాల్పీయసి వసుదేవసద్మని సకలజగదాశ్రయతయా మహీయసో హరేరాధేయత్వకథనాదధికప్రభేదోఽర్థాలఙ్కారః। తదుక్తమ్;— "ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మతః" ఇతి। జగన్నివాసస్య జగదేకదేశనివాసిత్వమితి విరోధశ్చ। తథా తకారసకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్యా జగజ్జగదితి సకృద్వ్యఞ్జనద్వయసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యనుప్రాసభేదో శబ్దాలఙ్కారో। ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యేణైకత్ర సమావేశాత్ తిలతణ్డులవత సంసృష్టిః। సర్గేఽస్మిన్ వంశస్థం వృత్తమ్। 'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

తదానీం జనైర్విస్మయాదీక్షితం ప్రవృత్తమిత్యాహ, గతమితి।—అవిద్యమానావరూ యస్య సోఽనరుః స సారథిర్యస్య తస్య [అనరుసారథేః] సూర్యస్య

పతత్యధో ధామ విసారి సర్వతః

కిమేతదిత్యాకులమీక్షితం జనైః॥౨॥

చయస్త్విషామిత్యవధారితం పురా

తతః శరీరీతి విభావితాకృతిమ్।

[గతం] గతిః। భావే క్తః। [తిరశ్చీనం] తిర్యగ్భూతమ్ "విభాషాఽఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్" (౫।౪।౮ పాం) ఇతి తిర్యక్శబ్దాదఞ్చత్యన్తాత్ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే ఖప్రయయః। [హవిర్భుజః] అగ్నేః [ఊర్ధ్వజ్వలనం] ఊర్ధ్వస్ఫురణం [ప్రసిద్ధమ్] ఇదం తు [భవతో విసారి ధామ అధః పతతి। కిమేతదితి] సూర్యాగ్నివిలక్షణసదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యాదితి। [ఆకులం] విస్మయాత్ సమ్భ్రాన్తం యథా తథా [జనైరీక్షితమ్] ఈక్షణం కృతమ్। సకమకాదప్యవివక్షితం కర్మాణి భావే క్తః "ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా" (భాం కాం) ఇతి వచనాత్। కేచిత్ కర్మణి క్రాన్తం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదర్శేతి పూర్వేణ యోజయన్తి। అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః సూర్యాగ్నిస్యాముపమానాభ్యామధఃప్రసరణధర్మేణాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే,–'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః' ఇతి। 'ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయోః' ఇతి హేమచన్ద్రః। దివాకరస్తు వృత్తరత్నాకరటీకాయాం ప్రథమపఠితేన 'ద్విధాకృతాత్మా కిమయం దివాకరో విధూమరీచిః కిమయం హుతాశనః' ఇతి చరణద్వయేన సహేమమేవ శ్లోకం షట్పదచ్ఛన్దస ఉదాహరణమాహ—తత్రాద్యచరణద్వయేన సన్దేహాకారో గతమితి తన్నిరాసశ్చ బోధ్య ఇత్యుపరిష్టాత్॥౨॥

అథ భగవాన్నిరణైషీదిత్యాహ, చయ ఇతి। [విభుః] వభూస్తత్త్వావధారణసమర్థః। [సః] హరిః [పురా] ప్రథమం। [త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం। తేజఃపుఞ్జమాత్రత్వేన వినిశ్చితం। [తతః] ప్రత్యాసన్నే [విభావితాకృతిమ్]

విభుర్విభక్తావయవం పుమానితి

క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః॥3॥

నవానధోఽధో వృహతః పయోధరాన్

సమూఢ్ఃకర్పూరపరాగపాణ్డురమ్।

విభావితా విసృష్టా ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తమ్, అత ఏవ [శరీరీ] చేతనః [ఇతి] అవధారితమ్। తతో [విభక్తావయవం] విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవా ముఖాదయో యస్య

తం తథోక్తమ్। అత ఏవ [పుమాన్ ఇతి] అవధారితమ్ [అముమ్] ఆగచ్ఛన్తం వ్యక్తివిశేషం నారదం వాస్తవాభిప్రాయేణేతి పుంలిఙ్గనిర్వాహః। [క్రమాత్] పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ। లోకదృష్ట్యేదముక్తం, హరిస్తు సర్వం వేదేవేతి తత్త్వమ్। [నారద ఇత్యబోధి] నారదం బుద్ధవానిత్యర్థః। నారదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా। తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసానాం పరిసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్। యథాహ వామనః, – "నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్" ఇతి। బుధ్యతేః కర్త్_రి లుఙ్ (౫ అధి ౨ నం ౨౨ సూం) "దీపజన" (౩।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా చిణ్, "చిణో లుక్" (౬।౪।౧౦౪ పాం) ఇతి తస్య లుక్। అత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవమిత్యాదినా ఆకృతివిభావనావయవవిభావనయోః పదార్థయోర్విశేషణవృత్త్యా శరీరత్వపుంస్త్వావధారణహేతుత్వేనోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః,—"హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౩॥

అథ సప్తభిర్మునిం విశినష్టి, నవానిత్యాదిభిః। కీదృశమముమ్? [నవాన్] సద్యఃసమ్భృతసలిలాన్, అతినీలానితి యావత్। [వృహతః] విపులాన్ [పయోధరాన్] మేఘాన్। అధోఽధః] మేఘానాం సమీపాధఃప్రదేశే స్థితమితి శేషః। " ఉపర్యధ్యధసః సామీప్యే" (౮।౧/౭ పాం) ఇతి ద్విర్భావః, తద్యోగే ద్వితీయా। "ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు" (భాం కాం) ఇత్యాదివచనాత్। [సమృఢకర్పూరపరాగపాణ్డురం]

క్షణం క్షణోత్క్షిప్తగజేన్ద్రకృత్తినా

స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శమ్భునా॥౪॥

దధానమమ్భోరుహకేసరద్యుతీ-

ర్జటాః శరచ్చన్ద్రమరీచిరోచిషమ్।

విపాకపిఙ్గాస్తుహినస్థలీరుహో

ధరాధరేన్ద్రం వ్రతతీతతీరివ॥౫॥

సమూఢ్ః పుఞ్జీకృతః 'సమూఢః పుఞ్జితే భుగ్నే' ఇతి విశ్వః। కర్పూరస్య పరాగశ్చూర్ణం తద్వత్పాణ్డురమ్, అత ఏవ [క్షణం] మేఘమమీపావస్థానక్షణే। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [క్షణోత్క్షిప్తగజేన్ద్రకృత్తినా] క్షణేషు తాణ్డవోత్మవేషు। 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషొత్సవయోః క్షణః' దృత్యుభయత్రాప్యమరః। ఉత్క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేన్ద్రస్య కృత్తిశ్చర్మ యేన తేన। 'అజినం చర్మ కృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః [భృతిసితేన] భృత్యా భస్మనా సితేన। 'భూతిర్భస్మని సమ్పది' ఇత్యమరః। [శమ్భునా] స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తం, [స్ఫుటోపమం] స్ఫుటశమ్భూపమమిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః। సదృశపర్యాయయోస్తులోపమాశబ్దయోః "అతులోపమాభ్యామ్" ఇతి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్వే తృతీయేత్యాహుః। కేచిదిమం శ్లోకం చయస్త్విషామిత్యతః ప్రాక్ లిఖిత్వా వ్యాచక్షతే, తేషాం పుంస్త్వావధారణాత్ ప్రాక్ తేజఃపిణ్డమాత్రస్య శమ్భూపమౌచిత్యం చిన్త్యమ్॥౪॥

దధానమితి।—పునశ్చ। [అమ్భోరుహకేసరద్యుతీః] పద్మకిఞ్జల్కప్రభాపిశఙ్గీరిత్యర్థః। [జటాః దధానం] స్వయం తు శరఞ్చన్ద్రమరీచిరోచిషమ్] శరచ్చన్ద్రమరీచిరివ రోచియస్య తం, ధవలమిత్యర్థః। అత ఏవ

పిశఙ్గమౌఞ్జీయుజమర్జునచ్ఛవిం

వసానమేణాజినమఞ్జనద్యుతి।

సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బరాం

విడమ్బయన్తం శితివాససస్తనుమ్॥౬॥

విహఙ్గరాజాఙ్గరుహైరివాయతై-

ర్హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితన్తుభిః।

[విపాకపిఙ్గః] విపాకేన పరిణామేన పిఙ్గాః పిఙ్గలాః తుహినస్థల్యాం తుషారభూమౌ రోహన్తీతి [తుహినస్థలీరుహః, వ్రతతీతతీః] లతావ్యూహాన్ 'వల్లీ తు వ్రతతీ లతా' ఇత్యమరః, [దధానం

ధరాధరేన్ద్రమివ] ధరాధరేన్ద్రో హిమవాన్ తుహినస్థలీతి లిఙ్గాత్ నారదోపమానత్వాచ్చ తమివ స్థితమ్ ॥౫॥

పిశఙ్గేతి ।—పునః కీదృశమ్? [పిశఙ్గమౌఞ్జీయుజమ్] ముఞ్జస్తృణవిశేషః తన్మయీ మేఖలా మౌఞ్జీ పిశఙ్గయా మౌఞ్జ్యా యుజ్యత ఇతి పిశఙ్గమౌఞ్జీయుక్, తమ్। "సత్సూద్విషద్రుహ" (౩।౨।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్, "స్త్రియాః పుంవత్" (౬।౩।౩౪ పాం) ఇత్యాదినా పిశఙ్గశబ్దస్య పుంవద్భావః। [అర్జునచ్ఛవిం] ధవలకాన్తిమ్। 'వలక్షో ధవలోఽర్జునః' ఇత్యమరః। [అఞ్జనద్యుతి] అఞ్జనవర్ణమ్ [ఏణాజినం] కృష్ణమృగచర్మ [వసానమ్] ఆచ్ఛాదయన్తమ్। 'వస ఆచ్ఛాదనే' ఇతి ధాతోః శానచ్। సువర్ణమృత్రాకలితాధరామ్బరాం] సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధమ్ అధరామ్బరం అన్తరీయకం యస్యాస్తాం [శితివాససః] నీలామ్బరస్య రామస్య [తనుం విడమ్బయన్తమ్) అనుకుర్వాణమిత్యర్థః ఆర్థీయముపమా అనుప్రాసశ్చ ॥౬॥

విహఙ్గేతి ।—పునః [విహఙ్గరాజాఙ్గరుహైరివ] గరుత్మల్లోమతుల్యైః

కృతోపవీతం హిమశుభ్రముచ్చకై-

ర్ఘనం ఘనాన్తే తడిఈతాం గుణైరివ ॥౭॥

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్మణా

లసద్బిసచ్ఛేదసితాఙ్గసఙ్గినా।

చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా

కుథేన నాగేన్ద్రమివేన్ద్రవాహనమ్ ॥౮॥

[ఆయతైః] దీర్ఘైః [హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితన్తుభిః] హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయీ। "దాణ్డినాయన హాస్తినాయన" (౬।౪।౧౭౪ పాం) ఇత్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః।

తస్యాముర్వ్యాం రుహా రూఢ్ారాః। ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। తాసాం వల్లీనాం తన్తుభిస్తత్తుల్యైః సూక్ష్మావయవైః, ఉపాదానగుణాత్ హిరణ్మయైరిత్యర్థః [కృతోపవీతం] శోభార్థం కల్పితయజ్ఞసూత్రం, స్వయం [హిమశుభ్రమ్] అత ఏవ [ఘనాన్తే] శరది [తడ్ారితాం గుణైః] ఉపలక్షితమ్। 'తడ్ారిత సౌదామనీ విద్యుత్' ఇత్యమరః। ఉచ్చైరేవ [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం [ఘనం] మేఘమ్ [ఇవ] స్థితమ్॥౭॥

నిసర్గేతి।—పునః [నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలమూక్ష్మపక్ష్మణా] నిసర్గాత్ స్వభావాదేవ చిత్రాణి శవలాని ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి సూక్ష్మాణి పక్ష్మాణి లోమాని యస్య తేన [లసద్విసచ్చేదసితాఙ్గసఙ్గినా] లసన్ యో విసచ్చేదో మృణాలఖణ్డః, 'ఛేదః ఖణ్డోఽస్త్రియామ్' ఇతి త్రికాణ్డశేషః, తద్వత్ సితే అఙ్గే వపుషి సఙ్గినా సక్తేన। [చారుచమూరుచర్మణా] చారుణా మనోహరేణ చమూరుచర్మణా మృగత్వచా [కుథేన] పృష్ఠాస్తరణేన। 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయోః' ఇత్యమరః। [ఇన్ద్రవాహనం. నాగేన్ద్రమ్] ఐరావతమ్ [ఇవ, చకాసతం] శోభమానమ్। ఇన్ద్రస్య వాహన-

అజస్రమాస్ఫాలితవల్లకీగుణ-

క్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా।

పురః ప్రబాలైరివ పూరితార్ద్ధయా

విభాన్తమచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా॥౯॥

మితి స్వస్వామిభావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ "వాహనమాహితాత్" (౮।౪।౮ పాం) ఇతి న ణత్వమ్। యథాహ వామనః, – 'నేన్ద్రవాహనశబ్దే ణత్వమాహితత్వస్యావివక్షితత్వాత్' ఇతి। (౫అధిం ౨ అం ౯౨సుం) చకాసతైః శతరి "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః" (౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః। 'జక్షిత్యాదయః షట్' (౬।౧।౬ పాం) ఇత్యభ్యస్తసంజ్ఞా॥౮॥

అజస్రమితి। పునః [అజస్రం] ప్రాచుర్యేణ [ఆస్ఫాలితవల్లకీగుణక్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా] ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః।

సౌష్ఠవపరీక్షార్థం న్యుబ్జాఙ్గుష్ఠేన తన్త్రీతాడనం ప్రసిద్ధమ్। తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతన్త్రీణాం క్షతేన సఙ్ఘర్షణేన ఉజ్జ్వలైరఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిః భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగరక్తయేత్యర్థః। అత ఏవ [పురః] పురోభాగే [ప్రబాలైః విద్రుమైః। 'అథ విద్రుమః పుంసి ప్రబాలం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః। [పూరితార్ధ్దయేవ] స్థితయా [అచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా] స్వచ్ఛస్ఫటికానాం మాలయా, జపమాలయేత్యర్థః। 'అచ్ఛో భల్లుకే స్ఫటికేఽమలేఽచ్ఛాభిముఖేఽవ్యయమ్' ఇతి హేమచన్ద్రః। తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణాత్ ఋషేర్మోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే। 'స్ఫటికో మోక్షదః పరమ్' ఇతి మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్। [విభాన్తం] భాసమానమ్। భాతేః శతృప్రత్యయః। అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాన్యగుణస్వీకారలక్షణస్తద్గుణాలఙ్కార ఉక్తః। 'తగుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణగ్రహః' ఇతి, స చ ప్రబాలైః పూరితార్ధ్దయేవ ఇత్యుత్ప్రేక్షయా సఙ్కీర్య్యతే॥౯॥

రణద్భిరాఘట్టనయా నభస్వతః

పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః స్వరైః।

స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్చ్ఛనా-

మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః॥౧౦॥

రణద్భిరితి। పునః [నభస్వతః] వాయోః [ఆఘట్టనయా] ఆఘాతేన [పృథక్] అసఙ్కీర్ణ [రణద్భిః] ధ్వనద్భిః, అనురణనోత్పద్యమానైరిత్యర్థః। 'శ్రుత్యారబ్ధమనురణనం స్వరః' ఇతి లక్షణాత్। తదుక్తం రత్నాకరే,—'శ్రుత్యనన్తరభావీ యః స్నిగ్ధోఽనురణనాత్మకః। స్వతో రఞ్జయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే'॥ఇతి। శ్రుతిర్నామ స్వరారమ్భకావయవః శబ్దవిశేషః। తదుక్తం,– 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః। సా శ్రుతిః సమ్పరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణా'॥ఇతి। విభిన్నాని ప్రతినియతసంఖ్యయా వ్యవస్థితాని శ్రుతీనాం మణ్డలాని సమూహా యేషాం తైః, [విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః] శ్రుతిసఙ్ఖ్యానియమశ్చ దర్శితః। 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపఞ్చమాః। ద్వే ద్వే నిషాదగాన్ధారో త్రిస్త్రిర్ఋషర్భధైవతౌ॥ఇతి। స్వరాః షడ్జాదయః సప్తోక్తలక్షణాః। తదుక్తం,– 'శ్రుతిభ్యః స్యుః స్వరాః షడ్జర్షభగాన్ధారమధ్యమాః। పఞ్చమో ధైవతశ్చాథ నిషాద ఇతి సప్త తే॥తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపధనీత్యపరా మతాః॥ఇతి। తైః [స్వరైః, స్ఫుటీభవదుగ్రామవిశేషమూర్చ్ఛనాం] స్ఫుటీభవన్త్యో గ్రామవిశేషాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసఙ్ఘాతభేదానాం త్రయాణాం

మూర్చ్ఛనాః స్వరారోహావరోహక్రమభేదా యస్యాం తాం, [మహతీం] నిజవీణామ్। 'విశ్వావసోస్తు వృహతీ తుమ్బురోస్తు కలావతీ। మహతీ నారదస్య స్యాత్ సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ'॥ఇతి వైజయన్తీ। [ముహుముంహరవేక్షమాణమ్] తన్త్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్నమన్తరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కౌతుకాదనుసన్ధధానమిత్యర్థః। అథ గ్రామలక్షణం,–'యథా కుటుమ్బినః సర్వేఽప్యేకీభూతా భవన్తి హి। తథా స్వరాణాం సన్దోహో గ్రామ్ ఇత్యభిధీయతే। షడ్జగ్రామో భవేదాదౌ మధ్యమగ్రామ ఏవ చ। గాన్ధారగ్రామ ఇత్యేతదృగ్రామత్రయముదాహృతమ్'॥ఇతి। తథాచ—

నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ-

నతీన్ద్రియజ్ఞాననిధిర్నభః సదః।

సమాసదత్ సాదితదత్యసమ్పదః

పదం మహేన్ద్రాలయచారు చక్రిణః॥౧౧॥

—

'నన్ద్యావర్తోఽథ జీమూతః సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః। షడ్ర్జమధ్యమగాన్ధాగస్త్రయాణాం జన్మహేతవః'॥ఇతి। మూర్చ్ఛనాలక్షణఞ్చ,–'క్రమాత్ స్వరాణాం సప్తానామారోహశ్చావరోహణమ్। సా మూర్చ్ఛేత్యుచ్యతే గ్రామస్థా ఏతాః సప్త సప్త చ॥' ఇతి। గ్రామత్రయేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్త మూర్చ్ఛనా ఇత్యేకవింశతిర్మూర్చ్ఛనా భవన్తి। తత్రేహ నామాని తు "నానపేక్షితముచ్యతే" ఇతి ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయాన్న లిఖ్యన్తే ఇతి సర్వమవదాతమ్। అత్ర పుంవ్యాపారమన్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతిక్రాన్తోఽయం శిల్పసౌష్ఠవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే। తేన సహ స్వతఃప్రసిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలాతిశయోక్తిరలఙ్కారః। మా చ మహత్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్చ్ఛాద్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధాభిధానాదసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యరూపకారణం వినాఽపి మృర్చ్ఛనాదికార్యోంత్పత్తిద్యోతనాద్విభావనా వ్యజ్యతే, ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిరితి సంక్షేపః॥౧౦॥

నివర్త్యేతి। [అతీన్ద్రియజ్ఞాననిధిః] అతీన్ద్రియా ఇన్ద్రియమతిక్రాన్తాః, దేశకాలస్వరూపాద్విప్రకృష్టార్థాః। "అత్యాదయః కాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా (వాం)" ఇతి సమాసః। "ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వక్తవ్యః (వాం)" ఇతి విశేష్యలిఙ్గత్వమ్। తేషాం జ్ఞానం తస్య నిధిః, సర్వార్థద్రష్టేత్యర్థః। [కృతానతీన్] కృతప్రణామాన్ [అనువ్రజతః] అనుగచ్ఛతః, నభసి ఆకాశే సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి [నభఃసదః] సురాన్।"సత్సూద్విషద్రుహ"(3।౨।౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్। నివర్త్య] ప్రతిషిధ్య [స] మునిః। [సాదితదైత్యసమ్పదః] సాదితాః విధ్వస్తీకృతాః

పతత్పతఙ్గప్రతిమస్తపోనిధిః-

పురోఽస్య యావన్న భువి వ్యలీయత।

గిరేస్తడ఼ిత్వానివ తావదుచ్చకై-

ర్జవేన పీఠాదుదతిష్ఠదచ్యుతః॥౧౨॥

—

దైత్యానాం సమ్పదో యేన తస్య, [చక్రిణః] కృష్ణస్య [పదం] స్థానం, [మహేన్ద్రాలయచారు] ఇన్ద్రభవనమివ భాసమానం [సమాసదత్] సమాఙ్పూర్వాత్ షదలృధాతోర్లుఙ్। "పుషాది" (3।౧।౫౫ పాం) ఇత్యఙ్। అత్ర "నతీనతీ" "పదః పదమ్" ఇతి చ ద్వయోర్వ్యఞ్జనయుగ్మయోః సకృదావత్త్యా ఛేకానుప్రాసః, అన్యత్న వృత్త్యనుప్రాసః, మహేన్ద్రాలయచారు ఇత్యుపమా చ ఇత్యేషాం సంసృష్టిః॥౧౧॥

పతదితి।—[పతత్పతఙ్గప్రతిమః] పతన్ యః పతఙ్గః సూర్యః స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః। 'పతఙ్గౌ పక్షిసూర్యౌ చ' ఇత్యమరః। [తపోనిధిః] మునిః [అస్య] హరేః [పురో భువి] పురఃప్రదేశే [యావన్న వ్యలీయత] నాతిష్ఠత్, "లీఙ్ గతౌ" ఇతి ధాతోర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి లఙ్। [తావదచ్యుతః హరిః [గిరేః] శైలాత్, తడ఼ితోఽస్య సన్తీతి [తడ఼ిత్వాన్] మేఘః [ఇవ] "మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః" (౮।౨।౯ పాం) ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః। "తసౌ మత్వర్థే" (౧।౪।౧౮ పాం) ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వాన్న జశత్వమ్। [ఉచ్చకైః] ఉన్నతాత్ [పీఠాత్] ఆసనాత్ [జవేనోదతిష్ఠత్]। మునిచరణస్య భూస్పర్శాత్ ప్రాగేవ స్వయముత్థితవాన్। 'ఊర్ధ్వం ప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థవిర ఆయతి।

ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యతే॥' ఇతి శాస్త్రసముస్మరన్నితి భావః।
“ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి” (౧।౩।౨౪ పాం) ఇతి నియమాదిహోర్ధ్వకర్మ్మణి నాత్మనేపదమ్।
“పతత్పతఙ్గ” ఇత్యత్ర పతఙ్గస్య పతనాసమ్భవాదియమభూతోపమా
ఇత్యాచార్యదణ్డిప్రభృతయో బభణుః। అత
ఏవాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలఙ్కారికాః సర్వే వర్ణయన్తి,
గిరేస్తడ఼ిత్వానివ ఇత్యుపమా చ॥౧౨॥

అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణై-
ర్ధృతే కథఞ్చిత్ ఫణినాం గణైరధః।
న్యధాయిషాతామభిదేవకీసుతం
సుతేన ధాతుశ్చరణౌ భువస్తలే॥౧౩॥

తమర్ఘ్యమర్ఘ్యాదికయాఽఽదిపూరుషః
సపర్యయా సాధు స పర్యపూపుజత్।
గృహానుపైతుం ప్రణయాదభీప్సవో
భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః॥౧౪॥

అథేతి।—[అథ] అచ్యుతాభ్యుత్థానానన్తరం [ధాతుః సుతేన] నారదేన [ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణైః] ప్రయత్నోన్నమితాస్తథాఽపి మునిపాదన్యాసభారాదానమన్త్యః ఫణా యేషాం తైః, [ఫణినాం గణైః, అధః] అధఃప్రదేశ [కథఞ్చిద్ధృతే] స్థాపితే [భువస్తలే] భూపృష్ఠే। [అభిదేవకీసుతం] దేవకీసుతమ్ అభి లక్ష్యీకృత్యేత్యర్థః। “లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" (౨।౧।౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। [చరణౌ] పాదౌ। 'పదఙ్ఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [న్యధాయిషాతాం] నిహితౌ। దధాతేః కర్మణి లుఙ్। “స్యసిచ్సీయుట్” (౬।౪।౬౨ పాం) ఇత్యాదినా చిణ్వదిట "ఆతో యుక్ చిణ్కృతాః" (౭।౩।౩౩ పాం) ఇతి యుక్। అత్ర ఫణానాం నమన్నోన్నమనాసమ్బన్ధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సమ్బన్ధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః॥౧॥

తమితి। – [ఆదిపురుషః] పురాణపురుషః। "అన్యేషామపి దృశ్యతే" (౬।౩।౧౩ పాం) ఇతి వా దీర్ఘః। [సః] కృష్ణః, [అర్ఘ్యమ్] అర్ఘం పూజామర్హతీతి అర్ఘ్యః। "దణ్డాదిభ్యో యః" (౫।౧।౬౬ పాం) ఇతి యః। [తం] నారదమ్। అర్ఘార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యమ్। "పాదార్ఘాభ్యాఞ్చ" (౫।౪।౫ పాం) ఇతి యత్ ప్రత్యయః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః', 'షట్ తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే' ఇతి చామరః। అర్ఘ్యమాదిర్యస్యాస్తయా [అర్ఘ్యాదికయా] " శేషాద్వి-

న యావదేతావుపశ్యదుత్థితౌ

జనస్తుషారాఞ్జనపర్వతావివ।

స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే ముని-

శ్చిరన్తనస్తావదభిన్యవీవిశత్॥౧౫॥

భాషా" (౫।౪।౧౫౪ పాం) ఇతి వికల్పేన కప్ప్రత్యయః। [సపర్యయా] పూజయా। 'పూజా నమస్యాపచితిః సపర్యార్చార్హణాః సమాః' ఇత్యమరః। [సాధు] యథా తథా [పర్యపూపుజత్] పరిపూజితవాన్। ణౌ చఙన్తం కర్తృవ్యమ్। యుక్తం చైతదిత్యర్థాన్తరం న్యస్యతి, గృహానితిః।— మనస ఈషిణో [మనీషిణః] సన్తః, పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। [అపుణ్యకృతాం] పుణ్యమకృతవతామ్। "సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః" (౩।౨।౮౯ పాం) ఇతి భూతే క్విప్। [గృహాత్ ప్రణయాదుపేతుమ్, అభీప్సవః] ప్రాప్తుమిచ్ఛవః। ఆప్నోతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః "ఆప్జ్ఞప్యృధాసీత్ (౭।౪।౫౫ పాం) ఇతీకారః। [న భవన్తి] కిన్తు పుణ్యకృతామేవ। అతః కృచ్ఛ్రలభ్యాః సన్తః సవిశేషం పూజ్యా ఇత్యర్థః॥౧౪॥

న యావదితి।—[ఉత్థితావేతౌ] మునికృష్ణౌ [జనః, తుషారాఞ్జనపర్వతావివ] తుషారాఞ్జనయోః పర్వతావివ। [యావన్నోదపశ్యత్] నోత్ప్రేక్షితవాన్ [తావఞ్చిరన్తనః] పురాణః [మునిః] కృష్ణః। పురా కిల భగవాన్ వదరికాఽరణ్యే నారాయణావతారేణ తపసి స్థితవానితి పురాణాత్। "సాయం చిరమ్" (౪।౩।౨౩ పాం) ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః తుడాగమశ్చ। [స్వహస్తదత్తే] స్వహస్తేన దత్తే। [ఆసనే మునిం] నారదం [అభిన్యవీవిశత్]

స్వాభిసుఖేనోపవేశితవాన్। అభినిపూర్వాత్ విశతేర్ణ్యన్తాల్లుజి "ణిశ్రి" (౩।౧।౪౮ పాం) ఇతి చఙ్॥౧౫॥

మహామహానీలశిలారుచః పురో
నిషేదివాన్ కంసకృషః స విష్టరే।
శ్రితోదయాద్రేరభిసాయముచ్చకై-
రచూచురచ్చన్ద్రమసోఽభిరామతామ్॥౧౬॥

విధాయ తస్యాపచితిం ప్రసేదుషః
ప్రకామమప్రీయత యజ్వనాం ప్రియః।

మహామహేతి।–[మహామహానీలశిలారుచః] మహత్యా మహానీలశిలాయాః సింహలద్వీపసమ్భవేన్ద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్ యస్య తస్యేత్యుపమాఽలఙ్కారః। 'సింహలస్థాకరోద్భూతా మహానీలా। తే స్మృతాః' ఇతి భగవానగస్త్యః। [కంసకషః] హరేః [పురః] అగ్రే [ఉచ్చకైః] ఉన్నతే [విష్టరే] ఆసనే। "వృక్షాసనయర్విష్టరః" (౮।౩।౭౩ పాం) ఇతి షత్వమ్। [నివేదివాత్] ఉపవిష్టవాన్। "భాషాయాం సదవసశ్రువః" (౩।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి క్వసుః। [సః] మునిః [అభిసాయం] సాయంకాలాభిముఖమ్। అవ్యయీభావసమాసః। సాయంకాలస్య కార్ష్ణ్యాత్ కృష్ణోపమానత్వమ్। [శ్రితోదయాద్రేః] శ్రిత ఆశ్రిత ఉదయాదిరుదయాచలా యేన తస్య, [చన్ద్రమసోఽభిరామతాం శోభామ్ [అచూచురత్] చోరితవాన్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః। "చుర స్తేయే" "ణిశ్రి" (౩।౧।౪౮ పాం) ఇతి చఙ్। అన్యస్యాన్యధర్మసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ చన్ద్రమసోఽభిరామతామివాభిరామతామిత్యోపమ్యపర్యవసానాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః, స చోక్తోపమయా అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే॥౧౬॥

విధాయేతి।– [యజ్వనాం] యజ్వానో విధినేష్టవన్తః। 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః। "సుయజోర్ఙ్వనిప్" (౩।౨। ౧౦౩ పాం) ఇతి యజిధాతోర్ఙ్వనిప్। తేషాం [ప్రియః] హరిః

[ప్రసేదుషః] ప్రసన్నస్య। “సదేః క్వసుః” ఇత్యుక్తమ్। [తస్య] మునేః [అపచితిం] పూజామ్। 'పూజా నమస్యాపచితిః' ఇత్యమరః। [విధాయ] విశేషేణ మనోవాక్కాయకర్మభిస్తత్పరతయా కృత్వా। [ప్రకామమ్] అత్యర్థమ్ [అప్రీయత] ప్రీతోఽభూత్।

గ్రహీతుమార్యాన్ పరిచర్యయా ముహు-

ర్మహానుభావా హి నితాన్తమర్థినః॥౧౭॥

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో-

ర్నిధాయ పాణావృషిణాభ్యుదీరితాః।

అఘౌఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ-

ర్నతేన మూర్ధ్నా హరిరగ్రహీదపః॥౧౮॥

స కాఞ్చనే యత్ర మునేరనుజ్ఞయా

నవామ్బుదశ్యామతనుర్న్యవిక్షత।

ప్రీయతర్దైవాదికాత్కర్త్రరి లఙ్। మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాన్తరం న్యస్యతి,—[మహానుభావాః] మహాత్మానః [ఆర్యాన్] పూజ్యాన్ [పరిచర్యయా ముహుః, గ్రహీతుం] వశీకర్తుమ్। "గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః" (౭।౨।౩౭ పాం) ఇతీటో దీర్ఘత్వమ్। [నితాన్తమర్థినః] అభిలాషవన్తః [హి] భవన్తి। అర్థనమర్థోఽభిలాషః స ఏషామస్తీతి మత్వర్థ ఇనిః, న తు ణినిః, “కృద్వృత్తేస్తద్ధితవత్తిర్బలీయసీ" ఇతి భాష్యాత్॥౧౭॥

అశేషేతి।—[అశేషతీర్థోపహతాః] అశేషేభ్యస్తీర్థేభ్య ఉపహృతా ఆహృతాస్తథా [కమణ్డలోః] ఉదకపాత్రాదుద్ధృత్యేత్యర్థః; క్రియాన్తరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమణ్డలోః అపాదానత్వమ్। “అస్త్రీ కమణ్డలుః కుణ్డీ” ఇత్యమరః। [పాణౌ నిధాయ ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః] ఆక్షిప్తాః అత ఏవ [అఘౌఘవిధ్వంసవిధౌ] అఘౌఘానాం పాపసమూహానాం విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే [పటీయసీః] సమర్థతరాః। పటుశబ్దాత్ ఈయసుని “ఉగితశ్చ” (౪।౧।౬ పాం) ఇతి ఙీప్। [అపః] జలాని [హరిర్నతేన మూర్ధ్నా, అగ్రహీత్] స్వీకృతవాన్। గ్రహేర్లుఙ్॥౧౮॥

స కాఞ్చనే ఇతి।–[నవామ్బుదశ్యామతనుః, సః] హరిః [మునేరనుజ్ఞయా,

జిగాయ జమ్బూజనితశ్రియః శ్రియం
సుమేరుశృఙ్గస్య తదా తదాసనమ్॥౧౯॥

స తప్తకార్త్తస్వరభస్వరామ్బరః
కఠోరతారాఽధిపలాఞ్ఛనచ్ఛవిః।
విదిద్యుతే బాడవజాతవేదసః
శిఖాభిరాశ్లిష్ట ఇవామ్బుసాం నిధిః॥౨౦॥

కాఞ్చనే] కాఞ్చనవికారే వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః। [యత్ర] ఆసనే [న్యవిక్షత] ఉపవిష్టవాన్। నిపూర్వవిశో లుఙి “నేర్విశః" (౧।౩।౧౭ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్, “శల ఇగుపధాదనిటః క్సః" (౩।౧।౪౫ పాం) ఇతి క్సః। [తదామనం, తదా] హర్యపవేశనసమయే। [జమ్బుజనితశ్రియః] జమ్బూర్నైలఫలవిశేషః। 'జమ్బూః సురభిపత్రా చ రాజజమ్బూర్మహాఫలా' ఇత్యభిధానరత్నమాలాయామ్। తయా జనితా శ్రీర్యస్య తత్తథోక్తస్య। భాషితపుంస్కత్వాత్ పత్రే పుంవద్భావాన్నమభావ। [సుమేరుశృఙ్గస్య శ్రియం జిగాయ] అభిభూతవత్ ఇత్యర్థః। “మన్లిటోర్జ్వః (౭।౩।౫౭ పాం) ఇతి కుత్వమ్। ఉపమాఽనుప్రాసయోః సంసృష్టిః॥౧౯॥

స త ప్తేతి। [తప్తకార్త్తస్వరభాస్వరామ్బరః] తప్తం పుటపాకశోధితం కార్త్తస్వరం సువర్ణమ్। 'రుక్మం కార్త్తస్వరం జామ్బూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తద్వద్భాస్వరం దీప్యమానమమ్బరం యస్య సః, పీతామ్బర ఇత్యర్థః। [కఠోరతారాఽధిపలాఞ్ఛనచ్ఛవిః] కఠారతారాఽధిపస్య పూర్ణేన్దోర్లాఞ్ఛనస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్య సః, ఇత్యుపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః, ఉత్తరపదలోపశ్చ।

రథాఙ్గపాణేః పటలేన రోచిషా-

మృషిత్విషః సంవలితా విరేజిరే।

చలత్పలాశాన్తరగోచరాస్తరో-

స్తుషారమూర్త్తేరివ నక్తమంశవః॥౨౧॥

ప్రఫుల్లతాపిఞ్ఛనిభైరభీషుభిః

శుభైశ్చ సప్తచ్ఛదపాంశుపాణ్డుభిః।

[సః] హరిః। [బాడవజాతవేదమః] బాడవాగ్నేః [శిఖాభిః] జ్వాలాభిః [ఆశ్లిష్టః] వ్యాప్తః [అమ్బసాం నిధిరివ] సముద్ర ఇవ [విదిద్యుతే] బభౌ॥౨౦॥

రథాఙ్గపాణేరితి।—రథాఙ్గం చక్రం పాణౌ యస్య తస్య [రథాఙ్గపాణేః] హరేః। "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః" ఇతి పాణేః పరనిపాతః। [రోచిషాం] ఛవీనాం [పటలేన] సమూహేన [సంవలితాః] మిలితాః [ఋషిత్విషో, నక్తం] రాత్రౌ। సప్తమ్యర్థేఽవ్యయమ్। [తరోః, చలత్పలాశాన్తరగోచరాః] చలతాం పలాశానాం పత్రాణామన్తరాణి వివరాణి గోచర ఆశ్రయో యేషాం తే తుషారా మూర్త్తిర్యస్య తస్య [తుషారమూర్త్తేః] ఇన్దోః [అంశవ ఇవ, విరేజిరే] చకాశిరే॥౨౧॥

ప్రఫుల్లేతి।– ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం వికసితమ్। 'ఫుల్లవికసనే' ఇతి ధాతోః పచాద్యజన్తమ్। ఫలేర్నిష్ఠాయామ్ "అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీవకృశోల్లాఘాః" (౮।౨।౫౫ పాం) ఇతి నిపాతనాత్ ప్రఫుల్లమిత్యేవేతి క్షీరస్వామీ। తాపిఞ్ఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపిఞ్ఛమ్। "ఫలే లుక్" (౪।3।

పరస్పరేణ చ్ఛురితామలచ్ఛవీ

తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః॥౨౨॥

యుగాన్తకాలప్రతిసంహృతాత్మనో-

జగన్తి యస్యాం సవికాశమాసత।

---

౧౬౩ పా౦) ఇతి తద్ధితలుక్। 'విహీనం ప్రసవే సర్వమ్' ఇతి నపుంసకత్వమ్। ‘కాలస్కన్ధస్తమాలః స్యాత్తాపిఞ్ఛోఽపి' ఇత్యమరః। తేన సదృశైః [ప్రఫుల్లతాపిఞ్ఛనిభైః] నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః। అత ఏవ 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ' ఇతి 'నిభసఙ్కాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః। [శుభ్రైః] మఙ్గలైరనుద్వేజకైరిత్యర్థః, [సప్తచ్ఛదపాంశుపాణ్డుభిః] సప్త సప్త చ్ఛదాః పర్ణాని పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః। 'సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛదః' ఇత్యమరః। “సఙ్ఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివత్” ఇత్యుక్తం భాష్యే; శేషం తాపిఞ్ఛవత్। తస్య పుష్పాణి సప్తచ్ఛదాని తేషాం పాంశువత్పాణ్డుభిః శుభ్రైః [అభీషుభిః] అన్యోఽన్యరశ్మిభిః। 'అభీషుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ' ఇతి శాశ్వతః। [పరస్పరేణ] ఛురితే రూషితే అమలే ఛవీ అన్యోఽన్యకాన్తీ యయోస్తౌ। [ఛురితామలచ్ఛవీ] ఛవ్యోరభీషూణామవయవావయవిభావాద్భేదనిర్దేశః। [తౌ] హరినారదౌ [తదా ఏకవర్ణావివ బభూవతుః] ఉభయప్రభామేలనాదుభయోరపి సర్వాఙ్గీణో గఙ్గాయమునాసఙ్గమ ఇవం స్ఫటికేన్ద్రనీలమణిప్రభామేలనప్రాయః కశ్చిదేకో వర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్తా చేయమనయోరేకవర్ణత్వోత్ప్రేక్షా, తయా చ అన్యోఽన్యమేకక్రియాకరణాదన్యోఽన్యాలఙ్కారో వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కార ధ్వనిః॥౨౨॥

యుగాన్తేతి।—[యుగాన్తకాలప్రతిసంహారాత్మనః] యుగాన్తకాలే ప్రతిసంహృతా ఆత్మన్యుపసంహృతాః ఆత్మానో జీవా యేన తస్య [కైటభద్విషః] హరేః [యస్యాం తనో జగన్తి, సవికాశం] సవిస్తరమ్ [ఆసత] అతిష్ఠన్।

తనౌ మముస్తత్ర న కైటభద్విష-

స్తపోధనాభ్యాగమసమ్భవా ముదః॥౨౩॥

నిదాఘధామానమివాధిదీధితిం

ముదా వికాశం మునిమభ్యుపేయుషీ।

విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ

స పుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్॥౨౪॥

'ఆస ఉపవేశనే' లఙ్। [తత్ర] తనౌ దేహే [తపోధనాభ్యాగమసమ్భవాః] తపోధనాభ్యాగమేన సమ్భవన్తీతి సమ్భవాః సమ్భూతాః। పచాద్యచ్। [ముదః] సన్తోషాః [న మముః] అతిరిచ్యన్తే స్మేత్యర్థః। చతుర్దశభువనభరణపర్యాప్తే వపుషి అన్తన మాన్తీతి కవిప్రోఢోక్తిసిద్ధాతిశయేన స్వతఃసిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాదతిశయోక్తిః, సా చ ముదామన్తఃసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్త్యా సమ్బన్ధాసమ్బన్ధరూపా ఇతి తయోః సంసృష్టిః॥౨౩॥

నిదాఘేతి।—[నిదాఘధామానం। నిదాఘరుష్ణం ధామ కిరణో యస్య తథోక్తమ్; 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదామ్బునోరపి' ఇతి విశ్వః। అర్కమ్ [ఇవ, అధిదీధితిమ్। అధికతేజసం [మునిమ్, అభి] అభిలక్ష్య। "అభిరభాగే" (౧।౪।౯౧ పాం) ఇతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, "కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా" (౨।౩।౮ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [ముదా వికాశముపేయుషీ] ఉపగతే। క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। అత ఏవ [అధిశ్రితశ్రిణీ] అధిశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తథోక్తే।" ఇకోఽచి విభక్తౌ" (౭।౧।౭౩ పాం) ఇతి నుమాగమః। [విలోచనే బిభ్రత్]" నాభ్య

సితం సితిమ్నా సుతరాం మునేర్వపు-

ర్విసారిభిః సౌధమివాథ లమ్భయన్।

ద్విజావలివ్యాజనిశాకరాంశుభిః

శుచిస్మితాం వాచమవోచదచ్యుతః॥౨౫॥

స్తౌచ్ఛ్రుతః" (౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః। [సః] హరిః [పుణ్డరీకాక్షః ఇతి] ఏవం [స్ఫుటోఽభవత్]। సూర్యసన్నిధానే శ్రీవికాశభావాదక్ష్ణాం పుణ్డరీకసాధర్మ్యాత్। పుణ్డరీకే ద్వావాక్షిణీ యస్యేత్యవయవార్థలాభే పుణ్డరీకాక్ష ఇతి వ్యక్తమ్। అన్వర్థసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః। బిభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలిఙ్గస్య నిదాఘధామానమివేత్యుపమా-సాపేక్షత్వాదనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౨౪॥

సితమితి। –[అథ] ఉభయోరుపవేశనానన్తరమ్ [అచ్యుతః] హేతు కర్తా [విసారిభిః] అభీక్ష్ణం ప్రసరద్భిః "బహులమాభీక్ష్ణే" (౩।౨।౮౧ పాం) ఇతి ణినిః। [ద్విజావలివ్యాజనిశాకరాంశుభిః] ద్విజావలిర్దన్తపఙ్క్తిః। "దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః" ఇత్యమరః। సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః, తద్రూప ఇత్యర్థః। స చాసౌ నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః [సితం] స్వభావశుభ్రం [మునేర్వపుః, సౌధం] ప్రాసాదమ్ [ఇవ, సుతరామ్] అత్యన్తమ్। "అవ్యయాదాముప్రత్యయః"। [సితిమ్నా] ధావల్యేన, ప్రయోజ్యకర్తా [లమ్భయన్] వ్యాపారయన్, అతిధవలయన్నిత్యర్థః। లభేరత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ "గతిబుద్ధి–" (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుర్న కర్మత్వమ్। తథాఽఽహ వామనః,–"లభేర్గత్యర్థత్వాత్ ణిచ్యణో కర్తుః కర్మత్వాకర్మత్వే" ఇతి। ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్మత్వమేవేతి రహస్యమ్। "లభేశ్చ" (౭।౧।౬౪ పాం) ఇతి నుమాగమః। [శుచిస్మితాం వాచమ్, అవోచత్] ఉక్తవాన్। బ్రువో వచ్యాదేశః లుఙ। "వచ ఉమ్"

హరత్యఘం సమ్ప్రతి హేతురేష్యతః
శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః।
శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం
వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్॥౨౬॥

జగత్యపర్యాప్తసహస్రభానునా
న యన్నియన్తుం సమభావి భానునా।
ప్రసహ్య తేజోభిరసఙ్ఖ్యతాం గతై-
రదస్త్వయా నున్నమనుత్తమం తమః॥౨౭॥

(౭।౪।౨౦ పాం) ఇత్యుమాగమే గుణః। అత్ర సోఢమివేత్యుపమాయాః సితిమ్నా లమ్భయనిత్యసమ్బధే సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తేః ద్విజావలివ్యాజనిశాకరేతి ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ మిథో నైరపేక్ష్యాత్ సంసృష్టిః॥౨౫॥

హరతీతి।—[భవదీయదర్శనం, శరీరభాజాం] ద్రష్టౄణామిత్యర్థః। "భజో" (౩।౨।౬౨ పాం)। [కాలత్రితయే] భూతాదికాలత్రితయే [అపి, యోగ్యతాం] పవిత్రతాం [వ్యనక్తి] గమయతి। కుతః? [సమ్ప్రతి] దర్శనకాలే [అఘం] పాపం [హరతి, ఐష్యతః] భావినః [శుభస్య] శ్రేయసః [హేతుః] తథా [పూర్వాచరితైః] ప్రాగనుష్ఠితైః [శుభైః] సుకృతైః [కృతమ్]। ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేన చ పుంసి సుకృతసమవాయమవగమయతే, అత ఏతాదృశం దర్శనం కస్య న ప్రార్థ్యమితి భావః। అత్ర హరతీత్యాదివాక్యత్రయస్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౨౬॥

జగతీతి।—[జగతి, అపర్యాప్తసహస్రభానునా] అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః సహస్రం భానవః అంశవో యస్య తేన [భానునా] అర్కేణ 'భానవోఽర్కహరాంశవః' ఇతి వైజయన్తీ। [యత్] తమః, [నియన్తుం] నివారయితుం [న సమభావి] న శేకే। భావే లుఙ్। అవిద్యమానముత్తమం యస్మాత్ తత్

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా।

సదోపయోగేఽపి గురుస్త్వమక్షయో

నిధిః శ్రుతీనాం ధనసమ్పదామివ॥౨౮॥

విలోకనేనైవ తవామునా మునే!

కృతః కృతార్థోఽస్మి నివర్హితాంహసా।

[అనుత్తమం] సర్వాధికమ్ [అదః, తమః] మోహాత్మకమితి భావః, [అసఙ్ఖ్యాతాం గతైః స్తేజోభిః, ప్రసహ్య] బలాత్ [త్వయా, నున్నం] ఛిన్నమ్। అతః శ్లాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః। "నుదవిదు"—(౮।౨।౫౬ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాన్నిష్ఠానత్వభావః। అత్రోపమానాద్భానోర్మునేరాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౨౭॥

కృత ఇతి।— [ప్రజాక్షేమకృతా] ప్రజానాం జనానామ్ అపత్యానాశ్చ క్షేమకృతా కుశలకారిణా। 'ప్రజా స్యాత్సన్తతౌ జనే' ఇత్యమరః। [సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా] సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనే చ, నిక్షేపేణ నిధానేన చ నిరాకులాత్మనా స్వస్థచిత్తేన। 'యోగ్యభాజనయోః పాత్రమ్' ఇత్యమరః। [ప్రజాసృజా] బ్రహ్మణా పుత్రిణా చ [త్వం, ధనసమ్పదామివ, శ్రుతీనాం] వేదానాం [సదోపయోగే] దానభోగాభ్యాం వ్యయే [అపి అక్షయః] ఏకత్రామ్నానాదన్యత్రానన్త్యాచ్చేతి భావః। [గురుః] ఉపదేష్టా, సమ్ప్రదాయప్రవర్త్తక ఇతి యావత్, అన్యత్ర—మహాన్। నిధీయత ఇతి [నిధిః] నిక్షేపః [కృతః]। "ఉపసర్గే ఘోః కిః" (3।3।౯౨ పాం) ఇతి కిః। శ్రుతిసమ్ప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతూనాం భవాదృశాం దర్శనం కస్య న శ్లాఘ్యమ్? ఇతి భావః। అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః, ఉపమా త్వయమిత్యనయోః సఙ్కరః॥౨౮॥

విలోకనేనేతి।—హే [మునే ! నిర్వ్యర్థతాంహసా] అపహృతపాప్మనా అత ఏవ [అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం,

తథాఽపి శుశ్రూషురహం గరీయసీ-

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే?॥౨౯॥

గతస్పృహోఽప్యాగమనప్రయోజనం

వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా।

తనోతి నస్తాముదితాత్మగౌరవో
గురూస్తవైవాగమ ఏష ధృష్టతామ్॥౩౦॥

గరీయసీ] అర్థవత్తరాః। "ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరవీయసునౌ" (౫।౩।౩౭ పాం) ఇతి ఇయసున్ప్రత్యయః, "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్, "ప్రియస్థిర" (౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా గురోర్గరాదేశః। [గిరః] తవ వాచోఽపి [శుశ్రూషుః] శ్రోతుమిచ్ఛురస్మి। "శృణోతేః సనన్తాదుప్రత్యయః"। న చేతద్ యథా ఇత్యాహ। [అథవా] తథా హీత్యర్థః। 'అథవేతి పక్షాన్తరప్రసిద్ధ్యోః' ఇతి గణవ్యాఖ్యానాత్। [శ్రేయసి] విషయే [కేన తృప్యతే?] న కేపాపీత్యర్థః। కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావాదితి భావః। భావే లట్॥౨౯॥

ఏవం ప్రియముక్త్వా సమ్ప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన పృచ్ఛతి, గతస్పృహోఽపీతి।—[గతస్పృహః] విరక్త [అపి] త్వమ్ [ఆగమనప్రయోజనం వదేతి వక్తుం, యయా] ధృష్టతయా [వ్యవసీయతే] ఉద్యమ్యతే। స్యతేర్భావే లట్। [ఉదితాత్మగౌరవః] ఉదితముత్పన్నమ్ ఉక్తం వా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యస్మాత్ యేన వా సః, [గురు] శ్లాఘ్యః [ఏష తవ, ఆగమః] ఆగమనమ్ [ఏవ, నః] అస్మాకం [తాం ధృష్టతాం, తనోతి] విస్తారయతి। "తను విస్తారే" లట్। భవతో నిస్పృహత్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః॥౩౦॥

ఇతి బ్రువన్తం తమువాచ స వ్రతీ
న వాచ్యమిత్థం పురుషోత్తమ! త్వయా।
త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః
కిమస్తి కార్యం గురు యోగినామపి॥౩౧॥

ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకం జనై-
రభీక్ష్ణమక్షుణతయాఽతిదుర్గమమ్।

ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన-

స్త్వమగ్రభూమిర్నిరపాయసంశ్రయా॥3౨॥

ఇతి బ్రువన్తమితి।—[ఇతి బ్రువన్తం, తం] హరిం [స, వ్రతీ] మునిః [ఉవాచ]। కిమితి? హే [పురుషోత్తమ !] పురుషేషు శ్రేష్ఠ ! "న నిర్ద్ధారణే" (౨।౨।౧౦ పాం) ఇతి షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః। [త్వయా ఇత్థం] "గతస్పృహోఽపి" ఇత్యాది [న వాచ్యమ్] నిస్పృహస్యాప్యత్ర ప్రయోజనసమ్భవాదితి భావః తదేవాహ, [యోగినామపి త్వమేవ, సాక్షాత్కరణీయః] ప్రత్యక్షీకర్త్తవ్యః [ఇత్యతః] అస్మాదన్యద్ [గురు కార్య్యం కిమస్తి?] న కిఞ్చిదిత్యర్థః। తస్మాన్న ప్రయోజనాన్తరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః॥3౧॥

యదుక్తం యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రఢయతి, ఉదీర్ణరాగేతి।—[ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకమ్] ఉదీర్ణ ఉద్రిక్తో రాగో విషయాభిలాషః స ఏవ, తద్యుక్తశ్చ ప్రతిరోధకః ప్రతిబన్ధకః పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్। 'ప్రతిరోధిపరాస్కన్దిపాటచ్చరసమలిమ్లుచాః' ఇత్యమరః। [అభీక్ష్ణమక్షుస్మతయా] అనభ్యస్తత్వేనాప్రతిహతత్వేన చ। [జనైరతిదుర్గమం మోక్షపథమ్] అపవర్గమార్గం కాన్తారఞ్చ [ఉపేయుషః] ప్రాప్తవతః। "ఉపేయివాన్—" (3।౨।౧౦౯ పాం) ఇత్యాదినా క్వస్వన్తో నిపాతః। [మనస్వినః] సుమనసః ధీరస్య చ। ప్రశంసాయాం విన్। [త్వమ్] ఏవ [నిరపాయసంశ్రయా]

ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై-

ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథఞ్చన।

వహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః

పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః॥33॥

నిరపాయః పునరావృత్తిరహితః సంశ్రయః ప్రాప్తిర్యస్యాః సా తథోక్తా। 'న స పునరావర్త్తతే' ఇతి శ్రుతేః। [అగ్రభూమిః] ప్రాప్యస్థానమ్। 'అగ్రమాలమ్బనే ప్రాప్యే' ఇతి విశ్వః। 'సోऽహమ్' ఇత్యాది శ్రుతేస్తత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వాదితి భావః। తస్మాన్ముముక్షూణామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్। 'తమేవ విదిత్వాऽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతే అయనాయ' [శ్వేతాం ఉపం 3 అధ్యాం ౮ మన్త్రః] ఇతి శ్రుతేః। యథా కస్యచిత్ కుతశ్చిత్సఙ్కటాత్ నిర్గతస్య కేనచిత్ కాన్తారేణ గతస్య కిఞ్చిన్నిర్బాధస్థానప్రాప్తిరభయాయ కల్పతే, తథా త్వమపి ముముక్షోరిరితి ధ్వనిః॥3౭॥

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారాన్మోక్షో నాస్మత్సాక్షాత్కారాదిత్యాశఙ్కా సోऽపి త్వమేవేత్యాహ, ఉదాసితారమితి। [పురావిదః] పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః [త్వాం, నిగృహీతమానసైః] అన్తర్నిబద్ధచిత్తైర్యోగిభిః ఆత్మని అధి ఇత్యధ్యాత్మమ్; విభక్త్యర్థేऽవ్యయీభావః "అనశ్చ" (౫।౪।౧౦౮ పాం) ఇతి సమాసాన్తష్టచ్। అధ్యాత్మం యా దృగ్ జ్ఞానం తథా [అధ్యాత్మదృశా] ప్రత్యగ్దృష్ట్యా [కథఞ్చన, గృహీతం] సాక్షాత్కృతమ్। కేన రూపేణ గృహీతమిత్యత ఆహ,—[ఉదాసితారం] ఉదాసీనమ్ ప్రకృతౌ స్వార్థప్రవృత్తాయామపి స్వయమప్రాకృతత్వాదస్పృష్టమిత్యర్థః ఆసేస్తృచ్। వికారేభ్యో వహిః [వహిర్వికారం] మహదాదిభ్యః పృథగ్కృతమిత్యర్థః। "అపపరివహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా" (౨।౧।౧౨ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। కిఞ్చ [ప్రకృతేః] త్రైగుణ్యాత్మనో మూలకారణాత్। [పృథగ్] భిన్నమ్। 'ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు ప్రధానే

నివేశయామాసిథ హేలయోద్ధృతం

ఫణాభృతాం ఛాదనమేకమోకసః।

జగత్త్రయైకస్థపతిస్త్వముచ్చకై-

రహీశ్వరస్తమ్భశిరఃసు భూతలమ్॥3౪॥

మూలకారణే' ఇతి యాదవః। పురా భవం [పురాతనమ్] అనాదిమ్। "సాయఞ్చిరమ్" (౪।3।౨3 పాం) ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః। [పురుషం] పురుషపదవాచ్యం విజ్ఞానఘనం [విదుః] విదన్తి। "విదో లటో వా" (3।౪।౮3 పాం) ఇతి ఝేరుసాదేశః। యథాహుః,–

'మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త। షోకశకస్తు వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥' (సాంఖ్యం తం కౌం ౩ కాం) ఇతి। 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణామ్' [శ్వేతాం ఉపం ౪ అధ్యాం ౫మన్త్రః] ఇత్యాది శ్రుతిశ్చ। సోఽపి త్వమేవ 'తత్త్వమసి' [ఛాన్దోం ఉపం ౬ అధ్యాం ౮ ఖణ్డ ౭ మన్త్రః] ఇత్యాదివాక్యైరైక్యశ్రవణాత్। తస్మాత్ త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సుష్ఠూక్తమితి భావః॥౩౩॥

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూపముక్త్వా సమ్ప్రతి ప్రస్తోతోపయోగితయా సగుణమాశ్రిత్య షడ్భిః స్తౌతి, నివేశయామాసిథేతి।—[జగత్త్రయైకస్థపతిః] జగత్త్రయస్య ఏకస్థపతిరేకాధిపతిః ఏకశిల్పీ చ। 'స్థపతిరధిపతౌ తక్ష్ణి వృహస్పతిసచివయోః' ఇతి వైజయన్తీ। [త్వం హేలయోద్ధృతం] వరాహావతారే ఇతి భావః। [ఫణాభృతామ్, ఓకసః] ఆశ్రయస్య సద్మనశ్చ। 'ఓకః మద్మని చాశ్రయే' ఇతి విశ్వః। [ఏకం, ఛాదనమ్] ఆవరణం [భూతలమ్, ఉచ్చకైః] ఉన్నతేషు చ [అహీశ్వరస్తమ్భశిరఃసు] అహీశ్వరః శేష ఏవ స్తమ్భః తస్య శిరఃసు మూర్ద్ధసు అగ్రేషు చ ఫణాసహస్రేష్వితి భావః। [నివేశయామాసిథ] నివేశితవానసి। విశతేర్ణ్యన్తాత్ లిటి థల్। "కృఞ్చానుప్రయుచ్యతే లిటి" (౩।౧।౪౦ పా) ఇత్యస్తేరనుప్రయోగః। అత్ర శ్లిష్టాశ్లిష్టరూపకయోర్హేతుహేతుమద్భావాచ్ఛిష్టం పరమ్పరితరూపకమ్॥౩౪॥

అనన్యగుర్వాస్తవ కేన కేవలః

పురాణమూర్త్తేర్మహిమాఽవగమ్యతే?।

మనుష్యజన్మాఽపి సురాసురాన్ గుణై-

ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః॥౩౫॥

లఘూకరిష్యన్నతిభారభఙ్గురా-

మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః।

అనన్యేతి।—న విద్యతేఽన్యో గురుర్యస్యాస్తస్యా [అనన్యగుర్వాః] ఇత్యనీకారాన్తః పాఠః। సమాసాత్త్రాప్ జీషి "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్రసఙ్గః స్యాత్,

పశ్చాత్త్వనుపసర్జనాధికారాత్ “వోతో గుణవచనాత్ (౯।౧।౪౪ పాం) ఇతి న ప్రాప్నోతి, "జీతి హ్రస్వశ్చ" (౧।౪।౬ పాం) ఇతి వా నదీసంజ్ఞాత్వాత్ “ఆణ్నద్యాః" (౭।౩।౧౧౨ పాం) ఇత్యాడాగమః। కేచిత్తు “సమామాన్తవిధిరనిత్యః” ఇతి కపం వారయన్తి। తస్యాః సర్వోత్తమాయాః। [తవ పురాణమూర్తేః] అమానుషస్వరూపస్య [కేవలః] కృత్స్నః। 'కేవలః కృత్స్నః ఏకః స్యాత్ కేవలశ్చావధారణే' ఇతి విశ్వః। [మహిమా కేనావగమ్యతే?] న కేనాపీత్యర్థః। కుతః?—మనుష్యాజ్జన్మ యస్య సః [మనుష్యజన్మా అపి భవాన్] "అవర్జ్యో హి బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః" ఇతి వామనః। [భవచ్ఛేదకరైః] సంసారనివర్తకైః। [గుణైః] జ్ఞానాదిభిః [సురాసురాన్] సురాసురవిరోధస్య కార్యోంపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్ “యేషాఞ్చ విరోధః శాశ్వతికః" (౨।౪।౯పాం) ఇతి న ద్వన్ద్వైకవద్భావ ఇత్యాహుః। [అధః కరోతి]। “ శేషే ప్రథమః” (౧।౪।౧౦౮ పాం) ఇతి ప్రథమపురుషః। భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన శేషత్వాదితి। మానుష ఏవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిమ్? ఇతి తాత్పర్యార్థః। ద్వితీయార్ద్ధేఽసకృద్వ్యఞ్జనావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః॥౩౫॥

లఘూకరిష్యన్నితి।—[త్వమ్, అతిభారభఙ్గురామ్] అతిభారేణ ఊర్జేన

ఉదూఢలోకత్రితయేన సామ్ప్రతం
గురుర్ధరిత్రీ క్రియతేతరాం త్వయా॥౩౬॥

నిజౌజసోజ్జాసయితుం జగద్ద్రుహా-
ముపాజిహీథా న మహీతలం యది।
సమాహితైరప్యనిరూపితస్తతః
పదం దృశః స్యాః కథమీశ! మాదృశామ్?॥౩౭॥

స్వరూపేణ భఙ్గురాం స్వయం భజ్యమానామ్। “భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్” (౩।౨।౧౬౧ పాం) ఇతి ఘురచ్ప్రత్యయః। “భఙ్గురః కర్మకర్తరి” ఇతి వామనః। [అమూం] భవమిత్యర్థః।

[లఘుకరిష్యత్। నిర్భాగం కరిష్యత్ [కిల] “కృభ్వస్తియోగే” (౫।౪।౫౦ పాం) ఇత్యాదినా అభూతతద్భావే చ్విః, "చ్వౌచ" (౭।౪।౨౬ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [త్రిదివాత్] తృతీయా ద్యౌస్త్రిదివః స్వర్గస్తస్మాత్। వృత్తివిషయే సఙ్ఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్। [అవాతరః] అవతీర్ణోఽసి। [సామ్ప్రతం] సమ్ప్రతి। ఉదూఢలోకత్రితయేన। కుక్షావితి శేషః। [త్వయా ధరిత్రీ, గురుః] పూజ్యా భారవతీ చ [క్రియతేతరామ్] అతిశయేన క్రియతే। "తిఙశ్చ" (౫।౩।౫౬ పాం) ఇతి తరప్। “కిమేత్తిఙవ్యయఘాత్—" (౫।౪।౧౧ పాం) ఇత్యాదినా ఆముప్రత్యయః। లఘుకర్త్రా గురుకర్త్రేతి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః। 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్॥౩౬॥

నిజేతి।–[నిజౌజసా] స్వతేజసా। జగద్ద్రుహం] జగద్భ్యో ద్రుహ్యన్తీతి జగద్ద్రుహః కంసాదయః। "సత్సూద్విష—" (౩।౨।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్। తేషాం [ఉజ్జామయితుం] తాన్ హింసితుమిత్యర్థః, "జాసినిప్రహణ– ” (౨।౩।౫౬ పాం) ఇత్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ। "జసు హింసాయామ్” ఇతి చురాదిః। [మహీతలం నోపాజిహీథాః యది] నావ-

ఉపప్లుతం పాతుమదో మదోద్ధతై-

స్త్వమేవ విశ్వమ్భర! విశ్వమీశిషే।

ఋతే రవేః చాలయితుం క్షమేత కః

క్షపాతమస్కాణ్డమలీమసం నభః?॥౩౮॥

తరేశ్చేత్। “ఓహాఙ్ గతౌ" లఙి థాసి రూపమ్। [తతః] తర్హి [సమాహితైః అపి] సమాధినిష్ఠైరపి। సకర్మకాదప్యాశితాదివదవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః; అథవా మమాహితేః సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః। విభక్తధనేషు 'విభక్తా భ్రాతరః' ఇతివదుత్తరపదలోపో ద్రష్టవ్యః। "గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోపః" ఇతి కైయటః। [అనిరూపితః] అగృహీతస్త్వమ్ [ఈశ ! సాదృశాం] చర్మచక్షుషామితి భావః। వినయోక్తిరియమ్। [దృశః] దృష్టేః [పదం] గోచరః [కథం స్యాః?] న కథఞ్చిదిత్యర్థః। తస్మాత్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవాగమనప్రయోజనమితి భావః॥౩౭॥

నను కోఽయం నియమో యన్మమైవాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశఙ్క్య అనన్యసాధ్యత్వమేవాహ, ఉపప్లుతమితి। –విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వమ్భరః తత్సమ్బుద్ధౌ, హే [విశ్వమ్భర !] విశ్వత్రాతః! “సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి–” (౩।౧।౪౬ పాం) ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే, “అరుర్ద్విషత్—" (౬।౩।౬౭ పాం) ఇత్యాదినా ముమాగమః। [మదోద్ధతైః] కంసాదిభిః। ఉపప్లుతం పీడ్ఀితమ్ [అదః విశ్వం పాతుం త్వమేవ, ఈశిషే] శక్తోఽసి, విశ్వమ్భరత్వాదితి భావః। "ఈశ ఐశ్వర్యే" లటి థాసి రూపమ్। అత్ర వైధర్మ్యేణ

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం బధా-

జ్జనో మృగాణామివ యత్తవ స్తవమ్।

హరే! హిరణ్యాక్షపురఃసరాసుర-

ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా॥౩౯॥

దృష్టాన్తమాహ,– [క్షపాతమస్కాణ్డమలీమసం] క్షపాయాస్తమస్కాణ్డేస్తమోవర్గః। ‘కాణ్డోఽస్త్రీ దణ్డబాణార్వవర్గావసరవారిషు' ఇత్యమరః। “కస్కాదిషు చ” (౮।౩।౪౮ పాం) ఇతి విసర్జనీయస్య సత్వమ్। మలోమసం మలినమ్। 'మలీమసం తు మలినం కఞ్చరం మలదూషితమ్' ఇత్యమరః। "జ్యోత్స్నాతమిస్రా–" (౫।౨।౧౧౪ పాం) ఇత్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః। [నభః క్షాలయితుం, రవేః ఋుతే] రవిం వినా। “అన్యారాదితరర్తే—” (౨।౩।౨౯ పాం) ఇతి పఞ్చమీ। [కః క్షమేత] శక్నుయాత్? న కోఽపీత్యర్థః। అత్ర వాక్యద్వయే సమానధర్మస్యైకస్యైశిషే క్షమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుభావేన నిర్దేశాత్ తత్రాపి వ్యతిరేకముఖత్వాద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తూపమాఽలఙ్కారః। తదుక్తమలఙ్కారసర్వస్వే,– “వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథఙ్నిర్దేశ ప్రతివస్తూపమా" ఇతి॥౩౮॥

కరోతీతి।—కిఞ్చ, [జనో మృగాణామివ కంసాదిమహీభృతాం బధాత్] హేతోః [స్తవం] స్తోత్రమ్। ‘స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిః' ఇత్యమరః। [కరోతి] ఇతి [యత్] హే। [హరే! హే కృష్ణ! హే సింహేతి చ గమ్యతే। [సా] స్వతిక్రియా [హిరణ్యాక్షపురఃసరాసురద్విపద్విషః। హిరణ్యాక్షపురఃసరాః హిరణ్యాక్షప్రభృతయో యే అసురాస్త ఏవ ద్విపాస్తేషాం ద్విషః, హన్తురిత్యర్థః। తస్య [తవ, ప్రత్యుత! వైపరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానాత్। [తిరస్క్రియా]

అవమానః! యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్। సేతి విధేయలిఙ్గమ్। గజఘాతిన సింహస్య మృగబధవర్ణనమివ మహాసురహన్తుస్తవ కంసాదిక్షుద్రనృపబధవర్ణనం తిరస్కార ఏవ ఇత్యర్థః। అత్ర అసురద్విపానామితి హరిదేవ హరిరితి శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకం మృగాణామివేత్యుపమయాఽఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్య్యత॥౩౯॥

ప్రవృత్త ఏవ స్వయముజ్ఝితశ్రమః

క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విషామసి।

తథాఽపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథస్త్వదాభాషణలోలుపం మనః॥౪౦॥

తదిన్ద్రసన్దిష్టముపేన్ద్ర! యద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీనముచ్యతే।

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా-

మహిద్విషస్తద్భవతా నిశమ్యతామ్॥౪౧॥

ఏవం స్తుత్వా దేవమభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వక్తుముపోద్ఘాతయతి, ప్రవృత్త ఇతి।—త్వమ్, [ఉజ్ఝితశ్రమః। త్యక్తశ్రమః సన్ [క్రమేణ, భువనద్విషాం] భువనాని ద్విషన్తీతి భువనద్విషః దుష్టాస్తేషాం [పేష్టుం] తాన్ హింసితుమిత్యర్థః। "జాసినిప్రహణ– " (౨।౩।౫౬ పాం) ఇత్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ। [స్వయమ్] అపరప్రేరిత [ఏవ ప్రవృత్తోఽసి]। ఏవం తర్హి పిష్టపేషణం కిమితి చేత్ తత్రాహ— [తథాఽపి] స్వతః ప్రవృత్తత్వేఽపి [మిథః] రహసి। [త్వదాభాషణలోలుపం] త్వదాభాషణే త్వయా సహ సంలాపే లోలుపం లుబ్ధమ్ 'లుబ్ధోఽభిలాషుకస్తృష్ణక్ సమౌ లోలుపలోలుభో' ఇత్యమరః। [మనో మాం వాచాలతయా] సహ [యునక్తి] వాచాలం కరోతీత్యర్థః। కుత్సితాః వాచో బహ్వ్యోఽస్య సన్తీతి వాచాలః। "ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి" (౫।౨।౧౨౫ పాం) ఇత్యాలచ్। 'స్యాజ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్' ఇత్యమరః॥౪౦॥

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే, తదితి।—[తత్] తస్మాదిన్ద్రముపగతః ఉపేన్ద్రః ఇన్ద్రావరజః తత్సమ్బోధనే, హే [ఉపేన్ద్ర!] అత ఏవ [ఇన్ద్రసన్దిష్టం] శ్రోతవ్యమితి భావః। కిఞ్చ, విశ్వస్మై జనాయ హితం [విశ్వజనీనమ్]। "ఆత్మన్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ ఖః" (౫।౧।౯

అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం

భియాం తనూజస్తపనద్యుతిర్దితేః।

యమిన్ద్రశబ్దార్థనిసూదనం హరే-

ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే॥౪౨॥

పాం) ఇతి ఖః। (యద్వచః, క్షణం] న తు చిరం, [మయోచ్యతే, తద్] వచః [అహిద్విషః। వృత్రఘ్నః। 'సర్పే వృత్రాసురేఽప్యహిః' ఇతి వైజయన్తీ। [సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం] ధురన్ధరత్వం [గతేన] అతోఽపి [భవతా నిశమ్యతామ్]। ప్రార్థనాయాం లోట్। ధురం వహతీతి ధుర్యః। "ధురో యడ్ఢకౌ" (౪।౪।౭౭పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। స్ఫుటమత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౪౧॥

అథ శిశపాలో హన్తవ్య ఇతి వక్తుం తస్యావశ్యబధ్యత్వేఽనన్యబధ్యత్వజ్ఞాపనోపయికతయా ఔద్ధత్యప్రకటనార్థం జన్మాన్తరవృత్తాన్తం తావదుద్ఘాటయతి, అభూదితి। [ప్రతిపక్షజన్మనాం। ప్రతిపక్షాచ్ఛత్రోః జన్మ యాసాం తాసాం [భియామ్, అభూమిః] అవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః। [తపనద్యుతిః] సూర్యప్రతాపః [దితేస్తనూజః] దైత్యః [అభూత్]। కోఽసావత ఆహ,—[హరేః] ఇన్ద్రస్య [ఇన్ద్రశబ్దార్థనిసూదనమ్] ఇన్దతీతి ఇన్ద్రః। "ఇది పరమైశ్వర్యే, ఋజ్రేన్ద్ర–" (ఉం పాం ౨।౨౮ సూం) ఇత్యాదినా రన్ప్రత్యయాన్తః ఔణాదికనిపాతః। తస్య ఇన్ద్ర ఇతి శబ్దస్యేన్ద్ర ఇతి సంజ్ఞాపదస్య యోఽర్థః పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిసూదనం నివర్త్తకమ్। కర్త్తరి ల్యుట్। హరేరైశ్వర్యనిహన్తారమిత్యర్థః। [యం] దైత్యం హిరణ్యపూర్వం కశిపుం] కశిపుశబ్దం [ప్రచక్షతే] హిరణ్యకశిపుమాహురిత్యర్థః। అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వకత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ, న తు సంజ్ఞినస్తదర్థస్యేతి, శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య

ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యార్థదోషమాహుః। “యదేవావాచ్యవచనమవాచ్యవచనం హి తత్” ఇతి సమాధానమ్। ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణార్థలక్షణేతి కథఞ్చిత్ సమ్పాద్యమిత్యుక్తమస్మాభిః, “దేవపూర్వం గిరిం తే” ఇతి। 'ధనురుపపదమస్మై।

సమత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్।

భయస్య పూర్వావతరస్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత॥౪౩॥

వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే సఞ్జీవన్యాం ఘణ్టాపథే చ, విశేషశ్చాత్ర,—యం దైత్యముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేన ప్రయుజ్యతే॥౪౨॥

సమత్సరేణేతి। –[సమత్సరేణ] అన్యశుభద్వేషసహితేన। 'మత్సరోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః। అస్యతీత్యసురః “అసేరురన్” (ఉం పాం ౧।౪౩ సూం)। [అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ] చిరకాలేన। 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాః' ఇత్యమరః। [ప్రథమాభిధేయతాముపేయుషా] అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన। [తరస్వినా] బలవతా। 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతి విశ్వః। [యేన] హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదన్తీతి తేషాం [ద్యుసదాం] దేవానాం, [మనస్సు భయస్య, పూర్వావతరః] ప్రథమప్రవేశః। “ఋదోరప్” (౩।౩।౫౭ పాం) ఇత్యప్। [న్యధీయత] నిహితః। ధాఞః కర్మ్మణి లఙ్। అస్మాదేవ దేవానాం ప్రథమం భయస్యోత్పత్తిరభూదిత్యర్థః॥౪౩॥

దిశామధీశాంశ్చతురో యతః సురా-

నపాస్య తం రాగహృతాః సిషేవిరే।

అవాపురారభ్య తతశ్చలా ఇతి

ప్రవాదముచ్చైరయశస్కరం శ్రియః॥౪౪॥

పురాణి దుర్గాణి నిశాతమాయుధం
బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కఞ్చుకాః
స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం
గణైర్యమాశఙ్క్య తదాది చక్రిరే ॥౪౫॥

దిశామితి। [శ్రియః] సమ్పదః [యతః] యదేత్యర్థః। [దిశామధీశాన్] దిక్పతీనపి [చతురః, సురాన్] ఇన్ద్రవరుణయమకువేరాన్ [అపాస్య] త్యక్త్వా [తం] హిరణ్యకశిపుం [రాగహృతాః] అనురాగాకృష్టాః సత్యః, న తు బలాదితి భావః। [సిషేవిరే] యతో వీరప్రియాః శ్రియః ఇతి భావః। [తతః ఆరభ్య] తదాప్రభృతి అయశః కరోతీతి। [అయశస్కరం] దుష్కీర్త్తిహేతుమిత్యర్థః। "కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు" (౩।౨।౨౦ పాం) ఇతి టప్రత్యయః। “అతః కృకమి–” (౮। ౩। ౪౬ పాం) ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వమ్। [ఉచ్చైః] ప్రచురం [చలాః] అస్థిరాః [ఇతి, ప్రవాదం] జనాపవాదమ్। [అవాపుః]। దిగీశానామపి సర్వస్వహారిత్వాత్ తదౌద్ధత్యస్య ప్రాకట్యమితి భావః ॥౪౪॥

పురాణీతి।—[చ] కిఞ్చ, [నాకినాం] సురాణాం [గణైః, యం] హిరణ్యకశిపుమ్ [ఆశఙ్క్య] బాధకత్వేనోత్ప్రేక్ష్య స కాలః ఆదిర్యస్మింస్తత్ [తదాది] తదాప్రభృతి [స్వరూపశోభైకఫలాని] స్వరూపశోభైవైకం

స సఞ్చరిష్ణుర్భువనాన్తరేషు యాం
యదృచ్ఛయాఽశిశ్రియదాశ్రయః శ్రియః।
అకారి తస్యై ముకుటోపలస్ఖలత్-
కరైస్త్రిసన్ధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః ॥౪౬॥

ఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం యేషు తేషాం సురాదీనామిత్యర్థః, తాని తథోక్తాని। ప్రాగీదృగసాధ్యశత్రోరభావాదితి భావః। “నపుంసకమనపుంసకేన– ” (౧।౨।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా నపుంసకశేషః। [పురాణి, దుర్గాణి] ప్రాకారపరిఖాదినా అగమ్యాని [చక్రిరే] “సుదురోరధికరణే” (వాం) ఇతి గమేర్డః। [ఆయుధం, నిశాతం] నిశితం "చక్రే" ఇతి విభక్తివిపరిణామేనాన్వయః। 'శో తనకరణే' ఇతి ధాతోః క్తః, “శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్” (౭।౪।౪౧ పాం) ఇతి ఇత్వవికల్పాత్ పక్షే ఆత్త్వమ్। [బలాని] సైన్యాని [శూరాణి] శౌర్యవన్తి చక్రిరే సమ్పాదితాని [కఞ్చుకా.] వారబాణాః, లోహవర్మాణీత్యర్థః, 'కఞ్చుకో వారబాణోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః। [ఘనాః] టుర్భేదాః చక్రిరే। ఇత్థం నిత్యసన్నద్ధా జాగ్రతి స్మేత్యర్థః॥౪౫॥

స ఇతి।—అన్యేషు భువనేషు [భువనాన్తరేషు] "సుప్సుపా" ఇతి సమాసః। [సఞ్చరిష్ణుః] సఞ్చరణశీలః। “అలఙ్కృఞ్–” (౩।౨।౧౩౬ పాం) ఇత్యాదినా చరేరిష్ణుచ్। [శ్రియః] లక్ష్మ్యాః। [ఆశ్రయః, సః] హిరణ్యకశిపుః [యదృచ్ఛయా] స్వైరవత్త్యా। 'యదృచ్ఛా స్వైరవృత్తిః' ఇత్యమరః। [యాం] దిశమ్, [అశిశ్రియత్] అగమత్। శ్రయతేర్లుఙ్ “ణిశ్రి– ” (౩।౧।౪౮ పాం) ఇత్యాదినా చఙి ద్విర్భావః ఇయఙాదేశః। [ముకుటోపలస్ఖలత్కరైః] ముకుటోపలేషు మౌలిరత్నేషు స్ఖలన్తః కరాః యేషాం తైః,

సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా

నృసింహ ! సైంహీమతనుం తనుం త్వయా।

స ముగ్ధకాన్తాస్తనసఙ్గభఙ్గురై-

రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః॥౪౭॥

శిరసి బద్ధాఞ్జలిభిరిత్యర్థః। 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్నే' ఇతి విశ్వః। తిస్రో దశా బాల్యకౌమారయౌవనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః [త్రిదశైః] దేవైః; యద్వా– త్రిర్దశ పరిమాణమేషామ్ ఇతి “బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్” (౫।౪।౭౩ పాం) ఇతి సమాసాన్తః డచ్। తిస్రః సన్ధ్యాః సమాహృతాః [త్రిసన్ధ్యమ్]। "తద్ధితార్థోత్తరపద—" (౨।౧।౫౧

పాం) ఇత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః। 'ద్విగురేకవచనమ్' (౨।౪।౧ పాం) వా టాబన్త ఇతి పక్షే నపుంసకత్వమ్, "అత్యన్తసంయోగే చ (౨।౧।౨౮ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [తస్యై దిశే। "నమఃస్వస్తి– " (౨।౩।౧౬ పాం) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। [నమః] నమస్కారః [అకారి] కృతమ్। కృఞః కర్మణి లుఙ్। "చిణ్ భావకర్మణోః" (౩।౧।౬౬ పాం) ఇతి చిణ్। సన్ధ్యావన్దనేఽపి దిజ్నియమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయాత్ తస్యై దిశే నమస్కారః కృత ఇతి భావః॥౪౬॥

అథ సోఽపి త్వయైవ హృత ఇత్యాహ, సటాచ్ఛటేతి।— హే [నృసింహ!] నా సింహ ఇవ ఇతి ఉపసితసమాసః। నా చాసౌ సింహశ్చేత్యపి ప్రస్తావాత్। సింహస్యేమాం [సైంహీం, తనుం] కాయం [బిభ్రతా] నృసింహావతారభాజేత్యర్థః। కిమ్భూతామ్? [అతనుం] విస్తీర్ణామ్। అత ఏవ [సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన] సటాచ్ఛటాభిః కేశరసమూహైః, భిన్నా ఘనా మేఘా యేన। అభ్రఙ్కషవిగ్రహత్వాదితి భావః। "సటా జటాకేశరయోః" ఇతి, "తనుః కాయే కృశేఽల్పే చ" ఇతి చ విశ్వః। [త్వయా, సః] దైత్యః [ముగ్ధకాన్తాస్తనమఙ్గభఙ్గురైః] ముగ్ధౌ నవౌ, 'ముగ్ధః సౌమ్యే నవే మూఢ‌ే' ఇతి వైజయన్తీ। యౌ కాన్తా-

వినోదమిచ్ఛన్నథ దర్పజన్మనో-

రణేన కణ్డూవ్స్విదశైః సమం పునః।

స రావణో నామ నికామభీషణో

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః॥౪౮॥

స్తనౌ తయోః సఙ్గేనాపి భఙ్గురైః కుటిలైః [నఖైః, ఉరోవిదారమ్] ఉరో విదార్య్య। "పరిక్లిశ్యమానే చ" (౩।౪।౫౫ పాం) ఇతి ణముల్ప్రత్యయః [ప్రతిచస్కరే] హతః। కిరతేః కర్మణి లిట్ "ఋచ్ఛత్యౄతామ్" (౭।౪।౧౧ పాం) ఇతి గుణః, "హింసాయాం ప్రతేశ్చ" (౬।౧।౧౪౧ పాం) ఇతి సుడ‌ాగమః। వజ్రకఠినోఽపి నఖైర్విదారిత ఇతి వాఙ్మనసయోరగోచరసహిమ్న స్తే కిమసాధ్యమితి భావః॥౪౭॥

అథాస్య జన్మాన్తరచేష్టితాన్యాచ ష్టే, వినాదమితి। [అథ, సః] హిరణ్యకశిపుః [పునః] భూయోఽపి [త్రిదశైః మమం] సహ। 'సాకం సార్ద్ధం మమం సహ' ఇత్యమరః। [రణేన, దర్పజన్మనః] దర్పాదన్తఃసారాజ్జన్మ యస్యాస్తస్యాః। [కణ్డ్వా] భుజకణ్డుతేః। [వినోదమ్] అపనోదమ్ [ఇచ్ఛన్]। ప్రాగ్భవనఖక్షర్తంస్తదపనోదాభావాదిత్యథః। [దివః] స్వర్గస్య। [క్షతరక్షణం] క్షతం నష్టం, నాశితం వా, రక్షణం రక్షా యస్మాత్ యేన వా తత్। క్షతద్యురచణమిత్యర్థః। సాపేచత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః। అనేన దేవ-

ప్రభుర్బుభూషుర్భువనత్రయస్య యః

శిరోఽతిరాగాద్దశమం చికర్త్తిషుః।

అతర్కయద్విఘ్నమివేష్టసాహసః

ప్రసాదమిచ్ఛాసదృశం పినాకినః॥౪౯॥

—

సర్వస్వాపహారిత్వముక్తమ్। [నికామభీషణః] భీషయత ఇతి భీషణః। నన్ద్యాదిత్వాత్ ల్యుః। "భియో హేతుభయే షుక్" (౭।౩।౪౦ పాం) ఇతి షుక్। నికామం భీషణః। "సుప్సుపా" (౨।౧।౪ పాం) ఇతి సమాసః। [రావణో నామ] రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం [రక్షో బభూవ] రాక్షసయోనో జాత ఇత్యర్థః। విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణ ఇతి విగ్రహః। "తస్యాపత్యమ్" (౪।౧।౯౨ పాం) ఇత్యణి కృతే "విశ్రవసో విశ్రవణరవణో" ఇతి ప్రకృతేః రవణాదేశః। పౌరాణికాస్తు రావయతీతి వ్యుత్పాదయన్తి; తదుక్తముత్తరకాణ్డే,–"యస్మాల్లోకత్రయం చైతద్ రావితం భయమాగతమ్। తస్మాత్ త్వం రావణో నామ నామ్నా వీరో భవిష్యమి॥' ఇతి। రోతేర్ణ్యన్తాత్ కర్త్తరి ల్యుట్। రావణరక్షసోర్నియతలిఙ్గత్వాద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలిఙ్గతా॥౪౮॥

అథాస్యోద్ధత్యమష్టాదశశ్లోకైరాచ ష్టే ప్రభురితి। [యః] రావణః [భువనత్రయస్య, ప్రభుః] స్వామీ [బుభూషుః] భవితుమిచ్చుః। భువః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। అతిరాగాత్ ఉన్మాహాత్, న తు ఫలవిలమ్బననిర్వేదాదితి భావః। [దశమం శిరః, చికర్త్తిషుః] కర్త్తితుం ఛేత్తుమిచ్ఛ। "కృతీ ఛేదనే" ఇతి ధాతోః మన్నన్తాదుప్రత్యయః। [ఇష్టమాహమః] ప్రియసాహమః అత ఏవ [ఇచ్ఛాసదృశమ్] ఇచ్ఛాఽనురూపం [పినాకినః ప్రసాదం] వరం [విఘ్నమివ, అతర్కయత్] ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికత్వోక్తిః। ఇత ఆరభ్య శ్లోకషట్కేఽపి యచ్ఛబ్దస్య "స రావణో

నామ రక్షో బభూవ" ఇతి పూర్వేణాన్వయః। రఙ్గరాజస్తు 'న చక్రమస్యాక్రమతాధికన్ధరమ్' ఇతి ఉపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ; తదసత్,– "గుణానాఞ్చ పరార్థత్వాదసమ్బన్ధః సమత్వాత్ స్యాత్" ఇతి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం

సముత్క్షిపన్ యః పృథివీభృతాం వరం

వరప్రదానస్య చకార శూలినః।

త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససమ్భ్రమ-

స్వయఙ్గ్రహాశ్లేషసుఖేన నిష్క్రయమ్॥౫౦॥

పురీమవస్కన్ద లునీహి నన్దనం

ముషాణ రత్నాని హరామరాఙ్గనాః।

మిథః సమ్బన్ధాయోగాదిత్యలం శాఖాచఙ్క్రమణేన। "పురా కిల రావణః కామ్యే కర్మణి పశుపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారమ్భే సన్తుష్టాత్ తస్మాత్ త్రైలోక్యాధిపత్యం వవ్రే" ఇతి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసన్ధేయా॥౪౯॥

అథ కైలాసోత్క్షేపణవృత్తాన్తమాహ, సముత్క్షిపన్నితి।—[యః] రావణః [పృథివీభృతాం] పర్వతానాం [వరం] శ్రేష్ఠం కైలాసం। [సముత్క్షిపన్ [దర్పాదితి శేషః। [శూలినో వరప్రదానస్య] పూర్వోక్తస్య। [త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససమ్భ్రమస్వయఙ్గ్రహాశ్లేషసుఖేన] త్రసన్త్యాః శైలచలనేన బిభ్యత్యాః తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససమ్భ్రమో యః స్వయఙ్గ్రహః ప్రియప్రార్థనాం వినా కణ్ఠగ్రహణమ్, సుప్సుపా ఇతి సమాసః। తేన ఆశ్లేషః సమ్మేలనం తేన యత్ సుఖం తేన। త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖాదుత్కృష్టేనేతి భావః। [నిష్క్రయం] ప్రత్యుపకారనిర్గతిం [చకార] 'నిష్క్రయో బుద్ధియోగే స్యాత్ సామర్థ్యే నిర్గతావపి' ఇతి వైజయన్తీ; యద్వా,– నిష్క్రయం చకార క్రయేణ వ్యవహారేణ యాఞ్చాదోషదైన్యం సమార్జేత్యర్థః। అత్ర సుఖవరదానయోర్వినిమయాత్ పరివృత్తిరలఙ్కారః॥౫౦॥

పురీమితి। [యః, బలీ] బలవాన్ రావణః [నముచిద్విషా] ఇన్ద్రేణ సహేత్యర్థః, [విగృహ్య] విరుధ్య [పురీమ్] అమరావతీమ్ [అవస్కన్ద] అవరురోధ। [నన్దనమ్] ఇన్ద్రవనమ్। 'నన్దనం వనమ్' ఇత్యమరః। [లునీహి] చిచ్ఛేద। "ఈ హల్యఘోః" (౬।౪।౧౧౩ పాం) ఇతీకారః

విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ

య ఇత్థమస్వాస్థ్యమహర్దివన్దివః॥౫౧॥

సలీలయాతాని న భర్తురభ్రమో-

ర్న చిత్రముచ్చైఃశ్రవసః పదక్రమమ్।

అనుద్రుతః సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్॥౫౨॥

[రత్నాని] శ్రేష్ఠవస్తని మణీన్ వా, 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః। [సుషాణ] ముమోష। ముష స్తేయే "హలః శ్నః శానజ్ఝౌ" (3।౧।౮3 పాం) ఇతి శ్నః శానజాదేశః। [అమరాఙ్గనాః, హర] జహార। సర్వత్ర పౌనఃపున్యేనేత్యర్థః। [ఇత్థమ్] అనేన ప్రకారేణ అహని చ దివా చ [అహర్దివమ్] అహన్యహనీత్యర్థః। "అచతుర—" (౫।౪।22 పాం) ఇత్యాదినా సప్తమ్యర్థవృత్తౌ ద్వన్ద్వే సమాసాన్తో నిపాతః। [దివః] స్వర్గస్య [అస్వాస్థ్యమ్] ఉపద్రవం [చక్రే]। అత్రావస్కన్దేత్యాదౌ "క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోః" (3।౪।౨ పాం) ఇత్యనువృత్తౌ, "సముచ్చయేఽన్యతరస్యామ్" (3।౪।3 పాం) ఇతి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్। తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిజాదేశో హిస్వౌ చ ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసానమ్। "అతో హేః" (౬।౪।౦౫ పాం) ఇతి యథాయోగ్యం హిలుక్। పౌనఃపున్యం భృశార్థో వా క్రియామమభిహారః। అవస్కన్దనాదిక్రియావిశేషాణాం సముచ్చయః క్రియాసమభిహారః, తత్సామాన్యస్య కరోతేః। "సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య" (3।౪।౫ పాం) ఇత్యనుప్రయోగశ్చక్రే ఇతి, అత్ర తిజవైచిత్ర్యాగ్రాత్మశబ్దాభ్యో గుణః। 'సుపాం తిజాం పరావృత్తిః సౌశబ్దమితి కీర్త్యతే' ఇతి లక్షణాత్। సముచ్చయశ్చాలఙ్కారః॥౫౧॥

సలీలేతి ।—[సంయతి] యుద్ధే । 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమద్యుధః' ఇత్యమరః । [యేన] రావణేన । అనుద్రుతః] అనుధావితః

అశక్నువన్ సోఢుమధీరలోచనః
సహస్రరశ్మేరివ యస్య దర్శనమ్ ।
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాన్తరం
నినాయ బిభ్యద్దివసాని కౌశికః ॥౫౩ ॥

వృహచ్ఛిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా-
ద్వికీర్ణలోలాగ్నికణం సురద్విషః ।

బలస్య శత్రుః ఇన్ద్రః । [అభ్రమీర్వ్రర్తు_ః] ఐరావతస్య [సలీలయాతాని] సభఙ్గీకగమనాని [న ప్రశశంస] తథా [ఉచ్చైఃశ్రవసః] స్వాశ్వస్య [చిత్రం] నానావిధం [పదక్రమం] పాదవిక్షేపమ్ । అర్ధ్వపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః । [న] ప్రశశంస కిన్తు [కేబలం, శీఘ్రతాం] శీఘ్రగామిత్వమేవ ప్రశశంస । అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కన్దా గ్రహీష్యతీతి భయాదితి భావః ॥౫౨ ॥

అశక్నువన్నితి ।—[అధీరలోచనః] అస్థిరదృష్టిః [కౌశికః] మహేన్ద్రః ఉలూకశ్చ । 'మహేన్ద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశికః' ఇత్యమరః । [సహస్రరశ్మేః] సూర్యస్య [ఇవ, యస్య] రావణస్య విక్రమకర్మణః [దర్శనం సోఢుమశక్నువన్ హేమాద్రిగుహాగృహాన్తరం] హేమాద్రేర్గుహైవ గృహం తస్యాన్తరం [ప్రవిశ్య విధ్యత్] తత్రాపి వేపమాన ఏవ । బిభేతేః శతరి "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః (౧।౭।౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః । [దివసాని] వాసరాణి [నినాయ] 'వా తు క్లీబే దివసవాసరౌ' ఇత్యమరః । యథా పేచకః సూర్యోదయే భీతః సన్ తిష్ఠతి తథా తదూదయే సోఽపీతి భావః । కోశిక ఇత్యభిధాయాః ప్రస్తుత్రైకగోచరత్వేనోభయశ్లేషేఽపి విశేష్యశ్లేషాసమ్భవాత్

ఉలూకవిషయశబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః।సహస్రరశ్మేరివేత్యుపమాననిర్వాహకత్వాత్ వాచ్యసిద్ధాఙ్గమ్॥౫౩॥

వృహచ్ఛిలేతి। – [వృహచ్ఛిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనాత్] వృహతి శిలాయామివ

జగత్ప్రభోరప్రసహిష్ణు వైష్ణవం

న చక్రమస్యాక్రమతాధికన్ధరమ్॥౫౪॥

విభిన్నశఙ్ఖః కలుషీభవన్ముహు-

ర్మదేన దన్తీవ మనుష్యధర్మణః।

నిరస్తగామ్భీర్యమపాస్తపుష్పకం

ప్రకమ్పయామాస న మానసం న సః॥౫౫॥

నిష్ఠురే కణ్ఠే ఘట్టనాదభిఘాతాద్ [వికీర్ణలోలాగ్నికణం] వికీర్ణాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చాగ్నికణాః స్ఫులిఙ్గాః యస్య తత్, అత ఏవ [అప్రసహిష్ణు] అనభిభావకమ్। “ప్రసహనమభిభవః” ఇతి వృత్తికారః। “అలఙ్కృఞ్” (౩।౨।౧౩౬ పాం) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్। [వైష్ణవం చక్రం] సుదర్శనం [జగత్ప్రభోః] సకలలోకైకస్వామినః [అస్య సురద్విషః] రావణస్య, కన్ధరాయామధి [అధికన్ధరమ్] అధిగ్రీవమ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, “అవ్యయీభావశ్చ” (౨।౪।౧౮ పాం) ఇతి నపుంసకత్వాత్ "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" (౧।౨।౪౭ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। 'కణ్ఠో గలోఽథ గ్రీవాయాం శిరోధిః కన్ధరేత్యపి' ఇత్యమరః। [నాక్రమత] అప్రతిహతం న క్రమతే స్మ, న ప్రవత్తతే స్మ, కిన్తు ప్రతిహతమేవేత్యర్థః। "వృత్తిసర్గతాయనేషు క్రమః" (౧।౩।౩౮ పాం) ఇతి వృత్తావాత్మనేపదమ్। “వృత్తిరప్రతిబన్ధః"॥౫౪॥

విభిన్నేతి। – [సః] రావణః [మదేన] దర్పేణ, ఇభదానేన చ। 'మదో దర్పేభదానయోః' ఇతి విశ్వః। [దన్తీవ] గజ ఇవ [విభిన్నశఙ్ఖః] విభిన్నో విఘట్టితః శఙ్ఖో నిధిభేదః, కమ్బుశ్చ యేన సః

సన్। 'శఙ్ఖో నిధ్యన్తరే కమ్బులలాటాస్థినఖేషు చ' ఇతి విశ్వః। అకలుషం కలుషం క్షుబ్ధమ్, ఆవిలఞ్చ భవత్ [కలుషీభవత్ నిరస్తగామ్భీర్యమ్] నిరస్తం గామ్భీర్యమవికారిత్వమ్, అగాధత్వఞ్చ యస్య తత్। [అపాస్తపుష్పకమ్] అపాస్తాని పుష్పాణి, పుష్పకం విమానఞ్చ యస్మాత్ తత్। పుష్పపక్షే వైభాషికః కప్రత్యయః। మనుష్యస్యేవ ధర్మః శ్మశ్రులత్వాదిర్యస్యేతి స్వామీ। తస్య [మనుష్యధర్మణః] "ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్" (౫।౪।౧౨౪ పాం) ఇత్య-

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా

సరోషహుఙ్కారపరాఙ్ముఖీకృతాః।

ప్రహర్తురేవోరగరాజరజ్జవో

జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేదిరే॥౫౬॥

పరేతభర్తుర్మహిషోఽమునా ధను-

ర్విధాతుముత్ఖాతవిషాణమణ్డలః।

హృతేఽపి భారే మహతస్త్రపాభరా-

దువాహ దుఃఖేన భృశానతం శిరః॥౫౭॥

నిచ్। [మానసం] చిత్తం, తదీయం సరశ్చ। 'మానసం సరసి స్వాన్తే' ఇతి విశ్వః। [ముహుః, న ప్రకమ్పయామాస। న క్షోభయామాస ఇతి [న], కిన్తు ప్రకమ్పయామాసైవేత్యర్థః। కువేరస్య మహామహిమతయా సమ్భావితాప్రకమ్పిత్వనివారణాయ నఞ్ద్వయమ్ "సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే నఞ్ద్వయమ్" ఇతి వామనః। అత్ర దన్తిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః శ్లేషః, ఉపమా త్వఙ్గమ్॥౫౫॥

రణేష్వితి।—కిఞ్చ, [రణేషు, ప్రచేతసా] వరుణేన [ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజా మహాసర్పాస్తే రజ్జవ ఇవ [ఉరగరాజరజ్జవః] నాగపాశా ఇత్యర్థః [తస్య] రావణస్య

[సరోషహుఙ్కారపరాఙ్ముఖీకృతాః] సరోషహుఙ్కారేణ పరాఙ్ముఖీకృతాః వ్యావర్తి_తాః। అత ఏవ [సభయాః] సత్యః [జవేన] వేగేన [ప్రహర్తు_ః] ప్రయోక్తుః ప్రచేతసః [ఏవ కణ్ఠం, ప్రపేదిరం] ప్రాప్తాః। అత్ర పరహింసాప్రయుక్తస్య ఆయుధస్య వైపరీత్యేన స్వకణ్ఠగ్రహణాదనర్థోత్పత్తిరూపో బిషమాలఙ్కారః, "విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్" ఇతి లక్షణాత్; ఉపమా చ॥౫౬॥

పరేతభర్తు_రితి। – [అమునా] రావణేన [ధనుః] శార్ఙ్గం [విధాతుం] నిర్మాతుం [ఉత్ఖాతవిషాణమణ్డలః] ఉత్ఖాతముత్పాటితం విషాణయోః శృఙ్గయోర్మణ్డలం వలయం యస్య సః [పరేతభర్తు_ః] యమస్య [మహిషః వాహన-

స్పృశన్ సశఙ్కః సమయే శుచావపి

స్థితః కరాగ్రైరసమగ్రపాతిభిః।

అధర్మధర్మోదకబిన్దుమౌక్తికై-

రలఞ్చకారాస్య బధూరహస్కరః॥౫౮॥

భృత ఇతి భావః। [భారే] విషాణరూపే, భృఞో ఘఞ్ [హృతేఽపి మహతః, త్రపాభరాత్] త్రపైవ భరస్తస్మాత్। తతోఽపి దుర్భగదితి భావః। భృఞః క్ర్యాదికాత్ "ఋుదోరప్" (3।3।౫౭ పాం) ఇతి అప్ప్రత్యయః। [భృశానతం] భృశమత్యర్థమానతం నమ్రం [శిరః దుఃఖేన, ఉవాహ] వహతి మ। "అసంయోగాల్లిట్ కిత్" (౧।౨।౫ పాం) ఇతి కిత్త్వాత్ "వచిస్వపి" (౬।౫।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। హతేఽపి భారే నతమితి విరోధః, తదనుప్రాణితా చేయమ్ అవనతి హేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభారతోత్ప్రేక్షా॥౫౭॥

స్పృశన్నితి—అహః కరోతీతి [అహస్కరః] సూర్యః। "దివావిభానిశా" (3।౨।౨౫ పాం) ఇత్యాదినా టప్రత్యయః। కస్కాదిత్వాత్ సత్వమ్। [శుచౌ సమయే] గ్రీష్మకాలే, అనుపహతే ఆచారే చ స్థితోఽపి 'శుచిః శుద్ధేఽనుపహతం శృఙ్గారాషాఢయోరపి। గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యాత్' ఇతి విశ్వః। 'సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాన్తమంవిదః' ఇత్యమరః।

[అమమగ్రపాతిభిః] సఙ్కుచితవృత్తిభిరిత్యర్థః। కరాగ్రేః కరాణామశూనాం హస్తానాఞ్చాగ్రః। 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః। [సశఙ్కః స్పృశన్] అవిశ్వాసభయాదితి భావః। [అధర్మధర్మోదకవిన్దుమౌక్తికైః] అధర్మాః అనుష్ణాః ధర్మోదకబిన్దవః స్వేదోదబిన్దవః। “మన్థోదన" (౬।౩।౬౦ పాం౦౦) ఇత్యాదినా వికల్పాదుదకశబ్దస్యోదాదేశాభావః। తైరేవ మౌక్తికైః [అస్య బధూరలఙ్చకార] [గ్రీష్మే తద్భయాన్నామహ్యం తతాపేత్యర్థః] అత్ర ప్రస్తుతసూర్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రసాధకప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః,ధర్మోదకబిన్దుమౌక్తికైరితి రూపకేణ సఙ్కీర్యతే॥౫౮॥

కలాసమగ్రేణ గృహానముఞ్చతా

మనస్వినీరుత్కయితుం పటీయసా।

విలాసినస్తస్య వితన్వతా రతిం

న నర్మసాచివ్యమకారి నేన్దునా॥౫౯॥

విదగ్ధలీలోచితదన్తపత్రికా-

విధిత్సయా నూనమనేన మానినా।

కలాసమగ్రేణేతి।—[కలాసమగ్రేణ] కలాభిః షోడశాంశైః శిల్పవిద్యాభిశ్చ సమగ్రేణ సమ్పూర్ణేన కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చన్ద్రాంశే కలనే కలా' ఇతి వైజయన్తీ గృహానముచ్చతాః సదా తద్గృహేష్వేవ వసతా, దణ్డభయాత్ సేవాధమత్వాచ్చేతి భావః। [మనస్వినీః] మానినీరుత్కా ఉత్సుకాః కర్తుమ్ ఉత్కథితుమ్ 'ఉత్క ఉన్మనాః' (౫।౨।౮౦ పాం౦) ఇతి నిపాతనాదుత్కశబ్దాత్ "తత్కరోతి” (గ౦) ఇతి ణ్యన్తాత్ తుమున్। పటీయసా మానభేదచతురేణేత్యర్థః। కుతః? రతిం వితన్వతా చన్ద్రికాభిశ్చతురిక్తిభిశ్చ రాగం వర్ద్ధయతా ఇన్దునా, విలాసినః విలసనశీలస్య। "వో కషలమ" (౩।౨।౧౪౩ పాం౦) ఇత్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః। తస్య। రావణస్య నర్మమాత్రివ్యం క్రీడాయామప్యధికారిత్వే సచేష్టత్వమ్। 'లీలా క్రీడా చ నమ చ' ఇత్యమరః। [నాకారి ఇతి న] కిన్త్వకార్యేవైత్యర్థః। అనౌచిత్యాత్ ప్రాప్తనర్మసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్ద్వయమ్। 'సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే నఞ్ద్వయమ్' ఇతి వామనః। అత్రేన్దోః ప్రకృతస్యాప్రకృతేన నర్మసచివేన శ్లేషః॥౫౯॥

విదగ్ధేతి।—[మానినా] అహఙ్కారిణా। [అనేన] రావణేన। [విదగ్ధలీలోచితదన్తపత్త్రికావిధిత్సయా] విదగ్ధలీలాశ్చతురవిలాసిన్య ఇత్యర్థః। తాసాముచితాశ్చ తా దన్తపత్రికాశ్చ కర్ణభూషణాని “విలాసినీవిభ్రమదన్తపత్రికా” ఇతి సాధీయాన్ పాఠః; అన్యథా విప్రకృష్టార్థ-

న జాతు వైనాయకమేకముద్ధృతం

విషాణమద్యాపి పునః ప్రరోహతి॥౬౦॥

నిశాన్తనారీపరిధానధూనన-

స్ఫుటాగసాప్యూరుషు లోలచక్షుషః।

ప్రియేణ తస్యానపరాధబాధితాః

ప్రకమ్పనేనానుచకమ్పిరే సురాః॥౬౧॥

ప్రతీతికత్వేన కష్టాఖ్యార్థదోషాపత్తేః। 'కష్టం తదర్థావగమో దూరాయత్తీ భవేద్ యది' ఇతి లక్షణాత్। విలాసినీనాం యా విభ్రమదన్తపత్రికా క్లిమార్థాని యాని దన్తమయపత్రాణి। విభ్రమదన్తశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్ తాదర్థ్యలాభః] తాసాం విధిత్సయా విధాతుమిచ్ఛయా। విపూర్వాద్ధధాతేః “సని మీమా” (౭।౪।౫౪ పాం) ఇత్యాదినా అచ ఇస్। “సః స్యార్ధ్ధ” (౭।౪।౪౯ పాం) ఇత్యాదినా తకారః, "అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య" (౭।౪।౫౮ పాం) ఇత్యభ్యాసలోపః, తతః “స్త్రియామ్" ఇత్యనువృత్తౌ "అప్రత్యయాత్” (3।3।౧౦౨ పాం) ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్। [నూనం] నిశ్చితం [జాతు] కదాచిదపి। 'కదాచిజ్జాతు' ఇత్యమరః। [ఉద్ధృతమ్] ఉత్పాటితం వినాయకస్య గణేశస్యేదం [వైనాయకమ్ ఏకం విషాణం] దన్తః। "విషాణం పశుశృఙ్గే స్యాత్ క్రీడాద్విరదదన్తయోః ఇతి విశ్వః। [అద్యాపి పునః, న ప్రరోహతి] న ప్రాదుర్భవతి। ప్రపూర్వాత్ "రుహ ప్రాదుర్భావే" ఇత్యస్మాత్ లట్। కిమన్యదకార్యమస్యేతి భావః ఏతదన్యథా కథం గజాననస్యైకదన్తత్వముత్ప్రేక్ష్యతే నూనమితి॥౬౦॥

నిశాన్తేతి।—[నిశాన్తనారోపరిధానధూననస్ఫుటాగసాపి] నిశాన్తం గృహమ్। 'నిశాన్తం గృహశాన్తయోః' ఇతి విశ్వః। తత్ర యాః నార్యః శుద్ధాన్తస్త్రియ ఇత్యర్థః, తాసాం పరిధానాని అన్తరీయాణి। ' అన్తరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుకే' ఇత్యమరః। తేషాం ధూననం చాలనమ్। ధూఞో ణ్యన్తాత్ ల్యుట్, "ధూఞ్ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి నుక్। తేన

తిరస్కృతస్తస్య జనాభిభావినా

ముహుర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్।

బభార వాష్పైర్ద్విగుణీకృతం తను-

స్తనూనపాద్ధూమవితానమాధిజైః॥౬౨॥

స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధేనాపి అన్తఃపురద్రోహస్య మహాఽపరాధత్వాదితి భావః। [ఊరుషు] తాసాం సక్థిషు। [లోలచక్షుషః] సతృష్ణదృష్టేః। 'సక్థి క్లీబే పుమానూరుః' ఇతి 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇతి చామరః। అత ఏవ [తస్య] రావణస్య [ప్రియేణ] ప్రమోదాస్పదభృతేన "అఙ్గీకృతా మ్లానిర్న దోషాయ" ఇతి న్యాయాదితి భావః। [ప్రకమ్పనేన] వాయునా [అనపరాధబాధితాః] అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి బాధితాః, రాజపురుషైరితి శేషః। [సురాః, అనుచకమ్పిరే] స్వయముపాయేనాన్తః ప్రవిశ్యానపరాధబాధానివేదనేన మోచయతా వాయునా అనుకమ్పితా ఇత్యర్థః। ఏకస్య వైదగ్ధ్యాద్ బహవో జీవన్తీతి భావః॥౬౧॥

తిరస్కృత ఇతి।—కిఞ్చ, [తస్య] రావణస్య [జనాభిభావినా] లోకతిరస్కారిణా [మహీయసామ్] అతిమహతాం [మహసాం] తేజసాం [మహిమ్నా] మహత్త్వేన। "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్ వా" (౫।౧।౧౨౨ పాం) ఇతి ఇమనిచ్। [ముహుస్తిరస్కృతః] అత ఏవ [తనుః] కృశః, [తనూనపాత్] తనుం న పాతయతి జాఠరరూపేణా శరీరం ధారయతీతి తనూనపాదగ్నిరితి స్వామీ। "న భ్రాట్" (౬।౩।౭౫ పాం) ఇత్యాదిసూత్రేణ నిపాతనాన్నఞో లోపాభావః। [ఆధిజైః] దుఃఖోత్థైః [వాష్పైః] నిశ్వాసోష్మభిః। 'వాష్పో నేత్రజలోష్మణోః', 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా' ఇతి విశ్వామరౌ। [ద్విగుణీకృతం] ద్వౌ గుణావావృత్తీ యస్య స ద్విగుణః, తతః చిః, ద్విగుణీకృతం

ద్విరావృత్తమ్। 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। [ధూమవితానం] ధూమమణ్డలం [బభార] అగ్నిరపి తత్సన్నిధౌ

పరస్య మర్మావిధముజ్ఝతాం నిజం

ద్విజిహ్వతాదోషమజిహ్మగామిభిః।

తమిద్ధమారాధయితుం సకర్ణకైః

కులైర్న భేజే ఫణినాం భుజఙ్గతా॥౬౩॥

నిస్తేజస్కో ధూమాయమాన ఆస్త ఇత్యర్థః। ధమద్వైగుణ్యాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధాభిధానాదతిశయోక్తిః॥౬౨॥

పరస్యేతి।—కిఞ్చ, [ఇద్ధం] దీప్తమ్, ఉగ్రమిత్యర్థః। "ఇన్ధీ దీప్తౌ" కర్త్తరి క్తః। [తం] రావణమ్ [ఆరాధయితుం] సేవితుం [పరస్య।] స్వేతరమ్య మర్మాణి హృదయాదిజీవస్థానాని, కులాచారవ్రతాని చ విధ్యతి భినత్తీతి మర్మావిత్। విధ్యతేః క్విప్, "గ్రహిజ్యా" (౬।౧।౧౬ పాం) ఇతి సమ్ప్రసారణం, "నహివృతి" (౬।౩।౧౧౬ పాం) ఇత్యాదినా పూర్వస్య దీర్ఘః, తం [మర్మావిధం, నిజం] స్వీయం [ద్విజిహ్వతాదోషం] ద్విజిహ్వతాయాం సర్పత్వే యో దోషో దృష్టివిషత్వాదిః తమ్। అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పిశునతా। 'ద్విజిహ్వౌ సర్పసూచకో' ఇత్యమరః। సైవ దోషస్తమ్ [ఉజ్ఝతాం] త్యజతాం [ఫణినాం] సమ్బన్ధిభిః [అజిహ్మగామిభిః] కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాత్ ఋజుగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ తథా [సకర్ణకైః] కర్ణాభ్యాం సహ వర్త్తన్త ఇతి సకర్ణకాః తైశ్చక్షుఃశ్రవస్త్వం విహాయావిష్కృతకర్ణైరిత్యర్థః। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" (౨।౨।౨౮ పాం) ఇతి బహువ్రీహిః, "శేషాద్విభాషా" (౫।౪।౧౫౪ పాం) ఇతి కప్। అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియన్తా కర్ణయతైర్ణ్వుల్ తతః పూర్వవత్కమామే సకర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః। ఫణినాం సర్పాణాం [కులైః] వర్గైః [భుజఙ్గతా] సర్పతా, విటత్వఞ్చ। 'భుజఙ్గో విటసర్పయోః' ఇతి హలాయుధః। [న భేజే] త్యక్తా। భుజైర్గచ్ఛన్తీతి భుజఙ్గాః। గమేః ముపి "ఖచ్చ డిద్వా వాచ్యః" తస్మిన్ నియన్తరి ఖలైః ఖలత్వమపి, సర్పైః, సర్పత్వమపి విహాయ వేషభావక్రియాభిః

తదీయమాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః
కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః।
గృహీతదిక్కైరపునర్నివర్తిభి-
శ్చిరాయ యాథార్థ్యమలమ్భి దిగ్గజైః॥౬౪॥

అభీక్ష్ణముష్ణైరపి తస్య సోష్మణః
సురేన్ద్రవన్దీశ్వసితానిలైర్యథా।
సచన్దనామ్బుఃకణకోమలైస్తథా
వపుర్జలార్ద్రాపవనైర్న నిర్వవౌ॥౬౫॥

సౌమ్యత్వం శ్రితమిత్యర్థః। అత్ర
ప్రస్తుతసర్వశ్లిష్టంవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతేః సమాభోక్తిః॥౬౩॥

తదీయేతి।—[తదీయమాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః] తదీయమాతఙ్గానాం ఘటాభిర్వ్యూహైః విఘట్టితేరభిహతేః। 'గజానాం ఘటేనా ఘటా' ఇత్యమరః। అత ఏవ [కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః] కటస్థలేత్యః ప్రోషితాన్యపగతాని దానవారీణి యేషాం తైః, గృహీతాః పలాయ్య సంశ్రితా దిశో యైస్తైః [గృహీతదిక్కైః] “శేషాద్విభాషా" (౫।౪।౧౫౪ పాం) ఇతి కప్। [అపునర్నివర్తిభిః। భయాత్ తత్రైవ స్థితైః [దిగ్గజైః చిరాయ యాథార్థ్యం] దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజాః ఇత్యనుగతార్థనామకత్వమ్ [అలమ్భి] లబ్ధమ్। లభేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుజ్, "విభాషా చిణ్ణములోః" (౭।౧।౬౯ పాం) ఇతి వికల్పాన్నుమాగమః॥౬౪॥

అభీక్ష్ణమితి।—ఉష్మణా స్మరజ్వరేణ సహితః సోష్మా, తస్య [సోష్మణః, తస్య] రావణస్య [వపుః, అభీక్ష్ణం] భృశమ్ [ఉష్ణైరపి] శోకాదితి భావః। [సురేన్ద్రవన్దీశ్వసితానిలైః। సురేన్ద్రస్య వన్ద్యః

వన్దీకృతాః స్త్రియః తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః [యథా, నిర్వవౌ] నిర్వృతమ్। 'నిర్వాణాం నిర్వృతౌ మోక్షే' ఇతి వైజయన్తీ। [తథా సచన్దనామ్బుఃకణకోమలైః] సచన్దనామ్బుఃకణాః చన్దనోదకవిన్దుసహితాః తే చ తే కోమలా మృదులాశ్చ తైః

తపేన వర్షాః శరదా హిమాగమో

వసన్తలక్ష్మ్యా శిశిరః సమేత్య చ।

ప్రసూనక్లృప్తిం దధతః సదర్త్వవః

పురేఽస్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః॥౬౬॥

అమానవం జాతమజం కులే మనోః

ప్రభావినం భావినమన్తమాత్మనః।

[జలార్ద్రాపవనైః] జలార్ద్రాణాం జలోక్షితతాలవృన్తానాం పవనైః [న] నిర్వవౌ। "ధువిత్రం తాలవృన్తం స్యాదుత్క్షేపవ్యజనఞ్చ తత్" "జలేనార్ద్రం బలార్ద్రా స్యాత్" ఇతి చ వైజయన్తీ। అత్ర సన్తప్తస్యోష్ణోపచారాన్నిర్వృతిరితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపో విషమాలఙ్కారః॥౬౫॥

తపేనేతి। [సదా। నిత్యం, న తు యథాకాలం [ప్రసూనక్లృప్తిం] కుసుమసమ్పత్తిమ్। 'ప్రభూనం కుసుమం సమమ్' ఇత్యమరః। [దధతః] ధారయన్తః [ఋుతవః, వర్షాః] ప్రావృట్ [తపేన] గ్రీష్మేణ। 'ఉష్ణ ఉష్మాగమస్తపః' ఇతి, 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియామ్' ఇతి చామరః। తథా [హిమాగమః] హేమన్తః [శరదా] తథా [శిశిరో వసన్తలక్ష్మ్యా చ, సమేత్య] మిథునీభావేన మిలిత్వా [అస్య] రావణాస్య [పురే, వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం] వసన్తీతి వాస్తవ్యాః వస్తారః। "వమేస్తవ్యత్కర్త్రరి ణిచ్చ" ఇతి తవ్యత్ప్రత్యయః। తే చ కుటుమ్బినశ్చ తేషాం భావః తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః। [యయుః] సమేత్య యయురితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమానకర్తృత్వమ్। అత్ర పురే యుగపత్ సర్వర్త్తుసమ్బన్ధాభిధానాదసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తిః॥౬౬॥

స చాయమామన్నవినాశః తుభ్యమపి దుగ్ధా పునస్త్వయైవ హత ఇతి యుగ్మే-

ముమోచ జానన్నపి జానకీం న యః
సదాఽభిమానైకధనా హి మానినః॥౬౭॥

స్మరత్యదో దాశరథిర్భవన్ భవాన్
అసుం వనాన్తాద్వనితాఽపహారిణమ్।
పయోధిమాబద్ధచలజ్జలావిలం
విలఙ్ఘ్య లఙ్కాం నికషా హనిష్యతి?॥౬౮॥

నాహ, అమానవమితి। మనోరయం మానవః। "తస్యేదమ్" (౪।౩।౧౨౦ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయే పర్య్యవసానాజ్జాతావేకవచనమ్, అన్యథా మనోర్జాతమిత్యేవ స్యాత్। [అమానవమ్] అమానుషం న జాయత ఇతి। [అజమ్] "అన్యేష్వపి దృశ్యతే" (౩।౨।౧౦౧ పాం) ఇతి ఉప్రత్యయః। తథాఽపి [మనోః కులే జాతం] రామస్వరూపేణోత్పన్నమితి విరోధః। స చాభాసత్వాదలఙ్కార ఇత్యాహ, –[ప్రభావినమ్] ఇతి। మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చిద్విరోధ ఇతి భావః। ఆభీక్ష్ణ్యే ణినిః ఇనిర్వా మత్వర్థీయః, భవన్తమితి శేషః। [ఆత్మనః] స్వస్యాన్తం కరోతీతి। [అన్తమ్] అన్తశబ్దాత్ "తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ పచాద్యచ్। [భావినం] భవిష్యన్తమ్। "భవిష్యతి గమ్యాదయః" (౩।౩।౩ పాం) ఇతి ణిన్యన్తనిపాతః। [జానన్నపి యః] రావణః జానకీం] జనకస్యాపత్యం స్త్రీ జానకీ సీతా తాం [న ముమోచ] నాముఞ్చదిత్యన్వయః। జానతోఽపి అమోచనం కారణమాహ—[మానినః సదా] ప్రాణాత్యయేఽపి [అభిమానైకధనా హి] అభిమాన ఏవేకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే, ప్రాణాత్యయేఽపి న మానం ముఞ్చన్తీత్యర్థః। కారణేన కార్య్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౭॥

స్మరతీతి। భాతీతి [భవాన్] “భాతేర్డవతుప్” (ఉంపాం ౧।౬౪ సూం)। దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ [దాశరథిః] "అత ఇఞ" (౪।౧। ౯౫ పాం) ఇతీఞ్ ప్రత్యయః। [భవన్] రామః సన్నిత్యర్థః। భవతే-

అథోపపత్తిం ఛలనాపరోఽపరా-

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్।

తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సమ్ప్రతి సోఽప్యసః పరైః॥౬౯॥

ర్లటః శత్రాదేశః। [వనాన్తాద్] దణ్డకారణ్యాత్ [వనితాఽపహారిణాం। సీతాఽపహర్తా_రమ్ [అముం] రావణమ్। ఆబద్ధః ప్రక్షిప్తాద్రిభిర్బద్ధసేతుః; అత ఏవ చలన్తి జలాని యస్య స చ, అత ఏవ ఆవిలశ్చ తమ్ [ఆబద్ధచలజ్జలావిలం పయోధిం విలఙ్ఘ్య, లఙ్కాం నికషా।] లఙ్కాసమీపే। 'సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యే త్వవ్యయే మతౌ' ఇతి హలాయుధః। "అభితః పరితః సమయానికషాహాప్రతియోగేష్వపి" ఇతి ద్వితీయా। [హనిష్యతి] అబధీత్। "అభిజ్ఞావచనే లృట" (౩।౨। ౧౧౨ పాం) ఇతి భూతే లృట్। [అదః] హననం భవాన్ [స్మరతి?] ఇతి కాకుః, ప్రత్యభిజానాతి కిమ్? ఇత్యర్థః। "శేషే ప్రథమః" (౧।౪।౧౦౮ పాం)॥౬౮॥

అథేతి।—[అథ] రాక్షసదేహత్యాగానన్తరం [సమ్ప్రతి, ఛలనాపరః] పరప్రతారణాపరః [ఏషః] రావణః [శైలూషః] నటః [భూమికాం] రూపాన్తరమ్ [ఇవ]। 'శైలూషో నటభిల్లయోః' 'భూమికా రచనాయాం స్యాన్మూర్త్యన్తరపరిగ్రహే' ఇతి చ విశ్వః। [అపరాముపపత్తిం] జన్మాన్తరమిత్యర్థః। [అవాప్య శిశుపాలసంజ్ఞయా, తిరోహితాత్మా] తిరోహితస్వరూపః సన్। [సోఽపి] రావణ ఏవ సన్నపి, [పరైః] ఇతరైః, స న భవతీతి। [అమః] తస్మాదన్య ఏవ। "నఞ్" (౨।౨।౬ పాం) ఇతి నఞ్సమాసః, అత ఏవ "ఏతత్తదోః సులోపో—” (౬।౧।౧౩౨ పాం) ఇత్యాదినా న సులోపః। [ప్రతీయతే] జ్ఞాయతే ఇతి ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణి లట్। యథైక ఏవ శైలూషః రూపాన్తరమాస్థాయ తద్దేశభాషాదిభిరన్య ఏవ ప్రతీయతే, తద్వదయమపి మానుషదేహపరిగ్రహాదన్య ఇవ భాతి; దౌర్జన్యం తు తదేవేత్యవశ్యం సంహార్య ఇతి భావః॥౬౯॥

స బాల ఆసీద్వపుషా చతుర్భుజో
ముఖేన పూర్ణేన్దునిభస్త్రిలోచనః।
యువా కరాక్రాన్తమహీభృదుచ్చకై-
రసంశయం సమ్ప్రతి తేజసా రవిః॥౭౦॥

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా-
మనుగ్రహావగ్రహయోర్యదృచ్ఛయా।
దశాననాదీనభిరాద్ధదేవతా-
వితీర్ణవీర్యాతిశయాన్ హసత్యసౌ॥౧౧॥

అథైతద్ధీర్జన్యం త్రిభిరావిష్కరోతి, స బాల ఇతి। [సః] శిశుపాలః బాలః] సన్ [వపుషా, చతుర్భుజః] భుజచతుష్టయవాన్। [ఆసీత్]। విష్ణురితి ధ్వనిః। [ముఖేన, పూర్ణేన్దునిభః] తత్తుల్యః। [త్రిలోచనః] లోచనత్రయవాన్ ఆసీత్। లామ్బక ఇతి ధ్వనిః। బాలవిశేషణాత్ సమ్ప్రతి తత్ సర్వమన్తర్హితమితి భావః। ['సమ్ప్రతి] తు [యువా] సన్ [కరాక్రాన్తమహీభూత్] కరేణ బలినా ఆక్రాన్తమహీభూదధిష్ఠితరాజకః సన్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః। 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః। [ఉచ్చకైస్తేజసా రవిసంశయం] సంశయో నాస్తీత్యర్థః। అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। వపుషా ముఖేన చేతి। "యేనాఙ్గవికారః। (౨।౩।౨౦ పాం) ఇతి తృతీయా। హానివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్ తథా చ వామనః,—"హానివదాధికామప్యఙ్గవికారః" ఇతి। తేజసేతి “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్" ఇతి తృతీయా। కరాక్రాన్తేత్యాదినా శ్లేషానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా రవిరసంశయమితి; తస్యాః పూర్ణేన్దునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః। హరిహరాదితుల్యమహిమత్వాదతిదుర్ధర్షః స ఇతి భావః॥౭౦॥

స్వయమితి।—[యదృచ్ఛయా] స్వేచ్ఛయా। [స్వయం] సామర్థ్యేన, న తు

బలావలేపాదధునాఽపి పూర్వవత్

ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగీషుణా।

సతీవ యోషిత్ ప్రకృతిః సునిశ్చలా

పుమాంసమభ్యేతి భవాన్తరేష్వపి॥౭౨॥

తదేనముల్లఙ్ఘితశాసనం విధే-

ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్।

దేవతాప్రసాదబలాదితి భావః। [సురదైత్యరక్షసాం] దేవదానవయాతుధానానామ్ [అనుగ్రహావగ్రహయోః] ప్రసాదనిగ్రహయోః [విధాతా] కర్తా, [అసౌ శిశుపాలః [అభిరాద్ధదేవతావితీర్ణవీర్యాతిశయాన్] అభిరాద్ధాభిరాధితాభిర్దేవతాభిరీశ్వరాదిభిర్వితీర్ణో దత్తో వీర్యాతిశయః ప్రభావాతిశయో యేష్యః తాన్ [దశాననాదీన్ హసతి]। అనన్యప్రమాదలబ్ధైశ్వర్యే మయి కథం యాచకైస్తుల్యతేతి గర్వాత్ హసతీత్యర్థః॥౭౧॥

బలేతి। [జిగీషుణా] నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః [తేన] శిశుపాలేన [బలావలేపాత్] బలగర్వాత్ [అధునాఽపి, పూర్వవత్] పూర్వజన్మనీవ [జగత్ ప్రబాధ్యతే] తథా హి, [సతీ] పతివ్రతా [యోషిత్ ఇవ, సునిశ్చలా] అతిస్థిరా [ప్రకృతిః] స్వభావః [భవాన్తరేష్వపి] జన్మాన్తరేష్వపి [పుమాంసమభ్యేతి। 'పతిం యా నాభిచరతి మనోవాక్కాయసంయతా। సా భర్తుర్లోకమాప్నోతి సద్భిః సాధ్వీతి చోచ్యతే॥' ఇతి మనుః। ఉపమానోపమేయపురస్కృతోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౭౨॥

తదేనమితి। -[తత్] తస్మాత్ [విధేః] విధాతురపి [ఉల్లఙ్ఘితశమనమ్] స్వయం విధాతేత్యాద్యుక్తరీత్యాఽతిక్రాన్తదేవశాసనమిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః। [ఏనం] శిశుపాలం [కీనాశనికేతనాతిథిం] కీనాశో యమః, తస్య నికేతనం గృహం, తత్ర అతిథిం ప్రాఘుణికం, [విధేహి]

శుభేతరాచారవిపక్త్రిమాపదో

నిపాతనీయా హి సతామసాధవః॥౫౩॥

హృదయమరిబధోదయాదుదూఢ్-

ద్రఢిమ దధాతు పునః పురన్దరస్య।

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర-

ద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్॥౫౪॥

కురు, యమగృహం ప్రేషయేత్యర్థః। 'కీనాశః కర్షకే క్షుద్రే కృతాన్తోపాంశుఘాతినోః' ఇతి విశ్వః। న చైతత్ ప్రాఘుణికహస్తేన సర్పమారణం భవాదృశామవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యాహ— [శమేతరాచారవిపక్తిమాపదః] శుభేతరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్తిమాః పరిపాకేణ నిర్వృత్తాః, కాలపరిపాకేణ ప్రాప్తా ఆపదో యేషాం తే తథోక్తాః। “డ్వితః క్త్రిః" (౩।౩।౮౮ పాం) ఇతి పచేః క్త్రిప్రత్యయః, "క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్" (౪।౪।౨౦ పాం) ఇతి తద్ధితో మప్ప్రత్యయః। [అసాధవః] దుష్టాః [సతాం] భవాదృశాం జగన్నియన్తౄణాం [నిపాతనీయాః] బధ్యాః [హి]। న చ నైర్ఘృణ్యదోషః। స్వదోషైరేవ తేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వాదస్మాకమిత్యాశయేన శుభేతరాచారేత్యాదివిశేషణోక్తిః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౫౩॥

కిఞ్చైవం దుష్టనిగ్రహే శిష్టానుగ్రహః స్యాదిత్యాహ, హృదయమితి। [అరిబధోదయాత్] రిపునాశలాభాత్ [ఉదూఢద్రఢిమ] నైశ్చిన్త్యాత్ ధృతదార్ఢ్యం, స్వస్థమితి యావత్। పృథ్వాదిత్వాత్ దృఢశబ్దాత్ "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్ వా" (౫।౧।౧౨౨ పాం) ఇతి ఇమనిచ్ ప్రత్యయః। “ర ఋతో హలాదేర్లఘోః" (౬।౪।౧౬౧ పాం) ఇతి ఋకారస్య రేఫాదేశః। [పురన్దరస్య] పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురన్దరః ఇన్ద్రః। “పూఃసర్వయోర్దారిసహోః" (౩।౨।౪౧ పాం) ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః, “ఖచి హ్రస్వః" (౬।౪।౯౪ పాం) ఇతి ఉపధాహ్రస్వః, “వాచంయమపురన్దరౌ చ" (౬।౩।౬౯పాం) ఇతి నిపాతనాదదన్తత్వం ముమాగమశ్చ। తస్య [హృదయం, పునః] భూయోఽపి, పూర్వ-

ఓమిత్యుక్తవతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ-

స్తస్మిన్నుత్పతితే పురః సురమునావిన్దోః శ్రియం బిభ్రతి।

వదేవేతి భావః। [ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్రద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్] ఘనపులకయోః సాన్ద్రరోమాఞ్చయోః, పులోమ్నో జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః, ద్రుతపరిరమ్భః ఔత్సుక్యాత్ శీఘ్రాలిఙ్గనం తత్ర యత్పీడనం తస్య క్షమత్వం సహత్వం [దధాతు] ప్రాక్ చిత్తవిక్షేపాత్ త్యక్తభోగేన శక్రేణ సమ్ప్రతి త్వత్ప్రసాదాన్నిష్కణ్టకం స్వకీయం రాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః। దార్ఢ్యపదార్థస్యోదూఢద్రఢిమేతి విశేషణగత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్। హృదయనిపీడనక్షమత్వసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్త్యా సమ్బన్ధేఽసమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తిరిత్యర్థాలఙ్కారో వృత్త్యనుప్రాసశ్చ తైరన్యోఽన్యం సంసృజ్యతే। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్, –'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్॥౭౪॥

ఓమితి।—[తస్మిన్, సురమునౌ] నారదే [ఇతి] ఇత్థమ్భూతాం [వాచం వ్యాహృత్య] ఉక్త్వా [నభ ఉత్పతితే] ఖముద్గతే [పురః] అగ్రే [ఇన్దోః శ్రియం బిభ్రతి] మతి, [అథ] మునివాక్యానన్తరమ్ [ఓమిత్యుక్తవతః] తథాస్త్విత్యఙ్గీకృతవతః। 'ఓమ్ ప్రశ్నేఽఙ్గీకృతౌ రోషే' ఇతి విశ్వః। [చైద్యం] చేదీనాం జనపదానామయం చైద్యః శిశపాలః "వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్" (౪।౧।౧౭౧ పాం) ఇతి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః। తం [ప్రతి క్రుద్ధస్య, శార్ఙ్గిణః] మాధవస్య [వదనే వ్యోమ్నీవ, అనిశం సర్వదా, అవ్యభిచారేణేత్యర్థః। [శత్రూణాం, వినాశపిశునః] వినాశస్య పిశునః ముచకః। 'చన్ద్రమభ్యుత్థితః కేతుః క్షితీశానాం వినాశకృత్' ఇతి శాస్త్రాదితి భావః। [కేతుః] ఉత్పాతవిశేషః। 'కేతుర్ద్యుతో పతాకాయాం గ్రహోత్పాతారిలక్ష్మసు' ఇత్యమరః। [భ్రుకుటిచ్ఛలేన] భ్రూభఙ్గవ్యాజేన [ఆస్పదం] ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం [చకార] "ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్" (౬।౧।౧౪౬ పాం) ఇతి నిపాతనాత్ సుడాగమః। అనేన వాక్యార్థభూతమ్య వీరరససహకారిణో రౌద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణభూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తమ్; తథా తదవినాభూతస్యాఙ్గినీ వీరస్య స్థాయీ ప్రయత్నోపనేయ ఉత్సాహోఽప్యుత్పన్న ఏవేత్యనుసన్ధేయమ్।

శత్రూణామనిశం వినాశపిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి

వ్యోమ్నీవ ముకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతుశ్చకారాస్పదమ్ ॥౭౫॥

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

కృష్ణనారదసమ్భాషణం నామ ప్రథమః సర్గః ॥౧॥

'ఇన్దోః శ్రియం బిభ్రతి' ఇత్యత్ర మునేరిన్దుశ్రియోఽయోగాత్తత్సదృశీమితి సాదృశ్యాక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధరూపో నిదర్శనాఽలఙ్కారః, వదనే వ్యోమ్నీవేత్యుపమా, భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతురితి ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః, తత్ర శత్రువినాశసూచకేత్వపేక్షితేన్దుసాన్నిధ్యవ్యోమావస్థానసమ్పాదకత్వే నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః। చమత్కారకారితయా మఙ్గలాచరణరూపతయా చ సర్గాన్త్యలోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః। యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః, – "మఙ్గలాదీని మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తాని శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవన్తి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవన్తి" ఇతి। శార్దూలవిక్రీడ़ితం వృత్తమ్। 'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్' ఇతి లక్షణాత్। సర్గాన్తత్వాద్వృత్తభేదః। యథాహ దణ్డీ,– 'సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవత్తైః సుమన్ధిభిః। సర్వత్ర భిన్నవృత్తాన్తైరుపేతం లోకరఞ్జకమ్॥' ఇతి ॥౭౫॥

అథ కవిః కావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకసర్గసమాప్తిం కథయతి, ఇతీతి। ఇతిశబ్దః సమాప్తౌ. మాఘకృతావితి కవినామకథనం, మహాకావ్యే ఇతి సహచ్ఛబ్దేన లక్షణసమ్పత్తిః సూచితా, శిశుపాలబధ ఇతి కావ్యనామకథనం, ప్రథమః సర్గ ఇతి, సమాప్త ఇతి శేషః। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ॥౭౫॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

శిశుపాలబధకావ్యవ్యాఖ్యాయాం సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యాయాం

ప్రథమః సర్గః ॥౧॥

ద్వితీయః సర్గః।

— ⇔ ¤ ⇔ —

యియక్షమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషన్ మురమ్।
అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురాసీత్కార్య్యద్వయాకులః॥౧॥

సార్ద్ధముద్ధవసీరిభ్యామథాసావాసదత్మదః।

అస్మిన్ సర్గే మన్త్రవర్ణనాయ వీజం వపతి, యియక్షమాణేనేతి।—[అథ] ఇన్ద్రసన్దేశశ్రవణానన్తరం [యియక్షమాణేన] యష్టుమిచ్ఛతా। యజతేః మన్నన్తాల్లటః శానచ్। [పార్థేన] పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణా। "తస్యేదమ్" (౪।౩।౧౩౦ పాం) ఇత్యణ। అన్యథా "స్త్రీభ్యో ఢక్" (౪।౧।౧౨౦ పాం) స్యాత్ తతః పార్థేయః ఇతి స్యాత్। [ఆహూతః] ఆకారితః। హ్వాయతేః కర్మణి క్తే సమ్ప్రమారణదీర్ఘౌ। తథా [అభిచైద్యం] శిశుపాలం ప్రతి। "లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" (౨।౧।౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। "అభిరభాగే" (౧।౪।౨౧ పాం) ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వం తద్యోగే ద్వితీయా వా। [ప్రతిష్ఠాసుః] ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః। తిష్ఠతేః మన్నన్తాటుదుప్రత్యయః। [మురం ద్విషన్] మురారిః। "ద్విషోఽమిత్రే" (౩।౨।౧౩౧ పాం) ఇతి శతృప్రత్యయే "ద్విషః శతుర్వా" ఇతి వైకల్పికః షష్ఠీప్రతిషేధః [కార్య్యద్వయాకులః] కార్య్యద్వయేన సురకార్య్య-సుహత్కార్య్యరుపేణాకులో విప్రతిషేధాత్ ఆవశ్యకత్వాచ్చ ద్వయోః కార్య్యయోర్విషయే సన్దిహానః [ఆసీత్] అతో మన్త్రస్యాయమవమర ఇతి భావః॥౧॥

ఏవం మన్త్రవీజసన్దేహముపన్యస్య మన్త్రోచితం దేశమాహ, సార్ద్ధమితి।—

గురుకావ్యానుగాం బిభ్రచ్చాన్ద్రీమభినభః శ్రియమ్॥౨॥

జాజ్వల్యమానా జగతః శాన్తయే సముపేయుషీ।
వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యామసౌ నరశిఖిత్రయీ॥3॥

రత్నస్తమ్భేషు సఙ్క్రాన్తప్రతిమాస్తే చకాశిరే।

[అథ] సన్దేహానన్తరమ్ [అసౌ] హరిః [అభి-నభః] పూర్వవదవ్యయీభావః, కర్మప్రవచనీయత్వే వా ద్వితీయా। [గురుకావ్యానుగాం] గురుకావ్యౌ బృహస్పతిశుక్రావగావనుయాయినౌ యస్యాం తామ్। 'గీష్పతిర్ధిషణో గురుః' ఇతి 'శుక్రో దైత్యగురుః కావ్యః' ఇతి చామరః। చన్ద్రస్యేమాం [చాన్ద్రీం శ్రియం బిభ్రత్]। అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియమితి నిదర్శనామేదః। [ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్ధమ్] ఉద్ధవరామాభ్యాం సహ [సదః] సభామ్ [ఆసదత్] అగమత్। రాజసదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః। సదేర్లుజి పుషాదివాత్ చ్లేరఙాదేశః। అత్ర మనుః,–“గిరిపృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహో గతః। అరణ్యే నిఃశలాకే వా మన్త్రయేదవిభావితః॥” ఇతి॥౨॥

జాజ్వల్యమానేతి।—[జగతః, శాన్తయే] అనుపద్రవాయ [సముపేయుషీ] మిలితా [జాజ్వల్యమానా] భృశం జ్వలన్తీ। "ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్" (3।౧।౨౨ పాం) ఇతి యఙ్, తతః లటః శానజాదేశే టాప్। [అమౌ, నరశిఖిత్రయీ] నరాః పురుషా ఏవ శిఖినోఽగ్నయస్తేషాం త్రయీ। “ద్విత్రిభ్యామ్" (౫।౨।౪3 పాం) ఇత్యాదినా తయస్యాయజాదేశే కృతే “టిడ్ఢాణఞ" (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా జీప్। [సభావేద్యాం] సభా ఆస్థానీ సైవ వేదిః। 'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇత్యమరః। తస్యాం [వ్యద్యోతిష్ట] దీప్యతే స్మ। “ద్యుద్భ్యో లుఙి" (౧।3।౯౧ పాం) ఇతి వా తఙ్। రూపకాలఙ్కారః॥3॥

రత్నేతి। [రత్నస్తమ్భేషు] రత్నానాం స్తమ్భాః। ఇతి షష్ఠీసమాసవిశేషే

ఏకాకినోఽపి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ॥४॥

అధ్యాసామాసురుత్తుఙ్గహేమపీఠాని యాన్యమీ।
త్రైరూహే కేశరిక్రాన్తత్రికూటశిఖరోపమా॥५॥

పర్య్యవసానాద్ వికారార్థమ్। తేషు [మఙ్గాన్తప్రతిమాః] సఙ్గాన్తప్రతివిమ్బాః। 'ప్రతిమానం ప్రతివిమ్బం ప్రతిమా' ఇత్యమరః। [తే] త్రయః [ఏకాకినః] అసహాయాః [అపి] "ఏకాదాకినిచ్చాసహాయేం" (५।३।५२ పాం) ఇత్యాకినిచ్ప్రత్యయః। [పరితః] అభితః సర్వతః "పర్య్యభిమ్యాఞ్చ" (५।३।९ పాం) ఇతి తమిలప్రత్యయః। స చ సర్వోభయార్థాభ్యామిష్యతే। [పౌరుషేయవృతా ఇవ] పౌరుషేయేణ ప్రతివిమ్బభ్రయమ్త్వాత్ పురుషసమూహేనావృతా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। [చకాశిరే]। "సర్వపురుషాభ్యాం ణఢఞో" (५।१।१० పాం)। "పురుషాద్ బధవికారసమూహతేనకృతేష్వితి వక్తవ్యమ్" (భాష్యం) ఇతి సమూహే ఢఞ్ప్రత్యయః। ఏతేన విజనత్వముక్తమ్। యద్యపి 'నిస్తమ్బే నిర్గవాచే చ నిర్భిత్త్యన్తరసంశ్రయే। ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మన్త్రయేదవిభావితః॥ఇతి కామన్దకీయే మన్త్రభూమేః స్తమ్భప్రాచుర్య్యనిషేధో గమ్యతే, తథాఽపి తస్యాపి విజనోపలక్షణత్వాదదోష ఇతి భావః॥४॥

అధ్యామామాసురితి।–[అమీ] త్రయః రామకృష్ణోద్ధవాః [యాని, ఉత్తుద్ధహేమపీఠాని] ఉన్నతసువర్ణామనాని [అధ్యామామాసు] అధితష్ఠుః, యేషపవిష్టా ఇత్యర్థః। "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" (१।४।४६ పాం) ఇతి కర్మత్వమ్। "ఆస ఉపవేశనే" లిట్ "దయాయాసశ్చ" (३।१।३७ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః, "కృఞ్చాను ప్రయుజ్యతే లిటి (३।१।४० పాం) ఇతి అస్తేరనప్రయోగః, "ఆమ్ప్రత్యయవత్ కృఞోఽనుప్రయోగస్య" (१।३।६३ పాం) ఇతి కృఞ్ ఏవేతి నియమాదస్తేర్నాత్మనేపదమ్। [త్రైః] పీఠైః [కేశరిక్రాన్తత్రికూటశిఖరోపమా] కేశరిభిః సింహైః క్రాన్తానాం త్రికూటస్య త్రికూటాదేః శిఖరాణాముపమా సాదృశ్యమ్ [ఊహే] ఊఢా। వహేః కర్మణి లిట సమ్ప్రసారణమ్। త్రీణి కూటాన్యస్యత్యన్వర్థసంజ్ఞా। 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్' ఇత్యమరః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥५॥

గురుద్వయాయ గురుణోరుభయోరథ కార్య్యయోః।
హరిర్విప్రతిషేధం తమాచచక్షే విచక్షణః॥౬॥

ద్యోతితాన్తఃసభైః కున్దకుడ్మలాగ్రదతః స్మితైః।
స్నపితేవాభవత్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ॥౭॥

భవద్భిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః।

గుర్వితి।—[అథ] ఉపవేశనానన్తరం విచష్టే ఇతి [విచక్షణః] వక్తా, కర్త్తరి ల్యుడ్ింతి న్యాసకారః। "అమనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి చక్షిజః ఖ్యాఞాదేశాభావః। [హరిః, గురుద్వయాయ] గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః పితృవ్యజ్యేష్ఠభ్రాత్రోర్ద్వయాయ, ద్వాభ్యామిత్యర్థః। [గురుణోః] మహతోః [ఉభయోః కార్య్యయోః] పూర్వోక్తయోః [తం విప్రతిషేధం] విరోధమ్ [ఆచచక్షే] ఆఖ్యాతవాన్। తుల్యబలవిరోధో విప్రతిషేధః॥౬॥

ద్యోతితేతి।—కున్దం మాఘభవః పుష్పవిశేషః। 'మాధ్యం కున్దమ్' ఇత్యమరః। కున్దకడ్మలాగ్రాణీవ దన్తా యస్య తస్య [కున్దకుడ్మలాగ్రదతః।] “అగ్రాన్తశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చ" (౫।౪।౧౪౫ పాం) ఇత్యగ్రాన్తపూర్వపదబహువ్రీహేః సమాసాన్తో వైభాషికో దతాదేశః। [తస్య] హరేః [సరస్వతీ, ద్యోతితాన్తఃమర్భః] అన్తఃప్రధానా సభా అన్తఃసభా, సభాభ్యన్తరమిత్యర్థః। సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైస్తైః [స్మితైః స్నపితేవ] క్షాలితేవ। స్నాతేర్ణ్యన్తాత్ క్తః, “అర్త్తిహ్రీప్లీ” (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః, “మితాంహ్రస్వః" (౬।౪।౯౨ పాం) ఇతి హ్రస్వః। [శుద్ధవర్ణా] స్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాన్తిః। [అభవత్]। అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధేః స్నానహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత। స్మితపూర్వాభిభాషీ హరిరితి భావః॥౭॥

కార్య్యవిప్రతిషేధం నివేద్య తత్ర స్వమతమావేదయిష్యన్ పణ్డితమానిత్వం

పూర్వరఙ్గః ప్రసఙ్గాయ నాటకీయస్య వస్తునః॥౮॥

కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభిర్జిత్వరైర్దిశామ్।

వినాప్యస్మదలం భూష్ణురిజ్యాయై తపసః సుతః॥౯॥

తావత్ పరిహరతి, భవద్గిరామితి। [భవద్గిరాం] యుష్మద్వాచామ్ [అవసరప్రదానాయ] ప్రసఞ్జనాయేత్యర్థః। [నః] అస్మాకం [వచాంసి]। సిద్ధాన్తోనయనార్థముచ్యన్తే న తు సిద్ధాన్తత్వేనేత్యర్థః। తథా హి,– పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి [పూర్వరఙ్గః] నాట్యశాలా, తత్స్థం కర్మాపి పూర్వరఙ్గః ఇతి దశరూపకే। అతః పూర్వరఙ్గో నామ రఙ్గప్రధానాఖ్యో రఙ్గవిఘ్నశాన్తికారీ నాన్దీపాఠగీతవాదిత్రాద్యనేకాఙ్గవిశేషో నాట్యాదౌ కర్త్తవ్యః కర్మవిశేషః। తదుక్తం వసన్తరాజీయే,—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రఙ్గవిఘ్నోపశాన్తయే। కుశీలవాః ప్రకుర్వన్తి పూర్వరఙ్గః ప్రకీర్త్తితః॥' ఇతి స పూర్వరఙ్గః। [నాటకీయస్య] నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః। "వృద్ధాచ్ఛః" (౪।౨।౧౧౪ పాం) తస్య 'ఆయనేయీనీయి—' (౭।౧।౨ పాం) ఇత్యాదినేయాదేశః। తస్య [వస్తునః] ప్రసిద్ధస్య [ప్రసఙ్గాయ] ప్రసఞ్జనాయ, ప్రవర్త్తనాయేతి యావత్। అతః ప్రథమవాదో న దోషాయేతి భావః। పూర్వరఙ్గః ప్రస్తావనేతి రఙ్గరాజః, తచ్చిన్త్యమ్;—'పూర్వరఙ్గం విధాయాదౌ సుత్రధారే వినిర్గతం। ప్రవిశ్య తద్వదపరః కార్య్యసాస్థాపయేన్నటః॥ప్రథమం పూర్వరఙ్గశ్చ తతః ప్రస్తావనేతి చ। ఆరమ్భే సర్వనాట్యానామేతత్సామాన్యమిష్యతే॥' ఇతి దశరూపకాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి। అత్ర హరివాక్యపూర్వరఙ్గయోః ప్రమఞ్జకత్వస్వరూపసామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాన్తరేణ పృథఙ్నిర్దేశాత్ప్రతివస్తూపమాఽలఙ్కారః। తల్లక్షణం తూక్తమ్॥౮॥

సమ్ప్రతి స్వమతమాహ, కరదీకృతేతి।—[దిశాం, జిత్వరైః] జయనశీలైః। "ఇణ్నశజిసర్త్తిభ్యః క్వరప్" (౩।౨।౧౬౩ పాం) ఇతి క్వరప్। కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ। [భ్రాతృభిః] రీమాదిభిర్వేతుభిః [కరదీకృతభూపాలః] కరదాః షష్ఠభాగప్రదాః। 'భాగధేయో బలిః కరః' ఇత్యమరః। తతః చ్విః, "ఊర్య్యాదిచ్విడాచశ్చ" (౧।౪।౬౧ పాం) ఇతి గతిసంజ్ఞాయాం "కుగతిప్రాదయః" (౨।౨।౧౮ పాం) ఇతి నిత్యసమాసః। అకరదాః కరదాః సమ్పద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య సః వశీకృతరాజమణ్డలః

ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా।
సమౌ హి శిష్టైరామ్నాతౌ వర్త్స్యన్తావామయః స చ॥౧౦॥

న దూయే సాత్వతీసూనుర్యన్మహ్యమపరాధ్యతి।

[తపసః సుతః] ధర్మపుత్రః। "తపశ్చాన్ద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే లోకాన్తరేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [అస్మద్వినాఽపి] అస్మాభిర్వినాఽపీత్యర్థః। "పృథగ్వినానానా—"(౩।౩।౩౨ పాం) ఇత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్ పఞ్చమీ। [ఇజ్యాయై] యాగాయ। యజేర్భావే క్యప్, "వచిస్వపి–" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్, "నమఃస్వస్తి" (౨।౩।౧౬ పాం) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। [అలం] సమర్థః [భృష్ణుః] భవనశీలః। 'భూష్ణుర్భవిష్ణుర్భవితా' ఇత్యమరః। "గ్లాజిస్థశ్చ రస్నుః" (౩।౨।౧౩౯ పాం) ఇతి రస్నుప్రత్యయః, "ఋజితి చ" (౧।౧।౫ పాం) ఇత్యత్ర గకారప్రశ్లేషాద్గుణాభావః। తథా చ జయాదిత్యః తత్రైవ, "గకారోఽప్యత్ర చర్త్వభృతో నిర్దిశ్యతే" ఇతి। అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః॥౯॥

ననుయజ్ఞతో జైత్రయాత్రాయాముభయానుసరణం స్యాత్ తత్రాహ, ఉత్తిష్ఠమాన ఇతి।— [ఉత్తిష్ఠమానః] వర్ద్ధమానః। "ఉదోఽనూర్ద్ధ్వకర్మణి" (౧।౩।౨౪ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। [తు, పరః] శత్రుః, పథోఽనపేతం [పథ్యం] హితమారోగ్యఞ్చ [ఇచ్ఛతా] పుంసేతి శేషః। [నోపేక్ష్యః] నోదాసీన్యేన ద్రష్టవ్యః। కుతః?– [హి] యస్మాద్ [వర్త్స్యన్తౌ] వర్ద్ధిష్యమాణాం। "లృటః సద్వా" (౩।౩।౧౪ పాం) ఇతి సదాదేశే, "వృద్భ్యః స్యసనోః" (౧।౩।౯౨ పాం) ఇతి విభాషయా పరస్మైపదం, "న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః" (౭।౨।౫౯ పాం) ఇతీడభావః। [ఆమయః] వ్యాధిః। 'రోగవ్యాధిగదామయాః' ఇత్యమరః। [సః] శత్రుశ్చ [శిష్టైః] నీతిజ్ఞైః [సమౌ] తుల్యవృత్తీ [ఆమ్నాతౌ] ఆఖ్యాతౌ। 'అల్పీయసోఽప్యరేర్వృద్ధిర్మహోఽనర్థాయ రోగవత్। అతస్తస్యానుపేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుతః?॥' ఇతి భావః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౦॥

నన్వేవం స్వార్థపరత్వదోషః స్యాదితి చేన్న, లోకానుగ్రహార్థత్వాదస్యాః

యత్తు దన్దహ్యతే లోకమదో దుఃఖాకరోతి మామ్॥౧౧॥

మమ తావన్మతమిదం శ్రూయతామఙ్గ! వామపి।
జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేకః సన్దిగ్ధే కార్య్యవస్తుని॥౧౨॥

ప్రవృత్తేరిత్యాశయేనాహ, నేతి।—[సాత్వతీసూనుః] సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ, సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా। “ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్” (౪।౧।౮౬ పాం) ఇత్యఞ్। తస్యాః సూనుశ్చైద్యః। బన్ధురపి ఖలో న మృష్యత ఇతి భావః। [యన్మహ్యమ్, అపరాధ్యతి] ద్రుహ్యతీతి యావత్। "క్రుధదుహేర్ష్యా–" (౧।౪। ౩౭ పాం) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। తత ఇతి శేషః, యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్। [న దూయే] న పరితప్యే। ద్రజో దైవాదికాత్ కర్త్తరి లట్, ఉత్తమపురుషైకవచనమ్। [తు] కిన్తు [లోకం, దన్దహ్యతే] గర్హితం యథా స్యాదేవం దహతీతి [యత్]। "లుపసదచరజప" (౩।౧।౨౪ పాం) ఇత్యాదినా గర్హాయాం యఙ్। "జపజభదహదశభఞ్జపశాఞ్చ" (౭।౪।౮౬ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యనుమాగమః। [అదః] లోకదహనం [మాం, దుఃఖాకరోతి] దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః। "దుఃఖాత్ ప్రాతిలోమ్యే" (౫।౪।౬౪ పాం) ఇతి డాచ్ప్రత్యయః। అతశ్చైద్య ఏవాభియాతవ్యః। పార్థస్తు ప్రార్థనయాఽపి పశ్చాత్ సమాధేయ ఇత్యర్థః॥౧౧॥

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రూషుః పృచ్ఛతి, మమేతి। – [తావత్] భవన్మతశ్రవణపర్య్యన్తమిత్యర్థః, [మమ మతమిదమ్, అఙ్గ !] ఇత్యామన్త్రణేఽవ్యయమ్। 'అథ సమ్బోధనార్థకాః। స్యుః ప్యాట్ పాడఙ్గ హే హై భోః' ఇత్యమరః। [వాం] యువయోః। “యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీ" (౮।౧।౨౦ పాం) ఇత్యాదినా వామాదేశః। మతం [అపి శ్రూయతామ్] విధౌ లోట్। తదిదం మయా శ్రోతవ్యమ్, అన్యథా సన్దేహానివృత్తేరితి భావః। విదుషస్తే కుతః సన్దేహస్తత్రాహ– [జ్ఞాతసారః] జ్ఞాతతత్త్వార్థః [అపి, ఏకః] ఏకాకీ [కార్య్యవస్తుని] కర్త్తవ్యార్థే। [సన్దిగ్ధే] సంశేతే [ఖలు] నిశ్చయే। అతో మయాఽపి సన్దిహ్యత ఇత్యర్థః। 'దిహ ఉపచయే' కర్త్తరి లట్, ఘత్వధత్వే। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౨॥

యావదర్థపదాం వాచమేవమాదాయ మాధవః।

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః॥౧౩॥

తతః సపత్నాపనయమ్మరణానుశయస్ఫురా।
ఓష్ఠేన రామో రామౌష్ఠవిమ్బచుమ్బనచుఞ్చునా॥౧౪॥

వివక్షితామర్థవిదస్తత్క్షణప్రతిసంహృతామ్।

యావదితి।—[మాధవః] హరిః [యావదర్థపదాం] యావానర్థో యావదర్థమ్। "యావదవధారణే" (౨।౧।౮ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। యావదర్థం పదాని యస్యాస్తామ్ అభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః। [ఏవమ్] ఉక్తప్రకారేణ [వాచమ్, ఆదాయ] గృహీత్వా ఉక్త్వేత్యర్థః। [విరరామ] తూష్ణీమాస। "వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః" (౧।౩।౮౩ పాం) ఇతి పరస్మైపదమ్। తథా హి [మహీయాంసః।] ఉత్తమాః [ప్రకృత్యా] స్వభావేన [మితభాషిణః] భవన్తీతి శేషః। వృథాఽఽలాపనిషేధాదితి భావః। పూర్వవదలఙ్కారః॥౧౩॥

అథాష్టభిః కులకేన రామం వర్ణయంస్తద్వాక్యమవతారయతి, తత ఇతి।—[తతో రామః] జగాద ఇత్యుత్తరేణాన్వయః। సపత్నో రిపుః। 'రిపుర్వైరిసపత్నారి—' ఇత్యమరః। తస్యాపనయోఽపకారః తస్య స్మరణేన యోఽనుశయః పశ్చాత్తాపః। 'భవేదనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబన్ధయోః' ఇతి విశ్వః, తేన స్ఫురతీతి అనుశయస్ఫూః, తేన, [సపత్నాపనయస్మరణానుశయస్ఫురా, రామౌష్ఠవిమ్బచుమ్బనచుఞ్చునా] ఓష్ఠో విమ్బమివేత్యుపమితసమాసః। రామాయాః ఓష్ఠబిమ్బస్య చుమ్బనేన విత్తో, రామోష్ఠవిమ్బచుమ్బనచఞ్చుః" తేన విత్తశ్చఞ్చుపచణపో" (౫।౨।౨౬ పాం) ఇతి చఞ్చుప్రప్రత్యయః। "ఓత్వోష్ఠయోః సమాసే వా పరరూపం వక్తవ్యమ్" ఇతి వికల్పేన పరరూపమ్। తేన [ఓష్ఠేన] ఉపలక్షితః। సమరసురతయోః సమరస ఇతి భావః। ఉపమాఽనుప్రాసయోః సంసృష్టిః॥౧౪॥

వివక్షితామితి। [వివక్షితాం] వృద్ధత్వాభిమానాదగ్రే వక్తుమిష్టామ్।

ప్రాపయన్ పవనవ్యాధేర్గిరముత్తరపక్షతామ్ ॥౧౫॥

ఘూర్ణయన్ మదిరామ్వాదమదపాటలితద్యుతీ।
రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ ॥౧౬॥

వచేర్ణ్యాఇా వా మన్నన్తాత్ కర్మణి క్తః। [తత్క్షణపతిసంహతాం] తత్క్షణే' వివక్షాక్షణే ఏవ, ఇత్యవిలమ్బోక్తిః। ప్రతిసంహృతాం రామానురోధాదనురుద్ధామ్ [అర్థవిదః] కార్య్యజ్ఞస్య అత ఏవ [పవనవ్యాధేః] ఉద్ధవస్య [గిరమ్, ఉత్తరపక్షతాం] సిద్ధాన్తపక్షతాం। [ప్రాపయన్] స్వయమసత్పక్షావలమ్బిత్వాదితి భావః। అనేన రామస్య వ్యగ్రతా ఉక్తా ॥౧౫॥

ఘూర్ణయన్నితి।—పునః [మదిరాఽఽస్వాదమదపాటలితద్యుతీ] మదిరాఽఽమ్వాదేన మద్యపానేన యో మదస్తేన పాటలితా ఈషద్రక్తీకృతా ద్యుతిర్యయోస్తే [రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే] రేవత్యాః* దేవ్యాః వదనే యదుచ్ఛిష్టం మద్యలేపతామ్బూలాది, అక్షిచుమ్బనసఙ్క్రాన్తమితి భావః; తేన పరిపూతే శుద్ధే పుటే యయోస్తే [దృశౌ, ఘూర్ణయన్] భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః। ఉచ్ఛిష్టపరిపూతేత్యత్ర, –'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధమాఖేటకే శునామ్' ఇతి స్మరణాత్। ఉచ్ఛిష్టస్య పావిత్ర్యజనకత్వవిరోధస్య ఆభాసత్వాద్విరోధాభాసోఽలఙ్కారః,—'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్ ॥౧౬॥

---

*పరా కిల సత్యయుగ రేవతీ నామ రాజా స్వపుత్రో రేవతీ యౌవనవతీమవలిక్య "ఇయం కస్మై ప్రదేయా" ఇతి జిజ్ఞాసుః తథా మహ బ్రహ్మలోకం గత్వా సన్ధ్యోపాసనారతం బ్రహ్మాణం దృష్ట్వా కన్యకయా సహ తచ్చైవ శ్రితవాన్। అథ సన్ధ్యామపాస్య తదభిప్రాయమవగత్య బ్రహ్మోవాచ "వహ్మ' బ్రహ్మలోకేఽయం మహూర్తోఽపగత, మర్త్త్యలోకేఽధునా కలియగం సఞ్చాతం,

లోకాశ్చ చన్ద్రావయవాః జాతాః। అతః శేషనాగరాజావతారాయ రామాయ దీయతామియమ" తచ్ఛ్రుత్వా రాజా రేవతస్తు మర్త్యలోకమాగత్య తదవస్థాం దృష్ట్వా విస్మయమవాప। కలియుగీయా లోకా అపి, తో ఏకవింశతిహస్తోచ్ఛ్రితౌ దృష్ట్వా పరం విసిస్మియిరే। అథ రాజా బలరామసమీపం గత్వా బ్రహ్మణోఽనుశాసనం వ్యజిజ్ఞపత్। రామోఽపి సత్యయుగీయామ్ ఏకవింశతిహస్తోచ్ఛ్రితాం తాం రేవతీం లాఙ్గలేన ఆకృష్య సార్ధత్రిహస్తాకారాం కృత్వా స్వీచకార" ఇతి పౌరాణికీ వార్తా।

ఆశ్లేషలోలుపబధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్।

మ్లాపయన్నభిమానోష్ణైర్వనమాలాం ముఖానిలేః॥౧౭॥

దధత్సన్ధ్యాఽరుణవ్యోమస్ఫురత్తారాఽనుకారిణీః।

ద్విషద్వేషోపరక్తాఙ్గసఙ్గినోః స్వేదవిప్రుషః॥౧౮॥

ప్రోల్లసత్కుణ్డలప్రోతపద్మరాగదలత్విషా।

కృష్ణోత్తరాసఙ్గరుచం విదధచ్చౌతపల్లవీమ్॥౧౯॥

ఆశ్లేషేతి।—పునః [ఆశ్లేషలోలుపవధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్] ఆశ్లేషే లోలుపాయా ఆలిఙ్గనలుబ్ధాయాః బధ్వాః స్తనయోః కార్కశ్యస్య కాఠిన్యస్య సాక్షిణీమ్ ఉపద్రష్టీం నిత్యం పీద్యమానామపి అమ్లానామితి భావః। "సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్ (౫।౨।౯౧ పాం) ఇతి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయః। [వనమాలామ్, అభిమానోష్ణైః] అహఙ్కారతప్తైః [ముఖానిలైః] నిశ్వాసమారుతైః [మ్లాపయన్] గ్లాపయన్। మ్లాయతేర్ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః "ఆదచ" (౬।౧।౪౫ పాం) ఇత్యాదినా ఆత్వే పుగాగమః। అమ్లానే మ్లానసమ్బన్ధాదతిశయోక్తిః॥౧౭॥

దధదితి।—పునః [సన్ధ్యాఽరుణవ్యోమస్ఫురత్తారాఽనుకారిణీః] సన్ధ్యాయామరుణే వ్యోమ్ని స్ఫురన్తీస్తారా అనుకుర్వన్తీతి తథోక్తాః। కుతః? [ద్విషద్ద్వేషోపరక్తాఙ్గసఙ్గినీః] ద్విషతః శత్రోర్ద్వేషేణ క్రోధేనోపరక్తే అఙ్గే వపుషి సఙ్గినీః సక్తాః [స్వేదవిప్రుషః] స్వేదవిన్దూన్। 'పృషన్తివిన్దుపృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [దధత్] దధానః। "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' (౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౮॥

ప్రోల్లసదితి।—పునః [ప్రోల్లసత్కుణ్డలప్రోతపద్మరాగదలత్విషా] ప్రకర్షేణోల్లసతాం కుణ్డలయోః ప్రోతానాం స్యూతానాం పద్మరాగదలానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాన్త్యా। ప్రోతేతి ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణి క్తః, యజాదిత్వాత్

కకుద్మికన్యావక్త్రాన్తర్వాసలబ్ధాధివాసయా।

ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్॥౨౦॥

జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యన్త పాతినః।

నయన్ మధులిహః శ్వైత్యముదగ్రదశనాంశుభిః॥౨౧॥

[కులకమ్]।

సమ్ప్రసారణమ్। [కృష్ణోత్తరాసఙ్గరుచం] కృష్ణోత్తరామఙ్గో నీలోత్తరీయమ్। 'ద్వౌ ప్రావారోత్తరాసఙ్గో సమౌ వృహతికా తథా। సంవ్యనముత్తరీయఞ్చ' ఇత్యమరః। తస్య రుచం చూతపల్లవస్యేమాం [చౌతపల్లవీం విదధత్] కృష్ణలోహితమిశ్రవర్ణచూతపల్లవవద్ధూమ్రాం కుర్వన్నిత్యర్థః; 'ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహిత' ఇత్యమరవచనాత్। అత్రాన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగాత్ సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాఽలఙ్కారః॥౧౯॥

కకుద్మీతి।—పునః; [కకుద్మికన్యావక్త్రాన్తర్వ్యామలబ్ధాధివామయా] కకుద్మికన్యాయాః రేవత్యాః వక్త్రస్యాన్తః అభ్యన్తరే వామేన స్థిత్యా లబ్ధోఽధివాసో వామనా యయా తయా, తన్ముఖసౌరభవామితయేత్యర్థః। 'సంస్కారో గన్ధమాల్యాద్యైరధివామనముచ్యతే'। [మదిరయా, కృతానువ్యాధం] కృతసంసర్గం ప్రియాగణ్డూషగన్ధినమిత్యర్థః। "వ్యధజపోరనుపసర్గే" (౩।౩।౬౧ పాం) ఇత్యనుపసృష్టాదప్ప్రత్యయవిధానాదుపసృష్టాద్ వ్యధేర్ఘఞ్ ప్రత్యయః। [ముఖామోదం] స్వముఖగన్ధవిశేషమ్। 'ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః। [ఉద్వమన్] ఉద్విరన్। అత్ర మదిరా-రామముఖగన్ధయోః స్వగన్ధతిరోధానేన రామాముఖతద్గణ్డూషమద్యగన్ధస్వీకారాత్ తద్గుణయోస్త్రోత్తరస్యాత్మవిశేషకత్వేన పూర్వసాపేక్షత్వాదఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః; ' తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిః' ఇతి లక్షణాత్॥౨౦॥

జగాదేతి।—[వదనఛద్మపద్మపర్యన్తపాతినః] వదనమేవ ఛద్మ కపటం యస్య తత్ పద్మం, వదనమేవ పద్మమిత్యర్థః। ఛద్మశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః। తస్య పర్యన్తపాతినః ప్రాన్తసఞ్చారిణః। [మధులిహః] మధు లిహన్తీతి మధులిహస్తాన్ మధుపాన్। క్విప్। [ఉదగ్రదశనాంశుభిః]

యద్వాసుదేవేనాదీనమనాదీనవమీరితమ్।

వచసస్తస్య సపది క్రియా కేవలముత్తరమ్॥౨౨॥

నైతల్లఘ్వపి భూయస్యా వచో వాచాఽతిశయ్యతే।

ఇన్ధనౌఘధగప్యగ్నిస్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్॥౨౩॥

ఉదగ్రైః ఉచ్ఛ్రితైః దశనాంశుభిః [శ్వైత్యం] ధావల్యం [నయన్] ప్రాపయన్ [జగాద]। తద్గుణాలఙ్కారః। తస్య మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాపేక్షత్వాత్ తేన సఙ్కరః॥౨౧॥

రామో జగాదేత్యుక్తం, కిం తదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ, యదితి।—[వాసుదేవేన] న దీనమితి। [అదీనమ్] అకాతరం, న ఆదీనవోఽస్యేతి [అనాదీనవం] నిర్దోషమ్। 'దోష ఆదీనవో మతః' ఇత్యమరః। [యద్] వచః [ఈరితం] 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరః' ఇత్యాదిపక్షమాశ్రిత్య యదుక్తమిత్యర్థః। తస్య వచమః, సపది క్రియా కేవలం సద్యోఽనుష్ఠానమేవ [ఉత్తరం] సిద్ధాన్తస్యైవోక్తత్వాదితి భావః॥౨౨॥

అథ తదేవ ప్రతిపాదయిష్యన్ అనన్యాతిశయతయోపస్కరోతి, నైతదితి।—[లఘు] సఙ్క్షిప్తమ్ అప్యేతద్వచః భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాఽపీత్యర్థః। "ద్వివచనవిభజ్య—" (౫।3।౫౭ పాం) ఇత్యాదినా ఈయసుని, "బహోర్లోపో భూ చ బహోః" (౬।४।౧౫౮ పాం) ఇతీకారలోపో బహోశ్చ భరాదేశః। [వాచా, నాతిశయ్యతే] నాతిరిచ్యతే, గుర్వర్థత్వాదితి భావః। శీఙః కర్మణి లటి యక్, "అయఙ్ యి క్ఙితి (౭।४।౨౨ పాం) ఇతి అయఙాదేశః। తథా హి, ఇన్ధనౌఘాన్ దహతీతి [ఇన్ధనౌఘధక్] కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయాన్ [అపి] ఇత్యర్థః। క్విపి ఘత్వధత్వభష్భావాః। [అగ్ని, త్విషా] ప్రభయా। [పూషణం] మూర్యమ్, అల్పీయాంసమపీతి భావః। [న అత్యేతి] నాతిక్రామతి। తేజసః ప్రభావత్త్వమివ వచసోఽర్థవత్త్వమలఙ్ఘత్వహేతురిత్యర్థః। అత్ర సమానధర్మవిమ్బితయా దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౨3॥

సఙ్క్షిప్తస్యాప్యతోఽస్యైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః।

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవన్తు మే॥౨४॥

విరోధివచసో మూకాన్ వాగీశానపి కుర్వతే।

జడానప్యనులోమార్థాన్ ప్రవాచః కృతినాం గిరః॥౨౫॥

యది హరివచో నాతిశయ్యతే, అలం తర్హితవాపి వాగారమ్భైః? అత ఆహ, సఙ్క్షిప్తస్యేతి।—[అతః] హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ [సువిస్తరతరాః] ప్రపఞ్చితరాః। "ప్రథనే వావశబ్దే" (3।3।33 పాం) ఇతి ఘఞః ప్రతిషేధే "ఋదోరప్" (3।3।౫౭ పాం) ఇత్యప్। [మే వాచః, సఙ్క్షిప్తస్య

అపి] అల్పాక్షరస్యాపి [అర్థగరీయసః] అర్థేన గరీయసః సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః। 'అల్పాక్షరమసన్దిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్। అస్తోభమనవద్యఞ్చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః'॥ఇతి లక్షణాత్। [అస్యైవ వాక్యస్య] నాన్యస్య [భాష్యభూతాః] భాష్యైః సమాః। నిత్యసమాసః। 'క్ష్మాదౌ జన్తౌ భూతం క్లీవం సమేఽతీత చిరే త్రిషు' ఇతి వైజయన్తీ। వ్యాఖ్యానరూపాః [భవన్తు] ఇత్యర్థః। సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేష భాష్యమ్। “సుత్రస్థం పదమాదాయ వాక్యైః సూత్రానుసారిభిః। స్వపదాని చ వర్ణ్యన్తే భాష్యం భాష్యవిదో విదుః॥” ఇతి భాష్యలక్షణాత్। మయా తు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యాయతే; న త్వతిశయాయ ప్రత్యాఖ్యాయతే ఇత్యదోష ఇత్యర్థః। ఉపమాలఙ్కారః॥౨౪॥

ఇత్థం యానం సిద్ధాన్తయిత్వా తత్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచష్టే, విరోధీతి। [కృతినాం] కుశలానాం। [గిరః] కర్త్ర్యః। [విరోధివచసః] ప్రతికూలవాదినః [వాగీశాన్] వాక్పతీన్ [అపి]। 'వాగీశో వాక్పతిః సమౌ' ఇత్యమరః। [ముకాన్] నిర్వాచః [కుర్వతే] జడ఼యన్తీత్యర్థః। [అనులోమార్థాన్] అనులోమోఽనుకూలోఽర్థోఽభిధేయం యేషాం తేఽనులోమార్థాః అనుకూలవాదినః తాన్ [జడ఼ాన్] మన్దాన్ [అపి, ప్రవాచః] ప్రగల్మవాచః కుర్వతం, అతోఽస్మద్గిరః ప్రవాచ్యా ఇతి భావః। అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాజ్జక఼ానాం ప్రవాక్త్వాకరణాచ్చ అశక్యవస్తుకరణరూపో విశేషోఽలఙ్కారః, అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధాతిశయోక్తిప్రతిభోత్యాపిత ఇతి సఙ్కరః॥౨౫॥

షడ్గుణాః శక్తయస్తిస్రః సిద్ధయశ్చోదయాస్త్రయః।

గ్రన్థానధీత్య వ్యాకర్తు_మితి దుర్మేధసోఽప్యలమ్॥౨౬॥

నన్వాత్మనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫలమనాగ్రహః' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞవచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ,— షడ఼ితి,– దుష్టా మేధా యేషాం తే [దుర్మేధసః] మన్దబుద్ధయః [అపి]। "నిత్యమమిచ్ ప్రజామేధయోః” (౫।౪।౧౨౨ పాం఼) ఇతి సమాసాన్తోఽమిచ్ప్రత్యయః। [గ్రన్థాన్] ఔశనసాదీన్ [అధీత్య] పఠిత్వా [గుణాః] సన్ధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఖ్యాః [షట్। శక్తయః] ప్రభుత్వమన్త్రోత్సాహాఖ్యాః [తిస్రః। సిద్ధయః] పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థలాభాత్మికాః, తాః [చ] తిస్రః ప్రభుసిద్ధిర్మన్త్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి। [ఉదయాః] వృద్ధిక్షయావస్థానాని చత్రిన్యాయేన ఉదయా ఉచ్యన్తే, తత్ర వృద్ధిక్షయౌ స్వశక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థానాదుపచయాపచయో

అవస్థానం సామ్యం తే చ [త్రయః ఇతి, వ్యాకర్తు_ం] వ్యాఖ్యాతుం [అలం] సమర్థాః। "పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు" (౩।౪।౬౬పాం) ఇతి తుమున్। పఞ్చాఙ్గనిర్ణయశక్తివికలానాం సన్ధ్యాదిరూపసఙ్ఖ్యామాత్రపాఠకానామ్ అశాస్త్రజ్ఞత్వాదుద్ధవాదయో న గ్రాహ్యవచనా ఇత్యభిసన్ధిః। అత్రామరః,–'సన్ధిర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః। షడ్గుణాః, శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమన్త్రజాః। క్షయః స్థానఞ్చ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామ్॥' ఇతి। తత్రారివిజిగీష్వోర్వ్యవస్థాకరణమైక్యం సన్ధిః, విరోధీ విగ్రహః, విజిగీషోరరిం ప్రతి యాత్రా యానం, తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థానమాసనమ్। దుర్బలప్రబలయోర్వాచికమాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః। అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సంశ్రయః, కోషదణ్డోత్థం తేజః ప్రభావః, కర్త_వ్యార్థేషు స్థేయాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః, షడ్గుణచిన్తనం మన్త్రః, గతమన్యదితి సఙ్క్షేపః॥౨౬॥

అనిర్లోడ़ितకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్మినో వృథా।

నిమిత్తాదపరాద్ధేషోర్ధానుష్కస్యేవ వల్గితమ్॥౨౭॥

సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్వాఙ్గస్కన్ధపఞ్చకమ్।

సౌగతానామివాత్మాన్యో నాస్తి మన్త్రో మహీభృతామ్॥౨౮॥

నను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాత్రైవ శాస్త్రజ్ఞః స ఏవ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశఙ్క్యాహ,— అనిర్లోడ़ितేతి।—[అనిర్లోడ़ितకార్యస్య] అనిర్లోడ़ित నాలోకితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్యమజానత ఇత్యర్థః। [వాగ్మినః] వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ, వావదూకః। 'వాచో యుక్తిపటుర్వాగ్మీ వావదూకోఽతివక్తరి' ఇత్యమరః। "వాచో గ్మినిః" (౫।౨।౧౨౪ పాం) ఇతి గ్మినిప్రత్యయః। తస్య [వాగ్జాలం] వాగాడమ్బరః [నిమిత్తాత్] లక్ష్యాత్। 'వేధ్యం లక్ష్యం నిమిత్తఞ్చ శరవ్యఞ్చ సమం విదుః' ఇతి వైజయన్తీ। [అపరాద్ధేషోః] స్ఖలితబాణస్య [ధానుష్కస్య] ధనుః ప్రహరణమస్యేతి ధానుష్కో ధన్వీ। "ప్రహరణమ్" (౪।౪।౫౦ పాం) ఇతి ఠక్, "ఇసుసుక్తాన్తాత్ కః" (౭।౩।౫౧ పాం) ఇతి ఠస్య కః। 'అపరాద్ధపృషత్కోఽసో లక్ష్యాద్ యశ్చ్యుతసాయకః। ధన్వీ ధనుమాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః। తస్య [వల్గితమివ, వృథా] నిష్ఫలమ్। కార్యజ్ఞస్య వచో గ్రాహ్యం, న తు వాచాలస్యేతి భావః॥౨౭॥

ఇయం షాడ్గుణ్యాదిపాఠమాత్రం న మన్త్ర ఇతి సిద్ధే సమ్ప్రతి స్వయం మన్త్రస్వరుపమాహ, సర్వేతి।—సర్వాణి కార్యాణి సన్ధ్యాదీని తాని శరీరాణీవ ఇత్యుపమితసమాసః। వ్యామే సౌగతానామివేతి లిఙ్గాన్తేషు [సర్వకార్యశరీరేషు] సర్వేషు శరీరేష్వత్ర సర్వకార్యేష్విత్యర్థః। [అఙ్గస్కన్ధపఞ్చకమ్] అఙ్గాని స్కన్ధా ఇవేత్యుపమితసమాసః, తేషాం పఞ్చకం [ముక్త్వా] స్కన్ధపఞ్చకమివాఙ్గపఞ్చకం హిత్వేత్యర్థః। పఞ్చ పరిమాణ-

మన్త్రో యోధ ఇవాధీరః సర్వాఙ్గైః సంవృతైరపి।
చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశఙ్కయా॥౨౯॥

మస్యేతి పఞ్చకమ్। "సఙ్ఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు" (౫।౧।౫౮ పాం) ఇతి కప్రత్యయః। [సౌగతానాం] సుగతో భక్తిర్భజనీయ ఏషాం సౌగతాః బౌద్ధాః। "భక్తిః" (౪।౩।౯౫ పాం) ఇత్యణ్ ప్రత్యయః। తేషామ్ [అన్యః ఆత్మేవ మహీభృతామ్] అన్యః [మన్త్రః నాస్తి]। కర్మణామారమ్భోపాయః, పురుషద్రవ్యసమ్పత్, దేశకాలవిభాగః, విపత్తిప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పఞ్చాఙ్గాని; యథాహ కామన్దకః,–'మహాయాః సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః। విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పఞ్చాఙ్గమిష్యతే॥' ఇతి। రూపవేదనావిజ్ఞానసంజ్ఞాసంస్కారాః పఞ్చ స్కన్ధాః; తత్ర,—విషయప్రపఞ్చో రూపస్కన్ధః, తజ్జ్ఞానప్రపఞ్చో వేదనాస్కన్ధః, ఆలయవిజ్ఞానసన్తానో విజ్ఞానస్కన్ధః, నామప్రపఞ్చః సంజ్ఞాస్కన్ధః, వాసనాప్రపఞ్చః సంస్కారస్కన్ధః; ఏవం పఞ్చధా, పరివర్త్తమానో జ్ఞానసన్తాన ఏవాత్మా ఇతి బౌద్ధాః। ఏవం యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కన్ధపఞ్చకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞామఙ్గపఞ్చకాతిరిక్తో మన్త్రో నాస్తీత్యుపమాఽలఙ్కారః, తచ్చాస్మాకం సమగ్రమేవేత్యయమేవ యాత్రాకాల ఇతి భావః॥౨౮॥

అథ మన్త్రితార్థక్రియావిలమ్బే దోషమాహ, మన్త్ర ఇతి।—[సంవృతైః] గుప్తైః [సర్వాఙ్గైః] పూర్వోక్తైరుపాయాదిభిరురఃస్థలాదిభిశ్చ ఉపలక్షితః [అపి సర్వాఙ్గసంవృతోఽపీత్యర్థః। మన్త్రః విచారః [అధీరః] భీరుః, యుధ్యత ఇతి [యోధః] భటః [ఇవ] పచాద్యచ్। [పరేభ్యః] అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ। 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు పరోఽరిపరమాత్మనోః' ఇతి వైజయన్తీ।

[భేదశఙ్కయా] భేదో విదారణం తృతీయగామిత్వఞ్చ తస్య శఙ్కయా [చిరం స్థాతుం] విలమ్బితుమిత్యర్థః, [న సహతే] న క్షమః। "శకధృష–" (౩।౪।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః। అతో న విలమ్బితవ్యమ్, అన్యథా మన్త్రభేదే కార్యహానిః స్యాదితి భావః॥౨౯॥

ఆత్మోదయః పరజ్యానిర్ద్వయం నీతిరితీయతీ।

తదూరీకృత్య కృతిభిర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే॥౩౦॥

తృప్తియోగః పరేణాపి మహిమ్నా న మహాత్మనామ్।

పూర్ణశ్చన్ద్రోదయాకాఙ్క్షీ దృష్టాన్తోఽత్ర మహార్ణవః॥౩౧॥

కిఞ్చ, నీతిసర్వస్వపర్యాలోచనయాఽపి న విలమ్బః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ, ఆత్మోదయ ఇతి। [ఆత్మోదయః] ఆత్మన ఉదయో వృద్ధిః [పరజ్యానిః] పరస్య శత్రోర్జ్యానిర్హానిః। "వీజ్యాజ్వరిభ్యో నిః" (ఉం పాం ౪౮ సూం) ఇత్యౌణాదికో నిప్రత్యయః [ఇతి ద్వయమ్] ఇదం పరిమాణమస్యా ఇతి [ఇయత] ఏతావతీ। "కిమిదభ్యాం వో ఘః" (౫।౨।౪౦ పాం) ఇతి వతుపో వస్య ఘశ్చ, "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి ఙీప్। [నీతిః] నీతిసఙ్గ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదార్థోఽస్తీత్యర్థః। యదన్యత్ షాడ్గుణ్యాదివర్ణనం తత్సర్వమస్యైవ ప్రపఞ్చ ఇత్యాహ తదితి।—[తద్] ద్వయమ్ [ఊరీకృత్య] అఙ్గీకృత్య। 'ఊరీకృతమురీకృతమఙ్గీకృతమ్' ఇత్యమరః। "ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ" (౧।౪।౬౧ పాం) ఇతి గతిసంజ్ఞాయామ్, "కుగతిప్రాదయః" (౩।౨।౧౮ పాం) ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యప। [కృతిభిః] కుశలైః [వాచస్పత్యం] వాగ్మిత్వమ్। కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే "షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర" (౮।౩।౫౩ పాం) ఇత్యాదినా సత్వమితి స్వామీ, తన్న; విషయత్వాత్। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ భావే ష్యఞ్ప్రత్యయః। [ప్రతాయతే] విస్తార్యతే। కర్మణి లట్, "తనోతేర్యకి" (౬।౪।౪౪ పాం) ఇత్యాత్వమ్। తస్మాదాత్మోదయార్థిభిః అవిలమ్బాచ్చత్రురుచ్ఛేత్తవ్యః, తత్రాన్తరీయత్వాత్ తస్యేతి భావః॥౩౦॥

నను లబ్ధోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యేత్యత్రాహ తృప్తియోగ ఇతి। [మహాత్మనాం] మహీయసాం [పరేణాపి] ప్రభృతేనాపి [మహిమ్నా] ఐశ్వర్యేణ [తృప్తియోగః] సన్తోషలాభః [న]। [అత్ర] తృప్తాభావే [పూర్ణః] సన్

సమ్పదా సుస్థిరమ్మన్యో భవతి ఖల్పయాఽపి యః।
కృతకృత్యో విధిర్మన్యే న వర్ద్ధయతి తస్య తామ్॥౩౨॥

సమూలఘాతమఘ్నన్తః పరాన్ నోద్యన్తి మానినః।
ప్రధ్వంసితాన్ధతమసస్తత్రోదాహరణం రవిః॥౩౩॥

[చన్ద్రోదయాకాఙ్క్షీ] తార్థమితి భావః। [మహార్ణవః, దృష్టాన్తః] దృష్టః అన్తో నిశ్చయో యస్మిన్ స దృష్టాన్తః, నిదర్శనముపమానమితి యావత్। రాజ్ఞా వృద్ధావలంబుద్ధిర్న కార్యా,—"అసన్తుష్టా ద్విజా నష్టాః సన్తుష్టాశ్చ మహీభుజః। సలజ్జా గణికా నష్టా నిర్లజ్జాశ్చ కులాఙ్గనాః॥" ఇతి న్యాయాదితి భావః। నాయం దృష్టాన్తాలఙ్కారః, విమ్బప్రతివిమ్బభావేనౌపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్। కిన్తు దృష్టాన్తశబ్దేన తస్యాభిధానాదుపమాఽలఙ్కారః। అత ఏవ "దృష్టాన్తోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తేః" ఇత్థేకావల్యలఙ్కారకారః॥౩౧॥

తథాఽపి సన్తోషే దోషమాహ, సమ్పదేతి।—[యః స్వల్పయాఽపి సమ్పదా] సుస్థిరమాత్మానం మన్యత ఇతి [సుస్థిరమ్మన్యః] స్వస్థమానీ [భవతి] "ఆత్మమానే ఖశ్చ" (౩।౨।౮౩ పాం) ఇతి ఖశప్రత్యయే ముమాగమః। [తస్య] అల్ప సన్తుష్టస్య [తాం] స్వల్పసమ్పదం [కృతకృత్యః] తావతైవ కృతార్థః [విధిః] దైవమపి [న వర్ద్ధయతి] అహమితి [మన్యే] పౌరుషహీనాద్దైవమపి జుగుప్సతే, తత్రప్రవృత్తేః పారార్థ్యాదితి భావః॥౩౨॥

కిఞ్చ, పరాక్రమలబ్ధ ఏవోదయో నాన్యలబ్ధ ఇత్యాహ, సమూలేతి। [మానినః] అభిమానినః [పరాన్] శత్రూన్ సమూలం హత్వా [సమూలఘాతమ్ అఘ్నన్తః] అనున్మూలయన్త ఇత్యర్థః। "సమూలాకృతజీవేషు హన్కృఞ్గ్రహః" (3।౪।3౬ పాం) ఇతి ణముల్ప్రత్యయః, "కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః" (3।౪।౪౬ పాం) ఇతి హన్తేరనుప్రయోగః। [నోద్యన్తి] కిన్తు హత్వైవోద్యన్తీత్యర్థః। [తత్ర] హత్వైవోదయే [ప్రధ్వంసితాన్ధతమసః] అన్ధయతీత్యన్ధం గాఢ్ఀం తమో అన్ధతమసమ్। 'ధ్వాన్తే గాఢ్ఀేఽన్ధతమసమ్' ఇత్యమరః। "అవసమన్ధేభ్యస్తమసః" (౫।౪।౭౮ పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। ప్రధ్వంసితమన్ధ-

విపక్షమఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా।

అనీత్వా పఙ్కతాం ధూలిముదకం నావతిష్ఠతే॥3౪॥

ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపుస్తావత్ కుతః సుఖమ్?।

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహామ్॥3౫॥

తమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రాగితి భావః। [రవిః, ఉదాహరణం? దృష్టాన్తః। అత్రాపి "దృష్టాన్తోఽత్ర మహోర్ణవః" ఇతివదుపమాఽలఙ్కారః, న తు దృష్టాన్త ఇతి ద్రష్టవ్యమ్॥33॥

కిఞ్చానుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్ఘటేత్యాహ, విపక్షమితి।—[విపక్షం] శత్రుమ్ [అఖిలీకృత్య]। ఖిలముత్సన్నమకృత్వా అనున్మూల్యేత్యర్థః। [ప్రతిష్ఠా దుర్లభా ఖలు]। తథా హి [ఉదకమ్] కర్తృ। [ధూలిం] స్వపరిభావినీమితి భావః। [పఙ్కతామనీత్వా] నాధఃకృత్యేత్యర్థః, [నావతిష్ఠతే] కిన్తు నీచైవ తిష్ఠతీత్యర్థః, "సమవప్రవిభ్యః స్థః" (౧।3।౨౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। వాక్యభేదన ప్రతివిమ్బనాపేక్షో దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥3౪॥

నన్వయం శిశుపాల ఏకాకో న కిం కరిష్యతే ఇత్యాశఙ్క్యాహ, ధ్రియత ఇతి।—[ఏకోఽపి రిపుర్యావత్ ధ్రియతే] అవతి। ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి ధాతోస్తౌదాదికాత్ కర్తృరి లట్, "రిఙ్

శయగ్లిఙ్బు" (౭।౪।౨౮ పాం) ఇతి రిజాదేశః। [తావత్] తదవధి [సుఖం కుతః?] 'యావత్ తావఙ్చ సాకల్యేఽవధౌ' ఇత్యమరః। [హి] తథా హి, సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ [సైంహికేయః] రాహుః। 'తమస్తు గహుః స్వర్భానుః సైంహికేయో విధున్తుదః' ఇత్యమరః। "స్త్రీభ్యో ఢక్" (౪।౧।౧౨౦ పాం) [అసురద్రుహాం] దేవానాం [పురః] అగ్రే [సోమం, క్లిశ్నాతి] వాధతే। ప్రాచుర్యాత్ సోమగ్రహణణం సూర్యఞ్చేతి భావః। తస్మాదేకోఽపి శత్రురుచ్ఛేత్తవ్య ఇతి భావః। 'అగ్నేః శేషమృణాచ్ఛేషం శత్రోః శేషం న శేషయేత్'। ఇతి తాత్పర్యమ్ విశేషేణ మామాన్య సమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౩౫॥

సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమస్తౌ హి కార్య్యతః।

స్యాతామమిత్రౌ మిత్రే చ సహజప్రాకృతావపి॥౩౬॥

ఉపకర్త్రాఽరిణా సన్ధిర్న మిత్రేణాపకారిణా।

ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః॥౩౭॥

నను క్షుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీత్యాశఙ్గా, తస్య బలవత్తాం వక్తుం మిత్రామిత్రబలాబలవివేకం తావద్దర్శయతి, సఖేతి।—క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా నిర్వృత్తః [కృత్రిమః]। "డ్వితః క్త్రిః" (౩।౩।౮౮ పాం) "త్రర్మమ్నిత్యమ్" (౪।౪।౨౦ పాం) [సఖా] సుహృత్ [శత్రుశ్చ] కృత్రిమః। [గరీయాన్] కుతః? – [హి] యస్మాత్ [తో] కృత్రిమమిత్రశత్రూ [కార్య్యతః] ఉపకారాపకారరూపకార్య్యవశాత్, నిర్వృత్తావితి శేషః। ఉక్తకార్య్యోపాధేర్యావఙ్జీవమనపాయాత్ అనయోర్మిత్రామిత్రభావోఽపి అనపాయీతి గరీయస్త్వమితి భావః। సహజప్రాకృతౌ తు నైవమిత్యాహ, స్యాతామితి।— సహజాతః సహజః ఏకశరీరావయవత్వాత్; తత్ర సహజం మిత్రం మాతృష్వసేయపైతృష్వసేయాది, సహజశత్రుస్తు పితృవ్యతత్పుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః। పూర్వోక్తసహజకృత్రిమలక్షణరహిత ఇత్యర్థః। తత్ర విషయాన్తరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనన్తరః ప్రాకృతం మిత్రమ్। అపి త్వర్థే। తౌ [సహజప్రాకృతౌ అపి, అమిత్రో మిత్రే] శత్రుమిత్రే [చ స్యాతాం] తావాత్మకార్య్యవశాదనియమేనోభయరూపతామాపద్యేతే న కృత్రిమశత్రుమిత్రే। కృత్రిమః శత్రుః శత్రురేవ మిత్రఙ్చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ

మిత్రామిత్రౌ గరీయాంసౌ, న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతావిత్యర్థః। అనేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్॥౩౬॥

ఏవం చేదస్మాకం పైతృష్వసేయః శిశుపాలః సహజమిత్రత్వాత్ సన్ధాతవ్యః, న తు యాతవ్య ఇత్యత ఆహ, ఉపకర్త్రేతి। [ఉపకర్త్రా] ఉపకారకారిణా। [అరిణా] అపి। సహజన ప్రాకృతేన చేతి శేషః। [సన్ధిః] కార్యః। అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయా బలీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాస్తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః। ఏవమ్। [అపకారిణా మిత్రేణ]

త్వయా విప్రకృతశ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే!।

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహద్వైరతరోః స్త్రియః॥౩౮॥

త్వయి భౌమం గతే జేతుమరౌత్సీత్స పురీమిమామ్।

ప్రోషితార్యమణం మేరోరన్ధకారస్తటీమివ॥౩౯ ॥

అపి। సహజేన ప్రాకృతేన చేతి శేషః। సన్ధిః [న] కార్యః। మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయా బలీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాస్తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః। నను సాక్షాదరిణా సన్దధ్యాత్, మిత్రేణ కథం విరున్ధ్యాత్? ఇత్యాశఙ్క్య క్రియయా తయోర్వైపరీత్యాదదోష ఇత్యాహ,– [హి] యస్మాత్ [ఉపకారాపకారౌ] ఏవ [ఏతయోః] మిత్రామిత్రయోః [లక్షణం] స్వరూపం [లక్ష్యం] ద్రష్టవ్యమ్। ఉపకర్త్రైవ మిత్రమ్ అపకర్త్రైవ శత్రురిత్యర్థః। తస్మాత్ సహజమిత్రత్వేఽపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః॥౩౭॥

అథ చేద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం చతుర్భిరాహ, త్వయేతి।— హే [హరే ! రుక్మిణీం హరతా] బన్ధుభిస్తస్మై ప్రదత్తాం రాక్షసధర్మేణోద్ధహతేత్యర్థః। 'రాక్షసో యుద్ధహరణాత్' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। 'గాన్ధర్వో రాక్షసశ్చైవ ధర్మ్యౌ క్షత్రస్య తౌ స్మృతౌ' ఇతి మనుః। [త్వయా చైద్య, విప్రకృతః] విప్రియం ప్రాపితః। తథా హి – [బద్ధమూలస్య] రూఢమూలస్య [వైరతరోః స్త్రియః,

మహత్] ప్రధానం [మూలమ్, హి] నిశ్చయే। రూపకసంసృష్టోఽయం సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౩౮॥

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ, త్వయీతి।—[త్వయి] భూమేరపత్యం పుమాంసం [భౌమం] నరకాసురం [జేతుం గతే] సతి [సః] చైద్యః [ఇమాం పురీం] ద్వారకాం [ప్రోషితార్యమణం] ప్రోషితోఽర్యమా సుర్యో యస్యాస్తాం [మేరోస్తటీం]

ఆలప్యాలమిదం బభ్రోర్యత్స దారానపాహరత్।

కథాఽపి ఖలు పాపానామలమశ్రేయసే యతః॥౪౦॥

విరాద్ధ ఏవం భవతా విరాద్ధా బహుధా చ నః।

నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా స శ్రుతశ్రవసః సుతః॥౪౧॥

సానుమ్ [అన్ధకార ఇవ, అరౌత్సీత్] రురోధ। రుధేరనిటో లుఙి రూపమ్। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౩౯॥

అపకారాన్తరమాహ, ఆలప్యేతి।—[సః] చైద్యః [బభ్రోః] యాదవభేదస్య [దారాన్] భార్యామ్। 'భార్యా జాయాఽథ పుం భూమ్ని దారాః స్యాత్తు కుటుమ్బినీ' ఇత్యమరః। [అపాహరత్] ఇతి యత్ [ఇదం] దారాఽపహరణం [ఆలప్య] ఉచ్చార్య [అలం] నాలపనీయమిత్యర్థః। 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా" (౩।౪।౧౮ పాం) ఇతి క్త్వాప్రత్యయే సమాసే ల్యబాదేశః। [యతః పాపానాం పాప్మనాం [కథాఽపి] ఉచ్చారణమపి। "చిన్తిపూజికథికుమ్బి—" (౩।౩।౧౦౫ పాం) ఇత్యాదినా అఙ్ప్రత్యయః। [అశ్రేయసే] అనర్థాయ [అలం] సమర్థా। [ఖలు]। "నమఃస్వస్తి—" (౨।౩।౧౬ పాం) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। అత్ర నిషిధ్యమానాలపననిషేధనసమర్థనాత్ కార్యేణ కారణసమర్థకోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౪౦॥

ఫలితమాహ,—విరాద్ధ ఇతి।—[ఏవం భవతా విరాద్ధః] విప్రకృతః। రాధేరనిటః కర్మణి క్తః। [బహుధా, నః] అస్మాకం [చ, విరాద్ధా] విప్రకర్తా। [శ్రుతశ్రవసః] శ్రుతశ్రవా నామ హరేః పితృష్వసా తస్యాః [సుతః]। పైతృష్వసేయత్వాత్ సహజమిత్రమపీతి భావః। [సః] చైద్యః [క్రియయా]

విధాయ వైరం సామర్షే నరోఽరౌ య ఉదాసతే।

ప్రక్షిప్యోదర్చిషం కక్షే శేరతే తేఽభిమారుతమ్॥౪౨॥

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం క్షామ్యతు యః క్షమీ

క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యన్తం క్షమేత కః?॥౪౩॥

పూర్వోక్తాన్యోఽన్యాపక్రియయా [అరిర్నిర్వర్త్యతే] కృత్రిమః శత్రుః క్రియతే। అతో బలీయస్త్వాదనుపేక్ష్య ఇతి భావః॥౪౧॥

అత్రాప్యుపేక్షాయాం దోషమాహ, విధాయేతి।—[యే నరః] పుమాంసః। 'స్యుః పుమాంసః పఞ్చజనాః పురుషాః పూరుషా నరః' ఇత్యమరః। [సామర్షే] ప్రాగేవ సరోషే [అరౌ వైరం విధాయ] స్వయం చాపకృత్యేత్యర్థః। [ఉదాసతే] ఉపేక్షన్తే। [తే] నరః [కక్షే] గుల్మే। 'కక్షస్తు గుల్మే దోర్మూలే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయన్తీ। [ఉదర్చిషమ్] అగ్నిం [ప్రక్షిప్య, అభిమారుతమ్] ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [శేరతే] స్వపన్తి, తద్వినాశహేతురిత్యర్థః। "శీఙో రుట్" (౭।౧।౬ పాం) ఇతి రుడాగమః। అత్ర 'యే ఉదాసతే తే శేరతే' ఇతి విశిష్టోదాసీన్యశయనయోర్వాక్యార్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసమ్భవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయామసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధో వాక్యార్థనిర్వృత్తిరితి నిదర్శనాభేదః। న చాయం దృష్టాన్తః, వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకారణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్। అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాద్వాక్యైకవాక్యతాయాం తదభావ ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః॥౪౨॥

తథాఽపి బాన్ధవత్వాత్ సోఢ్వ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ, మనాగితిః—[యః, క్షమీ] సహనః। "శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్" (౩।౨।౧౪౧ పాం) ఇతి ఘినుణ్ ప్రత్యయః। మ సోఢా [సనాగ్] అల్పమ్। అభ్యావృత్తాంవపీతి భావః। [అనభ్యావృత్త్యా] సకృద్ [వా] అనల్పత్వేఽపీతి భావః। [విరాధ్యన్తమ్] అపకుర్వాణం [కామం] భృశం [క్షామ్యతు] క్షమతామ్। సమ్భావనాయాం లోట్। "శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని" (౭।౩।౭౪ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [క్రియాసమభిహారేణ] భృశం పౌనఃపున్యేన చేత్యర్థః। న చ పుంవాక్యేష్వనే-

అన్యదా భూషణం పుంసః క్షమా లజ్జేవ యోషితః।

పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ॥౪౪॥

మా జీవన్ యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి।

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః॥౪౫॥

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధానమధిరోహతి।

కార్థత్వం దోషాయ। విరాధ్యన్తం [కః క్షమేత?] సహేత, సోఢుం శక్నుయాత్? న కోఽపీత్యర్థః। "శకి లిఙ్ చ" (౩।౩।౧౭౨ పాం) ఇతి శక్యార్థే లిఙ్, 'క్షమూష సహనే' దైవాదికో భౌవాదికశ్చ॥౪౩॥

నను సర్వదా క్షమైవ పుంసో భూషణం, అతోఽపరాధేఽపి క్షన్తవ్యమ్, అత ఆహ, అన్యదేతి।—[అన్యదా] సురతవ్యతిరిక్తే కాలే। యోషితో లజ్జేవ పుంసః] అన్యదా అపరిభవే [క్షమా] శమః [భూషణమ్। పరిభవే] తు యోషితః [సురతేషు, వైయాత్యం] ధార్ష్ట్యమ్ [ఇవ] 'ధృష్టే ధృష్ణుర్వియాతశ్చ' ఇత్యమరః। [పరాక్రమః] పౌరుషం, భూష్యతేఽనేనేతి భూషణమ్ ఆభరణమ్। ఏవఞ్చాక్రియావచనత్వాన్నియతలిఙ్గత్వాత్ విరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్॥౪౪॥

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభిర్నిన్దామాహ, మా జీవన్నితి।—। [యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి] పరస్యాపకర్తు_ంరవజ్ఞయా అపమానేన యద్దుఃఖం తేన దగ్దస్తప్తోఽత ఏవ [మా జీవన్] గర్హితజీవీ సన్। "మాజ్యాక్రోశే" ఇతి లటః శత్రాదేశః। [జీవతి] ప్రాణాన్ ధారయతి। [జననీక్లేశకారిణః] జనన్యాః క్లేశకారిణః గర్భధారణప్రసవాదివేదనాకారిణః, తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః [తస్య] అజననమ్ [అజననిః] అనుత్పత్తిః [ఏవాస్తు]। జననీక్లేశనివృత్త్యర్థమితి భావః। "ఆక్రోశే నఞానిః" (౩।౩।౧౧౨ పాం) ఇతి నఞ్పూర్వాజ్జనిధాతోరనిప్రత్యయః॥౪౫॥

పాదేతి।—[యద్రజః] ధూలిః [పాదాహతం] పాదేనాహతం సత్ [ఉత్థాయ]

స్వస్థాదేవాపమానేఽపి దేహినస్తద్వరం రజః॥౪౬॥

అసమ్పాదయతః కఞ్చిదర్థం జాతిక్రియాగుణైః।

యదృచ్ఛాశబ్దవత్ పుంసః సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్॥౪౭॥

తుఙ్గత్వమితరా నాద్రౌ నేదం సిన్ధావగాధతా।

అలఙ్ఘనీయతాహేతురుభయం తన్మనస్విని॥౪౮॥

ఉడ్డీయ [మూర్ద్ధానమ్] ఆహన్తురేవ శిరః [అధిరోహతి] ఆక్రామతి, [తద్] రజః అచేతనమపీతి భావః। [అపమానే] సతి [అపి, స్వస్థాత్] సన్తుష్టాద్ [దేహినః] చేతనాద [వరం] శ్రేష్ఠమ్ [ఏవ]। వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౪౬॥

అసమ్పాదయత ఇతి।—కిఞ్చ, [జాతిక్రియాగుణైః] జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః, గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః। కరణే తృతీయా। [కఞ్చిదర్థం సుకృతకీర్త్యాదిపౌరుషార్థమ్, అన్యత్ర గోత్వపాచకత్వశౌక్ల్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః

కఞ్చిదర్థం వ్యవహారరూపం ప్రయోజనమ్ [అసమ్పాదయతః] ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసమ్భవాదితి భావః। [పుంసః, జన్మ] సత్తాలాభః [యదృచ్ఛాశబ్దవత్] ఇచ్ఛాప్రకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ। "తత్ర తస్యేవ" (౫।౧।౧౧౬ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। 'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛన్దః స్వైరతా చేతి తే సమాః' ఇతి కేశవః। [సంజ్ఞాయై కేవలం] సంజ్ఞార్థమేవ; ఏకత్ర పారిభాషికం కిఞ్చిన్నామమాత్రమ్ అనుభవితుమ్, అన్యత్ర తాదృక్తామనుభవితుమిత్యర్థః॥౪౭॥

ఏవమపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి, తుఙ్గత్వమితి।—[అద్రౌ] పర్వతే [తుఙ్గత్వమ్] ఔన్నత్యమస్తీతి శేషః, "అస్తిర్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానో-

తుల్యేఽపరాధే స్వర్భానుర్భానుమన్తం చిరేణ యత్।
హిమాంశుమాశు గ్రసతే తన్మ్రదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్॥౪౯॥

స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయావుపేయుషి।
నిదర్శనమసారాణాం లఘుర్బహుతృణం నరః॥౫౦॥

ఽప్యస్తి" ఇత్యాదిభాష్యాత్ భవన్తీ పూర్వాచార్యాణాం లటః సంజ్ఞా। [ఇతరా] అగాధతా [న] అస్తి, [సిన్ధౌ] సముద్రే [అగాధతా] గమ్భీరతాఽస్తి। [ఇదం] తుఙ్గత్వం [న] అస్తి, [మనస్విని వీరే తు [అలఙ్ఘనీయతాహేతుః] అలఙ్ఘ్యత్వకారణం [తదుభయం] తుఙ్గత్వమగాధతా చ। తస్మాదద్రిసిన్ధుభ్యామధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౪౮॥

సమ్ప్రతి శత్రౌ మార్దవమనర్థాయేత్యాహ, తుల్య ఇతి।—[స్వర్భానుః] రాహుః [అపరాధే తుల్యే] అపి, [భానుమన్తం] సూర్యం [చిరేణ గ్రసతే। హిమాంశుం] చన్ద్రమ్ [ఆశు] శీఘ్రం గ్రసతే గిలతీతి [యత్] 'గ్రసితే గిలితం గీర్ణమ్' ఇత్యభిధానాత్। [తత్, మ్రదిమ్నః] మార్దవస్య [ఫలం స్ఫుటమ్]। "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్—" (౫।౧।౧౨౨ పాం) ఇతీమనిచ్ప్రత్యయః।

తస్మాద్విపక్షే తీవ్రేణ భవితవ్యమ్। అన్యథా "మృదుః సర్వత్ర బాధ్యతే" ఇతి భావః। ఏతచ్చ ప్రస్తుతమప్రస్తుతార్కేన్దుకథనేన సారూప్యాత్ ప్రతీయతే ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదోఽఽయమ్;—'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే। అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాద్వినియన్త్రితా॥' ఇతి లక్షణాత్॥౪౯॥

ఏతదేవ భఙ్గ్యాన్తరేణాహ, స్వయమితి।—[అసారాణాం] దుర్బలానాం [నిదర్శనం] దృష్టాన్తః అత ఏవ ఈషదసమాప్తం తృణం [బహుతృణమ్] తృణకల్పమ్ ఇత్యర్థః। "విభాషా సుపో బహుచ్ పురస్తాత్తు" (౫।౩।౬౮ పాం) ఇతి

తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే।

పఞ్చమః పఞ్చతపసస్తపనో జాతవేదసామ్॥౫౧॥

అకృత్వా హేలయా పాదముచ్చైర్మూర్ద్ధసు విద్విషామ్।

బహుచ్ప్రత్యయః ప్రకృతేః పూర్వఞ్చ భవతి। 'స్యాదీషదసమాప్తౌ తు బహుచ్ ప్రకృతిలిఙ్గకః' ఇతి వచనాత్ ప్రకృతిలిఙ్గతా। [లఘుః] నిష్పౌరుషః [నరోఽల్పేఽపి, పరవాయౌ] పరో వాయురివేత్యుపమితసమాసః। బహుతృణమితి "స్పష్టోపసామాహచర్యాత్ కల్పబ్దేశీయదేశ్యాది" ఇతి దణ్డినా కల్పబాదీనామౌపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్। తస్మిన్ [ఉపేయుషి] ప్రాప్తే సతి [స్వయం ప్రణమతే] స్వయమేవ ప్రహ్వీభవతి। "కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః" (౩।౧।౮౭ పాం) ఇతి కర్మవద్భావాత్ "భావకర్మణోః" (౧।౩। ౧౩ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। "న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ" (౩।౧।౮౯ పాం) ఇతి యక్ప్రతిషేధః। వాయునా తృణమివాల్పీయసాపి రిపుణా లఘురక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౫౦॥

పునః పౌరుషే గుణమాహ,—తేజస్వీతి।—[దవీయానపి] దూరస్థోఽపి। "స్థూలదూర" (౬।౪।౧౫౬ పాం) ఇత్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ। [తేజస్వీ, తేజస్విమధ్యే]

తేజస్వినాం మధ్యే [గణ్యతే] సఙ్ఖ్యాయతే। తథా హి, పఞ్చాగ్నిసాధ్యం తపో యస్య స తథా తస్య [పఞ్చతపసః] పఞ్చాగ్నిమధ్యే తపస్యతః [తపనః] అర్కః [జాతవేదసామ్] అగ్నీనాం [పఞ్చమః] పఞ్చానాం పూరణః, పఞ్చమో జాతవేదా భవతీత్యర్థః। అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౫౧॥

గుణాన్తరఞ్చ వ్యతిరేకేణాహ,—అకృత్వేతి।—[ఉచ్చైః] ఉన్నతేషు [విద్విషాం మూర్ద్ధసు హేలయా పాదమ్, అకృత్వా] అనిధాయ। "అనఞపూర్వే" ఇతి నిషేధాత్ సమాసేఽపి న ల్యబాదేశః। [కీర్త్తిః, కథఙ్కారం] కథ-

కథఙ్కారమనాలమ్బా కీర్త్తిర్ద్యామధిరోహతి?॥౫౨॥

అఙ్కాధిరోపితమృగశ్చన్ద్రమా మృగలాఞ్ఛనః।
కేశరీ నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథో మృగాధిపః॥౫౩॥

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాన్త్వమపక్రియా।
స్వేద్యమామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽమ్భసా పరిషిఞ్చతి?॥౫౪॥

మిత్యర్థః। "అన్యథైవంకథమిత్థంసు సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్" (౩।౪।౨౭ పాం) ఇత్యనర్థకాదేవ కరోతేః కథమ్పూర్వాత్ ణముల్। [అనాలమ్బా] నిరాధారా కీర్త్తిః [ద్యాం] దివమ్ [అధిరోహతి?] న కథఞ్చిదిత్యర్థః। కిఞ్చిన్నిఃశ్రేణ్యాదికమనాక్రమ్యోఞ్చసౌధస్య దురారోహత్వాదితి భావః। తస్మాత్ కీర్త్తిమిచ్ఛతా పౌరుషమేవాశ్రయణీయమ్ ఇతి శ్లోకతాత్పర్యమ్। కీర్త్తితద్వతోరభేదోపచారాత్ సమానకర్తృతానిర్వాహః। అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్త్తిర్విషయమహిమ్నా అప్రస్తుతప్రాసాదారోహణస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౫౨

పౌరుషమేవాశ్రయణీయమిత్యత్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాన్తావాచ ష్టే,—అఙ్గేతి।— [అఙ్కాధిరోపితమృగః] అఙ్కముత్సఙ్గమధిరోపితో మృగో యేన సః [చన్ద్రమాః, మృగలాఞ్ఛనః] మృగాఙ్కః, తథా [నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథో] నిష్ఠురం యథా తథా క్షిప్తో హతో మృగయూథో మృగసమూహో యేన సః [కేశరీ] సింహః [మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః। తస్మాచ్ఛత్రౌ మార్దవం దుష్కీర్త్యే పౌరుషం తు కీర్త్యే ఇతి భావః। అత్రాప్రస్తుతకథనాత్ ప్రస్తుతార్థప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసా॥౫౩॥

నను సామాదిసుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దణ్డేన? యథాహ మనుః,—'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తైరుత వా పృథక్। విజేతుం ప్రయతేతారీన్ న యుద్ధేన కదాచన॥' ఇతి; తస్మాత్ సాన్త్వమేవ యుక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వాభ్యాం నిరాచ ష్టే, చతుర్థోపాయేతి।— [చతుర్థోపాయసాధ్యే] దణ్డసాధ్యే। రిపౌ తు, సాన్త్వం] సామ, 'సామ సాన్త్వముభే సమే' ఇత్యమరః। [అపక్రియా। అపకారః। తథా హి, [స్వేద్యం] స్వేదార్హం, స్వేదనకార్య్యమిత్యర్థః। 'స్వేదస్తు స్వేదనే ఘర్మే" ఇతి విశ్వః। [ఆమజ్వరమ్] అపక్వజ్వరం ప్రాప్య। 'ఆమో

సామవాదాః సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః।

ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిషస్తోయబిన్దవః॥౫౫॥

గుణానామాయథాతథ్యాదర్థం విప్లావయన్తి యే।

అమాత్యవ్యఞ్జనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞితాః॥౫౬॥

రోగే రోగభేదే ఆమోఽపక్వే తు వాచ్యవత్' ఇతి విశ్వః। [కః, ప్రాజ్ఞః] పణ్డితః [అమ్భసా] జలేన [పరిషిఞ్చతి?] న కోఽపీత్యర్థః। జ్వరితస్యామ్బుసేకవత్ క్రుద్ధస్య సాన్త్వముద్దీపకరం స్యాత్। అతో దణ్డ్య ఏవేతి భావః। వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణాపేక్షో దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౫౪॥

సామేతి।—[సకోపస్య] రూఢవైరస్య [తస్య] వైద్యస్య [సామవాదాః] ప్రియోక్తయః [సహసా, ప్రతప్తస్య] కథితస్య [సర్పిషః] ఘృతస్య [తోయవిన్దవ ఇవ, ప్రత్యుత] వైపరీత్యేన। [దీపకాః]

ప్రజ్వలనకారిణః, న తు శాన్తికరా ఇత్యర్థః, తస్మాద్దణ్డ్య ఏవ సః। మనువచనం త్వప్రరూఢ్వైరవిషయమితి భావః॥౫౫॥

ఏవం స్థితే యది కేచిదుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరన్ తాన్ ప్రత్యాహ, గుణానామితి।— సన్ధ్యాదీనాం [గుణానామాయథాతథ్యాత్] తథాత్వమనతిక్రమ్య యథాతథం, యథాయోగ్యమ్ ఇతి యావత్। 'యథార్థే తు యథాతథమ్' ఇత్యమరః। యథార్థేఽవ్యయీభావః, "స నపుంసకమ్" (౨।౪।౧౭ పాం) ఇతి నపుంసకత్వం, "హ్రస్వో నపుంసకే" (౧।౨।౪౭ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। తతో నఞ్సమాసే అయథాతథం, తస్య భావః ఆయథాతథ్యమ్। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః, "యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణ" (౭।౩।౩౧।పాం) ఇతి వికల్పాన్నఞ్పూర్వపదవృద్ధిః। తస్మాదాయథాతథ్యాదయథాయోగ్యత్వాదన్యకాలేఽన్యప్రయోగాదిత్యర్థః। [అర్థం] ప్రయోజనం [యే, విప్లావయన్తి] నిఘ్నన్తి కార్యహానిం కుర్వన్తీత్యర్థః, [అమాత్యవ్యఞ్జనా] అమాత్యానాం వ్యఞ్జనం

స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనేఽపరే।

యానమాహుస్తదాసీనం త్వాముత్థాపయతి ద్వయమ్॥౫౭॥

లిలఙ్ఘయిషతో లోకానలఙ్ఘ్యానలఘీయసః।

యాదవామ్భోనిధీన్ రున్ధే వేలేవ భవతః క్షమా॥౫౮॥

చిహ్నం యేషాం తే తథోక్తాస్తద్వేశధారిణ ఇత్యర్థః "అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః" ఇతి వామనః। వస్తుతస్తు శత్రురితి సంజ్ఞా ఏషాం సఞ్జాతా [శత్రుసంజ్ఞితాః] శత్రవ ఏవ [తే] కూటమన్త్రిణః [రాజ్ఞాం] దుషయితుమర్హాః। దృష్యా గర్హ్యాః త్యాజ్యా ఇతి యావత్। "కృత్యానాం కర్త్తరి వా" (౨।౩।౭౧ పాం) ఇతి కర్త్తరి షష్ఠీ। అతః స్వోక్తం న ప్రతిరోద్ధవ్యమితి భావః॥౫౬॥

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాశఙ్క్యామేవ కాల ఇత్యాహ, మ్వేతి।—[కేచిద్] వృద్ధాః [స్వశక్త్యుపచయే] స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే [యానం] యాత్రామ్ [ఆహుః]। యథాహ కామన్దకః,—ప్రాయేణ మన్త్రో వ్యసనే రిపూణాం యాతవ్యమిత్యేవ సమాదిశన్తి। తథా విపక్షే వ్యసనానపేక్షీ క్షమో ద్విషన్తం ముదితః ప్రతీయాత్॥' ఇతి। [అపరే]? వృద్ధాః [పరస్య] శత్రోః [వ్యసనే] విపది, 'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః। యానమాహుః। అత్ర మనుః,—తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపోః' ఇతి। [తద్ద్వయమ్] ఉక్తపక్షద్వయం కర్తు। [ఆసీనమ్] అనుద్యుఞ్జానమ్। "ఈదాసః" (౭।౨।౮౩ పాం) ఇతి శానజాకారస్యేకారాదేశః। [త్వామ్, ఉత్థాపయతి] ప్రేరయతి। తదుభయలాభాదీదృక్ కాలో న కదాఽపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః॥౫౭॥

తత్ర స్వశక్త్యుపచయం తావల్లక్షయతి, లిలఙ్ఘయిషత ఇతి।—[లోకాన్] లఙ్ఘయితుమిచ్ఛతః [లిలఙ్ఘయిషతః।] లఙ్ఘయతేః సన్నన్తాల్లటః శతరి శస్। [అలఙ్ఘ్యాన్] స్వయం దుర్లఙ్ఘ్యాన్। కుతః?—[అలఘీయసః] అతిగురూన్ అత ఏవ యాదవా అమ్భోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః। వేలేవేతి లిఙ్గాత్

విజయస్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రేఽపదిశ్యతామ్।

ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధేర్భోగ ఇవాత్మని॥౫౯॥

హతే హిడిమ్బరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి।

చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః॥౬౦॥

తాన్ [యాదవామ్భోనిధీన్ భవతః, క్షమా] తితిక్షా [వేలేవ] కూలమివ। 'వేలా కూలేఽపి వారిధేః' ఇతి విశ్వః। [రున్ధే] ప్రతిబధ్నాతి। అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహరేయురితి భావః॥౫౮॥

అభ్యుచ్చయశ్చాయమపరః యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభ ఇత్యాహ, విజయ ఇతి।—[సేనాయాః] కర్త్ర్యాః [విజయః, సాక్షిమాత్రే] ఉదాసీనే ఏవ [ఫలభాజి త్వయి సమీక్ష్యోక్తే]

సాఙ్ఖ్యోక్తే। 'సాఙ్ఖ్యం సమీక్ష్యమ్' ఇతి త్రికాణ్డః। [ఆత్మని, బుద్ధేః] మహత్తత్త్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథమవికారస్య కర్త్ర్యాః 'భోగః] సుఖదుఃఖానుభవః [ఇవ, అపదిశ్యతాం] వ్యవహ్రియతామ్। భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగమ్యత్వాదితి భావః। సాఙ్ఖ్యా అప్యాహుః,—'కర్త్రైవ భవత్యుదాసీనః' ఇతి "సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్ పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః" ఇతి చ॥౫౯॥

అథ పరస్య వ్యసనమాహ, హత ఇతి—[హిడ఼ిమ్బరిపుణా] భీమేన [ద్వైమాతురే]? ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః। "మాతురుత్సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయాః" (౪।౧।౧౧౫ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః, ఉకారశ్చాన్తాదేశో రేఫపరః। తస్మిన్ [రాజ్ఞి] జరాసన్ధే। సహితాభ్యాం పత్నీభ్యామ్ అర్ధశః ప్రసూతో జరయా నామ పిశాచ్యా సన్ధితశ్చేతి కథయన్తి। [యుధి హతే] సతి [చిరస్య] చిరకాలేన। 'చిరాయ-చిరరాత్రాయ-చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాః' ఇత్యమరః। [మిత్రవ్యసనీ] మిత్రవ్యసనవాన్, మిత్రభ్రంశవానితి యావత్। 'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః। దమఘోషాజ్జాతః [దమఘోషజః] చైద్యః, సుఖేన దమ్యత ఇతి [సుదమః] ఏకాకిత్వాత్ సుసాధ్య ఇత్యర్థః॥౬౦॥

నీతిరాపది యద్గమ్యః పరస్తన్మానినో హ్రియే।

విధుర్విధున్తుదస్యేవ పూర్ణస్తస్యోత్సవాయ సః॥౬౧॥

అన్యదుచ్ఛృఙ్ఖలం సత్త్వమన్యచ్ఛాస్త్రనియన్త్రితమ్।

సామానాధికరణ్యం హి తేజస్తిమిరయోః కుతః?॥౬౨॥

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్యవాదేనోక్తః। వస్తుతస్తు శూరాణామ్ అగ్రిమపక్ష ఏవ ఇష్టః శాస్త్రసంవాదీ; యథాహ కామన్దకః,—'యదా సమస్తం ప్రసభం నిహన్తుం పరాక్రమాదుర్జితమప్యమిత్రమ్। తదాఽభియాయాదహితాని కుర్వన్నుపాన్తతః కర్షణపీడ఼నాని'॥ఇతీత్యభిప్రేత్యాహ, నీతిరితి।—[పరః] శత్రుః [ఆపది, గమ్యః] గమనార్హః। [నీతిః] ఇతి [యత్ తత్] ఆపది గమనం [మానినః] శౌర్యాభిమానినః। [హ్రియే]

లజ్జాకరమిత్యర్థః। కిన్తు [పూర్ణః] ఉపచితగాత్రః [సః] శత్రుః [తస్య] మానినః। [విధుః] చన్ద్రః [విధున్తుదస్య ఇవ] విధుం తుదతి హినస్తీతి విధున్తుదో రాహుః। "విధ్వరుషోస్తుదః" (3।౨।3౫ పాం) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః। తస్యైవ [ఉత్సవాయ]। అత ఏవ బలినా బలవానేవ యాతవ్యః, బలినశ్చ వయమితి భావః॥౬౧॥

తర్హి పూర్వోదాహృతమన్వాదిశాస్త్రవిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ, అన్యదితి।—[అన్యత్, ఉచ్ఛృఙ్ఖలమ్] అనర్గలమ్। ప్రసహ్య పీడనక్షమమితి భావః। [సత్త్వం] బలమ్ అన్యత్। [శాస్త్రనియన్త్రితమ్ శాస్త్రేణ] మన్వాదిశాస్త్రేణ నియన్త్రితమ్ ఉదాహృతం పరవ్యసనకాలే నిర్మితం సత్త్వమ్ [అన్యత్]। ఉత్కటానుత్కటలక్షణవైలక్షణ్యమన్యశబ్దార్థః। తయోః సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధాన్నైకశాస్త్రత్వం సమ్భవతీత్యర్థః। అత్ర దృష్టాన్తమాహ,—[తేజస్తిమిరయోః హి] సమానమధికరణం యయోస్తయోర్భావః, [సామానాధికరణ్యమ్] ఏకాశ్రయత్వం। [కుతః]? న కుతశ్చిత్। తయోః సహావస్థాన-

ఇన్ద్రప్రస్థగమస్తావత్ కారి మా సన్తు చేదయః।
ఆస్మాకదన్తిసాన్నిధ్యాద్వామనీభూతభూరుహః॥౬3॥

నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్।
ఉపరున్ధన్తు దాశార్హాః పురీం మాహిష్మతీం ద్విషః॥౬౪॥

విరోధాదితి భావః। తస్మాదుభయోరుదితానుదితహోమవద్భిన్నవిషయత్వాదితరేతర-శాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతి భావః॥౬౨॥

తర్హి నః కిమిదానీం కార్యమత ఆహ, ఇన్ద్రప్రస్థేతి।—ఇన్ద్రప్రస్థగమః। ఇన్ద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య గమో గమనమ్। "గ్రహవృహనిశ్చిగమశ్చ"(3।3।౫౮ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। [మా కారి తావత్] న క్రియతామేవేత్యర్థః। 'యావత్తావత్పరిచ్ఛేదే కార్త్స్నే మానావధారణే' ఇతి విశ్వః।

కృఞః కర్మణి లుఙ్, “మాఙి లుఙ”(౩।౩।౧౭౫ పాం) ఇత్యాశీరర్థే। “న మాఙ్ యోగే”(౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యట్ప్రతిషేధః। కిన్తు [చేదయః] చేదిదేశాః [ఆస్మాకదన్తిసాన్నిధ్యాత్] అస్మాకమిమే ఆస్మాకాః। “యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్"(౪।౩।౧ పాం) ఇతి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః। “తస్మిన్నణి చ యుష్మాకాస్మాకౌ”(౪।౩।౨ పాం) ఇత్యస్మాకాదేశః సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యమ్, స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। ఆస్మాకానాం దన్తినాం సాన్నిధ్యాత్ [వామనీభూతభూరుహాః] వామనీభూతాః శాఖాభఙ్గాత్ ఖర్వీభూతా భూరుహో వృక్షా యేషాం తే తథోక్తాః! [సన్తు] చేదియాత్రేవ క్రియతామిత్యర్థః। సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తాలఙ్కారః,—‘కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్ కార్యవర్ణనాత్। ప్రస్తుతత్వేన సమ్బన్ధాత్ పర్యాయోక్తః స ఉచ్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్॥౬౩॥

నిరుద్ధేతి।—కిఞ్చ, [దాశార్హాః] యాదవాః [నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః] వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః, ఆసారః సుహృద్బలం, ప్రమారస్తృణకాష్ఠాదేః ప్రవేశః। 'ధాన్యాదేర్వీంవధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహృద్బలమ్। ప్రసారస్తృణకాష్ఠాదేః

యజతాం పాణ్డవః స్వర్గమవత్విన్ద్రస్తపత్వినః।
వయం హనామ ద్విషతః సర్వః స్వార్థం సమీహతే॥౬౫॥

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సమ్పత్సమ్పర్కాదర్కరోచిషామ్।
శస్త్రైర్ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః॥౬౬॥

ప్రవేశః' ఇతి వైజయన్తీ। తం నిరుద్ధా యేస్తే తథోక్తాః; అన్యత్ర,—నిరుద్ధౌ వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నాం స్కన్ధవాహ్యక్షీరాద్యాహరణసాధనభారవిశేషాణామ్ ఆసారప్రసారౌ ప్రవేశనిర్గమౌ యైస్తే తథోక్తాః। “వివధో వీవధో భారే పర్యాహారాధ్వనోరపి' ఇతి హేమచన్ద్రః। [వ్రజం] గోష్ఠమ్। 'వ్రజః స్యాద్గోకులం గోష్ఠమ్' ఇతి వైజయన్తీ। [గా ఇవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషః] అరీన్ [ఉపరున్ధన్తు] వ్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యామరీన్ ఆవృణ్వన్త్విత్యర్థః। “దుహ్యాచ్పచ్దణ్డరుధి” ఇతి ద్వికర్మకత్వమ్। తత్ర పురీవ్రజావకథితం కర్మ అన్యదోమితం కర్మ॥౬౪॥

తర్హి పార్థప్రార్థనాయాః కా గతిరిత్యాశఙ్క్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ, యజతామితి।—[పాణ్డవః] యుధిష్ఠిరః [యజతాం] యాగం కరోతు। [ఇన్ద్రః స్వర్గమ్, అవతు] రక్షతు। [ఇనః] అర్కః। 'ఇనః పత్యౌ నృపార్కయోః' ఇతి మేదినీ। [తపతు] ప్రకాశతామ్। [వయం ద్విషతః] అరీన్ [హనామ] మారయామ। "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" (౩।౪।౯౨ పాం) ఇత్యాడాగమః। సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోద। తథా హి, [సర్వః] జనః [స్వార్థం] స్వప్రయోజనం [సమోహతే]। అనుసన్ధత్తే। ఇన్ద్రాదిసమానయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసః॥౬౫॥

ప్రాప్యతామితి।—కిఞ్చ, [ద్విషచ్ఛిరశ్ఛ్రప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః]

ఇతి సంరమ్భిణో వాణీర్బలస్యాలేఖ్యదేవతాః।

సభాభిత్తిప్రతిధ్వానైర్భయాదన్వవదన్నివ॥౬౭॥

నిశమ్య తాః శేషగవీరభిధాతుమధోక్షజః।

శిష్యాయ వృహతాం పత్యుః ప్రస్తావమదిశదృశా॥౬౮॥

భారతౌమాహితభరామథానుఇతముద్ధవః।

ద్విషతాం శిరచ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేనోక్షితైః సిక్తైః [శస్త్రైరర్కరోచిషాం సమ్పర్కాద్విద్యుతాం, సమ్పత్] లక్ష్మీః [ప్రాప్యతామ్]। ఇతి నిదర్శనాలఙ్కారః, ఛేకానుప్రాసశ్చ॥౬౬॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం సంరమ్భిణః] క్షుభితస్య [బలస్య] బలభద్రస్య [వాణీః, ఆలేఖ్యదేవతాః] చిత్రలిఖితదేవతాః, [సభాభిత్తిప్రతిధ్వానైః] సభాయాః సదోగృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వానైః ప్రతిధ్వనివ్యాజనేత్యర్థః। [భయాదన్వవదన్] అన్వమోదయన్ [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా ప్రతిధ్వానైరిత్యపహ్నుత్యా సఙ్కీర్యతే॥౬౭॥

నిశమ్యేతి ।—అధః అధఃకృతమక్షజమిన్ద్రియజం జ్ఞానం యేన సః [అధోక్షజః] హరిః [తాః, శేషరావీ] శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య గాః వాచః శేషరావీః। "గోరతద్ధితలుకి" (౫।౪।౯౨ పాం) ఇతి టచ్, టిత్త్వాన్ఙీప్। [నిశమ్య] శ్రుత్వా,—"నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి" ఇతి భట్టమల్లః, తత్ర శామ్యతేరిదం రూపమ్, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్। అత ఏవ వామనః,—"నిశమ్య-నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్" ఇతి [వృహతాం] వాచాం [పత్యుః] వృహస్పతేస్తస్య శిష్యాయ। ఉద్ధవాయ [అభిధాతుం] వక్తుం [దృశా] దృక్సంజ్ఞయా [ప్రస్తావమ్] అవసరమ్ [అదిశత్] అతిసృష్టవాన్, 'ప్రస్తావః స్యాదవమరః' ఇత్యమరః॥౬౮॥

భారతీమితి ।—[అథ] కృష్ణానుజ్ఞానన్తరమ్ [ఉద్ధవః, ఆహితభరామ్]

తథ్యాముతథ్యానునవజ్ఞగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్॥౬౯॥

సమ్ప్రత్యసామ్ప్రతం వక్తుముక్తే ముసలపాణినా।

నిర్ధారితేఽర్థే లేఖేన ఖలుక్త్వా ఖలు వాచికమ్॥౭౦॥

ఆహితో భరోఽర్థగౌరవం యస్యాం మా తాం [తథ్యాం] యథార్థా [భారతీం] వాచమ్ [అనుద్ధతమ్] అగర్వితం యథా తథా [గదాగ్రజం] గదస్యాగ్రజం కృష్ణమ్ [అగ్రే] పురత ఇతి ప్రాగల్భ్యోక్తిః। [ఉతథ్యానుజవత్] ఉతథ్యస్య మహర్షేరగ్నుజో వృహస్పతిః। 'ఉతథ్యావరజీ జీవః' ఇతి విశ్వః। తద్వత్ తేన తుల్యం [జగాద]। "తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిః। తద్ధితగేయముపమా॥౬౯॥

కిం జగాదేత్యాహ, సమ్ప్రతౌతి ।—[సమ్ప్రతి, ముసలపాణినా] బలభద్రేణ। కేవలం శూరేణేతి ధ్వనిః। [ఉక్తే] సతి [వక్తుమసామ్ప్రతమ్ అయుక్తమ్।
మాధూక్తత్వాదభ్యాససమానయోగక్షేమప్రసఙ్గాదితి ధ్వనిః। సామ్ప్రతంశబ్దస్యార్థార్థత్వాత్ తద్యోగే "శకధృష—" (౩।౪।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా తుమున్। తథా హి, [లేఖేన] పత్రేణ [అర్థే] వాచ్యే [నిర్ధారిత] నిర్ణీత సతి [వాచికం] వ్యాహతార్థీ వాచం, మన్దేశవచనమిత్యర్థః। 'మన్దేశవాగ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః। "వాచీ వ్యాహతార్థాయామ్" (౫।౪।౩౫ పాం) ఇతి ఠక్। [ఖలు ఉక్త్వా ఖలు] న వాచ్యం ఖల్విత్యర్థః। ఖలురాద్యః ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలఙ్కారే। 'నిషేధవాక్యాలఙ్కారే జిజ్ఞామాఽనునయే ఖలు' ఇత్యమరః। "అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః

ప్రాచాం క్త్వా" (౩।౪।౧౮ పాం) ఇతి క్త్వాప్రత్యయః। ఇహ 'న పాదాదౌ ఖల్వాదయః' ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వాత్। నఞర్థఖలుశబ్దస్యానుద్వేజకత్వాత్ నఞ్వదేవ పాదాదౌ ప్రయోగో న దుష్యతీత్యనుసన్ధేయమ్। లిఖితార్థే వాచికమివ బలోక్తే మదుక్తిరనవకాశేతి వాక్యార్థప్రతివిమ్బకరణాత్ స్పష్టస్తావద్దృష్టాన్తః, స్తుతివ్యాజేన నిన్దాఽవగమాత్ వ్యాజస్తుతిశ్చ। లక్షణం చాగ్రే వక్ష్యతే॥౭౦॥

తథాఽపి యన్మయ్యపి తే గురురిత్యస్తి గౌరవమ్।

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వముపైతి మమ జల్పతః॥౭౧॥

వర్ణైః కతిపయైరేవ గ్రథితస్య స్వరైరివ।

అనన్తా వాఙ్మయస్యాహో! గేయస్యేవ విచిత్రతా॥౭౨॥

తర్హి కిం తూష్ణీమ్భూతేన భావ్యమ్? నేత్యాహ, తథాఽపీతి।—[తథాఽపి] బలేన నిర్ణీతేఽపి [తే] తవ [మయ్యపి] బలభద్ర ఇవేత్యపిశబ్దార్థః। [గురురితి] ఏవ [యద్గౌరవమ్] ఆదరః [అస్తి, తద్] గౌరవం [జల్పతః] జల్పనే ప్రయోజ్యకర్మణః [మమ] మే [ప్రయోజకకర్తృత్వం] ప్రేరకత్వమ్ [ఉపైతి] అతో వక్ష్యామీత్యర్థః। నహి పణ్డితైః సాదరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవత్ తూష్ణీమ్భావో యుక్త ఇతి భావః॥౭౧॥

నను రామేణైవ సర్వం ప్రపఞ్చేనోక్తం, సమ్ప్రతి కిం తే వాచ్యమస్తీత్యాశఙ్క్య వృథాప్రపఞ్చోఽయమితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ, వర్ణైరిత్యాదిత్రయేణ।—[కతిపయైః] పరిమితైః [వర్ణైః] పఞ్చాశతా [ఏవ] మాతృకాక్షరైః, కతిపయైః సప్తభిః ఏవ [స్వరైః] నిషాదాదిభిః [గ్రథితస్య] గుమ్ఫితస్య [ఇవ, వాఙ్మయస్య] శబ్దజాలస్య। "ఏకాచోఽపి నిత్యం మయటమిచ్ఛన్తి" ఇతి స్వార్థే మయట్। గీయత ఇతి గేయం తస్య [గేయస్య] గానస్య [ఇవ, విచిత్రతా] రచనాభేదాత్ [అనన్తా] అపరిమితా భవతీత్యర్థః। [అహో!] అత స్తేన సాధూక్తేఽపి విశేషానన్త్యాత్ మమాపి వక్తవ్యమస్తీత్యేకో భావః। తస్య దురుక్తత్వాన్మమైవాస్తీత్యన్యః। ప్రత్యవయవమివోపాదానాదనేకైవేయముపమా॥౭౨॥

బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రకీర్ణమభిధీయతే।
అనుజ్ఝితార్థసమ్బన్ధః ప్రబన్ధో దురుదాహరః॥౭౩॥

మ్రదీయసీమపి ఘనామనల్పగుణకల్పితామ్।
ప్రసారయన్తి కుశలాశ్చిత్రాం వాచం పటీమివ॥౭౪॥

విశేషవిదుషః శాస్త్రం యత్తవోద్గ్రాహ్యతే పురః।
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తుర్గుణనికైవ సా॥౭౫॥

బహ్వపీతి।—[స్వేచ్ఛయా] స్వప్రతిభాఽనుసారేణ [ప్రకీర్ణమ్] అసఙ్గతం [బహ్వపి, కామం] యథేష్టమ్ [అభిధీయతే], కిన్తు [అనుజ్ఝితార్థమమ్బన్ధః] అనుజ్ఝితోఽర్థసమ్బన్ధః పదార్థసఙ్గతిర్యస్మిన్ సః [ప్రబన్ధః] సన్దర్భః [దురుదాహరః] దుర్వచః। హరతేః ఖల్ప్రత్యయః। రామేణ తు మఙ్గతమేవోక్తమితి స్తుతిః, అసఙ్గతమేవోక్తమితి నిన్దా చ గమ్యతే॥౭౩॥

మ్రదీయసీమితి।—[కుశలాః] వక్తారః [మ్రదీయసీమ్] అతిసుకుమారాక్షరాం శ్లక్ష్ణతరాంఞ్చ, [అపి] తథాఽపి [ఘనామ్] అర్థగుర్వీమ్, అన్యత్ర,—సాన్ద్రామ్, కదలీదలకప్రామిత్యర్థః। [అనల్పగుణకల్పితామ్] అనల్పైర్బహుభిర్గుణైః శ్లేషాదిభిస్తన్తుభిశ్చ కల్పితాం రచితాం నిర్మితాఞ్చ [చిత్రాం] శబ్దాదివిచిత్రాం విచిత్రరూపాఞ్చ, [వాచం, పటీం] శాటిమ్ [ఇవ ప్రసారయన్తి] రామవాగప్యేవంవిధేతి స్తుతిః। రామవాక్ తు నైవంవిధేతి నిన్దా చ గమ్యతే। అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయాసమ్భవేన సర్వాలఙ్కారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయమిత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః। ఏవఞ్చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్ శ్లేషప్రతిభోన్థాపితేయముపమైత్రేత్యన్యే; వ్యాజస్తుతిశ్చ॥౭౪॥

అథోద్ధవః స్వసిద్ధాన్తం వర్ణయిష్యన్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరన్ హరిసభిముఖీకరోతి, విశేషేతి।—విశేషానవాన్తర్భేదాన్ వేత్తి ఇతి విశేషవిద్వాన్ తస్య

ప్రజ్ఞోత్సాహావతః స్వామీ యతేతాధాతుమాత్మని।
తౌ హి మూలముదేష్యన్త్యా జిగీషోరాత్మసమ్పదః॥౭౬॥

సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయన్తి యే।

[విశేషవిదుషః] విశేషజ్ఞస్య। గమిగామ్యాదిపాఠాత్ ద్వితీయాసమాసః। [తవ, పురః] అగ్రే [శాస్త్రం] నీతిశాస్త్రమ్ [ఉద్గ్రాహ్యతే] ఉపన్యస్యత ఇతి [యత్]। 'ఉద్గ్రాహితముపన్యస్తమ్' ఇతి వైజయన్తీ। [సా] తదుద్గ్రహణమిత్యర్థః। విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలిఙ్గత్వమ్। [వక్తుః] ఉద్గ్రాహయితుః [పరిచయస్థైర్యే] అభ్యాసదార్ఢ్యే [హేతుః, గుణనికా ఏవ] ఆమ్రేడితమేవేతి యావత్, న తు వైదుష్యప్రకటనమితి భావః। "గుణ ఆమ్రేడనే" చోరాదికాత్, "ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్" (౩।౩।౧౦౭ పాం) ఇతి యుచ్, తతః సంజ్ఞాయాం కన్, కాత్పూర్వస్యేకారః॥౭౫॥

సమ్ప్రతి స్వమతముపన్యస్యతి, ప్రజ్ఞేతి।—[అతః] అస్మాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్తీతి [స్వామీ] ప్రభుః। "స్వామిన్నైశ్వర్యే" (౫।౨।౧౨౬ పాం) ఇతి నిపాతః। [ప్రజ్ఞోత్సాహౌ] మన్త్రోత్సాహశక్తీ [ఆత్మని], స్వస్మిన్ [ఆధాతుం] సమ్పాదయితుం [యతేత] స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః। కుతః?—[హి] యస్మాత్ [తౌ] ప్రజ్ఞోత్సాహౌ [ఉదేష్యన్త్యాః] వర్త్స్యన్త్యాః [జిగీషోః, ఆత్మసమ్పదః] ఆత్మనః సమ్పదః ప్రభుశక్తేః [మూలం] నిదానమ్। అత్రోత్సాహగ్రహణం దృష్టాన్తార్థమ్। యథోత్సాహస్తథా మన్త్రోఽపి గ్రాహ్యః, న తు కేవలోత్సాహ ఇతి బలభద్రాపవాదః॥౭౬॥

ఉత్సాహవత్ ప్రజ్ఞాఽపి గ్రాహ్య ఇత్యుక్తం, తస్యాః ప్రయోజనమాహ, సోపధానామితి।—[యే, ధీరాః] ధీమన్తః [సోపధానాం] సవిశేషాం యుక్తియుక్తా-

తత్రానిశం నిషణ్ణాస్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్॥౭౭॥

స్పృశన్తి శరవత్తీక్ష్ణాః స్తోకమన్తర్విశన్తి చ।

బహుస్పృశాఽపి స్థూలేన స్థీయతే బహిరశ్మవత్॥౭౮॥

మిత్యర్థః, అన్యత్ర,—సగేన్దుకాం సోపవర్హామిత్యర్థః,—'ఉపధానం విశేషే స్యాద్ గేన్దుకే ప్రణయేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [స్థేయసీ] స్థిరతరామ్, అచపలాం ద్రదియసీఞ్చ। స్థిరశబ్దాదీయసుని, "ప్రియస్థిర—"(౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా స్థాదేశః। [ధియం, ఖట్వయన్తి] ఖట్వా పర్యఙ్కం కుర్వన్తి, ఆశ్రయన్తీత్యర్థః। 'శయనం మఞ్చపర్యఙ్కపల్యఙ్కాః ఖట్వయా సమాః' ఇత్యమరః। "తత్కరోతి తదాచ ష్టే" (గం) ఇతి ణిచ్। [తే] ధీరాః [తవ] ధీఖట్వాయామ్ [అనిశమ్] అశ్రాన్తం [నిషమాః] విశ్రాన్తాః సన్తః [జాతు] కదాచిదపి [శ్రమం] ఖేదం [న జానతే] న విదన్తి। "శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేః" ఇతి లక్షణమ్। ధీపూర్వక ఏవోత్మాహః సేవ్యో న కేవల ఇతి సర్వథా ధిరాశ్రయణీయేత్యర్థః। అత్ర ధియ ఆరోప్యమాణాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదరూపోపకారపర్యన్తతయా పరిణామాలఙ్కారః,—'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి లక్షణాత్॥౭౭॥

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోర్ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ, స్పృశన్తీతి।—[తీక్ష్ణాః] నిశితప్రజ్ఞాః [శరవత్] శరేణ తుల్యం [స్తోకమ్] అల్పమేవ [స్పృశన్తి] [అన్తః] కార్యస్య అన్తర, [విశన్తి చ] అల్పాయాసేన బహు కార్యం సాధయన్తీత్యర్థః। [బహుస్పృశా] వ్యాపినా [అపి, స్థులేన] మన్దేన వృహతా అశ్మనా ఉపలేన తుల్యమ్ [అశ్మవత్]। "తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః" (౫।౧।౧౧౫ పాం) [వహిః] ఏవం కార్యమ్యాకార్యస్య చేతి భావః। [స్థీయతే] స్థితిః క్రియతే। మూఢో హి అల్పస్య హేతోర్బహు ప్రయాసం కరోతి। మూషకగ్రహణాయ శిఖరిఖననం పరిహాసాస్పదం భవతీతి భావః। తద్ధితగతేయముపమా॥౭౮॥

ఆరభన్తేఽల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవన్తి చ।

మహారమ్భాః కృతధియస్తిష్ఠన్తి చ నిరాకులాః॥౭౯॥

ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యన్త్యర్థాః ప్రమాద్యతః।

హన్తి నోపశయస్థోఽపి శయాలుర్మృగయుర్మృగాన్॥౮౦॥

ఉదేతుమత్యజన్నీహాం రాజసు ద్వాదశస్వపి।

ఆరభన్త ఇతి ।—కిఞ్చ, [అజ్ఞాః, అల్పం] తుచ్ఛమ్ [ఏవ, ఆగ్భన్తే] ప్రక్రమన్తే, [కామమ్] అత్యన్తం [వ్యగ్రాః] త్వరితాః [చ భవన్తి], న చ పారం గచ్ఛన్తీతి భావః। [కృతధియః] శిక్షితబుద్ధయన్తు [మహారమ్భాః] మహోద్యోగా భవన్తి [నిరాకులాః] అవ్యగ్రాః [చ తిష్ఠన్తి] పారం గచ్ఛన్తీతి భావః॥౭౯॥

అథ ప్రజ్ఞావానపి న ప్రమాద్యేదిత్యాహ, ఉపాయమితి ।—[ఉపాయమ్, ఆస్థితస్య] ప్రాప్తస్య [అపి] ఉపాయేనైవ కార్య్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః, కిముత వ్యగ్రతయేతి భావః। [ప్రమాద్యతః] అనవధానస్య। 'ప్రమాదోఽనవధానతా' ఇత్యమరః। [అర్థాః] ప్రయోజనాని [నశ్యన్తి]। తథా హి [శయాలుః] నిద్రాలు, ఆలుచి శీఙో వక్తవ్యత్వాదాలుచ్। మృగాన్ యాతీతి [మృగయుః] వ్యాధః। “మృగయాదయశ్చ” (ఉణాం ౧ పాం ౩౮ మృం) 'ఇత్యౌణాదికః కుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। 'వ్యాధో మృగబధాజీవో మృగధుర్లుబ్ధకశ్చ సః' ఇత్యమరః। ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయో మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్మగుప్తిస్థానం గర్త్తవిశేషః। “ఏరచ్” (౩।౩।౫౬ పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। తత్ర తిష్ఠతీతి [ఉపశయస్థోఽపి మృగాన్ న హన్తి]। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౮౦॥

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వముక్తం, తథోత్సాహస్యాప్యాహ, ఉదేతుమితి ।—జేతుమిచ్ఛుః [జిగీపురేకః] ఏవ [ద్వాదశస్వపి రాజసు] మధ్యే ద్వాదశసు [ఆదిత్యేషు, దినకృద్] యో దినకరణే వ్యాప్రియమాణః ఆదిత్యః సః

జిగీషురేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే॥౮౧॥

బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యఙ్గో ఘనసంవృతికఞ్చుకః।

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః॥౮౨॥

[ఇవ, ఈహామ్] ఉత్సాహమ్ [అత్యజన్] ప్రయుఞ్జాన ఏవ, న తు నిరుద్యోగం ఇతి భావః। [ఉదేతుం కల్పతే] ఉదయాయ ప్రభవతి; ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తేరపి మూలమిత్యర్థః,— “నానాలిఙ్గత్వా హేతూనాం నానామృర్య్యత్వమ్” ఇతి శ్రుతేః। ప్రతిమాసమాదిత్యభేదాత్

ద్వాదశత్వం, తచ్చైకస్యైవ ద్వాదశాత్మకత్వం 'ద్వాదశాత్మా దివాకరః' ఇత్యభిధానాత్। తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః। రాజానస్తు "అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరమ్। తథాఽరిమిత్రమిత్రఞ్చ విజిగీషోః పురఃసరాః॥" పఞ్చేతి శేషః। "పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాక్రన్దస్తదనన్తరమ్। అసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః॥" పార్ష్ణిగ్రాహాసార ఆక్రన్దాసారశ్చేత్యర్థః। అత్ర చత్వార ఇతి శేషః। ఏవం నవ భవన్తి। విజి గౌపర్దశమః,—'అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమీ భూమ్యనన్తరః। అనుగ్రహే మంహతయోః సమర్థో వ్యస్తయోబంధే। మణ్డలాద్ధహితేషాముదామీనో బలాధికః॥' ఇతి మధ్యమోదామీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేటితత్ర్యాః। పుర్ణోప మా॥౮౧॥

"ఉపాయమాస్థితస్య" ఇత్యత్ర రాజా న ప్రమాద్యేదిత్యుక్తమ్, అప్రమాదప్రకారమాహ, బుద్ధిశస్త్ర ఇతి।—బుద్ధిరేత్ర శస్త్రం యస్య సః। [బుద్ధిశస్త్రః] అమోఘపాతిత్వాత్తస్యా ఇతి భావః। [ప్రక్రత్యఙ్గః] ప్రకృతయః స్వామ్యాదిరాజ్యాఙ్గాని; 'రాజ్యాఙ్గాని ప్రకృతయః' ఇత్యమరః। తా ఏవాఙ్గాని యస్య సః; తద్వైకల్యం రాజ్ఞో వైకల్యం స్యాదితి భావః। [ఘనసంవృతికఞ్చుకః] ఘనా దుర్భేదా సంవృతిర్మన్త్రగుప్తిరేవ కఞ్చుకః కవచో యస్య స తథోక్తః; మన్త్రభేదే రాజ్యభేదాదితి భావః। చరతీతి చరః। పచాద్యచ్। స ఏవ

తేజః క్షమా వా నైకాన్తం కాలజ్ఞస్య మహీపతేః।

నైకమోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః॥౮౩॥

కుతాఽపచారోఽపి పరైరనావిష్కృతవిక్రియః।

చారో గూఢపురుషః। ప్రజాదిత్వాత్ వార్థికోఽణ్ప్రత్యయః। 'చారశ్చ గూఢ఼పురుషః' ఇత్యమరః। స ఏవేక్షణం చక్షుర్యస్య సః [చారేక్షణః] అన్యథా స్వపరమణ్డలవృత్తాన్తాదర్శనాత్; "అన్ధస్యేవాన్ధలగ్నస్య వినిపాతః పదే పదే" ఇతి భావః। దృతః సన్దేశహరః। 'స్యాత్మన్దేశహరో దూతః' ఇత్యమరః। స ఏవ ముఖం వాగ్ యస్యాసో [దూతముఖః] అన్యథా మూకస్యేవ వాగ్వ్యవహారాసిద్ధౌ తత్సాధ్యాసాధ్యకార్యప్రతిబన్ధః స్యాదితి భావః ఏవమ్భూతః [పార్థివః, కోఽపి పురుషః]। అన్య ఏవాయం లోకవిలక్షణః పుమానిత్యర్థః; అతో రాజా బుద్ధ్యాదిసమ్పన్నేన భవితవ్యమ్। ఏతదేవాప్రమత్తత్వమ్, అన్యథా స్వరూపహానిః స్యాదితి భావః। అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసమ్బన్ధేఽపి తదసమ్బన్ధోక్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః, సా చ బుద్ధిశస్త్ర ఇత్యాదిరూపకనిర్వ్యూఢేతి, తేన మహాఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౮౨॥

"చతుర్థోపాయమాధ్యే" ఇత్యాదినా యత్ క్షాత్రమేవ కర్త్తవ్యముక్తం తత్రోత్తతరమాహ, తేజ ఇతి—[కాలజయ్య] కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః తస్య,అయం కాల ఇతి విద్వ ఇత్యర్థః। "ఆతోఽనుపసర్గే కః"(౩।౨।౩ పాం) న తు "ఇగుపధ—"(౩।౧।౧౩౫ పాం) ఇత్యాదినా కవిధిః, సమాసే కర్మోపపదస్యైవ బలవత్త్వభాషణాత్। తస్య [మహీపతేస్తంజః] క్షాత్రమేవేతి [వా, క్షమా ఏవ వా [ఏకాన్తం] నియమః [న] నాస్తి, కిన్తు యథా-కాలముభయమప్యాశ్రయణీయమిత్యర్థః। తథా హి, రసాన్శృఙ్గారాదీన్, భావాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ వేత్తి యస్తస్య [రసభావవిదః]। భావగ్రహణం సమ్పాతాయాతమ్। [కవేః] కవితుః [ఏకం] కేవలమ్ [ఓజః] ప్రౌఢప్రబన్ధత్వం [వా] ఏకః [ప్రసాదః] సుకుమారప్రబన్ధత్వం వా [నా], కిన్తు తత్ర హి రసానుగుణ్యేన యథాయోగ్యముభయమప్యుపాదేయమ్। దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౮౩॥

యదుక్తం 'క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యన్తం క్షమేత కః' ఇతి తత్రోత్తర-

అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా॥౮౪॥

మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తుమర్థాన్ ప్రకల్పతే।
ప్రదీపః స్నేహమాదత్తే దశయాఽభ్యన్తరస్థయా॥౮౫॥

నాలమ్బతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషేం।
శబ్దార్థౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వానపేక్షతే॥౮౬॥

మాహ, కృతాపచార ఇతి।—[పరైః] శత్రుభిః [కృతాపచారోఽపి] కృతః అపచారోఽపకారః, అపశ్యఇచ్చ యస్య సః తథాఽపి [అనావిష్కృతవిక్రియః] అన్తర్గూఢవికారః, అత ఏవ [అసాధ్యః] అప్రతిమసాధేయః సత్ [గదో యథా] రోగ ఇవ। 'ఇవవద్వా యథాశబ్దాః' ఇతి దణ్డీ। [కాలే] బలక్షయావమరే [ప్రాప్తే] సతి [కాపం కురుతే] ప్రకుప్యతోత్యర్థః। తదుక్తం,—'వహేద మిత్రం స్కన్ధేన యావత్కాలవిపర్యయః। తమేవ చాగతం కాలే భిన్ద్యాద్వటమివాశ్మనా॥' ఇతి॥౮౪॥

ఇతశ్చ క్షన్తవ్యమిదానీమిత్యాహ, మృదితి।—[మృదువ్యవహితం] మృదునా మృదువత్వానా వ్యవహితమన్తర్హితం [తేజః అర్థాన్ భోక్తుం, ప్రకల్పతే] ప్రభవతి। తథా హి [ప్రదీపః అభ్యన్తరస్థయా] మధ్యస్థయా [దశయా] వర్త్యా। 'దశా వర్త్యావవస్థాయాం' 'స్నేహస్తైలాదికే రసే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। [స్నేహం] తైలాదికమ్ అర్థమ్ [ఆదత్తే] అన్యథా స్వయమేవ నిర్వాయాదితి। తతః క్షాన్తిపూర్వమేవ క్షాన్తం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమం క్షన్తవ్యమితి భావః। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసః॥౮౫॥

తర్హి పౌరుషం సా భృన్నిత్యం, క్షమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ, నాలమ్బత ఇతి।—[విద్వాన్] అభిజ్ఞః, దిష్టే మతిర్యస్యేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః 'దైవం దిష్టం భాగధేయమ్' ఇత్యమరః। "అస్తి నాస్తి దిష్టం మతిః" (౪।౪।౬౦ పాం) ఇతి ఠక్। తద్భావం [దైష్టిక-

స్థాయినోఽర్థం ప్రవర్తన్తే భావాః సఞ్చారిణో యథా।

రసస్యైకస్య భూయాంసస్తథా నేతుర్మహీభృతః॥౮౭॥

తామ్] ఏవ [నాలమ్బతే,] సర్వథా యదృవిష్యస్య వినాశాదితి భావః। తథా [పౌరుషే] కేవలపురుషకారేఽపి। యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। [న నిషీదతి] న తిష్ఠతి। దైవప్రాతికూల్యే తస్య వైఫల్యాదితి భావః; కిన్తు [సత్కవిః] సత్కవితా [శబ్దార్థావివ] తయోః కావ్యశరీరత్వాదితి భావః। యథాఽఽహ వామనః,—'అదోషౌ సగుణౌ సాలఙ్కారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమ్' ఇతి। [ద్వయం] పౌరుషం దైవఞ్చ [అపేక్షతే]। అతః పౌరుషమప్యావశ్యకం, కిన్తు కాలే కర్తవ్యమితి విశేషః; పౌరుషాదృష్టయోః పరస్పరసాపేక్షత్వాదితి భావః॥౮౬॥

అథ క్షాన్తేః ఫలమాహ, స్థాయిన ఇతి।—రస్యతే స్వాద్యతే ఇతి రసః శృఙ్గారాదిః,—'రసతేః స్వాదనార్థత్వాద్రస్యన్త ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్। తస్య [రసస్య] రసీభవతః [స్థాయినః] స్థాయిభావస్య రత్యాదేః,—'రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహభయాని చ। జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః"॥ఇత్యుక్తత్వాత్ [ఏకస్య] ఏవ [అర్థే] స్వాదుభావరూపే ప్రయోజనం

[భూయాంసః, సఞ్చారిణః] వ్యభిచారిణః [భావాః] నిర్వేదాదయః। విభావాదీనాముపలక్షణమేతత్। [యథా ప్రవర్తన్తే] తదుక్తం,—'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః॥' ఇతి। [తథా] స్థాయినః స్థిరస్య క్షాన్త్యా కాలం ప్రతీక్షమాణస్యేత్యర్థః। ఏకస్య ఏవ [నేతుః] విజిగీషోర్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే భుయాంసః [మహీభృతః] రాజానః ప్రవర్తన్తే। స్వయమేవాస్య కార్యం సాధనన్తీత్యర్థః। తతః క్షన్తవ్యమితి భావః। కేచిత్తు,—భావపదస్యాపి రసపరత్వమాశ్రిత్య, యథా సఞ్చారిణః ప్రసఙ్గాదాగన్తుకాః అన్యే రసాః స్థాయినః స్థిరస్యైకస్య ముఖ్యస్యార్థే ప్రవర్తన్తే, తథాఽస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృఙ్గారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౮౭॥

తన్త్రావాపవిదా యోగైర్మణ్డలాన్యధితిష్ఠతా।

సునిగ్రహా నరేన్ద్రేణ ఫణీన్ద్రా దూవ శత్రవః॥౮౮॥

కరప్రచేయాముత్తుఙ్గః ప్రభుశక్తిం ప్రథీయసీమ్।

ప్రజ్ఞాబలద్బృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదపః॥౮౯॥

అనల్పత్వాత్ ప్రధానత్వాద్ వంశస్యేవేతరే ఖరాః।

క్షాన్తిపక్ష ఏవ గుణాన్తరమాహ, తన్త్రేతి।—తన్త్రావాపౌ స్వపరరాష్ట్రచిన్తనమ్, అన్యత్ర,—తన్త్రావాపం శాస్త్రౌషధప్రయోగఞ్చ వేత్తి యస్తేన [తన్త్రావాపవిదా]। 'తన్త్రః స్వరాష్ట్రచిన్తాయామావాపః పరచిన్తనే। శాస్త్రౌషధాన్తముఖ్యేషు తన్త్రమ్' ఇతి వైజయన్తీ। [యోగైః] సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర,—దేవతాధ్యానేశ్చ। 'యోగః సంహననోపాయధ్యానసఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః। [మణ్డలాని] స్వపరరాష్ట్రాణి మాహేన్ద్రాదిదేవతాయతనాని చ। [అధితిష్ఠతా] అతిక్రమతా [నరేన్ద్రేణ] రాజా విషవైద్యేన చ;—'నరేన్ద్రో వార్త్తికే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యతే' ఇతి విశ్వః। [శత్రవః ఫణీన్ద్రా ఇవ, సునిగ్రహాః] సుఖేన నిగ్రాహ్యాః। ఏవఞ్చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయః శ్లేషః। ఉపమైవేతి కేచిత్॥౮౮॥

"ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామీ" ఇత్యత్రైవ తావేవ ప్రభుశక్తేర్మూలమిత్యుక్తం, తదేవ వ్యనక్తి, కరేతి।—[ఉత్తుఙ్గః] మహోన్నతః [ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః] ప్రజ్ఞాబలం మన్త్రశక్తిరేవ బృహత్ ప్రధానం మూలం యస్య సః, [ఉత్సాహపాదపః] ఉత్సాహ ఏవ పాదపః [కరప్రచేయామ్] కరేణ బలినా ప్రచేయాం వర్ద్ధనీయాం హస్తగ్రాహ్యాఞ్చ। 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః। [ప్రథీయసీం] పృథుతరామ్। "రబుతో ఇలాదేర్లఘోః"(౬।౪।౧౬౧ పాం) ఇతి రేఫాదేశః। [ప్రభుశక్తిం] తేజోవిశేషమ్। 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోషదణ్డజమ్' ఇత్యమరః। [ఫలతి] ప్రసూతే ఇత్యర్థః। "ఫల నిష్పత్తౌ"। మన్త్రపూర్వక ఏవోత్సాహః ఫలతి, విపరీతస్తు ఛిన్నమూలో వృక్ష ఏవ శుష్యతీతి భావః। రూపకాలఙ్కారః శ్లేషశ్చ॥౮౯॥

విమృష్యకారిణస్తు విశ్వమపి విధేయం స్యాదితి త్రయేణాఽఽహ, అనల్పత్వా-

విజిగీషోర్నృపతయః ప్రయాన్తి పరివారతామ్॥౯౦॥

అప్యనారభమాణస్య విభోరుత్పాదితాః పరైః।
వ్రజన్తి గుణతామర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః॥౯౧॥

యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయామధికద్యుతిః।
ఏకార్థతన్తుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే॥౯౨॥

దితి।—[అనల్పత్వాత్] ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాదత ఏవ [ప్రధానత్వాత్] మణ్డలాభిజ్ఞత్వాత్, అన్యత్ర—అనల్పత్వాత్ ఉచ్చైస్తరత్వాత్ ప్రధానత్వాత్ నాయకస్వరత్వాశ్చ [వంశస్య] వంశవాద్యస్వరస్య [ఇతరే స్వరాః] వీణాగానాదిశబ్దాః [ఇవ]; అథవా—ఆశ్రయవాద్యంశ ఇవ వంశస్తత్కాలవిహితః స్వర ఉచ్యతే తస్య స్వరస్యేతరే షడ్జాదయః [విజిగీషోః, నృపతయః] అన్యే మణ్డలపరివర్తినో రాజానః। [పరివారతాం] పోష్యతాం [ప్రయాన్తి] తత్కార్యమేవ సాధయన్తీత్యర్థః; తస్మాద్విమృష్య కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౯౦॥

అపీతి।—కిఞ్చ [అనారభమాణస్య] స్వయమకిఞ్చిత్కుర్వాణామ్య [అపి, విభోః] ప్రభోః వ్యాపకస్య చ [పరేః] అన్యైర్నృపతిభిః శఙ్ఖభేర్యాదిభిశ్చ [ఉత్పాదితాః] సమ్పాదితాః జనితాశ్చ [అర్థాః] ప్రయోజనాని [విహాయమః] ఆకాశస్య [శబ్దా ఇవ గుణతాం] విశేషణతాం కారణత్వాద గుణాత్వం [వ్రజన్తి] శక్తో హి రాజా స్వయమ్ ఉదాసీన ఏవాకాశవత్ స్వమహిమ్నైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువన్ శబ్దానివ సర్వార్థానపి స్వకీయతాం నయతీత్యర్థః। 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ॥౮౧॥

యాతవ్యేతి।—కిఞ్చ, [ఏకార్థతన్తుప్రోతాయాం] ఏకార్థ ఏకప్రయోజనం స ఏవ తన్తుః ముత్నం తత్ర ప్రోతాయాం, ఏకాభోష్టాభిలాషిణ్యామిత్యర్థః। ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణి క్తః, "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [యాతవ్యపాణిగ్రాహాదిమాలాయాం] యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః అరిః, పార్ష్ణిం

షాడ్గుణ్యముపయుఞ్జీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్।
భవన్త్యస్యైవమఙ్గాని స్థాస్నూని బలవన్తి చ॥౮౩॥

గృహ్ణాతీతి పార్ష్ణిగ్రాహః పృష్ఠానుధావీ। "కర్మణ్యణ్" (౩।౨।౧ పాం) తావాదీ యేషాం తే పూర్వోక్తాః పఙ్క్త్యశః స్థితాః త ఏవ మాలా రత్నమాలికా తమ్యామ్ [అధికద్యుతిః] మహాతేజాః [నాయకః] శక్తిసమ్పన్నో జిగీషుః [నాయకాయతే] మధ్యమగిరివాచరతి, స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్త్తతే ఇత్యర్థః తస్మాద్విమృష్య కర్త్తవ్యమితి భావః;—'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావపి" ఇతి విశ్వః। "ఉపమానాదాచారే" ఇతి క్యఙ్। "అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః" (౭।౪।౨౫ పాం) ఇతి దీర్ఘః। నాయకాయతే ఇత్యుపమా, అన్యథాఽనుశాసనవిరోధానం। ఏకార్థతన్త్విత్యత్ర తు రూపకమధిష్ఠానతిరోధానేన ఆరోప్యమాగతన్తుత్వస్యైవోద్భటత్వాత్ ప్రోతత్వసిద్ధేస్తదేవ యుక్తమ్। తద్వలాత్పార్ష్ణిగ్రాహాదీమాలాయామిత్యత్రాపి రూపకమేవ। తదనుప్రాణితా చేయముపమేత్యఙ్గాఙ్గిభావేన తయోః సఙ్కరః॥౮౨॥

అథ విమృష్యకరణప్రకారమాహ, షాడ్గుణ్యమితి।—శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం బలం చాపేక్షతే ఇతి శక్త్యపేక్ష సన్। పచాద్యచ్। 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదౌ' ఇతి విశ్వః। షడ్గుణా ఏవ [షాడ్గుణ్యం]

సన్ధివిగ్రహాదిషట్కమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। తదేవ [రమాయనమ్] ఔషధవిశేషమ్ [ఉపయుఞ్జీత] సేవేత। "రమాయనం విహఙ్గేఽపి జరావ్యాధిభిదౌషధే' ఇతి విశ్వః। [ఏవం] మతి [అస్య] ప్రయోక్తుః [అఙ్గాని] స్వామ్యాదీని,—"స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోషో దుర్గం వలం సుహృత్। రాజ్యం సప్తప్రకృత్యఙ్గం నీతిజ్ఞాః సమ్ప్రచక్షతే॥" ఇతి। గాత్రాణి చ [స్థాస్నూని] స్థిరరాణి, కాలాన్తరక్షమాణీత్యర్థః "గ్లాజిస్థశ్చ రస్నుః" (౩।౨।౧౩౯ పాం)

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధిరఙ్గినామ్।

అయథాబలమారమ్భో నిదానం క్షయసమ్పదః॥౯౪॥

తదీశితారం చేదీనాం భవాంస్తమవమంస్త మా।

నిహన్త్యరీనేకపదే య ఉదాత్తః స్వరానివ॥౯౫॥

మా వేది యదసావేకో జేతవ్యశ్చేదిరాడితి।

ఇతి రస్నుః। [బలవన్తి చ] పరపీడ్ాక్షమాణి చ [భవన్తి]। శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమ్॥౯౩॥

స్థానే ఇతి।—కిఞ్చ, [స్థానే] శక్యవిషయే [శమవతాం] క్షమావతామ్ [అఙ్గినాం] సప్తాఙ్గినాం రాజ్ఞాం, శరీరిణాఞ్చ [శక్త్యా] ప్రభావాద్యనుసారేణ బలేన చ [వ్యాయామే] వ్యాపారే, షాడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః। [వృద్ధిః] ఉపచయః, రాజ్యస్య శరీరస్య చేతి భావః। విపక్షే బాధకమాహ,—[అయథాబలం] శక్త్యతిక్రమేణా। "యథా సాదృశ్యే" (౨।౧।౭ పాం) ఇత్యవ్యయీభావే నఞ్సమాసః। [ఆరమ్భ] వ్యాయామః [క్షయసమ్పదః] అత్యన్తహానేః [నిదానమ్] ఆదికారణమ్, అఙ్గానామితి భావః। తస్మాదస్మాకమకస్మాచ్చైద్యాస్కన్దనమశ్రేయస్కరమితి భావః। అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాత్ శబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః; అతో ద్వయానామఙ్గినామౌపమ్యఞ్చ గమ్యతే ఇతి సఙ్క్షేపః॥౯౪॥

ఫలితమాహ, తదితి।—[తత్] తస్మాదశక్యార్థస్యాకార్యత్వాత్। తం చేదీనామీశితా। శిశుపాలం [భవాన్, మాఽవమంస్త] నావమన్యతామ్। మన్యతేః "మాజీ లుఙ" (౩।౩।౧౭౫ పాం) అనుదాత్తత్వాన్నేడాగమః। కుతః?—[యః] చైద్యః [ఉదాత్తః, స్వరాన్] అనుదాత్తాన్ [ఇవ

అరీన్, ఏకపదే] ఏకస్మిన్ పదన్యాసే సుప్తిఙన్తలక్షణే చ [నిహన్తి] హినస్తి, నీచైః కరోతి చ, అతిశూరత్వాత్। "అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్" (౬।౧।౧౫౮ పాం) ఇతి పరిభాషాబలాచ్చేతి భావః॥౯౫॥

న చాయమేకాకీ కిం నః కరిష్యతీతి మన్తవ్యమిత్యాహ, మా

రాజయక్ష్మేవ రోగాణాం సమూహః స మహీభృతామ్॥౯౬॥

సమ్పాదితఫలస్తేన సపక్షః పరభేదనః।
కార్ముకేణైవ గుణినా బాణః సన్ధానమేష్యతి॥౯౭॥

యే చాన్యే కాలయవనశాల్వరుక్మిద్రుమాదయః।
తమఃస్వభావాస్తేఽప్యేనం ప్రదోషమనుయాయినః॥౯౮॥

వేదీతి।—[అసౌ చేదిరాట్, ఏకః] ఏకాకీ, అతః [జేతవ్యః] సుజయః [ఇతి, మా వేది] మా జ్ఞాయి। వేత్తేః కర్మణి "మాఙి లుఙ్" (౩।౩।౧౭౫ పాం)। [యత్] యస్మాత్ [సః] చేదిరాట రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య యక్ష్మా, రాజా చాసౌ యక్ష్మేతి వా [రాజయక్ష్మా] క్షయరోగః [రోగాణామివ మహీభృతాం,సమూహః] సమష్టిరూపః। యథాఽఽహ వాగ్భటః,—'అనేకరోగానుగతో బహురోగపురఃసరః। రాజయక్ష్మా క్షయః శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః॥నక్షత్రాణాం ద్విజానాఞ్చ రాజోఽభూద్యదయం పురా। యచ్చ రాజా చ యక్ష్మా చ రాజయక్ష్మా తతో మతః॥' ఇతి। అతో దుర్జేయ ఇతి భావః। ఏతేన 'చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషణః' ఇతి నిరస్తమ్॥౯౬॥

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితామేవ ద్వాభ్యాం వ్యాచష్టే, సమ్పాదితేతి।—[సమ్పాదితఫలః] సమ్పాదితం ఫలం లాభః, బాణాగ్రఞ్చ యస్య సః। 'ఫలం లాభశరాగ్రయోః' ఇతి శాశ్వతః। [సపక్షః] ససుహృత్, కఙ్కాదిపత్రయుతశ్చ [పరభేదనః] పరేషాం భేదనః శత్రువిదారణః [బాణః] బాణాసురః, శరశ్చ। [గుణినా] శౌర్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ [తేన] చైద్యేన [కార్ముకేణ] కర్మణే ప్రభవతీతి కార్మకమ్ "కర్మణ ఉకఞ్"। (౫।౧।౧౦౩ పాం) తేన [ఏవ, సన్ధానం] సన్ధిమ్ [ఏష్యతి]। అతో నైకాకీతి భావః। అత్రాప్యుపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్॥౯౭॥

యే చేతి।—[యే చాన్యే కాలయవనశాల్వరుక్మిద్రుమాదయః] రాజానః [తమఃస్వభావాః] తమోగుణాత్మకాః, అత ఏవ [తేఽపి, ప్రదోషం] ప్రకృష్ట-

ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవతస్త్వయి।
ఆశు దీపయితాఽల్పోఽపి సాగ్నీనేధానివానిలః౯౯

వృహత్సహాయః కార్యాన్తం క్షోదీయానపి గచ్ఛతి।
సమ్భూయామ్బోధిమభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా॥౧౦౦

దోషమ్। 'ప్రదోషా దుష్టరాత్రాంశా' ఇతి వైజయన్తీ। తామసమేవ [ఏనం] చైద్యమ్ [అనుయాయినః] అనుయాస్యన్తి, సాదృశ్యాదితి భావః "భవిష్యతి గమ్యాదయః"(౩।౩।౩ పాం) ఇతి ణినిర్భవిష్యదర్థే; "అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః" (౨।౩।౭౦ పాం) ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధాత్ ద్వితీయా। యథా ధ్వాన్తం రజనీముఖమనుయాతి తద్వత్ ఇతి వస్తునా అలఙ్కారధ్వనిః॥౯౮॥

నను బాణాదయోఽస్మాభిః కృతసన్ధానాః, ఇదానీం న విరాధ్యన్తీత్యత ఆహ, ఉపేతి।—[తేన] చైద్యేన [కుతోఽల్పోఽపి, ఉపజాపః] భేదః। 'భేదోపజాపౌ' ఇత్యమరః। [త్వయ్యాకోపవతా, తాన్] బాణాదీన్ [అనిలః సాగ్నీన్, ఏధాన్] ఇన్ధనాని [ఇవ]। 'కాష్ఠం దార్విన్ధనం త్వేధ ఇధ్మమేధః సమిత్ స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [ఆశు దీపయితా] సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి। దీపేర్ణ్యన్తాల్లుట్। అన్తర్వైరాః సంహితాః, ఆపది సతి రన్ధ్రే సద్యో విశ్లిష్యన్తీతి భావః॥౯౯॥

తతః కిమ్? అత ఆహ, వృహదితి।—[వృహత్సహాయః మహామహాయవాన్ [క్షోదీయాన్] క్షుద్రతరః [అపి]। "స్థులదర—"(౬।౪।౧౫౬ పాం) ఇత్యాదినా యణాదిపరలోపః పూర్వగుణశ్చ। కార్యాన్తం। కార్యస్యాన్తం పారం [గచ్ఛతి]। తథా హి—అపాం సముహ ఆపమ్। "తస్య సముహః" (౪।౨।౩౭ పాం) ఇత్యణ్। తేన గచ్ఛతీత్యాపగా [నగాపగా] గిరిణదీ [మహానద్యా] గఙ్గాదికయా [[సమ్భూయ] మిలిత్వా [అమ్బోధిమన్యేతి] క్షుద్రోఽప్యేవం తాదృక్ మహావీరశ్చైద్య కిము వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దార్థః। విశేషేణ సామాన్యమమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౦౦॥

తస్య మిత్రాణ్యమివాస్తే యే చ యే చోభయే నృపాః।
అభియుక్తం త్వయైనం తే గన్తారస్త్వామతః పరే॥౧౦౧॥

మఖవిఘ్నాయ సకలమిత్యముత్థాప్య రాజకమ్।
హన్త! జాతమజాతాః ప్రథమేన త్వయాఽరిణా॥౧౦౨॥

సమ్భావ్య త్వామతిభరక్షమస్కన్ధం స బాన్ధవః।
సహాయమధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే॥౧౦౩॥

కిఞ్చ, న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధశ్చాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ, తస్యేత్యాది ద్వర్యన।—[యే చ తస్య] చైద్యమ్య [మిత్రాణి నృపాః, యే చ తే] తవ [అమిత్రాః] నృపాః [తే ఉభయే త్వయా, అభియుక్తమ్] అభియాతమ్ ఏనం] చైద్యం [గన్తారః] గమిష్యన్తి। గమేః కర్త్తరి లుట్। [అతః. పరం] ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాస్తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః। [త్వాం] గన్తారః ఇతి మధ్యమగిన్యాయనోభయత్రాప్యభిమన్విః॥౧౦౧॥

తతః కిమ్? అత ఆహ, మఖేతి।—[ఇత్యమ్] అనేన ప్రకారేణ। "ఇదమస్థముః"(౫।౩।౨౪ పాం) ఇతి థముప్రత్యయః।[మఖవిఘ్నాయ] మఖవిఘాతాయః [సకలం రాజకం] రాజమమహమ్। "గోత్రోక్ష—"(౪।౨।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్। [ఉత్థాప్య] క్షోభయిత్వా [హన్త] ఇతి ఖేదే। [అజాతారేః] అజాతశత్రోర్యుధిష్ఠిరస్య [త్వయా ప్రథమేనారియా, జాతమ్] అజని। నపుంసకే భావః॥౧౦౨॥

అస్తు సోఽపి శత్రుః, కో దోష? తత్రాహ, సమ్భావ్యేతి।—బన్ధురేవ [బాన్ధవః స ధర్మరాజః, అతిభారక్షమస్కన్ధం] అతిభరస్య క్షమః స్కన్ధో యస్య స తం [త్వాం సహార్య, సమ్భావ్య] అభిసన్ధాయ, అధ్వరస్య ధురమ్ [అధ్వరధురామ్] "ఋక్పూర—"(౫।౪।౭౪ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। సమాసాన్తానాం ప్రకృతిలిఙ్గత్వాత్ తత్పురుషే పరవల్లిఙ్గత్వే

మహాత్మానోఽనుగృహ్ణన్తి భజమానాన్ రిపూనపి।
సపత్నీః ప్రాపయన్త్యబ్ధిం సిన్ధవో నగనిమ్నగాః॥౧౦౪॥

చిరాదపి బలాత్కారో బలినః సిద్ధయేఽరిషు।
ఛన్దానువృత్తిదుఃసాధ్యాః సుహృదో విమనీకృతాః॥౧౦౫॥

టాప్। [వివక్షతే] వోఢుమిచ్ఛతి। వహతేః స్వరితతః సన్నన్తాల్లట్। తథా హి,—విరోధే విశ్వాసఘాతో బన్ధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః। విశేషణసామ్యాత్ ప్రస్తుతయార్థధర్మాప్రతీతః సమాసోక్తిః॥౧౦౩॥

నను ప్రతిశ్రుత్యాకరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే తు కో దోషః? ఇత్యత ఆహ, మహాత్మాన ఇతి।—[మహాత్మానః] నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః। [భజమానాన్] శరణాగతాన్ [రిపూనప్యనుగృహ్ణన్తి] కిముత బన్ధూనితి భావః। అర్థాన్తరం న్యస్యతి—[సిన్ధవః] మహానద్యః, మమాన ఏకః పతిర్యాసా తాః [సపత్నీః]। "నిత్యం సపత్న్యాదిషు" (౪।౧।౩౫ పాం) ఇతి జీప్, నకారశ్చ। [నగనిమ్నగాః] గిరినిర్ఝరిణీః [అబ్ధిం ప్రాపయన్తి] స్వసౌభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః। అతః పరిహారోఽప్యనర్థ ఇతి భావః॥౧౦౪॥

తర్హి సమ్ప్రత్యుపేచాయామపి పశ్చాత్ప్రార్థనయా పార్థమార్జవయేయమిత్యత ఆహ, చిరాదితి।—[బలినః] స్వయం బలవతః [అప్యరిషు] విషయే [బలాత్కారః] దణ్డః [చిరాత్] చిరకాలేన అపి, సద్యో మా భూదితి భావః [సిద్ధయే] వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతి శేషః। అవిమనసో విమనసః సమ్పద్యమానాః కృతా [విమనీకృతాః] వైమనస్యం ప్రాపితాః ఇత్యర్థః। "అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజమాం లోపశ్చ" (౫।౪।౫౧ పాం) ఇతి చ్విప్రత్యయసలోపౌ "అస్య చ్వౌ" (౭।౪।౩౨ పాం) ఇతీకారః। శోభనం హృదయం యేషాం తే [సుహృదః] మిత్రాణి తు। "సుహద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః"(౫।౪।౧౫౦ పాం) ఇతి నిపాతః। [ఛన్దానువృత్తిదుఃసాధ్యాః] ఛన్దస్యామిప్రాయస్యానువృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుఃసాధ్యాః,

ఆర్జవయితుమశక్యా ఇత్యర్థః। 'అభిప్రాయశ్ఛన్ద ఆశయః' ఇత్యమరః। శనైః శత్రుర్దణ్డేనాపివశీభవతి, మిత్రం వైమనస్యే న సామ్నాపి ఇతి భావః॥౧౦౫॥

మన్యసేఽరిబధః శ్రేయాన్ ప్రీతయే నాకినామితి।
పురోడాశభుజామిష్టమిష్టం కర్తు‌మలన్తరామ్॥౧౦౬॥

అమృతం నామ యత్సన్తో మన్త్రజిహ్వేషు జుహ్వతి।
శోభైవ మన్దరక్షుబ్ధక్షుభితామ్భోధివర్ణనా॥౧౦౭॥

నను సుహృత్కార్యాత్ సురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ, మన్యసే ఇతి।—[నాకినాం] దేవానాం [ప్రీతయేఽరిబధః, శ్రేయాన్] ప్రశస్తతరః, "ప్రశస్యస్య శ్రః" (౫।౩।౬౦ పాం) ఇతి ఆదేశః, [ఇతి మన్యసే] చేత్, తర్హి [పురోడాశభుజాం] హవిర్భోజినామ్, అత ఏవ నాకినామ్ [ఇష్టమ్] అభీప్సితం [కర్తుమ్]। ఇషేః కర్మణి క్తః। [ఇష్టమ్] ఇష్టిః, యాగ ఇతి యావత్। యజేర్భావే క్తః। "వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [అలన్తరామ్] అతిపర్యాప్తమ్। అవ్యయాత్ తరబన్తాత్ ఆముప్రత్యయః। శత్రుబధాదతిప్రియఙ్కరో యాగ ఏవ, నాకినాం భుక్త్వాఽపి శత్రుబధస్య సుకరత్వాదితి భావః॥౧౦౬॥

తథాఽపి అమృతాశినాం తేషాం దేవానాం కిమేభిః పిష్టభక్షణప్రలోభనైః? అత ఆహ, అమృతమితి।—[మన్తః] విద్వాసః, మన్త్రా ఏవ జిహ్వా యేషాం తేషు [మన్త్రజిహ్వేషు] అగ్నిషు। 'మన్త్రజిహ్వః సప్తజిహ్వః సుజిహ్వో హవ్యవాహనః' ఇతి వైజయన్తీ। [యత్] పురోడాశాదికం [జుహ్వతి] తదేవేతి శేషః, [అమృతం నామ] యత్తదీర్నిత్యసమ్బన్ధాత్। [మన్దరక్షుబ్ధక్షుభితామ్భోధివర్ణనా] మన్దర ఏవ క్షుబ్ధీ మన్థరదణ్డః। "క్షుబ్ధధ్వాన్త—"(౭।౩।౧౮ పాం) ఇత్యాదినాఽస్మిన్నర్థే నిపాతనాత్ సిద్ధమ్। తేన క్షభితస్య మథితస్య అమ్భోధేర్వర్ణనా [శోభైవ] అలఙ్కార ఏవ। అబ్ధిమన్థనేనామృతముత్పాదితమితి యతః కీర్తి‌మాత్రమ్, అతో హుతమేవామృతమితి భావః। వాక్యార్థయోర్హేతుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౧౦౭॥

సహిష్యే శతమాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా।
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వస్రే ప్రతిశ్రుతమ్॥౧౦౮॥

తీక్ష్ణా నారున్తుదా బుద్ధిః కర్మ శాన్తం ప్రతాపవత్।
నోపతాపి మనః సోష్మ వాగేకా వాగ్మినః సతః॥౧౦౯॥

స్వయఙ్కృతప్రసాదస్య తస్యాహ్నో భానుమానివ।

యాత్రాయాః ప్రతిబన్ధః కశ్చిదృదుస్తరస్తవాస్తీత్యాహ, మహిష్య ఇతి।—[ప్రతీక్ష్యాయై] పూజ్యాయై। 'పూజ్య ప్రతీక్ష్యః' ఇత్యమరః। [పితృష్వస్రే] పితృభగిన్యై।"విభాషా స్వసృపత్యోః"(౬।౩।౨౪ పాం) ఇతి వికల్పాదలుగభావః। "మాతృపితృభ్యాం స్వసా" (౮।౩।౮౪ పాం) ఇతి షత్వమ్। [తే] తవ [సూనోః శతమ, ఆగాంసిః] అపరాధాన్। 'ఆగోఽపరాధో సన్తుశ్చ' ఇత్యమరః। [మహిష్యే] సోఢ్ఁాఈ [ఇతి యత్త్వయా, ప్రతిశ్రుతం] ప్రతిజ్ఞాతం [తత్, ప్రతీక్ష్యం] ప్రతిపాలనీయమ్; అన్యథా మహాదోషస్మరణాదితి భావః॥౧౦౮॥

సత్యమస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిన్త్వస్యోన్మత్తత్వాదౌద్ధత్యాత్ తదపి జిహామితమ్, అత ఆహ, తీక్ష్ణేతి।—[మతః] సత్పురుషస్య [బుద్ధిః, తీక్ష్ణా] నిశితా, స్యాత్ ఇతి విడీత్యధ్యాహారః; ఏవముత్తగ్వాపి। తథాప్యరురూద్తీతి [అరున్తుదా] శాస్త్రత్రన్మర్మచ్ఛందినోం [న] భవేత్, అమిత్రర్యవ పర పీడ్యేదిత్యర్థః। [కర్మః వ్యాపారః ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయదం స్యాత్, తథాఽపి [శాన్తం] స్యాత్, న తు సింహాదివత్ కిం భవేదిత్యర్థః। మనః] విత్తం మోష్ప।అభిమానోష్ణం స్యాత్, తథాఽపి ఉపతాపయతీతి ఉపనాపి। అగ్న్యాదివత్ పరసన్తాపి న స్యాత్। వాగ్మినః] యక్తుః [వాక్, ఏకా] ఏకరూపా స్యాత్, వాగ్మీ సత్యమేత్ర వదేదిత్యర్థః; అతః సత్యమన్యస్య ప్రతితార్థహానినర్వేతి భావః। అవ ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్మమనసాచ్చ తుల్యధర్మాదీపమ్యావగమాద్దీపకాలఙ్కారః,—ప్రకృతాప్రకృతానాఞ్చ సామ్యే తు తుష్యధర్మతః। ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్। తేన చ బుద్ధాదీనాం శస్త్రాదివ్యతిరేకో వ్యష్యతే॥౧౦౯॥

అశక్యశ్చాకాలే వైద్యబధ ఇత్యాహ, స్వయమితి।—కిఞ్చ [అహో

సమయావధిమప్రాప్య నాన్తాయాలం భవానపి॥౧౧౦॥

కృత్వా కృత్యవిదస్తీర్థేష్వన్తః ప్రణిధయః పదమ్।
విదాఙ్కుర్వన్తు మహతస్తలం విద్విషదమ్భసః॥౧౧౧॥

అనుత్సూత్రపదన్యాసా సద్వృత్తిః సన్నిబన్ధనా।

భానుమానివ స్వయఙ్కృతప్రసాదస్య] స్వయం కృతః ప్రసాదోఽనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య [తస్య] చైద్యస్య [అన్తాయ, సమయావధిం] నియతకాలావసానమ్ [అప్రాప్య భవానపి, నాలం] శక్తో న, తథా చ వృథాఽపకీర్త్తిరేవ, అన్యత్ర కిఞ్చిత్ ఫలం స్యాదితి భావః॥౧౧౦॥

తర్హి కిమయముపేక్ష్య ఏవ? నేత్యాహ, కత్వేతి।—కిన్తు [కృత్యవిదః] కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ ప్రణిధీయన్త ఇతి [ప్రణిధయః] గూఢ఼చారిణః। 'ప్రణిధిర్గూఢపురుషః' ఇతి హలాయుధః। [తీర్థేషు] తరన్త్యేభిరితి తీర్థాని మన్త్రాద్యష్టాదశస్థానాని జలావతారాశ్చ—'యోనౌ జలావతారే చ మన్త్రాద్యష్టాదశస్వపి। పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్ర తీర్థం స్యాత్—' ఇతి హలాయుధః। తేషు [అన్తః, పదం] స్థానం, పాదప్రక్షేపఞ్చ [కృత్వా, మహతః] దురవగాహస్య, పూజ్యస్య చ [విద్విషదమ్భసః] విద్విషన్ శత్రురేవామ్భః తస్య। [తలం] స్వరూపం, ప్రమాణమితి యావత్। "అధఃస్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్" ఇత్యమరః। [విదాఙ్కుర్వన్తు] విదన్తు। "విద జ్ఞానే" లోట్। "విదాఙ్కుర్వేన్త్విత్యన్యతరస్యామ్" (౩।౧।౪౧ పాం) ఇతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయనిపాతః। అమ్భస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగస్తః ప్రవిశ్య పరీక్ష్య ఇత్యర్థః। శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమ్॥౧౧౧॥

ఆవశ్యకం చైతదిత్యాహ, అనుదితి।—ఉత్సూత్ర ఉచ్చాస్త్రీ నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః పదన్యాసః ఏకపదప్రక్షేపోఽపి స్వల్పవ్యవహారోఽపీతి యావత్। స నాస్తి యస్యాం సా

[అనుత్సూత్రపదన్యాసా] నీతిపూర్వకమర్వకవ్యవహారేత్యర్థః। అన్యత్ర అనుత్సూత్రపదః అనుత్సృష్టసూత్రాక్షరః ఇష్ట్యుపసఙ్ఖ్యాననైరపేక్ష్యేణ

శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతిరపస్పశా॥౧౧౨॥

అజ్ఞాతదోషైర్దోషజ్ఞైరుద్దూష్యోభయవేతనైః।

భేద్యాః శత్రోరభివ్యక్తశాసనైః సామవాయికాః॥౧౧౩॥

సూత్రాక్షరైరేవ సర్వార్థప్రతిపాదకో న్యాసో వృత్తివ్యాఖ్యానగ్రమ్యవిశేషో యస్యాం సా తథోక్తా। తథా, సతీ యథార్థం కల్పనయా శోభనా వృతిర్భృత్యామాత్యాదీనామాజీవికా యస్యాం సా [సద్వృత్తి], అన్యత్ర,—సతీ వత్తిః కాశికాఖ్యసూత్రవ్యాఖ్యానగ్రన్థవిశేషో యస్యాం సా। 'వృత్తిర్గ్రన్థజీవనయోః' ఇతి వైజయన్తీ। [సన్నిబన్ధనా] సన్తి నిబన్ధనాని అనుజీవ్యాదీనాం క్రియాఽవసానేషు దత్తాని గోహిరణ్యాదిశాశ్వతపారితోషికదానాని యస్యాం సా। ఏతచ్చ "దత్త్వా భూమినిబన్ధనఞ్చ" ఇత్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యమ్। అన్యత్ర,—సన్నిబన్ధనం భాష్యగ్రన్థో యస్యాం సా। ఏవమ్భూతాఽపి [రాజనీతిః] రాజవృత్తిః, అపగతః స్పశః చారో యస్యాః సా [అపస్పశా] చేత్। 'యథార్థవర్ణో మన్త్రజ్ఞః స్పశో హరక ఉచ్యతే' ఇతి హలాయుధః। అన్యత్ర,—అవిద్యమానః పస్పశః శాస్త్రారమ్భసమర్థక ఉపోద్ఘాతసన్దర్భగ్రన్థో యస్యాః సా అపస్పశా [శబ్దవిద్యా] వ్యాకరణవిద్యా [ఇవ, భో భాతి] న శోభతే; తస్మాఞ్చారప్రేషణమావశ్యకం తద్రహితస్య రాజోఽన్ధప్రాయత్వాదితి భావః। అత్రాపస్పశేత్యత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః। సద్వృత్తిః సన్నిబన్ధనేత్యత్రైకవృన్తావలమ్బిఫలద్వయవదర్థశ్లేషః। అనుత్సూత్రపదన్యాసేత్యత్ర తూభయసమ్భవాదుభయశ్లేషః। శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తైవ, తయోః సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౧౧౨॥

న కేవలం చారముఖేణ వృత్తాన్తజ్ఞానమ్, అపి తు ఉపజాపశ్చ కర్త్తవ్య ఇత్యాహ, అజ్ఞాతేతి।—కిఞ్చ, [అజ్ఞాతదోషైః] పరైరజ్ఞాతస్వకర్మభిః [దోషజ్ఞైః] స్వయం పరమర్మజ్ఞైః [అభివ్యక్తశాసనైః] అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని తదమాత్యాద్యవిశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని యేషాం తైః

ఉపేయివాంసి కర్త్తారః పురీమాజాతశాత్రవీమ్।

రాజన్యకాన్యుపాయజ్ఞైరేకార్థాని చరైస్తవ॥౧౧౪॥

సవిశేషం సుతే పాణ్డోర్భక్తిం భవతి తన్వతి।

వైరాయితారస్తరలాః స్వయం మత్సరిణః పరే॥౧౧౫॥

[ఉభయవేతనైః] ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిర్యేషాం తైః, ఉభయజీవికాగ్రాహిభిః, మేద్యనగరవాస్తవ్యైశ్వరైరిత్యర్థః। 'భృతయో భర్మ వేతనమ్' ఇత్యమరః। [శత్రోః] సమ్బన్ధినః, సమవాయం సమవయన్తి ఇతి [సామవాయికాః] మఞ్జముఖ్యాః సచివాదయః। "సమవాయాన్ సమవైతి" (౪।౪।౪౩ పాం) ఇతి ఠక్ [ఉద్ఘూష్య] ద్విషామేతం దత్తహస్తాః అస్మాభిరేషాం లిఖితాన్యేవ గృహీతాని ఇత్యుచ్చైర్ఘృషయిత్వా [భేద్యాః] విఘట్టనీయాః॥౧౧౩॥

ఉపేయివాంసాతి।—కిఇఁ, [ఉపాయనైః] కార్య్యసాధనకుశలేః [తవ] చరన్తీతి [చరైః] గూఢచారిభిః। పచాద్యచ్। [ఏకార్థాని] త్వయా సహైకప్రయోజనాని। రాజన్యానాం సమూహాః [రాజన్యకాని]। “గోత్రోక్ష—” (౪।౨।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్। అజాతశత్రోరిమామ్ [ఆజాతశాత్రవీం, పురీమ్] ఇన్ద్రప్రస్థమ్ [ఉపేయివాంసి] ప్రాప్నువన్తి। “ఉపేయివాన్—” (౩।౨।౧౦౯ పాం) ఇత్యాదినా క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। కర్త్తారః కరిష్యన్తే। కృఞః కర్మణి లుట్। ఇన్ద్రప్రస్థేఽస్మాకం మహత్కార్య్యం భవిష్యతి, తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగన్తవ్యమితి గూఢం సన్దిశ్య తత్ర మర్వే మేలయితవ్యా ఇత్యర్థః॥౧౧౪॥

నను తత్రాధ్వరకర్మణి కో యుద్ధావకాశః? ఇత్యాశఙ్క్య తత్రైవ మహత్కలహబీజం సమ్పాదయతి, సవిశేషమితి।—[పాణ్డోః సుతే] యుధిష్ఠిరే [భవతి] పూజ్యం త్వయి, [సవిశేషం] యథా తథా [భక్తిం తన్వతి] సతి [తరలాః] చపలాః [మత్సరిణః] హేషవన్తః [పరే] శత్రవః [స్వయమ్] ఏవ [వైరాయితారః] వైరం కర్త్తారః। “శబ్దవైరకలహ—”(౩।౧।౧౭ పాం) ఇత్యాదినా క్యఙ్, తతః కర్త్తరి లుట్॥॥౧౧౫॥

య ఇహాత్మవిదో విపక్షమధ్యే

సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజః స్యుః।

బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః

పృథగస్మాదచిరేణ భావితా త్రైః ॥౧౧౬॥

సహజచాపలదోషసముద్ధత-

శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః।

తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ

శలభతాం లభతామసుహృద్గణః॥౧౧౭॥

కిం తేఽపి సర్వే వైరాయిష్యన్తే? నేత్యాహ, య ఇతి।—[యే ఇహ, విపక్ష మధ్యే] శత్రుమధ్యే [సహ సంవృద్ధియుజోఽపి] చైద్యేన మహైశ్వర్యం గతా అపి। "సత్సూద్విష—" (౩।౨।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్। యే [భృభుజః] గజానః [ఆత్మవిదః] స్వాభిజనవేదినః [స్యుః] యద్వా స్వాత్మరూపవేదినః స్యుః [త్రైః] భృభుగ్భిః [బలిపుష్టకులాత్] కాకకులాత్। 'కాకే తు కరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజాః' ఇత్యమరః। [అన్యపుష్టైః] పరభృత్రైః [ఇవ,అచిరేణ] సద్యః [అస్మాత్] విపక్షమధ్యాత్, "అన్యారాత్—" (౨।౩।౨౯ పాం) ఇత్యత్రాన్యశబ్దస్యార్థపరత్వాత్ పృథగాదిప్రయోగేఽపి పఞ్చమీ। [పృథగ్భావితా] పృథగ్భవిష్యతే, భావే ల్యుట్; "చిణ్వదిటి వృద్ధిః" తేష్వపి కేచిదస్మాభిః సఙ్గచ్ఛన్తే ఇత్యర్థః। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౧౧౬॥

అథ ఫలితం నిగమయన్నాశిషం ప్రయుఙ్క్తే, సహజేతి।—[సహజచాపలదోషసముద్ధతః] సహజం స్వాభావికం చాపలం దుర్వినీతత్వమ్ అనవస్థితత్వఞ్చ। 'చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినీతేఽనవస్థితే' ఇతి వైజయన్తీ। తేనైవ దోషేణా

ఇతి విశకలితార్థామౌద్ధవీం వాచమేనా-

మనుగతనయమార్గామర్గలాం దుర్నయస్య।

జనితముదముదస్థాదుచ్చకైరుమచ్చితోరః-

స్థలనియతనిషాణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః॥౧౧౮॥

ఇతి శ్రీమాఘకృతీ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

మన్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః సర్గః॥౨॥

సముద్ధతీ దృప్తః। [చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః] పక్షః సహాయో గరుచ్చ। 'పక్షః పార్శ్వగరుత్మాధ్యమహాయబలభిత్తిషు' ఇతి వైజయన్తీ। చలితోఽస్థిరో దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్య సః। [అసుహృణః] శత్రువర్గః [తవ, దురామవీర్యవిభావసౌ] దుఃసహతేజీవహ్నౌ। 'వీర్యం శుక్రే ప్రభావే చ తేజఃసామర్థ్యయోరపి' 'సూర్యవహ్నీ విభావసు' ఇతి విశ్వామరౌ। [శలభతాం] పతఙ్గత్వమ్। 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః। భావే తల్। [లభతాం] గచ్ఛతు। రూపకాలఙ్కారః శ్లేషశ్చ। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥౧౧౭ ॥

ఇతీతి।—[సః] హరిః [ఇతి] ఇత్థం [విశకలితార్థాం] వివేచితార్థామ్ [అనుగతనయమార్గాం] నీతిమార్గానుసారిణీం [దుర్నయస్య] బలభద్రోక్తస్యేత్యర్థః। [అర్గలాం] నివారయిత్రీమ్। ఇతి వైధర్మ్యరూపకాలఙ్కారః। 'తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః। అత ఏవ [జనితముదం] హరేః కృతానన్దామ్। [ఉచ్ఛ్రితోరఃస్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం] ఉచ్ఛ్రితే ఉన్నతం ఉరఃస్థలే నియతం నిషణ్ణయా అవిశ్రాన్తమాశ్రితయా శ్రియా శ్రుతామ్; నాన్యయేతి మన్త్రగుప్తిః। ఉద్ధవస్యేసామ్ [ఓద్ధవీమ్, ఏనాం] పూర్వోక్తాం [వాచం, శుశ్రువాన్] శ్రుతవాన్। "భాషాయాం సదవమశ్రువః" (3।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి క్వసుః। ఉచ్చైరేవ [ఉచ్చకైః] ఉన్నతః సన్। "అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్ టేః" (౫।3।౭౧ పాం) ఇత్యకచ్ప్రత్యయః। [ఉదస్థాత్]

తృతీయః సర్గః।

కౌబేరదిగ్భాగమపాస్య మార్గ-

మాగస్త్యముష్ణాంశురివావతీర్ణః।

అపేతయుద్ధాభినివేశసౌమ్యో

హరిర్హరిప్రస్థమథ ప్రతస్థే॥౧॥

ఆసనాదుత్థితవాన్। “ఉదోఽనూర్ధ్వ కర్మణి” (౧।౩।౨౪ పాం) ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్। రూపకానుప్రాసాలఙ్కారౌ। మాలినీ వృత్తమ్॥౧౧౮॥

ఇతి శ్రీమల్లినాథసూరివిరచితే మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే

సర్వఙ్కషాఖ్యే ద్వితీయః సర్గః॥౨॥

కౌబేరేతి।—[అథ] ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానన్తరమ్। [అపేతయుద్ధాభినివేశసౌమ్యః] అపేతో యుద్ధే అభినివేశ ఆగ్రహో యస్య సః, శాన్తక్రోధ ఇత్యర్థః, అత ఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అత ఏవ [కౌబేరదిగ్భాగమ్] కౌబేర్యా దిశో భాగమ్, ఉత్తరాయణమిత్యర్థః। “స్త్రియాః పుంవత్—”(౬।౩।౩౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః; తమ్ [అపాస్య] త్యక్త్వా, అగస్త్యస్యేమమ్ [ఆగస్త్య¥,

---

¥ యదా తు అభ్రంలిహైః శృఙ్గైః రవిమార్గప్రతిరోధాయ ఉత్తిష్ఠన్తం విన్ధ్యపర్వతమవలోక ఇన్ద్రాదయో దేవాః పరం విషీదన్తః అగస్త్యం శరణం జగ్ముః, తదా విన్ధ్యపర్వతస్య గురుః మహామునిః తేషాం వాక్యాత్ తదన్తికమాజగామ। అథ శృఙ్గాణి అవనత్య ప్రణమన్తం విన్ధ్యమ్ ఉవాచాగస్త్యః,—“వత్స! యావదహం న ప్రత్యావర్తిష్యే, తావత్ త్వమ్ ఏవంవిధ ఏవ భవతిష్ఠస్వ; అన్యథా శప్స్యే" ఇత్యుక్త్వా సః దక్షిణాం దిశం గతవాన్, అద్యాపి న తతః ప్రత్యావర్తనం ఇతి

జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః

స్ప్రష్టుం జగత్పూజ్యమయుజ్యతార్కః।

యతో వృహత్ పార్వణచన్ద్రచారు

తస్యాతపత్రం బిభరామ్బభూవే॥౨॥

మార్గమవతీర్ణః] దక్షిణాయనం గత ఇత్యర్థః। [ఉష్ణాంశురివ] స్థితః। అనేన హరేః క్రోధః కార్య్యవశాదాకాలమన్తఃస్తమ్భితః, న త్వేకాన్తతో నివృత్త ఇతి సూచితమ్। [హరిః] కృష్ణః [హరిప్రస్థమ్] ఇన్ద్రప్రస్థం [ప్రతస్థే] ప్రచచాల। 'ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః' ఇతి హలాయుధః। "సమవప్రవిభ్యఃస్థః" (౧।౩।౨౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। 'దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి గన్తవ్యస్య కర్మత్వమ్। ఉపమాఽలఙ్కారః। సర్గేఽస్మిన్నిన్ద్రోపేన్ద్రవజ్రామిశ్రణాదుపజాతివృత్తమ్,—'అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణమాహ, జగదితి।—[అర్కో జగత్పూజ్యం తం] హరిమ్, అత ఏవ [జగత్పవిత్రైరపి, పాదైః] చరణైః, కిరణైశ్చ [స్ప్రష్టుం, నాయుజ్యత] నార్హత। "యుజేర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి లజ" । కుతః?—[యతః, తస్య] హరే [వృహత్] విపులం [పార్వణచన్ద్రచారు] పూర్ణేన్దుసున్దరమ్ ఇత్యుపమాఽలఙ్కారః। ఆతపాత్ త్రాయత ఇతి [ఆతపత్రం] ఛత్రమ్। "సుపి—"(౩।౨।౪ పాం) ఇతి యోగవిభాగాత్ కః। [విభరామ్బభూవే] దధ్రే। భృఞః కర్మణి లిట్, "భీహ్రీభృహువాం—"(౩।౧।౩౯ పాం) ఇతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః। ఆతపత్రాన్తర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః

పౌరాణికీ కథా। అగస్త్యో హి నక్షత్రవిశేషః। స హి ఖగోలే కాన్తివిభాగమ్యానాత్ దక్షిణస్యాం దిశి అశీత్యంశైః ధ్రువకైః మిథమాన్తభాగే అవతిష్ఠతే ఇతి సూర్య్యసిద్ధాన్తః। అతశ్చ దక్షిణా దిక్ అగస్త్యమార్గః ఇతి కథ్యతే। అధునా చ అస్మద్దేశే సౌరభాద్రశేషే తదుదయదర్శనాత్ అర్ఘ్యదానం ప్రసిద్ధమ్। తతః శరదారమ్భశ్చ—"ప్రససాదోదయాదమ్భః కుమ్భయోనేర్మహౌజసః" ఇతి రఘౌ।

మృణాలసూత్రామలమన్తరేణ
స్థితశ్చలచ్చామరయోర్ద్వయం సః।
భేజేఽభితః పాతుకసిద్ధసిన్ధో-
రభూతపూర్వాం రుచమమ్బురాశేః॥౩॥

చిత్రాభిరస్యోపరి మౌలిభాజాం
భాభిర్మణీనామనణీయసీభిః।

స్ప్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యర్థః। జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేన స్పర్శనిషేధాదితి భావః॥౨॥

అథ చామరధారణమాహ, మృణాలేతి।—[మృణాలసూత్రామలం] విసతన్తువిశదమ్ ఇత్యుపమా। [చలచ్చామరయోః] చలన్తీ చ తే చామరే చ చలచ్చామరే, వీజనాదితి భావః। తయోః [ఇయమన్తరేణ స్థితః] ద్వయస్య మధ్యే స్థిత ఇత్యర్థః। “అన్తరాన్తరేణ యుక్తే” (౨।౩।౪ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [సః] హరిః [అభితః పాతుకసిద్ధసిన్ధోః] అభితః పాతుకా ఉభయతఃపాతినీ సిద్ధసిన్ధురాకాశగఙ్గా యస్య స తథోక్తః। "పర్యభిభ్యాఞ్చ" (౫।౩।౯ పాం) ఇతి తసిల్ప్రత్యయః। “సర్వోభయార్థే వర్త్తమానాభ్యాం ప్రత్యయ దృష్యతే" (కాశికా) ఇత్యుభయార్థత్వం సుప్సుపా ఇతి సమాసః। పాతుకేతి।—“లషపత—”(౩।౨।౧౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః। తస్య [అమ్బురాశేః] సముద్రస్య [అభూతపూర్వ] పూర్వమభూతామ్। సుప్సుపా ఇతి సమాసః। [రుచం] కాన్తిం [భేజే] అత ఏవ నిదర్శనా; సా చామ్బురాశే సమ్భావనామాత్రోక్త్యా అభితఃపాతుకసిద్ధసిన్ధుసమ్బన్ధమూలయా అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్త్యా స్యోపజీవకసంయోగేన సఙ్కీర్య్యత ఇతి సఙ్క్షేపః॥౩॥

అథాష్టభిరస్య ప్రసాధనవిధిం వర్ణయన్, ఆదౌ ముకుటధారణమాహ,

అనేకధాతుచ్చురితాశ్మరాశే-
ర్గోవర్ద్ధనస్యాకృతిరన్వకారి॥౪॥

తస్యోల్లసత్కాఞ్చనకుణ్డలాగ్ర-

ప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా।

అవాప బాల్యోచితనీలకణ్ఠ-

పిచ్ఛావచూడాకలనామివోరః॥౫॥

చిత్రాభిరితి।—[అస్య] హరేః [ఉపరి] ఊర్ధ్వదేశే [మౌలిభాజాం] ముకుటగతానాం [మణీనామ్, అనణీయసీభిః] మహతీభిః [చిత్రాభిః] అనేకవర్ణాభిః [భాభిః] ప్రభాభిః కర్త్రీభిః। 'స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భాభాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయః' ఇత్యమరః। సాన్తపక్షే "భోభగో—"(౮।౩।౧౭ పాం) ఇత్యాదినా రోర్యకారే తస్య "హలి సర్వేషామ్" (౮।౩।౨౨ పాం) ఇతి లోపః। [అనేకధాతుచ్చురితాశ్మరాశేః] అనేకైర్ధాతుభిర్గైరికాదిభిశ్చురితానాం రూషితానామ్ అశ్మనాం మణీనాం రాశిః సమూహో యస్య తస్య [గోవర్ద్ధనస్య] గోవర్ద్ధనాఖ్యపర్వతస్య [ఆకృతిః, అన్వకారి] అనుకృతా, తత్సాదృశ్యమభాజీత్యర్థః। పూర్ణోపమేయమ్॥౪॥

కుణ్డలే చ ధృతే ఇత్యాహ, తస్యేతి।—[తస్య] హరేః [ఉరః] ఉరస్థలమ్ [ఉల్లసత్కాఞ్చనకుణ్డలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభామా] ఉల్లసన్త్యా కాఞ్చనకుణ్డలాగ్రయోః ప్రత్యుప్తానాం ఖచితానాం గారుత్మతరత్నానాం మరకతమణీనాం భాసా దీప్త్యా, ఉరసి ప్రసరన్త్యేతి భావః। [బాల్యోచితనీలకణ్ఠపిచ్ఛావచూడాకలనాం] బాల్యం శేశవమ్। "బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్"। తత్రోచితమభ్యస్తం యన్నీలకణ్ఠపిచ్ఛం మయూరబర్హమ్। 'అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యే' ఇతి యాదవః। 'పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః। తేన నిర్మితావచూడా మాలికా తస్యాః కలనామామోచనమవమోచనం వా [అవాప ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'యత్రాన్యధర్మసమ్బన్ధాదన్యదేవోపతకితమ్। ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే॥" ఇతి లక్షణాత్॥౫॥

తమఙ్గదే మన్దరకూటకోటి-

వ్యాఘట్టనోత్తేజనయా మణీనామ్।

బంహీయసా దీప్తివితానకేన

చకాసయామాసతురుల్లసన్తీ॥౬॥

నిసర్గరక్తైర్వలయావనద్ధ-

తామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితైర్నఖాగ్రైః।

వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో-

విక్షోభజాసృక్స్నపితైరివాసౌ॥౭॥

తమఙ్గదే ఇతి।—[తం] హరిం [మన్దరకూటకోటివ్యాఘట్టనోత్తేజనయా] మన్దరకూటకోటివ్యాఘట్టనం మన్దరాచలశిఖరాగ్రసఙ్ఘర్షణం తదేవోత్తేజనా శాణోల్లేఖనా తయా [బంహీయసా] బహుతరేణ। "ప్రియస్థిర—"(౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా బహులశబ్దస్యేయసుని బంహాదేశః। [మణీనాం, దీప్తివితానకేన] ప్రభాపటలేన [ఉల్లసన్తీ] దీప్యమానే। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" (౭।౧।౮౦ పాం) ఇతి నుమాగమః। [అఙ్గదే] కేయూరే। 'కేయూరమఙ్గదం తుల్యే' ఇత్యమరః। [చకాసయామాసతుః] శోభయాఞ్చక్రతుః। అఙ్గదే ధృతవానిత్యర్థః। చకాస్తేర్ణ్యన్తాల్లిటి ఆమ్ప్రత్యయేఽస్తేరనుప్రయోగః। అత్రాఙ్గదయోః ప్రాకృతీయాఙ్గదభేదేఽప్యభేదోక్త్యా తయోర్మన్దరకూటకోట్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యోః సఙ్కరః॥౬॥

నిసర్గేతి।—[అసౌ] హరిః [నిసర్గరక్తైః] స్వభావలోహితైః। కిఞ్చ,[వలయావనద్ధతామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితైః] వలయే కటకే 'కటకం వలయోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తయోరవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం తామ్రాశ్మనాం పద్మరాగాణాం రశ్మిభిః ఛురితైః, అత ఏవ [అద్యాపి, సురారిబక్షోవిక్షోభజాసృక్స్నపితైః] సురారేర్హిరణ్యకశిపోః వక్షసో విక్షోభేణ విదారణేన జాతం యత్ అసృక్ తేన స్నపితైః సిక్తైః [ఇవ] స్థితైః ఇత్యుత్ప్రేక్షా। స్నాతర్ణ్యన్తాత్ క్తః।

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్ ప్రవాహా-

వాకాశగఙ్గాపయసః పతేతామ్।

తేనోపమీయేత తమాలనీల-

మాముక్తముక్తాలతమస్య వక్షః॥౮॥

తేనామ్బసాం సారమయః పయోధే-

ర్ధధ్రే మణిర్దీధితిదీపితాశః।

అన్తర్వసన్ విమ్బగతస్తదఙ్గే

సాక్షాదివాలక్ష్యత యత్ర లోకః॥౯॥

"అర్తిహ్రీ—" (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః। "మితాం హ్రస్వః" (౬।౪।౯౨ పాం)। [నఖాగ్రైర్వ్యద్యోతత] కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః॥౭॥

ఉభావితి।—[తమాలనీలం] తమాలవన్నీలమ్ [ఆముక్తముక్తాలతమ్] ఆముక్తే ఆమఙ్క్తితే ముక్తాలతే దీర్ఘత్వసామ్యేన లతాసదృశౌ మౌక్తికహారౌ యస్మిన్ తత్ [అస్య] హరేః [వక్షః, ఆకాశగఙ్గాపయసః] ఆకాశగఙ్గాయాః పయసః [ఉభౌ ప్రవాహౌ వ్యోమ్ని యది పృథక్, పతేతాం] ప్రవహేతాం చేత్। సమ్భావనాయాం లిఙ్। [తేన] వ్యోమ్నా [ఉపమీయేత] సమీక్రియేత। నాన్యోపమానం కిఞ్చిత్పశ్యామ ఇతి భావః। ముక్తాహారం ధృతవానిత్యర్థః। అత్ర వ్యోమ్నో గఙ్గాప్రవాహద్వయాసమ్బన్ధేఽపి సమ్భావనయా సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః। తదేతత్ "పుష్పం ప్రబాలోపహితం యది స్యాత్" ఇత్యాద్యుదాహృత్యాలఙ్కారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార॥౮॥

తేనేతి।—[తేన] హరిణా [దీధితిదీపితాశః] దీధితిభి-

ముక్తామయం సారసనావలమ్బి

భాతి స్మ దామాప్రపదీనమస్య।

అఙ్గుష్ఠనిష్ఠాతమివోర్ధ్వముచ్చై-

స్త్రిస్రోతసః సన్తతధారమమ్బః॥౧౦॥

స ఇన్ద్రనీలస్థలనీలమూర్తీ

రరాజ కర్చూరపిశఙ్గవాసాః।

ర్దీపితాః ఆశాః యేన సః। దిగన్తవిశ్రాన్తతేజా ఇత్యర్థః। [పయోధేరమ్భసాం] సారస్య వికారః [సారమయః మణిః] సముద్రమన్థనోత్థః, కౌస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః। [దధ్రే] ధృతః। ధృఞ్ ధారణ కర్మణి లిట్। యత్ర మణౌ [విమ్బగతః] ప్రతివిమ్బగతః [లోకః] బాహ్యప్రపఞ్చః [తదఙ్గే] తస్య హరేః శరీరే [సాక్షాత్] బహిః, ప్రత్యక్షేణా లక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః। [అన్తర్వసన్] అన్తర్గతో లోకః [ఇవాలక్ష్యత]। యత్ర మణౌ ప్రతివిమ్బితో బాహ్యలోకః తదఙ్గ ఏవం నైర్మల్యాద్వహిః ప్రతిఫలితః కుక్షిస్థలోక ఇవాలక్ష్యత ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౯॥

ముక్తేతి।—[అస్య] హరేః [ముక్తామయం] ముక్తాప్రచురమ్। "తత్ప్రకృవచనం మయట్" (౫।౪।౨౧ పాం) సారసనే కటిసూత్రేఽవలమ్బతే ఇతి [సారసనావలమ్బి] 'క్లీవే సారసనం చాథ పుంస్కట్యాం శృఙ్ఖలం త్రిషు' ఇత్యమరః। [ఆప్రపదీనమ్] ఆ సమన్తాత్ ప్రపదం ప్రాప్నోతీతి ఖప్రత్యయః। 'పాదాగ్రం ప్రపదం పాదః' ఇత్యమరః [దామ] ముక్తామరః [అఙ్గుష్ఠనిష్ఠ్యూతమ్] అఙ్గుష్ఠేన నిష్ఠ్యూతం విసృష్టమిత్యర్థః। గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం, యథాహ దణ్డీ,— 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్। అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్షాం విగాహతే' ఇతి। [ఊర్ధ్వమ్] ఊర్ధ్వప్రవాహమ్ [ఉచ్చైః] ఉన్నతం [త్రిస్రోతమః] మన్దాకిన్యాః [సన్తతధారమ్] అవిచ్ఛిన్నసమ్పాతమ్ [అమ్బ ఇవ భాతి స్మ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౦॥

స ఇతి।—[ఇన్ద్రనీలస్థలనీలమూర్త్తిః] ఇన్ద్రనీలస్థలమివ నీలమూర్త్తిః శ్యామాఙ్గః। సంహితాయాం "రో రి" (౮।౩।౧౪ పాం) ఇతి రేఫ-

విసృత్వరైరమ్బురుహాం రజోభి-

ర్యమస్వసుశ్చిత్ర ఇవోదభారః॥౧౧॥

ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ-

దన్యైవ లక్ష్మీరితి యుక్తమేతత్।

వపుష్యశేషేఽఖిలలోకకాన్తా

సాఽనన్యకాన్తా హ్యురసీతరా తు॥౧౨॥

లోపః “ఢ్రలోపే పూర్వస్య—”(౬।౩।౧౧౧ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [కర్చూరపిశఙ్గవాసాః] కర్చూరం హరితాలమివ పిశఙ్గం వాసో యస్య సః పీతామ్బరో హరిః। 'హరితాలన్తు కర్చూరమ్' ఇతి వైజయన్తీ। [సః] హరిః [విసృత్వరైః] విసృమరైః। “ఇణ్నశజిసర్తిభ్యః క్వరప్” (౩।౨।౧౬౩ పాం) ఇతి క్వరప్। [అమ్బురుహామ్] అమ్బుజానామ్। రుహేః క్విప్। [రజోభిః] పరాగైః [చిత్రః] చిత్రవర్ణః [యమస్వసుః] యమునాయాః, ఉదకస్య భారః పూరః [ఉదభారః] సః [ఇవ రరాజ]। “మన్థౌదన—”(౬।౩।౬౦ పాం) ఇత్యాదినా ఉదకస్యోదాదేశః॥౧౧॥

ప్రసాధితస్యేతి।—[ప్రసాధితస్య] అలఙ్కృతస్య [అస్య, మధుద్విషః] హరేః [అన్యైవ] అసదృశీ విభిన్నా చ। 'అన్యో విభిన్నాసదృశౌ' ఇతి వైజయన్తీ। [లక్ష్మీః] శోభా పద్మా చ। 'శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరపి గద్యతే' ఇతి విశ్వః। [అభూదిత్యేతద్ యుక్తమ్] కుతః?—[హి] యస్మాత్ [సా] ప్రసాధనరూపా లక్ష్మీః [అశేషే వపుషి] వసతీతి శేషః। కిఞ్చ, [అఖిలలోకకాన్తా] అఖిలలోకస్య కాన్తా ప్రియా, [ఇతరా] నిత్యా [తు] అన్యస్య కాన్తా ప్రియా న భవతీతి [అనన్యకాన్తా] కిన్తు తస్యైవేత్యర్థః। [ఉరసి]। ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః। అత్ర హరేః ప్రసాధనాదసాధారణీ శోభా జాతేతి పారమార్థికవాక్యార్థః। అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన శ్లేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్రీదేవ్యా

కపాటవిస్తీర్ణమనోరమోరః-

స్థలస్థితశ్రీలలనస్య తస్య।

ఆనన్దితాశేషజనా బభూవ

సర్వాఙ్గసఙ్గిన్యపరైవ లక్ష్మీః॥౧౩॥

ప్రాణచ్ఛిదాం దైత్యపతేర్నఖానా-

ముపేయుషాం భూషణతాం క్షతేన।

ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానాః

స్తనౌ తరుణ్యః పరివవ్రురేనమ్॥౧౪॥

సహాభేదాధ్యవసాయాదియమమన్యైవ లక్ష్మీరిత్యమేదే మేదాధ్యవసాయాచ్చ అతిప్రయోక్త్యోః సంసృష్టిః॥౧౨॥

అథైనమేవార్థం భఙ్గ్యన్తరేణాహ, కపాటేతి।—[కపాటవిస్తీర్ణమనోరమోరఃస్థలస్థితశ్రీలలనస్య] కపాటవద్విస్తీర్ణే మనోరమే చోరఃస్థలే స్థితా శ్రీరితి లలనా కాన్తా యస్య [తస్య] హరేః [ఆనన్దితాశేషజనా, సర్వాఙ్గసఙ్గినీ] సకలదేహవ్యాపినీ, అత ఏవ [అపరైవ] అసాధారణ్యేవ శ్రీదేవ్యా అన్యైవ [లక్ష్మీః] శోభా రమా చ [బభూవ]। స ఏవాలఙ్కారః। ప్రాయేణైకార్థమప్యనేకం శ్లోకముక్తివిశేషలాభాల్లిఖన్తి కవయః। యథాహ నైషధే ఆదావేవ 'నిపీయ' ఇత్యాది శ్లోకద్వయం తథా 'స్వకేలిలేశ' ఇత్యాది శ్లోకద్వయం చేతి॥౧౩॥

అథ దేవీసహచరస్యైవాస్య యాత్రేతి సూచయన్ ప్రసాధనవిధేః ఫలమాహ, ప్రాణేతి।—[భూషణతాముపేయుషాం] న తు ప్రహరణతామితి భావః। [దైత్యపతేః] హిరణ్యకశిపోః [ప్రాణచ్ఛిదాం] ప్రాణముషాం, ప్రాణాపహారిణామిత్యర్థః, వజ్రాదపి కఠోరాణామితి భావః। [నఖానాం, క్షతేన] వ్రణేన [ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ] ప్రకాశో వ్యక్తః కార్కశ్యమేవ గుణో యయోస్తౌ [స్తనౌ] స్తనానిత్యర్థః। జాతావేకవచనే ప్రాప్తే జాతిభూయమ్స్తనాదిషు జార్తద్విత్వవిశిష్టత్వాత్ ద్వివచనమ్। యథాహ వామనః,—"స్తనాదీనాం ద్విత్వా-

ఆకర్షతేవోర్ధ్వమతిక్రశీయా-

నత్యున్నతత్వాత్ కుచమణ్డలేన।

ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా

నితాన్తమాక్రాన్త ఇవాఙ్గనానామ్॥౧౪॥

యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ

సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ।

నిఃశఙ్కమన్యాః సమమాహితేర్ష్యా-

స్తత్రాన్తరే జఘ్నురమం కటాక్షైః॥౧౬॥

ఽఽవిష్టా జాతిః ప్రాయేణ” (వామనమ్ం ౫ అధిం ౨ అధ్యాం ౧౭ సూం) ఇతి। [దధానాః, తరుణ్యః] యువతయః। “వయసి ప్రథమే” (౪।౧।౨౦ పాం) ఇతి జీప్। [ఏనం] హరిం [పరివవ్రుః]। అత్ర హరినఖానాం నరహరినఖభేదేఽప్యభేదాక్త్యా స్తనయోశ్చ తాట్టక్కాఠిన్యాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్త్యాతిశయోక్తీ, తయోశ్చ సాపేక్షత్వాత్సఙ్కరః॥౧౪॥

ఆకర్షర్తతి।—[అత్యున్నతత్వాత్] హేతోః [ఊర్ధ్వమాకర్షతేవ] నమన్తం మధ్యమున్నమయతేవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా। [అతిగురుత్వభాజా] అతిగురుత్వమ్ అతిభారత్వమ్ అతిప్రవృద్ధత్వఞ్చ భజతీతి భాక్ "భజో ణ్విః" (౩।౨।౬౨ పాం) ఇతి ణ్విః। తేన [అఙ్గనానాం కుచమణ్డలేన, అతిక్రశీయాన్] అత్యన్తకృశతరః। తనీయాన్ క్షీణశ్చ "రఋతో హలాదేర్లఘోః" (౬।౪।౧౬౧ పాం) ఇతి రేఫాదేశః। [మధ్యో నితాన్తమ్, ఆక్రాన్తః] పీడ్రిత [ఇవ, ననామ] నతః ప్రణతశ్చ। అత్ర మధ్యకుచమణ్డలయోర్విశేషణసామ్యాదరివిజిగీషురాజప్రతీతేః సమాసోక్తిః, తథా వాచ్యయోః ప్రతీయమానామేదేనాక్రమణక్రియాకర్మకర్తృభావసమ్బావితేయం నమనస్యాక్రమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షా ఇత్యనయోః సఙ్కరః। ఉత్ప్రేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యాత్ సంసృష్టిదేవేతి వివేకః॥౧౫॥

యాం యామితి।—[ప్రియః] హరిః [యాంః యామ్] అఙ్గనామ్। “నిత్యవీప్సయో” (౮।౧।౪ పాం) ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్భావః ఏకపదమ్। [ప్రైక్షత]

తస్యాతసీసూనసమానభాసో

భ్రామ్యన్మయూఖావలిమణ్డలేన।

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః॥౧౭॥

ఆలోకయత [సా సా] పూర్వవత్ ద్విర్భావః। [కాతరాక్షీ] సాధ్వసాథకితలోచనా సతీ [హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ]। ఏతేన కార్య్యద్వాగ లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః। అన్యాసామీర్ష్యాభావోదయమాహ—[అన్యాః] అప్రేక్షితాః అఙ్గనాః [అహితేర్ష్యాః] కృతాక్షమాః సత్యః। 'పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యాత్' ఇతి లక్షణాత్। [తత్రాన్తరం] తస్మిన్ననీక్షణావసరే। 'త్కేవేఽన్తరం చావకాశే తాదర్థ్యేఽవసరేఽవధౌ' ఇతి వైజయన్తీ। [నిఃశఙ్కం] తదనీక్షణాదేవ విస్రబ్ధం యథా తథా [సమం] యుగపత్ [కటాక్షైః, అముం] హరిం [జఘ్నుః] ప్రజహ్రుః సరోషమద్రాక్షుః॥౧౬॥

అథాస్య పఞ్చభిర్దివ్యాస్త్రమవిధానమాహ, తస్యేత్యాది।—[అతసీసృనసమానభాసః] అతసీమృనేన క్షుమాకుసుమేన మమానభాసః తుల్యకాన్తేః। స్నిగ్ధశ్యామస్యేత్యర్థః। 'అతసీ స్యాదుమా క్షుమా' ఇత్యమరః। [తస్య] హరేః [ఏకబాహుః, భ్రామ్యన్మయూఖావలిమణ్డలేన] భ్రామ్యదావర్త్తమానం మయూఖావలీనాం మణ్డలం చక్రవాలం యస్య తేన [చక్రేణ] సుదర్శనేన [స్ఫురన్మహావర్త్తః] స్ఫురన్ మహానావర్త్తో భ్రమో యస్య సః। 'స్యాదావతఽమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః। [యమునాజలోఘః] యమునాజలానామోఘః పూరః [ఇవ రేజే] చక్రం దధావిత్యర్థః॥౧౭॥

విరోధినాం విగ్రహభేదదక్షా

మూర్త్తేవ శక్తిః క్వచిదస్ఖలన్తీ।

నిత్యం హరేః సన్నిహితా నికామం

కౌమోదకీ మోదయతి స్మ చేతః॥౧౮॥

న కేవలం యః స్వతయా మురారే-

రనన్యసాధారణతాం దధానః।

అత్యర్థముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాఽపి తస్యైవ స నన్దకోఽభూత్॥౧౯॥

విరోధినామితి।—[విరోధినాం] వైరిణాం [విగ్రహమేదదక్షా] విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే దక్షా, 'శరీరం వర్ష్మ విగ్రహః' ఇత్యమరః। [క్వచిత్] క్వాపి [అస్ఖలన్తీ] సర్వత్రాప్రతిహతవృత్తిరిత్యర్థః। [నిత్యం సన్నిహితా] అనపాయినీ, అత ఏవ [మూర్త్తా] మూర్త్తిమతీ [శక్తిః] సామర్థ్యం [ఇవ] స్థితత్యుత్ప్రేక్షా। [కౌమోదకీ] గదా [హరేశ్చేతో నికామం మోదయతి స్మ] స్వసన్నిధానేనేతి భావః॥౧౮॥

న కేవలమితి।—అన్యస్య సాధారణో న భవతీత్యనన్యసాధారణస్తస్య భావస్తత్తా తాం [అనన్యసాధారణతాం దధానః] తథాఽపి [యః నన్దకః, స్వనయా కేవలం] గజాశ్వాదివత్ స్వత్వేనైవ [మురారేః] నన్దకః [న] కిన్తు [పరేషాం] శత్రూణామ్ [అత్యర్థముద్వేజయితా] భీషయితా సన్, అత ఏవ [నామ్నాఽపి] చన్ద్రాదివన్నన్దయతీతి నన్దకః ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి నన్దయితృత్వేనాపీతి యావత్। [తస్యైవ] తదీయ ఏవ యోఽనన్యసాధారణత్వాత్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నన్దకో నన్దయితా చేత్యర్థః। [స] నన్దకః నన్దకాఖ్యఖడ్గః [అభూత్] సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః। సమ్భన్ధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్। అత్రానన్యసాధారణత్వ-పరోద్వేజ-

న నీతమన్యేన నతిం కదాచిత్

కర్ణాన్తికప్రాప్తగుణం క్రియాసు।

విధేయమస్యాభవదన్తికస్థం

శార్ఙ్గం ధనుర్మిత్రమివ ద్రఢ◌ీయః॥౨౦॥

ప్రవృద్ధమన్ద్రామ్బుదధీరనాదః

కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః।

మన్థానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వానమశ్రూయత పాఞ్చజన్యః॥౨౧॥

కత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నన్దకస్య తదీయతామమర్థనాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౧౯॥

న నీతమితి।—[అన్యేన] పురుషాన్తరేణ [నతిమ్] ఆకర్షణం, మేదేన స్వానుకూల్యం చ [న నీతం] న ప్రాపితమ్। [కదాచిత్ క్రియాసు] రణకర్మసుహితాహితకృత్యేషు చ [కర్ణాన్తికప్రాప్తగుణం] కర్ణాన్తికం కర్ణగోచరం ప్రాప్తో గుణో మౌర్వీ, ఆప్తతాధర్మశ్చ యస్య తత్,

[విధేయం] క్రియాసు వశ్యం [ద్రఢీయః] దృఢతరం పీడాసహనరమితి యావత్। శృఙ్గస్య వికారః [శార్ఙ్గ] నామ [ధనుః మిత్రమివ, అస్య] హరేః [అన్తికస్థం] సన్నిహితమ్ [అభవత్]॥౨౦॥

ప్రవృద్ధేతి।—ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః। మన్ద్రో గమ్భీరోఽమ్బుదస్య మేఘస్యేవ ధీరశ్చ నాదః ప్రవృద్ధో యస్య సః [ప్రవృద్ధమన్ద్రామ్బుదధీరనాదః] ఇత్యుపమా। [కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః] కృష్ణ ఏవార్ణవః సాముద్రస్తస్యాభ్యర్ణచరోఽన్తికచరః। 'ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్య' ఇత్యమరః। స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమ్। [మన్దానిలాపూరకృతం] మన్దానిలస్యాపూరః ఆపూరణం తేన కృతం జనితం [నిధ్వానం దధానః] అనాధ్మాతీ

రరాజ సమ్పాదకమిష్టసిద్ధేః

సర్వాసు దిక్ష్వప్రతిషిద్ధమార్గమ్।

మహారథః పుష్యరథం రథాఙ్గీ

క్షిప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః॥౨౨॥

ఽపి మన్దమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వనతీతి పాటవాతిశయోక్త్యా, ధ్వన్యసమ్బధేఽపి సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః। పఞ్చజనో నామ కశ్చిదసురస్తత్ర భవః [పాఞ్చజన్యః] అస్య శఙ్ఖః। “బహిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చ వక్తవ్యమ్” ఇతి ఞ్యప్రత్యయః। [అశ్రూయత] శ్రూయతే స్మ। పాఞ్చజన్యోఽపి సన్నిహితః అభూదిత్యర్థః। వీణా శ్రూయతే పుష్పాణ్యాఘ్రాయన్తే ఇత్యాదివద్ధర్మధర్మిణోరమేదోపచారాత్ పాఞ్చజన్యస్య శ్రవణోక్తిః॥౨౧॥

రాజేతి।—మహాన్ రథో యస్య సః [మహారథః] రథికవిశేషః। 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః। స మహారథసంజ్ఞః స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః॥'ఇతి। రథాఙ్గం చక్రమస్యాస్తీతి [రథాఙ్గీ] హరిః [దృష్టసిద్ధేః సమ్పాదకం] లక్షణవత్త్వాత్, 'పుష్యః సర్వార్థసాధకః' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః। [సర్వాసు దిక్షు, అప్రతిషిద్ధమార్గమ్] అనిషిద్ధగమనమిత్యర్థః। అధిష్ఠానశక్తేర్నిరఙ్కుశత్వాత్, 'పుష్యో హస్తో మేత్రమప్యాశ్వినశ్చ చత్వార్యాః సర్వటిగృహారకాణి' ఇతి శాస్త్రాదితి భావః। [క్షిప్ర] క్షిప్రగామినమ్, అన్యత్ర—క్షిప్రనామకమ్। 'క్షిప్రం చాశ్విదినేశపుష్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్। పుష్యర్గం క్రీకారథమ్,—'అసో పుష్యరథశ్చక్రయానం న సమరాయ యత్' ఇత్యమరః। [అధిరూఢః] సన్ పుష్యో రథ ఇవ తం పుష్యరథమధిరూఢః పుష్యనక్షత్రగతః [చపానాథః] చన్ద్రః [ఇవ రాజ]॥౨౨॥

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరేః
సఙ్క్రాన్తమూర్త్తిర్మణిమేదినీషు।
ఫణావతస్త్వాసయితుం రసాయా-
స్తలం వివిక్షన్నివ పన్నగారిః॥౨౩॥

యియాసతస్తస్య మహీధ్రరన్ధ్ర-
భిదాపటీయాన్ పటహప్రణాదః।
జలాన్తరాణీవ మహార్ణవౌఘః
శబ్దాన్తరాణ్యన్తరయాఞ్చకార॥౨౪॥

ధ్వజేతి।—[అథ] రథారోహణానన్తరం [శౌరేః] కృష్ణస్య [ధ్వజాగ్రధామా] ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్య సః [మణిమేదినీషు] మణిమయకుట్టిమేషు [సఙ్క్రాన్తమూర్త్తిః] ప్రతివిమ్బితాఙ్గః సన్ [పన్నగారిః] గరుత్మాన్ [ఫణావతః] సర్పాన్ [వాసయితుం] ద్రావయితుం [రసాయాస్తలం] పాతాలం [వివిచ్ఛన్నివ] ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా। విశతేః సన్నన్తానటః శత్రాదేశః। [దదృశే] దృష్టః, సోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః॥౨౩॥

యియామత ఇతి।—యాతుమిచ్ఛతః [యియామతః]। యాతేః సన్నన్తాలటః శత్రాదేశః। [తస్య] హరేః సమ్బధౌ [మహీధరన్ధ్రభిదాపటీ యాన్] మహీం ధరన్తీతి మహీధ్రాః పర్వతాః। మూలవిభుజాదిత్వాత్ కప్రత్యయః, తథా చ వామనః,—“మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదిద ర్శనాత్" ఇతి। తేషాం రన్ధ్రాణి విలాని తేషాం భిదా మేదనమ్। “షిఙ్దాదిభ్యోఽఙ్” (౩।౩।౧౦౪ పాం)। తస్యాం పటియాన్ సమర్థతః [పటహప్రణాదః] అనకఘోషః,

యతః స భర్త్తా జగతాం జగామ
ధర్త్రా ధరిత్ర్యాః ఫణినా తతోఽధః।

మహాభరాభుగ్నశిరఃసహస్ర-

సాహాయకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే॥౨౫॥

అథోచ్చకైస్తోరణసఙ్గభఙ్గ-

భయావనమ్రీకృతకేతనాని।

[మహార్ణవౌఘః] మహార్ణవస్యౌఘః, సముద్రస్య ప్రవాహః, అన్యాని జలాని [జలాన్తరాణీవ] సుప్సుపా ఇతి సమాసః। అన్యాన్ శబ్దాన్ [శబ్దాన్తరాణి] పూర్వవత్ సమాసః। [అన్తరయాఞ్చకార] అన్తర్హితాని చకార, ఛాదయామామేత్యర్థః। అన్తరశబ్దాదన్తర్ధనార్థాత్ “తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లిట్। 'అన్తరమవకాశావధిపరిధానాన్తర్ద్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః॥౨౪॥

యత ఇతి।—జగతాం, భర్త్రా, ధారయితా, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇత్యర్థః। “కర్తృకర్మణోః కృతి” (౨।౩।౬౫ పాం) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। [సః ఇరిః యతః] యేన భూమార్గేణ [జగామ, తతః] తస్మిన్ భూభాగ [అధః] పాతాలే ధరిలా ధరణ్యాః [ధర్చా] ధారయిత్రా। పూర్వవత్ షష్ఠీ। ఫణినా శేషేణ మహాభగభుగ్నశిరఃసహస్నసాహాయకవ్యగ్రభుజం మహతా భరేణ ఆ సమన్తానుగ్నస్య కుజీభూతస్య శిరః సహస్రస్య సాహాయకే సహాయకర్మణి। “ యోపధాద్గురూపోత్తమాహుఞ్ ” (౫।౧।౧౩౨ పాం)। వ్యగ్రాః త్వరమాణాః భుజా యస్మిన్ తద్యథా తథా [ప్రసఖ్రే] ప్రసృతమ్। భావే లిట్। హరిశ్చచాలేత్యర్థః। అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరలఙ్కారః॥౨౫॥

అథేతి।—[అథ] హరిచలనానన్తరమ్ [ఉచ్చకేస్తోరణసఙ్గభఙ్గభయావనమ్రీకృతకేతనాని] ఉచ్చకైరుచతే తోరణే ద్వారదారుణి సఙ్గేన భఙ్గ-

క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం

సైన్యాని సోమాన్వయమన్వయుస్తమ్॥౨౬॥

శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై-

రాలోడ఼ితాః కాఞ్చనభూపరాగాః।

ఆనేమిమగ్నైః శితికణ్ఠపక్ష-

క్షోదద్యుతశ్చుక్షుదిరే రథౌఘైః॥౨౭॥

స్తస్మాద్భయేనావనమ్రౌకృతాని కేతనాని యైస్తాని [సైన్యాని] సోమస్థాన్వయః సన్తానః తం [సోమాన్వయ్య, తం] హరిం [సునీతిభాజం] సుష్ఠు నీతిమన్తం [క్రియాఫలాని] క్రియాః సామాద్యుపాయప్రయోగాస్తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిమిత్రాదిలాభాః [ఇవ, అన్వయుః] అన్వగచ్ఛన్। యాతేర్లఙ్। "లఙః శాకటాయనస్యైవ" (౩।౪।౧౧౧ పాం) ఇతి ఝేర్జుస్॥౨౬॥

శ్యామేతి।—గ్యామాని చ అరుణాని చ తైః [శ్యామారుణైః] కృష్ణలీహితైః। "వర్ణో వర్ణేన" (౨।౧।౬౯ పాం) ఇతి సమాసః। [వారణదానతోయైః] గజమదోదకః [ఆలోకి్రితాః] సమ్మిలితా అత ఏవ [శితికణ్ఠపక్షక్షోదద్యుతః] శితికణ్ఠపక్షక్షోదాః మయూరవర్ణచూర్ణా ద్రవ ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తాః। కిప్। ఉపమాలఙ్కారః। [కాఞ్చనభృపరాగాః] కాఞ్చనస్య భూః కాఞ్చనభూస్తస్యాః పరాగాః పాంశవః [ఆనేమిమగ్నేః] ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య। 'తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ' ఇత్యమరః। "ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః" (౨।౧।౧౩ పాం) ఇత్యభివిధావవ్యయీభావత్రః। మగ్నై [రథౌఘైః, చక్షుదిరే] పిష్టా ఇత్యర్థః। పరాగాణాం విశిష్టపేషణాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోరతిశయోక్తిః, తయా చ మహతీ గజరథసమ్పత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౨౭॥

న లఙ్ఘయామాస మహాజనానాం

శిరాంసి నైవోద్ధతిమాజగామ।

అచేష్టతాష్టాపదభూమిరేణుః

పదాహతో యత్సదృశం గరిమ్ణః॥౨౮॥

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథఞ్చి-

న్ముహుర్యదుచ్చిక్షిపురగ్రపాదాన్।

ధ్రువం గురున్మార్గరుధః కరీన్ద్రా-

నుల్లఙ్ఘ్య గన్తుం తురగాస్తదోషః॥౨౯॥

నేతి।—అష్టాపదర్భామివేగః। అష్టసు ధాతృషు పదం ప్రతిష్ఠా అస్యేతి అష్టాపదం సువర్ణామ్। రుక్మం కార్త్స్వరం జామ్బూనదమా పదోఽస్త్రియామ్' ఇతి సువర్ణపర్యాయిష్వమరః। తస్య భూమిస్తస్యా వేగాఃకాఞ్చనభుగ్జః [పదాహతః] గ్యాశ్వాదిచరతాక్ిరితోఽపి మన్నిత్యర్థః। మహాజనానాం బహుజనానాం పూజ్యానాఞ్చ [శిరాంభి న లఙ్ఘయామామ] నాక్రామతి స్మ। కిం బహునా,—[ఉద్ధతిమ్] ఉత్పతనం దర్పఞ్చ నైవాజగామ] కుతః?—[యత్] యమ్మాత్ [గరిమ్ణః] గురుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్య చ। "ప్రియస్థిర—" (౬।४।౧౫౦పాం) ఇత్యాదినా గురోర్గరాదేశః। సదృశమ్! అనురూపం యథా తథా అత్రేష్టత। అలఙ్ఘనవ్యవహారే గురుత్వస్యోద్ధత్యప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః। అత్రానోద్ధత్యాదిప్రకృతమువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతసుజనప్రతీతః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౨౮॥

నిరుధ్యమానా ఇతి।—[తురగాః] యదభిః ఆరూఢ్ైరితి భావః। కథఞ్చిత్ [అతిప్రయత్నేన] నిరుధ్యమానాః వల్గాకర్షణేన వార్యమాణా అపి [యత్] యస్మాత్ అగ్రాశ్చ తే పాదాశ్చ తాన్ అగ్రపాదాన్॥'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్' ఇతి వామనః (౫ అధిం ౨ అధ్యాం ౬౦ సూం)। సామానాధికరణ్యేన సమాసః। [ముహుః, ఉచ్చిక్షిపుః]

అవేక్షితానాయతవల్గామగ్రే

తురఙ్గైభిర్యత్ననిరుద్ధవాహైః।

ప్రక్రీడ్ితాన్ రేణుభిరేత్య తూర్ణం

నిన్యుర్జనన్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః॥౩౦॥

దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్యమీయు-

ర్మురారిమారాదనవం జనౌఘాః।

ఉత్క్షిప్తవన్తః తత్ తస్మాన్మార్గ రున్ధన్తీతి [మార్గరుధః] మన్దగమనన మార్గరోధినః। క్విప్। గురూన్ మహతః పూజ్యాంశ్వ। అలఙ్ఘ్యానపీతి భావః। కరిన్ద్రాన్ ఉల్లఙ్ఘ గన్తుమ్ ఈషుః ఇచ్ఛన్తి స్మ [ధ్రువమ్] ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। గురవోఽపి మన్మార్గరోధకాః పరైరుల్లఙ్ఘ్యాన్త ఇతి అలఙ్కారేగా వస్తుధ్వనిః॥౨౯॥

అవేక్షితానితి।—ఆయతవల్గమ్ ఆయతా ఆకృష్టా వల్గా ముఖరజ్జుర్యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా యత్నేన నిరుద్రవాహైః। యత్నేన దుర్వారవేగత్వాత్ అతిప్రయత్నేన నిరుద్ధా వాహా వాజినో యైస్తైః। 'వాజివాహాఽర్వగన్ధర్వ' ఇత్యమరః। తురరఙ్గిభిః అవసాదిభిః అగ్రే పురోదేశే అవేక్షితాన్ ఆలోకితాన్ రేణుభిః ప్రక్రీడన్తీతి। ప్రక్రీడితాన్ పాంశుక్రీడాకరాన్। కర్తరి క్తః। '[పృథుకాన్] శిశూన్। 'పృథుకః శావకః శిశుః' ఇత్యమరః। జనన్యస్తూర్ణామేత్య పథిభ్యః, నిన్యుః అపసారయాఞ్చక్రురితి స్వభావోక్తిః॥౩౦॥

దిదృక్షమాణా ఇతి।—[అనఘమ్] అకలఙ్కం [మురారి, దిదృక్షమాణాః] ద్రష్టుమిచ్ఛన్తః, దృశేః సన్నన్తాల్లటః శానజాదేశః "జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః" (౧।౩।౫౭ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। జనౌఘాః। రథ్యాయాం రథ్యాయాం [ప్రతిరథ్యం]। వీసాఽర్థేఽవ్యయీభావః। ఆగత్ సమీపం 'ఆరాహూరసమీపయోః'

అనేకశః సంస్తుతమప్యనల్పా

నవం నవం ప్రీతిరహో కరోతి॥౩౧॥

ఉపేయుషో వర్త్మ నిరన్తరాభి-

రసౌ నిరుచ్ఛ్వాసమనీకినీభిః।

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు-

ర్విద్వాన్విదామాస శనైర్న యాతమ్॥౩౨॥

ఇత్యమరైః। [ఈయుః] జగ్ముః। ఇణో లిటి "దీర్ఘ ఇణః కితి" (౭।౪।౬౯ పాం) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘః। నను నిత్యపరిచిత కా దిదృక్షా? ఇత్యవాహ, అనేకశ ఇతి।—అనేకశః బహువారమిత్యర్థః। "బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామ్"(౫।౪।౪౨పాం) ఇతి శస్ప్రత్యయః। సంస్తుతం పరిచితమ్ అపి వస్తు। జనేనేతి శేషః। 'సంస్తవః స్యాత్పరిచయః' ఇత్యమరః। [అనల్పా] అధికా ప్రీతిః ప్రేమ కర్త్రీ నవం నవమ్,ఆభీక్ష్ణ్యేన నవం కరోతి, అహో!। "నిత్యవీప్సయోః"(౮।౧।౪ పాం) ఇతి ద్విర్భావః। అక్రీశబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే। యథా పరప్రేమాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృచతే, భగవానపి తథైవేతి భావః। మామాన్యేన విశేషమమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౩౧॥

ఉపేయుష ఇతి।—విద్వాన్ అభిజ్ఞః,అత ఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుః, నిస్పృహదృష్టిః [అమౌ] హరిః నిరన్తరాభిః। నీరన్ధ్రాభిః అనీకినీభి మేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమ్ అతిసఙ్కటం వర్త్మ, ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య, శనైర్యాత సమ్బన్ధనిబన్ధనం మన్దగమనం న విదామాస న వివేద। "ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్" (౩।౧।౩౮ పాం) ఇతి పాక్షిక ఆమ్ప్రత్యయః। వ్యాసఙ్గాదసంవేదనం, న తు తత్త్వాజ్ఞానాదితి భావః। వ్యాసఙ్గస్య పదార్థత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౨॥

మధ్యే సముద్రం కకుభః పిశఙ్గీ-

ర్యా కుర్వతీ కాఞ్చనవప్రభాసా।

తురఙ్గకాన్తాముఖహవ్యవాహ-

జ్వాలేవ భిత్త్వా జలముల్లలాస॥౩౩॥

కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రై-

రుదన్వదమ్బుఃపరివీతమూర్త్తిః।

అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా

పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ॥౩౪॥

అథైకత్రింశచ్ఛ్లోకైర్ద్వారకాం వర్ణయతి, మధ్య ఇతి।—సముద్రస్య మధ్యే [మధ్యేసముద్రం]। "పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా" (౨।౧।౧౮ పాం) ఇతి వికల్పాదవ్యయీభావః। మధ్యశబ్దస్య తత్సన్నియోగాదేకారాన్తత్వమ్। [కాఞ్చనవప్రభాసా] హేమప్రాకారప్రభయా [కకుభః] దిశః [పిశఙ్గీః] పిఙ్గలవర్ణాః। గౌరాదిత్వాత్ జీష్। [కుర్వతీ, యా] పుః [జలం] సముద్రోదకం [భిత్త్వా] ఉత్థితైతి శేషః। [తురఙ్గకాన్తాముఖహయవాహన్యాలేవ] తుఙ్గకాన్తాయాః బడవాయా ముఖ, హవ్యం వదతీతి హవ్యవాహోఽగ్నిః। కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః। తస్య బాడవాగ్నేః జ్వాలా ఇవ [ఉల్లలాస] ఉద్బభాసం। అత్ర సముద్రాన్తర్లీనాయాం బడవానలజ్వాలాయాం కదాచిత్సమ్భావ్యమానస్య మధ్యోల్లమనస్య పుని దర్శనా భేదాధ్యవసాయనామ్యా జ్వాలాత్వముత్ప్రేక్ష్యత, ఇవశబ్దోఽయముత్ప్రేక్షాయా ఏవం వ్యఞ్జకో నోపమాయాః, ఈదృగ్జ్వాలా యా అప్రమిద్ధత్వేనోపమానత్వాయోగాత్। "మన్యే శఙ్కే ధ్రువం నృనం ప్రాయ ఇత్యేవమాదిభిః। ఉత్ప్రేక్షా వ్యవ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి తాదృశః॥' ఇత్యాచార్యదణ్డీ॥౩౩॥

కృతాస్పదేతి।—[భూమిభృతాం] రాజ్ఞాం గిరీణాఞ్చ [మహాస్త్రైః కృతాస్పదా] కతాధిష్ఠానా। "ఆమ్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్" (౬।౧।౧౪౬ పాం) ఇతి 'నిపాతః। ఉదకమమ్యాస్తీత్యుదన్యానుదధిః। 'ఉదన్వానుదధిః సిన్ధుః' ఇత్యమరః। "ఉదన్వానుదధో చ" (౮।౨।౧౩ పాం) ఇతి నిపాతనాత్మాధుః।

త్వష్టుః సదాఽభ్యాసగృహీతశిల్ప-

విజ్ఞానసమ్పత్ప్రసరస్య సీమా।

అదృశ్యతాదర్శతలామలేషు

ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు॥౩౫॥

రథాఙ్గభర్త్రేఽభినవం వరాయ

యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః।

తస్యామ్బోభిః పరివీతా పరివేష్ఠితా మూర్తిః స్వరూపం యస్యాః సా [ఉదన్వదమ్బుఃపరివౌతమూర్తిః, పృథ్వీ] పృథుః। "వోతో గుణవచనాత్" (౪।౧।౪౪ పాం) ఇతి జీప్। ఏవమ్భూతా [యా] పూః న నిర్విద్యతే న విద్యతే ఇత్యనిర్విత్। విదేర్జ్ఞానార్థత్వాత్రిః పూర్వాత్ "సత్సూ ద్విష—"(౩।౨।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా కిప్। తేన [అనివిదా] అఖినేన, అన్యథా శిల్పసౌష్ఠవామిద్ధేరితి భావః। [విధాత్రా] ప్రథత ఇతి పృథివో, భూః। ప్రథేరౌణాదికః షివన్, సమ్ప్రసారణఞ్చ, "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (౪।౧।౪౧ పాం) ఇతి జీప్। తస్యాః [పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ] ప్రతికృతిః ద్రవ, [విదధే] విహితా। 'ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా। ప్రతికృతిః 'ఇత్యమరః। భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పుణే వైచిత్రావిస్తారాది వస్తు వ్యజ్యతే॥౩౪॥

త్వష్టురితి।—[త్వష్టుః] విశ్వకర్మణః। సదాఽభ్యాసగృహీతశిల్పవిజ్ఞానమమ్పత్ప్రసరస్య] సదాభ్యాసేన గృహీతో లబ్ధో యః శిల్పవిజ్ఞానసమ్పదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య [సీమా] అవధిరప్రతిమేతి యావత్। [యా] పూః [ఆదర్శతలామలేషు] దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు। 'దర్పణే ముకురాదర్శౌం' ఇత్యమరః। [జలధేర్జలేషు, స్వః] స్వర్గస్య। 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాక'

ఇత్యమరః। [కాయేవ] ప్రతివిమ్బమివ [అదృశ్యత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతివిమ్బాకేజాయయోః' ఇతి వైజయన్తీ॥౩౫॥

రథాఙ్గేతి।—[అమ్బుధిః పితేవ వరాయ] శ్రేష్ఠాయ, జామాత్రే చ।

ప్రేమ్ణోపకణ్ఠం ముహురఙ్కభాజో

రత్నావలీరమ్బుధిరాబబన్ధ॥౩౬॥

యస్యాశ్చలద్వీరిధివారివీచి-

చ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛఙ్ఖకులాకులేన।

వప్రేణ పర్యన్తచరోడుచక్రః

సుమేరువప్రోఽన్వహమన్వకారి॥౩౭॥

'వరో జామాతరి శ్రేష్ఠే' ఇతి విశ్వః। [రథాఙ్గభర్త్రే। చక్రధరాయ హర్య [అభినవం] యథా తథా। ప్రతిపాదితాయాః అఙ్కః సమీపమ్ ఉత్సఙ్గఇఞ్చ తద్భాజః [అఙ్గభాజః]। 'అఙ్కః సమీప ఉత్సఙ్గే చిహ్నే స్థానాపరాధయోః' ఇతి కేశవః। [యస్యాః] పురః [ఉపకణ్ఠమ్] అన్తికే। అత్యన్తసంయోగ ద్వితీయా। అన్యత్ర,—కణ్ఠే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ముహుః ప్రేమ్ణా రత్నావలీః ఆబబన్ధ] ఆ సమన్తాద్వబన్ధ। శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సఙ్కరః॥౩౬॥

యస్యా ఇతి।—[చలద్వారిధివారివీచిచ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛఙ్ఖకులాకులేన] చలన్తీనాం వారిధివాగ్వీచీనాం ఛటాసు పరమ్పరాసు ఉచ్ఛలద్భిరుత్పతద్భిః శఙ్ఖానాం కులైర కులేన సఙ్కీర్ణేన, [యస్యాః] పురః [వప్రేణ] ప్రాకారేణ [పర్యన్తచరీడుచక్రః] పర్యన్తే చరతీతి తత్ తాదృశమ్ ఉడుచక్రం నచ్ఛత్రమణ్డలం యస్య సః [సుమేరువప్రః] సుమేర్వ్రప్రః మానుః। 'సానుప్రాకారయోర్వ్రప్రః' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః। అహన్యహనీతి [అన్వహమ్] "అవ్యయం విభక్తి—" (౨।౧।౬ పాం) ఇత్యాదినా యాథార్థేఽవ్యయీభావః, "అనశ్చ" (౫।౪।౧౦౮ పాం) "నపుంసకాదన్యతరస్యామ్" (౫।౪।౧౦౯ పాం) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్। [అన్వకారి] అనుకృతః, తత్సామ్యం ప్రాపిత ఇత్యర్థః। మేరూపమానాద్ధప్రస్ తత్తుల్యమోన్నత్థం వ్యజ్యతే॥౩౭॥

బణిక్పథే పుగకృతాని యత్ర

భ్రమాగతైరమ్బుభిరమ్బురాశిః।

లోలైరలోలద్యుతిభాఞ్జి ముష్ణన్

రత్నాని రత్నాకరతామవాప॥౩౮॥

అమ్బుశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ-

నపాంనిధిః ఫేనపినద్ధభాసః।

యత్రాతపే దాతుమివాధితల్పం

విస్తారయామాస తరఙ్గహస్తైః॥౩౯॥

బణిక్పథ ఇతి।—[యత్ర] యస్యాం పురి [బణిక్పథే] బణిజాం పథి బణిక్పథే ఆపణే, అపృగాః పృగాః సమ్పద్యమానాని కృతాని [పూగకతాని] పుఞ్జీకృతాని। "శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః" (౨।౧।౫౯ పాం) ఇతి సమాసః। "'శ్రేణ్యాదిషు చార్థవచనమ్" ఇతి చార్థతా। [అలోలద్యుతిభాఞ్జి] స్థిరప్రభావన్తి [రత్నాని, లోలైః] చలైః అత ఏవ [భ్రమాగతైః] జలనిర్గమమార్గాదాగతైః। 'భ్రమాశ్చ జలనిర్గమాః' ఇత్యమరః। [అమ్బుభిః, ముష్ణన్] అపహరన్ [అమ్బురాశిః] అర్ణవః। జలమాత్రసారోఽపీతి భావః। [రత్నాకరతామ్, అవాప] ప్రాప, న తు ప్రాగితి భావః। అమ్బురాశేః ప్రాగ్రత్నసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తంరతిశయోక్తిః। తయా న పుర్య్యాః సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమృద్ధిర్వస్తు వ్యజ్యతే॥౩౮॥

అమ్బు ఇతి।—[యత్ర] పురి [అపాంనిధిః] సముద్రః అమ్బుశ్చ్యోతన్తి చరన్తీతి [అమ్బుశ్చ్యుత] జలస్రావిణః, అత ఏవ [ఫేనపినడభాసః]

యచ్చాలముత్తుఙ్గతయా విజేతుం

దూరాదుదస్థీయత సాగరస్య।

మహోర్మిభిర్వ్యాహతవాఞ్ఛితార్థై-

వ్రీడ఼ాదివాభ్యాసగతైర్విలిల్యే॥౪౦॥

కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య
ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిషిద్ధః।
రమన్నరోదీద్భృశమమ్బువర్ష-
వ్యాజేన యస్యా బహిరమ్బువాహః॥౪౧॥

ఫేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాన్తీన్। అపిపూర్వ్వాదద్యతేః కర్మణి క్తః। “వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః” ఇత్యపేరకారలోపః। [కోమలరత్నరాశీన] కోమలానుత్కృష్టాన్ రత్నరాశీన్ [ఆతపే దాతుం] శోషణార్థం నిధాతుమ్ ఇవ ఇతి ఫలోత్ప్రేక్షా। తల్పేష్వట్టేషు [అధితన్యం]। ‘తల్పం శయ్యాఽట్టదారేషు’ ఇత్యమరః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [తరఙ్గహస్తైః] తరఙ్గరేవ హస్తైః [విస్తారయామాస] ప్రసారితవాన్। అత్రాతపదానస్య తరఙ్గహస్తసాధ్యత్వేనోత్ప్రేక్షారూపకయోః సఙ్గరః॥౩౯॥

యచ్చాలమితి।—[సాగరస్య మహోర్మిభిః] కర్తృభిః [యచ్చాల] యస్యాః ప్రాకారమ్। ‘ప్రాకారో వరణః శాలః’ ఇత్యమరః। [ఉత్తుఙ్గతయా] ఔన్నత్యగుణేన [విజేతుం] జేతుమివేత్యర్థః। ఫలోత్ప్రేక్షేయమ్, వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా। [ద్వరాత్, ఉదస్థీయత] ఉత్థితమ్। భావే లఙ్। [అభ్యాసగతేః] మమీపగతైః, 'సమీపే నికటాభ్యాససన్నికటసనీడ఼వత్' ఇత్యమరః। [వ్యాహతవాఞ్ఛితార్థైః, వ్యాహతో వాఞ్ఛితార్థః శాలవిజయరూపీ యేషాం తైః, విజయానమైరిత్యర్థః, అతఏవ [వ్రీడ఼ాదివ] ఇతి హేతుత్ప్రేక్షా। ఊర్మిభిః [విలిల్యే] విలోనమ్। లీయతేర్భావే లిట్। అత్ర శక్తస్థాపి అవిజిగీషోర్వ్రీడ఼ాఽనుదయాత్మాపేక్షత్వేనో త్ప్రేక్షయోః సఙ్కరః॥౪౦॥

కుతూహలేనేతి।—అమ్బు వహతోతి [అమ్బువాహః] మేఘః। కర్మణ్యణ్।

యదఙ్గనారూపసరూపతాయాః
కఞ్చిద్గుణం భేదకమిచ్ఛతీభిః।

ఆరాధితోఽద్ధా మనురప్సరోభి-

శ్చక్రే ప్రజాః స్వాః సనిమేషచిహ్నాః॥४२॥

స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై-

ర్వినిహ్నుతాః స్ఫాటికసౌధపఙ్క్తయః।

[కుతూహలేన] అన్తఃప్రవేశకోతుకేన [ఇవ] ఇతి హేతుత్ప్రేక్షా। [జవాత్ ఉపేత్య, యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా మహమా, నిషిద్ధః] నివారితః, అత ఏవ [బహిః] ఏవ [రసన్] గర్జన్। దుఃఖాత్ క్రన్దంశ్చేతి శ్లేషః। (అమ్బు వర్షవ్యాజేన భృశమ్, అరోదీత్ అశ్రూణి ముక్తవాన్। "రుదిర అశ్రువిమోచనే" లఙ్, "రుదశ్చ పఞ్చభ్యః" (७।३।९८ పాం) ఇతీడాగమః। అత్రామ్బువర్షవ్యాజేనోత్పాదకస్యాపహ్నుత్యలఙ్కారస్యోక్తశ్లేషోత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥४१॥

యదఙ్గనేతి।—[యదఙ్గనారూపమరూపతాయాః] యస్యాం పుర్యాసఙ్గనానాం రూపం సౌన్దర్యమాకారో వా రూపం స్వభావ సౌన్దర్యే ఆకారశ్లేషయోరపి' ఇతి విశ్వః। తస్య మరూపతాయాః మారూప్యాద్ [భేదకం] వ్యావత్తకం [కఞ్చిత్, గుణాం] 'ధర్మమ్ [ఇచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః] "ఆచ్ఛినర్ద్యోనుమ్" (७।१।८० పాం) ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। [అప్సరోభిః, ఆరాధితః] ప్రార్థితః [మనుః] మానుషసృష్టికర్తా [స్వాః] స్వకీయాః [ప్రజాః] నిమేషః పక్ష్మపాత ఏవ చిహ్నం వ్యావర్తకం తేన మహ వర్తన్త ఇతి [సనిమేషచిహ్నాః]। "'తేన సహేతి తుల్యయోగే"(२।२।२८ పాం) బహువ్రీహిః। [చక్రే, అద్ధా] తత్త్వమిత్యుత్ప్రేక్షా। తత్త్వే త్వాఞ్జసా ద్వయోః' ఇత్యమరః। అత్ర ఖాభావికనిమేషస్యాప్సరసః ప్రార్థనా హేతుకత్వాత్ప్రేక్షయా ద్వారకాఙ్గనానాం నిమేషమాత్రభివమమానుషం సౌన్దర్యం వస్తు వ్యజ్యతే॥४२॥

స్ఫురదితి।—[యస్యాం] పురి [క్షణదాసు] గత్రిష [నార్యః, స్ఫురతుషారాంశుమరోచిజాలైః] స్ఫురద్భితుషారాంశోశ్చన్ద్రస్య మరీచిజాలైశ్చన్ద్రికాభిః, [వినిహ్నుతాః] అపహ్నుతాః, తదేకరూపతాపత్తేరగృహ్యమాణా

ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం
నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజన్॥౪౩॥

కాన్తేన్దుకాన్తోపలకుట్టిమేషు
ప్రతిక్షపం హర్స్యతలేషు యత్ర।
ఉచ్చైరధః పాతిపయోముచోఽపి
సమూహమూహుః పయసాం ప్రణాల్యః॥౪౪॥

ఇత్యర్థః అత ఏవ సామాన్యాలఙ్కారః;—'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్। [స్పాటికసౌధపఙ్క్తిః] స్పాటికానాం స్పాటికవికారాణాం సౌధానాం పఙ్క్తయః [ఆరుహ్య, నభోగతాః, దేవ్యః] దైవాఙ్గనాః [ఇవ]। దేవశబ్దస్య పచాదిషు దేవడితి పాఠాత్ "టిడ్ఢాణఞ్—" (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా ఙీప్। [వ్యరాజన్]; సౌధానామగ్రహణాదభ్రఙ్కషత్వాచ్చ తత్ర లక్ష్యమాణాః స్త్రియః స్వేచర్య ఇవ రేజరిత్యర్థః। నభోగతత్వోత్ప్రేక్షాయాః పూర్వోక్రమామాన్యమాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౪౩॥

కాన్తేతి।—[యత్ర] పురి క్షపాసు రాత్రిషు ప్రతిక్షపమ్। విభయర్థేఽవ్యయీభావః। కాన్తంన్దుకాన్తోపలకట్టిమేషు। కాన్తాని రమ్యాణి ఇన్దుకాన్తోపలానాం చన్ద్రకాన్తమణినాం కుట్టిమాని బహభమయో యేషు తేషు। 'కుట్టిమం వద్ధభూమిః స్యాత్' ఇతి హలాయుధః। [హర్స్యతలేప ఉచ్చైః] ఉన్నతాః [ప్రణాల్యః] జలమార్గాః। "ద్వయో ప్రణాలీ పయమః పదవ్యామ్' ఇత్యమరః। [అధఃపాతిపయీముచీఽపి] అధఃపాతినః అధశ్చరాః పయోముచో మేఘాః యాసాం తాః, అధఃకృతమేఘమణ్డలవాత్ అజాతవృష్టిపాతా అపీత్యర్థః। విరోధాలఙ్కారః। [పయసాం సమృహం] పయఃపురమ్ [ఊహః] వహన్తి స్మ; చన్ద్ర-కాన్తనిష్యన్దైరితి భావః। వహేర్లిట్ "వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। అత్ర మోధానాం ప్రణాలీనాచ తాదృగోన్నత్యపయఃపూరాసమ్బన్వేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్త్యాతిశయోక్తిః॥౪౪॥

రతౌ క్రియా యత్ర నిశామ్య దీపాన్
జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః।
బిభ్యుర్వికాలేక్షణభీషణాభ్యో

వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః॥౪౫॥

యస్యామతిశ్లక్ష్ణతయా గృహేషు

విధాతుమాలేఖ్యమశక్నువన్తః।

రతావితి।—[యత్ర] పురీ గృహేషు [అధిగృహమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [గ్రహిణ్యః] కులాఙ్గనాః, అత ఏవ [రత్తా] రతికాన్తే [క్రియా దీపాన్, నిశామ్య నిర్వాప్య] శర్మభిత్త్వా ఢుమ్వాదేశాభావశ్చిన్త్యః। [జాలాగతాభ్యః] గవాక్షమార్గప్రతిష్ఠాభ్యః। 'జాలం గవాక్ష ఆనాయః' ఇతి విశ్వః। విగత్ప్రభవన్తీతి వేదద్రయాణి బాలవాయజాని మణయః। 'వైదుర్య్య బాలవాయజమ్' ఇతి విశ్వః। "విదురాఞ్ఞ్యః" (౪।౩।౮౪ పాం) ఇతి ఞ్యప్రత్యయః। అల విద్వరశబ్దీ బాలవాయస్యాదేశః పర్య్యాయీ వా తత్రోపచరితీ వా తేన బాలవాయాగ్రిరేరమీ ప్రభవతి, న విద్వరానగరాత్; తత్ర తు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః। యదుక్తమ్;— 'బాలవాయో విదృగ్చ్చ ప్రకృత్యన్తరమేవ వా। న వై తత్రైతి చేద్బ్రయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేత్॥' ఇతి। తేషాం కుడ్యేషు। [వైద్రర్యకడ్యేషు] భిత్తిషు సఙ్క్రాన్తాభ్య ఇతి శేషః। అత్ర ఏవ తచ్ఛాయాపత్త్యా పైఙ్గల్యాత్ వికాలక్షణభీషణాభ్యః। విడాలేక్షణవత్ భీషయన్త ఇతి భీషణాభ్యో భయఙ్కరాస్యః। నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తృరి ల్యుప్రత్యయేటాప్। [శశిద్యుతిభ్యః, బిభ్యుః] భీతాః, మౌగ్ధ్యాదితి భావః। బిభేతర్లిట్। అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలం తదసిద్ధిః, ప్రత్యుత భయం చోత్పన్నమిత్యనర్థోత్పత్తిరూపీ విషమభేదః;— 'విరుద్ధకార్య్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్। విరూపఘటనా యా స్యాద్విషమాలఙ్కృతిర్మతా॥' ఇతి లక్షణాత్॥౪౫॥

యస్యామితి।—[యస్యాం] పురి [గృహేష్వతిశ్లక్ష్ణతయా] రత్నభిత్తీ-

చక్రుర్యువానః ప్రతివిమ్బితాఙ్గాః

సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః॥౪౬॥

సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం

లక్ష్యైః స్మరాపాణ్డుతయాఙ్గనానామ్।

యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ-

స్తమ్భేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః ॥౪౭॥

శుకాఙ్గనీలోపలనిర్మితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహలీనామ్।

యస్యామలిన్దేషు న చక్రురేవ

ముగ్ధాఙ్గనా గోమయగోముఖాని ॥౪౮॥

నామతిస్నిగ్ధతయా [ఆలేఖ్యం] చిత్రం [విధాతు] నిర్మాతుమ్। అశక్నువన్తః యువానః ప్రతివిమ్బితాఙ్గాః। స్వయం తాసు సఙ్క్రాన్తమూర్త్యయః సన్తః [రత్నభిత్తీః, సజీవచిత్రాః] సచేతనచిత్రవతీ [ఇవ చక్రుః] ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥౪౬॥

సావర్ణ్యేతి।—[యస్యాం] పురి [కలధౌతధామస్తమ్భేషు] హేమాగారస్తమ్భేషు। 'కలధౌతం రౌప్యహేమ్నోః' ఇతి విశ్వః। [ప్రతిమాగతానాం ప్రతివిమ్బగతానాం [సావర్ణ్యభాజామ్] తత్మాత్రర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః,అత ఏవ సమాన్యాలఙ్కారః,—'మామాన్యం గుణాసామ్యేన యత్ర వస్తన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్। [అఙ్గనానాం మ్మరాపాణ్డుతయా లక్ష్యైః। విభిన్నవర్ణత్వాద్భేదేన గృహ్యామాగౌరిత్యర్థః కపోలైః, మణిదపణశ్రీః] మణిదర్పణానాం స్ఫటికముకురాణాం శ్రరివ శ్రీః [భేజే] ప్రాప్తా ఇతి నిదర్శనా, వా చోక్తమామాన్యప్రసాదలశ్వేతి తేనామ్యాః సఙ్కరః ॥౪౭॥

శుకాఙ్కేతి।—[యస్యాం] పురి [ముగ్ధాఙ్కనాః శుకాఙ్కనీలీపలనిర్మితానాం] శుకాఙ్గవన్నీలోపలా నీలమణయః, సరకతానీత్యర్థః, 'ఉపస్వః

గోపానసీషు క్షణమాస్థితానా

మాలమ్బిభిశ్చన్ద్రకిణాం కలాపైః।

హరిన్మణిశ్యామతృణాభిరామై-

ర్గృహాణి నీద్రైరివ యత్ర రేజుః ॥౪౮॥

ప్రస్తరే మణౌ' ఇతి విశ్వః। త్రైర్నిర్మితానాం [గృహదేహలీనాం] గృహాణాం దేహల్యో గృహద్వారశాఖాధారదారూణి, 'గృహావగ్రహణీ దేహలీ' ఇత్యమరః। తాసాం [భాసా, లిప్తేషు, అలిన్దేషు] ద్వారబహిర్భాగేషు। "ప్రఘాణప్రచణాలిన్దా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకే" ఇత్యమరః। [గోమయగోముఖాని] గోః పురీషం గోమయమ్। "గోశ్చ పురీషే" (౪।౩।౧౪౫ పాం) ఇతి మయట్। తస్య గోముఖాని విలేపనాని। 'గోముఖం కుటిలాకారే వాద్యభాణ్డే విలేప్రనే' ఇతి విశ్వః। [న చక్రురేవ], సరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాన్త్యేతి భావః, విశ్వః అత ఏవ భ్రాన్తిమదలఙ్కారః,— 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్వన్తరస మతిర్హి యత్। స భ్రాన్తిమాన్' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వకారలక్షణాత్॥౪౮॥

గోపానసీష్వితి।—[యత్ర] పురి [గృహాణి, గోపానసోషు] వలభీషు, కాదనాధారేషు వంశపఞ్జరేష్విత్యర్థః; అత ఏవ గోపానసీ తు బలభీకాదనే వక్రదారుణి' ఇత్యత్ర పటలాధారవంశపఞ్జరే ఇత్యాహ స్వామీ। [క్షణమ్] ఈషత్కాలమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [ఆస్థితానామ్] ఆసీనానామ్। చన్ద్రకాః మేచకాః। 'సమౌ చన్ద్రకమేచకౌ' ఇత్యమరః। తద్వతాం [చన్ద్రకిరణాం] మయూరాణామ్ [ఆలమ్బిభిః] లమ్బమానైః [కలాపైః] బర్హైః। 'కలాపో భూషణే బర్హే' ఇత్యమరః। [హరి న్మణిశ్యామతృణాభిరామైః] హరిన్మణయో మరకతాని। "గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భో హరిన్మణిః" ఇత్యమరః। తద్వత్ శ్యామైస్తృణైరభిరామాణి, హరితతృణమయానీత్యర్థః। తైః [నీధ్రైః] పటలప్రాన్తైః [ఇవ రేజుః]।

బృహత్తులైరప్యతులైర్వితాన-
మాలాపినద్ధైరపి చావితానైః।
రేజే విచిత్రైరపి యా సచిత్రై-
ర్గృహైర్విశాలైరపి భూరిశాలైః॥౫౦॥

చిత్రంసయా కృత్రిమపత్త్రిపఙ్క్తేః
కపోతపాలీషు నికేతనానామ్।

'వలీకనీధ్రే పటలప్రాన్తేఽథ పటలం క్వదిః' ఇత్యమరః। ఛానపర్యాయో పటలచ్ఛదీ। ఛద్యఇ్ఛలవాచినీ వలీకనోధ్రే। ఛదేగధారో వంశపఞ్జరో గోపానసీతి వివేకః। అత ఏవ హరితత్వాలమ్బనాదిగుణ క్రియానిమిత్తత్వానీన్ద్రైరివేతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౪౯॥

వృహదితి।—[యా] పుః వృహత్యాతులా ఉపరిస్థాప్యదార్వాధారభూతాని స్తమ్భాగ్రపీఠాని యేషు తైః [వృహత్తులైః] తథా [అపి, అతులైః] తద్రహితైరితి విరోధః, అనుపమైరిత్యవిరోధః,—“తులా మానే పలశతే మాదృశ్య రాజ్ఞీభాణ్డయోః। గృహాణాం దారుబన్ధాయ పీఠ్యామ్" ఇతి హైమః। వితానమాలాపినహ్యైః] వితానానాముబోచానాం మాలాభిః పఙ్క్తిభిః పినద్వేగచ్ఛాదితైః, తథా [అపి చ అవితానైః] తద్రహితైరితి విరోధః; అశూన్యైరిత్యవిరోధః। సమస్తవస్తు మమృర్ధైరిత్యర్థః। ‘అస్త్రీ వితానముల్లోచః’ ‘వితానంత్రిషు తుచ్ఛకమ్’ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। [విచిత్రైః] ఆలేఖ్యరహితైః। [అపి, సచిత్రైః] తత్సహితైరితి విరోధః। విచిత్రైర్గ్ధతైరితి పరిహారః। 'ఆలేఖ్యాశ్వర్యయోశ్చిత్రమ్' ఇత్యమరః। విగతాః శాలా గృహైకదేశా యేషాం తాని। 'శాలా గృహే తరుస్కన్ధే శాఖాగారైదేశయోః' ఇతి విశ్వః। తైః [విశాలైరపి, భృవిశాలైః] ప్రచురగృహైకదేశవిశిష్టః ఇతి విరోధః। విశాలైః పృథులైరిత్యవిరోధః। ‘విశాలం పృథులం మహత్’ ఇత్యమరః। "వేశాలచ్చఙ్కటచౌ"(౫।౨।౨౮పాం) ఇతి శాలచ్ప్రత్యయః। [గృహైః రేజేం]। అపిగ్యం సర్వత్ర విరోధే విరుద్ధవదాభామాద్విరోధాలఙ్కారః,—'విరోధః మోఽవిరోధేఽపి విరుద్రత్వేన యద్ధచః' ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్॥౫౦॥

మార్జారమప్యాయతనిశ్చలాఙ్గం

యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే॥౫౧॥

క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిన్దై-

ర్బధూజనశ్చన్ద్రమధశ్చకార।

అతీతనక్షత్రపథాని యత్ర

ప్రాసాదశృఙ్గాణి వృథాఽధ్యరూక్షత్॥౫౨॥

చిక్రంసయేతి।—[యస్యాం] పురి [నికేతనానాం] వేశ్మనామ్। 'వేశ సద్మ నికేతనమ్' ఇత్యమరః। [కపోతపాలీషు] కపోతాన్ పక్షిణః పాలయన్తీతి కపోతపాల్యో విటఙ్కాపగ్నామానః స్తమ్భాగ్రప్రసారితాః దారువిశేషాః। 'కపోతపాలికాయాన్తు విటఙ్కం పున్నపుంసకమ్'

ఇత్యమరః। కర్మణి జీప్। తాసు [కృత్రిమపత్త్రిపఙ్క్తిః] కృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం పఙ్క్తిః। కర్మణి షష్ఠీ। [చిక్రంసయా] క్రమితుమిచ్ఛయా, జిష్టక్షయేత్యర్థః। క్రమేః సన్నన్తాత్ “అప్రత్యయాత్”(౩।౩।౧౦౨ పాం) ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్ “స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్తే” (౭।౨।౩౬ పాం) ఇతీఙ్ఞాగమో న భవతి। అత్ర క్రమేవత్త్యాదివ్యతిరిక్తార్థేఽపి "అనుపమర్గాహా" (౧।౩।౪౩ పాం) ఇతి వైకల్పికస్యాత్మనేపదనిమిత్తస్యానుపమర్గత్వస్య వైక్షికస్య సమ్భవాత్। [ఆయతనిశ్చలాఙ్గమ్] ఆయతమ్ ఆనతం వా నిశ్చలమఙ్గం యస్య తం [మార్జారం] విడాలమ్ [అపి] 'శ్రీతుర్వికారాలీ మార్జారః ఇత్యమరః। [జనః, కృత్రిమమేవ] క్రియానిర్వృత్తమేవ [మేనే] న తు వాస్తవమిత్యర్థః। “డితః క్త్రిః" (౩।౩।౮౮ పాం) “త్రేర్మనిత్యమ్” (౪।౪।౨౦ పాం) ఇతి మప్రత్యయః। అనేన కృత్రిమాకృత్రిమమేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పజ్ఞానాతిశయోక్తిః। అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాన్మార్జారజనయోః కృత్రిమాకృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాద్భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥౫౧॥

క్షితీతి।—[యత్ర] యస్యాం పురి [బధూజనః, క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి] క్షితౌ ప్రతిష్ఠా యస్య సః, భూమిస్థితోఽపి [చన్ద్రం] దివి స్థితమితి భావః। తత్రాపి [ముఖారవిన్దైః] ముఖైరేవారవిన్దైః [అధశ్చకార] ఇతి విరోధః।

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా-

రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ద్ధయన్తీః।

యస్యామసేవన్త నమద్వలీకాః

సమం బధూభిర్బలభీర్యువానః॥౫౩॥

స్వలావణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధాలఙ్కారః। అతీతానినచత్రపథమ్ [అతీతనక్షత్రపథాని]। “అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా" (౧।౪।౭౯ పాం వాం) ఇతి సమాసః “ద్విగుప్రాప్తాపన్న—”(౨।౪।౨౬ పాం వాం) ఇత్యాదినా పరవల్లిఙ్గతాప్రతిషేధః। [ప్రాసాదశృఙ్గాణి వృథా, అధ్యరుచ్ఛత్] అధిరోహతి స్మ। అనధిరుహ్యైవాధఃకరణాదితి భావః। రోహతేర్లుఙ్ “శల్ ఇగుపధాదనిటః క్సః" (౩।౧।౪౫ పాం) ఇతి చ్లేః క్సాదేశః। అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య శ్లేషవిరోధోపజీవ్యవైయర్థ్యహేతుత్వాత్తసఙ్కీర్ణః కావ్యలిఙ్గభేదః॥౫౨॥

రమ్యా ఇతి।—[యస్యాం] పురి [యువానో, రమ్యాః] రమణీయాః [ఇతి] హేతోః [పతాకాః ప్రాప్తవతీః] ఉత్క్షిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః। అన్యత్ర,—రమ్యా ఇతి ఏవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధిం గతా ఇత్యర్థః। వైజయన్త్యాఞ్చ సౌభాగ్యేఽర్కధ్వజేఽపి చ'। 'ఇతి హేతౌ ప్రకరణే ప్రకారాదిసమాప్తిషు' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। [వివిక్తాః] విజనా విమలాశ్చ [ఇతి] హేతోః [రాగం వర్ద్ధయన్తీః] 'వివిక్తో పూతవిజనౌ' ఇత్యమరః। [నమద్వలీకాః] నమ్రనీధ్రాః "వలీకనీధ్రం పటలప్రాన్తే" ఇత్యమరః। అన్యత్ర—నమన్త్యో వల్యస్త్రివల్యాఖ్యా మధ్యరేఖా యాసాం తా నమద్వలౌకాః। "నఘృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్ప్రత్యయః। 'వలీ మధ్యమరేఖోర్మిజీర్ణత్వగ్గృహదారుషు' ఇతి వైజయన్తీ। [వలభీః] కూటాగారాణి। 'కూటాగారన్తు వలభీ' ఇత్యమరః। [బధూభిః సమమసేవన్త] బధూసహితా అసేవన్తేత్యర్థః। అత్ర బధూనాం వలభీనాఞ్చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసాధర్మ్యేణౌపమ్యావగమాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, న శ్లేషః, తత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వనియమాత్। యథాహుః,—'ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః। ఓపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగితా॥' ఇతి॥౫౩॥

సుగన్ధితామప్రతియత్నపూర్వాం
బిభ్రన్తి యత్ర ప్రమదాయ పుంసామ్।
మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనా-
మామోదకర్మవ్యతిహారమీయుః॥౫౪॥

రతాన్తరే యత్ర గృహాన్తరేషు
వితర్దినిర్యూహవిటఙ్కనీడ◌ః।
రుతాని శృణ్వన్ వయసాం గణోఽన్తే-
వాసిత్వమాప స్ఫుటమఙ్గనానామ్॥౫౫॥

సుగన్ధితామితి।—[యత్ర] పురి, న ప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వో యస్యాస్తామ్ [అప్రతియత్నపూర్వామ్] అకృతిమాం స్వాభావికమిత్యర్థః। 'ప్రతియత్నస్తు సంస్కారః' ఇతి వైజయన్తీ। శోభనో గన్ధో యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తాం [సుగన్ధితాం]। సౌరభ్యం "గన్ధస్యేత్—" (౫।౪।౧౩౫ పాం) ఇతీకారః। [బిభ్రన్తి] బిభ్రాణాని। "వా నపుంసకస్య" (౭।౧।౭౯ పాం) ఇతి నుమాగమః। [మధూని:] మద్యాని [కామినీనాం వక్త్రాణి చ పుంసాం] యూనాం [ప్రమ్మదాయ] ప్రౌత్యై। ఆమోదకమ్మవ్యతిహారమ్] ఆమోదకర్మణో వాసనాధానస్య వ్యతిహారం పరస్పరకరణమ్ [ఈయుః] అన్యోఽన్యగన్ధేన అన్యోఽన్యం వాసయామాసురిత్యర్థః। ఇణో లిట్। అత్రాపి మధూనాం వక్త్రాణాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్తత్పూర్వక ఏవ తుల్యయోగితాభేదః, తేన యూనాం మధువాసితబధూవదనపానం వదనవాసితమధుగణ్డూషపానఞ్చ వస్తు వ్యజ్యతే, తేన చ నిగతఙ్గభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే॥౫౪॥

రతాన్తర ఇతి।—[యత్ర] పురి [గృహాన్తరేషు, వితర్ధినిర్వ్యూహవిటఙ్కనోడ◌ుః] వితర్ధయో విహారవేదికాః। 'స్యాద్వితర్ధిస్తు వేదికా' ఇత్యమరః। తాసాం నిర్వ్యూహాః మత్తవారణాఖ్యా అపాశ్రయాః। 'నిర్వ్యూహో మత్తవారణః' ఇతి వైజయన్తీ। తేషాం విటఙ్గాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః త ఏవ నీడాః కులాయాః యస్య సః। 'కులాయో నీడమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [వయసాం]

ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర

స్వచ్ఛాని నారీకుచమణ్డలేషు।

ఆకాశసామ్యం దధురమ్బరాణి

న నామతః కేవలమర్థతోఽపి॥౫౬॥

యస్యామజిహ్మా మహతీమపఙ్కాః

సీమానమత్యాయతయోఽత్యజన్తః।

శుకసారికాదిపత్రిణాం [గణః]। "వయః పక్షిణి బాల్యాదౌ" ఇతి విశ్వః। [అఙ్గనానామ్]। వితర్ధిషు రమమాణానామితి భావః। [రతాన్తరే రుతాని] రతికూజితాని [శృణ్వన్] అన్తే సమీపే వసన్తి ఇత్యన్తేవాసినః శిష్యాః। 'ఛాత్రాన్తేవాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః। "శయవాసవాసిష్వకాలాత్" (౬।౩।౧౮ పాం) ఇత్యలుక్। తేషాం భావస్తత్త్వమ్ [అన్తేవాసిత్వమాప స్ఫుటమ్] మమీపే

ప్రతిశబ్దం యథాశ్రుతముచ్చారణాదేవముత్ప్రేక్ష్యత, అత ఏవ స్ఫుటమితి వ్యఞ్జకప్రయోగః॥౫౫॥

ఛన్నేష్వితి।—యత్ర పురి ఛన్నేషు ఆచ్ఛాదితేషు। “వా దాన్త—”(౭।౨।౨౭ పాం) ఇత్యాదినా వైకల్పికో నిపాతః।[స్పష్టతరేషు] స్ఫుటతరం లక్ష్యమాణేష్విత్యర్థః। నారీకచమణ్డలేషు, స్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అమ్బరాణి వస్త్రాణి కేవలం నామతోఽపి అమ్బరమితి నామ్నైవ [ఆకాశసామ్యం న దధుః]। 'అమ్బరం వ్యోమ్ని వాససి' ఇతి విశ్వః। కిన్తుః అర్థతోఽపి అర్థక్రియయాఽపి తత్సామ్యం దధుః, స్వయమతిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వం దృష్ట్యాదేర్మూర్తా_న్తిరఙ్గత్వవిఘాతిత్వం చేత్యాదినాపి సామ్యం దధురిత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౫౬॥

యస్యామితి।—[యస్యాం] పురి [అజిహ్మాః] అవక్రాః, అన్యత్ర,—అక పటాః, దమ్భాదిరహితా ఇత్యర్థః। 'ఆచరేత్సదృశీం వృత్తిమజిహ్మామశఠాం తథా' ఇతి స్మరణాదితి భావః। 'జిహ్మాః కపటవక్రయోః' ఇతి విశ్వః। [అపఙ్కాః] కర్దమహితాః, నిష్పాపాశ్చ। 'పఙ్కోఽఘే కర్దమే' ఇతి హైమః। [మహతీం సీమానం] రాజకల్పితక్షేత్రమానమర్యాదాం, కులా।

జనైరజాతస్ఖలనైర్న జాతు

ద్వయేఽప్యముచ్యన్త వినీతమార్గాః॥౫౭॥

పరస్పరస్పర్ద్ధిపరార్ద్ధ్యరూపాః

పౌరస్త్రియో యత్ర విధాయ వైధాః।

శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైక-

వర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ॥౫౮॥

గతానుష్ఠానస్థితిఇచ్ఛ [అత్యజన్తః] అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః। అతిమాత్రా ఆయతిరాయామః ఉత్తరకాలశ్చ యేషాం తే [అత్యాయతయః]। 'ఆయనిమ్తూత్తరే కాలే సంయమాయామయోరపి' ఇతి విశ్వః। [ద్వయే] ద్విరూపా [అపి]“ ప్రథమచరమతయ—(౧।౧।౩౩ పాం) ఇత్యాదినా జమివిభాషయా సర్వనామమంజ్ఞా। వినీతమార్గాః సురచితపురవీధయః, ముశిక్షితాచారపద్ధతయశ్చ [అజాతమ్వలనైః న జాతం స్వలనం

పాషాణాది ప్రతిఘాతో, విరుద్ధాచరణ యేషాం తైః జనైః, జాతు] కదాచిదపి [నాముచ్యన్త] న త్యక్తాః, న కదాచిత్ ఖిలీకృతా ఇత్యర్థః। అత్ర మార్గశబ్దస్య సాధర్మ్యాదేకవృన్తావలమ్బిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతః, ద్వయానామపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః, విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్న తుల్యయోగితా॥౩౭॥

పరస్పరేతి।—[యత్ర] పురి [పరస్పరస్పర్ధిపరార్ధ్యరూపాః] పరస్పరస్పర్ధీని అహమహమికయా అన్యోఽన్యమామర్షాణి పరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌన్దర్యాణి యాసాం తాః। 'రూపం స్వరూపే సౌన్దర్యే' ఇతి విశ్వః। పురే భవాః పౌరాః తాః స్త్రియః [పౌరస్త్రియః]। "స్త్రియాః పుంవత్—"(౬।౩।౩౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః। [విధాయ] నిర్మాయ [వేధాః] స్రష్టా [శ్రీనిర్మ్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైకవర్ణోపమావాచ్యం] శ్రియో లక్ష్మీదేవ్యాః నిర్మిత్యా నిర్మాణేన ప్రాప్తం యత్ ఘుణేన వజ్రకీటేన క్షతస్యోత్కీర్ణస్యైకవర్ణస్య ఉపమయా సామ్యేన వాచ్యమపవాదః తత్ [అలమ్] అత్యన్తమ్। తదేవ

క్షుణం యదన్తఃకరణేన వృక్షాః

ఫలన్తి కల్పోపపదాస్తదేవ।

అధ్యూషుషో యామభవన్ జనస్య

యాః సమ్పదస్తా మనసోఽప్యగమ్యాః॥౩౯॥

కలా దధానః సకలాః స్వభాభి-

రుద్భాసయన్సౌధసితాభిరాశాః।

మలమితి కేచిత్। [మమార్జ] ఘుణాక్షరవత్ యాదృచ్ఛికమిదం శ్రీదేవతాసౌన్దర్యశిల్పం న కోశలమిత్యపయశః క్షాలితవానిత్యర్థః। అనయా చాతిశయోక్త్యా పౌరస్త్రీణాం రమాసమానసౌన్దర్యం వస్తు వ్యజ్యతే॥౩౮॥

క్షుణమితి।—[యదన్తః కరణేన క్షుస్కమ్] అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయః సఙ్కల్పితమిత్యర్థః। కల్పయన్తి మఙ్కల్పితార్థానితి కల్పాః, కల్పా ఇత్యుపపదం వ్యావర్త్తకం యేషాం తే [కల్పోపపదాః వృక్షాః] కల్పవృక్షాః [తదేవ ఫలన్తి] నిష్పాదయన్తి। 'ఫల నిష్పత్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్। కుతః? [యాం] పురమ్ [అధ్యుషుషః] యస్యాముషితవతః। "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (౧।౪।౪౮ పాం) ఇతి కర్మత్వమ్, "భాషాయాం సదవసశ్రువః" (౩।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి వ్కసుప్రత్యయః। [జనస్య యాః సమ్పదోఽభవన్ తాః, మనసోఽప్యగమ్యాః] వాచామభ్రమయ ఇతి కిము వక్తవ్యమితి భావః। గృహే గృహే కల్పవృక్షసమ్భన్ధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేన్ద్రభోగో వ్యన్యతే। ఇహ కల్ప ఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే, హిరణ్యపూర్వ కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః॥౫౮॥

కలా ఇతి।—[సకలాః] సమగ్రాః [కలాః] చతుఃషష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ [దధానః]। 'కలా శిల్పే కాలభేదేం' ఇతి 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇతి చామరః। [సౌధసితాభిః] సుధయా అవలిప్తం సౌధం తద్ధత్సితాభిః [స్వభాభిః, ఆశాః] దిశః [ఉద్భాసయన్] రేవతీ కకుద్మికన్యా

యాం రేవతీజానిరియేష హాతుం
న రౌహిణేయో న చ రోహిణీశః॥౬౦॥

బాణాహవవ్యాహతశమ్భుశక్తే-
రాసాత్తిమాసాద్య జనార్దనస్య।
శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర
నిఃశఙ్కమూషే మకరధ్వజేన॥౬౧॥

పూషకం భఞ్జ్య జాయా యస్య సః [రేవతీజానిః]। "జాయాయా నిఙ్" (౫।౪।౧౩౪ పాం) ఇతి సమాసాన్తో నిఙాదేశః, "లోపో వ్యోర్వలి" (౬।౧।౬౬ పాం) ఇతి యలోపః। రోహిణ్యా అపత్యం పుమాన్ [రౌహిణేయః] బలభద్రః। "స్త్రీభ్యో ఢక్" (౪।౧।౧౨౦ పాం)। [యాం] పురీం [హాతుం] త్యక్తుం [న ఇయేష] నేచ్ఛతి స్మ। లిట్। [రోహిణీశశ్చ] చన్ద్రశ్చ హాతుం [న] ఇయేష। అత్ర

రోహిణేయరోహిణిశయోః పరోత్కర్షావహత్వేన దయిః ప్రకృతత్వాద్ధిశేష్యస్యాశ్లిష్టత్వాచ కేవలప్రకృతవిషయా తుల్యయోగితా। గతమన్యత్॥౬౦॥

బాణేతి।—[యత్ర] పురి [బాణాహవవ్యాహతశమ్భుశక్తేః] బాణాహ్వే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతా క్షయం నీతా శమ్భుశక్తిర్యేన తస్య హరవిజయినః [జనార్దనస్య] కృష్ణస్య [ఆసత్తిం] ప్రత్యాసత్తిమ్ [ఆసాద్య] పుత్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః। [శరీరిణా] విగ్రహవతా, న త్వనఙ్గేనేతి భావః। [జైత్రశరేణ] జేతార ఏవ జైత్రాః జయశీలాః। తన్నన్తాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాదగ్-

నిషేవ్యమాణేన శివైర్మరుద్భి-

రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ।

ఉద్రశ్మిరత్నాఙ్కురధామ్ని సిన్ధా-

వాహ్వాస్త మేరావమరావతీ యా॥౬౨॥

ప్రత్యయః। తే శరా యస్య తేన [మకరధ్వజన] కామేన, ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః [నిఃశఙ్కం] నిర్భీకమ్ [ఊషే] ఉషితమ్। 'వస నివాసే' ఇతి ధాతోర్భావే లిట్ "వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। 'శఙ్కా వితర్కభయయోః' ఇతి విశ్వః। అత్ర శమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్య విశేషణగత్యా నిఃశఙ్కనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలిఙ్గమేదః। పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిర్బాణప్రేమ్ణా బాణాభియోధినం హరిమభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయన్తి॥౬౧॥

నిషేవ్యమాణేనేతిః—[శివైర్మరుద్భిః] మన్దమారుతైః, అన్యత్ర—శివైః రుద్రైర్మరుద్భిర్మరుద్గణైశ్చ [చిరాయ నిషేవ్యమాణేన, హరిణా] శ్రీకృష్ణేన శక్రేణ చ [అధ్యాస్యమానా] అధిష్ఠీయమానా [ఉద్రస్మిరత్నాఙురధామ్ని] ఉద్రశ్మీనాం రత్నాఙ్కురాణాం ధామ్ని స్థానే; ఏకత్ర రత్నాకరత్వాత్ అన్యత్ర—రత్నసానుత్వాచేతి భావః। [సిన్ధౌ] స్థితేతి శేషః [యా] పూః [మేరో] స్థితామ్ అమరా యస్యాం సన్తీతి [అమరావతీమ్] ఇన్ద్రనగరీమ్। 'మతౌ బచచోఽనజిరా—"(౬।౩।౧౧౮ పాం) ఇతి దీర్ఘః। సంజ్ఞాయాం "మాదుపధాయాశ్చ—"(౮।౨।౬ పాం) ఇతి వత్వమ్। [ఆహ్వాస్త] స్పర్ద్ధయా ఆఇతవతీ, అమరావతీమనుచకారేత్యర్థః। హ్వాయతర్లుఙ్ "స్పర్ద్ధాయామాఙః" (౧।౩।౩౧ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్, "లిపి సిచి చ" (౩।౧।౫౩ పాం) ఇతి, "ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్" (౩।౧।౫౪ పాం) ఇతి చ్లేరఙభావపక్షే సిజాదేశః।

అత్ర ప్రథమార్ద్ధేశ్లేషేఽపి సిన్ధౌ మేరౌ స్థితేతి ప్రతివిమ్బభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సఙ్క్షేపః। ఆహ్వా స్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకః శబ్దః। 'స్పర్ద్ధతే హ్వయతే ద్వేష్టి' ఇత్యనుశాసనాత్॥౬౨॥

స్నిగ్ధాఞ్జనశ్యామరుచిః సువృత్తో

బధ్వా ఇవాధ్వంసితవర్ణకాన్తేః।

విశేషకో వా విశిశేష యస్యాః

శ్రియం త్రిలోకీతిలకః స ఏవ॥౬౩॥

తామీక్షమాణః స పురం పురస్తాత్

ప్రాపత్ప్రతోలీమతులప్రతాపః।

స్నిగ్ధేతి।—[స్నిగ్ధాఞ్జనశ్యామరుచిః]। స్నిగ్ధం యదఞ్జనం తద్వత్తేన చ శ్యామరుచిః [సువృత్తః] సద్వృత్తిః సుష్ఠు వర్తులశ్చ, [త్రిలోకీతిలకః] త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ, "తద్వితార్థ—"(౨।౧।౫౧ పాం) ఇత్యాదినా సమాసః, "సఙ్ఖ్యాపూర్వో ద్విగుః"(౨।౧।౫౨ పాం) ఇతి ద్విగుసంజ్ఞా, 'అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్యతే' (వాం) ఇతి స్త్రీత్వే, "ద్విగోః" (౪।౧।౨౧ పాం) ఇతి జీప్। తస్యాస్తిలకో భూషణభృతః [సః ఏవ] హరిః ఏవ [విశేషకో వా] తిలక ఇవేత్యర్థః। "ఇవవద్వా యథాశబ్దాః" ఇత్యనుశాసనాత్। 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకారిణ విశేషకమ్। ద్వితి యచ్చ తురీయచ్ఛ న స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [అధ్వమితవర్ణకాన్తేః] అధ్వంమితా వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం కాన్తిరౌజ్జ్వల్యం యస్యాః తస్యాః, [యస్యాః పరః అన్యత్రాధ్వంసితో వర్ణో గౌరాదిః కాన్తిర్లావిణ్యఞ్చ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోం ద్విజాదౌ శుక్లాదో' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। [బధ్వా ఇష శ్రియం విశిశేష] విశేషితవాన్। అనేక శబ్దేయముపమేత్థేకే, శబ్దమాత్రమాదృశ్యాత్ శ్లేష ఇత్యన్యే। శ్లేషోపమేత్యాహ దణ్డీ॥౬౩॥

తామితి।—[అతులప్రతాపః సః] హరిః [తాం] పూర్వోక్తాం [పురమ్, ఈక్షమాణః, పురస్తాత్] పూర్వస్యాం దిశి। సప్తమ్యర్థే తసిల్ ప్రత్యయః।

వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ-
ర్యా దేవసేనేవ పరైరలఙ్ఘ్యా॥౬౪॥

ప్రజా ఇవాఙ్గాదరవిన్దనామే:
శమ్భోర్జటాజూటతటాదివాపః।
ముఖాదివాథ శ్రుతయో విధాతుః
పురాన్నిరీయుర్మురజిద్ధ్వజిన్యః॥౬౫॥

శ్లిష్యద్భిరన్యోఽన్యముఖాగ్రసఙ్గ-
స్ఖలత్ఖలీనం హరిభిర్విలోలైః।

[ప్రతోలీం] రథ్యామ్। 'రథ్యా ప్రతోలీ విశిఖా' ఇత్యమరః। [ప్రాపత్] ప్రాప్తవాన్। లుఙి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పా०) ఇత్యాదినా చ్లేరఙాదేశః। [వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీః] వజ్రాణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం ప్రభాభిరుద్భాసినీ సురాయుధశ్రీరిన్ద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా। ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణమ్, అన్యథేన్ద్రాయుధాసామ్యాదితి భావః। అన్యత్ర,—వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభిరుద్భాసినీ సురాయుధానామిత రదేవతాయుధానాం శ్రీర్యస్యాః సా। 'వజ్రోఽస్త్రీ హీరకే పవౌ' ఇత్యమరః। [యా] ప్రతోలీ [దేవసేనేవ] సురచమూరివ [పరైః] శత్రుభిః [అలఙ్ఘ్యా] దుష్ప్రధర్షా॥౬౪॥

ప్రజా ఇతి।—[అథ, అరవిన్దనామేః] విష్ణోః [అఙ్గాత్ ప్రజా ఇవ]। 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తైత్తిం ఉపం ౩వల్లీ ౧అనుం) ఇతి శ్రుతేరితి భావః। [శమ్భోజటాజూటతటాత్, ఆప ఇవ] గఙ్గాజలానీవ [విధాతుర్ముఖాత్ శ్రుతయ ఇవ, మురజిద్ధ్వజిన్యః] మురజితో హరేః ధ్వజిన్యః సేనాః [పురాత్, నిరీయుః] నిర్గతాః। మాలోపమేయమ్॥౬౫॥

శ్లిష్యద్భిరితి।—[అన్యోఽన్య ముఖాగ్రసఙ్గస్వలత్ఖలోనం] అన్యోఽన్యేషాం

పరస్పరోత్పీడ్ఀితజానుభాగా

దుఃఖేన నిశ్చక్రమురశ్వవారాః॥౬౬॥

నిరన్తరాలేఽపి విముచ్యమానే

దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన।

తేజోమద్భిస్తమసేవ దీపై-

ర్ద్విపైరసమ్బాధమయామ్బభూవే॥౬౭॥

ముఖాగ్రేషు సఙ్గేన స్ఖలన్తః ఖలీనాః కవికా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా। 'కవికా తు ఖలీనోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః। [శ్లిష్యద్భిః] సంశ్లిష్యద్భిః [విలోలైః] ముహురుఙ్చలద్భిః [హరిభిః] తురఙ్గైః కరణైః। అశ్వాన్ వారయన్తి యే తే [అశ్వవారాః] అశ్వారోహాః [పరస్పరోత్పీఙ్గితజానుభాగాః] పరస్పరేణోత్పీడ్ఀితజానుభాగాః మన్తః! దఃఖేన, నిశ్చక్రముః] నిర్జగ్ముః। అత్ర స్వభావోక్త్యాఽతిశయోక్తేః సఙ్గరః॥౬౬॥

నిరన్తరాల ఇతి।—[తమమేవ] తిమిరేణేవ [ప్రాణభృతాం గణేన] ప్రాణివర్గేణ కర్త్రా। [నిరన్తరానేఽపి] పూర్వ స్వేనైవాతిసఙ్కటేఽపి [పథి] సమ్ప్రతి [హవం ద్రస్త ఏవ [విముచ్యమానే] సతి। ఏకల,—దీపభయాత్, అన్యత్ర—ద్విపభయాచ్చేత్యర్థః। [తేజోమహద్భిః] బలాధికైః ప్రభాసమ్పన్నంశ్చ। "తేజీ బలం ప్రభా తేజః' ఇతి విశ్వః। [ద్విపర్దీప] ఇవ [అసమ్బాధమ్] అమఙ్కీర్ణామ్ [అయామ్బభృవం] జమ్మే, న త్వశ్వంరివ కృచ్ఛ్రాదితి భావః। అత్ర గతౌ' భావే లిట్ "దవాయాసశ్చ" (౩।౧।౩౭ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। స్వతేజసైవ దూరోత్సారితతమస్కే దీపా ఇవ తథోత్సారితప్రాణికే పథి నిరర్గలం ద్విపాః ప్రయయురిత్యర్థః। తమసీతి సప్తమ్యన్తపాఠే తు—తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్విపాగమనాత్పథ ఇవ తమసా దీపాగమనాత్ ప్రాకృతప్రాణివర్గేణ నిరన్తగలత్వం పశ్చాత్ ముచ్యమానత్వఙ్చ న సమ్భవతీత్యుపమానాపమేయయోర్వైరూప్యం స్యాత్। తృతీయాన్తపాఠే,—తమసః ప్రాణివర్గౌపమానత్వే తత్కారూప్యమాకల్యాత్ స ఏవ సాధీయా నిత్యాలఙ్గారికాణాం పన్థాః॥౬౭॥

శనైరనీయన్త రయాత్పతన్తో

రథాః క్షితిం హస్తినఖాదఖేదైః।

సయత్నసూతాయతరశ్మిభుగ్న-

గ్రీవాఽగ్రసంసక్తయుగైస్తురఙ్గైః॥౬౮॥

బలోర్మిభిస్తత్క్షణహీయమాన-

రథ్యాభుజాయా వలయైరివాస్యాః।

ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ

నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్॥౬౯॥

శనైరితిః—[రయాత్ప్రతన్తః] ధావన్తః [రథాః, సయత్నసృతాయతరశ్మిభుగ్నగ్రీవాఽగ్రసంసక్తయుగైః] సయత్నైః సూతైః సారథిభిః। 'సృతః క్షత్తా చ సారథిః' ఇత్యమరః। ఆయతా ఆకృష్టా యే రశ్మయః ప్రగ్రహాః। 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః। తైర్భుగ్నేషు ప్రహేషు గ్రీవాణామగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యాః స్కన్ధవాయాః దారువిశేషాః యేషాం తైః అత ఏవ [అఖేదైః] అశ్రమైః [తురఙ్గైః, హస్తినఖాత్] హస్తినఖః పుర్ద్వారి మృత్కూటః। 'కూటం పూర్ద్వారియద్ధస్తినఖస్తస్మిన్' ఇత్యమరః। తస్మాత్ [శనైః క్షితిమ్, అనీయన్త] నీతా ఇతి స్వభావోక్తిః, యథావద్వస్తువర్ణనాత్॥౬౮॥

బలోర్మిభిరితి।—బలాని ఊర్మయ ఇవ తైః [బలోర్మిభిః, వలయైరివ] కఙ్కణైరివ [తత్క్షణహీయమానరథ్యాభుజాయాః] తత్క్షణే హరినిష్కమణక్షణ ఏవ హీయమానా అపరిచ్యమానా గ్ధ్యా భుజేవ యస్యాః తస్యాః అత ఏవ [అస్యాః పురః] ద్వారవత్యాః [చక్రపాణౌ] కృష్ణో [నిష్క్రామతి] నిర్గచ్ఛతి సతి [ప్రాయేణ] భ్రమ్నా [ద్వారవతౌత్వం] ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్।[ఇష్టం నాసీత] హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః। ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ "త్వతలోర్గుణవచనస్య"(వాం) ఇతి న పుంవద్భావః।

పారేజలం నీరనిధేరపశ్యత్

మురారిరానీలపలాశరాశీః।

వనావలీరుత్కలికాసహస్ర-

ప్రతిక్షణోత్కూలితశైవలాభాః॥౭౦॥

లక్ష్మీభృతోఽమ్భోధితటాధివాసాన్

ద్రుమానసౌ నీరదనీలభాసః।

అన్యత్ర,—ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేష్టం, తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాత్;
ఇత్యుభయథాఽప్యుపమితభుజవలయగలనహేతుత్వాదు
పమాసీర్ణేయమనిష్టత్వోత్ప్రేక్షాప్రాయేణేత్యనేన వ్యవ్యతే॥౬౯॥

అథ ఆ సర్గసమాప్తేః సముద్రం వర్ణయతి, పార ఇతి।—[మురారిః, నీరనిధేః] సముద్రస్య, జలానాం పారే పరతీరే [పారేజలమ్]। 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇత్యమరః। "పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా" (౨।౧।౧౮ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః, తత్సంయోగాదేకారాన్తత్వచ్చ పారేశబ్దస్య। [ఆనీలపలాశరాశీః] ఆ సమన్తానీలా, పలాశానాం పత్త్రాణాం రాశయో యాసాం తాః, హరితపర్ణపూర్ణా ఇత్యర్థః। "పత్త్రం పలాశం క్కదనమ్" ఇత్యమరః। అత ఏవ [ఉత్కలికాసహస్రప్రతిక్షణోత్కూలితశైవలాభాః] ఉత్కలికా ఊర్మయః। 'ఊర్మిరుత్కలికోల్లోలకల్లోలా లహరిస్తథా' ఇతి హలాయుధః। తాసాం సహస్రైః, ప్రతిక్షణముత్కూలితాః కూలముద్గతాః కృతాః, కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః। ఉత్కూలశబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గ ౦) ఇతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః। తేషాం శైవలానామ్, ఆమేవ ఆభా యాసాం తాః, తత్సదృశౌరిత్యర్థః। [వనావలౌరపశ్యత్]। అత్రోత్కూలితశైవలస్య స్వతః సిద్ధసన్దేహాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సన్దేహసఙ్కరః॥౭౦॥

లక్ష్మీభృత ఇతి।—[అసౌ] హరిర్లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీఞ్చ బిభ్ర-

లతాబధూసమ్ప్రయుజోఽధివేలం

బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతి స్మ॥౭౧॥

ఆశ్లిష్టభూతమ్కం రసితారముచ్చై

ర్లోలద్భుజాకారవృహత్తరఙ్గన్।

ఫేనాయమానం పతిమాపగానా-

మసావపస్మారిణమాశశఙ్కే॥౭౨॥

తౌతి [లక్ష్మీభృతః] తాన్ [అమ్భోధితటాధివాసాన్] అమ్భోధితటే అధివాసో యేషాం తాన్, [నీరదనౌలభాసః] నీర్దవనీలభాసః నీలవర్ణాన్ [లతాబధూసమ్ప్రయుజః] లతా బధ్వ ఇవేత్యుపమితసమాసః; అన్యత్ర—లతా ఇవ బధ్య ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః। తాభిః సమ్ప్రయుజ్యన్త ఇతి సమ్ప్రయుజః సఙ్గతాన్। క్విప్। [అధివేలం] వేలాయామ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ద్రుమాన్, బద్ధతాన్] అనేకికృతాన్ [స్వానివ] స్వకీయవిగ్రహానివేత్యర్థః। ఏవఞ్చ పుంలిఙ్గతానిర్వాహః। ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతః। 'స్వో జ్ఞాతావాలని స్వం విష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇత్యమరః। [పశ్యతి స్మ]। ఉపమాశ్లేషసఙ్కీర్ణేయముత్ప్రేక్షా॥౭౦॥

ఆశ్లిష్టేతి।—[అశ్లిష్టభూమిమ్] ఆలిఙ్గితభృతలం [ఉచ్చైః] తారం [రసితారం] క్రన్దితారం [లోలభుజాకారవృహత్తరఙ్గమ్] లోలతాం చలతామ్, ఇతస్తతః పతతామిత్యర్థః, భుజానామ్ ఆకార ఇవ ఆకారో యేషాం తే వృహత్తరఙ్గాః యస్య తం తథాకం [ఫేనాయమానం] ఫేనముహమన్తమ్। "ఫేనాచ్చేతి వక్తవ్యమ్" (వాం) ఇతి క్యజ్। (ఆపగానామ్] అపాం మమృహ ఆప "తస్య సమూహః" (౪।౨।౩౭ పాం) ఇత్యణ్, తేన గచ్ఛన్తీతి ఆపగాః తాసాం [పతిం] సముద్రమ్ [అమో] హరిః [అపస్మారిణమ్] అపస్మారరోగి-

పీత్వా జలానాం నిధినాఽతిగార్ధ్యాద్
వృద్ధిఙ్గతేఽప్యాత్మని నైవ మాన్తీః।
క్షిప్తా ఇవేన్దోః స రుచోఽధివేలం
ముక్తావలీరాకలయాఞ్చకార॥౭౩॥

సాటోప మూర్వీమనిశం నదన్తో
యైః ప్లావయిష్యన్తి సమన్తతోఽమీ।

ణమ్ [ఆశశఙ్కే]। తత్కర్మయోగాత్తథోత్ప్రేచ్చాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః। యథానైదానికాః,—
“కుద్దైర్ధాతుభిరాహతఽథ మనసి ప్రాణి మనః సన్దిశన్, దన్తాన్ ఖాదతి ఫేనముహిరతి దోః పాదో క్షిపన్మఢధీః। పశ్యన్ రూపమసతక్షితో త్నిపతతి వ్యథాం కరోతి క్రియాం, బిభ్యత్ మ స్వయమేవ శామ్యతి గతే వేగే త్వపస్మారరుక్॥” ఇతి॥౭౨॥

పీవేతి।—[జల నాం నిధినా] సముద్రేణ [అతిగాత్] గర్ద్ధ ఏవ గార్ద్ధ్యమ్। ఒపమ్యాదివచ్చాతువర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్। తదతిమాత్రమతిగార్ద్ధ్యం తస్మాత్, తృష్ణాభరాదిత్యథః। గృధోః పునరోర్గుణః “వాన్తో యి ప్రత్యయే” (౬।౧।౭౯ పాం) ఇతి గార్ధవ్యమితి స్యాత్। [పీత్వా]। క్షేపణక్రియాఽపేక్షయా పూర్వకాలతా। అథ [వద్ధిం గతేఽపి, ఆత్మని] దేహే। “చన్ద్రోదయే సముద్రస్య వృద్ధిః" ఇత్యాగమః। [నైవ మాన్తీః] అమాన్తీః, అతివిచ్యమానా ఇత్యర్థః। మాత్రైః శతరి జీప। “ఆచ్ఛీనయోర్నుమ్ ”(౭ శ౮౦ పాం) ఇతి నుమ్। [క్షిప్తాః] ఉహ్యోర్ణాః అతితృష్ణయోత్కటం పీల్వా, అన్తరమానాఇహిరుద్ధాన్తా ఇత్యర్థః। [ఇన్దో రుచః ఇవ] మరీచౌరివేన్యుత్ప్రేక్షా [సః] హరిః [అధివేలమ్] అధితీరం, 'వేలా కూలవికారయోః' ఇతి విశ్వః। [ముక్తావలీః, ఆకలయాఞ్చకార] ఆకలయామాస। కలతిః కామధేనుః॥౭౩॥

సాటోపమితి।—[అమీ] మేఘాః, [సాటోపం] ససమ్భ్రమం, 'సమ్భ్రమాటోప-

తాన్యేకదేశాన్నిభృతం పయోధేః

సోఽమ్భాంసి మేఘాన్ పిబతో దదర్శ॥౭౪॥

ఉద్ధృత్య మేఘైస్తత ఏవ తోయ-

మర్థం మునీన్ద్రైరివ సమ్ప్రణీతాః।

ఆలోకయామాస హరిః పతన్తీ-

ర్నదీః స్మృతీర్వేదమివామ్బురాశిమ్॥౭౫॥

విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

ద్వైప్యానసావుత్తమలాభభాజః।

సంరమ్భాః' ఇతి యాదవః। [అనిశం నదన్తః] గర్జన్తః [యైః] అమ్భోభిః, తోయైరిత్యర్థః, [ఉర్వీ సమన్తతః ప్లావయిష్యన్తి, తాని అమ్భాంసి పయోధేః, ఏకదేశాత్] ఏకకోణాత్ [నిభృతం] నిశ్చలం యథా తథా [పిబతో మేఘాన్, సః] హరిః [దదర్శ] ఏతేన సముద్రస్యాపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే॥౭౪॥

ఉద్ధృత్యేతి।—[మునీన్ద్రైః, తతః] వేదాత్ [అర్థమివ] వేదార్థమివ [మేఘైః] తతః [ఏవ] అమ్బురాశేరేవ [తోయముద్ధృత్య, సమ్ప్రణీతాః] కృతాః [అమ్బురాశిం, పతన్తౌః] ప్రవిశన్తీః [నదీః, వేదం] పతన్తీః [స్మృతీరివ] మన్వాదిసంహితా ఇవ [హరిరాలోకయామాస]। శ్రుతిమూలత్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్మృతీనామ్। తత్సంవాద ఏవ తత్సమ్ప్రవేశః। అనేకైవేయముపమా॥౭౫॥

విక్రీయేతి।—దిక్షు భవాని [దిశ్యాని] దిగన్తరానీతానీత్యర్థః। "దిగాదిభ్యో యత్" (౪।౩।౫౪ పాం) ఇతి యత్। [ఉరూణి] మహాన్తి [ధనాని] నానాద్రవ్యాణి [విక్రీయ] మూల్యేన దత్త్వా ఉత్తమలాభ ద్వైగుణ్యాదికం భజన్తీతి తాన్ [ఉత్తమలాభభాజః, తత్రత్యం] హైప్యమిత్యర్థః। "అవ్యయాత్త్యప్" (౪।౨।౧౦౪ పాం) ఇతి త్యప్। [అఫల్గు-

తరీషు తత్రత్యమఫల్గుభాణ్డం

సాంయాత్రికానావపతోఽభ్యనన్దత్॥౭౬॥

ఉత్పిత్సవోఽన్తర్నదభర్తురుచ్చై-

ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన।

పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజానివోచ్చిక్షిపిరే ఫణీన్ద్రాః॥౭౭॥

తమాగతం వీక్ష్య యుగాన్తబన్ధు-

ముత్సఙ్గశయ్యాశయమమ్బురాశిః।

భాణ్డమ్] అఫల్గు సారవత్। 'ఫల్గు, తుచ్ఛమసారఞ్చ' ఇతి యాదవః। భాణ్డం మూలధనం పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః। బణిఙ్మూలధనే పాత్రే భాణ్డం భూషాఽశ్వభూషయోః ఇతి వైజయన్తీ। [తరీషు] నోషు। 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరిః' ఇత్యమరః। "అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః" (ఉం ౩ పాం ౧౫౮ సూం) ఇత్యౌణాదిక ఈకారప్రత్యయః। [ఆవపతః] ఆదధతః। వపతేః శతృప్రత్యయః। [ద్వైప్యాన్] సముద్రద్వీపవాసినః। "హీపాదనుసముద్రం యఞ్" (౪।౩।౧౦ పాం) ఇతి యఞ్ప్రత్యయః। సంయాత్రా సమ్భూయ యాత్రా మా ప్రయోజనమేషాం తాన్ [సాంయాత్రికాన్] పోతవణిజః। 'సాంయాత్రికః పోతబణిక్' ఇత్యమరః। "ప్రయోజనమ్" (౫।౧।౧౦౯ పాం) ఇతి ఠక్। [అసౌ] హరిః [అభ్యనన్దత్]॥౭౬॥

ఉత్పిత్సవ ఇతి।—[నదభర్తుః] సముద్రస్య [అన్తః] అభ్యన్తరాత్ [ఉత్పిత్సవః] ఉత్పతితుమిచ్ఛన్తః। పతతేః సన్నన్తాదప్రత్యయః, "సని మీమా—"(౭।౪।౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఇసాదేశః। "అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య" (౭।౪।౫౮ పాం) ఇతి అభ్యాసలోపః। [ఫణీన్ద్రాః] సర్పాః [భక్త్యా, గరుడధ్వజస్య] హరేః [ధ్వజానివ, గరీయసా] అతిమహతా [నిశ్వసితానిలేన] ముఖమారుతేన [పయాంస్యుచ్చైః, ఉచ్చిక్షిపిరే] ఉత్క్షిప్తవన్తః। ఉత్పూర్వాత్ క్షిపేః స్వరితత్వాదాత్మనేపదమ్॥౭౭॥

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద-

ప్రసారితోత్తుఙ్గతరఙ్గబాహుః॥౭౮॥

ఉత్సఙ్గితామ్బుఃకణకో నభస్వా-

నుదన్వతః స్వేదలవాన్ మమార్జ।

తస్యానువేలం వ్రజతోఽధివేల-

మేలాలతాస్ఫాలనలబ్ధగన్ధః॥౭౯॥

ఉత్తాలతాలీవనసమ్ప్రవృత్త-

సమీరసీమన్తిత కేతకీకాః।

తమితి।—[అమ్బురాశిః, యుగాన్తవన్దుమ్] ఆపఇన్దమిత్యర్థః। [ఉమఙ్గ శయ్యాశయమ్] ఉమఙ్గ ఏవ శవ్యా తస్యాం శేతే, ఇతి తయోత్కమ్, "అధికరణే శేతః"(౩।౨।౧౫ పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। [ఆగతమ్] అభ్యాగతం [తం] హరి [వీక్ష్య, గురుప్రమోదప్రసారితాత్తఙ్గతరఙ్గవాహః। గురుణా ప్రమోదేన ప్రసారితా ఉత్తుఙ్గాస్తరఙ్గా ఏవ బాహవో యేన సః సన్ [ప్రత్యుజ్జగామేవ] సమ్మేలనార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా, రూపకఞ్చ॥౭౮॥

ఉత్సఙ్గేతి।—[ఉత్మఙ్గితామ్బుః కరణకః] ఉత్సఙ్గినః సంసర్గిణః కృతాః ఉత్మఙ్గితాః। "తత్కరోతి—"(గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః। ఉన్మఙ్గితాః అమ్బుఃకరణా యేనేతి "శేషాద్విభాషా" (౫।४।౧౫४ పాం) ఇతి కప్। [ఏలాలతాన్ప లనలధ్వగన్ధః] ఏలాలతానామ్ ఆస్పాలనేన మఙ్ఘర్షణేన బఞ్చగన్ధః ఏవం శిశిరమురభిః [ఉదన్వతాం నభవాన్] సముద్రస్య వాయుః అధివేలం। వేలాయామ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [వ్రజతః తస్య] హరః [స్వేదలవాన్, అనువేలం] ప్రతిక్షణమ్। యథార్థేఽవ్యయీభావః। [మమార్జ] జహార। 'వేలా కూలే చ జలధేర్వేలా తీరవికారయోః' ఇతి విశ్వః। కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౭౯॥

ఉత్తాలేతి—[చమూచరైః] చమృషు చరన్తీతి చమృచరాః సేనికాః "చరేష్ఠః"(౩।౨।౧౬ పాం) ఇతి టప్రత్యయః, తైః, (ఉత్తావతాౖస్తీవన-

ఆసేదిరే లావణసైన్ధవీనాం

చమూచరైః కచ్ఛభువాం ప్రదేశాః॥౮౦॥

లవఙ్గమాలాకలితావతంసా-

స్తే నారికేలాన్తరపః పిబన్తః।

ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః సముద్రా-

దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమీయుః॥౮౧॥

సమ్ప్రవృత్తసమౌగ్న్సమన్తితకేతకీకాః] ఉత్తాలేషు ఉన్నతేషు తాలీవనేషు సమ్ప్రవృత్తేన సమీరణేన మారుతేన సీమన్తితాః సీమన్తవత్యః కృతాః। సీమన్తశబ్దాన్మత్వన్తాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, ణావిష్ఠవద్భావే "విన్మతోర్లుక్" (౫।౩।౩౫ పాం)। తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। [లావణసైన్ధవీనాం] లవణసిన్ధోరిమాః లావణసైన్ధవ్యః। "తస్యేదమ్ "(౪।౩।౧౨౦ పాం) ఇత్యణ్, "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ" (౭।౩।౧౯ పాం) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। తాసాం [కచ్ఛభువామ్] అనూపభ్రమీనామ్। 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః' ఇత్యమరః। [ప్రదేశాః] దేశాః [ఆసేదిరే] ప్రాప్తాః। సీదతేః కర్మణి లిట్। అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలఙ్కారౌ। ఓజః-శ్లేషసౌశబ్దసౌకుమార్యాద్యనేకగుణసమ్పత్తిః స్పష్టా॥౮౦॥

లవఙ్గే తి।—[లవఙ్గమాలాకలితావతంసాః] లవఙ్గమాలాభిః లవఙ్గకుసుమమాల్యైః కలితావతంసాః కృతభూషణాః। [నారికేలాన్తః] నారికేలాన్తరిత్యవ్యయమ్। నారికేలాభ్యన్తర ఇత్యర్థః। [అపః] ఇతి పృథక్ పదమ్। సమాసే "ఋక్పూరప్—"(౫।౪।౭౪ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తప్రసఙ్గాత్। [పిబన్తః, ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః] ఆస్వాదితాః భక్షితాః ఆర్ద్రకముకాఆర్ద్రవృగీఫలాని యైస్తే। 'ఘోణ్టా తు పూగః క్రముకః' ఇత్యమరః। [తే] చమూచరాః [సముద్రాత్, అభ్యాగతస్య] అతిథేః। ప్రతిపత్తిం] గౌరవం, సత్కారమిత్యర్థః, [ఈయుః]। 'ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేర్విశేషణగత్యా అవతంసకలనాది-

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురఙ్గజన్మనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా।

పరిచలతో బలానుజబలభ్య పురః సతతం ధృతశ్రియ-

శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధేశ్చ తదాఽభవదన్తరం మహత్॥౮౨॥

ఇతి శ్రీమాఘకృతీ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

పురీప్రస్థానవర్ణనం నామ తృతీయః సర్గః॥౩॥

పదార్థహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। తేన సముద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌపమ్యప్రతీతేరలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౮౧॥

తురగేతి।—[పరితః, తురగశతాకులస్య] తురంగశతైరాకులస్య, అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః। [ప్రతిపథం] ప్రతిమార్గమ్। సమాసాన్తః। [ప్రమథితభృభృతః] ప్రమథితాః క్షుస్మాః భృభృతో రాజానో గిరయశ్చ యేన తస్య, న తు స్వయం కేనాపి మథితస్యేతి భావః। [సతతం] ధృతా శ్రీః శోభా రమా చ యేన తస్య [ధృతశ్రియః, పురః] అగ్రే నగరాధా [పరిచలతః] పరిగచ్ఛతః [బలానుజబలస్య] బలో రామస్తదనుజస్య హరేర్బలస్య సైన్యస్య। 'బలం సైన్యే బలో గమే' ఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః। [పరం] కేవలమ్; ఏకస్యైవ తురఙ్గస్య జన్మ జన్మమాత్రం యస్మాత్ తస్య [ఏకతురఙ్గజన్మనః]।ఏకోఽపి జాత ఏవ న తు అస్తీతి భావః। [మహీభృతా మన్దరాద్రిణా రాజ్ఞా చ [మథితస్య] న తు స్వయం కస్యాపి మథితా [భృశం] సతతం [చిరవిగతశ్రియః]। ఉత్పత్త్యనన్తరమేవాస్యాః హరిస్వీకరణాదితి భావః। [జలనిధేశ్చ, తదా] ప్రస్థానసమయే మహదన్తరం] దూరగమనాదినా వ్యవధానం ఉక్తరీత్యా మహత్తారతమ్యఞ్చ [అభవత్]। అత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాజ్జలధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః। పఞ్చకావలీ వృత్తమ్। 'నజభజజా జరో నరపతే కథితా భువి పఞ్చకావలీ' ఇతి లక్షణాత్; ధృతశ్రీవృత్తమితి కశ్చిత్—"నభజపురరూకతా జజజరా రచితా భువి రుద్రదిపతిః" ఇతి లక్షణాత్॥౮౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే
మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యేతృతీయః సర్గః॥౩॥

చతుర్థః సర్గః

నిశ్వాసధూమం సహ రత్నభాభి-
ర్భిత్త్వోత్థితం భూమిమివోరగాణామ్।
నీలోపలస్యూతవిచిత్రధాతు-
మసౌ గిరిం వైవతకం దదర్శ॥౧॥

గుర్వీరజస్రం దృషదః సమన్తా-
దుపర్యుపర్యమ్బుముచాం వితానైః।

నిశ్వాసేతి।—[నీలోపలస్యూతవిచిత్రధాతుం] నీలోపలైరిన్ద్రనీలమణిభిః స్యూతాః ప్రీతాః విచిత్రా నానావర్ణాః ధాతవో గైరికాదయో యస్య తమ్, అత ఏవ [రత్నభాభిః] మణిప్రభాభిః [సహ, భూమిం భిత్త్వా ఉత్థితమ్] ఊర్ధ్వ నిర్గతమ్ [ఉరగాణాం నిశ్వాసధూమమివ] ఫూత్కారవాష్పమివ స్థితం రైవతకం] రైవతకాఖ్యం [గిరిమ్, అసౌ] హరిః [దదర్శ]। స్యూతేతి।—సౌవ్యతేః కర్మణి క్తః। "చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ"(౬।౪।౧౯ పాం) ఇత్యూడాదేశే యణాదేశః। అత్ర గిరేర్విశిష్టవర్ణనీయత్వేన విశిష్టధూమత్వోత్ప్రేక్షణాద్గుణనిమిత్తజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా। సర్గేఽస్మిన్నానావృత్తాని, తత్రాదావష్టాదశోపజాతయః, తల్లక్షణం వృతమ్ అతీతానన్తరసర్గాదౌ। అత్ర ఆ సర్గసమాప్తేగిరివర్ణనమేవ॥౧॥

గిరిం దదర్శేత్యుక్తమ్; కీదృగసౌ గిరిః?—ఇత్యాకాఙ్క్షాయామేకాన్వయేనాష్టాభిర్విశినష్టి, గుర్వ్యారితి।—[గుర్వ్యః] మహతీః [దృషదః] శిలాతటీరిత్యర్థః। 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలా దృషత్' ఇత్యమరః। [ఉపయ్ర్యుపరి] దృషదాం సమీపే, ఉపరిప్రదేశే ఇత్యర్థః। "ఉపర్యధ్యధసః సామీప్యే" (౮।౧।౭ పాం) ఇతి ద్విర్భావే తద్యోగాత్ ద్వితీయేతి। యథాహ

విన్ధ్యాయమానం దివసస్య భర్తు-
ర్మార్గం పునారోద్ధుమివోన్నమద్భిః॥౨॥

క్రాన్తం రుచా కాఞ్చనవప్రభాజా

నవప్రభాజాలభృతాం మణీనామ్।

శ్రితం శిలాశ్యామలతాఽభిరామం

లతాభిరామన్త్రితషట్పదాభిః॥౩॥

వామనః,—" ఉపర్యాదిషు సామీప్యే హిరుక్తేషు ద్వితీయా" ఇతి (౨ అధ్యా ౫ అధిం ౧౬ సూం)। [సమన్తాదజస్రమున్నమద్భిః] దేశకాలావిచ్ఛేదనోత్పతద్భిరిత్యర్థః; అత ఏవ త్రైః [అమ్బుముచాం వితానైః] మేఘవృన్దంర్నిమిత్తైః [దివసస్య భర్తుః] సూర్య్యస్య [మార్గ, పునారోడుమ్]। సంహితాయాం "రో రి" (౮।౩।౧౪ పాం) ఇతి రలోపః। "ఢ్రలోపే—" (౬।౩।౧౧౧ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [విన్ధ్యాయమానమివ। విన్ధ్యవదాచరన్తం, తద్వద్వర్ద్ధమానమివ స్థితమిత్యర్థః। ఆచారే క్యజన్తాల్లటః శానజాదేశః। అత్ర విచ్ఛిన్నమేఘోనమనేన విన్ధ్యాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్ క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౨॥

కాన్తమితి।—పునః। [నవప్రభాజాలభృతాం] నవాని ప్రభాజాలాని బిభ్రతీతి నవప్రభాజాలభృతః తేషాం [మణీనాం] సమ్బన్ధిన్యా [కాఞ్చనవప్రభాజా] స్వణసానుప్రసృతయా [రుచా] దోప్తా। [క్రాన్తం] వ్యాప్తం। పునః, [శిలాశ్యామలతాఽభిరామం] శిలానాం మేచకోపలానామ్ ఇన్ద్రనీలానాం వా శ్యామలతయా శ్యామలినా అభిరామం, తథా [ఆమన్త్రితషద్ పదాభిః] మకరన్దపూరితత్వాద ఇతభృఙ్గాభిః [లతాభిః, శ్రితం] వ్యాప్తమ్। ఇతః పరం ద్వాన్తరమేకం యమకం వక్షతి। తత్ర తదేవాలఙ్కారః। అర్థాలఙ్కారస్త్వభ్యుచ్చేయ ఇతి యథాసమ్భవమత్వమ్। యమకలక్షణన్త్వాచార్య్యదణ్డినోక్తమ్,—"అవ్యపేతవ్యపేతాత్మా వ్యావృత్తిర్వర్ణసంహతః। యమకం తచ్చ పాదానామాదిమధ్యాన్తగోచరమ్॥ఏకద్విన్త్రితుష్పాద-యమకానాం ప్రకల్పనా। ఆదిమధ్యాన్తమధ్యాన్త-

సహస్రసఙ్ఖ్యైర్గగనం శిరోభిః

పాదైర్భువం వ్యాప్య వితిష్ఠమానమ్।

విలోచనస్థానగతోష్ణరశ్మి-

నిశాకరం సాధు హిరణ్యగర్భమ్ ॥౪॥

క్వచిజ్జలాపాయవిపాణ్డురాణి
ధౌతోత్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని।
అభ్రాణి బిభ్రాణముమాఽఙ్గసఙ్గ-
విభక్తభస్మానమివ స్మరారిమ్ ॥౫॥

మధ్యాద్యాద్యన్తసర్వతః॥అత్యన్తబహవస్తేషాం భేదాః సమ్భేదయోనయః। సుకరా దుష్కరాశ్చైవ దర్శ్యన్తే తేఽత్ర కేచన॥" ఇతి॥౩॥

సహస్రేతి।—సహస్రమితి సంఖ్యా యేషాం తైః [సహస్రసఙ్ఖ్యైః, శిరోభిః] శిఖరైః, శీర్షైశ్చ, [గగనం] తథా తత్సఙ్ఖ్యైః [పాదైః] ప్రత్యన్తపర్వతైశ్చరణైశ్చ। [భువం వ్యాప్య, వితిష్ఠమానమ్] అవతిష్ఠమానమ్, "సమవప్రవిభ్యః స్థః"(౧।౩।౨౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। [విలోచనస్థానగతోష్ణరశ్మినిశాకరం] విలోచనయోర్యత్ స్థానం యోగ్యదేశః తద్గతావుష్ణరశ్మినిశాకరౌ యస్య తమ్, అన్యత్ర,—నేత్రీకృతార్కేన్దుమిత్యర్థః। అతః [సాధు] సత్యం [హిరణ్యగర్భం] బ్రహ్మాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా, 'సహస్రశీర్షా' (శుక్లం యజుం ౩౧అధ్యాం ౧కం ౧మన్త్రః) ఇత్యాదిశ్రుతేరితి భావః। హిరణ్యగర్భం నిధిగర్భశ్చ॥౪॥

క్వచిదితి। పునః [క్వచిత్] ఏకదేశే [జలాపాయ్యావిపాణ్డురాణి] జలానామపాయేనాపగమేన విపాణ్డురాణి శుభ్రాణి, అత ఏవ [ధౌతోత్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని] ధౌతం క్షాలితం యదుత్తరీయం తత్ప్రతిమా తత్సమా ఛవిర్యేషాం

ఛాయాం నిజస్త్రీచటులాలసానాం
మదేన కిఞ్చిచ్చటులాఽలసానామ్।
కుర్వాణముత్పిఞ్జలజాతపత్త్రై-
ర్విహఙ్గమానాం జలజాతపత్త్రైః॥౬॥

స్కన్ధాధిరూఢోజ్జ్వలనీలకణ్ఠా-

నుర్వీరుహః శ్లిష్టతనూనహీన్ద్రైః।

ప్రనర్త్తితానేకలతాభుజాగ్రాన్

రుద్రాననన్తానివ ధారయన్తమ్॥౭॥

తాని, [అభ్రాణి] మేఘాన్ [బిభ్రాణం] దధానమ్। భృఞః కర్త్తరి శానచ్। అత ఏవ [ఉమాఽఙ్గసఙ్గవిభక్తభస్మానమ్] ఉమాయాః పార్వత్యాః అఙ్గమఙ్గేనార్ద్ధభాగేన విభక్తమ్ ఏకభాగస్థాపితం భస్మ యస్య తం [స్మరారిం] హరమ్ [ఇవ] స్థితమిత్యుపమాఽలఙ్కారః॥౫॥

ఛాయామితి।—పునః నిజస్త్రీణాం చటుషు ప్రియవచనేషు లాలమాః లోలుపాః। “లోలుపో లోలుభో లోలో లమ్పటో లాలసోఽపి చ' యాదవః। తేషాం [నిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన, కిఞ్చిత్] ఈషత్, చటులాశ్చపలాస్తే అలసాశ్చ। విశేషణయోరపి మిథో విశేష్యభావవివక్షయా విశేషణసమాసః। తేషాం [చటులాఽలసానాం, విహఙ్గమానాం] హంసాదీనామ్; ఉత్పిఞ్జలాని జాతాని ఉత్పిఞ్జలజాతాని, పూర్వవత్ సమాసః, తాని పత్రాణి యేషాం తైః [ఉత్పిఞ్జలజాతపత్రైః] ఉత్పిఞ్జరీభృతదలైరిత్యర్థః। రలయోరభేదః। [జలజాతపత్రైః] జలజైరేవాతపత్రైః [ఛాయాం కుర్వాణమ్]। ఏతేన మహతీ కమలాకరసమృద్ధిర్వ్యజ్యతే। యమకరూపకయోః సఙ్కరః॥౬॥

స్కన్ధేతి।—పునః [స్కన్ధాధిరూఢోజ్జ్వలనీలకణ్ఠాన్] స్కన్ధం ప్రకాణ్డమధిరూఢాః ఉజ్జ్వలా నీలకణ్ఠా మయూరా యేషాం తాన్; అన్యత్ర,—స్కన్ధాధిరూఢాః అంసస్థితాః నీలాః కణ్ఠా యేషాం తాన్। 'అంసప్రకాణ్డయోః

విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూరాః

కపోలభిత్తీరివ లోధ్రగౌరీః।

నవోలపాలఙ్కృతసైకతాభాః

శుచీరపః శైవలినీర్దధానమ్॥౮॥

రాజీవరాజీవశలోలభృఙ్గ

ముష్ణన్తముష్ణాన్తతిభిస్తరుణామ్।

స్కన్ధః' ఇతి విశ్వః। [అహీన్ద్రైః, శ్లిష్టతనూన్] వ్యాప్తదేహాన్; ఏకత్ర,—తదావామత్వాత్, అన్యత్ర—తద్భూషణత్వాచ్చేతి భావః। [ప్రనర్తితానేకలతాభుజాగ్రాన్। ప్రనర్తితాని అనకలతానామేవ భుజానాం లతానామివ చ భుజానామ్ అగ్రాణి యేషాం తాన్ అత ఏవ [అనన్తాన్] అసఙ్ఖ్యాన్ [రుద్రానివ] స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా। [ఉర్వీరుహః] వృక్షాన్ [ధాగ్యన్తమ్] ఉద్వహన్తమ్॥౭॥

విలమ్బీతి।—[విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూగః] విలమ్బినో నోలోత్పలాన్యేవ కర్ణపూరాః కర్ణావతంసా యాసాం తాః, [లోధ్రగౌరీః] లోధ్రేణ లోధ్రరజసా గౌరీవదాతాః। "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (౪।౧।౪౧ పాం) ఇతి జీష్। కపోలభిత్తైః] స్త్రీణాం గణ్డస్థలీః [ఇవ] స్థితాః! ఉపమాఽన్తరమాహ,—[నవోలపాలఙ్కృతమైకతామాః] నవా ఉలపా వల్వజతృణాని। 'ఉలపా వల్వజాః ప్రోక్తాః' ఇతి విశ్వః। తైరలఙ్కృతానాం మైకతానామ్ ఆభేవ ఆభా యామాం తాః। కుతః?—[శుచీః] శుద్ధాః శేవలినోః] శైవలవతోః [అపో దధానమ్]। శుచిత్వశైవలిత్వాభ్యాం విమ్బప్రతివిమ్బభావేనోపమాద్ధయమ్॥౮॥

గజీవేతి।—పునః రాజీవరాజీనాం పద్మపక్తీనాం వశా అధౌనాః లోలాశ్చలా భృఙ్గా యస్మిన్ తం। [రాజీవరాజీవశలోలభృఙ్గం తరూణాం,

కాన్తాలకాన్తా లలనాః సురాణాం
రక్షోభిరక్షోభితముద్వహన్తమ్॥౯॥

ముదే మురారేరమరైః సుమేరో-
రానీయ యస్యోపచితస్య శృఙ్గైః।
భవన్తి నోద్దామగిరాం కవీనా-
ముచ్ఛ్రాయసౌన్దర్యగుణా మృషోద్యాః॥౧౦॥

తతిభిః] సఙ్ఘైః [ఉష్ణమ్] ఆతపం। [ముష్ణన్తం] హరన్తం, కాన్తాః రమ్యా అలకాన్తాశ్చూర్ణకున్తలాగ్రాణి యాసాన్తాః [కాన్తాలకాన్తాః]। 'అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః' ఇత్యమరః।

[సురాణాం, లలనాః] స్త్రియోఽప్సరసః [రక్షోభిః] రాక్షసైః [అక్షోభితమ్] అనభిభృతం యథా తథా [ఉద్వహన్తమ్]॥౯॥

నన్వల్పీయానయం కశ్చిద్రైవతకో నామ శిలోచ్చయః కథమియద్వర్ణ్యత? ఇతి శఙ్కాం నిరస్యతి, ముద ఇతి।—[మురారే, సుదే] సన్తోషాయ [అమరైః] కర్తృభిః [సుమేరోః శృఙ్గైః] కరణైః [ఆనీయ, ఉపచితస్య] వర్ద్ధితస్య, ఆనీతైః శృఙ్గైరుపచితస్యేత్యర్థః। ఉపచయే కరణానాం శృఙ్గాణామర్థాదానయనకర్మత్వమ్। [యస్య] శైలస్య [ఉచ్ఛ్రాయసౌన్దర్య్యగుణాః] ఉచ్ఛ్రాయః ఔన్నత్యం, సౌన్దర్య్యఞ్చ తయోః గుణా ఉత్కర్షాః [ఉద్దామగిరాం] ప్రగల్భవాచాం [కవీనాం] మృషా ఉద్యన్త ఇతి [మృషోద్యాః] మిథ్యావాచ్యాః [న భవన్తి।మేరుశృఙ్గేషు సర్వ్వగుణసమ్భవాదితి భావః। "రాజసూయసూర్య్యమృషోద్య—"(౩।౧।౧౧౪ పా౦) ఇత్యాదినా వదేః క్యబన్తో నిపాతః। ఉత్కృష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయ ఇతి ఘఞన్తేనోపసర్గస్య సమాసః, నతృపసృష్టాత్ ఘఞ్ప్రత్యయః, "శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే" (౩।౩।౨౪ పా౦) ఇతి నియమాత్।ముద ఇత్యాది శ్లోకసప్తకే యచ్ఛబ్దస్య "దృష్టోఽపి శైలః సః" ఇత్యనేనాన్వయః। మేరుశృఙ్గసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధవర్ణనాదతిశయోక్తిః॥౧౦॥

యతః పరార్ఘ్య్యాని భృతాన్యనూనైః
ప్రస్థైర్ముహుర్భూరిభిరుచ్ఛిఖాని।
ఆఢ్యాదివ ప్రాపణికాదజస్రం
జగ్రాహ రత్నాన్యమితాని లోకః॥౧౧॥

అఖిద్యతాసన్నముదగ్రతాపం
రవిన్దధానేఽప్యరవిన్దధానే।
భృఙ్గావలిర్యస్య తటే నిపీత-
రసా నమత్తామరసా న మత్తా॥౧౨॥

యత ఇతి।–[లోకః, పరార్ఘ్యాని శ్రేష్ఠాని [అనూనైః] మహద్భిః [భూరిభిః] ప్రభృతైః। 'ప్రభృతం ప్రచురం ప్రాజ్యం భూరి' ఇత్యమరః। [ప్రస్థైః] సానుభిర్మానవిశేషైశ్చ। 'ప్రస్థోఽస్త్రీ

సానుమానయోః' ఇత్యమరః। [భృతాని] సమ్భృతాని మితాని చ [ఉచ్చిఖాని] ఉద్రశ్మీని [అమితాని] అపరిమితాని [రత్నాని, యతః] శైలాత్ [ఆఢ్యాత్ ధనికాత్। 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ' ఇత్యమరః। [ప్రాపణికాత్] ప్రపణో వ్యవహారః ప్రయోజనమస్య ప్రాపణికో బణిక్, తదస్య “ప్రయోజనమ్” (౫।౧।౧౦౯ పాం) ఇతి ఠఞ్। ‘పణ్యాజీవాః ప్రాపణికా వైదేహా నైగమాశ్చ తే। వణిజః’ ఇతి వైజయన్తీ। తస్మాత్ [ఇవ, అజస్రం ముహుః జగ్రాహ]। ఉపమాఽలఙ్కారః శ్లేషశ్చ॥౧౧॥

అఖిద్యతేతి।–[ఆసన్నమ్] ఔన్నత్యాత్సన్నిహితమ్ అత ఏవ [ఉదగ్రతాపం] దుఃసహతాపం [రవిం దధానేఽపి అరవిన్దధానే। ఇతి విరోధః। అవిన్దానాం ధానే నిధానం ఇతి పరిహారః। ధీయతేఽస్మిన్నితి ధానమ్। అధికరణే ల్యుట్। శబ్దశ్లేషమూలో విరోధాలఙ్కారః। [యస్య] గిరేః [తటే, నిపీతరసా] నితరాం పీతమకరన్దా, నమన్తి తామరసాని పఙ్కేరుహాణి భారభూతయా యయా సా [నమత్తామరసా]। ‘పఙ్కేరుహం తామరసమ్’ ఇత్యమరః। అత ఏవ [మత్తా భృఙ్గావలిః, నాఖిద్యత] న ఖిన్నా। ఖిదేర్దైవాదికాత్

యత్రాధిరూఢ్ేన మహీరుహోచ్చై-

రున్నిద్రపుష్పాక్షిసహస్రభాజా।

సురాధిపాధిష్ఠితహస్తిమల్ల-

లీలాం దధౌ రాజతగణ్డశైలః॥౧౩॥

విభిన్నవర్ణా గరుడ్ాగ్రజేన

సూర్యస్య రథ్యాః పరితః స్ఫురన్త్యా।

రత్నైః పునర్యత్ర రుచా రుచం స్వా-

మానిన్యిరే వంశకరీరనీలైః॥౧౪॥

కర్త్రరి లఙ్। అత్యన్తసూర్యసన్నిధానేఽప్యరవిన్దాకరవిహారాత్ మధుకరాస్తాపం నాపురిత్యర్థః॥౧౨॥

యత్రేతి।—[యత్ర] శైలే [రాజతగణ్డశైలః] రజతస్య వికారో రాజతః। “ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్"(౪।౩।౧౫౪ పాం) ఇత్యఞ్ప్రత్యయః। స చాసౌ గణ్డశైలశ్చ। 'గణ్డశైలాస్తు చ్యుతాః స్థూలోపలా గిరేః' ఇత్యమరః। [ఉన్నిద్రపుష్పాక్షిమహస్రభాజా] ఉన్నిద్రాణి వికమితాని పుష్పాణి అక్షిణివేత్యుపమితసమాసః। తేషాం మహస్రం భజతీతి తద్భాజా [అధిరూఢ్ఃేనోచ్చైః, మహిరుహా] వృక్షేణ [సురాధిపాధిష్ఠితహస్తిమల్లలీలాం సురాధిపన దేవేన్ద్రేణ అధిష్ఠితో యో హస్తీ మల్ల ఇవ తస్యైరావతస్య లీలాం శోభాం [దధౌ]। ఐరావతస్య ధావల్యాదితి భావః। ‘హస్తిమల్లోఽభ్రమాతఙ్గే హస్తిమల్లీ వినాయకే' ఇతి విశ్వః। అత్ర లోలామివ లోలామిని సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలఙ్కారః॥౧౩॥

విభిన్నే తి।—[గరుడాగ్రజేన] అరూణేన [విభిన్నవర్ణాః] అన్యథాకృతవర్ణాః, అరుణిమానమాపాదితా ఇత్యర్థః। [సూర్యస్య] సమ్బన్ధినో రథం వహన్తీతి [రథ్యాః] రథాశ్వాః “తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్” (౪।౪।౭౬ పాం)

యత్రోజ్ఘితాభిర్ముహురమ్బువాహై:

సమున్నమ ద్భిర్న సమున్నమిద్భః।

వనం బబాధే విషపావకోత్థా

విపన్నగానామవిపన్నగానామ్॥౧౫॥

పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [యత్ర] శైలే [వంశకరీరనీలైః] వంశాఙ్కురశ్యామైః [రత్నైః] మరకతైరిత్యర్థః। ‘వంశాఙ్కురే కరీరోఽస్త్రీ’ ఇత్యమరః। వంశశబ్దస్యామ్లానతా హేతోరలూనతాయాః ప్రతిపత్త్యర్థత్వాదపౌనరుక్త్యమ్। అత ఏవేకార్థపదమప్రయోజ్యమిత్యుక్త్వా కరికలభకర్ణావతంసాదిషు ప్రతిపత్తివిశేషకరేషు న దోష ఇత్యాహ వామనః,—“న విశేషశ్చేత్” ఇతి (౨అధిం ౨అధ్యాం ౧౨సూం)। [పరితః స్ఫురన్త్యా, రుచా] స్వప్రభయా కరణేన [పునః, స్వాం రుచం] నిజహరితవర్ణమేవ [అనిన్యిరే] ఆనీతాః। నయతేర్ద్వికర్మకత్ ప్రధానం కర్మాణి లిట్। 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్' ఇతి వచనాత్। అత్ర విభిన్నవర్ణా ఇత్యేకస్తద్గుణః। రథ్యానాం స్వగుణత్యాగేన గరుడాగ్రజగుణగ్రహణాత్ పునస్తత్త్యాగేన మరకతగుణగ్రహణదపరస్తు గుణస్తదుపజీవీతి సజాతీయయోః సఙ్కరః; తేన గిరేః సూర్యమణ్డలపర్యన్తమౌన్నత్యం వస్తు వ్యజ్యతే;—“తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణగ్రహః”॥౧౪॥

యత్రేతి।—[యత్ర] శైలే [సమున్నమద్భిః] సముత్పతద్భిః। అమ్బువాహైః, ఉజ్ఝితాభిః! త్యక్తాభిః [అద్భిర్ముహుః, సమున్నం] సమ్యక్ ఉన్న' క్లిన్న', మిక్తమిత్యర్థః। 'ఉన్దో క్లేదనే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః "నుదవిద—'(౮౨౹౬ పాం) ఇత్యాదినా నిష్ఠానత్వమ్। విపన్నగా విగతసర్పా న భవన్తీత్యవిపన్నగాః, సపన్నగా ఇత్యర్థః। తేషామ్ [అవిపన్నగానాం, నగానాం] వృక్షాణాం [వనం, విషపావకోన్యా] విషాగ్నిసముత్థా [విపద్] ఆపత్ [న బబాధే] నిత్యం వర్షాఽనుషఙ్గాద్విషాగ్నిక్షోభో వృక్షాణామకిఞ్చిత్కర ఇతి భావః॥౧౫॥

ఫలద్భిరుష్ణాంశుకరాభిమర్శాత్

కార్శానవం ధామ పతఙ్గకాన్తైః।

శశంస యః పాత్రగుణాద్గుణానాం

సఙ్క్రాన్తిమాక్రాన్తగుణాతిరేకామ్॥౧౬॥

దృష్టోఽపి శైలః సః ముహుర్మురారే-

రపూర్వవద్విస్మయమాతతాన।

క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి

తదేవ రూపం రమణీయతాయాః॥౧౭॥

ఫలద్భిరితి।—[యః] శైలః [ఉష్ణాంశుకరాభిమర్శాత్] అర్కకరసమ్పర్కాత్, కృశానోరిదం [కార్శానవమ్] ఆగ్నేయం [ధామ] తేజః [ఫలద్భిః] ఉద్గిరద్భిః అగ్నికరసామర్థ్యాభివ్యఞ్జకైరితి భావః। [పతఙ్గకాన్తైః] సూర్యకాన్తైః దృష్టాన్తభృత్రైరితి భావః। [గుణానాం, సఙ్క్రాన్తిమ్] అన్యత్ర,— సఙ్క్రమణం సఙ్క్రాన్తగుణానిత్యర్థః। [పాత్రగుణాత్] ఆధారగుణసహకారాత్ [ఆక్రాన్తగుణాతిరేకామ్] ఆక్రాన్తః ప్రాప్తో గుణాతిరేకః కార్యవిశేషాధానరూపీ గుణోత్కర్షో యయా తాం [శశంస] ప్రతిపాదయామాస। అర్కత్విషాం సర్వత్ర సఙ్క్రమణావిశేషేఽపి సూర్యకాన్తేష్వేవ జ్వలనజననదర్శనాత్ సర్వత్రాపి సఙ్క్రమ్యకారిణాం గుణానామాధారగుణసహకారాత్ కార్యవిశేషాధాయకత్వతి నిశ్చయోఽత్రైవ జాయత ఇత్యర్థః। తతశ్చ సహకారశక్తివిరహిణౌ సహజశక్తిరనుపకారిణీతి భావః। వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౧౬॥

దృష్టోఽపీతి।—[ముహుర్దృష్టోఽపి స శైలో మురారేః] అపూర్వేణాదృష్టపూర్వేణ తుల్యమ్ [అపూర్వవత్] “తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః” (౫।౧।౧౧౫పాం) ఇతి వతిః। [విస్మయమాతతాన] అతిరమణీయత్వాదితి భావః। తథా

ఉచ్చారణజ్ఞోఽథ గిరాం దధాన-

ముచ్చా రణత్పక్షిగణాస్తటీస్తమ్।

ఉత్కన్ధరం ద్రష్టుమవేక్ష్య శౌరి-

ముత్కన్ధరం దారుక ఇత్యువాచ॥౧౮॥

ఆచ్ఛాదితాయతదిగమ్బరముచ్చకైర్గా-

మాక్రమ్య సంస్థితముదగ్రవిశాలశృఙ్గమ్।

హి,—[క్షణే క్షణే] ప్రతిక్షణమ్। వీప్సాయాం ద్విర్భావః। [నవతామ్] అపూర్వవద్భావమ్ [ఉపైతి] ఇతి [యత్, తత్] నవత్వోపగమనమ్ [ఏవ రమణీయతాయాః, రూపం] స్వరూపం, లక్షణమిత్యర్థః। అత్ర రమణీయత్వలక్షణస్య వాక్యార్థస్య విస్మయే హేతుత్వసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౧౭॥

ఉచ్చారణజ్ఞ ఇతి।—[అథ] హరివిస్మయానన్తరం [గిరాం] వాక్యానాముచ్చారణం జానాతీతి [ఉచ్చారణజ్ఞః] ఉక్తికుశలః। “ఆతోఽనుపసర్గే కః”(3।౨।3పాం) ఇతి కప్రత్యయః, న “ఇగుపధ—” (3।౧।౧3౫పాం) ఇత్యాదినా “ఆకారాదనుపపదాత్కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధేన” ఇతి వచనాత్। [దారుకః] కృష్ణసారథిః [ఉచ్చాః] ఉన్నతాః, రణన్తః శబ్దాయమానాః పక్షిగణాః యాసు తాః [రణత్పక్షిగణాస్తటీర్దధానం, తం] పూర్వోక్తం ధరతీతి [ధరం] పర్వతమ్। పచాద్యచ్। ‘అహార్యధరపర్వతాః’ ఇత్యమరః। [ద్రష్టుమ్, ఉత్కమ్] ఉత్సుకమ్। “ఉత్క ఉన్మనాః” (౫।౨।౮౦ పాం) ఇతి నిపాతః। [ఉత్కన్ధరమ్] ఔత్సుక్యాదుత్రమితకన్ధరం [శౌరిమవేక్ష్య ఇతి। వక్ష్యమాణక్రమేణ [ఉవాచ]। “న హీఙ్గితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతి” ఇతి భావః॥౧౮॥

ఇతః ప్రభృతి యమకానన్తరశ్లోకేషు వసన్తతిలకావృత్తం నియమేనాహ, ఆచ్ఛాదితేతి।— [ఆచ్ఛాదితాయతదిగమ్బరమ్] ఆచ్ఛాదితాన్యావ్యాప్తాని ఆయతాని దీర్ఘాణి దిశోఽమ్బరం ఖఞ్చ దిగమ్బరాణి యేన తమ్, అన్యత్ర-

మూర్ధ్ని స్ఫురత్తుహినదీధితికోటిమేన-

ముద్వీక్ష్య కో భువి న విస్మయతే నగేశమ్?॥౧౯॥

ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జా-

వహిమరుచౌ హిమధామ్ని యాతి చాస్తమ్।

వహతి గిరిరయం విలమ్బిఘణ్టా-

ద్వయపరివారితవారణేన్ద్రలీలామ్॥౨౦॥

ఆచ్ఛాదితం వసితమాయతం దిగేవామ్బరం వాసో యేన తం తథోక్తమ్। [ఉచ్చకైః ఉన్నతాం, తథా [గాం] భువమ్ [ఆక్రమ్య] వ్యాప్య [సంస్థితమ్]; తథా [ఉదగ్రవిశాలశృఙ్గమ్] ఉదగ్రాణి ఉన్నతాని విశాలాని చ శృఙ్గాణి శిఖరాణి యస్య తమ్, అన్యత్ర—ఉదగ్రే విశాలే శృఙ్గే విషాణే యస్య తమ ఉచ్చకైః ఉన్నతం గాం వృషభమ్ ఆక్రమ్య,అధిష్ఠాయ సంస్థితమిత్యర్థః;'శృఙ్గం విషాణే శిఖరం' ఇతి 'గౌః స్వర్గే వృషభే రశ్మౌ వజ్రే చన్ద్రమసి స్మృతః। అర్జునీనేత్రదిగ్బాణభృవాగ్వాగ్వారి గౌర్మతా॥' ఇతి చ విశ్వః। [మూర్ధ్ని] శిఖరే, అన్యత్ర,—శిరసి, [స్ఫురత్తు హినదీధితికోటిం] స్ఫురన్తీ తుహినదీధితరిన్దోః కోటిః రశ్మిః, కలా చ యస్య తమ్, [ఏనం, నగేశం] నగశ్రేష్ఠం రైవతకం కైలాసనాయకమీశ్వరఞ్చ [ఉద్వీక్ష్య, భువి కో న విస్మయతే?] సర్వోఽపి విస్మయత ఇత్యర్థః। నేయం తుల్యయోగితా, ప్రకృతాంప్రకృతవిషయే తదనుత్యానాత్। నాపి సమాసోక్తిః, తస్యా విశేషణసామ్యజీవిత్వాత్। నాపిశ్లేషః, ఉభయశ్లేషే విశేష్యశ్లేషయోగాత్; తస్మాత్ ప్రాకరణికార్థమాత్రపర్యవసితాభిధావ్యాపారేణాపి శబ్దేనార్థాన్తరధీకృద్ధనిరిత్యాహః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే,—'అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియన్త్రితే। సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరఞ్జనమ్॥' ఇతి। వృత్తలక్షణన్తు—'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజాజగౌ గః' ఇతి॥౧౯॥

ఉదయతీతి।—వితతా ఊర్ధ్వాశ్చ రశ్మిరజ్జవీ రశ్మయో రజ్జవ ఇవ యస్య తస్మిన్ [వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌ, అహిమరుచౌ] మూర్యే [ఉదయతి] ఉదయ-

వహతి యః పరితః కనకస్థలీః

సహరితా లసమాననవాంశుకః।

అచల ఏష భవానివ రాజతే

స హరితాలసమాననవాంశుకః॥౨౧॥

పాశ్చాత్త్యభాగమిహ సానుషు సన్నిషస్మాః

పశ్యన్తి శాన్తమలసాన్ద్రతరాంశుజాలమ్।

మానే। "అయ గతౌ" ఇతి స్వరితతం కేచిదిచ్ఛన్తి, తతః శతరి సప్తమీ। తథా వితతీర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌ [హిమధామ్ని] చన్ద్రే [చ,అస్తం యాతి] అస్తమయమానే। యాతేః శతరి సప్తమీ। [అయం గిరిః, విలమ్బిఘణ్టాద్వయపరివారితవారణేన్ద్రలీలాం] విలమ్బినా విశేషం లమ్బమానేన ఘణ్టాద్వయేన పరివారితస్య వేష్టితస్య వారణేన్ద్రస్య లీలాం శోభాం [వహతి]। అత్ర లీలామివ లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపానిదర్శనా। తయా సూర్యాచన్ద్రమభావస్య కుక్షిసమానకక్షాం బిభ్రత ఇతి మహదౌన్నత్యం వ్యజ్యతే। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్;—'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాన్॥౨౦॥

వహతీతి।—లసమానా దీప్యమానా నవాంశవో యస్య సః [లసమాననవాంశకః। శైషికః కప్రత్యయః। యః] అచలః [సహరితాః] సదుర్వాః। 'హరితేతి చ దూర్వాయాం హరిద్వర్ణయుతేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। [కనకస్థలీః] కనకస్య స్థలీః స్వర్ణభూమీః "జానపద—" (౪।౧।౪౨ పాం) ఇత్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్। [పరితో వహతి, స ఏషోఽచలః] హరితాలేన కర్పూరేణ సమానం నవమంశుకం వాసో యస్య సః [హరితాలసమాననవాంశుకః] పీతామ్బరః [భవానివ రాజతే]। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్;—'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౨౧॥

సమ్పూర్ణలబ్ధలలనాలపనోపమాన-

ముత్సఙ్గసఙ్గిహరిణస్య మృగాఙ్కమూర్తేః॥౨౨॥

కృత్వా పుంవత్పాతముచ్చైర్భృగుభ్యో-

మూర్ధ్ని గ్రావ్ణాం జర్జరా నిర్ఝరౌఘాః।

కుర్వన్తి ద్యాముత్పతన్తః స్మరార్త-

స్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణమత్ర॥౨౩॥

పాశ్చాత్త్యేతి।—[ఇహ] అద్రౌ [సానుషు సన్నిషణ్ణాః] స్థితాః జనాః [శాన్తమలసాన్ద్రతరాంశుజాలమ్] శాన్తమలం కలఙ్కస్య పురోవర్తిత్వాన్నిష్కలఙ్కమ్, అత ఏవ సాన్ద్రతరమంశుజాలం యస్య తం, [సమ్ప్రాప్తలశ్వలలనాలపనోపమానం] సమ్ప్రాప్త పరిపూర్ణం లబ్ధం ప్రాప్తం లలనాలపనోపమానం స్త్రీముఖసాదృశ్యం యేనతమ్। 'ఆననం లపనం ముఖమ్' ఇత్యమరః। కుతః?—[ఉత్సఙ్గసఙ్గిహరిణస్య]' అఙ్కస్థమృగస్య మృగాఙ్కా మృగచిహ్నా మూర్తిర్యస్య తస్య [మృగాఙ్కమూర్తేః] చన్ద్రస్య; పశ్చాద్భవః పాశ్చాత్త్యః। "దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్" (౪।౨।౯౮ పాం) ఇతి త్యక్। స చాసౌ భాగశ్చ తం [పాశ్చాత్త్యభాగం] పృష్ఠభాగం [పశ్యన్తి]। పాశ్చాత్త్యభాగదర్శనాతిశయోక్త్యా తాదృగౌన్నత్యధ్వనిః। వసన్తతిలకా వృత్తమ్॥౨౨॥

కృత్వేతి।—[అత్ర] అద్రౌ [నిర్ఝరౌఘాః] గిరినదప్రవాహాః। 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' ఇత్యమరః। చూతవృక్ష ఇత్యాదివత్ సామాన్యవిశేషభావాదపునరుక్తిః। [పుంవత్] పుమ్భిస్తుల్యమ్। 'తేన తుల్యం క్రియా చేత్—' (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిః। [ఉచ్చైః, భృగుభ్యః] అతటేభ్యః। 'ప్రపాతస్త్వతటో భృగుః' ఇత్యమరః। [గ్రావ్ణాం] శిలానాం [మూర్ధ్ని, పాతం కృత్వా] పతిత్వా [జర్జరాః] శకలీభూతాః [ద్యామ్] ఆకాశమ్ప్రతి [ఉత్పతన్తః, స్మరార్తస్వర్లోకస్త్రీగత్రనిర్వాణమ్] స్మరార్తానాం స్వర్లోకస్త్రీణాం ఖేచరీణామప్సరసాం గాత్రనిర్వాణమఙ్గనిర్వృతిం [కుర్వన్తి]। 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య

స్థగయన్త్యమూః శమితచాతకార్తస్వరా

జలదాస్తడిత్తులితకాన్తకార్తస్వరాః।

జగతీరిహ స్ఫురితచారుచామీకరాః

సవితుః క్వచిత్ కపిశయన్తి చామీ కరాః ॥౨౪॥

ఉత్క్షిప్తముచ్ఛ్రితసితాంశుకరావలమ్బై-

రుత్తమ్భితోడ్భిరతీవతరాం శిరోభిః।

జీర్య్యతః। భృగ్వగ్నిజలసమ్ప్రాప్తైర్మరణం ప్రవిధీయతే॥ఇతి విహితభృగుపాతానాం పసాం ఖర్లోకగామినామిహోపమానతా। శాలినీ వృత్తమ్;—'శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్॥౨౩॥

స్థగయన్తీతి।—[ఇహ] అద్రౌ [కచిదమః, జగతీః] భూమీః। 'జగతీ భువనం భూమీ' ఇతి విశ్వః। శమితాశ్చాతకానామార్త్తస్వరాః యైస్తే [శమితచాతకార్త్తస్వరాః]। 'సర్వసహాపతితమమ్బు న చాతకానామ్' ఇతి భూమిగతస్య తేషాం విషాభత్వాదభీమామ్బుదానేనోజ్జీవయన్త ఇత్యర్థః। కిఞ్చ, తడిద్భిస్తులితాని ఉపమితాని కాన్తాని కార్త్తస్వరాణి సువర్ణాని యైస్తే [తడితులితకాన్తకార్త్తస్వగః]; తడిత్స్ఫురణే తేషామపి తద్వత్ స్ఫురణాదితి భావః। తం [జలదాః, స్థగయన్తి] ఆచ్ఛాదయన్తి। స్థగ ఆచ్ఛాదనే, ఇతి చౌరాదికః। క్వచిత్ తు స్ఫురితాని ఉల్లసితాని చారూణి చామీకరాణి సువర్ణాని యేస్తే [స్ఫురితచారుచామీకరాః, అమౌ సవితుః కరాశ్చ] ఆతపాశ్చ [కపిశయన్తి] కపిశితాః కుర్వతే। క్వచిదవృష్టిః క్వచిదాతపశ్చేతి మహదాశ్చర్య్యమితి భావః। పథ్యా వృత్తమ్;—'సజసా యలౌ చ సహ గేన పథ్యా మతా' ఇతి లక్షణాత్॥౨౪॥

ఉత్క్షిప్తమితి।—[ఉచ్ఛ్రితసితాంశుకరావలమ్బైః] ఉచ్ఛ్రితాః ఉత్క్షిప్తాః సితాంశోశ్చన్ద్రస్య కరాః అంశవో హస్తాశ్చావలమ్బో యేషాం తైః [ఉత్తమ్భితీ-

శ్రద్ధేయనిర్ఝరజలవ్యపదేశమస్య

విష్వక్ తటేషు పతతి స్ఫుటమన్తరీక్షమ్॥౨౫॥

ఏకత్ర స్ఫటికతటాంశుభిన్ననీరాః

నీలాశ్మద్యుతిభిదురామ్భసోఽపరత్ర।

కాలిన్దీజలజనితశ్రియః శ్రయన్తే

వైదగ్ధీమిహ సరితః సురాపగాయాః ॥ ౨౬ ॥

హుభిః] ఉత్తమ్భితాన్యుడూనియైస్తైః, ఉడూని చావష్టభ్యేత్యర్థః । [శిరోభిః] శిఖరైర్మస్తకైశ్చ [అతీవతరాం] భృశతరమ్ । అతీవశబ్దాదవ్యయాదాముప్రత్యయః । [ఉత్క్షిప్తమ్] ఉద్యమ్య ధృతమ్ [అన్తరీక్షం, శ్రద్ధేయనిర్ఝరజలవ్యపదేశం] శ్రద్ధేయః సాదృశ్యాద్విశ్వసనీయః నిర్ఝరజలమితి వ్యపదేశో వ్యవహారో యస్య తత్, దృఢ్ఠ్తరాం నిర్ఝరజలధియం కుర్వదిత్యర్థః । [అస్య] అద్రేః [తటేషు, విష్వక్] సమన్తాత్ [పతతి, స్ఫుటం] సత్యమ్ । ఇన్దుకరానుడూని చావష్టభ్య శిరోభిర్ధ్రియమాణమపి దురువరత్వాత్ భ్రభ్యదన్తరోచమేవేదం, న తు జలమ్; సాదృశ్యాత్ తు వ్యపదేశో దర్వార ఇతి సర్వతః పాతితా, నిర్ఝరజలం చోత్ప్రేక్ష్యతే, తేనోత్సేధవిస్తారావస్య వ్యన్యేతే ॥ ౨౫ ॥

ఏకత్రేతి ।—[ఏకత్ర] ఏకస్మిన్ భాగే [స్ఫటికతటాంశుభిన్ననీరాః] స్ఫటికస్య యత్తటం తస్యాంశుభిర్భిన్ననీరాః మిశ్రోదకాః, శుభ్రజలా ఇత్యర్థః । [అపరత్ర] అపరస్మిన్ భాగే [నీలాశ్మద్యుతిభిదురామ్భసః] నీలాశ్మనామిన్ద్రనీలానాం ద్యుతిభిః భిదురాణి మిశ్రాణ్యమ్భాంసి యాసాం తాః, నీలసలిలా ఇత్యర్థః । [ఇహ] అద్రౌ [సరితః, కాలిన్దీజలజనితప్రియః] కలిన్దస్యాద్రేరపత్యం స్త్రీ కాలిన్దీ యమునా । 'కాలిన్దీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసా' ఇత్యమరః । తస్యా జలైః జనితా శ్రీః శోభా యస్యాస్తస్యాః, తత్సఙ్గతాయా ఇత్యర్థః । [సురాపగాయాః] గఙ్గాయాః [వైదగ్ధీ]

ఇతస్తతోఽస్మిన్ విలసన్తి మేరోః

సమానవప్రే మణిసానురాగాః ।

స్త్రియశ్చ పత్యౌ సురసున్దరీభిః

సమా నవప్రేమణి సానురాగాః ॥ ౨౭ ॥

ఉచ్చైర్మహారజతరాజివిరాజితాఽసౌ

దుర్వర్ణభిత్తిరిహ సాన్ద్రసుధాసవర్ణా।
అభ్యేతి భస్మపరిపాణ్డురితస్మరారే-
రుద్వహ్నిలోచనలలామలలాటలీలామ్॥౨౮॥

శోభాం [శ్రయన్తే] భజన్తి। విదగ్ధస్య భావః వైదగ్ధీ। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ “గుణవచన—”(౫।౧।౧౨౪ పాం) ఇత్యాదినా ష్యఞ్ప్రత్యయః “షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ” (౪।౧।౪౧ పాం) ఇతి ఙీష్। సోఽపి ఈత్వస్య బాహులకత్వాదిహ వైకస్మికః; అత ఏవ “ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహులమ్” (౫అధిం ౨అధ్యాం ౫౬సూం) ఇతి వామనః। అత్ర సితాసితమణిగుణగ్రహణాత్ సరితాం యమునాసఙ్గతగఙ్గాశోభాసాదృశ్యాక్షేపాత్ తద్గుణోత్థాపితా నిదర్శనా। ప్రహర్షిణీ వృత్తమ్;— ‘మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్’॥౨౬॥

ఇత ఇతి।—[మేరోః, సమానవప్రే] తుల్యప్రస్థే, అత ఏవ [అస్మిన్] అద్రౌ [ఇతస్తతః, మణిసానురాగాః] రత్నతటకాన్తయః [విలసన్తి] ప్రసరన్తి। కిఞ్చ, నవం ప్రేమ యస్య తస్మిన్ [నవప్రేమణి పత్యౌ] అనురాగేణ సహ వర్త్తన్త ఇతి [సానురాగాః సురసున్దరీభిః సమాః] సరూపాః [స్త్రియశ్చ] ఇతస్తతో విలసన్తి క్రీడన్తి। అన్యోఽన్యమనురాగిణోఽనురూపాశ్చేహ విలాసినస్తదనురూపాణి చ విహారస్థలానిః సన్తీతి భావః॥౨౭॥

ఉచ్చైరితి।—[ఇహ] అద్రౌ [సాన్ద్రసుధాసవర్ణా] సాన్ద్రయా సుధయా లేపవిశేషేణామృతేన వా సవర్ణా సమానవర్ణా। “జ్యోతిర్జనపద—”(౬।3।

అయమతిజరతాః ప్రకామగుర్వీ-
రలఘువిలమ్బిపయోధరోపరుద్ధాః
సతతమసుమతామగమ్యరూపాః
పరిణతదిక్కరికాస్తటోర్బిభర్త్తి॥౨౯॥

౮౫ పాం) ఇత్యాదినా సమానస్య సాదేశః। ‘లేపభేదేఽమృతే సుధా’ ఇతి వైజయన్తీ। [మహారజతరాజివిరాజితా] కాఞ్చనరేఖాశోభితా [అసౌ] పురోవర్తినీ [ఉచ్చైః] ఉన్నతా [దుర్వర్ణభిత్తిః] రజతభిత్తిః। ‘మహారజతకాఞ్చనే’ ఇతి ‘దుర్వర్ణం రజతం రూప్యమ్’ ఇతి

చామరః। [భస్మపరిపాణ్డురితస్మరారేః] భస్మనా పరిపాణ్డురితస్య స్మారారేః [ఉద్వహ్నిలోచనలలామలలాటలీలామ్] ఉద్వహ్ని ఉద్గతానలార్చిర్లోచనమేవ లలామం భూషణం యస్య తస్య లలాటస్య లీలాం శోభామ్ [అభ్యేతి] భజతీతి। 'లలామం పుచ్ఛపుణ్డ్రాశ్వభూషాప్రాధాన్యకేతుషు' ఇత్యమరః। నిదర్శనాఽలఙ్కారః ఉపమా చ॥౨౮॥

అయమితి।—[అయం] గిరిః [అతిజరఠా] అతికఠినాః అతిజరతీశ్చ। 'జరఠః కఠినే జీర్ణే ఇతి వైజయన్తీ। ప్రకామం గుర్వ్యః శ్రేష్ఠాః స్థౌల్యాద్దుర్వగశ్చ [ప్రకామగుర్వ్యః]। 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవః। విస్పష్టపటువత్ 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" (౨।౧।౭౨పాం) ఇతి సమాసః। [అలఘువిలమ్బిపయోధరోపరుద్రాః। అలఘుభిర్విలమ్బిభిర్లమ్బమానైః పయోధరే ర్మేఘేః స్తనైశ్చ। 'స్త్రీమస్తనాబ్దౌ పయోధరౌ' ఇత్యమరః। ఉపరుద్ధాః ఆవృతాః, నిబడాః ఇత్యర్థః। [మతతం] సర్వదా [అసుమతాం] ప్రాణభృతామ్ [అగమ్యరూపాః] అత్యున్నతత్వాత్ దురాగేహస్వరూపాః, అన్యత్ర,—వృద్ధత్వాద్గమనానర్హవిగ్రహాః। 'త్యజేదన్త్యకులోత్పన్నాం వృద్ధాం స్త్రీం కన్యకాం తథా' ఇతి గమననిషేధాదితి భావః। పరిణతాస్తిర్యగ్దన్తప్రహారిణో దిక్కరిణో దిగ్గజాః యాసు తాః [పరిణతదిక్కరికాః] 'తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః' ఇతి హలాయుధః। "ఇనః స్త్రియామ్"

ధూమాకారం దధతి పురః సౌవర్ణే
వర్ణేనాగ్నేః సదృశి తటే పశ్యామీ।
శ్యామీభూతాః కుసుమసమూహేఽలీనాం
లీనామాలీమిహ తరవో బిభ్రాణాః॥౩౦॥

వ్యోమస్పృశః ప్రథయతా కలధౌతభిత్తీ-
రున్నిద్రపుష్పచణచమ్పకపిఙ్గభాసః।
సౌమేరవీమధిగతేన నితమ్బశోభా-
మేతేన భారతమిలావృతవద్విభాతి॥౩౧॥

(౫।४।౧౫౨పాం) ఇతి సమాసాన్తః కప్ప్రత్యయః। అన్యత్ర—పరిణతాః కిణీభూతాః దిశో దన్తక్షతవిశేషాః కరికా నఖవ్రణాశ్చ యాసాం తాః। 'దిగ్ధ్నే వర్తు_లాకారే కరికా నఖరేఖికా' ఇతి వైజయన్తీ। [తటీబిభర్తి_]। అత్ర ప్రకృతతటవిశేషణమహిమ్నా అప్రకృతవాఙ్గనాప్రతీతేః సమాసోక్తిః। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్॥౨౯॥

ధూమేతి।—[ఇహ] అద్రౌ [పురః] అగ్రే [వర్ణేనాగ్నేః, సదృశి] మమానే, అగ్నిసమానవర్ణే ఇత్యర్థః। [సౌవర్ణే] సువర్ణవికారే [తటే కుసుమసమూహే, లీనాం] స్థితాం "ల్వాదిభ్యః"(౮।౨।४४ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। [అలీనాం] భృఙ్గాణామ్ [ఆలీమ్] ఆవలీం [బిభ్రాణాః] అత ఏవ [శ్యామీభూతాః అమీ తగ్వః, ధూమాకారం] ధూమసామ్యం [దధతి] త్వం [పశ్య]। స్వర్ణతటమ్ అగ్నివద్భాతి, శ్యామాస్తరవీ ధూమవద్భాన్తీత్యుపమా। జలధరమాలా వృత్తమ్;—'అబ్ధ్యఙ్గైః స్యాజ్జలధరమాలా స్భౌ స్మౌ' ఇతి లక్షణాత్॥3౦॥

వ్యోమేతి।—[వ్యోమస్పృశః] అభ్రంకషాః [ఉన్నిద్రపుష్పచణచమ్పకపిఙ్గభాసః] ఉన్నిద్రైర్వికసితైః పుష్పైర్విత్తా ఉన్నిద్రపుష్పచణాః। "తేన విత్త—"(౫।౨।౨౬ పాం) ఇతి చణప్ప్రత్యయః। తే చ తే చమ్పకాశ్చ తద్వత్పిఙ్గభాసః పిఙ్గవర్ణాః,[కలధౌతభిత్తీః] కనకతటోః। 'కలధౌతం రౌప్యహేమ్నోః' ఇతి విశ్వః। [ప్రథయతా] ప్రకటయతా, అత ఏవ [సౌమేరవీం] సుమేరూసమ్ప-

రుచిరచిత్రతనూరుహశాలిభిః
ప్రచలితైః పరితః ప్రియకవ్రజైః।
వివిధరత్నమయైరభిభాత్యసా-
వవయవైరివ జఙ్గమతాఙ్గతైః॥3౨॥

కుశేశయైరత్ర జలాశయోషితా
ముదా రమన్తే కలభా వికస్వరైః।

న్థినీం [నితమ్బశోభాం] కటకలక్ష్మీమ్ [అధిగతేన] ప్రాప్తవతా। "గత్యర్థాకర్మక—"(3।४।౭౨ పాం) ఇత్యాదినా గమేః కర్త_రి క్తః। [ఏతేన] రైవతకాద్రిణా [భారతం] భరతస్య రాజ్ఞ ఇదం భారతాఖ్యం

వర్షం భూఖణ్డమ్। 'స్యాద్వృష్టౌ లోకధాత్వంశే వత్సరే వర్షమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [ఇలావృతవత్] ఇలావృతవర్షమివ [విభాతి] ఇత్యుపమా। నవఖణ్డస్య జమ్బూద్వీపస్య హిమాద్రేర్దక్షిణభూఖణ్డం హైమవతాపరనామకం భారతవర్షం సుమేరుయోగాత్సౌమేరవాపరాఖ్యం మధ్యమఖణ్డమిలావృతవర్షమ్ అత ఏవ 'నామ్నేదం భారతం వర్ష హిమాద్రేస్తచ్చ దక్షిణే। తేన హైమవతం నామ పరేష్వప్యేవమున్నయేత్। ఇలావృతం సౌమేరవం సుమేరోః పరితో హి తత్॥' ఇతి వైజయన్తీ॥౩౧॥

రుచిరేతి।—[అసౌ] గిరిః [రుచిరచిత్రతనూరుహశాలిభిః] రుచిరైః ఉజ్జ్వలైః చిత్రైర్నానావర్ణైస్తనూరుహేః లోమభిః శాలన్త ఇతి తథోక్తైః, [పరితః, ప్రచలితైః] ప్రసరద్భిః [ప్రియకవ్రజైః] ప్రియకాః కమ్బలప్రకృతయో మృగవిశేషాః, 'ప్రియకో రోమభిర్యుక్తో మృద్విచ్ఛమసృణైర్ఘనైః' ఇతి వైజయన్తీ। తేషాం వ్రజేః సమూహైః [జఙ్గమతాం] చరిష్ణుతాం [గతైః వివిధరత్నమయైరవయవైరివ] స్వాఙ్గేరివ [అభిభాతి] ప్రతిభాతి, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥౩౨॥

కుశేశయైరితి।—[అత్ర] అద్రో [జలాశయోషితాః]। జలాశయేషు ప్రదేషు ఉషితాః వసన్తః "గత్యర్థాకర్మక—"(౩।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాదినా వసతేః కర్త్తరి క్తః, సమ్ప్రసారణమ్, "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ"(౩।౨।౧౮౮

ప్రగీయతే సిద్ధగణైశ్చ యోషితా-

ముదారమన్తే కలభావికస్వరైః॥౩౩॥

ఆసాదితస్య తమసా నియతేర్నియోగా-

దాకాఙ్క్షతః పునరపక్రమణేన కాలమ్।

పత్యుస్త్విషామిహ మహౌషధయః కలత్ర-

స్థానం పరైరనభిభూతమమూర్వహన్తి॥౩౪॥

పాం) ఇతి చకారాద్వర్త్తమానార్థతా। [కలభాః] త్రింశద్వర్షకరిణః। 'త్రింశద్వర్షస్తు కలభః' ఇతి వైజయన్తీ। [వికస్వరైః] వికసనశీలైః "స్థేశభాసపిసకసో వరచ్" (౩।౨।౧౭౫ పాం) ఇతి వరచ్।

[కుశేశయైః] శతపత్రైః “శతపత్రం కుశేశయమ్" ఇత్యమరః। [ముదా] ప్రీత్యా [రమన్తే] క్రోన్తి; కరివిహారాణాం కమలాకరాణామయమాకర ఇతి భావః। కిఞ్చ, కలా అవ్యక్తమధురాః వికారో మానసో భావః స ప్రయోంజనమేషాం భావికా ఉద్దీపకా ఇత్యర్థః, కలా భావికాశ్చ స్వరాః షడ్జాదయో యేషాం తైః [కలభావికస్వరైః, సిద్ధగణైః] సురసఙ్ఘైః [యోషితాం] స్వస్త్రీణామ్ [అన్తే] సమీపే [ఉదారమ్] ఉచ్చైః [ప్రగీయతే చ]। భూస్వర్గోఽయమితి భావః॥33॥

ఆసాదితస్యేతి।—[ఇహ] అద్రౌ [అమూర్మహౌషధయః, నియతేర్నియోగాత్] అస్మిన్ కామే ఇదం భావోతి దేవశాసనాత్। [తమమా] అన్ధకారేణ తత్ప్రాయేణ వ్యసనేన వా [ఆసాదితస్య] ఆక్రాన్తస్య [పునరపక్రమణేన] పునరావృత్త్యా [కాలం] సమాగమకాలమ్ [ఆకాఙ్క్షతః] పునరాగత్య మఙ్గన్తుమిచ్ఛత ఇత్యర్థః [త్విషాం పత్యుః] సూర్య్యస్య సమ్పన్థి [పరైః] తేజోఽన్తరేః, పురుషాన్తరైశ్చ [అనభిభూతమ్] అతిరస్కృతమనుపహతఞ్చ [కలత్రస్థానం] కలత్రభృతానాం త్విషాం స్థానం స్థితిం [వహన్తి] నిర్వహన్తీత్యర్థః; స్త్రీణాం స్త్రీష్వేవ రక్షణం కార్య్యమితి భావః। యథా కేనచిదాపది న్యాసీ

వనస్పతిస్కన్ధనిషణవాల-

ప్రబాలహస్తాః ప్రమదా ఇవాత్ర।

పుష్పేక్షణైర్లమ్భితలోచకైర్వా

మధువ్రతవ్రాతవృతైర్వ్రతత్యః॥3౫॥

విహగాః కదమ్బసురభావిహ గాః

కలయన్త్యనుక్షణమనేకలయమ్।

కృతాని కలత్రాణి సంరక్ష్య కాలాన్తరే సాధవస్తస్మై ప్రయచ్ఛన్తి, తద్దదోషధయోఽపి త్విషః త్విషాం పత్యురర్పయన్తీత్యర్థః। ఏతచ్చ తాసాం సూర్య్యాస్తసమయే ప్రవ్వలనాదదయే విపర్య్యయాఞ్చోపచర్యతే। అత్ర విశేషణసామ్యాదర్కాదీనామాపన్నాదిసామ్యప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥3౪॥

వనస్పతీతి।—[అత్ర] అద్రోం [వనస్పతిస్కన్ధనిషణబాలప్రబాలఇస్తాః] వనస్పతయో వృక్షాః। ‘వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినాపుష్పఫలద్రుమే’ ఇతి విశ్వః। తేషాం స్కన్ధేషు ప్రకాణ్డేషు

శ్రంసేషు చ నిషస్మాః సక్తా: బాలప్రబాలా బాలపల్లవా హస్తా ఇవ యాసాం తాస్తథోక్తాః [మధుప్రవతప్రాతవృతైః మధూని వ్రతయన్తి భుఞ్జతే ఇతి మధుప్రవతా మధుపాః, తేషాం వ్రాతేన వృన్దేన వృతైః ఛత్రైః, అత ఏవ [లమ్బితలోచకైః] లమ్బితాః ప్రాపితాః లోచకాస్తారకాణి కజ్జలాని చ యైస్తైః [వా] తైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా। ఇవార్థే వాశబ్దః తద్ధదుత్ప్రేక్షాయాఞ్చ ఉక్తః। 'లోచకో మాంసపిణ్డే స్యాదక్షితారే చ కజ్జలే' ఇతి విశ్వః। పుష్పైరోక్షణైరివ [పుష్పేక్షణైః] ఉపలక్షితాః [వ్రతత్యః] లతాః [ప్రమదా ఇవ] లక్ష్యన్త ఇతి శేషః। న ప్రసిద్ధే క్రియాఽధ్యాహారదోషః ఇత్యాహ వామనః; యథా,—"లిఙ్గాధ్యాహారో" (౫ అధిం ౧ అధ్యాం ౧౪సూం) ఇతి ॥3౫॥

విహగా ఇతి।—కదమ్బైః సురభిః సుగన్ధిస్తస్మిన్ [కదమ్బసురభౌ, ఇహ] అద్రౌ [విహగాః] పక్షిణః [అనుక్షణం] ప్రతిక్షణమ్ [అనేకలయమ్]

భ్రమయన్నుపైతి ముహురభ్రమయం

పవనశ్చ ధూతనవనీపవనః ॥3౬॥

విద్వద్భిరాగమపరైర్వివృతం కథఞ్చి-

చ్ఛ్రుత్వాఽపి దుర్గ్రహమనిశ్చితధీభిరన్యైః।

శ్రేయాన్ ద్విజాతిరివ హన్తుమధాని దక్షం

గూఢార్థమేతప నిధిమన్త్రగణాం బిభర్తి ॥3౭॥

అనేకే బహువిధా లయా విచ్ఛేదా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా।[గాః] వాచః, శబ్దానిత్యర్థః।[కలయన్తి] ఉచ్చారయన్తి। 'అర్జునీనేత్ర్నదిగ్బాణభూవాగ్వారిషు గౌర్మతా' ఇతి విశ్వః। కిఞ్చ ధృతాని కమ్పితాని నవాని నీపవనాని కదమ్బకాననాని యేన సః [ధతనవనీపవనః]। 'నీపప్రియకకదమ్బాస్తు హలిప్రియే' ఇత్యమరః।['అయం పవనశ్చ ముహుః, అభ్రం] మేఘం [భ్రమయన్నుపైతి]। ప్రమితాక్షరా వృత్తమ్,– 'ప్రమితాక్షరా సజససైరుదితా' ఇతి లక్షణాత్ ॥3౬॥

విద్వద్భిరితి।—[ఏషః] అద్రిః।[శ్రేయాన్] శ్రేష్ఠః[ద్విజాతిరివ] బ్రాహ్మణ ఇవ; ఆగమీ నిధికల్పో మన్త్రశాస్త్రఞ్చ స ఏవ పరం ప్రధానం యేషాం తైః [ఆగమపరైః, విద్వద్భిః] నిధీనాం మన్త్రాణాఞ్చ సాధనవిధానజ్ఞైః [కథచిత్, వివృతం] స్వరూపతః ప్రకాశితమ్; నాస్తి నిశ్చితా ఇదమిత్థమితి నిశ్చయాత్మికా ధీర్యేషాం తైః। [అనిశ్చితధీభిరన్యైః] అశాస్త్రజ్ఞైః[శ్రుత్వాఽపి] ఇహ నిధిరస్తి, ఈదృఙ్మహిమా అసౌ మన్త్ర ఇతి చాప్తముఖాదాకర్ణ్యాపి [దుర్గ్రహం] దుఃసాధనమ్ [అఘాని] దుఃఖాన్యేనాంమి చ [హన్తుం, దక్షం] సమర్థమ్। 'దుఃఖేనోవ్యసనేష్వఘమ్' ఇతి వైజయన్తీ। గూఢ◌ః సంవృతోఽర్థో ధనమభిధేయఞ్చ యస్మిన్ తం [గూఢ◌ార్థం నిధిమన్త్రగణం] నిధయో మన్త్రా ఇవ, అన్యత్ర,—నిధయ ఇవ మన్త్రాస్తేషాం గణం [బిభర్తి] ద్విజాతిర్మన్త్రగణమివ నిధిగణమేష బిభర్తీత్యుపమాఽర్థః॥౩౭॥

విమ్బోష్ఠం బహు మనుతే తురఙ్గవక్త్-

శ్చుమ్బన్తం ముఖమిహ కిన్నరం ప్రియాయాః।

శ్లిష్యన్తం ముహరితరోఽపి తం నిజస్త్రీ

ముత్తుఙ్గస్తనభరభఙ్గభీరుమధ్యామ్॥౩౮॥

యదేతదస్యానుతటం విభాతి

వనం తతానేకతమాలతాలమ్।

న పుష్పితాఽత్ర స్థగితాఽర్కరశ్మా-

వనన్తతానే కతమా లతాఽలమ్॥౩౯॥

విమ్బోష్ఠమితి।–[ఇహ] అద్రౌ, తురఙ్గస్య వక్త్రమివ వక్త్రం యస్య సః [తురఙ్గవక్త్రః] దేవయోనివిశేషః। సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చేత్యుష్ట్రముఖవత్సమాసః। విమ్బకల్ప ఓష్ఠో యస్య తం

[విమ్బోష్ఠమ్] ఇత్యుపమాఽలఙ్కారః। “ఓత్వోష్ఠయోః సమాసే వా పరరూపం వక్తవ్యమ్"(వాం)ఇత్యోకారః। [ప్రియాయాః ముఖం చుమ్బన్తం కిన్నరం] మానుషముఖమశ్వాఙ్గం దేవయోనివిశేషం [బహు] గురు యథా తథా [మనుతే] అవబుధ్యతే; తురఙ్గవక్త్రస్య చుమ్బనాసమ్భవాదితి భావః। [ఇతరోఽపి] కిన్నరోఽపి [ఉత్తుఙ్గస్తనభరభఙ్గభీరుమధ్యామ్] ఉత్తుఙ్గస్తనభరేణ యో భఙ్గస్తస్మాద్భీరుర్మధ్యో యస్యాస్తాం [నిజస్త్రీ] స్వస్త్రియమ్। "వామ్శసీః" (౬/౪/౮౦ పాం) ఇతి వికల్పాదియఙాదేశాభావః। [ముహుః శ్లిష్యన్తం] మానుషాఙ్గత్వాదాలిఙ్గన్తం [తం] తురఙ్గవక్త్రం, బహు యథా తథా మనుతే। తురఙ్గవపుషః కిన్నరస్యాశ్లేషాసమ్భవాదితి భావః। దుర్ల్లభం ప్రియం భవతీతి రహస్యమ్। మధ్యస్యాభఙ్గేఽపి భఙ్గోక్తేరతిశయోక్తిః ఉపమయా సంసృజ్యతే। ప్రహర్షిణీ వృత్తమ్॥౩౮॥

యదితి।—[అస్య] అద్రేః [అనుతటం] తటేషు। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। తతా విస్తృతా అనేకే బహవస్తమాలాస్తాలాచ యస్మిన్ తత్

దన్తోజ్జ్వలాసు విమలోపలమేఖలాన్తాః

సద్రత్నచిత్రకటకాసు బృహన్నితమ్బాః।

అస్మిన్ భజన్తి ఘనకోమలగణ్డశైలా

నార్య్యోఽనురూపమధివాసమధిత్యకాసు॥౪౦॥

అనతిచిరోజ్ఝితస్య జలదేన చిర-

స్థితబహుబుద్బుదస్య పయసోఽనుకృతిమ్।

[తతానేకతమాలతాలం యత్, ఏతత్] పురోవర్త్తి [వనం విభాతి, స్థగితాఽర్కరశ్మి] తిరోహితాతత [అనన్తతానే] అపారవిస్తారే [అత్ర] వనే [కతమా లతా] కా వా లతా। అలమ్] అత్యన్తం [న పుష్పితా] సఞ్జాతపుష్పా న భవతీతి శేషః; సర్వాపి పుష్పితత్యర్థః॥౩౯॥

దన్తోజ్జ్వలాస్వితి। – [అస్మిన్] అద్రో [దన్తోజ్జ్వలాసు] దన్తా నికుఞ్జా దశనాశ్చ, 'దన్తీ నికుఞ్జే దశనం' ఇతి విశ్వః। తైరుజ్జ్వలాసు రుచిగసు [సద్రత్నచిత్రకటకాసు] సద్రత్నైశ్చిత్రాణి కటకాని సానూని వలయాని చ యాసాం తాసు। 'కటకం వలయే సానౌ' ఇతి విశ్వః। [అధిత్యకాసు] ఊర్ధ్వభూమిషు। 'భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః। ధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢ◌ఁయోః" (౫।౨।౩౪ పాం) ఇత్యధి- శబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః। [విమలోపలమేఖలాన్తాః] విమలోపలాః ఉజ్జ్వలశిలా ఉత్జ్వలనణ్యా వా మేఖలాః కాఞ్చ్యో నితమ్బభ్రమయశ్చ। 'మేఖలా ఖఙ్గబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితమ్బయోః' ఇతి విశ్వః। తాభిరన్తా రమ్యాః। 'మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే। [బృహనితమ్బాః] బృహన్తో నితమ్బాః కటిపశ్చాద్భాగాః శిఖరాణి చ యాసాం తాః। 'నితమ్బో రోధసి స్కన్ధే శిఖరేఽపి కటేరంధః' ఇతి విశ్వః। [ఘనకోమలగణ్డశైలాః] ఘనా బిపులాః క్రోమలాః శ్లక్ష్ణాః గణ్డశైలాః గణ్డస్థలాని స్థూలోపలాశ్చ యాసాం తాః [నార్యోఽనురూపమ్] ఇచ్ఛాసదృశమ్ ఆత్మసదృశం వా, [అధివాస భజన్తి]। అత్ర నారీణామధిత్యకానాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా

విరలవికీర్ణవజ్రశకలా సకలా-

మిహ విదధోతి ధౌతకలధౌతమీ॥౪౧॥

వర్జయన్త్యా జనైః సఙ్గమేకాన్తత-

స్తర్కయన్త్యా సుఖం సఙ్గమే కాన్తతః।

యోషయైష స్మరాసన్నతాపాఙ్గయా

సేవ్యతేఽనేకయా సన్నతాపాఙ్గయా॥౪౨॥

శ్లేషోపస్థాపితా తుల్యయోగితా; అత ఏవోభయవిశేషణాని ఉభయత్ర విభక్తివిపరిణామేన యోజ్యాని॥౪౦॥

అనతిచిరేతి।—[ఇహ] అద్రౌ [విరలవికీర్ణవజ్రశకలా] విరలం యథా తథా వికీర్ణాః ప్రసరణశీలాః వజ్రశకలా యస్యాం సా [ధౌతకలధౌతమహీ] ధౌతా శుభ్రా కలధౌతమహీ రజతభూమిః ' కలధౌతం రూప్య- హేమ్నోః' ఇతి విశ్వః। [జలదేన అనతిచిరోజ్ఝితస్య]

తత్కాలముక్తస్య శుభ్రస్యేతి భావః। [చిరస్థిత బహుబద్బుదస్య] చిరస్థితాశ్చిరస్థాయినో బహవశ్చ బహ్బుదా జలస్ఫోటా యస్మిన్ తస్య [పయసః] అమ్బసః [సకలామనుకృతిం] సమగ్రసాదృశ్యం [విదధాతి]। అత్ర మేఘోజ్ఝితజలస్య స్థిరబద్బుదాసమ్బన్ధేఽపి సమ్భావనయా సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః।కురరీరుతా వృత్తమ్,–'కురరీరుతా నజభజైర్లగయుక్' ఇతి లక్షణాత్॥౪౧॥

వర్జయన్త్యేతి।—[ఏకాన్తతః] ఏకాన్తే రహసీత్యర్థః। కాన్తతః ! కాన్తేన, ప్రియేణేత్యర్థః। ఉభయత్రాపి సార్వవిభక్తికస్తసిః। [సఙ్గమే। [సుఖం తర్కయన్త్యా] ఉత్ప్రేక్షమాణయా విశ్రబ్ధం విహారమాకాఙ్క్షన్త్యంత్యర్థః; అత ఏవ [జనైః సఙ్గం వర్జయన్త్యా], కుతః?—స్మరేణాసన్నతాపాని ప్రాప్తజ్వరాణి అఙ్గాని యస్యాస్తయా [స్మరామన్నతాపాఙ్గయా]। "అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్" ఇతి వికల్పాదిహ పక్షే టాప్। సన్నతో

సఙ్కీర్ణకీచకవనస్ఖలితైకబాల-

విచ్ఛేదకాతరధియశ్చలితుం చమర్యః।

అస్మిన్ మృదుశ్వసనగర్భతదీయరన్ధ్ర-

నిర్యత్స్వనశ్రుతిముఖాదివ నోత్సహన్తే॥౪౩॥

ముక్తం ముక్తాగౌరమిహ క్షీరమివాభ్రై-

ర్వాపీష్వన్తర్లీనమహానీలదలాసు।

నమ్రావపాఙ్గౌ యస్యాస్తయా [సన్నతాపాఙ్గయా] స్మరతాపాత్ కూణితనేత్రయా [అనేకయా యోషయా] అనేకాభిర్యోషాభిరిత్యర్థః। జాతావేకవచనమ్। 'స్త్రీ యోషిదబలా యోషా నారీ సీమన్తినీ బధూః' ఇత్యమరః। [ఏషః] అద్రిః సేవ్యతే]; ఇచ్ఛావిహారస్థానాని ఇహ సన్తీతి భావః। స్రగ్విణీవృత్తమ్;—'రైశ్చతుర్భిర్యుతా స్రగ్విణీ మమ్మతా' ఇతి లక్షణాత్॥౪౨॥

సఙ్కీర్ణేతి।—అస్మిన్] అద్రౌ।సఙ్కీర్ణకీచకవనస్ఖలితైకబాలవిచ్ఛేదకాతరధియః సఙ్కీర్ణాః మిథః మన్దష్టాః కీచకాః వేణువిశేషాః। 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః। తేషాం వనం స్ఖలిత స్యైకబాల స్యైకరోమ్ణో విచ్ఛేదాత్ కాతరా త్రస్తా ధీర్యాసాం తాః [చమర్యః, మృదుశ్వసనగర్భతదీయరన్ధ్రనిర్యత్స్వనశ్రుతిముఖాదివ] మృదుశ్వసనో మన్దమారుతీ గర్భే యేషాం తేభ్యస్తదీయరన్ధ్రేభ్యః కీచకవివరేభ్యో నిర్యతో నిర్గచ్ఛతః స్వనస్య శ్రుత్యా శ్రవణేన యత్ సుఖం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా। [చలితుం నోత్సహన్తే] వస్తుతస్తు బాలప్రియత్వాదితి భావః। "శకధృష—" (౩।౪।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా తుమున్ ప్రత్యయః॥౪౩॥

ముక్తమితి।— [ఇహ] అద్రౌ [అన్తర్లీనమహానీలదలాసు] అన్తర్లీనాని మహానీలదలాని ఇన్ద్రనీలవిశేషఖణ్డాని యాసు తాసు। 'సింహలస్థాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తే మతాః' ఇతి భగవానగస్త్యః।

శస్త్రీశ్యామైరంశుభిరాశు ద్రుతమమ్భ-

శ్ఛాయామచ్ఛామృచ్ఛతి నీలీసలిలస్య॥౪౪॥

యా న యయౌ ప్రియమన్యబధూభ్యః

సారతరాగమనా యతమానమ్।

తేన సహేహ బిభర్తి రహః స్త్రీ

సా రతరాగమనాయతమానమ్॥౪౫॥

[వాపీషు] దీర్ఘికాసు [అభ్రైః] మేఘైః [ముక్తం] వృష్టం [ముక్తాగౌరం] మౌక్తికశుభ్రమ్, అత ఏవ (క్షీరమివ] స్థితమ్ [అమ్భః, శస్త్రీశ్యామైః] శస్త్రీ ఛురికా'స్యాచ్ఛస్త్రీ చాసిపుత్రీ చ ఛురికా చామిధేనుకా' ఇత్యమరః। దిభ్యశ్చ" (౪।౧।౪౫ పాం) ఇతి జీష్। శస్త్రీవత్ శ్యామైః [అంశుభిః] అన్తర్గతేన్ద్రనీలమరీచిభిః [ఆశు] తత్క్షణామేవ। ద్రుతం] లోలితం మత్,చరితమిత్యర్థః। నీలీసలిలస్య] నీలాఖ్యౌషధిపత్రరసస్య। 'నీలీకాలా క్రీతకికా' ఇత్యమరః। [అచ్ఛాం. ఛాయాం] కాన్తిమ్ [ఋచ్ఛతి] తత్సదృశీం ఛాయాం గచ్ఛతీత్యర్థః; అతో నిదర్శనాఽలఙ్కారః। మ చ ముక్తా-గోరం క్షీరమివ శస్త్రీశ్యామైరితి చీపమాలయేణ, అన్తర్లీనమహానీలదలాసు వాపీష్వితి

పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్; తనోత్ర్యాంపితనాంశుభిద్రుతమితి తద్గుణేన ఉత్థాపితః ఇత్యఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః।క్షీరమివేత్యనేనేన్ద్రనీలనాం సౌష్ఠవం సూచితమ్। 'క్షీరమధ్యే క్షి పేన్నీలం క్షీరక్ఛన్నీలతాంవ్రజేత్। ఇన్ద్రనీలమితి ఖ్యాతమ్' ఇతి లక్షణసమ్భవాత్। తేనాత్రనీలీగరసోపమానంన తద్వర్ణా ఏవేతి సూచితమ్। 'నీలీరసనిభాః కేచిచ్చమ్పుకణ్ఠనిభాః పరే' ఇత్యాదినా అగస్త్యేన రత్నశాస్త్ర ఏషామేకాదశవిధఛాయాఽభిధానాదితి। మత్తమయూరం వృత్తమ్;—'వేదై రన్ధ్రమైర్తా యమగా మత్తమయూరమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౪౪॥

యా నేతి।–[ఇహ] అద్రౌ [అన్యబధూభ్యః] స్త్ర్యన్తరేభ్యః। “పఞ్చమీ

భిన్నేషు రత్నకిరణైః కిరణేష్విహేన్దో-

రుచ్చావచైరుపగతేషు సహస్రసఙ్ఖ్యామ్।

దోషాఽపి నూనమహిమాంశురసౌ కిలేతి-

వ్యాకోశకోకనదతాం దధతే నలిన్యః॥౪౬॥

విభక్తే” (౨।3।౪౨ పాం) ఇతి పఞ్చమీ।సారతరం శ్రేష్ఠమాగమనం యస్యాః సా [సారతరాగమనా] శ్లఘ్యమఙ్గమేత్యర్థః। [యా స్త్రీ, యతమానం] స్వప్రాప్త్యై ప్రయతమానం, ప్రార్థయమానమిత్యర్థః। 'యతీ ప్రయత్నే' శానచ్। [ప్రియం న యయో, సా] తథా ప్రతికూలాఽపి స్త్రీ [రహః, తేన] ప్రియేణా [సహ, అనాయతమానమ్] అదీర్ఘరోషం యథా తథా రతరాగం] సురతభిలాషం। బిభర్తి। అయమతిమానవతీరపి సద్య ఏవోద్దీపయతీతి భావః। దోధకవృత్తమ్;–‘దోధకవృత్తమిదం భభభా గౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౪౫॥

భిన్నేష్వితి। [ఇహ ! అద్రౌ [ఇన్దోః కిరణేషు] ఉదఞ్చశ్చావాఞ్చశ్చ తైః। ఉచ్చావచైః। అనేకవిధైరిత్యర్థః 'ఉచ్చావచం నైకభేదమ్' ఇత్యమరః। (౨/౧/౭౨పాం) మయూరవ్యంసంకాదిషు ఉచ్చావచోచ్చనీచాచితోపచితావచితపరాచితనిశ్చప్రచాకిఞ్చనానీతి తత్పురుషే నిపాతనాత్ సాధుః। [రత్నకిరణైః, భిన్నేషు] మిశ్రేషు, అత ఏవ [సహస్రసఙ్ఖ్యాముపగతేషు] సత్సు। నలిన్యః] పద్మిన్యః। 'నలం పద్మే నలం తృణమ్' ఇతి శాశ్వతః। [అసౌ] ప్రకాశమానః

[అహిమాంశుః కిలేతి। సహస్రకిరణత్వాత్ సూర్య్య ఏవేతి సమ్భావనాబుద్ధ్యేత్యర్థః।' వార్తా సమ్భావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః। దోషాఽపి రాత్రావపి। సప్తమ్యర్థేఽవ్యయమ్। 'దివాహ్నిత్యథ దోషా చ నక్తం రజనౌ' ఇత్యమరః వ్యాకోశకోకనదతాం] వికచపద్మతాం [దధతే] స్వీకుర్వ్వన్తి।। నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। 'అథ రక్తసరోరుహమ్। రక్తోత్పలం కోకనదమ్' ఇతి, 'వ్యాకోశవికచస్ఫుటాః' ఇతి చామరః। ఇహ దేవభూమిత్వాన్నిత్యపద్మా నలిన్య ఇతి భావః। ఇహ నలినీనాం దోషాతనవికాసాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధరూపయాతిశయోక్త్యా తస్యన్ధావర్కభ్రాన్తినిమిత్తోత్ప్రేక్షయా భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే॥౪౬॥

అపశఙ్కమఙ్కపరివర్త్తనోచితా-

శ్చలితాః పురః పతిముపైతుమాత్మజాః।

అనురోదితీవ కరుణేన పత్త్రిణాం

విరుతేన వత్సలతయైష నిమ్నగాః॥౪౭॥

మధుకరవిటపానమితా-

స్తరుపఙ్క్తీర్బిభ్రతోఽస్య విటపానమితాః।

పరిపాకపిశఙ్గలతా-

రజసా రోధశ్చకాస్తి కపిశం గలతా॥౪౮॥

అపశఙ్కమితి। – [అపశఙ్కం] నిఃశఙ్కమ్ [అఙ్కపరివత్తనోచితాః] అఙ్కపరివర్త్తనేషు ఉత్సఙ్గలుణ్ఠనేషు, ఉచితాః పరిచితాః [పతిం] భర్త్తారమ్ [ఉపైతుం, పురః] అగ్రే [చలితాః] ప్రయాతాః [అత్మజాః] స్వసమ్భవా దుహితౄశ్చ నిమ్నగాః] నదీః [కరుణేన] దీనేన [పత్త్రిణాం] పక్షిణాం [విరుతేన] క్రోశనేన నిమిత్తేన [ఏషః] అద్రిః [వత్సలతయా] వాత్సల్యేన స్నేహేనేత్యర్థః। 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సలః' ఇత్యమరః " వత్సాంసాభ్యాం కామబలే" (౫//౨/౩౮ పాం) ఇతి లచ్ ప్రత్యయః।। అనురీదితీవ] అనుక్రోశతవిత్యుత్ప్రేక్షా, ఆత్మజా ఇతి శ్లేషేణా

సఙ్కీర్యతే। " రుదశ్చ పఞ్చభ్యః " (౭/3/౬౮ పాం) ఇతి గుణః, ' రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే" (౭/౨/౭౬ పాం) ఇతీౌట్ ॥౪౭॥

మధుకరేతి।—[మధుకరవిటపానమితాః] మధుకరా ఏవ విటా స్తేషాం పానం చుమ్బనమ్, ఇతాః ప్రాప్తాః। ఇణః కర్తరి క్తః। విటపైః శాఖావిస్తారైరానమితాః [విటపానమితాః]। 'విస్తారో విటపోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [తరుపఙ్క్తిర్బిభ్రతః అస్య] అద్రేః [రోధః] నితమ్బః [గలతా] పతతా; పరిపాకేణ పిశఙ్గీనాం లతానాం రజః పుష్పరేణుః తేన [పరిపాకపిశఙ్గలతారజసా, కపిశం] పిశఙ్గం [చకాస్తి]। మాత్రా-

ప్రాగ్భాగతః పతదిహేదముపత్యకాసు

శృఙ్గారితాయతమహేభకరాభమమ్బుః।

సంలక్ష్యతే వివిధరత్నకరానువిద్ధ-

మూర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు ॥౪౯॥

దధతి చ వికసద్విచిత్రకల్ప-

ద్రుమకుసుమైరభిగుమ్ఫితానివైతాః।

వృత్తేష్వియమార్యాగీతిరష్టగణా। 'అర్ద్ధే వసుగణ ఆర్యాగీతిః' ఇతి పిఙ్గలనాగః॥౪౮॥

ప్రాగ్భాగత ఇతి।—[ఇహ అద్రౌ। ప్రాగ్భాగతః] ఊర్ధ్వప్రదేశాత్ [ఉపత్యకాసు] అధఃప్రదేశేషు। 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా' ఇత్యమరః। ఉపాధిభ్యామ్—"(౫।౨।3౪ పాం) ఇత్యాదినీపశబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః। పతత్, శృఙ్గారితాయతమహేభకరాభమ్ శృఙ్గారః సిన్దూరాదిమణ్డనమస్య సఞ్జాతః శృఙ్గారితః। 'శృఙ్గారః సురతే నాట్యే రసే దిగ్గజమణ్డనే' ఇతి విశ్వః। ఆయతో దీర్ఘః తస్య మహేభకరస్యామేవాభా యస్య తత్, వివిధరత్నకరానువిద్ధం]

వివిధరత్నానాం కరైరంశుభిరనువిద్ధమనురఞ్జితమ్ [ఇదమమ్బుః,
ఊర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు] ఊర్ధ్వం ప్రసారితం యత్
సురాధిపచాపమిన్ద్రధనుస్తద్వచ్చారు [సంలక్ష్యతే]।అత్రేన్ద్రచాపస్యోర్ధ్వత్వాసమ్బన్ధఽపి
సమ్బన్ధోక్తరతిశయోక్తిః। అభృతోపమేతి మతాన్తరమ్। తిరోహితవివక్షాయాం తూపమానస్య
ప్రసిద్ధత్వాదుపమైవేయమ్॥౪౯॥

దధతీతి।—కిఞ్చేతి చార్థః।। అముష్య] అద్రేః [ఏతాః శిఖరశిఖాః] శిఖరాణి శృఙ్గాణ్యేవ శిఖాః
కేశపాశ్యః। 'శిఖా చూడ◌ా

క్షణమలఘువిలమ్బిపిచ్ఛదామ్నః

శిఖరశిఖాః శిఖిశేఖరానముష్య॥౫౦॥

సబధూకాః సుఖినోఽస్మి–

న్ననవరతమమన్దరాగతామరసదృశః।

నాసేవన్తే రసవ-

న్న నవరతమమన్దరాగతామరసదృశః॥౫౧॥

కేశపాశీ' ఇత్యమరః। [వికమద్విచిత్రకల్పద్రుమకుసుమైః] వికసద్భిర్విచిత్రైః నానావర్ణైః
కల్పద్రుమకుసుమైః [అభిగుమ్ఫితాన్ ఇవ] గ్రథితానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా।
[అలఘువిలమ్బిపిచ్ఛదామ్నః] అలఘూని విలమ్బీని లమ్బమానాని చ పిచ్ఛాన్యేవ దామాని
స్రజో యేషు తాన్।[శిఖిశేఖరాన్] శిఖినః కేకిన ఏవ శేఖాన్ ఆపీడ◌ాన్ [క్షణం దధతి) ఇవ।
'శిఖాబలః శిఖీ కేకీ' ఇతి 'శిఖావాపీడశేఖరాం' ఇతి చామరః। అత్ర
కుసుమగుమ్ఫనోత్ప్రేక్షాలిఙ్గేన పిచ్ఛాదీనాం దామాదిరూపకమిద్ధిస్తద్ధదుత్థాపితా చోత్ప్రేక్షేతి
సఙ్కరః। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్॥౫౦॥

సబధూకా ఇతి। –[అస్మిన్] అద్రో, అవరే న భవన్తీత్యనవరాః శ్రేష్ఠాః, అనవరతమాః శ్రేష్ఠతమాశ్చ మన్దరాగత్త్రైరమరైః సదృశః సరూపాశ్చ [అనవరతననవరతమమన్దరాగతామరసదృశః అమన్దరాగాణ్యతిరక్తాని తామరసాని పఙ్ర్కేరుహాణీవ దృశో యేషాం తే [అమన్దరాగతామరసదృశః రక్తనేత్రాః। ' పఙ్ర్కేరుహం తామరసమ్' ఇత్యమరః। [సుఖినః భోగినః సహ బధూభిః [సబధూకాః] సన్తః। “తేన సహేతి తుల్యయోగ" (౨/౨/౨౮ పాం) ఇతి బహువ్రీహిః, “నద్యృతశ్చ” (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। రసవత్ సానురాగమ్। 'గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। [నవరతం] నూతనసురతం [నాసేవన్తే] ఇతి [న] కిన్త్వేమేవన్త ఏవేత్యర్థః। “సమ్భావ్యనిషేధనివర్త్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధౌ” [౫మ అధిం ౧మ అధ్యాం ౬సూం] ఇతి వామనః। విశిష్టసురతానాం సేవనస్య సామాన్యతః ప్రసక్తే। ఉపమాఽలఙ్కారః, యమకఞ్చ। గతేయమార్యాగీతిః॥౫౧॥

ఆచ్ఛాద్య పుష్పపటమేష మహాన్తమన్త-

రావర్త్తిభిర్గృహకపోతశిరోధరాభైః।

స్వాఙ్గాని ధూమరుచిమాగురవీం దధానై-

ర్ధూపాయతీవ పటలైర్నవనీరదానామ్॥౫౨॥

అన్యోఽన్యవ్యతికరచారుభిర్విచిత్రై-

రత్రస్యన్నవమణిజన్మభిర్మయుఖైః।

విస్మేరాన్ గగనసదః కరోత్యముష్మి-

న్నాకాశే రచితమభిత్తి చిత్రకర్మ॥౫౩॥

ఆచ్ఛాద్యేతి।—[ఏషః] అద్రిః మహాన్తం, పుష్పపటం పుష్పాణ్యేవ పట ఇతి రూపకమ్। తమ్ [ఆచ్ఛాద్య అన్తః] పటాభ్యన్తర [ఆర్వాతభిః] అభీక్ష్ణం భ్రమన్ద్భిః। "బహులమాభీక్ష్ణ్యే" (౩।౨।౮౧) ఇతి ణినిః। [గృహకపోతశిరోధరార్భః గృహకపోతశిరోధరాయా గృహపారావతకణ్ఠస్యాభేవాభా యేషాం తైరిత్యుపమా। 'పారావతే కపోతః స్యాత్' ఇతి విశ్వః। అగురోః కాలాగురోరిమామ్ ఆగురవీమ్। 'కాలాగుర్వగురుః స్యాత్' ఇత్యమరః। [ధూమరుచిం] ధూమకాన్తిం

తత్సదృశీమిత్యర్థః। అత ఏవ నిదర్శనా। [దధానైర్నవనీరదానాం పటలై స్వాఙ్గాని ధూపాయతీవ] ధూపైరివాధివాసయతీవేత్యుత్ప్రేక్షా, రూపకోపమానిదర్శనాభిరఙ్గైః సఙ్కీర్యతే। "ధూప సన్తాపే" ఇతి ధాతోః "గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః" (౩।౧।౩౮) ఇత్యాయప్రత్యయః।

అన్యోఽన్యేతి।—[అముష్మిన్] అద్రౌ [అన్యోఽన్యవ్యతికరచారుభిః] అన్యోఽన్యేషాం వ్యతికరేణ మిశ్రణేన చారుభిః అత ఏవ [విచిత్రైః] ర్నానావర్ణైః[అత్రసన్నవమణిజన్మభిః] అత్రసన్తః త్రాసదోషేణాదుష్యన్తః। 'త్రాసో భీమణిదోషయోః' ఇతి విశ్వః। "వా భ్రాశ—" (౩।౧।౭౦) ఇత్యాదినా వైకల్పికః శ్యన్ప్రత్యయః। తేభ్యో నవమణిభ్యో జన్మ యేషాం తైః [మయూఖైరాకాశే రచితమ్,అభత్తి] అకుడ్యం అనాధారమిత్యర్థః।[చిత్ర-

సమీరశిశిరః శిరఃసు వసతాం

సతాం జవనికా నికామసుఖినామ్।

బిభర్తి జనయన్నయం ముదమపా-

మపాయధవలా బలాహకతతీః॥౫౪॥

మైత్ర్యాదిచిత్తపరికర్మవిదో విధాయ।

క్లేశప్రహాణమిహ లబ్ధసబీజయోగాః।

కర్మ] కర్తృ। [గగనసదః] ఖేచరాన్ [విస్మేరాన్] విస్మయశీలాన్ [కరోతి]। "నమికమ్పి–" (౩।౨।౧౬౭ పాం) ఇత్యాదినా రప్రత్యయః। అత్ర మణిమయూఖేషు ఖే చిత్రకర్మభ్రాన్తిమతామేవాభిత్తిచిత్రకర్మేతి అకార్ణకార్యోత్పత్తివర్ణనాత్ భ్రాన్తిమదలఙ్కారోత్థాపితా విభావనేతి సఙ్కరః,—"కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యాద్విభావనా' ఇతి లక్షణాత్। ప్రహర్షిణీ వృత్తమ్॥౫౩॥

సమీరేతి। [సమీరశిశిరః] సమీరేణ మారుతేన శిశిరః శీతలః [శిరఃసు] శిఖరేషు [వసతాం నికామసుఖినామ్] అత్యన్తసుఖినాం [సతాం] పుణ్యవతాం ముదం జనయన్, అయమ్] అద్రిః [అపామ్] అమ్బుసామ్ అపాయధవలా] అపాయేనాపగమేన ధవలా [బలాహకతతీః] మేఘపఙక్తీరేవ। [జవనికాః] తిరస్కరిణీః [బిభర్త్తి]। అనావృతేష్వపి శిఖరేషు క్రీడ఼నే మేఘైరేవావరణతాం సమ్పాద్య ముద జనయతీత్యర్థః। అత్ర బలాహకతతిష్వారోప్యమాణానాం జవనికానాం ముదం జనయన్నితి ప్రకృతోపయోగిత్వవర్ణనాత్ పరిణామాలఙ్కారః,- 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి లక్షణాత్। రూపకే తృపరఞ్జనమాత్రమితి భేదః। జలో-ద్ధతగతిర్వృత్తమ్;- 'రసైర్జసజసా జలోద్ధతగతిః' ఇతి లక్షణాత్॥౫౪॥

మైత్రీతి।—[ఇహ] అద్రౌ, సమాధిం యోగం బిభ్రతీతి [సమాధిభృతః] యోగినః। మైత్రీ కరుణా ముదితా ఉపేక్షేతి చతస్రశ్చిత్తవృత్తయః। తత్ర—పుణ్యకృత్సు మైత్రీ, దుఃఖిషు కరుణా, సుఖిషు ముదితా అనుమోదనం, పాపిషు ఉపేక్షా। మైత్రీ ఆదిర్యేషాం తాని చిత్తస్య పరికర్మాణి ప్రసాధకాని,

ఖ్యాతిఞ్చ సత్త్వపురుషాన్యతయాఽధిగమ్య

వాఞ్ఛన్తి తామపి సమాధిభృతో నిరోద్ధుమ్॥౫౫॥

మరకతమయమేదినీషు భానో-

స్తరువిటపాన్తరపాతినో మయూఖాః।

అవనతశితికణ్ఠకణ్ఠలక్ష్మీ-

మిహ దధతి స్ఫురితాణురేణుజాలాః॥౫౬॥

శోధకానీత్యర్థః; తాని విన్దన్తి లభన్తే ఇతి తద్విదః తద్భాజః [మైత్ర్యాదిచిత్తపరికర్మవిదః] తైః క్షీణాన్తఃకరణమలా ఇత్యర్థః; అత ఏవ [కేశప్రహాణం విధాయ]। అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః" పఞ్చ క్లేశాః। తత్రానిత్యేషు నిత్యత్వాభిమానః, అనాత్మని చ దేహేన్ద్రియాదావాత్మధీరిత్యాదివిభ్రమోఽవిద్యా। అస్మితా అహఙ్కారః।

రాగోఽభిమతవిషయాభిలాషః। ద్వేషోఽనభిమతేషు శేషః। అభినివేశః కార్యాకార్యంష్వగ్రహః। తే హి పురుషం క్లిశ్యన్తీతి క్లేశాః, క్లేశహేతవః। పచాద్యచ్। తేషాం ప్రహాణం క్షయః। "కృత్యచః" (౮।౪।౨౯ పాం) ఇతి ణత్వమ్। తద్విధాయ క్లేశాన్ హిత్వేత్యర్థః। అతో లబ్ధః సబీజః సావలమ్బనో యోగో యైస్తే [లబ్ధసబీజయోగాః] సన్తః। ఆలమ్బనమేవ వ్యనక్తి, సత్త్వేతి।— [సత్త్వపురుషాన్యతయా] సత్త్వపురుషయోః ప్రకృతిపురుషయోరన్యతయా అన్యత్వేన, * మిథో భిన్నత్వేన [ఖ్యాతిం] జ్ఞానం చాధిగమ్య] ప్రకృతిపురుషో భిన్నావితి జ్ఞాత్వేత్యర్థః। ప్రకృతిపురుషయోర్వివేకాగ్రహణాత్ సంసారః। వివేకగ్రహగణాన్ముక్తిరితి సాఙ్ఖ్యాః। అథ [తాం] ఖ్యాతిమ్ [అపి, నిరోద్ధుం] నివర్త్యితుం [వాఞ్ఛన్తి]। వృత్తిరూపాం తాం నివర్త్య స్వయమ్ప్రకాశతయైవ స్థాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః। "ప్రకృతావుపరతాయాం పురుషస్వరూపేణావస్థానం ముక్తిః" ఇతి సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తః। న కేవలం భోగభూరియం, కిన్తు మోక్షేత్రమపీతి భావః॥౪౪॥

మరకతేతి।—[ఇహ] అద్రౌ [మరకతమయమేదినీషు] మరకతానాం

యా బిభర్తి కలవల్లకీగుణ-

స్వానమానమతికాలిమాఽలయా।

నాత్ర కాన్తముపగీతయా తయా

స్వానమా నమతి కాఽలిమాలయా॥౪౭॥

వికారా మరకతమయ్యస్తాసు మేదినీషు। "స్త్రియాః పుంవత్—" (౬/3/3౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః। [తరువిటపాన్తరపాతినః] తరుణాం విటపాః పల్లవాః తేషామన్తరైరవకాశైః పతన్తీతి తథోక్తాః। 'విటపః పల్లవే షిఙ్గే విస్తారే స్తమ్బశాఖయోః' ఇతి విశ్వః। స్ఫురితాన్యగురేణూనాం సూక్ష్మరజసాం జాలాని యేషు తే [స్ఫురితా ణురేగురేజాలాః భానోర్మయూఖాః, అవనతశితికణ్ఠకణలక్ష్మీం] అవనతస్య శితికణ్ఠకణ్ఠస్య మయూరకన్ధరాయాః లక్ష్మీం [దధతి], ఇతి నిదర్శనాఽలఙ్కారః।పుష్పితాగ్రా వృత్తమ॥౪౬॥

యేతి।—[అత్ర] అద్రౌ, అతి అత్యన్తః కాలిమా కార్ష్ణ్యం యస్యాః సా [అతికాలిమా] అతిశ్యామేత్యర్థః; న విద్యతే లయో లయనం క్వచిదవస్థానం యస్యాః మా [అలయా] ! భ్రమన్తీత్యర్థః। అత ఏవ సస్వనేతి భావః [యా] అలిమాలా [కలవల్లకీగుణస్వానమానం] కలోఽవ్యక్తమధురః వహ్నకీగుణస్వానః వీణాతన్త్రీశబ్దస్తస్య మాజముపమానం [బిభర్తి] తన్త్రీవద్ ధ్వనతీత్యర్థః, ఉపమాఽలఙ్కారః; [ఉపగీతయా ! సమీపే గాతుం ప్రవృత్తయైవ, న తు పూర్వం గాయన్త్యైవేతి భావః। "ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ" (౩।౪।౭౧ పాం) ఇతి క్తః।। తయా అలిమాలయా] భృఙ్గావల్యా [స్వానమా] సుఖేనానమయితుమాక్రష్టుం శక్యా, "ఈషద్దుస్–" (౩।౩।౧౨౬ పాం) ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః। [కా] వా స్త్రీ [కాన్తం] ప్రియం [న నమతి] సర్వాఽపి మానం విహాయ కాన్తం మద్యః ప్రణమత్యేవ, తథోద్దీపకత్వాద్గానస్యేత్యర్థః। * రథోద్ధతా వృత్తమ్; - 'రో నరావితి రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి లక్షణాత॥౪౭॥

సాయం శశాఙ్కకిరణాహతచన్ద్రకాన్త-

నిస్యన్దినీరనికరేణ కృతాభిషేకాః।

అర్కోపలోల్లసితవహ్నిభిరహ్ని తప్తాః

తీవ్రం మహావ్రతమివేహ చరన్తి వప్రాః॥౪౮॥

ఏతస్మిన్నధికపయఃశ్రియం వహన్త్యః

సఙ్క్షోభం పవనభువా జవేన నీతాః।

వాల్మీకేరరహితరామలక్ష్మణానాం

సాధర్మ్యం దధతి గిరాం మహాసరస్యః॥౪౯॥

సాయమితి। - [ఇహ] అద్రౌ [వప్రాః] సానవః। 'వప్రోఽస్త్రీ సానుమానయోః' ఇత్యమరః। [సాయం] రాత్రౌ [శశాఙ్కకిరణాహతచన్ద్రకాన్త నిస్యన్దినీరనికరేణ] శశాఙ్కకిరణైరాహతేభ్యశ్చన్ద్రకాన్తేభ్యో నిస్యన్దినా ప్రస్రావిణా నీరనికరేణ జలపూరేణ

[కృతాభిషేకాః] కృతస్నానాః [అహ్నా, అర్కోపలోల్లసితవహ్నిభిః]అర్కోపనేభ్యః సూర్యకాన్తేభ్యః ఉల్లసితైరుత్థితైవహ్నిభిః [తప్తాః] మన్తః [తీవ్రం] ఉగ్రం, దుశ్చరమిత్యర్థః, [మహావ్రతం] మహత్తపః [చరన్తీవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫౮॥

ఏతస్మిన్నితి।—[ఏతస్మిన్] అద్రౌ [అధికపయః శ్రియమ్] అధికాం జలసమృద్ధిం [వహన్త్యః], అన్యత్ర తు— అధి అధికాః కపయః సుగ్రీవాదయో వర్ణ్యత్వేన యాసు తాః అధికపయః, శ్రియం గుణాలఙ్కారాదిశోభాం వహన్త్యః। పవనాద్భవతీతి పవనభూస్తేన [పవనభువా] వాయుజన్యేన [జవేన] వేగేన [సఙ్క్షోభం] చలనం [నీతాః], అన్యత్ర తు—జవేన జవినా। ' జవో జవిని వేగే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। పవనభవా హనుమతా సఙ్క్షోభమ్ ఔద్ధత్యం నీతా, హనుమద్వేగవర్ణనయా ప్రాగల్భ్యం నీతా ఇత్యర్థః। వాక్పక్షే సర్వత్ర షష్ఠయా విపరిణామః కార్యః। [మహాసరస్యః] మహాసరాంసి [అరక్షితరామలక్ష్మణానాం] అరహితావవర్జితో రామలక్ష్మణో యాభిస్తాసామ్, అన్యత్ర తు—

ఇహ ముహుర్ముదితైః కలభైరవః

ప్రతిదిశం క్రియతే కలభైరవః।

స్ఫురతి చానువనం చమరీచయః

కనకరత్నభువాఞ్చ మరీచయః॥౬౦॥

రామో రమణః అరక్షితరామా అవియుక్తరామాః లక్ష్మణాః సారసయోషితో యాసు తాః, కేచిత్త్వరహితరామాః అవియుక్తస్త్రీకాః లక్ష్మణాః సారసా ఇతి పుంపక్షిపరత్వేన వ్యాచక్షతే, తేషాం మతే 'హంసస్య యోషిద్వరటా సారసస్య తు లక్ష్మణా' 'లక్ష్మణౌషధిసారస్యోః' ఇత్యాదద్యమరవిశ్వప్రకాశాదివాక్యగతనియతస్త్రార్థతావిరోధః। తాసాం [వాల్మీకేగింరాం. సాధర్మ్యం] సాదృశ్యం [దధతి]। అత్ర పవనభువా జవేనేత్యత్రైకవృన్తావలమ్బిఫలద్వయవదభగ్నైకపాదగతత్వేనార్థద్వయప్రతీతేరర్థశ్లేషః। అన్యత్ర—పదభఙ్గేనార్థద్వయప్రతీతేర్జతుకాష్ఠ వచ్ఛబ్దయోరేవ మిథః శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేష ఇత్యుభయసాహిత్యాదుభయశ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతగోచరః, ఉపమా త్వఙ్గమితి సఙ్కరః॥౫౯॥

ఇహేతి।—[ఇహ] అద్రౌ ముదితైః ఇచ్ఛావిహారసంతుష్టైః [కలభైః కరిపోతైః। 'కలమః కరిశావకః' ఇత్యమరః। దిశి దిశి [ప్రతిదిశమ్]। యథార్థేఽవ్యయీభావః। 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' (౫।౪।౧౦౭) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। కలశ్చాసౌ భైరవశ్చ కలభైరవః మధురభీషణః। విశేషణయోరపి కుపాణిఖఞ్జవద్వైచిక్రోపసర్జనత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః। రవః బృంహణధ్వనిః [ర్మహుః క్రియతే అనువనం] వనే వనే [చమరీచయః] చమరీమృగసఙ్ఘః[స్ఫురతి]।[చ] కిచ్చ కనకరత్నానాం యా భువస్తాసాం కనకరత్నానాం మరీచయః కిరణాః [చ] స్ఫురన్తి। సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారే యమకస్యాభ్యుచ్చయః॥౬౦॥

త్వక్సారరన్ధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతి-

రస్మిన్నసౌ మృదితపక్ష్మలరల్లకాఙ్గః।

కస్తూరికామృగవిమర్దసుగన్ధిరేతి

రాగీవ సక్తిమధికాం విషయేషు వాయుః॥౬౧॥

ప్రీత్యై యూనాం వ్యవహితతపనాః

ప్రౌఢధ్వాన్తం దినమిహ జలదాః।

దోషామన్యం విదధతి సురత-

క్రీడ◌ాయాసశ్రమశమపటవః॥౬౨॥

త్వగితి।—[అస్మిన్] అద్రౌ [త్వక్సారరన్ధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతిః] త్వచి సారో యేషాం తే త్వక్సారా వంశాః। 'వంశే త్వకారకర్మారత్వచిసారతృణధ్వజాః' ఇత్యమరః। తేషాం రన్ధ్రాణి తేషాం పరిపూరణేన ధ్మాపనేన లబ్ధా గీతిర్గానసుఖం యేన సః, [మృదితపక్ష్మలల్లకాఙ్గః] మృదితాని సంమృష్టాని పక్ష్మలాని లోమశాని రఙ్కకానాం కమ్బలమృగాణాం కమ్బలానాం వాఽఙ్గాని శరీరాణి యేన సః। 'రఙ్కకః కమ్బలమృగే కమ్బలే పరికీర్తితః' ఇతి వైజయన్తీ। ఏతేన స్పర్శసుఖముక్తమ్। [కస్తూరికామృగవిమర్దసుగన్ధిః] కస్తూరికామృగాణాం విమర్దేన సఙ్ఘర్షేణ

సుగన్ధిః శోభనగన్ధః। యద్యపి “గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణమ్” (౫।౪।౧౩౫ పాం వాం) కర్త్_వ్యమ్ ఇత్యుక్తం, తథాఽపి నిరఙ్కుశాః కవయ ఇత్యపర్యనుయోగః। [అసౌ] ఏవమ్భూతః వాయుః [రాగీవ] కామీవ [విషయేషు] ప్రదేశేషు చ। 'విషయః స్యాదిన్ద్రియార్థే దేశే జనపదేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [అధికాం, సక్తిం] వ్యాసక్తిమ్ [ఏతి] గచ్ఛతి॥౬౧॥

ప్రీత్యా ఇతి।—[ఇహ] అదౌ, యువతయశ్చ యువానశ్చ తేషాం [యూనామ్]। “పుమాన్ స్త్రియా” (౧/౨/౬౭ పాం) ఇత్యేకశేషః। [ప్రీత్యై, వ్యవహిత-

భగ్నో నివాసోఽయమిహాభ్య పుష్పైః

సదాఽఽనతో యేన విషాణినాఽగః।

తీవ్రాణి తేనోజ్ఝతి కోపితోఽసౌ

సదానతోయేన విషాణి నాగః॥౬౩॥

ప్రాలేయశీతమచలేశ్వరమీశ్వరోఽపి

సాన్ద్రేభచర్మ్మవసనావరణోఽధిశేతే।

తపనాః] తిరోహితార్కాః, అత ఏవ।[సురతక్రీడాయాసశ్రమశమపటవః] సురతాన్యేవ క్రీడాస్తాభిర్య ఆయాసో వ్యాయామస్తేన యః శ్రమః ఖేదః। 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేః” ఇతి లక్షణాత్। తస్య శమే వారణే పటవః సమర్థాః, . జలదాః, [ప్రౌఢధ్వాన్తం] మేఘావరణాద్గాఢాన్ధకారం [దినం] దివసం, దోషా గత్రిమాత్మానం మన్యత ఇతి [దోషామన్యం] గత్రిమాని [విదధతి]। మేఘావరణమహిమ్నా దివసః స్వయమప్యాత్మానం రాత్రిం మన్యతే, కిముతాన్య ఇత్యర్థః। దోషేత్యవ్యయం, తదుపపదాన్మన్యతేర్ధాతోః, “ఆత్మమానే ఖశ" (౩।౨।౮౩ పాం) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। ఇహ యూనాం దోషావద్దివాఽపి విస్రమ్భం విహారాః సమ్భవన్తీతి భావః। భ్రమరవిలమితం వృత్తమ్। 'మ్భౌ న్లౌ గః స్యాద్భ్రమరవిలసితమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౬౨॥

భగ్న ఇతి।—[ఇహ] అద్రౌ [అస్య] నాగస్య [నివాసః] ఆశ్రయః, [సదా పుష్పైః, ఆనతః] నమ్రః [అయం] న గచ్ఛతీతి [అగః] వృక్షః, దానతోయైర్మదోదకైః సహ వర్త్తతం యస్తేన [సదానతోయేన] మత్తేనేత్యర్థః। [యేన విషాణినా] దన్తినా [భగ్నః, తేన] విషాణినా।[కోపితః] కోపం ప్రాపితః [అసౌ నాగః] సర్పః [తీవ్రాణి, విషాణి] గరలాని [ఉజ్ఝతి] వమతి। పరప్రతీకారాక్షమస్య క్రోధః స్వాశ్రయమేవ వ్యాహన్తీతి భావః॥౬౩॥

ప్రాలేయేతి।—[ఈశ్వరః] శివః। [అపి] కిముతాన్య ఇతి భావః।

సర్వర్త్తునిర్వృతికరే నివసన్నుపైతి

న ద్వన్ద్వదుఃఖమిహ కిఞ్చిదకిఞ్చనోఽపి॥౬౪॥

నవనగవనలేఖాశ్యామమధ్యాభిరాభిః

స్ఫటికకటకభూభిర్నాటయత్యేష శైలః।

అహిపరికరభాజో భాస్మనైరఙ్గరాగై-

రధిగతధవలిమ్నః శూలపాణేరభిఖ్యామ్॥౬౫॥

[మార్ద్రేభచర్మ్మవమనావరణః] సార్ద్రం యదిభచర్మ్మ తదేవ వసనం తదేవావరణం ఛాదనం యస్య సః తథా సన్ న త్వనావరణో నాపి శిథిలావరణ ఇతి భావః। [ప్రాలేయశీతమ్] ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం హిమమ్। “తత ఆగతః" (౪।౩।౭౪ పాం) ఇత్యరిణ, “కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియః" (౭/3/౨ పాం) ఇతి యశబ్దస్యేయాదేశః। తన శీతం శీతలమ్ [అచలేశ్వరం] హిమవన్తమ్ [అధిశేతే] తస్మిన్ శేతే ఇత్యర్థః। "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" (౧।౪।౪౬ పాం) ఇతి కర్మ్మత్వమ్। [సర్వర్త్తునిర్వృతికరే] సర్వర్త్తుభినిర్వృతికరం సదాసుఖకరే [ఇహ] అద్రౌ (నివసన్] పునర్నాస్తి కిఞ్చనాస్యేతి [అకిఞ్చనః] నిఃస్వః [అపి]। ఉచ్చావచేత్యాదినా మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్ తత్పురుషః। [కిఞ్చిద్] అల్పమపి [ద్వన్ద్వదుఃఖం] శీతోష్ణదుఃఖమ్ః [నోపైతి] నిత్యం సన్నిహితానామృతూనామన్యోఽన్యదోషనివారకత్వాదితి భావః। 'ద్వన్ద్వ యుగ్మహిమోష్ణాది

మిథునం కలహీ రహః' ఇతి వైజయన్తీ। అత్రోపమానాత్
హిమాచలాదుపమేయస్యాధిక్యవర్ణనాద్వ్యతిరేకః॥౬౪॥

నవేతి।— [ఏష శైలః] రైవతకః [నవనగవనలేఖాశ్యామమధ్యాభిః] నవయా నగవనలేఖయా తరువనపఙ్క్త్యా శ్యామో మధ్యో మధ్యభాగో యాసాం తాభిః [అభిః స్ఫటికకటకభూభిః] స్ఫటికానాం కటకభూభిః తటప్రదేశైః కరణైః, అహిరేవ పరికరో గాత్రికాబన్ధస్తం భజతీతి తస్య [అహిపరికరభాజః] 'భవేత్పరికరో వ్రాతే పర్యఙ్కపరివారయోః। ప్రగాఢ్ఃే గాత్రికాబన్ధే వివేకారమ్భయోరపి॥' ఇతి విశ్వః। "భజో ణ్విః" (౩।౨।

దధద్భిరభితస్తటౌ వికచవారిజామ్బూ నదై-

ర్వినోదితదినక్లమాః కృతరుచశ్చ జామ్బూనదైః।

నిషేవ్య మధు మాధవా రసవదత్ర కాదమ్బరం

హరన్తి రతయే రహః ప్రియతమాఽఙ్గకాదమ్బరమ్॥౬౬॥

౬౨పాం)। [భాస్మనైః] భస్మమయైః। వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః, "అన్" (౬/8/౧౬౭ పాం) ఇతి ప్రకృతిభావాత్ "నస్తద్ధితే" (౬/8/౧౪౪పాం) ఇతి టిలోపో న। [అఙ్గరాగైః] అనులేపనైః [అధిగతధవలిమ్నః] ప్రాప్తధావల్యస్య, శూలం పాణౌ యస్య తస్య [శూలపాణేః] ఈశ్వరస్య। "ప్రహరణార్థేభ్యశ్చ పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి వక్తవ్యమ్" ఇతి పాణిశబ్దస్య పరనిపాతః। [అభిఖ్యాం] శోభామ్। 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః। "ఆతశ్చోపసర్గే" (౩।౩।౧౦౬ పాం) ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః। [నాటయతి] అను కరోతి। నిదర్శనాఽలఙ్కారః। మాలినీ వృత్తమ్॥ ౬౫॥

దధద్భిరితి। [అత్ర] అద్రౌ, మాధవస్య ఇమే [మాధవాః] యాదవాః, వికచాని వారిజాని యేషు తాన్యమ్బూని యయోస్తౌ [వికచవారిజామ్బూ, అభితః] ఉభయతః [తటౌ దధద్భిః, నదైః] అమ్బుప్రవాహైః, ప్రాక్స్రోతసో నద్యః, ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః, నర్మదాం వినంత్యాహుః। [వినోదితదినక్లమాః] వినోదితో దినక్లమో యేషాం తే, విహారాపనీతాహ్నిసన్తాపా ఇత్యర్థః। [చ] కిఞ్చ, జామ్బూనదస్య వికారైః [జామ్బూనదైః] కనకభూషణైః [కృతరుచః] జనితశోభాః సన్తః [రసవత్] స్వాదవత్। 'రసో గన్ధే రసే స్వాదే' ఇతి విశ్వః। కాదమ్బ ఇక్షుః। ' కాదమ్బః

కలహంసేక్ష్వోః' ఇతి విశ్వః। కాదమ్బం రాతి రలయోరమేదాన్నాతి ప్రకృతిత్వేనాదత్త ఇతి [కాదమ్బరమ్] ఐశ్చవమ్। 'పానసం ద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరం తాలమైశ్చవమ్' ఇతి స్మరణాత్। “అతోఽనుపసర్గే కః” (3/౨/3 పాం)। [మధు] మద్యమ్। ఏవఞ్చ మధుకాదమ్బరశబ్దయోః సామాన్యవిశేషపరత్వాదపౌనరుక్త్యమ్। [నిషేవ్య] పీత్వా।

దర్పణనిర్మ్మలాసు పతితే ఘనతిమిరముషి

జ్యోతిషి రౌప్యభిత్తిషు పురః ప్రతిఫలతి ముహుః।

వ్రీడమసమ్ముఖోఽపి రమణైరపహృతవసనాః

కాఞ్చనకన్దరాసు తరుణీరిహ నయతి రవిః॥౬౭॥

క్షత్రియాణాం పైష్ట్యా ఏవ నిషేధాదితి భావః। [రతయే] సురతార్థం [రహః, ప్రియతమాఽఙ్కాత్] ప్రియతమానాం ప్రేయసీనామఙ్గాదేవాఙ్కాద్గాత్రాత్ [అమ్బరం] వస్త్రం [చరన్తి]। యాదవాశ్చేహ మధుపానరతోత్సవైర్వి్రసబ్ధం విహరన్తీతి భావః। పృథ్వీ వృత్తమ్;—'జసౌ జసయలా వసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురుః' ఇతి లక్షణాత్॥౬౬॥

దర్పణేతి। [ఇహ] అద్రౌ [రవిః దర్పణనిర్మలాసు, పురః రౌప్యభిత్తిషు] కాఞ్చనకన్దరాగ్రవర్తి_రజతసానుషు [పతితం] సఙ్క్రాన్తే [ఘనతిమిరముషి] ఘనం సాన్ద్రం యత్తిమిరం తన్ముష్ణాతి హరతీతి తన్ముట్। క్విప్। తస్మిన్ [జ్యోతిషి] స్వతేజసి [కాఞ్చనకన్దరాసు ముహుః, ప్రతిఫలతి] సమ్మూర్చ్ఛతి సతి, [రమణైరపహృతవసనాస్తరుణీః, అసమ్ముఖోఽపి] కన్దరానభిముఖోఽపి [వ్రీడం] త్రపామ్। యద్యపి "గురోశ్చ హలః" (3।3।౧౦3 పాం) ఇతి స్త్రియామప్రత్యయః అత ఏవ 'మన్దాక్షం హ్రీస్త్రపా వ్రీడా' ఇత్యమరః, తథాఽపి తత్ర స్త్రీత్వావివక్షాయాం బాహులకత్వాన్నపుంసకత్వఞ్చ; అత ఏవ 'అవిధౌ గురోః స్త్రియాం బహులం వివక్షా' (౫ అధిం ౨ అధ్యాం ౪౨ సుం) ఇతి వామనః। [నయతి] ప్రాపయతి। "నీవోహ్యోర్వ్వతేశ్చాపి—" ఇతి ద్వికర్మ్మకతా। యస్మిన్ సువర్ణకన్దరాసు కీడార్థం ప్రవిష్టాః స్త్రియోఽన్ధకార ఇతి కృత్వా పురుషైరపహృతవస్త్రాః సత్యః పురః స్థితరౌప్యభిత్తితేజసామన్తః ప్రతివిమ్బవత్ ప్రకాశే సతి సలజ్జా ఇతి భావః। అత్ర కాఞ్చనకన్దరాణామసమ్ముఖార్కజ్యోతిఃప్రతిఫలనాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తైరతిశయోక్తిః।

అనుకృతశిఖరౌఘశ్రీభిరభ్యాగతేఽసౌ
త్వయి సరభసమభ్యుత్తిష్ఠతీవాద్రిరుచ్చైః।
ద్రుతమరుదుపనున్నైరున్నమద్భిః సహేలం
హలధరపరిధానశ్యామలైరమ్బువాహైః॥౬౮॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే
రైవతకవర్ణనం నామ చతుర్థః సర్గః॥౪॥

వంశపత్రపతితం వృత్తమ్;—'దిఙ్మునివంశపత్రపతితం భరనభనలగైః' ఇతి లక్షణాత్॥౬౭॥

అనుకృతేతి।—[అసౌ, ఉచ్చైః ఉన్నతః [అద్రిః] రైవతకః [త్వయి అభ్యాగతే। సతి [అనుకృతశిఖరౌఘశ్రీభిః] అనుకృతా శిఖరౌఘాణాం శ్రీర్యై స్తైస్తథోక్తైః శిఖరౌఘభ్రమకారిభిరితి భావః; అత ఏవాత్ర శ్రీరివ శ్రీరితి నిదర్శనయా భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే। [ద్రుతమరుదపనున్నైః] ద్రుతమరుతా శీఘ్రమారుతేనోపనున్నైః ప్రేరితైః అత ఏవ [సహేలం] సలీలమ్ [ఉన్నమద్భిః] ఉత్పతద్భిః। ధరతీతి ధరః పత్రాద్యచ్, హలస్య ధరో హలధరో బలభద్రః తస్య పరిధానాని అమ్బరాణి తద్వత్ శ్యామలైః శ్యామైః [హలధరపరిధానశ్యానలైః అమ్బువాహైః] నిమిత్తేన [సగ్భమమ్, అభ్యుత్తిష్ఠతీవ] ప్రత్యుత్థానం కరోతీవేతి క్రియానిమిత్తా క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా, విశిష్టమేఘోన్నమనక్రియయా ప్రత్యుత్థానక్రియోత్ప్రేక్షణాత; సా చోక్తనిదర్శనాఽనుప్రాణితేతి సఙ్కరః। శాబ్దస్తు వృత్త్యనుప్రాసః। మాలినీ వృత్తమ్॥౬౮॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే
మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యే చతుర్థః సర్గః॥౪॥

పఞ్చమః సర్గః।

ఇత్థం గిరః ప్రియతమా ఇవ సోఽవ్యలీకాః
శుశ్రావ సూతతనయస్య తదా వ్యలీకాః।
రన్తుం నిరన్తరమియేష తతోఽవసానే
తాసాం గిరౌ చ వనరాజిపటం వసానే॥౧॥

తం స ద్విపేన్ద్రతులితాఽతులతుఙ్గశృఙ్గ-
మభ్యుల్లసత్కదలికావనరాజిముచ్చైః।

ఇత్థమితి]—[సః హరిః [ఇత్థమ్] అనేన ప్రకారేణ। "ఇదమ్ స్థముః" (౫।౩।౨౪ పాం) ఇతి థముప్రత్యయః। [అవ్యలీకాః] అప్రియరహితాః। 'వ్యలీకం త్వప్రియేఽనృతే' ఇత్యమరః। [ప్రియతమాః] ప్రేయసీః [ఇవ] స్థితాః, కాన్తాసమ్మితా ఇత్యర్థః। [వ్యలీకాః] విగతానృతాః సత్యాః [సృతతనయస్య] సారథికుమారస్య దారుకస్య [గిరః తదా శుశ్రావ। [తతః] శ్రవణానన్తరం [తాసాం] గిరామ్ [అవసానే] సమాప్తౌ [చ, నిరన్తరం] నీరుర్ధ్వం [వనరాజిపటం] వనరాజిరేవ పటస్తం [వసానే] ఆచ్ఛాదయతి। 'వస ఆచ్ఛాదనే' ఇతి ధాతోః కర్త్రరి లటః శానజా దేశః। [గిరౌ] రైవతకాద్రౌ [రన్తుం] క్రీడితుమ్ [ఇయేష], తత్ర వసతిం కర్తుమిచ్ఛతి స్మేత్యర్థః। ఉపమాయమకరూపకాణాం సంసృష్టిః। సర్గేఽస్మిన్ బసన్తతిలకా వృత్తమ్;—'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః' ఇతి॥౧॥

తమితి।—[అభ్యుల్లసత్కదలికావనరాజిమ్]. కదవ్య ఏవ కదలికాః

విస్తారరుద్ధవసుధోఽన్వచలఞ్చచాల
లక్ష్మీం దధత్ప్రతిగిరేరలఘుర్బలౌఘః॥౨॥

భాస్వత్కరవ్యతికరోల్ల సితామ్బరాన్తాః
సాపత్రపా ఇవ మహాజనదర్శనేన।
సంవివ్యురమ్బరవికాశి చమూసముత్థం
పృథ్వీరజః కరభకణ్ఠకడారమాశాః॥3॥

వైజయన్త్యో రమ్భాతరవశ్చ। 'కదలీ వైజయన్త్యాఞ్చ రమ్భాయాం హరిణాన్తరే' ఇతి విశ్వః। అభ్యుల్లసన్త్యః కదబ్యో వైజయన్త్యో వనరాజయ ఇవ యస్య సః, అన్యత్ర,— రమ్భావనపఙక్తయో యస్య తమితి యోజ్యమ్। [ఉచ్చైః] ఉన్నతః [విస్తారరుద్ధవసుధః] విస్తారేణ రుద్ధవసుధః వ్యాప్తభూమిః, అత ఏవ [ప్రతిగిరేర్లక్ష్మీం దధత్] స్వయమప్యన్యో గిరిరివ స్థిత ఇత్యర్థః। [అలఘుః] మహాన్ [స బలోఘః] సేనాసఙ్ఘః [ద్విపేన్ద్రతులితాఽతులతుఙ్గశృఙ్గం] ద్విపేన్ద్రైస్తులితాన్యతులాన్యప్రతిమాని ద్విపేన్ద్రవ్యతిరిక్తప్రతిమారహితాని శృఙ్గాణి యస్య తథోక్తం, [తమ్ అచలం] రైవతకమ్ [అను, చచాల] తం ప్రతి యయావిత్యర్థః। " అనుర్లక్షణే " (౧।8।౮౪ పాం) ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాత్ తద్యోగే ద్వితీయా। అత్ర ప్రతిగిరేః కస్యచిదప్రసిద్ధత్వాత్ గిరిధర్మయోగీ బలౌఘః ప్రతిగిరేర్లక్ష్మీమివ లక్ష్మీం దధాతీతి నిదర్శనాముఖేన ప్రతియోగిత్వేనోత్ప్రేక్ష్యతే, ఇత్యుత్ప్రేక్షైవేయం శ్లేషానుప్రాణితంతి సఙ్కరః॥౨॥

భాస్వదితి।—[ఆశాః] దిశః [భాస్వత్కరవ్యతికరోల్లసితామ్బరాన్తాః] భాస్వత్కరవ్యతికరేణ సూర్యాంశువ్యాప్త్యా ఉల్లసితామ్బరాన్తాః ప్రకాశితాకాశదేశాః; అన్యత్ర—భాస్వన్ భాస్వరః అభిరూపః। 'భాస్వాన్ భాస్వరసూర్యయోః' ఇతి విశ్వః। తస్య హస్తస్య స్పర్శనేన ఉల్లసితామ్బరాన్తాః

ఆవర్తినః శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తాః
సమ్పన్నదేవమణయో భృతరన్ధ్రభాగాః।

అశ్వాః పృథుర్వసుమతీమతిరోచమానా-

స్వర్ణం పయోధయ ఇవోర్మిభిరాపతన్తః॥४॥

స్రస్తవస్త్రాఞ్చలాః, అత ఏవ [మహాజనదర్శనేన సాపత్రపా ఇవ] 'లజ్జా సాపత్రపాన్యతః' ఇత్యమరః। [అమ్బరవికాశి] వ్యోమవ్యాపి వాసఃశోభి చ। 'అమ్బరం వ్యోమవాససోః' ఇతి విశ్వః। [చమూసముత్థం] చమూషు సముత్థం [కరభకణ్ఠకడారం] కరభః ఉష్ట్రపోతః। 'ఉష్ట్రే క్రమేలకమయమహాఙ్గాః కరభః శిశుః' ఇత్యమరః। తస్య కణ్ఠ ఇవ కడారం కపిశం, 'కడారః కపిశః పిఙ్గః' ఇత్యమరః। [పృథ్వీరజః, సంవివ్యుః] సంవవ్రుచ్ఛాదయామాసురిత్యర్థః। 'వ్యేఞ్ సంవరణే', లిట్, కిత్త్వాత్ సమ్ప్రసారణే ద్విర్భావః, "ఏరనేకాచ—" (६।४।८२ పాం) ఇతి యణాదేశః। స్త్రియో వస్త్రాపహారే లజ్జయా యత్కిఞ్చిదాచ్ఛాదయన్తీతి భావః। అత్రాచేతనాఖాశాసు శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా స్త్రీప్రతీతో తదభేదాధ్యవసాయేన సంవ్యానవ్యవహారసమారోపాత్ సమాసోక్తిః, సా చ సాపత్రపత్వోత్ప్రేక్షాఽనుప్రాణితేతి సఙ్కరః॥३॥

ఆవర్త్తిన ఇతి।—[ఆవర్త్తినః] దశావర్త్తవన్తః। ప్రశంసాయామ్ ఇతి ఇనిః। తే చ ' ద్వవురస్యో శిరస్యౌ ద్వౌ ద్వౌ రన్ధ్రోపరన్ధ్రయోః। ఏకో భాలే హ్యపానే చ దశావర్త్తా ధ్రువాః స్మృతాః॥' ఇత్యుక్తా దశ ధ్రువాఖ్యా వివక్షితాః। అన్యేషామనన్తరమేవ పృథగభిధానాత్। అన్యత్ర తు – జలభ్రమవన్తః। 'స్యాదావర్త్తోఽమ్బసాం భ్రమః' ఇత్యమరః। రోమసంస్థానే తు తత్సామ్యాద్వ్యపదేశః। తదుక్తమ్,—'ఆవర్త్తసామ్యాదావర్త్తో రోమసంస్థానమఙ్గినామ్' ఇతి। [శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తాః] శుభఫలాని రాజ్యలాభాదీని ప్రదదతీతి శుభఫలప్రదాః "ప్రే దాజ్ఞః" (३/२/६ పాం) ఇతి కః। తాభిః శుక్తిభిః సంస్థానైరావర్త్తవిశేషైర్యుక్తాః। తదుక్తం,—'వక్షఃస్థాః శుక్తయస్తిస్ర ఊర్ధ్వరోమా జయావహాః' ఇతి। అన్యత్ర—శుభఫలాని ముక్తాఫలాని తత్ప్రదాః, శుక్తయో ముక్తాస్ఫోటాః తాభిర్యుక్తాః। 'ముక్తాస్ఫోటే హయావర్త్తే

ఆరక్షమగ్నమవమత్య సృణిం శితాగ్ర-

మేకః పలాయత జవేన కృతార్త్తనాదః।

అన్యః పునర్ముహురుదప్లవతాస్తభార-

మన్యోఽన్యతః పథి వతాబిభితామిభో్ష్ఠౌ॥౫॥

శుక్తిః శఙ్ఖకపాలయోః' ఇతి యాదవః। [సమ్పన్నదేవమణయః] సమ్పన్నాః సమగ్రాః దేవమణ్యో నిగాలావర్తాః కౌస్తుభాదిదివ్యమణయశ్చ యేషాం తే, 'ఆవర్తో రోమజో దేవమణిస్త్వేష నిగాలజః। 'నిగాలస్తు గలోద్దేశే సకృత్' ఇతి వైజయన్తీ। [భృతరన్ధ్రభాగాః] భృతాః పూర్ణా రన్ధ్రభాగాః పార్శ్వదేశా నిమ్నప్రదేశాశ్చ యేషాం తే। అతిశయితా రోచమానాః కణ్ఠావర్తా యేషాం తే [అతిరోచమానాః]। 'కణ్ఠజో రోచమానశ్చ స్వామిసౌభాగ్యవర్ధ్వనః' ఇతి వైజయన్తీ; అన్యత్ర తు—అత్యన్తం దీప్యమానా ఇత్యర్థః। [ఊర్మిభిః] గతివిశేషైర్వీచిభిశ్చ [ఆపతన్తః] ఆధావన్తః। 'పఙ్క్తీకృతానామశ్వానాం నమనోన్నమనాకృతిః। అతివేగసమాయుక్తా గతిరూర్మిరుదాహృతా॥' ఇతి వైజయన్తీ। ఈదృశః [అశ్వాః పయోధయ ఇవ తు వసుమతీం, పృథుః] ఛాదయన్తి స్మ। 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చ' ఇత్యమరః। అపిపూర్వాద్ధధాతర్ల్యుజ। "వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః" ఇత్యకారలోపః। ఏకనాలావలమ్బిఫలద్వయవశేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేరర్థశ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతగోచరః। ఉపమా త్వఙ్గమితి సఙ్కరః॥౪॥

ఆరక్షేతిః—[పథి] మార్గే [ఇభో్ష్ఠావన్యోఽన్యతః] అన్యోఽన్యస్మాత్ [అబిభితాం] భీతవన్తౌ ! 'బిభో భయే' లఙ్। "భియోఽన్యతరస్యామ్" (౬।౪।౧౧౫ పాం) ఇతీత్వమ్। వత వతేత్యనయోరిప భీతిరితి ఖేదేంఽతివిస్మయే వా। 'ఖేదానుకమ్పాసన్తోషవిస్మయామన్త్రణే వత' ఇత్యమరః। తత్ర లిఙ్గమాహ,—[ఏకః] ఇభః [ఆరక్షమగ్నమ్] ఆరక్షః కుమ్భయోరధః–ప్రదేశస్తత్ర మగ్నం ప్రవిష్టం [శితాగ్రం] తీక్ష్ణముఖం [సృణిమ్] అఙ్కుశమ్। 'అఙ్కుశమ్-

ఆయస్తమైక్షత జనశ్చటులాగ్రపాదం

గచ్ఛన్తముచ్ఛలితచామరచారుమశ్వమ్।

నాగం పునర్మృదు సలీలనిమీలితాక్షం

సర్వః ప్రియః ఖలు భవత్యనురూపచేష్టః॥౬॥

శో౽స్త్రీ సృణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। [అవమత్య] అవధూయ [కృతార్త్తనాదః] కృత ఆర్త్తనాదో యేన సః, అతికరుణం క్రన్దన్నిత్యర్థః। [జవేన, పలాయత] పలాయితవాన్। పరాపూర్వాదయతేర్లజ్ "ఉపసర్గస్యాయతౌ" (౮/౨/౧౯ పాం) ఇతి రేఫస్య లత్వమ్। [అన్యః పునః] ఉష్ట్రస్తు [అస్తభారం] నిరస్తభారం యథా తథా। ముహుః, ఉదప్లవత] ఉత్ప్లుతవాన్।"ప్లు గతౌ" ఇతి లజ। స్వభావోక్తిః॥౫॥

ఆయమ్యమితి।—[జనః, చటులాగ్రపాదం] చఞ్చలపూర్వచరణం యథా తథా గచ్ఛన్తం] శీఘ్రం ధావన్తమిత్యర్థః। [ఉచ్చలితచామరచారుమ్] ఉచ్చలితైః ఉల్లమితైశ్చామరైశ్చారుమ్ [అశ్వమ్, ఆయస్తం] సయత్నమాహతం యథా తథా "యసు ప్రయత్నే" కర్త్తరి క్తః। క్లాన్తం క్రియావిశేషణమ్। [ఐక్షత] ఈక్షితవాన్। ఈక్షతేర్లజ్ "ఆడజాదీనామ్" (౬।౪।౭౨ పాం) "ఆటశ్చ" (౬/౨/౬౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। [నాగం పునః] గజన్తు [సలీలనిమీలితాక్షం సలీలం నిమీలితం అక్షిణీ యస్మిన్ కర్మణి తత్, "బహుబ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్" (౫।౪।౧౧౩ పాం) ఇతి షచ్। [మృదు] మన్దం, గచ్ఛన్తమాయస్తమైక్షత। కథం శీఘ్రమన్దయోస్తుల్యదృష్టిః? అత ఆహ— [సర్వః] ప్రాణీ [అనురూపచేష్టః। స్వజాత్యుచితవ్యాపారః సన్ ప్రీణాతీతి [ప్రియః] ప్రీతికరః [భవతి ఖలు]। "ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః" (౩।౧।౧౩౫ పాం) ఇతి కః ప్రత్యయః। అర్థాన్తరన్యాసః॥౬॥

త్రస్తః సమస్తజనహాసకరః కరేణో-

స్తావత్ ఖరః ప్రఖరముల్లలయాఞ్చకార।

యావచ్చలాసనవిలోలనితమ్బవిమ్బ-

విస్రస్తవస్త్రమవరోధబధూః పపాత॥౭॥

శైలోపశల్యనిపతద్రథనేమిధారా-

నిష్పిష్టనిష్ఠురశిలాతలచూర్ణగర్భాః।

భూరేణవో నభసి నద్ధపయోదచక్రా-

శ్చక్రీవదఙ్గరుహధూమ్రరుచో విసస్రుః॥౮॥

త్రస్త ఇతి।—[కరేణోః] ఇభ్యాః "కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేమే" ఇత్యమరః। "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" (౧।౪।౨౫ పాం) ఇత్యపాదానత్వమ్। [త్రస్తః భీతః [ఖరః] గర్దభః [సమస్తజనహాసకరః] సమస్తజనస్య హాసం కరోతీతి తత్కరః సన్, "కృఞో హేతు—(౩।౨।౨౦ పాం) ఇత్యాదినా టప్రత్యయః। [తావత్] తదవధి [ప్రఖరం భృశమ్ [ఉల్లలయాఞ్చకార ఉత్పపాత, [యావత్, చలాసనవిలోలనితమ్బవిమ్బవిస్రస్తవస్త్రం] చలాత్ స్థానచలితాదాసనాత్ పల్యయనాత్ విలోలోఽపసృతస్తస్మాన్నితమ్బవిమ్బాద్విస్వస్తం వస్త్రం యస్మిన్ కర్మణి తదుయథా తథా [అవరోధబధూః పపాత]। స్వభావోక్తిః॥౭॥

శైలేతి। [శైలీపశల్యనిపతద్రథనేమిధాగనిష్పిష్టనిష్ఠురశిలాతలచూర్ణగర్భాః] శైలస్య రైవతకాద్రేరుపశల్యం ప్రాన్తమ్। యద్యపి 'గ్రామాన్త ఉపశవ్యం స్యాత్' ఇత్యమరః, తథాఽపి ఉపచారాదదోషః। తత్ర నిపతతాం ధావతాం రథానాం నేమయశ్చక్రాన్తాః। 'చక్రం రథాఙ్గం, తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ ప్రధిః పుమాన్' ఇత్యమరః। తాసాం ధారాభిః నిష్పిష్టానాం చూర్ణితానాం నిష్ఠురశిలాతలానాం చూర్ణం గర్భే యేషాం తే తథోక్తాః। [నభసి, నద్ధపయోదచకాః] నవాని పయోదచక్రాణి పయోదాకారమణ్డలాని యైస్తే [చక్రీవదఙ్గరుహధూమ్రరుచః] చక్రవదృభ్రమణమస్యాస్తీతి చక్రీవాన్ గర్దభః। 'చక్రీ-

ఉద్యత్కృశానుశకలేషు ఖురాభిఘాతా-

ద్భూమీసమాయతశిలాఫలకాచితేషు।

పర్యన్తవర్త్మము విచక్రమిరే మహాశ్వాః

శైలస్య దర్దురపుటానివ వాదయన్తః॥౯॥

తేజోనిరోధసమతావహితేన యన్త్రా

సమ్యక్ కశాత్రయవిచారవతా నియుక్తః।

వన్తస్తు బాలేయా రాసభా గర్దభాః ఖరాః' ఇత్యమరః। "ఆసన్దీవదష్ఠీవచ్చక్రీవత్—" (౮/౧/౧౨ పాం) ఇత్యాదినా సాధుః। తస్యాఙ్గరుహాణి రోమాణి తద్వత్ ధూమ్రరుచః కృష్ణలోహితవర్ణాః। 'ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే' ఇత్యమరః। [భూరేణవః, విసస్రుః] ప్రసృతాః॥౮॥

ఉద్యదితి।—ఖురాభిఘాతాత్ ఖురాః శఫాని। 'శఫం క్లీవే ఖురః పుమాన్' ఇత్యమరః। తేషామభిఘాతాత్ [ఉద్యత్కృశానుశకలేషు] ఉద్యన్తః క్లశానుశకలాః స్ఫులిఙ్గాః యేభ్యస్తేషు। టఙ్కప్రాయాః ఖురా ఇతి భావః। భూమీమమాయతశిలాఫలకాచితేషు] భూమ్యాం సమాని సమతలాని ఆయతాని చ యాని శిలాః ఫలకానీవ శిలాఫలకాని తైరాచితేషు ఆస్తృతేషు, [శైలస్య, పర్యన్తవర్త్మసు] ప్రాన్తమార్గేషు [మహాశ్వాః, దర్దురపుటాన్], దర్దరాణాం వాద్యవిశేషాణాం పుటాన్ ముఖాని [వాదయన్త ఇవ విచక్రమిరే] జగ్ముః, పాదన్యాసైః తాదృశం శబ్దమకుర్వన్నిత్యర్థః। "వేః పాదవిహరణే" (౧/3/౪౧ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। 'దర్దురస్తోయదే భేకే వాద్యభాణ్డాది- భేదయోః' ఇత్యమరః। ఉత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారః॥౯॥

తేజ ఇతి।—తేజోనామ దర్పాపరనామా సత్త్వగుణవికారప్రకాశకో అన్తఃసారవిశేషః। యథాఽఽహ భోజరాజః,—'తేజో నిసర్గజం సత్త్వం వాజినాం

ఆరట్టజశ్చటులనిష్ఠురపాతముచ్చై-

శ్చిత్రం చకార పదమర్ధపులాయితేన॥౧౦॥

స్ఫురణం రజః। క్రోధస్తమ ఇతి జ్ఞేయాస్త్రయోఽపి సహజాః గుణాః॥ఇతి। తశ్చ ద్వివిధం, సతతోత్థితం భయోత్థితఞ్చేతి। యథాఽఽహ స ఏవ,—"ధారాసు వీజితానాఞ్చ నిసర్గాత్ ప్రేరణం వినా। అవిచ్ఛిన్నమివాభాతి తత్తేజః సతతోత్థితమ్॥కశాపాదాదిఘాతైర్యత్సాధ్వసాత్ స్ఫురితన్తు తత్॥" ఇతి। అత్ర తేజఃశబ్దేన తత్కార్యం వేగో లక్ష్యతే। తథా చ [తేజోనిరోధసమతావహితేన] తేజసి వేగే నిరోధే తన్నివారణే సమతాయాం వేగసామ్యే చావహితేన వల్గావిభాగకుశలేనేత్యర్థః। [కశాత్రయవిచారవతా] కశా తాఢనీ। 'అశ్వాదేస్తాఢనీ కశా' ఇత్యమరః। అత్ర కశాః కశాఘాతాస్తాసాం త్రయముత్తమమధ్యమాధమేషు యథాసంఖ్యా మృదుసమనిష్ఠురసకృద్ ద్విత్రిరూపం త్రితయం తస్య విచారః। ఏతేషు నిమిత్తేష్వఙ్గేష్వేవం తాడయ ఇతి విమర్శః, తద్వతా తజ్జ్ఞేన। యథాఽఽహ భోజః—'మృదునైకేన ఘాతేన

దణ్డకాలేషు తాడయేత్। తీక్ష్ణం మధ్యం పునర్ద్వాభ్యాం జఘన్యం నిష్ఠురైస్త్రిభిః। ఉపవేశేఽథ నిద్రాయాం స్ఖలితే దుష్టచేష్టితే। వడవాలోకనౌత్సుక్యే బహుర్గావత హృషితే। సన్త్రాసే చ దురుత్యానే విమార్గగమనే భయే। శిక్షాత్యాగస్య సమయే సఞ్జాతే చిత్తవిభ్రమే॥ దణ్డః ప్రయోజ్యో బాహానాం కాలేషు ద్వాదశస్వపి। గ్రీవాయాం భీతమాహన్యాత్ త్రస్తం చైవ చ వాజినమ్॥విభ్రాన్తచిత్తమధరే త్య్యక్తశిక్షం చ్చ తాడయేత్। ప్రహేషితం స్కన్ధబాహ్వోర్వడవాలోకితం తథా। ఉపవేశే చ నిద్రాయాం కటిదేశే చ తాడయేత్। దుశ్చేష్టితం ముఖే హన్యాదున్మార్గప్రస్థితం తథా॥జఘనే స్ఖలితం హన్యాత్ నేత్రమార్గే దురుత్థితమ్। యః కుణ్ఠప్రకృతిర్వాజీ తం సర్వత్రేవ తాడయేత్॥' ఇతి। ఏవం ఏవమ్భూర్తన [యన్త్రా] సాదినా [సమ్యక్] యథాశాస్త్రం [నియుక్తః] ఈరితః [ఉచ్చైః] ఉన్నతః, ఆరట్టోఽశ్వయోనిర్దేశవిశేషః తజ్జోఽశ్వః [ఆరట్టజః]। విశేషణమాత్రప్రయోగే సాగరామ్బరాదివత్తావత్రైవ విశేష్యప్రతీతేరిత్యాహ బామనః;—యథా,—"విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తౌ" (౫మ అధిం ౧మ అధ్యాం ౧౦ సూం) ఇతి। [చటులనిష్ఠురపాతం] చటులశ్చపలో

నీహారజాలమలినః పునరుక్తసాన్ద్రాః

కుర్వన్ బధూజనవిలోచనపక్ష్మమాలాః।

క్షుణ్ణ క్షణం యదుబలైర్దివమాతితాంసుః

పాంశుర్దిశాం ముఖమతుత్థయదుత్థితోఽద్రేః॥౧౧॥

నిష్ఠురః పరుషశ్చ పాతః ప్రక్షేపో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా। [అర్ద్ధలాయితేన] మణ్డలగతివిశేషేగాః చిత్రమ్] అద్భుతం। పదం] పదక్రమం [చకార]। 'శతార్ద్దర్ద్దకమాద్గనైమణ్డలాయితవఖితైః। ఉన్ముఖస్యాశ్వముఖ్యస్య గతిర్ద్ధపులాయితమ్' ఇతి లక్షణాత్। పులా నామ ప్లుతాంద్యనేకాపరనామా హయానాం గతివిశేషః। తదుక్తం హయలీలావత్యామ్;— 'ప్లుతాం ప్లవఙ్గీతామాహుర్యా ధారా పులనాభిధా। పునరేనాం రలోపాన్తాం పులామిత్యాహ దేశికః॥' తల్లక్షణఞ్చ తత్రైవోక్తమ్;—క్షిపతి సమవిశేషానుత్క్షిపత్యగ్రపాదాన్ ప్రసరతి పురతోఽశ్వః సాధు ధారా పులాఖ్యా। విలసతి సమపాదోత్క్షేపణాకుఞ్చనానాం, కరుణమిహ గతిజ్ఞాః ప్రాహురన్యే పులాఖ్యామ్'॥ఇతి। 'పార్ష్ణిప్రధానం ప్రవిధాయ రాగాద్వల్యాం శ్లథీకృత్య వహేత్పులాస్యామ్' ఇత్యాది। పులాఖ్యయా అయితం గతిః పులాయితమ్। "అయ

గతౌ" భావే క్తః। తచ్చతార్ద్వేత్యాద్యుక్తరీత్యా
అనుష్ఠితమర్ద్ధపులాయితమిత్యలమతివిస్తరేణ॥౧౦॥

నీహారేతి। [నీహారజాలమలినః] నీహారజాలవత్ తుహినవ్యూహవన్మలినః [బధూజనవిలోచనపక్ష్మమాలాః] బధూజనవిలోచనానాం పక్ష్మమాలాః [పునరుక్తసాన్ద్రాః] ద్విగుణసాన్ద్రాః [కుర్వన్] స్వభావతోఽపి సాన్ద్రత్వాదితి భావః। మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విస్పష్టపటువత్ సమాసః। [క్షణం, యదుబలైః] యదూనాం బలైః సైన్యైః [క్షుణ్ణః అద్రేరుత్థితః, దివమ్] ఆకాశమ్, ఆత్రనితుమవతనితుమిచ్ఛుః [ఆతితాంసుః]। తనోతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః, "సనీవన్తర్ద్ధ—" (౭/౨/౪౯ పాం) ఇత్యత్ర తనిపతిదరిద్రాణాముపసఙ్ఖ్యానాత్

ఉచ్ఛిద్య విద్విష ఇవ ప్రసభం మృగేన్ద్రా-

నిన్ద్రానుజానుచరభూపతయోఽధ్యవాత్సుః।

వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్త-

ముక్తాఫలప్రకరభాఞ్జి గుహాగృహాణి॥౧౨॥

బిభ్రాణయా బహలయావకపఙ్కపిఙ్గ-

పిచ్ఛావచూడమనుమాధవధామ జగ్ముః।

చఞ్చ్వగ్రదష్టచటులాహిపతాకయాఽన్యే

స్వావాసభాగమురగాశనకేతుయష్ట్యా॥౧౩॥

వైకస్మిక ఇడభావః। "తనోతేర్విభాషా" (౬।౪।౧౭ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [పాంశుః దిశాం ముఖమ్, అతుత్యయత్] ఆచ్ఛాదయతి స్మ। "తుత్థ ఆచ్ఛాదనే" ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాల్లఙ్॥౧౧॥

ఉచ్చిద్యేతి।—[ఇన్ద్రానుజానుచరభూపతయః] ఇన్ద్రానుజస్యోపేన్ద్రస్య హరేరనుచరా అనుజీవినో భూపతయః [మృగేన్ద్రాన్] సింహాన్ [బిద్విషః। శత్రూన్ [ఇవ, ప్రసభం] ప్రసహ్య। ఉచ్ఛిద్య] హత్వా [వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్తముక్తాఫలప్రకరభాఞ్జి] వన్యేభానాం మస్తకేషు నిఖాతైర్నిక్షిప్తై నఖాగ్రై సింహనఖముఖైర్ముక్తాన్ వికీర్ణాన్ ముక్తాఫలప్రకరాన్ భజన్తీతి తథోక్తాని [గుహాగృహాణి] గుహాః గృహాణీవేత్యుపమితసమాసః, విద్విష ఇవేతిలిఙ్గాత్ ['అధ్యవాత్సుః] అధ్యుషితవన్తః। "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (౧।౪।౪౮ పాం) ఇతి కర్మత్వమ్। "వస నివాసే" లుజి సిచి వృద్ధిః “సః స్యార్ద్ధధాతుకే” (౭/౪/౪౯పాం) ఇతి తత్వమ్॥౧౨॥

బిభ్రాణయేతి।—[అన్యే] భూపతయః [బహలయావకపఙ్కపిఙ్గపిచ్ఛావచూళ్ం] యావ ఏవ యావకోఽలక్తకః। 'రాక్షా లాక్షా జతు క్లీవే యావోఽలక్తో ద్రుమామయః' ఇత్యమరః। "యావాదిభ్యః కన్" (౫।౪।౨౯ పాం) ఇతి స్వార్థే కన్। బహనేన యాత్వకపఙ్కేన పిఙ్గం పిఙ్గలం పిచ్ఛం బర్హమేవావచడ్మ్ అధోలమ్బికలాపం [విభ్రాణ్యా]। 'అన్యోచ్చూడ్ావచూడ్ాఖ్యా-

ఛాయామపాస్య మహతీమపి వర్త్తమానా-

మాగామినీం జగృహిరే జనతాస్తరుణామ్।

'సర్వో హి నోపగతమప్యపచీయమానం

వర్ద్ధిష్ణుమాశ్రయమనాగతమభ్యుపైతి॥౧౪॥

పూర్ద్ధాధోముఖచూడ్కో' ఇతి ధ్వజాఙ్గేషు ఇలాయుధః। [చఞ్చ్వగ్రదష్టచటులాహిపతాకయా] చఞ్చుస్త్రోటిః। 'చఞ్చు స్త్రోటిరుభే స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తస్యా అగ్రేణ దష్టా చటులా చఞ్చలా అహిరేవ పతాకా యస్యాం తయా [ఉరగాశనకేతుయష్ట్యా] ఉరగాశనో గరుడస్తస్య కేతుయష్టిస్తదధిష్ఠితో ధ్వజదణ్డ ఇత్యర్థః, తథా అభిజ్ఞానేనేతి భావః। [అనుమాధవధామ] హరిశిబిరమను [స్వావాస భాగం] స్వనివేశదేశం [జగ్ముః] ప్రాపుః। దూరాదేవ గరుడ్ధ్వజేన మాధవధామ జ్ఞాత్వా తత్సన్నిహితాన్ నియతదిక్కాన్ స్వావాసాన్నిశ్చిత్య జగ్మురిత్యర్థః॥౧౩॥

ఛాయామితి।—జనానాం సమూహః [జనతాః]। “గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల్” (౪।౨।౪౩ పాం) ఇతి తల్ప్రత్యయః। [తరూణాం, వర్త్తమానాం] విద్యమానాం [మహతీమపి ఛాయామ్,

అపాస్య] త్యక్త్వా [ఆగామినీం] ఛాయాం [జగృహిరే]। వర్ద్ధిష్ణుత్వాదితి భావః। న చ ప్రాప్తత్యాగీ దోషాయ, త్యాగస్వీకారయోః క్షయవృద్ధిప్రయుక్తత్వాదితి భావః। సర్వ ఇతి।—హి తథా హి [సర్వైః] జనః [ఉపగతం] ప్రాప్తమ్ [అపి, అపచీయమానం] క్షీయమాణమ్। కర్మకర్తరి ప్రయోగః। [ఆశ్రయం, న అభ్యుపైతి] న గృహ్ణాతి; కిన్తు [అనాగతమ్] అప్రాప్తమపి [వర్ద్ధిష్ణుం] వర్ద్ధనశీలమ్ ఆశ్రయమభ్యుపైతి। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౪॥

అగ్రే గతేన వసతిం పరిగృహ్య రమ్యా-

మాపాత్య సైనికనిరాకరణాకులేన।

యాన్తోఽన్యతః ప్లుతకృత స్వరమాశు దూరా-

దుద్బాహునాఽఽజుహువిరే ముహురాత్మవర్గ్యః॥౧౫॥

సిక్తా ఇవామృతరసేన ముహుర్జనానాం

క్లాన్తిచ్ఛిదో వనవనస్పతయస్తదానీమ్।

శాఖాఽవసక్తవసనాభరణాభిరామాః

కల్పద్రుమైః సహ విచిత్రఫలైర్విరేజుః॥౧౬॥

అగ్ర ఇతి।—[అగ్రే గతేన] పురః ప్రయాతేన [రమ్యాం, వసతిం] నివాసమ్। "బహివస్యర్తిభ్యశ్చిత్" (ఉం ౪।౬౦ సూ) ఇతి వసేరౌణాదికోఽతిప్రత్యయః। [పరిగృహ్య, ఆపాత్య సైనికనిరాకరణాకులేన] ఆపతన్తీత్యాపాత్థాః స్వయమాక్రమితుమాగచ్ఛన్తః। "భవ్యగేయ—" (3।౪।౬౮ పాం) ఇత్యాదినా కర్తరి ణ్యదన్తో నిపాతః। తేషాం సైనికానాం నిరాకరణే నిరసనే ఆకులేన వ్యగ్రేణ [ఉద్బాహునా] ఉద్యతహస్తేన। కేనచిదితి శేషః। [అన్యతః, యాన్తః] గచ్ఛన్తః [ఆత్మవర్గ్యాః స్వయూథాః [ప్లుతకృతస్వరం ప్లుతం త్రిమాత్రికం యథా తథా కృతః స్వరో నాద ఆహ్వానం యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా। "దురాద్ధూతే చ" (౮/౨/౮౪ పాం) ఇతి దూరాదాహ్వానే ప్లుతవిధానాదితి భావః। [ఆశు దూరాన్ముహుః, ఆజుహువిరే] ఆహూతాః। హ్వయతేరాజ్పూర్వాత్కర్మణి లిట్। "అభ్యస్తస్య చ" (౬/౧/33 పాం) ఇతి సమ్ప్రసారణే ద్విర్వచనమువజాదేశశ్చ॥౧౫॥

సిక్తా ఇతి। [అమృతరసేన సిక్తా ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [ముహుర్జనానాం, క్లాన్తిచ్ఛిదః] శ్రమహరాః, కల్పద్రుమవదమృతసేకాభావాదపి తద్వదాహ్లాదకా ఇతి భావః। [శాఖాఽవమక్తవసనాభరణాభిరామాః] శాఖాస్వవసక్తైర్లగ్నైర్వసనైరాభరణైశ్చాభిరామాః। ఏకత్ర,—సేనాస్థాపితైః, అన్యత్ర,—స్వప్రసూతైరితి భావః। [వనవనస్పతయః] వనవృక్షాః [విచిత్రఫలైః।

యానాజ్జనః పరిజనైరవరోప్యమాణా

రాజ్ఞీర్నరాపనయనాకులసౌవిదల్లాః।

స్రస్తావగుణ్ఠనపటాః క్షణలక్ష్యమాణ-

వక్త్రశ్రియః సభయకౌతుకమీక్షతే స్మ॥౧౭॥

కణ్ఠావసక్తమృదుబాహులతాస్తురఙ్గా-

ద్రాజావరోధనబధూరవతారయన్తః।

ఆలిఙ్గనాన్యధికృతాః స్ఫుటమాపురేవ

గణ్డస్థలీః శుచితయా న చుచుమ్బురాసామ్॥౧౮॥

వస్త్రాభరణాద్యనేకఫలయుక్తైః [కల్పద్రుమైః] తత్రత్యైరితి శేషః, [సహ తదానీం విరేజుః] తద్వత్ విరేజురిత్యర్థః। సహేతి సాదృశ్యే। 'సహ సాకల్యసాదృశ్యయౌగపద్యమమృద్ధిష్' ఇతి విశ్వః। తథా చోపమాఽలఙ్కారః॥౧౬॥

యానాదితి।—[పరిజనైః, యానాద] వాహనాత్ [అవరోప్యమాణాః అవతార్యమాణాః। రుహేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లటః శానజాదేశః, “రుహ పోఽన్యతరస్యామ్” (౭।౩।౪౩ పాం) ఇతి పకారః। [నగపనయనాకులమౌవిదల్లాః। నరాణామాలీకిజనానామపనయనేఽపసారేణ ఆకులాః* సోవిదల్లాః కఞ్చుకినః యాసాం తాః। 'మౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః' ఇత్యమరః [మస్తావగుణ్ఠనపటాః] స్రస్తా అవరోపగమంక్షోభాదపసృతా అవగుణ్ఠనపటా నీరజీవస్త్రాణి

యామాం తాః, అత ఏవ। [క్షణలక్ష్యమాణవక్త్రశ్రియః] క్షణం లక్ష్యమాణాః వక్త్రశ్రియో యాసాం తాః తథోక్తాః [రాజ్ఞీ] రాజస్త్రీః, "పుంయోగాదాఖ్యాయామ్" (౪।౧।౪౮ పాం) ఇతి జీష్। [జనః] లోకసమూహః+ [సభయకౌతుకమీక్షతే స్మ। తాడనాద్భయం కామాత్ కౌతుకమ్॥౧౭॥

కణ్ఠేతి।—[తురఙ్గాద్రాజావరోధనబధూః] రాజ్ఞామవరోధస్త్రీః [అవ

దృష్ట్వేవ నిర్జితకలాపభరామధస్తాద్-

వ్యాకీర్ణమాల్యకవరాం కవరీం తరుణ్యాః।

ప్రాదుద్రువత్సపది చన్ద్రకవాన్ ద్రుమాగ్రాత్

సఙ్ఘర్షిణా సహ గుణాభ్యధికైర్దురాసమ్॥౧౯॥

తారయన్తః] అవరోపయన్తః [అధికృతాః] అన్తఃపురాధికారిణః [కణ్ఠవసక్తమృదుబాహులతాః] కణ్ఠేషు స్వకీయేష్వవసక్తా మృదవో బాహులతాస్తదీయా యేషాం తే, తథోక్తాః సన్తః [స్ఫుటం] వ్యక్తమ్ [ఆలిఙ్గనాని ఆపురేవ] అన్యథా దురవరోహత్వాద్వ్యాజాచ్ఛతి భావః। [ఆసాం] బధూనాం [గణ్డస్థలీః, శుచితయా] స్వయం శుద్ధవర్తిత్వాద్గణ్డానాం నైర్మల్యాశ్చ [న చుచుమ్బుః]। యావత్ కర్తవ్యకారిణః శుద్ధాత్మానో నాతిచరన్తీతి భావః; అన్యత్ర తు,—పాపాచారాః పాపలిఙ్గాని ప్రకాశయన్తీతి భావః॥౧౮॥

దృష్ట్వేతి।—[అధస్తాత్] తరుతలే [నిర్జితకలాపభరాం] నిర్జితః కలాపభరో బర్హభారో యయా తామ్। 'కలాపో భూషణే బర్హే' ఇత్యమరః। [వ్యాకీర్ణమాల్యకవరాం] వ్యాకీర్ణేన విక్షిప్తేన మాల్యేన కవరాం శారామ్। 'కవరః కర్బురః శారః' ఇతి హలాయుధః। [తరుణ్యాః, కవరీం] కేశపాశమ్। 'కవరీ కేశపాశోఽథ' ఇత్యమరః। "జానపద—" (౪/౧/౪౨ పాం) ఇత్యాదినా జీష్। [దృష్ట్వేవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [సపది] చన్ద్రకా అస్య సన్తీతి [చన్ద్రకవాన్] మయూరః [ద్రుమాగ్రాత్, ప్రాదుద్రువత్] ప్రద్రుతవాన్। "ద్రు గతౌ" లుఙి "ణిశ్రి—" (౩।౧।౪౮ పాం) ఇత్యాదినా చః చఙాదేశః, "అచి శ్రుధాతు—" (౬/౪/౭౭ పాం) ఇత్యాదినా ఉవఙాదేశః। తథా హి- [సఙ్ఘర్షిణా] మత్సరిణా కర్త్రా। [గుణాభ్యధికైః] గుణోత్కృష్టైః [సహ, దురాసమ్] ఆసితుమశక్యమిత్యర్థః। ఆసేరకర్మకాత్ "ఈషద్దుః—" (౩।౩। ౧౨౬ పాం) ఇత్యాదినా భావే ఖల్ప్రత్యయః, "తయోరేవ

కృత్యక్త్రఖలర్థాః" (3/४/20 పాం) ఇతి నియమాత్। అత్ర భయహేతుకస్య పలాయనస్య కవరీదర్శనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్య తత్సమర్థనాసమర్థోఽయమ్ అర్థాన్తరన్యాసః కృత ఇత్యస్యానయా అర్జున సఙ్కరః। న హి జితైర్జేతురగ్రే స్యాతుముచితమితి భావః॥౧౯॥

---

* అత్ర "దివాభీతమిబాన్ధకారమ్" ఇత్యాదావివ ఉత్ప్రేక్షితార్థసమర్థనాత్ అన-

---

రోచిష్ణుకాఞ్చనచయాంశుపిశఙ్గితాశా-

వంశధ్వజైర్జలదసంహతిముల్లిఖన్త్యః।

భూభర్తురాయతనిరన్తరసన్నివిష్టాః

పాదా ఇవాభిబభురావలయో రథానామ్॥౨౦॥

ఛాయావిధాయిభిరనుజ్ఝితభూతిశోభై-

రుచ్ఛ్రాయిభిర్బహలపాటలధాతురాగైః।

రోచిష్ణ్వితి।—[రోచిష్ణుకాఞ్చనచయాంశుపిశఙ్గితాశాః] రోచిష్ణవో రోచనశీలాః। "అలఙ్కృఞ్ - " (3/౨/౧3౬ పాం) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః। తేషాం కాఞ్చనచయానాం కనకచయానామంశుభిః పిశఙ్గితాః పిశఙ్గీకతాః ఆశా దిశో యాభిస్తాః, [వంశధ్వజైః] వంశానాం తత్తద్రాజకులానాం ధ్వజైః ప్రతినియతకులానామఙ్కుశాదిచిహ్నితకేతుభిః, అన్యత్ర—వంశా వేణవస్తైరేవ ధ్వజైః [జలదసంహతిం] మేఘమఙ్ఘాతమ్ [ఉల్లిఖన్త్యః, *ఆయతనిరన్తరసన్నివిష్టాః] ఆయతం దీర్ఘం నిరన్తరం నీరన్ధ్రఞ్చ సన్నివిష్టాః సంస్థితాః

[రథానామావలయః, భ్రమర్తు]। రైవతకాద్రేః [పాదాః] ప్రత్యన్తపర్వతాః [ఇవ, అభిబభుః] భాన్తి స్మ। ఆశాపిశఙ్గీకరణాదిక్రియానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౨౦॥

ఛాయేతి।—[క్షితిభృతాం] గజాం, నివసన్త్యత్రేతి [నివాసాః] నివామదేశాః [ఛాయావిధాయిభిః] కాన్తికరైరనాతతపసమ్పాదకైశ్చ। 'ఛాయాత్వనాతపే కాన్తో' ఇతి విశ్వః। [అనుజ్ఝితభృతిశోభైః] అనుజ్ఝితా భృతీనాం భస్మరచనానాం సమ్పదాఞ్చ శోభా యైస్తైః। 'భృతిర్భస్మని సమ్పది'

చితార్థత్వం దోషః। అవ న ఏతావానేవ విశేషః, యదఙ్కృతకుమారశ్లోకే అన్ధకారస్యాచేతనస్య సర్వథా భయస్యాసమ్భవాదేవ ఉత్ప్రేక్షితార్థస్య సమర్థనమయుక్తమభూత్ ఇహ తు చన్ద్రకవతాం మయూరాణాం సచేతనత్వాత్ స్త్రీజనసమవాయదర్శనకృతం స్వాభావికం పలాయనం మాల్యశోభితకవరీదర్శనక్కృతత్వేనోత్ప్రేక్షితం కవరీ బర్హాదపి అధికచమత్కారిణౌఆసీదితి ధ్వనితచ్చ, తథా చైతస్యార్థస్య వస్తుగత్యా కవిప్రౌఢోక్తిమిద్ధయే సమర్థనఞ్చ యుక్తమేవేతి ప్రతిభాతి।

దూష్యైరివ క్షితిభృతాం ద్విరదైరుదార-

తారావలీవిరచనైర్వ్యరుచన్నివాసాః॥౨౧॥

ఉత్క్షిప్తకాణ్డపటకాన్తరలీయమాన-

మన్దానిలప్రశమితశ్రమధర్మతోయైః।

దూర్వాప్రతానసహజాస్తరణేషు భేజే

నిద్రాసుఖం వసనసద్మసు రాజదారైః॥౨౨॥

"ఇత్యమరః। [ఉచ్చ్రాయిభిః] ఉన్నమద్భిః [బహలపాటలధాతురాగైః] బహలః సాన్ద్రః పాటల ఆరక్తః ధాతురాగో గైరికాదిరఞ్జనం యేషాం తైః, [ఉదారతారావలీవిరచనైః] ఉదారా తారావలీనాం శుద్ధముక్తావలీనాం విరచనా యైషు తైః ముక్తాసారభూషితైరిత్యర్థః। 'తారా ముక్తాదిసంశుద్ధౌ తరలే శుద్ధమౌక్తికే' ఇతి విశ్వః। ద్రూష్యపక్షే,—తారావలీ రజ్జుసన్తతిరితి కేచిత్। [ద్విరదైః, దూష్యైః] పటమణ్డపైః [ఇవ]। 'దూష్యం వస్త్రే చ తద్గృహే' ఇతి విశ్వః। [వ్యరుచన్] రోచన్తే స్మ। "రుచ దీప్తౌ" "ద్యుదభ్యో లుజి"(౧/3/౯౧ పాం) ఇతి పరస్మైపదే 'పుషాది—" (3।౧।౫౫ పాం) ఇత్యాదినా చ ల్లేరజాదేశః। అత్ర ద్విరదానాం దూష్యాణాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్రోపమా, నాపి శ్లేషమేదః, విశేష్యస్య విశేషణానాఞ్చ కేషాఞ్చిదశ్లిష్టత్వాత్ తస్మాత్ కేవలప్రకృతాస్పదా తుల్యయోగితేయమ్। ఇవశబ్దస్తు సాదృశ్యమాత్రానువాదక ఇతి సఙ్క్షేపః॥౨౧॥

ఉత్క్షిప్తేతి।—[ఉత్క్షిప్తకాణ్డపటకాన్తరలీయమానమన్దానిలప్రశమితశ్రమఘర్మతోయైః] ఉత్క్షిప్తః ఉద్ధృతో యః కాణ్డపట ఏవ కాణ్డపటకః దూష్యాద్ధోలమ్బివాయుసఞ్చారార్థః పటః। 'అపటః కాణ్డపటీ స్యాత్' ఇతి వైజయన్తీ। తస్యాన్తరేఽవకాశే లీయమానేన విశతా మన్దానిలేన ప్రశమితం శ్రమేణా—

ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తమఙ్గే

కూర్పాసకం క్షతనఖక్షతముత్క్షిపన్తీ।

ఆవిర్భవద్ఘనపయోధరబాహుమూలా

శాతోదరీ యువదృశం క్షణముత్సవోఽభూత్॥౨౩॥

యావత్ స ఏవ సమయః సమమేవ తావ-

దవ్యాకులాః పటమయాన్యభితో వితత్య।

పర్యాపతత్క్రయికలోకమగణ్యపణ్య-

పూర్ణాఽఽపణా విపణినో విపణీర్విభేజుః ॥౨౪॥

ధ్వఖేదేన యత్ ఘర్మతోయే స్వేదామ్బు తద్ యేషాం తైః, [రాజదారైః] రాజావరోధైః [దుర్వాప్రతానసహజాస్తరణేషు] దుర్వానాం ప్రతానం ప్రచయ ఏవ సహజమకృత్రిమమాస్తరణం తల్పం యేషు, తేషు, [వసనసద్మసు] పటమణ్డపేషు [నిద్రాసుఖం భేజే]* ॥౨౨॥

ప్రస్వేదేతి।—[అఙ్గే] గాత్రే [ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తం] ప్రస్వేదవారిణా సవిశేషం సాతిశయం యథా తథా విషక్తమ్ అతిశ్లిష్టం [కూర్పాసకం] చోలకం, కఞ్చుకమిత్యర్థః।'చోలః కూర్పాసకోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [క్షతం నఖక్షతం] క్షతాని పునర్వ్యదీర్ణాని నఖక్షతాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా।[ఉత్క్షిపన్తీ] ఉన్మోచయన్తీ, అత ఏవ [ఆవిర్భవద్ఘనపయోధరబాహుమూలా] ఆవిర్భవత్ ప్రకాశమానం ఘనపయోధరబాహుమూలం ఘనౌ పయధరౌ బాహుమూలే చ యస్యాః సా, [శాతోదరీ]। "నాసికోదర—" (౪।౧।౫౫ పాం) ఇత్యాదినా జీప్।[యువదృశాం క్షణముత్సవోఽభూత్]। ఏతేన యూనాం త్వరాచిన్తాదికరమిష్టవస్త్వవలోకననిమిత్తం కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యం వ్యజ్యతే।నాయికాఽభిసారిణౌ ప్రగల్భా వా + ॥౨౩॥

యావదితి।—విపణో వ్యవహారః స ఏషామస్తీతి [విపణినః]

అల్పప్రయోజనకృతోరుతర ప్రయాసై-

రుద్ధుర్ణలోష్టలగుడైః పరితోఽనువిద్ధమ్।

ఉద్యాతముద్ధుతమనోకహజాలమధ్యా-

దన్యః శశం గుణమనల్పమవన్నవాప ॥౨౫॥

బణిజః [యావత్ స ఏవ సమయః] సేనానివేశలక్షణ ఏవ [తావదేవ] తత్క్షణ ఏవ, [సమం] యుగపత్ [అవ్యాకులాః] అవ్యగ్రాః సన్తః [పటమయాని] పటవికారాన్, పటమణ్డపానీత్యర్థః, [అభితో వితత్య] ఉభయతః శ్రేణ్యా విస్తీర్య్య; క్రయేణ జీవతీతి క్రయికః, “బ్రస్త్రక్రయవిక్రయాత్—"(౪।౪।౧౩ పాం) ఇతి ఠన్। [పర్య్యాపతత్క్రయికలోకం] పర్య్యాపతన్ పరితో ధావన్ క్రయికలోకః క్రేతృజనో యస్మిన్ కర్మణి తత్ [అగణ్యపణ్యపూర్ణాఽఽపణాః] అగణ్యైరసఙ్ఖ్యేర్యః పణ్యైః పణ్యద్రవ్యైః పూర్ణా ఆపణాః పణ్యప్రసారణస్థానాని యాసు తాః, [విపణీః] పణ్యవీథీః। 'ఆపణస్తు నిషద్యాయాం విపణిః పణ్యవీథికా' ఇత్యమరః। [విభేజుః] అసఙ్కీర్ణం నిర్మమురిత్యర్థః। స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ॥౨౪॥

అల్పేతి।—[అల్పప్రయోజనకృతోరుతరప్రయాసైః] అల్పప్రయోజనేనోల్పఫలేన నిమిత్తేన కృత ఉరుతరో భూయాన్ ప్రయాసో యేస్తైః; అల్పస్యైకస్య శశపిణ్డస్య భృయసామకిఞ్చిత్కరత్వాదితి భావః। [ఉద్ధుర్ణలోష్టలగుడైః] ఉద్ధు ర్ణాః ఉద్యతాః లోష్టాని మృత్ఖణ్డాః లగుడాశ్చ దణ్డకాష్ఠాని యేస్తైః, పుంభిరితి శేషః। [పరితోఽనువిద్ధమ్] అనురుద్ధమ్ [అనోకహజాలమధ్యాత్] అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నన్తీత్యనోకహా వృక్షాః, తేషాం జాలమధ్యాత్ [ఉద్యాతమ్] ఉత్థితమ్। ఉత్పూర్వాద్యాతేః కర్త్తరి క్తః। [ఉద్రుతం] పలాయితం [శశం] మృగవిశేషమ్ [అన్యః] పరః [అవన్] హన్తృభ్యన్నివార్య్యరక్షన్ [అనల్పం గుణం] మహాన్తముత్కర్షమ్ [అవాప]। దయాలోరనామిషలోలుపస్య సుకీర్త్తిః సులభేతి భావః। అత్రార్థాన్తరం చాహుః,—అన్యో గుణం పాశమ్ అవన్ ప్రయుఞ్జానః శశమవాప జగ్రాహ, యో హన్తా తస్యైవ మృగ ఇతి వ్యాధసమయాదితి భావః॥౨౫॥

త్రాసాకులః పరిపతన్ పరితో నికేతాన్

పుంభిర్న కైశ్చిదపి ధన్విభిరన్వబన్ధి।

తస్థౌ తథాఽపి న మృగః క్వచిదఙ్గనానా-

మాకర్ణపూర్ణనయనేషుహతేక్షణశ్రీః॥౨౬॥

ఆస్తీర్ణతల్యరచితావసథఃక్షణేన

వేశ్యాజనః కృతనవప్రతికర్మకామ్యః।

త్రాసేతి।—[త్రాసాకులః] జనదర్శనాద్భయవిహ్వలః, అత ఏవ [నికేతాన్] నివేశాన్ [పరితః] సర్వతః। "అభితః పరితః—" ఇత్యాదినా ద్వితీయా। [పరిపతన్] ధావన్ [మృగః] హరిణః [కైశ్చిదపి ధన్విభిః] ధనుష్మద్భిః। 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిరితి స్వామీ। [పుంభిః నాన్వబన్ధి] నానుయాతః। బన్ధాతేః కర్మణి లుజ్। [తథాఽపి అఙ్గనానామ్, ఆకర్ణపూర్ణనయనేషుహతేక్షణశ్రీః] ఆకర్ణపూర్ణా విస్తీర్ణా ఆకృష్టాశ్చ యే నయనాన్యేవేషవస్తైర్హతా ఈక్షణశ్రీర్యస్య సః, అతః [క్వచిత్] క్వచిదపి [న తస్థౌ], కిన్తు వీరవిశిఖపాతాభావేఽప్యఙ్గనాపాఙ్గవిశిఖపాతాత్ పలాయిత ఏవేతి భావః। అత్ర జనాలోకనోత్యభయహేతుకస్య మృగానవస్థానస్యాఙ్గనాఽపాఙ్గేషు ఇతి హేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాచ్చేతూత్ప్రేక్షా; సా చ వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ ప్రతీయమానా। హేతోశ్చ హతేక్షణశ్రీరితి విశేషణగత్యోక్తత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమితిః సఙ్కరః, నయనేషుః ఇతి రూపకశ్చ॥౨౬॥

ఆస్తీర్ణేతి।—[క్షణేన, ఆస్తీర్యతత్పరచితావసథః] ఆస్తీర్ణతల్పంవేశ్యావృత్తేః శయ్యాప్రధానత్వాత్ ప్రాగేవ సజ్జితశయ్యం యథా తథా రచితావసథః కల్పితనికేతః। 'స్థానావసథవాస్తు చ' ఇతి కోషః। [కృతనవ-

ఖిన్నానఖిన్నమతిరాపతతో మనుష్యాన్
ప్రత్యగ్రహీచ్చిరనివిష్ట ఇవోపచారైః॥౨౭॥

సస్నుః పయః పపురనేనిజురమ్బరాణి
జక్షుర్విసం ధృతవికాశివిసప్రసూనాః।
సైన్యాః శ్రియామనుపభోగనిరర్థకత్వ-
దోషప్రవాదమమృజన్నగనిమ్నగానామ్॥౨౮॥

ప్రతికర్మకామ్యః] కృతేన నవప్రతికర్మణా నూతనేన ప్రసాధనేన కామ్యః స్పృహణీయః [అఖిన్నమతిః] అశ్రాన్తచిత్తః, అగణితాధ్వఖేద ఇత్యర్థః। [వేశ్యాజన, ఖిన్నాన్] అధ్వశ్రాన్తాన్

[ఆపతతః] ఆగచ్ఛతః [మనుష్యాన్] పురుషాన్ [చిరనివిష్ట ఇవ] తత్రైవ నిత్యవాస్తవ్య ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [ఉపచారైః] శీతామ్బుతామ్బూలదానాదిసత్కారైః [ప్రత్యగ్రహీత్] వశీచకారేత్యర్థః॥౨౭॥

సస్నురితి।—సేనాయాం సమవేతాః [సైన్యాః] సైనికజనాః। "సేనాయా వా" (౪/౪/౪౫ పాం) ఇతి ణ్యప్రత్యయః। [నగనిమ్నగానాం శ్రియాం] గిరినిర్ఝరిణీనాం యాః శ్రియః సమృద్ధయః తాసామ్ [అనుపభోగనిరర్థకత్వదోషప్రవాదమ్] అనుపభోగః ఉపభోగాభావః। "క్వచిత్ ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి *నఞ్సమాస ఇష్యతే" యథా,—అదర్శనమశ్రవణమనుచ్చారయమనుపలబ్ధిరభావ ఇత్యాది। తేన యన్నిరర్థకత్వం నిష్ఫలత్వం తదేవ దోషః తేన యః ప్రవాదో నిన్దా తమ్ [అమృజన్] అమార్జన్। "మృజ్ శుద్ధౌ" అదాదిత్వాత్ లఙి శపో లుక్ మృజేరజాదోక్షితి విభాషా వృద్ధర్వక్తవ్యేతి వికల్పాద్వృద్ధ్యభావః। మార్జనప్రకారమాహ,—[సస్రుః] స్నానం చక్రుః।

నాభిహ్రదైః పరిగృహీతరయాణి నిమ్నైః

స్త్రీణాం బృహజ్జఘనసేతునివారితాని।

[పయః] పానీయం [పపుః] " ష్ణా శౌచే, పా పానే" లిట్। [అమ్బరాణి,అనేనిజుః] అక్షాలయన్। "ణిజిర్ శౌచే" జుహోత్యాదిత్వాత్ లఙి "శ్లౌ" ((౬।౧।౧౦ పాం) ఇతి ద్విర్భావః "సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ" (౩।౪। ౧౦౯ పాం) ఇతి ఝేర్జుసాదేశః, "నిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ" (౭।౪।౭౫ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య గుణః। [ధృతవికాశివిమప్రసునాః] ఘృతాని వికాశివిసప్రసూనాని వికసితపుష్కరాణి యైస్తే। "విమప్రసృనరాజీవపుష్కరామ్భోరుహాణి చ" ఇత్యమరః। [విసం] మృణాలం [జక్షుః] భక్షయాఞ్చక్రుః। ఘసేలిటి "గమహన—"(౬/౪/౯౮ పాం) ఇత్యాదినా ఉపధాలోపే చుత్వం, "శాసిబసిఘసీనాఞ్చ" (౮/౩/౬౦ పాం) ఇతి షత్వమ్। స్నానాద్యుపభోగేనోక్తనైరర్థ్యం నిరాచక్రురిత్యర్థః। అత్ర దోషమార్జనస్య స్నానాదినా కృతత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః; స్నానాదిక్రియాసముచ్చయస్త్వఙ్గమస్యేతి సఙ్కరః॥౨౮॥

"నాభీతి।—[స్త్రీణాం నిమ్నైః] గమ్భీరైః [నాభిహ్రదైః] నాభిభిరేవహ్రదైః [పరిగృహీతరయాణి] ప్రతిషిద్ధవేగాని [వృహజ్జఘనసేతునివారితాని] వహద్భిర్జఘనైరేవ సేతుభిర్నివారితాని ప్రతిహతగతికానీత్యర్థః।

మ్నిర్ప్వక్ ప్రకరణాత్" (భాష్య వాం) ఇత్యస్య విమర్శే "వాచి క్షితి మృజేర్వృద్ధిః భవతి" ఇతి భాష్యసిద్ధాన్తః। ఏతస్యైవార్థో మల్లినాథేన ప్రదత్తః స్వభాషయా; ఏతదర్థానుకూలమేవ "క్షిత్యజాదౌ వేష్యతే" (౭/౨/౧౨౪ పాం వాం) ఇతి వార్త్తికమ్।

జగ్ముర్జలాని జలమడ్డుకవాద్యవల్గు-

వల్గద్ఘనస్తనతటస్ఖలితాని మన్దమ్॥౨౯॥

ఆలోలపుష్కరముఖోల్లసితైరభీక్ష్ణ

ముక్షామ్బభూవురభితో వపురమ్బువర్షైః।

ఖేదాయతశ్వసితవేగనిరస్తముగ్ధ-

మూర్ద్ధన్యరత్ననికరైరివ హాస్తికాని॥౩౦॥

"పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః క్లీవే తు జఘనం పురః" ఇత్యమరః।
[జలమడ్డుకవాద్యవల్గువల్గద్ఘనస్తనతటస్ఖలితాని] జలమేవ మడ్డుకవాద్యం, వాద్యవిశేషః। జలమేకేన పాణినోత్థాపితమ్, అపరేణ తాడ్ితం మడ్డుకవత్ ధ్వనతీతి ప్రసిద్ధమ్। తేన వల్గు సున్దరం యథా తథా వల్గద్భిశ్చలైః ఘనైః స్తనతటైః స్ఖలితాని స్ఖలనం గతాని గమితాని వా

[జలాని] పూర్వోక్తనగనిమ్నగాసలిలాని [మన్దం జగ్ముః]। అత్ర జలమన్దగమనస్య విశేషణగత్యా రయప్రతిబన్ధాదిపదార్థహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్; రూపకలయశ్చ॥౧౯

ఆలోలేతి।—హస్తినాం సమూహాః [హాస్తికాని] “అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక” (౪/౨/౪౭ పాం) ఇతి ఠక్। [ఆలోలపుష్కరముఖోల్లసితైః] ఆలోలాని యాని పుష్కరాణి హస్తాగ్రాణి 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే' ఇత్యమరః। తేషాం ముఖైః రన్ధ్రైరుపసితాని ఉత్క్షిప్తాని తైః [అమ్బువర్షైః] జలవర్షణైః [ఖేదాయతశ్వసితవేగనిరస్త ముగ్ధమూర్ద్ధన్యరత్ననికరైః] ఖేదేనాధ్వశ్రమేయతేన ద్రాఘీయసా శ్వసితస్యోచ్ఛ్వాసమారుతస్య వేగేన నిరస్తాః బహిరుత్క్షిప్తాః యే ముగ్ధాః సున్దరాః మూర్ద్ధన్యాః మూర్ధ్ని భవాః। “శరీరావయవాఞ్చ” (౪/3/౫౫ పాం) ఇతి యత్ప్రయయః,“యే చాభావకర్మణోః” (౬।౪।౧౬౮ పాం) ఇతి ప్రకృతిభావాత్ "నస్తద్ధితే" (౬। ౪। ౧౪౪ పాం) ఇతి టిలోపాభావః। రత్ననికరా ముక్తాఫలప్రకరాస్తైః [ద్రవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వపుః అభితః] స్వస్వశరీరం పరితః [అభీక్ష్ణమ్ ఉక్షామ్బభూవుః] అనారతం సిషిచుః। “ఉక్ష సేచనే”

యే పక్షిణః ప్రథమమమ్బునిధిం గతాస్తే

యేఽపీన్ద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః।

తే జగ్మురద్రిపతయః సరసీవిగాఢు-

మాక్షిప్తకేతు కుథసైన్యగజచ్ఛలేన॥3౧॥

“ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః" (3/౧/3౬ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। 'గజేన్ద్రజీమూతవరాహశఙ్కమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవే గుజాని। ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాన్తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి॥' ఇతి గజానాం ముక్తాకరత్వే ప్రమాణమ్॥30॥

యే ఇతి।—[యే పక్షిణః] పక్షవన్తః, ఇన్ద్రేణాచ్ఛిన్నపచా ఇత్యర్థః। సంసర్గే ఇనిప్రత్యయః। [తే, అద్రిపతయః] మేనాకాదయః [ప్రథమమమ్బునిధిం, గతాః] ప్రవిష్టాః, [యేఽపి] యే యే ఇత్యర్థః [ఇన్ద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః] ఇన్ద్రస్య పాణినా తులితేన ప్రేరితేనాయువేన వజ్రేణ లూనపక్షాః నిగరుతః [తే] అద్రిపతయః [ఆక్షిప్తకేతుకుథసేన్యగజచ్ఛలేన] ఆక్షిప్తా అపనీతాః కేతవో ధ్వజాః కుథాః పృష్ఠాస్తరణాని చ యేషామ్। 'ప్రవేఖ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో

ద్వయోః ఇత్యమరః। తేషాం సైన్యగజానాం ఛలేన [సరసీ, విగాఢం] విగాహితుమ్। " స్వరతిసూతి—" (౭/౨/౪౪ పాం) ఇతి వికల్పాన్నేడాగమః। [జగ్ముః]। అత్ర గజచ్ఛలేనేతి ఛలశబ్దేన గజత్వమపహ్నుత్యాద్రిత్వారోపణాత్ ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నువాలఙ్కారః; తేన పక్షవతామద్రీణాం సాగరావగాహనదర్శనాత్ మత్సరాత్ స్వయమపి సలిలమవగాహమానాః సాక్షాల్లూనపక్షాః పర్వతాఇవేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే +॥3౧॥

ఆత్మానమేవ జలధేః ప్రతివిమ్బితాఙ్గ-

మూర్మౌ మహత్యభిముఖాపతితం నిరీక్ష్య।

క్రోధాదధావదపభీరతితూర్ణమన్య-*

నాగాభియుక్త ఇవ యుక్తమహో ! మహేభః॥3౨॥

నాదాతుమన్యకరిముక్తమదామ్బుతిక్తం

ధూతాఙ్కుశేన న విహాతుమపీచ్ఛతాఽమ్బుః।

రుద్ధే గజేన సరితః సరుషాఽవతారే

రిక్తోదపాత్రకరమాస్త చిరం జనౌఘః॥33॥

ఆత్మానమితి।— [మహేభః, జలధేః] జలాశయస్య [మహత్యూర్మౌ, ప్రతివిమ్బితాఙ్గం] ప్రతివిమ్బితమఙ్గం యస్య తమ్ [అభిముఖాపతితమ్] అభిముఖమాగతమ్ [ఆత్మానమేవ] ఆత్మప్రతివిమ్బమేవేత్యర్థః। [నిరీక్ష్య, అన్యనాగాభియుక్తః] అన్యనాగేన ప్రతిగజేనాభియుక్తోఽభిద్రుతః [ఇంవ అతితూర్ణమ్, అపభీః] నిర్భీకః సన్ [క్రోధాదధావత్,

అహో !] ఇతి మౌఢ్యేన విస్మయే। తశ్చ [యుక్తం] మహేభస్యేతి భావః। అభియుక్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిగజభ్రాన్తినిబన్ధనత్వాత్ భ్రాన్తిమదుత్ప్రేక్షయోరఙ్గాఙ్గి భావేన సఙ్కరః॥౩౨॥

నేతి।—[అన్యకరిముక్తమదామ్బుతిక్తమ్] అన్యకరిణా ప్రతిగజేన ముక్తేన మదామ్బునా తిక్తం సురభి। 'కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్త్తితాః' ఇతి కేశవః। [అమ్బుః, ఆదాతుం] గ్రహీతుం [నేచ్ఛతా, విహాతుం] త్యక్తుమ్ [అపి, న] ఇచ్ఛతా అనిచ్ఛతా, క్రోధపిపాసాభ్యామితి భావః। [ధూతాఙ్కుశేన, సరుషా] సక్రోధేన (గజేన, సరితః] నగసరితః [అబతారే] తీర్థే [రుద్ధే] సతి [జనౌఘః, రిక్తోదపాత్రకరం] రిక్తాన్యుదపాత్రాణి యేషు తే కరా యస్మిన్ తదుయథా తథా, “ఏకహలాదౌ పూర- "

పన్థానమాశు విజహీహి పురః స్తనౌ తే

పశ్యన్ ప్రతిద్విరదకుమ్భవిశఙ్కిచేతాః।

స్తమ్బేరమః పరిణినంసురసావుపైతి

షిఙ్గైరగద్యత ససమ్భ్రమమేవ కాచిత్॥౩౪॥

కీర్ణం శనైరనుకపోలమనేకపానాం

హస్తైర్విగాఢ़మదతాపరుజః శమాయ।

యితవ్యేఽన్యతరస్యామ్” (౩/౩/౧౯ పాం) ఇత్యుదకశబ్దస్యోదాదేశః। [చిరమ్, ఆస్త] అతిష్ఠత్। “ఆస ఉపవేశనే” లఙ్। *॥౩౩॥

పన్థానమితి।—[పన్థానమాశు, విజహీహి]। “ఓ హాక్ త్యాగే” లోటి సేర్ధ్యాదేశః। +“ఆ చ హౌ” (3/౪/౧౧౭ పాం) ఇతి వికల్పాదీకారాదేశః। [పురః] అగ్రే [తే స్తనౌ పశ్యన్, ప్రతిద్విరదకుమ్భవిశఙ్కిచేతాః] ప్రతిద్విరదస్య కుమ్భౌ విశఙ్కత ఇతి తద్విశఙ్కి చేతో యస్య సః, ప్రతిగజకుమ్భభ్రాన్తిమానిత్యర్థః; అత ఏవ భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। [అసౌ] స్తమ్బే తృణే రమత ఇతి [స్తమ్బేరమః] హస్తీ। 'ఇభః స్తమ్బేరమః పద్మీ' ఇత్యమరః। " స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః” (3/౨/౧3 పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః, "తత్పురుషే కృతి బహులమ్” (౬/3/౧౪ పాం) ఇత్యలుక్। పరిణన్తుం దన్తాభ్యాం తిర్యక్ ప్రహృత్తుమిచ్ఛుః। పరిణినంసుః] సన్నిత్యర్థః। నమేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః, " ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్ ” (౭/౨/౧౦ పాం) ఇతీదప్రతిషేధః। [ఉపైతి] ఆయాతి। 'పురః' ఇత్యత్ర 'పురా' ఇతి పాఠే—పురోపైతీత్యన్వయః, ఉపైష్యతీత్యర్థః। "యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ” (3/3/౪ పాం) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। [షిఙ్గే] పిఙ్గైః। 'షిఙ్గః పశవికో విటః' ఇతి కోషః। [కాచిత్, ఏవ] ఏవమ్ ఉక్తరీత్యా ఇత్యర్థః [ససమ్భ్రమం] సత్వరమ్ [అగద్యత] గదితా॥3౪॥

కీర్ణమితి।—[అనేకపానాం] ద్విపానాం [విగాఢ఼మదతాపరుజః]

ఆకర్ణముల్లసితమమ్బు వికాశికాశ-

నీకాశమాప సమతాం సితచామరస్య॥3౫॥

గణ్డూషముజ్ఝితవతా పయసః సరోషం

నాగేన లబ్ధపరవారణమారుతేన।

అమ్భోధిరోధసి పృథుప్రతిమానభాగ-

రుద్ధోరుదన్తముసలప్రసరం నిపేతే॥3౬॥

విగాఢః ప్రరూఢో యో మదేన తాపః స ఏవ రుగ్ర రోగః తస్యాః రుజః [శమాయ, శనైః] మన్దం [హస్తైః, అనుకపోలం] కపోలయోః [కీర్ణం] క్షిప్తమ్ [ఆకర్ణం] కర్ణపర్యన్తమ్। “ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః ” (౨/౧/౧౩ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। [ఉల్లసితమ్] ఉత్ప్లుతితం। వికాశికాశనీకాశం] వికాశి యత్కాశం కాశకుసుమం తేన సదృశం కాశనీకాశమ్। నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః; అత ఏవ ' స్వరుత్తరపదే త్వమీ। నిభసఙ్కాశనీకాశప్రతీకాశోపమాఽఽదయః' ఇత్యమరః। [అమ్బు] పానీయం [మితచామరస్య, సమతాం] సాదృశ్యమ్ [ఆప]। “తుల్యార్థైః—" (౨/3/౭౨ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీ। ఉపమాఽలఙ్కారః॥3౫॥

గణ్డూషమితి।—[లబ్ధపరవారణమారుతేన] లబ్ధః పరవారణస్య ప్రతిగజస్య మారుతో మదగన్ధవాహో యేన తేన, అత ఏవ [సరోషం] యథా తథా [పయసః] పానీయస్య [గణ్డూషం] ముఖపూరణం ముఖాన్తర్గతం పయ ఇత్యర్థః 'గణ్డూషో ముఖపూరణః' ఇతి హలాయుధః। ద్విలిఙ్గత్వేఽపి పుంలిఙ్గమేవాహ వామనః "లిఙ్గాధ్యాహారౌ" (౫ అధిం ౧ అధ్యాం ౧౪ సూం) ఇత్యత్ర *।

---

* అస్య సువస్యార్థస్తత్రైవ వృత్తౌ యథా,—" లిఙ్గశ్చ అధ్యాహారణ లిఙ్గాధ్యాహారీ ప్రయుక్తౌ ప్రయోజ్యావితి। లిఙ్గం యథా, 'బత్సే మా బహు నిఃశ్వసీః కురు సురాగణ్డూషమేకం శనైః' ఇత్యాదిష గణ్డూషశబ్దః పుంసి భూయసా ప్రయుక్తః, న స్త్రియాం', 'ఆమ్నాతోఽపి స్త్రీత్వే" ఇతి ఏకాధికలిఙ్గస్య శబ్దస్య యస్మిన్ లిఙ్గే బహులప్రయోగో దృశ్యతే, తస్మిన్నేవ లిఙ్గే స ప్రయోక్తవ్య ఇతి భావః। అత్రాపి వామనోదాహృతగణ్డూషశబ్దస్యైవ ప్రయోగః, అతః పుంస్త్వమేవ సమ్యక్ ఇతి మతమ్।

దానం దదత్యపి జలైః సహసాఽధిరూఢ్ఃే

కో విద్యమానగతిరాసితుముత్సహేత?।

యద్దన్తినః కటకటాహతటాన్మిమఙ్క్షో

ర్మఙ్క్షూదపాతి పరితః పటలైరలీనామ్ ॥३८॥

[ఉజ్ఝితవతా] త్యక్తవతా [నాగేన] గజేన। 'మతఙ్గజో గజో నాగః ' ఇత్యమరః। [అమ్భోధిరోధసి] సాగరతీరే।* [పృథుప్రతిమానభాగరుద్ధోరుదన్తముసలప్రసరం] 'దన్తయోరుభయోర్మధ్యం ప్రతిమానమితి స్మృతమ్'। పృథునా ప్రతిమానభాగేన రుద్ధః ప్రతిబద్ధః ఉరూ దన్తౌ ముసలావివ తయోః ప్రసరః ప్రసారీ యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। 'అయోగ్రం ముసలోఽస్త్రీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [ని పేతే] నిపతితమ్। భావే లిట్। క్రోధవేగాదలమ్భ్వరోధాః ప్రహృత్య పారవశ్యాత్ స్వయం చాధోముఖః పపాతేత్యర్థః। క్రోధాన్ధాః కిం న కుర్వన్తీతి భావః॥३८॥

దానమితి।—దీయత ఇతి [దానం] ధనం మదశ్చ। 'దానం గజమదే త్యాగే' ఇతి విశ్వః। తత్ [దదతి] + వితరతి [అపి] దాతర్య్యపీత్యర్థః। [సహసా] అకస్మాత్। స్వరాదిత్వాదవ్యయత్వమితి శాకటాయనః। [జలైః] జడైః నీరైశ్చ। 'జలం గోకలలే నీరే హ్రీవేరే చ జడేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। [అధిరూఢే] ఆక్రాన్తే సతి [విద్యమానగతిః] గత్యన్తరవాన్ సమర్థశ్చ [క] పుమాన్ [ఆసితుం] తత్ర స్థాతుమ్ [ఉత్సహేత?] న కోఽపీత్యర్థః। "శక" ధృష–" (3/४/६७ పాం) ఇత్యాదినా తుమున్। [యత్] యస్మాత్ [మిమఙ్క్షోమఙ్క్తుమిచ్ఛోః। మజ్జేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [దన్తినః, కటకటాహతటాత్] కటో గణ్డః స కటాహః ఖర్పర ఇవ। 'కటాహః ఖర్పరతు యః' ఇతి వైజయన్తీ। తస్య తటాత్ ప్రదేశాత్ [అలీనాం పటలైః పరితః, మఙ్క్షు] ద్రాక్। 'ద్రాజ్ మఙ్క్షు సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః। [ఉదపాతి] ఉత్పతితమ్। భావే లుఙ్ "చిణ్ భావకర్మణోః" (3/౧/६६ పాం) ఇతి చిణ్ "చిణో లుక్ "

అన్తర్జలౌఘమవగాఢవతః కపోలౌ

హిత్వా క్షణం వితతపక్షతిరన్తరీక్షే।

ద్రవ్యాశ్రయేష్వపి గుణేషు రరాజ నీలో
వర్ణః పృథగ్గత ఇవాలిగణో గజస్య ॥3౮॥

సంసర్పిభిః పయసి గైరికరేణురాగై-
రమ్భోజగర్భరజసాఽఙ్గ నిషఙ్గిణా చ।

(౬/8/౧౦౪ పాం) ఇతి తలుక్। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥3౭॥

అన్తరితి।—జలౌఘే అన్తరితి [అన్తర్జలౌఘం]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః; అథవా,—జలౌఘం జలపూరమ్, అన్తః అభ్యన్తరే [అవగాఢ఼వతః] ప్రవిష్టవతః। గాహేర్నిష్ఠాక్తవతుప్రత్యయః, ఢత్వటుత్వఢలోపాః। [గజస్య కపోలౌ హిత్వా క్షణమ్, అన్తరీక్షే] ఉపర్యాకాశే [వితతపక్షతిః] విస్తృతపక్షమూలః ఆ మూలాత్ వితతపక్ష ఇత్యర్థః। 'స్త్రీ పక్షతిః పచమూలమ్' ఇత్యమరః। “పక్షాత్తిః" (౫।౨।౨౫ పాం) ఇతి తిప్రత్యయః అలిగణః] భ్రమరసఙ్ఘః [గుణేషు] రూపాదిషు ద్రవ్యమాశ్రయో యేషాం తేషు [ద్రవ్యాశ్రయేషు అపి] అయుత సిద్ధత్వాత్ * ద్రవ్యసమవేతత్వాత్ర ద్రవ్యాధీన సత్తాకేషు సమ్వపీత్యర్థః। [పృథగ్గతః] జలమజ్జనభయాత్ స్వాశ్రయపరిహారేగా స్థితః [నీలో వర్ణః ! నీలరూపం, గజస్య నీలిమా [ఇవ రరాజ] 'గుణో శుక్లాదయః పుంసి ' ఇత్యమరః। అత్రాలిగణో సాదృశ్యాధ్గజనీలత్వాశ్రయాదన్యత ఉపలబ్ధినిర్వాహాయ పృథక స్థితివిశిష్టత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥3౮॥

సంసర్పిభిరితి।—సరిచ్చ మహేభశ్చ [సరిన్మహేభౌ, పయసి సంసర్పిభిః] గజాత్ సరిజ్జలే విసృత్వరేః [గైరికరేణురాగైః] గైరికరేణవః ధాతవ ఏవ రాగాస్తైః। కరణే ఘఞ్। [అఙ్గనిషఙ్గిణా] గజాఙ్గసఙ్గినా [అమ్భోజగర్భరజసా చ] పద్మాన్తః పరాగేణ చ నిమిత్తేన [క్రీడ఼ోపభోగం]

క్రౌడ఼ోపభోగమనుభూయ సరిన్మహేభా-

వన్యోఽన్యవస్త్రపరివర్త_మివ వ్యధత్తామ్॥౩౯॥

యాం చన్ద్రకైర్మదజలస్య మహానదీనాం
నేత్రశ్రియం వికసతో విదధుర్గజేన్ద్రాః।

తాం ప్రత్యవాపురవిలమ్బితముత్తరన్తో
ధౌతాఙ్గలగ్ననవనీలపయోజపత్త్రైః॥౪౦॥

ప్రత్యన్యదన్తి నిశితాఙ్కుశదూరభిన్న-
నిర్వ్యాణనిర్యదసృజం చలితం నిషాదీ।

క్రీడ్యా లీలయా ఉపభోగం సమ్భోగమ్ [అనుభూయ, అన్యోఽన్యవస్త్ర పరివర్త_మ్] అన్యోఽన్యం మిథో వస్త్రయోః పరివత్తం వినిమయం [వ్యధత్తామ్] అకురులామ్ ఇవ]। దధాతేర్లఙి పరస్మైపదే తమస్తామాదేశః। అత్ర సరిన్మ భయోః ప్రతీయమాననాయికాదేరభేదాధ్యవసాయేన వస్త్రవినిమయోత్ప్రేక్షా అతిశయోక్త్యా సఙ్కీర్య్యతే॥౩౯॥

యామితి।— [గజేన్ద్రాః, వికసతః] సమన్తాత్ పయసి తైలబిన్దువత్ ప్రసరతః [మదజలస్య, చన్ద్రకైః] చన్ద్రాకారైర్మణ్డలైః [మహానదీనాం యాం నేత్రప్రియం విదధుః] చక్రుః, [తాం] నేత్రప్రియమ్। ఉత్తరన్తః] జలాన్నిర్గచ్ఛన్తః [ధౌతాఙ్గలగ్ననవనీలపయోజపత్త్రైః] ధౌతంషు చాలితేష్వఙ్గేషు లగ్నైః సక్తైనంవనీలపయోజపత్రే నవనీలోత్పలదలైః [అవిలమ్బితం] చిప్రమేవ [ప్రత్యవాపుః] ప్రతిభేజిరే। అత్ర గజానాం నదీనాఞ్చ సమనేత్ర శ్రీవినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరలఙ్కారః। “సమన్యూనాధికానాఞ్చ యదా వినిమయో భవేత్। సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తిరసౌ మతా॥” ఇతి లక్షణాత్॥౪౦॥

ప్రతీతి ।— అన్యదన్తినం ప్రతి [ప్రత్యన్యదన్తి] ప్రతిగజాభిముఖమిత్యర్థః। " లక్షణేనాభిప్రతౌ ఆభిముఖ్యే" (౨/౧/౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। [చలితం] ధావన్తమ్, అత ఏవ [నిశితాఙ్కుశధ్గరభిన్ననిర్యాణనిర్యదసృజం] నిశితేనాఙ్కుశేన దూరం గాఢం యథా తథా భిన్నం యత్ నిర్యాణ-

---

రోద్ధుం మహేభమపరివ్రఢిమానమాగా-

దాక్రాన్తితో న వశమేతి మహాన్ పరస్య ॥౪౧॥

సేవ్యోఽపి సానునయమాకలనాయ యన్త్రా

నీతేన వన్యకరిదానకృతాధివాసః।

నాభాజి కేవలమభాజి గజేన శాఖీ

నాన్యస్య గన్ధమపి మానభృతః సహన్తే ॥౪౨॥

మపాఙ్గదేశః। 'అపాఙ్గదేశో నిర్యాణమ్' ఇత్యమరః। తస్మాన్నిర్యత్ నిఃసరత్ అసృక్ యస్య తం [మహేభం', రోద్ధుం] గ్రహీతుం [నిషాదీ] యన్తా; పరివృంహతే ప్రభవతీతి పరివృఢః ప్రభుః। వృహత్రైర్వదేవ కర్తరి క్తప్రత్యయే "ప్రభో పరివృఢః" (౭/౨/౨౧ పాం) ఇతి నకారహకారయోర్లోపః, నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వఞ్చ నిపాత్యతే, అన్యథా ఢలోపస్య సర్వత్రాసిద్ధేరిష్ఠన్నాదిషు " ఋతో ఇలాదేర్లఘోః" (౬/౪/౧౬౧ పాం ఇతి రేఫాదేశో న స్యాత్; తస్మాత్ ఇమనిచి రేఫాదేశః పరివ్రఢిమా, తతో నఞ్సమాసః। తమ్ [అపరివఢ్రిమానమ్] అసామర్థ్యమ్। ఆగాత్] ప్రాప। "దూ గా లుఙి " (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాదేశః। తథాహి [మహాన్] బలవాన్ [ఆకాన్తితః] బలాత్కారాత్ [పరస్య వశం నైతి] + సామాన్యేన విశేషమమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౪౧॥

సేవ్య ఇతి।— [యన్త్రా] నిషాదినా [ఆకలనాయ] బన్ధనాయ [సానునయం] ససాన్త్వం [నీతేన] సమీపం ప్రాపితేన [గజేన, వన్యకరిదానకృతాధివాసః] వన్యగజదానః కృతోఽధివాసో వాసనా యస్య సః, తద్గన్ధీత్యర్థః। [శాఖీ] వృక్షః। ప్రీహ్యాదిత్వాత్ ఇనిః। [సేవ్యోఽపి] సన్ [నాభాజి] నాసేవి। " భజ సేవాయామ్" కర్మణి లుజి “చిణో లుగ్” ((౬/౪/౧౦౪ పాం) ఇతి తలుక్ వృద్ధిశ్చ; కిన్తు [కేవలమ్, అభాజి] అభఞ్జీత్యర్థః। ' భఞ్జో ఆమర్దన “ భఞ్జేశ్చ చిణి” ((౬/౪/33

అద్రీన్ద్రకుఞ్జచరకుఞ్జరగణ్డకాష-

సఙ్క్రాన్తదానపయసో వనపాదపస్య।

సేనాగజేన మథితస్య నిజప్రసూనై-

ర్మమ్లే యథాగతమగామి కులైరలౌనామ్॥౪3॥

నోచ్చైర్యదా తరుతలేషు మముస్తదానీ-

మాధోరణైర భిహితాః పృథుమూలశాఖాః।

బన్ధాయ చిచ్ఛిదురిభాస్తరసాఽఽత్మనైవ

నైవాత్మనీనమథవా క్రియతే మదాన్ధైః॥౪౪॥

పాం) ఇతి విభాషానలోపః, శేషం పూర్వవత్। తథా హి [మానభృతః] అహఙ్కారిణః [అన్యస్య గన్ధమపి న సహన్తే] పరం కిముతేతి భావః। అతో వృక్షభఞ్జనం గణస్య యుక్తమేవేత్యర్థః। పూర్వవదలఙ్కారః *॥౪౨॥

అద్రీన్ద్రేతి।—[అద్రీన్ద్రకుఞ్జచరకుఞ్జరగణ్డకాషసఙ్క్రాన్తదానపయసః। అద్రీన్ద్రస్య రైవతకస్య కుఞ్జేషు చరతి యస్తస్య కుఞ్జరస్య గణ్డకాషేణ కపోలసఙ్ఘర్షణేన సఙ్క్రాన్తం దానపయో మదామ్బు యస్మిన్ తస్య, అత ఏవ [సేనాగజేన, మథితస్య] భగ్నస్య [వనపాదపస్య, నిజప్రసూనైః] నిర్ఝరాత్మీయైః ప్రసూనైః పుష్పైః। 'నిజమాత్మీయనిత్యయోః' ఇతి వైజయన్తీ। [మస్నే] స్నానమ్। స్నాయతేర్భావే లిట్। [అలీనాం కులైః] తు [యథాగతమ్, అగామి] గతమ్, ఆగతక్రమేణైవ గతం, న తు స్నానమిత్యర్థః। ఆపద్యాత్మీయానాత్మీయయోర్భేద ఇతి భావః। గమేర్గత్యర్థస్యా కర్మకత్వవివక్షణాద్భావే లుఙ్। ఇభవనపాదపా దీనాం విశేషణసామ్యాదాపన్నాద్యౌపమ్యప్రతీతేః కథఞ్చిత్ సమాసోక్తిరున్నేయా।౪౩॥

నేతి। – [ఇభాః యదా, ఉచ్చైః] ఉన్నతేషు [తరుతలేషు, న మముః] నావర్తన్త, [తదానీమ్, ఆధోరణైః] నియన్తృభిః [అభిహితాః] ఇమాచ్ఛిన్దేత్యుప-

---

ఉష్ణోష్ణశీకరసృజః ప్రబలోష్మణోఽన్త-

రుత్ఫుల్లనీలనలినోదరతుల్యభాసః।

ఏకాన్ విశాలశిరసో హరిచన్దనేషు

నాగాన్ బబన్ధురపరాన్మనుజా నిరాసుః॥౪౪॥

దిష్టాః [పృథుమూలశాఖాః, బన్ధాయ] స్వబన్ధనాయైవ [తరసా] బలేన [ఆత్మనా] స్వయమ్ [ఏవ చిచ్ఛిదుః]। న చైతద్ యుక్తమితి భావః। యద్వా,—మూఢ఼ానాం యుక్తమేవేత్యాహ, [అథవేతి।—[అథవా మదాన్ధైః, ఆత్మనీనమ్] ఆత్మనే హితం [న క్రియత ఏవ]। “ఆత్మన్విశ్వజనభోగీత్తరపదాత్ ఖః" (౫/౧/౯ పాం) ఇతి ఖప్రత్యయః, “ఆత్మాధ్వానో ఖే" (౬/౪/౧౬౯ పాం) ఇతి ప్రకృతిభావాత్ “నస్తద్ధితే” ((౬/౪/౧౪౪ పాం) ఇతి టిలోపో న। పూర్వపూర్వవదర్థాన్తరన్యాసః॥౪౪॥

ఉష్ణోష్ణేతి ।— [మనుజాః] నరాః [ఉష్ణోష్ణశీకరసృజః] ఉష్ణోష్ణాః ఉష్ణప్రకారాః । “ప్రకారే గుణవచనస్య" (౮/౧/౧౨ పాం) ఇతి ద్విర్వచనం, కర్మ్మధారయవద్భావాత్ సుపో లుక్ । తాన్ శీకరాన్ సృజన్తి ముఞ్చన్తీతి తథోక్తాన్ । క్విప్ । [అన్తః, ప్రబలోష్మణః] నీలనలినోదరతుల్యభాసః] ఉత్ఫులం వికచమ్ । సఙ్ఖ్యానమ్" * ఉదపసర్గేఽపి ఫలేర్నిష్ఠాలత్వమ్ । ప్రవద్ధతాపాన్ [ఉత్ఫుల్లసమ్ఫుల్లయోరుపసఙ్ఖ్యానమ్" ఉత్ఫుల్లసమ్ఫుల్లయోరుపస తస్య నౌలనలినస్య నీలోత్పలస్యోదరేణ తుల్యభాసః సమానకాన్తీన్, కృష్ణవర్ణానిత్యర్థః । [విశాలశిరసః] విపులమస్తకాన్ [ఏకాన్] కతిచిత్ [నాగాన్] గజా-

---

* “తి చ" (౨/౪/౮౯ పాం) ఇతి సూత్రే సిద్ధాన్తకౌముద్యా ద్రష్టవ్యమ్ । ఏతత్తు వార్త్తికసూత్రం దీక్షితసమ్మతం, కాశికాయాన్తు అన్యథా దృశ్యతే యథా, “ఉత్ఫుల్లసంఫుల్లయోరితి వక్తవ్యమ్" ఇతి, 'త్రిఫలా విశరణే' ఇత్యస్మాత్ ధాతోః ఉత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య లకారీ నిపాత్యతే ఇత్యుక్త; భాష్యకారేణాపి అన్యథాకృత్య పఠితం యథా,— "ఫలేర్లత్వే ఉత్పూర్వస్యోపసంఖ్యానమ్ । ఫలర్లత్వే ఉత్పూర్వస్యోపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ । ఉత్ఫుల్లో ఽనృతం నృతం కథయతి అత్యల్పమిదముచ్యతే ఉత్పూర్వాదితి । ఉత్ఫుల్లసంఫుల్లయోరితి వక్తవ్యమ్" ఇతి ఏతస్య చేత్ వార్త్తికత్వం తదా కాశికయా సహ న పాఠవిరోధః ఇతి వేదితవ్యమ్ ।

కణ్డూయతః కటభువం కరిణో మదేన
స్కన్ధం సుగన్ధిమనులీనవతా నగస్య ।
స్థూలేన్ద్రనీలశకలావలికోమలేన
కణ్ఠేగుణత్వమలినాం వలయేన భేజే ॥౪౬॥

నిర్ధ్వాతవీతమపి బాలకముల్లలన్తం
యన్తా క్రమేణ పరిసాన్త్వనతర్జనాభిః ।

నిత్యర్థః। [హరిచన్దనేషు] చన్దనవిశేషేషు 'తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచన్దనమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [బబన్ధుః; అపరాన్] నాగానహీనిత్యర్థః। 'దృష్టాబ్ర్యాహిగజా నాగాః' ఇత్యుభయత్రాపి వైజయన్తీ। [నిరాసుః] నిష్కాసయామాసుః। అస్థతర్లిట్। కేవలప్రక్కతశ్లేషః॥౪౫॥అత్రోభయేషామపి నాగానాం ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతశ్లేషః।

కణ్డూయత ఇతి।—[కటభువం ! గణ్డస్థలం [కణ్డూయతః] కషతః। "కణ్డ్వాదిభ్యో యక్" (౩/౧/౨౭ పాం) ఇతి యక్, తతః శతృప్రత్యయః। కణ్డ్వ్యాతైర్ణిద్వాత్వాతుప్రకృతిత్వాదుభయపదిత్వమ్। [కరిణో మదేన, సుగన్ధిం] శోభనగన్ధమ్। గన్ధస్యేత్వే తదేకాన్తగ్రహణం నాద్రియన్తే కవయః। [నగస్య] వృక్షస్య [స్కన్ధం] ప్రకాణ్డమ్ [అనులీనవతా] తత్ర సంశ్లిష్టేనేత్యర్థః। లీయతైర్నిష్ఠా ఇతి క్తవతుప్రత్యయః। "ల్వాదిభ్యః" (౮/౨/౪౪ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। [స్థూలేన్ద్రనీలశకలావలికోమలేన] స్థూలానామిన్ద్రనీలశకలానామ్ ఆవలివత్ కోమలేన మనోహరేణ [అలినాం వలయేన, కణ్ఠేగుణత్వం] కణ్ఠవలయత్వమ్। "అమృద్ధేమస్తకాత్ స్వాఙ్గాదకామే" (౬/౩/౧౨ పాం) ఇత్యలుక్। [భేజే] ప్రాప్తమ్। కర్మణి లిట్। అత్రాలివలయే ఇన్ద్రనీలమయకళభూషణత్వారో పాద్రూపకాలఙ్కారః, శకలావలికోమలేన ఇత్యుపమా చ॥౪౬॥

నిర్ధూతేతి।—[యన్తా] నిషాదీ [నిర్ధూతవీతం] నిర్ధూతం నిరస్తం, వీతం పాదఘాతాఙ్కుశవారణం యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా [ఉల్లలన్తమ్]

శిక్షావశేన శనకైర్వశమానినాయ

శాస్త్రం హి నిశ్చితధియాం క్వ న సిద్ధిమేతి?॥౪౭॥

స్తమ్బం మహాన్తముచితం సహసా ముమోచ

దానం దదావతితరాం సరసాగ్రహస్తః।

బద్ధాపరాణి పరితో నిగడ़ాన్యలావీత్

స్వాతన్త్ర్యముజ్జ్వలమవాప కరేణరాజః॥౪౮॥

ఉత్ప్లవమానమ్ [అపి]। 'పాదకర్మ యతం ప్రోక్తం యతమఙ్కుశవారణమ్। ఉభయం వీతమాఖ్యాతమ్' ఇతి హలాయుధః। [బాలకం] పఞ్చవర్షగజమ్। 'పఞ్చవర్షో గజో బాలః పోతస్తు దశవార్షికః' ఇతి వైజయన్తీ। [శిక్షావశేన] స్వకీయేన గజశాస్త్రాభ్యాసబలేన [క్రమేణ] పరిపాట్యా [పరిసాన్త్వనతజనాభిః] పరిసాన్త్వనాన్యుపలాలనాని తర్జనాః భర్త్సనాశ్చ తాభిః శనైరేవ [శనకైః]। "అవ్యయమర్వనామ్నా మకచ్ ప్రాక్ టేః" (౫/3/౭౧ పాం) ఇతి స్వార్థేఽకచ్ప్రత్యయః। [వశం] శమం, శాన్తిమిత్యర్థః, [ఆనినాయ]। [హి] తథా హి, [నిశ్చిత ధియాం] సుష్ఠు నిశ్చితార్థా ధీరేషాం తేషాం పుంసామిత్యర్థః। [శాస్త్రం క్వ సిద్ధిం నైతి?] స్వభ్యస్తం శాస్త్రం సర్వత్ర ఫలతీత్యర్థః। 'విభక్తధనా భ్రాతరో విభక్తాః' ఇతివత్, నిశ్చితార్థా ధీర్నిశ్చితేత్యుపచర్యతే; అత ఏవాత్ర గమ్యమానార్థత్వాదుత్తరపదస్యాప్రయోగలక్షణో లోప ఇత్యాహుః *॥౪౭॥

స్తమ్బమితి।—కరేణుశ్చాసౌ రాజా చ [కరేణురాజః] గజశ్రేష్ఠః,కరేణనాం రాజేతి గజపతిః రాజా చ ధ్వన్యతే। ఉభయత్రాపి " రాజాహః-

---

*కిరాతే ౧మ సర్గే ౧మ శ్లోకస్య టీకా ద్రష్టవ్యా। తత్ర హి "విదితః" ఇతి "వృత్తిమ్" ఇత్యత్ర ఛత్తిగతం విదితత్వం వేదితరి వనేచరే ఉపచర్య సమ్యగ్వ్యాఖ్యాతం ప్రపఞ్చితఞ్చ టీకాకృతా, తద్వదిహాపీత్యవధేయమ్। శ్లోకేఽస్మిన్ సామాన్యేన, సమ్యక్ శాస్త్రార్థజ్ఞానవతాం పుంసాం స్వభ్యస్తశాస్త్రసిద్ధికరణపదార్థేన, విశేషస్య యన్తృకర్తృకబాలగజశాసన విధానస్య సమర్థనాత్, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః।

జజ్ఞే జనైర్ముకులితాక్షమనాదదానే
సంరబ్ధహస్తిపకనిష్ఠుర చోదనాభిః।
గమ్భీరవేదిని పురః కవలం కరీన్ద్రే
మన్దోఽపి నామ న మహానవగృహ్య సాధ్యః॥౪౯॥

సఖిభ్యష్టచ్" (౫/౪/౯౧ పాం) ఇతి టచ్। [ఉజ్జ్వలమ్] ఉచ్ఛృఙ్ఖలం [స్వాతన్త్ర్యం] స్వేచ్ఛాచారిత్వమ్ [అవాప]। తదేవాహ,—[ఉచితం] చిరపరిచితం [మహాన్తం, స్తమ్భమ్] ఆలానం జాయఞ్చ [సహసా ముమోచ]। 'స్తమ్భః స్థూణాజన్వయోః' ఇతి విశ్వః। [సరసాగ్రహస్తః] సరసః ఆర్ద్రాఽగ్రహస్తః పుష్కరమ్ అగ్రపాణిశ్చ యస్య స సన్ [దానం] మర్ద, దీయత ఇతి దానం ధనఞ్చ [అతితరామ్] అతిమాత్రమ్। అవ్యయాదాముప్రత్యయః। [దదౌ] వవర్షేత్యర్థః। [పరితః, బద్ధాపరాణి] బద్ధాపశ్చిమపాదాని బద్ధాన్యాని చ। 'అపరః పశ్చిమః పాదః' ఇతి గజప్రకరణే వైజయన్తీ। [నిగళాని] టఙ్ఖలాని। 'అథ శృఙ్ఖలే। అన్దుకో నిగళోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [అలావీత్] లునాతి స్మ। 'లూఞ్ ఛేదనే' లుఙ్ "అస్తిసిచోఽపృక్తే" (౭/౩/౯౬ పాం) ఇతీట్, "ఇట ఈటి" (౮/౨/౨౮ పాం) ఇతి సలోపః। అల కరేణురాజపదసాధర్మ్యధ్వనిః, విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్న శ్లేష ఇత్యుక్తమ్+॥౪౮॥

జజ్ఞ ఇతి।—గమ్భీరం మన్దం వేత్తీతి గమ్భీరవేదీ। 'స్వరభేదాచ్ఛోణితస్రావాన్మాంసస్య చ్యవనాదపి। ఆత్మానం యో న జానాతి తస్య గమ్భీరవేదితా॥ఇతి రాజపుత్రౌయే। 'చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి। గమ్భీరవేదీ విజ్ఞేయః స గజో గజవేదిభిః॥" ఇతి మృగచర్మీయే। తస్మిన్ [గమ్భీరవేదిని కరీన్ద్రే, సంరబ్ధ హస్తిపకనిష్ఠురచోదనాభిః] సంరబ్ధః కుపిత: హస్తినం పాతీతి హస్తిపః స ఏవ హస్తిపకీ నిషాదీ। 'ఆధోరణా హస్తిపకా హత్యారోహా నిషాదినః' ఇత్యమరః।

క్షిప్తం పురో న జగృహే ముహురిక్షుకాగడం
నాపేక్షతే స్మ నికటోపగతాం కరేణుమ్।

సస్మార వారణపతిః పరిమీలితాక్ష-
మిచ్ఛావిహారవనవాసమహోత్సవానామ్॥౫౦॥

దుఃఖేన భోజయితుమాశయితా శశాక
తుఙ్గాగ్రకాయమనమన్తమనాదరణ

తస్య నిష్ఠురాభిశ్చోదనాభిస్తర్జనాభిరపి [ముకులితాక్షం] నిమీలితనేత్రం యథా తథా [పురః, కవలం] గ్రాసమ్ [అనాదదానే] సతి।* [మన్దః] మూఢః [అపి]। 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యాః' ఇత్యమరః। గజమేదోఽపి- 'భద్రో మన్ద్రో మృగశ్చైవ విజ్ఞేయాస్త్రివిధా గజాః' ఇతి। [మహాన్] బలాధికః [అవగృహ్య] నిగృహ్య [సాధ్యః, న నామ] న ఖల్వితి [జనైః, జజ్ఞే] జ్ఞాతమ్। జానాతేః కర్మణి లిట్। మన్దోఽపీత్యాదివాక్యార్థః కర్మ॥౪౯॥

క్షిప్తమితి।— [వారణపతిః] కరివరః [ముహుః, పురః క్షిప్తమ్] అగ్రే న్యస్తమ్ [ఇక్షుకాణ్డమ్] ఇక్షుదణ్డం [న జగృహే] న స్వీచకార, [నికటోపగతాం] సమీపస్థాం [కరేణుం] కరిణీఞ్చ [నాపేక్షతే స్మ] నేచ్ఛతి స్మ। "లట్ స్మే" (3/౨/౧౧౮ పాం) ఇతి భృతార్థే లట్। కిన్తు [పరిమీలితాక్షం] యథా తథేతి స్మృత్యనుభావః। [ఇచ్ఛావిహారవనవాసమహోత్సవానామ్] ఇచ్ఛయా విహారా యేషు తే వనవాసా ఏవ మహోత్సవాస్తేషాం [సస్మార] తానేవ చిన్తయామాసేత్యర్థః। " అధీగర్థదయేశాం కర్మణి" (౨/3/౫౨ పాం) ఇతి శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ। న స్వచ్ఛన్దచారిణాం నిర్బన్ధే భోగేషు మనః ప్రవర్త్తత ఇతి భావః। వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౫౦॥

దుఃఖేనేతి।—[ఉత్క్షిప్తహస్తతలదత్తవిధానపిణ్డస్నేహస్రుతిస్రపితబాహుః] ఉత్క్షిప్తే ఉద్యతే హస్తతలే దత్తో నిహితో యః విధానస్య గజగ్రాసస్య పిణ్డః। 'విధానం హస్తికవలః' ఇతి వైజయన్తీ। తస్య స్నేహస్రుత్యా ఘృతాదినిష్య-

---

ఉత్క్షిప్తహస్తతలదత్తవిధానపిణ్డ-

స్నేహస్రుతిస్రపితబాహురిభాధిరాజమ్॥౫౧॥

శుక్లాంశుకోపరచితాని నిరన్తరాభి-

ర్వేశ్మాని రశ్మివితతాని నరాధిపానామ్।

చన్ద్రాకృతీని గజమణ్డలికాభిరుచ్చై-

ర్నీలాభ్రపఙ్క్తిపరివేశమివాధిజగ్ముః॥౫౨॥

న్దనేన స్రపితబాహురాప్లుతభుజః। స్నాతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణిః క్తః "అర్తిహ్రీ—" (౭/3/3౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః, మిత్త్వాద్ధ్రఖః। [ఆశయితా] భోజయితా; అశేర్ణ్యన్తాత్తృచ్। [తుఙ్గాగ్రకార్య] స్వభావత ఏవోన్నతోర్ధ్వకాయమ్ [అనాదరేణ, అనమన్తం] కవలగ్రహణాయ నతిమకుర్వాణమ్ [ఇభాధిరాజమ్]। "గతిబుద్ధి- (౧/౪/౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। [దుఃఖేన] కృచ్ఛ్రేణ [భోజయితుం శశాక]। స్వభావోన్నతానాం తత్రాప్యహఙ్కారగ్రస్తానాం కో నమయితా? ఇతి భావః* ॥౫౧॥

శుక్రేతి।—[శుక్లాంశకోపరచితాని] శుక్లాంశుకైః శుక్లపటైః ఉపరచితాని ఉపకల్పితాని, అన్యత్ర తు అల్పాః అంశవోఽంశుకాః సూక్ష్మాస్తేజోఽవయవాః। "అల్పే" (౫/3/౮౫ పాం) ఇత్యల్పార్థే కన్ప్రత్యయః। శుక్లైస్తైరుపరచితాని వ్యాప్తాని। [రశ్మివితతాని] రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః కిరణైశ్చ వితతాని విస్తృతాని। 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః। చన్ద్రస్యాకృతిర్యేషాం తాని [చన్ద్రాకృతీని] చన్ద్రమణ్డలనిభానీత్యర్థః। [నరాధిపానాం, వేశ్మాని] దూష్యాణి। [నిరన్తరాభిః]

నీరన్ధ్రాభిః [ఉచ్చైర్గజమణ్డలికాభిః] గజపరిధిభిః। స్వార్థే కప్రత్యయః। కాత్ పూర్వస్యేకారః+।
[నీలాభ్రపఙ్క్తి పరివేశమ్] నీలాభ్రపఙ్క్తిభిః పరివేశం పరివేష్టనమితి యావత్। 'పరివేశస్తు
పరిధిః' ఇత్యమరః। [అధిజగ్మురివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమయా శ్లేషేణ చ సఙ్కీర్యతే॥౫౨॥

గత్వానమార్గగతయోఽపి గతోరుమార్గాః

స్వైరం సమాచకృషిరే భువి వేల్లనాయ।

దర్పోదయోల్లసిత ఫేనజలానుసార-

సంలక్ష్యపల్యయనవర్ధపదాస్తురఙ్గాః॥౫౩॥

ఆజిఘ్రతి ప్రణతమూర్ధ్ని వాహ్లిజేఽశ్వే

తస్యాఙ్గసఙ్గమసుఖానుభవోత్సుకాయాః।

గత్వానేతి।—[గత్వానమార్గగతయః అపి] గత్వానా
విశిష్టగమనహీనామార్గగతయోఽధ్వగమనాని యేషాం తే తథాఽపి [గతోరుమార్గాః]
ప్రస్థితదూరాధ్వాన ఇతి విరోధః। అపిర్విరోధే। గత్వానా మార్గీ మృగసమ్బన్ధినీ గతిర్యేషామ్ ఇతి
విరోధపరిహారః; అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః। [దర్పోదయోల్ల-
సిత ఫేనజలానుసారసంలక్ష్యపత్యయనవర్ధపదాః] దర్పస్య
తేజసోఽన్తఃసారస్యోదయేనాత్కర్ష్యేనోల్లసితస్యో ద్గతస్య ఫేనజలస్య
ఫేనీభృతోద్గతఖేదోదకస్యానుసారేణ ప్రసారేణ సంలక్ష్యాణి
పల్యయనవర్ధాణామాసనబన్ధచర్మవరత్రాణాం పదాని తవోదనానిమ్నీభూతస్థలాని యేషాం
తే తథోక్తాః। [తురఙ్గాః భువి, వేల్లనాయ] అఙ్గపరివర్తనాయ [స్వైరం] మన్దం [సమాచకృషిరం]
సమాకృష్టాః। అధ్వశ్రమాపనోదనార్థమితి భావః। వర్ధ్యతే దృఢంబన్ధనాద్దీర్ఘీభవతీతి వర్ధమ్।
“వృధివపిభ్యాం రన్” (ఉం ౨ పాదం ౨౭ సూం) ఇత్యౌణాదికే రన్ప్రత్యయే లఘూపధగుణో
రపరః। 'వర్ధం త్రపుసీసయోః' ఇతి విశ్వః। అమరస్తు 'నధ్రీ వర్ధ్రీ వరత్రా స్యాత్' ఇత్యాహ।

తదా “–ష్టన్” (ఉం ౪ పాం ౧౫౮ సూం) ఇత్యౌణాదికే ష్టన్ప్రత్యయే పూర్వవత్ గుణో రపరః, ప్రత్యయతకారస్య "భషస్తథోర్ధోఽధః" (౮/౨/౪౦ పాం) ఇతి ధత్వే షిత్త్వాత్ స్త్రీలిఙ్గే ఙీష్॥౫౩॥

ఆజిఘ్రతీతి। వాహ్నిరశ్వయోనిర్దేశవిశేషః తజ్జే [వాహ్నిజేఽశ్వే] "వాహ్రితిదేశ్యే" ఇతి పాఠే విశేష్యాప్రయోగో గమ్యమానత్వాదిత్యుక్తమ్। “దిగాదిభ్యో యత్” (౪/3/౫౪ పాం) ఇతి భవార్థే యత్ప్రత్యయః। తదన్తవిధిస్తు మృగ్యః। [ప్రణతమూర్ద్ధని] నమ్రశిరసి, కృతప్రణామే చ [ఆజి-

---

నాసావిరోకపవనోల్లసితం తనీయో-

రోమాఞ్చతామివ జగామ రజః పృథివ్యాః॥౫౪॥

హేమ్నః స్థలీషు పరితః పరివృత్య వాజీ

ధున్వన్ వపుః ప్రవితతాఽఽయతకేశపఙ్క్తిః।

జ్వాలాకణాఽరుణరుచా నికరేణ రేణోః

శేషేణ తేజస ఇవోల్లసతా రరాజ॥౫౫॥

ఘ్రతి] గన్ధం గృహ్ణాతి, చుమ్బతి చ మతి, స్వభావాత్ కామాచ్చేతి భావః। [నాసావిరోకపవనోల్లసితం] నాసావిరోకం నాసారన్ధ్రం తస్య పవనో నిశ్వాసః తేనోల్లసితముద్ధూతం [తనీయః] తనుతరం [రజః, తస్య] అశ్వస్య [అఙ్గసఙ్గమసుఖానుభవోత్సుకాయాః] అఙ్గసఙ్గమేన వేల్లనప్రయుక్తేన యత్ సుఖం తస్యానుభవే ఉత్సుకాయాః ఉత్కణ్ఠితాయాః [పృథివ్యాః రోమాఞ్చతాం జగామేవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। సా చ భూతురఙ్గమయోః ప్రతీయమానచేతననాయకాద్యభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిమూలేత్యవధేయమ్। విరోచతేఽనేనేతి విరోకమ్। ఘఞ్ప్రత్యయః, “చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః” (౭।3।౫౨ పాం) ఇతి కుత్వం, లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య ఇతి

నపుంసకత్వావిరోధః; అత ఏవ 'ఛిద్రం నిర్వ్యథనం రోకమ్' ఇత్యమరః। 'రోకో రశ్మౌ విలే న పుమ్' ఇతి వైజయన్తీ। 'రోకోదీప్తౌ విలే రోకమ్' ఇతి విశ్వః। యే తు కేనాప్యభిప్రాయేణ "విరేకపవనే" ఇతి పఠన్తి తేషాం పరోత్సర్గైకజీవినామితివదపానీయపవనప్రతీతేరశ్లీలాఖ్యో దోషః, "అశ్లీలం తదమఙ్గల్యజుగుప్సా వ్రీడ్రధీకరమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౫౪॥

"హేమ్న ఇతి।—హేమ్నః స్థలీషు] స్వర్ణభూమిషు। "జానపద— "(౪/౧/౪౨ పాం) ఇత్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్ప్రత్యయః। [పరితః పరివృత్య] పరివృత్తిం కృత్వా [వపుః, ధున్వన్] ధూలినిర్గమాయ కమ్పయన్, అత ఏవ [ప్రవిత- తాఽఽయతకేశపఙ్క్తిః] ప్రవితతా విశ్లిష్టా ఆయతా చ కేశపఙ్క్తిః రోమసఙ్ఘాతో యస్య సః, [వాజీ, జ్వలాకణాఽరుణరుచా] జ్వలాకరణాః స్ఫులిఙ్గాః తద్వదరుణరుచా రక్తవర్ణేన [రేణోర్నికరేణ, ఉల్లసతా] అత్యుత్కటతయా

దన్తాలికాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మ-

మర్ద్ధోదితో హరిరివోదయశైలమూర్ద్ధః।

స్తోకేన నాక్రమత వల్లభపాలముచ్చైః

శ్రీవృక్షకీ పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః॥౫౬॥

బహిరుద్గచ్ఛతా [తేజసః] అన్తః సారస్య దర్పస్య [శేషేణ] అతిరేకేణ [ఇవ రరాజ]। ఉత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారః కరణారుణేత్యుపమా చ॥౫౫॥

దన్తాలికేతి।—[పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః] పురుషకోఽశ్వానాం స్థానకభేదః। తదుక్తమ్;— 'పశ్చిమేనాగ్రపాదేన భువి స్థిత్వాఽగ్రపాదయోః। ఊర్ద్ధ్వప్రేరణయా స్థానమశ్వానాం పురుషః స్మృతః॥ఇతి। పురుష ఏవ పురుషకః తేన పురుషకేణ స్థానకేనోన్నమితః ఊర్ద్ధ్వవస్థితోఽగ్రకాయః పూర్వకాయో యస్య స తథోక్తః, అత ఏవ [ఉదయశైలమూర్ద్ధ్నః] ఉదయశైలస్య మూర్ద్ధ్నో మస్తకాత్, అర్ద్ధముదితః [అర్ద్ధోదితః, హరిః] సూర్య్యః [ఇవ] స్థితః

ఇత్యర్థః। అర్థోదితవిశేషణాత్ [ఉచ్చైః] ఉన్నతః, శ్రీవృక్షః ఏవ శ్రీవృక్షకః శ్రావర్త్తవిశేషస్తద్వానశ్వః [శ్రీవృక్షకీ]। " వక్షోభవావావర్త్తచతుష్టయశ్చ కణ్ఠే భవేద్యస్య చ రోచమానః। శ్రీవృక్షకీ నామ హయః స భర్త్తుః శ్రీపుత్రపౌత్రాదివివృద్ధయే స్యాత్॥" ఇతి లక్షణాత్। 'శ్రీవృక్షకీ వక్షసి చేద్రీమావర్త్తో ముఖేఽపి చ' ఇతి తు వైజయన్తీ। [దన్తాలికాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మం] దన్తాలికా ముఖరజ్జుః। ' ముఖరజ్జుశ్చ దన్తాలీ రాణికా రక్షణీతి చ' ఇతి వైజయన్తీ। తస్యా ధరణే గ్రహణే నిశ్చలం స్థిరం పాణియుగ్మం యస్య తం, పాణిభ్యాం దృఢ గృహీతోభయవల్గామిత్యర్థః। [వల్లభపాలమ్] ఉత్తమాశ్వపాలమ్। 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్షే కులీనేఽశ్వేఽపి వల్లభః' ఇతి విశ్వః। [స్తోకేన నాక్రమత] వల్గాగ్రహణదార్ఢ్యాత్ స్తోకేనాపి అభిభవితుం న శక్తోఽభూదిత్యర్థః। ఇహ 'శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాఙ్గనా' 'న ద్వన్ద్వదుఃఖమిహ కిఞ్చిత్' ఇత్యాదివదప్యర్థస్య సామర్థ్యలభ్యత్వాదపేరప్రయోగః; అన్యథా “స్తోకేన నాక్రమత కిన్తు భూయః" ఇతి వ్యాఖ్యానే నిశ్చలపాణియుగ్మత్వాదివిశేషణావగతవాహకౌశల్యప్రకాశనతాత్పర్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్। "కరణే చ స్తోకా—" (౨।3।33

రేజే జనైః స్నపనసాన్ద్రతరార్ద్రమూర్త్తి-

ర్దైవైరివానిమిషదృష్టిభిరీక్ష్యమాణః।

శ్రీసన్నిధానరమణీయతరోఽశ్వ ఉచ్చై-

రుచ్చైఃశ్రవా జలనిధేరివ జాతమాత్రః॥౫౭॥

అశ్రావి భూమిపతిభిః క్షణవీతనిద్రై-

రశ్నన్ పురో హరితకం ముదమాదధానః।

గ్రీవాఽగ్రలోలకలకిఙ్కిణికానినాద-

మిశ్రం దధద్ధశనచుర్చురశబ్దమశ్వః॥౫౮॥

పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ తృతీయా; “అనుపసర్గాద్వా”(౧।౩।౪౩ పాం) ఇతి వికల్పాదాత్మనేపదమ్। ఉపమాఽలఙ్కారః పదార్థహేతుకేనకావ్యలిఙ్గేన సంసృజ్యతే॥౪౬॥

రేజ ఇతి।—[స్నపనమాన్ద్రతరార్ద్రమూర్త్తిః] స్నపనేనాభిషేచనేన సాన్ద్ర తరార్ద్రమూర్త్తిః [అనిమిషదృష్టిభిః] విస్మయాదనిమిషాక్షైః [జనైర్దేవైరివ। తాదృగ్భిః [ఈక్ష్యమాణః, శ్రీసన్నిధానరమణీయతరః] శ్రియః శోభాయాః దేవ్యాశ్చ సన్నిధానేన రమణీయతరః। 'తత్ర సన్నిహితా లక్ష్మీః సన్తి యత్రోత్తమా ఇయాః' ఇత్యాగమాదితి భావః। [ఉచ్చైః] ఉన్నతః [అశ్వః, జలనిధేః] సముద్రాత్, జాత ఏవ [జాతమాత్రః మద్యోజాత ఇత్యర్థః। అన్యథో-క్తసాధర్మ్యసమ్భవాదితి భావః। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః। ఉచ్చైరున్నతం శ్రవః కీర్త్తిరున్నతే శ్రవసీ కర్ణౌ వా యస్య సః [ఉచ్చైఃశ్రవాః శక్రాశ్వః [ఇవ రేజే]। ఉపమాఽలఙ్కారః శ్రీతి భేదేఽప్యభేదరూపయా అతిశయోక్త్యా సంసృజ్యతే॥౪౭॥

అశ్రావీతి।—[పురః] అగ్రే [హరితకం] హరితతృణమ్ [అశ్నన్] అత ఏవ [గ్రీవాఽగ్రలోలకలకిఙ్కిణికానినాదమిశ్రం] గ్రీవాగ్రే లోలాశ్చలాః కలాః అవ్యక్తమధురాః, కిఙ్కిణికాః క్షుద్రఘణ్టికాః తాసాం నినాదేన మిశ్రం [దశనచుర్చురశబ్దం] దశనానాం దన్తానాం చుర్చురశబ్దం చుర్చుర-

---

ఉత్థాయ దర్పచలితేన సహైవ రజ్జ్వా
కీలం ప్రయత్నపరమానవదుర్గ్రహేణ।
ఆకుల్యకారి కటకస్తురగేణ తూర్ణ-
మశ్వేతి విద్రుతమనుద్రవతాశ్వమన్యమ్॥౪౯॥

అవ్యాకులం ప్రకృతముత్తరధేయకర్మ-
ధారాః ప్రసాధయితుమవ్యతికీర్ణరూపాః।

ధ్వనిం [దధత్] అత ఏవ [ముదమాదధానః] ఉత్పాదయన్ [అశ్వః] జాతావేకవచనమ్। [క్షణవీతనిద్రైః] క్షణేన వీతనిద్రైః 'అల్పనిద్రోఽల్పభుగ్వాగ్మీ మితభాష్యనసూయకః' ఇతి సౌభాగ్యలక్షణాదితి భావః। [భూమిపతిభిః, అశ్రావి] శ్రుతః, అశ్వస్య శబ్దోఽశ్రావీత్యర్థః। "వీణాః శ్రూయన్తే, భేర్యః శ్రూయన్తే" ఇత్యాదివత్ శబ్దధర్మః శబ్దిషూపచర్యతే। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః *॥౫౮॥

ఉత్థాయేతి।—[దర్పచలితన] దర్పాచ్చలితేనోల్లలితేన అత ఏవ [రజ్వా] పాశేన [సహ, కీలం] శఙ్కుమ్। 'శఙ్కావపి ద్వయోః కీలః' ఇత్యమరః। [ఉత్థాయ] ఉత్పాఢ్య [తూర్ణం, విద్రుతం] ధావన్తం [అన్యమశ్వమ్, అశ్వేత్యనుద్రవతా] బడవేతి భ్రాన్త్యాఽనుధావతా + [ప్రయత్నపరమానవదుర్గ్రహేణ] ప్రయత్నపరైర్గ్రహీతుం ప్రయతమానైరపి మానవైర్మనుష్యైర్దుగ్రహేణ [తురగేణ, కటకః] శివిరమ్ [ఆకుల్యకారి] ఆకులీకృతః। ఆకులశబ్దాదభూతతద్భావే చ్విః । "అస్య చ్వౌ" (౭/౪/౩౨ పాం) ఇతీకారః। కరోతేః కర్మణి లుజి చిణో లుక్ +॥౫౯॥

అవ్యాకులమితి।—బలా ముఖరజ్జుః, సా చోత్క్షిప్తాదిమేదేన చతుర్దశవిధా। తదుక్తం హయలీలావత్యామ్,— "ఉత్క్షిప్తా శిథిలా తథోత్తర-

---

సిద్ధం ముఖే నవసు వౌధిషు కశ్చిదశ్వం

వల్గావిభాగకుశలో గమయామ్బభూవ॥౬౦॥

వతీ మన్దా చ వైహాయసీ విక్షిప్తైకకరార్ధ్వకన్ధరసమోత్కీర్ణా విభక్తా తథా। అత్యుత్క్షిప్తతలోద్ధృతే ఖలు తథా వ్యాగూఢగోకర్ణికే వాహానాం కథితాశ్చతుర్దశవిధా వఖాప్రభేదా అమీ॥" ఇతి। తల్లక్షణాని తు తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని అత్ర విస్తరభయాన్న లిఖ్యన్తే। తస్యా విభాగో వివిచ్య ప్రయోగః తత్ర కుశలః [వల్గావిభాగకుశలః] షడ్విధప్రేరణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః। వల్గాగ్రహణస్య

రాగాద్యుపలక్షణత్వాత్। యథాహ భోజః,—“ వాహనం ప్రతివాహానాం షడ్విధం ప్రేరణం విదుః। రాగావల్గాకశాపార్ష్ణిప్రతోదరవభేదతః॥" ఇతి। [కశ్చిత్] కశ్చన వాహకః [అవ్యాకులమ్] అవ్యగ్రమ్, అత్రస్తమితి యావత్। ప్రకర్షేణ కృతం [ప్రకృతం] సజ్జితమిత్యర్థః। [ముఖే] ముఖకర్మణి [సిద్ధం] సిద్ధిమన్తమ్ [అశ్వం] చతుష్కాఖ్యే గతివిశేషే ముఖే సంస్థానవిశేషాదివిశేషణవిశిష్టమశ్వమిత్యర్థః। తదుక్తం రేవతోత్తరే,—“సృక్కాధరోష్ఠసితఫేనలవాభిరామ-ఫూత్కారవాయుపదమున్నతకన్ధరాగ్రమ్। నీత్వోపకుఞ్చితముఖం నవలోహసామ్యమశ్వం చతుష్కసమయే ముఖసిద్ధమాహుః॥" ఇతి। [ఉత్తరధేయకర్మధారాః] ఉత్తరధేయకర్మ యుద్ధద్యుత్తరకాలే ధేయం విధేయం ప్రయోజ్యం యత్కర్మ క్రియా తద్రూపా ఇత్యర్థః। [అవ్యతికీర్ణరూపాః। అసఙ్కీర్ణరూపా ధారా గతిభేదాః। 'అశ్వానాన్తు గతిర్ధారా విభిన్నా సా చ పఞ్చధా। ఆస్కన్దితం ధోరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతమ్॥' ఇతి వైజయన్తీ। 'గతయోఽమూః పఞ్చ ధారాః' ఇత్యమరశ్చ। అశ్వశాస్త్రే తు సంజ్ఞాన్తరేణోక్తాః,—‘గతిః పులా చతుష్కా చ తద్వన్మధ్యజవా పంరా। పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పఞ్చ ధారాః ప్రకీర్తితాః॥ఏకైకా త్రివిధా ధారా హయశిక్షావిధౌ మతా। లఘ్వీ మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్వైతా యోజయేత్ క్రమాత్॥” ఇతి। తథా చ పఞ్చదశ విమేదా భవన్తి। తాః పఞ్చ ధారాః [ప్రసాధయితుం] పరిక్లేతుం [నవసు, వీథిషు] సఞ్చారస్థానేషు [గమయామ్బభూవ। బీథయో నవాశ్వానాం సర్వత్ర ధారాదార్ఢ్యార్థాః పరిమితాః ప్రచారదేశాః, తాశ్చ తిస్ర ఇత్యేకే, నవేత్యన్యే, తత్రోత్తరపక్షమాశ్రిత్యోక్తం

ముక్తాస్తృణాని పరితః కటకం చరన్త-

స్తుఃట్యద్వితానతనికావ్యతిషఙ్గభాజః।

సస్రుః సరోషపరిచారకవార్యమాణా

దామాఞ్చలస్ఖలితలోలపదం తురఙ్గాః॥౬౧॥

కవినా నవస్వితి। యథాహ భోజః,—'వీథ్యస్తిస్రోఽథ ధారాణాం లఘ్వీమధ్యోత్తమాః క్రమాత్। తాసాం స్యాద్ధనుషాం మానమశీతిర్నవతిః శతమ్॥శ్రేష్ఠమధ్యోత్తమానాన్తు వాజినాం వీథికాః స్మృతాః। నవానాం కథితా వీథ్యో దుష్టానాం క్రమణక్రమే। అన్యేషామపి సర్వత్ర గతిదార్ఢ్యార్థమీరితాః॥సమోన్నతా సా విషమామ్బుకీర్ణా శుద్ధా నతాగ్రా తృణవీరుదాఢ్యా।

స్థాణుప్రకీర్ణోపలమప్రకీర్ణా, పార్శ్వేన్న తాఖ్యా నవధేతి వీథ్యః॥సర్వవీథిషు యో వాజీ దృఢశిక్షాసమన్వితః। తేన రాజా రణే నిత్యం మృగయాయాం ముదం వ్రజేత్॥" ఇతి। అన్యే తు ఉరమాల్యాదయో గతివిశేషా వీథయ ఇత్యాహుః,—'ఉరమాలీ వారశ్చాలీ పృథులో మధ్యనామకః। ఆలీఢః శోభనైరఙ్గైః ప్రత్యాలీఢస్తథాఽపరః॥ఉపధేనవ ఉక్తఇ్చ పాదచాలీ చ సర్వగః। నిర్దిష్టా వీథయస్త్వేతాః—'ఇతి॥౬౦॥

ముక్తా ఇతి।—[ముక్తాః] విహారార్థముత్సృష్టాః, అత ఏవ [కటకం] శివిరం [పరితః]। "అభితః పరితః" (వా౦) *ఇత్యాదినా ద్వితీయా। [తృణాని, చరన్తః భక్షయన్తః [త్రుధ్యద్వితానికావ్యతిషఙ్గభాజః] త్రుధ్యన్తీతి తథోక్తా వితానతనికాస పటమణ్డపరజ్జుషు వ్యతిషఙ్గం సఙ్గ భజన్తీతి తథోక్తాః। అత ఏవ [మరోషపరిచారకవార్యమాణాః] సరోషైః పరిచారకైః కిఙ్కరైర్వార్యమాణాః అపసార్యమాణాః [తురఙ్గాః, దామాఇ్చలస్థలితలోలపటం] దామాఇ్చలాని పాదపాశాః। 'దామాఇ్చలం పాదపాశే' ఇతి వైజయన్తీ। దూష్యవరత్రాబన్ధనశఙ్కవః ఇతి కేచిత్। తేషు స్థలితేన

ఉత్తీర్ణభారలఘునాఽప్యలఘూలపౌఘ-

సౌహిత్యనిఃసహతరేణ తరోరధస్తాత్।

రోమన్థమన్థరచలద్గురుసాస్నమాసా-

ఇ్చక్రే నిమీలదలసేక్షణమౌక్షకేణ॥౬౨॥

మృత్పిణ్డశేఖరతకోటిభిరర్ధచన్ద్ర

శృఙ్గైః శిఖాఽగ్రగతలక్ష్మమలం హసద్భిః।

లోలాని పదాని యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా [మస్రుః] అపసస్రుః*॥౬౧॥

ఉత్తీర్ణేతి।—[ఉత్తీర్ణభారలఘునా] ఉత్తీర్ణభారమవరోపితావపనమ్, అత ఏవ లఘుః తేన తథోక్తేన [అపి] తథాఽపి [అలఘూలపౌఘసౌహిత్యనిఃసహతరేణ] అలఘునా ఉలపానాం వల్వజతృణానామ్ ఓఘేన యత్ సౌహిత్యం పూర్త్తిః। 'పర్యాప్తముపసమ్పన్నం పూర్త్తిః సౌహిత్యముచ్యతే"" ఇతి హలాయుధః। తేన నిఃసహతరేణాత్యన్తమసహతరేణ, బాహ్యభారావతారేఽప్యన్తరతిభోజనాదృ గురూభవతేత్యర్థః। సహేః నిఃపూర్వాత్ పచాద్యజన్తాత్తరప్ప్రత్యయః। 'ఉలపా వల్వజాః ప్రోక్తాః' ఇతి విశ్వః।। ఔక్షకేణ] ఉక్ష్ణాం సమూహేన। "గోత్రోక్ష—" (४/3/3౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః। [తరోరధస్తాత్] తరుతలే। రోమన్థమన్థరచలద్గురుసాస్నమ్] రోమన్థః పశూనాం చర్వితచర్వణం తేన మన్థర మన్దం చలన్త్యో గుర్వ్యః సామ్నాః గలకమ్బలాని యమ్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా। 'సాస్నా తు గలకమ్బలః ' ఇత్యమరః। కిఞ్చ, [నిమీలదలసేక్షణమ్] నిమీలన్తి సుఖాన్ముకులీభవన్తి అలసాని చేక్షణాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా [ఆసాఞ్చక్రే] ఆమితమ్। 'ఆస ఉపవేశనే' భావే లిట్। "దయాయాసశ్చ"(3।1।3౭ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి " (3।1।४0 పాం) ఇతి కృఞోఽనుప్రయోగః। ఇతః ప్రభృత్యా చతుష్టయాత్ స్వభావోక్తిః॥౬౨॥

మృత్పిణ్డేతి।—[మృత్పిణ్డశేఖరితకోటిభిః] మృత్పిణ్డైర్వప్రక్రీడ-

---

ఉచ్చృఙ్గితాఽన్యవృషభాః సరితాం నదన్తో

రోధాంసి ధీరమపచస్కరిరే మహోక్షాః॥౬3॥

మేదస్వినః సరభసోపగతానభీకాన్

భఙ్క్త్వా పరాననడుహో ముహురాహవేన।

అర్జ్జస్వలేన సురభీరను నిఃసపత్నం

జగ్మే జయోద్ధురవిశాలవిషాణముక్ష్ణా॥౬४॥

లగ్నైర్మృత్షణ్ణైః శేఖరితాః సఞ్జాతశేఖరాః 'కోటయోఽగ్రాణి యేషాం తైః, అత ఏవ [శిఖాఽగ్రగతలక్ష్మమలం] శిఖాఽగ్రగతముభయకోట్యన్తర్గతం లక్ష్మైవ మలం యస్య సః, ఏవమ్భూతం శ్వేతమ్ [అర్ద్ధచన్ద్రం హసద్భిః] ఇత్యతిశయోక్తిమేద ఇత్యుక్తమ్, అభూతోపమేతి మతాన్తరమ్ । [శృఙ్గైః] విషాణైః [ఉచ్ఛృఙ్గితాఽన్యవృషభాః] ఉచ్ఛృఙ్గా ఉత్పతితశృఙ్గాః కృతా ఉచ్ఛృఙ్గితాః అన్యవృషభాః ప్రతివృషభాః యైస్తే, అత ఏవ [ధీరం] గమ్భీరం [నదన్తః] గర్జన్తః, మహాన్త ఉక్షాణః [మహోక్షాః] । 'అచతుర—' (౫/౪/౭౭ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతాత్ సాధుః । [సరితాం రోధాంసి అపచస్కరిరే] ఆలిలిఖుః, హర్షాద్రురుజురిత్యర్థః । అపపూర్వాత్కిరతేః కర్త్రరి లిట్ । "కిరతేర్హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వితి వక్తవ్యమ్" ఇత్యాత్మనేపదమ్ । "ఋచ్ఛత్యౄతామ్" (౭/౪।౧౧ పాం) ఇతి గుణః, "అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖనే" (౬।౧।౧౪౨ పాం) ఇతి సుడాగమః ॥౬౩॥

మేదస్విన ఇతి ।—ఊర్జో బలమస్యాస్తీతి తేన [ఊర్జ్జఖలేన] బలినా జ్యోత్స్నాతమిస్రా—' (౫/౨/౧౧౪ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతః । [ఉక్ష్ణా] వృషమేణ [భేదస్వినః] మాంసలాన్ । "అస్మాయామేధాస్రజో వినిః " (౫/౨/౧౨౧ పాం) ఇతి వినిః । అత ఏవ [సరభసోపగతాన్] సరభసం సత్వరముపగతాన్ అభికామయన్త ఇతి [అభీకాన్] కాముకాన్ । 'క్రమః

బిభ్రాణమాయతిమతీమవృథా శిరోధిం
ప్రత్యగ్రతామతిరసామధికం దధన్తి ।
లోలోష్ఠమౌష్ట్రకముదగ్రముఖం తరుణా-
మభ్రంలిహాని లిలిహే నవపల్లవాని ॥౬౫॥

కామయితాభీకః' ఇత్యమరః । "అనుకాభికాభీకః కమితా" (౫।౩।౭౪ పాం) ఇతి నిపాతః । [పరాననడుహః] బలీబర్దాన్ [ముహురాహవేన] యుద్ధేన [భజక్త్వా) నిర్జిత్య [జయోద్ధురవిశాలవిషాణమ్] జయేనోద్ధరే నిర్భరే । 'ఋక్పూరా—'(౫।౪।౭౪ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః । విశాలే చ విషాణే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [నిఃసపత్నమ్] అప్రతిపక్షం

[సురభీరను] గవాం పృష్ఠతః। “కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా” (౨/3/౮ పాం) ఇతి ద్వితీయా [జగ్మే] గతమ్। భావే లిట్॥౬౪॥

బిభ్రాణమితి।—[ఆయతిమతీం] దైర్ఘ్యవతీం, న చ వృథా దైర్ఘ్యమిత్యాహ, అవృథేతి।—[అవృథా] ఉచ్చైస్తరుపల్లవగ్రహణాత్ సఫలామిత్యర్థః। శిరో ధీయతేఽస్యామితి [శిరోధిం] గ్రీవామ్। 'శిరోధిః కన్ధరేత్యపి ' ఇత్యమరః। “కర్మణ్యధికరణే చ " (3/3/౯3 పాం) ఇతి కిప్రత్యయః। [బిభ్రాణం] దధానమ్, [ఉదగ్రముఖం] పల్లవగ్రహణార్థమూర్ధ్వోత్క్షిప్తతుణ్డమ్ [ఔక్ష్టకమ్] ఉక్ష్టసమూహః। 'గోత్రోక్ష—'(౪/౨/3౮పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్। [అధికమ్] అతిశయితో రసః స్వాదో యస్యాం తామ్ [అతిరసాం, ప్రత్యగ్రతామ్] అభినవత్వం [దధన్తి దధతి। “వా నపుంసకస్య” (౭/౧/౭౯ పాం) ఇతి వైకల్పికో నుమాగమః। అభ్రం లిహన్తీతి।[అభ్రంలిహాని] ఉచ్చతరాణి। “బహాభ్రే లిహః” (3/౨/3౨ పాం) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। 'అరుర్ద్విషత్—' (౬।3।౬౭ పాం) ఇత్యాదినా ముమాగమః।[తరూణాం నవపల్లవాని] 'పల్లవోఽస్త్రీ కిసలయమ్' ఇత్యమరః। [లోలోష్ఠం] యథా తథా “ఓత్వోష్ఠయోః సమాసే వా పరరూపం వక్తవ్యమ్” ఇతి పరరూపమ్ [లిలిహే ఆస్వాదయామాస, జఘాసేత్యర్థః॥౬౫॥

సార్ద్ధం కథఞ్చిదుచితైః పిచుమర్దపత్రై-

రాస్యాన్తరాలగతమామ్రదలం మదీయః।

దాసేరకః సపది సంవలితం నిషాదై-

ర్విప్రం పురా పతగరాడివ నిర్జగార॥౬౬॥

స్పష్టం బహిః స్థితవతేఽపి నివేదయన్త-

శ్చేష్టావిశేషమనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్।

వైతాలికాః స్ఫుటపదప్రకటార్థముచ్చై-

ర్భోవలీః కలగిరోఽవసరేషు పేఠుః॥౬౭॥

సార్ద్రమితి।—[ఉచితైః] అభ్యస్తైః। 'అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యమ్' ఇతి యాదవః। [పిచుమర్దపత్రైః] నిమ్బదలైః [సార్ద్రమ్]। 'పిచుమర్దశ్చ నిమ్బే' ఇత్యమరః। [కథఞ్చిత్] ప్రమాదాత్ [ఆస్యాన్తరాలగత] ముఖా- న్తర్గతం।[మ్రదీయః] మృదతరమ్ [ఆమ్రదలం] చూతపల్లవం [దాసేరకః] ఉష్ట్రః [పురా, నిషాదైః। మ్లేచ్ఛైః [సంవలితం విప్రం, పతగరాట్] గరుత్మాన్ [ఇవ, సపది, నిర్జగార] ఉద్గీర్ణవాన్। పురా కిల కుతశ్చిత్కారణాత్ మ్లేచ్ఛభక్షణే తైః సహాన్తః ప్రవిశ్య గలం దహన్తం విప్రం గరుడ఼ ఉజ్జగారేతి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసన్ధేయా *॥౬౬॥

స్పష్టమితి।—[బహిః స్థితవతేఽపి అనుజవిజనాయ] రాజ్ఞోఽవసరకాఙ్క్షిణే ఇతి భావః। [రాజ్ఞాం చేష్టావిశేషం] తత్కాలోచితచరిత్రవిశేషం [స్పష్టం నివేదయన్తః] తద్వ్యఞ్జకప్రబన్ధపాఠైరితి భావః। [కలగిరః] మధురవాచః [వైతాలికాః] మఙ్గలపాఠకాః [అవసరేషు] తత్తద్వేలాసు [స్ఫుటపదప్రకటార్థం] స్ఫుటైః ప్రసిద్ధైః పదైః ప్రకటః ప్రకాశోఽర్థోఽభిధేయో యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా [ఉచ్చైః, భోగావలీః] ప్రబ-

---

ఉన్నమ్రతామ్రపటమణ్డపమణ్డితం తత్

ఆనీలనాగకులసఙ్కులమాబభాసే।

సన్ధ్యాంశుభిన్నఘనకర్బురితాన్తరీక్ష-

లక్ష్మీవిడమ్బి శివిరం శివకీర్త్తనస్య॥౬౮॥

ధరస్యోద్ధర్త్తాఽసి త్వమితి నను సర్వత్ర జగతి

ప్రతీతస్తత్కిం మామతిభరమధః ప్రాపిపయిషుః।

ఉపాలబ్ధేబోచ్చైర్గిరిపతిరితి శ్రీపతిమసౌ

బలాక్రాన్తః క్రీడ఼ద్ద్విరదమథితోర్వీరుహరవైః॥౬౬॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

న్థాన్ [పేరుః] పఠన్తి స్మ। "అత ఏకహలమధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి" (౬।౪।౧౨౦) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ॥౬౭॥

ఉన్నమ్రేతి।—[ఉన్నమ్రమతామ్రపటమణ్డపమణ్డితమ్] ఉన్నమ్రేరున్నతైస్తామ్రైః ధాతురక్తైః పటమణ్డపైర్దూష్యైర్మణ్డితమ్ [ఆనీలనాగకులసఙ్కులమ్] ఆ సమన్తాత్ నీలైర్నాగకులైర్గజమణ్డైః సఙ్కులమ్, అత ఏవ [సన్ధ్యాంశుభిన్నఘనకర్బురితాన్తరీక్షలక్ష్మీవిడమ్బి] సన్ధ్యాంశుభిన్నైః సన్ధ్యారాగసమ్భిన్నైర్ఘనైర్మేఘైః కర్బురితస్య చిత్రీకృతస్యాన్తరీక్షమ్య లక్ష్మీ విడగ్బయత్యనుకరోతీతి తత్తథోక్తం, [శివకీర్త్తనస్య] మఙ్గలకీర్తేః కృష్ణస్య [తత్, శివిరం] కటకమ్ [ఆవభాసే] మనోహరమభూదిత్యర్థః। ఉపమాలఙ్కారః వృత్త్యనుప్రాసశ్చ॥౬౮॥

ధరస్యేతి।—[బలాక్రాన్తః] బలైః సైన్యైరాక్రాన్తః [అసౌ గిరిపతిః] రైవతకః [క్రీడద్ద్విరదమథితోర్వీరుహరవేః] క్రీడద్భిర్విహరమాణైర్ద్విరదేర్మథితానాం భగ్నానాముర్వీరుహాణాం వృక్షాణాం రవైః శబ్దైర్నిమిత్తేన [శ్రీపతిం] హరిమ్। [నను] అఙ్గ! [త్వం ధరస్య] పర్వతస్య [ఉద్ధర్త్తా] ఉద్ధారకః [అసి ఇతి సర్వత్ర జగతి, ప్రతీతః] ప్రసిద్ధః। గోవర్ద్ధనోద్ధరణాదితి

షష్ఠః సర్గః।

——oo——

అథ రిరంసుమముం యుగపద్గిరౌ

కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా।

ఋతుగణేన నిషేవితుమాదధే

భువి పదం విపదన్తకృతం సతామ్॥౧॥

భావః। [తత్] తర్హి [కిం] కిమర్థమ్ [అతిభరమ్] అతిభారవన్తం [మామధః, ప్రాపిపయిషుః] ప్రాపయితుమిచ్ఛుః అసి? ప్రాపయతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [ఇత్యుచ్చైః, ఉపాలబ్ధేవ] ఆక్రక్షదివేత్యుత్ప్రేక్షా। ఉపాఙ్పూర్వాల్లభేలుంఙ్ 'ఏకాచ ఉపదేశే—' (౭/౨/౧౦) ఇతి నేట్, "ఝషస్తథోర్ధోఽధః (౮।౨।४౦ పాం) ఇతి తకారస్య ధకారః, "ఘి చ" (౮/౨/౨౫ పాం) ఇతి సిచః సకారలోపః। శిఖరిణో వృత్తమ్;—"రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలా గః శిఖరిణీ" ఇతి లక్షణాత్॥౬౮॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యాని సర్వఙ్కషాఖ్యే పఞ్చమః సర్గః॥౫॥

అథ ఋతువర్ణనం ప్రస్తౌతి,—అథేతి।—అథ। సేనానివేశానన్తరం [గిరౌ] రైబతకే [రిరంసుం] రన్తుమిచ్ఛుమ్। రమేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। ఏతేన ఋతువర్ణనప్రవృత్తేః ప్రభుచిత్తవృత్తిజ్ఞానపూర్వకత్వముక్తమ్। [సతాం] సాధూనాం, విపదామన్తం కరోతీతి విపదన్తకృత్। క్విప్। తం [విపదన్తకృతమ్]। అతః సేవ్యమితి భావః। [అముం] ఇరిం [నిషేవితుం] స్వతరూన్ స్వస్వనియతవృక్షాన్ అనతిక్రమ్య యథాస్వతరు। యథార్థేఽవ్యయీభావః। యథాస్వతరుస్థితా ప్రసవశ్రీః పుష్పఫలసమ్పత్తిః యథాస్వతరుప్రసవశ్రీః। 'ప్రసవస్తు

నవపలాశపలాశవనం పురః

స్ఫుటపరాగపరాగతపఙ్కజమ్।

మృదులతాన్తలతాన్తమలోకయత్

స సురభిం సురభిం సుమనోభరైః॥౨॥

విలులితాలకసంహతిరామృశన్

మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్।

ఫలే పుష్పే' ఇత్యమరః। శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః। మా కృతా యేన తేన [కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా] యథాస్వతరుకృతప్రసవ శ్రియేత్యర్థః। [ఋతుగణేన యుగపద్వ్యాపి పదమ్, ఆదధే] ఆహితమ్। యుగపదృతుగణః ప్రాదురభూదిత్యర్థః। నహ్యవసరం సేవకాః క్షిపన్తీతి భావః। అత్ర సర్గే సర్వత్ర యమకం శబ్దాలఙ్కారః। తల్లక్షణం తూక్తం చతుర్థే। అర్థాలఙ్కారస్తు యథాసమ్భవమూహ్యః। అస్మిన్ సర్గే ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్;—'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

అథ లోకవేదయోః ప్రాథమ్యేన వ్యవహారాత్ వసన్తమాదౌ వర్ణయతి, నవేతి।—[సః] హరిః [పురః] అగ్రే ప్రథమం వా, నవపలాశాని నూతనపర్ణాని పలాశవనాని కింశుకకాననాని యస్మిన్ తం [నవపలాశపలాశవనమ్]। బహుబ్రీహిపూర్వపదో బహుబ్రీహిః। 'పలాశః కింశుకే పత్రే పలాశమ్' ఇతి విశ్వః। స్ఫుటాని వికచాని పరాగైః రజోభిః పరాగతాని వ్యాప్తాని చ పఙ్కజాని యస్మిన్ తం [స్ఫుటపరాగపరాగతపఙ్కజమ్]। మృదులాః కోమలా అత ఏవ తాన్తాః ఆతపసమయే కిఞ్చిత్ మ్లానాః లతాన్తాః పల్లవా యస్మిన్ తం [మృదులతాన్తలతాన్తం, సుమనోభరైః] పుష్పసమృద్ధిభిః [సురభిం] సుగన్ధిం [సురభి] వసన్తమ్ [అలోకయత్] అపశ్యత్। 'సురభిశ్చమ్పకే స్వర్ణే జాతీఫలవసన్తయోః। సుగన్ధో చ మనోజ్ఞే చ వాచ్యవత్' ఇతి విశ్వః। ఇహ ప్రతిపాదం ప్రథమాక్షరద్వయాత్ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిరూపయమకప్రక్రమాచ్చతుర్థపాదేఽపి తదేవ యమకమ్। ఏకస్మాదప్యపరమితి సజాతీయసంసృష్టిః॥౨॥

తనుతరఙ్గతతిం సరసాం దలత్-
కువలయం వలయన్ మరుదావవౌ ॥3॥

తులయతి స్మ విలోచనతారకాః
కురవకస్తవకవ్యతిషఙ్గిణి।
గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే
మలినిమాఽలిని మాధవయోషితామ్॥౪॥

స్ఫుటమివోజ్జ్వలకాఞ్చనకాన్తిభి-
ర్యుతమశోకమశోభత చమ్పకైః।

విలులితేతి।—[విలులితాలకసంహతిః] విధుతచికురనికరః సన్ [మృగదృశాం లలాటజం, శ్రమవారి] ఖేదమ్ [ఆమృశన్] పరిమృజన్, మన్ద ఇతి భావః। [సరసాం తనుతరఙ్గతతిం, దలత్కువలయం] దలన్తి వికసన్తి కువలయాని యస్మిన్ కర్మణి తద్వ్యథా తథా [వలయన్] చాలయన్, శీతల ఇతి భావః। [మరుత్] వసన్తవాయుః [ఆవవౌ] ఆవాతి స్మ॥3॥

తులయతీతి।—[కురవకస్తవకవ్యతిషఙ్గిణి] కురవకస్తవకే వ్యతిషఙ్గిణి లగ్నే, అత ఏవ [గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే] గుణవతః శుక్లగుణాయుక్తస్య కురవకస్తవకస్యాశ్రయేణాశ్రయణేన లబ్ధో గుణోదయో నిజనీలిమగుణోత్కర్షో యేన తస్మిన్, ధవలే నీలస్య స్ఫురణాదితి భావః। [అలిని] భ్రమరే; మలినస్య భావః [మలినిమా] కృష్ణత్వం [మాధవయోషితాం] హరిబధూనాం [విలోచనతారకాః] విలోచనానాం తారకాః కనీనికాః। 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। [తులయతి స్మ] సమీచకార, తద్వత్ బభావిత్యర్థః।

తులాశబ్దాత్ సదృశపర్యాయాత్ “తత్కరోతి—” (గణం సూం) ఇతి ణ్యన్తాత్ "లట్ స్మే" (3।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతే లట్। ఉపమాऽలఙ్కారః॥8॥

స్ఫుటమితి—[ఉజ్జ్వలకాఞ్చనకాన్తిభిః] శుద్ధసువర్ణప్రభైః [చమ్పకై-

---

విరహిణాం హృదయస్య భిదాభృతః।
కపిశితం పిశితం మదనాగ్నినా॥౫॥

స్మరహుతాశన-ముర్మర-చూర్ణతాం
దధురివామ్రవణస్య రజః కణాః।
నిపతితాః పరితః పథికవజా-
నుపరి తే పరితేపురతో భృశమ్॥౬॥

రతిపతిప్రహితేవ కృతక్రుధః
ప్రియతమేషు బధూరనునాయికా।

యుతం] చమ్పకసమూహమధ్యగతమిత్యర్థః। [స్ఫుటం] వికచమ్ [అశోకమ్] అశోకపుష్పం భిదా భేదః। “షిద్భిదాదిభ్యోऽఙ్” (3/3/౧౦౪ పాం) ఇత్యఙ్। తాం బిభర్తి యత్ తస్య [భిదాభృతః] భిన్నస్య [విరహిణాం హృదయస్య] హృదయ పిణ్డస్య సమ్బన్ధినా। మదనాగ్నినా, కపిశితం] కపిశీకృతం [పిశితం] మాంసమ్ [ఇవాశోభత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫॥

స్మరేతి।—[ఆమ్రవణస్య] చూతవనస్య; 'ఆమ్రశ్చూతో రమాలోఽసౌ' ఇత్యమరః। 'ప్రనిరన్తఃశర— (౮/౪/౫ పాం) ఇత్యాదినా వన-నకారస్య ణత్వమ్। [రజఃకణాః] పరాగచూర్ణాః [స్మరహుతాశనముర్మురచూర్ణతాం] స్మరహ్యుతాశనః కామాగ్నిః స ఏవ ముర్ముర స్తుషాగ్నిః। 'ముర్మురస్తు తుషానలః ఇతి వైజయన్తీ। తస్య వర్ణతాం [దధురివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [అతః] ముర్మురచూర్ణత్వాదేవ [పరితః ఉపరి నిపతితా తే] రజఃకణాః [పధికవ్రజాన్] పన్థానం గచ్ఛన్తీతి పథికాః *। "పథః ష్కన్" (౫।౧।౭౫ పాం) ఇతి ష్కన్ ప్రత్యయః। తేషాం వ్రజాన్ [భృశం పరితేషుః] పరితాపయామాసుః। అతో ముర్మురచూర్ణ త్వోత్ప్రేక్షణమితి భావః॥౬॥

రతిపతీతి।—[ప్రియతమేషు] విషయే [కృతక్రుధః] కృతరుగః। 'ప్రతిఘా

వకులపుష్పరసాసవ పేశల-

ధ్వనిరగాన్నిరగాత్ మధుపావలిః॥౭॥

ప్రియసఖీసదృశం ప్రతిబోధితాః

కిమపి కామ్యగిరా పరపుష్టయా।

ప్రియతమాయ వపుర్గురు మత్సర-

చ్ఛిదురయాఽదురయాచితమఙ్గనాః॥౮॥

రుట్క్రుధౌ స్త్రియామ్' ఇత్యమరః । [బధూరనునాయికా] కుపితస్త్రీరనునేష్యన్తీ। "తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్" (౩।౩।౧౦ పాం) ఇతి భవిష్యదర్థే ణ్వుల్ ప్రత్యయః "అకేనోర్భవిష్యదాధమర్యయోః" (౨।౩।౭౦ పాం) షష్ఠీప్రతిషేధాద్బధూరితి ద్వితీయా। [రతిపతిప్రహితేవ] రతిపతినా కామేన ప్రహితా ప్రేషితేవ, తద్వాణీశ్రవణానన్తరమేవ తాసాం కోపత్యాగదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా। [వకులపుష్పరసాసవ పేశలధ్వనిః] వకులపుష్పాణాం రసో మకరన్దః స ఏవాసవః తేన

తత్పానేన ఇత్యర్థః, పేశలధ్వనిర్మధురస్వరా [మధుపావలిః]। కర్త్రీ। [అగాత్] న గచ్ఛతీత్యగస్తస్మాత్, వృక్షాదిత్యర్థః। [నిరగాత్] నిర్గతా। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాదేశః॥౭॥

ప్రియసఖీతి।—[గురుమత్సరచ్ఛిదుర్గ్యా] గురోర్మహతో మత్సరస్య ద్వేషస్య ఛిదురయా ఛేత్ర్యా। "విదిభిదిచ్ఛిదః కురచ్" (౩।౨।౧౬౨ పాం) ఇతి కురచ్। [కామ్యగిరా] గ్రాహ్యవాచా [పరపుష్టయా] కోకిలయా [ప్రియసఖీసదృశం] ప్రియసఖ్యా సదృశం యథా తథా [కిమపి] పరైర్దుర్బోధం రహస్యం హితం [ప్రతిబోధితాః] ఉపదిష్టాః [అఙ్గనాః ప్రియతమాయ, అయాచితమ్] అప్రార్థితమేవ [వపుః] నిజాఙ్గమ్ [అటుః] అర్పయామాసుః। దదాతేర్లుఙి 'గాతిస్థా—' (౨।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సిచో లుక్।

మధుకరైరపవాదకరైరివ

స్మృతిభువః పథికా హరిణా ఇవ।

కలతయా వచసః పరివాదినీ-

స్వరజితా రజితా వశమాయయుః॥౯॥

సమభిసృత్య రసాదవలమ్బితః

ప్రమదయా కుసుమావచిచీషయా।

అవినమన్ న రరాజ వృథోచ్చకై-

రనృతయా నృతయా వనపాదపః॥౧౦॥

కోకిలాకూజితశ్రవణానన్తరమేవాఙ్గార్పణాదౌత్సుక్య-హేతుకాద్యనన్తరన్యాయేన తథా కిమపి బోధితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౮॥

మధుకరైరితి।—[మధుకరైః] కర్తృభిః [అపవాదకరైరివ] అపవాద మృగవఞ్చనాయ ఘణ్టాదికుత్సితవాద్యం కుర్వన్తీత్యపవాదకరాః వ్యాధాస్తైరివ, [పథికాః హరిణా ఇవ, పరివాదినీస్వరజితా] వీణావిశేషధ్వని- జయిన్యా। 'సప్తభిః పరివాదినీ' ఇత్యమరః। జయతేః క్విపి తుక్। [వచసః] గీతస్య [కలతయా] మాధుర్యేణ కరణేన। [రజితాః] ఆకృష్టాః సన్త ఇత్యర్థః। రఞ్జేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః। "రఞ్జేర్ణో మృగరమణే—(వాం) ఇతి ఉపధానకారలోపః। ఇహోపమానమృగసాదృశ్యాదౌపచారికం మృగత్వమ్ ఉపమేయేషు పథికేష్వస్తీత్యవిరోధః। [స్మృతిభువః] స్మరస్య మృగపాతచిన్తా విషయత్వాత్ మృగగ్రహణగర్త_దేశస్య చ [వశమాయయుః]। యథా వ్యాధగానాసక్త్యా గర్తే_ మృగాః పతన్తి, తద్వన్మధుకరహుఙ్కారాకృష్టాః పాన్థాః స్మరపారవశ్యం మేజురిత్యర్థః। అనేకైవేయముపమా॥౯॥

"సమభిసృత్యేతి।—[ప్రమదయా] కర్త్ర్యా। [కుసుమావచిచీషయా] కుసుమానామవచిచీషయా అవచేతుమిచ్ఛయా, రిరంసయేతి భావః। చినోతేః సనన్తాత్ "అప్రత్యయాత్ " (3/3/౧౦౨ పాం) ఇతి స్త్రియామకారప్రత్యయః, "విభాషా చేః" (౭/3/౫౮ పాం) ఇతి వికల్పాత్ కుత్వాభావః।

ఇదమపాస్య విరాగి పరాగిణీ-

రలికదమ్బకమమ్బురుహాం తతీః।

స్తనభరేణ జితస్తవకానమ-

న్నవలతే బలతేఽభిముఖం తవ॥౧౧॥

[రసాత్] రాగాత్ [సమభిసృత్య] సమాగత్య [అవలమ్బితః] ఇస్తేన గృహీతః, తథాఽపి [అవినమన్] వశమగచ్ఛన్, అత ఏవ [తథోచ్చకైః] బ్యర్ధముఖతః [వనపాదపః] న తు నాగరిక ఇతి భావః। న ఋతేత్యనృతా అసత్యా తయా [అనృతయా] నుర్భావో మనృతా తయా [నృతయా] పుంస్త్వేన [న రరాజ]। ' స్యుః పుమాంసః పఞ్చజనాః పురుషాః పురుషా నరః'

ఇత్యమరః। కాన్తాకరగృహీతోఽపి న ద్రవతి, స నపుంసక ఏవ, లౌకికస్తు పుంస్వ్యపదేశో మిథ్యైవేతి భావః॥౧౦॥

అథ కశ్చిత్ స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థం ప్రియామలిపాతేన భాయయంస్త్రిభిః విశేషకేణాహ, ఇదమిత్యాది।—[స్తనభరేణ] సాధనేన, జితాభ్యాం స్తవకాభ్యామానమన్తీ నబలతా యయా సా తథోక్తా, తస్యాః సమ్బుద్ధిః [జితస్తవకానమన్త్రవలతే] స్తవకానమన్నవలతోపమే ఇత్యర్థః; అత ఏవ [ఇదం, విరాగి] విరక్తిమత్ [అలికదమ్బకం పరాగిణీః] పరాగవతీరితి విరక్తిహేతూక్తిః। [అమ్బురుహాం తతీరపాస్య, తవాభిముఖం, వలతే] చలతి; విశిష్టలతాభ్రమాదితి భావః। తథా చ భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే[1]॥౧౧॥

1."జితస్తవకానమన్నబలతే" ఇత్యత్ర జితపదస్య సాదృశ్యార్థవాచకతయా సమాసగతా ఆర్థీ ఉపమాలఙ్కారః, తేనైవ చ ప్రకృతే వాస్తవభ్రాన్తేరముపపత్యా నాయం భ్రాన్తిమదలఙ్కారః, కేవలముపమాఽ లఙ్కారేశ్చాసౌ వ్యజ్యతే ఇతి దిక్। "పరాగిశ్వీః" ఇతి పదస్త్రే అన్వరుహతతిత్యాగే హేతు రూపతయోక్తేః పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గశ్చాలకారః।

సురభిణి శ్వసితే[1] దధతస్తృషం

నవసుధామధురే చ తవాధరే।

అలమలేరివ గన్ధరసావమూ

మమ న సౌమనసౌ మనసో ముదే॥౧౨॥

ఇతి గదన్తమనన్తరమఙ్గనా

భుజయుగోన్నమనోచ్చతరస్తనీ।

అథాలేస్తదభిముఖాఽఽగమనే కారణమాహ, సురభీతి।—[తవ సురభిణి, శ్వసితే] నిశ్వాసమారుతే [నవసుధామధురే] నవసుధావన్మధురే [అధరే చ,తృషం తృష్ణాం] [దధతః] దధానస్య [అలేః] భ్రమరస్య [మమేవ, అమూ] ఉపలభ్యమానౌ, సుమనసాం పుష్పాణాం సమ్బన్ధినౌ [సౌమనసౌ, గన్ధరసౌ] సౌరభమాధుర్యే [మనసః] అన్తఃకరణస్య [ముదే, నాలం] న పర్యాప్తౌ అతస్త్వద్వదనరసగన్ధలోభాదాగచ్ఛతీత్యర్థః। “నమః స్వస్తి—” (౨।౩।౧౬ పాం) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। అత్ర కాన్తాకర్తృకస్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థినః ప్రియస్య తద్భయహేతోరలేరేవాగమన హేతుత్వేనాత్ర దృష్టాన్తేన ముఖసౌరభరసలోభభరకుసుమవైరాగ్యయోర్వర్ణయితుమౌచిత్యాత్ యమకానుసారేణ విప్రకృష్టేనాపి మమశబ్దేన ఇవశబ్దస్థాన్వయః। “వలతేఽభిముఖం తవ” “అలిభయాదివ సస్వజే" ఇత్యుపక్రమోపసంహారాభ్యామలేః ప్రకృతత్వేనోపమేయత్వావగమాత్; అన్యథా, మధ్యే తద్వైపరీత్యే తద్విరోధాదిత్యలమహిచలనాధ్వమార్గణేన। అత్రోపమాఽనుప్రాసయమకానాం తావద్విజాతీయానాం సంసృష్టిః స్పష్టైవ; తథా యమకానాం త్రయాణాం చతుర్థపాదాదావేకస్మాదక్షరాత్ ద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణానాం స్థితత్వాత్ సజాతీయసం సృష్టిశ్చేష్టా॥౧౨॥

---

1. అత్ర "సురభినిశ్వసితే" ఇతి సమాసాన్తర్గత విధయా పాఠోఽపి దృశ్యతే। సురభి సౌరభ్యవత్ నిశ్వసితం నిశ్వాసః తస్మిన్। భావే నిష్ఠా। ఉభయత్రాపి అర్థగతం కిఞ్చిత్ వైశిష్ట్యం నాస్తి, సత్యప్యేవం టీకాకృతః కేవలం “నిశ్వాసమారుతే" ఏవం వ్యాఖ్యానాత్ వ్యతవిధయా పాఠః తదభిప్రేతః ఇతి మన్యామహే।

ప్రణయినం రభసాదుదరశ్రియా

బలిభయాఽలిభయాదివ సస్వజే॥౧౩॥

వదనసౌరభలోభపరిభ్రమద్-

భ్రమరసమ్భ్రమసమ్భృతశోభయా।

చలితయా విదధే కలమేఖలా-

కలకలోఽలకలోలదృశాఽన్యయా॥౧౪॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం [గదన్తం ప్రణయినమ్ అనన్తరం, భుజయుగోన్నమనోచ్చతరస్తనీ] భుజయుగస్యోన్నమనేనోచ్చతరావత్యున్నతౌ స్తనౌ యస్యాః సా। “స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్” (8।౧।౫౪ పాం) ఇతి జీష। [బలిభయా] బలయో విద్యన్తే యస్యాస్తయా బలిమత్యా। "తున్దిబలివటేర్భః" (౫।౨।౧౩౯ పాం) ఇతి మప్రత్యయః। [ఉదరశ్రియా] మధ్యశోమయా ఉపలక్షితా [అఙ్గనా అలిభయాదివ రభసాత్, సస్వజే] ఆలిలిఙ్గ। వస్తుతస్తు రాగాదేవేతి భావః। 'ష్వఞ్జ పరిష్వజే" ఇతి ధాతోః కర్త్తరి లిట్। నాయికేయం మధ్యా,— 'లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యేయం నాయికా మతా' ఇతి లక్షణాత్ *॥౧౩॥

వదనేతి।—[వదనసౌరభలోభపరిభ్రమద్భ్రమరసమ్భ్రమసమ్భృతశోభయా] వదనస్య సౌరభే సౌగన్ధ్యే లోభేన పరిభ్రమతా భ్రమరేణ హేతునా యః సమ్భ్రమస్తేన సమ్భృతశోభయా సమ్పాదితశ్రియా [చలితయా] అలిసమ్భ్రమాత్ ప్రస్థితయా, అత ఏవ [అలకలోలదృశా] అలకైరలకపాతైర్లోలదృశా చఞ్చలాక్ష్యా [అన్యయా] స్వాన్తరేణ [కలమేఖలాకలకలః] కలో మైఖలాయాః కలకలః కోలాహలః [విదధే] విహితః। అలిభయాదపసరన్త్యాః కాఞ్చీగుణధ్వనిరజనీత్యర్థః। ఏతేన చకితత్వముక్తమ్। “చకితం భయసమ్భ్రమః”। అనుప్రాసయమకయోః సజాతీయశబ్దాలఙ్కారయోః సంసృష్టిః స్పష్టైవ తావత్; తథా యమకయోశ్చ ద్వయోః సజాతీయయోః చతుర్థపాదాదావేకస్మా-

---

అజగణన్ గణశః ప్రియమగ్రతః

ప్రణతమప్యభిమానితయా న యాః।

సతి మధావభవన్మదనవ్యథా-

విధురితా ధురితాః కుకురస్త్రియః॥౧౫॥

కుసుమకార్ముకకార్ముకసంహిత-

ద్రుతశిలీముఖఖణ్డితవిగ్రహాః।

మరణమప్యపరాః ప్రతిపేదిరే

కిము ముహుర్ముముహుర్గతభర్తృకాః॥౧౬॥

దక్షరాత్ దాభ్యాఇ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణయోః స్థితత్వాత్ సజాతీయయోః సంసృష్టిః॥౧౪॥

అజగణన్నితి–[యాః, కుకురస్త్రియః] యాదవాఙ్గనాః [గణశః] బహుశః। "బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్ కారకాదన్యతరస్యామ్" (౫।౪।౧౨ పాం) ఇతి శస్ప్రత్యయః। [అగ్రతః* ప్రణతమపి ప్రియం] జాతావేకవచనం, ప్రియానిత్యర్థః [అభిమానితయా] అభిమానినీనాం భావోఽభిమానితా తయా। " త్వతలోర్గుణవచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి పుంవద్భావః। [నాజగణన్] న గణయన్తి స్మ। గణేశ్చౌరాదికాత్ ణౌ చఙి "ఈ చ గణః" " (౭/౪/౭ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య పాక్షిక ఈత్వాభావః। [తాః] కుకురస్త్రియః [మధౌ] వసన్తే [సతి] ప్రవర్త్తమానే। 'మధుశ్చైత్రే వసన్తే చ' ఇతి విశ్వః। [మదనవ్యథావిధురితాః] మదనవ్యథయా విహ్వలితాః సత్యః [ధురి] అగ్రే [అభవన్] అవర్త్తన్త। స్వయమేవ పురః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః॥౧౫॥

కుసుమేతి।—[గతభర్తృకాః] వియోగిన్యః। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। [అపరాః] కాశ్చిదఙ్గనాః [కుసుమకార్ముకకార్ముకసంహితద్రుతశిలీముఖఖణ్డిత విగ్రహాః] కుసుమకార్ముకస్య కామస్య కార్ముకే+

రురుదిషా వదనామ్బురుహశ్రియః

సుతను! సత్యమలఙ్కరణాయ తే।

తదపి సమ్ప్రతి సన్నిహితే మధా-

వధిగమం ధిగమఙ్గలమశ్రుణః॥౧౭॥

త్యజతి కష్టమసావచిరాదసూన్

విరహవేదనయేత్యఘశఙ్కిభిః।

సంహితైః* ద్రుతైర్ధవనైః శిలీముఖైః శరైః ఖణ్డితవిగ్రహాః పాటితశరీరాః సత్యః [మరణమపి ప్రతిపేదిరే, ముహుః] పునః పునః [ముముహుః] ముమూర్చ్ఛురితి [కిము] వక్తవ్యమిత్యర్థః+॥౧౬॥

అథ కస్యాశ్చిత్ ప్రోషితభర్తృకాయా బన్ధుజనసమాశ్వాసనం విశేషకేలాహ, కరూదిషేతి।—హై [సుతను] శుభాఙ్గి! "అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః" (౭।౩।౧౦౭ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। దీర్ఘోత్తరపదో బహువ్రీహిః, అన్యథా గుణః స్యాత్। [రురుదిషా] రోదనేచ్ఛా, అశ్రువిమోచనమిత్యర్థః। రుదేః సమన్తాత్ అప్రత్యయే టాప్। [తే] తవ [వదనామ్బురుహశ్రియః అలఙ్కరణాయ సత్యమ్] "రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి" ఇతి న్యాయాదితి భావః। గమ్యమానక్రియాపేక్షత్వాచ్చతుర్థీ। [తదపి] తథాఽపి [సమ్ప్రతి, మధౌ] వసన్తే [సమహితే] సన్నిహితోత్మవే సతి [అశ్రుణోఽధిగమం] ప్రాప్తిమ్, [అమఙ్గలం, ధిక్] నిన్దనీయ ఇత్యర్థః। 'ధిఙ్నిర్భర్త్సననిన్దయోః' ఇత్యమరః। "ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు" (వాం) ఇతి ద్వితీయా। అతో మా రుద ఇత్యర్థః[1]॥౧౭॥

త్యజతీతి। [ప్రియతయా] ఇష్టతయా [అఘశఙ్కిభిః] అనర్థోత్ప్రే-

1.ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయాఽఽమ్రేడితాన్తేషు తతీఽన్యవాపి దృశ్యతే॥" ఇతి కౌముద్యామ్ "ఉపాన్వధ్యాఙ్వస" (౧।౪।౪౮ పాం) ఇతి సూత్రే, కాశికాయాఞ్చ "కర్మ్మణి ద్వితీయా" (౨/3/౨ పాం) ఇతి సూత్రే ఉద్ధృతమేతత్ బార్త్తికమ్।

ప్రియతయా గదితాస్త్వయి బాన్ధవై-

రవితథా వితథాః సఖి! మా గిరః॥౧౮॥

న ఖలు దూరగతోఽప్యతివర్త్తతే

మహమసావితి బన్ధుతయోదితైః।

ప్రణయినో నిశమయ్య బధూర్వహిః

స్వరమృతైరమృతైరివ నిర్వవౌ॥౧౯॥

[విశేషకమ్।]

క్షిభిః। "ప్రేమ పశ్యతి భయాన్యపదేఽపి" ఇతి భావః। [బాన్ధవైస్త్వయి] విషయే [గదితాః] ఉచ్చారితాః [కష్టం] వత [అసౌ] బాలా [విరహవేదనయా అచిరాత్, అసూన్] ప్రాణాన్ [త్యజతి] త్యక్ష్యతి। "వర్త్తమానసామీప్యే వర్త్తమానవద్వా" (3।3।౧3౧ పాం) ఇతి లట్। [ఇతి] ఏవంవిధాః [గిరః] ఉక్తీః హై [సఖి !] విగతం తథాత్వం యాసాం తాః వితథాః అన్తాః। 'వితథం త్వనృతం వచః' ఇత్యమరః। బహువ్రీహౌ విశేష్యలిఙ్గతా, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ హ్రస్వః, తతో నఞ్సమాసః। [శ్రవితథాః] సత్యః [మా వితథాః] మా కథాః, తథాఽతిశోకేన మా మృథా దూత్యర్థః। విపూర్వాత్తనోతేర్లుఙి థామ్, "తనాదిభ్యస్తథాసోః" (౨।౪।౭౯ పాం) ఇతి విభాషా సిచో లుక్, "అనుదాత్తోపదేశ—" (౬।౪।3౭ పాం) ఇత్యాదినాఽనునాసికలోపః "న మాఙ్యోగే" (౬।౪।3౭ పాం) ఇత్యకారాగమప్రతిషేధః॥౧౮॥

నేతి। కిఞ్చ, [అసౌ] తే ప్రణయీ [దూరగతః] దూరస్థః [అపి, మహం] వసన్తోత్సవం। 'మహ ఉద్ధవ ఉత్సవః' [, ఇత్యమరః। [నాతివర్త్తతే] నాతిక్రామతి [ఖలు, ఇతి, బన్ధుతయా] బన్ధుసమూహేన। "గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల" (४।२।४३పాం) ఇతి తల్ప్రత్యయః। [ఉదితైః] ఉక్తైః। వదేః కర్మణి క్తః। [ఋతైః] సత్యవచనైః। 'సత్యం తథ్యమృతం సమ్యక్' ఇత్యమరః। [బహిః ప్రణమినః] తదైవ దైవాదాగతస్య ప్రియస్య

మధురయా మధుబోధితమాధవీ-

మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా।

మధుకరాఙ్గనయా ముహురున్మద-

ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షరముజ్జగే॥२०॥

అరుణితాఖిలశైలవనా ముహు-

ర్విదధతీ పథికాన్ పరితాపినః।

[స్వరం] కణ్ఠగతం శబ్దం [నిశమయ్య] శ్రుత్వా। "శము అదర్శనే" ఇతి చౌరాదికాత్ ల్యప్ మిత్త్వాద్ధ్రస్వః। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" (६/४/५६ పాం) ఇత్యయాదేశః [బధ్వాః, అమృతైరివ] సుధాభిరివ [నిర్వవౌ] నిర్వవార। వాతేర్లిట్। "నిర్వాణం నిర్వృతిః సుఖమ్ " ఇతి॥१९॥

మధురయేతి।—[మధురయా) మనోహరయా [మధుబోధితమాధవీమధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా] మధునా వసన్తేన బోధితాః వికసితాశ్చ తా మాధవ్యశ్చ। పుష్పధర్మః పుష్పితాసు ఉపచర్యతే। తాసాం మాధవీనామ్ అతిముక్తలతానామ్। 'అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యాద్ వాసన్తీ మాధవీలతా' ఇత్యమరః।

మధుసమృద్ధయా మకరన్దసమ్పదా సమేధితమేధయా సంవర్ధితప్రతిభయా, అత ఏవ [ఉన్మదధ్వనిభృతా] ఉన్మదయతీత్యున్మదో మదకరః। పచాద్యచ్। తం ధ్వనిం బిభర్తి ఇత్యున్మదధ్వనిభృత్ తయా [మధుకరాఙ్గనయా, ముహుర్నిభృతాక్షరం] లక్షణయా స్థిరనాదం యథా తథేత్యర్థః। అథవా “సర్వః శబ్దో వర్ణాత్మక ఏవ, వ్యఞ్జకవిశేషాభావాదస్ఫుటః” ఇతి మతమాశ్రిత్యోక్తం, సర్వపథీనాః కవయ ఇతి [ఉజ్జగే] ఉచ్చైర్గీతమ్। గాయతేరవివక్షితకర్మకత్వాద్ భావే లిట్। 'బన్ధవైషమ్యరాహిత్యం సమతా పదగుమ్ఫనే' ఇతి లక్షణాత్ సమతాఖ్యో గుణః॥౨౦॥

వికచకింశుకసంహతిరుచ్చకై-

రుదవహద్దవహవ్యవహశ్రియమ్॥౨౧॥

రవితురఙ్గతనూరుహతుల్యతాం

దధతి యత్ర శిరీషరజోరుచః।

ఉపయయౌ విదధన్నవమల్లికాః

శుచిరసౌ చిరసౌరభసమ్పదః॥౨౨॥

అరుణితేతి।—[అరుణితాఖిలశైలవనా] అరుణితాన్యరుణీకృతాని అఖిలాని శైలవనాని యయా సా [ముహుః పథికాన్] అధ్వగాన్, విరహిణ ఇత్యర్థః, [పరితాపినః] సన్తాపవతః [విదధతీ] * ఉచ్చైరేవ [ఉచ్చకైః] ఉన్నతా। "అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్ టేః" (౫।౩।౭౧ పాం) ఇత్యకచ్ప్రత్యయః। [వికచకింశుకసంహతిః] వికచా వికసితా యా కింశుకసంహతిః పలాశకుసుమరాశిః సా [దవహవ్యవహశ్రియం] దవాగ్నిశోభామ్ [ఉదవహత్]।తద్గుణ-నిదర్శనాఽలఙ్కారౌ। ఇతి వసన్తవర్ణనమ్॥౨౧॥

అథ గ్రీష్మవర్ణనమారభతే, రవీత్యాది।—[యత్ర] శుచౌ [శిరీషరజోరుచః] శిరీషరజసాం రుచః కాన్తయః [రవితురఙ్గతనూరుహతుల్యతాం] సూర్యాశ్వరోమసావర్ణ్యం [దధతి] హరిద్వర్ణా భవన్తీత్యర్థః। [అసౌ, శుచిః] గ్రీష్మః। 'శుచిః శుద్ధేఽనుపహతే శృఙ్గారాషాఢయోస్తథా। గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యాత్—' ఇతి విశ్వః। స[నవమల్లికాః]। 'పుష్పే జాతీప్రభృతయః స్వలిఙ్గాః' ఇత్యమరః। 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' (వాం) ఇతి బహులగ్రహణాత్ లుప్। లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే భవతః ఇతి స్త్రీలిఙ్గతా। [చిరసౌరభ—

దలితకోమలపాటలకుడ్మలే

నిజబధూశ్వసితానువిధాయిని।

మరుతి వాతి విలాసిభిరున్మద-

భ్రమదలౌ మదలౌల్యముపాదదే॥౨౩॥

నిదధిరే దయితోరసి తత్క్షణ-

స్నపనవారితుషారభృతః స్తనాః।

సరసచన్దనరేణురనుక్షణం

విచకరే చ కరేణ వరోరుభిః॥౨౪॥

సమ్పదః] చిరం చిరావస్థాయినీ సౌరభసమ్పద్ యాసాం తాః, స్థిరగన్ధా ఇత్యర్థః। [విదధత్] కుర్వన్ [ఉపయయౌ] ప్రాప్తః*॥౨౨॥

దలితేతి।—[దలితకోమలపాటలకుడ్మలే] పాటలాయాః అవయవాః పాటలాః। లుక్ప్రకరణే "పుష్పమూలేషు బహులమ్" (వాం) ఇతి బహులగ్రహణాదక్షుక్। తే చ తే కుడమలాశ్చ దలితాః విభిన్నాః కోమలాః పాటలకుడ్మలా యేన తస్మిన్, [నిజబధూశ్వసితానువిధాయిని]

నిజబధూనాం శ్వసితం నిశ్వాసమనువిధత్తేఽనుకరోతీతి తథోక్తే, తాదృశీత్యర్థః। ఉన్మదా భ్రమన్తచాలయౌ యస్మిన్ తస్మిన్ [ఉన్మదభ్రమదలౌ, మరుతి] గ్రీష్మానిలే [వాతి] వహతి సతి। వాతేర్లటః శత్రాదేశః। [విలాసిభిః] విలసనశీలైః కామిభిః। "వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః" (౩।౨।౧౪౩ పాం) ఇతి ఘినుణప్రత్యయః। [మదలౌల్యం] మదేన లౌల్యం చాపత్యమ్ [ఉపాదదే] మత్తైర్జాతమిత్యర్థః+ ॥౨౩॥

నిదధిర ఇతి।—[వరోరుభిః] స్త్రీభిః [తత్క్షణస్రపనవారితుషారభృతః] తత్క్షణస్రపనేన సద్యః సేకేన, వారితుషారభృతో జలశీకరధారిణ

"హరీతక్యాదిభ్యశ్చ" (3/3/౧౬3 పాం) ఇతిసూత్రస్థకాశికావృత్తేరాశయః మల్లినాథేన ప్రకటీకృతః।

స్ఫురదధీరతడిన్నయనా ముహుః

ప్రియమివాగలితోరుపయోధరా।

జలధరావలిరప్రతిపాలిత-

స్వసమయా సమయాజ్జగతీధరమ్॥౨౪॥

గజకదమ్బకమేచకముచ్చకై

ర్నభసి వీక్ష్య నవామ్బుదమమ్బరే।

ఇత్యర్థః। ' తుషారౌ హిమశీకరౌ' ఇతి శాశ్వతః। [స్తనాః దయితోరసి, నిదధిరే] నిహితాః। తేషాం సన్తాపశాన్తయే స్నానార్ద్రాఙ్గా ఏవ ఆలిఙ్గవిత్యర్థః। కిఞ్చ, [కరేణ] పాణినా [సరసచన్దనరేణుశ్చ] సరస ఆర్ద్రశ్చన్దనరేణుః పృష్టశ్చన్దనపఙశ్చ [అనుక్షణం, విచకరే] వికీర్ణః కిరతేః కర్మణి లిట్। “ఋచ్ఛత్యౄతామ్” (౭।౪।౧౧ పాం) ఇతి గుణః। కరేణుకరోరూభిరితి పాఠస్తు “ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే” (౪/౧।౬౯ పాం) ఇత్యుఙ్ప్రసఙ్గాద్దేయః। ఇతి గ్రీష్మవర్ణనమ్॥౨౪॥

అథ వర్షాఽవతారమాహ, స్ఫురదితి।—(స్ఫురదధీరతడిన్నయనా) స్ఫురన్తీ అధీరే చఞ్చలే తడితౌ నయనే ఇవ తడిత్రియనే యస్యాః సా, [అగలితోరుపయోధరా] అగలితా అరిక్తా ఉరుపయోధరా మేఘా యస్యామ్; అన్యత్ర,—ఊరూ చ పయోధరౌ చ ఊరుపయోధరమ్। ప్రాణ్యఙ్గత్వాత ద్వన్ద్వైవద్భావః। న గలితం న పతితం యస్యాం సా [జలధరావలిః] మేఘపఙ్క్తిః। అత్ర జలధరావలేః పయోధరాణాఞ్చావయవావయవిభావాత్ పృథఙనిర్దేశః। [అప్రతిపాలితస్వసమయా] అనపేక్షితనిజవేలా సతీ, ఏకత్ర,—యౌగపద్యాత్, అన్యత్ర— అధైర్యాచ్చేతి భావః। [జగతీధరం] రైవతకం భృధరం [ప్రియమివ, సమయాత్] సమాగచ్ఛత్। యాతేర్లఙ్। పయోజగతీశబ్దయోః పచాద్యజన్తేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః। అత్ర విశేషణమహిమ్నా జలధరావలౌ నాయికాత్వప్రతీతేః సమాసోక్తిః, సా తు ప్రియమివేత్యుపమయాఽఙ్గేన సఙ్కీర్యతే॥౨౫॥

అభిససార న వల్లభమఙ్గనా

న చకమే చ కమేకరసం రహః॥౨౬॥

అనుయయౌ వివిధోపలకుణ్డల-

ద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్।

ధృతధనుర్బలయస్య పయోముచః

శవలిమా బలిమానముషో వపుః॥౨౭॥

గజేతి।—[నభసి] 'శ్రావణమాసే। 'నభాః శ్రావణికశ్చ సః ' ఇత్యమరః। [అమ్బరే] వ్యోమ్ని [గజకదమ్బకమేచకం] గజకదమ్బకమివ మేచకం శ్యామలమ్। 'కాలశ్యామలమేచకాః' ఇత్యమరః। ఉచ్చైరేవ [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం [నవామ్బుదం వీక్ష్య అఙ్గనా], ఏకః ఏకాయనః రసో రాగో యస్య తం [ఏకరసం] తిరస్కృతరసాన్తరమిత్యర్థః। [కం వల్లభం] ప్రియం [రహః] ఏకాన్తే [న చకమే] న కామయతే స్మ? తథా [న, అభిససార చ]। సర్వవల్లభం సర్వాపి తత్తదఙ్గనా చకమే అభిససార చేతి నవామ్బుదస్యోద్దీపకత్వాదతిశయోక్తిః। ఇహ కామనాపూర్వకత్వాదభిసరణస్య తయోరర్థక్రమబలీయస్త్వన్యాయేన యమకవశాయాతపాఠక్రమబాధేన యోజనా న్యాయ్యైవ*॥౨౬॥

అనుయయావితి।—[ధృతధనుర్వలయస్య] ధృతేన్ద్రచాపమణ్డలస్య [పయోముచః] మేఘస్య సమ్బన్ధీ, శవలస్య భావః [శవలిమా] విచిత్రతా। "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్వా"(౫/౧/౧౨౨ పాం) ఇతీమనిచ్ప్రత్యయః। [వివిధోపలకుణ్డలద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్] వివిధా నానావర్ణా ఉపలా మణయో యయోస్తయోః కుణ్డలయోః ద్యుతివితానకేన కాన్తిపుఞ్జేన సంవలితా మిలితా అంశవో నిజనీలభాసో యస్య తత్తథోక్తమ్। “శేషాద్విభాషా" (౫/౪/౧౫౪ పాం) ఇతి కప్ప్రత్యయః। [బలిమానముషః] బల్యసురాహఙ్కారాపహారకస్య హరేః [వపుః, అనుయయౌ] అనుచకార, తద్వద్బభావిత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౨౭॥

ద్రుతసమీరచలైః క్షణలక్షిత-

వ్యవహితా విటపైరివ మఞ్జరీ।

నవతమాలనిభస్య నభస్తరో-

రచిరరోచిరరోచత వారిదైః॥౨౮॥

పటలమమ్బుముచాం పథికాఙ్గనా

సపది జీవితసంశయమేష్యతీ।

సనయనామ్బుసఖీజనసమ్భ్రమా-

ద్విధురబన్ధురబన్ధురమైక్షత ॥౨౯॥

ద్రుతేతి ।—[ద్రుతసమీరచలైః] ద్రుతసమీరేణ శీఘ్రమారుతేన చలైః [వారిదైః], క్షణం లక్షితా చ వ్యవహితా చ సా [క్షణలక్షితవ్యవహితా]। క్షణికావిర్భావతిరోధానేత్యర్థః। స్నాతానులిప్తవత్ "పూర్వకాలైక—" (౨/౧/౩౮ పా౦) ఇత్యాదినా సమాసః। అచిరం రోచిర్యస్యాః సా [అచిరరోచిః] విద్యుత్, ద్రుతసమీరచలైః [విటపైః] శాఖాభిః క్షణలక్షితవ్యవహితా [నవతమాలనిభస్య] నవతమాలేన సదృశస్య, తద్వన్నీలస్యేత్యర్థః, నిత్యసమాసః। నభస్తరురివ తస్య [నభస్తరోః, మఞ్జరీ ఇవ] గుచ్ఛ ఇవ [అరోచత]। ఉపమాఽలఙ్కారః। అత్ర నభస్తరోర్నభః శ్రేష్ఠస్యేతి వ్యాఖ్యానే తరుశబ్దస్య వ్యాఘ్రాదివచ్ఛ్రేష్ఠార్థగోచరత్వాత్ తమాలశబ్దేన విశేషవాచినా తన్నీలసామాన్యేన పౌనరుక్త్యమితి వల్లభః। తమాలశబ్దస్యేన్ద్రనీలవన్నైల్యమాత్రోపమానత్వాత్ తరుశబ్దస్య స్వార్థవృత్తిత్వేఽపి న పౌనరుక్యమిత్యన్యే ॥౨౮॥

పటలమితి ।—[పథికాఙ్గనా] కాచిత్ ప్రోషితభర్తృకా, అత ఏవ [సపది, జీవితసంశయం] మరణమ్ [ఏష్యతీ] నిశ్చితమరణేత్యర్థః। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" (౭/౧/౮౦ పా౦) ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। అత ఏవ [సనయనామ్బుసఖీజనసమ్భ్రమాత్] సనయనామ్బోః సవాష్పస్య సఖీజనస్య సమ్భ్రమాత్ క్షోభాత్ [విధురబన్ధుః] సమ్భ్రమదర్శనాత్ విహ్వలబన్ధుజనా సతీ [అమ్బుముచాం పటలమ్, అబన్ధురమ్] అశోభనం, సదైన్యరోషమితి యావత్।

ప్రవసతః సుతరాముదకమ్పయ-

ద్విదలకన్దలకమ్పనలాలితః।

నమయతి స్మ వనాని మనస్వినీ-

జనమనోనమనో ఘనమారుతః ॥౩౦॥

జలదపఙ్క్తిరనర్తయదున్మదం

కలవిలాపి కలాపికదమ్బకమ్।

కృతసమార్జనమర్ద లమగడల-

ధ్వనిజయా నిజయా ఖనసమ్పదా॥౩౧॥

[ఇక్షత]। ఈక్షతేర్లఙ్ "ఆటశ్చ" (౬/౧/౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। ఇహ విరహవేదనాక్షమాయా నాయికాయా మరణసాధనమేఘపటలావేక్షణవర్ణనాయాం తదుద్యోగలక్షణా మరణావస్థోక్తా; సా హి వివిధా,—తదుద్యోగస్తద్ప్రయోగశ్చేత్యాహుః;–'దృఙ్మనఃసఙ్గసఙ్కల్పాజ్జాగరః కృశతా రతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్చ్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ।' ఇత్యవస్థాసఙ్గ్రహః॥౨౯॥

ప్రవసత ఇతి।—[విదలకన్దలకమ్పనలాలితః] కన్దలీ భూకన్దలీ। 'ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకన్దా కన్దలీ భూమికన్దలీ' ఇతి శబ్దార్ణవః। తస్యాః పుష్పాణి కన్దలాని। "ఫలే లుక్" (౪/౩/౧౬౩ పాం) ఇత్యణో లుక్। విదలానాం వికచానాం కన్దలానాం కమ్పనేన అవధూననేన లాలితః ఉపస్కృతః [మనస్వినోజనమనోనమనః] మనస్వినీజనస్య మనసాం నమనో నమయితా, మానినీమానభఞ్జన ఇత్యర్థః। కర్తరి ల్యుట్। [ఘనమారుతః] మేఘవాయుః [వనాని నమయతి స్మ, ప్రవసతః] ప్రోషితాన్ [సుతరాముదకమ్పయత్] ఉద్వేజితవాన్। మనస్వినీమానమర్దనస్య వననమనం ప్రోషితకమ్పనం వా కియదితి భావః* ॥౩౦॥

జలదేతి।—[నిజయా] ఆత్మీయయా [స్వనసమ్పదా కృతసమార్జనమర్దలమణ్డలధ్వనిజయా] కృతః సమార్జనస్య మార్జనాఖ్యసంస్కారసహితస్య

నవకదమ్బరజోఽరుణితామ్బరై

రధిపురన్ధ్రి శిలీన్ధ్రసుగన్ధిభిః।

మనసి రాగవతామనురాగితా

నవనవా వనవాయుభిరాదధే ॥౩౨॥

శమితతాపమపోఢమహీరజః
ప్రథమబిన్దుభిరమ్బుముచోఽమ్బసామ్।
ప్రవిరలైరచలాఙ్గనమఙ్గనా-
జనసుగం న సుగన్ధి న చక్రిరే ॥౩౩

మర్దలమణ్డలస్య ధ్వనేర్జయో యయా సా తథోక్తా। మార్జనం నామ మర్దలానాం ధ్వననార్థం భస్మసృదితామ్బుః పుష్కరలేపనమ్। [జలదపఙ్క్తిరున్మదమ్] ఉత్కటమదం [కలవిలాపి] మధురాలాపి [కలాపికదమ్బకం] మయూరవృన్దమ్ [అనర్తయత్] ॥౩౧॥

నవేతి।–[నవకదమ్బరజోఽరుణితామ్బరైః] నవకదమ్బరజోభిరరుణితమరుణీకృతమమ్బరమాకాశం యైస్తైః [శిలీన్ధ్రసుగన్ధిభిః] శిలీన్ధ్రాణాం కన్దలీకుసుమానాం యః సుగన్ధః స ఏషామస్తీతి శిలీన్ధ్రసుగన్ధినః తైః। "గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణమ్" (వాం) అస్మాదిన్ప్రత్యయాశ్రయణమ్। 'కదల్యాఞ్చ శిలీన్ధ్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే। [వనవాయుభిః] పురన్ధ్రీషు స్త్రీషు విషయే [అధిపురన్ధ్రి]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [రాగవతాం] కామినాం [మనసి, నవనవా] నవప్రకారా। "ప్రకారే గుణవచనస్య " (౮/౧/౧౨ పాం) ఇతి ద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావాత్ సుపో లుక్। [అనురాగితా ఆదధే] అనురాగ ఉత్పాదిత ఇత్యర్థః * ॥౩౨॥

శమితేతి।—[అమ్బుముచః] మేఘాః [ప్రవిరలైరమ్బసాం ప్రథమబిన్దుభిః, శమితతాపమపోఢమహీరజః] నిరస్తధూలికమ్; న తు పఙ్క్తమితి భావః।

ద్విరదదన్తవలక్షమలక్ష్యత

స్ఫురితభృఙ్గమృగచ్ఛవి కేతకమ్।
ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా దివః
కృశశిఖం శశిఖణ్డమివ చ్యుతమ్॥౩౪॥

దలితమౌక్తికచూర్ణవిపాణ్డవః
స్ఫురితనిర్ఝరశీకరచారవః।
కుటజపుష్పపరాగకణాః స్ఫుటం
విదధిరే దధిరేణవిడమ్బనామ్॥౩౫॥

[సుగన్ధి] సన్తప్తసేకాదుద్భూతసౌరభమ్। ఇహ తదేకాన్తత్వాద్గన్ధస్యేత్త్వమ్। [అచలాఙ్గనం] రైవతకాఙ్గనమ్। 'అఙ్గనం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః। [అఙ్గనాజనసుగమ్] అఙ్గనాజనస్య సుఖేన గచ్ఛన్త్యస్మిన్నితి సుగం, సుఖసఞ్చారమిత్యర్థః। "సుదురోరధికరణే" (వా౦)* ఇతి గమేర్డ్రప్రత్యయే టిలోపః। [న న చక్రిరే] చక్రిరే ఇత్యర్థః। ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః॥౩౩॥

ద్విరదేతి।— [ద్విరదదన్తవలక్షం] గజదన్తధవలమ్। 'వలక్షో ధబలోఽర్జునః' ఇత్యమరః। [స్ఫురితభృఙ్గమృగచ్ఛవి] భృఙ్గో మృగ ఇవ భృఙ్గమృగః తస్య ఛవిః సా స్ఫురితా యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్; కేతక్యాః పుష్పం [కేతకమ్]। "పుష్పమూలేషు బహులమ్ " (వా౦) ఇత్యణో లుకి, నాదివృద్ధిః "లుక్ తద్ధితలుకి" (౧।౨।౪౯ పా౦) ఇతి స్త్రీప్రత్యయస్యాపి లుక్। [ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా] నివిడ్ ఁమేఘసఙ్ఘోపఘాతేన [దివః] అన్తరిక్షాత్ [చ్యుతం, కృశ శిఖం] సూక్ష్మాగ్రం [శశిఖణ్డమివాలక్ష్యత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా +॥౩౪॥

దలితేతి।–[దలితమౌక్తికచూర్ణావిపాణ్డవః] దలితమౌక్తికానాం నిష్పిష్టముక్తాఫలానాం చూర్ణ ఇవ విపాణ్డవోఽతిశుభ్రాః [స్ఫురితనిర్ఝరశీకరచారవః] స్ఫురితా యే నిర్ఝరాణాం శీకరాః కణాస్త ఇవ చారవః,

నవపయఃకణకోమలమాలతీ-
కుసుమసన్తతిసన్తతసఙ్గిభిః।
ప్రచలితోడునిభైః పరిపాణ్డిమా
శుభరజోభరజోఽలిభిరాదదే॥౩౬॥

నిజరజః పటవాసమివాకిర-
ద్ధృతపటోపమవారిముచాం దిశామ్।
ప్రియవియుక్తబధూంజనచేతసా-
మనవనీ నవనీపవనావలిః॥౩౭॥

[కుటజపుష్పరాగకణాః, స్ఫుటం దధిరేణువిడమ్బనాం] దధిచూర్ణానుకారం [విదధిరే] చక్రిరే తద్బద్బభురిత్యర్థః। పూర్వోపమానద్వయానుప్రాణితేయముపమేతి సఙ్కరః॥౩౫॥

నవేతి।—[నవపయఃకణకోమలమాలతీకుసుమసన్తతిసన్తతసఙ్గిభిః] నవపయఃకణవన్నవోదకవిన్దువత్ కోమలానాం మాలతీకుసుమానాం జాతిపుష్పాణాం సన్తతిషు సన్తతమఙ్గిభిర్నిరన్తరాసక్తైః। 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇత్యమరః। అత ఏవ [ప్రచలితోడునిభైః] పరాగభూషణాత్ సఞ్చరన్నక్షత్రకల్పైరివేత్యుత్ప్రేక్షా। [అలిభిః], శుభ్రాద్రజోభరాత్ పరాగపుఞ్జాజ్జాతః [శుభరజోభరజః, పరిపాణ్డిమా] ధవలిమా [ఆదదే] స్వీకృతః*॥౩౬॥

నిజేతి।— [ప్రియవియుక్తబధూజనచేతసామ్] కర్మణి షష్ఠీ। [అనవనీ] అరక్షణీ, కిన్తు హన్త్రీత్యర్థః। అవతేః కర్త్తరి ల్యుటి జీప్। [నవనీపవనావలిః] నవకదమ్బకాననపఙ్క్తిః

[ధృతపటోపమవారిముచాం] ధృతాః పటోపమాః పటకల్పాః+ వారిముచో మేఘా యాభిస్తాః, మేఘపటావృతా కృతా ఇత్యర్థః। తాసాం [దిశాం, నిజరజః] స్వపరాగం [పటవాసం] పిధా-

---

ప్రణయకోపభృతోఽపి పరాఙ్ముఖాః
సపది వారిధరారవభీరవః।
ప్రణయినః పరిరబ్ధుమథాఙ్గనా
వవలిరే వలిరేచితమధ్యమాః॥౩౮॥

విగతరాగగుణోఽపి జనో న క-
శ్చలతి వాతి పయోదనభస్వతి।
అభిహితేఽలిభిరేవమివోచ్చకై-
రననృతే ననృతే నవపల్లవైః॥౩౯॥

నమ్ [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [అకిరత్] అక్షిపత్। సఖీవదితి భావః॥౩౭॥

ప్రణయేతి।—[ప్రణయకోపభృతః] అత ఏవ [పరాఙ్ముఖాః] విముఖా [అపి]। "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్" (౪/౧/౫౪పాం) ఇతి వికల్పాదాకారః। [సపది, వారిధారావభీరవః] వారిధరారవేభ్యో మేఘగర్జితేభ్యో భీరవో భీతాః, [అఙ్గనాః] స్త్రియః, జాతా ఇతి శేషః। [అథ] అనన్తరం గర్జితాకర్ణనానన్తరమేవ, [ప్రణయినః] ప్రియాన్ [పరిరబ్ధుమ్] ఆలిఙ్గితుం [వలిరేచితమధ్యమా] వలిరేచితాన్యాలిఙ్గనార్థమఙ్గప్రసారణాత్త్రివలిరిక్తీకృతాని మధ్యమాన్యవలగ్నాని యాసాం తాః తథాభూతా ఏవ [వవలిరే। ప్రవృత్తాః। బలతేర్వకారాదిత్వాత్ "న శసదదవాదిగుణానామ్" (౬/౪/౧౨౬ పాం) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపప్రతిషేధః॥౩౮॥

విగతేతి।—పయోదనభస్వతి] మేఘమారుతే [వాతి] వహతి సతి। వాతేర్లటః శత్రాదేశః।
[విగతరాగగుణః] విరక్తః [అపి, కో జనః] నరః [న చలతి]? సర్వోఽపి చలత్యేవేత్యర్థః।
[ఏవమలిభిరుచ్చకైః] ఉచ్చైస్తరామనృతమసత్యం న భవతీత్యననృతం తస్మిన్ [అన-

---

అరమయన్ భవనాదచిరద్యుతేః

కిల భయాదపయాతుమనిచ్ఛవః।

యదునరేన్ద్రగణం తరుణీగణా-

స్తమథ మన్మథమన్థరభాషిణః॥౪౦॥

దదతమన్తరితాహిమదీధితిం

ఖగకులాయ కులాయనిలాయితామ్

నృతే] సత్యవచనే [అభిహితే] సతి [నవపల్లవైః, నతృత ఇవ] నృత్యం కృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా।
నృతేర్భావే లిట్॥౩౯॥

అరమయన్నితి।—[అథ, అచిరద్యుతేః] విద్యుతః [భయాత్] భయాదివ, న తు తథా, కిన్తు
రాగాదేవేతి భావః। [కిల] ఇత్యలోకే। [భవనాత్] రమణగృహాద్ [అపయాతుమ్] నిర్గన్తుమ్
[అనిచ్ఛవః] భయవ్యాజాత్ తత్రైవ స్థితా ఇతి భావః। “బిన్దురిచ్ఛుః" (౩।౨।౧౬౯ పాం)
ఇత్యుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। మన్మథేన మన్థరమలసం భాషన్త ఇతి [మన్మథమన్థరభాషిణః]
కామవశా ఇత్యర్థః। [తరుణీగణాః, తం] ప్రకృతం [యదునరేన్ద్రగణం] యదవ ఏవ
నరేన్ద్రాస్తేషాం గణమ్ [అరమయన్] రమయన్తి స్మ। అత్ర భయేన
రాగనిగూహనాన్మీలనాలఙ్కారః, – 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్' ఇతి

లక్షణాత్; సోఽప్యాగన్తుకేన భయేన సహజరాగతిరోధానాదాగన్తుకేన సహజతిరోధానరూపః।
ఇతి వర్షావర్ణనమ్॥౪౦॥

అథ శరద్వర్ణనమారభతే, దదతమితి।— [స్థావయవాయుధః] చక్రాయుధో హరిః
[అన్తరితాహిమదీధితిం] తిరోహితోష్ణాంశుం, తథా [ఖగకులాయ। పక్షిసఙ్ఘాయ
[కులాయనిలాయితామ్] కులాయేషు నీడ్రేషు నిలీయన్త ఇతి కులాయనిలాయినః। '
కులాయో నీడ్మస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తేషాం భావస్తత్తా, [తాం [దదతం] ప్రయచ్ఛన్తమ్।
పక్షిసఞ్చారం ప్రతిబధ్నన్తమిత్యర్థః। “నాభ్యస్తాచ్ఛతుః” (౭/౧/౭౮ పాం) ఇతి నుమ్ప్రతిషేధః।
[దిశామ్] ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। [అబోధకతమ్] అబోధకారిణమ్।

జలదకాలమబోధకృతం దిశా-

మపరథాఽఽప రథావయవాయుధః॥౪౧॥

స వికచోత్పలచక్షుషమైక్షత

క్షితిభృతోఽఙ్కగతాం దయితామివ।

శరదమచ్ఛగలద్వసనోపమా-

క్షమఘనామఘనాశనకీర్తనః॥౪౨॥

జగతి నైశమశీతకరః కరై-

ర్వియతి వారిదవృన్దమయం తమః।

మేఘావరణేన ప్రాచ్యాదివివేకం లుమ్పన్తమిత్యర్థః। [జలదకాలం] ప్రావృట్కాలమ్ [అపరథా]
ప్రకారాన్తరేణ [ఆప] ప్రాప। మేఘోదయోపాధినా ప్రావృడ్వ్యవహారభాజం తమేవ కాలం

మేఘాత్యయోపాధినా శరత్సంజ్ఞయోపలేమే ఇత్యర్థః। కాలో హి ఏక ఏవ సన్ననేకోపాధిసమ్బన్ధాన్నానాత్వేనోపచర్యత ఇతి తద్విదఃదః॥౪౧॥

స ఇతి।—అఘానాం* నాశనం నివర్త్తనం కీర్త్తనం యస్య సః [అఘనాశనకీర్త్తనః స] హరిః [వికచోత్పలచక్షుషం] వికచముత్పలమేవ చక్షుర్యస్యాస్తామ్ [అచ్ఛగలద్వసనోపమాక్షమఘనామ్] అచ్ఛం శుభ్రం గలత్ సంసమానం యద్వసనం తస్యోపమా సాదృశ్యం తస్యాః క్షమా యోగ్యా ఘనా మేఘా యస్యాం సా, తామ్; అత ఏవ। క్షితిభృతోఽఙ్గగతామ్] ఉత్సఙ్గగతాం [దయితామివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [శరదమైక్షత]+॥౪౨॥

జగతీతి।—[అశీతకరః] ఉష్ణాంశుః [కరైః] స్వాంశుభిః [జగతి] లోకే, నిశాయాం భవం [నైశమ్]। "నిశాప్రదోషాభ్యాఞ్చ" (౪/3/౧౪ పాం) ఇతి వికల్పాదణప్రత్యయః [తమః] తిమిరన్ [అదిద్రవత్] ద్రావయతి స్మ, నిరస్తవానిత్యర్థః। ద్రు గతౌ। "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭/౪/౧ పాం)

జలజరాజిషు నైద్రమదిద్రవ-

న్న మహతామహతాః క్వ చ నారయః॥౪3॥

సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం

ప్రణిగదన్త ఇతీవ శరీరిణామ్।

శరది హంసరవాః పరుషీకృత-

స్వరమయూరమయూరమణీయతామ్॥౪౪॥

ఇత్యుపధాహ్రస్వః, సన్వద్భావః, “స్రవతిశృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వా" (౭/౪/౮౧ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య వికల్పాదిత్వమ్। [వియతి] ఆకాశే [వారిదవృన్దమయం] మేఘసఙ్ఘరూపమ్। స్వార్థే మయట్। తమః అదిద్రవత్। [జలజరాజిషు] నిద్రామేవ [నైద్రం] నిమీలనం, తదేవ తమః అదిద్రవత్। తథా హి [మహతాం] మహాత్మనామ్ [అరయః క్వ చ] క్వ వా [న నాహతాః] అహతా న? కిన్తు సర్వత్ర హతా భవన్తీత్యర్థః। ద్వితీయనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హననస్య తృతీయేన నిషేధః। పునః క్వేతి క్వశబ్దసామర్థ్యాత్ ప్రకృతార్థపర్యవసానమ్। వైధర్మ్యేణ సామాన్యాద్విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౪౩॥

సమయ ఇతి— [సమయః] కాలః [ఏవ శరీరిణాం, బలాబలం] బలాబలే। “విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి" (౨/౪/౧౩ పాం) ఇతి వికల్పాత్ ద్వన్ద్వైకవద్భావః। [కరోతీతి, ప్రణిగదన్తః] ప్రతిపాదయన్త [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। "నేర్గదనదపత—” (౮/౪/౧౭ పాం) ఇత్యాదినా ణత్వమ్। [శరది, హంసరవాః], పరుషీకృతస్వరా నిష్ఠురీకృతనాదా మయూరా యస్మిన్ కర్మణి తత్ [పరుషీకృతస్వరమయూరం] యథా తథా [రమణీయతామ్, అయుః] ప్రాప్తాః। యాతేర్లఙి 'లఙః శాకటాయనస్యైవ" (3/౪/౧౧౧ పాం) ఇతి ఝేర్జుసాదేశః। “ఉస్యపదాన్తాత్ ” (౬/౧/౯౬ పాం) ఇతి పరరూపం, సంహితాయామ్ “ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః" (౬/3/౧౧౧ పాం) ఇతి దీర్ఘః।

క్వచన కుత్ర ఇతి వ్యాఖ్యానం సమీచీనతయా ప్రతిభాతి।

తనురుహాణి పురోవిజితధ్వనే-

ర్ధవలపక్షవిహఙ్గమకూజితైః।

జగలురక్షమయేవ శిఖణ్డినః

పరిభవోఽరిభవో హి సుదుఃసహః॥౪౫॥

అనువనం వనరాజిబధూముఖే

బహలరాగజవాధరచారుణి।

వికచబాణదలావలయోఽధికం

రురుచిరే రుచిరేక్షణవిభ్రమాః ॥౪౬॥

శరత్ప్రావృషోర్హ్సమయూరకూజితయోః మాధుర్యామాధుర్యవిపర్యయదర్శనాత్కాల ఏవ ప్రాణినాం బలాబలనిదానమితి వ్యక్తమభూదిత్యర్థః ॥౪౪॥

తనురుహాణీతి।— [పురః] అగ్రే [ధవలపక్షవిహఙ్గమకూజితైః] ధవలపక్షవిహఙ్గమాః హంసపక్షిణః। 'హంసాస్తు శ్వేతగరూతః' ఇత్యమరః। తేషాం కూజితైః [విజితధ్వనేః, శిఖణ్డినః] మయూరస్య తనౌ రుహాణి రూఢాని [తనురుహాణి] వర్హాణి। హగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। [అక్షమయా] హంసకూజితేర్ష్యయా [ఇవ, జగలుః] గలన్తి స్మ। కాలప్రయుక్తస్య వర్హగలనస్యాక్షమాహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా। యుక్తం చైతదిత్యాహ [అరిభవః పరిభవః, సుదుఃసహః] అత్యమహ్యః [హి]। పరాజయదుఃఖితస్యాఙ్గసాదో యుజ్యత ఇతి భావః। కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః, స చ అక్షమోత్ప్రేక్షయా సఙ్కీర్యతే ॥౪౫॥

అనువనమితి।— [అనువనం] ప్రతివనం [బహలరాగజవాధరచారుణి] బహలో రాగో యస్యాః సా చాసౌ జవా చ। 'ఔడ్రపుష్పం జవా' ఇత్యమరః। పుష్పేషు జాతీప్రభృతిత్వాత్ స్వలిఙ్గతా। సైవాధరస్తేన చారుణి రమ్యే [వనరాజిబధూముఖే] వనరాజిరేవ బధూస్తస్యా ముఖం ప్రాగ్భాగః తదేవ ముఖం వక్తమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్ [రుచిరేక్షణవిభ్రమాః] రుచిరాణామీక్షణానాం విభ్రమ ఇవ విభ్రమః శోభా యాసాం తాః [వికచబాణదలావలయః]

కనకభఙ్గపిశఙ్గదలైర్దధే

సరజసారుణకేశరచారుభిః।

ప్రియవిమానితమానవతీరుషాం

నిరసనైరసనైరవృథార్థతా ॥౪౭॥

ముఖసరోజరుచం మదపాటలా-

మనుచకార చకోరదృశాం యతః।

నీలఝిణ్టీపత్రపఙ్క్తయః। 'బాణో ఽస్త్రీ నీలఝిణ్ట్యాఇ౦' ఇతి వైజయన్తీ। [అధికం, రురుచిరే] శుశుభిరే। ఉపమారూపకయోః సఙ్కరః॥౪౬॥

కనకేతి।—[కనకభఙ్గపిశఙ్గదలైః] కనకభఙ్గాః స్వర్ణఖణ్డా ఇవ పిశఙ్గాని దలాని యేషాం తైః, [సరజసారుణకేశరచారుభిః] సహ రజసా సరజసం, "అచతుర— " (౫।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సాకల్యార్థేఽవ్యయీభావం సమాసాన్తో నిపాతః। బహువ్రీహ్యర్థే లక్షణయా తు సరజస్క ఇత్యర్థః; అత ఏవ "న సరజసమిత్యనవ్యయీభావే" (౫ అధిం ౨ అధ్యాం ౬౫.సుం) ఇతి వామనః। అథ వా మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యాద్దర్శనాదవ్యయీభావదర్శనం ప్రాయికమితి పక్షాశ్రయణాద్బహువ్రీహ్యర్థేఽపి సాధురేవ। తథా చ సరజసం సరజసా వా యే అరుణకేశరాః తైశ్చారుభిః, తథా [ప్రియవిమానితమానవతీరుషాం] ప్రియైః విమానితా అవమానితా మానవత్యో మానిన్యః తాసాం యా రుషో రోషాస్తాసాం [నిరసనైః] నిరాసకైః। అస్యతేః కర్త్రరి ల్యుట్। [అసనైః] ప్రియకప్రసూనైః। 'సర్జకాసనవన్ధూకపుష్పప్రియకజీవకాః' ఇత్యమరః। [అవృథార్థతా] మాననిరాసకత్వాదస్యన్తీత్యసనానీత్యన్వర్థనామకత్వం [దధే] దధ్రే। దధాతేః కర్మణి లిట్ *॥౪౭॥

ముఖేతి।—ధృతో నవాతపో యేన తత్ [ధృతనవాతపం] బాలాతపతామ్రమిత్యర్థః, [అమ్బుసి కమలమ్] అమ్బుఃస్థం కమలమ్। అమ్బుగ్రహణం స్థలకమలనివృత్త్యర్థమ్ అస్నానతాద్యోతనార్థం వా। [యతో మదపాటలాం

ధృతనవాతపముత్సుకతామతో

న కమలం కమలమ్భయదమ్భసి?॥౪౮॥

విగతశస్యజిఘత్సమఘట్టయత్

కలమగోపబధూర్న మృగవ్రజమ్।

శ్రుతతదీరితకోమలగీతక-

ధ్వనిమిషేఽనిమిషేక్షణమగ్రతః॥౪౯॥

చకోరదృశాం] స్త్రీణాం [ముఖసరోజరుచం] ముఖారవిన్దశోభామ్ [అనుచకార]। * “అనుపరాభ్యాం కృఞః ” (౧/3/౭౯ పాం) ఇతి పరస్మైపదనియమః। [అతః] అనుకరణాద్ధేతోః [కం] పుమాంసమ్ [ఉత్సుకతాం] ప్రేయసీముఖావలోకనకౌతుకితాం [నాలమ్భయత్?] నాగమయత్; సర్వం చాలమ్భయదేవ, తత్స్మారకత్వాదిత్యర్థః। ఏతేనౌత్సుక్యవస్తునా కార్యేణ, కారణభృతా కమలదర్శనోత్థా ముఖస్మృతిర్వ్యజ్యత ఇతి వస్తునాఽలఙ్కారధ్వనిః। ఏతేన స్త్రీముఖసాదృశ్యాత్ కమలం స్వాధారామ్భసి పుంస ఉత్సుకతామలమ్భయదితి రఙ్గరాజవ్యాఖ్యానం 'కాకస్య కార్ష్ణ్యాద్ధవలః ప్రసాదః' ఇతివదసఙ్గతం మన్తవ్యమితి। అలమ్భయదితి।—లభేర్ణ్యన్తాల్లఙ్ " లభేశ్చ" (౭/౧/౬౪పాం) ఇతి నుమాగమః। లభేశ్చాత్ర ప్రాప్త్యుపసర్జనకగత్యర్థత్వాత్ “గతిబుద్ధి” (౧/౪/౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వే ద్వికర్మకతా। గత్యుపసర్జనకప్రాప్త్యర్థత్వే తు వైపరీత్యమిత్యుక్తం “సితం సితిమ్నా” ఇత్యత్ర, ప్రథమసర్గే ౨౫ శ్లోకే॥౪౮॥

విగతేతి।— [ఇషే] ఆశ్వయుజమాసే। 'స్యాదాశ్విన ఇషోఽప్యాశ్వయుజః' ఇత్యమరః। కలమగోపీ శాలిగోప్త్రీ మా చాసౌ బధుశ్చ [కలమగోపబధూః]। "స్త్రియాః పుంవత్—" (౬/3/3౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః। శ్రుత ఆకర్ణితస్తయా బధ్వా ఈరితస్య ఆలాపితస్య కోమలగీతకస్య మధురగానస్య ధ్వనిర్యేన తం [శ్రుతతదీరితకోమలగీతకధ్వనిమ్] అత ఏవ [అగ్రతః] అగ్రే; న నిమిషతి విస్మయానన్దాభ్యామిత్యనిమి-

---

కృతమదం నిగదన్త ఇవాఽఽకులీ-
కృతజగత్త్రయమూర్జమతఙ్గజమ్।
వవురయుక్ఛదగుచ్ఛసుగన్ధయః
సతతగాస్తతగానగిరోఽలిభిః॥౫౦॥

విగతవారిధరావరణాః క్వచిద్
దదృశురుల్లసితాసిలతాసితాః।

షమ్। ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। తదీక్షణం యస్య తమ్ [అనిమిషేక్షణమ్]। ధస్తుమత్తుం వేచ్ఛా జిఘత్సా। ఘసేః, ధసేరదాదేశాద్వా సన్నన్తాత్" అప్రత్యయాత్" (3।3।౧౦౨ పాం) ఇతి స్త్రియామప్రత్యయః। విగతా శస్యస్య జిఘత్సా యస్య తం [విగతశస్యజిఘత్సమ్]। ఉపసర్జనాత్ హ్రస్వః।* [మృగవ్రజం, నాఘట్టయత్] నాతాడయత్। సిద్ధే సాధనాప్రయోగాదితి భావః। అత్ర దణ్డసాధ్యే మృగనివారణే కాకతాలీయన్యాయేన సుఖార్థస్య గానస్య కారణత్వకథనాత్కమాధిరలఙ్కారః,—'కారణాన్తరయోగాత్ కార్యస్య సుకరత్వం సమాధిః' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వభృత్రాత్॥౪౯॥

కృతేతి।—[అయుక్ఛగదుచ్ఛదుగన్ధ] అయుజో విషమాశ్ఛదా యేషాం తే అయుక్ఛదాః సప్తపర్ణాస్తేషాం గుచ్ఛైః స్తబకైః సుగన్ధయః శోభనగన్ధాః। గజమదగన్ధిన ఇతి భావః [అలిభిః] ర్భృఙ్గై [తతగానగిరః] తతా విస్తృతా గానగిరో యేషాం తే। అలిభిర్గీయమానా ఇత్యర్థః। సతతం గచ్ఛన్తీతి [సతతగాః] సదాగతయః। వాయవ ఇతి యావత్। [కృతమదం] జనితమదమ్, అత ఏవ [ఆకులీకృతజగత్త్రయమ్,ఊర్జమతఙ్గజమ్] ఊర్జః కార్తికః। 'బాహులోర్జౌ కార్తికికౌ' ఇత్యమరః। స ఏవ మతఙ్గజ ఇతి రూపకమ్। తం [నిగదన్త ఇవ] అయమాగచ్ఛతీత్యావేదయన్త ఇవ [వవుః] వాన్తి స్మ। మత్తమాతఙ్గగమనేఽప్యేవంవిధవాయువహనసంభవాదియముత్ప్రేక్షా। రూపకం త్వఙ్గమస్యాః॥౫౦॥

విగతేతి ।—[శరది, యదవః] యాదవాః, యదుశబ్దేన రఘుశబ్దవత్ తద-

క్వచిదివేన్ద్రగజాజినకఞ్చుకాః
శరది నీరదినీర్యదవో దిశః ॥౫౧॥

విలులితామనిలైః శరదఙ్గనా
నవసరోరుహకేశరసమ్భవామ్ ।
వికరితుం పరిహాసవిధిత్సయా
హరిబధూరివ ధూలిముదక్షిపత్ ॥౫౨॥

హరితపత్రమయీవ మరుద్గణైః
స్రగవనద్ధమనోరమపల్లవా ।

పత్యే లక్షణా, జనపదశబ్దానామేవ “తద్రాజస్య బహుషు—” (౨।౪।౬౨ పాం) ఇతి లుక్సమ్భవాదితి । [క్వచిత్, విగతవాగ్దిరావరణాః] నివృత్తమేధావరణాః అత ఏవ [ఉల్లసితాసిలతాసితాః] ఉల్లసితా కోశాదుద్ధృతా, అసిలతా, తద్వదదసితాః శ్యామా ఇత్యుపమా । [క్వచిన్నీరదినీః] మేఘవతీః, శుభ్రాభ్రపటలచ్ఛన్నా ఇత్యర్థః; అత ఏవ [ఇన్ద్రగజాజినకఞ్చుకాః] ఇన్ద్రగజాజినమ్ ఐరావతచర్మ తదేవ కఞ్చుకః కూర్పాసకో యాసాం తా ఇవ స్థితాః ఇత్యుత్ప్రేక్షా । [దిశో దదృశుః] । ఉక్తాలఙ్కారయోః సంసృష్టిః ॥౫౧॥

విలులితామితి ।—[శరదఙ్గనా] శరదేవాఙ్గనా ఇతి రూపకమ్ [అనిలైః, విలులితాం] విక్షోభితాం [నవసరోరుహకేశరసమ్భవాం, ధూలిం] పరాగం, [పరిహాసవిధిత్సయా] నర్మరీతిచికీర్షయా । దధాతేః సన్నన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్ । [హరిబధూః, వికరితుం] విక్షేప్తుమ్ [ఇవ] ।

"తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్" (౩।౩।౧౦ పాం) ఇతి తుమున్ప్రత్యయః। [ఉదక్షిపత్] ప్రేరితవతీ। రూపకోజ్జీవితేయముత్ప్రేక్షా। కిరతిరయం కీర్య్యమాణకర్మా। యథా రజః కిరతి మారుతః। క్వచిత్ తత్కారకోద్దేశ్యకర్మా యథాఽత్రైవేతి వివేకః॥౫౨॥

హరితేతి।—[అభితామ్రముఖీ] అరుణముఖీ। "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జ-

మధురిపోరభితామ్రముఖ ముదం
దివి తతా వితతాన శుకావలిః॥౫౩॥

స్మితసరోరుహనేత్రసరోజలా
మతిసితాఙ్గవిహఙ్గహసద్దివమ్।
అకలయన్ముదితామివ సర్వతః
స శరదం శరదన్తురదిఙ్ముఖామ్॥౫౪॥

గజపతిద్వయోరపి హైమన-
స్తుహినయన్ సరితః పృషతామ్పతిః।

నాత్ (౪।౧।౫౪ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ జీష్। [శుకావలిః, మరుద్గణైః] సుమనోగణైః [దివి తతా] హరిప్రియార్థమాకాశే వితతా, హరితానాం హరిద్వర్ణానాం పత్రాణాం వికారః [ఇతిపత్రమయీ। "టిడ్ఢాణఞ్" (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ జీప్। [అవనద్ధమనోరమపల్లవా] తథా, అవనద్ధాః గ్రథితాః మనోరమాః పల్లవా యస్యాం సా [స్రగివ] హృత్యుత్ప్రేక్షా। [మధురిపోః] కృష్ణస్య [ముదం వితతాన]॥౫౩॥

స్మితేతి।—[స] ఇరిః [స్మితమరోరుహనేత్రసరోజలాం] స్మితాని వికసితాని మరోరుహాణ్యేవ నేత్రాణి యేషు తాని సరోజలాని యస్యాం తాం తథోక్తామ్ [అతిసితాఙ్గవిహఙ్గమద్ధివమ్] అతిసితాఙ్గాః ధవలపక్షా యే విహఙ్గా హంసాస్తైర్హసన్తీ స్మయమానేవ స్థితా ద్యౌర్యస్యాం తాం తథోక్తామ్; శరైస్తృణవిశేషైర్దన్తురాణ్యున్నతదన్తాని హామాత్రప్రకాశదశనానీతి యావత్। "దన్త ఉన్నత ఉరచ్" (౫।౨।౧౦౬ పాం) ఇత్యురచ్ ప్రత్యయో మత్వర్థీయః, తాని దిఙ్ముఖాని యస్యాం తాం [శరదన్తురదిఙ్ముఖాం, శరదం, సర్వతో ముదితామివాకలయత్] సర్వత్ర నేత్రవికాశాదిలిఙ్గైర్హృష్టామివామన్యతేత్యర్థః। అత్ర సరోజహంసశరేషు నేత్రహాసదన్తత్వారోపణాద్రుపకాలఙ్కారః; తద్వశాత్ప్రతీయమానాఙ్గనాభేదాధ్యవసాయాచ్ఛరది ముదితత్వోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః। ఇతి శరద్వర్ణనమ్॥౫౪॥

సలిలసన్తతిమధ్వగయోషితా-

మతనుతాతనుతాపకృతం దృశామ్॥౫౫॥

ఇదమయుక్తమహో! మహదేవ య-

ద్వరతనోః స్మరయత్యనిలోఽన్యదా।

స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్

సతుహినస్తు హినస్తు వియోగినః॥౫౬॥

అథ హేమన్తం వర్ణయతి, గజపతీతి।—గజపతిః ప్రమాణమాసాం [గజపతిద్వయసీః] మహాగజప్రమాణాః। "ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః" (౫।౨।౩౭ పాం) ఇతి ప్రమాణార్థే ద్వయసచ్ప్రత్యయః। "టిడ్ఢాణఞ్" (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా ఙీప్। తాః [అపి, సరితః, తుహినయన్] హిమీకుర్వన్। "తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః। హేమన్తే భవః

[హైమనః]। "సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ" (౪।౩।౨౨ పాం) ఇతి హేమన్తశబ్దాచ్ఛైషికోఽణ్ప్రత్యయః తకారలోపశ్చ। [పృషతాం] బిన్దూనాం [పతిః] వాయుః। 'పృషన్తి విన్దుపృషతాః' ఇత్యమరః। [అధ్యగయోషితామ్] అధ్వానం గచ్ఛన్తీత్యధ్వగాః పథికాః।
"అన్తాత్యన్తాధ్వదూరపారసర్వానన్తేషు డః" (౩।౨।౪౮ పాం) ఇతి డప్రత్యయః। తద్యోషితాం ప్రోషితభర్తృకాణాం, [దృశామ్, అతనుతాపకృతం] మహాసన్తాపకారిణీం [సలిలసన్తతిమ్ అతనుత] ఉష్ణమశ్రుత్పాదయామాసేత్యర్థః। హేమన్తమారుతో విరహిణీదుఃసహోఽజనీతి భావః॥౫౫॥

సర్వదాఽపి వియోగినాముద్దీపకవాయోర్హేమన్తే వైశిష్ట్యమాచష్టే, ఇదమితి।—[అనిలః] వాయుః [అన్యదా] అన్యస్మిన్ కాలే, గ్రీష్మాదావిత్యర్థః। "సర్వైకాన్య—" (౫।౩।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా దాప్రత్యయః। [వియోగినః] వియుక్తాన్।" గతిబుద్ధి–" (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వమ్। [వరతనోః] వరతనుమిత్యర్థః। "అధీగర్థ—" (౨।౩।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ। [స్మరయతి] ఇతి [యత్]।

ప్రియతమేన యయా సరుషా స్థితం

న సహ సా సహసా పరిరభ్య తమ్।

శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాఙ్గనా

న సహసా సహసా కృతవేపథుః॥౫౭॥

స్మరతేరాధ్యానే మిత్త్వాద్ధ్రస్వత్వమ్। [ఇదం] స్మారకత్వమపి [మహత్] అత్యన్తమ్ [అయుక్తమేవ], సహకారివిరహాదితి భావః। [అహో] అత్యన్తాకిఞ్చిత్కరత్వాద్విస్మయః। హేమన్తే తు హన్తృత్వమప్యస్య సమ్భవతీత్యాహ,—[సతుహినః] తుహినసహితః [తు] సయౌవనా యౌవనయుక్తాః, అత ఏవ సోష్మాణో యే పయోధరాః కుచాస్తే స్మృతా యైస్తాన్ [స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్] వియోగినీ వియుక్తాన్। "తథా యుక్తం చానీప్సితమ్" (౧।౪।౫౦ పాం) ఇతి కర్మత్వమ్। [హినస్తు] హన్తు। సమ్భావనాయాం లోట్। హేమన్తే హి

హిమసహకారాత్ కుచోష్మైకసాధ్యదుఃఖోత్పాదనసామర్థ్యాద్వియోగిమారకత్వమపి సమ్భావ్యతే, గ్రీష్మాదౌ తు తాట్టక్సహకారివిరహాత్ స్మారకత్వమప్యయుక్తమిత్యర్థః। అమారకే మారకసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః। ఇహ సహజకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధయోరమేదాధ్యవసాయ ఇతి రహస్యమ్॥౫౬॥

ప్రియతమేనేతి।—అత్రాద్యపర్యాయే, న సహ సా ఇతి త్రేధా విభాగః, అన్యత్ర సహసేత్యేకం పదమ్। [సరుషా] సరోషయా [యయా] స్త్రియా కర్త్ర్యా। [ప్రియతమేన సహ న స్థితమ్]। నపుంసకే భావే క్తః। [సా, అఙ్గనా] స్త్రీ [సహసా] మార్గశీర్షమాసేన। 'మార్గశీర్షే సహా మార్గః 'ఇత్యమరః। [కృతవేపథుః] జనితకమ్పా సతీ। "టితోఽథుచ్" (3।3।3౯ పాం) ఇత్యయుచ్ ప్రత్యయః। [తం] పూర్వమగణితమేవ ప్రియం, హసేన సహ వర్త్తత ఇతి [సహసా] సతీ। 'అథో ఇసః హాసో హాస్యఞ్చ' ఇత్యమరః। "స్వనహసోర్వా" (3।3।౬౨ పాం) ఇతి వికల్పాదప్ ప్రత్యయః। [సహసా] శీఘ్రమ్। స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వమ్। [పరిరభ్య] ఆశ్లిష్య [క్షణం] క్షణమపీత్యర్థః, అన్యథా వైరం స్యాత్; అత ఏవ సామర్థ్యలభ్యార్థత్వాదపేరప్రయోగః। [శ్లథయితుం నాక్షమత] శిథిలీకర్త్తుం నోత్సహతే స్మేత్యర్థః;

భృశమదుయత యాఽధరపల్లవ-

క్షతిరనావరణా హిమమారుతైః।

దశనరశ్మిపటేన చ శీత్కృతై-

ర్నివసితేవ సితేన సునిర్వృవౌ॥౫౮॥

వ్రణభృతా సుతనోః కలశీత్కృత-

స్ఫురితదన్తమరీచిమయం దధే।

స్ఫుటమివావరణం హిమమారుతై-

ర్మృదుతయా దుతయాఽధరలేఖయా॥౫౯॥

మానినీమానభఙ్గనక్షమోఽయం మామ ఇతి భావః। కలహాన్తరితేయం నాయికా। 'కోపాత్కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా' ఇతి లక్షణాత్॥౫౭॥

భృశమితి।—[అనావరణా] ఆవరణరహితా [యా, అధరపల్లవక్షతిః] అధరపల్లవస్య క్షతిర్వ్రణః, [హిమమారుతైర్భృశమ్, అదూయత] అతప్యత। దుఙో దైవాదికాత్ కర్త్తరి లఙ్। సా క్షతిః, యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్। [శీత్కృతైః] శీత్కారైః కర్త్తృభిః [సితేన] శుభ్రేణ [దశనరశ్మిపటేన] దశనరశ్మయ ఏవ పటస్తేన కరణేన। [నివసితేవ] ఆచ్ఛాదితేవేత్యుత్ప్రేక్షా। వసేరాచ్ఛాదనార్థాత్కర్మణి క్తస్యేడాగమః। [సునిర్వవౌ చ] నిర్వవార; శీతాలురాచ్ఛాద్యత ఇతి భావః। హిమహతాధరనిర్వాణస్య శీత్కారకారణకస్య దశనరశ్మిపటాచ్ఛాదనే సఙ్కరః॥౫౮॥

ఉక్తమేవార్థం భఙ్గ్యన్తరేణాహ, వ్రణేతి।—[మృదుతయా] మార్దవేన। హేతునా। [హిమమారుతైః దుతయా] పీడ◌ితయా। 'టుదు ఉపతాపే' ఇతి ధాతోః సౌవాదికాత్ కర్మణి క్తః। [వ్రణభృతా] దన్తవ్రణవత్యా, [సుతనోః] స్త్రియాః, అధరో లేఖేవ తయా [అధరలేఖయా] కర్త్ర్యా [కలశీత్కృతస్ఫురితదన్తమరీచిమయం] కలేన శీత్కృతేన హేతునా స్ఫురితాః ప్రకా-

---

ధృతతుషారకణస్య నభస్వత-
స్తరులతాఽఙ్గులితర్జనవిభ్రమాః।
పృథు నిరన్తరమిష్టభుజాన్తరం
వనితయాఽనితయా న విషేహిరే॥౬౦॥

హిమఋుతావపి తాః స్మ భృశస్విదో
యువతయః సుతరాముపకారిణి।
ప్రకటయత్యనురాగమకృత్రిమం
స్మరమయం రమయన్తి విలాసినః॥౬౧॥

శితా యే దన్తమరీచయస్తన్మయం తద్రూపం, [స్ఫుటమ్, ఆవరణమ్] ఆచ్ఛాదనం [దధే ఇవ] ధృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా। దధాతేః కర్మణి లిట్॥౫౯॥

ధృతేతి।—[ధృతతుషారకణస్య] ధృతాస్తుషారకణాస్తుహినశీకరా యేన తస్య [నభస్వతః] పవనస్య సమ్బన్ధినః [తరులతాఽఙ్గులితర్జనవిభ్రమాః] తరులతా ఏవాఙ్గులయస్తాభిస్తర్జనాని యాని తాన్యేవ విభ్రమాః విలాసాః [పృథు] విశాలమ్, ఇష్టస్య దయితస్య భుజాన్తరం భుజమధ్యం వక్షఃస్థలం [ఇష్టభుజాన్తరం నిరన్తరమ్, అనితయా] అప్రాప్తయా, గాఢ़ాలిఙ్గనమలభమానయా ఇత్యర్థః। ఇణః కర్త్రరి క్తః। [వనితయా] స్త్రియా [న వి షేహిరే] న సోఢ़ాః। విరహిణ్యస్తర్జితా ఇవ నభస్వతో బిభ్యతీతి భావః॥౬౦॥

హిమేతి।—[స్మరమయం] స్మరాదాగతం, స్మరప్రయుక్తమిత్యర్థః। "తత ఆగతః" (౪।౩।౭౪ పాం) ఇతి మయట్। [అకృత్రిమమనురాగం] సహజం ప్రేమ [ప్రకటయతి] ప్రకటీకుర్వాణే, తత్కార్యేణ స్వేదేనేతి భావః; అత ఏవ [సుతరాముపకారిణి] పుంసాం రిరంభాజననాత్ తేభ్యః స్వానురాగప్రకాశ-

---

కుసుమయన్ ఫలినీరలినీరవై-

ర్మదవికాశిభిరాహితహుఙ్కృతిః।

ఉపవనం నిరభర్త్సయత ప్రియాన్

వియువతీర్యువతీః శిశిరానిలః॥౬౨॥

నాచ్చాత్యన్తోపకర్త్రీత్యర్థః। ఏవమ్భూతం [హిమఋతావపి] హేమన్తేఽపి స్వేదసమ్భావనారహితకాలేఽపీత్యర్థః। సాంహితః "ఋత్యకః" (౬।౧।౧౨౮ పాం) ఇతి ప్రకృతిభావః। భృశం స్విద్యన్తి రాగోష్మణా [భృశస్విదః] ఇతి సాత్త్వికోక్తిః। క్విప్। హేమన్తోఽపి రాగిణాం స్వేదహేతురేవ; తద్ధేతురాగత్వాదితి భావః। [తాః] తథా ధీరాః [యువతయః, విలాసినః] ప్రియాన్ [రమయన్తి స్మ] హేమన్తస్యోద్దీపకత్వాత్ పీడాక్షమత్వాత్ దీర్ఘరాత్రత్వాచ్చోభయేచ్ఛాసదృశమరమన్తేత్యర్థః। ఇతి హేమన్తవర్ణనమ్॥౬౧॥

అథ శిశిరం వర్ణయతి,—కుసుమయన్నిత్యాదినా।—[ఉపవనం] వనే ఇత్యర్థః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। "తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్" (౨।౪।౮౪ పాం) ఇతి వికల్పాదమ్భావః। [ఫలినీః] ప్రియఙ్గులతాః। 'ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ' ఇత్యమరః। [కుసుమయన్] కుసుమవతీః కుర్వన్। ఇత్యుద్దీపనసామగ్రీవర్ణనమ్। కుసుమయతేర్మత్వన్తప్రకృతికాత్ "తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ లటః శత్రాదేశః; ణావిష్ఠవద్భావే "విన్మతోర్లుక్ (౫।౩।౬౫ పాం) ఇతి మతుపః లుక్। [మదవికాశిభిః] మదేన విజృమ్భమాణైః [అలినీ-రవైః] భృఙ్గీహుఙ్కారైః, [ఆహితహుద్ధృతిః] కృతహుద్ధారః। మాధుర్యాద్యుద్దీపకత్వాతిశయద్యోతనార్థమలినీ ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః। [శిశిరానిలః ప్రియాన్, వియువతీః] కోపాద్వియుఞ్జానాః। యౌతేః శతరి ధాతోరువఙ్ఞాదేశః "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్। [యువతీః] బధూః। "యూనస్తిః" (8।౧।౭౭ పాం) ఇతి తిప్రత్యయః। [నిరభర్త్సయత] అతర్జయత। తర్జిభర్త్స్యోశ్చౌరాదికయోరనుదాత్తేత్త్వాదాత్మనేపదమ్। అత్ర వాయౌ అచేతనే చేతనధర్మో నిర్భర్త్సనముత్ప్రేక్ష్యతే; సా చాలినీ-హుద్ధారరఘుద్ధారాజ్జీవితేతి రూపకసద్ధీర్ణా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా చ॥౫౨॥

ఉపచితేషు పరేష్వసమర్థతాం

వ్రజతి కాలవశాద్బలవానపి।

తపసి మన్దగభస్తిరభీషుమా-

న్నహి మహాహిమహానికరోఽభవత్॥౬౩॥

అభిషిషేణయిషుం భువనాని యః

స్మరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చయః।

క్షుభిత సైన్యపరాగవిపాణ్డుర-

ద్యుతిరయం తిరయన్నుదభూద్దిశః॥౬౪॥

ఉపచితేష్వితి।—[కాలవశాద్బలవానపి పరేషు] శత్రుషు [ఉపచితేషు] ప్రవృద్ధేషు సత్సు [అసమర్థతాం] దౌర్బల్యం [వ్రజతి]। [హి] యస్మాత్ [తపసి] మాఘమాసే, 'తపా మాఘే' ఇత్యమరః। [మన్దగభస్తిః] మృదురశ్మిః [అభీషుమాన్] అంశుమాన్। 'అభీషుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ' ఇత్యమరః। మహత ఉపచితస్య హిమస్య హానిం నాశం కరోతీతి [మహాహిమహానికరః] తద్ధేతుః [నాభవత్]। "కృఞో హేతు—" (౩।౨।౨౦ పాం) ఇత్యాదినా హేత్వర్థే టప్రత్యయః। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౩॥

అభీతి।—[క్షుభిత సైన్యపరాగవిపాణ్డురద్యుతిః] క్షుభిత ఉద్ధతో యః సైన్యపరాగః సేనారజః, స ఇవ విపాణ్డురద్యుతిః శుభ్రవర్ణః + [యో లోధ్రరజశ్చయః భువనాని, అభిషిషేణయిషుం] సేనయా అభియాతుమిచ్ఛుమ్। 'యత్సేనయాఽభిగమనమరౌ తదభిషేణనమ్' ఇత్యమరః। "సత్యాపపాశ—" (౩।౧।౨౫ పాం) ఇత్యాదినా సేనాశబ్దాత్ ణిచి సని "సనాశంసభిక్ష

శిశిరమాసమపాస్య గుణోఽస్య నః

క ఇవ శీతహరస్య కుచోష్మణః।

ఇతి ధియాఽస్తరుషః పరివేభిరే

ఘనమతో నమతోఽనుమతాన్ ప్రియాః॥౬౫॥

అధిలవఙ్గమమీ రజసాఽధికం

మలినితాః సుమనోదలతాలినః।

ఉ" (౩।౨।౬౮ పాం) ఇతి ఉప్రత్యయః। “స్థాదిష్వభ్యాసేన—(౮।౩।౬౪ పాం) ఇతి ధాత్వభ్యాససకారయోః షత్వమ్। [స్మరమ్, ఆఖ్యతేవ] ఆఖ్యాతవానివేత్యుత్ప్రేక్షా। “చక్షిఙః ఖ్యాఞ్" (౨।౪।౫౪ పాం) “అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్ (౩।౧।౫౨ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। [అయం] లోధ్రరజశ్చయః [దిశః తిరయన్] తిరస్కుర్వన్। తిరః శబ్దాత్ "తత్కరోతి—” (గం) ఇతి ణ్యన్తాన్లటః శత్రాదేశః। ణావిష్ఠవద్భావే టిలోపః। [ఉదభూత్]॥౬౪॥

శిశిరేతి।—[శిశిరమాసమపాస్య] అపహాయ, శీతం హరతీతి తస్య [శీతహరస్య]। "హరతేరనుద్యమనేఽచ్" (౩।౩।౮ పాం) ఇత్యత్ర ప్రత్యయః। [నః] అస్మాకమ్ [అస్య, కుచోష్మణః] కుచౌష్ణాస్య [క ఇవ గుణః] కిం ఫలమ్? సమ్పాద్యత ఇతి శేషః। గమ్యమానక్రియాఽపేక్షయా క్త్వానిర్దేశః। ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే। [ఇతి ధియా, అతః] అస్మిన్ శిశిరమాసే। సార్వవిభక్తికస్తసిః। [ప్రియాః] కాన్తాః [అస్తరుషః] నిరస్తరోషాః సత్యః [నమతః] ప్రణతాన్ [అనుమతాన్] స్వప్రియాన్ [ఘనం] నివిడ़ం [పరిరేభిరే] ఆశ్లిష్టవత్యః। ఇతి ధియేతి। సుఖార్థస్య పరిరమ్భస్య కుచోష్మసాఫల్యార్థత్వముత్ప్రేక్ష్యతే వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యత్వఞ్చాస్యాః॥౬౫॥

అధీతి।—లవఙ్గేషు [అధిలవఙ్గమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః।

స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురోఽహసత్

సపది కున్దలతా దలతాఽలినః॥౬౬॥

అతిసురభిరభాజి పుష్పశ్రియా

మతనుతరతయేవ సన్తానకః।

తరుణపరభృతః స్వనం రాగిణా-

మతనుత రతయే వసన్తానకః ॥౬౭॥

సుమనసాం పుష్పాణాం దలేషు తాలయన్తి ప్రతితిష్ఠన్తి ఇతి [సుమనోదలతాలినః]। తాచ్ఛీల్యే ఆభీక్ష్ణ్యే వా ణినిః। [అమీ, అలినః] మధుపాః [రజసా] పరాగేణార్ద్రత్వేన చ [అధికం], మలినాః మలీమసాః పాపినశ్చ కృతాః [మలినితాః, ఇతి] హేతోః [పురః] అగ్రే [సపది, కున్దలతా] మాధ్యవల్లీ। 'మాధ్యం కున్దమ్' ఇత్యమరః। [దలతా] వికసతా [ప్రసవేన] నిజకుసుమేన [అహసత్] జహాస [స్ఫుటమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। రజస్వలాయా గన్తారం కామినం సపత్న్యో హసన్తీతి భావః। కున్దకుసుమస్య ధావల్యాద్ధసత్వేసత్వేనోత్ప్రేక్షా॥౬౬॥

అథ యమకవిశేషకౌతుకితయా కవిః పునర్ద్వాదశభిః ఋతూన్ వర్ణయన్నద్యైశ్చతుర్భిర్వసన్తం వర్ణయతి, అతిసురభిరితి।—[అతిసురభిః] అత్యన్తసుగన్ధిః [సన్తానకః] కల్పవృక్షః [పుష్పశ్రియాం] పుష్పసమ్పదామ్ [అతనుతరతయా] మహత్తరత్వేన। అతనుశబ్దాత్తరవన్తాత్ తల్ప్రత్యయః। [అభాజీవ] అభఞ్జీవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తథా నమ్ర ఇత్యర్థః। "భఞ్జేశ్చ చిణి" (౬।౪।33 పాం) ఇతి విభాషా, నలోపే ఉపధావృద్ధిః, "చిణో లుక్" (౬।౪।౧౦౪ పాం) ఇతి తలుక్। కిఞ్చ వసన్తస్యనకో దున్దుభిః [వసన్తానకః] ఇతి రూపకమ్। [తరుణపరభృతః] తరుణకోకిలః, [రాగిణాం] కామినాం [రతయే] రాగవర్ద్ధనాయ [స్వనమతనుత] మధురం చుకూజేత్యేర్థః। ప్రభా వృత్తమ్;—'స్వరశరవిరతిర్నౌ రౌ ప్రభా' ఇతి లక్షణాత్॥౬౭॥

నోజ్ఝితుం యువతిమాననిరాసే

దక్షమిష్టమధువాసరసారమ్।

చూతమాలిరలినామతిరాగా-

దక్షమిష్ట మధువాసరసాఽరమ్॥౬౮॥

జగద్వశీకర్తు_మిమాః స్మరస్య

ప్రభావనీకే తనవై జయన్తీః।

ఇత్యస్య తేనే కదలీర్మధుశ్రీః

ప్రభావనీ కేతనవైజయన్తీః॥౬౯॥

నోజ్ఝితుమితి।—[అరమ్] అత్యన్తమ్, ఇష్టేష్వీప్సితేషు మధుషు మకరన్దేషు వాసే వసతౌ రసో రాగో యస్యాః సా [ఇష్టమధువాసరసా], మధుపానప్రియేత్యర్థః। అత ఏవ [అలినామాలిః] భృఙ్గశ్రేణిః [యువతిమాననిరాసే, దక్షం] కుశలమ్; ఉద్దీపకత్వాదితి భావః। మధువాసరేషు వసన్తదినేషు సారం శ్రేష్ఠం [మధువాసరసారమ్], తత్కాలశ్లాఘ్యమిత్యర్థః। [చూతం] సహకారమ్ [అతిరాగాత్] అతిలౌల్యాత్ [ఉజ్ఝితుం] హాతుం [నాక్షమిష్ట] నాసహిష్ట। క్షమేర్భ్వాదికాల్లుఙ్। స్వాగతా వృత్తమ్;—"స్వాగతేతి రనభాదుగురుయుగ్మమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౬౮॥

జగదితి।—ప్రభావయతీతి [ప్రభావనీ] సమ్పాదయిత్రీ। కర్త_రి ల్యుటి ఙీప్। [మధుశ్రీః] కర్త్రీ। [జగద్వశీకర్తు_, ప్రభౌ] సమర్థే [అస్య స్మరస్య, అనీకే] సైన్యే [జయన్తీః] జిత్వరీః [కేతనవైజయన్తీః] ధ్వజపతాకాః [తనవై] కరవాణి। తనోతేః ప్రాప్తకాలే లోట్। టేరేత్వమిత్యేకారః। "ఏత ఐ" (3।४।౮3 పాం) "ఆడుత్తమస్య పిశ్చ" (3।४।౯౨ పాం) ఇతి ఆటి; "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। [ఇతి] మనీషయేతి శేషః। [ఇమాః కదలీః] రమ్భాతరూన [తేనే] వితస్తార

స్మరరాగమయీ వపుస్తమిస్రా

పరితస్తార రవేరసత్యవశ్యమ్।

ప్రియమాప దివాఽపి కోకిలే స్త్రీ

పరితస్తారరవే రసత్యవశ్యమ్॥౭౦॥

'కదలీ వార్ణబుసా (షా) రమ్భా మోచాంశుమత్ఫలా' ఇత్యమరః। కదలీషు కామవైజయన్తీత్యోత్రేక్షా। వృత్తముపజాతిః॥౬౮॥

స్మరేతి।—[అసతీ] దుష్టా, [స్మరరాగమయీ] స్మరేణ కామేన నిమిత్తేన, యో రాగో రమణేచ్ఛా, స ఏవ తన్మయీ, [తమిస్రా] తమః స్తోమః। 'తమిస్రా తిమిరే రోగే తమిస్రా తు తమస్తతౌ। కృష్ణపక్షనిశాయాఞ్చ' ఇతి విశ్వః। [రవేర్వపుః] మణ్డలం, [పరితస్తార] ఆవవ్రే, అహని రజనీధియం జనయామాసేత్యర్థః। పరిపూర్వాత్ స్వృణాతేర్లిట్। [అవశ్యం] సత్యమిత్యర్థః। కుతః? [పరితః] సమన్తాత్, [తారరవే] ఉచ్చతరధ్వనౌ, [కోకిలే, రసతి] కూజతి సతి, ఇత్యుద్దీపకోక్తిః। [స్త్రీ] స్త్రియ ఇత్యర్థః। జాతావేకవచనమ్। [దివాఽపి] దివేతి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయమ్। వశం గతో వశ్యః। "వశం గతః" (౪।౪।౮౬ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। న వశ్యస్తమ్ [అవశ్యమ్] అవశం గతమపీత్యర్థః। [ప్రియమాప] స్వయమభిససారేత్యర్థః। యదవగణయన్తమపి ప్రియం దివాఽపి మానమవగణయ్య నిషేధం చోల్లఙ్ఘ్య సమగచ్ఛన్ తత్సత్యమ్; రాగతిమిరతిరోహితమానభానుమణ్డలా మానిన్య ఇతి రూపకానుప్రాణితా ప్రియాప్తిక్రియానిమిత్తా పరిస్తరణక్రియాస్వరూపోత్రేచా అవశ్యమితి వ్యఞ్జకప్రయోగాద్వచ్యా। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్;—"విషమే ససజా గురూ సమే చేత్ స్మరయాశ్ఛన్దసికం తదౌపపూర్వమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౭౦॥

వపురమ్బువిహారహిమం శుచినా

రుచిరం కమనీయతరా గమితా।

రమణేన రమణ్యచిరాంశులతా-

రుచిరద్ధమనీయత రాగమితా॥౭౧॥

ముదమబ్దభువామపాం మయూరాః

సహసాఽఽయన్త నదీ పపాట లాభే।

అలినాఽరమతాలినీ శిలీన్ద్రే-

సహ సాయన్తనదీపపాటలాభే॥౭౨॥

"అథైకేన గ్రౌష్మమాహ, వపురితి।—[శుచినా] గ్రీష్మేణ ప్రయోజకకర్త్రా। [అమ్బువిహారహిమమ్] అమ్బువిహారేణ జలక్రీడయా, హిమం శీతలమ్, అత ఏవ (రుచిరమ్] ఉజ్జ్వలం [వపుః] దేహం, [గమితా] ప్రాపితా। “గతిబుద్ధి—” (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వమ్। “ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్” ఇతి అభిహితత్వఞ్చ; అత ఏవ [కమనీయతరా] రమణీయతరా, అచిరాంశుర్లతేవ అచిరాంశులతా విద్యుల్లతా, తస్యా రుచిరివ రుచిర్యస్యాః సా [అచిరాంశులతారుచిః] ఇత్యుపమాద్వయమ్। తథా [రాగమితా] రాగమనురాగమితా ప్రాప్తా। ఇణః కర్తరి క్తః। [రమణీ, రమణేన] ప్రియేణ [అఙ్గమ్] ఉత్సఙ్గమ్ [అనీయత] నీతా। “నోహ్యకృషహామ్” ఇతి నయతేర్ద్వికర్మకతా। శేషం పూర్వవత్। తోటకం వృత్తమ్;—"వద తోటకమబ్ధిసకారయుతమ్” ఇతి లక్షణాత్॥౭౧॥

అథ ద్వాభ్యాం వర్షర్తుం వర్ణయతి, ముదమిత్యాది।—[అబ్దభువాం] మేఘప్రభవాణామ్ [అపాం లాభే] మేఘే వర్షతి సతీత్యర్థః। [సహసా మయూరాః, సుదమ్] ఆనన్దమ్ [ఆయన్త] అలభన్త। 'అయ గతౌ' లజీ “ఆడజాదీనామ్”

కుటజాని వీక్ష్య శిఖిభిః శిఖరీన్ద్రం

సమయాఽవనౌ ఘనమదభ్రమరాణి।

గగనఞ్చ గీతనినదస్య గిరోచ్చైః

సమయా వనౌఘనమదభ్రమరాణి॥౭౩॥

(౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాక్ఌాగమే వృద్ధిః। [నదీ పపాట] నద్యః పాబహన్నిత్యర్థః। 'అట పట గతౌ' లిట్। జాతావేకవచనమ్। [అలినా] భృఙ్గేణ [సహ, సాయన్తనదీపపాటలాభే] సాయన్తనః సాయమ్భవః। "సాయఞ్చిరమ్" (౪।౩।౨౩ పాం) ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః తుడాగమశ్చ। స చాసౌ దీపశ్చ తద్వత్పాటలాభే పాటలప్రభే, ఇత్యుపమాఽలఙ్కారః। తమ్మిన్ [శిలీన్ధ్రే] కన్దలీకుసుమే [అలినీ అరమత]। అత్ర మయూరమోదప్రాప్త్యాద్యనేకకర్త్రేకక్రియాయోగపద్యాద్భిన్నాధికరణక్రియాసముచ్చయరూపః సముచ్చయాలఙ్కారభేదః,—'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయః' ఇతి సామాన్యలక్షణమ్। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౭౨॥

కుటజానీతి।—[శిఖరీన్ధ్రం సమయా] రైవతకాద్రేః సమీపే। "అభితఃపరితఃసమయా—" (వాం) ఇత్యాదినా ద్వితీయా। [అవనౌ] ప్రదేశ, ఘనసదా భ్రమరా యేషు తాని [ఘనమదభ్రమరాణి]। [కుటజాని] కుటజకుసుమాని, వనౌఘేన పయఃపూరేణ నసన్త్యభ్రాణి మేఘా యస్మిన్ తత్ [వనౌధనమదభ్రమ్]। 'పయఃకీలాలసమృతం జీవనం భువనం వనమ్" ఇత్యమరః। [గగనఞ్చ వీక్ష్య, శిఖిభిః] మయూరైః [గీతనినదస్య] గానధ్వంసేః, [సమయా] తుల్యయా "తుల్యార్థైః—(౨।౩।౭౨ పాం) ఇత్యాదినా వైకల్పికీ షష్ఠీ। [గిరా] వాచా, కేకయేత్యర్థః। [ఉచ్చైః, అరాణి] రణితమ్। 'రణ శబ్దే' భావే లుఙ్ చిణో లుక్। కుటజా వృత్తమ్;—'సజసా భవేదిహ సగౌ కుటజాఖ్యమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౭౩॥

అభీష్టమాసాద్య చిరాయ కాలే
సముద్ధృతాశం కమనీ చకాశే।
యోషిన్మనోజన్మసుఖోదయేషు
సముద్ధృతాఽఽశఙ్కమనీచకాశే॥౭౪॥

స్తనయోః సమయేన యాఽఙ్గనానా-
మభినద్ధారసమా న సా రసేన।

పరిరమ్భరుచిం తతిర్జలానా-

మభినద్ధా రసమానసారసేన॥౭౫॥

అథ త్రిభిః శరదం వర్ణయతి, అభీష్టమిత్యాది।—కామయత ఇతి [కమనీ] కామయిత్రీ। 'కమ్రః కామయితాభీకః కమనః కామనోఽభికః' ఇత్యమరః। కమేః కర్తరి ల్యుటి జీప్। [యోషిత్] జాతావేకవచనమ్। అనీచా ఉన్నతాః కాశా అశ్వవాలా యస్మిన్ [అనీచకాశే కాలే] శరదీత్యర్థః; [మనోజన్మసుఖోదయేషు] కామసుఖావిర్భావేషు [ధృతాశం] ధృతా ఆశా అభిలాషో యేన తం [అభీష్టం] ప్రియం, [చిరాయ] చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ' ఇత్యమరః। సమ్యగుద్ధృతా ఉత్సృష్టా ఆశఙ్కా సఙ్కోచో యస్మిన్ కర్మణి తత్ [సముద్ధృతాఽఽశఙ్కం] విస్రబ్ధం యథా తథా, [ఆసాద్య] ప్రాప్య, ముదా సహ వర్త్తత ఇతి [సముత్] సానన్దా సతీ, [చకాశే] విలలాసేత్యర్థః। అత్ర సముచ్చకాశ ఇతి యోషితః ప్రియప్రాప్తినిమిత్తహర్షాఖ్యభావనిబన్ధనాత్ప్రేయోఽలఙ్కారః,—“రసభావతదాభాసతత్ప్రశమానాం నిబన్ధనేన రసవత్ప్రేయఊర్జస్విసమాహితాని” ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వలక్షణాత్। వృత్తముపజాతిః॥౭౪॥

స్తనయోరితి।—రసమానాః కూజనశీలాః। "తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్" (౬।౨।౧౨౮ పాం) ఇతి తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ప్రత్యయః। రసతేః పరస్మైపదిత్వాన్న శానచ్ ప్రత్యయః। తే సారసాః పక్షివిశేషాః యస్మిన్

జాతప్రీతిర్యా మధురేణానువనాన్తం

కామే కాన్తే సారసికాకాకురుతేన।

తత్సమ్పర్కం ప్రాప్య పురా మోహనలీలాం

కామేకాన్తే సా రసికా కా కురుతే న?॥౭౬॥

తేన [రసమానసారసేన, సమయేన] శరత్కాలేనేత్యర్థః; సారసానాం తత్రైవ సమ్భవాత్। 'సారసీ మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః' ఇతి యాదవః। [అఙ్గనానాం స్తనయోర్యా, జలానాం తతిః] శారదోష్మజన్మా స్వేదోదబిన్దుసన్దోహః, అభితో నద్ధా [అభినద్ధా]। నాహ్యతేరభిపూర్వాత్కర్మణి క్తః। "నహో ధః" (౮।౩।౩౪ పాం) ఇతి ధత్వమ్। [హారసమా] ముక్తాహారతుల్యా; * కుచమణ్డలమణ్డనాయమానేతి భావః। [సా] జలానాం తతిః. [రసేన] రాగేణ హేతునా। బలీయసేతి భావః। [పరిరమ్భరుచిమ్] ఆలిఙ్గనేచ్ఛాం, [నాభినత్] న బిభేద। శారదస్వేదస్యాప్యలఙ్కారతయా ఉద్దీపకస్యాజుగుప్సితత్వాన్నిఃసపత్నశృఙ్గారా విజయన్తే స్మ ఇత్యర్థః; అత ఏవ రసనిబన్ధనాద్రమవదలఙ్కారః। లక్షణముక్తం పూర్వశ్లోకే। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౭౫॥

జాతేతి।—[యా] స్త్రీ [అనువనాన్తమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [మధురేణ] శ్రావ్యేణ, [సారసికాకాకురుతేన] సారస్య ఏవ సారసికాః సారసాఙ్గనాః। కాత్పూర్వస్యేత్వమ్। తాసాం కాకురుతేన వికృతశబ్దేన। 'కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేః' ఇత్యమరః। కాకుశ్చ తద్రుతం చ తేన; [కామే] కామకల్పే। సింహో దేవదత్త ఇతివద్గౌణప్రయోగః। [కాన్తే] ప్రియే, [జాతప్రీతిః] జాత స్నేహా అభూత్। [రసికా] రసవతీ, రాగవతీత్యర్థః। "అత ఇనిఠనౌ" (౫।౨।౧౧౫ పాం) ఇతి ఠన్ప్రత్యయః। [సా కా] స్త్రీ, [ఏకాన్తే] రహసి [తత్సమ్పర్కం] తస్య కాన్తస్య సమ్పర్కం,

కాన్తాజనేన రహసి ప్రసభం గృహీత-

కేశే రతే స్మరసహాఽఽసవతోషితేన।

ప్రేమ్ణా మనఃసు రజనీష్వపి హైమనీషు।

కే శేరతే స్మ రసహాసవతోషితేన॥౭౭॥

[ప్రాప్య, పురా] పురుషప్రేరణాత్పూర్వమేవ, [కాం, మోహనలీలాం] సురతక్రీడ़ాం, [న కురుతే?] సర్వా అపి స్త్రీ సర్వానపి సురతవిశేషాన్ కామతన్త్రప్రసిద్ధాన్ విస్రబ్ధఇచ్ఛాకారేత్యర్థః; తేన శృఙ్గారస్య పరాకాష్ఠా ప్రాప్తేత్యుక్తమ్। మత్తమయూరం వృత్తమ్;—“వేదై రన్ధ్రైర్మ్తౌ యసగా మత్తమయురమ్” ఇతి లక్షణాత్॥౭౬॥

అథైకేన హేమన్తమాహ, కాన్తేతి।—సహత ఇతి సహః। పచాద్యచ్। స్మరస్య సహః, కామోద్దీపక ఇత్యర్థః, తేనాऽऽసవేన తోషితః తేన [స్మరసహాऽऽసవతీషితేన] అత ఏవ రసహాసవస్య స్త ఇతి తేన, [రసహాసవతా] రాగహాస్యవతా, అత ఏవ [ప్రేష్ఠా, మనస్సు] పుంసాం చిత్తేషు, [ఉషితేన] వసతా। వసతేః కర్త్రరి క్తః। "వసతిక్షుధోరిట్" (౭।౨।౫౨ పాం) ఇతీడాగమః। 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదిసూత్రే చకారాద్వార్త్తమానార్థతా। కాన్తైవ జనస్తేన [కాన్తాజనేన]। జాతావేకవచనమ్। [రహసి ప్రసభం] బలాత్, [గృహీతకేశే] ఆకృష్టశిరోరుహే, [రతే] సురతే, హేమన్తే భవా హైమన్త్యస్తాసు [హైమనీషు అపి], ద్రాఘీయసీష్వపీతి భావః। “సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ” (౪।౩।౨౨ పాం) ఇతి హేమన్తశబ్దాదణ్ప్రత్యయః, తకారలోపశ్చ। “టిడ్ఢాణఞ్—” (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా ఙీప్। (రజనీషు, కే] యువానః [శేరతే స్మ] స్వపన్తి స్మ? న కేऽపీత్యర్థః। "లట్ స్మే" (౩।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతం లట్। ఏతేనాతిభృమిఙ్గతః శృఙ్గార ఇతి వ్యజ్యతే। వసన్తతిలకా వృత్తమ్॥౭౭॥

గతవతామివ విస్మయముచ్చకై-

రసకలామలపల్లవలీలయా।

మధుకృతామసకృద్గిరమావలీ

రసకలామలపల్లవలీలయా॥౭౮॥

కుర్వన్తమిత్యతిభరేణ నగానవాచః

పుష్పైర్విరామమలినాఞ్చ న గానవాచః।

శ్రీమాన్ సమస్తమనుసాను గిరావిహర్త్తుం

బిభ్రత్యచోది స మయూరగిరా విహర్త్తుమ్॥౭౯॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

ఋతువర్ణనం నామ షష్ఠః సర్గః ॥౬॥

అథైకేన శిశిరం వర్ణయతి, గతవతామితి।—[అసకలామలపల్లవలీలయా] అసకలా అసమగ్రవికాసినోఽమలా నిర్మలాశ్చ యే పల్లవాస్తేషాం లీలా తయా, నృత్యరూపయేత్యర్థః। [విస్మయం గతవతామివ] స్థితానామివ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [మధుకృతాం] మధుకరాణాం సమ్బన్ధినీ, లవలీషు లతావిశేషేషు, లయో లయనం, స్థితిర్యస్యాః సా [లవలీలయా,ఆవలిః] పఙ్క్తిః, [రసకలాం] రసేన మధ్వాస్వాదేన, కలామవ్యక్తమధురామ్। “ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే। కలః' ఇత్యమరః। [గిరం] వాచమ్, [అసకృదుచ్చకైరలపత్]। మధుమదహేతుకస్య మధుకరాలాపస్య పల్లవలీలయా జనితవిస్మయహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥౭౮॥

కుర్వన్తమితి।—[ఇతి] ఇత్థం, [పుష్పైః] ఏవ [అతిభరేణ] మహాభరేణ, * తత్కృతేన వా గౌరవేణ, [నగాన్] వృక్షానవాఞ్చన్తీతి [అవాచః] నమ్రాన్। అఞ్చేరవపూర్వాత్ "ఋత్విక్" (౩।౨।౫౯ పాం) ఇత్యాదినా క్విన్ప్రత్యయః। [కుర్వన్తమ్ అలినాం, గానవాచః] గీతధ్వనేర్ఝఙ్కారస్య [చ, న విరామమ్]

సప్తమః సర్గః।

——o o o——

అనుగిరమృతుభిర్వితాయమానా-

మథ స విలోకయితుం వనాన్తలక్ష్మీమ్।

నిరగమదభిరాద్ధుమాదృతానాం

భవతి మహత్సు న నిష్ఫలః ప్రయాసః॥౧॥

అవిరామమసమాప్తిం కుర్వన్తం [సమస్తమ్మృతుం] సర్వానృతూన్ [అనుసాను] సానుష్వివత్యర్థః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [బిభ్రతి] బిభ్రాణే, [ఇహ గిరౌ] రైవతకాద్రౌ [విహర్తుం] క్రీడితుం, [శ్రీమాన్ సః] హరిః [మయూరగిరా] కేకయా, [అచోది] ప్రేరితః। భగవన్నిహ విహర ఋతుగణమనుగృహాణేతి ప్రార్థిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా। వృత్తముక్తమ్॥౭౯॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యే షష్ఠః సర్గః॥౬॥

ఇత్థమృతుగణప్రాదుర్భావమభిధాయ తత్ఫలతయా భగవతః సానుచరస్య వనవిహారలీలావర్ణనమారభతే, అనుగిరమితి।—[అథ] ఋతుప్రాదుర్భావానన్తరం [సః] హరిః గిరావితి [అనుగిరమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। "గిరేశ్చ సేనకస్య" (౫।౪।౧౧౨) ఇతి సమాసాన్తః। [ఋతుభిః వితాయమానాం] వితన్యమానామ్। తనోతేః కర్మణి లటః శానజాదేశః। "తనోతేర్యకి" (౬।౪।౪౪) ఇతి వైభాషిక ఆకారా-

---

దధతి సుమనసో వనాని బహ్వీ-

ర్యువతియుతా యదవః ప్రయాతుమీషుః।

మనసిశయమహాస్త్రమన్యథామీ

న కుసుమపఞ్చకమప్యలం విసోఢుమ్ ॥౨॥

దేశః [వనాన్తలక్ష్మీం విలోకయితుం నిరగమత్] నిర్గతః। 'పుషాది—' (౩।౧।౫౫ పా॰) ఇత్యాదినా గమేర్లుజి చ్లేరఙాదేశః। ఋతుగణభక్తిం స్వీకర్తుమితి భావః। తథా హి,—[అభిరాద్ధుమ్] ఆరాధయితుమ్,[ఆదృతానామ్] ఆదరమ్ కుర్వతామ్, ఆస్థావతామిత్యర్థః। కర్తరి క్తః। [ప్రయాసః] సేవాయాసః, [మహత్సు] విషయే [నిష్ఫలో న భవతి]; న హి భక్తానుకమ్పినో మహాన్తస్తత్సేవాం వ్యర్థయన్తీతి భావః। అతో హరేరప్యృతుగణానుగ్రహణార్థే నిర్గమో యుక్త ఇతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః,—'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతార్థసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసః' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్। అత్ర సర్గే పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్—'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

దధతీతి।—[యదవః] యాదవాః। వ్యాఖ్యాతం చైతత్। [బహ్వ్యః] బహ్వ్యః। బహువిధా ఇత్యర్థః। 'బహ్వాదిభ్యశ్చ' (౪।౧।౪౫ పాం) ఇతి వికల్పాదీకారః। [సుమనసః] పుష్పాణి। 'స్త్రియః సుమనసః పుష్పమ్' ఇత్యమరః। [దధతి] దధన్తి। 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯ పాం) ఇతి అభ్యస్తాచ్ఛతుర్వైకల్పికో నుమ్ప్రతిషేధః। [వనాని, యువతియుతాః] స్త్రీసమేతా ఏవ, [ప్రయాతుమ్, ఈషుః] ఇచ్ఛన్తి స్మ। అత్ర హేతుమాహ,—[అన్యథా] యువతిజనాభావే [అమీ] యదవః; [మనసిశయమహాఽస్త్రం] మనసి శేతే

అవసరమధిగమ్య తం హరన్త్యో

హృదయమయత్నకృతోజ్వలస్వరూపాః।

అవనిషు పదమఙ్గనాస్తదానీం

న్యదధత విభ్రమసమ్పదోఽఙ్గనాసు ॥౩॥

ఇతి మనసిశయః కామః। 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫పా౦) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। "హలదన్తాత్సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్" (౬।౩।౯ పా౦) ఇత్యలుక్। తస్య మహాఽస్త్రభూతం [కుసుమపఞ్చకమపి]। పఞ్చాపి కుసుమానీత్యర్థః। పఞ్చానాం సఙ్ఘః పఞ్చకమ్। "సఙ్ఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు" (౫।౧।౫౮ పా౦) ఇతి కప్రత్యయః। [విసోఢుం, నాలం] న శక్తాః। సకలసుమనసాం సామర్థ్యే తత్రారవిన్దాదీనామేవ పఞ్చబాణబాణత్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాదితి భావః। అతో యువతిభిః సహ ప్రయాణం యుక్తమితి వాక్యార్థేన వాక్యార్థసమ-ర్థనాద్వాక్యార్థసమర్థనరూపకావ్యలిఙ్గమలంకారః। 'అరవిన్దమశోకఞ్చ చూతఞ్చ నవమల్లికా। నీలోత్పలఞ్చ పఞ్చైతే పఞ్చబాణస్య సాయకాః॥' ఇతి॥౨॥

అవసరమితి—[తమ్ అవసరం] సహజిగమిషాకాలమ్ [అధిగమ్య, హృదయం హరన్త్యః] హృదయఙ్గమా భవన్త్యః ; సర్వం హి ప్రార్థ్యమానమేవ ప్రియం భవతీత్యర్థః; [అయత్నకృతోజ్జ్వలస్వరూపాః] యత్నేన కృతం న భవతీత్యయత్నకృతం తథాఽప్యుజ్వలం స్వరూపం యాసాం తాః, స్వభావసున్దరమూర్త్తయ ఇత్యర్థః। [అఙ్గనాః తదానీం] తస్మిన్నవసరే, [అవనిషు పదం, న్యదధత] నిహితవత్యః, పాదచారేణైవ చేలురిత్యర్థః। దధాతేర్లఙి "ఆత్మనేపదేష్వనతః' (౭।౧।౫ పా౦) ఇతి ఝస్యాదాదేశః। [అఙ్గనాసు విభ్రమసంపదః] విలాససంపదః

నఖరుచిరచితేన్ద్రచాపలేఖం
లలితగతేషు గతాగతం దధానా।
ముఖరితవలయం పృథౌ నితమ్బే
భుజలతికా ముహురస్ఖలత్తరుణ్యాః॥౪॥

పదం న్యదధత। తదానీం విలాసాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః। అత్రాఙ్గనానాం విలాససంపదాం చోభయీనామపి ప్రకృతానామేవ హృదయహరణాదినా వర్ణనాసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతవిషయా తుల్యయోగితాలంకారః। వాచ్యభేదేనాప్యఙ్గనావిలాససంపదాముత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషకత్వావగమాదేకావలీభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౩॥

న్యదధత విభ్రమసంపదోఽఙ్గనాస్విత్యుక్తం తా ఏవ ప్రపఞ్చయతి,నఖేతి।—[లలితగతేషు] మన్థగమనేషు [నఖరుచితేన్ద్రచాపలేఖం] నఖానాం రుచిభిః ప్రభాభిః, రచితా ఇన్ద్రచాపలేఖా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా గతాగతం యాతాయాతే। 'విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి' (౨।౪।౧౩పా°) ఇతి వైభాషికో ద్వన్ద్వైకవద్భావః। [దధానా తరుణ్యాః భుజలతికా ముఖరితవలయం] ముఖరాః కృతా ఇతి ముఖరితాః ధ్వనితా, వలయా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా। 'కటకో వలయోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [పృథౌ నితమ్బే ముహుః అస్ఖలత్] చస్ఖాల। అత్ర నఖరుచీత్యాలమ్బనగుణ ఉక్తః। గతాగతం దధానా అస్ఖలదితి తచ్చేష్టా। ముఖరితవలయభితి తదలంకృతిః। తటస్థాస్తూక్తా వసన్తాదయః। అన్యత్ర—విస్తారత ఇతి చతుర్విధోఽప్యుద్దీపనక్రమ ఉక్తః। ఉక్తఞ్—'ఆలమ్బనగుణాశ్చైవ తచ్చేష్టా తదలఙ్కృతిః। తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయశ్చతుష్కోద్దీపనక్రమః॥' ఇతి। తత్రాలమ్బనం రసస్య సమవాయికారణం నాయికా నాయకశ్చ। తద్గుణో రూపలావణ్యాదిః। తచ్చేష్టా భావహావాదిః। అన్యత్ సుగమమ్। ఏవముత్తరత్రాపి॥౪॥

అతిశయేతి।—[అతిశయపరిణాహవాన్] అతిశయేన పరిణాహవాన్। అతివిశాల ఇత్యర్థః। అన్యథా తజఘనస్యపర్యాప్తేరితి భావః।

అతిశయపరిణాహవాన్ వితేనే

బహుతరమర్పితరత్నకిఙ్కిణీకః।

అలఘుని జఘనస్థలేఽపరస్యా

ధ్వనిమధికం కలమేఖలాకలాపః॥౫॥

గురునివిడనితమ్బబిమ్బభారా-

క్రమణనిపీడితమఙ్గనాజనస్య।

చరణయుగమసుస్రువత్పదేషు

స్వరసమసక్తమలక్తకచ్ఛలేన॥౬॥

'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' (౮।౪।౧౪ పా॰) ఇతి ణత్వమ్। [బహుతరమ్ అర్పితారత్నకిఙ్కిణీకః] అర్పితా అహితా, రత్నానాం కిఙ్కిణ్యో యస్మిన్ సః। 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౧౫ పా॰) ఇతి కప్ప్రత్యయః। [కలమేఖలాకలాపః] కలో మధురారావీ మేఖలాకలాపః [అపరస్యాః] స్త్రియః [అలధుని] జఘనస్థలే అధికం ధ్వని వితేనే] తదఙ్కృతిరియమ్॥౫॥

గుర్వితి।—[గురునివిడ్ంనితమ్బవిమ్బభారాక్రమణనిపీడ్ంితం] గురు గురుత్వగుణయుక్తం నిబిడం దృఢఞ్చ, యన్నితమ్బబిమ్బం తదేవ భారస్తస్యాక్రమణేనాధిష్ఠానేన నిపీడితం నిష్పీడితమ్, [అఙ్గనాజనస్య చరణయుగం] కర్తృ, [పదేషు] పాదన్యాసస్థానేషు [అలక్తకచ్ఛలేన] లాక్షారసమిషేణ [స్వరసం] స్వద్రవమేవ। 'గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। [అసక్తమ్] అవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, [అసుస్రువత్] స్రవతి స్మ। స్రవతేః క్షరణార్థాల్లుఙి 'ణిశ్రి—' (౩।౧।౪౮ పా॰) ఇత్యాదినా చఙి ధాతోరువఙాదేశః। ద్రవద్రవ్యకర్తృక ఏవాయమకర్మకః, అన్యకర్తృకత్వే తు సకర్మకః। అత్రాలక్తకచ్ఛలేనేత్యలక్తకాపహ్నవేన స్వరసత్వారోపాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవాలంకారః॥౬॥

తవ సపది సమీపమాఽఽనయే తా-

మహమితి తస్య మయాఽగ్రతోఽభ్యధాయి।

అతిరభసకృతాలఘుప్రతిజ్ఞా-

మనృతగిరం గుణగౌరి! మా కృథా మామ్ ॥౭॥

న చ సుతను! న వేద్మి యన్మహీయా-

ననునిరసస్తవనిశ్చయః పరేణ।

వితథయతి న జాతు మద్వచోఽసా-

వితి చ తథాపి సఖీషు మేఽభిమానః॥౮॥

అథ కస్యాశ్చిత్ సఖ్యాః కుపితనాయికాఽనునయవచనం పఞ్చభిః కులకేనాహ,— తవేత్యాది।—[తాం]మత్సఖీం [సపది తవ సమీపమహమ్ ఆనయే] ఆనేష్యామి। భవిష్యత్సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, కర్తురభిప్రాయే ఆత్మనేపదమ్। [ఇతి మయా తస్యాగ్రతః, అభ్యధాయి] అభిహితమ్। దధాతేః కర్మణి లుఙ్ 'ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః' (౭।3।33 పాం) ఇతి యుగాగమః। [హే గుణగౌరి!] గుణైః సౌభాగ్యదాక్షిణ్యాదిభిర్గౌరి పార్వతీతి రూపకమ్। [అతిరభసకృతాఽలఘుప్రతిజ్ఞామ్] అతిరభసేనాతిత్వరయా కృతా అలఘుర్మహతీ ప్రతిజ్ఞా త్వదానయనార్థా యయా తాం, [మామ్, అనృతగిరమ్] అసత్యవాచం, [మా కృథాః] మా కార్షీః, మద్వచనం సర్వథా కర్తవ్యమిత్యర్థః। కరోతేః లుఙి థాస్ 'న మాఙ్యోగే' (౬।౪।౭౪పాం) ఇత్యడ॒ాగమప్రతిషేధః॥౭॥

నను మత్ప్రతిజ్ఞాఽపి దుస్త్యాజ్యేతి విప్రతిషేధమాశఙ్క్యాహ, న చేతి।—హే [సుతను!] శుభాఙ్గి! దీర్ఘాన్తోత్తరపదాత్ సుమ్బుద్ధిః, అన్యథా గుణః స్యాత్। అహం [న వేద్మి] ఇతి [న చ] న కిన్తు వేద్మి ఏవేత్యర్థః। కిం తద్వేత్సీత్యత ఆహ—[మహీయాన్] మహత్తరః [తవ నిశ్చయః] త్వదనైక్యే ప్రతిజ్ఞా [పరేణ] జనాన్తరేణ, సునిరసః సుఖమోచ్యః। అస్యతేః ఖల్ప్రత్యయః।

సతతమనభిభాషణం మయా తే

పరిపణితం భవతీమనానయన్త్యా।

త్వయి తదితి విరోధనిశ్చితాయాం
భవతి ! భవత్వసుహృజ్జనః సకామః ॥౯॥

గతధృతిరవలమ్బితుం వతాసూ-
ననలమనాలపనాదహం భవత్యాః।

స న భవతీతి [అసునిరసః] ఇతి [యత] తదిత్యర్థలభ్యమ్। ఉద్దేశ్యేన విధేయాక్షేపాత్ యచ్ఛబ్దస్యోత్తరవాక్యస్థత్వాచ్చ న పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇతి నిబన్ధః। [తథాఽపి] విదితత్వేఽపి, [అసౌ] మత్సఖీ [జాతు] కదాచిదపి, [మద్వచః, న వితథయతి] నానృతీకరోతతి, [ఇతి చ సఖీషు] మధ్యే [మేఽభిమానః]। స్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గేఽపి మత్ప్రతిజ్ఞామేవ పాలయసీత్యహఙ్కారాత్ నిఃశఙ్కమ్ప్రతిజ్ఞాతమిత్యర్థః॥౮॥

సతతమితి।—[భవతీం] త్వామ్, [అనానయన్త్యా] ఆనయితుమశక్నువన్త్యా ఇత్యర్థః। [మయా, సతతం] సదా, [తే] తవ। కర్మణి షష్ఠీ। [అనభిభాషణమ్] అసమ్భాషణం, [పరిపణితమ్]। భవతీతి 'భాతేర్డవతుః' (ఉ,౧పా° ౬౩భృం) ఇత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః। "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పా°) ఇతి జీప్। తస్యాః సమ్బుద్ధిః; హే [భవతి !] సుభగే!, [త్వయి, తదితి] తదసమ్భాషణమస్తు ఇతి [విరోధనిశ్చితాయాం] నిశ్చితవిరోధాయాం సత్యామ్। 'వాహితాగ్న్యాదిషు' (౨।౨।౩౭ పా°) ఇతి వికల్పాత్ నిష్ఠాయాః పరనిపాతః। [అసుహృజ్జనః] విపక్షవర్గః [సకామః] ఫలితమనోరథః, [భవతు] భవేత్। ప్రాప్తకాలే లోట్। అస్మద్విరోధకాఙ్క్షిణామయమానన్దకాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః॥౯॥

న కేవలమావయోర్విరోధః, ప్రాణహానిరపి మమ స్యాదిత్యాహ, గతేతి।—[గతధృతిః] అధీరా, [అహం భవత్యాః] తవ, [అనాలపనాత్]

ప్రణయిని యది న ప్రసాదబుద్ధి-

ర్భవ మమ మానిని ! జీవితే దయాలుః॥౧౦॥

ప్రియమితి వనితా నితాన్తమాగః

స్మరణసరోషకషాయితాయతాక్షీ।

చరణగతసఖీవచోఽనురోధాత్

కిల కథమప్యనుకూలయాఞ్చకార॥౧౧॥

అసమ్భాషణాత్ ఆలపనం విహాయేత్యర్థః। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। [అసూన్] ప్రాణాన్, [అవలమ్బితుం] ధారయితుమ్, [అనలమ్] అశక్తా। 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమ్' ఇత్యమరః। [వత] ఇతి ఖేదే। అత ఏవ హే [మానిని, ప్రణయిని] ప్రియే, [ప్రసాదబుద్ధిః] అనుగ్రహబుద్ధిః [న యది] నాస్తి చేత్, తథాఽపి [మమ జీవితే దయాలుర్భవ]। "స్పృహిగృహి—" (౩।౨।౧౫౮ పా॰) ఇత్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః। స ధూర్తోఽపి మత్ప్రాణత్రాణార్థమనుగ్రాహ్య ఇతి భావః॥౧౦॥

ప్రియమితి।— [ఇతి] ఇత్థం, [నితాన్తమ్, ఆగఃస్మరణసరోషకషాయితాయతాక్షీ] ఆగసోఽన్యాసఙ్గాపరాధస్య స్మరణేన సరోషే అత ఏవ కషాయే లోహితే కృతే కషాయితే ఆయతే చాక్షిణీ యస్యాః సా తథోక్తా। 'నిర్యాసే చ కషాయోఽథ సౌరభే లోహితేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। [వనితా] నాయికా, [చరణగతసఖీవచోఽనురోధాత్] చరణగతాయాః పూర్వోక్తవాక్యాన్తే ప్రణతాయాః సఖ్యా వచసోఽనురోధాదనుల్లఙ్ఘనాత్ [కిల]। కిలేత్యపరమార్థే; వస్తుతస్తు అనురాగాదేవేతి భావః। [ప్రియం, కథమపి] కథఞ్చిత్, [అనుకూలయాఞ్చకార] అభిముఖీచకార, అనుజగ్రాహేత్యర్థః। ఏషా ఖణ్డితా నాయికా;—'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకలక్షణాత్; అత ఏవ కవినా ఆగఃస్మరణసరోషకషాయితాక్షీత్యుక్తమ్। ఏషా చాసమ్భాషణచిన్తాఖేదాశ్రునిఃశ్వాసాద్యనుభావవతీ॥౧౧॥

ద్రుతపదమితి మా వయస్య ! యాసీ-
ర్నను సుతనుమనుపాలయానుయాన్తీమ్।
న హి న విదితఖేదమేతదీయ-
స్తనజఘనోద్వహనే తవాపి చేతః॥౧౨॥

ఇతి వదతి సఖీజనేఽనురాగా-
ద్దయితతమామపరశ్చిరం ప్రతీక్ష్య।
తదనుగమవశాదనాయతాని
న్యధిత మిమాన ఇవావనిం పదాని॥౧౩॥

అథ కాచిత్ సఖీ కఞ్చిదగ్రే శీఘ్రగామినం యుగ్మేనాహ,* ద్రుతేతి।— హే [వయస్య !] సఖే! [ఇతి] ఇత్థం, [ద్రుతపదం] శీఘ్రపదక్రమం యథా తథా, [మా యాసీః] మా గమః। యాతేర్లుజి "న మాఙ్యోగే" (౬।౪।౭౪ పా॰) ఇత్యట్ప్రతిషేధః। [నను, అనుయాన్తీమ్] అనుగచ్ఛన్తీం, [సుతనుం] శుభాఙ్గీం ప్రియామ్, [అనుపాలయ] ప్రతీక్షస్వ। అసావపి శీఘ్రమాయాతు తత్రాహ నహీతి।—[తవ చేతోఽపి ఏతదీయస్తనజఘనోద్వహనే, విదితఖేదమ్] అనుభూతఖేదం, [న హి న] నేతి। న। కింతు వేత్త్యేవేత్యర్థః; అతః కథం శీఘ్రమాయాస్యతీతి భావః। "సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధో" (౫ అధి॰ ౧అధ్యా॰ ౯సూ॰) ఇతి వామనః॥౧౨॥

ఇతీత్।—[సఖీజనే ఇతి వదతి] సతి [అపరః] కశ్చిత్ [దయితతమామ్, అనురాగాత్] స్నేహాత్, [చిరం ప్రతీక్ష్య, తదనుగమవశాత్] తస్యాః ప్రియాయాః కర్త్ర్యాః అనుగమః పశ్చాద్గమనం తస్య వశాదనుసారాత్, [అవనిం, మిమానః] మానం కుర్వాణః, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। మాఙో లటః కర్త్తరి శానజాదేశః। 'శ్లౌ' (౬।౧।౧౦ పా॰) ఇతి ద్విర్భావః।[అనాయతాని] అన్యనన్తరాలాని, [పదాని, న్యధిత] నిహితవాన్।

అత్ర యుగ్మేనేతి ప్రామాదికం, ద్వితీయశ్లోకే సఖ్యుక్తిసమ్పర్కవిరహాత్

యది మయి లఘిమానమాగతాయాం

తవ ధృతిరస్తి గతాస్మి సమ్ప్రతీయమ్।

ద్రుతతరపదపాతమాఽఽపపాత

ప్రియమితి కోపపదేన కాపి సఖ్యా॥౧౪॥

ధాఞో లుజి తఙ్ "స్థాఘ్వోరిచ్చ" (౧।౨।౧౭ పా॰) ఇతీకారః। సిచః కిత్త్వాత్ న గుణః "హ్రస్వాదఙ్గాత్" (౮।౨।౨౭ పా॰) ఇతి సకారలోపః। ఏషా చ నాయికా స్వాధీనపతికా;—"స్వాధీనపతికా సా తు యా న ముఞ్చతి వల్లభమ్" ఇతి లక్షణాత్। హృష్టా చేయమ్॥౧౩॥

అథ కాచిత్ పురఃప్రయాతప్రియమేలనాయ శీఘ్రానుధావనం ప్రార్థయమానాం సఖీమాహ, యదీతి।—హే సఖి! [మయి, లఘిమానమాగతాయాం] స్వయఙ్గమనేన లాఘవం ప్రాప్తాయాం, [తవ, ధృతిరస్తి యది] సంతోషో భవతి చేత్। 'ధృతిః సంతోషధైర్యయోః' ఇత్యమరః। [ఇయమ్] ఏతదవస్థైవ [సమ్ప్రతి] అస్మిన్ క్షణే ఏవ, [గతాస్మి ఇతి] వదన్తీతి శేషః। ఇతినా గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః, అన్యథా పౌనరుక్త్యాదిత్యాలఙ్కారికాః। [సఖ్యా] సహ [కోపపదేన] కోపవ్యాజేన, వస్తుతస్తు రాగాదేవేతి భావః। 'వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యఞ్చ' ఇతి 'నిమిత్తం వ్యఞ్జనం పదమ్' ఇతి చామరః। [కాపి] కాచిత్ నాయికా, [ద్రుతతరపదపాతం] ద్రుతతరాః శీఘ్రతరాః, పదపాతాః పాదన్యాసా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [ప్రియం] వల్లభమ్, [అపపాత] అనుధావతి స్మ। * ఏషా చ స్వయంప్రవృత్తా స్వలాఘవశఙ్కితయా పూర్వం నిర్వాసితప్రియా, అథేదానీం స్వయంప్రవృత్తేః పశ్చాత్తప్తా చేతి గమ్యతే। అతః కలహాన్తరితా,—"కోపాత్ కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా" ఇతి లక్షణాత్॥౧౪॥

అవిరలపులకః సహ వ్రజన్త్యాః
ప్రతిపదమేకతరః స్తనస్తరుణ్యాః।
ఘటితవిఘటితః ప్రియస్య వక్ష-
స్తటభువి కన్దుకవిభ్రమం బభార॥౧౫॥

అశిథిలమపరావసజ్య కణ్ఠే
దృఢపరిరబ్ధబృహద్బహి:స్తనేన।
హృషితతనురుహా భుజేన భర్తు-
ర్మృదుమమృదు వ్యతివిద్ధమేకబాహుమ్॥౧౬॥

అవిరలేతి।—[సహ వ్రజన్త్యాః] పార్శ్వమాశ్లిష్య గచ్ఛన్త్యా ఇత్యర్థః, [తరుణ్యాః] సంబన్ధీ [అవిరలపులకః] ప్రియాఽఙ్గసఙ్గమాత్ సాన్ద్రరోమాఞ్చః, [ఏకతరః] అన్యతరః, ద్వయోరన్యః, సన్నికృష్ట ఇతి భావః। “ఏకాచ్చ ప్రాచామ్” (౫।౩।౯౪ పా॰) ఇతి ద్వయోరేకస్య నిర్ద్ధారణే డతరచ్ప్రత్యయః। [స్తనః ప్రియస్య] వక్షస్తటమివ తస్య భూః ప్రదేశస్తస్యాం [వక్షస్తటభువి ప్రతిపదం, ఘటితవిఘటితః] సంయుక్తవియుక్తః, పతితోత్పతితః సన్ ఇతి యావత్। విశేషణయోరపి మిథోగుణప్రధానభావవివక్షయా “విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్” (౨।౧।౫౭ పా॰) ఇతి సమాసః। [కన్దుకవిభ్రమం] గేన్దుకశోభామ్। 'గేన్దుకః కన్దుకః' ఇత్యమరః। [బభార]। అన్యవిభ్రమస్యాన్యసంబన్ధాయోగాత్ సాదృశ్యాక్షేపే నిదర్శనా। ఏషా చ ప్రియపార్శ్వగామినీ। ఇతః ప్రభృతి మదనరసేత్యతః ప్రాగ్వక్ష్యమాణాః షట్ నాయికాః స్వాధీనపతికా హృష్టాః ప్రగల్భాశ్చేత్యనుసన్ధేయమ్॥౧౫॥

అథాపరస్యా అపరం గతివిశేషం విశేషకేణాహ,అశిథిలమిత్యాది।—[అపరా] స్త్రీ, [దృఢ఼పరిరబ్ధవృహద్వహిఃస్తనేన] దృఢ఼ పరిరబ్ధో గృహీతో బృహద్వహిఃస్తనో యేన తేన [హృషితానురుహా] హృషితీన్యుదఞ్చితాని తనురూంహి రోమాణి యస్య తేన,

పులకితేనేత్యర్థః। క్విబన్తోత్తరపదో బహువ్రీహిః। 'హృషేర్లోమసు' (౭।౨।౨౯ పా॰) ఇతీడాగమః। [భుజేన] భర్తుర్వామబాహునా,

---

ముహురసుసమమాఘ్నతీ నితాన్తం
ప్రణదితకాఞ్చి నితమ్బమణ్డలేన।
విషమితపృథుహారయష్టి తిర్యక్
కుచమితరం తదురఃస్థలే నిపీడ్య॥౧౭॥

గురుతరకలనూపురానునాదం
సలలితనర్తితవామపాదపద్మా।
ఇతరదనతిలోలమాఽఽదధానా
పదమథ మన్మథమన్థరం జగామ॥౧౮॥

[విశేషకమ్।]

[అమృదు] గాఢం యథా తథా [వ్యతివిద్ధం] వ్యతిషఙ్గితమ్। [మృదుం] కోమలమ్ [ఏకబాహుం] నిజదక్షిణబాహుం [భర్తుః కణ్ఠే, అశిథిలం] దృఢమ్ [అవసజ్య] ఆసజ్య; జగామేతి భావినా సంబధ్యతే॥౧౬॥

ముహురితి।—పునః కిం కృత్వా?—[నితమ్బమణ్డలేన] కరణేన [నితాన్తమ్] అతిశయేన, [ప్రణదితాకాఞ్చి] ప్రకర్షేణ నదన్తీ కాఞ్చీ యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా। 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' (౮।౪।౧౪ పా॰) ఇతి ణత్వమ్। [ముహుః, అసుసమ]

ప్రాణేశమ్, [ఆఘ్నతీ] తాడయన్తీ। హన్తేరాఙ్పూర్వాత్ లటః శత్రాదేశే జీప్; సకర్మకత్వాత్ న 'ఆఙో యమహనః' (౧।౩।౨౮పా॰) ఇత్యాత్మనేపదమ్। [విషమితపృథుహారయష్టిః] విషమితా విషమీకృతా, పృథుహారయష్టిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా [ఇతరం] పూర్వశ్లోకోక్తబహిఃస్తనాదన్యం, దక్షిణమిత్యర్థః। [కుచం తదురఃస్థలే] తస్య భర్తు_రురఃస్థలే [తిర్యక్ నిపీడ్య]। పూర్వవత్ సమ్బన్ధః॥౧౭॥

గురుతరేతి।—[అథ గురుతరకలనూపురానునాదం] పునర్గురుతరః సాన్ద్రతరః కలో మధురశ్చ నూపురస్యానునాదో ధ్వనిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా,

---

లఘులలితపదం తదంసపీఠ-

ద్వయనిహితోభయపాణిపల్లవాన్యా।

సకఠినకుచచూచుకప్రణోదం

ప్రియమవలా సవిలాసమన్వియాయ॥౧౯॥

[సలిలనర్తి_తవామపాదపద్మా] సలలితం సలీలం, నర్తితం వ్యాపారితం, వామం సవ్యం, పాదపద్మం యయా సా, [ఇతరత్] దక్షిణం, [పదమ్, అనతిలోలం] భర్తృచరణస్ఖలనాదనతిచపలం యథా తథా, [ఆదధానా] నిక్షిపన్తీ సతీ, [మన్మథమన్థరం] మన్మథేన మన్థరమలసం, [జగామ]। ఏషా చ పార్శ్వగామినీ॥౧౮॥

అథాన్యాసామప్యేకైకేన గతివిశేషమాహ,లఘ్విత్యాది।—[అన్యా, అబలా] స్త్రీ, [తదంసపీఠద్వయనిహితోభయపాణిపల్లవా] తస్య ప్రియస్యాంసౌ పీఠే ఇవ తయోర్ద్వయే నిహితావుభౌ పాణిపల్లవౌ యయా సా సతీ। "ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్" (౫।౨।౪౪ పా॰) ఇతి పృథక్ భూాత్రకరణాదేవ సిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానేఽప్యుభయశబ్దప్రయోగః। యథాహ కైయటః,—"తత్ర—'ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్'

ఇతి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్య ప్రయోగో మాభూత్, ఉభయశబ్దస్యైవ యథా స్యాదిత్యుభయత్రేత్యాది భవతి" ఇతి। [లఘులలితపదం] లఘునీ ద్రుతే, లలితే చ పదే యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [సకఠినకుచచూచుకప్రణోదం] కఠినాభ్యాం కుచచూచుకాభ్యాం స్తనాగ్రాభ్యాం యః ప్రణోదో నిపీడనం, తేన సహ యథా తథా। 'చూచుకన్తు కుచాగ్రం స్యాత్' ఇత్యమరః। "తేన సహ" (౨।౨।౨౮ పా°) ఇత్యాదినా సమాసే, "వోపసర్జనస్య" (౬।౩।౮౨ పా°) ఇతి సహశబ్దస్య సభావః। ణోపదేశత్వాత్ ప్రణోద ఇతి ణత్వమ్। [సవిలాసం] చ [ప్రియమ్, అన్వియాయ] అనుజగామ। ఏషా పృష్ఠగామినీ॥౧౯॥

జఘనమలఘుపీవరోరు కృచ్ఛ్రా-

దురునివిరీసనితమ్బభారఖేది।

దయితతమశిరోధరావలమ్బి-

స్వభుజలతావిభవేన కాచిదూహే॥౨౦॥

అనువపురపరేణ బాహుమూల-

ప్రహితభుజాఽఽకలితస్తనేన నిన్యే।

నిహితదశనవాససా కపోలే

విషమవితీర్ణపదం బలాదివాన్యా॥౨౧॥

జఘనమితి। [కాచిత్] స్త్రీ, [అలఘుపీవరోరు] అలఘూ గురూ, పీవరౌ పీనీ చోరూ యస్య తత్, [ఉరునివిరీసనితమ్బభారఖేది] ఉరుర్మహాన్ నివిరీసో నిబిడః। "నిబిడం నివిరీసఞ్చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షతే' ఇతి వైజయన్తీ। 'నేర్విడజ్వీరీసచౌ' (౫।౨।౩౨ పా°) ఇతి నిశబ్దాద్వీరీసచ్ప్రత్యయః। స చ యో నితమ్బః స్త్రీకటిపశ్చాద్భాగః। 'పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః క్లీవే తు జఘనం పురః' ఇత్యమరః। స ఏవ భారస్తేన ఖిద్యత ఇతి తథోక్తమ్। ఆభీక్ష్ణ్యే ణినిః। [జఘనం] కటిపురోభాగం, [దయితతమశిరోధరావలమ్బి-స్వభుజలతావిభవేన]

దయితతమస్య శిరోధరాయాం గ్రీవాయామ్, అవలమ్బినోర్లమ్బమానయోః, స్వభుజలతయోర్విభవేన సామర్థ్యేన, [కృచ్ఛ్రాత్, ఊహే] ఉవాహ। వహేః స్వరితేత్త్వాత్ కర్త్రభిప్రాయ ఆత్మనేపదమ్। ఇయం చ పృష్ఠగామినీ ప్రియకణ్ఠావలమ్బా॥౨౦॥

అనువపురితి।—[అన్యా] స్త్రీ, వపుషః పశ్చాత్ [అనువపుః] స్త్రీపృష్ఠభాగః। "అవ్యయం విభక్తి" (౨।౧।౬ పా°) ఇత్యాదినా పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః। [బాహుమూలప్రాహితభుజాకలితస్తనేన] బాహుమూలయోః స్త్రీ

అనువనమసితభ్రువః సఖీభిః

సహ పదవీమపరః పురోగతాయాః।

ఉరసి సరసరాగపాదలేఖా-

ప్రతిమతయాఽనుయయావసంశయానః॥౨౨॥

మదనరసమహౌఘపూర్ణనాభీ-

హ్రదపరివాహితరోమరాజయస్తాః।

కక్షయోః, ప్రహితావధఃప్రసారితౌ, భుజౌ తాభ్యామ్ ఆకలితస్తనేన గృహీతస్తనేన, [కపోలే నిహితదశనవాససా*] న్యస్తాధరేణ, కిఞ్చిదావృతముఖ్యాః సత్యాః కపోలం చుమ్బతేత్యర్థః। [అపరేణ] కామినా ,[విషమవితీర్ణపదం] విషమం ప్రియాఙ్ఘ్రిసంఘర్షాత్ శ్లిష్టం, వితీర్ణపదం న్యస్తాఙ్ఘ్రి యథా తథా, [బలాదివ, నిన్యే] నీతా। ఆరోప్య నీయమానేవ గమయాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః। ఏషా పురోగామినీ॥౨౧॥

అనువనమితి।—[అపరః] కామీ, [అనువనం] వనం ప్రతి, [సఖీభిః సహ పురోగతాయాః, అసితభ్రువః] స్వకాన్తాయాః, [పదవీమ్, ఉరసి] వక్షసి, [సరససరాగపాదరేఖాప్రతిసతయా] సరస ఆర్ద్రః, రాగో లాక్షారఞ్జనం యస్య తస్య పాదస్య, యా రేఖా విన్యాసః, సా ప్రతిమా ఉపమానం యస్యాః సా తత్ప్రతిమా తస్య భావస్తత్తా తయా, తత్సదృశతయేత్యర్థః। [అసంశయానః] అసన్దిహానః। శీఙో లటః కర్తరి శానజాదేశః। [అనుయయౌ]। అత్ర పాదరేఖాప్రతిమతయేతి సాదృశ్యవస్తునా సురతకాలీనం పాదతాడనం వస్తు సరాగపదార్థమహిమ్నా ప్రతీయత ఇతి పదగతః స్వతఃసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః సంలక్ష్యక్రమధ్వనేర్భేదః॥౨౨॥

మదనేతి।—[మదనరసమహౌఘపూర్ణనాభీహ్రదపరివాహితరోమరాజయః] మద-

సరిత ఇవ సవిభ్రమప్రయాత-

ప్రణదితహంసకభూషణా విరేజుః॥౨౩॥

శ్రుతిపథమధురాణి సారసానా-

మనునది శుశ్రువిరే రుతాని తాభిః।

నస్య రసః శృఙ్గారః, అన్యత్ర,—రసో జలం, తస్య మహౌఘేన మహాపూరేణ, పూర్ణా నాభ్య ఏవ హ్రదాః,తేషాం పరివాహాః కృతాః పరివాహితా జలోచ్ఛ్వాసీకృతా, రోమరాజయో యాసాం తాః। 'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాః' ఇత్యమరః। సరిజ్జలాని హ్రదానాపూర్య్య పరిత ఉచ్ఛ్వసన్తీతి ప్రసిద్ధిః। [సవిభ్రమప్రయాతప్రణదితహంసకభూషణాః] సవిభ్రమైః సవిలాసైః, ప్రయాతైః ప్రకృష్టగమనైః, ప్రణదితాః శిఞ్జితా, యే హంసకాః పాదకటకాః। 'హంసకః పాదకటకః' ఇత్యమరః। అన్యత్ర,—హంసా ఏవ హంసకాః మరాలాస్త ఏవ భూషణాని యాసాం [తాః] స్త్రియః, [సరిత ఇవ విరేజుః]। మదనరసపూర్ణేత్యనేన నాభీనాం తదుద్బోధకత్వం వ్యజ్యతే। పరివాహితరోమరాజయ' ఇతి రోమరాజీనాం పరివాహత్వనిరూపణాత్ నాభ్య ఏవ హ్రదా ఇతి రూపకాశ్రయణమ్। తాః సరిత ఇవేతి శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా; శ్లేష ఏవేత్యన్యే॥౨౩॥

శ్రుతిపథేతి।—[అనునది] నదీనాం సమీపే। సమీపార్థేఽవ్యయీభావః। “అవ్యయీభావశ్చ” (౨।౪।౧౮ పా°) ఇతి నపుంసకత్వే హ్రస్వత్వమ్।

---

*అత్ర నాభ్యాం హ్రదత్వారోపే రోమరాజీనాం పరివాహత్వారోపః నిమిత్తం తథా రసశబ్దశ్చ శ్లిష్ట, తేన చ శ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనకేవలపరమ్పరితరూపకాలఙ్కారః,—'యత్ర కస్యచిదారోపః పరారోపణకారణమ్। తత్పరమ్పరితం శ్లిష్టాశ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనమ్॥' ఇతి దర్పణోక్తేః। తథా శ్లేషస్య సామ్యనిర్వాహకత్వాత్ తాః సరిత ఇవ ఇత్యుపమా చ; ఏవంవిధ స్థలే తు శ్లేషస్య అఙ్గత్వమ్ ఉపమాయాశ్చాద్భిత్వమితి నవ్యాః; యదుక్తం దర్పణే,—“సకలకలం పురమేతజ్జాతం సమ్ప్రతి సుధాంశువిమ్బమివ" ఇత్యాదౌ చ నోపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుశ్లేషః, పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వాపత్తేః" ఇత్యారభ్య "కిఞ్చాత్ర శ్లేషస్యైవ సామ్యనిర్వాహకతా, న తు సామ్యస్య శ్లేషనిర్వాహకతా, శ్లేషబన్ధతః ప్రథమం సామ్యస్యాసమ్భవాత్ ఇత్యుపమాయా ఏవాఙ్గిత్వేన వ్యపదేశో జ్యాయాన్” ఇతి।

విదధతి జనతామనఃశరవ్య-

వ్యధపటుమన్మథచాపనాదశఙ్కామ్॥౨౪॥

మధుమథనబధూరివాఽఽహ్వయన్తి

భ్రమరకులాని జగుర్యదుత్సుకాని।

తదభినయమివాఽఽవలిర్వనానా-

మతనుత నూతనపల్లవాఙ్గులీభిః॥౨౫॥

[తాభిః] స్త్రీభిః, [జనతామనఃశరవ్యవ్యధపటుమన్మథచాపనాదశఙ్కాం] జనానాం సమూహో జనతా। “గ్రామజన—” (౪।౨।౪౩ పాం) ఇత్యాదినా సామూహికస్తల్ప్రత్యయః। తస్యాః మనాంసి ఏవ శరవ్యం లక్ష్యమ్।* 'లక్షం లక్ష్యం శరవ్యఞ్చ' ఇత్యమరః। తస్య వ్యధః వేధః। “వ్యధజపోరనుపసర్గే” (౩।౩।౬౧ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। తత్ర పటుః సమర్థో యో మన్మథచాపనాదః స ఇతి శఙ్కా + భ్రమం, [విదధతి] విదధానాని। “వా నపుంసకస్య” (౭।౧।౭౯ పాం) ఇతి వైకల్పికో నుమ్ప్రతిషేధః। [శ్రుతిపథమధురాణి] శ్రావ్యాణీత్యర్థః। [సారసానాం రుతాని, శుశ్రువిరే] శ్రుతాని। సారసరుతశ్రవణాత్ మన్మథోద్దీపనమాసీదిత్యర్థః। అత్ర సారసరుతే మన్మథచాపనాదభ్రమాత్ భ్రాన్తిమదలంకారః,—'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహితాత్మని। ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్మతః॥' ఇతి లక్షణాత్॥౨౪॥

మధ్వితి।—[ఉత్సుకాని] ఉన్మనాంసి, [భ్రమరకులాని, మధుమథనబధూః] మధుమథనస్య హరేర్బధూః,[ఆహ్వయన్తి] ఆకారయన్తి, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ’ఇతిరాకారణాహ్వానమ్' ఇత్యమరః। ‘శపశ్యనోర్నిత్యమ్' (౭।౧।౮౧ పాం) ఇతి హ్వాయతేః శతుర్నుమాగమః। [జగుః] ఇతి [యత్] గాయతేర్లిట్। [వనానామావలిః, నూతనపల్లవాఙ్గులీభిః] నూతనపల్లవా

అసకలకలికాఽఽకులీకృతాలి-

స్ఖలనవికీర్ణవికాసికేశరాణామ్।

మరుదవనిరుహాం రజో బధూభ్యః

సముపహరన్ విచకార కోరకాణి॥౨౬॥

ఏవాఙ్గుల్య ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకమ్। అస్యైవ వనావలో నర్తకీత్వరూపగమకత్వాదితి। తాభిః [తదభినయం] తద్వ్యఞ్జకచేష్టామ్, [అతనుతేవ]। 'వ్యఞ్జకాభినయో సమో' ఇత్యమరః। 'అఙ్గైరాలమ్బయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్' ఇతి వచనాత్। గీతార్థస్యాహ్వానస్య

వ్యఞ్జనమఙ్గులిభిరకార్షీదివేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా। పూర్వోక్తరూపకానుప్రాణితా సాహ్వనోత్ప్రేక్షా సాపేక్షేతి సజాతీయసంకరోఽపీతి॥౨౫॥

అసకలేతి।—[మరుత్] వనానిలః, [అసకలకలికాకులీకృతాలిస్ఖలనవికీర్ణవికాసికేశరాణామ్] అసకలా అసమగ్రాః, అర్ద్ధవికచా ఇత్యర్థః,తాభిః కలికాభిః కోరకైః, ఆకులీకృతానాం సంక్షోభితానామలీనాం స్ఖలనేన విఘట్టనేన, వికీర్ణా విక్షిప్తాః, వికాశినః కేశరాః కిఞ్జల్కా యేషాం తేషామ్, [అవనిరుహామ్]। క్విప్। [రజః] పరాగం [వధూభ్యః, సముపహరన్] ప్రయచ్ఛన్। యథా కశ్చిత్ కామీతి భావః। ధనమర్జయన్వసతీతివత్ "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః" (3।౨।౧౨౬ పాం) ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః। [కోరకాణి] కుఙ్మలాని। 'కలికా కోరకః పుమాన్' ఇత్యమరకోషే పుంస్త్వాభిధానం ప్రాయికాభిప్రాయమ్। 'కోరకం కుడ్మలేఽపి స్యాత్కక్కోలకమృణాలయోః' ఇతి విశ్వప్రకాశాదౌ నపుంసకత్వస్యాభిధానాత్। [విచకార]। వికాశయామాసేత్యర్థః।* విపూర్వాత్ కిరతేః కరోతేర్వా లిట్। అత్ర కోరకవికాశకరణస్య సముపహరన్నితి హేత్వర్థేన వధూసంప్రదానకపరాగోపహరణార్థత్వావగమాత్ ఫలోత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా॥౨౬॥

ఉపవనపవనానుపాతదక్షై-

రలిభిరలాభి యదఙ్గనాజనస్య।

పరిమలవిషయస్తదున్నతానా-

మనుగమనే ఖలు సంపదోఽగ్రతఃస్థాః॥౨౭॥

రథచరణధరాఙ్గనాకరాబ్జ-

వ్యతికరసంపదుపాత్తసౌమనస్యాః।

ఉపవనేతి।—[ఉపవనపవనానుపాతదక్షైః] వనే ఇత్యుపవనమ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। తత్ర యః పవనస్తస్యానుపాతేనానుసారేణ* దక్షైర్విచక్షణైరలిభిర్యద్యతః [అలిభిః, యత్] యతః కారణాత్ [అఙ్గనాగణస్య] సమ్భ్రన్తీ, [పరిమలవిషయః] పరిమలో గన్ధవిశేషః। "విమర్ద్దోత్థే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే" ఇత్యమరః। స ఏవ విషయో భోగ్యార్థః। 'రూపం శబ్దో గన్ధరసస్పర్శాశ్చ విషయా అమీ' ఇత్యమరః। [అలాభి] లబ్ధః। లభేః కర్మణి లుఙ్ "విభాషా చిణ్ణములోః" (౭।౧।౬౯ పా౦) ఇతి వికల్పాన్నుమభావః ఇతి "అత ఉపధాయాః" (౭।౨।౧౧౬ పా౦) ఇతి వృద్ధిః। [తత్] తస్మాత్ [ఉన్నతానా౦] మహతామ్, [అనుగమనే] పశ్చాద్ధావనే, అనువృత్తౌ చ, [సంపదః, అగ్రతఃస్థాః] పురోవర్తిన్యః, [ఖలు]। 'సుపి స్థః' (౩।౨।४ పా౦) ఇతి కప్రత్యయః। అత్రానుగమనయోర్ద్వయోరభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషోత్థాపితాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోఽయమర్థాన్తరన్యాసః సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః॥౨౭॥

రథేతి।—[సుమనసః] పుష్పాణి, [రథచరణధరాఙ్గనాకరాబ్జవ్యతికరసంపదుపాత్తసౌమనస్యాః] రథచరణం చక్రం, తస్య ధరో ధారయితా హరిః। పచాద్యచ్। తస్యాఙ్గనాస్తాసాం కరాబ్జైః + వ్యతికరః సంపర్కః, స ఏవ సమ్పత్

జగతి సుమనసస్తదాది నూనం

దధతి పరిస్ఫుటమర్థతోఽభిధానమ్॥౨౮॥

అభిముఖపతితైర్గుణప్రకర్షా-

దవజితముద్ధతిముజ్జ్వలా౦ దధానైః।

తరుకిసలయజాలమగ్రహస్తైః

ప్రసభమనీయత భఙ్గమఙ్గనానామ్॥౨౯॥

తయా ఉపాత్తం లబ్ధం, సౌమనస్యం సుమనస్కత్వం, సన్తుష్టచిత్తత్వమిత్యర్థః, యాభిస్తాః సత్యః అత ఏవ సౌమనస్యలాభ ఆదిర్యస్మిన్ కర్మణి తత్, [తదాది]। తతః ప్రభృతీత్యర్థః, [జగతి। అర్థాతః] పూర్వోక్తావయవార్థాత్, [పరిస్ఫుటం] ప్రసిద్ధావయవార్థమ్, [అభిధానం] సుమనస ఇతి నామధేయం, [దధతి]; పూర్వం త్వశ్వకణర్యాదివద్రూఢమితి భావః। 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానఞ్చ నామధేయఞ్చ నామ చ' ఇత్యమరః। స్త్రియః పుష్పాణ్యవచేతుం ప్రవృత్తా ఇతి ఫలితోఽర్థః। [నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। అత్రోపాసౌమనస్యా ఇతి సౌమనస్యోపాదానస్య పదార్థస్య విశేషణగత్యా సుమనఃపదాన్వర్థతాహేతుకతోక్త్యా కావ్యలిఙ్గమ్; తదుత్థాపితా చేయం తదాదిత్వోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః, తేన చాఙ్గనాకరాణామతిశ్లాఘ్యత్వం వ్యజ్యతే॥౨౮॥

అభిముఖేతి।—[అభిముఖపతితైః] భఙ్గనార్థమభిముఖమాగతైః, [ఉజ్జ్వలామ్] ఉత్కృష్టామ్, [ఉద్ధతిమ్] ఉపరిప్రసారమౌద్ధత్యఞ్చ, [దధానైరఙ్గనానామ్]। అగ్రాణి చ తే హస్తాశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః। అత ఏవ 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్' (౫ అధిం ౨ అధ్యా° ౨°సూ°) ఇతి వామనః। తైః [అగ్రహస్తైః] కర్తృభిః। [గుణప్రకర్షాత్] హేతోః [అవజితమ్] అవధీరితం, [తరుకిసలయజాలం, ప్రసభం] బలాత్, [భఙ్గం] ఛేదం, పరాజయఞ్చ, [అనీయత] నీతమ్। "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్" ఇతి కిసలయజాలస్య ప్రాధాన్యాదభిధానమ్।

ముదితమధుభుజో భుజేన శాఖా-

శ్చలితవిశృఙ్ఖలశఙ్ఖకం ధువత్యాః।

తరురతిశయితాఽపరాఙ్గనాయాః

శిరసి ముదేవ ముమోచ పుష్పవర్షమ్॥౩౦॥

అనవరతరసేన రాగభాజా

కరజపరిక్షతిలబ్ధసంస్తవేన।

సపది తరుణపల్లవేన బధ్వా

విగతదయం ఖలు ఖణ్డితేన మమ్లే॥౩౧॥

అత్రాగ్రహస్తేషు విశేషణమహిమ్నా జిగీషుత్వస్య కిసలయజ్ాలే జేతవ్యత్వస్య చ ప్రతీతేః సమాసోక్తిరలంకారః ॥౨౯॥

ముదితేతి।—[ముదితమధుభుజః] ముదితా హృష్టా మధుభుజో మధుపా యాసు తాః, [శాఖాః, భుజేన] హస్తేన, [చలితవిశృఙ్ఖలశఙ్ఖకం] చలితాని విశృఙ్ఖలాని అప్రతిహతరవాణి శఙ్ఖకాని వలయాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [ధువత్యాః] కమ్పయన్త్యాః। 'ధూ విధూననే' ఇతి ధాతోస్తౌదాదికాచ్ఛతరి జీప్। "క్ఙితి చ" (౧।౧।౫పా॰) ఇతి గుణవృద్ధిప్రతిషేధాదువజాదేశః। [అతిశయితాఽపరాఙ్గనాయాః] అతిశయితా సౌన్దర్యేణాతిక్రాన్తా, అపరాఙ్గనా యయా సా తస్యాః [శిరసి తరుః, సుదేవ] తదభిసరణసంతోషేణేవేతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా। [పుష్పవర్షం] పుష్పవృష్టిం [ముమోచ] ॥౩౦॥

అనవరతేతి।—[అనవరతరసేన] అనవచ్ఛిన్నద్రవేణ, అన్యత్ర,—అనుబద్ధశృఙ్గారేణ, [రాగభాజా] రక్తేన, ప్రీతిభాజా చ; [కరజపరిక్షతిలబ్ధసంస్తవేన] కరజపరిక్షతిషు నఖక్షతేషు, లబ్ధసంస్తవేన ప్రాప్తపరిచయేన। 'సంస్తవః స్యాత్ పరిచయః' ఇత్యమరః। [బధ్వా, విగతదయం] నిర్దయం యథా

అహరత సుతరామతోఽస్య చేతః

స్ఫుటమభిభూషయతి స్త్రియస్త్రపైవ ॥౩౮॥

[షడ్భిః కులకమ్।)]

కిసలయశకలేష్వవాచనీయాః

పులకిని కేవలమఙ్గకే నిధేయాః।

నఖపదలిపయోఽపి దీపితార్థాః

ప్రణిదధిరే దయితైరనఙ్గలేఖాః॥౩౯॥

తయా] అధృష్టతయా, [వ్యవధిం] కిఞ్చిత్ వ్యవధానమ్। "ఉపసర్గే ఘోః కిః" (౩।౩।౯౨ పా॰) ఇతి కిప్రత్యయః। [ఇచ్ఛతీ] వాఞ్ఛన్తీ [ఇవ] తథా వ్యాకులా సతీత్యర్థః। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" (౭।౧।౮౦ పా॰) ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। [అస్మై] ప్రియాయ, [అస్థిత] ఆత్మానం ప్రకాశయన్తీ స్థితేత్యర్థః। తిష్ఠతేః కర్తరి లుఙ్। "ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ" (౧।౩।౨౩ పా॰) ఇత్యాత్మనేపదం 'స్థాధ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭ పా॰) ఇతి సిచః కిత్త్వమికారశ్చ ధాతోరన్తాదేశః కిత్త్వాన్న గుణః। ఇతి [యత్, అతః] హేతోః [అస్య] ప్రియస్య, [చేతః సుతరామహరత]। తథా హి, [త్రపైవ స్త్రియోఽభిభూషయతి, స్ఫుటం] ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। అతోఽస్యాఽపి త్రపాభూషితత్వాదతిమనోహరత్వం యుక్తమితి భావః। ఉత్ప్రేక్షాఽర్థాన్తరన్యాసౌ। కులకమ్। మధ్యమా చేయం నాయికా,—"లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయౌవనా" ఇతి లక్షణాత్॥౩౮॥

కిసలయేతి।—[కిసలయశకలేషు] వర్తమానా ఇతి శేషః। అవాచనీయాః ప్రసిద్ధలిపివైలక్షణ్యాద్వాచయితుమనర్హాః, కిన్తు [కేవలం పులకిని] దయితస్పృష్టత్వాత్ తత్స్పర్శాదేవ రోమాఞ్చవతి, [అఙ్గకే] వపుషి,

---

కృతకృతకరుషా సఖీమపాస్య

త్వమకుశలేతి కయాచిదాఽఽత్మనైవ।

అభిమతమభి సాభిలాషమావి-

ష్కృతభుజమూలమబన్ధి మూర్ధ్ని మాలా॥౪౦॥

అభిముఖముపయాతి మా స్మ కిఞ్చి-

త్త్వమభిదధాః పటలే మధువ్రతానామ్।

[నిధేయాః] విరహతాపశాన్త్యర్థమర్పణీయాః। కుతః?—[నఖపదలిపయః] నఖపదాని నఖాఙ్కా ఏవ లిపయోఽక్షరాణి యేషు తే, న తు ప్రసిద్ధాక్షరాః, అతోఽవాచనీయా ఇత్యర్థః। నైతావతానుతాపకారిత్వం చేత్యాహ,—[అపి] తథాఽపి [దీపితార్థాః] సంకేతితసన్నివేశవశాదేవ ద్యోతితాభిధేయా, [అనఙ్గలేఖాః] లిఖ్యన్త ఇతి లేఖాః। కర్మణి ఘఞ్ప్రత్యయః। అనఙ్గస్య లేఖాః తత్ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః। [దయితైః] దయితాభిః, దయితైశ్చ, "పుమాన్ స్త్రియా" (౧।౨।౬౭ పాం) ఇత్యేకశేషః। [ప్రణిదధిరే] ప్రణిహితాః, లిఖితా ఇత్యర్థః। దధాతేః కర్మణి లిట్। 'నేర్గదనద—' (౮।౪।౧౭ పాం) ఇత్యాదినా నకారస్య ణత్వమ్। లోకప్రసిద్ధలేఖ్యవైలక్షణ్యాద్వ్యతిరేకాలంకారః॥౩౯॥

కృతేతి।—[కృతకృతకరుషా] కృతకృత్రిమరోషయా, [కయాచిత్] నాయికయా, [త్వమ్ ,అకుశలా] మాల్యగ్రథనే కుశలా నాసి, [ఇతి సఖీమ్, అపాస్య] నిరస్య, [ఆత్మనైవ] స్వయమేవ, [అభిమతమ్ అభి] అప్రాయాభిముఖం, [సాభిలాషమావిష్కృతభుజమూలం] ప్రకాశితకక్షప్రదేశం యథా తథా [మూర్ధ్ని మాలా, అబన్ధి] బద్ధా। అయఞ్చ స్వాభిప్రాయవ్యఞ్జకచేష్టారూపశ్చాపలాఖ్యః సఞ్చారివిశేషః। నాయికా ప్రౌఢైవ,— "స్మరమన్ధీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సమ్పన్నా యౌవనా" ఇతి లక్షణాత్॥౪౦॥

అథ కాఞ్చిన్నాయికాం ప్రతి సఖీవచనం విశేషకేణాహ, అభిముఖమితి।—[మధువ్రతానాం] మధు మకరన్దం వ్రతయన్తి భుఞ్జత ఇతి మధువ్రతాః

మధుసురభిముఖాబ్జగన్ధలబ్ధే-

రధికమధిత్వదనేన మా నిపాతి॥౪॥

సరజసమకరన్దనిర్భరాసు

ప్రసవవిభూతిషు భూరుహాం విరక్తః।

ధ్రువమమృతపనామవాఞ్ఛయాఽసా-

వధరమముం మధుపస్తవాఽఽజిహీతే॥౪౨॥

మధుపాః। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। తేషాం [పటలే అభిముఖమ్, ఉపయాతి] ఆగతే సతి [త్వం, కిఞ్చిత్ మాస్మ అభిదధాః] న కిఞ్చిదాలప, మౌనం భజేత్యర్థః। "స్మోత్తరే లఙ్ చ" (౩।౩।౧౭౬ పాం) 'న మాఙయోగే' (౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యట్ప్రతిషేధః। మౌనస్య మధుకరబాధానివృత్తిరేవ ఫలమిత్యాహ,మధ్వితి।—[మధుసురభిముఖాజగన్ధలబ్ధేః] మధునా మద్యేన, సురభేర్ముఖాబ్జస్య యో గన్ధస్తస్య లబ్ధేర్లాభాత్। స్త్రియాం క్తిన్।[అనేన] మధువ్రతపటలేన [అధిత్వత్] త్వయి। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। "త్వమావేకవచనే" (౭।౨।౯౭ పాం) ఇత్యత్రైకవచన ఇత్యర్థనిర్దేశాదిహ విభక్త్యభావేఽప్యేకార్థవృత్తేర్యుష్మదో మపర్యన్తస్య త్వాదేశః; అత ఏవ విభక్త్యభావాచ్చ త్వాదేశోఽత్ర చిన్త్య ఇతి వల్లభవచనం చిన్త్యమ్। [అధికమ్] అత్యన్తం, సర్వత్రేత్యర్థః। [మా నిపాతి] మా నిపత్యతామ్। భావే లుఙి చిణ్వద్వృద్ధిః। అత్ర నిపాతాసంబన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరలఙ్కారః॥౪౧॥

సరజసేతి।— కిఞ్చ, మధు పిబతీతి [మధుపః] మధులిట్, మద్యపశ్చ। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (౩।౨।౩ పాం) భువి రోహన్తి జాయన్త ఇతి [భూరుహాం] వృక్షాణాం, భౌమానాంఞ్చ దేహినాం సమ్బన్ధినీషు,[సరజసమకరన్దనిర్భరాసు] సహ రజసా సరజసమ్। "అచతుర—"

ఇతి వదతి సఖీజనే నిమీల-

ద్విగుణితసాన్ద్రతరాక్షిపక్ష్మమాలా।

(౫।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సాకల్యార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాన్తనిపాతః। తేన సరజస్క ఇతి బహువ్రీహ్యర్థో లక్ష్యః ముఖ్యో వా, మహాకవిప్రయోగబాహుల్యాత్। అవ్యయీభావదర్శనన్తు ప్రాయికమిత్యుక్తం ప్రాక్। తథా చ సరజసం సరజసో వా యో మకరన్దస్తేన నిర్భరాసు పూర్ణాసు, న తు త్వదధరామృతేన నాప్యరజస్కేనేతి భావః; అన్యత్ర—రజః స్త్రీపుష్పమ్। 'స్యాద్రజః పుష్పమార్తవమ్' ఇత్యమరః। తత్సాహచర్యాత్ మకరన్దశబ్దేన శుక్రప్రతీతిః। తేన శుక్రశోణితసన్నిపాతప్రాయాస్విత్యర్థః। [ప్రసవవిభూతిషు] పుష్పసమృద్ధిషు, జన్మపరమ్పరాసు చ, [విరక్తః] నిస్పృహః సన్, [అమృతపనామవాఞ్ఛయా] అమృతం పిబతీతి అమృతప ఇతి నామ్నో వాఞ్ఛయా, [అసావముం, తవాధరమ్] ఓష్ఠం ప్రతి, [ఆజిహీతే] ఆగచ్ఛతి। [ధ్రువం] సత్యమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। అన్యత్ర తు,—అమృతపో దేవ ఇతి నామవాఞ్ఛయా దేవభూయాపేక్షయేత్యర్థః; అథ వా నిఃశ్రేయసప్రాప్తీచ్ఛయేత్యర్థః। 'శ్రేయో నిఃశ్రేయసామృతమ్' ఇత్యమరః। ధ్రువం శాశ్వతమ్ అధరం ధరాసమ్బన్ధరహితమ్ అముం పరలోకపథమ్। శుభమిహ చాముత్ర చాన్వేతి ఇత్యాదౌ లోకే వేదే చేదమదసోర్లోకద్వయే రూఢిప్రదర్శనాత్। ఆజిహీతే అన్విష్యతీత్యర్థః। 'ఓహాఙ్ గతౌ' ఇతి ధాతోర్లటి 'శ్లౌ' (౬।౧।౧౦ పాం) ఇతి ద్విర్భావః। "ఈ హల్యఘోః" (౬।౪।౧౧౩ పాం) ఇతీకారః। ఇహ నాయికావదనసౌరభహేతుకస్య మధుపానామాగమనస్యామృతపానమవాఞ్ఛాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాద్ గుణహేతూత్ప్రేక్షా; సా చ ధ్రువమితి వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్వాచ్యా సతీ మధుపస్యాధారోద్దేశస్యాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధాభిధానాదతిశయోక్త్యుత్థాపితేతి సఙ్కరః। పూర్వోక్తాప్రకృతార్థప్రతీతిస్తు మధుపాదిశబ్దానామభిధయా ప్రకృతార్థనియన్త్రితత్వాత్ శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిరేవ న శ్లేష ఇత్యలం విస్తరేణేతి॥౪౨॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం సఖ్యేవ జనస్తస్మిన్ [సఖీజనే వదతి] సతి, [నిమీలద్విగుణితసాన్ద్రతరాక్షిపక్ష్మమాలా] నిమీలన్త్యౌ భయా-

---

అపతదలిభయేన భర్తురఙ్కం

భవతి హి విక్లవతా గుణోఽఙ్గనానామ్॥ ౪౩॥

ముఖకమలకమున్నమయ్య యూనా

యదభినవోఢ్ఃవధూర్బలాదచుమ్బి।

తదపి న కిల బాలపల్లవాగ్ర-

గ్రహపరయా వివిదే విదగ్ధసఖ్యా॥౪౪॥

న్మకులీభవన్త్యౌ, అత ఏవ ద్వే ఆవృత్తీ యయోస్తే ద్విగుణే ద్విరావృత్తే। 'గుణాస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। తే కృతే ద్విగుణితే, అత ఏవ సాన్ద్రతరే, అక్షిపక్ష్మమాలే నేత్రలోమపఙ్క్తీ యస్యాః సా। కాచిదితి శేషః। అక్షిగ్రహణస్య పక్ష్మద్వయద్వైగుణ్యలక్ష్మీరక్ష్ణోరేవేతి ద్యోతనార్థత్వాన్న పౌనరుక్త్యమ్। [అలిభయేన భర్తుః, అఙ్కమ్] ఉత్సఙ్గమ్ [అపతత్] ప్రాప్తవతీ। అహో మహత్కష్టం యత్ కీటకాదపి భయమిత్యాశఙ్క్యాహ,—[అఙ్గనానాం] న తు పుంసామితి భావః। [విక్లవతా] భీరుతా, [గుణో భవతి హి] న తు దోష ఇతి భావః; అత ఏవ జనసమక్షం భర్తురఙ్కారోహణమపి న దోషః। పార్శ్వస్థాఽఽలమ్బనాదీనాం భయానుభావత్వాత్। అలఙ్కారోఽలఙ్కారోఽయమర్థాన్తరన్యాసః। విశేషకమ్॥౪౩॥

ముఖేతి।—[యూనా అభినవోఢవధూః] నవోఢ్ాఽఙ్గనాపి, [బలాత్] బలాత్కారాత్। ముఖం కమలమివేత్యుపమితసమాసః। తదల్పం [ముఖకమలకమ్]। అల్పార్థే కన్ ప్రత్యయః। [ఉన్నమయ్య] ఉద్యమ్య। 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' (౬।౪।౫౬ పాం) ఇత్యయాదేశః। [అచుమ్బి] చుమ్బితేతి [యత్,తత్] చుమ్బనం, [విదగ్ధసఖ్యా] చతురసఖ్యా, [బాలపల్లవాగ్రగ్రహపరయా] బాలపల్లవాగ్రాణాం గ్రహో గ్రహణమ్। "గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ" (౩।౩।౫౮ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। తత్పరయా తదాసక్తయా సత్యా, కఞ్చిద్వ్యాసఙ్గం కల్పయన్త్యేత్యర్థః; [న వివిదే అపి కిల] న ప్రకాశితమితి కిముత వక్తవ్యమిత్యపిశబ్దార్థః। కిలేత్యలీకే। వస్తుతో విదిత్వాఽప్యవిదిత్వేవ

వ్రతతివితతిభిస్తిరోహితాయాం

ప్రతియువతౌ వదనం ప్రియః ప్రియాయాః।
యదధయదధరావలోపనృత్య-
త్కరవలయస్వనితేన తద్వివవ్రే॥౪౫॥

విలసితమనుకుర్వతీ పురస్తా-
ద్ధరణిరుహాధిరుహో బధూర్లతాయాః।
రమణమృజుతయా పురః సఖీనా-
మకలితచాపలదోషమాలిలిఙ్గ॥౪౬॥

స్థితం వైదగ్ధ్యాత్, అన్యథా తయోర్విశ్రమ్భవిహారవిఘాతాదితి భావః। ముగ్ధేయం నాయికా,— "ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జాపిహితమన్మథా' ఇతి లక్షణాత్॥౪౪॥

ప్రతతీతి।—[ప్రతియువతౌ] ప్రతికూలా యువతిః ప్రతియువతిః సపత్నీ తస్యాం, [ప్రతతివితతిభిః] ప్రతతివితతయో, లతాజాలాని। 'వల్లీ తు ప్రతతిర్లతా' ఇత్యమరః। తాభిః [తిరోహితాయాం] సత్యాం [ప్రియః ప్రియాయా వదనమధయత్] అపిబదితి [యత్]। ధేటో భౌవాదికాల్లఙ్। [తద్] వనపానమ్ [అధరావలోపనృత్యత్కరవలయస్వనితేన] అధరావలోపేన అధరఖణ్డనేన, తజ్జనితవ్యథయేత్యర్థః। నృత్యతోశ్చలతోః కరయోర్వలయానాం కఙ్కణానాం, స్వనితేన ధ్వనినా, [వివవ్రే] వివృతమ్, తదేవ తస్యాస్తదనుమాపకమభూదిత్యర్థః। అత్రైకా హృష్టా, అపరా తీర్ష్యానిర్వేదవతీత్యనుసన్ధేయమ్॥౪౫॥

విలసితమితి।—[వధూః] కాచిత్ స్త్రీ, [పురస్తాద్] అగ్రే, [ధరణిరుహామధిరోహః] ధరణిరుహమధిరుహోతీతి ధరణిరుహాధిరుట్ వృక్షాధిరూఢా। రుహేః క్విప్। తస్యా [లతాయాః, విలసితం] చేష్టితమ్। భావే క్తః। [అనుకుర్వతీ] ఏవమిత్యాశ్లేషప్రకారమభినయన్తీ, [ఋజుతయా] అకుటిల-

సలలితమవలమ్బ్య పాణినాఽంసే
సహచరముచ్ఛ్రితగుచ్ఛవాఞ్ఛయాఽన్యా।
సకలకలభకుమ్భవిభ్రమాభ్యా-
మురసి రసాదవతస్తరే స్తనాభ్యామ్॥౪౭॥

మృదుచరణతలాగ్రదుఃస్థితత్వా-
దసహతరా కుచకుమ్భయోర్భరస్య।
ఉపరి నిరవలమ్బనం ప్రియస్య
న్యపతదథోచ్చతరోచ్చిచీషయాఽన్యా॥౪౮॥

బుద్ధితయా, [సఖీనాం పురః] అగ్రే, [అకలితచాపలదోషమ్] అకలితః అవిచారితః, చాపలమనుచితకరణమేవ దోషో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [రమణం] ప్రియమ్, [అలిలిఙ్గ]। ఏషా హర్షోత్సుక్యవతీ ప్రౌఢా చ॥౪౬॥

సలలితమితి।—[అన్యా] స్త్రీ, [ఉచ్ఛ్రితగుచ్ఛవాఞ్ఛయా] ఉన్నతస్తబకజిఘృక్షయా [సలలితం] సవిలాసం యథా తథా, [సహచరం] ప్రియం, [పాణినా] ఔచిత్యాద్వామేనేతి శేషః। [అంసే, అవలమ్బ్య] అవష్టభ్య, [సకలకలభకుమ్భవిభ్రమాభ్యాం] సకలయోః సమగ్రయోః కలభకుమ్భయోః కరికుమ్భయోర్విభ్రమ ఇవ విభ్రమః సౌన్దర్యం యయోస్తాభ్యాం, [స్తనాభ్యాం, రసాత్] రాగాత్, [ఉరసి, అవతస్తరే] ఆచ్ఛాదయామాస, సహచరమిత్యనుషఙ్గః। అభిముఖావస్థానాదితి భావః। స్తృణాతేః కర్తరి లిట్। 'ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః' (౭।౪।౧౦ పాం) 'శర్పూర్వాః స్వయః' (౭।౪।౬౧ పాం) ఇత్యభ్యాససకారలోపశ్చ। ఇయఞ్చ ప్రౌఢైవ॥౪౭॥

మృద్వితి ।—[అన్యా] స్త్రీ, ఉచ్చతరాణామ్ అత్యున్నతకుసుమానామ్ ఉచ్చేతుమ్ అవచేతుమిచ్ఛయా [ఉచ్చతరోచ్చిచీషయా]। చినోతేః సన్నన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్। "విభాషా చేః" (౭।౩।౫౮ పా౦) ఇతి కుత్వవికల్పః।

ఉపరిజతరుజాని యాచమానాం

కుశలతయా పరిరమ్భలోలుపోఽన్యః।

ప్రథితపృథుపయోధరాం గృహాణ

స్వయమితి ముగ్ధవధూముదాస దోర్భ్యామ్॥౪౯॥

ఇదమిదమితి భూరుహాం ప్రసూనై-

ర్ముహురతిలోభయతా పురఃపురోఽన్యా।

అనురహసమనాయి నాయకేన

త్వరయతి రన్తుమహో! జనం మనోభూః॥౫౦॥

[మృదుచరణతలాగ్రదుఃస్థితత్వాత్] మృదుచరణతలాగ్రేణ దుఃస్థితత్వాత్ దుఃఖేన స్థితత్వాత్, [కుచకుమ్భయోర్భరస్య]। "పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ" (౩।౩।౧౧౮ పా౦) ఇతి ఘప్రత్యయః। న సహతేఽత్యన్తమితి [అసహతరా]। సహేః పచాద్యజన్తాత్ నఞ్ సమాసాత్ తరప్ప్రత్యయః। భరమసహమానేత్యర్థః। కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ। [అథ] అస్మిన్నవసరే, [నిరవలమ్బనం] యథా తథా [ప్రియస్యోపరి న్యపతత్]। నిరవలమ్బనత్వాన్నిపపాతేత్యర్థః। ఏషా చ ప్రౌఢా। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౪౮॥

ఉపరిజేతి ।—[ఉపరిజతరుజాని] ఉపరిజాని ఉపరి జాతాని, తరోర్జాతాని తరుజాని కుసుమాని తాని, [యాచమానామ్] అవచిత్య దేహీతి ప్రార్థయమానాం, [ప్రథితపృథుపయోధరాం]

ప్రశస్తపీవరకుచాం, [ముగ్ధవధూమ్] అకుటిలధియం స్త్రియం, [పరిరమ్భలోలుపః] ఆశ్లేషలాలసః, [అన్యః, కుశలతయా] వఞ్చనాపటుతయా, [స్వయం గృహాణ] త్వమేవావచినుష్వేత్యర్థః, [ఇతి] గమ్యమానార్థత్వాదుక్తేతి న ప్రయుక్తం పౌనరుక్త్యాత్। [దోర్భ్యామ్, ఉదాస] ఉద్యచ్ఛతిస్మ। అయం చైకాయత్తత్వాదనుకూలనాయకః, నాయికా తు స్వాధీనపతికా ప్రౌఢా చ॥౪౯॥

ఇదమిదమితి।—[అన్యా] స్త్రీ, [ఇదమిదమితి] ఇదం గ్రాహ్యమిదం

విజనమితి బలాదముం గృహీత్వా

క్షణమథ వీక్ష్య విపక్షమన్తికేఽన్యా।

అభిపతితుమనా లఘుత్వభీతే-

రభవదముఞ్చతి వల్లభేఽతిగుర్వీ॥౫౧॥

గ్రాహ్యమిత్యుక్త్వేత్యర్థః। [భూరుహాం] వృక్షాణాం, [ప్రసూనైః] పుష్పైః, [పురః పురో ముహుః, అతిలోభయతా] ప్రలోభయతా, [నాయకేన] రహోఽను [అనురహసమ్] ఏకాన్తమ్। "అన్వవతప్తాత్" (౫।౪।౮౧ పాం) ఇత్యవ్యయీభావసమాసాన్తః। [అనాయి] నీతా। తథా హి [మనోభూః] కామః, [జనం రన్తుం త్వరయతి], దేశకాలానపేక్షయేతి భావః। అత ఏవాశ్చర్యమ్ [అహో] ఇతి। పూర్వవత్ నాయికానాయకవివేకః। అర్థాన్తరన్యాసః॥౫౦॥

విజనమితి।—[అన్యా] స్త్రీ [విజనమ్] ఏకాన్తమ్ [ఇతి] హేతోః, [అముం] వల్లభం, [క్షణం బలాత్, గృహీత్వా] ఆకృష్య [అథాన్తికే, విపక్షం] సపత్నీజనం, [వీక్ష్య, లఘుత్వభీతేః] తుచ్ఛత్వభయాద్; అభిపతితుం మనో యస్యాః సా [అభిపతితుమనాః]। "తుఙ్కామమనసోరపి" ఇతి మకారలోపః। అపసర్తుకామేత్యర్థః। [వల్లభే, అముఞ్చతి] అత్యజతి సతి। తస్య విపక్షానవేక్షణాదితి భావః। [అతిగుర్వీ] అతిగౌరవవతి, [అభవత్]।

స్వయంగ్రహలాఘవతిరోధానాత్ భర్తృవల్లభత్వప్రకాశనాచ్చేతి భావః। భాగ్యవతాం సర్వం శ్రేయసే భవతీతి రహస్యమ్। ఏషా త్వతిప్రగల్భైవ॥౫౧॥

అధిరజని జగామ ధామ తస్యాః

ప్రియతమయేతి రుషా స్రజాఽవనద్ధః।

పదమపి చలితుం యువా న సేహే

కిమివ న శక్తిహరం ససాధ్వసానామ్॥౫౨॥

న ఖలు వయమముష్య దానయోగ్యాః

పిబతి చ పాతి చ యాఽసకౌ రహస్త్వామ్ ।

అధీతి।—[అధిరజని] రజన్యామ్। [విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావచ్చః]। [తస్యాః] సపత్న్యా ఇత్యర్థః। బుద్ధిస్థత్వాన్నామగ్రహణాసహత్వాచ్చ తచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః। [ధామ] గృహం, [జగామేతి రుషా] హేతునా [ప్రియతమయా] కర్త్ర్యా, [స్రజా] కారణేన [అవనద్ధో యువా పదమపి]। "అత్యన్తసంయోగే చ" (౨।౨।౨౮ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [చలితుం న సేహే] న శశాక। తథా హి [ససాధ్వసానాం] భయత్రస్తానాం, [కిమివ] కిం వా। ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే, "ఇవేతీషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేషు" ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। శక్తిం హరతీతి [శక్తిహరమ్]। "హరతేరనుద్యమనేఽచ్" (౩।౨।౯ పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। [న] భవతీతి శేషః। 'అస్తిర్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి' వచనాత్। భవన్తీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా। సర్వస్యాపి భీరూణాం శక్తిహరత్వాదబలాకృతః స్రగ్బన్ధోఽపి యూనః శక్తిహర ఇతి యుక్తమ్ ఇతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః। ఖణ్డితేయం నాయికా,—'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి లక్షణాత్। నాయకస్తు దక్షిణః,—"భయసంబన్ధసహనాదిభిస్తుల్యో నైకత్ర దక్షిణః" ఇతి లక్షణార్థప్రతీతేరితి॥౫౨॥

అథ కాచిత్ ఖణ్డితా నిజకాన్తమాగస్కారిణం పల్లవదానేన ప్రసాదయన్తం చతుర్భిర్భర్త్సయితుమారభతే,నేత్యాది।—[వయమముష్య దానయోగ్యా

వ్రజ విటపమముం దదస్వ తస్యై

భవతు యతః సదృశోశ్చిరాయ యోగః॥౫౩॥

తవ కితవ ! కిమాహితైర్వృథా నః

క్షితిరుహపల్లవపుష్పకర్ణపూరైః।

నను జనవిదితైర్భవద్వ్యలీకై-

శ్చిరపరిపూరితమేవ కర్ణయుగ్మమ్॥౫౪॥

న] భవామః [ఖలు]। కింతు [యా] అసావేవ [అసకౌ] త్వత్ప్రియా। “అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః” (౫।౩।౭౧ పాం) ఇత్యకచ్। [రహః] రహసి। 'రహశ్చోపాంశు చాలిఙ్గే' ఇత్యమరః। [త్వాం, పిబతి] పానం కరోతి [చ]। 'పా పానే' భౌవాదికాత్కర్తరి లట్। “పాఘ్రా—” (౭।౧।౧౭౮ పాం) ఇత్యాదినా పిబాదేశః। [పాతి] రక్షతి, [చ]। అన్యతో వారయతి చేత్యర్థః। 'పా రక్షణే' అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్। [తస్యై అముం], విటాన్ పాతీతి [విటపం] పల్లవమ్। 'విటపః పల్లవే షిద్గే' ఇతి విశ్వః। [దదస్వ] ప్రయచ్ఛ। 'దద దానే' ఇతి భౌవాదికాల్లోట్। [వ్రజ] గచ్ఛ, [యతః] దానాత్, [చిరాయ] చిరకాలాత్। చిరార్థేఽవ్యయమ్। [సదృశోః] అనురూపయోర్యవయోః [యోగో భవతు] ఉభయోరపి విటపత్వాదితి భావః। సమాలఙ్కారోఽయమ్;—'సా సమాలఙ్కృతిర్యోగో వస్తునోరనురూపయోః' ఇతి లక్షణాత్॥౫౩॥

తవేతి।—[హే కితవ] ! ధూర్త ! [వృథా] వ్యర్థమేవ, [ఆహితైః] తత్కార్యస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదితి భావః। [తవ] సమ్బన్ధిభిః [క్షితిరుహపల్లవపుష్పకర్ణపూరైః] క్షితిరుహాణాం పల్లవాః పుష్పాణి చ తాన్యేవ కర్ణం పూరయన్తీతి కర్ణపూరాః కర్ణావతంసాః। కర్మణ్యణ్। తైః [నః] అస్మాకం, [కిమ్?]

తత్సాధ్యం న కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః। గమ్యమానసాధనక్రియాఽపేక్షయా కర్ణపూరాణాం కరణత్వాత్ తృతీయా। ఉక్తం చ న్యాసోద్ద్యోతే,—'న కేవలం

ముహురుపహసితామివాలినాదై-

ర్వితరసి నః కలికాం కిమర్థమేనామ్।

వసతిముపగతేన ధామ్ని తస్యాః

శఠ ! కలిరేష మహాంస్త్వయాద్య దత్తః॥౫౫॥

ఇతి గదితవతీ రుషా జఘాన

స్ఫురితమనోరమపక్ష్మకేశరేణ।

శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అపి తు గమ్యమానాపి' ఇతి। కిన్తు [నను] అఙ్గ, [జనవిదితైః] జనేష్వతిప్రసిద్ధైః। జనేషు విదితైరితి సప్తమీసమాసః। "క్తస్య చ వర్తమానే" (౨।౩।౬౭ పాం) ఇతి కృద్యోగే షష్ఠీప్రతిప్రసవత్వేఽపి "క్తేన చ పూజాయామ్" (౨।౨।౧౨ పాం) ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్। జనానామాధారత్వవివక్షాయాం తదప్రాప్తేః। [భవద్వ్యలీకైః] తవాప్రియవచనైః, [కర్ణయుగ్మం చిరపరిపూరితమ్ ఏవ] నిత్యం పూర్ణమేవ; అతః పరిపూరితస్య పూరణాయోగాదలమేవైభిరిత్యర్థః। అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వేనోపనిబన్ధాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౫౪॥

ముహురితి।—[అలినాదైర్ముహుః, ఉపహసితాం] ప్రతారణార్థేఽతిప్రహస్యమానామ్, [ఇవ] స్థితామ్, [ఏనాం, కలికాం] కోరకమ్, అల్పం కలిం, కలహఞ్చ। 'కలహే చ యుగే కలిః' ఇతి వైజయన్తీ। స్త్రీప్రత్యయస్త్వవివక్షితః శ్లేషే। [నః] అస్మాకం, [కిమర్థం వితరసి?] హే [శఠ !] గూఢవిప్రియకారిన్ !, [తస్యాః] త్వత్ప్రియాయాః, [ధామ్ని] భవనే, [వసతిం] స్థితిమ్, [ఉపగతేన త్వయా అద్య, ఏష] వర్తమానః, [మహాన్ కలిః] కలహః, [దత్తః] స్వదత్త ఏవ; మహతి కలౌ స్థితే

కిం కల్యన్తరేణేత్యర్థః। అత్రాపి పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్; తచ్చ కలికామితి శ్లేషోత్థాపితయా కోరకకలహయోర్భేదేఽపి అభేదరూపాతిశయోక్త్యానుప్రాణితమితి సఙ్కరః॥౫౫॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం, గదితవతి ఉక్తవతీ, [అన్యా] స్త్రీ,

శ్రవణనియమితేన కాన్తమన్యా-

సమమసితామ్బురుహేణ చక్షుషా చ॥౫౬॥

వినయతి సుదృశో దృశః పరాగం

ప్రణయిని కౌసుమమాఽఽననానిలేన।

తదహితయువతేరభీక్ష్ణమక్ష్ణోర్ద్వయ-

మపి రోషరజోభిరాపుపూరే॥౫౭॥

[రుషా కాన్తం, స్ఫురితమనోరమపక్ష్మకేసరేణ] స్ఫురితాన్యుజ్జ్వలాని, మనోరమాణి చ పక్ష్మాణీవ కేసరాణి; అన్యత్ర,—కేశరాణీవ పక్ష్మాణి యస్య తేన, [శ్రవణనియమితేన] శ్రోత్రే ధృతేన, నిరుద్ధేన చ, [అసితామ్బురుహేణ] నీలోత్పలేన, [చక్షుషా చ, సమం] యుగపత్, [జఘాన] తాడ఼యామాస। ఏషా ఖణ్డితా। నాయకస్తు ధృష్టః,—"వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టః" ఇతి లక్షణాత్। అత్ర స్ఫురితేత్యాదితుల్యధర్మగమ్యోపమానయోరసితామ్బురుహచక్షుషోరుభయోరపి తాడ఼నసాధనతయోపాత్తత్వేన ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతాస్పదా తుల్యయోగితా। లక్షణన్తూక్తమ్। కలాపకమ్॥౫౬॥

వినయతీతి ।—[ప్రణయిని] ప్రియే, [సుదృశః] ప్రియాయాః, [దృశః] లోచనాత్, ఏకస్మాదేవేతి భావః। కుసుమేషు భవః [కౌసుమం, పరాగం] రజఃకణమ్। తచ్చైకమేవేతి భావః। [ఆననానిలేన] నిజముఖఫూత్కారేణ, [వినయతి] అపనయతి సతి, [తదహితయువతేః] తత్సపత్న్యాః, [అక్ష్ణోర్ద్వయమపి] న త్వేకమేవేతి భావః। [రోషరజోభిః] రోషా ఏవ రజాంసి తైః, [అభీక్ష్ణమ్, ఆపుపూరే]। నైకేన రజఃకణేన కిఞ్చిత్ స్పృష్టమాత్రమితి

స్ఫుటమిదమభిచారమన్త్ర ఏవ

ప్రతియువతేరభిధానమఙ్గనానామ్।

వరతనురమునోపహూయ పత్యా

మృదుకుసుమేన యదాహతాఽప్యమూర్చ్ఛత్॥౫౮॥

సమదనమవతంసితేఽధికర్ణం

ప్రణయవతా కుసుమే సుమధ్యమాయాః।

వ్రజదపి లఘుతాం బభూవ భారః

సపది హిరణ్మయమణ్డనం సపత్న్యాః॥౫౯॥

భావః। పూరయతేః కర్మణి లిట్। పూర్ణమిత్యర్థః। అత్ర రజోవినయస్య అన్యత్ర రజఃపూరణకారణత్వాయోగాదకారణత్వమేవ పూరణమితి విభావనాఽలఙ్కారో రూపకానుప్రాణిత ఇతి సఙ్కరః॥౫౭॥

స్ఫుటమితి ।—[ఇదం, ప్రతియువతేః] సపత్న్యాః, [అభిధానం] నామధేయం, [అఙ్గనానామ్]। అభిచారః పరమారణకర్మ; యథా శ్యేనేనాభిచరన్ యజేతేతి, తస్య మన్త్రః [అభిచారమన్త్రః] స [ఏవ స్ఫుటమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [యత్] యస్మాత్, [వరతనుః] స్త్రీ, [పత్యా] భర్త్రా, [అమునా]

సపత్నీనామధేయేన, [ఉపద్వ్యయ మృదుకుసుమేన]। మృదుగ్రహణమచిరావచితత్వం ద్యోతయన్ దేవతా అభిచారమన్త్రాణామనాదిసంస్కారభావం ద్యోతయతి। తేన [అప్యాహతా అమూర్చ్ఛత్] యదుచ్చారణపూర్వకం కుసుమతాడనమపి మారకం, సోఽభిచారమన్త్ర ఏవ సత్యమ్, అన్యథా కేవలకుసుమేఽపి తత్ప్రసఙ్గాదిత్యర్థః॥౫౮॥

సమదనమితి।—[ప్రణయవతా] ప్రియేణ, [సుమధ్యమాయాః] ప్రియాయాః, [అధికర్ణం] కర్ణే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [కుసుమే సమదనం]

అవజితమధునా తవాహమక్ష్ణో

రుచిరతయేత్యవనమ్య లజ్జయేవ।

శ్రవణకువలయం విలాసవత్యా

భ్రమరరుతైరుపకర్ణమాచచక్షే॥౬౦॥

అవచితకుసుమా విహాయ వల్లీ-

ర్యువతిషు కోమలమాల్యమాలినీషు।

యథా తథా [అవతంసితే] అవతంసీకృతే సతి, [సపది, లఘుతాం] హీనతామగురుత్వఞ్చ, [వ్రజదపి], సమాన ఏకః పతిర్యస్యాస్తస్యాః [సపత్న్యాః]। "నిత్యం సపత్న్యాదిషు" (౪।౧।౩౫ పాం) ఇతి జీష్ నకారశ్చ। తస్మాదేవ నిర్దేశాత్ సమానశబ్దస్య సభావనిపాతః। [హిరణ్యమణ్డనం] హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయమ్। "దాణ్డినాయన—" (౬।౪।౧౭౪ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతః। తన్మణ్డనం [భారో బభూవ] యత్కిఞ్చిదపి ప్రేమ్ణా కాన్తేన స్వహస్తదత్తం శ్లాఘ్యం మణ్డనం భవతి, అన్యన్మహార్ఘమపి హీనం భారశ్చ, న తు మణ్డనమిత్యర్థః। లఘుగురుత్వగుణవిరోధస్య హీనార్థత్వేన పరిహారాద్విరోధాభాసభేదః॥౫౯॥

అవజితమితి ।—[విలాసవత్యాః] స్త్రియః, [శ్రవణకువలయం] శ్రవణోత్పలం కర్తృ ।
[అహమధునా తవాక్ష్ణోః, రుచిరతయా] రుచిరస్య భావః రుచిరతా । భావే తల్ । తయా సౌన్దర్యేణ
[అవజితమ్ ఇతి] వక్తవ్యానువాదః । అత ఏవ [లజ్జయా అవనమ్య భ్రమరరుతైః ।]*
తన్మిషేణేత్యర్థః । [ఉపకర్ణం] కర్ణే । విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః । [ఆచచక్ష ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥౬౦॥

అవచితేతి ।—[అలీనాం కులాని, అవచితకుసుమా] అవచితాని యువతిభిరుపాత్తాని
కుసుమాని యాసాం తాః, రిక్తా ఇత్యర్థః । వల్లీః] పుష్పలతాః, [విహాయ], కోమలాని మాల్యాని
మలన్తే ధారయన్తీతి తాసు

పదముపదధిరే కులాన్యలీనాం

న పరిచయో మలినాత్మనాం ప్రధానమ్ ॥౬౧॥

శ్లథశిరసిజపాశపాతభారా-

దివ నితరాం నతిమద్భిరంసభాగైః ।

ముకులితనయనైర్ముఖారవిన్దై-

ర్ఘనమహతామివ పక్ష్మణాం భరేణ ॥౬౨॥

[కోమలమాల్యమాలినీషు] । 'మల మల్ల ధారణే' ఇతి ధాతోర్ణినిః । "ఋన్నేభ్యో ఙీప్" (౪।౧।౫
పాం) ఇతి ఙీప్ । [యువతిషు పదమ్, ఉపదధిరే] నిదధుః । తథా హి [మలినాత్మనాం]
కృష్ణదేహానాం, దుష్టచిత్తానాఞ్చ, [పరిచయః] చిరకాలసాహచర్యం, [న ప్రధానం] న
ప్రయోజకం, కింతు భుక్తిరేవేతి భావః । అతః పరిచితలతాత్యాగో నాశ్చర్యమిత్యర్థః । అత్ర
మలినాత్మనామితి కృష్ణాఙ్గత్వస్య దుష్టచిత్తత్వేన
సహాభేదాధ్యవసాయేనార్థాన్తరన్యాసస్యోత్థాపనాత్
శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోఽయమితి సఙ్కరః ॥౬౧॥

అథోత్తరసర్గే జలక్రీడావర్ణనాయ తదుపోద్ఘాతత్వేనాఽఽసాం వనవిహారోద్భవం శ్రమాతిరేకం సప్తభిః కులకేన దర్శయతి,శ్లథేత్యాది।—[శ్లథశిరసిజపాశపాతభారాదివ] శిరసి జాతాః శిరోరుహాః। "సప్తమ్యాం జనేర్డః" (౩।౨।౯౭ పాం) ఇతి డః। "హలదన్తాత్—"(౬।౩।౯ పాం) ఇత్యాదినా సప్తమ్యా అలుక్। తేషాం పాశః కలాపః, శ్లథస్య తస్య యః పాతః తస్య భారాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా। "న పాదాదౌ ఖల్వాదయః" (౫ అధి॰ ౧ అధ్యా॰ ౫ సూ॰) ఇతి వామనీయనిషేధేఽపి ఇవశబ్దస్య పాదాదౌ ప్రయోగః

అధికమరుణిమానముద్వహద్భి-

ర్వికసదశీతమరీచిరశ్మిజాలైః।

పరిచితపరిచుమ్బనాభియోగా-

దపగతకుఙ్కుమరేణుభిః కపోలైః॥౬౩॥

అవసితలలితక్రియేణ బాహ్వో-

ర్లలితతరేణ తనీయసా యుగేన।

కవేరౌద్ధత్యాత్।[1] [నితరామ్] అతిశయేన। అవ్యయాదాముప్రత్యయః। [నతిమద్భిరంసభాగైః] ఉపలక్షితాభిర్నితమ్బినీభిరితి భావినా సంబన్ధః। ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్। నతాంసత్వముత్తమస్త్రీలక్షణాత్। పునః [ఘనమహతాం] సాన్ద్రదీర్ఘాణాం, [పక్ష్మణాం భరేణేవ] ఇతి పూర్వవద్ధేతూత్ప్రేక్షా। [ముకులితనయనైర్ముఖారవిన్దైః]। అత్రోత్ప్రేక్షయోః సంసృష్టిః॥౬౨॥

అధికమితి।—పునః, [పరిచితపరిచుమ్బనాభియోగాత్] పరిచితానాం ప్రణయినాం పరిచుమ్బనైరభియోగాన్మర్దనాత్, [అపగతకుఙ్కుమరేణుభిః] అత ఏవ [వికసదశీతమరీచిరశ్మిజాలైః] వికసన్తి వైమల్యాత్ ప్రతిఫలన్తి అశీతమరీచేరుష్ణాంశో రశ్మిజాలాని యేషు తైః। అసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్త్యాతిశయోక్తిః। అత ఏవ [అధికమరుణిమానముద్వహద్భిః]। కుఙ్కుమాపాయేఽప్యాతపలఙ్ఘనాదతిలోహితైరిత్యర్థః। [కపోలైః] గణ్డస్థలైః॥౬౩॥

1.నిరర్థకానామేవ ఖల్వాదిశబ్దానాం నిషేధాదత్ర ఉత్ప్రేక్షాఽర్థకస్య ఇవశబ్దస్య ప్రయోగో న దుష్యతి ఇతి కేచిత్। వస్తుతస్తు తత్ర సూత్రే నిరర్థకానామేవ నిషేధ ఇత్యత్ర ప్రమాణ్యాభోాబాత సుష్ఠుక్తం మల్లినాథేన; తథా హి తత్సూత్రే వృత్తౌ యదుక్తం,—"పాదాదౌ ఖల్వాదయః శబ్దా న ప్రయోజ్యాః। చాదిశబ్దః ప్రకారార్థః। యేషామాదౌ ప్రయోగో న శ్లిష్యతి తే గృహ్యన్తే। తే పునర్వతహన్తప్రభృతయః" ఇతి।

సరసకిసలయానురఞ్జితైర్వా

కరకమలైః పునరుక్తరక్తభాభిః॥౬౪॥

సరసరసమురఃస్థలేన పత్యు-

వినిమయసఙ్క్రమితాఙ్గరాగరాగైః।

భృశమతిశయఖేదసమ్పదేవ

స్తనయుగలైరితరేతరం నిషణ్ణైః॥౬౫॥

అవసితేతి ।—పునః, [అవసితలలిక్రియేణ] అవసితాః శ్రమేణ పరిసమాప్తాః,, లలితాః క్రియాః సుకుమారచేష్టా అపి యస్య తేన, [లలితతరేణ] మృదుతరేణ, [తనీయసా] తనుతరేణ, [బాహ్వోర్యుగేన], పునః [సరసకిసలయానురఞ్జితైర్వా] సరసైరార్ద్రైః కిసలయైరనురఞ్జితైర్వా అనురఞ్జనం ప్రాపితైరివ; పునరుక్తా ద్విగుణా రక్తా భాసో యేషాం తైః [పునరుక్తరక్తభాభిః]। "హలి సర్వేషామ్" (౮।౩।౨౨ పాం) ఇతి యకారలోపః। [కరకమలైః] పాణిపఙ్కజైః। అత్రేతరజనకరాపేక్షయా పునరుక్తరక్తత్వం స్వాభావికమేవ। తత్ర కిసలయరఞ్జనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే। ఇవార్థే వాశబ్దః తదుత్ప్రేక్షాయాం ప్రయుక్తః॥౬౪॥

స్మరేతి ।—పునః [స్మరసరసం] స్మరేణ సరసం సానురాగం యథా తథా, [పత్యురురఃస్థలేన] కర్త్రా।[వినిమయసఙ్క్రమితాఙ్గరాగరాగైః] వినిమయేన వ్యతిహారేణ, సంక్రమితోఽఙ్గరాగోఽనులేపనం, తేన రాగో రఞ్జనం యేషు తైః, [అతిశయఖేదసమ్పదా] అతిశయోఽతిశయితో యః ఖేదస్తస్య సమ్పదా మహిమ్నా [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [భృశమ్, ఇతరేతరం నిషణ్ణైః] పరస్పరం సంశ్రితైః, [స్తనయుగలైః]॥౬౫॥

అతనుకుచభరాఽఽనతేన భూయః

శ్రమజనితాఽఽనతినా శరీరకేణ।

అనుచితగతిసాదనిఃసహత్వం

కలభకరోరుభిరూరుభిర్దధానః॥౬౬॥

అపగతనవయావకైశ్చిరాయ

క్షితిగమనేన పునర్వితీర్ణరాగైః।

కథమపి చరణోత్పలైశ్చలద్భి-

ర్భృశవినివేశవశాత్పరస్పరస్య॥౬౭॥

అతన్వితి।—పునః, [అతనుకుచభరాఽఽనతేన] అతనునా మహతా, కుచభరేణ ఆనతేన నమ్రేణ, ప్రాగేవేతి భావః। [భూయః] పునశ్చ, [శ్రమజనితాఽఽనతినా] శ్రమజనితా ఆనతిర్యస్య తేన, [శరీరకేణ] సుకుమారశరీరేణ; కిఞ్చ, [అనుచితగతిసాదనిఃసహత్వం] అనుచితా అనభ్యస్తా। 'అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యమ్' ఇతి యాదవః। తయా గత్యా పాదచారేణ, యః సాదః కార్శ్యం, తేన యన్నిఃసహత్వమ్ అక్షమత్వం, తద్ [దధానైః] గన్తుమక్షమైరిత్యర్థః। న సహన్త ఇతి నిఃసహాః। పచాద్యజన్తేనోపసర్గస్య సమాసే త్వప్రత్యయః। [కలభకరోరుభిః] కలభకరాః కరిహస్తా ఇవ ఉరవో మహాన్తస్తైః, [ఊరుభిః] సక్థిభిః। 'సక్థి క్లీవే పుమానూరుః' ఇత్యమరః॥౬౬॥

అపగతేతి।—పునః, [చిరాయ చిరం [క్షితిగమనేనా, అపగతోనవయావకైః] అపగతో నవయావకో నవలాక్షారాగో యేషాం తైః, [పునః] తేనైవ, [వితీర్ణరాగైః] సౌకుమార్యాదుత్పాదితరాగైః [పరస్పరస్య, భృశవినివేశవశాత్] స్థిరన్యాసబలాత్, ఏకం స్థిరం నివేశ్య తదవష్టమ్భేన, ఇతరచాలనక్రమేణేత్యర్థః। [కథమపి] మహతా ప్రయత్నేన। 'కథమాది తథాఽప్యన్తం యత్నగౌరవభేదయోః' ఇత్యుత్పలః। [చలద్భిశ్చరణోత్పలైః]॥౬౭॥

ముహురితి వనవిభ్రమాఽఽభిషఙ్గా-

దతమి తదా నితరాం నితమ్బినీభిః।

మృదుతరతనవోఽలసాః ప్రకృత్యా

చిరమపి తాః కిముత ప్రయాసభాజః॥౬౮॥

ప్రథమమలఘుమౌక్తికాభమాసీత్

శ్రమజలముజ్జ్వలగణ్డమణ్డలేషు।

కఠినకుచతటాగ్రపాతి * పశ్చా-

దథ శతశర్కరతాం జగామ తాసామ్॥౬౯॥

ముహురితి।—[నితమ్బినీభిః] ఉక్తధర్మోపలక్షితాభిః స్త్రీభిః, [ముహుః, ఇతి] ఏవం, [వనవిభ్రమాఽఽభిషఙ్గాత్] వనభ్రమణాఽఽసఙ్గాత్, [తదా నితరామ్, అతమి] తాన్తమ్। తమేర్ణ్యన్తాద్భావే లుఙ్। "నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః" (౭।౩।౩౪ పాం) ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః। యుక్తశ్చైతదిత్యాహ।—[మృదుతరతనవః] అతికోమలాఙ్గ్యః, [తాః] స్త్రియః, [ప్రకృత్యా, అలసా] జడాః, అథ [చిరమపి ప్రయాసభాజః] చేత్ [కిముత] సుతరామలసాః స్యురిత్యర్థః। అత్రాప్రకృతనైసర్గికాలస్యస్య కథనేనాఽఽగన్తుకస్య కైముత్యన్యాయతః సిద్ధత్వవర్ణనాదర్థాపత్తిరలఙ్కారః,—'ఏకస్య వస్తునో భావాద్ యత్ర వస్త్వన్యదాపతేత్। కైముత్యన్యాయతః సా స్యాదర్థాపత్తిరలఙ్క్రియా॥' ఇతి లక్షణాత్। శ్రమశ్చాత్ర సంచారీ వాచ్యః,—'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేః స్వేదోఽస్మిన్మర్దనాదయః' ఇతి లక్షణాత్॥౬౮॥

అథ శ్రమానుభావం స్వేదం వర్ణయతి ప్రథమమితి।—[అథ తాసాం] స్త్రీణాం, [శ్రమజలం ప్రథమమ్, ఉజ్జ్వలగణ్డమణ్డలేషు,] ఉజ్జ్వలగణ్డస్థలేషు, [అలఘుమౌక్తికాభం] స్థూలముక్తాఫలసదృశమ్, [ఆసీత్]। [పశ్చాత్

విపులకమపి యౌవనోద్ధతానాం
ఘనపులకోదయకోమలం చకాశే।
పరిమలితమపి ప్రియైః ప్రకామం
కుచయుగముజ్జ్వలమేవ కామినీనామ్॥౭౦॥

అవిరతకుసుమావచాయఖేదా-
న్నిహితభుజాలతయైకయోపకణ్ఠమ్।
విపులతరనిరన్తరావలగ్న-
స్తనపిహితప్రియవక్షసా లలమ్బే॥౭౧॥

కఠినతరకుచాగ్రపాతి] సత్, అథ పతనానన్తరం శతం శర్కరాః శతశర్కరమ్। 'సమాహారే ద్విగురేకవచనం వా టాబన్తే' ఇతి నపుంసకత్వమ్। తస్య భావః తత్తా తాం [శతశర్కరతాం] శతశకలత్వం, [జగామ]। అత్రైకస్య శ్రమజలస్య క్రమేణానేకాశ్రయసమ్బన్ధనిబన్ధనాత్ పర్యాయాలఙ్కారభేదః,—'క్రమేణైకమనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే యది। ఏకస్మిన్నథ వాఽనేకం పర్య్యాయాలఙ్కృతిర్మతా॥' ఇతి లక్షణాత్; స చ మౌక్తికాభమిత్యుపమయా సంసృజ్యతే॥౯॥

శ్రమేఽపి కుచమణ్డలమవికృతశోభమిత్యాహ, విపులకమితి।—[యౌవనోద్ధతానాం కామినీనాం కుచయుగం, విపులకమపి] పులకరహితమపి [ఘనపులకోదయకోమలం] ఘనపులకోదయేన సాన్ద్రరోమోద్గమేన, కోమలం సదితి విరోధః। విపులం విస్తృతం తదేవ విపులకమిత్యవిరోధః। [ప్రియైః ప్రకామం,పరిమలితమపి] పరితో మలమస్యేతి పరిమలం తత్కృతం పరిమలితం మలినీకృతం తథాఽపి, [ఉజ్జ్వలం] విమలమ్ [ఏవ చకాశే] ఇతి విరోధః। పరిమలవత్ కృతం పరిమలితమిత్యవిరోధః। మత్వన్తాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణిచి కర్మణి క్తః। ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్। అపిర్విరోధే। విరోధాభాసాలఙ్కారయోః సంసృష్టిః॥౨౦॥

అథైకస్యాః ప్రియకణ్ఠావలమ్బనే శ్రమానుభావమేకేనాహ,అవిరతేతి।—

అభిమతమభితః కృతాఙ్గభఙ్గా
కుచయుగమున్నతివిత్తమున్నమయ్య।
తనురభిలషితం క్లమచ్ఛలేన
వ్యవృణుత వేల్లితబాహువల్లరీకా॥౨౨॥

[అవిరతకుసుమావచాయఖేదాత్] అవిరతో యః కుసుమానామవచాయో హస్తేన లవనమ్। "హస్తాదానే చేరస్తేయే" (౩।౩।౪౦ పా०) ఇతి ఘఞ్। తేన యః ఖేదస్తస్మాత్, భర్తుః [ఉపకణ్ఠం] కణ్ఠే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః।[నిహితభుజాలతయా] నిహితే భుజాలతే యయా తయా। 'దోః ప్రకోష్ఠౌ భుజో బాహుర్భుజా చ స్మర్యతే బుధైః' ఇతి వైజయన్తీ। * [విపులతరనిరన్తరావలగ్నస్తనపిహితప్రియవక్షసా] విపులతరౌ నిరన్తరమవలగ్నౌ సంశ్లిష్టౌ చ యౌ స్తనౌ తాభ్యాం పిహితం ఛాదితం ప్రియస్య వక్షో యయా తయా [ఏకయా] స్త్రియా, [లలమ్బే] లమ్బితమ్। భావే లిట్॥౨౧॥

అథాపరస్యా అఙ్గభఙ్గాఖ్యమపరమనుభావమాహ, అభిమతమితి।—[తనుః] కాచిత్ తన్వీ। "వోతో గుణవచనాత్" (౪।౧।౪౪ పా०) ఇతి వికల్పాదనీకారః। [అభిమతమభితః] ప్రియమభీత్యర్థః। [ఉన్నతివిత్తమ్] ఔన్నత్యేన ప్రతీతమ్। విదేర్భావార్థాత్ "విత్తో భోగప్రత్యయయోః" (౮।౨।౫౮ పా०) ఇతి ప్రత్యయార్థే నిష్ఠానత్వాభావనిపాతః। [కుచయుగమ్, ఉన్నమయ్య] ఉత్తుఙ్గీకృత్య, [కృతాఙ్గభఙ్గా] కృతోఽఙ్గభఙ్గో గాత్రవిజృమ్భణం యయా సా, తథా [వేల్లితబాహువల్లరీకా] వేల్లితే మిథో వేష్టితే, బాహువల్లర్యౌ భుజలతే యయా సా। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పా०) ఇతి కప్। [క్లమచ్ఛలేన] శ్రమాపనోదకచేష్టావ్యాజేనేత్యర్థః। [అభిలషితమ్] ఆలిఙ్గనాద్యభిలషితం [వ్యవృణుత] ప్రకటితవతీ। వృణోతేర్లఙ్। ప్రౌఢేయముత్సుకా చ॥౨౨॥

హిమలవసదృశః శ్రమోదబిన్దూ-

నపనయతా కిల నూతనోఢవధ్వాః।

కుచకలశకిశోరకౌ కథఞ్చి-

త్తరలతయా తరుణేన పస్పృశాతే॥౨౩॥

గత్వోద్రేకం జఘనపులినే రుద్ధమధ్యప్రదేశః

క్రామన్నూరుద్రుమభుజలతాః పూర్ణనాభీహ్రదాన్తః।

ఉల్లఙ్ఘ్యోచ్చైః కుచతటభువం ప్లావయన్ రోమకూపాన్

స్వేదాపూరో యువతిసరితాం వ్యాప గణ్డస్థలాని ॥౭౪॥

అథ కస్యాశ్చిన్ముగ్ధాయాః ప్రియచాపలోక్తిద్వారా స్వేదోద్గమం ప్రకటయతి, హిమేతి— ।[హిమలవసదృశః] హిమకణనిభాన్ [శ్రమోదబిన్దూన్] స్వేదబిన్దూనిత్యర్థః। "మన్థౌదన—" (౬।౩।౬౦ పాం) ఇత్యాదినా ఉదకస్యోదాదేశః। [అపనయతా కిల] ప్రమార్జతేవ, న తు తత్ర తాత్పర్యమితి భావః। [తరుణేన] యూనా, [నూతనోఢవధ్వాః]। కుచౌ కలశావివ తౌ చ కిశోరకావివ ఉల్లలనసామ్యాదశ్వశావావివ। 'అశ్వశావః కిశోరకః' ఇత్యమరః। తౌ [కుచకలశకిశోరకౌ]। ఉభయత్రాప్యుపమితసమాసః। [కథఞ్చిత్] క్లేశేన, సప్రతిషేధమేవేత్యర్థః। [తరలతయా] చపలతయా, ఉత్సుకతయేత్యర్థః। [పస్పృశాతే] స్పృష్టౌ। స్పృశేః కర్మణి లిట్। ముగ్ధేయమ్ ॥౭౩॥

అథ సర్వాసామేవ స్వేదోద్రేకం వర్ణయతి, గత్వేతి।—[యువతిసరితాం] యువతయ ఏవ సరితస్తాసాం, [స్వేదాపూరః] స్వేద ఏవాపూరః ప్రవాహః, [జఘనపులినే] జఘనమేవ పులినం తత్ర [గత్వోద్రేకమ్] ఉద్రేకం గత్వా, [రుద్ధమధ్యప్రదేశః] రుద్ధ ఆవృతో మధ్యప్రదేశోఽవలగ్నభాగః, ప్రవాహదేశశ్చ యేన సః, [పూర్ణనాభీహ్రదాన్తః]। రేఫాన్తమకారాన్తం వా। పూర్ణేతి పూరేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి

ప్రియకరపరిమార్గాదఙ్గనానాం యదాఽభూత్

పునరధికతరైవ స్వేదతోయోదయశ్రీః।

అథ వపురభిషేక్తున్తాస్తదాఽమ్భోభిరీషు-

ర్వనవిహరణఖేదమ్లానమమ్లానశోభాః ॥౭౫॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

వనవిహారో నామ సప్తమః సర్గః ॥౭॥

క్తః "వా దాన్త—" (౭।౨।౨౭ పాం) ఇత్యాదినా ణిలుగిట్ప్రతిషేధనిపాతః। [ఉచ్చైః] ఉన్నతౌ [కుచతటభువం] కుచావేవ తటౌ తయోర్భువం ప్రదేశమ్, [ఉల్లఙ్ఘ్య, రోమకూపాన్] రోమాణి రోమరన్ధ్రాణి, తాన్యేవ కూపాన్, [ప్లావయన్] పూరయన్, [ఊరుద్రుమభుజలతాః క్రామన్, గణ్డస్థలాని] కపోలభాగాన్, ఉన్నతభూభాగాంశ్చ, [వ్యాప] ప్రాప। అత్ర యువతిషు సరిత్త్వస్య తదవయవేష్వవయవానాఞ్చ నిరూపణాత్ సమవస్తువిషయసావయవరూపకం శ్లేషానుప్రాణితమ్; మన్దాక్రాన్తా వృత్తం,—"మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూ చేత్" ఇతి లక్షణాత్॥౭౪॥

ఏవమధ్వశ్రమానుభావం స్వేదోద్రేకం వర్ణయిత్వా తత్ఫలభూతాం జలవిహారేచ్ఛామాఽఽసాం దర్శయతి, ప్రియేతి।—[యదా అఙ్గనానాం, ప్రియకరపరిమార్గాత్] ప్రియకరస్పర్శాత్। మృజేర్ఘఞ్ప్రత్యయః। [స్వేదతోయోదయశ్రీః] స్వేదోద్గమసంపత్ [పునః] భూయోఽపి, [అధికతరైవ అభూత్ తదా, అమ్లానశోభాః] అక్షీణకాన్తయః, వపుషి మ్లానేఽపీతి భావః। [తాః] అఙ్గనా, [వనవిహరణఖేదమ్లానం] వనవిహరణఖేదేన మ్లానమ్। మ్లాయతేః కర్తరి క్తః, "సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వతః" (౮।౨।౪౩ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। [వపుః] అఙ్గమ్; [అథ] కార్త్స్న్యేన। 'మఙ్గలానన్తరాఽఽరమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః। [అమ్భోభిరభిషేక్తుమ్, ఈషుః] ఇచ్ఛన్తి స్మ। ఇషే-

---

అష్టమః సర్గః।

——ooo——

ఆయాసాదలఘుతరస్తనైః స్వనద్భిః

శ్రాన్తానామవికచలోచనారవిన్దైః।

అభ్యమ్భః కథమపి యోషితాం సమూహై-

స్తైరుర్వీనిహితచలత్పదం ప్రచేలే ॥౧॥

ర్లిట్। అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థసమర్థనహేతుకత్వేనోపనిబన్ధాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। మాలినీ వృత్తమ్ ॥౭౫॥

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యే సప్తమః సర్గః ॥౭॥

అథ వపురభిషేక్తుం తాస్తదామ్భోభిరీషురిత్యుక్తం, తదేవ వర్ణయితుమారభతే, ఆయాసాదితి।—[అలఘుతరస్తనైః] పృథుతరకుచైరితి మాన్ద్యహేతూక్తిః। [స్వనద్భిః] భూషాభిః శ్రమశ్వాసైర్వా శబ్దాయమానైః। 'స్తన శబ్దే' ఇతి ధాతోర్లటః శత్రాదేశః। [అవికచలోచనారవిన్దైః] శ్రమనిమీలితాక్షిపద్మైః [ఆయాసాత్] వనవిహారఖేదాత్, [శ్రాన్తానాం] క్లాన్తానాం, [యోషితాం త్రైః సమూహైః] కర్తృభిః। [ఉర్వీనిహితచలత్పదం] ఉర్వ్యాం నిహితాని నిక్షిప్తాని। 'డుధాఞ్ ధారణే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। తథైవ చలన్తి పదాని యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, ఉత్క్షేపణాశక్త్యా భువి బలాదాకృష్యమాణచరణమిత్యర్థః। [అభ్యమ్బుః] అమ్బుః ప్రతి, [కథమపి ప్రచేలే] ప్రచలితమ్। భావే లిట్। స్వభావోక్తిరలంకారః—

యాన్తీనాం సమమసితభ్రువాం నతత్వా-

దంసానాం మహతి నితాన్తమన్తరేఽపి।

సంసక్తైర్విపులతయా మిథో నితమ్బైః

సమ్బాధం బృహదపి తద్ బభూవ వర్త్మ ॥౨॥

నీరన్ధ్రద్రుమశిశిరాం భువం వ్రజన్తీః

సాశఙ్కం ముహురివ కౌతుకాత్కరైస్తాః।

పస్పర్శ క్షణమనిలాఽఽకులీకృతానాం

శాఖానామతుహినరశ్మిరన్తరాలైః॥3॥

'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి లక్షణాత్। అస్మిన్ సర్గే ప్రహర్షిణీ వృత్తం,—'మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

యాన్తీనామితి।—[సమం] పఙ్క్త్యశః, [యాన్తీనామ్]। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' (౭।౧।౮౦ పాం) ఇతి వైకల్పికో నుమాగమః। [అసితభ్రువాం] స్త్రీణామ్, [అంసానాం నతత్వాత్] హేతోః [నితాన్తం మహతి, అన్తరే] అవకాశే సతి, [అపి విపులతయా] హేతునా [మిథఃసంసక్తైః] అన్యోన్యశ్లిష్టైః, [నితమ్బైః బృహత్] విస్తృతమ్, [అపి తద్వర్త్మ]; సమ్బాధ్యత ఇతి [సమ్బాధః సఙ్కటమ్। 'సఙ్కటం నా తు సమ్బాధః' ఇత్యమరః। ఘఞన్తస్యాపి విశేష్యలిఙ్గత్వం సమ్బాధమనువర్తత ఇతి భాష్యకారాదిప్రయోగాదిష్యతే। [బభూవ] నతాంసత్వనితమ్బవైపుల్యోక్త్యా సౌన్దర్యాతిశయ ఉక్తః। అసమ్బాధేఽపి సమ్బాధాభిధానాదతిశయోక్తిః॥౨॥

నీరన్ధ్రేతి।—[నీరన్ధ్రద్రుమశిశిరాం] నీరన్ధ్రైః సాన్ద్రైర్ద్రుమైః శిశిరాం, [భువం, వ్రజన్తీ] గచ్ఛన్తీః [తాః] స్త్రీః [అతుహినరశ్మిః] ఉష్ణాంశుః, [క్షణమ్, అనిలేఽఽనాకులీకృతానామ్] అనిలేన, ఆకులీకృతానాం చాలితానాం, [శాఖానామ్ అన్తరాలై] నీరన్ధ్రత్వేఽపి ముహురనిలచాలనజనితైరవకాశైః,

---

ఏకస్యాస్తపనకరైః కరాలితాయా

బిభ్రాణః సపది సితోష్ణవారణత్వమ్।

సేవాయై వదనసరోజనిర్జితశ్రీ-

రాగత్య ప్రియమివ చన్ద్రమాశ్చకార ॥౪॥

స్వం రాగాదుపరి వితన్వతోత్తరీయం
కాన్తేన ప్రతిపదవారితాఽఽతపాయాః।

[ముహుః, కౌతుకాత్] ఔత్సుక్యాదిత్, [ఇవ సాశఙ్కం] పరదారత్వాత్ సభయమిత్యర్థః। [కరైః పస్పర్శ] స్పృష్టవాన్। అత్ర చలచ్చాఖాహేతుకస్య తపనకరస్పర్శస్యౌత్సుక్యహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాత్ గుణహేతూత్ప్రేక్షా॥౩॥

అథ కస్యాశ్చిద్వృత్తం శ్వేతాఽఽతపత్రం చన్ద్రత్వేనోత్ప్రేక్షతే,ఏకస్యా ఇతి।— [వదనసరోజనిర్జితశ్రీః] వదనసరోజేన స్త్రీముఖపఙ్కజేన నిర్జిత శ్రీః, [చన్ద్రమాః]। ఏతేన వదనసరోజస్య చన్ద్రవిజయాత్ సరోజాన్తరవైలక్షణ్యం చన్ద్రస్య నికృష్టత్వఞ్చోక్తమ్। అత ఏవ [సేవాయై] తత్సేవనార్థమ్, [ఆగత్య తపనకరైః కరాలితాయా] భీషితాయాః। పీడితాయా ఇత్యర్థః। 'కరాలో భీషణేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। ఏతేన సేవాఽవకాశో దర్శితః। [ఏకస్యాః] కస్యాశ్చిదఙ్గనాయాః [సపది] ఆతపక్షణ ఏవ [సితోష్ణవారణత్వం] స్వయమేవ శ్వేతాఽఽతపత్రత్వం [బిభ్రాణః] సన్ [ప్రియం చకారేవ] ఇతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా। పరాజితః కయాచిత్ సేవనయా జేతుశ్చిత్తసంతోషముపార్జయతీతి భావః॥౪॥

స్వమితి।—[రాగాత్] హేతోః, [ఉపరి] ప్రియాయా మూర్ద్ధని, [స్వం] స్వకీయమ్, [ఉత్తరీయం, వితన్వతా] విస్తారయతా, [కాన్తేన] ప్రియేణ,

---

సచ్ఛత్రాదపరవిలాసినీసమూహ-
చ్ఛాయాఽఽసీదధికతరా తదాఽపరస్యాః॥౫॥

సంస్పర్శప్రభవసుఖోపచీయమానే

సర్వాఙ్గే కరతలలగ్నవల్లభాయాః।

కౌశేయం వ్రజదపి గాఢ‌తామజస్రం

సస్రంసే విగలితనీవి నీరజాక్ష్యాః॥౬॥

[ప్రతిపదవారితాఽఽతపాయాః] ప్రతిపదం పదే పదే, వారితః ఆతపో యస్యాః తస్యా [అపరస్యాః] కస్యాశ్చిదఙ్గనాయాః [సచ్ఛత్రాత్] ఛత్రయుక్తాత్, [అపరవిలాసినీసమూహాత్] సకాశాత్। "పఞ్చమీ విభక్తే" (౨।౩।౪౦ పా॰) ఇతి పఞ్చమీ। [అధికతరా, ఛాయా] అనాతపః కాన్తిశ్చ [తదా ఆసీత్। ఛత్రచ్ఛాయాతోఽపి కాన్తస్వహస్తధృతోత్తరీయచ్ఛాయైవానన్యసాధారణీ జ్యాయసీ। ముఖకాన్తిరపి తస్యా ఏవ భూయసీతి భావః। 'ఛాయా త్వనాత పే కాన్తౌ' ఇత్యమరః। ఏతేన సచ్ఛత్రాదచ్ఛత్రస్యాధికచ్ఛాయేతి విరోధోఽపి నిరస్త ఇతి విరోధాభాసోఽలంకారః॥౫॥

సంస్పర్శేతి।—[కరతలలగ్నవల్లభాయాః] కరతలే లగ్నో వల్లభో యస్యాస్తస్యాః। స్వహస్తేన తద్ధస్తం గృహీత్వా గచ్ఛన్త్యా ఇత్యర్థః; అత ఏవ [నీరజాక్ష్యాః సర్వాఙ్గే, సంస్పర్శప్రభవసుఖోపచీయమానే] సంస్పర్శప్రభవేన ప్రియాఽఙ్గసఙ్గప్రభవేన సుఖేనోపచీయమానే పోషం గమితే సతి; అత ఏవ [గాఢతాం] దృఢత్వం, [వ్రజదపి విగలితనీవి] సుఖపారవశ్యాద్విశ్లిష్టగ్రన్థి [కౌశేయం] దుకూలమ్ [అజస్రం సస్రంసే] స్రస్తమ్। ఏషా హృష్టా హర్షితరోమా చ॥౬॥

గచ్ఛన్తీరలసమవేక్ష్య విస్మయిన్య-

స్తాస్తన్వీర్న విదధిరే గతాని హంస్యః।

బుద్ధ్వా వా జితమపరేణ కామమాఽఽవి-

ష్కుర్వీత స్వగుణమపత్రపః క ఏవ॥౭॥

శ్రీమద్భిర్జితపులినాని మాధవీనా-

మారోహైర్నిబిడబృహన్నితమ్బబిమ్బైః।

పాషాణస్థలనవిలోలమాశు నూనం

వైలక్ష్యాద్ యయురవరోధనాని సిన్ధోః॥౮॥

గచ్ఛన్తీరితి।—[హంస్యః] హంసాఙ్గనాః, [అలసం] మన్దం, [గచ్ఛన్తీస్తాః, తన్వీః] స్త్రీః, [అవేక్ష్య, విస్మయిన్యః] గతిసౌష్ఠవాద్విస్మయవత్యః సత్యః, [గతాని] స్వయం లీలాగమనాని, [న విదధిరే] న చక్రుః; లజ్జయేతి భావః। తథా హి [అపరేణ] పరేణ, [జితం స్వగుణం బుద్ధ్వా వా]। బుద్ధ్వాఽపీత్యర్థః। [క ఏవ] కో వా, [అపత్రపః] సన్ [కామమ్, ఆవిష్కుర్వీత] ప్రకాశయేత్? న కశ్చిదపీత్యర్థః। "ఇదుదుపధస్య చా ప్రత్యయస్య" (౮।౩।౪౧ పా॰) ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్। అత్ర తిరశ్చాం వివేకిత్వాతిశయోక్త్యా గతికరణనిషేధసమర్థనార్థోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౭॥

శ్రీమద్భిరితి।—[శ్రీమద్భిః] శోభావద్భిః, [నిబిడబృహన్నితమ్బబిమ్బైః] నిబిడా బృహన్తశ్చ నితమ్బబిమ్బాః కటిపశ్చాద్భాగా యేషాం తైః, [మాధవీనాం] మాధవస్యేమా మాధవ్యస్తాసాం హరివధూనామ్, ఆరుహ్యన్త ఇతి [ఆరోహైః] కటిపురోభాగైః, జఘనైరిత్యర్థః, [జితపులినాని] జిత-

---

ముక్తాభిః సలిలరయాస్తశుక్తిపేశీ-

ముక్తాభిః కృతరుచి సైకతం నదీనామ్।

స్త్రీలోకః పరికలయాఞ్చకార తుల్యం

పల్యఙ్కైర్విగలితహారచారుభిః స్వైః॥౯॥

ఆఘ్రాయ శ్రమజమనిన్ద్యగన్ధబన్ధుం

నిశ్వాసశ్వసనమసక్తమఙ్గనానామ్।

సైకతాని, [సిన్ధోరవరోధనాని] సముద్రమహిష్యో నద్య ఇత్యర్థః। [వైలక్ష్యాత్] పరాజయకృతమనఃసంకోచాద్ధేతోః [పాషాణస్ఖలనవిలోలం] పాషాణేషు స్ఖలనేన అభిఘాతేన విలోలం యథా తథా [ఆశు యయుః] అగుః, [నూనమ్]। నదీనాం స్వాభావిక్యాః పాషాణస్ఖలితాశుగతేః వైలక్ష్యహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాత్ గుణహేతూత్ప్రేక్షా॥౮॥

ముక్తాభిరితి।—[స్త్రీలోకః] స్త్రీజనః కర్తా। [సలిలరయాస్తశుక్తిపేశీముక్తాభిః] సలిలరయేణాస్తా నున్నాః శుక్తయో ముక్తాస్ఫోటాస్త ఏవ పేశ్యః కోశాః। పుటా ఇతి యావత్। 'ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తిః' ఇతి, 'పేశీ కోశో ద్విహీనేఽణ్డమ్' ఇతి చామరః। తాభిః ముక్తాభిః విముక్తాభిః[ముక్తాభిః] మౌక్తికైః। 'అథ మౌక్తికం ముక్తా' ఇత్యమరః। [కృతరుచి] కృతశోభం, [నదీనాం] సికతామయం [సైకతం] పులినమ్। 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయమ్' ఇత్యమరః। 'సికతాశర్కరాభ్యాం చ' (౪।౨।౧౦౪ పా॰) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। [విగలితహారచారుభిః] విగలితైర్విశీర్ణైర్హారైః చారుభిః [స్రైవః, పల్యఙ్కైః] శయనైః। 'శయనం మఞ్చపర్యఙ్కపల్యఙ్కాః ఖట్వయా సమాః' ఇత్యమరః। [తుల్యం] సదృశం, [పరివలయాఞ్చకార] మేనే। పూర్ణోపమేయమ్॥౯॥

ఆఘ్రాయేతి।—[భృఙ్గైః] కర్తృభిః। [శ్రమజమ్] అధ్వశ్రమోత్థమ్, [అనిన్ద్యగన్ధబన్ధుం] అనిన్ద్యగన్ధస్య శ్లాఘ్యగన్ధస్య బన్ధుం సహచరమ్। తద్వన్తమిత్యర్థః। [అఙ్గనానాం, నిశ్వాసశ్వసనం] నిశ్వాసమారుతమ్। [అసక్తమ్]

ఆరణ్యాః సుమనస ఈషిరే న భృఙ్గై-

రౌచిత్యం గణయతి కో విశేషకామః?॥౧౦॥

ఆయాన్త్యాం నిజయువతౌ వనాత్ సశఙ్కం

బర్హాణామపరశిఖణ్డినీం భరేణ।

ఆలోక్య వ్యవదధతం పురో మయూరం

కామిన్యః శ్రదధురనార్జవం నరేషు॥౧౧॥

ఆలాపైస్తులితరవాణి మాధవీనాం

మాధుర్యాదమలపతత్రిణాం కులాని।

అప్రతిషిద్ధమ్ [ఆఘ్రాయ], అరణ్యే భవాః [ఆరణ్యాః, సుమనసః] పుష్పాణి. [నేషిరే] నేష్టాః। 'ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' కర్మణి లిట్। అనుచితోఽయమకాణ్డే పరిచితపరిత్యాగ ఇత్యాహ,—విశేషం కామయతే ఇతి [విశేషకామః]। "శీలికామిభక్ష్యాచరిభ్యో ణః" (వాం) ఇతి ణప్రత్యయః। [క ఔచిత్యం గణయతి?] న కోఽపీత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసః॥౧౦॥

ఆయాన్త్యామితి।—[నిజయువతౌ వనాత్, ఆయాన్త్యామ్] ఆగచ్ఛన్త్యాం సత్యాం [సశఙ్కం] సభయమ్ [అపరశిఖణ్డినీం] జారిణీం, [బర్హాణాం భరేణ, వ్యవదధతం] ఛాదయన్తం, [మయూరం పుర ఆలోక్య కామిన్యః నరేషు] ప్రియేషు, [అనార్జవం] కౌటిల్యం, [శ్రదధుః] విశ్వస్తవత్యః। కుటిలాః పురుషా ఇతి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః। దధాతేర్లుఙి "గాతిస్థా—" (౨।౪।౭౭ పా॰) ఇత్యాదినా సిచో లుక్, "ఆతః" (౩।౪।౧౧౦ పా॰) ఇతి ఝేర్జుసాదేశః। "శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వక్తవ్యా" (వాం) ఇతి శ్రచ్ఛబ్దస్య ధాతోః ప్రాక్ ప్రయోగః॥౧౧॥

ఆలాపైరితి।—[మాధవీనాం] హరివధూనామ్, [ఆలాపైః]

అన్తర్ధాముపయయురుత్పలావలీషు

ప్రాదుఃష్యాత్ క ఇవ జితః పురః పరేణ? ॥౧౨॥

ముగ్ధాయాః సరలలితేషు చక్రవాక్యా
నిఃశఙ్కం దయితతమేన చుమ్బితాయాః।
ప్రాణేశానభి విదధుర్విధూతహస్తాః
శీత్కారం సముచితముత్తరం తరుణ్యః ॥౧౩॥

ఉత్క్షిప్తస్ఫుటితసరోరుహార్ఘ్యముచ్చైః
సస్నేహం విహగరుతైరివాఽఽలపన్తీ।

కర్తృభిః। [మాధుర్యాత్] హేతోః [తులితరవాణి] తిరస్కృతరుతాని, [అమలపతత్రిణాం] హంసానాం, [కులాని ఉత్పలావలీషు, అన్తర్ధానమ్]। "అన్తఃశబ్దస్యాఙ్కివిధిణత్వేషూపసర్గత్వం వాచ్యమ్" (వాం) ఇతి అన్తఃశబ్దస్యోపసర్గత్వాత్ "ఆతశ్చోపసర్గే" (3।3।౧౦౬ పా॰) ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। [ఉపయయుః]। యుక్తం చైతదిత్యాహ,—తథా హి, [పరేణ జితః కః, ఇవ] ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే। [పురః] జేతురగ్రే [ప్రాదుఃష్యాత్?] ప్రాదుర్భవేత్? "ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః" (౮।3।౮౭ పా॰) ఇతి షత్వమ్। అర్థాన్తరన్యాసః ॥౧౨॥

ముగ్ధాయా ఇతి।—[దయితతమేన, నిఃశఙ్కం] నిర్విచారం, [చుమ్బితాయాః] దుష్టాయాః [స్మరలలితేషు] చుమ్బనాద్యనన్తరకృత్యేషు శీత్కారాదికామచేష్టితేషు, [ముగ్ధాయాః] మూఢాయాః, [చక్రవాక్యాః, సముచితం] యోగ్యం, [శీత్కారం] శీత్కారరూపమ్ [ఉత్తరం] కృత్యం, [తరుణ్యః] స్వయం [ప్రాణేశాన్ అభి విధూతహస్తాః] సత్యః [విదధుః]। తాదాత్మ్యభావనయా స్వయం దష్టా ఇవ శీఞ్చక్రురితి శీత్కారాసంబన్ధే తత్సమ్బన్ధాతిశయోక్త్యా తత్తసాముద్దీపకమాసీదిత్యుక్తమ్ ॥౧౩॥

నారీణామథ సరసీ సఫేనహాసా
ప్రీత్యేవ వ్యతనుత పాద్యమూర్మిహస్తైః॥౧౪॥

నిత్యాయా నిజవసతేర్నిరాసిరే యత్
రాగేణ శ్రియమరవిన్దతః కరాగ్రైః।
వ్యక్తత్వం నియతమనేన నిన్యురస్యాః
సాపత్న్యం క్షితిసుతవిద్విషో మహిష్యః॥౧౫॥

ఉత్క్షిప్తేతి।—[అథ] అనన్తరమ్, [ఉత్క్షిప్తస్ఫుటితసరోరుహార్ఘ్యమ్] ఉత్క్షిప్తం స్ఫుటితసరోరుహం వికచారవిన్దమేవార్ఘ్యమర్ఘ్యద్రవ్యం యస్మింస్తత్తథా, [ససేన్నహం విహగరుతైరుదాత్తైః, ఆలపన్తీ] స్వాగతాదివచనం వ్యాహరన్తీ, [ఇవ[స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ఫేన ఇవ హాసః తేన సహితా [సఫేనహాసా] స్మితపూర్వాభిభాషిణీత్యర్థః। [సరసీ] పుష్కరిణీ, [నారీణామ్, ఊర్మిహస్తైః] ఊర్మిభిరేవ [పాద్యం] పాదోదకమ్। 'పాదార్ఘాభ్యాఞ్చ' (౫।౪।౨౫ పా॰) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [ప్రీత్యేవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వ్యతనుత]। రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాద్వయస్య సాపేక్షత్వాత్ సంసృష్టిః॥౧౪॥

నిత్యాయా ఇతి।—[క్షితిసుతవిద్విషోః] నరకద్విషో హరేః, [మహిష్యః, కరాగ్రైః] పాణిపల్లవైః కరణైః [యత్, రాగేణ] రక్తవర్ణేన, ఇచ్ఛయా చ, [శ్రియం] శోభాం, రమాఞ్చ [నిత్యాయాః] సదాతన్యాః, [నిజవసతేః] స్వవామాత్ [అరవిన్దతః] అరవిన్దాత్, [నిరాసిరే] నిష్కాసయాఞ్చక్రుః। నిశ్చక్రుశ్చేతి యావత్। "ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వా వచనమ్" (వా॰) ఇతి వికల్పాదాత్మనేపదమ్। [అనేన] నిరాసేన, [అస్యాః] శ్రియః, [సాపత్న్యం] సపత్నీత్వమ్। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః।[నియతం, వ్యక్తత్వం నిన్యుః]। వ్యక్తీచక్రురిత్యర్థః। అత్ర శ్రీశబ్దేన రమాశోభయోరభేదాధ్యవసాయేన శ్రీని-

---

ఆస్కన్దన్ కథమపి యోషితో న యావ-

ద్భీమత్యః ప్రియకరధార్యమాణహస్తాః।

ఔత్సుక్యాత్త్వరితమమూస్తదమ్బు తావత్

సఙ్క్రాన్తప్రతిమతయా దధావివాన్తః॥౧౬॥

తాః పూర్వం సచకితమాఽఽగమయ్య గాధం

కృత్వాఽథో మృదుపదమన్తరాఽఽవిశన్త్యః।

కామిన్యో మన ఇవ కామినాం సరాగై-

రఙ్గైస్తజ్జలమనురఞ్జయామ్బభూవుః॥౧౭॥

రామస్య సాపత్న్యవ్యక్తీకరణార్థత్వోత్ప్రేక్షణాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాతిశయోక్త్యనుప్రాణితేయం ఫలోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః॥౧౫॥

ఆస్కన్దన్నితి।—[భీమత్యః] ప్రవేశభీరవః, [యోషితః, ప్రియకరధార్యమాణహస్తాః] ప్రియకరధార్యమాణహస్తాః ప్రియకరావలమ్బాః సత్యః, [యావత్ కథమపి నాస్కన్దన్] న ప్రావిశన్ [తావత్ సఙ్క్రాన్తప్రతిమతయా] సఙ్క్రాన్తప్రతిబిమ్బతయా [తదమ్బు] కర్తృ [ఔత్సుక్యాత్] ఉత్కణ్ఠతయా, [త్వరితమమూః, అరన్తర్దధావివ] అన్తః ప్రావేశయదివేత్యర్థః। ప్రతిబిమ్బసఙ్క్రమణాదన్తర్ధానోత్ప్రేక్షణాత్ క్రియానిమిత్తా క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౧౬॥

తా ఇతి।— [తాః కామిన్యః కామినః] కాముకస్య [మన ఇవ తజ్జలం పూర్వం] ప్రథమం, [సచకితం] సభయం యథా తథా, [గాధమ్] ఉత్తానమ్, [ఆగమయ్య] గమనేన జ్ఞాత్వా। పురఃప్రవిష్టపురుషముఖేన గాధం తదితి పరామృశ్యేత్యర్థః। అన్యత్ర,—దూతముఖేన జ్ఞాత్వేత్యర్థః। [అ[థో] అనన్తరం, [మృదు] మన్దం, [పదం కృత్వా] పదం న్యస్య; అన్యత్ర తు,—స్వయం సమ్భాషణాదికం కృత్వేత్యర్థః। [అన్తరాఽఽవిశన్త్యః] అన్తరమభ్యన్తరమాఽఽవిశన్త్యః ప్రవిష్టాః సత్యః; అన్యత్ర,—రహస్యకర్మణి ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః। [సరాగైః] సాఙ్గరాగైః సానురాగైశ్చ,

సఙ్క్షోభం పయసి ముహుర్మహేభకుమ్భ-
శ్రీభాజా కుచయుగలేన నీయమానే।
విశ్లేషం యుగమగమద్రథాఙ్గనామ్నో-
రుద్వృత్తః క ఇవ సుఖావహః పరేషామ్॥౧౮॥

ఆసీనా తటభువి సస్మితేన భర్త్రా
రమ్భోరూరవతరితుం సరస్యనిచ్ఛుః।
ధున్వానా కరయుగమీక్షితుం విలాసాన్
శీతాలుః సలిలగతేన సిచ్యతే స్మ॥౧౯॥

[అఙ్గైః] గాత్రైః, [అనురక్షయామ్బభూవుః] తద్వర్ణాక్రాన్తం చక్రుః, అన్యత్ర,—త్వనురక్తం చక్రురిత్యర్థః। శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా* ॥౧౭॥

సంక్షోభమితి।—[మహేభకుమ్భశ్రీభాజా] తత్సదృశశ్రీభాజేత్యర్థః; అత ఏవాసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధో నిదర్శనాఽలఙ్కారః। [కుచయుగలేన] ఉల్లసితేనేతి భావః। [పయసి ముహుః సఙ్క్షోభం, నీయమానే] ప్రాప్యమాణే సతి, [రథాఙ్గనామ్నోర్యుగం] చక్రవాకయుగలం, [విశ్లేషం] వియోగమ, [అగమత్] వియోగాసహమపీతి భావః। తథా హి, [ఉద్వృత్తః] ఉన్నతో వృత్తశ్చ, ఉద్వర్త్తనం యస్యేతి వా ఉద్వృత్తః, అన్యత్ర,—ఉద్వృత్తః। ఉన్మార్గవర్తీతి యావత్। స [క ఇవ] కో వా, [పరేషాం] స్వేతరేషాం, [సుఖావహః?] సుఖకరః? న కోఽపీత్యర్థః। అయఞ్చ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిజీవితోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౮॥

ఆసీనేతి।— శీతం న సహత ఇతి [శీతాలుః] శీతభీరుః। 'శీతోష్ణాభ్యాం తదసహనే ఆలుచ్ వక్తవ్యః' (వాం)ఇత్యాలుచ్। అత ఏవ [సరసి అవతరితుం] ప్రవేష్టుమ్ [అనిచ్ఛుః] అనభిలాషుకా, అత ఏవ [తటభువి, ఆసీనా] ఉపవిష్టా। ఆసేః కర్తరి శానచ్। "ఈదాసః"

నేచ్ఛన్తీ సమమమునా సరోఽవగాఢుం

రోధస్తః ప్రతిజలమీరితా సఖీభిః।

ఆశ్లిక్షద్భయచకితేక్షణం నవోఢా

వోఢారం విపది న దూషితాఽతిభూమిః॥౭౦॥

తిష్ఠన్తం పయసి పుమాంసమంసమాత్రే

తద్ఘ్నం తదవయతీ కిలాఽఽత్మనోఽపి।

(౭।౨।౮౩ పా॰) ఇతీకారః। రమ్భే కదలీస్తమ్భావివోరూ యస్యాః సా [రమ్భోరూః] స్త్రీ। 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' (౪।౧।౬౯ పా॰) ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః। [సలిలగతేన] స్వయం సలిలం ప్రవిష్టేన, [సస్మితేన భర్త్రా విలాసానీక్షితుం కరయుగం, ధున్వానా] కమ్పయన్తీ। ధునోతేః కర్తరి శానచ్ప్రత్యయః। [సిచ్యతే స్మ] సిక్తా॥౧౯॥

నేచ్ఛన్తీతి।—[అమునా సమమ] అనేన భర్త్రా సహ, [సరః, అవగాఢుమ్] అవగాహితుమ్। 'స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితో వా' (౭।౨।౪౪ పా॰) ఇతి వికల్పాన్నేడాగమః। [నేచ్ఛన్తీ] లజ్జయా అనిచ్ఛన్తీ। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపా ఇతి సమాసః, నఞ్సమాసో వా। అథ [సఖీభిః, ప్రతిజలం] జలం ప్రతి, [రోధస్తః] రోధసః। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। [ఈరితా] నున్నా, [నవోఢా] నవవధూః, [భయచకితేక్షణం] భయేన చకితేక్షణం సమ్భ్రాన్తదృష్టి యథా తథా [వోఢారం[భర్తారమ్ [అశ్లిక్షత్] ఆలిఙ్గితవతీ। 'శ్లిష ఆలిఙ్గనే' ఇతి ధాతోర్లుఙి చ్లేః క్సాదేశః। న చ ధార్ష్ట్యదోషాపత్తిరిత్యాహ,—[విపది] విపత్తౌ, అతిక్రాన్తా భూమిః [అతిభూమిః] అమర్యాదా [న

దూషితా] “ఆపత్కాలే నాస్తి మర్యాదా” ఇతి న్యాయాదితి భావః।
అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః॥౨౦॥

తిష్ఠన్తమితి।— [సుతనుః] శుభాఙ్గీ స్త్రీ, అంసః ప్రమాణమస్యేతి

అభ్యేతుం సుతనురభీరియేష మౌగ్ధ్యా-

దాశ్లేషి ద్రుతమమునా నిమజ్జతీతి॥౨౧॥

ఆ నాభేః సరసి నతభ్రువావగాఢే

చాపల్యాదథ పయసస్తరఙ్గహస్తైః।

ఉచ్చాయి స్తనయుగమధ్యరోహి లబ్ధ-

స్పర్శానాం భవతి కుతోఽథవా వ్యవస్థా॥౨౨॥

[అంసమాత్రే] అంసప్రమాణే। “ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః” (౫।౨।౩౭ పా॰) ఇతి మాత్రచ్ప్రత్యయః। [పయసి] జలే, [తిష్ఠన్తం పుమాంసం]। వీక్ష్యేతి శేషః। [ఆత్మనోఽపి తత్] పయః [తద్ధఘ్నం] తావన్మాత్రమంసమానం [అవయతీ] జానతీ, [కిల] తథా సమ్భావయన్తీత్యర్థః। 'వార్తాసమ్భావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః। అవపూర్వాదిణః శతరి 'ఇణో యణ' (౬।౪।౮౧పా॰) ఇతి యణాదేశః, 'ఉగితశ్చ' (౪।౧।౬ పా॰) ఇతి జీప్। కిలశబ్దస్యాలీకార్థత్వే మౌగ్ధ్యవిరోధః। అత ఏవ [మౌగ్ధ్యాత్] అవివేకాత్, [అభీః] ర్నిర్భీకా సతీ, [అభ్యేతుం] పుమాంసమభిగన్తుమ్ [ఇయేష] ఇచ్ఛతి స్మ। [అమునా] పుంసా, [నిమజ్జతీతి ద్రుతమ్, ఆశ్లేషి] ఆశ్లిష్టా॥౨౧॥

ఆనాభేరితి ।— [నతభ్రువా] స్త్రియా, [సరసి, ఆ నాభేః] నాభిపర్యన్తమ్ । 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (౨।౧।౧౩ పా°) ఇతి వికల్పాదసమాసః। [అవగాఢ్ఃే] ప్రవిష్టే సతి। గాహేః కర్మణి క్తః। [అథ పయసః చాపల్యాత్] లౌల్యాత్। బ్రాహ్మణాదిషు పాఠాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః। తరఙ్గైరేవ హస్తైః [తరఙ్గహస్తైః], ఉచ్చ్రాయోఽస్యాస్తీ [ఉచ్చ్రాయి] ఉన్నతిమత్ [స్తనయుగమ్ అధ్యరోహి] అధిరూఢమ్। భిక్షుకపాదప్రసారణన్యాయా-

---

కాన్తానాం కువలయమప్యపాస్తమక్ష్ణోః

శోభాభిర్న ముఖరుచాఽహమేకమేవ।

సంహర్షాదలివిరుతైరితీవ గాయ-

ల్లోలోర్మ్యా పయసి మహోత్పలం ననర్త॥౨౩॥

త్రస్యన్తీ చలశఫరీవిఘట్టితోరూ-

ర్వామోరూరతిశయమాప విభ్రమస్య।

దితి భావః। రోహతేః కర్మణి లుఙ్। [అథవా] తథా హీత్యర్థః। [లబ్ధస్పర్శానాం] లబ్ధప్రవేశానామిత్యర్థః। [కుతః] కుత్ర వా। సార్వవిభక్తికస్తసిల్। [వ్యవస్థా] మర్యాదా, [భవతి?]। న కుత్రాపీతి భావః। ప్రాయేణ సర్వేఽప్యసమ్ప్రవబ్రహ్మచారిణ ఏవేతి భావః। అత్ర చాపల్యాదితి ద్వయోరపి లౌల్యయోరభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా తరఙ్గహస్తైరితి రూపకేణ చ పయసి కామిత్వప్రతీతేః సమాసోక్తిః। తదుపజీవీ చార్థాన్తరన్యాస ఇతి సఙ్కరః॥౨౨॥

కాన్తానామితి ।—[లోలోర్మ్యా] చపలోర్మిణి। "తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్య" (౭।౧।౭౪ పా°) ఇతి వికల్పాత్ పుంవద్భావః। [పయసి మహోత్పలమ్] అరవిన్దం కర్తృ। 'అరవిన్దం మహోత్పలమ్' ఇత్యమరః। [కాన్తానాం ముఖరుచా అహమేకమేవ నాపాస్తం] కిన్తు తాసామ్ [అక్ష్ణోః శోభాభిః కువలయమపి] అపాస్తమ్ [ఇతి సంహర్షాత్] సన్తోషాద్ధేతోః,

[అలివిరుతైర్గాయత్] అలిరుతరూపం గానం కుర్వదితి రూపకమ్। 'ఇత్థమ్భూతలక్షణే' (౨।౩।౨౧ పా°) ఇతి తృతీయా। [ననర్తేవ] 'న దుఃఖం పఞ్చభిః సహ' ఇతి న్యాయాత్ నృత్యతి స్మ। అత్రోర్మిచలనహేతుకే మహోత్పలచలనే అలినాదసంహర్షహేతుకసమాననృత్యత్వోత్ప్రేక్షణాత్ క్రియానిమిత్తాక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా వాచ్యా॥౨౩॥

త్రస్యన్తీతి।—[చలశఫరీవిఘట్టితోరూః] చలాః శఫర్యః యాతుకామా మత్స్యాః। 'ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః' ఇత్యమరః। తాభిర్విఘట్టితౌ విద్ధౌ

క్షుభ్యన్తి ప్రసభమహో! వినాఽపి హేతో-

ర్లీలాభిః కిము సతి కారణే రమణ్యః॥౨౪॥

ఆకృష్టప్రతనువపుర్లతైస్తరద్భి-

స్తస్యామ్బుస్తదథ సరోమహాఽర్ణవస్య।

అక్షోభి ప్రసృతవిలోలబాహుపక్షై-

ర్యోషాణామురుభిరురోజగణ్డశైలైః॥౨౫॥

ఊరూ యస్యాః సా, అత ఏవ [త్రస్యన్తీ] బిభ్యతీ। "వా భ్రాశ—"(౩।౧।౭౦ పా౦) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యని శతరి జీప్। వామౌ సున్దరావూరూ యస్యాః సా [వామోరూః] స్త్రీ। 'సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ' (౪।౧।౭౦ పా°) ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః। [విభ్రమస్య] విలాసస్యా, [అతిశయమాప]। తథా హి, [రమణ్యః, హేతోర్వినాఽపి] కారణం వినాఽపి। 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨ పా°) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ పఞ్చమీ। [లీలాభిః] విలాసైః [ప్రసభం] ప్రకామం, [క్షుభ్యన్తి అహో] నిష్కారణక్షోభాదాశ్చర్యమిత్యర్థః। [కారణే సతి కిము?] వక్తవ్యమ్। అత్రాప్రకృతనిష్కారణక్షోభకథనాత్ సకారణక్షోభస్య

కైముత్యన్యాయలబ్ధత్వవర్ణనాదర్థాపత్తిరలఙ్కారః।
'దణ్డాపూపికయార్థాన్తరస్యాపతనమర్థాపత్తిః' ఇతి సూత్రమ్॥౨౪॥

ఆకృష్టేతి।— [అథ] అనన్తరమ్ [ఆకృష్టప్రతనువపుర్లతైః] అకృష్టాః ప్రతనవో వపూంష్యేవ లతా యైస్తైః; [తరద్భిః] ప్లవమానైః [ప్రసృతవిలోలబాహుపక్షైః] ప్రసృతా ఆయతా విలోలాశ్చలా బాహవ ఏవ పక్షా గరున్తి యేషాం తైః। గిరిధర్మస్య పక్షవత్త్వస్య తదవయవేషూపచారః। [ఉరుభిః] మహద్భిః, [యోషాణాం] స్త్రీణాం, [ఉరోజగణ్డశైలైః] ఉరోజైరేవ గణ్డశైలైర్గిరిచ్యుతైః స్థూలోపలైః [తస్య సరోమహాఽర్ణవస్య] సర ఏవ మహాఽర్ణవస్తస్య [తదమ్భః అక్షోభి]। క్షుభ్యతేర్ణ్యన్తాదణ్యన్తాద్వా కర్మణి లుఙ్। సమస్తవస్తువిషయకం సావయవం రూపకమ్॥౨౫॥

గామ్భీర్యం దధదపి రన్తుమఙ్గనాభిః

సంక్షోభం జఘనవిఘట్టనేన నీతః।

అమ్భోధిర్వికసితవారిజాననోఽసౌ

మర్యాదాం సపది విలఙ్ఘయామ్బభూవ॥౨౬॥

ఆదాతుం దయితమివావగాఢ़మారా-

దూర్మీణాం తతిభిరభిప్రసార్యమాణః।

కస్యాశ్చిత్ వితతచలచ్ఛిఖాఽఙ్గులీకో

లక్ష్మీవాన్ సరసి రరాజ కేశహస్తః॥౨౭॥

గామ్భీర్యమితి।—[గామ్భీర్యమ్] అగాధత్వమ్, అవికారిచిత్తత్వఞ్చ [దధదపి] గమ్భీరః సన్నపి, [రన్తుం] విహర్తుం సంగన్తుం, సఙ్గన్తుఞ్చ, [అఙ్గనాభిః, జఘనవిఘట్టనేన] జఘనస్య

విఘట్టనేన సఙ్ఘర్షేణ, [సఙ్క్షోభం] చలనం, చిత్తవికారఞ్చ [నీతః]। అత ఏవ [వికసితవారిజాననః] వికసితం వారిజమాననమివ వారిజమివ చాననం యస్య సః, [అసౌ], అమ్బూంసి ధీయన్తేఽస్మిన్నితి [అమ్బోధిః] జలాశయః। కశ్చిత్ పుమాంశ్చ తత్తుల్యో గమ్యతే। “కర్మణ్యధికరణే చ” (౩।౩।౯౩ పాం) ఇతి కిప్రత్యయః। [సపది, మర్యాదాం] సీమానమ్, ఔచితీఞ్చ [విలజ్జయామ్బభూవ] లజ్జితవాన్। ధీరోఽపి స్త్రీసంనికర్షాద్విక్రియత ఇతి భావః। అత్ర గామ్భీర్యాదిప్రకృతామ్బోధివిశేషణసామ్యాదప్రకృతవిశేషపురుషప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః। సా చ ప్రతీయమానాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితేతి సఙ్కరః॥౨౬॥

ఆదాతుమితి।—[సరసి,వితతచలచ్ఛిఖాఽఙ్గులీకః] వితతాః ప్రసారితాశ్చలన్త్యశ్చ శిఖా అగ్రాణ్యేవాఙ్గుల్యో యస్య సః। “నద్యృతశ్చ” (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। [లక్ష్మీవాన్] శోభావాన్। “మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః” (౮।౨।౯ పాం) ఇతి మతుపో మకారస్య వత్వమ్।

ఉన్నిద్రప్రియకమనోరమం రమణ్యాః

సంరేజే సరసి వపుః ప్రకాశమేవ।

యుక్తానాం విమలతయా తిరస్క్రియాయై

నాక్రామన్నపి హి భవత్యలం జలౌఘః॥౨౮॥

కిం తావత్ సరసి సరోజమతదారా-

దాహోస్విన్ముఖమవభాసతే యువత్యాః?।

[కస్యాశ్చిత్, కేశహస్తః] కేశపాశః। 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్ పరే' ఇత్యమరః। హస్త ఇతి కరశ్చ ధ్వన్యతే। [ఆరాత్] సమీపే। 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। [అవగాఢ ్మ్]

అన్తర్మగ్నం, [దయితమ్, ఆదాతుం] గ్రహీతుమ్, [ఇవ ఊర్మీణాం, తతిభిః] సమూహైః, [అభిప్రసార్యమాణః] అభితో వ్యాపార్యమాణః సన్, [రరాజ]।* అత్రాదాతుమివ ప్రసార్యమాణ ఇతి ప్రసారణస్యాదానార్థత్వోత్ప్రేక్షణాదియం క్రియానిమిత్తా క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా; సా చ చలచ్ఛిఖాఽఙ్గులీక ఇతి రూపకానుప్రాణితయా హస్త ఇతి శ్లేషమూలయా వాచ్యస్య కేశకలాపస్య ప్రతీయమానాత్ కరాద్భేదే అభేదరూపాఽతిశయోక్త్యా నిర్వ్యూఢేతి సఙ్కరః॥౨౭॥

ఉన్నిద్రేతి।—[ఉన్నిద్రప్రియకమనోరమమ్] ఉన్నిద్రం యత్ ప్రియకమ్ అసనకుసుమమ్। 'సర్జకాసనబన్ధూకపుష్పప్రియకజీవకాః' ఇత్యమరః। తదివ మనోరమమ్। కనకగౌరమిత్యర్థః। [రమణ్యా వపుః, సరసి ప్రకాశమేవ] జలమగ్నమపి వైమల్యాల్లక్ష్యమేవ [సంరేజే]। తథా హి—జలౌఘః] జలపూరః, జడౌఘో మూర్ఖజనౌఘశ్చ డలయోరభేదాత్। [ఆక్రామన్నపి] ఆవృణ్వన్ అపి; అన్యత్ర అధిక్షిపన్నపి, [విమలతయా] వైమల్యేన, [యుక్తానాం శుద్ధానాం, [తిరస్క్రియాయై] తిరోధానాయ, పరిభవాయ చ [అలం] సమర్థః, [న భవతి హి]। శ్లేషమూలయా భేదేఽభేదరూపాఽతిశయోక్త్యానుప్రాణితోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౨౮॥

సంశయ్య క్షణమితి నిశ్చికాయ కశ్చి-

ద్వివ్వోకైర్వకసహవాసినాం పరోక్షైః॥౨౯॥

శృఙ్గాణి ద్రుతకనకోజ్జ్వలాని గన్ధాః

కౌసుమ్భం పృథు కుచకుమ్భసఙ్గి వాసః।

మార్ద్వీకం ప్రియతమసంనిధానమాస-

న్నారీణామితి జలకేలిసాధనాని॥౩౦॥

కిమితి।—[సరసి ఆరాత్] దురాత్, [ఏతత్] పురోవర్తి, [తావత్ సరోజం కిమ్? ఆహోస్విత్] ఉత [యువత్యా ముఖమ్ అవభాసతే? ఇతి క్షణం సంశయ్య] సన్దిహ్య। శీజఃక్త్వో ల్యప్। 'అయజ్యేక్షితి' (౭౪।౨౨ పాం) ఇత్యయజాదేశః। [కశ్చిత్] విలాసీ, [బకసహవాసినాం] బకసహచారిణాం, పద్మానామిత్యర్థః। విలాసశూన్యతాద్యోతనార్థమిత్థం నిర్దేశః। [పరోక్షైః] అప్రత్యక్షైః, అననుభూతచరైః ఇత్యర్థః, అవిద్యమానైరితి యావత్, [వివ్వోకైః] విలాసైరిత్యర్థః। యద్యపి 'వివ్వోకోఽనాదరక్రియా' ఇత్యుక్తం, తథాఽపి విశేషవాచినాం సామాన్యే లక్షణేత్యదోషః। [నిశ్చికాయ] విశేషదర్శనాత్ ముఖమేవేతి నిశ్చితవానిత్యర్థః। సన్దేహాలఙ్కారోఽయమ్;—'విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్ కవిసమ్మతాత్। సన్దేహగోచరౌ స్యాతాం సన్దేహాలఙ్కృతిశ్చ సా॥' ఇతి లక్షణాత్। సోఽప్యన్తే నిశ్చయోక్తేర్నిశ్చయాన్తః॥౨౯॥

అథ జలక్రీడాసమ్భారానాహ,—శృఙ్గాణీతి।—[ద్రుతకనకోజ్జ్వలాని] ద్రుతేన తప్తనిషిక్తేన, కనకేనోజ్జ్వలాని। లిప్తానీత్యర్థః। [శృఙ్గాణి[క్రీడాఽమ్బుయన్త్రాణి। 'శృఙ్గం ప్రభుత్వే శిఖరే చిహ్నే క్రీడాఽమ్బుయన్త్రకే' ఇతి విశ్వః। [గన్ధాః] చన్దనకుఙ్కుమాదిగన్ధద్రవ్యాణి; అత ఏవ పుంసి బహుత్వే చ। 'గన్ధస్తు సౌరభే యోగే గన్ధకే గర్వలేశయోః। స ఏవ ద్రవ్యవచనో బహుత్వే పుంసి చ స్మృతః॥' ఇత్యభిధానాత్। [పృథు] విశాలం, [కుచకుమ్భసఙ్గీ] కుచావరణమ్; కుసుమ్భేన రక్తం [కౌసుమ్భమ్]।

ఉత్తుఙ్గాదనిలచలాంశుకాస్తటాన్తా-

చ్చేతోభిః సహ భయదర్శినాం ప్రియాణామ్।

శ్రోణీభిర్గురుభిరతూర్ణముత్పతన్త్య-

స్తోయేషు ద్రుతతరమఙ్గనా నిపేతుః॥౩౦॥

“తేన రక్తం రాగాత్” (౪।౨।౧ పా౦) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। [వాసః] వస్త్రమ్। మృద్వీకాయా వికారః [మార్ద్వీకం] ద్రాక్షామద్యమ్। 'మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా' ఇత్యమరః। కిఞ్చ, [ప్రియతమసన్నిధానం]। సర్వసాఫల్యకారణమితి భావః। [ఇతి] ఏతాని, [నారీణాం,

జలకేలిసాధనాని] జలక్రీడ్ోపాయాః [ఆసన్]। ఉద్దీపకసంపత్తిరుక్తా। అత్ర శృఙ్గాదీనాం కేలిసాధనత్వస్వరూపతుల్యధర్మయోగాత్ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా॥౩౦॥

ఉత్తుఙ్గాదితి।—[అనిలచలాంశుకాః] అనిలేన వేగానిలేన, చలాంశుకాశ్చలద్వసనాః, [అఙ్గనాః ఉత్తుఙ్గాత్ తటాన్తాత్ భయదర్శినాం] భయోత్ప్రేక్షిణామ్, అనర్థాశఙ్కినామిత్యర్థః। [ప్రియాణాం చేతోభిః సహ]; తేషాం తత్రైవావధానాదితి భావః। [గురుభిః] గుర్వీభిః। "వోతో గుణవచనాత్" (౪।౧।౪౪ పాం) ఇతి వికల్పాదనీకారః। [శ్రోణీభిః] హేతునా, [అతూర్ణం] మన్థమ్, [ఉత్పతన్త్యస్తోయేషు ద్రుతతరం నిపేతుః]। గురుత్వస్య పతనహేతుత్వాదుత్పతనవిరోధిత్వాచ్చ శీఘ్రపాతో మన్థోత్పతనం చేతి భావః। అత్ర ప్రియచేతఃపాతాఙ్గనాపాతయోః కార్యకారణయోరసహభావినోః సహభావోక్తేః కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిధ్వంసనరూపాఽతిశయోక్త్యుపజీవితా సహోక్తిరలఙ్కారః;—'సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః। కల్పితౌపమ్యపర్యన్తా సా సహోక్తిరిహేష్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్। చేతోవత్పేతురిత్యౌపమ్యకల్పనయా కార్యగతాశుభావప్రతీతేః చమత్కారః ఇతి రహస్యమ్। తాత్కాలికాంశుకచలనాదిసూక్ష్మస్వభావవిశేషప్రకాశనాత్ స్వభావోక్తిశ్చేతి సఙ్కరః॥౩౧॥

ముగ్ధత్వాదవిదితకైతవప్రయోగా

గచ్ఛన్త్యః సపది పరాజయం తరుణ్యః।

తాః కాన్తైః సహ కరపుష్కరేరితామ్బు-

వ్యాత్యుక్షీమభిసరణగ్లహామదీవ్యన్॥౩౨॥

యోగ్యస్య త్రినయనలోచనానలార్చి-

ర్నిర్దగ్ధస్మరపృతనాఽధిరాజ్యలక్ష్మ్యాః।

ముగ్ధత్వాదితి।—[ముగ్ధత్వాత్] మూఢత్వాత్, [అవిదితకైతవప్రయోగాః] అవిదితాః కైతవప్రయోగాః ముఖసేచనాదికపటాచరణాని యాభిస్తాః, అత ఏవ [సపది పరాజయం గచ్ఛన్త్యస్తాస్తరుణ్యః కాన్తైః సహ,అభిసరణగ్లహమ్] అభిసరణం స్వయమభిగమనం గ్లహో ద్యూతం పణో యస్యాస్తామ్। 'పణోఽక్షేషు గ్లహః' ఇత్యమరః। 'అక్షేషు గ్లహః' (౩।౩।౭౦ పాం) ఇతి గ్రహేరేవాక్షపణే లత్వనిపాతః। అప్ప్రత్యయస్తు 'గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' (౩।౩।౫౮ పాం) ఇత్యేవ సిద్ధ ఇతి కేచిత్। అన్యే తు గ్లహిం ప్రకృత్యన్తరమఙ్గీకృత్యాప్ప్రత్యయస్యైవ నిపాతో ఘఞపవాదీత్యాహుః। [కరపుష్కరేరితామ్బువ్యాత్యుక్షీం] కరపుష్కరైః కరకమలైరీరితైరమ్బుభిర్యాం వ్యాత్యుక్షీం వ్యతిహారేణోక్షణం,; పరస్పరాభ్యుక్షణమిత్యర్థః। “కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్” (౩।౩।౪౩ పాం) ఇతి ణచ్ప్రత్యయః। “ణచః స్త్రియామఞ్” (౫।౪।౧౪ పాం) ఇతి స్వార్థికోఽఞ్ ప్రత్యయః। “టిడ్ఢాణఞ్—” (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా ఙీప్। తాం వ్యాత్యుక్షీమ్ [అదీవ్యన్] తయా అక్రీడన్నిత్యర్థః। “దివః కర్మ చ” (౧।౪।౧౪౩ పాం) ఇతి వికల్పాత్ కర్మత్వమ్। అత్రావిదితకైతవప్రయోగస్య విశేషణగత్యా పరాజయహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౩౨॥

యోగ్యస్యేతి।—[త్రినయనలోచనానలార్చిర్నిర్దగ్ధస్మరపృతనాధిరాజ్యలక్ష్మ్యాః] త్రినయనస్త్ర్యమ్బకః। “క్షుభ్నాదిషు చ” (౮।౪।౩౯ పాం) ఇతి నిషేధాత్ “పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామ్” (౮।౪।౩ పాం) ఇతి ణత్వాభావ।

కాన్తాయాః కరకలశోద్యతైః పయోభి-

ర్వ్యక్తేన్ద్రోరకృత మహోఽభిషేకమేకః॥౩౩॥

సిఞ్చన్త్యాః కథమపి బాహుమున్నమయ్య

ప్రేయాంసం మనసిజదుఃఖదుర్బలాయాః।

సౌవర్ణం వలయమవాగలత్కరాగ్రా-

ల్లావణ్యశ్రియ ఇవ శేషమఙ్గనాయాః॥౩౪॥

తస్య లోచనానలార్చిషా నిర్దగ్ధస్య స్మరస్య యాః పృతనాస్తాసామాధిరాజ్యమాధిపత్యం తదేవ లక్ష్మీస్తస్యాః, [యోగ్యస్య] అర్హస్య, త్రైలోక్యవిజయినః స్థానే తాదృశస్యైవ స్థాప్యత్వాదితి భావః। [కాన్తాయాః వక్త్రేన్దోః]* స్మరసఖత్వాదస్యేతి భావః। [కరకలశోద్యత్రైః] కరావఞ్జలిరేవ కలశస్తేనోద్యత్రైరుత్క్షిప్తైః [పయోభిర్మహాఽభిషేకమ్, ఏకః] కశ్చిత్ కామీ, [అకృత] కృతవాన్। కరోతేర్లుఙి తఙ్। 'తనాదిభ్యస్తథాసోః' (౨।౪।౭౯ పాం) ఇతి సిచో లుక్। అత్ర జలక్రీడాఽఽసేకే మహాఽభిషేకత్వోత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకా ప్రయోగాత్ ప్రతీయమానా కరకలశేతి రూపకానుప్రాణితేతి సఙ్కరః॥33॥

సిఞ్చన్త్యాః ఇతి।—[మనసిజదుఃఖదుర్బలాయాః] మనసిజదుఃఖేన స్మరపీడయా దుర్బలాయాః, అత ఏవ [కథమపి బాహుమ్, ఉన్నమయ్య] ఉద్యమ్య, [ప్రేయాంసం] ప్రియతమమ్। "ప్రియస్థిర—" (౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా ప్రాదేశః। [సిఞ్చన్త్యాః] స్నపయన్త్యాః, [అఙ్గనాయాః కరాగ్రాత్ సౌవర్ణం] హిరణ్మయం [వలయం] కఙ్కణమ్। 'కఙ్కణం వలయోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [లావణ్యశ్రియః] లవణైవ లావణ్యం కాన్తివిశేషః। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। 'లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు లవణా త్విషి' ఇతి విశ్వః। యద్వా,—'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరలత్వమివాన్తరా। ప్రతిభాతి యదఙ్గేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే॥' తస్య శ్రీః సమ్పత్ తస్యాః, [శేషమ్]

స్నియన్తీ దృశమపరా నిధాయ పూర్ణం
మూర్త్తేన ప్రణయరసేన వారిణేవ।
కన్దర్పప్రవణమనాః సఖీసిసిక్షా-
లక్ష్యేణ ప్రతియువమఞ్జలిఞ్చకార॥3౫॥

ఆనన్దం దధతి ముఖే కరోదకేన
శ్యామాయా దయితతమేన సిచ్యమానే।

అతిరిక్తం, శరీరసమ్భవదవశిష్టమితి యావత్। 'శేషః సఙ్కర్షణేఽనన్త ఉపయుక్తేతరేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। తత్ [ఇవ, అవాగలత్] అపతత్। శేషమివేతి గుణనిమిత్తజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౩౪॥

స్నిహ్యన్తీతి।—[కన్దర్పప్రవణమనాః] స్మరపరవశచిత్తా, అత ఏవ [దృశం నిధాయ] పుంస్యేవ దృష్టిం కృత్వా, [స్నిహ్యన్తీ] దృష్టివిశేషేణ స్నేహం ప్రకాశయన్తీత్యర్థః। [అపరా] స్త్రీ, [సఖీసిసిక్షాలక్ష్యేణ] సఖ్యాః సిసిక్షా సేక్తుమిచ్ఛా, తస్యా లక్ష్యేణ వ్యాజేన, బద్ధాఞ్జలిరేవ తిష్ఠన్తీ, న తు సిఞ్చన్తీతి ద్యోతనాయ సిసిక్షేతీచ్ఛాయాం సనః ప్రయోగః। [ప్రతియువం] యువానం ప్రతి। "అనశ్చ" (౫।౪।౧౦౮ పాం) ఇత్యవ్యయీభావే సమాసాన్తః। [మూర్తేన] మూర్తిమతా, [ప్రణయరసేనేవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। పాఠాదర్థస్య బలీయస్త్వాదివశబ్దస్య వ్యవహితేనాన్వయః। [వారిణా పూర్ణమ్, అఞ్జలిఞ్చకార] ప్రార్థయామాసేత్యర్థః+॥౩౫॥

ఆనన్దమితి।—[ఆనన్దం దధతి] ప్రియసమ్భావనయా హర్షం దధానే,

+యాచకోఽపి అఞ్జలిం బద్ధా ప్రార్థయతే। అత్ర "పూర్ణమ్" ఇతి పదం "బారిణా" ఇతి పదానన్తరమేవ ప్రయోక్తుమౌచిత్యాత్ తదన్యథానివశాత్ అస్థానపదతానామ దోషః। తథా కామపరతన్త్రతయా సఖీం ప్రతి నలసేచనం విస్మృతవతీతి ధ్వనిశ్చ। ఏవం సఖీం ప్రతి ప్రఞ్జితజనజలసేచనాపత్రవేన యువకప్రార్థనాసమారోపాదపహ్నుతిరలఙ్కారః।

ఈర్ష్యన్త్యా వదనమసిక్తమప్యనల్ప-

స్వేదామ్బుస్నపితమజాయతేతరస్యాః॥౩౬॥

ఉద్వీక్ష్య ప్రియకరకుడ్మలాపవిద్ధై-
ర్వక్షోజద్వయమభిషిక్తమన్యనార్యాః।
అమ్భోభిర్ముహురసిచద్వధూరమర్షా-
దాత్మీయం పృథుతరనేత్రయుగ్మముక్తైః॥౩౭॥

[శ్యామాయా] మధ్యమయౌవనాయాః స్త్రియః। 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా' ఇత్యుత్పలః। [ముఖే] వదనే, [దయితతమేన] అతిశయేన దయితః ప్రియః। అతిశయే తమప్ప్రత్యయః। తేన కార్త్రా [కరోదకేన] అఞ్జలిజలేన [సిచ్యమానే] సతి [ఈర్ష్యన్త్యాః] అసహమానాయాః। 'పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యాత్' ఇతి లక్షణాత్। [ఇతరస్యాః] సపత్న్యాః [వదనమసిక్తమపి] ప్రియేణేతి శేషః। [అనల్పస్వేదామ్బుస్నపితమ్] అనల్పేన స్వేదామ్బునా స్నపితం సిక్తమ్, [అజాయత] అభవత్। ఈర్ష్యాకృతకోపకార్యత్వాత్ స్వేదాదీనామితి భావః। అసిక్తమపి సిక్తమితి విరోధః। తస్య స్వేదాఖ్యకారణోక్తేరాభాసత్వమితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౩౬॥

ఉద్వీక్ష్యేతి।— [ప్రియకరకుడ్మలాపవిద్ధైః] ప్రియస్య కరకుడ్మలాభ్యాం పాణిపుటాభ్యామపవిద్ధైః సిక్తైః, [అమ్భోభిరభిషిక్తమ్, అన్యనార్యాః] సపత్న్యాః, [వక్షోజద్వయముద్వీక్ష్య, వధూః] నాయికా, [అమర్షాత్] ఈర్ష్యాకృతకోపాత్, [ఆత్మీయం] వక్షోజద్వయం [పృథుతరనేత్రయుగ్మముక్తైః] పృథుతరేణ నేత్రయుగ్మేన ముక్తైః, [అమ్భోభిః] వాష్పైః [ముహుః,అసిచత్] అభిషిక్తవతీ; తన్మత్సరాదివేతి భావః। అతో వస్తునాఽలఙ్కారధ్వనిః। 'లిపిసిచిహ్వశ్చ' (౩।౧।౫౩ పాం) ఇతి సిఞ్చతేర్లుఙి చ్లేరఙాదేశః॥౩౭॥

కుర్వద్భిర్ముఖరుచిముజ్జ్వలామజస్రం
యైస్తోయైరసిచత వల్లభాం విలాసీ।
తైరేవ ప్రతియువతేరకారి దూరాత్

కాలుష్యం శశధరదీధితిచ్ఛటాఽచ్ఛైః ॥౩౮॥

రాగాన్ధీకృతనయనేన నామధేయ-

వ్యత్యాసాదభిముఖమీరితః ప్రియేణ।

మానిన్యా వపుషి పతన్నిసర్గమన్దో

భిన్దానో హృదయమసాహి నోదవజ్రః ॥౩౯॥

కుర్వద్భిరితి।—[ముఖరుచిం] ముఖకాన్తిమ్, [ఉజ్వలాం కుర్వద్భిస్తోయైః, విలాసీ] విలసనశీలః కామీ। “వౌ కషలస—” (౩।౨।౧౪౩ పాం) ఇత్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః। [వల్లభామజస్రమ్, అసిచత] సిక్తవాన్। స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్, “ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్” (౨।౪।౪౪ పాం) ఇతి సిఞ్చతేర్లుజి ఛ్లేరజాదేశః। [శశధరదీధితిచ్ఛటాఽచ్ఛైః] శశికరనికరవత్ స్వచ్ఛైః, [త్రైరేవ] తోయైః, [దూరాత్, ప్రతియువతేః] సపత్న్యాః, [కాలుష్యమ్] అవిలత్వం, వైవర్ణ్యఞ్చ, [అకారి] స్వచ్ఛతోయైః కాలుష్యం కృతమితి విరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపో విషమభేదః; తచ్చాన్యత్రేత్యసఙ్గతిః, వైవర్ణ్యకాలుష్యయోరభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిస్తదుత్థాపితేతి సఙ్కరః ॥౩౮॥

రాగేతి।—[రాగాన్ధీకృతనయనేన] రాగేణ విపక్షానురాగేణాన్ధీకృతనయనేన [ప్రియేణ, నామధేయవ్యత్యాసాత్] విపక్షనామపూర్వకమ్, [అభిముఖమ్, ఈరితః] క్షిప్తః; [వపుషి పతన్, నిసర్గమన్దః] స్వభావజడః తథాఽపి [హృదయం భిన్దానః] విదారయన్; ఉదకమేవ వజ్రోఽశనిః [ఉదవజ్రః]। “మన్థౌదన—” (౬।౩।౬౦ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాదుదాదేశః। [మానిన్యా] విపక్షనామగ్రహణజనితకోపవత్యా నాయికయా, [నాసాహి] న సోఢః।

ప్రేమ్ణోరః ప్రణయిని సిఞ్చతి ప్రియాయాః

సంతాపం నవజలవిప్రుషో గృహీత్వా।

ఉద్ధూతాః కఠినకుచస్థలాభిఘాతా-

దాసన్నాం భృశమపరాఙ్గనామధాక్షుః ॥౪౦॥

సంక్రాన్తం ప్రియతమవక్షసోఽఙ్గరాగం

సాధ్వస్యాః సరసి హరిష్యతేఽధునామ్బుః।

తుష్ట్వైవం సపది హృతేఽపి తత్ర తేపే

కస్యాశ్చిత్స్ఫుటనఖలక్ష్మణః సపత్న్యా ॥౪౧॥

తీక్ష్ణయోగాదతీక్ష్ణమపి తీక్ష్ణం భవతీతి భావః। ఉదవజ్ర ఇతి కేవలనిరవయవరూపకమ్ ॥౩౯॥

ప్రేమ్ణేతి।—[ప్రణయిని ప్రేమ్ణా ప్రియాయా ఉరః సిఞ్చతి] సతి, కఠినకుచస్థలాభిఘాతాత్ ఉద్ధూతాః] ఉత్పతితాః, [నవజలవిప్రుషః] నవజలస్య విప్రుషో బిన్దవః। 'పృషన్తి బిన్దు పృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తస్యాః సిక్తాయాః [సన్తాపం గృహీత్వా] ఆదాయ ,[అసన్నాం] సమీపస్థామ్, [అపరాఙ్గనాం] సపత్నీం, [భృశమ్, అధాక్షుః] సన్తాపయన్తి స్మ। దహతేర్లుఙి "వదవ్రజ—" (౭।౨।౩ పాం) ఇత్యాదినా సిచి వృద్ధిః ఘత్వాదికార్యమ్। తత్రైకాదేవాపరస్యాః తాపోదయాత్ తత్తాపస్యైవాత్రాధానం దాహక్రియయోత్ప్రేక్ష్యతే, సా చ వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా ॥౪౦॥

సంక్రాన్తమితి।—[ప్రియతమవక్షసః] సకాశాత్ [సఙ్క్రాన్తం] గాఢాలిఙ్గనాత్ కుచతటలగ్నమ్ [అస్యాః] సిక్తాయాః, [అఙ్గరాగమధునా] ఏవ [సరసి అమ్బుః] కర్తృ। [సాధు] నిఃశేషం, [హరిష్యతే] ప్రమార్క్ష్యతి [ఏవం తుష్ట్వా] ఇతి బుద్ధ్వా [సపది, తత్ర] తస్మిన్ అఙ్గరాగే, [హృతేఽపి, స్ఫుటనఖలక్ష్మణః] వ్యక్తనఖచిహ్నాయాః, [కస్యాశ్చిత్] నాయికాయాః సమ్బన్ధిని,

---

హూతాయాః ప్రతిసఖి కామినాఽన్యనామ్నా

హ్రీమత్యాః సరసి గలన్ముఖేన్దుకాన్తేః।

అన్తర్ధిం ద్రుతమివ కర్తు‌మశ్రువర్షై-

ర్భూమానం గమయితుమీషిరే పయాంసి?॥౪౨॥

సిక్తాయాః క్షణమభిషిచ్య పూర్వమన్యా-

మన్యస్యాః ప్రణయవతా బతాబలాయాః।

[సపత్న్యా, తేపే] తప్తమ్। భావే లిట్। తదిదమాతపార్తస్య ఛాయామన్విష్యతో దారుణదవదహనవేష్టనం యదఙ్గరాగమేవ ద్రష్టుమక్షమాయా నఖక్షతసాక్షాత్కార ఇతి। అత్ర సన్తాపశాన్త్యర్థేన విపక్షాఙ్గనాఙ్గరాగక్షాలనేన తద్విరుద్ధసన్తాపోత్పాదనాద్విరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపో విషమాలఙ్కారః॥౪౧॥

హూతాయా ఇతి।—[ప్రతిసఖి] సఖ్యాః సమీపే, సఖీసమక్షమిత్యర్థః। సమీపార్థేఽవ్యయీభావే నపుంసకత్వహ్రస్వత్వే। [కామినా] ప్రియేణ; అన్యస్యాః సపత్న్యాః నామ్నా [అన్యనామ్నా] సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః। [హూతాయాః], అత ఏవ [గలన్ముఖేన్దుకాన్తేః, హ్రీమత్యా] లజ్జితాయాశ్చ, కస్యాశ్చిదితి శేషః। [సరసి, ద్రుతం] శీఘ్రమ్ [అన్తర్ధిమ్] అన్తర్ధానమ్। శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తివచనాత్ “ఉపసర్గే ఘోః కిః” (౩।౩।౯౨ పాం) ఇతి కిప్రత్యయః। [కర్తు‌మశ్రువర్షైః] కర్తృభిః [పయాంసి] సరోజలాని, [భూమానం గమయితుం] వృద్ధిం ప్రాపయితుమ్। “గతిబుద్ధి—” (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తు‌ః కర్మత్వం ప్రాధాన్యాదభిధానఞ్చ। [ఈషిరే ఇవ] ఇష్టాని కిము? ఇత్యుత్ప్రేక్షేయమశ్రుపాతనిమిత్తా, తథా మరణదుఃఖాదపి దుఃసహం సపత్న్యా దుఃఖమితి వస్తుధ్వనిః॥౪౨॥

సిక్తాయా ఇతి। [ప్రణయవతా] ప్రియేణ, [క్షణం పూర్వమ్ అన్యాం] సపత్నీమ్ [అభిషిచ్య] పశ్చాత్ [సిక్తాయా అన్యస్యాః, అబలాయాః] స్త్రియాః,

కాలిమ్నా సమధిత మన్యురేవ వక్త్రం
ప్రాపాక్ష్ణోర్గలదపశబ్దమఞ్జనామ్బుః॥౪౩॥

ఉద్వోఢుం కనకవిభూషణాన్యశక్తః
సధ్రీచా వలయితపద్మనాలసూత్రః।
ఆరూఢప్రతివనితాకటాక్షభారః
సాధీయో గురురభవద్భుజస్తరుణ్యాః॥౪౪॥

[వక్త్రం] కర్మ [మన్యుః] కోపః, [ఏవ] కర్తా। [కాలిమ్నా] కార్ష్ణ్యేన, వైవర్ణ్యేన సహేతి యావత్। [సమధిత] సన్దధే, [వత్] ఇతి ఖేదే। సమ్పూర్వాద్ధధాతేః కర్తరి లుజి తజ్ 'స్థాధ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭ పా॰) ఇతీకారః। సిచః కిత్త్వాత్ న గుణః। 'హ్రస్వాదఙ్గాత్' (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సకారలోపః। [గలత్] స్రవత్ [అక్ష్ణోః] సమ్బన్ధిః [అఞ్జనామ్బుః] కజ్జలోదకమ్, [అపశబ్దం] వర్ణస్యాపవాదం, [ప్రాప]। కోపకాలిమతిరోధానేన స్వకాలిమ్నః ఏవ ప్రకాశనాదితి భావః।* పూర్వేణ వాక్యార్థేనోత్తరవాక్యార్థసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౪౩॥

ఉద్వోఢుమితి।—[కనకవిభూషణాని ఉద్వోఢుమశక్తః] సౌకుమార్యాందితి భావః; అత ఏవ [సధ్రీచా] సహాఞ్చతీతి సధ్ర్యఙ్ తేన సహచరేణ కర్త్రా। “ఋత్విక” (౩।౨।౫౯ పాం) ఇత్యాదినా క్విన్ప్రత్యయః। “సహస్య సధ్రిః" (౬।౩।౯౫ పాం) ఇతి సహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః। “అనిదితామ్—” (౬।౪।౨౪ పాం) ఇతి నకారలోపః, 'అచః' (౬।౪।౧౩౮ పాం) ఇత్యకారలోపే 'చౌ' (౬।౩।౧౩౮ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [వలయితపద్మనాలసూత్రః] వలయితాని వలయీకృతాని, పద్మనాలసూత్రాణి మృణాలతన్తవో యస్య సః। మృణాలకృతకఙ్కణ ఇత్యర్థః। తథాఽపి [ఆరూఢప్రతివనితాకటాక్షభారః] ఆరూఢః ఆరూఢవాన్ ప్రతివనితాయాః సపత్న్యాః,

ఆబద్ధప్రచురపరార్ధ్యకిఙ్కిణీకో

రామాణామనవరతోదగాహభాజామ్।

నారావం వ్యతనుత మేఖలాకలాపః

కస్మిన్ వా సజలగుణే గిరాం పటుత్వమ్॥౪౫॥

పర్యచ్ఛే సరసి హృతేంఽశుకే పయోభి-

ర్లోలాక్షే సురతగురావపత్రపిష్ణోః।

కటాక్ష ఏవ భారో యస్య సః; తయా సాసూయం దృష్ట ఇత్యర్థః। అత ఏవ [తరుణ్యా, భుజః] బాహుః, [సాధీయః] బాఢ్ంతరమితి క్రియావిశేషణమ్। "అన్తికబాఢ్ంయోర్నేదసాధౌ" (౫।౩।౬౩ పాం) ఇతి బాఢ్ంశబ్దస్య సాధాదేశః। [గురుః] భారవాన్, శ్లాఘ్యశ్చ, [అభవత్]। అత్ర కనకభూషణాభావేఽపి తత్కార్యగురుత్వవర్ణనాద్విభావనా, సా చ గురురితి శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాతిశయోక్త్యనుప్రాణితేతి సఙ్కరః॥౪౪॥

ఆబద్ధేతి।—ఉదకస్య గాహో౽వగాహనం ఉదగాహః। "మన్థౌదన—" (౬।౩।౬౦ పాం) ఇత్యాదినా ఉదాదేశః। తమనవరతం భజన్తి యాస్తాసామ్ [అనవరతోదగాహభాజాం, రామాణాం] స్త్రీణాం సమ్బన్ధీ [ఆబద్ధప్రచురపరార్ధ్యకింకిణీకః] ఆబద్ధాః ప్రోతాః ప్రచురా భూయిష్ఠాః, పరార్ధ్యాః శ్రేష్ఠాశ్చ కిఙ్కిణ్యో యస్మిన్ సః తథోక్తః। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। [మేఖలాకలాపః, ఆరావం] ధ్వనిం, [న వ్యతనుత]। తథా హి—జలేన సహ సజలో జలార్ద్రో గుణః సూత్రం యస్య సః; తథా డలయోరభేదాజ్జడ్ంగుణో జడ్ంధర్మో జాడ్యం తేన సహేతి సజడ్ంగుణో జడ్ంశ్చ తస్మిన్, [కస్మిన్ వా] మేఖలాకలాపే పుంసి వా [గిరాం] వాచాం, ధ్వనీనాఞ్చ[పటుత్వం] సామర్థ్యం? న కుత్రాపీత్యర్థః। శ్లేషమూలాభేదాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౪౫॥

పర్యృచ్ఛ ఇతి।—[పర్యృచ్ఛే] పరి పరితోఽచ్ఛం స్వచ్ఛమ్, అన్తర్గతవస్త్వతిరోధాయకమిత్యర్థః। తస్మిన్ [సరసి పయోభిః, అంశుకే] స్త్రీపరిధానే

సుశ్రోణ్యా దలవసనేన వీచిహస్త-

న్యస్తేన ద్రుతమకృతాబ్జినీ సఖీత్వమ్॥౪౬॥

నారీభిర్గురుజఘనస్థలాహతానా-

మాస్యశ్రీవిజితవికాసివారిజానామ్।

లోలత్వాదపహరతాం తదఙ్గరాగం

సంజజ్ఞే స కలుష ఆశయో జలానామ్॥౪౭॥

[హృతే] స్థానాదపసారితే సతి, [సురతగురౌ] రమణే చ, [లోలాక్షే] శ్రోణ్యాసక్తదృష్టౌ సతీత్యర్థః। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః। 'బహుబ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్' (౫।౪।౧౧౩ పాం) [అపత్రపిష్ణోః] అపత్రపమాణాయాః। 'లజ్జా సాపత్రపాన్యతః' ఇత్యమరః। “అలఙ్కృఞ్—” (౩।౨।౧౩౬ పాం) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః। [సుశ్రోణ్యాః] ప్రియాయాః। ప్రస్తుతోచితనిర్దేశోఽయమ్। [అబ్జినీ] నలినీ [ద్రుతం,వీచిహస్తన్యస్తేన] వీచిరేవ హస్తస్తేన న్యస్తేన, [దలవసనేన] దలం పర్ణమేవ వసనం తేన। తద్దానేనేత్యర్థః। [సఖీత్వమ అకృత]। సఖీకృత్యం చకారేత్యర్థః। అత్రాబ్జిన్యాదిషు సఖీత్వాద్యారోపాత్ సమస్తవస్తువృత్తి సావయవరూపకమ్॥౪౬॥

నారీభిరితి।—[నారీభిః] కర్త్రీభిః [గురుజఘనస్థలాహతానాం] గురుజఘనస్థలైరాహతానామ్, [ఆస్యశ్రీవిజితవికాసివారిజానామ్] ఆస్యశ్రీభిర్ముఖశోభాభిర్విజితాని వికాసీని వారిజాని పద్మాని యేషాం తేషాం [లోలత్వాత్] చలత్వాత్, సతృష్ణత్వాచ్చ। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః।

[తదఙ్గరాగం] తాసామఙ్గరాగమ్ [అపహరతాం] క్షాలయతాఇ్చ,. [జలానాం తోయానాం, జడానాఇ్చ [స ఆశయః] హ్రదః హృదయఇ్చ, [కలుషః]

సౌగన్ధ్యం దధదపి కామమఙ్గనానాం

దూరత్వాద్గతమహమాననోపమానమ్।

నేదీయో జితమితి లజ్జయేవ తాసా-

మాలోలే పయసి మహోత్పలం మమజ్జ॥౪౮॥

ప్రభ్రష్టైః సరభసమమ్బునోఽవగాహ

క్రీడాభిర్విదలితయూథికాపిశఙ్గైః।

ఆకల్పైః సరసి హిరణ్మయైర్వ్యధూనా-

మౌర్వాగ్నిద్యుతిశకలైరివ వ్యరాజి॥౪౯॥

అప్రసన్నః క్షుభితశ్చ, [సంజజ్ఞే] సఞ్జాతః, అపహర్తుస్తాడనస్వహరణాదిభిరాశయః కలుషో భవతీతి ధ్వనిః। అభిధాయాః ప్రకృతార్థే నియన్త్రణాత్ న శ్లేషః॥౪౭॥

సౌగన్ధ్యమితి।—[కామం] పర్యాప్తం, [సౌగన్ధ్యం] సురభిగన్ధిత్వం, సంబన్ధిత్వఇ్చ। 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సమ్బన్ధిగర్వయోః' ఇతి విశ్వః। [దధదపి అహం, దూరత్వాత్] పూర్వం దూరస్థత్వాత్ [అఙ్గనానామ్ ఆననోపమానం] ముఖసాదృశ్యం, [గతమ్]। 'దూరస్థాః పర్వతా రమ్యాః' ఇతివదితి భావః। సమ్ప్రతి పునః [తాసాం, నేదీయః] నేదిష్ఠమన్తికతమం సత్। 'అన్తికవాఢయోర్నేదసాధౌ' (౫।౩।౬౩ పాం) ఇత్యన్తికశబ్దస్య నేదాదేశః। [జితం] పరిభూతమభూవమ్ [ఇతి లజ్జయేవ, మహోత్పలమ్] అరవిన్దమ్, [ఆలోలే] చలే, [పయసి మమజ్జ]; యథా 'దూరే సామ్యేన దృశ్యమానః సమ్బన్ధీ సన్నిధావవమానితః క్వచిల్లజ్జయా

నిలీయతే తద్వదితి। అత్ర పయశ్చలనకృతేఽబ్జమజ్జనే లజ్జాహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి శ్లేషమూలాఽతిశయోక్తిహేతూత్ప్రేక్షయోః సంసృష్టిః॥౪౮॥

ప్రభ్రష్టైరితి।—[సరభసం] సత్వరమ్, [అమ్బసోఽవగాహక్రీడాభిః]

ఆస్మాకీ యువతిదృశామసౌ తనోతి

చ్ఛాయైవ శ్రియమనపాయినీం కిమేభిః?।

మత్త్వైవం స్వగుణపిధానసాభ్యసూయైః

పానీయైరితి విదధావిరేఽఙ్గనాని॥౫౦॥

అమ్బసోఽవగాహ ఏవ క్రీడాస్తాభిః [ప్రభ్రష్టైః] జలావగాహక్షోభాదమ్బసి చ్యుతైః [విదలితయూథికాపిశఙ్గైః] విదలితా వికసితా యూథికాః పీతయూథికా, హేమపుష్పికాఽపరపర్యాయా వివక్షితాః, అన్యథా పిశఙ్గత్వాయోగాత్। 'గణికా యూథికామ్బష్ఠా సా పీతా హేమపుష్పికా' ఇత్యమరః। తద్వత్ పిశఙ్గైః [హిరణ్మయైః] సౌవర్ణైః। "దాణ్డినాయన—" (౬।౪।౧౭౪ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతః। [వధూనామ్ అకల్పైః] భుషణైః, [సరసి ఔర్వాగ్నిద్యుతిశకలైః] జలాశయత్వాదత్రాపి సన్నిహితైర్బడవానలజ్వాలాఖణ్డైః [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వ్యరాజి] విరాజితమ్। భావే లుఙ్॥౪౯॥

ఆస్మాకీతి।—అస్మాకమియమ్ [ఆస్మాకీ] అస్మదీయా, అస్మత్కారితేత్యర్థః। 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' (౪।౩।౧ పా°) ఇతి చకారాదణ్ ప్రత్యయః। తస్మిన్ అణి చ యుష్మాకాస్మాకౌ' (౪।౩।౨ పాం) ఇతి ప్రకృతేరస్మాకాదేశః। "టిడ్ఢాణఞ్" (౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా జీప్। [అసౌ ఛాయా] కాన్తిః, విమలేతి యావత్। సా [ఏవ యువతిదృశామ్, అనపాయినీం] స్థాయినీం, [శ్రియం తనోతి, ఏభిః] అఞ్జనైః, [కిమ?] ఏతత్ సాధ్యం న కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః। గమ్యమానసాధనాపేక్షయా కరణత్వాత్ తృతీయా ఇత్యుక్తం ప్రాక్। [ఏవం

మత్వా]। ఉక్తప్రకారేణాఞ్జనవైఫల్యం నిశ్చితేత్యర్థః। అత ఏవ గమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్। [స్వగుణపిధానసాభ్యసూయైః] స్వగుణస్య స్వావిష్కృతదృఙ్నైర్మల్యగుణస్య పిధానం తిరోధానమ్। 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చ' ఇత్యమరః। "వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః" (కాం) ఇత్యకారలోపః। తేన సాభ్యసూయైః సేర్ష్యైః,

---

నిర్ధౌతే సతి హరిచన్దనే జలౌఘై

రాపాణ్డోర్గతపరభాగయాఽఙ్గనాయాః।

అహ్నాయ స్తనకలశద్వయాదుపేయే

విచ్ఛేదః సహృదయయేవ హారయష్ట్యా॥౫౧॥

అన్యూనం గుణమమృతస్య ధారయన్తీ

సమ్ఫుల్లస్ఫురితసరోరుహావతంసా।

పాతుమర్హైః, [పానీయైః]। 'అమ్భోఽర్ణస్తోయపానీయనీరక్షీరామ్బుశమ్బరమ్' ఇత్యమరః। "తవ్యత్తవ్యానీయరః" (౩।౧।౯౬ పాం) ఇతి పిబతేరనీయర్ ప్రత్యయః। [అఞ్జనాని] కజ్జలాని, [ఇతి] అనేన స్వగుణప్రకాశనయోగ్యతయా వివక్షితేన ప్రకారేణ, నిఃశేషత్వరూపేణేత్యర్థః। [విదధావిరే] విధౌతాని, క్షాలితానీత్యర్థః। 'ధావు గతిశుద్ధ్యోః' ఇతి ధాతోః కర్మణి లిట్॥౫౦॥

నిధౌత ఇతి।—[హరిచన్దనే] రక్తచన్దనే, [జలౌఘైః, నిర్ధౌతే] క్షాలితే, [సతి]। ధావేః కర్మణి క్తః। చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' (౬।౪।౧౯ పాం) ఇతి వకారస్యోఠాదేశః। "ఏత్యేధత్యూఠ్సు" (౬।౧।౮౯ పాం) ఇతి వృద్ధిరౌకారః। [ఆపాణ్డోః] పాణ్డువర్ణాత్, [అఙ్గనాయాః స్తనకలశద్వయాత్, గతపరభాగయా] సావర్ణ్యాద్విగతవర్ణోత్కర్షయా; అత ఏవ సామాన్యాలఙ్కారః;—సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్। [హారయష్ట్యా] కర్త్ర్యా, [సహృదయయా ఇవ] సచిత్తయేవేత్యుత్ప్రేక్షా। నిజపరభాగహానిపరిజ్ఞానవత్యేవేత్యర్థః। [అహ్నాయ] సపది। 'స్రాక్

ఝుటిత్యఙ్గసాహ్నయ ద్రాజ్ సఙ్క్షు సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః। [విచ్ఛేదః] త్రుటనమ్, [ఉపేయే] ప్రాప్తః। హీనజీవనాదజీవనమేవ వరమితి భావః। ఉపపూర్వాదిణః కర్మణి లిట్। విక్షోభహేతుకస్య హారవిచ్ఛేదస్య సహృదయహేతుకత్వోత్ప్రేక్షా, సా చోక్తసామాన్యోత్థాపితేతి సఙ్కరః॥౫౧॥

అన్యూనమితి।— [అన్యూనం] సమగ్రమ్, [అమృతస్య] పీయూషస్య, [గుణం]

ప్రేయోభిః సహ సరసో నిషేవ్యమాణా

రక్తత్వం వ్యధిత బధూదృశాం సురా చ॥౫౨॥

స్నానీనాం వృహదమలోదవిన్దుచిత్రౌ

రేజాతే రుచిరదృశాముగోజకుమ్భౌ।

హారాణాం మణిభిరుపాశ్రితౌ సమన్తా-

దుత్పూత్రేర్గుణవదుపఘ్నకామ్యయేవ॥౫౩॥

మధుర్యాదికం, [ధారయన్తీ]। 'అగన్ధమవ్యక్తరసం శీతలఞ్చ తృషాపహమ్। అచ్ఛం లఘు చ పథ్యఞ్చ తోయం గుణవదుచ్యతే॥' ఇతి। ఉక్తోదకగుణఞ్చ ధారయన్తీ సరసీపక్షే। 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూషే సలిలే ధ్రువమ్' ఇతి విశ్వః। [సముఫుల్లస్ఫురితసరోరుహావతంసా] సముఫుల్లాని వికచాని। ఉత్ఫుల్లసముఫుల్లయోరుపసంఖ్యానాత్ నిష్ఠాతస్య లత్వమ్। స్ఫురితాని ఉజ్జ్వలాని చ యాని సరోరుహాణి, ఏకత్ర,– సహజాని, అన్యత్ర,—సంస్కారార్థం క్షిప్తాని, తాన్యవతంసో భూషణం యస్యాః సా తథోక్తా। [ప్రేయోభిః సహ నిషేవ్యమాణా]। స్నానపానాభ్యామితి భావః। [సరసీ] పుష్కరిణీ, [బధూదృశాం, రక్తత్వమ్] ఆరుణ్యం, [వ్యధిత] విధత్తే స్మ। తథా [సురా చ]। వ్యధితేతి ధాఞః కర్త్తరి లుజి తజ్। ఇహోత్సాహవర్ద్ధనాయ ముహుః సేవ్యత్వాత్ శృఙ్గాణీతి శ్లోకే సలిలక్రీడాసమ్భారేషు మార్ద్వీకమితి పరిగణనాచ్చ

సరసీవత్ సురాయా అపి ప్రకృతత్వవివక్షాయాం తుల్యయోగితా; తదవివక్షాయాన్తు దీపకమ్। సురేవేతి పాఠే త్వప్రకృతవివక్షైవ కార్య్యా, అన్యథా ఉపమాఽనుపమా స్యాత్। న చ తుల్యయోగితాఽవకాశః, ఇవశబ్దేన గమ్యోపమ్యలక్షణభఙ్గాత్ ఇతి॥౫౨॥

స్నాన్తీనామితి।—[స్నాన్తీనాం] జలమవగాహమానానాం, [రుచిరదృశాం] సుదృశాం సమ్బన్ధినో, [వృహదమలోదవిన్దుచిత్రో] వృహద్భిరమలైశ్చోద-

---

ఆరూఢః పతిత ఇతి స్వసమ్భవోఽపి

స్వచ్ఛానాం పరిహరణీయతాముపైతి।

కర్ణేభ్యశ్చ్యుతమసితోత్పలం బధూనాం

వీచీభిస్తటమను యన్నిరాసురాపః॥౫౪॥

విన్దుభిశ్చిత్రో। “మన్థౌదనః—" (౬।౩।౬౦ పాం) ఇత్యాదినా ఉదకశబ్దస్యోదాదేశః। [ఉరోజకుమ్భౌ ఉత్పూన్రైః, హారాణాం] ముక్తాహారాణాం, [మణిభిః] గుటికాభిః। ఉపహన్యతే ఉపగమ్యతే, పీడ్యతే వా। 'ఉపన్న ఆశ్రయే' (౩।౩।౮౫ పాం) ఇతి హన్తేరప్ప్రత్యయాన్త ఉపధాలోపీ నిపాతః। గుణవతః ఔదార్య్యాదిగుణవతః సూత్రవతశ్చ, ఉపఘ్నస్య కామ్యా ఆత్మన ఇచ్ఛా గుణవదపఘ్నకామ్యా తయా, [గుణవదపఘ్నకామ్యయా] ఆత్మనో గుణవదాశ్రయాకాఙ్క్షయేత్యర్థః। "కామ్యచ్చ " (౩।౧।౬ పాం) ఇతి కామ్యచ్ప్రత్యయే ప్రత్యయాన్తధాతుత్వాత్ "అప్ప్రత్యయాత్" (౩।౩।౧౦౨ పాం) ఇతి స్త్రియామప్రత్యయే టాప్। [సమన్తాదుపాశ్రితౌ] సంశ్రితౌ, [ఇవ, రేజాతే] రాజేతే స్మ। “ఫణాఞ్చ సప్తానామ్” (౬।౪।౧౨౫ పాం) ఇతి వికల్పాదేకారాభ్యాసలోపౌ। గుణవచ్ఛబ్దేన మూత్రశబ్దేన చ సూత్రభేదే సూత్రాన్తరమశిశ్రియత్ ఇతి ప్రతీతేః శ్లేషానుప్రాణితయాఽతిశయోక్త్యానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా *॥౫౩॥

ఆరూఢ ఇతి।—[స్వసమ్భవోఽపి] ఆత్మసమ్భవోఽపి [ఆరూఢః] ఉచ్చస్థానగత, ఉత్తమాశ్రమశ్చ, [పతితః] తథా భ్రష్టః, [ఇతి] హేతోః, ఆరూఢపతితత్వాదిత్యర్థః। [స్వచ్ఛానాం] నిర్మ్మలానాం, [పరిహరణీయతాం] త్యాజ్యత్వమ్, [ఉపైతి]। 'ప్రవ్రజ్యావసితో రాజ్ఞో దాస ఆమరణాన్తికః' ఇతి

దన్తానామధరమయావకం పదాని
ప్రత్యయాస్తనుమవిలేపనాం నఖాఙ్కాః।
ఆనిన్యుః శ్రియమధితోయమఙ్గనానాం
శోభాయై విపది సదాశ్రితా భవన్తి ॥౫౫॥

స్మరణాదితి భావః। కుతః? [యత్] యస్మాత్, [ఆపః బధూనాం కర్ణేభ్యః చ్యుతమసితోత్పలం] స్వసమ్భవమపీతి భావః। [వీచీభిః, తటమను] తటం ప్రతి, [నిరాసుః] చిక్షిపుః। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః సమర్థనవాక్యగతశ్లేషమూలాఽతిశత్తోక్త్యా సఙ్కీర్ణః॥౫౪॥

దన్తానామితి।—తోయేష్వధి [అధితోయమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [అఙ్గనానామ్, అయావకం] ప్రక్షాలితలాక్షారాగమ్, [అధరం, దన్తానాం పదాని] దన్తక్షతాని, తథా [అవిలేపనాం] ధౌతాఙ్గరాగాం, [తనుం] శరీరం, [ప్రత్యగ్రాః] నవాః, [నఖాఙ్కాః] చ [శ్రియమ్, ఆనిన్యుః] ప్రాపయామాసుః। "నీవహ్యోర్హరతేశ్చైవ" ఇతి వచనాత్ ద్వికర్మకత్వమ్।+ తథా హి, సతః సజ్జనాన్ సున్దరాంశ్చాశ్రితాః [సదాశ్రితాః] యే కేచిదితి శేషః। [విపది] విభవాభావకాలేఽపి [శోభాయై] వైభవాయ, [భవన్తి]। "క్లృపేః సమ్పద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా" ఇతి క్లృపేరర్థనిర్దేశాచ్చతుర్థీ। అర్థాన్తరన్యాసః ॥౫౫॥

కస్యాశ్చిన్ముఖమను ధౌతపత్రలేఖం
వ్యాతేనే సలిలభరావలమ్బిభిర్నోభిః।
కిఞ్జల్కవ్యతికరపిఞ్జరాన్తరాభి-
శ్చిత్రశ్రీరలమలకాఽగ్రవల్లరోభిః॥౫౬॥

వక్షోభ్యో ఘనమనులేపనం యదూనా-

ముత్తంసానహరత వారి మూర్ద్వజేభ్యః।

నేత్రాణాం మదరుచిరక్షత్రైవ తస్థౌ

చక్షుష్యః ఖలు మహతాం పరైరలఙ్ఘ్యః॥౫౭॥

కస్యాశ్చిదితి।—[ధౌతపత్రలేఖం] క్షాలితపత్రావలీకం, [కస్యాశ్చిత్, ముఖమను] ముఖేన సమ్బద్ధం యథా తథా ముఖే ఇతి యావత్। "తృతీయార్థే—" (౧।౪।౮౫ పాం) ఇత్యనోః కర్మప్రవచనీయత్వాత్ ద్వితీయా। [సలిలభరావలమ్బినీభిః] సలిలభరేణావలమ్బినీభిర్లమ్బమానాభిః, ఆర్జవం గతాభిరిత్యర్థః। [కిఞ్జల్కవ్యతికరపిఞ్జరాన్తరాభిః] కిఞ్జల్కవ్యతికరేణ కేశరమిశ్రణేన, పిఞ్జరాణ్యన్తరాణి మధ్యభాగా యాసాం తాభిః। అలకాఽగ్రాణి వల్లర్యో మఞ్జర్య్య ఇవేత్యుపమితసమాసః। 'వల్లరీ మఞ్జరీ స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తాభిః [అలకాఽగ్రవల్లరీభిః, చిత్రశ్రీః] మకరికాపత్రశోభా, [అలం, వ్యాతేనే] సమ్పాదితా। తనోతేః కర్మ్మణి లిట్। అత్ర చిత్రస్య శ్రీరివ శ్రీరితి నిదర్శనాభేదః అలకాఽగ్రవల్లరీత్యుపమయా పిఞ్జరాన్తరేతి తద్గుణేన చ సంసృజ్యతే॥౫౬॥

అథ శ్లోకద్వయేన పుంసామప్యవస్థాభేదం వర్ణయతి, వక్షోభ్య ఇత్యాది।—వారి] సర ఉదకం కర్త్రృ [యద్వనాం] యాదవానాం, [వక్షోభ్యః, ఘనం] సాన్ద్రమ్, [అనులేపనమ్] అఙ్గరాగమ్, [అహరత]। ఇఞిత్త్వాత్తఙ్। అత్ర బధూనామితి క్వాచిత్కః పాఠః వక్షోజానుపేక్ష్య బక్షోమాత్రనిర్దేశాదత్తరశ్లోకే తేషామితి పుంలిఙ్గపరామర్షాచ్చ న గ్రాహ్యః। [మూర్ద్వజేభ్యః] శిరోరుహేభ్యః,

---

యో వాహ్యః స ఖలు జలైర్నిరాసి రాగో

యశ్చిత్తే స తు తదవస్థ ఏవ తేషామ్।

ధీరాణాం వ్రజతి హి సర్వ ఏవ నాన్తః-

పాతిత్వాదభిభవనీయతాం పరస్య॥౫౮

ఫేనానామురసిరుహేషు హారలీలా
చేలశ్రీర్ఘనతలేషు శైవలానామ్।

[ఉత్తంసాన్] శేఖరాన్, అహరత। [నేత్రాణాం, మదరుచిః] మదగగః, [అక్ష్ణైవ] తథైవ, [తస్థౌ]।వారివిహారస్యాపి రాగజనకత్వాదితి భావః; అత ఏవ రాగద్వయస్యాప్యభేదాధ్యవసాయేన తదవస్థానిర్దేశాదతిశయోక్తిః। తథా హి, [మహతాం], చక్షుషి భవః [చక్షుష్యః] ప్రియోఽక్షిజశ్చ। పియేఽక్షిజే చ చక్షుష్యః' ఇతి విశ్వః। “శరీరావయవాచ్చ” (౪।౩।౫౫ పాం) ఇతి యత్। [పరైః, అలఙ్కాః] దద్వర్ధః, [ఖలు]। చక్షుష్యః ఇతి శ్లేషమూలాఽతిశయోక్తిః, తయా పూర్వోక్త్యా చ సఙ్కీర్ణోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౫౭॥

యం ఇతి।—[తేషాం] యదనాం వహిర్భవః [వాహ్యః]। "వహిషష్ఠలోపో యఞ్చ" (వాం) ఇతి వచనాత్ యఙ్ప్రత్యయః। [యః, రాగః] అఙ్గరాగః, [సః] రాగః, [జలైః] తోయైః, జడైశ్చ, [నిగసి] నిరస్తః, [ఖలు]।అస్యతేః కర్మణి లుఙ్। [చిత్తేః, యః] రాగః, [స తు]; సైవావస్థా యస్య సః [తదవస్థ ఏవ] న నిరస్త ఇత్యర్థః। అత్ర రాగయోరభేదాధ్యవమాయాదతిశయోక్తిః। [హి] తథా హి [సర్వః] అపి [ధీరాణాం] మహతామ్, [అన్తఃపాతిత్వాత్] అన్తర్గతత్వాత్, [ఏవ] ఇతి యావత్। [పరస్యాభిభవనీయతాం న వ్రజతి] అన్యథా వ్రజత్యేవేత్యర్థః। పూర్వవదలఙ్కారః॥౫౮॥

ఫేనానామితి।—[బధూనాం] భ్రష్టభూషణానామపీతి భావః। [పయసి విభూషణం, పర్యాప్తం] సమగ్రమాసీదిత్యర్థః। కుతః? [ఫేనానాం] హిణ్డీరాణామ్, [ఉరసిరుహేషు] ఉరసి రుహన్తీత్యురసిరుహాః స్తనాః। “సుపి” (౩।౨।౪ పాం) ఇతి యోగవిభాగాత్ కప్రత్యయః, " హలదన్తాత్” (౬।౩।౯ పాం) ఇత్యలుక్।

గణ్డేషు స్ఫుటరచనాఽబ్జపత్రవల్లౌ
పర్యాప్తం పయసి విభూషణం బధూనామ్॥౫౯॥

భ్రశ్యద్భిర్జలమభి భూషణైర్బధూనా-

మఙ్గేభ్యో గురుభిరమజ్జి లజ్జయేవ।

నిర్మాల్యైరథ ననృతేఽవధీరితానా-

మప్యుచ్చైర్భవతి లఘీయసాం హి ధార్ష్ట్యమ్॥౬౦॥

ఆమృష్టాస్తిలకరుచః స్రజో నిరస్తా

నీరక్తం వసనమపాకృతోఽఙ్గరాగః।

తేషు [హారలోలా] ముక్తావలిశ్రీః, జాతేతి శేషః, [శైవలానాం జఘనతలేషు,చేలశ్రీః] వసనశోభా జాతేతి శేషః। [గణ్డేషు] కపోలేషు, శైవలా ఇతి విభక్తివిపరిణామాదనుషఙ్గః। [స్ఫుటరచనా] వ్యక్తవిన్యాసా, [అఙ్గపత్రవల్లీ] పద్మపత్రలతా, జాతేతి శేషః। అత్ర ఫేనానాం హారలీలేవ లీలా, శైవలానాం చేలశ్రీరివ శ్రీరితి నిదర్శనాభ్యాం శైవలాః పత్రవల్లీతి రూపకేణ చ పాదత్రయవాక్యార్థైశ్చతుర్థవాక్యార్థసమర్థనాత్ తైరేవాఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్ణం వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౫౯॥

భ్రశ్యద్భిరితి।—[బధూనామఙ్గేభ్యః, భ్రశ్యద్భిః] పతద్భిః, [గురుభిః] సౌవర్ణ్యాద్గురుత్వయుక్తైః, [భూషణైః, లజ్జయా] భ్రంశప్రయుక్తయా క్రియా, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [జలమభి అమజ్జి] జలే మగ్నమ్। భావే లుఙ్। [అథ] అనన్తరమేవ, న తు విలమ్బేనేతి భావః। [నిర్మాల్యైః] భుక్తోజ్ఝితమాల్యైః, [ననృతే] జలే అనర్తి। భ్రంశేఽపి నిర్లజ్జైరితి భావః। [హి] తథా హి, [అవధీరితానాం] తిరస్కృతానామ్, [అపి, లఘీయసాం] తుచ్ఛానామ్, [ఉచ్చైర్ధార్ష్ట్యం] నిర్లజ్జత్యమేవాధికం, [భవతి] ఇతి అర్థాన్తరన్యాసః। మహాన్తః పదభ్రంశే లజ్జితాః క్వచిత్ నిలీయన్తే, తుచ్ఛాస్తు నిర్లజ్జా విజృమ్భన్తే ఇతి భావః। అప్సు గురూణి మజ్జన్తి, లఘూని ప్లవన్త ఇతి పరమార్థః॥౬౦॥

కామః స్త్రీరనుశయవానివ స్వపక్ష-

వ్యాఘాతాదితి సుతరాఞ్చకార చారుః ॥౬౧॥

శీతార్త్తిం బలవదుపేయుషేవ నీరే-
రాసేకాచ్ఛిశిరసమీరకమ్పితేన।
రామాణామభినవయౌవనోష్మభాజో-
రాశ్లేషి స్తనతటయోర్నవాంశుకేన॥౬౨॥

ఆమృష్టా ఇతి।—[తిలకరుచః] పత్రశోభాః, [ఆమృష్టాః, స్రజః] మాలాః, [నిరస్తాః, వసనం] కౌసుమ్భం వాసః, [నీరక్తమ్] అరక్తం, నిరస్తరాగమిత్యర్థః; కృతమితి శేషః। [అఙ్గరాగోఽపాకృతః]; సర్వత్ర జలైరిత్యర్థః। [ఇతి] ఇత్థం, [స్వపక్షవ్యాఘాతాత్] స్వవర్గక్షయాత్, [అనుశయవాన్] అనుతాపవాన్, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా।* [కామః, స్త్రీః] స్త్రియః। వామ్శసోః" ((౬।౪।౮౦ పాం) ఇతీయజాదేశవికల్పాత్ పక్షే పూర్వసవర్ణదీర్ఘః। [సుతరాం, చారూః] పూర్వతోఽపి రమణీయాః, [చకార]। స్త్రీణాం కామ ఏవ భూషణమ్, అన్యద్వైరూప్యమేవేతి భావః॥౬౧॥

శీతేతి।—[నీరైః] తోయైః, [ఆసేకాత్] ఆసేచనాత్, [శీతార్త్తిం] శీతవ్యథాం, [బలవత్] సుష్ఠు, [ఉపేయుషేవ] ప్రాప్తవతేవేత్యుత్ప్రేక్షా; అత ఏవ [శిశిరసమీరకమ్పితేన] శీతవాసవేపితేన, [నవాంశుకేన] కర్త్రా। [అభినవయౌవనోష్మభాజోః] అభినవో యో యౌవనేనోష్మా ఉష్ణత్వం తద్భాజోః, [రామాణాం, స్తనతటయోః] స్తనయోరేవతటయోః ఆధారయోః, [ఆశ్లేషి] అశ్లిష్టం, సంసక్తమిత్యర్థః। భావే లుఙ్। సేకహేతుకస్యాంశుకశ్లేషస్య శీతార్త్తిహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా॥౬౨॥

శ్చ్యోతద్భిః సమధికమాత్తమఙ్గసఙ్గా-
ల్లావణ్యం తనుమదివామ్బు వాససోఽన్యైః।
ఉత్తేరే తరలతరఙ్గరఙ్గలీలా-
నిష్ణాతైరథ సరసః ప్రియాసమూహైః॥౬౩॥

దివ్యానామపి కృతవిస్మయాం పురస్తా-

దమ్భస్తః స్ఫురదరవిన్దచామహస్తామ్।

ఉద్వీక్ష్య శ్రియమివ కాఞ్చిదుత్తరన్తీ-

మస్మార్షీజ్జలనిధిమన్థనస్య శౌరిః॥౬౪॥

ఇత్థమాసాం జలక్రీడ◌ాముక్త్వా, జలాదుత్తరణం వర్ణయతి, శ్చ్యోతదిభ్రితి।—[అథ] జలక్రీడ◌ాఽనన్తరమ్, [అఙ్గమఙ్గాత్] గాత్రసమ్పర్కాత్, [ఆత్తమ్] ఉపాత్తం, సంసక్తమితి యావత్। [సమధికమ్] అతిరిక్తం, [తనుమత్] మూర్త్తిమత్, [లావణ్యమివ] కాన్తిసారమివేత్యుత్ప్రేక్షా। [అమ్బు, శ్చ్యోతద్భిః] క్షరద్భిః। భోవాదికత్వాత్ లఘూపధగుణః। [తరలతరఙ్గరఙ్గలీలానిష్ణాతైః] తరలాశ్చపలాస్తరఙ్గా ఏవం రఙ్గా నృత్యస్థానాని, తేషు లీలా నర్త్తితాని, తాసు నిష్ణాతైః కుశలైః। "నినదీభ్యాం స్నాతేః కోశలే" (౮।౩।౮౯ పాం) ఇతి షత్వమ్। [వాసమోఽన్తైః] వస్త్రస్యాఞ్చలైరుపలక్షితైః, [ప్రియాసమూహైః] స్త్రీసఙ్ఘైః, సరసః] హ్రదాత్, [ఉత్తేరే] ఉత్తీర్ణం, నిర్గతమిత్యర్థః। తరతేర్భావే లిట్॥౬౩॥

దివ్యానామితి।—[దివ్యానామపి] దివి భవా దివ్యాస్తేషామపి,[కృతవిస్మయాం] సౌన్దర్యాతిరేకేణ జనితాద్భుతరసాం [స్ఫురదరవిన్దచారుహస్తాం] స్ఫురదరవిన్దాభ్యాం చారూ హస్తౌ యస్యాస్తాం, పద్మహస్తామిత్యర్థః। [పురస్తాత్] అగ్రతః, [అమ్భస్తః] జలాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। [ఉత్తరన్తీం] నిష్క్రామన్తీం, [కాఞ్చిత్] స్త్రియం, మథ్యమానాత్ సముద్రాత్ సద్యః ప్రాదుర్భవన్తీం

శ్లక్ష్ణం యత్పరిహితమేతయోః కిలాన్త-

ర్ద్రానార్ద్రం తదుదకసేకసక్తమూర్వోః।

నారీణాం విమలతరౌ సముల్లసన్త్యా

భాసాఽన్తర్దధతురురూ దుకూలమేవ॥౬౫॥

సాంవాసి న్యవసత యాని యోషితస్తాః

శుభ్రాభ్రద్యుతిభిరహాసి తైర్ముదేవ।

[శ్రియమివ] లక్ష్మీమివ, [ఉదీక్ష్య శౌరిః, జలనిధిమన్థనస్య] సముద్రమన్థనమిత్యర్థః। మన్థేర్ఘ్భవాదికస్యేదిత్త్వాత్ నుమాగమః, “అధీగర్థ—” (౨।౩।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ। [అస్మార్షీత్] స్మృతవాన్। అత్ర సముద్రమన్థనస్మారికయా శ్రియమివేత్యుపమయా సాదృశ్యాత్ శ్రీః స్మృతేతి స్మరణాలఙ్కారప్రతీతేరలఙ్కారధ్వనిః॥౬౪॥

శ్లక్ష్ణమితి।—[ఏతయోరురూర్వోః, అన్తర్ధానార్థం] ఛాదనార్థం, [కిల, శ్లక్ష్ణం] స్నిగ్ధం, [యత్] దుకూలం, [పరిహితమ్] ఆచ్ఛాదితమ్, [ఉదకసేకసక్తమ్] ఉదకసేకేన సంసక్తం, సంసృష్టమిత్యర్థః, [తత్ దుకూలం] కర్మ। [విమలతరౌ నారీణామ్, ఉరూ] పీవరౌ ఉరూ, [ఏవ] కర్తారౌ [సముల్లసన్త్యా] స్ఫురన్త్యా, [భాసా] నిజకాన్త్యా, [అన్తర్దధతుః] ఛాదితవన్తౌ; తదేతదూ్భషణమితి భావః। అత్ర దుకూలస్యోరూచ్ఛాదకత్వేఽపి తదభావోక్తేరసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధరూపాఽతిశయోక్తిః; తదపేక్షయా చోర్వోర్దుకూలానాం ఛాదకయోరాచ్ఛాదకత్వోక్తేరసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాఽతిశయోక్త్యనుప్రాణితేతి సజాతీయసఙ్కరః, తదనుప్రాణితశ్చ విషమాలఙ్కారః ఇతి విజాతీయసఙ్కరః। తేన చోర్వోర్లోకోత్తరం లావణ్యం వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౬౫॥

వాసాంసీతి।—[తాః యోషితో యాని వాసాంసి న్యవసత] నివసిత-

అత్యాక్షుః స్నపనగలజ్జలాని యాని

స్థూలాశ్రుస్రుతిభిరరోది తైః శుచేవ॥౬౬॥

ఆర్ద్రత్వాదతిశయినీముపేయివద్భిః

సంసక్తిం భృశమపి భూరిశోఽవధూతైః।

అఙ్గేభ్యః కథమపి వామలోచనానాం

విశ్లేషో వత నవరక్తకైః ప్రపేదే॥౬౭॥

వత్యః। 'వస ఆచ్చాదనే' ఇతి ధాతోః కర్త్తరి లఙ్। [శుభ్రాభ్రద్యుతిభిః] శుభ్రాభ్రాణాం ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యేషాం తైః, [తైః] వాసోభిః, [ముదా] నారీమియసనానన్దేన, [అహాసీవ] హసితమివ। భావే లుఙ్। [స్రపనగలజ్జలాని] స్రపనేన గలజ్జలాని స్రవత్తోయాని, [యాని] వాసాంసి [అత్యాక్షుః] త్యక్తవత్యః, [తైః శుచా, స్థూలాశ్రుస్రుతిభిః] స్థూలా అశ్రుస్రుతిర్యేషాం తైః, [అరోదీవ] రోదనం కృతమివ। భావే లుఙ్। అత్ర ధావల్యగుణజలగలనక్రియానిమిత్తయోర్హాసరోదనక్రియయోః సజాతీయోత్ప్రేక్షయోః సఙ్కరః॥౬౬॥

ఆర్ద్రత్వాదితి।—[ఆర్ద్రత్వాత్] జలేన ప్రేమ్ణా చ సరసత్వాత్, [అతిశయినీమ్] అతిశయవతీం, [సంసక్తిం] సంశ్లేషం, పరిచయఞ్చ, [ఉపేయివద్భిః] ప్రాప్తవద్భిః, అత ఏవ [భృశం భూరిశః] బహుశః, [అవధూతైరపి] నిరస్తైరపి; అన్యత్ర,—నిష్కాసితైరపి; నవరక్తైరేవ [నవరక్తకైః] నూతనరక్తవస్త్రైః, నవానురాగిభిశ్చ, [వామలోచనానాం] సుదృశామ్, [అఙ్గేభ్యో విశ్లేషః,వత] ఖేదే, [కథమపి, ప్రపేదే] ప్రాప్తః। ఏకత్రాతిశ్లేషాత్, అన్యత్రాతిపరిచయాశ్చేతి భావః। అత్యాసక్తాః కామినీ ధనపరాయణాభిర్వేశ్యాభిరవధూతాః

స్మరఞ్చం స్ఫుటః ఏవ, తత్ కథమలఙ్కారధ్వనిరిత్యుక్తం తత్ర జానీమహే; ప్రత్యుత ఏతేన తాసామలౌకికం లావణ్యం వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః సముచిత ఏవ।

ప్రత్యంసం విలులితమూర్ద్ధజా చిరాయ

స్నానార్ద్రం వపురుదవాపయత్ కిలైకా।

నాజానాదభిమతమన్తికేఽభివీక్ష్య

స్వేదామ్బుద్రవమభవత్తరాం పునస్తత్॥౬౮॥

కథఞ్చిత్ తా ముఞ్చన్తీత్యర్థాన్తరప్రతీతిః। ఇహ విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాత్ శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిరేవ॥౬౭॥

ప్రత్యంసమితి।—[ఏకా] స్త్రీ, [ప్రత్యంసమ్] అంసయోః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [విలులితమూర్ద్ధజా] వికీర్ణకేశా సతీ, [స్నానార్ద్రం వపుః, చిరాయ] చిరమ్ [ఉదవాపయత్] నిరవాపయత్, అశోషయదితి యావత్। వయతేర్ణ్యన్తాత్ లఙ్। "అర్తిహ్రీ—" (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః। [కిల] ఖలు, [పునస్తత్] వపుః [అభిమతం] ప్రియమ్, [అన్తికేఽభివీక్ష్య, స్వేదామ్బుద్రవం] వేదామ్బునో ద్రవమ్। ద్రవశబ్దః శుక్లాదివత్ గుణే పుంసి, గుణిని మేద్యలిఙ్గః,–"ఆపో ద్రవాః సర్వాణి ద్రవాణి తూదఙ్ముఖేన జుహోతి" ఇత్యాదిప్రయోగాత్। [అభవత్తరామ్] అతిశయేనాభవదిత్యర్థః। "తిఙశ్చ" (౫।౩।౫౬ పాం) ఇతి తరప్। "కిమేత్తిఙ్—" (౫।౪।౧౧ పాం) ఇత్యాదినా తిఙన్తాదాముప్రత్యయః। "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః" (౧।౧।౩౮పాం) ఇత్యవ్యయత్వమ్। [నాజానాత్] వాక్యార్థః కర్మ, తత్ ద్రవభవనం నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః। అవిరతస్నేహార్ద్రతామజానతీ స్నానార్ద్రమేవేతి మన్యమానా పునః పునః వపురుద్వాపయన్త్యేవాస్త ఇతి తాత్పర్యార్థః। అత్ర వపుష్కర్తృకస్య వీక్షణస్య వపుష్యుపచారాత్ ద్రవణక్రియాయాః సమానకర్తృకత్వాత్ పూర్వకాలతానిర్వాహః। ఏషా చ గర్వౌత్సుక్యాదిసఞ్చారిసఙ్కీర్ణస్వేదరోమాఞ్చాదిసాత్త్వికసమ్పన్నా స్మితాద్యనుభావవతీ చ ఇత్యనుసన్ధేయమ్।అత్రోద్వాపనరూపకారణే సతి ద్రవత్వనివృత్తిరూపకార్యానుత్పత్తేః తద్విరుద్ధ-

---

సీమన్తం నిజమనుబధ్నతీ కరాభ్యా-

మాలక్ష్య స్తనతటబాహుమూలభాగా।

భర్త్రాఽన్యా ముహురభిలష్యతా నిదధ్యే

నైవాహెూ ! విరమతి కౌతుకం ప్రియేభ్యః॥౬౯॥

ద్రవత్వప్రతిపాదనముఖేనాభిధానాత్ విశేషోక్తిరలఙ్కారః;—
“తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే" ఇతి లక్షణాత్॥౬౮॥

సీమన్తమితి।—[నిజమ్] ఆత్మీయం, [సీమన్తం] మూర్ధజమధ్యపద్ధతిమ్। 'సీమన్తమస్త్రియాం స్త్రీణాం కేశమధ్యే తు పద్ధతిః' ఇతి వైజయన్తీ। [కరాభ్యామ్, అనుబధ్నతీ] గృహ్ణతీ, విభజన్తీత్యర్థః; అత ఏవ [ఆలక్ష్య స్తనతటబాహుమూలభాగా] ఆ సమన్తాత్, లక్ష్యా విభావ్యాః, స్తనతటే బాహుమూలే చ తేషాం భాగాః ప్రదేశా యస్యాః సా [అన్యా] స్త్రీ, [అభిలష్యతా] అభిలషతా। “వా భ్రాశ—" (3।౧।౭౦ పాం) ఇత్యాదినా వైకల్పికః శ్యన్-ప్రత్యయః। [భర్త్రా ముహుః, నిదధ్యే] నిధ్యాతా, దృష్టేత్యర్థః। 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమ్' ఇత్యమరః। [అహెూ] ఆశ్చర్యం [కౌతుకమ్] అభిలాషః। ప్రీణన్తీతి ప్రియాః విషయాః। [ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః" (3।౧।౧3౫ పాం) ఇతి కః। తేభ్యః [ప్రియేభ్యః, న విరమత్యేవ] ఉపభోగేఽపి న నివర్త్తతే ఇతి ఆశ్చర్యమ్। 'న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి' ఇతి భావః। "జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసఙ్ఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి పఞ్చమీ। “వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః” (౧।3।౮3 పాం) ఇతి పరస్మైపదమ్। అర్థాన్తరన్యాసః॥౬౯॥

స్వచ్ఛామ్భఃస్నపనవిధౌతమఙ్గమోష్ఠ-

స్తామ్బూలద్యుతివిశదో విలాసినీనామ్।

వాసశ్చ ప్రతను వివిక్తమస్త్వితీయాన్

ఆకల్పో యది కుసుమేషుణా న శూన్యః॥౭౦॥

ఇతి ధౌతపురన్ధ్రిమత్సరాన్ సరసి మజ్జనేన

శ్రియమాప్తవతోఽతిశాయినీమపమలాఙ్గభాసః।

అవలోక్య తదైవ యాదవానపరవారిరాశేః

శిశిరేతరరోచిషాఽప్యపాం తతిషు మఙ్క్తుమీషే ॥౭౧॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతో శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

జలవిహారవర్ణనం నామాష్టమః సర్గః ॥౮॥

స్వచ్ఛేతి ।—[స్వచ్ఛామ్బుః స్రపనవిధౌతం] స్వచ్ఛేనామ్బుసా స్రపనేనాభిషేకేణ విధౌతం విమలితమ్ [అఙ్గం] వపుః, [తామ్బూలద్యుతివిశదః] తామ్బూలద్యుత్యా తామ్బూలరాగేణ విశద ఉజ్జ్వల [ఓష్ఠః] అధరః, [ప్రతను] సూక్ష్మం, [వివిక్తం] విమలం, [వాసశ్చ]। వివిక్తమేకాన్తస్థానఞ్చ। 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' ఇత్యమరః। ఇత్యేవంరూపః [ఇయాన్] ఏతావానేవ, [విలాసినీనామ్, ఆకల్పః] నేపథ్యమ్, [అస్తు] కిమన్యైరిత్యర్థః। [కుసుమేషుణా] కామేన, [శూన్యో యది న] స్యాత్। అన్యథా ఉద్విజితానామివ కనకభూషణమపి భారాయత ఏవేతి భావః। ఏతేన విచ్ఛిత్త్యాఖ్య ఆలమ్బనచేష్టారూప ఉద్దీపనవిభావః ఉక్తః;—'స్తోకభూషణయోగేఽపి విచ్ఛిత్తిరితి గద్యతే' ఇతి లక్షణాత్। అత్ర స్నానతామ్బూలాదిపదార్థాన్వితవిశేషణగత్యా అఙ్గోష్ఠాదీనామాకల్పత్వప్రతిపాదనార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః ॥౭౦॥

అథోత్తరసర్గే సూర్యాస్తమయాదివర్ణనం ప్రతోతి, ఇతీతి ।—[ఇతి] ఇత్థం, [సరసి, మజ్జనేన] స్నానేన, [ధౌతపురన్ధిమత్సరాన్] చాలిత-

---

నవమః సర్గః।

——o——

అభితాపసమ్పదమథోష్ణరుచి-

ర్నిజతేజసామసహమాన ఇవ।

పయసి ప్రపిత్సురపరామ్బునిధే-

రధిరోఢుమస్తగిరిమభ్యపతత్॥౧॥

మానినీమానాన్। అభీక్ష్ణమతిశేతే అతిశాయినీ తామ్ [అతిశాయినీమ్]। ఆభీక్ష్ణే ణినిః। [శ్రియమాప్తవతః, అపమలాఙ్గభాసః] విమలాఙ్గకాన్తీన్,[యాదవానవలోక్య తద్వైవ, శిశిరేతరరోచిషాఽపి] ఉష్ణాంశునాఽపి, [అపరవారిరాశేః] పశ్చిమాబ్ధేః, [అపాం తతిషు] పూరేషు, [మఙ్క్తుం] ప్రవేష్టుమ్, [ఈషే] దృష్టమ్। భావే లిట్। పరచేష్టాసాక్షాత్కారో విషయిణాం తాదృగ్విషయాభిలాషమన్తరాధత్త ఇతి భావః। అత్ర భానోః కాలప్రాప్తమజ్జనస్య యాదవమజ్జనావలోకనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే। అతిశాయినీ వృత్తమ్;—'ససజా భజతోఽతిశాయినీ భవతి గౌ దిగశ్వైః' ఇతి ఛన్దోలక్షణాత్॥౭౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే మాఘ-

కావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యేఽష్టమః సర్గః॥౮॥

  అథ సూర్యాస్తమయం వర్ణయతి, అభితాపేతి। [అథ] మిమఙ్క్షాఽనన్తరమ్, [ఉష్ణరుచిః] సూర్యః, [నిజతేజసామ్, అభితాపసమ్పదం] సన్తాపాతిరేకమ్, [అసహమాన ఇవ, అపరామ్బునిధేః] పశ్చిమాబ్ధేః, [పయసి, ప్రపిత్సుః] పతితుమిచ్ఛుః। పతతేః సమన్తాదుప్రత్యయః। "సని మోమా—" (౭।౪।౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఇసాదేశః, "అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య " (౭।౪।౫౮ పాం)

గతయా పురః ప్రతి గవాక్షముఖం

దధతీ రతేన భృశంముత్సుకతామ్।

ముహురన్తరాలభువమస్తగిరేః

సవితుశ్చ యోషిదమిమీత దృశా॥౨॥

ఇత్యభ్యాసలోపః। [అస్తగిరిమ్] అస్తాదిమ్। 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృత్' ఇత్యమరః। [అధిరోఢుమ్, అభ్యపతత్] అభ్యధావత్। అత్రాసహమాన ఇవేతి కాలప్రాప్తస్య పయసి ప్రపాతస్య నిజతేజోఽసహనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే। * అస్మిన్ సర్గే ప్రమితాక్షరా వృత్తమ్;— 'ప్రమితాక్షరా సజససైరుదితా' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

గతయేతి।—[రతేన] రత్యర్థే। "ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ" (౨।౩।౪౪ పాం) ఇతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా। [భృశమ్, ఉత్సుకతాం], కాలాక్షమత్వలచణమౌత్సుక్యం, [దధతీ యోషిత్, పురః] అగ్రే। [ప్రతి గవాక్షముఖం] గవాక్షముఖం గవాక్షద్వారం ప్రతి [గతయా] అపసృతయా, [దృశా అస్తగిరేః సవితుశ్చ అన్తరాలభువం] మధ్యాకాశదేశం, [ముహుః, అమిమీత] మాతి స్మ। హస్తమాత్రమవశిష్టమరత్నిమాత్రమవశిష్టమిత్యాదిమానకరణేనాస్తమయం ప్రతీక్షితవతీత్యర్థః। మాఙో లఙి "శ్లో" (౬।౧।౧౦ పాం) ఇతి ద్విర్భావః। "భృఞామిత్" (౭।౪।౭౬ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యేత్వమ్। ఏతచ్చాస్తమయప్రతీక్షణగర్భమాదౌత్సుక్యానుభావాన్తరోపలక్షణమ్। అత్రౌత్సుక్యభావవచనాత్ ప్రేయోఽలఙ్కారః॥౨॥

విరలాతపచ్ఛవిరనుష్ణవపుః

పరితో విపాణ్డు దధదభ్రశిరః।

అభవద్గతః పరిణతిం శిథిలః

పరిమన్దసూర్యనయనో దివసః॥౩॥

అపరాహ్ణశీతలతరేణ శనై-

రనిలేన లోలితలతాఽఙ్గులయే।

నిలయాయ శాఖిన ఇవాహ్వయతే

దదురాకులాః ఖగకులాని గిరః ॥౪॥

విరలేతి।—[పరిణతిం] పరివృత్తిమ్, అన్యత్ర,—జరావస్థాఇఀ్చ, [గతః]; అత ఏవ [విరలాతపచ్ఛవిః] విరలా అల్పా ఆతపస్య ఛవిర్యస్య సః, అన్యత్ర,—క్షీణప్రభః, [అనుష్ణవపుః] అన్యత్ర,—శ్లేష్మోదయాదీషదుష్ణదేహః। అలవణా యవాగూరితివత్ అల్పార్థే నఞ్ప్రయోగః। [పరితో విపాణ్డు] ఏకత్ర,—శుభ్రాభ్రపటలచ్ఛన్నత్వాత్, అపరత్ర,—పలితైశ్చ పాణ్డురమ్। అభ్రమాకాశమేవ శిరః [అభ్రశిరః, దధత్] ఉద్వహన్, [పరిమన్దసూర్య్యనయనః] పరిమన్దం ప్రశాన్తమ్, అర్థగ్రహణసమర్థశ్చ, సూర్య్య ఏవ నయనం యస్య స, [దివసః, శిథిలః] శిథిలవృత్తిః, శిథిలాఙ్గశ్చ, [అభవత్]। అత్రాభ్రశిర ఇత్యాద్యవయవరూపణాత్ దివస ఏవ స్థవిర ఇత్యవయవిరూపకసిద్ధేస్తదరూపణాదేకదేశవివర్త్తిరూపకం శ్లేషానుప్రాణితమ్॥౩॥

అపరాహ్ణేతి।—[అపరాహ్నశీతలతరేణ] అపరోఽపరభాగోఽహ్నోఽపరాహ్నో దినాన్తః। “పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే” (౨।౨।౧౮ పాం) ఇత్యేకదేశిసమాసః। “రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్” (౫।౪।౯౧ పాం)। “అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః" (౫।౪।౮౮ పాం) ఇత్యహ్నాదేశః, “అహ్నోఽదన్తాత్” (౮।౪।౭ పాం) ఇతి ణత్వమ్। తస్మిన్ అపరా, శీతలతరేణ [అనిలేన శనైః, లోలితలతాఽఙ్గులయే] లోలితాశ్చాలితా లతా ఏవాఙ్గులయో యస్య తస్మై;

ఉపసన్ధ్యమాస్త తను సానుమతః

శిఖరేషు తత్క్షణమశీతరుచః।

కరజాలమస్తసమయేఽపి సతా-

ముచితం ఖలూచ్చతరమేవ పదమ్॥౫॥

ప్రతికూలతాముపగతే హి విధౌ

విఫలత్వమేతి బహుసాధనతా।

అవలమ్బనాయ దినభర్తురభూత్

న పతిష్యతః కరసహస్రమపి ॥౬॥

అత ఏవ [నిలయాయ] నివాసాయ, [ఆహ్వయతే] అఙ్గులిసంజ్ఞయా ఆహ్వానం కుర్వాణాయ, [ఇవ] స్థితాయేత్యుత్ప్రేక్షా। [శాఖినే] వృక్షాయ, [ఖగకులాని] పక్షిసఙ్ఘా, [ఆకులాః] తుములాః, [గిరః] ఇదమాగమ్యత ఇతి ప్రత్యుత్తరాణి, [దదుః] ఇవ ఇత్యనుషఙ్గాదుత్ప్రేక్షా॥౪॥

ఉపసన్ధ్యమితి।—[ఉపసన్ధ్యం] సన్ధ్యాయాః సమీపే। సమీపార్థేఽవ్యయీభావే నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్। [అశీతరుచః] ఉష్ణాంశోః, [తను కరజాలం, తత్క్షణం] తస్మిన్ క్షణే, తత్కాలేఽపీత్యర్థః। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [సానుమతః] అద్రేః, [శిఖరేషు, ఆస్త] అతిష్ఠత్। ఆసేః కర్తరి లఙ్। [సతామ్, అస్తసమయే] నాశసమయే, [అపి, ఉచ్చతరమేవ పదమ్] ఉన్నతస్థానమేవ, [ఉచితం ఖలు]। అర్థాన్తరన్యాసః॥౫॥

ప్రతికూలతామితి।—[విధౌ] దైవే, [ప్రతికూలతాముపగతే] సతి, [బహుసాధనతా] అనేకసాధనవత్తా, [విఫలత్వమేతి]। మహత్యపి సాధనసమ్పత్తిర్నిష్ఫలైవేత్యర్థః। [హి] తథా హి, [పతిష్యతః] ఆసన్నపాతస్య, [దినభర్తుః, కరసహస్రమపి] కరా అంశవః, హస్తాశ్చ। 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః। తేషాం సహస్రమపి, [అవలమ్బనాయ] అవష్టమ్భనాయ,

---

నవకుఙ్కుమారుణపయోధరయా

స్వకరావసక్తరుచిరామ్బరయా।

అతిసక్తిమేత్య వరుణస్య దిశా

భృశమన్వరజ్యదతుషారకరః॥౭॥

గతవత్యరాజత జపాకుసుమ-

స్తవకద్యుతౌ దినకరేఽవనతిమ్।

[నాభూత్]। అతో దైవమేవ ప్రబలమితి భావః। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬॥

నవేతి।—[అతుషారకరః] ఉష్ణాంశుః, [నవకుఙ్కుమారుణపయోధరయా] నవకుఙ్కుమవదరుణపయోధరయా నవసన్ధ్యాఽరుణమేఘయా, అన్యత్ర,—నవకుఙ్కుమారుణకుచయా, [స్వకరావసక్తరుచిరామ్బరయా] స్వకిరణాక్రాన్తరుచిరాకాశయా, అన్యత్ర,–స్వహస్తలగ్నచారువస్త్రయా, [వరుణస్య దిశా] పశ్చిమదిశా సహేత్యర్థః। వరుణసమ్బన్ధాత్ పరాఙ్గనాత్వఞ్చ గమ్యతే। “వృద్ధోయూనా—”(౧।౨।౬౫ పాం) ఇతి సూత్రాదౌ సహార్థాప్రయోగాత్ సహార్థానామప్రయోగేఽపి “సహయుక్తేఽప్రధానే” (౨।౩।౧౯ పాం) ఇతి సహార్థే తృతీయా। [అతిసక్తిమ్] అతిసన్నికర్షమ్, అత్యాసక్తిఞ్చ, [ఏత్య] ప్రాప్య, [భృశమ్, అన్వరజ్యత్] లోహితోఽనురక్తశ్చాభవత్। రఞ్జైర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి లఙ్। “కుషిరఞ్జోః ప్రాచాం శ్యన్ పరస్మైపదఞ్చ" (౩।౧।౯౦ పాం) ఇతి కర్మకర్త్తరి వా। అత్ర వారుణీదినకరాదివిశేషణమహిమ్నైవ తయోర్జారోపనాయికాభావప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౭॥

గతవతౌతి।—[జపాకుసుమస్తవకద్యుతౌ] లోహితవర్ణే, [దినకరేఽవనతిమ్] అస్తతాం, [గతవతి] సతి, లమ్బమానే సతీత్యర్థః। [దిగ్వలయం]

బహలానురాగకురువిన్దదల-

ప్రతిబద్ధమధ్యమివ దిగ్వలయమ్॥౮॥

ద్రుతశాతకుమ్భనిభమంశుమతో-

వపురర్ద్ధమగ్నవపుషః పయసి।

రురుచే విరిఞ్చినఖభిన్నవృహ-

ఉజగదణ్డకైకతరఖణ్డమివ॥౯॥

అనురాగవన్తమపి లోచనయో-

ర్దధతం వపుః సుఖమతాపకరమ్।

దిఙ్మణ్డలం, కఙ్కణఙ్ఘ ధ్వన్యతే। [బహలానురాగకురువిన్దదలప్రతిబద్ధమధ్యమివ] బహలానురాగైః సాన్ద్రరాగైః కురువిన్దదలైః పద్మరాగశకలైః ప్రతిబద్ధః ప్రత్యుప్తో మధ్యో యస్య తదివ, [అరాజత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'కురువిన్దస్తు ముస్తాయాం కుల్మాషవ్రీహిభేదయోః। ఇఙ్గుదే పద్మరాగే చ ముకులేఽపి సమీరితః॥' ఇతి విశ్వః॥౮॥

ద్రుతేతి।—[ద్రుతశాతకుమ్భనిభం] ద్రుతం తప్తం యత్ శాతకుమ్భం తపనీయమ్। 'తపనీయం శాతకుమ్భమ్' ఇతి సువర్ణపర్యాయేష్వమరః। తేన సదృశం తన్నిభమితి నిత్యసమాసః। [పయసి] సముద్రోదకే, [అర్ద్ధమగ్నవపుషః] అర్ద్ధం తథా తథా మగ్నం వపుర్యస్య తస్య, [అంశుమతః] అర్కస్య, [వపుః] మణ్డలం, [విరిఞ్చినఖభిన్నవృహజ్జగదణ్డకైకతరఖణ్డమివ] విరిఞ్చేర్బ్రహ్మణో నఖేన విభిన్నస్య ద్వేధా విదలితస్య, వృహతో మహతః, జగదణ్డకస్య జగదాశ్రయకోశస్య, బ్రహ్మణ్డకస్యైకతరఖణ్డమన్యతరదలమివ, [రురుచే] రరాజ। అత్రోపమానస్య పురాణప్రసిద్ధత్వాదుపమాఽలఙ్కారః॥౯॥

అనురాగవన్తమితి।—[అపరదిగ్గణికా] అపరదిక్ పశ్చిమా, సైవ

నిరకాశయద్రవిమపేతవసుం

వియదాలయాదపరదిగ్గంణికా॥౧౦॥

అభితిగ్మరశ్మి చిరమా విరమా-

దవధానఖిన్నమనిమేషతయా।

గణికా వేశ్యా, [అనురాగవన్తమపి] అనురాగో లౌహిత్యమ్, అభిలాషశ్చ,తద్వన్తమపి, [లోచనయోః], సుఖయతీతి [సుఖం] సుఖకరం, శాన్తత్వాదాభిరూప్యాచ్చ దర్శనీయం, [వపుర్ధతమ్] అపి, [అతాపకరమ్] అనౌష్ణ్యాదశఠత్వాచ్చాసన్తాపకారిణం, సుఖస్పర్శం వా తథాఽపి [అపేతవసుం] నీరశ్మిం, నిర్ధనఞ్చ। 'దేవభేదేఽనలే రశ్మౌ వసూ రత్నే ధనే వసు' ఇత్యమరః। [రవిం] రవిః సూర్యో విటశ్చ గమ్యతే। తం, [వియదాలయాత్] వియదాకాశమేవాలయోగృహం, తస్మాత్, [నిరకాశయత్] నిష్కాశితవతీ। ధనపరా హి వేశ్యా నిర్గుణమపి ధనికమాసర్వస్వహరణాదత్యనురక్తవదనువర్త్తన్తే, గుణవన్తమపి హృతసర్వస్వం నిర్వాసయన్తి సద్య ఏవేతి భావః। అస్తం గతోఽర్క ఇతి శ్లోకార్థః। అత్ర వియదాలయాదపరదిగ్గణికేత్యేకదేశరూపణాద్రవేర్విటత్వరూపణావగమాదేకదేశవివర్త్తిరూపకమ్; శ్లేషోఽపి తదుత్థాపితత్వాదనురాగ ఏవానురాగీవసవ ఏవ చ వసునీతి రూపకపర్యవసిత ఏవేత్యఙ్గమ్ *॥౧౦॥

అభీతి।—[నలినీ, అభితిగ్మరశ్మి] సూర్యాభిముఖమ్, [చిరమా విరమాత్] అస్తమయాత్, [అనిమేషతయా] అపక్ష్మపాతతయా। దలసఙ్కోచ ఏవాత్ర నిమేషః। [అవధానఖిన్నమ్] అవధానేనాభిముఖావస్థాననిర్బన్ధేన

విగలన్మధువ్రతకులాశ్రుజలం

న్యమిమీలదలనయనం నలినీ॥౧౧॥

అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమ-

ద్యుతివిమ్బమస్తమితభాను నభః।

అవసన్నతాపమతమిస్రమభా-

దపదోషతైవ విగుణస్య గుణః ॥౧౨॥

రుచిధామ్ని భర్త్రరి భృశం విమలాః

పరలోకమభ్యుపగతే వివిశుః।

ఖిన్నమలసమ్, అత ఏవ [విగలన్మధువ్రతకులాశ్రుజలం] విగలన్తిః సరన్మధువ్రతకులమేవాశ్రుజలం యస్య తత్, [అఞ్జనయనమ్] అఞ్జమేవ నయనం, [న్యమిమీలత్] మీలయతి స్మ। "భ్రాజభాస—" (౭।౪।౩ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాదుపధాహ్రస్వః, అత ఏవ నాభ్యాసదీర్ఘః। అనురక్తా హి కాన్తా కాన్తమనిమేషం పశ్యన్తీ, తదపాయే సతి నిమీలితాక్షీ స్యాదితి భావః। అత్రాప్యఞ్జనయనమిత్యాద్యవయవరూపణాదవయవినోర్నలినీతిగ్మరశ్మ్యోర్నాయికానాయకత్వరూపకసిద్ధేరేకదేశవివర్తి రూపకమ్ ॥౧౧॥

అవిభావ్యేతి।—[అవిభావ్యతారకమ్] అలక్ష్యనక్షత్రమ్, [అదృష్టహిమద్యుతివిమ్బమ్] దృష్టం హిమద్యుతేరిన్దోర్విమ్బం యస్మిన్ తత్, అద్యాప్యనుదితచన్ద్రతారకమిత్యర్థః। అస్తమిత్యదర్శనేఽవ్యయమ్। [అస్తమితభాను] అస్తమితోఽస్తఙ్గతో భానుర్యస్మిన్ తత్। ఏతావతా నిర్గుణత్వముక్తమ్,అథ నిర్దోషత్వమాహ,—[అవసన్నతాపమ్] అర్కాస్తమయాత్ ప్రశాన్తసన్తాపమ్, [అతమిస్రమ్] అనుదితాన్ధకారం, [నభః] అన్తరీక్షమ్, [అభాత్] భాతి స్మ। భాతేర్లఙ్। నను నిర్గుణస్య కా శోభేతి న వాచ్యం, నిర్దోషతాయా అపి గుణత్వాదిత్యర్థాన్తరన్యాసేనాహ,—[విగుణస్య] గుణహీనస్య, [అపదోషతా] నిర్దోషత్వమ్, [ఏవ గుణః]; అతో గుణవత్త్వాచ్ఛోభాయుక్తేతి కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః ॥౧౨॥

జ్వలనం త్విషః కథమివేతరథా

సులభోఽన్యజన్మని స ఏవ పతిః ॥౧౩॥

విహితాఞ్జలిర్జనతయా దధతీ

వికసత్కుసుమ్భకుసుమారుణతామ్।

చిరముజ్ఝితాఽపి తనురౌజ్ఝదసౌ

న పితృప్రసూః ప్రకృతిమాత్మభువః॥౧౪॥

రుచీతి।— [రుచిధామ్ని] తేజోనిధౌ సుర్యే, [భర్త్రి] పత్యౌ, [పరలోకం] దేశాన్తరమ్, [అభ్యుపగతే] మృతే చ సతి, [విమలాః] శుద్ధాః, త్విషో భృశం జ్వలనం వివిశుః]। 'అగ్నిం వావాదిత్యః సాయం ప్రవిశతి' ఇతి శ్రుతేరితి భావః। అన్యత్ర,—'మృతే యా మ్రియతే పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా' ఇతి స్మరణాదితి భావః। అగ్నిప్రవేశఫలమాహ,—[ఇతరథా] జ్వలనాప్రవేశే, [అన్యజన్మని] జన్మాన్తరే, [స ఏవ] స సూర్య్య ఏవ, [పతిః]। అన్యత్ర తు,— యోఽస్మిన్ జన్మని పతిః స ఏవ [కథమివ సులభః?] న కథఞ్చిదిత్యర్థః। 'ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతి' ఇతి శ్రుతేః। 'తేనైవ సహ మోదతే' ఇతి స్మరణాదితి భావః। అతోఽగ్నిప్రవేశో యుక్త ఇతి సమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౧౩॥

అథ సన్ధ్యాప్రాదుర్భావమాహ, విహితేతి।—[జనతయా] జనసమూహేన, “గ్రామజన—” (౪।౩।౪౩ పాం) ఇత్యాదినా సమూహార్థే తల్ప్రత్యయః। [విహితాఞ్జలిః] కృతప్రణామేత్యర్థః। [వికసత్కుసుమ్భకుసుమారుణతాం దధతీ] వికసత్కుసుమ్భకుసుమవదరుణతాం దధతీ; రాజసత్వాదితి భావః। తదుక్తం,—'సర్గాయ రక్తం రజసోపవృంహితమ్' ఇతి। ప్రసూత ఇతి ప్రసుర్మాతా। 'జనయిత్రీ ప్రసూర్మాతా' ఇత్యమరః। పితౄణాం ప్రసూః [పితృప్రసూః, అసౌ] ఇయం సన్ధ్యా రూపిణీ, [ఆత్మభువః] బ్రహ్మణః। తనుః] మూర్త్తిః, [చిరమ్. ఉజ్ఝితాఽపి] త్యక్తాఽపి [ప్రకృతిం] స్వభావం, జగద్వన్ద్యత్వాదినిజధర్మమిత్యర్థః। [నౌజ్ఝత్] న విససర్జ్జ। 'ఉఝ విసర్గే'

అథ సాన్ద్రసాన్ధ్యకిరణారుణితం

హరిహేతిహూతి మిథునం పతతోః।

పృథగుత్పపాత విరహార్త్తిదల-

హృదయస్రుతాసృగనులిప్తమివ॥౧౫॥

నిలయః శ్రియః సతతమేతదితి

ప్రథితం యదేవ జలజన్మ తయా।

లఙ్, "ఆడజాదీనామ్" (౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాడాగమః, "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। భూతపూర్వోఽపి మహాజనపరిగ్రహః ఫలతీతి భావః। 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తాముత్ససర్జ హ। సా ప్రాతః సాయమాగత్య సన్ధ్యారూపేణ పూజ్యతే॥' ఇత్యాది భవిష్యపురాణమత్ర ప్రమాణమ్। అత్ర తనుత్యాగరూపకారణమద్భావేఽపి ప్రకృతిత్యాగరూపకార్యానుదయాద్విశేషోక్తిరలఙ్కారః,— 'తత్సామగ్రగామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్॥౧౪॥

అథేతి।—[అథ] సన్ధ్యోదయానన్తరం, [సాన్ద్రసాన్ధ్యకిరణారుణితం] సాన్ద్రా యే సాన్ధ్యాః సన్ధ్యాయాం భవాః। "సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రే-యోఽణ్" (౪।౩।౧౬ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। తైః కిరణైరరుణితమరుణీకృతమ్, అత ఏవ [విరహార్తిదలహృదయస్రుతాసృగనులిప్తమివ] విరహార్త్యా విరహవేదనయా దలతో దీర్యమాణాత్ హృదయాన్ స్రుతేన క్షరితేనాసృజా రుధిరేణానులిప్తమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా। హరేర్విష్ణోర్హేతిరాయుధం, చక్రమిత్యర్థః। 'హేతిః శస్త్రే తు నృస్త్రియోః' ఇతి కేశవః। [హరిహేతిద్యుతి] హరిహేతేర్ద్యుతిరివ ద్యుతిరాద్యా యస్య తద్ధరితిద్యుతి, చక్రాహ్వమిత్యర్థః। [పతతోః] పత్రిణోః। 'పతత్రిపత్రిపతగపతత్పత్రరథాణ్డజాః' ఇత్యమరః। [మిథునం] చక్రవాకద్వన్ద్వమిత్యర్థః, [పృథక్] భేదేన, [ఉత్పపాత] ఉదడీయత॥౧౫॥

నిలయ ఇతి।—[యదేవ], జలే జన్మ యస్య తత్ [జలజన్మ] జలజమ్, [ఏతత్] ఏవ, [సతతం శ్రియః, నిలయః] ఆలయః, [ఇతి ప్రథితం] ప్రసిద్ధమ్।

దివసాత్యయే తదపి ముక్తమహో!

చపలాజనం ప్రతి న చోద్యమదః॥౧౬॥

దివసోఽనుమిత్రమగమద్విలయం

కిమిహాస్యతే వత మయాఽబలయా।

రుచిభర్తు_రస్య విరహాధిగమా-

దితి సన్ధ్యయాఽపి సపది వ్యగమి॥౧౭॥

'నికాయ్యనిలయాలయాః' ఇత్యమరః। [తదపి] నిత్యవాసభూతమపీత్యర్థః। [తథా] శ్రియా, [దివసాత్యయే] సాయఙ్కాలే, [ముక్తమ్, అహెూ !] దేవానామపి కృతఘ్నత్వం యదాపది మహెూపకారిణస్త్యాగ ఇత్యాశ్చర్యమ్। అథ వా, [చపలాజనం] చపలా చాపల్యవతీ స్త్రీ, కమలా చ, 'చపలా కమలావిద్యుత్పుంశ్చలీపిప్పలీషు చ' ఇతి విశ్వః। సైవ జనశ్చపలాజనః। “జాతేశ్చ" (౬।౨।౪౧ పాం) ఇతి "సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ" (౬।౩।౩।౩౮ పాం) ఇతి చోభయత్రాపి పుంవద్భావప్రతిషేధః। తం, [ప్రతి] తస్మిన్ ఇత్యర్థః। [అదః] ఇదం కృతఘ్నత్వం, [చోద్యం] చోదనీయం, కథమిత్యాచేప్యమిత్యర్థః, [న]। చపలత్వాత్ న ఆశ్చర్యమేతదితి భావః। శ్లేషమూలాఽతిశయోక్త్యనుప్రాణితోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౧౬॥

దివస ఇతి।—[దివసః] వాసరః; పుమానితి భావః। [అనుమిత్రం] మిత్రం సూర్యం, సుహృదఞ్చ అను, మిత్రేణ సహేత్యర్థః। "తృతీయార్థే" (౧।౪।౮౫ పాం) ఇత్యనోః కర్మప్రవచనీయత్వాత్ ద్వితీయా। 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే' ఇతి విశ్వః। [విలయం] నాశమ్, [అగమత్] గతః। గమేర్లుఙి పుషాదిత్వాత్ చేరఙాదేశః। [అబలయా] స్త్రియా [మయా, రుచిభర్తుః] తేజోనిధేః, ప్రేమాస్పదపతేశ్చ, [అస్య] సూర్యస్య, [విహగధిగమాత్]। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। విరహజ్ఞానం ప్రాప్యేత్యర్థః। [ఇహ] అస్మిల్లోకే, [కిమాస్యతే] కిమర్థం స్థీయతే? ఆసేర్భావే లిట్। [వత] ఇతి ఖేదే। [ఇతి] ఇత్థమా-

---

పతితే పతఙ్గమృగరాజ నిజ-

ప్రతివిమ్బరోషిత ఇవామ్బునిధౌ।

అథ నాగయూథమలినాని జగత్-

పరితస్తమాంసి పరితస్తరిరే॥౧౮॥

వ్యసరన్ను భూధరగుహాఽన్తరతః

పటలం వహిర్బహలపఙ్కరుచి।

లోచ్యేవేత్యర్థః, అత ఏవ ఉత్ప్రేక్షా। [సన్ధ్యయాఽపి సపది, వ్యగమి] వ్యపాగామీత్యర్థః। గమేః స్వార్థణ్యన్తాద్భావే లుఙ్, మిత్త్వాద్ధ్రస్వః,—'అణ్యన్తాదుపధావృద్ధిర్నాయం స్యాతుమస్మిచి। తస్మాత్ స్వార్థే ణిజుత్పాద్యో మితాం హ్రస్వో యతో భవేత్॥' విగమశబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లుఙితి కేచిత్॥౧౭॥

అథాన్ధకారం వర్ణయతి, పతిత ఇతి।—[పతఙ్గమృగరాజ] పతఙ్గోఽర్క ఏవ మృగరాట్ సింహ ఇతి రూపకసమాసః। తస్మిన్ [నిజప్రతివిమ్బరోషిత] నిజేన ప్రతివిమ్బేన రోషితే కోపిత [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా !స్వప్రతిబిమ్బే ప్రతిసింహభ్రమాదితి భావః। అత ఏవ [అమ్బునిధౌ పతితే] మతి; తజ్జిఘాంసయేతి భావః। భావలక్షణసప్తమీ। [అథ] అప్సు పతనానన్తరం, [నాగయూథమలినాని] నాగయూథాని కరికులానీవ మలినాని శ్యామాని। "ఉపమానాని సామాన్యవచనైః" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి సమాసః। [తమాంసి జగత్] లోకం [పరితః పరితస్తరిరే] ఆచ్ఛాదయామాసుః। స్తృణాతేః కర్త్తరి లిట్। "ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః" (౭।౪।౧౦ పాం) ఇతి గుణః। అత్ర యద్యపి నాగయూథమలినానీత్యుక్త్యానుశాసనసిద్ధోపమాఽనుసారాత్ పతఙ్గమృగరాజేత్యత్రాప్యుపమితసమాసాశ్రయణేనోపమైవోచితా, తథాఽపి తదుత్ప్రేక్షాయాః పతఙ్గేఽసమ్భవాత్ సింహే సమ్భవాచ్చ రూపకమేవ యుక్తమ్; తథా చ రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షేయముపమేతి చ సఙ్కరః। తత్రోత్ప్రేక్షయా భ్రాన్తిమదుపమయా రూపకఞ్చ వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిరితి సఙ్క్షేపః॥౧౮॥

దివసావసానపటునస్తమసో

వహిరేత్య చాధికమభక్తం గుహాః॥౧౯॥

కిమలమ్బతామ్బరవిలగ్నమధః
కిమవర్ద్ధతోర్ధ్వమవనీతలతః।
విససార తిర్య్యగథ దిగ్భ్య ఇతి
ప్రచురీభవన్న నిరధారి తమః॥౨౦॥

స్థగితామ్బరక్షితితలే పరిత-
స్తిమిరే జనస్య దృశమన్ధయతి।

వ్యసరదితి।—[బహలపఙ్కరుచి] సాన్ద్రకర్దమచ్ఛవి [దివసావసానపటునః] దివసావసానే దినాన్తే, పటునః సమర్యస్య, [తమసః పటలం, భూధరగుహాఽన్తరతః] భూధరగుహానామన్తరతోఽభ్యన్తరాత్, [ఏత్య] ఆగత్య, [బహిః] గవాక్షప్రదేశే, [వ్యసరన్ను] విస్తృతం వా, [వహిః] వాహ్యదేశాదేత్య, [గుహాః, అధికం] భృశమ్, [అభక్త చ] భజతే స్మ, కిం ప్రవిష్టం వేత్యర్థః। భజతేర్లుజి తజ్। “ఝలో ఝలి" (౮౨/౨౬ పాం) ఇతి సకారలోపః। అత్ర వ్యాపకత్వసాదృశ్యాత్ తమసోఽన్తర్వహిరపాదానకత్వసన్దేహాత్ సన్దేహాలఙ్కారః॥౧౯॥

కిమితి।—[ప్రచురీభవత్] బహులీభవత్, [తమః] కర్తృ [కిమ్, అమ్బరబిలగ్నమ్] ఆకాశస్థం సత్, [అధః] భూతలం ప్రతి, [అలమ్బత?] అస్రంసత కిమివ? [అవనీతలతః] భూతలాత్, [ఊర్ద్ధ్వమ్] ఉపరిష్టాత్, [అవర్ద్ధత కిమ్? అథ దిగ్భ్యస్తిర్య్యక్, విససార] బిస్తృతమ్, [ఇతి న నిరధారి] అధోలమ్బనాదీనామన్యతమం న అవధారితమిత్యర్థః। ధారయతేః కర్మ్మణి లుజ్। అత్రాపి పూర్వవత్ సన్దేహాలఙ్కారః॥౨౦॥

స్థగితేతి।—[స్థగితామ్బరక్షితితలే] స్థగితే తిరోహితే, అమ్బర-

దధిరే రసాఞ్జనమపూర్వమతః
ప్రియవేశ్మవర్త్మ సుదృశో దదృశుః॥౨౧॥

అవధార్య్య కార్య్యగురుతామభవత్

న భయాయ సా(న్ద్రతమసన్తమసమ్।

సుతనోః స్తనౌ చ దయితోపగమే

తనురోమరాజిపథవేపథవే॥౨౨॥

దదృశేఽపి భాస్కరరుచాఽహ్ని న యః

స తమీం తమోభిరధిగమ్య తతామ్।

క్షితితలే యేన తస్మిన్, [తిమిరే పరితో జనస్య దృశమ్, అన్ధయతి] అన్ధాం కుర్వతి సతి, [సుదృశః] (స్త్రియః, [అపూర్వం] నూతనం, [రసాఞ్జనం] రసం రాగమేవాఞ్జనం సిద్ధాఞ్జనం, [దధిరే] దధుః। [అతః] హేతోః, [(ప్రియవేశ్మవర్త్మ దదృశుః]। అత్ర రసాఞ్జన వాక్యార్థేన (ప్రియవేశ్మదర్శనసమర్థనాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః; తేన రసః సిద్ధాఞ్జనమివేత్యుపమాధ్వననాదలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౨౧॥

అవధార్యేతి।—[సా(న్ద్రతమసన్తమసం] సా(న్ద్రతమం యత్మన్తమసం వ్యాపకం తమః। 'విష్వవసన్తసమమ్' ఇత్యమరః। "అవసమన్ధేభ్యస్తమసః" (౫।౪।౭౯ పాం) ఇతి సమాసాన్తోఽ(చ్ప్రత్యయః। తత్ కర్తృ [సుతనోః] శుభాఙ్గ్యా, [దయితోపగమే] ప్రియాభిసరణే, [కార్య్యగురుతాం] సమ్భోగకార్య్యస్యావశ్యకత్వమ్, [అవధార్య్య] నిశ్చిత్య, [భయాయ నాభవత్]। [స్తనౌ] కుచౌ, [చ, తనురోమరాజిపథవేపథవే] తనుః కృశో యో రోమరాజేః పన్థాః। రోమరాజిపథో మధ్యభాగస్తస్య వేపథవే కమ్పాయ। "ద్వితోఽథుచ్" (౩।౩।౩౯ పాం) ఇత్యథు(చ్ప్రత్యయః। నాభవతామితి విపరిణామేనానుషఙ్గః। కార్య్యాసక్తస్య తత్రాపి కాముకస్య కుతో భయం క్లేశగణనా వ ఇతి భావః। అత్ర సన్తమసకుచయోః కామనిమిత్తే భయకమ్పానుదయే కార్య్యగౌరవావధారణహేతుకత్వో(త్ప్రేక్షేయమనేన వ్యజ్యతే॥౨౨॥

ద్యుతిమగ్రహీద గ్రహగణో లఘవః

ప్రకటీభవన్తి మలినాంశ్రయతః॥౨౩॥

అనులేపనాని కుసుమాన్యబలాః
కృతమన్యవః పతిషు దీపశిఖాః।
సమయేన తేన చిరసుప్తమనో-
భవబోధనం సమమబోధిషత॥౨౪॥

దదృశే ఇతి।—[యో గ్రహగణః, అహ్ని] దివసే, [భాస్కరరుచా] సవితుస్త్విషా [న దదృశేఽపి] నేక్షితః, [స] గ్రహగణః, [తమోభిః, తతాం] వ్యాప్తామ్; తామ్యన్త్యస్యామితి [తమీం] రాత్రిమ్। 'రజనీ యామినీ తమీ' ఇత్యమరః। [అధిగమ్య] ప్రాప్య, [ద్యుతిమ్, అగ్రహీత్] గ్రహేర్లుఙి "గ్రహోఽలిటి" (౭।౨।౩౭ పాం) ఇతి ఇటో దీర్ఘత్వేఽపి స్థానివత్త్వేనేదత్వాత్ సిచో లోపే సవర్ణదీర్ఘః। తథా హి [లఘవః] అల్పాః। 'త్రిష్వి ష్టేఽల్పే లఘుః' ఇత్యమరః। [మలినాశ్రయతః] నికష్టాశ్రయణాత్ [ప్రకటీభవన్తి]। అర్థాన్తరన్యాసః॥౨౩॥

అనులేపనానీతి।—[తేన సమయేన] ప్రదోషకాలేన, కర్త్రా। [అనులేపనాని] కుఙ్కుమచన్దనాదీని, [కుసుమాని] మాల్యాదీని; తథా [పతిషు, కృతమన్యవః] కృతకోపాః, [అబలాః] స్త్రియః, తథా [దీపశిఖాః] దీపజ్వాలాశ్చైత్యేతాని సర్వాణి [చిరసుప్తమనోభవబోధనం] చిరం సుప్తస్య పూర్వస్తబ్ధస్య, మనోభవస్య కామస్య, బోధనముద్దీపనం యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, తత్పూర్వకమిత్యర్థః। ఇతరథా అనులేపనాదిబోధకస్య వైఫల్యాసమ్భవాత్ చ ఇతి భావః। [సమం] సహైవ [అబోధిషత] బోధితాని। బుధ్వతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్। అత్ర గన్ధమాల్యసమ్పాదనస్త్రీమనఃప్రసాదదీపశిఖోత్పాదనానామబోధిషతేత్యేకేన శ్లిష్టశబ్దేనాభిధానాత్ శ్లేషమూలాఽభేదాధ్యవసాయరూపాఽతిశయోక్తిరేకా; తథా సుప్తమనోభవబోధనమితి

వసుధాఽన్తనిఃసృతమివాహిపతేః
పటలం ఫణామణిసంహస్రరుచామ్।

స్ఫురదంశుజాలమథ శీతరుచః

కకుభం సమస్కురుత మాఘవనీమ్ ॥౨౫॥

విశదప్రభాపరిగతం విబభా-

వుదయాచలవ్యవహితేన్దువపుః।

ముఖమప్రకాశదశనం శనకైః

సవిలాసహాసమివ శక్రదిశః॥౨౬॥

క్రియావిశేషణసామర్థ్యాత్ సమమితి యోగపద్యాభిధానాచ్చ మనోభవబోఘనయా కార్య్యకారణభూతయోస్తద్విపర్య్యయరూపాఽపరా తదుభయాపేక్షయా గన్ధమాల్యాదీనాం ప్రస్తుతానామవబోధనరూపైకధర్మసమ్బన్ధాత్ తుల్యయోగితాభేదశ్చేతి సఙ్కరః॥౨౪॥

అథ చన్ద్రోదయవర్ణనం ప్రారభతే, వసుధేతి।—[అథ] మనఃప్రసాదానన్తరం, [వసుధాఽన్తనిఃసృతమ్] వసుధాఽన్తేన భూప్రాన్తేన, నిఃసృతం వహిర్నిర్గతమ్ [అహిపతేః] శేషస్య, [ఫణామణిసహస్రరుచాం] ఫణామణిసహస్రాణాం రుచాం భాసాం, [పటలం] స్తోమ, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [శీతరుచః] చన్ద్రస్య సమ్బన్ధి, [స్ఫురదంశుజాలమ్] స్ఫురదల్లసదంశుజాలమ్; మఘోన ఇమాం [మాఘవనీం] మాహేన్ద్రీమ్। "మఘవా బహులమ్" (౬।౪।౧౨౮ పాం) ఇతి వికల్పాన్నత్రాదేశః। [కకుభం] దిశం, [సమస్కురుత] అభూషయత్, ప్రాచ్యాం దిశి చన్ద్రకిరణజాలమలక్ష్యతేత్యర్థః। "సమ్పరిభ్యాం కరోతీ భూషణే" (౬।౧।౩౭ పాం) ఇతి సమ్పూర్వస్య సుడాగమః, "అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి" ఇతి నియమాత్॥౨౫॥

విశదేతి।—[విశదప్రభాపరిగతం] శుభ్రకాన్తివ్యాప్తమ్, [ఉద-

కలయా తుషారకిరణస్య పురః

పరిమన్దభిన్నతిమిరౌఘజటమ్।

క్షణమభ్యపద్యత జనైర్న మృషా

గగనం గణాధిపతిమూర్త్తిరితి॥౨౭॥

నవచన్ద్రికాకుసుమకీర్ణతమః

కవరీభృతో మలయజార్ద్రమివ।

దదృశే లలాటతటహారి హరే-

హరితో ముఖే తుహినరశ్మిదలమ్॥౨౮॥

యాచలవ్యవహితేన్దువపుః] ఉదయ ఇతి అచలః। 'ఉదయః పూర్వపర్వతః' 'ఇత్యమరః। తేన వ్యవహితమిన్దువపురిన్దుమణ్డలం యస్మిన్ తత్, [శక్రదిశః ప్రాచ్యాః, [ముఖమ్] అగ్రభాగః, వక్త్రఞ్చ ప్రతీయతే, తదభేదేనోత్ప్రేక్ష్యతే। [అప్రకాశదశనమ్] అలక్ష్యదన్తం, [సవిలాసహాసం] సవిలాసస్మితమ్, [ఇవ, శనకైః] మన్దం, [విబభౌ]॥౨౬॥

కలయేతి।—[పురః] ప్రాచ్యామగ్రభాగే చ, [తుషారకిరణస్య] ఇన్దోః, [కలయా] కిరణేన, అన్యత్ర,—షోడశభాగేకభాగేనోపలక్షితం, [పరిమన్దభిన్నతిమిరౌఘజటమ్] పరిమన్దమల్పం, భిన్నా విదలితాః, తిమిరౌఘా ఏవ జటా యస్య తత్, [గగనం, న మృషా] సత్యం, [గణాధిప్రతిమూర్త్తిః] గణాధిపతేః ప్రమథపతేరీశ్వరస్య। 'గణాః ప్రమథసంఖ్యౌఘాః' ఇతి వేజయన్తీ। మూర్త్తిః, [ఇతి జనైః క్షణమభ్యపద్యత] గగనమష్టానాం శివమూర్తీనామన్యతమమితి యత్, తత్సత్యమభిపన్నమిత్యర్థః। కలామాత్రోదితశ్చన్ద్ర ఇతి ఫలితోఽర్థః। రూపకాలఙ్కారః॥౨౭॥

నవేతి।—[నవచన్ద్రికాకుసుమకీర్ణతమః కవరీభృతః] నవచన్ద్రికాభిరేవ కుసుమైః కీర్ణం తమ ఏవ కవరీ కేశపాశః। "జానపద—" (౪।౧।౪౨ పాం) ఇత్యాదినా జీష్। తాం బిభర్త్తీతి తద్భృతః, [హరేః]

ప్రథమం కలాఽభవదథార్ధమథో
హిమదీధితిర్మహదభూదుదితః।
దధతి ధ్రువం క్రమశ ఏవ న తు
ద్యుతిశాలినోఽపి సహసోపచయమ్॥౨౮॥

ఉదమజ్జి కైటభజితః శయనా-
దపనిద్రపాణ్డురసరోజరుచా।

శక్రస్య, [హరితః] దిశః, [ముఖే] అగ్రభాగ ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్యైవ [లలాటతటహారి] లలాటతటవత్ హారి మనోహరం, [తుహినరశ్మిదలమ్] హిమరశ్మిదలమిన్దుఖణ్డం, [మలయజార్ద్రమివ] మలయజేన చన్దనేనార్ద్రమివ, [దదృశే] ధావల్యాదితి భావః। అత్ర నవచన్ద్రికాకుసుమేత్యాద్యేకదేశవివర్తి రూపకమహిమ్నా హరివధూత్వప్రతీతౌ తత్సహకృతశ్లేషావగతవక్త్రాభేదాధ్యవసితముఖసమ్బన్ధ-ప్రసాదాసాదిత-లలాటతటోపమో-జ్జీవనేనేన్దుదలస్యానుపాత్తనిజధావల్య-గుణనిమిత్తమలయజార్ద్రత్వ-గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షా ఇతి సఙ్కరః॥౨౮॥

ప్రథమమితి।—[హిమదీధితిః] చన్ద్రః, [ప్రథమం కలా] కలామాత్రమ్ [అభవత్]। 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇత్యమరః। [అథార్ద్ధమ్] అర్ద్ధమాత్రమ్, అభవత్। [అథో] అనన్తరమ్। 'అథో అథ' ఇత్యమరః। [ఉదితః] సాకల్యాదుత్థితః సన్, అమహాన్ మహాన్ సమ్పద్యమానోఽభూత్ [మహదభూత్]। 'అభూతతద్భావే చ్విః, హలన్తత్వాన్న కార్యాన్తరప్రాప్తిః। తథా హి, [ద్యుతిశాలినః] తేజిష్ఠా, [అపి, క్రమశః ఏవ] క్రమేణైవ, [ఉపచయం] వృద్ధిం,, [దధతి, సహసా] ఝటితి, [తు న] దధతి [ధ్రువమ్]। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౨౮॥

ఉదమజ్జీతి।—[అపనిద్రపాణ్డురసరోజరుచా] వికసితసితపుణ్డ-

ప్రథమప్రబుద్ధనదరాజసుతా-

వదనేన్దునేవ తుహినద్యుతినా॥౩౦॥

అథ లక్ష్మణాఽనుగతకాన్తవపు-

ర్జలధిం విలఙ్ఘ్య శశిదాశరథిః।

పరివారితః పరిత ఋక్షగణై-

స్తిమిరౌఘరాక్షసకులం బిభిదే॥౩౧॥

ఉపజీవతి స్మ సతతం దధతః

పరిముగ్ధతాం బణిగివోడుపతేః।

రీకశ్రియా, * [తుహినద్యుతినా] చన్ద్రేణ, [ప్రథమప్రబుద్ధనదరాజసుతావదనేన్దునేవ] ప్రథమం హరేః పూర్వమేవ ప్రబుద్ధాయాః, అన్యథా తన్ముఖం న దృశ్యేతి భావః। నదరాజసుతాయాః సిన్ధుకన్యాయాః శ్రియః వదనేన్దునేవేత్యుత్ప్రేక్షా।[కైటభజితః] హరేః, [శయనాత్] సముద్రాదిత్యర్థః। ఉక్తోత్ప్రేక్షాసమ్భావనార్థమిత్థం నిర్దేశః। [ఉదమజ్జి] ఉన్మగ్నమ్, ఉత్థితమిత్యర్థః॥౩౦॥

అథేతి।—[అథ] ఉదయానన్తరమ్; లక్ష్మణా లాచ్ఛనేన, లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చానుగతమనుసృతం కాన్తం వపుర్యస్య సః [లక్ష్మణానుగతకాన్తవపుః] ఇతి శబ్దశ్లేషః, వస్తుతః శబ్దభేదేనార్థద్వయాభావేఽపి జతుకాష్ఠవదేకశబ్దప్రతీతేః। [పరితః] సమన్తాత్, [ఋక్షగణైః] నక్షత్రగణైః, జామ్బవదాదిభహూకసమూహైశ్చ ఇత్యర్థశ్లేషః। ఏకనాలావలమ్బిఫలద్వయవదఖణ్డైకశబ్దాదర్థద్వయప్రతీతేః। 'నక్షత్రమృక్షం భం తారా' ఇతి 'ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాః' ఇతి చామరః। [పరివారితః శశిదాశరథిః] శశ్యేవ దాశరథిర్దశరథపుత్రో రామః। అత ఇఞ్। [జలధిం విలఙ్ఘ్య, తిమిరౌఘరాక్షసకులమ్] తిమిరౌఘ ఏవ రాక్షసకులం తత్, [బిభిదే] విభేదయామాస। భిదేః కర్త్తరి లిట్। శ్లేషసఙ్కీర్ణసమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకాలఙ్కారః॥౩౧॥

ఘనవీథివీథిమవతీర్ణవతో

నిధిరమ్బుసాముపచయాయ కలాః ॥3౨॥

రజనీమవాప్య రుచమాప శశీ

సపది వ్యభూషయదసావపి తామ్ ।

అవిలమ్బితక్రమమహో ! మహతా-

మితరేతరోపకృతిమచ్చరితమ్ ॥33॥

ఉపజీవతీతి ।—[అమ్బుసాం నిధిః] సముద్రః, [బణిగివ సతతం, పరిముగ్ధతాం] సౌన్దర్యం, అన్యత్ర,—మౌఢ్యం, వ్యవహారానభిన్నతామితి యావత్ । 'ముగ్ధః సున్దరమూఢ్ఁయోః' ఇతి విశ్వః । [దధతః] దధానస్య, [ఘనవీథివీథిమ్] ఘనానాం వీథిర్ఘనవీథిరన్తరిక్షం, సా వీథిః పణ్యవీథిరివేత్యుపమితసమాసః । తామ్ [అవతీర్ణవతః] ప్రవిష్టవతః, [ఉడుపతేః] నక్షత్రనాథస్య, కస్యచిద్ధనికబణిజశ్చ, [కలాః] షోడ్ఁశాంశాన్, మూలధనవృద్ధీశ్చ । 'కలా స్యాన్మూలరైవృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే । షోళశాంశేఽపి చన్ద్రస్య' ఇతి విశ్వః । [ఉపచయాయ] స్వామ్బువృద్ధయే, సమృద్ధయే చ, [ఉపజీవతి స్మ] సేవతే స్మ, అన్యత్ర,—లభతే స్మేత్యర్థః । యథా క్రియాదికుశలో హ్యకుశలాన్మహాన్తం లాభమాప్నోతి తద్వదితి భావః । శ్లేషసఙ్కీర్ణేయముపమా । ఉపమాసఙ్కీర్ణః శ్లేష ఇత్యన్యే ॥3౨॥

రజనీమితి ।—[శశీ రజనీమవాప్య, రుచం] శోభామ్, [ఆప] । [అసౌ] శశీ, [అపి తాం] రజనీం, [సపది వ్యభూషయత్] । తథా హి [మహతాం] సతాం, [చరితమవలమ్బితక్రమం] యథా తథా [ఇతరేతరోపకృతిమత్] అన్యోఽన్యోపకారయత్ [అహో] ఇత్యవిలమ్బాదాశ్చర్యమ్ । రజనీశశినోర్మిథః శోభాకరత్వాదన్యోఽన్యాలఙ్కారః;—'తదన్యోఽన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్' ఇతి లక్షణాత్ । తత్సమర్థకశ్చాయమర్థాన్తరన్యాస ఇత్యఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః ॥33॥

దివసం భృశోష్ణరుచిపాదహతాం
రుదతీమివానవరతాలిరుతైః।
ముహురామృశన్ మృగధరోఽగ్రకరై-
రుదభిశ్వసత్ కుముదినీవనితామ్॥3౪॥

ప్రతికామినీతి దదృశుశ్చకితాః
స్మరజన్మఘర్మపయసోపచితామ్।
ముదృశోఽభిభర్తృ శశిరశ్మిగల-
జ్జలవిన్దుమిన్దుమణిదారుబధూమ్॥3౫॥

దివసమితి।—[మృగధరః] చన్ద్రః, [దివస] దివస ఇత్యర్థః। “కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే” (౨।3।౫ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [భృశోష్ణరుచిపాదహతాం] భృశమ్ ఉష్ణరుచేః ఉష్ణాంశోః పాదేన కరేణ,అఙ్ఘ్రిణా చ। 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశః' ఇత్యమరః। హతాం తాడ◌ితాం, అత ఏవ [అనవరతాలిరుతైః] అనవరతైరవిచ్ఛిన్నైరలియతైః, [రుదతీం] కన్దన్తీమ్ [ఇవ] స్థితాం [కుముదినీవనితాం] కుముదిన్యేవ వనితా తామ్; అగ్రాణి చ తే కరాశ్చ ఇత్యభేదేన సమాసః, “అభేదాదగ్రహస్తాదయః” ఇతి వామనః। తైః [అగ్రకరైః] అగ్రాంశుభిః, అగ్రహస్తైశ్చ, [ముహుః, ఆమృశన్] స్పృశన్, [ఉదశిశ్చసత్] ఉచ్ఛ్వాసయతి స్మ। పరావమృష్టానాం పతిభిరాశ్వాసనీయత్వాదితి భావః। శ్వసధాతోః “ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః” (౭।౪।౧ పాం) ఇతి హ్రస్వః। అత్ర పాద ఏవ పాదస్తేన హతామితి హననసాధితశ్లిష్టరూపకోత్థాపితేయమలిరుతైరితి వ్యధికరణపరిణామగర్భా రోదనోత్ప్రేక్షేతి విజాతీయసఙ్కరః; తథా కరైరేవ కరైః కుముదినీవనితేతి శ్లిష్టాశ్లిష్టరూపణాన్మృగధరే బహుభత్వప్రతీతేరేకదేశవివర్తి రూపకం తత్సాపేక్షేయముదశిశ్వసదితి గమ్యోత్ప్రేక్షేత్యపరో విజాతీయసఙ్కరః; రోదనోత్ప్రేక్షాసాపేక్షేయముచ్ఛ్వాసనీత్ప్రేక్షేతి సజాతీయసఙ్కరోఽపి॥3౪॥

ప్రతీతి।—[సుదృశః] అఙ్గనాః, [అభిభర్తృ] భర్తారమభి। “స్వక్ష-

అమృతద్రవైర్విదధదజదృశా-

మపమార్గమోషధిపతిః స్మ కరైః।

పరితో విసర్పి పరితాపి భృశం

వపుషోऽవతారయతి మానవిషమ్॥౩౬॥

అమలాత్మసు ప్రతిఫలన్నభిత-

స్తరుణీకపోలఫలకేషు ముహుః।

ణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" (౨।౧।౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। [శశిరశ్మిగలజ్జలవిన్దుం] శశిరశ్మిభిర్గలన్తః స్రవన్తో జలవిన్దవో యస్యాస్తామ్, [ఇన్దుమణిదారుబధూమ్] ఇన్దుమణిశ్చన్ద్రకాన్తశిలా సైవ దారు తస్య తన్మయీ వా బధూః స్త్రీప్రతిమా తాం, [స్మరజన్మఘర్మపయసోపచితాం] స్మరాజ్జన్మ యస్య తేన స్మరజన్మనా ధర్మపయసా స్వేదామ్బునా, ఉపచితాం వ్యాప్తాం, ఖిన్నగాత్రామిత్యర్థః, [ప్రతికామినీతి] ప్రతికూలా కామినీ ప్రతికామినీ, సపత్నీతి భ్రాన్త్యేతి శేషః। [చకితాః] భీతాః, [దదృశుః]। అత్ర చన్ద్రశిలాపుత్రికాయాం సాదృశ్యనిబన్ధనయా ప్రతికామినోభ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥౩౫॥

అమృతేతి।—[ఓషధిపతిః] చన్ద్రః ఏవ, ఓషధిపతిర్వేద్య ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్। [అమృతద్రవైః] అమృతమేవామృతమౌషధవిశేషః, తేన ద్రవైరార్ద్రైః, [కరైః] కిరణైరేవ కరైః హస్తైః, [అల్పదృశాం అపమార్గమ్] అఙ్గపరిమార్జనం, [విదధత్] కుర్వన్, [పరితో విసర్పి] సర్వవ్యాపి [భృశం పరితాపి] సన్తాపకారి, [మానవిషం] మానః కోప ఏవ విషం తత్, [వపుషః] శరీరాత్, [అవతారయతి స్మ] అవారోపితవాన్। అత్ర సావయవరూపకేణ ఓషధలిప్తజాఙ్గులికహస్తసంస్పర్శాత్ విషమివ నిశాకరకరస్పర్శాదేవాఙ్గనానాం వపుషి రోషో న స్పృష్ఠ ఇత్యుపమా వ్యజ్యతే॥౩౬॥

అమలేతి।—[అధికావభాసితదిశామ్] అధికమవభాసితాః

విససార సాన్ద్రతరమిన్దురుచా-

మధికావభాసితదిశాం నికరః ॥౩౭॥

ఉపగూఢవేలమలఘూర్మిభుజైః

సరితామచుక్షుభదధీశమపి।

రజనీకరః కిమివ చిత్రమహో!

యదురాగిణాం గణమనఙ్గలఘుమ్ ॥౩౮॥

భవనోదరేషు పరిమన్దతయా

శయితోఽలసః స్ఫటికయష్టిరుచః।

ప్రకాశితాః దిశో యాభిస్తాసామ్, [ఇన్దురుచాం నికరః, అమలాత్మసు] నిర్మలమూర్తిషు, [తరుణీకపోలఫలకేషు] తరుణీనాం యే కపోలాః ఫలకానీవ తేషు, [అభితో ముహుః, ప్రతిఫలన్] సఙ్క్రమన్, [సాన్ద్రతరం] ప్రచురతరం, [విససార]; దర్పణసఙ్క్రమణాదివేతి భావః। అత్రేన్దురుచాం కపోలాసఙ్క్రమేఽపి సఙ్క్రమోక్తేరసమ్బన్ధే సమ్బన్ధోక్తిరూపాఽతిశయోక్తిః ॥౩౭॥

ఉపగూఢేతి।—[రజనీకరః] చన్ద్రః, [అలఘూర్మిభుజైః] అలఘుభిరూర్మిభిరేవ భుజైః, [ఉపగూఢవేలమ్] ఉపగూఢా వేలా యేన తం, సావష్టమ్భమితి భావః। [సరితామధీశం] సముద్రమ్, [అపి] స్వభావాదక్షోభ్యమపీతి భావః। [అచుక్షుభత్] క్షోభయతి స్మ। క్షుభ్యతేర్ణ్యన్తాల్లుఙ్। "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం)। [అనఙ్గలఘుమ్] అనఙ్గేన లఘుం గతసారం, [యదురాగిణాం] యదవ ఏవ రాగిణస్తేషాం, [గణమ్] అచుక్షుభత్ ఇతి, [అహో ! కిమివ చిత్రం] న కిఞ్చిదిత్యర్థః। అత్రాక్షోభ్యమబ్ధిం క్షోభయతశ్చన్ద్రస్య దణ్డాపూపికాన్యాయాదన్యక్షోభకత్వోక్తేరర్థాపత్తిరలఙ్కారః ॥౩౮॥

భవనేతి।—[పరిమన్దతయా] ఏకాకిత్వాదసమర్థతయా, [భవనో-

అవలమ్బ్య జాలక ముఖోపగతాన్

ఉదతిష్ఠదిన్దుకిరణాన్ మదనః॥౩౯॥

అవిభావితేషువిషయః ప్రథమం

మదనోఽపి నూనమభవత్తమసా।

ఉదితే దిశః ప్రకటయత్యమునా

యదధర్మధామ్ని ధనురాచకృషే॥౪౦॥

యుగపద్వికాశముదయాద్గమితే

శశినః శిలీముఖగణోఽలభత।

దరేషు] గృహాభ్యన్తరేషు, [శయితః] సుప్తః, అత ఏవ [అలసో మదనః, జాలకముఖోపగతాన్] గవాక్షవివరప్రవిష్టాన్, అత ఏవ [స్ఫటికయష్టిరుచః] స్ఫటికయష్టీనాం రుగివ రుక్ శోభా యేషాం తాన్, స్ఫటికదణ్డసన్నిభాన్, [ఇన్దుకిరణాన్, అవలమ్బ్య] అవష్టభ్య, [ఉదతిష్ఠత్] ఉత్థితః। అత్రోద్భోత్థానయోరభేదవివక్షయా "ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి" (౧।౩।౨౪ పాం) ఇతి పరస్మైపదసిద్ధిః। ఏతత్పదే చ అభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా "స్ఫటికయష్టిరుచః" ఇత్యుపమయా చ "అవలమ్బ్య" ఇత్యత్రాబలమ్బ్యేవేత్యుత్థానస్యావలమ్బనహేతుకత్వోత్ప్రేక్షా ప్రత్యాయ్యత ఇత్యేతాసాం సఙ్కరః॥౩౯॥

అవిభావితేష్వితి।—[మదనోఽపి, ప్రథమం] చన్ద్రోదయాత్ ప్రాక్, తమసా, అవిభావితేషువిషయః] అవిభావితోఽలక్షితః ఇషువిషయో బాణలక్ష్యం యేన సః, [అభవత్, నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [యత్] యస్మాత్, [అధర్మధామ్ని] శీతకరే, [ఉదితే దిశః ప్రకటయతి]

సతి [అమునా] మదనేన, [ధనుః, ఆచకృషే] ఆకృష్టమ్; చన్ద్ర ఏవ మహానుద్దీపకో మదనస్యాభూదితి భావః॥౪౦॥

యుగపదితి।—[పుష్పధనుషో ధనుషః] పుష్పధనుః పుష్పధన్వా। "వా సంజ్ఞాయామ్" (౫।౪।౧౩౪ పాం) ఇతి వికల్పాత్ నానజాదేశః। తస్య ధనుః పుష్పచాపం పుష్పాన్తరఞ్చ తస్మాత్ చలితః, నిఃసృతో వేతి భావః,

---

ద్రుతమేత్య పుష్పధనుషో ధనుషః

కుముదేఽఙ్గనామనసి చావసరమ్॥౪౧॥

కకుభాం ముఖాని సహసోజ్జ్వలయన్

దధదాకులత్వమధికం రతయే।

అదిదీపదిన్దురపరో దహనః

కుసుమేషుమత్రినయనప్రభవః॥౪౨॥

[శిలీముఖగణః] శిలౌ శల్యం ముఖం యేషాం తే శిలీముఖాః బాణాః, అలయశ్చ। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। తేషాం గణః, [శశినః ఉదయాత్, వికాశమ్] ఔత్సుక్యమ్, ఉన్మీలనఞ్చ, [యుగపత్] ఏకదా, [గమితే] ప్రాపితే, [అఙ్గనామనసి] అఙ్గనానాం సుదృశాం, మనసి హృదయే, [కుముదే చ, అవసరమ్] అవకాశమ్, ఆశ్వాసఞ్చ, [ద్రుతమేత్య, అలభత]। ఉభయత్ర ప్రవేశం లబ్ధవానిత్యర్థః। అత్ర చన్ద్రోదయే కుముదకామినీహృదయయోర్ద్వయోరపి ప్రకృతయోః శిలీముఖప్రవేశలక్షణైకధర్మ్మయోగాదౌపమ్యాత్ తుల్యయోగితా; ఏకధర్మత్వచఞ్చ అత్ర శిలీముఖేతి శ్లిష్టపదోపాత్తయోరలివాణయోరేకత్వాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిప్రసాదాదితి సఙ్కరః॥౪౧॥

కకుభామితి।—[కకుభాం] దిశాం, [ముఖాని, సహసా] ఝటితి, [ఉజ్జ్వలయన్] ఉద్భాసయన్, [రతయే] సురతాయ, [అధికమ్, ఆకులత్వమ్] ఔత్సుక్యం, [దధత్] యూనామితి శేషః। అన్యత్ర,—రతయే కామదేవ్యై, ఆకులత్వం భయవిహ్వలత్వం దధత్। అత్రేరత్రిమునేర్నయనప్రభవః 'అత్రినేత్రసముద్భవః' ఇతి పురాణాత్। త్రినయనప్రభవో న భవతీతి [అత్రినయనప్రభవః, అపరః] త్రినయనప్రభవాదన్యః, [దహనః] అగ్నిః, [ఇన్దుః, కుసుమేషుం] కామమ్, [అదిదీపత్] దీపయతి స్మ। దీప్యతేర్ణౌ చఙి "భ్రాజ—" (౭।౪।౩ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ న ఉపధాహ్రస్వః। అత్ర ప్రకృతే కుసుమేషోర్దీపనం నామ ప్రవర్ద్ధనం తస్య తత్ర ప్రతీయమానేన ప్రజ్వలనేనామేదాధ్యవసాయాత్ తన్నిమిత్తమిన్ద్రోర్ద్దిసుఖోద్భాసనాదిధర్మసమ్బన్ధాదపరోఽయం దహన

ఇతి నిశ్చితప్రియతమాగతయః

సితదీధితావుదయవత్యబలాః।

ప్రతికర్మ కర్త్తుముపచక్రమిరే

సమయే హి సర్వముపకారి కృతమ్॥౪౩॥

సమమేకమేవ దధతుః సుతనో-

రురుహారభూషణమురోజతటౌ।

ఘటతే హి సంహతతయా జనితా-

మిదమేవ నిర్వివరతాం దధతోః॥౪౪॥

ఇత్యపరశబ్దప్రయోగసామర్థ్యాత్ దహనత్వోత్ప్రేక్షా, న రూపకమితి రహస్యమ్। చన్ద్రోదయాత్ కామో వవృధే ఇతి తాత్పర్యమ్॥౪౨॥

ఏవం చన్ద్రోదయాఖ్యముద్దీపనవిభావనముక్త్వా తత్ఫలమాహ, ఇతీతి।—[ఇతి] ఏవం [సితదీధితావుదయవతి, అబలాః] స్త్రియః, [నిశ్చితప్రియతమాగతయః] నిశ్చితా ప్రియతమానామాగతిరాగమనం యాభిస్తాః సత్యః, [ప్రతికర్మ] ప్రసాధనం, [కర్తుమ్ ఉపచక్రమిరే]। 'ప్రతికర్మ్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః। చన్ద్రోదయాత్ ప్రియాగమనం నిశ్చిత్య అలఙ్కర్త్తుం ప్రక్రాన్తా ఇత్యర్థః। [హి] తథా హి,—[సమయే] కార్య్యకాలే, [కృతమ్] అనుష్ఠితం, [సర్వం] కర్మ్మ, [ఉపకారి] ఉపకారకం భవతి, అన్యథా విఫలమేవేతి భావః; అతో నిశ్చిత్య ప్రవృత్తిరాసాం యుక్తేత్యర్థాన్తరన్యాసః॥౪౩॥

అథ ప్రసాధనమేవ ప్రపఞ్చయతి, సమమితి।—[సుతనోః] స్త్రియాః, [ఉరోజతటౌ, ఉరు] శ్లాఘ్యమ్, [ఏకమేవ, హారభూషణం] హారమేవ భూషణం, [సమమ్] అవైషమ్యేయ, [దధతుః] [సంహతతయా] సంశ్లిష్టతయా, ఐకమత్యేన చ, [జనితాం, నిర్వివరతాం] నిరన్తరాలతాం, నీరన్ధ్రత్వఞ్చ, [దధతోః,

---

కదలీప్రకాణ్డరుచిరోరుతరౌ
జఘనస్థలీపరిసరే మహతి।
రశనాకలాపకగుణేన బధ్నా-
ర్మకరధ్వజద్విరదమాకలయత్॥౪౫॥

అధరేష్వలక్తకరసః సుదృశాం
విశదం కపోలభువి లోధ్రరజః।
నవమఞ్జనం నయనపఙ్కజయో-
ర్విభిదే న శఙ్ఖనిహితాత్పయసః॥౪౬॥

ఇదం] సమభాగిత్వమ్, [ఏవ ఘటతే హి]। అన్తర్భేదాన్తరాయా హి విషయిణాం విషయోపభోగాః కుచయోస్తదభావాత్ సమశోభార్థం హారధారణం యుక్తమితి భావః॥౪౪॥

కదలీతి।—[బధూః, కదలీప్రకాణ్డరుచిరోరుతరౌ] కదలీప్రకాణ్డరుచిరః రమ్యాస్తమ్భసున్దరః ఊరురేవ తరుర్బన్ధనవృక్షో యస్మిన్। అత్ర కదలీకాణ్డస్య సౌన్దర్యమాత్రోపమానత్వాత్ న బన్ధనయోగ్యవృక్షవాచినా తరుశబ్దేన పునరుక్తిః। [మహతి, జఘనస్థలీపరిసరే] జఘనస్థల్యేవ పరిసరః ప్రదేశస్తస్మిన్, [రశనాకలాపకగుణేన] రశనాకలాపక ఏవ గుణస్తేన, [మకరధ్వజద్విరదం] మకరధ్వజో మదనః, స ఏవ ద్విరదస్తమ్, [ఆకలయత్] అబధ్నాత్! రశనాబన్ధేన జఘనమతీవ మదనోద్దీపకమాసీదిత్యర్థః। సమస్తవస్తువివర్తి సావయవరూపకమ్॥౪౫॥

అధరేష్వితి।—[సుదృశామ్, అధరేషు] ఓష్ఠేషు, [అలక్తకరసః] లాక్షాద్రవః; తథా [కపోలభువి] గణ్డస్థలే, [విశదం] శుభ్రం, [లోధ్రరజః] తథా [నయనపఙ్కజయోర్నవమఞ్జనం] చ [శఙ్కనిహితాత్, పయసః] చౌరాత్, [న

స్ఫురదుజ్జ్వలాధరదలైర్విలస-

ద్దశనాంశుకేశరభరైః పరితః।

ధృతముగ్ధగగణ్డఫలకైర్విబభు-

ర్వికసద్భిరాస్యకమలైః ప్రమదాః॥౪౭॥

భజతే విదేశమధికేన జిత-

స్తదనుప్రవేశమథవా కుశలః।

ముఖమిన్దురుజ్జ్వలకపోలమతః

ప్రతిమాచ్ఛలేన సుదృశామవిశత్॥౪౮॥

బిభిదే] భిన్నం నాభూత్। కర్మకర్త్రి లిట్। అధరాదినిహితం లాక్షారాగాదికం శఙ్ఖనిహితక్షీరవత్ సావర్ణ్యాదాశ్రయతోఽభేదేన దుర్గ్రహమభూదిత్యర్థః। అత్ర యదధరాలక్తకరసాదికం తత్ శఙ్ఖనిహితం క్షీరమిత్యేకవాక్యతయా వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధో వాక్యార్థనిష్ఠో నిదర్శనాఽలఙ్కారః, తేన అధరాలక్తకాదీనాం గుణతః ఏకత్వరూపః సామాన్యాలఙ్కారో గమ్యతే,—'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్॥౪౬॥

స్ఫురదితి।—[ప్రమదాః] స్త్రియః, [స్ఫురదుజ్జ్వలాధరదలైః] స్ఫురన్తశ్చలన్తః ఉజ్జ్వలాశ్చామలా అధరా ఓష్ఠా ఏవ దలాని పత్రాణి యేషాం తైః, [పరితః, విలసద్దశనాంశుకేశరభతరైః] విలసన్తో దశనాంశవో దన్తకాన్తయ ఏవ కేశరభరాః కిఞ్జల్కపుఞ్జా యేషాం తైః, [ధృతముగ్ధగణ్డఫలకైః] ఘృతాని ముగ్ధాని గణ్డా ఏవ ఫలకాని కర్ణికా యైః తైః [వికసద్భిరాస్యకమలైర్విబభుః]। అత్రాస్యకమలైరితి రూపణాత్ప్రమదా ఏవ సరస్య ఇతి సిద్ధేరేకదేశవివర్తి సావయవరూపకమ్। ఆస్యకముదైరితి పాఠే,—కుముదస్య ముఖోపమానకత్వం కవిసమయవిరుద్ధం జ్ఞేయమ్॥౪౭॥

భజతే ఇతి।—[అధికేన] ప్రబలేన, [జితః, విదేశం] దేశాన్తరం, [భజతే]। [అథవా, కుశలః] కార్యచతురః, [తదనుప్రవేశం] భజతే,

---

ధ్రువమాగతాః ప్రతిహతం కఠినే

మదనేషవః కుచతటే మహతి।

ఇతరాఙ్గవన్న యదిదం గరిమ-

గ్లపితావలగ్నమగమత్తనుతామ్॥౪౮॥

న మనోరమాస్వపి విశేషవిదాం

నిరచేష్ట యోగ్యమిదమేతదితి।

తమేవ శరణతయా ప్రవిశ్య జీవతీత్యర్థః। [అతః] హేతోః, [ఇన్దుః, ఉజ్జ్వలకపోలమ్] ఉజ్జ్వలౌ కపోలౌ యస్య తదితి ముఖస్య విమ్బగ్రహణయోగ్యతోక్తేః పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్। [సుదృశాం ముఖం, ప్రతిమాచ్ఛలేన] ప్రతివిమ్బవ్యాజేన, [అవిశత్] ప్రవిష్టః। సాక్షాచ్చన్ద్ర ఏవాయం, న ప్రతిమాచన్ద్ర ఇతి ఛలశబ్దాత్ప్రతీతేః ఛలశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవాలఙ్కారః పూర్వోక్తకావ్యలిఙ్గసాపేక్ష ఇతి సఙ్కరః; తేన కపోలయోర్లోకోత్తరం లావణ్యం దర్పణౌపమ్యఞ్చ వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౪౮॥

ధ్రువమితి।—[మదనేషవః] కామశరాః,—[మహతి కఠినే కుచతటే, ప్రతిహతం] ప్రతిఘాతమ్, [ఆగతాః] ప్రాప్తాః, [ధ్రువమ్] [యత్] యస్మాత్, [గరిమగ్లపితావలగ్నం] గరిమ్ణా నిజభారేణ, గ్లపితం కర్శితమ్, అవలగ్నం మధ్యం యేన తత్, [ఇదం] కుచతటమ్; ఇతరాఙ్గేన తుల్యమ్ [ఇతరాఙ్గవత్]। "తేన తుల్యమ్—" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [తనుతాం] కార్శ్యం, [నాగమత్] నాభజత్। "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి సూత్రేణ చ్ల్వేరఙాదేశః। తదా మదనేషుపాతాత్కుచాతిరిక్తమఙ్గనానామఙ్గం కృశమాసీదిత్యర్థః॥౪౯॥

న మనోరమాస్వితి।—[ప్రియతమే గృహమ్, ఏష్యతి] ఆగమిష్యతి సతి,

గృహమేష్యతి ప్రియతమే సుదృశాం

వసనాఙ్గరాగసుమనఃసు మనః॥౫౦॥

వపురన్వలిప్త పరిరమ్భసుఖ-

వ్యవధానభీరుకతయా న బధూః।

క్షమమస్య వాఢ్ఁమిదమేవ హి యత్

ప్రియసఙ్గమేష్వనవలేపమదః॥౫౧॥

నిజపాణిపల్లవతలస్ఖలనా-

దభినాసికావివరముత్పతితైః।

[విశేషవిదామపి, సుదృశాం] సమ్యగ్దర్శనీయానాం స్త్రీణాం, [మనః] కర్తృ [మనోరమాస్వపి, వసనాఙ్గరాగసుమనఃసు] వస్త్రగన్ధమాల్యేషు, [ఇదమేతదితి] ఇదం పురోవర్తి వస్తు; ఏతదితి—వసనమితి, అనులేపనమితి, సుమనస ఇతి, విశేషాకారేణ, తథా [యోగ్యమ్] అస్మాకం ధారణార్హమితి చ [న నిరచేష్ట] న నిరధారయత్। ప్రియాగమనహర్షాతిరేకాదితికర్తవ్యతామూఢమభూదిత్యర్థః। చినోతేర్లుఙి తఙి చ్లేః సిచ్, "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" (౭।౩।౮౪ పాం) ఇతి గుణః। హర్షో౽త్ర సఞ్చారిభావః, నిశ్చయసమ్బన్ధే౽యసమ్బధోక్తేరతిశయోక్తిః సుమనఃసుమన ఇతి యమకవిశేషశ్చేతి సంసృష్టిః॥౫౦॥

వపురితి।—[వధూః] స్త్రీ, [పరిరమ్భసుఖవ్యవధానభీరుకతయా] ఆలిఙ్గనసుఖవిచ్ఛేదభీరుత్వేన। "క్రుకన్నపి వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి క్రుకన్-ప్రత్యయః। [వపుర్నాన్వలిప్త] నానులిప్తవతీ, అఙ్గరాగమాత్రవ్యవధానమపి న సహతే స్మ ఇత్యర్థః। లిమ్పతేః కర్తరి లుఙి తఙ్। [హి] తథా హి—[అదః] వపుః, [ప్రియసఙ్గమేషు, అనవలేపమ్] అచన్దనమ్, అగర్వఞ్చ, ఇతి [యత్]। 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే భూషణే౽పి చ' ఇతి విశ్వః। [ఇదమేవ] అనవలేపనత్వమేవ, [అస్య] వపుషః, [వాఢం] భృశం, [క్షమం] యుక్తమ్। శ్లేషానుప్రాణితో౽యమర్థాన్తరన్యాసః॥౫౧॥

అపరా పరీక్ష్య శనకైర్ముముదే

ముఖవాసమాస్యకమలశ్వసనైః॥౫౨॥

విధృతే దివా సవయసా చ పురః

పరిపూర్ణమణ్డలవికాశభృతి।

హిమధామ్ని దర్పణతలే చ ముహుః

స్వముఖశ్రియం మృగదృశో దదృశుః॥౪౩॥

నిజేతి।—[అపరా] స్త్రీ, [నిజపాణిపల్లవతలస్ఖలనాత్] నిజపాణిపల్లవతలస్య స్ఖలనాదభిఘాతాత్, [అభినాసికావివరమ్] నాసారన్ధం ప్రతి, [ఉత్పతితైః, ఆస్యకమలశ్వసనైః] ఆస్యకమలస్య శ్వసనైర్ముఖమారుతైః, [ముఖవాసం] ముఖవాసనాం, [శనకైః పరీక్ష్య ముముదే]। ఇయం వాసకసజ్జికా నాయికా *॥౪౨॥

విధృతే ఇతి।—[దివా] ఆకాశేన, [సవయసా] వయస్యయా, [చ, పురః] అగ్రే [విధృతే] విధారితే, [పరిపూర్ణమణ్డలవికాశభృతి] పరిపూర్ణమణ్డలవికాశం విమ్బశోభాం విభర్తీతి తద్భృత్ తస్మిన్, [హిమధామ్ని] చన్ద్రే, [దర్పణతలే చ, మృగదృశః] స్త్రియః, [స్వముఖశ్రియం] పూర్వత్రోపమానభూతాముత్తరత్రోపమేయభూతాఞ్చేత్యర్థః। [ముహుర్దదృశుః]। ఔపమ్యపరీక్షార్థమితి భావః। అత్రాన్యశ్రియోఽన్యత్రాసమ్భవాచ్చన్ద్రే తత్సదృశీమితి సాదృశ్యాక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధా నిదర్శనా, తథా చన్ద్రదర్పణయోర్ద్వ్యసవయసోశ్చ యథాసఙ్ఖ్యమన్వయాత్ యథాసఙ్ఖ్యాలఙ్కారశ్చ; తదుభయాపేక్షయా చన్ద్రదర్శనయోర్ముఖశ్రీదర్శనస్థానత్వేన ప్రస్తుతయోరేవౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్తుల్యయోగితేతి సఙ్కరః॥౪౩॥

అధిజాను బాహుముపధాయ నమత్-

కరపల్లవార్పితకపోలతలమ్।

ఉదకణ్ఠి కణ్ఠపరివర్తికల-

స్వరశూన్యగానపరయాఽపరయా॥౪౪॥

ప్రణయప్రకాశనవిదో మధురాః

సుతరామభీష్టజనచిత్తహృతః।

ప్రజిఘాయ కాన్తమను ముగ్ధతర-

స్తరుణీజనో దృశ ఇవాథ సఖీః॥౫౫॥

అధిజాన్వితి।—[నమత్కరపల్లవార్పితకపోలతలం] నమతి కపోలార్పణాయ ప్రహ్వీభవతి, కరపల్లవే అర్పితం నిహితం, కపోలతలం గణ్డస్థలం, యస్య తం, [బాహుమ్, అధిజాను] జానుని। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ఉపధాయ] నిధాయ, కూర్పరేణ జానుమవష్టభ్యేత్యర్థః। [కణ్ఠపరివర్తి_కలస్వరశూన్యగానపరయా] కణ్ఠే పరివర్తతే ఇతి కణ్ఠపరివర్తి, న తు ముఖోచ్చారితమ్ ఇత్యర్థః, కలమవ్యక్తమధురం, స్వరశూన్యం తారధ్వనిహీనం, షడ్జాదిస్వరాభివ్యక్తిహీనం వా, 'యద్గానం తత్పరయా తదాసక్తయా, మన్దకణ్ఠేనైవ గాయన్త్యేత్యర్థః; కాలక్షేపార్థమితి భావః। అయఞ్చోత్కణ్ఠాఽనుభావః। [అపరయా] స్త్రియా, [ఉదకణ్ఠి] ఉత్కణ్ఠితమ్; ప్రియసఙ్గమాయోత్సుకయా స్థితమిత్యర్థః। భావే లుఙి చిణో లుక్। అత్ర కాలక్షేపాసహిష్ణుత్వలక్షణమౌత్సుక్యం సఞ్చారి తన్నిబన్ధనాత్ప్రేయోఽలఙ్కారః। "పరయాపరయా" ఇతి యమకవిశేషశ్చేత్యనయోః సంసృష్టిః। నాయికా విరహోత్కణ్ఠితా,— 'చిరం పత్యురనాలోకే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః' ఇతి లక్షణాత్॥౫౪॥

ప్రణయేతి।—[అథ] ప్రసాధనానన్తరం, [ముగ్ధతరః] అత్యన్తకామమోహితః, [తరుణీజనః, ప్రణయప్రకాశనవిదః] అనురాగవ్యఞ్జనచతురా

న చ మేఽవగచ్ఛతి యథా లఘుతాం

కరుణాం యథా చ కురుతే స మయి।

నిపుణం తథైనముపగమ్య వదే-

రభిదూతి కాచిదితి సన్దిదిశే॥౫౬॥

దయితాయ మానపరయాఽపరయా

త్వరితం యయావగదితాఽపి సఖీ।

కిము చోదితాః ప్రియహితార్థకృతః

కృతినో భవన్తి సుహృదః సుహృదామ్?॥౫౭॥

ఇత్యర్థః, [మధురాః] మధురభాషిణీః, అన్యత్ర—రమ్యాకృతీః, [సుతరామ్, అభీష్టజనచిత్తహృతః] అభీష్టజనస్య చిత్తహృతో మనోహారిణోః, [సఖీః దృశ ద్రవ, కాన్తమను] ప్రేయోజనం ప్రతి, [ప్రజిఘాయ] ప్రేషితవాన్। హినోతేర్లిట్। ఇవేమ సహ సమాసవచనాత్ దృశ ఇవేతి ఉపమాసమాసః, తయా సఖీనామాసత్త్యన్తరఙ్గత్వకార్యదర్శిత్వాదివ్యఞ్జనాదలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౫౫॥

తథా కాచిన్నాయికా దూతీం వాచికమనుశాస్తి, న చేతి।—[స మే] దయితః, [యథా మయి కరుణాం కురుతే, యథా, లఘుతామ్] అల్పతాం [చ, నావగచ్ఛతి] న మన్యతే, [ఏనం] దయితమ్, [ఉపగమ్య] ప్రాప్య, [తథా] తేన ప్రకారేణ, [నిపుణం, వదేః]। విధ్యర్థే ప్రార్థనే వా లిఙ్। [ఇతి] ఇత్థం, [కాచిత్] నాయికా, [అభిదూతి] దూతీమభి। "లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" (౨।౧।౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్। [సన్దిదిశే] సన్దిష్టవతీ। కర్త్రరి లిట్। స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్। నాయికా తు కలహాన్తరితా,—'కోపాత్ కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా' ఇతి లక్షణాత్॥౫౬॥

దయితాయేతి।—[మానపరయా] అభిమానవత్యా, అత ఏవ [అపరయా]

ప్రతిభిద్య కాన్తమపరాధకృతం

యది తావదస్య పునరేవ మయా।

క్రియతేఽనువృత్తిరుచితైవ తతః

కలయేదమానమనసం సఖి! మామ్॥౫౮॥

అవధీర్య్య ధైర్య్యకలితా దయితం
విదధే విరోధమథ తేన సహ।

నాయికయా, [అగదితా అపి] దయితమానథేత్యతుక్తాఽపి [సఖీ, దయితాయ] దయితమానేతుమ్। "క్రియార్థోపపదస్థ చ కర్మ్మణి స్థానినః" (౨।౩।౧౪ పాం) ఇతి చతుర్థీ। [త్వరితం] శీఘ్రం, [యయౌ]। అన్యథా మరణశఙ్కేతి భావః। తథా హి,—సుష్ఠు శోభనం హృదయం యేషాం తే [సుహృదః] మిత్రాణి। "సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః" (౫।౪।౧౫౦ పాం) ఇతి నిపాతః। [చోదితాః] ప్రేరితాః సన్తః, [సుహృదాం], ప్రియో హృద్యః! హితః శ్రేయస్కరశ్చ యోఽర్థస్తం కుర్వన్తీతి [ప్రియహితార్థక్రతః], కృతమేషామస్తీతి [కృతినః] కృతకృత్యా, [భవన్తి కిము?]। కిన్తు చోదనాం వినైవేతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసః। నాయికా చ పూర్వవత్॥౪౭॥

అథ కాచిత్ కలహాన్తరితా కాన్తం ప్రతి త్రిభిర్ద్గాతీం సన్దిశతి, ప్రతిభిద్యేత్యాది।—[అపరాధకృతమ్] ఆగస్కారిణం, [కాన్తం, ప్రతిభిద్య], నిరాకృత్య, [పునర్మయైవాస్య, అనువృత్తిః] అనుసరణం, [క్రియతే యది తావత్ ఉచితైవ], పతివ్రతానాం ప్రాణేశ్వరచిత్తానువృత్తేర్ధర్మ్మత్వాదితి మావః। కిన్తు హే [సఖి !, తతః] అనువృత్తేః, [మామ్, త్మనమనసమ్] అభిమానహీనచిత్తాం, [కలయేత్] మన్యేత॥౫౮॥

తర్హ్యలాఘవాయ విగృహ్యైవ స్థీయతాం తత్రాహ, అవధీర్య్యేతి। [అథ, ధైర్య్యకలితా] కలితధైర్య్యా సతీ। "వాహితాగ్న్యాదిషు" (౨।౨।౩౭ పాం) ఇతి

తవ గోప్యతే కిమివ కర్తు_మిదం
న సహేఽస్మి సాహసమసాహసికీ॥౫౮॥

తదుపేత్య మా స్మ తముపాలభయాః
కిల దోషమస్య న హి విద్మ వయమ్।

ఇతి సమ్ప్రధార్య్య రమణాయ బధూ-

ర్విహితాగసేఽపి విససర్జ సఖీమ్ ॥౬౦॥

నిష్ఠాయాః పరనిపాతః। [దయితమ్, అవధీర్య్య] తిరస్కృత్య, [తేన సహ విరోధం విదధే] కరోమీతి చేత్? దధాతేః కర్త్తరి లట్। హే సఖి ! [తవ కిమివ, గోప్యతే] విగూహ్యతే? న కిఞ్చిదిత్యర్థః; కిన్తు కథ్యత ఏవేతి కథయతి,—సహసా బలేన వర్త్తత ఇతి సాహసికీ। "ఓజఃసహోమ్భసా వర్త్తతే" (౪।౪।౨౭ పాం) ఇతి ఠక్। సా న భవతీతి [అసాహసికీ]। అహమితి శేషః। [ఇదం సాహసం] విరోధం, విరోధాచరణరూపం సాహసకృత్యమిత్యర్థః, [కర్త్తుమ్]। "శకధృష—" (౩।౪।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా తుమున్। సహత ఇతి [సహా] సమర్థా। పచాద్యచ్। [నాస్మి]। అత్ర అసాహసికత్వస్య విశేషణగత్యా సాహసాసహనహేతుత్వోక్తేః పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౫౯॥

తర్హి కమల కార్య్యమ్? అత ఆహ, తదితి।—[తత్] తస్మాత్, [తం] వల్లభమ్, [ఉపేత్య, మా స్మోపాలభథాః] నోపాలభథాః, తద్దోషం న గణయేరిత్యర్థః। "స్మోత్తరే లఙ్ చ" (౩।౩।౧౭౬ పాం) ఇతి ఉపాఙ్పూర్వాత్ లభేః లఙ్ "న మాఙ్ యోగే" (౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యట్ప్రతిషేధః। నను సాపరాధః కథం నోపాలభ్యః? తత్రాహ—[వయమస్య, దోషమ్] అపరాధం, [న హి విద్మ కిల] అజానానా ఇవ తిష్ఠామ ఇత్యర్థః। కార్య్యార్థినః కుతో గర్వ ఇతి భావః। "విదో లటో వా" (౩।౪।౮౩ పాం) ఇతి ణలాద్యాదేశః। [ఇతి, సమ్ప్రధార్య్య] నిశ్చిత్య, [బధూః] నాయికా, [విహితాగసేఽపి] కృతాపరాధాయాఽపి, [రమణాయ] ప్రేయసే। క్రియాగ్రహణాత్ చతుర్థీ।

నను సన్దిశేతి సుదృశోదితయా

త్రపయా న కిఞ్చనం కిలాభిదధే।

నిజమైక్షిః మన్దమనిశం నిశితైః

క్రశితం శరీరమశరీరశరైః ॥౬౧॥

బ్రువతే స్మ దూత్య ఉపసృత్య నరా-

న్నరవత్ప్రగల్భమతిగర్భగిరః।

సుహృదర్థమీహితమజిహ్మధియాం

ప్రకృతేర్విరాజతి విరుద్ధమపి॥౬౨॥

[సఖీం, విససర్జ] ప్రజిఘాయ। విరహాసహిష్ణుతయేతి భావః। ఏషా కలహాన్తరితా ప్రౌఢా చ॥౬౦॥

నన్వితి।—[నను, సన్దిశ] సన్దేశం బ్రూహి, [ఇతి, ఉదితయా] దూత్యా కథితా, [సుదృశా] నాయికయా, కర్త్ర్యా। [త్రపయా] హేతునా, [కిఞ్చన, నాభిదధే కిల] నాభిహితం ఖలు; కిన్తు [నిశితైః, అశరీరశరైః] అనఙ్గబాణైః, [అనిశం, క్రశితం] కృశీకతమ్। కృశశబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః। ణావిష్ఠవంద్భావే "ర ఋతో హలాదేర్లఘోః" (౬।౪।౧౬౧ పాం) ఇతి ఋకారస్య రేఫాదేశః। [నిజం శరీరం మన్దమ్, ఐక్షి] ఈక్షితమ్। ఏషాఽపి కలహాన్తరితా మధ్యమా చ। త్రపయా నిజహృదయానభిధానాత్ నిజశరీరనిరీక్షణేన స్వావస్థానివేదనాచ్చ తుల్యలజ్జాస్మరత్వావగమాదితి। ఇయఞ్చ పఞ్చమీ కార్శ్యాఖ్యా కామావస్థా,—'దృఙ్మనఃసఙ్గసఙ్కల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్చ్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ॥' ఇతి॥౬౧॥

ఇత్థం నాయికాభిరుపదిష్టా దూత్యః కిమకుర్వన్ ఇత్యత ఆహ, బ్రువత ఇతి।—[ప్రగల్భమతిగర్భగిరః] ప్రగల్భాః ధృష్టాః, మతిగర్భాః ప్రతిభాసారాశ్చ గిరో యాసాం తా, [దూత్యః, నరాన్] పురుషాన్, [ఉపసృత్య, నరవత్]

మమ రూపకీర్తిమహరద్భువి య-

స్తదనుప్రవిష్టహృదయేయమితి।

త్వయి మత్సరాదివ నిరస్తదయః

సుతరాం క్షిణోతి ఖలు తాం మదనః॥౬౩॥

తవ సా కథాసు పరిఘట్టయతి

శ్రవణం యదఙ్గులిముఖేన ముహుః।

నరైః పుంభిస్తుల్యమ్। “తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [బ్రువతే స్మ]। న చైతావతా వైజాత్యం దూషణమిత్యర్థాన్తరన్యాసేనాహ, సుహృదర్థమితి।—తథా హి—[అజిహ్మధియామ్] అకుటిలబుద్ధీనాం సమ్బన్ధి, సుహృదే [సుహృదర్థమ్]। “అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్" (వాం) ఇతి నిత్యసమాసః। [ఈహిత] చేష్టితం [ప్రకృతేర్విరుద్ధమపి] స్వభావవిపరీతమపి, [విరాజతి] శోభతే ; తస్మాత్ న ధార్ష్ట్యే దోష ఇత్యర్థః॥౬౨॥

అథ కాచిత్ దూతీ కఞ్చిత్ ప్రియం ప్రతి సప్తభిః ప్రార్థయతే, మమేత్యాది।—[యో భువి మమ, రూపకీర్తి్ం] సౌన్దర్యం, ప్రథమమ్ [అహరత్, ఇయం] త్వత్ప్రియా, తదనుప్రవిష్టహృదయా] తస్మిన్ ఆసక్తచిత్తా, [ఇతి] అతో హేతోః, [త్వయి మత్సరాదివ మదనః, నిరస్తదయః] నిష్కృపః సన్, [తాం] త్వత్ప్రియాం [సుతరాం క్షిణోతి] క్షపయతి [ఖలు]। ఏతేన కార్శ్యావస్థోక్తా। అత్ర సాక్షాత్ప్రతిపక్షభూతనాయకపీడ఼నాసమర్థస్య మదనస్య తదీయనాయికాపీడ఼నోక్త్యా ప్రత్యనీకాలఙ్కారః;—'బలిన ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే। యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్; స చ త్వయి మత్సరాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షోత్థాపిత ఇతి సఙ్కరః॥౬౩॥

తవేతి।—[సా] త్వత్ప్రియా, [తవ, కథాసు] గుణకీర్త్నేషు, [ముహురఙ్గులిముఖేన] అఙ్గుల్యగ్రేణ, [శ్రవణం] శ్రోత్రవివరం, [పరిఘట్టయతి]

ఘనతాం ధ్రువం నయతి తేన భవ-

ద్గుణపూగపూరితమతృప్తతయా॥౬౪॥

ఉపతాప్యమానమలఘూష్మభిః

శ్వసితైః సితేతరసరోజదృశః।

ద్రవతాం న నేతుమధరం క్షమతే

నవనాగవల్లిదలరాగరసః॥౬౫॥

దధతి స్ఫుటం రతిపతేరిషవః

శితతాం యదుత్పలపలాశదృశః।

యతి, ఇతి [యత్] యదృచ్ఛయేతి శేషః। [తేన] పరిఘట్టనేన, [భవద్గుణపూగపూరితం] శ్రవణమ్, [అతృప్తతయా] తావత్ గుణగ్రహణేన అసన్తుష్టతయా, [ఘనతాం నయతి]। బహుతణ్డులమానార్థం ప్రస్థాదివద్భూయో గుణప్రవేశాయ శ్లేషయతీత్యర్థః, [ధ్రువమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। అత్ర కణ్డూవినోదనార్థం శ్రోత్రఘట్టనే ఘనతానయనముత్ప్రేక్ష్యతే*॥౬౪॥

ఉపేతి।—[అలఘూష్మభిః] అలఘురన్తఃసన్తాపోపాధికః ఉష్మా ఉష్ణత్వం యేషాం తైః, [శ్వసితైః] నిశ్వాసైః, [ఉపతాప్యమానం, సితేతరసరోజదృశః] నీలోత్పలాక్ష్యా, [అధరం, నవనాగవల్లిదలరాగరసః] నవనాగవల్లిదలానాం తామ్బూలదలానాం, రాగరసో రఞ్జనద్రవః, [ద్రవతామ్] ఆర్ద్రతాం [నేతుం, న క్షమతే] న శక్నోతి। ఏతేన జ్వరావస్థోక్తా। అత్ర ద్రవత్వనయనసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౫॥

దధతీతి।—[రతిపతేరిషవః, శితతాం] నైశిత్యం, [దధతి, స్ఫుటమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। [యత్] యస్మాత్, [నిరన్తరవృహత్కఠినస్తనమణ్డలా-

---

హృదయం నిరన్తరవృహత్కఠిన-

స్తనమణ్డలావరణమప్యభిదన్॥౬౬॥

కుసుమాదపి స్మితదృశః సుతరాం

సుకుమారమఙ్గమితి నాపరథా।

అనిశం నిజైరకరుణః కరుణం

కుసుమేషురుత్తపతి యద్విశిఖైః॥౬౭॥

విషతాం నిషేవితమపక్రియయా

సముపైతి సర్వమితి సత్యమదః।

వరణమపి] నిరన్తరం నీరన్ధ్రం, వృహత్ కఠినఞ్చ యత్ స్తనమణ్డలం తదేవావరణం వర్మ యస్య తత్ తదపి, [ఉత్పలపలాశదృశః] ఉత్పలదలాక్ష్యాః, [హృదయమ్, అభిదన్] భిన్దన్తి స్మ। భిదేర్లుఙి "ఇరితో వా" (౩।౧।౫౭ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। సావరణమపి భిన్నమితి విరోధోత్థాపితేయం స్మరశరనైశిత్యోత్ప్రేక్షా; తయా చ రన్ధ్రాన్వేషిణా కామేన నిపీడ్యమానాయాస్తస్యాస్త్వద్విరహో జీవితసంశయమాపాదయతీతి వస్తు ద్యోత్యతే॥౬౬॥

కుసుమాదితి।—[స్మితదృశః] స్మేరాక్ష్యాః, [అఙ్గం కుసుమాదపి సుతరాం, సుకుమారం] కోమలమ్, [ఇతి] ఇదమ్, [అపరథా] అన్యథా, [న], కిన్తు సత్యమేవేత్యర్థః। [యత్] యస్మాత్, [కుసుమేషుః, అకరుణః] నిష్కృపః సన్, [నిజైః, విశిఖైః] బాణైః। 'పృషత్కబాణవిశిఖాః' ఇత్యమరః। కుసుమైరేవేత్యర్థః, [కరుణం] దీనం యథా తథా, [అనిశం] నిత్యమ్, [ఉత్తపతి] తాపయతీత్యర్థః। తపతిరయం భౌవాదికః సకర్మకః। కుసుమాధికసౌకుమార్యాభావే కుసుమైః పీడ్యేత ఇతి కుసుమాధికసౌకుమార్యగుణోత్ప్రేక్షా నాపరథేతి వ్యఞ్జకప్రయోగాత్ వాచ్యా॥౬౭॥

విషతామితి।—[అపక్రియయా] విపరీతప్రయోగేణ, [నిషేవితమ్] ఉపయుక్తం, [సర్వమ్], అమృతమపీతి భావః। [విషతాం] విషవదహితత్వం,

---

అమృతస్రుతోఽపి విరహాద్భవతో-

యదమూం దహన్తి హింమరశ్మిరుచః॥౬౮॥

ఉదితం ప్రియాం ప్రతి సహార్ద్దమితి
శ్రదధీయత ప్రియతమేన వచః।
విదితేఙ్గితే హి పుర ఏవ జనే
సపదీరితాః ఖలు లగన్తి గిరః॥౬౯॥

[కులకమ్]

[సముపైతి ఇతి, అదః] ఇదం విషత్వం, [సత్యం] ధ్రువమ్; [యత్] యస్మాత్, [అమృతస్రుతోఽపి]। స్రవతేః క్విపి లుక్। [హిమరశ్మిరుచః] చన్ద్రపాదాః, [భవతో విరహాత్] హేతోః, త్వయా వినా సేవనాదిత్యర్థః। [అమూం] త్వత్ప్రియాం, [దహన్తి]। యాః పూర్వం త్వయా సహ సేవనాదాహ్లాదయత్వితి భావః। ఏతేన విషయద్వేషరూపా అరత్యవస్థోక్తా। అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౮॥

ఉదితమితి।—[ప్రియాం ప్రతి] ప్రియాముదిశ్య। హృదయస్యేదం హార్ద్దం ప్రేమ। 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్ద్దం ప్రేమ స్నేహః' ఇత్యమరః। "తస్యేదమ్" (౪।౩।౧౨౦ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। "హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు" (౬।౩।౫౦ పాం) ఇతి హృదయస్య హృదాదేశః। [సహార్ద్దం] సస్నేహమ్, [ఇత్యుదితమ్]। వదేః కర్మ్మణి క్తః, "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [వచః] దూతీవాక్యం, [ప్రియతమేన, శ్రదధీయత] విశ్వసితమ్। దధాతేః కర్మ్మణి లఙ్, "శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తిః" ఇతి కాశికావచనాచ్ఛబ్దస్యప్రాక్ప్రయోగః। [హి] యస్మాత్, [పురః ఏవ] పూర్వమేవ, [విదితేఙ్గితే] విదితపరాభిప్రాయే, [జనే]। ఇఙ్గితం హృద్గతో భావః। [ఈరితాః] సజ్జనే సముదీరితాః, [గిరః సపది, లగన్తి] సజ్జన్తి, [ఖలు]; స్వయం ప్రియాహృదయవేదిత్వాత్। స్వబుద్ధేః సంవాదేన దూతీకథితం ప్రియావిరహదుఃఖం విశశ్వాసేత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసః। ఏషా కలహాన్తరితా,

దయితాహృతస్య యువభిర్మనసః

పరిమూఢ్ఁతామివ గతైః ప్రథమమ్।

ఉదితే తతః సపది లబ్ధపదైః

క్షణదాకరేఽనుపదిభిః ప్రయయే॥౭౦॥

నిపపాత సమ్భ్రమభృతః శ్రవణా-

దసితభ్రువః ప్రణదితాలికులమ్।

దయితావలోకవికసన్నయన-

ప్రసరప్రణున్నమివ వారిరుహమ్॥౭౧॥

అత ఏవ మానాఖ్యో విప్రలమ్భఃశృఙ్గారః,—'పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా। విప్రలమ్భాభిధానోఽయం శృఙ్గారః స్యాత్ చతుర్విధః॥' ఇతి। కులకమ్॥౬౯॥

దయితేతి।—[ప్రథమం] చన్ద్రోదయాత్ ప్రాక్ [పరిమూఢ్ఁతాం] నిజమనోపహర్తృమార్గానభిజ్ఞతాం, [గతైః, తతః] పశ్చాత్, [క్షణదాకరే] చన్ద్రే, [ఉదితే] సతి, [సపది, లబ్ధపదైః] దృష్టచోరపదచిహ్నైః, [దయితాహృతస్య] దయితాభిర్హృతస్యాకృష్టస్యాపహృతస్య చ, [మనసోఽనుపదిభిః] అన్వేష్టృభిః, అన్విష్యద్భిరిత్యర్థః, [ఇవ]। అత ఏవ గమ్యోత్ప్రేక్షా ప్రాగవలమ్బితధైర్యత్యాగనిమిత్తా। "అనుపద్యన్వేష్టా" (౫।౨।౯౦ పాం) ఇతి నిపాతః। 'అన్వేష్టానుపదీ ప్రోక్తా' ఇతి వైజయన్తీ। [యువభిః, ప్రయయే] ప్రయాతమ్। యాతేర్భావే లిట్। అత్రోక్తపదాన్వేషణోత్ప్రేక్షయా యూనాం చోరగ్రాహిరూపకం గమ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౭౦॥

అథ యూనాం గృహప్రాప్త్యనన్తరం వృత్తాన్తం వర్ణయతి, నిపపాతేతి।—[సమ్భ్రమభృతః] ప్రత్యుత్థానసమ్భ్రమిణ్యాః, [అసితభ్రువః] అఙ్గనాయాః, [ప్రణదితాలికులం] గుఞ్జదలిపుఞ్జమ్। "ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య" (౮।౪।౧౪ పాం) ఇతి ణత్వమ్। [వారిరుహం] శ్రవణోత్పలం, [దయితావలోక-

ఉపనేతుమున్నతిమతేవ దివం
కుచయోర్యుగేన తరసాఽఽకలితామ్।
రభసోత్థితాముపగతః సహసా
పరిరభ్య కశ్చన బధూమరుధత్॥౭౨॥

అనుదేహమాగతవతః ప్రతిమాం
పరిణాయకస్య గురుముద్వహతా।
ముకురేణ వేపథుభృతోఽతిభరాత్
కథమప్యపాతి న బధూకరతః॥౭౩॥

వికసన్నయనప్రసరప్రణున్నమివ] దయితావలోకేన వికసతో విస్తారం గచ్ఛతః, నయనస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ, ప్రణున్నమివ। పూర్వవత్ ణత్వమ్। [శ్రవణాత్ నిపపాత] తథా సమ్భ్రాన్తమిత్యర్థః। అత్ర సమ్భ్రమహేతుకస్య కర్ణోత్పలపాతస్య నయనప్రసారహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే। ఏషా చ హృష్టా॥౭౧॥

ఉపనేతుమితి।—[సహసోపగతః] హఠాదాగతః, [కశ్చన] యువా, అత ఏవ [రభసోత్థితాం] రభసేనోత్థితామ్, అత ఏవ [ఉన్నతిమతా కుచయోర్యుగేన] కరణేన* [దివమ్] ఆకాశమ్, [ఉపనేతుమివ] ఊర్ధ్వముత్క్షేప్తుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ఉత్థాననిమిత్తోన్నత్యగుణనిమిత్తా। [తరసా] బలేన, [ఆకలితాం] వ్యాక్షిప్తాం, [బధూం] ప్రియాం, [పరిరభ్య] ఆశ్లిష్య, [అరుధత్] రుద్ధవాన్, ఉపవేశితవాన్ ఇత్యర్థః, ఊర్ధ్వోత్క్షేపాన్నివారితవాన్ ఇతి చార్థః। రుధేర్లుఙి "ఇరితో వా" (3।౧।౫౭ పాం) ఇతి వికల్పాత్ చ్లేరఙాదేశః। ఏషా హృష్టా, రోమాఞ్చితాద్యనుభావవతీ చ॥౭౨॥

అనుదేహమితి।—[అనుదేహం] దేహస్య పశ్చాత్। "అవ్యయం విభక్తి—" (౨।౧।౬ పాం) ఇత్యాదినా పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః। [ఆగతవతః, పరిణాయకస్య] పరిణేతుః, వోఢురిత్యర్థః। నయతేణ్వుల్ప్రత్యయః। "ఉపసర్గా-

అవనమ్య వక్షసి నిమగ్నకుచ-
ద్వితయేన గాఢ़ముపగూఢ़వతా।
దయితేన తత్క్షణచలద్రశనా-
కలకిఙ్కిణీరవముదాసి బధూః॥౭౪॥

కరరుద్ధనీవి దయితోపగతౌ
గలితం త్వరావిరహితాసనయా।

దసమాసేఽపి—" (౮।౪।౧౪ పా౦) ఇతి ణత్వమ్। [గురు౦] పూజ్యా౦, భారవతీఞ్చ, [ప్రతిమా౦] ప్రతివిమ్బమ్, [ఉద్వహతా] పశ్చాత్ స్థితస్యాపి, తదాభిముఖ్యాదితి భావః। [ముకురేణ] దర్పణేన, కర్త్రా। 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' ఇత్యమరః। [వేపథుభృతః] నవోఢ़తయా భయశృఙ్గారాభ్యాం కమ్పమానాత్, అతి అతిమాత్రో భరో యస్య తస్మాత్ [అతిభరాత్], ప్రతివిమ్బగురుముకురధారణాదితి భావః। [బధూకరతః] బధ్వా నవోఢ़ాయాః, కరతః పాణితలాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। [కథమపి, నాపాతి] న పతితం, మహతా ప్రయత్నేన ధారిత ఇత్యర్థః। భావే లుఙ్। ఏషా చ ముగ్ధా। అత్ర బధూకరస్య భారాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః, గురుమితి శ్లేషోత్థాపితేతి సఙ్కరః *॥౭౩॥

అవనమ్యేతి।—[అవనమ్య గాఢ़మ్, ఉపగూఢ़వతా] ఆశ్లిష్టవతా, అత ఏవ [వక్షసి నిమగ్నకుచద్వితయేన దయితేన, తత్క్షణచలద్రశనాకలకిఙ్కిణీగౌరవం] తత్క్షణే చలన్ ఉద్గచ్ఛన్, రశనాయాః కలకిఙ్కిణీరవో యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [బధూః] అఙ్గనా, [ఉదాసి] ఉత్క్షిప్తా। కర్మణి లుఙ్। ఏషా చ హృష్టా రోమాఞ్చాద్యనుభావవతీ చ। స్వభావాలఙ్కారః †॥౭౪॥

కరరుద్ధేతి।—[దయితోపగతౌ] ప్రియాగమనే సతి, అత ఏవ [త్వరా-

క్షణదృష్టహాటకశిలాసదృశ-

స్ఫురదూరుభిత్తి వసనం వవసే ॥౭౫॥

పిదధానమన్వగుపగమ్య దృశౌ

బ్రువతే జనాయ వద కోఽయమితి।

అభిధాతుమధ్యవససౌ న గిరా

పులకైః ప్రియం నవబధూర్న్యగదత్ ॥౭౬॥

విరహితాసనయా] త్వరయా విరహితం త్యక్తమాసనం యయా తయా, ఉత్థితయేత్యర్థః, కయాచిదితి శేషః; అత ఏవ [గలితం] స్రస్తమ్, అత ఏవ [కరరుద్ధనీవి] కరగృహీతబన్ధం, [వసనం, క్షణదృష్టహాటకశిలాసదృశస్ఫురదూరుభిత్తి] క్షణం దృష్టా హాటకశిలాసదృశీ హేమశిలాప్రతిమా స్ఫురన్తీ ఊరుభిత్తిరూరుదేశో యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా। 'హిరణ్యం హేమ హాటక్రమ్' ఇత్యమరః। [వవసే] ఆచ్ఛాదితమ్। వస్తేరాచ్ఛాదనార్థాత్ కర్మణి లిట్। ఊరు భిత్తిరివేత్యుపమితసమాసః। అత్రోపమయోః సంసృష్టిః॥౭౫॥

పిదధానమితి।—[నవబధూః] నవోఢ़ా, [అన్వక్] పశ్చాత్, [ఉపగమ్య దృశౌ, పిదధానం] ఛాదయన్తం, [ప్రియం] దృష్టిచ్ఛాదకః [అయం కః? వద ఇతి, బ్రువతే] పృచ్ఛతే, [జనాయ, గిరా] వాచా, [అభిధాతుం, నాధ్యవససౌ] నోత్సేహే; లజ్జయేతి భావః। అధ్యవపూర్వాత్ స్యతేః కర్తృరి లిట్। కిన్తు [పులకైర్న్యగదత్]। అత్ర ప్రియజ్ఞానస్యార్థస్య లజ్జయా అసంలక్షితస్య పులకైః ప్రకాశనాత్ సూక్ష్మాలఙ్కారః। 'సంలక్షితసూక్ష్మార్థప్రకాశనం సూక్ష్మమ్' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వలక్షణాత్ ❋ ॥౭౬॥

ఉదితోరుసాదమతివేపథుమత్

సుదృశోఽభిభర్తృ విధురం త్రపయా।

వపురాదరాతిశయశంసి పునః

ప్రతిపత్తిమూఢమపి వాఢమభూత్॥౭౭॥

పరిమన్థరాభిరలఘూరుభరా-

దధివేశ్మ పత్యురుపచారవిధౌ।

స్ఖలితాభిరప్యనుపదం ప్రమదాః

ఏణయాతిభూమిమగమన్ గతిభిః॥౭౮॥

ఉదితేతి।—[అభిభర్తృ] భర్త్రుసమక్షమ్। "లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" (౨।౧।౧౪ పాం) ఇత్యవ్యయీభావః। [ఉదితోరుసాదమ్] ఉదిత ఉత్పన్నః, ఊరుసాదః ఊర్వోర్నిశ్చేష్టతా యస్య తత్, [అతివేపథుమత్] అతికమ్పవత్। ఏతేన విశేషణద్వయేన ప్రత్యుత్థానాలిఙ్గనవిరోధేన స్తమ్భవేపథూ సాత్త్వికవ్యక్తౌ। [త్రపయా, విధురం] విలక్షమ్। ఏతేన లజ్జాసఞ్చారిణా ప్రియవాక్కుణ్ఠత్వముక్తమ్। ఏవం [ప్రతిపత్తిమూఢమపి] ఇతికర్త్తవ్యతామూఢమపి, [సుదృశో వపుః పునః, వాఢం] భృశమ్, [ఆదరాతిశయశంసి] ముఖరాగాదిలిఙ్గైరాదరవిశేషవ్యఞ్జకమ్, [అభూత్]। సత్యాదరే కిముపచారైరితి భావః॥౭౭॥

పరీతి।—[ప్రమదాః, అధివేశ్మ] నిజవేశ్మని, [పత్యుః, ఉపచారవిధౌ] ప్రత్యుత్థానాదికర్మణి, [అలఘూరుభరాత్] అలఘోర్మహత ఉరుభరాత్, [పరిమన్థరాభిః] అలసాభిః, [అనుపదం] పదే పదే, [స్ఖలితాభిరపి గతిభిః, ప్రణయాతిభూమిం] ప్రేమప్రకర్షమ్, [అగమన్] పరం ప్రేమాస్పదీభూతా ఇత్యర్థః। ప్రత్యుత్థానాదపి స్ఖలితగమనమేవ పత్యుః ప్రీతికరమభూదితి భావః। స్త్రీణాం స్ఖలనం పత్యుః ప్రీతికరమితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౭౮॥

మధురోన్నతభ్రు లలితఞ్చ దృశోః

సకరప్రయోగచతురఞ్చ వచః।

ప్రకృతిస్థమేవ నిపుణాగమితం

స్ఫుటనృత్యలీలమభవత్ సుతనోః॥౭౯॥

తదయుక్తమఙ్గ! తవ విశ్వసృజా

న కృతం యదీక్షణసహస్రతయమ్।

ప్రకటీకృతా జగతి యేన ఖలు

స్ఫుటమిన్ద్రతాఽద్య మయి గోత్రభిదా॥౮౦॥

మధురేతి।—మధురం మనోహరం యథా తథా ఉన్నతే ఉచ్చలితే భ్రువౌ యస్మిన్ తత్ [మధురోన్నతభ్రు]। "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (౧।౨।౪౮ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। [దృశోర్లలితఞ్చ] నయనచేష్టా చ, సకరప్రయోగం హస్తాభినయసహితం తచ్చతురఞ్చ [సకరప్రయోగచతురం, బచశ్చ, సుతనోః] స్త్రియాః, [ప్రకృతిస్థమేవ] స్వభావసిద్ధమేవ సదపి, [నిపుణాగమితం] నిపుణేన నిపుణాచార్యేణాగమితమభ్యాసితమ్; అత ఏవ [స్ఫుటనృత్యలీలం] స్ఫుటం ప్రథితం, యత్ నృత్యం తస్య లీలేవ లీలా యస్య తత్ తథోక్తమ్, [అభవత్] ఇతి నిదర్శనాలఙ్కారః। * తయా నర్తక్యుపమా గమ్యతే॥౭౯॥

అథ కస్యాశ్చిత్ సపత్నీనామగ్రహణాద్వ్యతాయాః కాన్తోపాలమ్భం విశేషకేణాహ, తదితి।—[అఙ్గ] ఇత్యామన్త్రణే। [విశ్వసృజా] విధాత్రా, [తవ, ఈక్షణసహస్రతయం] నేత్రసహస్రమ్। సంఖ్యాయా అవయవే తయప్। [న కృతం] న సృష్టమ్, ఇతి [యత్ తదయుక్తమ్]। కుతః? [యేన] కారణేన, [మయి] విషయే, [స్ఫుటం] ప్రత్యక్షమేవ, [గోత్రభిదా] నామభేదినా, అద్రిభేదినా చ। 'గోత్రః నామ్ని కులేఽప్యద్రౌ' ఇతి యాదవః। త్వయేతి

న విభావయత్యనిశమక్షిగతా-

మపి మాం భవానతిసమీపతయా।

హృదయస్థితామపి పునః పరితః

కథమీక్షతే వహిరభీష్టతమామ్?॥౮౧॥

ఇతి గన్తుమిచ్ఛుమభిధాయ పురః

క్షణదృష్టిపాతవికసద్వదనామ్।

స్వకరావలమ్బనవిముక్తగలత్-

కలకాఞ్చి కాఞ్చిదరుణత్తరుణః॥౮౨॥

శేషః। [అద్య ఇన్ద్రతా జగతి ప్రకటీకృతా ఖలు]। అత్ర గోత్రభిదితి శ్లేషానుప్రాణితం సహస్రాక్షత్వముత్ప్రేక్ష్యతే*॥౮౦॥

నేతి।—[అనిశమ్, అక్షిగతాం] చక్షుఃసన్నికృష్టామ్, [అపి] ద్వేష్యామితి గమ్యతే। 'ద్వేష్యే త్వక్షిగతః' ఇత్యమరః। [మామతిసమీపతయా భవాన్ న విభావయతి]। "శేషే ప్రథమః" (౧।౪।౧౦౮ పాం) ఇతి ప్రథమపురుషః। ఇన్ద్రియసన్నికృష్టమపి న లక్ష్యత ఇతి విరోధాభాసనార్థోఽపిశబ్దః। పరమార్థస్తు ద్వేష్యత్వాదతిసామీప్యాచ్చ అవిభావనం న చిత్రమితి భావః। [అభీష్టతమాం పునః, హృదయస్థితామపి] హృదయాదనపేతామపి, అన్తర్హితామితి చ గమ్యతే। అత ఏవ విరోధాభాసకోఽపిశబ్దః। [పరితః, బహిః] పురతః, [కథం] భవాన్ [ఈక్షతే]। ఇదన్తు చిత్రమ్। అతిసామీప్యవత్ వ్యవధానస్యాపి దర్శనప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః। ప్రేమాస్పదం వస్తు పరోక్షమప్యపరోక్షమీక్షతే, ఇతరదపరోక్షమపి పరోక్షమేవేతి తాత్పర్యార్థః। విరోధాభాసయోః సఙ్కరః॥౮౧॥

ఇతీతి।—[ఇత్యభిధాయ పురో గన్తుమిచ్ఛుం, క్షణదృష్టిపాతవికసద్వదనాం] క్షణం దృష్ట్యోః పాతేన వికసద్వదనాం పరస్పరదృష్టిపాతమాత్రగతకోపా-

---

అపయాతి సరోషయా నిరస్తే

కృతకం కామిని చుక్షువే మృగాక్ష్యా।

కలయన్నపి సవ్యథోఽవత స్థే-

ఽశకునేన స్ఖలితః కిలేతరోఽపి॥౮౩॥

ఆలోక్య ప్రియతమమంశుకే వినీవౌ

యత్త స్థే నమితముఖేన్దు మానవత్యా।

తన్మానం పదమవలోకయామ్బభూవే

మానస్య ద్రుతమపయానమాస్థితస్య॥౮౪॥

మిత్యర్థః। [కాఞ్చిత్] నాయికాం, [తరుణః] యువా, [స్వకరావలమ్బనవిముక్తగలత్కలకాఞ్చి] స్వకరావలమ్బనం ప్రియకరేణ గ్రహణం, తేన విముక్తా ముక్తబన్ధనా, అత ఏవ గలన్తీ భ్రంశమానా, కలా మధురా, కాఞ్చీ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [అరుణత్] రుద్ధవాన్। రుధేర్లజి "రుధాదిభ్యః శ్రమ్" (3।౧।౭౮ పాం)। ఏషా చ కలహాన్తరితా। విశేషకమ్॥౮౨॥

అపయాతీతి।—[సరోషయా మృగాక్ష్యా నిరస్తే, కామిని] భర్త్రరి, [అపయాతి] నిర్యాతే సతి, [కృతకం] కృత్రిమం యథా తథా, [చుక్షువే] తన్నిర్గమనప్రతిబన్ధార్థం క్షుతం కృతమిత్యర్థః। 'క్షుశబ్దే' భావే లిట్। [ఇతరోఽపి] నాయకోఽపి, [కలయన్నపి] కృతకకోపేయమితి జానన్నపి, [అశకునేన, స్ఖలితః కిల] నిరుద్ధ ఇవేత్యర్థః, [సవ్యథః] సనిర్వేద ఇవ, [అవతస్థే] స్థితః, న గత ఇత్యర్థః; ఉభావపి సమానానురాగావితి భావః। ఏషా చ కలహాన్తరితా*॥౮3॥

ఆలోక్యేతి।—[మానవత్యా] కోపవత్యా స్త్రియా। 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే' ఇత్యుక్తేః। [ప్రియతమమాలోక్య]। స్థిత్యా సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వానిర్దేశః। [అంశుకే, వినీవౌ] ప్రియావలోక-

---

సుదృశః సరసవ్యలీకతప్త-

స్తరసాఽఽశ్లిష్టవతః సయౌవనోష్మా।

కథమప్యభవత్ స్మరానలోష్ణః

స్తనభారో న నఖమ్పచః ప్రియస్య?॥౮౫॥

దధత్యురోజద్వయముర్వశీతలం

భువో గతేవ స్వయముర్వశీ తలమ్।

నాద్విగలితబన్ధే సతి। భాషితపుంస్కత్వాత్ పుంవద్భావః। 'స్త్రీకటీవస్త్రబన్ధేఽపి నీవిః పరిపణేఽపి చ' ఇత్యమరః। [నమితముఖేన్దు] యథా తథా [త స్థే] స్థితమ్, ఇతి [యత్, తత్] తస్మాన్నమ్రముఖావస్థానాత్, [ద్రుతం] శీఘ్రం, ప్రియావలోకనక్షణ ఏవేత్యర్థః। [అపయానమాస్థితస్య] ప్రయాణం గతస్య, [మానస్య] కోపస్య, [పదం] పదచిహ్నమ్, [అవలోకయామ్బభూవే] అన్వేషితమిత్యర్థః। లజ్జానిమిత్తాయా ముఖనతేః అన్వేషణార్థత్వముత్ప్రేక్ష్యతే [నూనమ్] ఇతి। మానగన్ధోఽప్యస్తమిత ఇతి భావః॥౮౪॥

సుదృశ ఇతి।—[సరసవ్యలీకతప్తః] సరసమార్ద్రం, నూతనమితి యావత్, తేన వ్యలీకేన ప్రియకృతేనాపరాధేన తప్తః; తథా యౌవనోష్మణా సహ వర్త్తతే ఇతి [సయౌవనోష్మా]; కిఞ్చ, [స్మరానలోష్ణః] కామాగ్నిసన్తప్తః, ఏవం త్రివిధాగ్నితప్తోఽపి [సుదృశః స్తనభారః, తరసా] వేగేన, అతిదాహదశాయామేవేత్యర్థః। [ఆశ్లిష్టవతః] ఆలిఙ్గితవతః [ప్రియస్య, కథమపి] కథం వా, కుతో హేతోరిత్యర్థః। నఖం పచతి క్వాథయతీతి। [నఖమ్పచః]। పచిరత్ర తాపవాచీ। "మితనఖే చ" (౩।౨।౩౪ పాం) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। "అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్" (౬।౩।౬౭ పాం) ఇతి ముమాగమః। [నాభవత్] తథోష్ణ ఈషదుష్ణోఽపి నాభూదిత్యర్థః। ప్రియాసఙ్గప్రతీకారాః ఖలు కామినాం సన్తాపా ఇతి భావః। తాదృగౌష్ణ్యసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తైరతిశయోక్తిః॥౮౫॥

దధతీతి।—[ఉరు] మహత్, [అశీతలం] స్మరయౌవనోష్మభ్యాముష్ణమ్,

బభౌ ముఖేనాప్రతిమేన కాచన

శ్రియాధికా తాం ప్రతి మేనకా చ న॥౮౬॥

ఇత్థం నారీర్ఘటయితుమలం కామిభిః కామమాసన్

ప్రాలేయాంశోః సపది రుచయః శాన్తమానాన్తరాయాః।

ఆచార్యత్వం రతిషు విలసన్మన్మథశ్రీవిలాసా

హ్రీప్రత్యూహప్రశమకుశలాః శీధవశ్చక్రురాసామ్ ॥౮౭॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే
ప్రదోషవర్ణనం నామ నవమః సర్గః॥౯॥

[ఉరోజద్వయం] కుచద్వయం, [దధతీ భువస్తలం గతా, స్వయం] సాక్షాత్, [ఉర్వశీ ఇవ] స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా। [కాచన స్త్రీ,] అప్రతిమేన ముఖేన బభౌ తాం ప్రతి, మేనకా మేనకాఖ్యా అప్సరసః [చ, శ్రియాధికా] శ్రియా సౌన్దర్యేణాధికా, [న] ఇత్యతిశయోక్తిః। తయోర్యమకాభ్యాం సంసృష్టిః। వంశస్థం వృత్తమ్ ॥౮౬॥

ఇత్థమితి।—[ఇత్థమ్] అనేన ప్రకారేణ। "ఇదమస్థముః" (౫।౩।౨౪ పాం) ఇతి థముప్రత్యయః। [సపది, శాన్తమానాన్తరాయాః] శాన్తఃశమితః, మానః కోప ఏవాన్తరాయో యాభిస్తాః। "వా దాన్త—" (౭।౨।౨౭ పాం) ఇత్యాదినా శమేర్ణ్యన్తాత్ శాన్తేతి నిపాతః। [ప్రాలేయాంశోః] చన్ద్రస్య, [రుచయో నారీః కామిభిర్ఘటయితుమ్]। మితాం హ్రస్వః, "పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు" (౩।౪।౬౬ పాం) ఇతి తుమున్ప్రత్యయః। [కామం] ప్రకామమ్, [అలమ్] సమర్థాః, [ఆసన్]। దూత్య ఇవేతి భావః। [విలసన్మన్మథశ్రీవిలాసాః] విలసన్తో మన్మథశ్రీవిలాసా మణితశీత్కారాదిమదనాతిరేకవికారా* యాభిస్తాః; [హ్రీప్రత్యూహప్రశమకుశలాః] హ్రీరేవ

దశమః సర్గః।

——oo——

సజ్జితాని సురభీణ్యథ యూనా-
ముల్లసన్నయనవారిహాణి।
ఆయయుః సుఘటితాని సురాయాః

పాత్రతాం ప్రియతమావదనాని ॥౧॥

ప్రత్యూహో విఘ్నః, తస్య ప్రశమే నివారణే కుశలాః; శేరతే ఆభిరితి [శీధవః] మదిరాః। "శీఙో ధుక్" (ఉం ४పాం ३౮సూం) ఇత్యౌణాదికో ధుక్ప్రత్యయః। [ఆసాం రతిషు, ఆచార్యత్వమ్] ఉపదేశం, [చక్రుః], నర్మసఖ్య ఇవేతి భావః। అత్ర ప్రథమార్ద్ధే ప్రస్తుతచన్ద్రభాసాం మానశమనకామిఘటనపాటవవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతదూతీత్వప్రతీతేః సమాసోక్తిః; ద్వితీయార్ద్ధే తు శీధుష్వారోపితస్యాచార్యత్వస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామః; తయోః సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః, తేన చ దూతీనర్మసఖ్యుపమాధ్వనిః। ఉత్తరసర్గే మధుపానరతోత్సవవర్ణనాయాశ్చాయమేవ ప్రస్తావః। మన్దాక్రాన్తావృత్తం,— "మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తో గురూ చేత్" ఇతి లక్షణాత్ ॥౮౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే మాఘ-

కావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యే నవమః సర్గః ॥౯॥

ఆచార్యత్వం రతిషు శీధవశ్చక్రురిత్యుక్తం తత్ప్రపఞ్చనాయాస్మిన్ సర్గే మధుపానం తావద్వర్ణయతి, సజ్జితానీతి।— [అథ] పానగోష్ఠీప్రస్తావానన్తరం, [సజ్జితాని] యావకక్షాలనాదినా సంస్కృతాని, [సురభీణి] యథాయోగం స్వభావసంస్కారాభ్యాం సుగన్ధీని, [ఉల్లసన్నయనవారిరుహాణి] నయనాని వారిరుహాణీవ, అన్యత్ర,— నయనానీవ వారిరుహాణి వాసనార్థం

సోపచారముపశాన్తవిచారం

సానుతర్షమనుతర్షపదేన।

తే ముహూర్తమథ మూర్తమపీప్యన్

ప్రేమ మానమవధూయ బధూః స్వాః ॥౨॥

క్షిప్తాని, తాన్యుల్లసన్తి యేషు తాని తథోక్తాని, [సుఘటితాని] సుష్ఠు ముఖైర్యోజితాని, శోభనసంస్థానవత్తయా నిర్మితాని వా, [ప్రియతమావదనాని, యూనాం] కామినాం, [సురాయాః, పాత్రతాం] పానభాజనతామ్, [ఆయయుః]; ప్రియాముఖసమ్పర్కజనితరసాస్వాదలోభాత్ తాసాం ముఖసురామేవ పపురితి భావః। అత్ర వదనేష్వారోప్యమాణాయాః పాత్రతాయాస్తాదాత్మ్యేన తేషాం పానసాధనతాఽఽపాదనేన ప్రకృతవదనోపయోగాత్ పరిణామాలఙ్కారః;—'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి లక్షణాత్। తేన శ్లేషసఙ్కీర్ణేనోపమా వ్యజ్యతే। అస్మిన్ సర్గే స్వాగతా వృత్తం,—"స్వాగతేతి రనభా గురుయుగ్మమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

సోపచారమితి।—[అథ] పాత్రీకరణానన్తరం, [తే] యువానః, [సోపచారం] సప్రార్థనమ్, [ఉపశాన్తవిచారం] నివృత్తశఙ్కమ్। 'వివాదమ్' ఇతి పాఠే,—మానమవధూయేతి పునరుక్తిః, చారఙ్చారమిత్యనుప్రాసక్రమభఙ్గశ్చ స్యాత్। [సానుతర్షం] సతృష్ణఞ్చ యథా తథా, [అనుతర్షపదేన] అనుతర్షత్యనేనేత్యనుతర్షో మద్యమ్। 'మద్యేఽనుతర్షం తత్పానే పాత్రే తృష్ణాఽభిలాషయోః' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। తస్య పదేన ఛలేన, [మూర్తం] మూర్తిమత్, [ప్రేమ, స్వాః] స్వీయాః, [బధూః, ముహూర్తం] క్షణం, [మానం] కోపమ్, [అవధూయ, అపీప్యన్] పాయయన్తి స్మ। పిబతేర్ణౌ చఙి "లౌపః పిబతేరీచ్చాభ్యాసస్య" (౭।౪।౪ పాం) ఇతి ధాత్వాకారలోపః, ఈకారోఽభ్యాసస్య। "న పాదమి—" (౧।౩।౮౯ పాం) ఇత్యాదినా నిగరణార్థత్వమితి పరస్మైపదనిషేధేఽపి "ణిచశ్చ" (౧।౩।౭౪ పాం) ఇత్యాత్మనేపదవికల్పాత్ పాక్షికం పరస్మైపదమ్। "గతిబుద్ధి—" (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా బధూరిత్యణికర్తుః కర్మత్వమ్। అనుతర్షపదే-

---

క్రాన్తకాన్తవదనప్రతివిమ్బే

మగ్నబాలసహకారసుగన్ధౌ।

స్వాదుని ప్రణదితాలిని శీతే

నిర్వవార మధునీన్ద్రియవర్గః॥౩॥

కాపిశాయనముగన్ధి విఘూర్ణ-

న్నున్మదోఽధిశయితుం సమశేత।

ఫుల్లదృష్టి వదనం ప్రమదానా-

మబ్జచారు చషకఞ్చ షడఙ్ఘ్రిః॥౪॥

నేత్యనుతర్థాపహ్నవేన మూర్త్ప్రేమత్వోత్ప్రేక్షణాత్ వ్యఞ్జకాప్రయోగాచ్చ ప్రతీయమానా సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా॥౨॥

క్రాన్తేతి।—[క్రాన్తకాన్తవదనప్రతివిమ్బే] క్రాన్తం సఙ్క్రాన్తం, కాన్తవదనప్రతివిమ్బం యస్మిన్ తస్మిన్, నేత్రనిర్వృతికర ఇత్యర్థః। [మగ్నబాలసహకారసుగన్ధౌ] మగ్నాః క్షిప్తాః, బాలసహకారాశ్చూతవిశేషపల్లవాః। 'ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః' ఇత్యమరః। తైః సుగన్ధౌ సురభిణి, ఘ్రాణతర్పణ ఇత్యర్థః। "తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్య" (౭।౧।౭౪ పాం) ఇతి పుంవద్భావః। [స్వాదుని] మధురే, రసనాకర్షిణీత్యర్థః। [ప్రణదితాలిని] గుఞ్జన్మధుకరే, శ్రుతిసుఖ ఇత్యర్థః। [శీతే] స్పర్శసుఖే ఇత్యర్థః। ఏవం పఞ్చవిషయసమష్టౌ [మధుని] మద్యే, [ఇన్ద్రియవర్గః] చక్షురాదిపఞ్చకం, [నిర్వవార] నిర్వృతమభూత్। అత్ర రూపరసాదిపదార్థానాం మధువిశేషణభావేన నిర్వృతిహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩॥

కాపిశాయనేతి।—[ఉన్మదః] ఉద్రిక్తమదః, అత ఏవ [విఘూర్ణన్] భ్రమన్, [షడఙ్ఘ్రిః] షట్పదః, [కాపిశాయనసుగన్ధి] కాపిశాయనేన సుగన్ధి సురభి। 'కశ్యం కల్యం తథా మద్యం మైరేయం కాపిశాయనమ్' ఇతి

విమ్బితం భృతపరిస్రుతి జానన్

భాజనే జలజమిత్యబలాయాః।

ఘ్రాతుమక్షి పతతి భ్రమరః స్మ

భ్రాన్తిభాజి భవతి క్వ వివేకః?॥౫॥

దత్తమిష్టతమయా మధు పత్యు-

ర్వ్యాధమాప పిబతో రసవత్తామ్।

వైజయన్తీ। [ఫుల్లదృష్టి] వికమితనేత్రం, [ప్రమదానాం] వనితానాం, [వదనమ్, అబ్జచారు] అధివాసనార్థేన అబ్జేన చారు, [చషకం] పానపాత్రం, [చ]। 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। [అధిశయితుమ్] అధిష్ఠాతుం, [సమశేత] "ఇదం భజామీదం భజామి వా?" ఇత్యుభయలోభార్ధం దోలాయమానమానమ్ ఆసీదిత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతయోరేవ వదనచషకయోః షట్పదాభిలాషాస్పదత్వరూపైకధర్మ్మయోగాదౌపమ్యస్య గమ్యతాయాం తుల్యయోగితాభేదః॥౪॥

విమ్బితమితి।—[భృతపరిస్రుతి] భృతా పరిస్రుత్ వారుణీ యస్మింస్తస్మిన్। 'పరిమ్నుద్వరుణాత్మజా' ఇత్యమరః। [భాజనే] పానపాత్రే, [విమ్బితం] ప్రతివిమ్బితమ్। [అబలాయాః అక్షి జలజమితి, జానన్] సాదృశ్యాత్ తథా భ్రామ్యన్నిత్యర్థః। [భ్రమరః ఘ్రాతుం పతతి స్మ]। తథా హి, [భ్రాన్తిభాజి] భ్రాన్తిర్భ్రమణం, విపరీతజ్ఞానఞ్చ తద్భాజి, [వివేకః] విచారః, [క్వ భవతి] న క్వాపీత్యర్థః। అత్ర భ్రమరస్యాక్షి జలజభ్రాన్తేర్భ్రాన్తిమందలఙ్కారః, తత్సమర్థకత్వాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితోఽర్థాన్తరన్యాసః తేన సహాఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౫॥

దత్తమితి।—[ఇష్టతమయా ⁕ దత్తం మధు] మద్యం కర్త్రృ। [పిబతః పత్యుః, రసవత్తాం] ప్రేయసీకరస్పర్శాదతిస్వాదుతామ్ [ఆప]।అతిశాయనే

యత్సువర్ణముకుటాంశుభిరాసా-

చ్చేతనావిరహితైరపి పీతమ్॥౬॥

స్వాదనేన సుతనోరవిచారా-

దోష్ఠతః సమచరిష్ట రసోఽత్ర।

అన్యమన్యదివ యన్మధు యూనః

స్వాదమిష్టమతనిష్ట తదేవ॥౭॥

బిభ్రతౌ మధురతామతిమాత్రం

రాగిభిర్యగపదేవ పపాతే।

మతుప్। [వాఢం] ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్ష్యా। కుతః? [యత్] యస్మాత్, [చేతనావిరహితైః] అచేతనైః, [సువర్ణముకుటాంశుభిరపి], మధుని ప్రసృతైరితి భావః। [పీతం] పీతవర్ణం పీతఇ్చ, [ఆసీత్]। అత్ర పీతమితి శేషమూలాతిశయోక్త్యా పీతిమ్నః క్రియాభేదాధ్యవసాయేనాచేతనాంశుకర్తృకపానక్రియానిమిత్తా ప్రేయసీస్వహస్తదానాహినరభవత్త్వోత్ప్రేక్షా; తయా చ యదచేతనానామపి పేక్షతచ్చేతనానాం కిం వక్తవ్యమిత్యర్థాపత్తిధ్వననాదలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౬॥

స్వాదనేనేతి।—[సుతనోః] కర్త్ర్యాః। [స్వాదనేన] ఆస్వాదనేన, [ఓష్ఠతః] ఓష్ఠాత్, [రసః] స్వాదః, [అత్ర] మధుని, [అవిచారాత్] అసంశయాత్, [సమచరిష్ట] సఙ్క్రాన్తః। సమ్పూర్వాత్ చరతేర్లుఙ్। "సమస్తృతీయాయుక్తాత్" (౧।౩।౫౪ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। కుతః? [యత్] యస్మాత్, [తదేవ] పూర్వభుక్తమేవ, [మధు, అన్యదివ] అపూర్వమివ, [అన్యమ్] అపూర్వమ్, [ఇష్టం] ప్రియం, [స్వాదం] రసం, [యూనోఽతనిష్ట]। తనోతేర్లుఙి తఙ్। ఓష్ఠస్పర్శానన్తరమేవ రసాన్తరప్రాదుర్భావాత్ అనన్తరన్యాయాత్ తద్రససఙ్క్రమణోత్ప్రేక్షా, సా చావిచారాదితి వ్యఞ్జకప్రయోగాద్వాచ్యా॥౭॥

విభ్రతావితి।—[రాగిభిః] కామిభిః, [అతిమాత్రం, మధురతాం]

ఆననైర్మధురసో వికసద్భి-

ర్నాసికాభిరసితోత్పలగన్ధః॥౮॥

పీతవత్యభిమతే మధుతుల్య-

స్వాదమోష్ఠరుచకం విదదఙ్క్షౌ।

లభ్యతే స్మ పరిరక్తతయాఽఽత్మా

యావకేన వియతాఽపి యువత్యాః॥౯॥

స్వాదుతాం, ప్రియత్వం వా, [బిభ్రతౌ]। 'మధురం రసవత్ స్వాదు ప్రియేషు మధురోఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। తస్య భావస్తాం, వికసద్భిః వికసన్తీభిశ్చ [వికసద్భిః] తృష్ణయా విజృమ్భమాణైః। “నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్” (౧।౨।౬౯ పాం) ఇతి నపుంసకైకశేషః। [ఆననైః, మధురసః] మద్యరమః, [నాసికాభిః] ఘ్రాణైః, [అసితోత్పలగన్ధః] చ [యుగపదేవ, పపాతే] పీతౌ; భిన్నేన్ద్రియగ్రాహ్యావపి గన్ధరసౌ యుగపత్ స్వేన్ద్రియసమ్బన్ధాత్ యుగపత్ గృహీతావిత్యర్థః। అత్ర మనస ఆశు సఞ్చారాత్ యోగపద్యాభిమానః। శతపత్రశరవ్యతిభేదవదిత్యణుపరిమాణవాదినః। వాస్తవమేవ యౌగపద్యమితి మధ్యమపరిమాణవాదినః। సార్వపథీనాస్తు కవయ ఇత్యలమతిపల్లవితేన। అత్ర రసగన్ధయోః ప్రకృతయోరేకపానక్రియాసమ్బన్ధాత్ తుల్యయోగితా భేదః॥౮॥

పీతవతీతి।—[విదదఙ్క్షౌ] విదంష్టుమిచ్ఛౌ, ఉపదంశేచ్ఛావతీత్యర్థః। దంశేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [అభిమతే] వల్లభే, [మధుతుల్యస్వాదం] మధునా తుల్యస్వాదం తుల్యరసం, తుల్యత్వఞ్చ హృద్యతామాత్రేణ నాన్యథా విలక్షణరసస్య అనుపదంశత్వాత్। ఓష్ఠో రుచకమాభరణమివేత్యుపమితసమాసః। 'రోచనాయాన్తు రుచకమశ్వాభరణమాల్యయోః' ఇతి విశ్వః। తత్ [ఓష్ఠరుచకమ్] ఓష్ఠశ్రేష్ఠం, [పీతవతి] సతి [వియతా] అపగచ్ఛతా, [అపి]। ఇణో లటః శత్రాదేశే "ఇణో యణ్" (౬।౪।౮౧ పాం) ఇతి యణాదేశః। [యువత్యాః] యువతేః। "ఙితి హ్రస్వశ్చ" (౧।౪।౬ పాం) ఇతి వా

కస్యచిత్ సమదనం మదనీయ-

ప్రేయసీవదనపానపరస్య।

స్వాదితః సకృదివాఽఽసవ ఏవ

ప్రత్యుత క్షణవిదంశపదేఽభూత్॥౧౦॥

పీతశీధుమధురైర్మిథునానా-

మాననైః పరిహృతం చషకాన్తః।

వ్రీడ़యా రుదదివాలివిరావై-

ర్నీలనీరజమగచ్ఛదధస్తాత్॥౧౧॥

నదీత్వాదాడ़ాగమః। [యావకేన] అలక్తకేన, [పరిరక్తతయా] దన్తనిష్పీడ़నకృతేన రాగేణ హేతునా, [ఆత్మా] స్వరూపం, [లభ్యతే స్మ] లబ్ధః, పునరుద్భూతమిత్యర్థః। అత్రాధరపానాదపగతస్యాపి యావకస్య రాగప్రాదుర్భావనిమిత్తా విరోధగర్భా పునరుద్భవోత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ గమ్యా॥౯॥

కస్యచిదితి।—[సమదనం] యథా తథా, [మదనీయప్రేయసీవదనపానపరస్య] మదయతీతి మదనీయం మదకారి। "కృత్యల్యుటో బహులమ్" (౩।౩।౧౧౩ పా౦) ఇతి కర్త్రరి అనీయరప్రత్యయః। తస్య ప్రేయసీవదనస్య పానం పరం ప్రధానం యస్య తస్య కాముకత్వాత్ ప్రియాముఖపానాసక్తస్య, [కస్యచిత్] కామినః, [సకృదివ స్వాదితః] అబాహుల్యేన పీతః। ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే। [ఆసవ ఏవ]। [ప్రత్యుత] వైపరీత్యే ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। [క్షణవిదంశపదే] క్షణం విదంశపదే ఉపదంశస్థానే, [అభూత్]। అన్యేషాం మధుపానలోలుపానామధరాస్వాద ఉపదంశః। అస్య త్వధరపానైకపరస్య మద్యేవోపదంశ ఇన్యర్థః। అధరపానస్య ఉపదంశత్వసమ్బన్ధేఽప్యససన్ధః, ఆసవస్య తదసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధ ఇత్యతిశయోక్త్యోరసాపేక్షత్వాత్ సంసృష్టిః॥౧౦॥

పీతేతి।—[పీతశీధుమధురైః] పీతశీధూని పీతమద్యాని; అత ఏవ మధురాణి మనోజ్ఞాని తైః, [మిథునానాం] స్త్రీపుంసానామ్, [ఆననైః,

---

ప్రాతిభం త్రిసరకైణ గతానాం

వక్రవాక్యరచనారమణీయః।

గూఢసూచితరహస్యసహాస:

సుభ్రువాం ప్రవవృతే పరిహాసః॥౧౨॥

చషకాన్తః] పానపాత్రాభ్యన్తరే। 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। [పరిహృతం] వ్యక్తం, [నీలనీరజం] వాసనార్యం నిక్షిప్తం నీలోత్పలం, [వ్రీడ్యా] పరిహారలజ్జయా, [అలివిరావైః రుదదిబాఘస్తాదగచ్ఛత్]। అత్ర మద్యాపగమనిమిత్తస్య నీలనీరజాధోగమనస్య రోదనవిశిష్టలజ్జాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షా, సా చాలివిరావైరితి వ్యధికరణపరిణామోజ్జీవితేతి సఙ్కరః॥౧౧॥

అథ మదానుభావాన్ వర్ణయతి, ప్రాతిభమితి।—త్రయాణాం సరకాణాం సమాహారస్త్రిసరకం త్రివారమధుపానమ్। 'సరకం శీధుపాత్రే స్యాత్ శీధుపానే చ శీఘుని' ఇతి విశ్వః। "తద్ధితార్థః—" (౨।౧।౫౧ పాం) ఇత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః। పాత్రాదిత్వాత్ నపుంసకత్వమ్। తేన [త్రిసరకేణ] త్రిపానం మదాతిభూమిరితి పానప్రసిద్ధిః। ప్రతిభైవ [ప్రాతిభం] ప్రతిభావిశేషః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ సార్థేఽణ్ప్రత్యయః; యద్వా,—'జ్ఞానబీజభూతః సంస్కారవిశేషః ప్రతిభా' ఇతి కావ్యప్రకాశకారః। తత్ర భవం ప్రాతిభం జ్ఞానప్రభావవిశేష ఏవ। భవార్థేఽణ్ప్రయః। తత్ ప్రాతిభం [గతానాం] త్రివార-మధుపానోత్కట-మదోద్బుద్ధసంస్కార-ప్రభావిత-ప్రగల్భమతీనామిత్యర్థః। [సుభ్రువాం] స్త్రీణాం, [వక్రవాక్యరచనారమణీయః] ప్రతికూలవాక్యప్రయోగరమ్యః, [గూఢసూచితరహస్యసహాసః] గూఢాని పూర్వం లజ్జయా సంవృతాని, సూచితాని సమ్ప్రతి మదేన ప్రకాశితాని, రహస్యాని గ్రామ్యావయవచేష్టాప్రలపితాని యస్మిన్ స గూఢసూచితరహస్యః, స చాసౌ సహాసశ్చేతి విశేషణసమాసః। బైవక్షికవిశేషణవిశేష్యభావాత్। 'హాసో హాస్యమ్' ఇత్యమరః। [పరి-

---

హావహారి హసితం వచనానాం

కౌశలం దృశి వికారవిశేషాః।

చక్రిరే భశమృజోరపి బధ్వాః

కామినేవ తరుణేన మదేన॥౧౩॥

అప్రసన్నమపరాద్ధరి పత్యౌ

కోపదీప్తమురరీకృతధైర్య్యమ్।

క్షాలితం ను శమితం ను బధూనాం

ద్రావితం ను హృదయం మధువారైః॥౧౪॥

హాసః] నర్మకేలిః, ఉపహాసక్రీడ ేతి యావత్। 'ద్రవకేలిపరీహాసాః' ఇత్యమరః। [ప్రవవృతే] ప్రవృత్తః। ఇతః పరం మదః సఞ్చారీ॥౧౨॥

హావేతి।—[తరుణేన] ఉత్కటేన, యూనా చ, [మదేన కామినేవ, ఋజ్వోః] ముగ్ధాయాః, [అపి బధ్వాః] కిముత ప్రౌఢ ానామితి భావః। [హావహారి] విలాసమనోహరం, [హసితం] హాసః, [వచనానాం కౌశలం] ప్రాగల్భ్యం, [దృశి వికారవిశేషాః] విలాసవిశేషాః, [భృశమ్, చక్రిరే] కృతాని; పుంసేబ మౌగ్ధ్యం త్యాజయిత్వా ప్రౌఢ్యం నీతేత్యర్థః। అత్ర హసితకౌశలవికారాణాం యౌగపద్యోక్త్యా సముచ్చయః,—'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయః' ఇతి లక్షణమ్। తస్యాపమ్యయోగేన సఙ్కరః। తేన ఋజ్వోరపి ఇత్యత్ర కిముత ప్రౌఢ ానామిత్యర్థాపత్తిర్వ్యజ్యతే॥౧౩॥

అప్రసన్నమితి।—[అపరాద్ధరి] ఆగస్కారిణి। రాధేస్తృచ్ప్రత్యయః। [పత్యౌ] విషయే, [అప్రసన్నం] కలుషం, క్షుభితమిత్యర్థః। [కోపదీప్తం] కోపేన జ్వలితమ్, [ఉరరీకృతధైర్య్యమ్] అఙ్గీకృతకారిన్యమ్। 'ఊరీకృతమురరీకృతమ్' ఇత్యమరః। "ఊర్య్యాదిచ్విడాచశ్చ" (౧।౪।౬౧ పాం) ఇతి గతిత్వాత్ "కుగతిప్రాదయః" (౨।౨।౧౮ పాం) ఇతి సమాసః। [బధూనాం హృదయం, మధువారైః] మద్యపర్య్యాయైః। 'మధువారా మధుక్రమాః' ఇత్య-

---

సన్తమేవ చిరమప్రకృతత్వా-

దప్రకాశితమదిద్యుతదఙ్గే।

విభ్రమం మధుమదః ప్రమదానాం

ధాతులీనముపసగం ఇవార్థమ్॥౧౫॥

సావశేషపదముక్తముపేక్షా-

స్రస్తమాల్యవసనాభరణేషు।

మరః। [క్షాలితం] ధౌతం, [ను, శమితం] నిర్వాపితం, [ను, ద్రావితం] ద్రవీకృతం [ను]; అన్యథా కథం తాదృగప్రసన్నతాదీప్తతాకఠినతానాం హఠాత్ నివృత్తిరితి భావః। అత్ర క్షాలితత్వాదీనామేకత్రావిరోధాత్ అసాదృశ్యాచ్చ న సంశయాలఙ్కారః। సతి సాదృశ్యే విరుద్ధానేకకోటిగోచరత్వాత్ తస్య। కిన్తు అప్రసన్నత్వాదినిరాసనిమిత్తకం క్షాలితత్వాద్యుత్ప్రేక్షాత్రయం, నుశబ్దానువృత్తేః। తచ్చ అప్రసన్నత్వాద్యుద్దేశినాం క్షాలితత్వాద్యనూద్దేశిభిః యథాసఙ్ఖ్యేనాన్వయమపేక్షత ఇతి యథాసంఖ్యాలఙ్కారేణ సఙ్కీర్యతే॥౧౪॥

సన్తమితి।—[మఘుమదః ప్రమదానామ్, అఙ్గే] వపుషి, అన్యత్ర,—“యస్మాత్ ప్రత్యయవిధిః—” (౧।౪।౧౩ పాం) ఇత్యుక్తలక్షణే ప్రకృత్యాఖ్యే శబ్దరూపే* [చిరం] సర్వదా, [సన్తమేవ]; ఏకత్ర,—స్వభావాత్, అన్యత్ర తు,—అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామితి భావః। కిఞ్చ, [అప్రకృతత్వాత్] అప్రస్తుతత్వాత్, అప్రసక్తత్వాదితి భావః। [అప్రకాశితమ్] అవ్యఞ్జితం, [విభ్రమం] విలాసం, [ధాతులీనం] ధాతౌ భూవాదికే లీనం గూఢమ్, [అర్థమ్] అభిధేయమ్, [ఉపసర్గః] ప్రాదిః, [ఇవ, అదిద్యుతత్] ద్యోతయతి స్మ। ద్యుతేః “ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః” (౭।౪।౧ పాం)। “ద్యుతిస్వాప్యోః సమ్ప్రసారణమ్” (౭।౪।౬౭ పాం) ఇతి అభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమికారః। ఉపసర్గస్య ఘాతులీనార్థద్యోతకత్వమాదానసన్ధానాదావనుసన్ధేయమ్। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౫॥

గన్తుముత్థితమకారణతః స్మ

ద్యోతయన్తి మదవిభ్రమమాసామ్॥౧౬॥

మద్యమన్దవిగలత్త్రపమీష-

చ్చక్షురున్మిషితపక్ష్మ దధత్యా।

వీక్ష్యతే స్మ శనకైర్నవబధ్వా

కామినోముఖమధోముఖయైవ॥౧౭॥

యా కథఞ్చన సఖీవచనేన

ప్రాగభిప్రియతమం ప్రజగల్భే।

సావశేషమితి।—[సావశేషపదం] సావశేషాణ్యర్ధ్వోక్తాని పదాని యస్మిన్ తత్, [ఉక్తమ్] ఉక్తిర్వాక్యం, [స్రస్తమాల్యవసనాభరణేషు] స్రస్తేషు మాల్యవసనాభరణేషు, [ఉపేక్షా] అనాదరః, [అకారణతః] అకస్మాదేవ, [గన్తుమ్, ఉత్థితమ్] ఉత్థానఞ్చ, [ఆసాం] స్త్రీణాం,. [మదవిభ్రమం] మదవికారం, [ద్యోతయన్తి స్మ]। ఏతైరనుభావైరాసాం మదసఞ్చారో జ్ఞాత ఇత్యర్థః। అత్రార్ధ్వోక్తాదీనాం ఖలేకపోతకన్యాయేన మదద్యోతనే ప్రవృత్తత్వాత్ కారణసముద్యోగాఖ్యో ద్వితీయసముచ్చయః,—'ఖలేకపోతన్యాయేన బద్వనాం కార్యసాధనే। కారణానాం సముద్యోగః స ద్వితీయః సముచ్చయః॥' ఇతి లక్షణాత్॥౧౬॥

మద్యేతి।—[మద్యమన్దవిగలత్త్రపం] మద్యేన మద్యపానేన మన్దమల్పం విగలన్తీ త్రపా యస్య తత్, అత ఏవ [ఈషత్] ఉన్మిషితాని పక్ష్మాణి లోమాని యస్య తత్, [ఉన్మిషితపక్ష్మ చక్షుః దధత్యా, నవబధ్వా] నవోఢ़యా, [కామినః] ప్రియస్య, [ముఖమ్, అధోముఖయైవ] నమితవదనయైవ। "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్—" (౪।౧।౫౪ పాం) ఇతి వికల్పాదనీకారః। [శనకైః] అసమ్భ్రమేణ, [వీక్ష్యతే స్మ] తిర్యగీక్షితమిత్యర్థః। అత్రాపి మదమానాభ్యాం త్రపైవ బలీయసీతి మౌగ్ధ్యాతిశయోక్తిః,—'సముద్యద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జాపిహితమన్మథా' ఇత్యుక్తేః॥౧౭॥

వ్రీడ़జాడ్యమభజన్మధుపా సా

స్వాం మదాత్ ప్రకతిమేతి హి సర్వః॥౧౮॥

ఛాదితః కథమపి త్రపయాఽన్త-

ర్యః ప్రియం ప్రతి చిరాయ రమణ్యోః।

వారుణీమదవిశఙ్కమథాఽఽవి-

శ్చక్షుషోఽభవదసావివ రాగః॥౧౯॥

ఆగతానగణితప్రతియాతాన్

వల్లభానభిసిసారయిషూణామ్।

యేతి।— [యా] స్త్రీ, [కథఞ్చన] కృచ్ఛ్రేణ, [సఖీవచనేన] సఖీప్రేరణయా, [ప్రాక్] మదాత్ పూర్వమ్, [అభిప్రియతమం] ప్రియతమసమక్షమ్। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [ప్రజగల్భే] ప్రగల్భతే స్మ। [సా] స్త్రీ; మధు పిబతీతి [మధుపా]। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (౩।౨।౩ పాం) ఇతి కః। [వ్రీడ్ఞజాడ్యం] వ్రీడ్ఞేన జాడ్యః సౌగ్ధ్యమ్, [అభజత్] 'విహాయాగన్తుకం ధర్మం స్వభావమభజన్మదాత్' ఇత్యర్థః। [హి] తథా హి, [సర్వః] జనః, [మదాత్] హేతోః, [స్వాం] స్వకీయాం, [ప్రకృతిమేతి] స్వభావం గచ్ఛతి। స్వాభావికధర్మప్రకాశనం మదధర్మః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౮॥

ఛాదిత ఇతి।—[రమణ్యా యః ప్రియం ప్రతి, రాగః] విషయాభిలాషః, [చిరాయ, త్రపయా] వ్రీడ్ఞయా, [అన్తశ్చాదితః] సంవృతః, [అసౌ] అయమేవ రాగః, [అథ] అస్మిన్నవసరే, [వారుణీమదవిశఙ్కం] మద్యమదేన నిఃశఙ్కం, [చక్షుషః] నేత్రాత్, [ఆవిరభవదివ] ఆవిర్భూతః కిమ్? అత్ర రతిరాగమదరాగయోరభిలాషపాటలిమరూపయోః శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిమహిమ్నా యోఽన్తర్గతో రాగః స ఏవ చిరనిరుద్ధః సమ్ప్రతి మదోద్ఘాటితత్రపాకపాట్యా చక్షుర్ద్వారా వహిరుద్భిన్న ఇత్యుత్ప్రేక్షతే। ఆవిర్భవోః వ్యవధానం కవేః స్వాతన్త్ర్యాత్॥౧౯॥

త్రాపి చేతసి సవిప్రతిసారే

సుభ్రువామవసరః సరకేణ॥౨౦॥

మా పునస్తమభిసీసరమాఽఽగ-

స్కారిణం మదవిమోహితచిత్తా।

యోషిదిత్యమిలలాష న హాలాం

దుస్త్యజః ఖలు సుఖాదపి మానః॥౨౧॥

ఆగతానితి।—[ఆగతాన్] స్వయం ప్రాప్తాన్, [అగణితప్రతియాతాన్] తథాప్యగణితాశ్చ తే ప్రతియాతాశ్చేతి స్నాతానులిప్త ఇతివత్ పూర్వకాలే సమాసః। తాన్ [వల్లభానభిసిసారయిషణాం] సమ్ప్రతి చన్ద్రోదయే స్వయమేవాభిసారయితుమభిసర్తుమిచ్ఛూనామ్। అభిసారయతేః స్వార్థణ్యన్తాత్ సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [సుభ్రువాం] స్త్రీణాం, [చేతసి సవిప్రతిసారే] కష్టమస్మాభిరకార్యం కృతమితి పశ్చాత్తాపయుక్తే సతి। 'పశ్చాత్తాపోఽనుతాపశ్చ విప్రతీసార ఇత్యపి' ఇత్యమరః। [సరకేణ] మధునా, మధుపానేన వా। 'సరకం శీధుపాత్రే స్యాచ్చీధుపానే చ శీధుని' ఇతి విశ్వః। [అవసరః, ప్రాపి] ప్రాప్తః; స్వయంగమనసౌకర్యాయ మధుపానం చక్రురిత్యర్థః। అత్రాభిసారణస్య పశ్చాత్తాపకారణకస్య మదయోగాత్ సౌకర్యోక్తేః సమాధ్యలఙ్కారః,—'సమాధిః సుకరే కార్యే కారణాన్తరయోగతః' ఇతి కావ్యప్రకాశే॥౨౦॥

మా పునరితి।—[మదవిమోహితచిత్తా] మదేన విమోహితచిత్తా భ్రమితచిత్తా సతీ, అహమితి శేషః। [ఆగస్కారిణమ్] అపరాధకృతమ్। "అతః కృకమి—" (౮।౩।౪౬ పాం) ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వమ్। [తం, పునః] భూయః, [మాఽభిసీసరం] నాభిసారయాణి। సరతేః స్వార్థే "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం) "దీర్ఘో లఘోః" (౭।౪।౯౪ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య దీర్ఘః। [ఇతి] ఇత్యాలోచ్యేత్యర్థః। గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః, అన్యథా పౌనరుక్త్యమిత్యాలఙ్కారికాః। [యోషిత్] కాచిత్

హ్రీవిమోహమహరద్దయితానా-

మన్తికం రతిసుఖాయ నినాయ।
సప్రసాదమివ సేవితమాఽఽసీత్
సద్య ఏవ ఫలదం మధు తాసామ్॥౨౨॥

దత్తమాత్తమదనం దయితేన
వ్యాప్తమాతిశయికేన రసేన।
సస్వదే ముఖసురం ప్రమదాభ్యో-
నామ రూఢమపి చ వ్యదపాది॥౨౩॥

స్త్రీ, [హాలాం] సురామ్। 'సురా హలిప్రియా హాలా' ఇత్యమరః। [నాభిలలాష]। తథా హి, [సుఖాదపి మానో దుస్త్యజః ఖలు]। అతోఽల్పకారణాదధికార్థహానిరితి నాశఙ్కనీయమిత్యర్థాన్తరన్యాసః॥౨౧॥

హ్రీతి।—[సప్రసాదం] మనఃప్రసాదపూర్వకం, మమేదం శ్రేయస్కరమితి భావనాపూర్వకమిత్యర్థః, అన్యథా ఫలోదయ ఏవ న స్యాత్। 'దైవజ్ఞే భేషజే గురౌ' ఇతి వచనాదితి భావః। [సేవితమ్] ఉపభుక్తమితి హేతోః [మధు తాసాం సద్య ఏవ ఫలదమాసీత్ ఇవ]। కుతః? [హ్రీవిమోహం] వ్రీడ ాజాడ్యమ్, [అహరత్, రతిసుఖాయ] సురతముఖాయ, [దయితానామన్తికం నినాయ]। అత్ర హ్రీహరణాన్తికనయనవాక్యాభ్యాం ఫలదానవాక్యార్థసమర్థనాదనేకవాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౨౨॥

దత్తమితి।—[ఆత్తమదనమ్] ఆహితమదనం యథా తథా, [దయితేన దత్తమ్]; అత ఏవ [అతిశయికేన] అతిశయప్రచురేణ। "వినయాదిభ్యష్ఠక్" (౫।౪।౩౪ పాం) ఇతి ఠక్। [రసేన] స్వాదేన, [వ్యాప్తం] స్వాదుతరమిత్యర్థః। ముఖస్య సురా [ముఖసురం] గణ్డూషమద్యమ్। "విభాషా

లబ్ధసౌరభగుణో మదిరాణా-

మఙ్గనాऽऽస్యచషకస్య చ గన్ధః।

మోదితాలిరితరేతరయోగా-

దన్యతామభజతాతిశయం ను॥౨౪॥

మానభఙ్గపటునా సురతేచ్ఛాం

తన్వతా ప్రథయతా దృశి రాగమ్।

సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్" (౨।౪।౨౫ పాం) ఇతి నపుంసకత్వమ్। ప్రకృష్టో మదో యాసాం తాభ్యః [ప్రమదాభ్యః] స్త్రీభ్యః। "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః" (౧।౪।33 పాం) ఇతి సమ్ప్రదానసంజ్ఞా। [సత్వదే] రురుచే, ప్రీతికరమభూదిత్యర్థః। కర్త్రరి లిట్। అత ఏవ తదేవ తాసాం మదకరం చాసీదిత్యాహ, నామేతి।—[రూఢం] ప్రాగశ్వకర్ణాదివదవ్యుత్పన్నం, [నామాపి] ప్రమదేతి నామధేయం, [చ, వ్యదపాది] వ్యుత్పన్నం జాతమ్। యథా ప్రకృష్టమదయోగాత్ ప్రమదేత్యన్వర్థనామత్వం భవేత్, తథా తాస్తేనామాద్యన్నిత్యర్థః। పద్యతేరణ్యన్తాత్ కర్త్రరి లుఙ్, "చిణ్ తే పదః" (3।౧।౬౦ పాం) ఇతి చిణ్ప్రత్యయే చిణో లుక్। ప్రమదాభిరితి పాఠే,—సస్వదే స్వదయాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః। 'స్వాదనమశనం భక్షణమాహారో భోజనం స్వదనమ్' ఇతి హలాయుధే। స్వదిస్వాద్యోరేకార్థత్వాభిధానాత్ కర్మ్మణి లిట్। అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్॥౨3॥

లబ్ధేతి।—[లబ్ధసౌరభగుణః] మేలనాత్ ప్రాప్తసౌరభోత్కర్షః, అత ఏవ [మోదితాలిః] ఆనన్దితభృఙ్గః, [మదిరాణాం] మద్యానామ్, [అఙ్గనాऽऽస్యచషకస్య] అఙ్గనాऽऽస్యమేవ చషకం తస్య, [చ గన్ధః] గన్ధగుణః, [ఇతరేతరయోగాత్] ఇతరేతరస్య యోగాత్ మిశ్రణాత్, [అన్యతామ్] అపూర్వతామ్, [అతిశయం ను] తత్రైవోత్కర్షం వా, [అభజత]। యక్షకర్ద్దమాదౌ ఘుతాక్తకుఙ్కుమాదౌ చోభయథా దర్శనాదయం సంశయ ఇతి భావః, అత ఏవ సంశయాలఙ్కారః॥౨౪॥

లేభిరే సపది భావయతాఽన్త-

ర్యోషితః ప్రణయినేవ మదేన॥౨౫॥

పానధౌతనర్వ్యయావకరాగం

సుభ్రువో నిభృతచుమ్బనదక్షాః।

ప్రేయసామధరరాగరసేన

స్వం కిలాధరముపాఽఽలి రరఞ్జుః॥౨౬॥

అర్పితం రసితవత్యపి నామ-

గ్రాహమన్యయువతేర్దయితేన।

మానేతి।—[మానభఙ్గపటునా] కోపశమనసమర్థేన, [సురతంచ్చాం తన్వతా] మదనోద్దీపకేన, [దృశి, రాగమ్] ఆరుణ్యం, ప్రీతిఇఞ్చ, [ప్రథయతా] ప్రకాశయతా, [అన్తః] అన్తఃకరణం, [భావయతా] రఞ్జయతా, [మదేన ప్రణయినేవ సపది, యోషితః] స్త్రియః, [లేభిరే] ప్రాప్తాః। రాగమితి శ్లేషమూలాతిశయోక్తిసఙ్కీర్ణేయముపమా॥౨౫॥

పానేతి।—[ఉపాఽఽలి] ఆల్యాః సమీపే। సమీపార్థేఽవ్యయీభావః। 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః। అత ఏవ [నిభృతచుమ్బనదక్షాః] గూఢ఼చుమ్బనచతురాః, [సుభ్రువః, పానధౌతనవయావకరాగం] మధుపానక్షాలితలాక్షారాగం, [స్వమధరం ప్రేయసామ్, అధరరాగరసేన] అధరేషు యో రాగరసః తామ్బూలరాగద్రవస్తేన, [రరఞ్జుః కిల]। అన్యగుణస్యాన్యత్రాధానమిహ రఞ్జేరర్థః। కిలేత్యపరమార్థే, తేన పానధౌతరాగేషు స్వాధరేషు ప్రేయోఽధరరాగసంక్రమణనాటితకేన సఖీసమక్షమేవ ప్రియాన్ చుమ్బనం కారయామాసురిత్యర్థః। అత్రాగన్తునా రఞ్జనేన సహజచుమ్బననిగూహనాన్మీలనాలఙ్కారభేదః,—"మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౨౬॥

అర్పితమితి।—[దయితేన, అన్యయువతేః] సపత్న్యాః, [నామగ్రాహం] నామ గృహీత్వా। “నామ్న్యాదిశిగ్రహోః” (౩।౪।౫౮ పాం) ఇతి ణముల్-

---

ఉజ్ఝతి స్మ మదమప్యపిబన్తీ
వీక్ష్య మద్యమితరా తు మమాద॥౨౭॥

అన్యయాఽన్యవనితాగతచిత్తం
చిత్త నాథమభిశఙ్కితవత్యా।
పీతభూరిసురయాఽపి న మేదే
నిర్వృతిర్హి మనసో మదహేతుః॥౨౮॥

ప్రత్యయః। [అర్పితం] దత్తం, [మద్యం, రసితవతీ] ఆస్వాదితవతీ, [అపి]। రసతేరాస్వాదనార్థాత్ క్తవతౌ “ఉగితశ్చ” (౪।౧।౬ పాం) ఇతి ఙీప్। కాచిత్ ఇతి శేషః। [మదముజ్ఝతి స్మ] న మమాదేత్యర్థః। [ఇతరా తు] సపత్నీ తు, మద్యమ్ [అపిబన్త్యపి, వీక్ష్య] దృష్ట్వైవ, [మమాద] మత్తా; మనోనిర్వృతిరేవ మదహేతురితి భావః। అత్ర పూర్వార్ద్ధే రసితవత్యపి న మమాదేతి విశేషోక్తిః। ఉత్తరార్ద్ధే తు అపిబన్త్యపి మమాదేతి విభావనా;—'కారణేన వినా కార్య్యస్యోత్పత్తిః స్యాత్ విభావనా। తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిః విశేషోక్తిర్నిగద్యతే॥' ఇతి। తయోః సఙ్కరః॥౨౭॥

అన్యయేతి।—[చిత్తనాథమ్] భర్త్తారమ్, [అన్యవనితాగతచిత్తం] సపత్నీసఙ్క్రాన్తచేతసమ్, [అభిశఙ్కితవత్యా] తస్మిన్ అవిశ్వసత్యా, [అన్యయా] కయాచిత్ స్త్రియా, [పీతభూరిసురయా అపి, న మేదే] న మత్తమ్। మాద్యతేర్భావే లిట్। తథా హి, [మనసో నిర్వృతిర్మదహేతుః హి]।

సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసః। ఏషా నవోఢ़ా భీరుశ్చ, అన్యథా సాశఙ్కాయాః పానాఘటనాదితి॥౨౮॥

కోపవత్యనునయానగృహీత్వా
ప్రాగథో మధుమదాऽऽహితమోహా।
కోపితం విరహఖేదితచిత్తా
కాన్తమేవ కలయన్త్యనునిన్యే॥౨౯॥

కుర్వతా ముకులితాక్షియుగాణా-
మఙ్గసాదమవసాదితవాచామ్।
ఈర్ష్యయేవ హరతా హ్రియమాసాం
తద్గుణః స్వయమకారి మదేన॥౩౦॥

గణ్డభిత్తిషు పురా సదృశీషు
వ్యాఞ్జి నాఞ్జితదృశాం ప్రతిమేన్దుః।

కోపవతీతి।—[ప్రాక్] ప్రథమం, [కోపవతీ] సరోషా, అత ఏవ [అనునయాన్] ప్రియప్రార్థనాని, [అగృహీత్వా] అనాదృత్య, [అథో] సమ్ప్రతి, [విరహఖేదితచిత్తా] పశ్చాత్తాపతప్తా, కాచిత్ [మధుమదాऽऽహితమోహా] మధుమదేనాऽऽహితమోహా కృతచిత్తవిభ్రమా సతీ, [కాన్తమేవ, కోపితమ్] ఆత్మనా రోషితం, [కలయన్తీ] జానతో, [అనునిన్యే] సాపరాధాऽహం క్షమస్వేతి ప్రార్థితవతీ, మత్తేషు కిం న సమ్భావితమితి భావః। ఏషా కలహాన్తరితా॥౨౯॥

కుర్వతేతి।—[ముకులితాక్షియుగాణామ్, అవమాదితవాచాం] కుణ్ఠితగిరామ్, [ఆసాం] స్త్రీణామ్, [అఙ్గసాదమ్] అఙ్గసాదరూపశరీరనిశ్చేష్టతాం, [కుర్వతా హ్రియం హరతా మదేన, ఈష్యయేవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తస్యా హ్రియో గుణః [తద్గుణః] అక్షినిమీలనవాక్సాదాఙ్గసాదరూపః। [స్వయమ్, అకారి] కృతః। హ్రీమదయోస్తుల్యానుభావికత్వాత్ ఇతి భావః॥౩౦॥

గణ్డేతి।—[ప్రతిమేన్దుః] ప్రతివిమ్బచన్ద్రః, [సదృశీషు] స్వసమాన-

---

పానపాటలితకాన్తిషు పశ్చా-

ల్లోధ్రచూర్ణతిలకాऽऽకృతిరాऽऽసీత్॥౩౧॥

ఉద్ధతైరివ పరస్పరసఙ్గా-

దీరితాన్యుభయతః కుచకుమ్భైః।

యోషితామతిమదేన జుఘూర్ణు-

ర్విభ్రమాతిశయపుంషి వపూంషి॥౩౨॥

వర్ణాసు, [అఞ్చితదృశాం] సుదృశాం, [గణ్డభిత్తిషు, పురా] సురాపానాత్ పూర్వం, [న వ్యాఞ్జి] నాభేది; తదేకతాపత్త్యా తద్వివిక్తతయా న గృహీత ఇత్యర్థః, అత ఏవ సామాన్యాలఙ్కారః,— 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్। విపూర్వాదఞ్జేః కర్మ్మణి లుఙ్ "ఆడజాదీనామ్" (౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాడాగమః। [పశ్చాత్] పానానన్తరం, [పానపాటలితకాన్తిషు] పానేన పానమదేన, పాటలితా పాటలీకృతా కాన్తిర్యాసాం తాసు, గణ్డభిత్తిషు, [లోధ్రచూర్ణతిలకాకృతిః] లోధ్రచూర్ణస్య లోధ్రపరాగస్య, తిలకశ్చిత్రకమ్;— 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్। ద్వితీయఞ్చ తురీయఞ్చ న స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తస్యాకృతిరివాకృతిః యస్య సః, [ఆసీత్] వైవర్ణ్యాత్ వివిక్త ఏవాసీదిత్యర్థః। తిలకాకృతిరితి నిదర్శనా పూర్వోక్తసామాన్యసంసృష్టా॥౩౧॥

ఉద్ధతైరితి।—[ఉద్ధతైః] దృప్తైః [డబ కుచకుమ్భైః, పరస్పరసఙ్ఘాత్] అన్యోఽన్యసఙ్ఘర్షాత్, [ఉభయతః, ఈరితాని] ఆకృష్టాని, తథా [విభ్రమాతిశయపుంషి] విభ్రమాతిశయం విలాసవిశేషం పుష్ణన్తి తాని, “నపుంసకస్య ఝలచః” (౭।౧।౭౨ పాం) ఇతి నుమాగమః। [యోషితాం వపుంషి]। పూర్వవన్నుమాగమః। “సాన్తమహతః సంయోగస్య" (౬।౪।౧౦ పాం) ఇతి

చారుతా వపురభూషయదాసాం

తామనూననవయౌవనయోగః।

తం పునర్మకరకేతనలక్ష్మీ-

స్తాం మదో దయితసఙ్గమభూషః॥33॥

క్షీవతాముపగతాస్వనువేలం

తాసు రోషపరితోషవతీషు।

దీర్ఘః। [అతిమదేన, జుఘూర్ణుః] భ్రేముః। దృప్తసఙ్ఘర్షస్తటస్థపీడాకరః, యథా వృషభకలహాత్ వత్మపాదభఙ్గ ఇతి భావః॥3౨॥

చారుతేతి।—[ఆసాం] యోషితాం [వపుః, చారుతా]* సౌన్దర్యమ్, [అభూషయత్, తాం] చారుతామ్, [అనూననవయౌవనయోగః] సమ్పూర్ణయౌవనసమ్పత్తిః, అభూషయత్। [తం పునః] నవయౌవనయోగన్తు, [మకరకేతనలక్ష్మీః] మదనసమ్పత్తిః, అభూషయత్। [తాం] మకరకేతనలక్ష్మీం, [దయితసఙ్గమభూషః] దయితసఙ్గమ ఏవ భూషా యస్య సః, [మదః] అభూషయత్; తాం మదః తఞ్చ దయితసఙ్గమ ఇత్యర్థః; ప్రక్రమానుసారాత్ తాం మదస్తమపి వల్లభసఙ్గ ఇతి ప్రయోక్తవ్యే విశేషణత్వేన ప్రయోగో మహాకవీనామనుద్వేగాత్; యథా భారవేః ప్రయోగః,—'శుచి భూషయతి' ఇత్యాదౌ (౨సం 3౨ శ్లోకే) 'స నయాఙ్కః స చ సిద్ధిభూషణః' ఇతి వక్తవ్యే 'స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః' ఇతి।+ అత్రోత్తరోత్తరస్య

పూర్వపూర్వవిశేషకత్వాదేకావలీ,—'యత్రోత్తరోతరేషాం స్యాత్ పూర్వపూర్వం ప్రతి క్రమాత్।
విశేషకత్వకథనమసావేకావలీ మతా॥' ఇతి లక్షణాత్॥౩౩॥

అగ్రహెూన్ను సశరం ధనురుజ్ఝా-

మాస నూజ్ఝితనిషఙ్గమనఙ్గః॥౩౪॥

శఙ్కయాఽన్యయువతౌ వనితాభిః

ప్రత్యభేది దయితః స్ఫుటమేవ।

న క్షమం భవతి తత్త్వవిచారే

మత్సరేణ హతసంవృతి చేతః॥౩౫॥

క్షీవతామితి।—[క్షీవతాం] మత్తతామ్। 'మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీవాః' ఇత్యమరః। "క్షీవృ మదే" ఇత్యస్మాద్ధాతోః "అనుపసర్గాత్ ఫులక్షీవకృశోల్లాఘాః" (౮।౨।౫౫ పాం) ఇతి నిష్ఠాన్తో నిపాతితః। [ఉపగతాసు] ప్రాప్తాసు ; అత ఏవ [అనువేలం] ప్రతిక్షణం, [రోషపరితోషవతీషు, తాసు] స్త్రీషు విషయే, [అనఙ్గః సశరం ధనురగ్రహెూన్ను? ఉజ్ఝితనిషఙ్గం] త్యక్తతూణీరం యథా తథా, [ఉజ్ఝామాస ను] తత్యాజ కిమ్? ఉజ్ఝతేర్లిట్ "ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః" (౩।౧।౩౬ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। రుష్టాసు ధనుర్గ్రహణం, పరితుష్టాసు త్యాగశ్చ శేషపరితోషాభ్యామ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే; అన్యథా రోషానన్తరం పరితోషః, పరితోషానన్తరం శేషశ్చ న స్యాదితి భావః। రోషపరితోషయోర్ధనుర్గ్రహణాగ్రహణాభ్యాం యథాసంఖ్యేనాన్వయాత్ యథాసంఖ్యాలఙ్కారమేదః; తేనోత్ప్రేక్షయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩౪॥

శఙ్కయేతి।—[వనితాభిః, అన్యయువతో] సపత్న్యాం, [శఙ్కయా] తత్సఙ్గశఙ్కామాత్రేణ, [దయితః, స్ఫుటమేవ] నిశ్చితవదేవ, [ప్రత్యమేది] సిద్ధవత్కృత్వోద్ఘాటిత ఇత్యర్థః। అనుచితోఽయమవిమృశ్య మిథ్యాఽభియోగ ఇతి శఙ్కాం పరిహరతి, నేతి।—[మత్సరేగ] వేరేణ, [హతసంవృతి] హతా సంవృతిర్గోప్యగోపనం యస్య తత్, [చేతః, తత్త్వవిచారే] భూతార్థచిన్తాయాం, [క్షమం] సహిష్ణు, [న భవతి]; మత్సరగ్రస్తచేతసామేష స్వభావ ఇతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౩౫॥

ఆననైర్వ్యచకసే హ్వృషితాభి-

ర్వల్లభానభి తనూభిరభావి।

ఆర్ద్రతాం హృదయమాప చ రోషో

లోలతి స్మ వచనేషు బధూనామ్॥౩౬॥

రూపమప్రతివిధానమనోజ్ఞం

ప్రేమ కార్య్యమనపేక్ష్య వికాశి।

చాటు చాకృతకసమ్ర్భమమాసాం

కార్మణత్వమగమన్ రమణేషు॥౩౭॥

ఆననైరితి।—[వల్లభానభి] వల్లభసమక్షమిత్యర్థః। "అభిరభాగే" (౧।౪।౯౧ పాం) ఇతి లక్షణార్థకర్మప్రవచనీయత్వాత్ ద్వితీయా। [బధూనామాననైః, విచకసే] వికసితమ్। భావే లిట్। [తనూభిః] అఙ్గైః, [హర్షితాభిః] పులకితాభిః। "హృషేర్లోమసు" (౭।౨।౨౯ పాం) ఇతీకాగమః। [అభావి] భూతమ్। భావే లుఙ్। [హృదయఞ్చ, ఆర్ద్రతామాప] కాఠిన్యం జహౌ దూత్యర్థః। [వచనేషు శేషః, లీలతి] చలతి [స్మ], వచనగతో రోషో వక్రతాఽపి నివృత్తేత్యర్థః। అత్ర బధూష్వాననవికాసాద్యనేకక్రియాయోగపద్యాత్ మముచ్చయాలఙ్కారః,—'గుణక్రియాయోగపద్యం సముచయః' ఇతి లక్షణాత్॥౩౬॥

రూపమితి।—[అప్రతివిధానమనోజ్ఞమ్] అప్రతివిధానమ్ అప్రతియత్న మేత్ర మనోజ్ఞం, స్వభావసున్దరమిత్యర్థః, [రూపమ్] ఆకృతిః, [కార్య్యం] ప్రయోజనమ్, [అనపేక్ష్య, వికాశి] వర్ద్ధమానమ్, అనోపాధికమిత్యర్థః। [ప్రేమ, అకృన్తకసమ్ర్భమమ్। అకృత్రిమసంరమ్భం, [చాటు చ] ప్రియవచనఞ్చ, [ఆసాం] స్త్రీణాం, [రమణేషు] విషయే, [కార్మణత్వం] వశీకరణకర్మత్వమ్। 'వశక్రియా సంవద(న)నం మూలకర్మ తు కార్మణమ్' ఇత్యమరః। "తద్యుక్తాత్ కర్మణోఽణ్" (౫।౪।౩౬ పాం) ఇత్యణ్। [అగమన్] ప్రాప్తాని। గమేర్లఙ్, ఛ్లేరఙాదేశః। అత్ర

లీలయైవ సుతనోస్తులయిత్వా
గౌరవాఢ్యమపి లావణికేన।
మానవఞ్చనవిదా వదనేన
క్రీతమేవ హృదయం దయితస్య॥౩౮॥

స్పర్శభాజి విశదచ్ఛవిచారౌ
కల్పితే మృగదృశాం సురతాయ।
సన్నతిం దధతి పేతురజస్రం
దృష్టయః ప్రియతమే శయనే చ॥౩౯॥

రూపాదిష్వారోప్యమాణస్య కార్మణస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలఙ్కారః॥౩౭॥

లలయేతి।—లావణ్యం కాన్తివిశేషోఽస్యాస్తీతి లావణికం, లావణ్యవత్। “అత ఇనిఠనో" (౫।౨।౧౧౫ పాం) ఇతి ఠన్ప్రత్యయే "ఠస్యేకః” (౭।౩।౫౦ పాం) "యస్యేతి చ" (౬।౪।౧౪౮ పాం) ఇత్యల్లోపే "హలస్తద్ధితస్య " (౬।౪। ౧౫౦ పాం) ఇతి యకారలోపః। అన్యత్ర తు,—లవణం పణ్యమస్యాస్తీతి లావణికో లవణవ్యవహారీ। లవణార్థప్రత్యయః। తేన [లావణికేన, మానవఞ్చనవిదా] అహఙ్కారహరణాదక్షేణ।। అన్యత్ర,—పరిణామప్రతారణపటునా। [సుతనోః] స్త్రియాః, [వదనేన] కర్త్రా, [గౌరవాఢ్యం] గామ్భీర్యసమ్పన్నమ్, [అపి]। అన్యత్ర—గురుత్వయుక్తమపి, [దయితస్య హృదయం, లీలయా] విలాసేన, [ఏవ, తులయిత్వా]। అన్యత్ర—అనాయాసేనైవ ఉన్మాయ, గుర్వపి లఘుతయా సోత్వేత్యర్థః। [క్రీతం] వశీకృతమ్, [ఏంవ]। అన్యత్ర,—దానేన స్వీకృతమేవ। అత్ర విశేషణమహిమ్నైవ వదనే లావణికత్వస్య, హృదయే పణ్యత్వస్య చ ప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః; హృదయస్య ప్రతీయమానపణ్యాభేదేన క్రీతత్వోక్తేరలౌకికహృదయావర్జనే లౌకికక్రయవ్యవహారసమారోపః॥౩౮॥

ఏవం మదానుభావం వర్ణయిత్వా సమ్ప్రతి సురతకేలివర్ణనం ప్రస్తౌతి; తత్ర

యూని రాగతరలైరపి తిర్యక్-

పాతిభిః శ్రుతిగుణేన యుతస్య

దీర్ఘదర్శిభిరకారి బధూనాం

లఙ్ఘనం న నయనైః శ్రవణస్య॥౪౦॥

సురతం ద్వివిధం వాద్యమాభ్యన్తరఞ్చేతి; వాహ్యఞ్చ ప్రేక్షణభాషణాఽఽశ్లేషణచుమ్బనాద్యనేకభేదభిన్నమ్। తత్ర దృష్టివిశేషం తావదాహ, స్పర్శేతి।—[స్పర్శభాజి] సుఖస్పర్శే, [విశదచ్ఛవిచారౌ] విశదా విమలా శుభ్రా చ యా ఛవిః కాన్తిస్తయా చారో గ్మే, [సురతాయ కల్పితం] రతిసుఖదానాయ సృష్టే, విహారయోగ్యతయా సజ్జీకృతం చ [సన్నతిమ్] ఆనుకూల్యం, సర్వతః సామ్యఞ్చ, [దధతి] దధానే, [ప్రియతమే శయనే చ, మృగదృశాం దృష్టయః, అజస్రమ్] అవిచ్ఛిన్నం, [పేతుః] పతితాః। యుగపదుభయావలోకనాదభిలాషం వ్యఞ్జయామాసురిత్యర్థః। అత్ర ప్రియతమశయనయోః ప్రకృతయోరేవ ధర్మసామ్యాదౌపమ్యప్రతీతేః కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా॥౩౯॥

యూనీతి। [రాగతరలైరపి] రాగేణ తరలైశ్చపలైరపి, దర్శనోత్సుకైర్గోపిత్యర్థః। [యూని] ప్రియే, [తిర్యక్పాతిభిః] త్రపయా సాచి విప్రసారిభిః, [దీర్ఘదర్శిభిః] ఆయతాన్తైః ఆలోకనవ్యాపారపరైరిత్యర్థః। అన్యత్ర,—రాగద్వేషచపలైః, అత ఏవ తిర్యక్పాతిభిః కుటిలవృత్తిభిరపి, దీర్ఘదర్శిభిః ఆగామికార్యజ్ఞైరిత్యర్థః। [వధూనాం నయనైః, శ్రుతిగుణేన] శబ్దగ్రహణపాటవేన, యుతస్య]। శ్రూయతేఽనేనేతి శ్రవణం శ్రోత్రం తస్య, [శ్రవణస్య, లఙ్ఘనమ్] అతిక్రమః, [నాకారి] న చక్రే; కర్ణాన్తే విశ్రాన్తమిత్యర్థః। అన్యత్ర తు—శ్రుతిః శ్రవణమ్, అభ్యాస ఇతి యావత్; సైవ గుణ స్తేన యుతస్య, శ్రూయత ఇతి శ్రవణం శాస్త్రం తస్య వా, లఙ్ఘనం నాకారి; రాగద్వేషగ్రస్తోఽపి శాస్త్రజ్ఞః కదాచిచ్ఛాస్త్రాతిక్రమాద్ బిభేతీతి భావః। అయఞ్చ వ్యవహారో నయనేషు రాగతరలైరిత్యాదిశ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా గమ్యత ఇతి సమాసోక్తిభేదః, ఇయఞ్చ రాగదృష్టిరౌత్సుక్యానుభావః॥౪౦॥

సఙ్కథేచ్ఛురభిధాతుమనీశా
సమ్ముఖీ న చ బభూవ దిదృక్షుః।
స్పర్శనేన దయితస్య నతభ్రు-
రఙ్గసఙ్గచపలాఽపి చకమ్పే॥౪౧॥

ఉత్తరీయవినయాత్ త్రపమాణా
రున్ధతో కిల తదీక్షణమార్గమ్।
అవరిష్ట వికటేన వివోఢు-
ర్వక్ష సైవ కుచమణ్డలమన్యా॥౪౨॥

సఙ్కథేతి।—[నతభ్రుః] స్త్రీ, [సఙ్కథేచ్ఛుః] మఙ్కథాయాంయాం సమ్భాషణే, ఇచ్ఛుః ఇచ్ఛావత్యపి। "బిన్దురిచ్ఛుః" (౩।౨।౧౬౯ పాం) ఇత్యుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। [అభిధాతుం] సమ్భాషయితుమ్, [అనీశా] అక్షమా, బభూవ, [దిదృక్షుః చ] ద్రష్టుమిచ్ఛురపి। అప్యర్థః చ-శబ్దః। దృశేః సన్నన్తాదప్రత్యయః। [సమ్ముఖీ] అభిముఖీ, [న బభూవ। అఙ్గమఙ్గచపలా] గాత్రస్పర్శచపలా, [అపి, దయితస్య స్పర్శనేన, చకమ్పే] కమ్పితవతీ। ఏతే కమ్పాదయో లజ్జాసాధ్వసానుభావాః। లజ్జావిజితమన్మథేయం ముగ్ధా॥౪౧॥

అథాఽఽలిఙ్గనం వర్ణయతి, ఉత్తరీయేతి।—[అన్యా] స్త్రీ, [ఉత్తరీయవినయాత్] కుచాంశుకాఽఽకర్షణాత్, [త్రపమాణా, తదీక్షణమార్గం] తస్య వోఢుః దృష్టిపథం, [రున్ధతీ కిల] ఆవృణ్వతీవ, న తు వస్తృత ఇతి కిలార్థః। [వికటేన] విశాలేన। "విశఙ్కటం విశాలం స్యాత్ కరాలం వికటం తథా" ఇతి వైజయన్తీ। "సమ్ప్రోదశ్చ కటచ్" (౫।౨।౨౯ పాం) ఇతి చకారాద్ వేః కటచ్ప్రత్యయః। [వివోఢుః] పరిణేతుః, [వక్ష సైవ కుచమణ్డలమ్, ఆవరిష్ట] ఆవృతవతీ, కుచావరణవ్యాజేనాలిఙ్గితవతీ ఇత్యర్థః।

అంశుకం హృతవతా తనుబాహు-
స్వస్తికాఽఽపిహితముగ్ధకుచాగ్రా।
భిన్నశఙ్ఖవలయం పరిణేత్రా
పర్యరమ్భి రభసాదచిరోఢా॥४३॥

సఙ్గహార సహసా పరిరబ్ధ-
ప్రేయసీషు విరహయ్య విరోధమ్।
సంహితం రతిపతిః స్మితభిన్న-
క్రోధమాశు తరుణేషు మహేషుమ్॥४४॥

వృఞో లుజి తజ్ ఇడాగమః। అత్ర కుచాఽఽవరణేన ఆలిఙ్గనేచ్ఛానిగూహనాన్మీలనభేదః। ఏషా లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమా॥४२॥

అంశుకమితి।—[అంశుకమ్] ఉత్తరీయం, [హృతవతా, పరిణేత్రా] భర్త్రా, [తనుబాస్వస్తికాఽఽపిహితముగ్ధకుచాగ్రా] తన్వోః కృశయోః, బాహ్వోః, స్వస్తికో బన్ధవిశేషః, తేనాఽఽపిహితే ఆచ్ఛాదితే, ముగ్ధే సున్దరే, కుచాగ్రే యస్యాః, సా తథోక్తా, [అచిరోఢా, నవోఢా, [భిన్నశఙ్ఖవలయం] భిన్నాని శఙ్ఖస్య వలయాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [రభసాత్] వేగాత్, [పర్యరమ్భి] గాఢమాశ్లిష్టేత్యర్థః। రమేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుఙ్। "రభేరశబ్లిటోః" (७।१।६३ పాం) ఇతి నుమాగమః। ఏషా తిరోహితముగ్ధా॥४३॥

సఙ్గహారేతి।—[తరుణేషు] యువసు, [విరోధం] ప్రణయకలహం, [విరహయ్య] విహాయ। రహయతేః స్వార్థణ్యన్తాత్ క్త్వా, తస్య ల్యప్ "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" (६।४।५६ పాం) ఇత్యయాదేశః। [సహసా], పరిరబ్ధాః ప్రేయస్యో యైః తేషు [పరిరబ్ధప్రేయసీషు] ఆశ్లిష్టబధూకేషు సత్సు। "ఈయసశ్చ" (५।४।१५६ పాం) ఇతి కపోఽభావః। ఈయసో బహువ్రీహౌ ప్రతిషేధో

స్రంసమానముపయన్తరి బధ్వాః
శ్లిష్టవత్యుపసపత్ని రసేన।
ఆత్మనైవ రురుధే కృతినేవ
స్వేదసఙ్గి వసనం జఘనేన॥౪౫॥

పీడ్రితే పుర ఉరఃప్రతి పేషం
భర్త్రి స్తనయుగేన యువత్యాః।

వక్తవ్యః* ఇత్యుపసర్జనస్య హ్రస్వనిషేధః। [రతిపతిః] కామః, [సంహితం] ప్రాగారోపితం, [మహేషు] మహాన్తం శరం, [స్మితభిత్రక్రోధం] స్వయత్రసాఫల్యాత్ స్మితేనోజ్ఝితపూర్వరోషఞ్చ యథా తథా [ఆశు సఞ్జహార]। సిద్ధేఽర్థే సాధనానవకాశాదిత్యర్థః। పరిరమ్భాన్తో యూనాం విరహ ఇతి భావః॥౪౪॥

స్రంసమానమితి।—[ఉపయన్తరి] భర్త్రి, [రసేన] రాగాన్వతయేత్యర్థః। [ఉపసపత్ని] సపత్న్నసమీపే। సమీపార్థేఽవ్యయీభావే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్। [శ్లిష్టవతి] ఆశ్లిష్టవతి సతి, [స్రంసమానం] స్పర్శసుఖపారవశ్యాద్ భ్రశ్యమానం, తథాఽపి [స్వేదమఙ్గి] స్వేదేన సాత్త్వికేన సక్తం, [బధ్వా వసనం, కృతినా ఇవ] కుశలేన ఇవ, స్వస్యేదం లాఘవమితి జానతేవ ఇత్యర్థః। [జఘనేన] కర్త్రా, [ఆత్మనైవ] స్వయమేవ, [రురుధే] రుద్ధమ్। సా తు న వేత్తీతి భావః। స్వేదహేతుకస్య వసనరోధస్య స్వలాఘవజ్ఞానహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥౪౫॥

పీడ్రిత ఇతి।—[యువత్యాః] యుక్తః, [స్తనయుగేన, భర్త్రి, పురః] అగ్రే, సమక్షమేవ, ప్రతినార్యా ఇత్యర్థః; ఉరః ప్రతిపిష్య [ఉరఃప్రతి పేషమ్]। “పరిక్లిశ్యమానే చ" (౩।౪।౫౫ పాం) ఇతి ణముల్। “కృన్మేజన్తః” (౧।౧।౩౯)

స్పష్టమేవ దలతః ప్రతినార్యా-

స్తమ్మయత్వమభవద్ధృదయస్య ॥౪౬॥

దీపితమ్మరమురస్యుపపీక్ం
వల్లభే ఘనమభిష్వజమానే।
వక్రతాం న యయతుః కుచకుమ్భౌ
సుభ్రువః కఠినతాఽతిశయేన ॥౪౭॥

సమ్ప్రవేష్టుమింవయోషిత ఈషుః
శ్లిష్యతాం హృదయమిష్టతమానామ్।
ఆత్మనః సతతమేవ తదన్త-
ర్వర్తి్నో న ఖలు నూనమజానన్॥౪౮॥

పాం) ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా। వక్షః ప్రతిపీడ్యేత్యర్థః। [పీడ్ితే] సతి, [దలతః] ఈర్ష్యయా దీర్య్యమాణస్య, [ప్రతినార్య్యాః] సపత్న్యాః, [హృదయస్య, తన్మయత్వం] భర్త్ృతాదాత్మ్యం, [స్పష్టమభవదేవ]। అన్యథా కథమన్యపీడ్నాదన్యదలనమితి భావః; అత ఏవేయసమఙ్గత్యలఙ్కారోపజీవినీ తన్మయత్వోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః,— 'కార్య్యకారణయోభిన్నదేశత్వే స్యాదసఙ్గతిః॥౪౬॥

దీపితతి।—[వల్లభే, దీపితస్మరమ్] ఉద్దీపితకామం యథా తథా, [ఉరస్యుపపీడమ్] ఉరస్యుపపద్య। "సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః—" (౩।౪।౪౯ పాం) ఇతి ణముల్। "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" (౬।౩।౧౪ పాం) ఇత్యలుక్। [ఘనమ్] గాఢమ్, [అభిష్వజమానే] పరిరమ్భమాణే సతి। 'పరిరమ్భః పరిష్వఙ్గః సంశ్లేష ఉపగూహనమ్' ఇత్యమరః। [సుభ్రువః కుచకుమ్భౌ కఠినతాఽతిశయేన, వక్రతాం] పరిమణ్డలతాం, [న యయతుః] న ప్రాప్తౌ। అత్ర గాఢాఽఽలిఙ్గనాత్ కుచకుమ్భయోర్వక్రత్వసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరలఙ్కారః, కుచకుమ్భావిత్యుపమయా సంసృజ్యతే॥౪౭॥

సమ్ప్రవేష్టుమితి।—[యోషితః, శ్లిష్యతామ్] ఆలిఙ్గ్యతామ్, [ఇష్టతమానాం

స్నేహనిర్భరమధత్త బధూనా

మార్ద్రతాం వపురసంశయమన్తః।

యూని గాఢపరిరమ్భిణి వస్త్ర-

క్నోపమమ్బు వవృషే యదనేన॥౪౯॥

న స్మ మాతి వపుషః ప్రమదానా

మన్తరిష్టతమసఙ్గమజన్మా।

హృదయం సమ్ప్రవేష్టుమ్, ఈషుః] ఇచ్ఛన్తి స్మ, [ఇవ]; ఇతి గాఢాఽఽలిఙ్గననిమిత్తా క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షా వా వివక్షాభేదాత్। అత ఏవ [ఆత్మనః] స్వాన్, [సతతమేవ ఖలు తదన్తర్వర్త్తినః] తేషామిష్టతమానామ్ అన్తర్హృదయేష్వేవ స్థితాన్, [నాజానన్నూనమ్]; అన్యథా కథం పునః ప్రవేశేచ్ఛేతి భావః। ఇయమజ్ఞానోత్ప్రేక్షా పూర్వోత్ప్రేక్షామాపేక్షేతి సజాతీయసఙ్కరః॥౪౮॥

స్నేహేతి।—[స్నేహనిర్భరం] ప్రేమరసపూర్ణం, తైలాదికద్రవద్రవ్యపూర్ణఞ్చ। 'స్నేహోఽస్త్రీ ద్రవహార్దయోః' ఇతి వైజయన్తీ। అత ఏవ [బధూనాం వపురన్తః, ఆర్ద్రతాం] ద్రవత్వమ్, [అధత్త]। స్నేహద్రవ్యసమ్పూర్ణమన్తరార్ద్రం భవతీతి భావః। [అసంశయం] సంశయస్యాభావః। అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। కుతః? [యత్] యస్మాత్ [యని] పుంసి, [గాఢపరిరమ్భిణి] గాఢం పరిరమ్భత ఇతి పరిరమ్భిణి, గాఢంాశ్లేషిణి సతి, [అనేన] వపుషా, కర్త్రా, వస్త్రం క్నోపయిత్వా పరిషిచ్య, [వస్త్రక్నోపమ్]। క్నయిూధాతోర్ణ్యన్తాత్ "అర్త్తిహ్రీ" (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమే, "చేలే క్నోపేః" (౩।౪।౩౩ పాం) ఇతి ణముల్। [అమ్బు వవృషే]। వృషేః కర్మణి లిట్। అన్తరార్ద్రస్య నిష్పీడనాద్వహిమ్బుస్రావసమ్భవాత్ తన్నిమిత్తేయమన్తరార్ద్రత్వోత్ప్రేక్షా। ప్రియాఽఙ్గసఙ్గాత్ తాః స్విన్నా ఇతి సాత్త్వికోదయోక్తిః॥౪౯॥

న స్మేతి।—[ప్రమదానామ్], ఇష్టతమసఙ్గమేన జన్మ యస్య సః [ఇష్టతమ-

యద్బహుర్వపిహిరవాప్య వికాశం

వ్యానశే తనురుహాణ్యపి హర్షః॥౫౦॥

యత్ ప్రియవ్యతికరాద్ వనితానా-

మఙ్గజేన పులకేన బభూవే।

ప్రాపి తేన భృశముచ్ఛ్వసితాభి-

ర్నీవిభిః సపది బన్ధనమోక్షః॥౫౧॥

సఙ్గమజన్మా]। జన్మాద్యుత్తరపదత్వాద్వ్యధికరణబహువ్రీహిరితి వామనః। [బహుః] విపులః। 'విపులానేకయోర్బహుః' ఇతి వైజయన్తీ। [హర్షో వపుషః, అన్తర్న మాతి స్మ] అత్యుద్రేకాత్ న అన్తః సంమిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కుతః? [యత్] యస్మాత్ [వహిః] వపుషో వహిః, [వికాశం] వృద్ధిమ్, [అవాప్య, తనురుహాణి అపి] రోమాణ్యపి, [వ్యానశే] వ్యాప। కర్త్రరి లిట్। "అశ్నోతేశ్చ" (౭।౪।౭౨ పాం) ఇతి నుడాగమః। అత్ర వహిర్వికాశననిమిత్తకాన్తరమానోత్ప్రేక్షా, ఆనన్దరోమాఞ్చయోః శ్లేషమూలాభేదాధ్యవసాయా- తిశయోక్త్యనుప్రాణితేతి సఙ్కరః॥౫౦॥

యదితి।—[వనితానాం] స్త్రీణాం, [ప్రియవ్యతికరాత్] ప్రియస్య భర్త్రుర్వ్యతికరాత్ సమ్పర్కాత్, సఙ్గమాచ్చ, [అఙ్గజేన] అఙ్గవ్యాపినా, పుత్రేణ చ, [పులకేన, బభూవే] భూతమ్, ఇతి [యత్]। భావే లిట్। [తేన] పులకోదయేన, పుత్రోదయేన చ, [భృశముచ్ఛ్వసితాభిః] ఉచ్ఛిన్నాభిర్మోక్షాఽఽశయా ఆశ్వసితాభిశ్చ [నీవిభిః] లక్షణయా కటివస్త్రైః, అన్యథా బన్ధనశబ్దేన పౌనరుక్త్యాత్। [సపది, బన్ధనమోక్షః] గ్రన్థిభేదః, నిగడమోచనఞ్చ, [ప్రాపి] ప్రాప్తః। కర్మణి లుఙ్। అభ్యుదయేషు రాజానో బద్ధాన్ మోచయన్తీతి భావః।

ప్రకృతపులకనీవిగతాఙ్గజత్వోచ్ఛ్వసితత్వాదివిశేషణసామ్యాత్బన్ధనమోక్షణసమ్బన్ధాచ్చ అప్రకృతపుత్రకారాగతప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౫౧॥

హ్రీభరాదవనతం పరిరమ్భే

రాగవానవటుజేష్వవకృష్య।

అర్పితోష్ఠదలమాఽఽననపద్మం

యోషితో ముకులితాక్షమధాసీత్॥౫౨॥

పల్లవోపమితిసామ్యసపక్షం

దష్టవత్యధరవిమ్బమభీష్టే

పర్యకూజి సరుజేవ తరుణ్యా-

స్తారలోలవలయేన కరేణ॥౫౩॥

అథ చుమ్బనక్రీడాం వర్ణయతి, హ్రీతి।—[పరిరమ్భే] ఆలిఙ్గనే, [హ్రీభరాత్] హ్రీరేవ భరస్తస్మాత్, [అవనతం], భారాక్రాన్తం నమతీతి భావః। [అర్పితోష్ఠదలమ్] అర్పితం స్వముఖే నిహితమ్, ఓష్ఠ ఏవ దలం పత్రం యస్య తత్, [యోషితః, ఆననపద్మమ్] ఆననమేవ పద్మం, [రాగవాన్] రాగీ, [అవటుజేషు] చరమాశిరోరుహేషు। 'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా' ఇత్యమరః। [అవకృష్య] అవటుజాఽఽకర్షణేనోన్నమయ్యేత్యర్థః। [ముకులితాక్షం] నిమీలితనేత్రం యథా తథా। "బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్" (౫।౪।౧౧౩ పాం) ఇతి షచ్ప్రత్యయః। [అధాసీత్] పపౌ। ధేటో లుఙ్, "ఆదేచః—" (౬।౧।౪౫ పాం) ఇత్యాత్త్వం, "విభాషా ఘ్రాధేట్—" (౨।౪।౭౮ పాం) ఇతి సిచో వైకల్పికే లుగభావే "అస్తిసిచోఽపృక్తే" (౭।౩।౯౬ పాం) ఇతీడాగమః। అత్రాననోష్ఠస్య పద్మదలత్వరూపణాత్ తత్రానురాగిణీ మధుపత్వఞ్చ గమ్యతే ఇత్యేకదేశవివర్తి రూపకమ్॥౫౨॥

పల్లవేతి।—[పల్లవోపమితిసామ్యసపక్షం] పల్లవేన ఉపమిత్యా సాదృశ్యేన, యత్ సామ్యం, తేన సపక్షమ్ ఉభయోరపి పల్లవైకోపమానత్వసాధర్మ్యాత్ సుహృద్భూతమ్; అధరో

విమ్బమివ తత్ [అధురవిమ్బమ్, అభీష్టే] ప్రియతమే, [దష్టవతి] సతి। సహ రుజా సరుక్।
“తేన సహ—” (౨।౨।౨౮ పాం) ఇతి బహువ్రీహిః।

కేనచిత్ మధురముల్వణరాగం
వాష్పతప్తమధికం విరహేషు।
ఓష్ఠపల్లవమపాస్య ముహూర్త్తం
సుభ్రువః సరసమక్షి చుచుమ్బే॥౫౪॥

రేచితం పరిజనేన మహీయః
కేవలాభిరతదమ్పతి ధామ।
సామ్యమాప కమలాసఖవిష్వక్-
సేనసేవితయుగాన్తపయోధేః॥౫౫॥

"సహస్య సః" (౬।౩।౭౮ పాం) ఇతి సః। తేన [సరుజేవ] సవ్యథేనేవ। ‘స్త్రీ రుగ్ రుజా చోపతాపః’ ఇత్యమరః। [తారలోలవలయేన] తారాణ్యుచ్చైః క్రోశన్తి, కుతః? లోలాని చలాని, వలయాని కఙ్కణాని యస్య తేన, [తరుణ్యాః కరేణ, పర్యకూజి] పరికూజితమ్। భావే లుఙ్। సుహద్దుఃఖాద్ దుఃఖాయన్తే ముహృద ఇతి భావః। అత్ర కఙ్కణద్వారకస్య కరకూజనస్య విధూననహేతుకస్య మరుజేవేతి రుగ్ఘేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥౫౩॥

కేనచిదితి।—[కేనచిత్] రాగిణా, [మధురం] రసవన్తమ్, [ఉల్వణరాగమ్] అతిరక్తం, తథాఽపి [విరహేష్వధికం వాష్పతప్తం] వాష్పేణ విరహెూష్మణా, తప్తం, [సుభ్రువ ఓష్ఠపల్లవమపాస్య, సరసం] సాన్ద్రశీతమ్, [అక్షిముద్వర్త్తం, చుచుమ్బే] చుమ్బితమ్। అత్ర

తప్తత్వరసవత్త్వయోర్విశేషణగత్యా అధరత్యాగాక్షిచుమ్బనహేతుకం కావ్యలిఙ్గద్వయం సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కీర్య్యతే॥౫౪॥

ఏవం వాహ్యసురతముక్త్వాఽఽభ్యరసురతవర్ణనం ప్రస్తౌతి, రేచితమిత్యాది।—[పరిజనేన, రేచితం] రిక్తీకృతమ్; అత ఏవ [కేవలాభిగ్తదమ్పతి] కేవలావేకాకినావభిరతౌ దమ్పతీ జాయాపతీ యస్మిన్ తత్। 'దమ్పతీ జమ్పతీ జాయాపతీ భార్యాపతీ చ తౌ' ఇత్యమరః। రాజదన్తాఽఽదిషు జాయాశబ్దస్య జమ్భావో దమ్భావశ్చ వికల్పాన్నిపాతితః। [మహీయః]

ఆవృతాన్యపి నిరన్తరముచ్చై-

ర్యోషితాముసిజద్వితయేన।

రాగిణామిత ఇతో విమృశద్భిః

పాణిభిర్జగృహిరే హృదయాని॥౫౬॥

కామినామసకలాని విభుగ్నైః

స్వేదవారిమృదుభిః కరజాగ్రైః

అక్రియన్త కఠినేషు కథఞ్చిత్

కామినీకుచతటేషు పదాని॥౫౭॥

మహత్తరం, [ధామ] కేలిగృహం, [కమలాసఖవిష్వక్సేనసేవితయుగాన్తపయోధేః] కమలాసఖేన లక్ష్మీభర్త్రా, విష్వక్సేనేన జనార్దనేన విష్ణునా, సేవితస్యాధిష్ఠితస్య, యుగాన్తపయోధేః, [సామ్యమాప] ఇత్యుపమాఽలఙ్కారః। యుగాన్తవిశేషణం వివిక్తతాద్యోతనార్థమ్। ఏతేనేచ్ఛావిహారతోక్తా॥౫౫॥

అథ విశ్రమ్భవిహారానేవాహ, ఆవృతానీతి।—[ఉచ్చైః] ఉన్నతేన, [ఉరసిజద్వితయేన, నిరన్తరం] నీరన్ధ్రమ్, [ఆవృతాని అపి] సంవృతాన్యపి, [యోషితాం హృదయాని] వక్షాంసి

చేతాంసి చ [ఇత ఇతో విమృశద్భిః] ఇతస్తతః పరామృశద్భిః, [రాగిణాం పాణిభిః, జగృహిరే] గృహీతాని। నిగూఢం వస్తు హస్తపరామర్శాల్లభ్యత ఇతి ఏకత్ర భావః। అన్యత్ర,—కృచ్ఛ్రలబ్ధః ప్రియకరస్పర్శస్తాసాం హృదయగ్రాహ్యోఽభూదితి భావః। నైరన్తర్యేణ ప్రతిబధ్నతోరపి కుచయోః కథఞ్చిదన్తరం సమ్పాద్య హృదయాని స్పృష్టాన్యేవేతి వాక్యార్థః। అత్ర ద్వితయానామపి హృదయానాం ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతశ్లేషః॥౫౬॥

కామినామితి।—[స్వేదవారిమృదుభిః] స్వేదవారిణా సాత్త్వికేన అఙ్గులీస్వేదేన, మృదుభిః కోమలతాం గతైః, అత ఏవ [విభుగ్నైః] వినమ్రైః, [కామినాం, కరజాగ్రైః] నఖాగ్రైః, [కఠినేషు కామినీకుచతటేషు, అసక-

---

సోష్మణః స్తనశిలాశిఖరాగ్రా-

దాత్తఘర్మసలిలైస్తరుణానామ్।

ఉచ్ఛ్వసత్ కమలచారుషు హస్తై-

ర్నిమ్ననాభిసరసీషు నిపేతే॥౫౮॥

ఆమృశద్భిరభితో వలివీచీ-

ర్లోలమానవితతాఙ్గులిహస్తైః।

సుభ్రువామనుభవాత్ ప్రతిపేదే

ముష్టిమేయమితి మధ్యమభీష్టైః॥౫౯॥

లాని] అసమగ్రాణి, [పదాని] క్షతాని, [కథఞ్చిత్, అక్రియన్త] కృతాని। కఠినేషు మృదూనాం పదలాభో దుఃసమ్పాద్య ఇతి భావః। నఖక్రియా ప్రవృత్తేత్యర్థః అత్ర కుచానామోదృక్కాఠిన్యాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫౭॥

సోష్మణ ఇతి।—[సోష్మణః] యౌవనాష్మయుక్తాత్, [స్తనశిలాశిఖరాగ్రాత్] స్తనావేవ శిలాశిఖరే తయోరగ్రాదపరిభాగాత్, [ఆత్తధర్మసలిలైః] ఉష్ణదేశవిహారాత్ ప్రాప్తస్వేదైః, [తరుణానాం హస్తైః]; ఉచ్ఛ్వసత్కమలవత్ వికచకమలేశ్చ చారుషు [ఉచ్ఛ్వమత్కమలచారుషు], నిమ్ననాభిష్వేవ సరసీషు [నిమ్ననాభిసరసీషు, నిపేతే] నిపతితమ్; ఊష్మస్విన్నానాం కుతశ్చిత్ ఉన్నతాత్ పయసి పాతో యుక్త ఇతి భావః। ప్రథమం కుచౌ స్పృష్ట్వా తతో నాభిదేశమస్పృశన్నిత్యర్థః। అత్ర కుచయోః శిలాశిఖరత్వేన నాభీనాం సరసీత్వేన చ రూపణాత్ హస్తానామాపాతిపురుషత్వరూపణం గమ్యత ఇతి ఏకదేశవివర్తి రూపకమ్॥౫౮॥

ఆమృశద్భిరితి।—వలయో వీచయ ఇవ [బలివీచీరభితః ఆమృశద్భిః, లోలమానవితతాఙ్గులిహస్తైః] లోలమానాశ్చలనశీలాః। "తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్" (౩।౧।౧౨౯ పాం) ఇతి చానశ్ప్రత్యయః,

---

ప్రాప్య నాభినదమజ్జనమాశు
ప్రస్థితం నివసనగ్రహణాయ।
ఔపనీవికమరున్ద కిల స్త్రీ
వల్లభస్య కరమాఽఽత్మకరాభ్యామ్॥౬౦॥

కామినః కృతరతోత్సవకాల-
క్షేపమాఽఽకులబధూకరసఙ్గి।
మేఖలాగుణవిలగ్నమసూయాం
దీర్ఘసూత్రమకరోత్ పరిధానమ్॥౬౧॥

న తు శానచ్, లోలతేః పరస్మైపదిత్వాత్; అత ఏవ "లోలమానాదయశ్చానశి" (౫అధిం ౨అం ౮సూం) ఇతి వామనః। వితతాః ప్రసారితాశ్చ అఙ్గులయో యేషాం తే తథావిధా హస్తా యేషాం తైః, [అభీష్టైః] ప్రియతమైః, [సుభ్రువాం మధ్యం ముష్టిమేయమితి] ముష్ట్యా మాతుం శక్యమితి, [అనుభవాత్] ప్రత్యక్షేణ,ముష్ట్యా మానం కృత్వైవ, [ప్రతిపేదే] ప్రతిబుద్ధమ్; న తు ప్రసిద్ధిమాత్రాదితి భావః। అముష్టిమేయస్య ముష్టిమేయత్వోక్తేరతిశయోక్తిభేదోఽలఙ్కారః॥౫౯॥

ప్రాప్యేతి।—[నాభినదమజ్జనం] నాభిరేవ నదో హ్రద ఇతి రూపకం, తత్ర సజ్జనం, [ప్రాప్య ఆశు, నివసనగ్రహణాయ] వస్త్రాఽఽకర్షణాయేత్యర్థః। స్నాతస్య వస్త్రగ్రహణం యుక్తమితి భావః। [ప్రస్థితం] ప్రవృత్తమ్। ఉపనీవి నీవిసమీపే, ప్రాయేణ తత్ర భవమ్ [ఔపనీవికం] తత్ర వ్యాపృతమిత్యర్థః। “ఉపజానూపకర్ణోపనీవేష్ఠక్” (౪।౩।౪౦ పాం) ఇతి ఠక్। [వల్లభస్య కరం స్త్రీ ఆత్మకరాభ్యామ్ అరున్ధ కిల] తస్య రోధం నాటితవతీత్యర్థః॥౬౦॥

కామిన ఇతి।—[ఆకులబధూకరసఙ్గీ] ఆకులే ప్రియకరనివారణ-

అమ్బరం వినయతః ప్రియపాణే-

ర్యోషితశ్చ కరయోః కలహస్య।

వారణామివ విధాతుమభీక్ష్ణం

కక్ష్యయా చ వలయైశ్చ శిశిఞ్జే॥౬౨॥

గ్రన్థిముద్గ్రథయితుం హృదయేశే

వాససః స్పృశతి మానధనాయాః।

వ్యగ్రే, బధూకరే సఙ్గీ సక్తం, [మేఖలాగుణవిలగ్నం] మేఖలైవ గుణస్తత్ర విలగ్నం [దీర్ఘసూత్రమ్] ఆతతతన్తుకమ్, అత్యాయతత్వాత్ బహుధా వేష్టితమిత్యర్థః, చిరక్రియఞ్చ। ‘దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియః’ ఇత్యమరః। ఏవం [కృతరతోత్సవకాలక్షేపం] కృతో రతస్యైవోత్సవస్య

కాలక్షేపః కాలవిలమ్బో యేన తత్, [పరిధానమ్] అధోఽంశుకం, [కామినః, అసూయామకరోత్] ఇచ్ఛావిఘాతాత్ ఈర్ష్యాం జనయామాసేత్యర్థః। అత్ర కరసఙ్గాదిపదార్థానాం విశేషణగత్యా అసూయాహేతుత్వాదనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౬౧॥

అమ్బరమితి।—[అమ్బరం, వినయతః] అపమారయతః, ప్రియపాణేః, యోషితః కరయోశ్చ] తస్మిన్ రోధకయోరితి భావః। [కలహస్య, వారణాం విధాతుం ! నివారణం కర్తుమ్, [ఇవ। ఇతి ఫలోత్ప్రేక్షా। [కక్ష్యయా చ] కాఞ్చ్యా। 'కక్ష్యా కక్షే వరత్రాయాం కాచాం గేహప్రకోష్ఠయోః' ఇతి వైజయన్తీ। 'కక్షయా' ఇతి క్షాన్తపాఠే తు—'కక్షా గ్రహణికాకాఞ్చీప్రకోష్ఠగజరజ్జుషు' ఇతి క్షాన్తేషు విశ్వః। [వలయైః] కఙ్కణైః, [చ అభీక్ష్ణం, శిశిఞ్జే] చుక్రుశే। భావే లిట్। 'భూషణానాన్తు శిఞ్జితమ్' ఇత్యమరః। ద్వయోః కలహాయమానయోః పార్శ్వస్థాః మాక్రోశం నివారయన్తీతి భావః। శిఞ్జతిగ్యం తాలవ్యాదిః, న దన్త్యాదిః। 'యోషేవ శిఞ్జే' ఇతి శ్రుతేః॥౬౨॥

గ్రన్థిమితి।—[హృదయేశే] ప్రియే, [వాససో గ్రన్థిమ్, ఉద్గ్రథయితుం] విస్రం-

---

భ్రూయుగేణ సపది ప్రతిపేదే

రోమభిశ్చ సమమేవ విభేదః॥౬౩॥

ఆశు లఙ్ఘితవతీష్టకరారే

నీవిమర్ద్ధముకులీకృతదృష్ట్యా।

రక్తవైణికహతాధరతన్త్రీ-

మణ్డలక్వణితచారు చుకూజే॥౬౪॥

సయితుమ్। గ్రథయతేశ్చురాదికాత్ తుమున్। [స్పృశతి] సతి, [భానధనాయాః] మానవత్యాః, కామిన్యా ఇతి శేషః। [భ్రూయుగేణ రోమభిశ్చ]। కర్తరి తృతీయా। [సపది, సమం] యుగపత్, [ఏవ, విభేదః] భఙ్గః, హర్షశ్చ [ప్రతిపేదే] ప్రాప్తః। అత్ర మానవత్త్వాత్ కామినీత్వాచ్చ నీవిస్పర్శే యుగపదమర్షహర్షయోరుదయాత్ తదనుభావయోరపి యుగపదావిర్భావ ఇతి భావః। అత్ర

భ్రూభఙ్గరోమాఞ్చక్రియయోః సముచ్చయాత్ సముచ్చయభేదః; స చ విభేద ఇతి శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇతి సఙ్కరః॥౬౩॥

ఆశ్వితి।—[ఇష్టకరాగ్రే] ఇష్టస్య ప్రియస్య కరాగ్రే, [నీవిం] వస్త్రగ్రన్థిమ్, [ఆశు] హఠాత్, [లఙ్ఘితవతి] అతిక్రాన్తవతి; ఊరుమూలం గతే సతీత్యర్థః। [అర్ధముకులీకతదృష్ట్యా] సుఖపావశ్యాదర్ధనిమీలితాక్ష్యా స్త్రియా, [రక్తవైణికహతాధరతన్త్రీమణ్డలక్వణితచారు] రక్తో రక్తకణ్ఠః స్వయం గానకుశలః, వీణా శిల్పమస్య వైణికో వీణావాద్యనిపుణః। "శిల్పమ్" (౪।౪।౫౫ పాం) ఇతి ఠక్। రక్తేన వైణికేన యన్త్రగానకుశలేన, హతం వాదితం యదధరం తన్త్రీణాం మణ్డలం సమూహః, బహుతన్త్రీకస్వరమణ్డలాదిభేదః, తస్య క్వణితమివ చారు యథా తథా, [చుకూజే] కూజితమ్। భావే లిట్। అధరగ్రహణం తన్త్రీమాధుర్యాతిశయాత్। స్పర్శసుఖాతి-

---

ఆయతాఙ్గులిరభూదతిరిక్తః

సుభ్రువాం క్రశిమశాలిని మధ్యే।

శ్రోణిషు ప్రియకరః పృథులాసు

స్పర్శమాప సకలేన తలేన॥౬౫॥

చక్రురేవ లలనోరుషు రాజీః

స్పర్శలోభవశలోలకరాణామ్।

కామినామనిభృతాన్యపి రమ్యా-

స్తమ్భకోమలతలేషు నఖాని॥౬౬॥

రేకార్థం తన్త్రీకణ్ఠస్వరవ్యతికరమనోహరః కోఽపి రససర్వస్వభూతః కణ్ఠకూజితవిశేషః కృత ఇత్యర్థః; అత ఏవ రక్తవైణికహతేతి విశేషణమ్। క్వణితచార్వితి ఉపమాఽలఙ్కారః॥౬౪॥

ఆయతేతి।—[ఆయతాఙ్గులిః] ఆయతాః అఙ్గులయో యస్య స, [ప్రియకరః]; కృశస్య భావః క్రశిమా కార్శ్యమ్। "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్ వా" (౫।౧।౧౨౨ పాం) ఇతీమనిచ్ " రఋుతో ఇలాదేర్లఘోః"(౬/౪/౧౬౧ పాం) ఇతి రేఫాదేశః। తేన శాలతే శోభతే తస్మిన్ [క్రశిమశాలిని, సుభ్రువాం మధ్యే, అతిరిక్తః] అధికః, [అభూత్]; మధ్యస్యాతికార్శ్యాదస్పృష్టైకదేశోఽభూదిత్యర్థః। [పృథులాసు, శ్రోణిషు] కటిషు। " బహిశ్రిశ్రుయుద్రుగ్లా—" (ఉణాం౪పాం౫౧సూం) ఇతి సూత్రేణ శ్రుధాతోః నిప్రత్యయః। [సకలేన] కృత్స్నేన, [తలేన స్పర్శమాప] అన్తర్భాగేణ క్రమేణ శ్రోణిమస్పృశదిత్యర్థః; అత ఏవ మధ్యాతిరేకోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౫॥

చక్రురేవేతి।—[స్పర్శలోభవశలోలకరాణాం] స్పర్శలోభవశేనోరుస్పర్శతృష్ణాపారతన్త్ర్యేణ, లోలకరాణాం చపలపాణీనాం, [కామినామ్, అనిభృతాని] అనర్పితాని, [అపి, నఖాని] కరరుహాః। 'పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [రమ్భాస్తమ్భకోమలతలేషు] కదలీ-

---

ఊరుమూలచపలేక్షణమఘ్నన్

యైర్వతంసకుసుమైః ప్రియమేతాః।

చక్రిరే సపది తాని యథార్థం

మన్మథస్య కుసుమాఽఽయుధనామ।। ౬౭॥

ధైర్యముల్వణమనోభవభావా

వామతాఞ్చ వపురర్పితవత్యః।

వ్రీడ◌ితం లలితసౌరతధార్ష్ట్యే-

ష్వేనిరేఽభిరుచితేషు తరుణ్యః॥

ప్రకాణ్డపేలవస్వరూపేషు, [లలనోరుషు] లలనానామూరుషు, [రాజీః] రేఖాః, [చక్రురేవ], ఊరుపరామర్శానాన్తరీయనఖస్పర్శమాత్రాదేవ రేఖా జాతా ఇత్యర్థః। అత్ర కోమలతాయాః విశేషణగత్యా రాజీకరణహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః, రమ్భాస్తమ్భకోమలేత్యుపమయా సంసృజ్యతే॥౬౬॥

ఊర్వితి। [ఏతాః] స్త్రియః [ఊరుమూలచపలేక్షణమ్] ఊరుమూలే చపలేక్షణం లోలచక్షుషం, [ప్రియం యైః, వతంసకుసుమైః] కర్ణావతంసపుష్పైః। "వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః" (కాం) ఇత్యకారలోపః। [అఘ్నన్] అతాడ్యయన్। హన్తేర్లఙ్। "గమహన— "(౪।౬।౯౮పాం) ఇత్యాదినా ఉపధాలోపః। "హో హన్తేః—" (౭।౩।౫౪ పాం) ఇతి కుత్వమ్। [తాని] వతసకుసుమాని। మనో మథ్నాతీతి మన్మథః। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। తస్య [మన్మథస్య, కుసుమాయుధనామ] కుసుమమాయుధం యస్యేతి కుసుమాయుధం ఇతి యన్నామ తద్, [సపది యథార్థం చక్రిరే] చక్రుః; తదా తేషాం తత్కార్యకారిత్వాదితి భావః। అత్ర వతంసేష్వారోప్యమాణస్య మన్మథాయుధత్వస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలఙ్కారః॥౬౭॥

ధైర్యమితి।—[తరుణ్యః] రమణ్యః, [ఉల్వణమనోభవభావాః] ఉల్వణ ఉద్రిక్తో మనోభవభావో రతిరాగో యాసాం తా అపి [అభిరుచితేషు] ప్రియేషు, [ధైర్యమ్] ఔదాసీన్యం, [తేనిరే, వపుః] స్వాఙ్గమ్, [అర్పితవత్యః]

పాణిరోధమవిరోధితవాచ్ఛం

భర్త్సనాశ్చ మధురస్మితగర్భాః।

కామినః స్మ కురుతే కరభోరూ-

ర్హారి శుష్కరుదితఞ్చ సుఖేఽపి॥౬౯॥

యథేష్టకరణాయ దత్తవత్యోఽపి [వామతాం] వక్రతాం, [చ) తేనిరే; [లలితసోరతధార్ష్ట్యః] లలితం మనోహరం సౌరతం సురతసమ్బన్ధి ధార్ష్ట్యం ప్రాగల్భ్యం యాసాం తాః, తథాఽపి[వ్రీడ़ितం] వ్రీక్ষాం, తేనిరే; ఇహ స్త్రీణాం రహసి రాగాఙ్కార్పణధార్ష్ట్యాఽఽదిగుణా అప్యాగన్తుకతయా సహజధైర్యవక్రతావ్రీడితైః పునఃపునఃప్రతిబధ్యన్త ఏవేతి భావః। అత్ర రాగాఽఽదీనాం ధైర్యాఽఽదిభిః సహ సమావేశవిరోధస్య సహజాగన్తుకాభ్యామాభాసీకరణాద్విరోధాభాసో- ఽలఙ్కారః, ధైర్యాదిగుణసముచ్చయాత్ మముచ్చయాలఙ్కారశ్చేతి సఙ్కరః॥౬౯॥

పాణీతి।—' మణిబన్ధాదా కనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః'ఇత్యమరః। కరభ ఇవ ఊరుర్యస్యాః సా [కరభోరూః] స్త్రీ। "ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే" (౪।౧।౬౯ పాం) ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః। [అవిరోధితవాఞ్ఛమ్] అనివారితప్రియమనోరథం యథా యథా,[కామినః పాణిరోధం] నీవిమోక్షణే వ్యాపృతస్య ప్రియపాణేర్నివారణం, [కురుతే స్మ]; తథా। మధురస్మితగర్భాః] మధురం మనోహరం స్మితం గర్భే అన్తర్వర్తి యాసు తా, మన్దహాసమిశ్రాః,[భర్త్సనాశ్చ] తర్జనాశ్చ, కురుతే స్మ; తథా [సుఖేఽపి] అధరపీడనాదౌ సుఖాతిరేకే సత్యపి, [హారి] మనోహారి, [శుష్కరుదితఞ్చ) అనశ్రుత్వాదనార్ద్రం, కృత్రిమరోదనఞ్చ, కురుతే స్మ। స్త్రీణామేష స్వభావో యత్ ఇష్టమప్యనిష్టతయా నివారయన్త్య ఏవ సురతసుఖముపభుఞ్జత ఇత్యర్థః। అత్ర సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారాత్ కుట్టమితాఖ్యోఽనుభావో ద్రష్టవ్యః,—' కేశాధరాదిగ్రహణే మోదమానేఽపి మానసే। దుఃఖితేవ వహ్నిః కుప్యేద్ యత్ర కుట్టమితం హి తత్॥' ఇతి లక్షణాత్॥౬౯॥

వారణార్థపదగద్గదవాచా-

మీర్ష్యయా ముహురపత్రపయా చ।

కుర్వతే స్మ సుదృశామనుకూలం

ప్రాతికూలికతయైవ యువానః॥౭౦॥

అన్యకాలపరిహార్య్యమజస్రం

తద్ద్వయేన విదధే ద్వయమేవ।

ధృష్టతా రహసి భర్తృషు తాభి-

ర్నిర్దయత్వమితరైరబలాసు॥౨౧॥

వారణార్థేతి।—[ఈర్ష్యయా] అతిపీడ఼నాసహిష్ణుతయా, [అపత్రపయా చ] రహస్యప్రకాశనవైలక్ష్యేణ చ, [ముహుః],వారణార్థపదేషు మా మేత్యాదినిషేధవాచకశబ్దప్రయోగేషు, గద్గదవాచాం స్ఖలద్గిరాం, [వారణార్థపదగద్గదవాచాం, సుదృశాం], ప్రతికూలం వర్త్న్త ఇతి ప్రాతికూలికాః ప్రతికూలచారిణః। “తత్ప్రత్యనుపూర్వమీపలోమకూలమ్ "(౪।౪। ౨౮ పాం) ఇతి ఠక్। తత్తయా [ప్రాతికూలికతయైవ] ప్రతికూలాచరణేనైవ [యువానః, అనుకూలమ్] ఇష్టం, [కుర్వతే స్మ]; కృత్రిమనివారణాత్ యత్ ప్రతికూలమివాచరితమధరపీడ఼నాదికం తత్తాసామిష్టత్వాదనుకూలమేవేతి ప్రతికూలాచరణమేవానుకూలం భవతీత్యర్థః; అత ఏవ ప్రతికూలమప్యనుకూలమితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః, తేన అనుకూలాలఙ్కారో వ్యజ్యతే॥౨౦॥

అన్యేతి।—[అజస్రం] నిత్యమ్, [అన్య కాలపరిహార్య్యం] సురతేతరకాలే త్యావ్యం, [తద్ద్వయం] కర్మ్మ, [ద్వయేన] కర్త్రా [విదధే] విహితమ్ [ఏవ]। ధాఇః కర్మణి లిట్। ఏతదేవ వ్యనక్తి। [రహసి తాభిః] అబలాభిః, [భర్తృషు] విషయే, [ధృష్టతా] విదధే। [ఇతరైః] భర్త్నృభిః, [అబలాసు] స్త్రీషు, నిర్దయత్వం] విదధే। అన్యదా యథా పుంసాం స్త్రీషు దయాతాసాం తేష్వప్రాగల్భ్యమలఙ్కారస్తద్వత్ సురతేషు తద్విరుద్ధమేవాలఙ్కార ఇతి భావః। అత్ర

బాహుపీడ఼నకచగ్రహగణాభ్యా-

మాహతేన నఖదన్తనిపాతైః।

బోధితస్తనుశయస్తరుణీనా-

మున్మిమీల విశదం విషమేషః॥౭౨॥

కాన్తయా సపది కోఽప్యుపగూఢః
ప్రౌఢపాణిరపనేతుమియేష।
సంహతస్తనతిరస్కృతదృష్టి-
ర్భ్రష్టమేవ న దుకూలమపశ్యత్॥౭౩॥

స్త్రీపుంసధార్ష్ట్యనిర్దయత్వయోః ప్రకృతయోర్విధానక్రియాయౌగపద్యం గమ్యత ఇతి తుల్యయోగితాభేదః॥౭౧॥

బాహ్వితి।—[తరుణీనాం], తనౌ శేతే ఇతి [తనుశయః] తనుషు సుప్తః। “అధికరణే శేతే"(౩।౨।౧౫ పాం) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। [విషమేషుః] కామః, [బాహుపీడనకచగ్రహణాభ్యాం] బాహుపీడనం నిర్దయాశ్లేషః, కచగ్రహణం కేశాకర్షణం, తాభ్యామ్, [ఆహతేన] ముష్టిఘాతేన। “నపుంసకే భావే క్తః "(౩।౩।౧౧౪ పాం)। [నఖదన్తనిపాతైః] నఖానాం దన్తానాఞ్చ నిపాతైః క్షతైశ్చ, [బోధితః] సన్, [విశదం] నిర్వ్యాజం యథా తథా, [ఉన్మిమీల] ఉద్బుద్ధః। సర్వమేతత్ కామస్యోద్దీపకమాసీదిత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతవిషమేషు-
విశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతసుప్తప్రబుద్ధపురుషప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః; ఏవమేవ ప్రబోధ్యతే ఖలు నిద్రాలురిత్యలౌకికే వస్తుని లౌకికవస్తువ్యవహారసమారోపః॥౭౨॥

కాన్తయేతి।—[కాన్తయా, సపది] వస్త్రాకర్షణక్షణ ఏవ, [ఉపగూఢః] ఆశ్లిష్టః, [కోఽపి] యువా కామీ, [ప్రౌఢపాణిః] వ్యగ్రహస్తః సన్, [అపనేతుం] దుకూలమాక్రష్టుమ్, [ఇయేష। సంహతస్తనతిరస్కృతదృష్టిః] సంహ-

---

ఆహతం కుచతటేన తరుణ్యాః

సాధు సోఢమమునేతి పపాత।

త్రుట్యతః ప్రియతమోరసి హారాత్

పుష్పవృష్టిరివ మౌక్తికవృష్టిః॥౭౪॥

సీత్కృతాని మణితం కరుణోక్తిః

స్నిగ్ధముక్తమలమర్థవచాంసి।

హాసభూషణరవాశ్చ రమణ్యాః

కామసూత్రపదతాముపజగ్ముః॥౭౫॥

తాభ్యాం నిరన్తరాఽఽశ్లిష్టాభ్యాం స్తనాభ్యాం తిరస్కృతదృష్టిస్తిరోహితాక్షః సన్, [భ్రష్టమేవ] ప్రాగేవ స్రస్తం, [దుకూలం నాపశ్యత్]। అత్ర దృష్టితిరస్కారస్య విశేషణగత్యా అదర్శనహేతుకత్వాత్ పదార్థ హేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్;తచ్చ దృష్టేః స్తనతిరస్కారాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్త్యుత్థాపితమితి సఙ్కరః; తేన చ కుచయోర్లోకోత్తరసౌన్దర్యం వ్యజ్యత ఇతి అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౭౩॥

ఆహతమితి।—[తరుణ్యాః] సమ్బన్ధినా [కుచతటేన, ఆహతమ్] ఆహతిః, [అమునా] ఉరసా, [సాధు సోఢమితి] హేతోః, [త్రుట్యతః] శౌర్య్యమాణాత్ [హారాత్ మోక్తికవృష్టిః పుష్పవృష్టిరివ ప్రియతమోరసి పపాత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। విక్రాన్తః పూజ్యతే పుష్పవృష్ట్యేతి ప్రసిద్ధిః॥౭౪॥

సీత్కృతానీతి।—[రమణ్యాః] తరుణ్యాః, [సీత్కృతాని] సౌత్కారాః, దన్తనిష్పీడనాయాం సీరితి శబ్దప్రయోగః, [మణితం] రతికాలే స్త్రీణాం కణ్ఠకూజితవిశేషః,—'మణితం రతికూజితమ్' ఇత్యభిధానాత్। [కరుణోక్తిః] త్రాయస్వేత్యాదిదీనోక్తిః। [స్నిగ్ధం] స్నేహార్ద్రమ్, [ఉక్తమ్] ఉక్తిః, త్వం మే ప్రాణా ఇతి ప్రియవాద ఇత్యర్థః। [అలమర్థవచాంసి] అలమర్థాని నిషేధార్థాని వచాంసి మా మేత్యాదినివారణవచనాని, [హాస-

ఉద్ధతైర్నిభృతమేకమనేకై-
శ్ఛేదవన్మృగదృశామవిరామైః।
శ్రూయతే స్మ మణితం కలకాఞ్చీ-
నూపురధ్వనిభిరక్షతమేవ॥౧౬॥

ఈదృశస్య భవతః కథమేత-
ల్లాఘవం ముహరితీవ రతేషు।
క్షిప్తమాయతమదర్శయదుర్వ్యాం
కాఞ్చిదామ జఘనస్య మహత్త్వమ్॥౭౭॥

భూషణరవాశ్చ] హాసానాం భూషణానాఞ్చ రవాః స్వనాశ్చ, [కామసూత్రపదతాం] కామసూత్రస్య వాత్స్యాయనాదికామతన్త్ర ప్రతిపాదకశాస్త్రస్య, పదతాం పద్యత ఇతి పదమర్థః, ప్రమేయలక్షణమితి యావత్, తత్తామ్, [ఉపజగ్ముః] ఇతి గమ్యోత్ప్రేక్షా; యద్వా,—కామేనైవ కృతం సూత్రం తస్య పదాని సుప్తిఙన్తశబ్దరూపాణి తస్య శాస్త్రస్యైతాన్యేవ పదాని తత్తాముపజగ్మురిత్యుత్ప్రేక్షైవ॥౭౫॥

ఉద్ధతైరితి।—[నిభృతమ్] అనుద్ధతం, సూక్ష్మమిత్యర్థః, [ఏకమ్] ఏకాకి, [ఛేదవత్] విచ్ఛేదయుక్తమ్। [మృగదృశాం మణితం] రతికూజితమ్, [ఉద్ధతైః] స్థూలైః, [అనేకైః] బహుభిః, [అవిరామైః] అవిచ్ఛేదైః, [కలకాఞ్చీనూపురధ్వనిభిః] కలైరవ్యక్తమధురైః కాఞ్చీనాం నూపురాణాఞ్చ ధ్వనిభిః, [అక్షతమేవ] అతిరస్కృతమేవ, [శ్రూయతే స్మ] శ్రుతమ్। మణితస్య తిరోధాయకశబ్దాన్తరసద్భావేఽపి తాద్రూప్యానాపత్తేరతద్గుణాలఙ్కారః,—'సతి హేతావతద్రూపస్వీకారః స్యాదతద్గుణః' ఇతి లక్షణాత్॥౭౬॥

ఈదృశస్యేతి ।—రతేషు [ఉత్ర్యాం క్షిప్తం] రతిసమ్భ్రమాత్ పతితమ్, [ఆయతం] దీర్ఘభూతం, [కాఞ్చిదామ] రశనాగుణః, కర్తృ । ఈదృశస్య ఇతి ।—[ఈదృశస్య భవతః] కాఞ్చిదామ్నః స్వాయామదృష్టాన్తేన జఘనపరిమాణప్రదేశేన, ఇత్థం

ప్రాప్యతే స్మ గతచిత్రకచిత్రై-

శ్చితమార్ద్రనఖలక్ష్మకపోలైః ।

దధ్రిరేఽథరభసచ్యుతపుష్పాః

స్వేదబిన్దుకుసుమాన్యలకాన్తాః ॥౭౦ ॥

యద్ యదేవ రురుచే రుచిరేభ్యః

సుభ్రువో రహసి తత్తదకుర్వన్ ।

ఆనుకూలికతయా హి నరాణా-

మాక్షిపన్తి హృదయాని తరుణ్యః ॥౭౯ ॥

మహత్తరస్థాతిమహతస్తవ, [జఘనస్య, రతేషు] ఉపరిసురతేషు, [ముహుః కథమేతల్లాఘవం] ముహురుత్పతనపాటవమ్; యస్యేత్థమ్ ఆయతమహమపి ఏకవేష్టనపర్యాప్తమితి భావః । [ఇతీవ] జఘనస్య మహత్త్వదర్శనాదివ, [మహత్త్వమ-దర్శయత్]; ఇత్థం విస్మితస్యేతి శేషః । గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః । అత్రోర్వ్యామాయతత్వనిమిత్తకాఞ్చీదామకర్తృకం విస్మయపూర్వకజఘనమహత్త్వదర్శనముత్ప్రేక్ష్యతే ॥౭౭ ॥

ప్రాప్యత ఇతి ।—గతచిత్రకచిత్రైః] గతాని విమర్దాత్ ప్రసృష్టాని, చిత్రకచిత్రాణి తమాలపత్రరచనాని యేషాం తైః, [కపోలైః, ఆర్ద్రనఖలక్ష్మ] ఆర్ద్రం యన్నఖలక్ష్మ తదేవ, [చిత్రమ్] ఇతి రూపకమ్ । [ప్రాప్యతే స్మ] ప్రాప్తమ్ । [అథ] కిఞ్చ, [రభసచ్యుతపుష్పాః] రభసేన

రతిసమ్భ్రమేణ, చ్యుతపుష్పా, [అలకాన్తాః] చూర్ణకున్తలాగ్రాణి [ఖేదవిన్దుకుసుమాని] స్వేదబిన్దూన్ ఏవ కుసుమానీతి రూపకమ్। [దధ్రిరే] దధుః। ధరతర్భ్వాదికాత్ లిటి విత్త్వాదాత్మనేపదమ్। స్వేదోऽత్ర శ్రమానుభావః,—'శ్రమః ఖేదోऽధ్వరత్యాదేః శ్వాసఖేదాతిభూమికత్' ॥౭౮॥

యద్ యదేవేతి।—[రుచిరేభ్యః] రమణేభ్యః, [యద్ యదేవ] చేష్టితం, [రురుచే] రోచతే స్మ, ప్రియమభూదిత్యర్థః। 'రుచ దీప్తావభిప్రీతౌ చ' ఇతి

ప్రాప్య మన్మథరసాన్దతిభూమిం

దుర్వహస్తనభరాః సురతస్య।

శశ్రముః శ్రమజలాऽऽర్ద్రలలాట-

శ్లిష్టకేశమసితాయతకేభ్యః॥౮౦॥

సఙ్గతాభిరుచితైశ్చలితాऽపి

ప్రాగముచ్యత చిరేణ సఖీవ।

ధాతోర్లిట్। "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః"(౧।౪।౩౩ పాం)ఇతి సమ్ప్రదానత్వమ్। [సుభ్రువో రహసి తత్తదకుర్వన్]। [హి] తథా హి, [తరుణ్యః], అనుకూల వర్త్తన్తే ఇత్యానుకూలికాః। "తత్ప్రత్యనుపూర్వమీపలోమకూలమ్" (౪।౪।౨౮పాం) ఇతి ఠక్। తాసాం భావస్తత్తా, తయా [ఆనుకూలికతయా] అనుకూలవర్తితయైవ, [నరాణాం] పుంసాం, [హృదయాని, ఆక్షిపన్తి] ఆవర్జయన్తి, ఇత్యర్థాన్తరన్యాసః॥౭౯॥

ప్రాప్యేతి।—[దుర్వహస్తనభరాః] దుర్వహః స్తనభరో యాసాం తాః; ఏతేనోపరిసురతం వ్యజ్యతే, అన్యథా విశేషణవైయర్థ్యాత్। అసితా ఆయతాశ్చ కేశా యాసాం తాః, [అసితాయతకేభ్యః] స్త్రియః। “స్వాఙ్గాచ్చ—” (౬।౩।౪౦ పాం) ఇత్యాదినా ఙీష్। [మన్మథరసాత్] స్మరాగాత్, [సురతస్య, అతిభూమిం] పరాం కాష్ఠాం [ప్రాప్య], మహాన్తం సురతం ప్రాప్యేత్యర్థః। [శ్రమజలాఽఽర్ద్రలలాటశ్లిష్టకేశం] శ్రమజలేన స్వేదామ్బునా, ఆర్ద్రే లలాటే శ్లిష్టాః కేశా యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [శశ్రముః] ఇతి సానుభావస్య + శ్రమభావోక్తిః। భావనిబన్ధనాత్ ప్రేయోఽలఙ్కారః॥౮౦॥

అథ సురతావసానం వర్ణయతి, సఙ్గతాభిరితి।—[ఉచితైః] పరిచితైః ప్రియతమైః సహ, [సఙ్గతాభిర్వధూభిః, ప్రాక్] సురతాదౌ, [చలితా గన్తుం ప్రచలితా, [అపి, హ్రీః, సఖీవ చిరేణ, అముచ్యత] ముక్తా। న సహత

భూయ ఏవ సమగంస్త రతాన్తే
హ్రీర్వధూభిరసహా విరహస్య॥౮౧॥

ప్రేక్షణీయకమివ క్షణమాసన్
హ్రీవిభఙ్గురవిలోచనపాతాః।
సమ్భ్రమద్రుతగృహీత దుకూల-
చ్ఛాద్యమానవపుషః సురతాన్తాః॥౮౨॥

అప్రభూతమతనౌయసి తన్వీ
కాఞ్చిధామ్ని పిహితైకతరోరు।

"ఇత్యసహా। పచాద్యజన్తేన నఞ్సమాసః। [విరహస్యాసహా] విరహమసహమానా సతీత్యర్థః। "కర్తృకర్మణోః కృతి" (౨।౩।౬౫ పాం) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। [రతాన్తే భూయ ఏవ బధూభిః సమగంస్త] సఙ్గతా,సఖీవ ఇత్యేవ। సమ్పూర్వాద్గమేర్లుఙ్, "సమో గమ్యృచ్ఛిభ్యామ్—" (౧।౩।౨౯ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। "వా గమః" (౧।౨।౧౩ పాం) ఇతి సిచః పక్షే కిత్త్వాభావాత్ " అనుదాత్తోపదేశః—"(౬।౪।౩౭పాం) ఇత్యాదినాఽనునాసికలోపో న। సురతేతరకాలే స్త్రీణాం లజ్జైవ భూషణమితి భావః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౮౧॥

ప్రేక్షణీయకమితి।—[హ్రీవిభఙ్గురవిలోచనపాతాః] హ్రియా విభఙ్గురాః స్ఖలితా, బిలోచనపాతా దృష్టిపాతా యేషు తే, [సమ్భ్రమద్రుతగృహీతదుకూలచ్ఛాద్యమానవపుషః] సమ్భ్రమేణా దుతం గృహీతేన దుకూలేన ఛాద్యమానాని వపంషి అన్తరఙ్గాణి యేషు తే, [సురతాన్తాః] సురతావసానాని, [క్షణం, ప్రేక్షణీయకం] దృశ్యమ్, [ద్రవ ఆసన్] ఇత్యుపమా। నాటకాదిరూపకేష్వాహార్యకం వస్తు తద్దృశ్యం ప్రేక్షణీయకమితి చోచ్యతే। ఇహ ఆవిర్భావతిరోధానాదినా తత్తుచ్యత్వమ్॥౮౨॥

అప్రభూతమితి।—[తన్వీ] కృశాఙ్గీ, [అభీష్టతమేన] ప్రేయసా,

క్షౌమమాకులకరా. విచకర్ష

క్రాన్తపల్లవమభీష్టతమేన॥౮౩॥

మృష్టచన్దనవిశేషకభక్తి-

భ్రష్టభూషణకదర్థితమాల్యః।

సాపరాధ ఇవ మణ్డనమాసీ-

దాత్మనైవ సుదృశాముపభోగః॥౮౪॥

[క్రాన్తపల్లవం] గృహీతాఞ్చలమ్, అత ఏవ [అతనీయసి] మహీయసీ, [కాఞ్చిధామ్ని] జఘనే, [అప్రభూతం] ఛాదయితుమపర్యాప్తమ్, అత ఏవ [పిహితైకతరోరు] పిహితచ్ఛాదితః, ఏకతర ఏవ ఊరుర్యేన తత్, [క్షౌమం] టుకూలమ్, [ఆకులకరా] వ్యగ్రపాణిః సతీ, [విచకర్ష] కృత్స్నపిధానార్థమాచకర్ష। లజ్జాఽనుభావోఽయమ్। అత్ర క్షౌమవిశేషాణామాకర్షణ హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౮౩॥

మృష్టేతి।—[మృష్టచన్దనవిశేషకభక్తిః] మృష్టా ప్రమృష్టా, చన్దనానాం, విశేషకాణాం తమాలపత్రాణాఞ్చ భక్తిః రచనా యేన సః, ' తమాలపత్ర తిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్' ఇత్యమరః। [భ్రష్టభూషణకదర్థితమాల్యః] భ్రష్టాని భూషణాని యస్మిన్ స భ్రష్టభూషణః కుత్సితోఽర్థః కదర్థః। లోకతో విశేష్యలిఙ్గత్వమ్। "కోః కత్ తత్పురుషేఽచి" (౬।౩।౧౦౧ పాం) ఇతి కుశబ్దస్య కదాదేశః। కదర్థాని కృతాని కదర్థితాని దూషితాని, మాల్యాని యేన తతస్తయోర్ద్వివక్షికవిశేష్యవిశేషణభావాద్ విశేషణసమాసః। ఏవమ్భూతః [ఉపభోగః, సాపరాధ ఇవ] పూర్వమణ్డనాపహారాత్ కృతాపరాధ ఇవ, [సుదృశామాత్మనైవ] స్వయమేవ। ప్రకృత్యాదిత్వాత్ తృతీయా। [మణ్డనమాసీత్] ప్రతినిధికరణేన స్వాపరాధనిరాసార్థమివేత్యుత్ప్రేక్షా। స్త్రీణాం సమ్భోగ ఏవ మణ్డనం, తదభావే మణ్డనాన్తరస్యాప్యమణ్డనత్వాదితి భావః సః॥౮౪॥

యోషితః పతితకాఞ్చనకాఞ్చ్యా

మోహనాతిరభసేన నితమ్బే।

మేఖలేవ పరితః స్మ విచిత్రా

రాజతే నవనఖక్షతలక్ష్మీః॥౮౫॥

భాతు నామ సుదృశాం దశనాఙ్కః

పాటలో ధవలగణ్డతలేషు।

దన్తవాససి సమాన గుణశ్రీః

సమ్ముఖోఽపి పరభాగమవాప ॥౮౬॥

సుభ్రువామధిపయోధరపీఠం

పీడ్యైస్త్రుటితవత్యపి పత్యుః।

యోషిత ఇతి।—[మోహనాతిరభసేన] సురతసమ్భ్రమేణ, [పతితకాఞ్చనకాఞ్చ్యా] పతితా కాఞ్చనీ కాఞ్చనస్య వికారః కాఞ్చీర్యస్మాత్ తస్మిన్ నిర్మేఖలే, [యోషితో నితమ్బే, పరితః] సర్వతః [విచిత్రా] వివిధరచనా, [నవనఖక్షతలక్ష్మీర్మేఖలేవ రాజతే స్మ] ఉత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారః ॥౮౫॥

భాత్వితి।—[సుదృశాం] సమ్బన్ధీ, [పాటలః] అరుణః, [దశనాఙ్కః] దన్తక్షతం, [ధవలగణ్డతలేషు] కపోలేషు, [భాతు నామ] వైవర్ణ్యాద్ భేదేన ప్రకాశతాం, నామేత్యఙ్గీకారే। [దన్తవాససి] అధరే తు [సమానగుణశ్రీః] తుల్యవర్ణోఽపి తథా [సమ్ముఖోఽపి] సన్, [పరభాగం] గుణోత్కర్షం, తథా పశ్చాద్భాగఞ్చ, [అవాప]। ఇతి సావర్ణ్యవైవర్ణ్యయోః సమ్ముఖపరాఙ్ముఖత్వయోశ్చ విరోధః। ఉపరిభాగమవాపేత్యుభయత్ర పరిహారాద్ విరోధాభాసద్వయసంసృష్టిః। తత్రాద్యః శ్లేషభిత్తికామేదాధ్యవసాయమూలః, అన్యస్తద్గుణోత్థాపిత ఇతి సఙ్కరః ॥౮౬॥

సుభ్రువామితి। [సుభ్రువాం] పయోధరపీఠే కుచతటే [అధిపయోధర-

ముక్తమౌక్తికలఘుర్గుణశేషా

హారయష్టిరభవద్ గురురేవ ॥౮౭॥

విశ్రమార్థముపగూఢ్ మజస్రం
యత్ ప్రియైః ప్రథమరత్యవసానే।
యోషితాముదితమన్మథమాదౌ
తద్ ద్వితీయసురతస్య బభూవ॥౮౮॥

ఆస్తృతేఽభినవపల్లవపుష్పై-
రప్యనారతరతాభిరతాభ్యః।

పీఠమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [పత్యుః పీడ్నేః] పరిరమ్భాదివిమర్దైః [త్రుటితవతీ] ఛేదం గతా, [అపి] అత ఏవ [ముక్తమౌక్తికలఘుః] ముక్తమౌక్తికా సా చ మా లఘుశ్చ, అత ఏవ [గుణశేషా] సూత్రమాత్రశేషాఽపి, [హారయష్టిః, గురుః] శ్లాఘ్యా, [ఏవాభవత్]। లఘురపి గురురితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౮౭॥

విశ్రమేతి।—యోషితాం ప్రథమరత్యవసానే, విశ్రమార్థం] శ్రమాపనోదనార్థమ్। శ్రామ్యతేర్ఘ్రఞ్ప్రత్యయః। "నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః "(౭।౩।౩౦ పాం) ఇతి వృద్ధ్యభావః। [అజస్రం యత్ ప్రియైః, ఉపగూఢమ్] ఉపగూహనమ్। "నపుంసకే భావే క్తః"(౩।౩।౧౧౪పాం)। "న లోకా—"(౨।౩।౬౯పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [ఉదితమన్మథమ్] ఉత్పాదితకామమ్; అత ఏవ [తత్] ఉపగూహనమ్, [ద్వితీయసురతస్యాదౌ బభూవ]। శ్రమాపనోదమన్మథోద్బోధాభ్యామ్ ఉభయోపయోగాదభయార్థమభూత్; సంయోగపృథక్త్వన్యాయాదిత్యర్థః। అత్ర మధ్యవర్తి్న ఉపగూఢస్యైకస్య పూర్వోత్తరసురతశేషాదిత్వేన విశేషణగత్యా విశ్రమార్థోదితమన్మథపదార్థయోర్హేతుత్వాత్ కావ్యాలిఙ్గద్వయం తదఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే॥౮౮॥

ఆస్తృత ఇతి।—[అనారతరతాభిరతాభ్యః] అనారతమ్ అశ్రాన్తం, రతే

దీయతే స్మ శయితుం శయనీయే
న క్షణః క్షణదయాఽపి బధూభ్యః॥౮౯॥

యోషితామతితరాం నఖలూనం
గాత్రముజ్జ్వలతయా న ఖలూనమ్।
క్షోభమాశు హృదయం నయదూనాం
రాగవృద్ధిమకరోన్న యదూనామ్॥౯౦॥

సురతే, అభిరతాభ్య ఆసక్తాభ్యః, [బధూభ్యః], క్షణముత్సవసుఖం దదాతీతి క్షణదా రాత్రిః, తయాఽపి [క్షణదయాఽపి, అభినవపల్లవపుష్పైః] అభినవైః పల్లవైః పుష్పైశ్చ, [ఆస్తృతే అపి] ఆచ్ఛాదితేఽపి సుఖశయనార్హేఽపీత్యర్థః। శేతేఽస్మిన్నితి [శయనీయే] తల్పే। "కృత్యల్యుటో బహులమ్" (౩।౩।౧౧౩ పాం) ఇత్యధికరణేఽనీయర్। [శయితుం] శయనం కర్తుం', [క్షణః] అల్పకాలోఽపి [న దీయతే స్మ] న దత్తః। కిన్త్వాప్రభాతమరమయత్, క్షణదాత్వాదేవేతి భావః। క్షణదయాఽపి క్షణో న దత్త ఇతి విరోధస్యోత్సవార్థత్వేన పరిహారాద్ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః। 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యమరః॥౮౯॥

యోషితామితి।—నఖలూనం న ఖలు ఊనం, నయత్ ఊనాం న యదూనామ్ ఇతి పదచ్ఛేదః। [అతితరామ్] అతిమాత్రమ్। అవ్యయాదాముప్రత్యయః। నఖైర్లూనం క్షతం [నఖలూనమ్]। "ల్వాదిభ్యశ్చ"(౮।౨।౪౪ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। తథాఽపి [ఉజ్జ్వలతయా] ఔజ్జ్వల్యేన, [న ఊనం] న న్యూనం, కిన్తు సమగ్రమేవేత్యర్థః। నఖక్షతానాం కామినీగాత్రమణ్డనత్వాదితి భావః। అత ఏవ [ఆశు, హృదయం] ప్రియచిత్తం, [క్షోభం] వికారం, [నయత్] ప్రాపయత్। నయతేర్లటః శత్రాదేశః। [యోషితాం గాత్రం, యదూనాం] యాదవానాం, [రాగవృద్ధిమ్, ఊనాం] న్యూనాం, [నాకరోత్ ఖలు]; కిన్తు భూయోఽపి సమగ్రా-

---

ఇతి మదమదనాభ్యాం రాగిణః స్పష్టరాగా-

ననవరతరతశ్రీసఙ్గినస్తానవేక్ష్య।

అభజతపరివృత్తిం సాఽథ పర్యస్తహస్తా

రజనిరవనతేన్దుర్లజ్జయాఽధోముఖీవ॥౯౧॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

సురతవర్ణనం నామ దశమః సర్గః॥౧౦॥

మేవాకరోదిత్యర్థః। అత్ర యమకం శబ్దాలఙ్కారః। ఔజ్జ్వల్యస్య విశేషణగత్యా రాగవృద్ధిహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అర్థాలఙ్కారః॥౯౦॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం, [మదమదనాభ్యాం స్పష్టరాగాన్] సర్వదా రాగిత్వేఽపి తదా తాభ్యామ్ అపి వ్యఞ్జితరాగానిత్యర్థః। [అనవరతతశ్రీసఙ్గినః] అవిచ్ఛిన్నసురతసమ్పల్లమ్పటాన్, [తాన్] రాగిణ్యశ్చ రాగిణశ్చ తాన్ [రాగిణః]। "పుమాన్ స్త్రియా"(౧।౨।౬౭ పాం) ఇత్యేకశేషః। [అవేక్ష్య, అథ], అవేక్షణానన్తరం, * [పర్యస్తహస్తా] పర్యస్తః పరివృత్తో హస్తో నక్షత్రవిశేషః కరశ్చ యస్యాః సా। 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్ కరేభకరయోరపి' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః।[అవనతేన్దుః] స్రస్తచన్ద్రా, అత ఏవ [సారజనిర్లజ్జయా]। గ్రామ్యచేష్టాదర్శనజనితయేతి భావః। [అధోముఖీ ఇవ] నమ్రముఖీవేత్యుత్ప్రేక్షా। [పరివృత్తిం] నివృత్త్యున్ముఖతామ్ [అభజత] ప్రభాతప్రాయాఽభూదిత్యర్థః। స్త్రియో హి పరకీయగ్రామ్యచేష్టాదర్శనే త్రపాఽవనతముఖ్యో హస్తేన దృష్టిమన్తర్ధాప్య ద్రాగపసరన్తీతి భావః; అత ఏవ అనన్తరసర్గే ప్రభాతవర్ణనాయ ప్రస్తావః। మాలినీ వృత్తమేతత్। లక్షణం తూక్తం వక్ష్యతే చోత్తరసర్గాదౌ॥౯౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే మాఘ-

కావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యే దశమః సర్గః॥౧౦॥

——०——

ఏకాదశః సర్గః।

——००——

శ్రుతిసమధికముచ్చైః పఞ్చమం పీడయన్తః
సతతమృషభహీనం భిన్నకీకృత్య షడ్జమ్।
ప్రణిజగదురకాకుశ్రావకస్నిగ్ధకణ్ఠాః
పరిణతిమితి రాత్రేర్మాగధా మాధవాయ॥౧॥

అథ ప్రస్తుతం ప్రభాతవర్ణనం ప్రారభత, శ్రుతీతి।—నాస్తి కాకుర్యస్యేత్యకాకురవిక్తతధ్వనిః। 'కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేః' ఇత్యమరః। శ్రావయతీతి శ్రావకో దూరధ్వనిః, స్నిగ్ధో మధురః, కణ్ఠః కణ్ఠస్వరో యేషాం తే [అకాకుశ్రావకస్నిగ్ధకణ్ఠాః] రక్తకణ్ఠా ఇత్యర్థః। [మాగధాః] వైతాలికాః, [శ్రుతిసమధికం] శ్రుతయో నామ షడ్జాదిస్వరారమ్భకావయవాః శబ్దవిశేషాః। తదుక్తం— 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః। సా శ్రుతిః సమ్పరిజ్ఞేయా స్వరాత్రయవలక్షణా॥' ఇతి। తాభిః శ్రుతిభిః సమధికం బహులం— షడ్జవిశేషణం పఞ్చమవిశేషణం వా ఉభయోరపి తథాత్వాత్। తదుక్తం— 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపఞ్చమాః। ద్వే ద్వే నిషాదగాన్ధారౌ త్రీంస్త్రీనృషభధైవతౌ॥' ఇతి। షడ్జో మయూరస్య కూజితానుకారీ స్వరవిశేషః,—'షడ్జం మయూరో వదతి' ఇతి లక్షణాత్। తం [షడ్జం], భిన్న ఏవ భిన్నకః, అతాదృశం తాదృశం కృత్వా [భిన్నకీకృత్య] తత్కాలనిషిద్ధస్వరాసఙ్కీర్ణం కృత్వేత్యర్థః। పఞ్చమో నామ కోకిలకూజితానుకారీ స్వరవిశేషః,—'పికః కూజతి పఞ్చమమ్' ఇతి లక్షణాత్। తం [పఞ్చమం పీడయన్తః] తత్కాలనిషేధాత్ పరిత్యజన్తః ఇత్యర్థః। [సతతం]

రతిరభసవిలాసాభ్యాసతాన్తం న యావత్

నయనయుగమమీలత్ తావదేవాऽऽహతోऽసౌ।

రజనివిరతిశంసీ కామినీనాం భవిష్య-

ద్విరహవిహితనిద్రాభఙ్గముచ్చైర్మృదఙ్గః॥౨॥

వీణాऽऽదివాద్యయుక్తమ్; 'తతం వీణాదికం వాద్యమ్' ఇత్యమరః। [ఋషభహీనమ్] ఋషభోऽపి వృషభనర్దితానుకారీ స్వరమేద ఏవ। 'గావస్త్వృషభభాషిణః' ఇతి లక్షణాత్। తేన హీనం, తస్యాపి తత్కాల నిషిద్ధత్వాదిత్యర్థః। సతతమ్ ఋషభహీనఞ్చ యథా తథా, [రాత్రేః పరిణతిం] పరివృత్తిమిత్యర్థః। [ఇతి] వక్ష్యమాణప్రకారేణ,[ఉచ్చైః] యథా తథా, [మాధవాయ] కృష్ణాయ। క్రియాగ్రహణాత్ సమ్ప్రదానత్వమ్। [ప్రణిజగదుః] గానేన ఆచఖ్యురిత్యర్థః। “నేర్గదనద—”(౮।౪।౧౭పాం) ఇత్యాదినా గత్వమ్। పఞ్చమాదినిషేధే భరతః;—' ప్రభాతే సుతరాం నిన్ద్య ఋషభః పఞ్చమోऽపి చ। జనయేత్ ప్రధనం హ్యుక్షా పఞ్చత్వం పఞ్చమోऽపి చ॥పఞ్చమస్య విశేషోऽయం కథితః పూర్వభూరిభిః। ప్రగే ప్రగీతో జనయేత్ దశనస్య విపర్యయమ్॥' ఇతి। వృత్త్యనుప్రాసోऽలఙ్కారః। అస్మిన్ సర్గే మాలినీ వృత్తమ్,— "ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

అథ పూర్వశ్లోకే 'ఇతి' శబ్దపరామృష్టానపరరాత్రప్రభృత్యుత్తరోత్తరక్రమభావినః ప్రభాతవృత్తాన్తాన్ ఆసర్గసమాప్తి వర్ణయన్నాహ, రతీతి।—[రతిరభసవిలాసాభ్యాసతాన్తం] రతిరభసవిలాసానాం సురతసమ్భ్రమలీలానామ్, అభ్యాసేన ఆవర్త్తనేన, తాన్తం క్లాన్తం, [నయనయుగం] కర్తృ। కామినామితి శేషః। [యావత్, నామీలత్] న ముకులీభవతి, [తావదేవాసౌ, రజనివిరతిశంసీ] నిశాऽవసానసూచకః, [ఉచ్చైర్మృదఙ్గః, కామినీనాం, భవిష్యద్విరహవిహితనిద్రాభఙ్గం] భవిష్యతా ఉత్తరక్షణభావినా, విరహేణ విహితః కృతో, నిద్రాభఙ్గో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [ఆహతః] తాడ఼ితః। అత్ర విరహశబ్దేన

స్ఫుటతరముపరిష్టాదల్పమూర్తే ర్ధ్రువస్య
స్ఫురతి సురమునీనాం మణ్డలం వ్యస్తమేతత్।
శకటమివ మహీయః శైశవే శార్ఙ్గపాణే
శ్చపలచరణకాబ్జప్రేరణోత్తుఙ్గితాగ్రమ్॥౩॥

ప్రహరకమపనీయ స్వం నిదిద్రాసతోచ్చైః
ప్రతిపదముపహుతః కేనచిజ్జాగృహీతి।

సామర్థ్యాత్ తచ్చిన్తా లక్ష్యతే; అన్యథా అసతః సామ్ప్రతికనిద్రాభఙ్గహేతుత్వాయోగాదితి। అత్ర రతితాన్తత్వరజనివిరతిశంసనయోర్విశేషణగత్యా నేత్రనిమీలన-నిద్రాభఙ్గహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకే కావ్యలిఙ్గే॥౨॥

స్ఫుటేతి।—[అల్పమూర్తేః] దూరత్వాత్ సూక్ష్మవిమ్బస్య, [ధ్రువస్య] ఔత్తానపాదేః। 'ధ్రువ ఔత్తానపాదిః స్యాత్' ఇత్యమరః। [ఉపరిష్టాత్, స్ఫుటతరమ్] ఉజ్జ్వలతరం, [వ్యస్తం] పర్యస్తమ్, [ఏతత్ సురమునీనాం] సప్తర్షీణాం, [మణ్డలం, శార్ఙ్గపాణేః] కేశవస్య, కృష్ణస్య తవేత్యర్థః, [శైశవే] ప్రచలితస్య [చపలచరణకాబ్జప్రేరణీత్తుఙ్గితాగ్రం] చపలస్య చరణకాబ్జస్యాల్పచరణారవిన్దస్య,"అల్పే"(౫।౩।౮౫పాం) ఇత్యల్పార్థే కన్ప్రత్యయః। ప్రేరణయా నోదర్నన, ఉత్తుఙ్గితమ్ ఉత్తుఙ్గీకృతమ్ అగ్రం యస్య తత్, విపర్యాసితాగ్రమిత్యర్థః। [మహీయః] మహత్తరం, [శకటమ్ ఇవ] శకటాకారం శకటాసురశరీరమివ, [స్ఫురతి] దీప్యతే। ఉపమాఽలఙ్కారః। పురా కిల బాల్యే కృష్ణః శకటరూపధారిణం శకటాసురం పాదఘాతేన పాతయామాసేతి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసన్ధేయా॥౩॥

ప్రహరకమితి।—[స్వం] స్వకీయం స్వపాల్యమిత్యర్థః [ప్రహరకం] ప్రహర ఏవ ప్రహరకో యామః। 'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' ఇత్యమరః। తమ్, [అపనీయ] నీత్వా, [నిదిద్రాసతా] నిద్రాతుమిచ్ఛతా। నిద్రాతేః సన్నన్తాచ్ఛటః శత్రాదేశః। [కేనచిత్] అతీతప్రహరపాలేనేత్యర్థః। [జాగృహి] ప్రబుధ్యస్వ [ఇతి, ప్రతిపదం] పదే పదే, [ఉచ్చైరుపద్వతో మనుష్యః] అనన్తర-

---

ముహురవిశదవర్ణాం నిద్రయా శూన్యశూన్యాం
దదదపి గిరమన్తర్బుధ్యతే నో మనుష్యః॥౪॥

విపులతరనితమ్బాఽఽభోగరుద్ధే రమణ్యాః
శయితుమర్నాధిగచ్ఛన్ జీవితేశోఽవకాశమ్।
రతిపరిచయనశ్యన్నైద్రతన్ద్రః కథఞ్చిద్
గమయతి శయనీయం శర్వరీం కిం కరోతు?॥౫॥

యామికః, [ముహునింద్రయా, అవిశదవర్ణామ్] అస్పష్టాక్షరామ్, అత ఏవ [శూన్యశూన్యాం] శూన్యప్రకారామ్, అనర్థప్రాయామిత్యర్థః। "ప్రకారే గుణవచనస్య" (౮।౧। ౧౨ పాం) ఇతి ద్విర్భావః, “కర్మధారయవదుత్తరేషు" (౮।౧।౧౧ పాం) ఇతి కర్మధారయవద్భావాదవయవసుపో లుక్। [గిరమ్] అయమహం జాగర్మీతి ప్రతివాచం, [దదదపి] ప్రయచ్ఛన్ అపి। "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః" (౭।౧।౭౮పాం) ఇతి నుమాగమప్రతిషేధః। [అన్తః] అన్తఃకరణే, [నో బుధ్యతే] న జాగర్తి। బుధ్యతేః దైవాదికాత్ కర్తరి లట్। అత్రాప్రబోధప్రతివచనదానయోర్విరోధే అపిశబ్దః। నిద్రాఽఽహ్వానాభ్యాం తత్సమాధానాత్ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౪॥

విపులేతి।—[రమణ్యాః, విపులతరనితమ్బాఽఽభోగరుద్ధే] విపులతరస్య నితమ్బస్య ఆభోగేన విస్తారేణ, రుద్ధే ఆక్రాన్తే, [శయనీయే, శయితుమవకాశమ్, అనధిగచ్ఛన్] అలభమానః, [జీవితేశః] ప్రేయాన్, [రతిపరిచయనశ్యన్నైద్రతన్ద్రః] రతిపరిచయేన పునః పునః సురతావృత్త్యా, నశ్యన్తీ నివర్తమానా, నిద్రాయా ఇయం నైద్రీ, నిద్రాప్రయుక్తా తన్ద్రా ఆలస్యం యస్య స తథాభూతః సన్, [శర్వరీం, కథఞ్చిత్ గమయతి] కృచ్ఛ్రేణ నయతి, [కిం కరోతు?] కిమన్యత్ కుర్యాత్? శయనానవకాశే సురతమేవ కాలయాపనోపాయ ఇతి తత్రైవ ప్రవృత్త ఇతి భావః। అత్ర శయనీయస్యేదృగ్రోధాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరలఙ్కారః;

తాదృగ్రోధస్య విశేషణగత్యా శయనావకాశానధిగమహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేద ఇతి సఙ్కరః॥౫॥

క్షణశయితవిబుద్ధాః కల్పయన్తః ప్రయోగాన్

ఉదధిమహతి రాజ్యే కావ్యవద్దుర్విగాహే।

గహనమపరరాత్రప్రాప్తబుద్ధిప్రసాదాః

కవయ ఇవ మహీపాశ్చిన్తయన్త్యర్థజాతమ్॥౬

క్షితితటశయనాన్తాదుత్థితం దానపఙ్క-

ప్లుతబహులశరీరం శాయయత్యేష భూయః।

క్షణేతి।—క్షణం శయితాః సురతశ్రమాపనోదాయ విపుప్తాః, విబుద్ధాః తదైవ ప్రబుద్ధాః। యథాకాలం ప్రబుద్ధత్వాత్ ఇతి భావః [క్షణశయితవిబుద్ధాః]। స్రాతానులిప్తవత్, “పూర్వకాల—” (౨।౧।౪౯ పాం) ఇతి సమాసః। [మహీప్య కవయ ఇవ, అపరరాత్రప్రాప్తబుద్ధిప్రసాదాః] అపరరాతే రాత్రేః పశ్చిమయామే ఇత్యర్థః। "పూర్వాపర—" (౨।౩।౫౦పాం) ఇత్యాదినా ఏకదేశిసమాసే సమాసాన్తః అచ్। “రాత్రాహ్నాహాః పుంసి” (౨।౪।౨౦పాం) ఇతి పుంస్త్వమ్। తత్ర ప్రాప్తబుద్ధిప్రసాదాః లబ్ధబుద్ధిప్రకాశాః సన్తః, [ఉదధిమహతి] సముద్రగమ్భీరే, ఏకత్ర,—తురగాదిభిః, అపరత్ర,—రసభావాదిభిశ్చేతి భావః। అత ఏవ [దుర్విగాహే] దుష్ప్రవేశే, [రాజ్య], కావ్య ఇవ [కావ్యవత్]। “తత్ర తస్యేవ” (౫।౧।౧౧౬ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [ప్రయోగాన్] సామాద్యుపాయానుష్ఠానాని, అన్యత్ర,—అర్థగుణసాధుశబ్దగుమ్ఫాన్, [కల్పయన్తః] తర్కయన్తః—"బ్రాహ్మే ముహుర్తే ఉత్థాయ చిన్తయేదాత్మనో హితమ్' ఇతి స్మరణాదితి భావః। [గహనం] దుష్ప్రాపమ్, అన్యత్ర—దుర్దర్శమ్, [అర్థజాతం] పురుషార్థజాతం, త్రివర్గమిత్యర్థః, అన్యత్ర—వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యరూపమభిధేయజాతం, [చిన్తయన్తి విచారయన్తి। ఇవశబ్దస్యోపలక్షణత్వాత్

కావ్యవదితి వతిప్రత్యయేఽప్యనేకశబ్దార్థగతా శ్రౌతీ పూర్ణా వాక్యార్థోపమా; కావ్యవదితి తద్ధితగతా కవయ ఇవేతి సమాసగతా చేతి సజ్కీర్ణా॥౬॥

క్షితీతి।—[క్షితితటశయనాన్తాత్] క్షితితరం భూతలమ్, ఏవ శయ-

మృదుచలదపరాన్తోదీరితాన్దూనినాదం

గజపతిమధిరోహః పక్షకవ్యత్యయేన॥౭॥

ద్రుతతరకరదక్షాః క్షిప్తవైశాఖశైలే

దధతి దధని ధీరానారవాన్ వారిణీవ।

శశినమివ సురౌధాః సారముద్ధర్తు్మేతే

కలశిముదధిగుర్వీం వల్లవా లోడ఼యన్తి॥౮॥

నాన్తః శయనస్థానం, తస్మాత్ [ఉత్థితం] సుప్తోత్థితమిత్యర్థః; అత ఏవ [దానపఙ్కప్లుతబహులశరీరం] మదకర్దమోక్షితమహాకాయం, [గజపతిమ్, ఏషః]; అధిరోహతీతి [అధిరోహః] ఆరోహణః। పచాద్యచ్। [మృదు- చలదపరాన్తోదీరితాన్దూనినాదం] మృదు మన్దం, చలతా అపరాన్తేన పశ్చిమపాదేన, ఉదీరిత ఉత్పాదితః, అన్దూ—నినాదః శృఙ్ఖలాధ్వో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। [పక్షకవ్యత్యయేన] పక్ష ఏవ పక్షకః, పార్శ్వః। 'పక్షః పార్శ్వగరుత్మాధ్యసహాయబలభిత్తిషు' ఇతి వైజయన్తీ। తస్య వ్యత్యయేన పార్శ్వన్తరేణేత్యర్థః। [భూయః, శాయయతి] శయనం కారయతి। "గతిబుద్ధి—" (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తు్ః కర్మత్వమ్। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౭॥

ద్రుతేతి।—[ద్రుతతరకరదక్షాః] ద్రుతతరకరా అతిలఘుహస్తాస్తే చ తే దక్షాశ్చ, [ఏతే, వల్లవాః] గోపాలాః। 'ఆభీరః స్యాత్ మహాశూద్రో గోపాలీ వల్లవస్తథా' ఇతి వైజయన్తీ। క్షిప్తవైశాఖశైలే] విశాఖా ప్రయోజనమస్యేతి వైశాఖో మన్థనదణ్డః।'వైశాఖమన్థమన్థానమన్థానో మన్థదణ్డకే ఇత్యమరః।"విశాఖాఽఽషాఢాదణ మన్థదణ్డయోః "(౫।౧।౧౧౦ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। వైశాఖః శైల ఇవేత్యుపమితసమాసః। సాహచర్యాత్,

---

అనునయమగృహీత్వా వ్యాజసుప్తా పరాచీ

రుతమథ కృకవాకోస్తారమా కార్య కల్యే।

కథమపి పరివృత్తా నిద్రయాఽన్ధా కిల స్త్రీ

ముకులితనయనైవాఽఽశ్లిష్యతి ప్రాణనాథమ్॥౯॥

గతమనుగతవీణైరేకతాం వేణునాదైః

కలమవికలతాలం గాయకైర్బోధహేతోః।

క్షిప్తో వైశాఖశైలో యస్మిన్ తస్మిన్ [ధీరాన్] గమ్భీరాన్ [ఆరవాన్, దధతి దధని] దధ్ని। "విభాషా ఙిశ్యోః" (౬।౪।౧౩౬పాం) ఇతి వికల్పాదల్లోపాభావః। [వారిణీవ, సురోధాః శశినమివ, సారం] నవనీతమ్, [ఉద్ధర్తు_మ్] ఉత్క్రష్టుమ్, [ఉదధిగుర్వీమ్] ఉదధిరివ గుర్వీ।"ఉపమానాని సామాన్యవచనైః "(౨।౧।౫౫ పాం) ఇతి సమాసః। తాం, [కలశిం] కుమ్భిం [లోడ్యన్తి] మథ్నన్తి। ఏషాఽపి పూర్వతరవత్ పూర్ణా వాక్యార్థోపమా వాక్యసమామగతా ఇతి సఙ్కీర్ణా చ॥౯॥

అనునయమితి।—[అనునయం] ప్రియప్రార్థనామ్ [అగృహీత్వా] నాఙ్గీకృత్య,[పరాచీ] పరాఙ్ముఖీ, [వ్యాజసుప్తా] వ్యాజేన కపటేన సుప్తా, [స్త్రీ అథ, కల్యే] ప్రభాతే, 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్' ఇత్యమరః। [కృకవాకోః] కుక్కుటస్య। 'కృకవాకుస్తామ్రచూడః కుక్కుటశ్చరణాయుధః' ఇత్యమరః। "కృకే వచః కశ్చ"(ఉం౧పా,౬ము) ఇతి ఞుణ్ప్రత్యయః కన్వఞ్చ। [తారమ్] ఉచ్చైః, [రుతం] కూజితమ్ [ఆకర్ణ్య, కథమపి] గాత్రజృమ్భణాదివ్యాజేన,

[పరివృత్తా] సమ్ముఖీభూతా, [నిద్రయాన్వా కిల] అజానతీవ, [సుకులితనయనైవ] మీలితాక్షీ సత్యేవ, [ప్రాణనాథమాశ్లిష్యతి]। ఏషా కలహాన్తరితా॥౯॥

గతమితి।—[అనుగతవీణైః] అనుసృతవీణైర్వీణాసంవాదిభిః, [వేణుమాద్రైః] వంశస్వరైః, [ఏకతామ్] ఏకరూపతాం [గతం, కలమ్] అవ్యక్తమధురమ్; అవికలోఽవిసంవాదీ తాలః కాంస్యాదితాలో యస్య తత్ [అవికలతాలం],

---

అసకృదనవగీతం గీతమాకర్ణయన్త.

సుఖముకులితనేత్రా యాన్తి నిద్రాం నరేన్ద్రాః॥౧౦॥

పరిశిథిలితకర్ణగ్రీవమామీలితాక్షః

క్షణమయమనుభూయ స్వప్నమూర్ధ్వాజ్ఞురేవ।

రిరసయిషతి భూయః శష్యమగ్రే వికీర్ణం

పటుతరచపలోష్ఠః ప్రస్ఫురత్ప్రోథమశ్వః॥౧౧॥

బోధ ఏవ హేతుస్తస్య [బోధహేతోః] బోధకారణేన, బోధనార్థమిత్యర్థః। ఫలస్యాపి కారణత్వమిచ్ఛాద్వారా స్వర్గాదివత్ ఫలరాగస్య తత్సాధనప్రవృత్తిహేతుత్వాత్ షష్ఠీ। [గాయకైః] వైతాలికైః, [అనవగీతమ్] అగర్హితమ్। 'అవగీతన్తు నిర్వాది ముహుర్దృష్టేఽపి గర్హిత' ఇతి విశ్వః। గీతఞ్చ గేయమానం వస్తు, ఆవృత్తిర్వా గీతశబ్దస్య అర్థః। [గీతం] గానం, [అసకృత్ ఆకర్ణయన్తో నరేన్ద్రాః, సుఖముకులితనేత్రాః] సుఖేన గానముఖేన, ముకులితనేత్రా నిమీలితాక్షాః సన్తః, [నిద్రాం యాన్తి] భజన్తి। వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౧౦॥

పరీతి।—[అయమశ్వః, పరిశిథిలితకర్ణగ్రీవం] పరిశిథిలితం స్రస్తముక్తం, కర్ణగ్రీవం కర్ణౌ చ గ్రీవా చ యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [ఆమీలితాక్షః], ఊర్ధ్వే జానునీ యస్య సః [ఊర్ధ్వజ్ఞః ఏవ] ఊర్ధ్వాజానుస్తిష్ఠన్ ఇత్యర్థః। 'ఊర్ధ్వజ్ఞురూర్ధ్వజానుః స్యాత్ ' ఇత్యమరః। "ఊర్ధ్వాద్విభాషా"(౫।౪।౧౩౦ పాం) ఇతి జానుశబ్దస్య జ్ఞురాదేశః। [క్షణం, స్వప్నం] నిద్రామ్, [అనుభూయ]। ఉత్తమాశ్వలక్షణమేతత్। [భూయః] పునరపి [పటుతరచపలోష్ఠః] పటుతరౌ గ్రాసగ్రహణసమర్థౌ, చపలౌ చఞ్చలౌ చౌష్ఠౌ యస్య స సన్, [ప్రస్ఫురత్ప్రోథం] ప్రస్ఫురమాణఘోణం యథా తథా। 'ఘోణా తు ప్రోథమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [అగ్రే, వికీర్ణం] క్షిప్తం, [శష్పం] ఘాసమ్। 'శష్పం బాలతృణం ఘాసః' ఇత్యమరః। [రిరసయిషతి] రసయితుమాస్వాదయితుమిచ్ఛతి।

ఉదయముదితదీప్తిర్యాతి యః సఙ్గతౌ మే
పతతి న వరమిన్దుః సోఽపరామేష గత్వా।
స్మితరుచిరివ సద్యః సాభ్యసూయం ప్రభేతి
స్ఫురతి విశదమేషా పూర్వకాష్ఠాఽఙ్గనాయాః॥౧౨॥

చిరరతిపరిఖేదప్రాప్తనిద్రాసుఖానాం
చరమమపి శయిత్వా పూర్వమేవ ప్రబుద్ధాః।
అపరిచలితగాత్రాః కుర్వతే న ప్రియాణా-
మశిథిలభుజచక్రాఽఽశ్లేషభేదం తరుణ్యః॥౧౩॥

రసయతేః సన్నన్తాత్ లట్। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః,— 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్'॥౧౧॥

ఉదయమితి।—[య ఇన్దుః, మే] మమ, [సఙ్గతౌ, ఉదితదీప్తిః] ప్రబుద్ధద్యుతిః సన్, [ఉదయమ్] ఉదయాద్రిమ్, అభ్యుదయఞ్చ, [యాతి, సః] ఇన్దుః, [ఏషీఽపరాం] పశ్చిమాశాం పరాఙ్గనాఞ్చ, [గత్వా, పతతి] అస్తమేతి, పాతిత్యఞ్చ గచ్ఛతి, [న వరమ్] అనర్హమ్? అపి తు

వరమేవేత్యర్థః। [ఇతి సద్యః సాభ్యసూయం] యథా తథా, [పూర్వ కాష్ఠాఽఙ్గనాయాః] పూర్వకాష్ఠా ప్రాచీ, సైవాఙ్గనా, పూర్వనాయికా చ గమ్యతే। తస్యాః, [స్మితరుచిః] మన్దహాసకాన్తిః, [ఇవైషా ప్రభా, విశదం] నిర్మలం యథా తథా, [స్ఫురతి] ప్రకాశతే। ప్రాచ్యామీషద్విశదా ప్రభా ప్రాదురభూదిత్యర్థః। అత్ర ప్రాచీగతప్రాభాతికప్రభాయామిన్ద్రోః పరాఙ్గనాసఙ్గహేతుక పాతిత్యనిమిత్తా చేతనధర్మస్మి తరుచిత్వోత్ప్రేక్షా పూర్వకాష్ఠాఽఙ్గనాయా ఇతి రూపకవ్యాఢేత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౧౨॥

చిరేతి।—[చరమమపి శయిత్వా] పశ్చాత్ సుప్తా అపి [పూర్వమేత్ర ప్రబుద్ధాః],—'సుప్తే పశ్చాచ్చ యా శేతే పూర్వమేవ ప్రబుధ్యతే। నాన్యం కామయతే చిత్తే సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా॥' ఇతి స్మరణాదితి భావః। తథాఽపి

కృతధవలిమభేదైః కుఙ్కుమేనేవ కిఞ్చి-

న్మలయరుహరజోభిర్భూషయన్ పశ్చిమాఽఽశామ్।

హిమరుచిరరుణిమ్నా రాజతే రజ్యమానై-

ర్జరఠకమలకన్దచ్ఛేదగౌరైర్మయూఖైః॥౧౪॥

దధదసకలమేకం ఖణ్డితామానమఙ్గైః

శ్రియమపరమపూర్ణాముచ్ఛ్వసఙ్గిః పలాశైః।

[తరుణ్యః, అపరిచలితగాత్రాః] అస్పన్దవపుష్కాః సత్యః, [చిరరతిపరిఖేదప్రాప్తనిద్రాసుఖానాం] చిరరతిపరిఖేదేన ప్రాప్తనిద్రాసుఖానాం, [ప్రియాణామ్, అశిథిలభుజచక్రాఽఽశ్లేషభేదమ్] అశిథిలో గాఢ్ో యో భుజచక్రేణ పరస్పరభుజవలయేన ఆశ్లేషః తస్య భేదం విశ్లేషం విస్రంసనం, [న కుర్వతే] కిన్త్వాశ్లిష్యైవ స్థితాః; అన్యథా తన్నిద్రాభఙ్గః స్యాత్। 'శయానం న ప్రబోధయేత్' ఇతి నిషేధాస్కన్దనభయాదితి భావః। రతిశ్రమోఽత్ర సఞ్చారీ తదనుభావో నిద్రా॥౧౩॥

కృతేతి।—[హిమరుచిః] చన్ద్రః, [అరుణిమ్నా] అస్తమయరాగేణ హేతునా, [రజ్యమానైః] లోహితాయమానైః। రఞ్జేర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి శానచ్। “అనిదితామ్—”(౬।౪।౨౪ పాం) ఇతి నలోపః। త్రీణి రజ్యతి రాజతి లోహితాయతి చాత్మన ఇతి భట్టమల్లః। [జరఠకమలకన్దచ్ఛేదగౌరైః] జరఠస్య పరిణతస్య, కమలకన్దస్య ఛేదా ఇవ గౌరాః శుభ్రాః। ఛేదగ్రహణం ధావల్యార్థమ్। ‘గౌరః పీతే సితేఽరుణే’ ఇతి విశ్వః। తైః [మయూఖైః, కుఙ్కుమేన కిఞ్చిత్, కృతధవలిమభేదైః] కృతో ధవలిమభేదో ధావల్యభఙ్గో యేషాం తైః, ఈషద్భగ్నస్వధావల్యైః, [మలయరుహరజోభిః] చన్దనరేణుభిః, [ఇవ, పశ్చిమా]; ప్రేయసీమివేతి భావః। [భూషయన్ రాజతే] ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౪॥

కలరవముపగీతే షట్పదౌఘేన ధత్తః

కుముదకమలషణ్డే తుల్యరూపామవస్థామ్॥౧౫॥

మదరుచిమరుణేనోద్గచ్ఛతా లమ్భితస్య

త్యజత దూవ చిరాయ స్థాయినీమాశు లజ్జామ్।

వసనమివ ముఖస్య స్రంసతే సమ్ప్రతీదం

సితకరకరజాలం వాసవాఽఽశాయువత్యాః॥౧౬॥

దధదితి।—[ఏకం] కుముదషణ్డమ్ [ఆనమద్భిః] ముకులీభవద్భిః, [పలాశైః] దలైః, [అసకలమ్] అర్ద్ధం, [ఖణ్డితాం] క్షీయమాణామిత్యర్థః। [శ్రియం దధత్, అపరం] కమలషణ్డమ్, [ఉచ్ఛ్వసద్భిః] వికమద్భిః, పలాశైః, [అపూర్ణ[] వర్ద్ధమానాం, శ్రియం దధత్ [షట్పదౌఘేన కలరవం] యథా తథా, [ఉపగీతే], ఉభే అపీత్యర్థః। [కుముదకమలషణ్డే] కుముదానాం కమలానాఞ్చ షణ్డే కదమ్బే। 'కదమ్బే షణ్డమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [తుల్యరూపామవస్థాం ధత్తః] దధాతే। అత్ర క్షయవృద్ధ్యోరర్థప్రవృత్తేరేకరూప్యే కస్య క్షయః కస్య వా వృద్ధిరితి దుగ్రహమితి భావః। అత్రోభయవిశేషణానాం తుల్యావస్థాధారణం ప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్; తేన ద్వయోః క్రమేణోపమానోపమేయభావరూపోపమేయోపమా వ్యజ్యతే॥౧౫॥

మదేతి।—[సమ్ప్రతి, ఇదం మితకరకరజాలం] సితకరస్యేన్దోః, ఇదం కరజాలం, కర్తృ। [ఉద్గచ్ఛతా] ఉద్యతా, [అరుణేన] అనూరుణా, [మదరుచిం] తత్తుల్యాం రుచిమ్, అరుణిమానమిత్యర్థః అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః। [లమ్భితస్య] ప్రాపితస్య। లభేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః, “లభేరశబ్లిటోః” (౭।౧।౬౩ పాం) ఇతి నుమాగమః। అత ఏవ [చిరాయ స్థాయినీం లజ్జామాశు త్యజత ఇవ] ముఖప్రకాశనాదియముత్ప్రేక్షా। [వాసవాఽఽశాయువత్యాః]।వాసవాశా ప్రాచీ, తస్యా ఏవ యువత్యాః, [ముఖస్య] ప్రాగ్భాగస్య, ఆననస్య చ, [వసనమివ] అవగుణ్ఠనపట ఇవ, [సంసతే] గలతి। రక్తాః స్త్రియః

"రక్తాః"ఇత్యవ "మన్తా" ఇతి పాఠో యుక్తః।

అవిరతరతలీలాఽఽయాసజాతశ్రమాణా-

ముపశమముపయాన్తం నిఃసహేఽఙ్గేఽఙ్గనానామ్।

పునరుషసి వివిక్తైర్మాతరిశ్వాఽవచూర్ణ్య

జ్వలయతి మదనాగ్నిం మాలతీనాం రజోభిః॥౧౭॥

అనిమిషమవిరామా రాగిణాం సర్వరాత్రం

నవనిధువనలీలాః కౌతుకేనాతివీక్ష్య।

పాటలముఖా నిర్లజ్జాః స్వస్తవస్త్రాశ్చ భవన్తీతి భావః। అత్ర ముఖస్యేతి ప్రాగ్భాగవదనయగభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాఽతి శయోక్తిః, తయా పూర్వోక్తనిదర్శనోత్ప్రేక్షాభ్యాం చానుగృహీతా వసనమివేత్యుత్ప్రేచేతి సఙ్కరః॥౧౬॥

అవిరతేతి।—[అవిస్తరతలీలాఽఽయాసజాతశ్రమాణామ్] అవిరతబతలీలాఽఽయాసేన అవిచ్ఛిన్నసురతక్రీడ़ాప్రయాసేన, జాతశ్రమాణామ్, [అఙ్గనానాం] సమ్బన్ధిని; నిఃసహత ఇతి [నిఃసహే] అక్షమే। పచాద్యచ్। [అఙ్గే, ఉపశమముపయాన్తం] శామ్యన్తం [మదనాగ్నిం]

మదన ఏవాగ్నిస్తం, [పునః, ఉషసి] కల్యే, [మాతరిశ్వా] మాతరి అన్తరిక్షే శ్వయతి వర్ద్ధత ఇతి మాతరిశ్వా। ‘శ్వన్నుక్షన్—'(౦౧పా,౧౫౮సూం) ఇత్యాదినా ఔణాదికో నిపాతః। [వివిక్తైః] అమలైః, అనార్ద్రైశ్చ, [మాలతీనాం] జాతీకుసుమానామ్। 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇత్యమరః। [రజోభిః] పరాగైః; కరీషైరివేతి భావః। [అవచూర్ణ్య] అవధ్వస్య, సంయుజ్యేతి భావః। [జ్వలయతి] ఉద్దీపయతి। ప్రాభాతికమాలతీవాతస్పర్శాత్ పునరుద్బుద్ధీ మదన ఇత్యర్థః *॥౧౭॥

అనిమిషమితి।—[ఇదం] పురోవర్తి, [అస్ఫుటాऽऽలోకసమ్పత్] అస్ఫుటా సూర్య్యతేజోऽభిభవాన్మన్దాయమానా, ఆలోకసమ్పత్ ప్రకాశసమ్పత్తిర్యస్య తత్, అన్యత్ర,— నిద్రాऽభిభవాదనుద్బుద్ధవిషయావధానశక్తికమ్; దీపస్యేదం [దైపమ్, అర్ఛిః] జ్వాలా। ‘జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః। సర్వస్యాం రాత్రావితి [సర్వరాత్రమ్]। "పూర్వకాల—"(౨।౧।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా సమాసః।“అహః–

ఇదముదవసితానామస్ఫుటాలోకసమ్ప-

న్నయనమివ సనిద్రం ఘూర్ణతే దైపమర్చిః॥౧౮॥

వికచకమలగన్ధైరన్ధయన్ భృఙ్గమాలాః

సురభితమకరన్దం మన్దమావాతి వాతః।

ప్రమదమదనమాద్యద్యౌవనోద్దామరామా-

రమణరభసఖేదఖేదవిచ్ఛేదదక్షః॥౧౯॥

సర్వ—"(౫।౪।౮౭పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః, “రాత్రాహ్నాహాః పుంసి” (౨।౪।౨౯ పాం) ఇతి పుంలిఙ్గతా "అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా” (౨।౧।౨౯ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [అవిరామాః] అవిచ్ఛిన్నాః, [రాగిణాం] కామినాం, కామినీనాఞ్చ। “పుమాన్ స్త్రియా” (౧।౨।౬౭ పాం) ఇత్యేకశేషః। [నవనిధువనలీలాః] నవాః నిధువనలీలాః సురతవిలాసాన్। 'వ్యవాయో గ్రామ్యధర్మశ్చ రతం నిధువనఞ్చ సః' ఇత్యమరః। [కౌతుకేన], న నిమిషతోతి [అనిమిషం]

యథా యథా। పచాదిత్వాదచ్, కుటాదిత్వాన్న గుణః [అతివీక్ష్య], అత ఏవ [సనిద్రమ్, ఉదవసితానాం] గృహాణాం సమ్బన్ధి। 'గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్' ఇత్యమరః। [నయనమివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [ఘూర్ణతే] భ్రమతి॥౧౮॥

వికచేతి।—[ప్రమదమదనమాద్యద్యౌవనోద్ధామరామారమణరభసఖేదఖేదవిచ్ఛేదదక్షః] ప్రమదమదనాభ్యాం హర్షమన్మథాభ్యాం మాద్యన్తీనాం యౌవనేనోద్ధామానాఞ్చ, రామాణాం స్త్రీణాం, రమణరభసఖేదేన సురతసంరమ్భశ్రమేణ, యః స్వేదః, తస్య విచ్ఛేదే హరణే, దక్షః [వాతః] ప్రభాతమారుతః, [వికచకమలగన్ధైః భృఙ్గమాలాః, అన్ధయన్] అన్ధాః కుర్వన్, మోహయన్నిత్యర్థః। అన్వయతేః "తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [సురభితమకరన్దం] సురభితః సురభీకృతః, మకరన్దో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। [మన్దమ్, ఆవాతి] ప్రచలతి। అత్ర వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః। 'శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్యం

లులితనయనతారాః క్షమవక్త్రేన్దువిమ్బా
రజనయ ఇవ నిద్రాక్లాంన్తనీలోత్పలాక్ష్యః।
తిమిరమివ దధానాః స్రసినః కేశపాశా-
నవనిపతిగృహేభ్యో యాన్త్యమూర్వారబధ్వః॥౨౦॥

శిశిరకిరణకాన్తం వాసరాన్తేఽభిసార్య
శ్వసనసురభిగన్ధిః సామ్ప్రతం సత్వరేవ।
వ్రజతి రజనిరేషా తన్మయూఖాఙ్గరాగైః
పరిమలితమనిన్ద్యైరమ్బరాన్తం వహన్తీ॥౨౧॥

సుకుమారతా। అర్థవ్యక్తిరుదారత్వమోజః కాన్తిసమాధయః॥' ఇతి ఆచార్యోక్తా దశ గుణాః ప్రాయేణాత్ర సమ్భవన్తీతి తం నిపుణైః ఉన్నేయాః॥౧౯॥

లులితేతి।—[లులితనయనతారాః] నిద్రాకలుషితాక్షికనీనికాః, అన్యత్ర,—అప్రసన్ననక్షత్రాః। 'ఋక్షాక్షిమధ్యయోస్తారా' ఇతి విశ్వః। [క్షామవక్త్రేన్దువిమ్బాః। వక్త్రాణీన్దువిమ్బానీవేత్యుపమితసమాసః। తిమిరమ్ ఇవేత్యాదిలిఙ్గాత్; అన్యత్ర,—వక్త్రాణోవేన్దువిమ్బాని తాని క్షామాణి సురతప్రభాతాభ్యాం మ్లానాని యాసాం తాః, [నిద్రాక్లాన్తనీలోత్పలాక్ష్యః] నిద్రయా స్వప్నేన ముకులీభావేన క్లాన్తాని నీలీత్పలాని అక్షీణీవ, నీలీత్పలానీవ వాఽక్షీణి యాసాం తాః, [సంసినః కేశపాశాన్ తిమిరమ్ ఇవ], అన్యత్ర తు—తానివ తిమిరం, [దధానాః], అత ఏవ [రజనయ ఇవ] స్థితాః [అమూః, వారబధ్వః] వేశ్యాః। 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా' ఇత్యమరః। [అవనిపతిగృహేభ్యః, యాన్తి] నిర్యాన్తి। శ్లిష్టవిశేషణేయముపమేత్యేకే; శ్లేష ఏవాయమ్ ఉభయవిషయః, ఉపమా తు ప్రతిభామాత్రసారా ఇత్యన్యే॥౨౦॥

శిశిరేతి।—[ఏషా రజనిః, వాసరాన్తే] రాత్రౌ, [శిశిరకిరణకాన్తం] శిశిరకిరణశ్చన్ద్రః తమేవ కాన్తమ్ [అభిసార్య] అభిసృత్య। స్వార్థే ణిచ్। [సామ్ప్రతం, శ్వసనసురభిగన్ధిః] శ్వసనైః తత్కాలవాతైః

నవకుముదవనశ్రీహాసకేలిప్రసఙ్గా-

దధికరుచిరశేషామప్యుషాం జాగరిత్వా।

అయమపరదిశోఽఙ్కే ముఞ్చతి స్రస్తహస్తః

శశయిషురివ పాణ్డుం మ్లానమాత్మానమిన్దుః॥౨౨॥

సరభసపరిరమ్భారమ్భసంరమ్భభాజా

యదధినిశమపాస్తం వల్లభేనాఙ్గనాయాః।

నిశ్వాసైశ్చ సురభిగన్ధిః సుగన్ధిః, [అనిన్ద్యైః] మనోహరైః, [తన్మయూఖాఙ్గరాగైః] తస్య మయూఖైః ఏవాఙ్గరాగైః, [పరిమలితం] వ్యాప్తం, వాసితఞ్చ, [అమ్బరాన్తం] నభఃప్రాన్తం, వస్త్రాన్తఞ్చ, [వహన్తీ] భజన్తీ, [సత్వరేవ వ్రజతి]। అత్రేన్దుతన్మయూఖాదీనాం కాన్తత్వాఙ్గరాగత్వాదిరూపణాత్ రజన్యాశ్చ అభిసారికాత్వరూపణస్య గమ్యత్వాత్ ఏకదేశవివర్తి రూపకమ్॥౨౧॥

నవేతి।—[అధికరుచిరయమిన్దుః, నవకుముదవశ్రీహాసకేలిప్రసఙ్గాత్] నవకుముదవనశ్రియో హాసః వికాసః పరిహాసశ్చ స ఏవ కేలిస్తస్యాం ప్రసఙ్గాదాసఙ్గాత్, [అశేషామపి ఉషాం] సకలామపి రాత్రిమ్। 'విభావరీ నక్తముషా శర్వరీ' ఇతి విశ్వః। "అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా"(౨।౧।౨౯ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [జాగరిత్వా] జాగరణం కృత్వా, [శిశయిషురివ] శయితుమిచ్ఛురివ। శేతైః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [స్రస్తహస్తః] స్రస్తో హస్తో నక్షత్రవిశేషః, కరశ్చ యస్య స సన్, [అపరదిశః] పశ్చిమదిశః [అఙ్కే] సమీపే, ఉత్సఙ్గే చ [పాణ్డు] పాణ్డువర్ణ, [మ్లానం] క్లాన్తమ్, [ఆత్మానం] స్వశరీరం [ముఞ్చతి] యథా దక్షిణనాయకః కయాచిత్ సహ విహృత్య శ్రాన్తః కస్యాశ్చిత్ అఙ్కే శేతం తద్వదితి భావః। అత్ర ప్రహాసకేల్యఙ్కకరస్రంసనాదివ్యవహారాత్ ఇన్దుకుముదవనశ్రీపశ్చిమానాం నాయకత్వప్రతీతేః సమాసోక్తిః అలఙ్కారః। విశేషణసామ్యం తూపలక్షణమిత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః। సా చోత్ప్రేక్షాసఙ్కీర్ణా॥౨౨॥

వసనమపి నిశాన్తే నేష్యతే తత్ ప్రదాతుం

రథచరణావిశాలశ్రోణిలోలేక్షణేన॥౨౩॥

సపది కుముదినీభిర్మీలితం హా! క్షపాఽపి

క్షయమగమదపేతాస్తారకాస్తాః సమస్తాః।

ఇతి దయితకలత్రశ్చిన్తయన్నఙ్గమిన్దు-

ర్వహతి కృశమశేషం భ్రష్టశోభం శుచేవ॥౨౪॥

వ్రజతి విషయమక్ష్ణామంశుమాలీ న యావత్

తిమిరమఖిలమస్తం తావదేవారుణేన।

సరభసేతి।—[అధినిశం] నిశాయాం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [సరభసపరిరమ్భారమ్భసంరమ్భభాజా] సరభసః సత్వరః, పరిరమ్భ ఏవాగమ్భో వ్యాపారః,

తత్ర సంరమ్భస్తద్భాజా, [వల్లభేన, అఙ్గనాయాః] సమ్బన్ధి, [యత్ వసనమ్ అపాస్తం, తత్] వసనం, [నిశాన్తే] ప్రభాతే, [అపి రథచరణవిశాలశ్రోణిలోలేక్షణేన] రథచరణం చక్రం తద్వత్ విశాలాయాం శ్రోణౌ లోలం సతృష్ణమీక్షణం యస్య తేన వల్లభేన ఇత్యర్థః, [ప్రదాతుం నేష్యతే]। అత్ర వసనాప్రతిదానస్య శ్రోణీక్షణలాౕల్య హేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం రథచరణవిశాలేత్యుపమయా సంసృజ్యతే॥౨౩॥

సపదీతి।—[సపది] సద్యః, [కుముదినీభిః, మౌలితమ్]। భావేక్తః। [హా] హన్త !, [క్షపా] రాత్రిః, [అపి క్షయమగమత్। తాః, సమస్తాస్తారకాః అపేతా ఇతి, శుచా] శోకేన, [చిన్తయన్ ఇవ, దయితకలత్రః] ప్రియభార్యః, [ఇన్దుః కృశమ్, అశేషం] నిఃశేషం యథా తథా, [భ్రష్టశోభం] నష్టప్రభమ్, [అఙ్గం వహతి]; కలత్రప్రియస్య యుగపత్ సకలకలత్రనాశే మహాన్ శోకో భవతీతి భావః। అత్రేన్దోః ప్రభాతప్రయుక్తాఙ్గకార్శ్యశోభాభ్రంశయోర్యుగపత్ కుముదిన్యాదిసకలకలత్రనాశ హేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥౨౪॥

పరపరిభవి తేజస్తన్వతామాశు కర్తు్ం

ప్రభవతి హి విపక్షోచ్ఛేదమగ్రేసరోఽపి॥౨౫॥

విగతతిమిరపఙ్కం పశ్యతి వ్యోమ యావత్

ధువతి విరహఖిన్నః పక్షతీ యావదేవ।

రథచరణసమాహ్వస్తావదౌత్సుక్యనున్నా

సరిదపరతటాన్తాదాగతా చక్రవాకీ॥౨౬॥

వ్రజతీతి।—[అంశుమాలో] సూర్యః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః। [యావదక్ష్ణాం, విషయం] భూమిం, [న వ్రజతి] న దృశ్యతే ఇత్యర్థః, [తావదేవ, అరుణేన] అనూరుణా, [అఖిలం తిమిరమ్, అస్తమ్] అపాస్తం, [పరపరిభవి] పరేషాం పరిభవి తిరస్కారకమ్। “జిదృక్షి” (౩।౨।౧౫౭ పా౦) ఇత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః। [తేజః] ప్రతాపం, [తన్వతాం] ప్రథయతామ్; అగ్రే సరతీతి [అగ్రేసరః] పురఃసరః, [అపి]।"పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు మర్తే్ః"(౩।౨।౧౮ పా౦) ఇతి

టప్రత్యయః। [విపక్షిచ్ఛేదం] విపక్షస్య శత్రోరుచ్ఛేదం, [కర్తుమాశు ప్రభవతి] శక్నోతి, [హి]। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౨౫॥

విగతేతి।—[విరహఖిన్నః] విరహేణ ఖిన్నః; రథచరణేన చక్రేణ, సమాహ్వస్తుల్యాఖ్యః, తస్యైవ సమాహ్వా సమాఖ్యా యస్యేతి వా [రథచరణసమాహ్వః] చక్రవాక ఇత్యర్థః। 'కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాఙ్గాహ్వయనామకః' ఇత్యమరః। [విగతతిమిరపఙ్కం], తిమిరం పఙ్కమివేత్యుపమితసమాసః। తత్ విగతం యస్మాత్ తత్; [వ్యోమ యావత్ పశ్యతి యావదేవ, పక్షతీ] పక్షమూలే। 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమ్' ఇత్యమరః। "పక్షాత్తిః" (౫।౨।౨౫ పాం) ఇతి తిప్రత్యయః। [ధ్రువతి] ఉత్పతితుం ధునోతి। 'ధూ విధూననే' ఇతి ధాతోస్తౌదాదికత్వాదువఙాదేశః। [తావత్] ఏవ, ఉత్పతనాత్ ప్రాగేవ, [చక్రవాకీ] చక్రవాకస్య

ముదితయువమనస్కాస్తుల్యమేవ ప్రదోషే

రుచమదధురుభయ్యః కల్పితా భూషితాశ్చ।

పరిమలరుచిరాభిర్న్యక్కృతాస్తు ప్రభాతే

యువతిభిరుపభోగాన్నిరూచః పుష్పమాలాః॥౨౭॥

స్త్రీ।"జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్"(౪।౧।౬౩ పాం) ఇతి ఙీష్। [ఔత్సుక్యనున్నా] ఔత్సుక్యేన ఉత్కణ్ఠయా, నున్నా ప్రేరితా సతీ, [సరిదపరతటాన్తాత్] సరితోఽపరతటాన్తాత్ పరభూమేః సకాశాత్, [ఆగతా] ఏతేన అనయోరున్మనస్కతా సమశ్చానురాగ ఇత్యుక్తమ్। అత్ర రాగౌత్సుక్యయో రసభావయోస్తిర్యగ్గతత్వేనాభామయోర్నిబన్ధనాదూర్జస్వీ నామాలఙ్కారః,— 'రసభావతదాభాస ప్రశమానాం నిబన్ధనే। రసవత్ప్రేయఊర్జస్వి సమాహితాని' ఇతి లక్షణాత్॥౨౬॥

ముదితేతి।—[ప్రదోషే] రాత్రౌ, ముదితాని యూనాం మనాంసి యాభిస్తాః [ముదితయువమనస్కాః]।"ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్" (౫।౪।౧౫౧పాం) సమాసాన్తః కప్। [కల్పితాః] ఉపభోగాయ సమ్పాదితాః, [భూషితాశ్చ] వలయవసనాదిభిరుపస్కృతాశ్చ [ఉభయ్యః] ఉభయవిధాః యువతయః పుష్పమాలాశ్చ। "ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్ "(౫।౨।౪౪

పాం) ఇతి ఉభస్య అయజాదేశః, “టిడ్ఢాణఞ్—"(౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా జీప్। [తుల్యమేవ] అవిశేషం యథా తథా, [రుచం] శోభామ్, [అదధుః] ధృతవత్యః। ధాఞో లఙ్। [ప్రభాతం తు ఉపభోగాత్, నీరుచః] నిష్ప్రభాః, [పుష్పమాలాః, పరిమలరుచిరాభిః] పరిమలేన విమర్దగన్ధేన, రుచిరాభిః ఉపభోగాదధిసురభిభిః, [యువతిభిః, న్యక్కృతాః] త్యక్తాః, అవధీరితాశ్చ।

విలులితకమలౌఘః కీర్ణవల్లీవితానః

ప్రతివనమవధూతాశేషశాఖిప్రసూనః।

క్వచిదయమనవస్థః స్థాస్నుతామేతి వాయు-

ర్బంధుకుసుమవిమర్దోద్గన్ధివేశ్మాన్తరేషు॥౨౮॥

నఖ పదవలినాభీసన్ధిభాగేషు లక్ష్యః

క్షతిషు చ దశనానామఙ్గనాయాః సశేషః।

అత్ర పుష్పమాలాభ్యో యువతీనాం సామ్యోక్తిపూర్వకవిమర్దసహత్వేనాధిక్యోక్తేర్వ్యతిరేకః॥౨౭॥

విలులితేతి।—వనే వనే [ప్రతివనమ్]। యాథార్థేఽవ్యయీభావః। [విలులితకమలౌఘః] విలులితాః వ్యాలోలితాః, కమలౌఘా యేన సః, [కీర్ణవల్లీవితానః] కీర్ణా విక్షిప్తా, వల్లీనాం మాలత్యాదీనాం, వితానా విస్తారా యేన సః, [అవధూతాశేషశాఖిప్రసూనః] అబధూతాని అశేషశాఖినాం వకులచమ్పకాదీనాం ప్రసూనాని యేన సః, తథాఽపి [క్వచిత్] పూర్వోక్తకమలవనాదో కుత్రాపి; నాస్త్యవస్థా స్థితిరస్యేతి [అనవస్థః] స్థితిమప్రాప్తః, [అయం వాయుః, బధుకుసుమవిమర్ద్రోద్గన్ధివేశ్మాన్తరేషు] బధూనాం కుసుమానాఞ్చ విమర్దేన సఙ్ఘర్షేణ, ఉద్గన్ధిషు ఉద్గతగన్ధేషు। గన్ధస్యేత్వమ్। వేశ్మాన్తరేషు గృహాన్తరేషు, [స్థాస్నుతాం] స్థాయిత్వమ్, [ఏతి]; పూర్వోక్తసర్వోత్కృష్టసౌరభలోభాదితి భావః। “గ్లాజిస్థశ్చ—"(3।౨।౧3౯ పాం) ఇతి క్స్నుప్రత్యయః। బధుశబ్దో హ్రస్వోకారాన్తోఽప్యస్తి। యద్వా—“మధుకుసుమ—"ఇతి పాఠః। మధుయుక్తాని కుసుమాని తేషాం విమర్దైనేత్యర్థః। అత్ర వాయోస్థాయిత్వేఽపి స్థాయిత్వసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః; తయా విమర్దగన్ధస్య కమలాదిగన్ధాత్ ఆధిక్యరూపవ్యతిరేకప్రతీతేః అలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౨౮॥

నఖపదేతి। [నఖపదవలినాభీసన్ధిభాగేషు] నఖపదేషు నఖ-

అపి రహసి కృతానాం వాగ్విహీనోఽపి జాతః
సురతవిలసితానాం వర్ణకో వర్ణకోఽసౌ॥౨౯॥

ప్రకటమలినలక్ష్మా మృష్టపత్రావలీకై-
రధిగతరతిశోభైః ప్రత్యుషః ప్రోషితశ్రీః।
ఉపహసిత ఇవాసౌ చన్ద్రమాః కామినీనాం
పరిణతశరకాణ్డాపాణ్డుభిర్గగడభాగైః॥౩౦॥

క్షతేషు, వలిషు త్రివలిషు, నాభ్యాం సన్ధిభాగేషు కూర్పరాదిదేహసన్ధిస్థానేషు, తథా [దశనానాం క్షతిషు] దన్తవ్రణేషు, [చ, సశేషః] సావశేషః, కిఞ్చిద్విద్యమానః ఇత్యర్థః, అత ఏవ [లక్ష్యః] దృశ్యః, [అఙ్గనాయాః] సమ్బన్ధీ, [అసౌ]; వర్ణయతి వర్ణఙ్కరోతి రఞ్జయతీతి [వర్ణకః] అఙ్గరాగః, [వాగ్విహీనః] వాగిన్ద్రియరహితః [అపి] సన్, [రహమి కృతానామపి, సురతవిలసితానాం] సురతచేష్టితానామ్; వర్ణయతి వక్తీతి [వర్ణకః] వక్తా, వ్యఞ్జక ఇత్యర్థః। వర్ణయతేర్ణ్వుల్ప్రత్యయః। 'వర్ణక్రియాయాం విస్తారే గుణోక్తౌ వర్ణనేప్యదః' ఇతి భట్టమల్లః। [జాతః] నఖక్షతాదిష్వేవ లక్ష్యమాణోఽఙ్గరాగః, అన్యత్ర—స్వవిలోపాచ్చేష్టావిశేషానుమాపకో జాత ఇత్యర్థః। అత్ర వాగ్విహీనోఽపి రహస్యక్రతానామపి వర్ణకో వక్తేతి విరోధస్య వ్యఞ్జకత్వలక్షణయా పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౨౯॥

ప్రకటేతి।— [ప్రత్యుషఃప్రోషితశ్రీః] ఉషసి ప్రత్యుషః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। యద్వా,— ప్రత్యుషః ప్రభాతమ్। ఉషః ప్రత్యుషసీ అపి' ఇత్యమరః। తత్ర ప్రోషితశ్రీర్భ్రష్టశోభః; అత ఏవ [ప్రకటమలినలక్ష్మా] స్పష్టదృష్టకలఙ్కః, [అసౌ చన్ద్రమాః, మృష్టపత్రావలీకైః] మృష్టాః ప్రమృష్టాః, పత్రావల్యః పత్రభఙ్గా యేషాం తైః। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౬ పాం) ఇతి కప్। తథాఽపి [అధిగతారతిశోభైః] అధిగతా రతిశోభా సమ్భోగశ్రీర్యేషాం తైః,

[పరిణతశరకాణ్డాపాణ్డుభిః] పరిణతాః పరిపక్వాః, శరకాణ్డాః బాణాఖ్యతృణకాణ్డికాః। 'శరో వాణే బాణతృణే' ఇతి శబ్దార్ణవే। తద్వదా-

---

సకలమపి నికామం కామలోలాన్యనారీ-

రతిరభసవిమర్దైర్భిన్నవత్యఙ్గరాగే।

ఇదమతిమహదేవాశ్చర్య్యమాశ్వర్య్యధామ్న-

స్తవ ఖలు ముఖరాగో యన్న భేదం ప్రయాతః॥౩౧॥

ప్రకటతరమిమం మా ద్రాక్షురన్యా రమణ్యః

స్ఫుటమితి సవిశఙ్కం కాన్తయా తుల్యవర్ణః।

పాణ్డుభిః, [కామినీనాం, గణ్డభాగైః] గణ్డస్థలైః, [ఉపహసిత ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా, పాణ్డిమగుణనిమిత్తా ఉపమాసంసృష్టా। నిష్కలఙ్కాః సకలఙ్కం సమానమానినముపహసన్తీతి భావః॥౩౦॥

అథ కాచిత్ ఖణ్డితా నాయికా సాగసం ప్రేయాంసం ప్రాతరాగతం పఞ్చభిరుపాలభతే, సకలమిత్యాది।—[కామలోలాన్యనారీరతిరభసవిమర్దైః] కామేన లోలాయా అన్యనార్య్యాః సపత్న్యాః, రతిరభసేషు సురతసమ్భ్రమేషు, విమర్దైః పౌడ్నైః। రజ్యతేఽనేనేతి రాగః, అఙ్గస్య రాగోఽఙ్గరాగః విలేపనం, అఙ్గవికాశశ్చ తస్మిన్, [అఙ్గరాగే, సకలం] నిఃశేషం యథా తథా, [నికామం, భిన్నవత్యపి] విశ్లిష్టవతి సత్యపి [ఆశ్చర్య్యధామ్నః] సర్వాద్భుతనిధానస్య, [తవ, ముఖరాగః] ముఖవికాసః, [భేదం] విశ్లేషం, [న ప్రయాతః] ఇతి [యత్, ఇదమేవాతిమహదాశ్చర్య్యం ఖలు]। ముఖస్యాప్యఙ్గత్వేన తద్రాగస్యాప్యఙ్గరాగత్వాదితి భావః। అత్ర విలేపనవికాశాఖ్యయోరఙ్గరాగయోరభేదాధ్యవసాయేన విరోధః, మేదానుసన్ధానత్వేనావిరోధ ఇతి శ్లేషమూలాఽతిశయోక్త్యుత్థాపితో విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౩౧॥

ప్రకటేతి।—కిఞ్చ, [ప్రకటతరమ్] అతిస్ఫుటమ్ [ఇమమ్] ఏనం నఖవిలేఖమ్, [అన్యాః రమణ్యః] నిజసపత్న్యః, [స్ఫుటం, మా ద్రాక్షుః] న పశ్యన్తు। దృశేర్లుఙ్ "న దృశః" (౩।౧।౪౭ పాం) ఇతి క్స్యాభావపక్షే సిచి వృద్ధిః। [ఇతి] బుద్ధ్యా, [కాన్తయా, సవిశఙ్కం] యథా తథా, [తుల్యవర్ణః] లాక్షాసమానవర్ణః; వివర్ణస్య దురపహ్నవత్వాదితి భావః।

చరణతలసరోజాక్రాన్తిసఙ్క్రాన్తయాఽసౌ

వపుషి నఖవిలేఖో లాక్షయా రక్షిత స్తే॥౩౨॥

తదవితథమవాదీర్యన్మమ త్వం ప్రియేతి

ప్రియజనపరిభుక్తం యద్దుకూలం దధానః।

మదధివసతిమాగాః కామినాం మణ్డనశ్రీ-

ర్వ్రజతి హి సఫలత్వం వల్లభాలోకనేన॥౩౩॥

[అసౌ, తే] తవ, [వపుషి, నఖవిలేఖః] నఖవ్రణః, [చరణతలసరోజాక్రాన్తిసఙ్క్రాన్తయా] చరణతలం సరోజమివేత్యుపమితసమాసః ఆక్రాన్తిలిఙ్గాత్, తస్య ఆక్రాన్త్యా ఆఘూర్తన సఙ్క్రాన్తయా, [లాక్షయా, రక్షితః] గుప్తః, ఆచ్ఛాదిత ఇత్యర్థః। ఇన్త సా తు పాపీయసీ లాక్షా స్వయమేవ సర్వదుర్వృత్తపిశునేతి భావః। అత్ర నఖవిలేఖస్య లాక్షాసావర్ణ్యాత్ తదేకతాపత్తేః సామాన్యాలఙ్కారః,—'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్॥౩౨॥

తదితి। కిఞ్చ [మమ త్వమ్] ఏవ, [ప్రియేతి యదవాదీః] అవోచః। వదేర్లుఙి "వదవ్రజ—" (౭।౨।౩ పాం) ఇత్యాదినా వృద్ధిః। [తత్, అవితథం] సత్యమ్। కుతః? [యత్] యస్మాత్, [ప్రియజనపరిభుక్తం] ప్రియజనేన పరిభుక్తం, [దుకూలం] తదీయమిత్యర్థః; [దధానః] ధారయన్నిత్యర్థః। "దధానః" ఇత్యత్ర "వసానః" ఇతి పాఠే,—వసాన ఆచ్ఛాదయన్। 'వస ఆచ్ఛాదనార్థాత్ లటః శానజాదేశః। స త్వం [మదధివసతిం] మమ నివాసమ్ [ఆగాః] ప్రాప్తః। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాఽఽదేశః। యుక్తం చైతదిత్యాహ—[కామినాం మణ్డనశ్రీః,

వల్లభాలోకనేన] వల్లభానాం ప్రేయసీనామాలోకనేన, [సఫలత్వం వ్రజతి హి]। అప్రియా చేత్ కథమీదృశీ మే సమ్భావనేతి భావః] అర్థాన్తరన్యాసః॥౩౩॥

నవనఖపదమఙ్గం గోపయస్యంశుకేన

స్థగయసి పునరోష్ఠం పాణినా దన్తదష్టమ్।

ప్రతిదిశమపరస్త్రీసఙ్గశంసీ విసర్ప-

న్నవపరిమలగన్ధః కేన శక్యో వరీతుమ్?॥౩౪॥

ఇతి కృతవచనాయాః కశ్చిదభ్యేత్య బిభ్యద్

గలితనయనవారేర్యాతి పాదావనామమ్।

నవేతి।—కిఞ్చ,[నవనఖపదం] నవాని నఖపదాని యస్మిన్ తత్,[అఙ్గం] వపుః,[అంశుకేన, గోపయసి] ఛాదయసి। గుపేశ్చౌరాదికాత్ స్వార్థే ణిచ్।[దన్తదష్టం] దన్తేన దష్టమ్, [ఓష్ఠం పునః] ఓష్ఠన్తు, [పాణినా, స్థగయసి] ఛాదయసి। స్థగిరపి చౌరాదికః। దిశి దిశి [ప్రతిదిశమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। " అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః"(౫।౪।౧౦౭ పాం) ఇతి సమాసాన్తః టచ్ప్రత్యయః। [విసర్పన్] ప్రసపేన్, [అపరస్త్రీసఙ్గశంసీ] స్త్ర్యన్తరసఙ్గసూచకః; అన్యప్రభవత్వాత్ తస్యేతి భావః। [నవపరిమలగన్ధః] నవః పరిమలాఖ్యో గన్ధః। 'విమర్దోత్థే పరిమలః' ఇత్యమరః।[కేన] కేనోపాయేన,[వరీతుమ్] ఆచ్ఛాదయితుమ్। "వృతో వా" (౭।౨/౩౮ పాం) ఇతి ఇటో దీర్ఘః।[శక్యః?] న కేనాపి శక్య ఇత్యర్థః। అత్ర నఖదన్తక్షతయోరఙ్గోష్ఠాచ్ఛాదనే విసర్పణస్య గన్ధానాచ్ఛాద్యత్వే చ విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గద్వయే ఇతి సజాతీయసఙ్కరః॥౩౪॥

ఇతీతి।—[ఇతి] పూర్వోక్తశ్లోకచతుష్టయరీత్యా,[కృతవచనాయాః] కృతోపాలమ్భాయాః, [గలితనయనవారేః] అధైర్యాన్ముక్తాశ్రోః; ప్రేయస్యా ఇతి శేషః।[కశ్చిత్] నాయకః,[బిభ్యత్] త్రస్యన్। 'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' (౭/౧౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః।[అభ్యేత్య] ఆగత్య,[పాదావనామం] పాదయోరవనామమ్ అవనతిం,[యాతి] ప్రణామేన ప్రసాదయతీత్యర్థః। నను

కరుణమపి సమర్థం మానినాం మానభేదే
రుదితముదితమస్త్రం యోషితాం విగ్రహేషు ॥౩౫॥

[కులకమ్]

మదమదనవికాశస్పష్టధార్ష్ట్యోదయానాం
రతికలహవికీర్ణైర్భూషణైరర్చితేషు।
విదధతి న గృహేషూత్ఫుల్లపుష్పోపహారం
విఫలవినయయత్నాః కామినీనాం వయస్యాః ॥౩౬॥

కథమీదృఙ్మార్దవం తథాఽహఙ్కారిణస్తస్య రోదనమాత్రేణ, తత్రాహ కరుణమితి।—తథా హి, [విగ్రహేషు] ప్రణయకలహేషు, [యోషితాం కరుణం] దైన్యమ్, [అపి, రుదితమ్] అశ్రుమోచనం, [మానినామ్] అహఙ్కారిణాం పుంసాం, [మానభేదే] అహఙ్కారనిరాసే, [సమరర్థం] శక్తమ్, [అస్త్రం] సాధనమ్, [ఉదితమ్] ఉక్తమ్। వదేః కర్మణి క్తః। "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। దీనే ప్రణాజినే పుంమాం కోఽహఙ్కార ఇతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసః। ఏషా చ ఖణ్డితా నాయికా,—'నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగత ప్రాణవల్లభే। అన్యసమ్భోగచిహ్నైస్తు ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా ॥ఇతి లక్షణాత్। నాయకస్త ధృష్టః,—'వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టః' ఇతి లక్షణాత్। న చేహ బిభ్యద్విశేషణవిరోధః, ఆగమనకాలేఽనిర్భీకతాయా ఏవం లక్షణోపయోగాత్; అన్యథా వైరం స్యాదితి భావః। అయఞ్చ మహృదయః; అన్యథా రసాభాస ఇత్యాహుః। కులకమ్ ॥౩౫॥

మదేతి।—[మదమదనవికాశస్పష్టధార్ష్ట్యోదయానాం] మదమదనయోర్వికాశేన బిజృమ్భణేన, స్పష్టో ధార్ష్ట్యస్యోదయ ఆవిర్భావో యాసాం తాసాం, [కామినీనాం, రతికలహవికీర్ణైః] రతిరేవ కలహః తస్మిన్ వికీర్ణైః ఇతస్తతో విక్షిప్తైః, [భూషణైః, అర్చితేషు గృహేషు, వయస్యాః] స్నిగ్ధపరిచారికాః;

కరజదశనచిహ్నం నైశమఙ్గేఽన్యనారీ-

జనితమితి సరోషామీర్ష్యయా శఙ్కమానామ్।

స్మరసి న ఖలు దత్తం మత్తయైతత్ త్వయైవ !!

స్త్రియమనునయతీత్థం వ్రీడ్ఞమానాం విలాసీ॥౩౦॥

కృతగురుతరహారచ్ఛేదమాలిఙ్గ్య పత్యౌ

పరిశిథిలితగాత్రే గన్తుమాపృచ్ఛమానే।

వినీయన్తేఽస్మిన్నితి వినయోఽధికారః, తత్ర యత్నో విఫలో యాసాం తాః [విఫలవినయయత్నాః] నిష్ఫలవాధికారోద్యోగాః సత్యః, [ఉత్ఫుల్లపుష్పోపహారం] ఉత్ఫుల్లైః పుష్పైరుపహారం పూజాం, [న విదధతి] న కుర్వన్తి। అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారః,—'తదుదాత్తం భవేద్ యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే' ఇతి లక్షణాత్। తేన తాసాం తేషు ఆభరణేషు భుక్తవస్త్రమాల్యాదివన్నిర్మాల్యబుద్ధిర్ధ్వన్యతే॥౩౬॥

కరజేతి।—విలసనశీలః [విలామో]। "వౌ కషలస—"(౩।౨।౧౪౩ పాం) ఇత్యాదినా ఘినుణప్రత్యయః। [అఙ్గే] నిజాఙ్గే, నిశాయాం భవం [నైశమ్]। "నిశాప్రదోషాభ్యాఞ్చ" (౪।౩।౧౪ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। [కరజదశనచిహ్నం] నఖదన్తక్షతమ్, [అన్యనారీజనితం] సపత్నీకృతమ్, [ఇతి, శఙ్కమానాం] విశ్వసతీమ్; అత ఏవ [ఈర్ష్యయా] అక్షమయా, [సరోషాం, స్త్రియం] నిజబధం, [మత్తయా] మదమూఢ్ఞయా, [త్వయైవ, ఏతద్దత్తమ్] ఏవం కృతం, [ఖలు, న స్మరసి!!] నాభిజానాసి కిమ్? ఇతి కాకుః। [ఇత్యమ్] అనేన ప్రకారేణ, [వ్రీడమానాం] స్వకృతత్వప్రత్యభిజ్ఞానాల్లజ్జితాం సతీమ్, [అనునయతి] అఙ్గీకారయతి। స్వమౌగ్ధ్యవ్యాఘాతో నిర్వేదశ్చ లజ్జయా వ్యజ్యతే॥౩౭॥

కృతేతి।—[కృతగురుతరహారచ్ఛేదం] కృతః గురుతరస్య హారస్య ఛేదా యస్మిన్ తద్యథా తథా, [ఆలిద్య, పరిశిథిలితగాత్రే] శిథిలీ-

---

విగలితనవముక్తాస్థూలవాష్పామ్బుబిన్దు
స్తనయుగమబలాయాస్తత్క్షణం రోదితీవ॥౩౮॥

బహు జగద పురస్తాత్తస్య మత్తా కిలాహం
చకర చ కిల చాటు ప్రౌఢ఼యోషిద్వదస్య।
విదితమితి సఖీభ్యో రాత్రివృత్తం విచిన్త్య
వ్యపగతమదయాఽహ్ని వ్రీడ఼ితం ముగ్ధబధ్వా॥౩౯॥

కృతాజ్ఞే, [పత్యౌ] భర్త్రరి, [గన్తుమ్, ఆపృచ్ఛమానే] ఆమన్త్రయమాణే సతి। "ఆజి నుప్రచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యానమ్ "(వాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। కర్త్రరి లటః శానజాదేశః। [తత్క్షణం] తస్మిన్ క్షణే। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [అబ- లాయాః,స్తనయుగం] కర్తృ। [విగలితనవముక్తాస్థూలవాష్పామ్బుబిన్దు] విగలితా నిఃసృతా, నవముక్తా నూతనమాంత్రికాన్యేవ స్థూలవాష్పామ్బుబిన్దవో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా స్యాత్ తథా, [రోదితీవ] విరహాసహిష్ణుతయా రోదనం కరోతీవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా రూపకమజ్కీర్ణా। "రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే " (౭/౨/౭౬ పాం) ఇతీడ఼ాగమః॥౩౮॥

వహ్నీతి।—[అహ్ని] దివసే,[వ్యపగతమదయా ముగ్ధబధ్వా,సఖీభ్యో విదితం] రాత్రౌ త్వయేత్యం కృతమితి సఖోభిరాఖ్యానమిత్యర్థః; [రాత్రివృత్తం] రాత్రౌ కృతం స్వత్రేష్టితమిత్యర్థః; [మత్తా] మదమూఢ఼ా, [అహం, తస్య] ప్రియస్య,[పురస్తాత్] అగ్రే, [బహు] అనేకం, [జగద కిల] గదామి స్మ కిలేతి ఐతిహ్యే। అత ఏవ పరోక్షే లిట్ "ఱుత్తమో వా" (౭।౧౧ పాం) ఇతి పచే ణిత్త్వాభావాద్వృడాభావః। [చ] పునః ప్రోయోషితా తుల్యం [ప్రౌదయోషిద్వత్]

ఇత్యుపమా। "తేన తుల్యం—"(౫/౧/౧౧౫ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [అస్య] ప్రియస్య, [చాటు] ప్రియవచనం, [చకర కిల] అకార్షం కిల। లిడఀాదిపూర్వవద్గుణో విశేషః। [ఇతి, విచిన్త్య] విమృశ్య, [వ్రీడఀితం] లజ్జితమ్। భావే క్తః। నిజకార్యప్రకాశేన లజ్జాఽత్ర సఞ్చారీ భావః। భావనిబన్ధనాత్ప్రేయోఽలఙ్కారః॥౩౯॥

అరుణజలజరాజీముగ్ధహస్తాగ్రపాదా

బహులమధుపమాలాకజ్జలేన్దీవరాక్షీ

అనుపతతి విరావైః పత్రిణాం వ్యాహరన్తీ

రజనిమచిరజాతా పూర్వసన్ధ్యా సుతేవ॥౪౦॥

ప్రతిశరణమశీర్ణజ్యోతిరగ్న్యాహితానాం

విధివిహితవిరిబ్ధైః సామిధేనీరధీత్య।

అరుణేతి।—[అరుణజలజరాజీముగ్ధహస్తాగ్రపాదా] అరుణజలజరాజ్యేవ రక్తకమలశ్రేణ్యేవ, ముగ్ధం సున్దరం, హస్తాగ్రపాదం హస్తౌ చ అగ్రపాదౌ చ యస్యాః సా; బహులం మధుపమాలాకజ్జలం। కజ్జలమివ మధుపమాలా యయోస్తే అక్షిణీ, ఇన్దీవరే ఇవ యస్యాః సా [బహులమధుపమాలాకజ్జలేన్దీవాక్షీ, పత్రిణాం] పక్షిణాం, [విరావేః, వ్యాహరన్తీ] ఆలపన్తీ। 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్' ఇత్యమరః। [అచిరజాతా] సద్యోభవా బాలా చ, [పూర్వసన్ధ్యా] ప్రాతఃసన్ధ్యా, [సుతేవ] పుత్రీవ, [రజనిమ్, అనుపతతి] అనుధావతి, జననీమివేత్యర్థః। ఇహ విరావైర్వ్యాహరన్తీతి వ్యధికరణపరిణామః తత్సఞ్జీకర్ణేయమేకదేశవివర్తిన్యుపమా, రూపకన్త్వఙ్గమ్॥౪౦॥

ప్రతీతి।—అగ్నిరాహితీ యైస్తేషామ్ [అగ్న్యాహితానామ్]। "వాహితాగ్న్యాదిషు" (౨।౨ ౩౭ పాం) ఇతి నిష్ఠాయాః వైకల్పికః పరనిపాతః। [ప్రతిశరణం] ప్రతిగృహమ్। 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః।

అత్ర అరుణజలజరాజీవ ఇత్యర్థక "సవ చ" అధిక పాఠః ఇతి కేచిత్।

అత్ర "అక్షిణీ" ఇతి కైశ్చిత్ న పఠ్యతే।

అత్ర ఇవశబ్దః కైశ్చిత్ న పఠ్యతే, ప్రత్యుత "ఏవ,తే ఇవ చ అక్షిణీ" ఇతి అధికశ్చ పఠ్యతే ఇతి

కృతగురుదురితౌఘధ్వంసమధ్వర్యువర్యై-

ర్హుతమయముపలీఢ్ఃే సాధు సాన్నాయ్యమగ్నిః॥౪౧॥

[అశౌర్ణజ్యోతిః] అక్షతార్చిః, [అయమ్, అగ్నిః] ఆహవనీయః, [విధివిహితవిరః] విధినా "యజ్ఞకర్మణ్యజపన్యజః సామసు" ఇత్యాదిశాస్త్రోక్తరీత్యా విహితా యథాయోగముచ్చారితా విరిబ్ధాః స్వరా ఏకశ్రుత్యాదయః చత్వారో యైస్తైః। "క్షుధ్వస్వాన్త—"(౭।౨।౩౧౮ పాం) ఇత్యాదినా "రేభృ శబ్దే" ఇతి ధాతోః స్వరే విరిబ్ధశబ్దో నిష్ఠాన్తోఽనిట్త్వేన నిపాతితః। [అధ్వర్యవర్యైః। ఋత్విక్శ్రేష్ఠైః, ఋత్విగ్విశేషవాచినా అధ్వర్యుశబ్దేన ఋత్విఙ్మాత్రలక్షణాత్; యద్వా,— అధ్వర్యుః వర్యో ముఖ్యో యేషాం తైః, అధ్వర్యుప్రముఖైః చతుర్భిః ఋత్విగ్భిరిత్యర్థః। "తస్మాద్దర్శపౌర్ణమాసయోర్యజ్ఞక్రత్వోశ్చత్వార ఋత్విజః" ఇతి శ్రవణాత్। దర్శశ్చాయం సర్వత్రైవ మాన్నాయ్యవిధానాదితి [సామిధేనీః] "ప్రవో వాజా" ఇత్యాదికా అగ్నిసమిన్ధనీః ఋచః, [అధీత్య] పఠిత్వా। 'ఋక్సామిధేనీ ధాయ్యా చ యా స్యాదగ్నిసమిన్ధనే' ఇత్యమరః। సామిధేనీగ్రహణం యాజ్యాపురోనువాక్యాదిమన్త్రాన్తరాణామప్యుపలక్షణమ్। [కృతగురుదరితోఘధ్వంమమ్] కృతో గురుతరదరితానామోఘస్య ధ్వంసో యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [సాధు] సమ్యక్, (హుతం] దేవతోద్దేశేన త్యక్తమ్; సన్నీయత ఇతి [సాన్నాయ్యం] హవివిశేషమ్। "ఇన్ద్రం దధ్యమావాస్యాయామైన్ద్రం పయోఽభావాస్థాయామ్" ఇతి విహితం దధిపయసీ ఇత్యర్థః। "పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్య—"(౩।౧।౧౨౯పాం) ఇత్యాదినా హవివిశేషే సమ్పూర్వాన్నయతేర్ణ్యన్తాదాయాదేశోపసర్గదీర్ఘనిపాతః। [ఉపలీఢే] ఆస్వాదయతి। "లిహ ఆస్వాదనే" ఇతి ధాతోః స్వరితేత్త్వాల్లటి తజి ఢేరేత్వం ఢత్వధత్వదుత్వఢలాపదీర్ఘాః। అత్రాగ్నేః సాన్నాయ్యోపలేహనస్యోత్తరకాలభావిత్వేఽపి తదుపలక్షితస్య కర్మణ ఉదితే ఆదిత్యే పోర్ణమాస్యాస్తన్తం ప్రక్రమతి

“ప్రాగుదయాదమావాస్యాయాః” ఇతి శాస్త్రాత్ తత్కాలప్రక్రాన్తస్య వర్త్తమానత్వాత్ తస్యాపి వర్త్తమానతావ్యపదేశః। ఏతచ్చాహితాగ్నిత్వమాత్రేణ కాలవిశే-

---

ప్రకృతజపవిధీనామాఽఽస్యముద్రశ్మిదన్తం
ముహురపిహితమోష్ఠ్యైరక్షరైర్లక్ష్య మన్యైః।
అనుకృతిమనువేలం ఘట్టితోద్ఘట్టితస్య
వ్రజతి నియమభాజాం ముగ్ధముక్తాపుటస్య॥౪౨॥

నవకనకపిశఙ్గం వాసరాణాం విధాతుః
కకుభి కులిశపణేర్భాతి భాసాం వితానస్।

షానాదరేణోక్తమితి పూర్వోక్తచన్ద్రోదయాద్యవిరోధః; అథవా,—ఉదిత జుహోత్యనుదితే జుహోతి ప్రాతర్జుహోత్యగ్నిహోత్రం తత్కాలత్వాత్ సామిధేనీసాన్నాయ్యశబ్దయోర్మన్త్రహవిర్మాత్రపరత్వమాశ్రిత్యాగ్నిహోత్రపరత్వేన వ్యాఖ్యేయమ్। తస్మాదగ్నిహోత్రస్య యజ్ఞక్రత్వోః ఏకఋత్విగిత్యేకాధ్వర్య్యుకత్వే అధ్వర్య్యువర్య్యైరితి బహువచనం యజమానబహుత్వాదుపపద్యేత ఇత్యాహురిత్యలం ఛాన్దసగోష్ఠీ వ్యసనేన। వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః స్పష్ట ఏవ॥౪౧॥

ప్రకృతేతి।—[ప్రకృతజపవిధీనాం] ప్రక్రాన్తజపకర్మణాం [నియమభాజాం] తపస్వినాం సమ్బన్ధే; ఓష్ఠే భవైః [ఓష్ఠ్యైః]। “శరీరావయవాచ్చ”(౪।౩।౫౫పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [అక్షరైః] వర్ణైః, ఉపూపధ్మానీయైరిత్యర్థః। “ఉపూపధ్మానీయానామోష్ఠో” ఇత్యనుశాసనాత్। [ముహుః, అపిహితమ్] ఆవృతమ్, [అన్యైః] అనోష్ఠ్యైరక్షరేః, [లక్ష్యం] దర్శనీయమ్; అత ఏవ [ఉద్రశ్మిదన్తమ్] ఉద్రశ్మయ ఉద్గతాంశవో దన్తా యస్య తత్, [ఆస్యం] ముఖమ్, [అనువేలం] ప్రతిక్షణం [ఘట్టితోద్వట్టితస్య] ప్రాణిత్వాన్ముహుర్ఘటితవిఘటితస్య। విశేషణసమాసః।

[ముగ్ధముక్తాపుటస్య] ముగ్ధం సున్దరం, యన్మౌక్తానాం ముక్తాఫలానాం పుటం కోటి, శుక్తిరితి యావత్, తస్య, [అనుకృతిం] సామ్యం, [వ్రజతి]। ఉపమాఽలఙ్కారః।ఏతేన శ్లోకద్వయేన బహవః కర్మనిష్ఠాస్తపోనిష్ఠాశ్చ బ్రాహ్మణా భగవన్తమనుయాన్తీతి కథితమ్॥౪౨॥

నవేతి।—[కులిశపాణేః] కులిశం పాణౌ యస్య స కులిశపాణి-

"తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్"(౧/౧/౯) ఇతి సూత్రే స్థానప్రయత్నవివేకే దీక్షితైరుక్తమ్।

జనితభువనదాహారమ్భమమ్భాంసి దగ్ధ్వా

జ్వలితమివ మహాబ్ధేరూర్ధ్వమౌర్వానలార్చ్చిః॥౪౩॥

వితతపృథువరత్రాతుల్యరూపైర్మయూఖైః

కలశ ఇవ గరీయాన్ దిగ్భిరాకృష్యమాణః।

కృతచపలవిహఙ్గాఽఽలాపకోలాహలాభి-

ర్జలనిధిజలమధ్యాదేష ఉత్తార్యతేఽర్కః॥౪౪॥

రిగ్రన్థః।"ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః" (వాం) ఇతి పాణేః పరనిపాతః। ఏతదేవాత్ర వ్యధికరణబహువ్రీహేశ్చ జ్ఞాపకమ్। తస్య [కకుభిః] ప్రాచ్యాం దిశి, [నవకనకపిశఙ్గం] నవకనకవత్ పిశఙ్గం, [వాసరాణాం విధాతుః] దినకరస్య, [భామాం వితానం] కరజాలం [మహాబ్ధేరమ్భాంసి దగ్ధ్వా, జనితభువనదాహారమ్భం] కృతజగద్దాహోద్యోగం సత్, [ఊర్ధ్వమ్] అబ్ధేరుపరి, [జ్వలితమ్ ఔర్వానలార్చ్చిః] బడ॒వానలజ్యోతిః, [ఇవ భాతి] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౪౩॥

వితతేతి। [వితతపృథువరత్రాతుల్యరూపైః] వితతాభిః ప్రసారితాభిః, పృథువరత్రాభిః మహారజ్జుభిః, తుల్యరూపైః తుల్యాకారేః, [మయూఖైః] కిరణైః, [గరీయాన్ కలశ వాఽఽకృష్యమాణః] సన్, [ఏషోఽర్కః, కృతచపలవిహఙ్గా- లాపకోలాహలాభిః] కృతః చపలః

సత్వరః, విహఙ్గాలాప ఏవ కోలాహలః కలకలో యాభిస్తాభిః, [దిగ్భిః, జలనిధిజలమధ్యాత్] జలనిధేః జలమధ్యాత్, [ఉత్తార్యతే] ఉద్ధియతే। తరతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లట। యథా కుతశ్చిత్ కూపాత్ కుమ్భః పాశైరాకృష్య సకలకలం బహుభిః స్త్రీభిరుద్ధియతే తద్వదితి భావః। అత్ర వరత్రాతుల్యరూపైః కలశ దూవేతి చోపమాభ్యాం విహఙ్గాలాపకోలాహలేతి రూపకేణ చోజ్జీవితా అర్కస్య దిక్కర్తృకోత్తారణోత్ప్రేక్షా, వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ ప్రతీయమానేతి సఙ్కరః॥౪౪॥

పయసి సలిలరాశేర్నక్తమన్తర్నిమగ్నః

స్ఫుటమనిశమతాపి జ్వాలయా బాడవాగ్నేః।

యదయమిదమిదానీమఙ్గముద్యన్ దధాతి

జ్వలితఖదిరకాష్ఠాఙ్గారగౌరం వివస్వాన్॥౪౫॥

అతుహినచినాऽసౌ కేవలం నోదయాద్రిః

క్షణముపరిగతేన క్ష్మాభృతః సర్వ ఏవ।

నవకరనికరేణ స్పష్టబన్ధూకసూన-

స్తవకరచితమేతే శేఖరం బిభ్రతీవ॥౪౬॥

ఉదయశిఖరిశృఙ్గప్రాఙ్గణేష్వేష రిఙ్గన్

సకమలముఖహాసం వీక్షితః పద్మినీభిః।

పయసీతి।—[అయం] చ [వివస్వాన్, నక్తం మలిలరాశేః పయసి నిమగ్నోऽన్తర్బాడవాగ్నేర్జ్వాలయా అనిశమ్, అతాపి] తప్తః, [స్ఫుటమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా కుతః? [యదిదానీముద్యన్ ఇదం జ్వలితఖదిరకాష్ఠాఙ్గారగౌరం] జ్వలితః ప్రజ్వలన్, యః ఖదిరకారమ్యాఙ్గారస్తద్వద్గోరగరుణమ్ [అఙ్గం దధాతి]। 'గోరోऽరుణే సితే పీతే' ఇతి విశ్వః॥౪౫॥

అతుహినేతి।—[క్షణముపరిగతేన] స్థితేన, [అతుహినరుచినా] అర్కేణ, [కేవలమసౌ, ఉదయాద్రిః] పూర్వాద్రిః, [న] 'ఉదయః పూర్వపర్వతః 'ఇత్యమరః। కిన్తు [ఏతే, సర్వ ఏవ క్ష్మాభృతః] సర్వేఽపి శైలాః, క్షణముపరిగతేన అవస్థితేన, [నవకరనికరేణ, స్పష్టబన్ధూక సూన స్తబకరచితం] స్పష్టైః విక్రమిత్రైః బన్ధకగృనస్తవకైః బన్ధుజీవకకుసుమగుచ్ఛైః, విరచితమ్। 'బన్ధూకో బన్ధుజీవకః' ఇత్యమరః। [శేఖరం] శిఖామాల్యమ్। 'శిఖాస్వాపీడ శేఖరౌ' ఇత్యమరః। [బిభ్రతీవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। న కేవలమర్కేణోదయాద్రిరేవ బన్ధూకశేఖరం బిభర్త్తి, కిన్తు తత్కరజాలేన సర్వేఽపి పర్వతాస్తథేత్యర్థః॥౪౬॥

వితతమృదుకరాగ్రః శబ్దయన్త్యా వయోభిః

పరిపతతి దివోఽఙ్కే హేలయా బాలసూర్యః॥౪౭॥

క్షణమయముపవిష్టః క్ష్మాతలన్యస్తపాదః

ప్రణతిపరమవేక్ష్య ప్రీతమహ్నాయ లోకమ్।

భువనతలమశేషం ప్రత్యవేక్షిష్యమాణః

క్షితిధరతటపీఠాదుత్థితః సప్తసప్తిః॥౪౮॥

ఉదయేతి।—[ఏష] బాలః, ఉదితమాత్ర ఇత్యర్థః। బాలశ్చాసౌ సూర్యశ్చ [బాలసూర్యః, ఉదయశిఖరిశృఙ్గప్రాఙ్గణేషు] ఉదయశిఖరిశృఙ్గస్య ఉదయాద్రిశిఖరస్య, ప్రాఙ్గణేషు, [రిఙ్గన్] సఞ్చరన్, [పద్మినీభిః] నలినీభిః, స్త్రీవిశేషైశ్చ। 'పద్మినీ స్త్రీవిశేషేఽపి' ఇతి విశ్వః। [సకమలముఖహాసం। కమలాన్యేవ ముఖాని తేషాం హాసేన వికాసేన, హాస్యేన చ, మహ యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [వీక్షితః] సన్ వయోభిః] పక్షిభిః। 'వయః పక్షిణి బాల్యాదౌ' ఇతి విశ్వః। [శబ్దయన్త్యాః] శబ్దం కుర్వన్త్యాః। "ఆగచ్ఛాగచ్ఛ వత్స!" ఇతి వ్యాహరన్త్యా ఇత్యర్థః। శబ్దశబ్దాత్ "తత్కరోతి—"(గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ లటః శతరి జీప్। [దివః] అన్తరిక్షస్య, మాతుశ్చ, [అఙ్కే] సమీపే, ఉత్సఙ్గే చ, [వితతమృదుకరాగ్రః] వితతాని ప్రసూతాని, మృదని కరాగ్రాణి కిరణాగ్రాణి హస్తాగ్రే చ యస్య స సన్, [హేలయా] లీలయా, [పరిపతతి]। శ్లేషమూలాఽతిశయోక్త్యనుగృహీతరూపకమ్॥౪౭॥

క్షణమితి। [అయం సప్తమప్తిః] అర్కః, [క్షణమ్, ఉపవిష్టః] క్షితిధరపీఠమధ్యామీనః, [క్ష్మాతలన్యస్తపాదః] ప్రణామస్వీకారాయ భూతలప్రసారితాఙ్ఘ్రిరిత్యర్థః। [ప్రణతిపరం] నమస్కారం కుర్వాణం, [ప్రీతం] ప్రణామస్వీకారాత్ సన్తుష్టం, [లోకం] జనమ్, [అహ్నాయ] ఝటితి, 'ద్రాక్ఙటిత్యఞ్జసాహ్నాయ' ఇత్యమరః। [అవేక్ష్య] రూపావలోకేన సమ్భావ్య, [అశేషం,

---

పరిణతమదిరాభం భాస్కరేణాంశుబాణై-

స్తిమిరకరిఘటాయాః సర్వదిక్షు క్షతాయాః।

రుధిరమివ వహన్త్యో భాన్తి బాలాఽఽతపేన

చ్ఛురితముభయరోధోవారితం వారి నద్యః॥౪౬॥

దధతి పరిపతన్త్యో జాలవాతాయనేభ్య

స్తరుణతపనభాసో మన్దిరాభ్యన్తరేషు।

భువనతలం] లోకస్వరూపం, [ప్రత్యవేక్షిష్యమాణః] అనుసన్ధాస్యమానః, [క్షితిధరతటపీఠాత్] క్షితిధరస్య తటం పీఠమివ సింహాసనమివ; అన్యత్ర—తటమిత్ర పీఠం తస్మాత్, [ఉత్థితః] ఉదయాద్రిమతిక్రాన్త ఇత్యర్థః। యథా కశ్చిత్ మహారాజః సింహాసనోపవిష్టః క్షణం ప్రణతజనమాదృత్య అథ సకలస్వరాష్ట్రప్రత్యవేక్షణాయ సహసోత్థాయ గచ్ఛతి, తద్విదిత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతార్కవిశేషణ-వైభవాదప్రకృత-మహారాజప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౪౫॥

పరిణతి।—[నద్యః బాలాఽఽతపేన, ఛరితం] రూషితమ్, అత ఏవ [పరిణతమదిరా] సుపక్వసురాసన్నిభమ్; ఉభాభ్యాం గేధోభ్యాం వారితమ్ అవరుద్ధమ్, [ఉభయరోధోవారితమ్]। “ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్” (౫।౨।౪౪ పాం) ఇత్యత్ర నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాత్ వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్య స్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఇత్యుక్తం ప్రాక్। [వారి] జలం, [భాస్కరేణ]। కస్కాదిత్వాత్ సత్వమ్। [అంశుబాణైః] అంశుభిరేవ బాణైః, [సర్వదిక్షు, క్షతాయాః] ప్రహృతాయాః, [తిమిరకరిఘటాయాః] తిమిరమేవ కరిఘటా గజసఙ్ఘః తస్యా, [రుధిరమివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వహన్త్యో భాన్తి]

దధతీతి।—[జాలవాతాయనేభ్యః] గవాక్షవివరేభ్యః, [మన్దిరా-

ప్రణయిషు వనితానాం ప్రాతరి;చ్ఛత్సు గన్తుం
కుపితమదనముక్తోత్తప్తనారాచలీలామ్॥౫౦॥

అధిరజని బధూభిః పీతమైరేయరిక్తం
కనకచషకర్మతద్రోచనాలోహితేన।
ఉదయదహిమరోచిర్జ్యోతిషాఽఽక్రాన్తమన్త-
ర్మధున ఇవ తథైవాఽఽపూర్ణమద్యాపి భాతి॥౫౧॥

భ్యన్తరేషు] మన్దిరాణామభ్యన్తరేషు, [పరిపతన్త్యః, తరుణతపనభాసః] బాలార్కకిరణాః, [వనితానాం ప్రణయిషు ప్రాతర్గన్తుమిచ్ఛత్సు సత్సు, కుపితమదనముక్తోత్తప్తనారాచలీలామ్] కుపితేన మదనేన ముక్తానామ్ ఉత్తప్తానామ్ అగ్నిజ్వలితతేజసాం, నారాచానాం బాణవిశేషాణాం, లీలాం శోభాం, [దతతి]। అత్ర లీలేవ లీలేతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ అసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధో నిదర్శనాఽలఙ్కారః॥౫౦॥

అధీతి।—[అధిరజని] రజన్యామ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [బధూభిః]। పీతం మైరేయం మద్యం యస్య తత్, అత ఏవ రిక్తం [పీతమైరేయరిక్తమ్ ఏతత్, కనకచషకం] స్వర్ణస్య పానపాతమ్। అవయవషష్ఠా వికారార్థతా। 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। [రోచనాలోహితేన] గోరోచనాఽరుణేన, [ఉదయదహిమరోచిర్జ్యోతిషా] ఉదయత ఉదయమానస్య, అహిమరోచిషః అర్కస్య, జ్యోతిషా తేజసా, [అన్తః] అభ్యన్తరే, [ఆక్రాన్తం] వ్యాప్తం మత్, [అద్యాపి] ఇదానీమ్ అపి [తథైవ] పూర్వవదేవ, [మధున ఆపూర్ణమ్ ఇవ]। సామాన్యషష్ఠ్యా యోగ్యవిశేషపర్యవసాననియమాత్ “షష్ఠీ శేషే”(౨।౩।౫౦పా౦)ఇతి

సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ కరణస్యాపి కారణత్వాత్ ఇతి। [భాతి] శోభతం। అత్రాతపాऽऽక్రాన్తే మధుపూర్ణత్వోత్ప్రేక్షయా ఆతపే మధుభ్రమాద్ భ్రాన్తిమాన్ వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౫౧॥

సితరుచి శయనీయే నక్తమేకాన్తముక్తం

దినకరకరసఙ్గవ్యక్తకౌ సుమ్భకాన్తి।

నిజమితి రతిబన్ధోర్జానతీముత్తరీయం

పరిహసతి సఖీ స్త్రీమాऽऽదదానాం దినాదౌ॥౫౨॥

ప్లుతమివ శిశిరాంశోరంశుభిర్యన్నిశాసు

స్ఫటికమయమరాజద్రాజతాద్రిస్థలాభమ్।

అరుణితమకఠోరైర్వేశ్మ కాశ్మీరజామ్బుః

స్నపితమివ తదేతాజ్భనుభిర్భాతి భానోః॥౫౩॥

సితేతి।—[నక్తం] రాత్రౌ, [శయనీయే] తల్పే, [ఏకాన్తముక్తమ్] అత్యన్తత్యక్తం, [సితరుచి] శుభ్రవర్ణమ్; కిన్తు [దినాదౌ] ప్రభాతే, [దినకరకరసఙ్గవ్యక్తకోసుమ్భకాన్తి] దినకరకరసఙ్గేన అర్కాంశువ్యతికరేణ, వ్యక్తా కౌసుమ్భీ కుసుమ్భస్య రాగద్రవ్యస్య సమ్బన్ధినీ కాన్తిర్యస్య తత్ తథా భాసమానం, [రతిబన్ధోః] ప్రియస్య, [ఉత్తరీయం, నిజమ్] ఆత్మీయమ్, [ఇతి జానతీమ్]; అత ఏవ [ఆదదానాం, స్త్రీం] నాయికామ్। "వామ్శసోః"(౬।౪।౮౦పాం) ఇతీయఙభావపక్షే "అమి పూర్వః(౬।౧।౧౦౭పాం)ఇతి పూర్వరూపమ్। [సఖీ పరిహసతి]।అత్రాకోసుమ్భే కోసుమ్భభ్రమాత్ సాదృశ్యనిబన్ధనాం భ్రాన్తిమదలఙ్కారః తద్గుణోత్థాపితయా నిదర్శనయా సఙ్కీర్యతే॥౫౨॥"

ప్లుతమితి।—[రాజతాద్రిస్థలాభం] సుధాధవలితత్వాత్ కైలాసతటసన్నిభం [యత్ వేశ్మ నిశాసు, శిశిరాంశోః] ఇన్దోః, [అంశుభిః] చన్ద్రికాభిః, [ప్లుతం] ధౌతం సత్, [స్ఫటికమయం]

స్ఫటికవికార [ఇబ, అరాజత్] రేజే, [తత్, ఏతత్] వేశ్మ, [భానోః] సూర్యస్య, [అకఠోరైః] కోమలైః, [భానుభిః, అరుణితమ్] అరుణీకృతం సత్, [కాశ్మీరజామ్భః

సరసనఖపదాన్తర్దష్టకేశప్రమోకం
ప్రణయిని విదధానే యోషితాముల్లసన్త్యః।
విదధతి దశనానాం సోత్కృతాఽఽవిష్కృతానా-
మభినవరవిభాసః పద్మరాగానుకారమ్॥౫౪॥

అవిరతదయితాఽఙ్గాఽఽసఙ్గసఙ్క్రాన్తరితేన
చ్ఛురితమభినవాసృక్కాన్తినా కుఙ్కుమేన।
కనకనికషరేఖాకోమలం కామినీనాం
భవతి వపురవాప్తచ్ఛాయమేవాత పేఽపి॥౫౫॥

స్నపితమ్] కాశ్మీరదేశే జాతం కాశ్మీరజం కుఙ్కుమం, తస్యామ్భసా స్నపితం సితమ్ [ఇవ భాతి] ఉత్ప్రేక్షయోః సంసృష్టిః॥౫౩॥

సరసేసి।—[ప్రణయిని యోషితాం, సరమనఖపదాన్తర్దష్ట కేశప్రమోకం] సరసనఖపదానామ్ ఆర్ద్రనఖక్షతానామ్, అన్తః మధ్యే, దష్టానాం లగ్నానాం, కేశానాం శిరోరుహాణాం, ప్రమోకం ప్రమోచనం, [విదధానే] సతి,[సీత్కృతాఽఽవిష్కృతానాం] సీత్కృతైః వ్యథాఽఽవిభూతసీత్కారైః ఆవిష్కృతానాం [దశనానాముల్లసన్త్యః] వైమల్యాద్ధన్తేషు ప్రతిఫలన్త్యః, [అభినవరవిభాసః, పద్మరాగానుకారం] పద్మరాగాణామ్ అనుకారమ్ అనుకరణం, [విదధతి]। ఉపమాఽలఙ్కారః, రవిభాసామారుణ్యప్రతిపాదకాభినవవిశేషణప్రసాదలబ ఇతి కావ్యలిఙ్గేన సఙ్కీర్ణః॥౫౪॥

అవిరతేతి।—[అవిరతదయితాఽఙ్గాఽఽసఙ్గసఞ్చారితేన] అవిరతేన అవిచ్ఛిన్నేన, దయితానాం ప్రేయసామ్, అఙ్గస్య ఆసఙ్గేన శరీరస్య సమ్పర్కేణ, సఞ్చారితేన సఙ్క్రామితేన, [అభినవాసృక్కాన్తినా] అభినవస్యాసృజో రక్తస్యేవ కాన్తిర్యస్య తేన, [కుఙ్కుమేన ఛురితం కనకనికషరేఖాకోమలమ్] కనకస్య యా నికషే నికషోపలే, రేఖా రాజిః, తద్వత్కోమలం మనోహరమ్, ఇత్యుపమా। [కామినీనాం వపురాతపేఽపి, అవాప్తచ్ఛాయం] లబ్ధవర్ణోత్కర్షమేవ,

---

సరసిజవనకాన్తం బిభ్రదభ్రాన్తవృత్తిః

కరనయనసహస్రం హేతుమాఽఽలోకశక్తేః।

అఖిలమతిమహిమ్నా లోకమాఽఽక్రాన్తవన్తం

హరిరివ హరిదశ్వః సాధు వృత్రం హినస్తి॥౫౬॥

[భవతి]। స్వతః సువర్ణస్య తతః కుఙ్కుమాఙ్కితస్య కామినీగాత్రస్య పునర్బాలాఽఽతపవ్యాప్తిరితి మహతీ వర్ణోత్కర్షసామగ్రీతి భావః। ఆతపే ఛాయా అనాతప ఇతి విరోధాభాసే అపిశబ్దః। 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ' ఇత్యమరః। అత్ర సఙ్క్రాన్తకుఙ్కుమచ్ఛురితత్వకనకనికషరేఖాకోమలత్వయోరుపమాపేక్షయా ఛాయావాప్తిహేతుత్వాదుపమాసఙ్కీర్ణం కావ్యలిఙ్గం తదాతపేఽప్యవాప్తచ్ఛాయమితి విరోధేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన సఙ్కీర్యతే॥౫౫॥

సరసీతి।—[సరసిజవనకాన్తం] సరసి జాతాని సరసిజాని। "సప్తమ్యాం జనేర్డః"(౩।౨౯౭ పాం) ఇతి డః। "తత్పురుషే కృతి వహులమ్ "(౬।౩।౧౪ పాం) ఇత్యలుక్। తద్వనస్య కాన్తం ప్రియమ్; అన్యత్ర—తద్వత్కాన్తం రమ్యమ్, [ఆ లోకశక్తైః] లోకలోచనానాం విషయగ్రహగాశక్తేః, [హేతుమ్] ఆలోకాన్తరసద్ధకృతానామేవ తేషాం తత్సామర్థ్యాత్; అన్యత్ర,—ఆలోకశక్తేః దర్శనవ్యాపారస్య హేతుం, దర్శనసాధనమ్ ఇత్యర్థః। కరా నయనానీవ, అన్యత్ర,—కరా ఇవ నయనాని తేషాం సహస్రం [కరనయనసహస్రం, బిభ్రత్]। అభ్రాన్తే నభోమధ్యే వృత్తిర్యస్య సః [అభ్రాన్తవృత్తిః]; అన్యత్ర,—అభ్రాన్తే మేఘే, వృత్తిర్యస్య సః, మేఘవాహన ఇత్యర్థః। 'అభ్రం

నభః స్వర్గబలాహకేషు' ఇతి విశ్వః। హరితోఽశ్వా యస్య స [హరిదశ్వః] అర్కః, [ఇరిః] ఇన్ద్రః, [ఇవ, అతిమహిమ్నా] అతిమహత్త్యా, స్వవృద్ధ్యేత్యర్థః। [అఖిలం లోకమ్, ఆక్రాన్తవన్తం] వ్యాప్తవన్తమ్, ఏకత్ర,—ప్రత్యక్షాత్, అన్యత్ర,—'స ఇషుమాత్రమిషుమాలం విష్వగ్వర్ద్ధతే। స ఇమాన్ లోకానావృణోత్' ఇత్యాగమాదితి భావః। [వృత్రం] ధ్వాన్తం దానవఞ్చ త్వాష్ట్రం [సాధు, హినస్తి] హన్తి। 'ధ్వాన్తారిదానవా వృత్రాః' ఇత్యమరః।ఉపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్॥౫౬॥,

---

అవతమసభిదాయై భాస్వతాఽభ్యుద్గతేన

ప్రసభముడుగణోఽసౌ దర్శనీయోఽప్యపాస్తః।

నిరసితుమరిమిచ్ఛోర్యే తదీయాఽఽశ్రయేణ

శ్రియమధిగతవన్తస్తేఽపి హన్తవ్యపక్షే॥౫౭॥

ప్రతిఫలతి కరౌఘే సమ్ముఖావస్థితాయాం

రజతకటకభిత్తౌ సాన్ద్రచన్ద్రాంశుగౌర్య్యామ్।

వహిరభిహతమద్రేః సంహతం కన్దరాన్త-

ర్గతమపి తిమిరౌఘం ఘర్మభానుర్భినత్తి॥౫౮॥

అవతమసేతి।—[అవతమసభిదాయై] అవతమసం తిమిరమ్। అవసమన్ధేభ్యస్తమసః" (౫।౪।౭౯పాం) ఇతి సమాసాన్తః అచ్ప్రత్యయః। యద్యపి 'క్షీణేఽవతమసం తమః' ఇత్యుక్తం తథాఽపీహ విరోధాత్ విశేషానాదరేణ సామాన్యమేవ గ్రాహ్యమ్। తస్య భిదాయై భేదాయ। "షిద్భిదాదిభ్యఽఙ్"(౩।౩।౧౦౪ పాం) ఇత్యఙ్। [అభ్యుద్గతేన] అభ్యుదితేన, ఉద్యతేన చ, [భాస్వతా] సూర్యేణ, [దర్శనీయోఽపి అసో ఉడుగణః, ప్రసభం] బలాత్, [అపాస్తః]। తథా హి [అరిం నిరసితుమిచ్ఛోర్యే, తదీయాఽఽశ్రయేణ] తదీయేనాఽఽశ్రయేణాఽఽశ్రయణేన, [శ్రియం] సమ్పదం, శోభాఞ్చ।' శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరపి గద్యతే' ఇతి విశ్వః। [అధిగతవన్తః] ప్రాప్తవన్తః, [తేఽపి హన్తవ్యపక్షై] బధ్యకోటావేవ; అరివదరిపక్షా అపి బధ్యా ఏవేత్యర్థః। ఉడుగణోఽపి తమసి శోభతే అతస్తత్పక్ష ఇతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౫౭॥

ప్రతీతి।—[ఘర్మభానుః] ఉష్ణాంశుః, [సమ్ముఖావస్థితాయాం, సాన్ద్రచన్ద్రాంశుగోర్వ్యాం] సాన్ద్రచన్ద్రాంశువద్గోర్వ్యాం ధవలాయామిత్యుపమాం। "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ"(౪।౧।౪౧పాం) ఇతి జీష్। [రజతకటకభిత్తౌ] రజతకటకమేవ భిత్తిస్తస్యాం [కరౌఘే] స్వకిరణజాలే, [ప్రతిఫలతి] సతి, [అద్రేర్వహిరభిహతం,

---

వహిరపి విలసన్త్యః కామమాఽఽనిన్యిరే య-
ద్దివసకరరుచోఽన్తం ధ్వాన్తమన్తర్గృహేషు।
నియతవిషయవృత్తేరప్యనల్పప్రతాప-
క్షతసకలవిపక్షస్తేజసః స స్వభావః॥౪౯॥

చిరమతిరసలౌల్యాద్బన్ధనం లమ్బితానాం
పునరయముదయాయ ప్రాప్య ధామ స్వమేవ।
దలితదలకపాటః షట్పదానాం సరోజే
సరభస ఇవ గుప్తిస్ఫోటమర్కః కరోతి॥౬౦॥

కన్దరాన్తర్గతం] కన్దరాణాం దరీణామ్, అన్తర్గతం, [సంహతం తిమిరౌఘమపి భినత్తి]। పురోగతరజతభిత్తిప్రతిహతస్య నిజతేజసః కన్దరాన్తఃప్రవేశాదితి భావః। అత్ర కరౌఘస్యాన్తఃసమ్బన్ధాభావేఽపి సమ్బన్ధాక్తేరతిశయోక్తిః, కటకభిత్తౌ ఇతి రూపకేణ ఉక్తోపమయా చ సంసృజ్యతే॥౫౮॥

వహిరితి।—[వహిర్విలసన్త్యోఽపి, దివసకరరుచః] అకేభాసః, [అన్తర్గృహేషు] గర్భాఽఽగారేషు, [కామం] యథేష్టం, [ధ్వాన్తమ్,అన్తం] నాశమ్, [అనిన్యిరే] ప్రాపయామాసుః, ఇతి [యత్]। నయతేర్ద్వికర్మకాత్ కర్త్రరి లిద। [సః] అన్తర్గృహధ్వాన్తనిరాసః [నియతవిషయవృత్తేః అపి] నియతవిషయే నియతస్థానే, వృత్తిర్యస్య తస్య,

నియతదేశవర్తి్నోఽపీత్యర్థః।"తృతీయాదిషు"(౭।౧।౭౪పాం) ఇతి పుంవద్భావః। [తేజసః, అనల్పప్రతాపక్షతసకలవిపక్షః] అనల్పేన, ప్రతాపేన స్వప్రకాశేన, స్వప్రభావేణైవేత్యర్థః। 'ప్రతాపౌ పౌరుషాఽఽతపౌ' ఇతి వైజయన్తీ। క్షతఏకలవిపక్షః నిరస్తసమస్తప్రతిపచః, [స్వభావః]। తేజస్వినామేవ స్వభావో యత్ ప్రతాపేనైవ పరోచ్ఛేదనమ్, అతో యుక్తమ్ అర్కభాసామప్యన్తర్గృహధ్వాన్తహరణమిత్యర్థః। అత్ర సమర్థ్య సమర్థకయోః సామాన్యవిశేషభావాదర్థాన్తరన్యాసః॥౪౯॥

చిరమితి।—[అయమర్కః, పునః] భూయోఽపి [ఉదయాయ] స్వవృద్ధయే,

యుగపదయుగసప్తిస్తుల్యసఙ్ఖ్యైర్మయూఖై-

ర్దశశతదలభేదం కౌతుకేనాఽఽశుకృత్వా।

శ్రియమలికులగీతైర్లాలితాం పఙ్కజాన్త-

ర్భవనమధిశయానామాఽఽదరాత్ పశ్యతీవ॥౬౧॥

అదయమివ కరాగ్రైరేష నిష్పీడ్య సద్యః

శశధరమహరాదౌ రాగవానుష్ణరశ్మిః।

[స్వం] స్వకీయమ్, [ఏవ, ధామ] స్థానం, తేజో వా, [ప్రాప్య, అతిరసలౌల్యాత్] అతిమాత్రాత్, రసేషు మకరన్దేషు విషయేషు చ, లౌల్యాదాసక్తేః, [సరోజే చిరం బన్ధనం, లమ్భితానాం,] ప్రాపితానాం [షట్పదానాం, సరభమః] సత్వరః, [దలితదలకపాటః] దలితం విఘట్టితం, దలమేవ కపాటం యేన, స సన్, [గుప్తిస్ఫోటం] బన్ధనమోక్షం, [కరోతీవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। యథా కశ్చిత్ పదభ్రష్టః పునర్లబ్ధపదః పూర్వవదాత్మబన్ధూనాగత్య స్వయమేవ కారాకపాటముద్ఘాట్య మోచయతి, తద్వదితి భావః॥౬౦॥

యుగపదితి।—అయుగా విషమాః, సప్తయోఽశ్వా యస్య సః [అయుగసప్తిః] సప్తాశ్వః, అర్కః ఇత్యర్థః। యుగశబ్దస్య యుగ్మశబ్దస్య చ విశేష్యలిఙ్గతాఽవగన్తవ్యా। [యుగపత్] ఏకదైవ, [తుల్యసఙ్ఖ్యైః] సహస్రసఙ్ఖ్యైరిత్యర్థః, [మయూఖైః] కరైః, [దశశతదలభేదం] దశ శతాని యేషాం తాని, దశశతాని సహస్రసఙ్ఖ్యమిత్యర్థః, తేషాం దలానాం భేదం విఘట్టనం, [కౌతుకేనాఽఽశు కృత్వా, అలికులగీతైః] అలికులస్య గీతైః, [లాలితాం] సత్కృతాం, [పఙ్కజాన్తర్భవనమధిశయానాం] పఙ్కజమేవ అన్తర్భవనం గర్భగృహమ్, అధిశయానామ్। "అధిశీఙస్థాసాం కర్మ"(౧।౪/౪౬పాం) ఇతి కర్మత్వమ్। [శ్రియమాదరాత్ పశ్యతీవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా, పఙ్కజాన్తర్భవనమితి రూపకగూఢ◌ా। కశ్చిత్ కాన్తః కాన్తామివైకాన్తగతామితి భావః॥౬౧॥

అదయమితి।—[అహరాదౌ] ప్రభాతే, [రాగవాన్] ఉదయరాగవాన్,

అవకిరతి నితాన్తం కాన్తినిర్యాసమబ్ద-

స్రుతనవజలపాణ్డుం పుణ్డరీకోదరేషు॥౬౨॥

ప్రవికసతి చిరాయ ద్యోతితాశేషలోకే

దశశతకరమూర్తా_విక్షిణీవ ద్వితీయే।

సితకరవపుషాఽసౌ లక్ష్యతే సమ్ప్రతి ద్యో-

ర్విగలితకిరణేన వ్యఙ్గితైకేక్షణేవ॥౬౩॥

పుణ్డరీకస్నేహవాంశ్చ, [ఏషః, ఉష్ణరశ్మిః] అర్కః, [శశధరం] చన్ద్రం, [కరాగ్రైః] రశ్మ్యగ్రైః, హస్తాగ్రైశ్చ, [అదయం] నిర్దయం, [సద్యో నిష్పీడ్య, అబ్దస్రుతనవజులపాణ్డుమ్] అబ్దాత్ మేఘాత్, స్రుతం స్రస్తం, నవజలమివ పాణ్డు శుభ్రం, [కాన్తి] నిర్యాసం] లావణ్యసారం, [పుణ్డరీకోదరేషు] పుణ్డరీకాణాం సితాబ్జానామ్, ఉదరేషు అభ్యన్తరేషు, [నితాన్తమ్, అవకిరతీవ] విక్షిపతీవ। అత్ర సూర్యోదయే చన్ద్రస్య కాన్తిక్షయాత్ పుణ్డరీకాణాం తత్ప్రాదుర్భావాచ్చ సూర్యశ్చాన్ద్రీమేవ కాన్తిం పుణ్డరీకస్నేహాత్ తేషు సిఞ్చతీవేత్యుత్ప్రేక్షా; యథా ద్విషన్తం ప్రపీడ్య తదీయం వసుసారం సుహృదే ప్రయచ్ఛతి, తద్వదితి భావః॥౬౨॥

ప్రవికసతీతి।—[ద్యోతితాశేషలోకే] ద్యోతితః ప్రకాశితః, అశేషలోకో యేన తస్మిన్। దశ శతాని యేషాం తే, దశశతాః, తే కరా యస్యాః సా, దశశతకరా సహస్రకరా, మూర్త్తిర్యస్య తస్మిన్ [దశశతకరమూర్త్తౌ] సూర్య్యే, [ద్వితీయే, అక్షిణి] చక్షుషి, [ఇవ, చిరాయ ప్రవికసతి] సతి, [సమ్ప్రత్యసౌ, ద్యౌః] ఆకాశ, స్త్రీ చ గమ్యతే। [విగలితకిరణేన] నిష్ప్రకాశేన; సితకరం శుభ్రకిరణం, వపుర్యస్య తేన [సితకరవపుషా] చన్ద్రేణ; వ్యఙ్గితం వికలీకృతమ్, ఏకేక్షణమ్ ఏకనేత్రం యస్యాః సా [వ్యఙ్గితైకేక్షణా] కాణా [ఇవ లక్ష్యతే]। అత్ర దివః కాణత్వముత్ప్రేక్ష్యతే; తచ్చ కాణత్వ-

---

కుముదవనమపశ్రి శ్రీమదమ్భోజషణ్డం

త్యజతి ముదములూకః ప్రీతిమాంశ్చక్రవాకః।

ఉదయమహిమరశ్మిర్యాతి శీతాంశురస్తం

హతవిధిలసితానాం హీ! విచిత్రో విపాకః॥౬౪॥

క్షణమతుహినధామ్ని ప్రోష్య భూయః పురస్తా-

దుపగతవతి పాణిగ్రాహవద్దిగ్వధూనామ్।

ద్రుతతరమపయాతి స్రంసమానాంశుకోఽసా-

వుపపతిరివ నీచైః పశ్చిమాన్తేన చన్ద్రః॥౬౫॥

మక్షిత్వేనాధ్యవసితేన నిష్కాసితేన చన్ద్రేణేతి సజాతీయసఙ్కరః। తత్ర "యేనాఙ్గవికారః" (3।3।౨౦పాం) ఇతి తృతీయా॥౬3॥

కుముదేతి। [కుముదవనమ్], అపగతా శ్రీర్యస్య తత్ [అపశ్రి] విగంతశోభమ్। "గోస్త్రియోరుపసర్జ్జనస్య"(౧।౨।౪౮ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్ [అమ్భోజషణ్డం, శ్రీమత్] శోభాయుక్తమ్, [ఉలూకః] పేచకః, [ముదం త్యజతి]; తస్య దివాభీతత్వాదితి భావః। [చక్రవాకః

ప్రీతిమాన్]। రజనీవిరహాభావత్వాత్ తస్యేతి భావః। [అద్ధిమరశ్మిః] ఉష్ణాంశుః, [ఉదయం యాతి; శీతాంశుః] ఇన్దుః, [అస్తమ్] అదర్శనం యాతి। అస్తమిత్యవ్యయమ్। కథమేతద్వైషమ్యం తత్రాహ, ఇతేతి।—[హతవిధిలసితానాం] దుష్టదైవచేష్టితానాం, [విపాకః] పరిపాకః, తత్తత్ప్రాణికర్మానురూపఫలదానప్రకార ఇతి యావత్। [విచిత్రః] వివిధః, న త్వేకవిధ ఇత్యర్థః। [హీ] ఇతి విస్మయే; 'అహో హీ చ విస్మయే' ఇత్యమరః। విధివిపాకవైచిత్ర్యాజ్జగద్వైచిత్ర్యం యుజ్యతే ఇతి కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౪॥

క్షణమితి।—[అతుహినధాని] ఉష్ణాంశో। దిశో బధ్వ ఇవేత్యుపమితసమాసః। తాసాం [దిగ్బధూనాం] పాణిం గృహ్ణాతీతి పాణిగ్రాహః

ప్రలయమఖిలతారాలోకమహ్నాయ నీత్వా

శ్రియమనతిశయ శ్రీః సానురాగాం దధానః।

గగనసలిలరాశిం రాత్రికల్పావసానే

మధురిపురివ భాస్వానేష ఏకోఽధిశేతే॥౬౬॥

నిజభర్తా, తస్మిన్నివ [పాణిగ్రాహవత్]। "తత్ర తస్యేవ"(౫।౧।౧౧౬ పాం)ఇతి తత్రేవార్థే వతిః। [క్షణం, ప్రోష్య] ప్రవాసం కృత్వా। ప్రపూర్వాదువసఘాతోః క్త్వా, తస్య "సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్ "(2/1/32 పాం) ఇతి వ్యపి," వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [భూయః] పునరపి, [పురస్తాత్] పూర్వస్యాం దిశి, పూర్వ్వమార్గే చ, [ఉపగతవతి] ఆగతవతి సతి, [అసో చన్ద్రః, ఉపపతిః] జారః [ద్రవ]। 'జారస్తుపపతి సమో' ఇత్యమరః। [సంసమానాంశుకః] శైషికః కప్ప్రత్యయః। గలద్రశ్మికః, స్రస్తవస్త్రశ్చ [నీచైః] నమ్రః సన్ [పశ్చిమాన్తేన] పశ్చిమదిక్కోణేన, కేనచిదపరద్వారేణ చ [ద్రుతతరమ్, అపయాతి] అపసరతి యథా పూర్వధారేణ నిజపతావాగతే పశ్చాన్మార్గేణోపపతిరపసరతి, తద్వదిత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః,శ్లేషేణ సఙ్కీర్యతే॥౬౫॥

ప్రలయమితి ।—[అఖిలతారాలోకమ్] అఖిలస్తారాలోకో లోక ఇవ, తారా నక్షత్రం, తమ్, అఖిలం తారాలోకమ్, [అహ్నాయ] ద్రాక్, [ప్రలయం] క్షయం, [నీత్వా], అత ఏవ యతోః, నాస్త్యతిశయం సా అనతిశయా, సర్వాతిశాయినీ,శ్రీర్మహిమా యస్య సః [అనతిశయశ్రీః, సానురాగామ్] ఉదయరాగవతీం, [శ్రియం] శోభామ్, అన్యత్ర—సానురాగామ్ అనురాగవతీం శ్రియం, రమాఞ్చ, [దధానః, ఏష భాస్వానేకః, మధురిపుః] విష్ణుః, [ఇవ], రాత్రిః కల్పః బ్రాహ్మ దినమ్ం ఇవ, తస్య అవమానం తస్మిన్ [రాత్రికల్పావసానే], గగనం ,

---

కృతసకలజగద్విబోధోఽవధూతాన్ధకారోదయః

క్షయితకుముదతారకశ్రీర్వియోగం నయన్ కామినః।

బహుతరగుణదర్శనాదభ్యుపేతాల్పదోషః కృతీ

తవ వరద ! కరోతు సుప్రాతమహ్నామయం నాయకః॥౬౭॥

ఇతి శ్రీమాధకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

ప్రత్యూషవర్ణనం నామ ఏకాదశః సర్గః॥౧౧॥

సలిలరాశిరివ తం [గగనసలిలరాశిమ్, అధిశేతే] అధితిష్ఠతి । అత్ర మధురిపురివేతి వాక్యగతోపమైవ సమాసగతోపమానాం సాధికా, ఇతి సర్వత్రోపమితసమాసాఽఽశ్రయణమేవోచితమ్ ॥౬౬॥

క్రతేతి ।—[కృతసకలజగదువిబోధః] కృతాఖిలజగత్ప్రబోధః । అవధూతో విక్షిప్తః, అన్ధకారస్య ఉదయ ఉజ్జృమ్భణం యేన సః [అవధూతాన్ధకారోదయః] ఇతి మహాగుణోక్తిః। దోషమాహ— [క్షయితకుముదతారక శ్రీః] క్షయితా నాశితా, కుముదానాం తారకాణాఞ్చ శ్రీర్యేన సః, [కామినః] స్త్రీపుంసాన్, [వియోగం, నయన్] ప్రాపయన్, తథాఽపి [బహుతరగుణదర్శనాత్] బహుతరగుణస్య పూర్వోక్తమహాగుణస్య, దర్శనాత్, [అభ్యుపేతాల్పదోషః] అభ్యుపేతో

లోకైరఙ్గీకృతః, అల్పదోషః పూర్వోక్త ఏవ యస్య సః। 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీన్దోః కిరణేష్వివాఙ్కః' ఇతి న్యాయాదితి భావః। అత ఏవ [కృతీ] కృతార్థః, [అయమహ్నాం, నాయకః] ప్రభుః, సూర్య్యః ఇత్యర్థః, హే [వరద!] కామద!, [తత్ర, సుప్రాతం] సుప్రభాతం, [కరోతు]। "ఆశిషి లిఙ్లోటౌ" (3/3/౧౭3 పాం) ఇత్యాశీరర్థే లోట్। శోభనం ప్రాతర్యస్యేతి సుప్రాతః శోభనప్రాతర్వానుచ్యతే।"సుప్రాతసుశ్వ—"(౫।౪।౧౨౦పాం)ఇత్యాదినా బహువ్రీహావచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః। అత్ర భావప్రధానో నిర్దేశః। తవ

ద్వాదశః సర్గః।

——oo——

ఇత్థం రథాశ్వేభనిషాదినాం ప్రగే
గణో నృపాణామథ తోరణాద్వహిః।
ప్రస్థానకాలక్షమవేషకల్పనా-
కృతక్షణక్షేపముదైచతాచ్యుతమ్॥౧॥

సుప్రాతం సుప్రభాతత్వం కరోత్విత్యర్థః। మహామాలినీవృత్తమేతత్,—“యదిహనయుగలం తతో వేదరేఫైర్మహామాలినీ” ఇతి లక్షణాత్॥౬౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే
మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యే ఏకాదశః సర్గః॥౧౧॥

ఏవం ప్రభాతం వర్ణయిత్వా భగవతః ప్రాభాతికప్రస్థానవర్ణనాయ ప్రక్రమతే, ఇత్థమితి।—[ఇత్యమ్] ఇత్యమ్భూతే, పూర్వసర్గోక్తవిధే ఇత్యర్థః। [ప్రగే] ప్రాతఃకాలే। 'సాయం సాయే ప్రగే ప్రాతః' ఇత్యవ్యయేష్వమరః। [అథ] సూర్యోదయానన్తరం, రథాశ్వేభే నిషాదన్తీతి తేషాం [రథాశ్వేభనిషాదినాం] రథేషు అశ్వేషు ఇమేషు చ స్థితానామిత్యర్థః। [నృపాణాం గణః, తోరణాత్] భగవతః వాహ్యద్వారాత్, [వహిః]; "అపపరివహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యాః"(౨।౧।౧౨పాం) ఇతి పఞ్చమీసమాసవిధానాత్ జ్ఞాపకాత్ పఞ్చమీ। 'తోరణోఽస్త్రీ వహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః। [ప్రస్థానకాలక్షమవేషకల్పనాకృతక్షణక్షేపం] ప్రస్థానకాలే ప్రయాణకాలే, క్షమ ఉచితః, వేషః ఆకల్పః; "ఆకల్పవేషౌ నేపథ్యమ్' ఇత్యమరః। తస్య కల్పనయా సమ్పాదనేన, కృతః క్షణక్షేపః క్షణవిలమ్బో యేన తమ్, [అచ్యుతం] హరిమ్, [ఉదైక్షత] ప్రతీక్షితవానిత్యర్థః। అత్రాచ్యుతవిలమ్బస్య విశేషణగత్యా ప్రతీక్షణహేతుత్వాత్

స్వక్షం సుపత్రం కనకోజ్జ్వలద్యుతిం

జవేన నాగాన్ జితవన్తముచ్చకైః।

ఆరుహ్య తార్క్ష్యం నభసీవ భూతలే

యయావనుద్వాతసుఖేన సోఽధ్వనా॥౨॥

పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। అస్మిన్ సర్గే విషమపాదయోర్జాగతమిన్ద్రవంశా వృత్తమ్,—'స్యాదిన్ద్రవంశా తతజై రసంయుతైః' ఇతి లక్షణాత్। సమపాదయోస్తు జాగతమేవ వంశస్థం వృత్తమ్;—జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ' ఇతి లక్షణాత్। తదేవముభయమేలనాదుపజాతిభేదోఽయమ్। అత ఏవ త్రిష్టుబిన్ద్రవజ్రోపేన్ద్రవజ్రాలక్షణానన్తరమ్—'అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇత్యుక్త్వోక్తమ్,—' ఇత్థం కిలాన్యాస్వపి మిశ్రితాసు వదన్తి జాతిష్విదమేవ నామ' ఇతి॥౧॥

స్వక్షమితి।—[సః] హరిః, శోభనః అక్షశ్చక్రధారణదారుభేదో యస్య తం [స్వక్షమ్]। 'స్యాదతశ్చక్రధారణే' ఇతి వైజయన్తీ। అన్యత్ర—శోభనేన్ద్రియమ్। 'అథాక్షమిన్ద్రియే' ఇత్యమరః। [సుపత్రం] శోభనం పత్రం వాహనం యస్య తం,స్వశ్వమిత్యర్థః; అన్యత్ర—సుపక్షమ్। 'పత్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః। [కనకోజ్జ్వలద్యుతిం] కనకరచనావన్తమ్,

అన్యత్ర,—కనకవదుజ్జ్వలద్యుతిం, కనకవర్ణమిత్యర్థః। [జవేన, నాగాన్] గజాన్, ఉరగాంశ్చ, [జితవన్తం] తతోఽధికవేగమిత్యర్థః। అన్యత్ర—నాగాన్తకమిత్యర్థః। [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం, [తార్క్ష్యం] రథం, గరుడఞ్చ। 'తాః స్యాదశ్వకర్ణాఽఽఖ్యవృక్షే రథతురఙ్గయోః। తార్క్ష్యం రసాఞ్జనే తార్క్ష్యో గరుడే గరుడాగ్రజే॥' ఇతి విశ్వః। [ఆరుహ్య నభసీవ భూతలే, అనుద్వాతసుఖేన] అనుద్వాతన అప్రతిఘాతేన, సుఖః సుగమః తేన, [అధ్వనా, యయౌ] గరుడమారుహ్య నభసీవ, రథమారుహ్య భూతలేఽప్యప్రతిహతం యయౌ। గరుడవదేవ తద్రథస్యాపి సర్వత్రాప్రతిహతగతిత్వాదిత్యర్థః। నాయం శ్లేషః, ప్రకృతాప్రకృతవాదేఽపి తార్క్ష్యమితి విశేష్యశ్లేషాయోగాత్ అన్యత్రాప్రసఙ్గాచ్చ శ్లేషసఙ్కీర్ణేయముపమా॥౨॥

హస్తస్థితాఖణ్డితచక్రశాలినో

ద్విజేన్ద్రకాన్తాః శ్రితవక్షసః శ్రియా।

సత్యానురక్తా నరకస్య జిష్ణవో-

గుణైర్నృపాః శార్ఙ్గిణమన్వయాసిషుః॥౩॥

శుక్లైః సతారైర్ముకులీకృతైః స్థులైః

కుముద్వతీనాం కుముదాకరైరివ।

హస్తేతి।—అత్ర నృపవిశేషణాని శార్ఙ్గిణ్యపి విభక్తివిపరిణామేన యోజ్యాని। [ఇస్తస్థితాఖణ్డితచక్రశాలినః] హస్తస్థితైరఖణ్డితైః చక్రైః చక్రరేఖాభిః, శాలన్త ఇతి తథోక్తాః; అన్యత్ర—చక్రం సుదర్శనం, తచ్ఛాలినమ్। [ద్విజేన్ద్రకాన్తాః] బ్రాహ్మణోత్తమప్రియాః, అన్యత్ర,—ద్విజేన్ద్రశ్చన్ద్రః। 'తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః' ఇతి శ్రుతేః। అత ఏవ 'ద్విజరాజః శశధరః' ఇత్యమరః। తద్వత్ కాన్తం సున్దరం, [శ్రియా] శోభయా, [శ్రితవక్షసః] వ్యాప్తోరస్కాః; అన్యత్ర,—రమయాఽధిష్ఠితోరస్కమ్; [సత్యానురక్తాః] సత్యే సత్యవచనే, అనురక్తాః; అన్యత్ర—సత్యాయాం సత్యభామాయామ్, అనురక్తమ్। [నరకస్య, జిష్ణవః] జేతారః, అన్యత్ర—

నరకాసురస్య జేతారమ్। “గ్లాజిస్థశ్చ” (3/౨/౧3౯పాం) ఇతి క్స్నుః।'నరకో నిరయే దైత్యే' ఇతి విశ్వః। ఏవమ్భూతాః [నృపాః] ఏవమ్భూతం [శార్ఙ్గిణం, గుణైః] వినయాదిభిర్హేతునా, [అన్వయాసిషుః] అనుజగ్ముః, గుణైః పూర్వోక్తైరన్వకార్షుశ్చ। యాతేర్లుఙి క్షేః సిచ్। “యమరమ—”(౭।౨।౭3పాం) ఇతి సమాగమః సిచ ఇకారాగమశ్చ। “సిజభ్యస్త—” (3।౪।౧౦౯పాం)

వ్యుష్టం ప్రయాణఞ్చ వియోగవేదనా-

విటూననారీకమభూత్ సమం తదా॥౪॥

ఉత్క్షిప్తగాత్రః స్మ విడమ్బయన్ నభః

సముత్పతిష్యన్తమగేన్ద్రముచ్చకైః।

ఇతి ర్ఘుర్ఘుస్। అత్ర శార్ఙ్గిణో నృపాణాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్ శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాశ్చ కేవలప్రకృతవిషయః శబ్దశ్లేషః॥3॥

శుక్లైరితి।—[శుక్లైః] శుభ్రైః,[సతారైః] సరజ్జుకైః, సకర్ణికైశ్చ, [ముకులీకృతైః] వహనసౌకర్యాయ సఙ్కోచితైః; అన్యత్ర—రాత్రివికాశిత్వాత్ ముకులతాం నీతైః, [స్థులేః] దౌర్ఘైః, పటమణ్డపైరితి యావత్; [కుముదాకరైః] కుముదద్రైః, [ఇవ] ఉపలక్షితమ్; అన్యత్ర—స్థులైరివ కుముదాకరై ఉపలక్షితమ్; [వియోగవేదనావిదూననారీకం] వియోగవేదనయా విరహ వ్యథయా, విద్వనాః పరితప్తాః; “వాదిభ్యః "(౮।౨।౪౪పాం)ఇతి నిష్ఠానత్వమ్।తా నార్యో యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్। ద్వయోరపి వియోగకాలత్వాదితి భావః।“నద్యృతశ్చ”(౫।౪।౧౫3 పాం) ఇతి కప్। కుముదాన్యాసు సన్తీతి కుముద్వత్యః కుముదప్రాయాః భూమయః।'కుముద్వాన్ కుముద-ప్రాయే' ఇత్యమరః। కైరవిణ్యో వా। 'కుముద్వతీ కైరవిణ్యామ్' ఇతి విశ్వః। “కుముదనడవేత సేభ్యో డ్మతుప్ ”(౪/౨/౮౭ పాం) ఇతి డ్మతుప్రత్యయః, “మాదుపధాయాః—”(౮।౨।౯పాం) ఇతి మకారస్య వత్వమ్। తాసాం [కుముద్వతీనాం] సమ్బన్ధే, [వ్యుష్టం] ప్రభాతమ్। 'వ్యుష్టం ప్రభాతం ప్రత్యూషమ్' ఇత్యభిధానచిన్తామణిః। తత్ర కిఞ్చిత్కరత్వాత్ తత్సమ్బన్ధిత్వం [ప్రయాణఞ్చ] సేనానామితి శేషః। [తదా] తస్మిన్ కాలే,

[సమమ్] ఉక్తరీత్యా అన్యోఽన్యసదృశమ్ [అభూత్] వృష్టప్రయాణయోర్ద్విత్వేఽపి సముదాయవివక్షాయా- సభూదిత్యేకవచనమ్; వృష్టం ప్రయాణఞ్చ ద్వయమపి సమమభూదిత్యర్థః। అత్ర వర్ణ్యత్వేన ప్రకృతస్య ప్రయాణస్య ప్రకృతవృష్టసామ్యోక్తేరుపమా శ్లేషసఙ్కీర్ణా, తయా చోపమేయోపమా వ్యజ్యతే॥౪॥

ఉత్క్షిప్తేతి।—[ఉత్క్షిప్తగాత్రః] ఉన్నమితపూర్వకాయః, అత ఏవ

ఆకుఞ్చితప్రోహనిరూపితక్రమం

కరేణురారోహయతే నిషాదినమ్॥౫॥

స్త్రైరం కృతాఽఽస్ఫాలనలాలితాన్ పురః -

స్ఫురత్తనూన్ దర్శితలాఘవక్రియాః।

వఙ్కావలగ్నైకసవల్గపాణయ-

స్తురఙ్గమానారురుహుస్తురఙ్గిణః॥౬॥

[నభః] ఖం, ప్రతి [సముత్పతిష్యన్తమ్] ఉత్పతనోద్యుక్తమ్, [అగేన్ద్రం] మహాద్రిం, [విడమ్బయన్] అనుకుర్వన్, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అభూతోపమేతి కేచిత్। [ఉచ్చకైః] ఉన్నతః, [కరేణుః] ఇభః। 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః। [ఆకుఞ్చితమోహనిరూపితక్రమమ్] ఆకుఞ్చితో నమితః, ప్రోహః గజాఙ్ఘ్రిః। 'గజాఙ్ఘ్రిః ప్రోహః' ఇతి విశ్వః। తత్ర నిరూపితక్రమం కృతపాదన్యాసం, [నిషాదినం] యన్తారమ్ [ఆరోహయతే స్మ] స్వయమేవ స్వాత్మన్యారోహయతి స్మ ఇత్యర్థః। రోహేర్గత్యర్థత్వాత్, "గతిబుద్ధి—"(౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా అణికర్తుర్నిషాదినః కర్మత్వమ్। అత్ర కర్త్రభిప్రాయే, "ణిచశ్చ" (౧।౩।౭౪పాం) ఇత్యాత్మనేపదే సిద్ధేఽపి ప్రయోగవైచిత్ర్యాస్యాప్యలఙ్కారత్వాదకర్త్రభిప్రాయేఽపి, "ణేరణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్మ కర్తా ఽనాధ్యానే" (౧।౩।౬౭ పాం) ఇతి ఆత్మనేపదం వదన్తి। అణికర్మణః కరేణోరేవాత్ర ణ్యన్తే కర్తృత్వాత్ తస్యైవ చార్థాత్కర్మత్వాదితి। నను యత్ సంగ్రహణమనన్యకర్మార్థమిత్యుక్తం, తేన కర్మమాత్రనిషేధాత్ కథం నిషాదిని

కర్మణ్యాన్మనేపదమ్? సత్యమ్। అన్యేషాం మతమ్। భాష్యకారస్య తు “దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా” ఇత్యుదాహరణాదణికర్తృకర్మవ్యతిరిక్తకర్మణ ఏవ నిషేధో వివక్షిత ఇతి కైయటః। తదేతత్ సమ్యగ్వివేచితమస్మాభిః కిరాతార్జునీయటీకాయాం ఘణ్టాపథే 'స సన్తతం దర్శయతే గతస్మయః' (౧మ సం ౧౦ శ్లోకః) ఇత్యత్ర। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౫॥

స్వైరమితి।—[తురఙ్గిణః] అశ్వారోహాః, [పురః] పూర్వ [స్వైరం] మన్దం,

---

అహ్నాయ యావన్న చకార భూయసే

నిషేదివానాఽఽసనబన్ధమధ్వనే।

తీవ్రోత్థితాస్తావదసహ్యరంసో

విశృఙ్ఖలం శృఙ్ఖలకాః ప్రతస్థిరే॥౭॥

గణ్డోజ్జ్వలా ముజ్జ్వలనాభిచక్రయా

విరాజమానాం నవయోదరశ్రియా।

[కృతాఽఽస్ఫాలనలాలితాన్] కృతం యత్ ఆస్ఫాలనం పాణితలేనాఙ్గసఙ్ఘట్టనం, తేన లాలితాన్ అనుపాలితాన్, త్యాజితోద్వేగానిత్యర్థః; అత ఏవ [స్ఫురత్తనూన్] కమ్పితదేహాన్, [తురఙ్గమాన్] అశ్వాన్, [దర్శితలాఘవక్రియాః] దర్శితం లాఘవం శీఘ్ర్యం యాసు తాః, క్రియాః ఉత్పతనకర్మాణి యేషాం తే, [వఙ్కావలగ్నైకసవలాపాణయః] వఙ్కః పల్యాణకోటిః। 'వఙ్కః పల్యాణభాగే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। తత్రావలగ్నః సక్తః, ఏకః ఏకైకః, సవల్గాః ముఖరజ్జుసహితః, పాణిర్యేషాం తే తథోక్తాః సన్తః, [ఆరురుహుః] ఆరూఢాః। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౬॥

అహ్నాయేతి।—[నిషేదివాన్] ఉపర్యుపవిష్టః, నిషాదీతి శేషః।"భాషాయాం సదవసశ్రువః "(౩।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి కప్రత్యయః। [భూయసే] దవీయసే, [అధ్వనే] భృయాంసమధ్వానం గన్తుమిత్యర్థః। "క్రియార్థోపపదస్య—"(౨।౩।౧౪ పాం) ఇతి చతుర్థీ। [అహ్నాయ] ఝటితి। 'స్రాక్ ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ' ఇత్యమరః। [యావత్, ఆసనబన్ధం] దూరాధ్వగమనౌపయికమాసనవిశేషం, [న చకార తావత్, తీవ్రీత్థితాః] తీవ్రం తీక్ష్ణమ్, ఉత్థితాః, [అసహ్యరంహసః] దుఃసహవేగాః, [శ్లఙ్ఖలకాః] కరభాః, ఉష్ట్రభేదాః ఇతి యావత్। 'కరభాః స్యుః శ్లఙ్ఖలకా దారవైః పాదబన్ధనేః' ఇత్యమరః। [విశృఙ్ఖలమ్] అనర్గలం, [ప్రతస్థిరే] ప్రస్థితాః। "సమవప్రవిభ్యః స్థ."(౧।౩।౨౨పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। ఏషాఽపి స్వభావోక్తిః॥౭॥

కశ్చిత్సుఖం ప్రాప్తుమనాః సుసారథీ-

రథీం యుయోజావిధురాం బధూమివ॥౮॥

ఉత్థాతుమిచ్ఛన్ విధృతః పురోబలా-

న్నిధీయమానే భరభాజి యన్త్రకే।

గణ్డేతి।—[సుఖమ్] అక్లిష్టం యథా తథా, ప్రాప్తుం గన్తుం మనో యస్య సః [ప్రాప్తుమనాః]; అన్యత్ర,—సుఖమ్ ఆనన్దం, లబ్ధుకామః। "తుఙ్కామమనసోరపి"(కాం) ఇతి మకారలోపః। భోభనః సారథిర్యస్య సః [సుసారథిః]; అన్యత్ర,—సుసహాయవాన్। [కశ్చిత్] కోఽపి రథీ, కామీ చ, [గణ్డోజ్జ్వలాం] గణ్డైశ్చిహ్నైః, ఉజ్జ్వలామ్;అన్యత్ర,—కపోలోజ్జ్వలామ్। 'గణ్డః కపోలే చిహ్నే చ' ఇతి విశ్వః। ఉజ్వలో నాభిర్విలమధ్యం యయోస్తే, చక్రే రథాఙ్గే యస్యాస్తయా [ఉజ్జ్వలనాభిచక్రయా]; అన్యత్ర,—ఉజ్జ్వలం నాభిచక్రం నాభిమణ్డలం యస్యాస్తయా। 'నాభిః ప్రాణఙ్గకే క్షేత్రే చక్రాఙ్గచక్రవర్త్తినోః' ఇతి విశ్వః। [నవయా] ప్రత్యగ్రయా, [ఉదరశ్రియా] ఉదున్నతా, అరాశ్చక్రశలాకాః। 'అరః శీఘ్రే చ చక్రాఙ్గే' ఇతి విశ్వః। తేషాం శ్రియా; అన్యత్ర,—ఉదరస్య మధ్యస్థ, శ్రియా శోభయా, [విరాజమానామ్, అవిధురాం] విగతా ధూరగ్రం యస్యాః సా విధురా। 'ధుః స్త్రీ క్లీవే యానముఖమ్' ఇత్యమరః। "ఋక్పూర్"(౫।౪।౭౪పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। సా న భవతీత్యవిధురా తాం, మధురామిత్యర్థః; అన్యత్ర,—అవిధురామ్ అవికలాం, [రథీం] శకటీమ్ "బహ్వాదిభ్యశ్చ"(౪।౧।౪౭పాం) ఇతి వికల్పేన జీష్। [బధూమివ,

యుయోజ] యోజయామాస। అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ సభఙ్గాభఙ్గపదమిశ్రణాదుభయగోచరత్వాచ్చ ప్రకృతాప్రకృతగోచరః శబ్దార్థశ్లేషః॥౮॥

ఉత్థాతుమితి।—రోతీతి [రవణః] ఉష్ట్రః। 'రు శబ్దే' ఇతి ధాతోః "చలనశబ్దార్థాదకర్మకాత్ యుచ్" (3।౨।౧౪౮ పాం) ఇతి యుచ్ప్రత్యయః। భారారోపణాయ యన్త్రరూపేణ నిర్మితే [భరభాజి] భారయుక్తే,

---

అర్ధోజ్ఝితోద్గారవిఝర్ఝరస్వరః

స్వనామ నిన్యే రవణః స్ఫుటార్థతామ్॥౯॥

నస్యాగృహీతోఽపి ధువన్ విషాణయో-

ర్యుగం ససూత్కారవివర్తితత్రికః।

గోర్ణీ జనేన స్మ నిధాతుముద్ధృతా-

మనుక్షణం నోక్షతరః ప్రతీచ్ఛతి॥౧౦॥

[యన్త్రకే] గోణ్యాదౌ, [నిధీయమానే] సతి, [బలాత్, ఉత్థాతుమిచ్ఛన్] ఉత్థాయ గన్తుమిచ్ఛన్, అత ఏవ [పురః] సుఖభాగే, [విధృతః] గృహీతః, ఏవం స్వైరచారవ్యాఘాతతః [అర్ధోజ్ఝితోద్గారవిరస్వరః] అర్ధోజ్ఝికతేనోద్గారేణ స్వజగ్ధపిచుమర్ద్దాదిపత్రరసనేన, విఝర్ఝరీ విషమః, స్వరో యస్య సః, రవణః ఉష్ట్రః, [స్వనామ స్ఫుటార్థతాం నిన్యే]। రౌతీతి రవణ ఇతి వ్యుత్పన్నం స్వనామ యథార్థమకరోదిత్యర్థః॥౯॥

నస్యేతి।—[నస్యాగృహీతః] నాసికాయాం భవా నస్యా। దిగాదిత్వాత్ యత్। నాసికాయా నసాదేశః। తస్యాం నాసికాప్రీతరజ్జౌ, గృహీతః [అపి విషాణయోర్యుగం, ధువన్] విధున్వన్ శృఙ్గద్వయం కమ్పయన్ ఇత్యర్థః। [ససూత్కారవివర్తితత్రికః] సూత్కార ఇతి శబ్దానుకరణమ్, అమర్షజః సశబ్దనిశ్వాసో వా, సమూత్కారం యథా తథా, వివర్తితం త్రికం పృష్ఠవంశాధరసన్ధిర్యేన। 'పృష్ఠవంశాధరే త్రికమ్' ఇత్యమరః। [ఉక్షతరః] మహోక్షః పృష్ఠే,

[నిధాతుం జనేనానుక్షణముద్ధృతాం గోణీం, న ప్రతీచ్ఛతి స్మ] న స్వీకృతవాన్, నిధాతుమవసరం న దత్తవానిత్యర్థః॥౧౦॥

నానావిధాఽఽవిష్కృతసామజస్వరః
సహస్రవర్త్మా చపలైర్దురధ్యయః।
గాన్ధర్వభూయిష్ఠతయా సమానతాం
స సామవేదస్య దధౌ బలోదధిః॥౧౧॥

ప్రత్యన్యనాగం చలితస్త్వరావతా
నిరస్య కుణ్ఠం దధతాఽన్యమఙ్కుశమ్।
మూర్ద్ధానమూర్ద్ధ్వాయతదన్తమణ్డలం
ధువన్నరోధి ద్విరదో నిషాదినా॥౧౨॥

నానేతి।—[నానావిధాఽఽవిష్కృతసామజస్వరః] సామజాః గజాః। 'సామజౌ గజసామోత్థౌ' ఇతి శాశ్వతః। నానావిధమావిష్కృతాః సామజానాం స్వరాః ధ్వనయః, వృంహితాని ఇతి యావత్, యస్మిన్ సః [సహస్రవర్త్మా] బహుభిర్మార్గైర్గచ్ఛన్। [గాన్ధర్వభూయిష్ఠతయా] గన్ధర్వా ఏవ గాన్ధర్వా అశ్వాః। 'వాజివాహార్వగన్ధర్వ—'ఇత్యమరః। తేర్భూయిష్ఠతయా, [చపలైః] అస్థిరైః, [దురధ్యయః] దుష్ప్రాపః। 'ఇణ్ గతౌ ఇత్యస్మాత్ కృచ్ఛ్రార్థే ఖల్। ఈదృశః [సః బలోదధిః] సేనాసముద్రః, [సామవేదస్య, సమానతాం దధౌ] తత్సమోఽభూదిత్యర్థః। సామవేదోఽపి బహుధాఽఽవిష్కృతన్నహద్రథన్తరాదిసామోత్థితస్వరః; సహస్రశాఖత్వాత్ సహస్రవర్త్మా గాన్ధర్వగానబహుత్వాత్ చపలమతిభిః అధ్యేతుమశక్య ఇత్యర్థః। 'ఇఙ్ అధ్యయనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ఖలి దురధ్యయ ఇత్యేవం రూపమ్॥౧౧॥,

ప్రత్యన్యేతి।—[అన్యనాగం ప్రతి చలితః ఊర్ధ్వాయతదన్తమణ్డలం మూర్ధానం, ధువన్] కమ్పయన్, [ద్విరదః కుణ్ఠమ్] అతీక్ష్ణమ్, [అఙ్కుశం నిరస్య, అన్యమ్] అకుణ్ఠమ్ అఙ్కుశం, [దధతా త్వరావతా నిషాదినా, అరోధి] రుద్ధః॥౧౨॥

సమ్మూర్చ్ఛదుచ్ఛృఙ్ఖలశఙ్ఖనిస్వనః
స్వనః ప్రయాతే పటహస్య శార్ఙ్గిణి।
సత్త్వాని నిన్యే నితరాం మహాన్త్యపి
వ్యథాం ద్వయేషామపి మేదినీభృతామ్॥౧౩॥

కాలీయకక్షోద విలేపన శ్రియం
దిశద్ధిశాముల్లసదంశుమద్యుతి।
ఖాతం ఖరైర్ముగ్ధభుజాం విపప్రథే
గిరేరధః కాఞ్చనభూమిజం రజః॥౧౪॥

సమ్మూర్చ్ఛదితి।—[సమ్మూర్చ్ఛదఙ్గలశఙ్ఖనిస్వనః] 'మూర్చ్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః' ఇతి ధాతుః। సమ్మూర్చ్ఛన్నుచ్ఛ్రాయం గచ్ఛన్, ప్రచురోభవన్ ఇత్యర్థః, ఉచ్ఛృఙ్ఖలోఽనర్గలః, సర్వవ్యాపీత్యర్థః శఙ్ఖస్య నిస్వనో యస్మిన్ సః, [శార్ఙ్గిణి, ప్రయాతే] యాతుముపక్రాన్తే, [పటహస్య స్వనః ద్వయేషామ్] ఉభయేషామ్ [అపి, మేదినీభృతాం] గజాం, పర్వతానాఞ్చ, [మహాన్త్యపి సత్త్వాని] బలాని, భూతాని చ, [నితరాం వ్యథాం నిన్యే]; కృష్ణస్య పటహశ్రవణాద్రాజ్ఞాం బలాన్యభిభవశఙ్కయా వ్యథితాని ఆసన్, తథా గిరిస్థితాః సింహాదయో జన్తవశ్చ కిమిదమితి ససాధ్వమా ఆసన్నిత్యర్థః। 'వ్యవసాయే స్వభావే చ పిశాచాదౌ గుణే బలే। ద్రవ్యాత్మభావయోశ్చైవ సత్త్వం ప్రాణేషు జన్తుషు॥' ఇతి శాశ్వతః॥౧౩॥

కాలీయ కేతి।—[కాలీయకక్షోదవిలేపనశ్రియం] కాలీయం కుఙ్కుమమ్। 'కాశ్మీరజన్మ ఘుసృణం కాలీయం కుఙ్కుమం విదుః' ఇతి శాశ్వతః। కాలీయకక్షోదైః కుఙ్కుమచూర్ణైః కృతవిలేపనశ్రియం తత్కృతానులేపనశ్రియం, [దిశాం, దిశత్] దదత్। [ఉల్లసదంశుమద్యుతి] ఉద్యదాదిత్యసమా ద్యుతిర్యస్య తత్,

---

మన్ద్రైర్గజానాం రథమణ్డలస్వనై-

ర్నిజుహ్నువే తాదృశమేవ వృంహితమ్।

తారైర్బభూవే పరభాగలాభతః

పరిస్ఫుటైస్తేషు తురఙ్గహేషితైః॥౧౫॥

అన్వేతుకామోఽవమతాఙ్కుశగ్రహ-

స్తిరోగతం సాఙ్కుశముద్వహన్ శిరః।

స్థూలోచ్చయేనాగమదన్తికాగతాం

గజోఽగ్రయాతాగ్రకరః కరేణుకామ్॥౧౬॥

[ముగ్ధభుజామ్] అశ్వానాం, [ఖురైః, ఖాతం] విదారితం, [కాఞ్చనభూమిజం రజః, గిరేరధః] గురుత్వాద్గిరేరధస్తాదేవ, [విపప్రథే] విస్తీర్ణమభవత్॥౧౪॥

మన్ద్రైరితి।—[మన్ద్రైః] గమ్భీరైః। 'మన్ద్రస్తు గమ్భీరే' ఇత్యమరః। [రథమణ్డలస్వనైః, తాదృశం] తద్రూపమ్, [ఏవ, గజానాం వృహితం, నిజుహ్నువే] తిరస్కృతమ్। గజధ్వనిరంకరూపత్వేన రథశబ్దామ్న పృథగశ్రావీత్యర్థః; [తారైః] ఉచ్చైస్తరైః; మన్ద్రఖరవిలక్షణైః ఇత్యర్థః, [తురఙ్గదేషితైః, పరభాగలాభతః] తాదృశధ్వనిగుణభేదలాభాత్, [తేషు] గజాదిస్వనేషు, [పరిస్ఫుటైర్బభూవే] తురఙ్గహైషాః సువ్యక్తా ఏవ శుశ్రువిరే ఇత్యర్థః। 'వృంహితం కరిణాం శబ్దే

హేషా హ్రేషా నషా చ వాజినామ్' ఇతి కోషః। బభూవే ఇతి భావే లిట్। నిజుహ్నువ ఇతి కర్మణి లిట్ +॥౧౫॥

అన్వేత్వితి।—[అన్తికాగతాం, కరేణుకాం] కరిణీమ్ [అన్వేతుకామః] అనుగన్తుకామః, [అవమతాఙ్కశగ్రహః] అఙ్కుశం గృహ్ణాతీత్యసుభగ్రహో నిషాదీ,

---

యాన్తోఽస్పృశన్తశ్చరణైరివావనిం
జవాత్ప్రకీర్ణైరభితః ప్రకీర్ణకైః।
అద్యాపి సేనాతురగాః సవిస్మయై-
రలూనపక్షా ఇవ మేనిరే జనైః॥౧౭॥

ఋజ్వీర్దధానైరవతత్య కన్ధరా-
శ్చలావచూడాః కలఘర్ఘరారవైః।
భూమిర్మహత్యప్యవిలమ్బితక్రమం
క్రమేలకైస్తత్క్షణమేవ చిచ్ఛిదే॥౧౮॥

సఽవమతో యేన సః, [సాఙ్కుశం తిరోగతమ్] అఙ్కుశాఽఽకర్షణేనతిర్యగ్భూతం, [శిరః] మస్తకమ్, [ఉద్వహన్ గజః, అగ్రయాతాగ్రకరః] కరిణీ-గ్రహణాయ ప్రసారితకరాగ్రో భూత్వా, [స్థూలోచ్చయేన] గతివిశేషేణ, [అగమత్] 'జగామధ్యగతో స్థూలోచ్చయః సాకల్యపుఞ్జయోః' ఇతి రత్నజగామ। ప్రకాశః॥౧౬॥

యాన్త ఇతి।—[జవాత్] వేగాత్ [చరణైరవనిమస్పృశన్త ద్రవ యాన్తః సేనాతురగాః, అభితః ప్రకీర్ణైః] ఉభయతః ప్రసృతైః, [ప్రకీర్ణకైః] చామరైః। 'చామరన్తు ప్రకీర్ణకమ్' ఇత్యమరః। కణ్ఠభూషణచామరైర్హేతుభిః [అద్యాపి అలనపక్షా ఇవ సవిస్మయైర్జనైర్మేనిరే]। పూర్వం

తురగాణామపి పక్షా ఆసన్, పశ్చాత్ కేనచిత్ కారణేన దేవైః పక్షచ్ఛేదః కారిత ఇతి ప్రసిద్ధిః॥౧౭॥

ఋజ్వీరితి।—[ఋజ్వీః] అవక్రాః, [చలావచూడ◌ాః] చలితకణ్ఠభూషణాః। 'శిరః శిఖాభూషణేషు చూడ◌ా' ఇతి యాదవః। చలితశిరస ఇతి వా। [కన్ధరాః] శిరోధరాః, [అవతత్య] వితత్య, [దధానైః,

---

తూర్ణం ప్రణేత్రా కృతనాదముచ్చకైః

ప్రణోదితం వేసరయుగ్యమధ్వని।

ఆత్మీయనేమిక్షతసాన్ద్రమేదినీ-

రజశ్చయాఽఽక్రాన్తిభయాదివాద్రవత్॥౧౯॥

వ్యావృవత్తకైరఖిలైశ్చమూచరై-

ర్వ్రజద్భిరేవ క్షణమీక్షితాననాః।

బలాధ్గరీయఃస్తనకమ్ప్రకఞ్చుకం

యయుస్తురఙ్గాధిరుహ్యాఽవరోధికాః॥౨౦॥

కలఘర్ఘరారవైః]। 'ఘర్ఘరా క్షుద్రఘణ్టీ స్యాత్' ఇతి కోషః।అథవా ఘర్ఘరారవ ఇతి శబ్దానుకరణమ్। [క్రమేలకైః] ఉష్ట్రైః, [అవిలమ్బితక్రమం] క్రమః పాదక్షేపః, ద్రుతపాదక్షేపం యథా తథా, [మహత్యపి భూమిస్తత్క్షణమేవ, చిచ్ఛిదే] అతిక్రాన్తా। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౧౮॥

తూర్ణమితి।—[ప్రణేత్రా] సారథినా [ప్రణోదితం] గమనాయ ప్రేరితమ్; అత ఏవ [ఉచ్చకైః] ఉచ్చైస్తరాం, [కృతనాదం, వేసయుగ్యమ్]। సఙ్కరాశ్వో వేసరః, వేమరాజ్యాం వాద్యం యుగ్యం శకటమ్, [ఆత్మీయనేమిక్షతసాన్ద్రమేదినీరజశ్చయాఽఽక్రాన్తిభయాత్] ఆత్మీయనేమిః స్వచక్రధారా, తయా క్షతస్య సాన్ద్రస్య మేదినీరజమశ్చయేన సమృహేన, యా ఆక్రాన్తిః

యదాక్రమణం, తద్భయాత్, [ఇవ, తూర్ణమధ్వని, అద్రవత్]।
ఆత్మీయనేమిసముద్భూతధూలిజాలేనా- స్పృష్టం సత్ ద్రుతమగమదిత్యర్థః॥౧౯॥

వ్యావృత్తేతి।—[వ్యావృత్తవక్త్రైః] వివృత్తముఖైః, [వ్రజద్భిరేవాఖిలేశ్వమూచరైః క్షణమీక్షితాననాః, తురఙ్గాధిరుహః] తురఙ్గానధిరోహన్తీతి క్విప్। తురఙ్గాధిరూఢాః, [అవరోధికాః] అవరోధస్త్రియః, [వలాఙ్గరీయః స్తనకమ్ప-

---

పాదైః పురః కువరిణాం విదారితాః
ప్రకామమాక్రాన్తతలాస్తతో గజైః।
భగ్నోన్నతానన్తర పూరితాన్తరా
బభుర్భువః కృష్టసమీకృతా ఇవ॥౨౧॥

దుర్దాన్తముత్ప్లుత్య నిరస్తసాదినం
సహాసహాకారమలోక యజ్జనః।
పర్యాణతస్త్రస్తమురోవిలమ్బిన-
స్తురఙ్గమం ప్రద్రుతమేకయా దిశా॥౨౨॥

కఞ్చుకం] వలాద్భిశ్చలద్భిః, గరీయోభిర్గురుతరేః స్తనైః కమ్పః కమ్పనశీలః, కఞ్చుకః కూర్పాసో యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [యయుః]। "నమి-కమ్పి—" (౩।౨।౧౬౭ పాం) ఇత్యాదినా రప్రత్యయః॥౨౦॥

పాదైరితి।—[కువరిణాం] రథానామ్। 'కూవరస్తు యుగన్ధరః' ఇత్యమరః। స ఏషామస్తీతి తే రథాస్తేషాం [పాదైః] చక్రైః, [పురః] పూర్వం, [విదారితాః తతో గజైః ప్రకామమాక్రాన్తతలాః, భగ్నోన్నతానన్తరపూరితాన్తరాః] భగ్నైరుక్తప్రకారేణ పూర్వ భగ్నత్వాత్, ఉన్నతైరనన్తరైరుభయభాగైః, పూరితాన్తరాః సమీకృతనిమ్నప్రదేశాః యద్వా,—పూర్వం

రథచక్రవిదారితత్వాత్ భగ్నోన్నతాః, అనన్తరం గజప్రతిపరిక్రమణేన పూరితానతప్రదేశాః, [భువః, కృష్టసమీక్రతాః] పూర్వం హలైః కృష్టా, అనన్తరం బీజవపనార్థం సమీకృతాః, [ఇవ, బభుః] శుశుభిరే ॥౨౧॥

దుర్దాన్తమితి।—[ఉరోవిలమ్బినః, పర్యాగతః] పల్యయనతః, [త్రస్తమ్] అత ఏవ [ఉత్ప్లుత్య, నిరస్తసాదినం] స్వపృష్ఠాత్పాతితావరోహమ్, [ఏకయా దిశా, ప్ర] పలాయితం [దుర్దాన్తం] దుర్వినీతం, [తురఙ్గమం, సహాసహాకారం]

భూభృద్భిరప్యస్ఖలితాః ఖలూన్నతై-

రపహ్నువానా సరితః పృథూరపి।

అన్వర్థసంజ్ఞైవ పరం త్రిమార్గగా

యయావసఙ్ఖ్యైః పథిభిశ్చమూరసౌ॥౨౩॥

త్రస్తౌ సమాసన్నకరేణుసూత్కృతా-

న్నియన్తరి వ్యాకులముక్తరజ్జుకే।

క్షిప్తావరోధాఙ్గనముత్పథేన గాం

విలఙ్ఘ్య లఘుీంం కరభౌ బభఞ్జతుః॥౨౪॥

హాసకృతేన హాకారేణ సహ యథా తథా, [జనః, అలోకయత్] అవలోకితవాన్॥౨౨॥

భూభృద్భిరితి।—[ఉన్నతైరపి, భూభృద్భిః] భూధరైః, భూపేశ్చ, [అస్ఖలితాః] అప్రతిహతాః, [పృథుః] మహతీ, [అపి సరితః] యమునాప్రభృతీర్నదీః, [అపహ్నువానా]

ఖమహిమ్నాఽఽచ్ఛాదయన్తీ; త్రిభిర్మార్గైర్గచ్ఛతీతి [త్రిమార్గగా] గఙ్గా, [పరమ్] అత్యన్తమ్ [అన్వర్థసంజ్ఞా] అన్వర్థా అనుగతార్థా, సంజ్ఞా త్రిమార్గగేతి నామధేయం యస్యాః సా [ఏవ ఖలు] త్రిభిరేవ మార్గైర్యయో, న చతుర్థేనేత్యర్థః। [అసౌ చమూః] తు [అసఙ్ఖ్యై పథిభిర్యయౌ]; అతో గఙ్గాయా అప్యధికా చమూరితి భావః; ఏవ వ్యతిరేకాలఙ్కారః,—
'మేదప్రాధాన్యసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః। అధికాల్పత్వకథనాద్వ్యతిరేకః స ఉచ్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్॥౨౩॥,

త్రస్తావితి।—[సమాసన్నకరేణుసూత్కృతాత్] సమాసన్నస్య ప్రత్యాసన్నస్య, కరేణోః ఇభస్య, సూత్కృతాత్సూత్కారాత్ [త్రస్తౌ, కరభౌ] బేసరౌ। 'కరభో బేసరేఽప్యుష్టు' ఇతి సజ్జనః। [నియన్తరి] సారథౌ, [వ్యాకులముక్తరజ్జుకే] వ్యాకులం వ్యగ్రం యథా తథా, ముక్తరజ్జుకే త్యక్తప్రగ్రహే సతి, [క్షిప్తావరోధాఙ్గ-

---

స్రస్తాఙ్గసన్ధౌ విగతాక్షపాటవే

రుజా నికామం వికలీకృతే రథే

ఆప్తేన తక్ష్యా భిషజేవ తత్క్షణం

ప్రచక్రమే లఙ్ఘనపూర్వకః క్రమః॥౨౪॥

ధూర్భఙ్గసఙ్క్షోభవిదారితోష్ట్రికా-

గలన్మధుప్లావితదూరవర్త్మని।

నమ్] క్షిప్తాః పాతితాః, అవరోధాఙ్గనా యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [ఉత్పథేన] అపథేన। "ఋుక్ పుర" (౫।8।౭౪పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। [గాం] భూమిం [విలఙ్ఘ్య] దూరమతీత్య, [లఘ్వీం] రథవిశేషమ్। 'లఘ్వీ లాఘవయుక్తాయాం ప్రమేదే స్యన్దనస్య చ' ఇతి హేమః।

[బభఞ్జతుః] భగ్నవన్తౌ। అత్ర త్రాసస్య విశేషణగత్యా భఞ్జనహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం' స్వభావీకత్ర్యా సఙ్కీర్యతే॥౨౪॥

ప్రస్తేతి।—[ప్రస్తాఙ్గసన్ధౌ] ప్రస్తా విశ్లిష్టా, అఙ్గయోః రథాఙ్గయోః, అఙ్గానాం కరచరణాదీనాఞ్చ సన్ధయః సన్ధిభాగా యస్య తస్మిన్, [విగతాక్షపాటవే] విగతమక్షస్య చక్రాధారకాష్ఠస్య, అక్షాణామిన్ద్రియాణాఞ్చ, పాటవం సామర్థ్యం యస్య తస్మిన్, [రథే] స్యన్దనే, శరీరే చ। 'రథః స్యాత్స్యన్దనం కాయే' ఇతి విశ్వః। [రుజా] భఙ్గేన, రోగేణ చ, [నికామం వికలీకృతే] సతి, [ఆప్తేన] హితేన, [తక్ష్ణా] వర్ధ్దకినా, ఆప్తేన [భిషజా] వైద్యేన, [ఇవ]। 'తక్షా తు వర్ధ్దకిస్త్వష్టా' ఇత్యమరః। [తత్క్షణం] తస్మిన్నేవ క్షణే। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [లఙ్ఘనపూర్వకః] లఙ్ఘనం పాదేనాక్రమణమ్, ఉపవాసశ్చ। 'లఙ్ఘనం నూపవాసే స్యాద్గమనే ప్లవనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। తత్పూర్వకః, [క్రమః] విధిః, [ప్రచక్రమే] ప్రక్రాన్తః। ప్రాయేణ వ్యరాదిచికిత్సాయా లఙ్ఘనపూర్వకత్వాదితి భావః। శేషాలఙ్కారః భిషజేవేత్యుపమయా సఙ్కార్యతే॥౨౫॥

ధూర్మఙ్గేతి।—[స్థాణౌ] కీలే। 'స్థాణుః కీలే స్థిరే హరే

స్థాణౌ నిషఙ్గిణ్యనసి క్షణం పురః

శుశోచ లాభాయ కృతక్రయో బణిక్॥౨౬॥

భేరీభిరాఽఽక్రుష్టమహాగుహాముఖో

ధ్వజాంశుకైస్తర్జితకన్దలీదలః।

ఉత్తుఙ్గమాతఙ్గజితాఽలఘూపలో

బలైః స పశ్చాత్ క్రియతే స్మ భూధరః॥౨౭॥

ఇతి విశ్వః। [నిషఙ్గిణి] సక్తే, [అనసి] శకటే। 'క్లీవేఽనః శకటోఽస్త్రీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [ధూర్భఙ్గసఙ్క్షోభవిదారితోష్ట్రికాగలన్మధుప్లావితద్వరవర్త్మని] ధురోఽక్షస్య, భఙ్గేన యః సఙ్క్షోభో విపర్యాసః, తేన విదారితా భిన్నా, యా ఉష్ట్రికా మృన్మయం మద్యభాణ్డమ్। 'ఉష్ట్రికా

మృత్తికాభాణ్డభేదే కరభయోషితి' ఇతి విశ్వః। తతో గలతా స్రవతా, మధునా మద్యేన, ప్లావితం సిక్తం, దూరవర్త్మ దీర్ఘాధ్వా యేన తస్మిన్, తథా సతి, [పురః] పూర్వం, [లాభాయ, కృతకయః] కృతః క్రయః క్రయణం యేన సః, [బణిక్ క్షణం శుశోచ]। అత్ర మధుస్రావధనవ్యయయోర్విశేషణగత్యా శోకహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః॥౨౬॥

మేరీభిరితి।—[మేరీభిః, ఆక్రుష్టమహాగుహాముఖః] ఆక్రుష్టాని నిన్దితాని మహాన్తి గుహాముఖాని యస్య సః; మేరీఝఙ్కారభర్త్సితనితాన్తవాత్యాముఖరమహాగుహాద్వార ఇత్యర్థః। [ధ్వజాంశుకైస్తర్జితకన్దలీదలః] ధ్వజాంశుకైః తర్జితాని భర్త్సితాని, కన్దలీదలాని గుల్మపత్రాణి యస్య సః, [ఉత్తుఙ్గమాతఙ్గజితాఽలఘూపలః] ఉత్తుఙ్గైర్మాతఙ్గైర్జితాః అలఘూపలాః స్థూలపాషాణా యస్య సః, [సః, భూధరః] రైవతకాద్రిః, [బలైః] సైన్యైః, [పశ్చాత్ క్రియతే స్మ] పశ్చాత్కృతః; స్వయం దూరగమనేన పృష్ఠతః కృత ఇత్యర్థః। ఉక్తవిశేషణమహిమ్నా అధరీకృత ఇతి చ ప్రతీయతే। "లట్ స్మే"(3।౨।౧౧౮పాం) ఇతి భూతార్థే లట్। ఆకుష్టేతి క్రోశతేః కర్మణి క్తః। బ్రహ్మాదిత్వాత్ షత్వే టుత్వమ్। అత్ర పశ్చాత్కరణస్యాక్రుష్టాదిపదార్థహేతుక-

---

వన్యేభదానానిలగన్ధదుర్ధరాః

క్షణం తరుచ్ఛేదవినోదితక్రుధః।

వ్యాలద్విపా యన్తృభిరున్మదిష్ణవః

కథఞ్చిదారాదపథేన నిన్యిరే॥౨౮॥

త్రైర్వైజయన్తీవనరాజిరాజిభి-

ర్గిరిప్రతి ఛన్దమహామతఙ్గజైః।

త్వాత్కావ్యలిఙ్గం, తఞ్చోక్తప్రతీయమానాభేదాధ్యవసాయాదితి శ్లేషమూలాఽతిశయోక్తిసఙ్కీర్ణమ్; తేచ బలానాం భూధరోపమ్యం గమ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౨౭॥

వన్యేభేతి।—[వన్యేభదానానిలగన్ధదుర్ద్ధరాః] వన్యేభదానానిలగన్ధేన వనగజమదమారుతగన్ధాఽఽఘ్రాణేన, దుర్ద్ధరాః క్రోధాన్ధాః, దుర్గ్రహాః ఇతి యావత్; అత ఏవ [క్షణం, తరుచ్ఛేదవినోదితక్రుధః] తరుచ్ఛేదేన వినోదితక్రుధః, ప్రతిగజాసాన్నిధ్యే వృక్షాణాం భఙ్గేనాపనీతక్రోధాః, [ఉన్మదిష్ణవః] అత్యన్తమదశీలాః। "అలఙ్కృఞ్–"(౩।౨।౧౩౬ పాం) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్। [వ్యాలద్విపాః] దుష్టగజాః, [యన్తృభిః ఆధోరణైః, [కథఞ్చిత్, [ఆరాత్] దూరాత్, [అపథేన] అమార్గేణ। "పథో విభాషా"(౫।౪।౭౨ పాం) ఇతి నిషేధవికల్పాత్ "ఋక్పూః—(౫।౪।౭౪ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। "అపథం నపుంసకమ్" (౨।౪।౩౦ పాం) ఇతి నపుంసకత్వమ్। [నిన్యిరే] నీతాః। అత్రాపి ద్విపవిశేషణానాం దూరాదపథనయనహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం స్వభావోక్త్యా సఙ్కీర్య్యతే॥౨౮॥

త్తైరితి।—[వైజయన్తీవనరాజిరాజిభిః] వైజయన్త్యః పతాకాః, తాః వనరాజయ ఇవ, తాభిః రాజన్తీతి తథోక్తైః। [గిరిప్రతిచ్ఛన్నమహామతఙ్గజైః] గిరీణాం ప్రతిచ్ఛన్దాః ప్రతినిధయః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః। ఏతస్మాదేవ స్పష్టోపమాలిఙ్గాదన్యత్రాప్యుపమితసమాసాఽఽశ్రయణమ్। తే మహామతఙ్గజా యేషు తైః। [ప్రసర్పజ్జనతానదీశతైః] జనతా జనసమూహః, తా

బహ్వ్యః ప్రసర్పజ్జనతానదీశతై-

ర్భువో బలైరన్తరయామ్బభూవిరే॥౨౯॥

తస్థే ముహూర్త్తం హరిణౌవిలోచనేః

సదృంశి దృష్ట్వా నయనాని యోషితామ్।

మత్వాఽథ సత్రాసమనేకవిభ్రమ-

క్రియావికారాణి మృగైః పలాయ్యత॥౩౦॥

నద్య ఇవ, తాసాం శతాని ప్రసర్పన్తి ప్రవహన్తి యేషు తైః, [తైః బలైః] తథోక్తైః సైన్యైః, [వహ్వ్యయః] బహవః। "బహ్వాదిభ్యశ్చ " (౪।౧।౪౭పాం) ఇతి వికల్పాదీకారః। [భువః] భూమయః,

[అన్తరయామ్బభూవిరే] అన్తరా దూరాః కతా ఇతి, అతిక్రాన్తా ఇత్యర్థః। న కేవలం రైవతకాద్రిరేవేతి భావః। బలైర్వైపుల్యాదాచ్ఛాదితా ఇత్యర్థః। ఉక్తవిశేషణావగతసాదృశ్యాదగృహీతభేదాః కృతా ఇతి చ గమ్యతే। ఏతేనాభేదాధ్యవసాయాదేవాస్యాఽఽక్రమణరూపాన్తరీకరణస్య బలవిశేషణావగతసాదృశ్యస్య హేతుత్వాత్ తదఙ్గభృతోపమాసఙ్కీర్ణం పదార్థకం కావ్యలిఙ్గం శ్లేషమృలాభేదాతిశయోక్త్యుత్థాపితమితి సఙ్కరః। అన్తరశబ్దాత్ "తత్కరోతి" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి లిట్। ఆమ్ప్రత్యయే భువోఽనుప్రయోగః॥౨౯॥

తస్థే ఇతి।—[హరిణౌవిలోచనైః, సదృంశి] సదృశాని। “నపుంమకస్య ఝలచః”(౭।౧।౭౨ పాం) ఇతి నుమ్। [యోషితాం నయనాని దృష్ట్వా, మృగైః] కృష్ణసారైః, కర్తృభిః। [ముహూర్త్తమ్] అల్పకాలమ్। 'ముహూర్త్తమల్పకాలే స్యాద్ ఘటికాద్వితయేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [తస్థే] స్థితమ్। హరిణోవిలోచనశఙ్కయేతి భావః। [అథ] అనన్తరమ్, [అనేకవిభ్రమక్రియావికారాణి] అనేకా విభ్రమక్రియా నానా విలాసక్రియా ఏవ వికారా యేషాం తాని, [మత్వా] సవిలాసాని జ్ఞాత్వేత్యర్థః। [సత్రాసం] సమయం యథా తథా, [పలాయ్యత] పలాయితమ్। హరిణీ-దుర్లభైర్విలాసైర్యోషిన్నిశ్చయాదితి భావః; అత ఏవ నిశ్చయాన్తః సంశయా-

---

నిమ్నాని దుఃఖాదవతీర్య్య సాదిభిః
సయత్నమాకృష్టకశాః శనైః శనైః।
ఉత్తేరురుత్తాలఖురారవం ద్రుతాః
శ్లథీకృతప్రగ్రహమర్వతాం వ్రజాః॥౩౧॥

అధ్యధ్వమారుఢ్ఽవతైవ కేనచిత్
ప్రతీక్షమాణేన జనం ముహుర్ధృతః।
దాక్ష్యం హి సద్యః ఫలదం యదగ్రత-
శ్వగ్వాద దాసేరయువా వనాఽఽవలీః॥౩౨॥

లఙ్కారః। పరాపూర్వాదయతేర్భావే లఙ్। “ఉపసర్గస్యాయతౌ”(౮।౨।౧౯ పాం) ఇతి లత్వమ్॥౩౦॥

నిమ్నానీతి।—[అర్వతామ్] అశ్వానామ్। 'వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైన్ధవసప్తయః' ఇత్యమరః। “అర్వణస్త్రసావనఞః” (౬।౪। ౧౨౭పాం) ఇతి త్రాదేశః। [వ్రజాః] సమూహాః। [సాదిభిః] అశ్వారూఢ◌ైః, [సయత్నమాక్రష్టకశాః] దృఢ◌గృహీతవలాః మన్తః। యద్యపి 'అశ్వాదేస్తాడనీ కశా ' ఇత్యమరః, తథాఽపి అత్ర 'తాడనీవలాయోః కశా' ఇతి దర్శనాదవిరోధః। [శనైః శనైః, దుఃఖాత్] కృచ్ఛ్రాత్, [నిమ్నాని] నిమ్నభూప్రదేశాన్, [అవతీర్య్య, ఉత్తాలఖురారవమ్] ఉచ్చతర శఫశబ్ద, [శ్లథీకతప్రగ్రహం] శిథిలితవలాచ్చ యథా తథా, [ద్రుతాః] సత్వరాః సన్తః, [ఉత్తేరుః] ఉత్ప్లువిరే। నిమ్నేషు శనైః అవతీర్య్య దీర్ఘం ధావన్తీత్యశ్వానాం స్వభావ ఇతి భావః; అత ఏవ స్వభావోక్తిః॥౩౧॥

అధ్యధ్వమితి।—దక్షస్య భావః [దాక్ష్యం] కౌశలం, [సద్యః ఫలదమ్]। కుతః? [యత్] యస్మాత్ [అధ్యధ్వమ్] అధ్వని। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, “అనశ్చ” (౫।౪।౧౦౮ పాం) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। “నస్తద్ధితే” (౬।౪।౧౪౪ పాం) ఇతి టిలోపః। [ఆరూఢ◌వతైవ] ఆరుహ్యైవ

శౌరేః ప్రతాపోపనతైరితస్తతః

సమాగతైః ప్రశ్రయనమ్రమూర్త్తిభిః।

ఏకాతపత్రా పృథివీభృతాం గణై-

రభూద్బహుచ్ఛత్రతయా పతాకినీ॥౩౩॥

ఆగచ్ఛతోఽనూచి గజస్య ఘణ్టయోః

స్వనం సమాకర్ణ్య సమాకులాఙ్గనాః।

స్థితేన। "నిష్ఠా" (౩।౨।౧౦౨పాం) ఇతి రుహేః క్తవతుప్రత్యయః। [జనం] శనైః పశ్చాదాగచ్ఛన్తం స్వజనం, [ప్రతీక్షమాణేన] కేనచిత్ పుంసేతి శేషః [ముహుః, ధృతః]। స్థాపితోఽపి [దాసంరయువా] తరుణోష్ట్రః। విశేవణసమాసః। [అగ్రతో వనాఽఽవలోశ్ఛఖాద] పురః పిచుమర్ద్దాదికం భక్షయన్నాస్త ఇత్యర్థః। న హి కుశలో తథా కాలం యాపయతీతి భావః। అత్ర దాక్ష్యసాఫల్యస్య సామాన్యస్య, తద్విశేషేణ దాసేరకోశలేన సమర్థనాత్ విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౩౨॥

శౌరేరితి।—[శౌరేః] కృష్ణస్య, [పతాకినీ] సేనా। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। [ప్రతాపోపనతైః] ప్రతాపేన హరితేజసా, ఉపనతైః నమ్రః, విధేయైః ఇత్యర్థః; అత ఏవ [ఇతస్తతః సమాగతైః] పార్శ్వదేశాదాగతైః, [ప్రశ్రయనమ్రమూర్త్తిభిః] ఇరిసన్నిధౌ వినయనమ్రవిగ్రహైః, [పృథివీభృతాం] రాజ్ఞాం, [గణైః], హేతునా। [బహుచ్ఛత్రతయా] అసఙ్ఖ్యాఽఽతపత్రవత్తయా నిమిత్తేన; ఏకాని కేవలాని ఆతపత్రాణి యస్యాః సా [ఏకాఽఽతపత్రా] కేవలాఽఽతపత్రమయీ [అభూత్]। ఆతపత్రాతిరిక్తం న కిఞ్చిదలక్ష్యతేత్యర్థః। 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః। బహుచ్ఛత్రాఽపి ఏకచ్ఛలేతి విరోధమాసనాత్ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౩౩॥

ఆగచ్ఛత ఇతి।—అన్వఞ్చతీత్యన్వఙ్ తస్మిన్ [అనూచి] పృష్ఠదేశే। "ఋత్విక్—"(౩।౨।౫౯పాం) ఇత్యాదినాఽఞ్చేః క్విన్ప్రత్యయః। [ఆగచ్ఛతో గజస్య ఘణ్టయోః స్వనం సమాకర్ణ్య, సమాకులాఙ్గనాః] సమ్భ్రాన్త-

---

దూరాదపావర్త్తితభారవాహణాః

పథోఽపసస్రుస్త్వరితం చమూచరాః॥౩౪॥

ఓజస్వివర్ణోజ్జ్వలవృత్తశాలినః

ప్రసాదినోఽనుజ్ఝితగోత్రసంవిదః।

శ్లోకానుపేన్ద్రస్య పురః స్మ భూయసో-

గుణాన్ సముద్దిశ్య పఠన్తి వన్దినః॥౩౫॥

బధూకాః, [చమూచరాః దూరాత్] ఏవ [అపావర్తితభారవాహణాః] అపావర్తితా అపసారితాః, భారస్యాన్నాదేర్వాహనా భారవాహణాః, భారవాహిన ఉష్ట్రాదయో యైస్తే తథా సన్తః। "వాహనమాహితాత్"(౮।౪।౮పాం) ఇతి ణత్వమ్। వహేర్ణ్యన్తాత్ కర్తరి ల్యుట్। [త్వరితం] శీఘ్రం, [పథః] మార్గాత్, [అపసస్రుః] అపజగ్ముః। స్వభావోక్తిః॥౩౪॥

ఓజస్వీతి।—[వన్దినః] స్తుతిపాఠకాః। 'వన్దినః స్తుతిపాఠకాః' ఇత్యమరః। [ఓజస్వివర్ణోజ్జ్వలవృత్తశాలినః] ఓజస్వివర్ణస్య తేజస్వివర్ణస్య క్షత్రజాతేః, యదుజ్జ్వలం వృత్తమ్ ఉద్ధవ్యాపారః, విజయాఖ్యం తేన శాలతే ఇతి,ఓజస్వివర్ణోజ్జ్వలవత్తశాలీ తస్య; అన్యత్ర—ఓజస్వివర్ణైః సమాసభూయిష్ఠాక్షరైః, ఉజ్జ్వలాః, తే చ తే వృత్తశాలినః, వసన్తతిలకాదిచ్ఛన్దోవిశేషశాలినశ్చ। 'వృత్తం చరిత్రచ్ఛన్దసోరపి' ఇతి విశ్వః। తాన్। ప్రసాదోఽస్యాస్తీతి ప్రసాదీ తస్య [ప్రసాదినః] అనుగ్రహశీలస్య; అన్యత్ర,–ప్రసాదగుణయుక్తాన్। 'ప్రసిద్ధార్థపదత్వం యత్ స ప్రసాదీ నిగద్యతం' ఇతి। [అనుజ్ఝితగోత్రసంవిదః] అనుజ్ఝితో గోత్రసంవిదో కులాఽఽచారౌ యేన తస్య, యాదవవంశోత్పన్న స్యేత్యర్థః; అన్యత్ర—కులనామనీ యైస్తాన్, వంశనామాఙ్కితానిత్యర్థః। 'సంవిద యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సజేతాచారనామసు' ఇతి వైజయన్తీ। ఏవమ్భూతస్య [ఉపేన్ద్రస్య] హరేః, [గుణాన్, సముద్ధిశ్య] అధికృత్య, [భూయసః] బహులాన్, [శ్లోకాన్] స్తుతిపద్యాని, [పురః] అగ్రే, [పఠన్తి స్మ]। అత్రోపేన్ద్రస్య తచ్ఛ్లోకానాఞ్చ వర్ణ్యత్వేన

నిఃశేషమాక్రాన్తమహీతలో జలై-

శ్చలన్ సముద్రోఽపి సముజ్ఝతి స్థితిమ్।

గ్రామేషు సైన్యైరకరోదవారితైః

కిమవ్యవస్థాం చలితోఽపి కేశవః?॥౩౬॥

కోశాతకీపుష్పగులుచ్ఛకాన్తిభి-

ర్ముఖైర్వినిద్రోస్వణబాణచక్షుషః।

గ్రామీణబధ్వస్తమలక్షితా జనై-

శ్చిరం వృతీనాముపరి వ్యలోకయన్॥౩౭॥

ప్రకృతానాం శ్లేషసాధర్మ్యాదౌపమ్యగమ్యతాయాం శ్లేషప్రతిభోత్థాపితా కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, శ్లేషశ్చ ప్రకృతిషు ప్రత్యయేషు నేత్యాలఙ్కారికాః॥౩౫॥

నిఃశేషమితి।—[చలన్] కల్పాన్తే క్షుభితః, [సముద్రోఽపి జలైః నిఃశేషమాక్రాన్తమహీతలః] సన్, [స్థితి] మర్యాదాం, వేలాఽలఙ్ఘనలక్షణాం, [సముజ్ఝతి] త్యజతి। [కేశవః] తు [చలితోఽపి] ప్రస్థితోఽపి [అవారితైః] అపరిమితైః, [సైన్యైః] నిఃశేషమాక్రాన్తమహీతలః సన్, [గ్రామేషు, అవ్యవస్థామ్] అమర్యాదాం, [కిమకరోత్?] నాకరీదేవేత్యర్థః। అత్రోపమానాత్ సముద్రాదుపమేయస్య కేశవస్య మర్యాదాఽనతిక్రమేణాఽఽధిక్యకథనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః। లక్షణం తూక్తమ్॥౩౬॥

కోశాతకీతి।—[కోశాతకీపుష్పగులుచ్ఛకాన్తిభిః] పటోలీప్రసూనగుచ్ఛసచ్ఛాయైః, స్మరపాణ్డురైః ఇత్యర్థః। 'కోశాతకీ పటోలీ స్యాత్' ఇతి హలాయుధః। [ముఖైః] ఉపలక్షితాః, [వినిద్రోల్వణబాణచక్షుషః] వినిద్రం వికసితమ్, అత ఏవోల్వాం విపులం, బాణం నీలసైరేయపుష్పమ్ ఇవ చక్షుర్యాసాం తాః। 'నీలీ ఝిణ్టీ ద్వయోర్బాణా' ఇత్యమరః। [గ్రామీణబధ్వః] గ్రామేషు భవా గ్రామీణాః। "గ్రామాద్యఖఞౌ" (౪/౩/౯౪ పాం)

గోష్ఠేషు గోష్ఠీకృతమణ్డలాసనాన్

సనాదముత్థాయ ముహుః స వల్గతః।

గ్రామ్యానపశ్యత్ కపిశం పిపాసతః

ఖగోత్రసఙ్కీర్త్నభావితాత్మనః॥౩౮॥

పశ్యన్ కృతార్థైరపి వల్లవీజనో

జనాధినాథం న యయౌ వితృష్ణతామ్।

ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। తాశ్చ బధ్వః స్త్రియః, [తం] కృష్ణం, గ్రామాన్తర్గామినమ్ ఇతి భావః। [జనైః] చమూచరైః [అలక్షితాః], వృతిభిస్తిరోహితా ఇత్యర్థః। [చిరం వృతీనాం] కణ్టకశాఖాఽఽవరణానామ్, [ఉపరి] ఉపరితనావకాశే, [వ్యలోకయన్]। ఉపమాస్వభావోక్త్యోః సఙ్కరః॥౩౭॥

గోష్ఠేష్వితి। [సః] కృష్ణః, [గోష్ఠేషు] గావస్తిష్ఠన్త్యేష్వితి గోష్ఠాని గోస్థానాని। 'గోష్ఠం గోస్థానకమ్' ఇత్యమరః। "సుపి స్థః" (౩।౨।౪ పాం) ఇతి కప్రత్యయః "అమ్బామ్బగోభూమి—" (౮।౩।౯౭ పాం) ఇత్యాదినా షత్వమ్। [గోష్ఠీకృతమణ్డలాసనాన్] గోష్ఠీషు వార్తాసు। 'గోష్ఠీ సభాయామాలాపే' ఇతి విశ్వః। కృతాని, మణ్డలాసనాని మణ్డలాకారేణోపవేశనాని యైస్తాన్ [ముహుః, సనాదం] క్ష్వేలాట్టాట్టహాసాద్యారావసహితం యథా తథా, [ఉత్థాయ వలాతః] ఉత్ప్లవమానాన్, [కపిశం] మద్యమ్। 'కశ్యం మద్యఞ్చ మైరేయం కపిశం కాపిశాయనమ్' ఇతి హలాయుధః। [పిపాసతః] ముహుర్ముహుః పాతుమిచ్ఛతః। పిబతేః సన్నన్తాల్లటః శతరి శప్। [స్వగోత్రసఙ్కీర్తనభావితాత్మనః] స్వగోత్రసఙ్కీర్తనే స్వనామసఙ్కీర్తనే, భావితాత్మనః ప్రవర్తితచిత్తాన్, కృష్ణనామాని గాయత ఇత్యర్థః। గ్రామేషు భవాన్ [గ్రామ్యాన్]। ఘోషజనానిత్యర్థః। "గ్రామాద్యఖఞో" (౪।౨।౯౪ పాం) ఇతి యప్రత్యయః। [అపశ్యత్] ఆలోకితవాన్। స్వభావోక్తిః॥౩౮॥

పశ్యన్నితి।—[ఏకాన్త మౌగ్ధ్యానవబుద్ధవిభ్రమైః] ఏకాన్తమౌగ్ధ్యేన

ఏకాన్తమౌగ్ధ్యానవబుద్ధవిభ్రమైః

ప్రసిద్ధవిస్తారగుణైర్విలోచనైః॥౩౯॥

ప్రీత్యా నియుక్తాఀల్లిహతీః స్తనన్ధయాన్

నిగృహ్య పారీముభయేన జానునోః।

వర్ద్ధిష్ణుధారాధ్వని రోహిణీః పయ-

శ్చిరం నిదధ్యౌ దుహతః స గోదుహః॥౪౦॥

అత్యన్తముగ్ధతయా, అనవబుద్ధవిభ్రమైః అజ్ఞాతవిలాసైః, కిన్తు [ప్రసిద్ధవిస్తారగుణైః] ప్రసిద్ధో విస్తార ఏవ గుణో యేషాం తైః అతివిశాలైః ఇత్యర్థః, [కృతార్థైః అపి] సకృత్ దర్శనాత్ లబ్ధవిస్తారఫలైః ఇత్యర్థః। [విలోచనైః, జనాధినాథం] కృష్ణం, [పశ్యన్, వల్లవీజనః] గోపాఙ్గనాజనః, [వితృష్ణతాం] తృప్తతాం, [న యయౌ] ! భూయో భూయః పశ్యన్ అపి నాలమ్బుద్ధిమవాపేత్యర్థః। తృప్తికారణే దర్శనే సత్యపి తృప్తికార్యానుత్పత్తేః విశేషోక్తిః; సా కృష్ణస్య మదనకోటిలావణ్యలక్ష్మీం వ్యఞ్జయతి ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౩౯॥

ప్రీత్యేతి।—[నియుక్తాన్] వామపాదే ఏవ సంయతాన్; స్తనం, ధయన్తి పిబన్తీతి [స్తనన్ధయాన్] వత్సాన్,"నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోః"(౩।౨।౨౯ పాం) ఇతి ధేటః ఖశ్ప్రత్యయః। [ప్రీత్యా, లిహతీః] జిహ్వయాం స్వాదయన్తీః [రోహిణీః] గాః। 'అర్జున్యఘ్న్యా రోహిణీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [పయః] క్షీరం, [జానునోరుభయేన] జానుద్వయేన, [పారీం] దోహనపాత్రీమ్। 'పారీ పాత్రోపరాగయోః' ఇతి విశ్వః। [నిగృహ్య] నిరుధ్య। [వర్ద్ధిష్ణుధారాధ్వని] వర్ద్ధనశీలక్షీరధారాశబ్దం యథా భవతి తథా, [దుహతః] ప్రపూరయతః। దుహేః లటః శతరి శప్। "దుహ్యాచ్" ఇతి ద్వికర్మకత్వమ్। గాం దుహన్తీతి [గోదుహః] గోదోహకాన్। "సత్సూద్విష—" (౩। ౨।౬౧ పాం)

"దుహ్యాచ్పచదణ్డురుధిప్రచ్ఛిచిబ్రూశాసుజిమన్థ్ముషామ్।

కర్మ్మంయుక్ స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహామ్॥" ఇతి కారికా।

అభ్యాజతోఽభ్యాగతతూర్ణంతర్గకాం

నిర్యాణహస్తస్య పురో దుధుక్షతః।

వర్గాద్గవాం హుఙ్కృతిచారూ నిర్యతీ-

మరిర్మధోరైక్షత గోమతల్లికామ్॥౪౧॥

స వ్రీహిణాం యావదపాసితుం గతాః

శుకాన్ మృగైస్తావదుపద్రుతశ్రియామ్।

ఇత్యాదినా క్విప్। [సః] ఇరిః [చిరం, నిదధ్యౌ] అవలోకయతి స్మ। 'నిధ్యానమవలోకనమ్' ఇతి వైజయన్తీ। స్వభావోక్తిః॥౪౦॥

అభ్యేతి।—[అభ్యాజతః] దోగ్ధుమభిముఖమాగచ్ఛతః। అజేలేటః శత్రాదేశః। నిర్యాణం పాదబన్ధనం దామ। 'నిర్యాణం దామ సన్దానం పశూనాం పాదబన్ధనే' ఇతి వైజయన్తీ। తద్ధస్తే యస్య తస్య [నిర్యాణఇస్తస్య, దుధుక్షతః] దోగ్ధుమిచ్ఛతః, దోగ్ధురితి శేషః। దుహేః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః ఘత్వధత్వే। [పురః] అగ్రే [అభ్యాగత తూర్ణతర్ణకామ్] అభ్యాగతోఽభిముఖమాగతః, తూర్ణః స్తనపానం త్వరమాణః, తర్ణకోఽతిబాలో వత్సో యస్యాస్తామ్। “సద్యోజాతస్తు తర్ణకః" ఇత్యమరః। గవాం వర్గాత్] గోవ్రజాత్, [హుంకృతితిచారు] హుఙ్కారమనోహరం యథా తథా, [నిర్యతోఁం] నిర్గచ్ఛన్తీమ్। ఇణః శతరి జీప్, ఇణో యణాదేశః। ప్రశస్తాం గాం [గోమతల్లికామ్]। “ప్రశంసావచనైశ్చ" (౨।౧।౬౬ పాం) ఇతి నిత్యసమాసః। 'మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాణ్డముద్వతల్లజో। ప్రశస్తవాచకాన్యమూని' ఇత్యమరః। [మధోరరిః] మధుసూదనః, [ఐక్షత] ఈక్షితవాన్। ఈక్షతేర్లజి "ఆడజాదీనామ్” (౬। ౪। ౭౨ పాం) ఇత్యాట్, "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। స్వభావోక్తిః॥౪౧॥

స ఇతి।—[యావత్, శుకాన్] కీరాన్, [అపాసితుం గతాస్తావన్మృగైః, ఉపద్రుతశ్రియామ్] ఉపద్రుతసమ్పదాం [వ్రీహిణాం] వ్రీహిమతామ్। “వ్రీహ్య-

కైదారికాణామభితః సమాకులాః

సహాసమాలోకయతి స్మ గోపికాః॥౪౨॥

వ్యాసేద్ధుమస్మానవధానతః పురా

చలత్యసావిత్యుపకర్ణయన్నసౌ।

గీతాని గోప్యాః కలమం మృగవ్రజో-

న నూనమత్తీతి హరిర్వ్యలోకయత్॥౪౩॥

దిభ్యశ్చ" (౫।౨।౧౧౬ పాం) ఇతి ఇనిప్రత్యయః। [కైదారికాణాం] క్షేత్రసమూహానామ్। 'పుంనపుంసకయోర్వ్రప్రః కేదారః క్షేత్రమస్య తు। కైదారకం స్యాత్ కైదార్య్యం క్షేత్రం కైదారికం గణే॥' ఇత్యమరః। "ఠఞ్ కవచినశ్చ" (౪।౩।౪౧ పాం) ఇతి చకారాఠ్ఠప్రత్యయః। కృదయోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ। [గోపికాః] గోప్త్రీః, [అభితః, మమాకులాః] వ్యగ్రాః, ఉభయతః సమాకృష్యమాణాః సతీరిత్యర్థః। [సః] ఇరిః [సహాసమాలోకయతి స్మ]। అత్ర సహాసావలోకనస్య విశేషణగత్యా సమాకులపదార్థహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమేదః॥౪౨॥

వ్యాసేద్ధుమితి।—[గోప్యాః] శాలిగోప్యాః। గౌరాదిత్వాత్ జీష్। [గీతాని, ఉపకర్ణయన్] టణ్వన్ [అసౌ మృగవ్రజః, నూనం] నిశ్చితం, [కలమం, నాత్తి] న ఖాదతి, [ఇతి]; కిం కలమభక్షణే గీతశ్రవణవిశేషః, ఇత్యతో మృగవిశేషణమాహ—[అమౌ] గోపీ. [అస్మాన్ వ్యాసేద్ధం] నివారయితుమ్, [అవధానతః] గీతైకాగ్రాత్, [పురా, చలతి] చలిష్యతి। "యావత్పురానిపాతయోర్లట్" (౩।౩।౪పాం) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। ఇతి ఇత్థం వితర్కయన్నితి శేషః। [హరిర్వ్యలోకయత్] అత్ర మృగాణాం కలమఖాదననివృత్తేర్గీతాఽఽసక్తినిమిత్తాయాస్తదాకర్ణానసుఖభఙ్గహేతుకత్వమ్ఉత్ప్రేక్ష్యతే॥౪౩॥

లీలాచలత్స్త్రీచరణారుణోత్పల-

స్ఖలత్తులాకోటినినాద కోమలః।

శౌరేరుపానూపమపాహరన్మనః

స్వనాన్తరాదున్మదసారసారవః॥४४॥

ఉచ్చైర్గతామస్ఖలితాం గరీయసీం

తదాఽతిదూరాదపి తస్య గచ్ఛతః।

ఏకే సమూహుర్బలరేణుసంహతిం

శిరోభిరాజ్ఞామపరే మహీభృతః॥४५॥

లీలేతి।—అనుగతా ఆపో యేషు తే అనూపాః జలప్రాయదేశాః। 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః' ఇత్యమరః। "ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్యోత్తరపదస్య లోపశ్చ వా బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి బహువ్రీహిః, "ఋక్పూః—"(५।४।२४ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః, "ఊదనోర్దేశ" (६।३।९८ పాం) ఇత్యకారః। తేషాం సమీపే [ఉపానూపం]। సమీపార్థేఽవ్యయీభావః। [లీలా చలత్స్త్రీచరణారుణోత్పలస్ఖలత్తులాకోటినినాద కోమలః] లీలయా చలన్తీ చలనశీలే, స్త్రియాశ్చరణే అరుణోత్పలే ఇబ తయోః స్ఖలన్త్యౌ యే తులాకోటీ నూపురౌ। 'పాదాఙ్గదం తులాకోటిర్మఞ్జీరో నూపురేస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, తయోర్నినాద ద్రవ కోమలో మధురః, [ఉన్మదసారసారవః] మత్తహంసకూజితమ్। "చక్రాఙ్గసారసో హంసే" ఇతి శబ్దార్ణవే। [శౌబేర్మనః స్వనాన్తగత్ అపాహరత్। అత్ర మనోహరణస్య లీలేత్యాదివిశేషణార్థహేతుకత్వాదుపమాసఙ్కీర్ణం కావ్యలిఙ్గమ్॥४४॥

ఉచ్చైరితి।—[తదా] తస్మిన్ సమయే, [అతిదూరాగచ్ఛతోఽపి తస్య] హరేః, సమ్బన్ధినీమ్, [ఉచ్చైర్గతామ్] అత్యూర్ధ్వమున్నతామ్ అన్యత్ర – ఊర్ధ్వలోకేష్వపి వ్యాప్తామ్; [అస్ఖలితామ్] అభఙ్గురాం, సత్యాఞ్చ, [గరీయసీమ్

ప్రాయేణ నీచానపి మేదినీభృతో

జనః సమేనైవ పథాఽధిరోహతి।

సేనా మురారేః పథ ఏవ సా పున-

ర్మహామహీధ్రాన్ పరితోఽధ్యరోహయత్॥౪౬॥

దన్తాగ్రనిర్భిన్నపయోదమున్ముఖాః

శిలోచ్చయానారురుహుర్మహీయసః।

అతిమహతీం, పూజ్యాఇ్చ, [బలరేణుసంహతిం] సేనారేణుసఙ్ఘాతమ్, [ఏకే] కతిపయే, [మహీభృతః] పర్వతాః, [ఆజ్ఞాం] శాసనమ్, [అపరే] మహీభృతో రాజానశ్చ, [శిరోభిః] శేఖరేః, శీర్షైశ్చ [సమూహాః] సంవహన్తి స్మ। వహేర్లిటి "ఝోర్ఝస్" (౩।౪।౧౦౮ పా) ఇతి ఝోర్ఝసి, "వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। అత్ర హరిమహిమవర్ణనాయాముభయేషామపి మహీభృతాం ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా శ్లేష ప్రతిభోత్థాపితా చేతి సఙ్కరః॥౪౫॥

ప్రాయేణేతి।—[ప్రాయేణ] ప్రాచుర్యేణ, [నీచాన్] కుబ్జాన్, [అపి, మేదినీభృతః] అద్రీన్, [జనః] లోకః, [సమేన] సుగమేన, [పథా] మార్గేణ, [ఏవ, అధిరోహతి]। [సా మురారేః సేనా పునః, పథః] మార్గాన్, [ఏవ, మహామహోధ్రాన్] మహాద్రీన్, [పరితోఽధ్యరోహయత్]। లోకే హి సతి క్షుణ్ణేఽధ్వని, తేన శైలారోహణసమ్భవః, సేనా తు సర్వపథాతిరేకిణ్యభూత్। పూర్వాపరాః సహస్రం పన్థానః స్వాఽఽరోహణేన ప్రవర్తితా ఇత్యర్థః। రోహతేర్గత్యర్థత్వాత్ "గతిబుద్ధి—" (౧।౪।౫౨ పాం) ఇత్యాదినా పథామణికర్తృణాం ణౌ కర్మత్వమ్। మహీం ధరన్తీతి మహోధ్రా। "కప్రకరణే మూలబిభుజాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః। అత్ర సేనాయాః పథాం శైలాధిరోహణేనోపమానాజ్జనాదాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకః॥౪౬॥

దన్తాగ్రేతి।—ద్వాభ్యాం పిబన్తీతి [ద్విపాః]। "సుపి" (౩।౨।౪ పాం) ఇతి యోగవిభాగాత్ కప్రత్యయః। [ఉన్ముఖాః] ఉన్నమితముఖాః సన్తః,

తిర్యక్కటప్రావిమదామ్బునిమ్నగా-
విపూర్యమాణశ్రవణోదరం ద్విపాః॥౪౭॥

శ్చ్యోతన్మదామ్బుఃకణకేన కేనచిత్
జనస్య జీమూతకదమ్బకద్యుతా।
నాగేన నాగేన గరీయసోచ్చకై-
రరోధి పన్థాః పృథుదన్తశాలినా॥౪౮॥

భగ్నద్రుమాశ్చక్రురితస్తతో దిశః
సముల్లసత్కేతన కాననాఽఽకులాః।

[దన్తాగ్రనిర్భిన్నపయోదం] దన్తాగ్రైః నిర్భిన్నా విదారితాః, పయోదాః శృఙ్గగతా యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [తిర్యక్కటప్లావిమదామ్బునిమ్నగావిపూర్యమాణశ్రవణోదరం] తిర్యగూర్ధ్వముఖత్వాత్ తిరశ్చీనం యథా తథా, కటేభ్యః ప్లవన్తే క్షరన్తీతి కటప్లావినీభిః, మదామ్బునిమ్నగాభిర్మదజలప్రవాహైః, విపూర్యమాణాని శ్రవణోదరాణి యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [మహీయసః] మహత్తరాన్, [శిలోచ్చయాన్ ఆరురుహుః]। స్వభావోక్తిః॥౪౭॥

శ్చ్యోతదితి।—[శ్చ్యోతన్మదామ్బుః కణకేన] శ్చ్యోతన్తః క్షరన్తః మదామ్బుఃకణా యస్య తేన। శైషికః కప్రత్యయః। [జీమూతకదమ్బకద్యుతా] జీమూతకదమ్బకస్యేవ, ద్యుత్ ద్యుతిర్యస్య తేన। [పృథుదన్తశాలినా] పృథుభ్యాం దన్తాభ్యాం శాలత ఇతి తచ్ఛాలినా, [గరీయసా] గురుతరేణ, [ఉచ్చకైః] ఉన్నతేన, [కేనచిత్, నాగేన] గజేన, [జనస్య, పన్థాః] మార్గః, యథా [అరోధి] [అగేన] అచలేన, [న] తథా అరోధి, రుద్ధః। మత్తమాతఙ్గస్య దురాసదత్వాచ్చైలవదనతిక్రమణీయత్వాచ్చేతి భావః; అత ఏవోపమానాదగాదుపమేయస్య నాగస్యాఽఽధిక్యాద్వ్యతిరేకః॥౪౮॥

పిష్టాద్రిపృష్ఠాస్తరసా చ దన్తిన-
శ్చలన్నిజాఙ్గాచలదుర్గమా భువః॥౪౯॥

ఆలోకయామాస హరిర్మహీధరా-
నధిశ్రయన్తీర్గజతాః పరఃశతాః।
ఉత్పాతవాతప్రతికూలపాతినీ-
రుపత్యకాభ్యో వృహతీః శిలా ఇవ॥౫౦॥

భగ్నేతి।—[దన్తినః] గజాః, [ఇతస్తతః, భగ్నద్రుమాః] స్వభగ్నాఖిలవృక్షాః, [దిశః, సముల్లసత్కేతనకాననాఽఽకులాః] సముల్లసద్భిః కేతనైరేవ కాననైః ఆకులాః సఙ్కీర్ణాః, [చక్రుః]; తథా [తరసా] బలేన, [పిష్టాద్రిపృష్ఠాః] పిష్ఠాని చూర్ణితాని, అద్రిపృష్ఠాని యాసు తాః, [భువః] భూమీః, [చలన్నిజాఙ్గాచలదుర్గమాః] చలద్భిః నిజాఙ్గైరేవాచలైః దుర్గమాః దుష్ప్రాపాః, [చ] చక్రుః। అత్ర కేతనేష్వఙ్గేషు చ కాననాచలత్వరూపణాద్రూపకాలఙ్కారః, తేన గజానాం పురాతనసృష్టిసంహారేణ సృష్ట్యన్తరప్రవర్త్తనరూపం లోకోత్తరం సామర్థ్యం గమ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౪౯॥

ఆలోకేతి।—[ఇరిర్మహీధరాన్ అధిశ్రయన్తీః పరఃశతాః] శతాత్ పరాః, అసఙ్ఖ్యాతా ఇత్యర్థః। 'పరః శతాద్యాస్తే యేషాం పరా సఙ్ఖ్యా శతాదికాత్' ఇత్యమరః। "పఞ్చమీ" (౨।౧।౩౭పాం) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః, రాజదన్తాఽఽదిత్వాదపసర్జ్జనస్యాపి శతశబ్దస్య పరనిపాతః, పారస్కరాఽఽదిత్వాత్ సుడాగమః। [గజతాః] గజసమూహాన్। 'గజాచ్చేతి వక్తవ్యమ్' (వాం) ఇతి సామూహికస్తల్ప్రత్యయః। [ఉపత్యకాభ్యః] ఆసన్నభూమిభ్యః। "ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిః" ఇత్యమరః। "ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః" (౫/౩/౩౪ పాం) ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః। [ఉత్పాతవాతప్రతికూలపాతినీః] ఉత్పాతవాతేన ప్రతికూలం పతన్తీతి తత్పాతినీః,

శైలాధిరోహాభ్యసనాధికోద్ధురైః
పయోధరైరామలకోవనాశ్రితాః।
తం పర్వతౌయప్రమదాశ్చచాయిరే
వికాసవిస్ఫారితవిభ్రమేక్షణాః॥౫౧॥

సావజ్ఞమున్మీల్య విలోచనే సకృత్
క్షణం మృగేన్ద్రేణ సుషుప్సునా పునః।
సైన్యాన్న యాతః సమయాఽపి వివ్యథే
కథం సురాజమ్భవమన్యథాఽథవా॥౫౨॥

ఊర్ధ్వగామినీ రిత్యర్థః। [బృహతీః శిలా ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [ఆలోకయామాస]॥౫౦॥

శైలేతి।—[శైలాధిరోద్వాభ్యసనాధికోద్ధురైః] శైలాధిరోహాభ్యసనేన పర్వతాఽఽరోహణాభ్యాసేన, అధికోద్ధురే అత్యున్నతేః, [పయోధరైః] స్తనైః, ఉపలక్షితాః, [ఆమలకీవనాఽఽశ్రితాః] ధాత్రీవనగతాః, [పర్వ్వతీయప్రమదాః] పర్వతీ నివాసో యేషాం తం పర్వతీయాః, కిరాతాదయః। "పర్వతాచ్చ" (౪।౨।౧౪౩పాం) ఇతి ఛప్రత్యయః। తేషాం ప్రమదాః। [వికాసవిస్ఫారితవిభ్రమేక్షణాః] వికాసేన విస్మయకృతవిస్తారేణ విస్ఫారితా వివర్త్తితాః, విభ్రమా విలాసా యేషాం తానీక్షణాని యాసాం తాః, తథా సత్యః, [తం] హరిం, [చచాయిరే] దదృశుః। 'చాయృ పూజానిశ మనయోః' ఇతి ధాతోః కర్త్తరి లిట్। నిశామనం దర్శనమ్। 'నిరీక్షణనిశామనే' ఇతి దర్శనపర్యాయేషు భట్టమల్లః। ఏతేన హరేర్లోకోత్తరం లావణ్యం వ్యజ్యత ఇతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః। స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసయోః సంసృష్టిః॥౫౧॥

సావజ్ఞమితి।—[సావజ్ఞమ్] అనాదరం యథా తథా, [విలోచనే, సకృత్] ఏకవారమ్। "ఏకస్య సకృచ్చ"(౫।౪।౧౯ పాం) ఇతి సకృదర్థే నిపాతః। [క్షణమ్, ఉన్మీల్య] ఉమిష్య, [పునః, సుషుప్సునా] స్వప్తుమిచ్ఛునా।

ఉత్సేధనిర్ధూతమహోరుహం ధ్వజై-

ర్జనావరుద్ధోద్ధవసిన్ధురహసామ్।

నాగైరధిక్షిప్తమహాశిలం ముహు-

ర్బలం బభూవోపరి తన్మహీభృతామ్॥౫౩॥

స్వపేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। "రుదవిద—"(౧।౨।౨౮ పాం) ఇత్యాదినా సనః కిత్త్వాత్ "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [మృగేన్ద్రేణా] సింహేన, [సమయా] సమీపే। 'సమయానికషాశబ్దో సమీపే సమ్ప్రకోర్తితో' ఇతి సజ్జనః। [యాతోఽపి] గచ్ఛతోఽపి। యాతేర్లటః శత్రాదేశః। [సైన్యాత్] సేనాతః। "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" (౧।౪।౩౫ పాం) ఇత్యపాదానత్వమ్। [న వివ్యథే] న బిభ్యే। 'వ్యథ భయసఞ్చలనయోః" ఇతి ధాతోర్భావే లిట్। [అథవా] తథా హీత్యర్థః। [అన్యథా] భీతత్వే, [కథం సురాజమ్భవం] సుఖేన రాజా భూయంత, న కథమపీతి భావః। రాజా చాయం మృగాణామితి భావః। "కర్తృకర్మణోశ్చ భూకృఞోః"(౩।౩।౧౨౭పాం) ఇతి కర్త్తరి, ఈషదాదౌ చోపపదే భవతేః ఖల్ప్రత్యయే, నలోపముమాగమౌ। అర్థాన్తరన్యాసః॥౫౨॥

ఉత్సేధేతి।—[నాగైః] గజైః, [అధిక్షిప్తమహాశిలమ్] అధిక్షిప్తాస్తిరస్కృతాః, మహాశిలా యేన తత్, [తదు, బలం] సైన్యం, [ధ్వజైః, ఉత్సంధనిర్ధూతమహీరుహామ్] ఉత్సేధేన ఓన్నత్యేన, నిర్ధూతా అవగణితాః, మహీరుహో యేషు తేషామ్। 'ఉత్సేధశ్చోచ్ఛ్రయశ్చ సః' ఇత్యమరః। [జనావరుద్ధోద్ధతసిన్ధురంహసాం] జనైః అవరుద్ధం ప్రతిబద్ధమ్, ఉద్ధతమ్ ఉద్వేలం, సిన్ధురంహో నదీవేగో యేషు తేషాం, [మహీభృతాం] పర్వతానామ్ [ఉపరి ముహుర్బభూవ] మార్గవశాద్భూయసో భృధరాన్ ముహురారురోహేత్యర్థః। "హయోధరుద్ధః" ఇతి పాఠే— హయౌఘేన ఘోటకసమూహేన, రూద్ధమిత్యాది పూర్వవత్।
అత్రాఽఽరోహణవదుత్కర్షశ్చపరిభావో విశేషణవైభవాత్ ప్రతీయతే ఇతి

తదభేదేనోపరిభావస్య బలభూధరవిశేషణ పదార్థహేతుకత్వాత్
శ్లేషప్రతిభీత్యాపితకావ్యలిఙ్గవిశేషో వ్యతిరేకేణ సఙ్కీర్ణః॥౫౩॥

శ్మశ్రూయమాణే మధుజాలకే తరో-

ర్గజేన గణ్డం కషతా విధూనితే।

క్షుద్రాభిరక్షుద్రతరాభిరాఽఽకులం

విదశ్యమానేన జనేన దుద్రువే॥౫౪॥

నీతే పలాశిన్యుచితే శరీరవద్-

గజాన్తకేనాన్తమదాన్తకర్మణా।

సఞ్చేరురాత్మాన ఇవాపరంక్షణాత్

క్షమారుహం దేహమివ ప్లవఙ్గమాః॥౫౫॥

శ్మశ్రూయేతి।—[తరోః] వృక్షస్య, [శ్మశ్రూయమాణే] శ్మశ్రువదాచరతి, తద్వదాలమ్బమాన ఇత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః। శ్మశ్రుశబ్దాదాచారే క్యఙన్తాల్లటః శానజాదేశః "అకృతసార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః" (౭।౪।౨౫ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [గణ్డం] కపోలం, [కషతా] తరుస్కన్ధే కణ్డూయమానేన, [గజేన, మధుజాలకే] క్షోద్రపటనే, [విధూనితే] కమ్పితే సతి। ధూఞో ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః "ఘూఞ్ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి నుగాగమః। [అక్షుద్రతరాభిః] అతిస్థూలాభిః, [క్షుద్రాభిః] సరఘాభిః। 'క్షుద్రా వ్యఙ్గా నటీ వేశ్యా సరఘా కణ్టకారికా' ఇత్యమరః। [విదశ్యమానేన] చఞ్చూభిః భిద్యమానేన, [జనేన, ఆకులం] వ్యగ్రం యథా తథా, [దుద్రువే] పలాయితమ్। భావే లిట్। స్వభావోక్తిరుక్తోపమాసంసృష్టా॥౫౪॥

నీత ఇతి।—[ఉచితే] పరిచితే, [పలాశిని] ద్రుమే। 'పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః' ఇత్యమరః। [శరీరవత్] పూర్వశరీరే ఇవ। "తత్ర తస్యేవ" (౫।౧।౧౧౬ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [అదాన్తకర్మణా] టుర్దాన్తవ్యాపారేణ। గజోఽన్తక ఇవేతి ఉపమితసమాసః। సాహచర్యాత్, తేన [గజాన్తకేన, అన్తం] నాశం, [నీతే] గమితే సతి; ప్లవైర్గచ్ఛన్తీతి [ప్లవఙ్గమాః]

ప్రహ్వానతీవ క్వచిదుద్ధతిశ్రితః

క్వచిత్ ప్రకాశానతిగహ్వరానపి।

సామ్యాదపేతానితి వాహినీ హరే-

స్తదాఽతిచక్రామ గిరీన్ గురూనపి॥౫౬॥

స వ్యాప్తవత్యా పరితోఽపథాన్యపి

స్వసేనయా సర్వపథీనయా తయా।

కపయః। "గమశ్చ" (౩।౨।౪౭ పాం) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః। [ఆత్మానః] జీవాః, [ఇవాపరం క్షమారుహం దేహమివ క్షణాత్, సచ్చేరుః] సమ్ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః। అనేకేవశబ్దవాక్యార్థోపమా, సా చ శరీరవత్ ఇతి తద్ధితగతా, అన్యత్ర సమాసగతేతి సఙ్కరః॥౫౫॥

ప్రహ్వానితి।—[క్వచిత్, అతీవ] నితాన్తం, [ప్రహ్వాన్] ప్రవణాన్। అన్యత్ర,—అనుకూలాన్, [క్వచిత్], ఉద్ధతిం శ్రయన్తీతి [ఉద్ధతిశ్రితః] ఔన్నత్యభాజః, ఔద్ధత్యభాజశ్చ। శ్రయతే క్విప్ తుక్। క్వచిత్ [ప్రకాశాన్] ప్రకటాన్, అనవగూఢవృత్తీంశ్చ। క్వచిత్ [అతిగహ్వరాన్, అపి]। అపి శ్చార్థే। అప్రవేశాన్, అన్యత్ర—గూఢాంశ్చ। [ఇతి] ఇత్థం, [సామ్యాదపేతాన్] విషమరూపాన్, విషమవృత్తాంశ్చ। అత ఏవ [గురూనపి] మహతోఽపి, పూజ్యానపి [గిరీన్ తదా హరేః, వాహినీ] సేనా, [అతిచక్రామ] అతీత్య గతా, ఉల్లఙ్ఘితా చ। 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః। ఉత్పథప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయతే॥' ఇతి స్మరణాదితి భావః। గురూణామప్యతిక్రమ ఇతి విరోధేఽపిశబ్దః, స చోక్తవైషమ్యదోషోద్ఘాటనేన పరిహృత ఇతి విరోధాభాసః; స చ గురూనితి వాచ్యప్రతీయమానయోరమేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపిత ఇతి సఙ్కరః॥౫౬॥

స ఇతి।—[సః] హరిః, [పరితః] సమన్తాత్, [అపథాని] అమార్గాన్, [అపి]। “పథో విభాషా” (౫।౪।౭౨ పాం) ఇతి నిషేధవికల్పాత్ “ఋక్పూః—”(౫।౪।౭౪ పాం) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। “అపథం

అమ్భోభిరుల్లఙ్ఘితతుఙ్గరోధసః
ప్రతీపనామ్నీః కురుతే స్మ నిమ్నగాః॥౫౭॥

యావద్వ్యగాహన్త న దన్తినాం ఘటా-
స్తురఙ్గమైస్తావదుదీరితం ఖురైః।
క్షిప్తం సమీరైః సరితాం పురః పతజ్-
జలాన్యనైషీద్రజ ఏవ పఙ్కతామ్॥౫౮॥

నపుంసకమ్” (౨।౪।౩౦ పాం) ఇతి నపుంసకత్వమ్। [వ్యాప్తవత్యా] అపి, సర్వాన్ పథో వ్యాప్నోతీతి సర్వపథీనా। “తత్సర్వాదేః—”(౫।౨।౭ పాం) ఇత్యాదినా ఖప్రత్యయః। తయా, [సర్వపథీనయా తథా స్వసేనయా] నిమిత్తేన, [అమ్భోభిః, ఉల్లఙ్ఘితతుఙ్గరోధసః] ఉల్లఙ్ఘితాని యుగపదఖిలసేనాప్రవేశేన ప్రతీపగమనాదుపరి ఆకాన్తాని తుఙ్గరోధాంసి యాసాం తాః; నిమ్నం గచ్ఛన్తీతి [నిమ్నగాః] నదీః, [ప్రతీపనామ్నీః కురుతే స్మ]।ప్రతిగతా ఉత్తానగాః, ఆపో యాసాం తాః ప్రతీపాః। "ఋక్పూః—"(౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। "ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్" (౬।౩।౯౭పాం) ఇతీకారః। అథవా,—ప్రతీపం నిమ్నగానామవిరుద్ధం, నామ ఉత్తానగా ఇతి నామధేయం, యాసాం తాః ప్రతీపనామ్న్యః। "అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్"(౪।౧।౨౮పాం) ఇతి జీప్। తాస్తథా చకారేత్యర్థః అత్ర నిమ్నగానాం ప్రతీపనామాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫౭॥

యావదితి।—[దన్తినాం ఘటాః] గజవ్రజాః, [యావత్, న వ్యగాహన్త] న వ్యలోడ్యన్, [తావత్, తురఙ్గమైః] కర్తృభిః। [ఖురైః] కరణైః। [ఉదీరితమ్] ఉత్థాపితమ్; అథ [సమీరైః] మారుతైః, [క్షిప్తం] వికీర్ణమ్; అత ఏవ [పురః] గజప్రవేశాత్ ప్రాగేవ, [పతత్, రజః] భూరేణుః, [ఏవ సరితాం జలాని పఙ్కతామ్, అనైషీత్] నినాయ। నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ లుజి వృద్ధిః। అత్రాపి సరితాం పజత్వాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేః పూర్వవదతిశయోక్తిః॥౫౮॥

రన్తుం క్షతోత్తుఙ్గనితమ్బభూమయో-

ముహుర్వ్రజన్తః ప్రమదం మదోద్ధతాః।

పఙ్కం కరాపాకృతశైవలాంశుకాః

సముద్రగాణాముదపాదయన్నిభాః॥౫౯॥

రుగ్ణోరురోధఃపరిపూరితామ్బసః

సమస్థలీకృత్య పురాతనీర్నదీః।

కూలఙ్కషౌఘాః సరితస్తథాఽపరాః

ప్రవర్తయామాసురిభా మదామ్బుభిః॥౬౦॥

రన్తుమితి।—[రన్తుం] క్రీడితుం, [క్షతోత్తుఙ్గనితమ్బభూమయః] క్షతాః, ఏకత్ర,—విషాణైః, అన్యత్ర—నఖైశ్చ విదలితాః, ఉత్తుఙ్గాః నితమ్బభూమయో రోధోభాగాః, శ్రోణిభాగాశ్చ యైస్తే 'నితమ్బో రోధసి స్కన్ధే శిఖరేఽపి కటీరకే' ఇతి విశ్వః। [ముహుః ప్రమదం] హర్షం, [వ్రజన్తః, మదోద్ధతాః] మదేన దానేన, దర్పేణ చ, ఉద్ధతాః, [కరాపాకృతశైవలాంశుకాః] కరైర్హస్తైః, అపాకృతాని శైవలాని అంశుకానీవాంశుకాని యైస్తే, [ఇభాః]; సముద్రం గచ్ఛన్తీతి [సముద్రగాణాం] సముద్రపత్నీనాం నదీనామ్, "ఏకాజుత్తరపదే ణః" (౮।౪।౧౨పాం) ఇతి ణత్వమ్। [పజకం] కర్దమం', కలుషఞ్చ, [ఉదపాదయన్]। 'పఙ్కోఽస్త్రీ కర్దమైనసోః' ఇతి విశ్వః। యథా మదోద్ధతాః పరాఙ్గనానాం దోషముత్పాదయన్తి తదితి భావః। అత్ర ప్రస్తుతేభవిశేషణాదప్రస్తుతస్త్రీసఙ్గహణమాహసికప్రతీతేః సమాసోక్తిః, స్త్రీపఙ్కయోరమేదాధ్యవసాయాదితి శ్లేషమూలాఽ తిశయోక్త్యాపితేతి సఙ్కరః॥౫౯॥

రుగ్ణేతి।—[తథా, ఇభాః, రుగ్ణోరురోధఃపరిపూరితామ్భసః] రుమ్ణ్యైర్భగ్నైః, ఉరుభిర్మహద్భిః, రోధోభిస్తటైః, పరిపూరితామ్భసః మృక్షేపశోషితామ్భస

పద్మైరనన్వీతబధూముఖద్యుతో-

గతా న హంసైః శ్రియమాతపత్రజామ్।

దూరేఽభవన్ భోజబలస్య గచ్ఛతః

శైలోపమాఽతీతగజస్య నిమ్నగాః॥౬౧॥

స్నిగ్ధాఞ్జనశ్యామతనూభిరున్నతై-

ర్నిరన్తరాలా కరిణాం కదమ్బకైః।

ఇత్యర్థః। పురా భవాః [పురాతనీః] "సాయంచిరం—"(౪।౩।౨౩ పాం) ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః తుడాగమశ్చ, "టిడ్ఢాణఞ్—"(౪।౧।౧౫ పాం)ఇత్యాదినా ఙీప్। [నదీః, సమస్థలీకృత్య] స్థలసమాః కృత్వా। [మదామ్బుభిః] ఖమదోదకైః, [కూలఙ్కషౌఘాః] కూలం కషన్తీతి, కులఙ్కషాః ఔఘా యాసాం తాః, ఉభయకూలప్రవాహినీః, [అపరాః] అన్యాః, [సరితః ప్రవర్త్తయామాసుః]। ఏతేన గజసమ్పత్తిరుక్తా। అత్ర నదీనాం సమస్థలత్వాసమ్బన్ధే మదామ్బునాఞ్చ సరిత్త్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిద్వయమితి సజాతీయసఙ్కరః॥౬౦॥

పద్మైరితి।—[పద్మైః, అనన్వీతబధూముఖద్యుతః] అనన్వీతా అప్రాప్తా, బధూముఖస్య, ద్యుత్ శ్రీర్యాభిస్తాః, బధూముఖశ్రీజితపద్మా ఇత్యర్థః। అన్వీతేతి 'ఈఙ్ గతౌ' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। [హంసైః, ఆతపత్రజాం] ఛత్రజన్యాం [శ్రియం, న గతా] అగతాః, ఆతపత్రశ్రీజితహంసశ్రీకా ఇత్యర్థః, [నిమ్నగాః] [శైలోపమాఽతీతగజస్య] శైలోపమామ్ అతీతాః శిలాసామ్యమ్ అతిక్రాన్తాః, గజా యస్మిన్ తస్య, [గచ్ఛతః, భోజబలస్య] యాదవసైన్యస్య, [దూరేఽభవన్] అతివ్యవహితా

ఇత్యర్థః। అపకృష్టాశ్చేతి గమ్యతే। తదభేదాధ్యవసాయేనైవ' నిమ్నగానాం దూరభవనస్య తద్విశేషణపదార్థహేతుకత్వాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిసముత్థాపితః కావ్యలిఙ్గభేదః॥౬౧॥

స్నిగ్ధేతి।—[స్నిగ్ధాఞ్జనశ్యామతనూభిః] స్రిగ్ధాఞ్జనమివ శ్యామా

సేనా సుధాక్షలితసౌధసమ్పదాం

పురాం బహూనాం పరభాగమాఽఽప సా॥౬౨॥

ప్రాసాదశోభాఽతిశయాలుభిః పథి

ప్రభోర్నివాసాః పటవేశ్మభిర్బభుః।

నూనం సహానేన వియోగవిక్లవా పురః

పురశ్రీరపి నిర్యయౌ తదా॥౬3॥

వర్త్మ ద్విపానాం విరువన్త ఉచ్చకై-

ర్వనేచరేభ్యశ్చిరమాచచక్షిరే।

తాభిస్తనూభిః, [ఉన్నత్రైః కరిణాం కదమ్బకైః, నిరన్తరాలా] నీరన్ధ్రా, [సా సేనా, సుధాక్షాలితసౌధసమ్పదాం] సుధయా లేపనవిశేషేణ, క్షలితా ధవలితాః, సౌధసమ్పదో యాసాం తాసామ్। 'లేపభేదేఽమృతే సుధా' ఇతి వైజయన్తీ। [బహూనాం, పురాం] పురీణాం, [పరభాగం] విప్రకృష్టదేశమ్, [ఆప] దూరమతీత్య గతేత్యర్థః। వర్ణోత్కర్షశ్చ పరభాగః। తదభేదాధ్యవసాయేన పరభాగాప్తౌ విశేషణగత్యా శ్యామకరికదమ్బకనైరన్తర్యస్య హేతుత్వాత్ పూర్వవత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౬౨॥

ప్రాసాదేతి।—[పథి] మార్గే, [ప్రభోః] కృష్ణస్య, [నివాసాః] సేనానివేశాః, [ప్రాసాదశోభాఽతిశయాలుభిః] ప్రాసాదశోభామ్ అతిశయాలుభిః అతిశాయకైః। 'ఆలుచి శీఙో

గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్' (వాం) ఇత్యాలుచ్ప్రత్యయః। [పటవేశ్మభిః] పటవస్త్రైః [బభుః]। తేనోత్ప్రేక్ష్యతే। [తదా] ద్వారకానిర్యాణకాలే, [అనేన] కృష్ణేన, [సహ, వియోగవిక్లవా] విరహభీరుః, [పురశ్రీః] ద్వారకానగరలక్ష్మీః, [అపి పురః] అగ్రే, [నిర్యయౌ] నిర్గతా నూనమ్। ద్వారకాతో న భిద్యన్తే అస్య నివాసాః శోభయేతి భావః॥౬౩॥

వర్ష్మేతి।—[గణ్డస్థలాఘర్షగలన్మదోదకద్రవదుమస్కన్ధనిలాయినః]

గణ్డస్థలాఘర్షగలన్మదోదక-

ద్రవద్రుమస్కన్ధనిలాయినోఽలయః॥౬౪॥

ఆయామవద్భిః కరిణాం ఘటాశతై-

రధఃకృతాఽట్టాలకపఙ్క్త్రురుచ్చకైః।

టూష్యైర్జితోదగ్రగృహాణి సా చమూ-

రతీత్య భూయాంసి పురాణ్యవర్త్తత॥౬౫॥

ఉద్ధూతముచ్చైర్ధ్వజినీభిరంశుభిః

ప్రతప్తమభ్యర్ణతయా వివఖతః।

గణ్డస్థలానామ్ ఆఘర్షేణ సజ్ఘర్షేణ, గలతా స్రవతా, మదోదకేన ద్రవేషు ఆర్ద్రేషు, ద్రుమస్కన్ధేషు, నిలీయన్త ఇతి నిలాయినః తన్నివాసినః, [ఉచ్చకైః, విరువన్తః] గుఞ్జన్తః, [అలయః, ద్విపానాం] సేనాగజానాం, [వర్ష్మ] ప్రమాణమ్। 'వర్ష్మ దేహప్రమాణయోః' ఇతి విశ్వః। [వనేచరేభ్యః] కిరాతేభ్యః, [చిరమ్, ఆచచక్షిరే] ఇయన్తో గజా ఇత్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః। గజవర్ష్మానుమాపకేష్వలిషు విరావయోగాదాఖ్యానమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే। వాచకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా॥౬౪॥

ఆయామేతి।—[ఆయామవద్భిః] ఆయామో దైర్ఘ్యం సోఽస్తి యేషాం తద్వఝ్జిః, ఆయతైః ఇత్యర్థః। [కరిణాం] సమ్బన్ధిభిః, [ఘటాశతైః] వ్యూహశతైః। 'కరిణాం ఘటనా ఘటా' ఇత్యమరః। [అధః కృతాఽట్టాలక పఙ్క్తిః] అధఃకృతాః తిరస్కృతాః, అట్టాలక పఙ్క్తయోఽట్టశ్రేణ్యో యయా సా। 'అట్టస్వట్టాలకః స్మృతః' ఇతి వైజయన్తీ। [సా చమూః, ఉచ్చకైః] ఉన్నతైః, [ద్రష్యైః] పటమణ్డపైః, [జితోదగ్రగృహాణి] జితాని ఉదగ్రాణి గృహాణి యేషాం తాని, [భూయాంసి పురాణి అతీత్య అవర్తత] అతిక్రమ్య గతేత్యర్థః। శోభయా అతిశయ్య స్థితేతి చ గమ్యతే। తదభేదాధ్యవసాయేన శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితం పూర్వవత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౬౫॥

ఆహ్లాదికహ్లారసంమీరణాఽఽహతే

పురః పపాతామ్బుసి యామునే రజః॥౬౬॥

యా ధర్మభానోస్తనయాఽపి శీతలైః

స్వసా యమస్యాపి జనస్య జీవనైః।

కృష్ణాఽపి శుద్ధేరధికం విధాతృభి-

ర్విహన్తుమంహాంసి జలైః పటీయసీ॥౬౭॥

అథ హరిసేనాః కాలిన్దీం ప్రత్యాసేదురిత్యాహ, ఉద్ధూతమితి।—[ధ్వజినీభిః] సేనాభిః, [ఉచ్చైరుద్ధూతమ్] ఊర్ధ్వం క్షిప్తమ్; అతఏవ, [అభ్యర్ణతయా] అన్తికతయా। ' ఉపకణ్ఠా న్తికాభ్యర్ణాః ' ఇత్యమరః। [వివఖతోఽశుభిః, ప్రతప్తం] ప్రతప్తమివేత్యర్థః; అత ఏవ వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ గమ్యోత్ప్రేక్షా। [రజః] ధూలిః, [ఆహ్లాదికఙ్కారసమీరణాఽఽహతే] ఆహ్లాదినః ఆహ్లాదకాః, యే కహ్లారసమీరణాః సౌగన్ధికమారుతాః। 'సౌగన్ధికన్తు కహ్లారమ్' ఇత్యమరః। తైః ఆహతే కమ్పితే, [యామునే] యమునాసమ్బన్ధిని, [అమ్బుసి, పురః] అగ్రే, [పపాత]। సన్తప్తా హి సన్తాపమసహమానాః పురో ధావిత్వా వచన శిశిరే పయసి పతన్తీతి భావః॥౬౬॥

అథ చతుర్భిర్యమునాం వర్ణయతి, యేత్యాది।—[యా] యమునా, [ఘర్మభానోః] ఉష్ణాంశోః,[తనయాఽపి] సతీ, [శీతలైః]। అపిర్విరోధే; స చోష్ణజాతాయాః శైత్యానుపపత్తేరితి భావః। [యమస్య] అన్తకస్య, [స్వసాఽపి జనస్య, జీవనైః] ఉజ్జీవకైః। అత్రాప్యేకోదరాణాం భిన్నక్రియాఽనుపపత్తేర్విరోధః। 'కాలిన్దీ సూర్యతనయా' 'యమునా శమనస్వసా' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। కిఞ్చ, [కృష్ణా] కృష్ణవర్ణా, మలినా చ, తథా, [అపి, శుద్ధేః] వైమల్యస్య, [అధికం, విధాతృభిః] సమ్పాదకేః, [జలేః,అంహాంసి] పాపాని, [విహన్తుం, పటీయసీ] సమర్థతరా। అత్ర యమునాతజ్జలగతత్వేన నిర్దిష్టయోర్గుణక్రియయోర్విరోధేన

యస్యా మహానీలతటీరివ ద్రుతా:

ప్రయాన్తి పీత్వా హిమపిణ్డపాణ్డురాః।

కాలీరపస్తాభిరివానురఞ్జితాః

క్షణేన భిన్నాఞ్జనవర్ణతాం ఘనాః॥౬౮॥

వ్యక్తం బలీయాన్ యది హేతురాగమా-

దపూరయత్ సా జలధిం న జాహ్నవీ।

గాఙ్గౌఘనిర్భస్మితశమ్భుకన్ధరా-

సవర్ణమర్ణః కథమన్యథాఽస్య తత్॥౬౯॥

త్రిషు విరోధేషు సంసృష్టేషు తృతీయః కృష్ణేతి శ్లేషప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంక్షేపః॥౬౭॥

యస్యా ఇతి।—[హిమపిణ్డపాణ్డురా] హిమసజ్ఘవత్ శుభ్రాః, [ఘనాః] మేఘాః, [ద్రుతాః] ద్రవీకృతాః, [మహానీలతటౌః] ఇన్ద్రనీలస్థలాని, [ఇవ, కాలీః] కృష్ణవర్ణాః। "జానపద—" (౪।౧।౪౨ పాం) ఇత్యాదినా జీష్। [యస్యాః] కాలిన్ద్యాః, [అపః పీత్వా, తాభిః] పీతాభిః అద్భిః, [అనురఞ్జితా ఇవ క్షణేన భిన్నాఞ్జనవగీతాం] స్నేహమృదితకజ్జలవర్ణతాం, [ప్రయాన్తి]। అత్ర

తటీరివానురఞ్జితా ఇవేతి చోత్ప్రేక్షాహయేన సఙ్కీర్ణేయం ఘనానామఙ్గనోపమేతి సంగ్రహః॥౬౮॥

వ్యక్తమితి।—[హేతుః] యుక్తిః, అనుమానమితి యావత్। [ఆగమాత్] "గఙ్గా సాగరపూరణీ" ఇత్యాగమప్రమాణాత్। [బలీయాన్ యది] ప్రబల-

---

అభ్యుద్యతస్య క్రమితుం జవేన గాం

తమాలనీలా నితరాం ధృతాఽఽయతిః।

సీమేవ సా తస్య పురః క్షణం బభౌ

బలామ్బురాశేర్మహతో మహాఽపగా॥౭౦॥

[కలాపకమ్]

లోలైరరిత్రైశ్చరణైరివాభితో-

జవాద్వ్రజన్తీభిరసౌ సరిజ్జనైః।

శ్చేత్, తదా [సా] యమునా, [జలధిమపూరయత్]। జహ్నోరపత్యం స్త్రీ [జాహ్నవీ, న] అపూరయత్। [వ్యక్తం] సత్యమ్। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కుతః? [అన్యథా] విపర్య్యయే, [అస్య] జలధేః, [తత్] ప్రసిద్ధమ్, [అర్ణః] అమ్బుః। 'అమ్భోఽర్ణస్తోయపానీయమ్' ఇత్యమరః। [గాఙ్గౌఘనిర్భస్మితశమ్భుకన్ధరాసవర్ణం] గాఙ్గేన గఙ్గాసమ్బన్ధినా, ఓఘేన ప్రవాహేణ, నిర్భస్మీతాయాః నిర్భస్మీకృతాయాః, శమ్భుకన్ధరాయాః హరకణ్ఠస్య, సవర్ణం సమానవర్ణం, కృష్ణవర్ణమిత్యర్థః [కథమ్?]। 'జ్యోతిర్జనపద–'(౬।౩।౮౫ పాం) ఇత్యాదినా సమానస్య సభావః।

అన్యథా గాఙ్గౌఘస్య ధావల్యాద్ధవలమేవ స్యాత్। తథా చ గ్రావప్లఘ్నవనవాక్యవదాగమోఽప్యన్యథా నేయ ఇతి కవేరాశయః॥౬౯॥

అభీతి।—[తమాలనీలా] తమాలవత్ నీలా కృష్ణా, [నితరాం ధృతాఽఽయతిః] అత్యన్తం కృతదైర్ఘ్యా, [సా, మహాఽఽపగా] మహానదీ, యమునా। [జవేన, గాం] భువం, [క్రమితుమ్] ఆక్రమితుమ్, [అభ్యుద్యతస్య] ఉద్యుక్తస్య, [తస్య మహతః, బలామ్బురాశేః] సేనాసముద్రస్య, [పురః] అగ్రే, [క్షణం, సీమేవ] వేలేవ, [బభౌ]। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। క్షణమితి క్షణమాత్రనిరోధికాఽభవత్, అనన్తరమేవ తరణాదితి భావః॥౭౦॥

లోలైరితి।—[అభితః] ఉభయతః, [లోలైః] చలద్భిః, [అరిత్రైః]

నౌభిః ప్రతేరే పరితః ప్లవోదిత-

భ్రమీనిమీలల్లలనాఽవలమ్బితైః॥౭౧॥

తత్పూర్వమంసద్వయసం ద్విపాధిపాః

క్షణం సహేలాః పరితో జగాహిరే।

సద్యస్తత స్తేరురనారతస్రుత-

స్వదానవారిప్రచురీకృతం పయః॥౭౨॥

ప్రోథైః స్ఫురద్భిః స్ఫుటశబ్దమున్ముఖై-

స్తురఙ్గమైరాయతకీర్ణబాలధి।

కేనిపాతకదణ్డైః। ‘క్షేపణీ స్యాదరిత్రం కేనిపాతకః’ ఇత్యమరః। [చరణైః] పాదైః, [ఇవ]। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [జవాత్, వ్రజన్తీభిః] గచ్ఛన్తీభిః, [నౌభిః] సాధనైః, [అసౌ సరిత్] యమునా, కర్మ। [ప్లవోదితభ్రమమీలనాఽవలమ్బిత్రైః] ప్లవేనోదితా నోవేగేనోత్పన్నా, భ్రమో భ్రాన్తిః, తస్యాః తద్భయాన్నిమీలన్తీభిః భయాదక్షినిమీలనం కుర్వతీభిః, లలనాభిరవలమ్బితైః [జనైః] కర్తృభిః, [పరితః] సర్వతః। సర్వోభయార్థే వర్త_మానాభ్యాం పర్యభిభ్యాం తసివిధానాత్। [ప్రతేరే] ప్రతీర్ణా॥౭౧॥

తత్పూర్వమితి।—[ద్విపాధిపాః] మహాగజాః, [పూర్వ] ప్రథమమ్; అంసౌ ప్రమాణమస్య [అంసద్ధయసమ్] అంసప్రమాణమ్; తేషాం తథోన్నతత్వాదితి భావః। “ప్రమాణే ద్వయసజ—” (౫।౨।౩౭ పాం) ఇతి ద్వయసచ్ప్రత్యయః। [తత్] తథా గమ్భీరం, [పయః] యమునాజలం, [సహేలాః] సావజ్ఞాః, [పరితో క్షణం, జగాహిరే] ప్రవిశన్తి స్మ। [తతః] ప్రవేశానన్తరం, [సద్యః] అవిలమ్బేన, [అనారతస్రుతస్తదానవారిప్రచురీకృతమ్] అనారతమ్ అవిచ్ఛిన్నం, స్రుతేన స్రవతా, స్వదానవారిణా స్వమదోదకేన, ప్రచురోక్కతం బహులోకృతం, తత్పయః [తేరుః] తరన్తి స్మ। అత్రాతిగమ్భీరస్యాప్యమ్భసోఽ సదన్నత్వాతిశయోక్త్యా గజానామౌన్నత్యం పునస్తస్యైవ తన్మదామ్బుసమ్బేద తాత్పర్యోక్త్యా తేషాం మదాతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే॥౭౨॥

ఉత్కర్ణముద్వాహితధీరకన్ధరై-

రతీర్యతాగ్రే తటదత్తదృష్టిభిః॥౭౩॥

తీర్త్వా జవేనైవ నితాన్తదుస్తరాం

నదీం ప్రతిజ్ఞామివ తాం గరీయసీమ్।

శృఙ్గైరపస్కీర్ణమహత్తటీభువా-

మశోభతోచ్చైర్నదితం కకుద్మతామ్॥౭౪॥

సీమన్త్యమానా యదుభూభృతాం బలై-

ర్నభౌ తరఙ్గిర్గవలాసితద్యుతిః।

ప్రోథైరితి।—[స్ఫుటశబ్దం] స్పష్టధ్వానం యథా తథా, [స్ఫురద్భిః] చలద్భిః, [ప్రోథేః] ఘోణాభిః, ఉపలక్షితైః। 'ఘోణా తు ప్రోథమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [ఉన్ముఖైః] ఊర్ధ్వముఖైః, తథా [ఉత్కర్ణమ్] ఉన్నమితకర్ణం యథా తథా,[ఉద్ధాహితధీరకన్ధరైః] ఉద్ధాహితా ఊర్ధ్వ ప్రసారితాః, ధీరా నిశ్చలాః, కన్ధరా గ్రీవాః యైః తైః, [అగ్రే] పురః, [తటదత్తదృష్టిభిః] తటం దత్తదృష్టిభిః, [తురఙ్గమైః, ఆయతకీర్ణబాలధి] ఆయతాః ప్రసారితాః, కీర్ణాః విచిప్తాః, బాలధయో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [అతీర్యత] అతారి। సరిదితి శేషః। కర్మణి లజి యక్। స్వభావోక్తిః॥౭౩॥

తీత్వేంతి।—[నితాన్తదుస్తరామ్] అతిమహత్తయా అత్యన్తాశక్యతరణాం, [తాం] నదీం, [గరీయసామ్] అతిదుస్తరాం, [ప్రతిజ్ఞామివ, జవేన] వేగేన, [ఏవ తీర్త్వా శృఙ్గేః] విషాణైః, [అపస్కీర్ణమహత్తటోభువామ్] అపస్కీర్ణా ఆలేఖితాః, మహత్యః తటీభువః తీరప్రదేశాః, యైః తేషామ్। "అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖనే" (౬।౧।౧౪౨ పాం) ఇతి కిరతేః కాత్పూర్వతః సుడాగమః। [కకుద్మతామ్] ఉక్ష్ణామ్, [ఉచ్చైః] ఉచ్చైస్తరం, [నదితం] నాదః, [అశోభత]। ఉపమాసఙ్కీర్ణా స్వభావోక్తిః॥౭౪॥

సీమన్త్యమానైతి।—[తరద్భిః, యదూభృతాం] యాదవభూపానాం, [బలైః]

సిన్దూరితానేకప్రకఙ్కణాఙ్కితా

తరఙ్గిణీ వేణిరివాఽఽయతా భువః॥౭౫॥

అవ్యాహతక్షిప్రగతైః సముచ్ఛ్రితా-

ననుజ్ఝితద్రాఘిమభిర్గరీయసః।

నావ్యం పయః కేచిదతారిషుర్భుజైః

క్షిపద్భిరుర్మీనపరైరివోర్మిభిః॥౭౬॥

సైన్యైః, [సామన్త్యమానా] సామన్తవతీ క్రియమాణా। సామన్తవచ్ఛబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి లటః శానజాదేశః, ణావిష్ఠవద్భావాత్ "విన్మతోర్లుక్" (౫।౩।౬౫ పాం) ఇతి మతుపో లుక్ [గవలాసిః ద్యుతిః] మాహిషవిషాణవత్ మేచకప్రభా। 'గవలం మాహిషం శ్టఙ్గమ్ ఇత్యమరః। [సిన్దురితానేకపకఙ్కణాఙ్కితా] సిన్దూరితాః సిన్దూరవత్కృతాః। సిన్దూరవచ్ఛబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః,ణావిష్ఠవద్భావాత్ "విన్మతోర్లక్" (౫।౩।౬౫ పాం) ఇతి మతుపో లుక్। తైః, అనేకపైర్ద్విపైః, ఏవ కఙ్కణేః శేఖరైః, అఙ్కితా చిహ్నితా। 'కఙ్కణం శేఖరే హస్తసూత్రమణ్డనయోరపి' ఇతి విశ్వః। [తరఙ్గిణౌ] యమునా నదీ, [ఆయతా] దీర్ఘా, [భువో వేణిరివ బభౌ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౭౫॥

అవ్యాహృతేతి।—అత్రోర్మీణాం భుజానాఞ్చ విశేషణాన్యుభయత్ర విపరిణామేన యోజ్యాని। [కేచిత్] జనాః; నావా తార్య్యం [నావ్యమ్]। 'నావ్యం త్రిలిఙ్గం నోతార్య్యే ఇత్యమరః। "నోవయోధర్మ—" (౪।౪।౧౧ పాం) ఇత్యాదినా యత్ప్రత్యయః। [పయః] జలమ్, [అవ్యాహతచిప్రగతైః] అప్రతిహతశీఘ్రగమనైః, [అనుమితద్రాఘిమభిః] అనుజ్ఞితిః, ద్రాఘిమా దైర్ఘ్యం, య్యైస్తైః, అతిదీర్ఘైరిత్యర్థః। [సముచ్ఛ్రితాన్] ఉన్నతాన్,ఉన్నతామ్, [గరీయసః] గురుతరాన్, [ఊర్మీన్, చిపహ్నిః] అపాకుర్వహ్నిః, అత ఏవ [అపరైరూర్మిభిరివ] స్థితైః।

విదలితమహాకూలాముక్ష్ణాం విషాణవిఘట్టనై-

రలఘుచరణాఽఽకృష్టగ్రాహాం విషాణిభిరున్మదైః।

సపది సరితం సా శ్రీభర్తు_వృహద్రథమణ్డలైః

స్ఖలితసలిలాముల్లఙ్ఘ్యేనాం జగామ వరూథినీ॥౭౭॥

ఇతి శ్రీమాధకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

ప్రయాణవర్ణనం నామ ద్వాదశః సర్గః॥౧౨॥

ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [భుజైః] బాహుభిః, [అతారిషుః] తరన్తి స్మ। తరతేర్లుఙి, సిచి వృద్ధిః ఇడాగమః॥౭౬॥

విదలితేతి।—[సా] ప్రకృతా, [శ్రీభర్తుః] కృష్ణస్య, [వరూథినీ] సేనా, [ఉక్ష్ణామ్] అనడుహాం, [విషాణవిఘట్టనైః] శ్లఙ్గాఽఽఘాతైః, [విదలితమహాకూలాం] విదలితాని మహాకూలాని యస్యాస్తామ్, [ఉన్మదైః] ఉద్భూతమదైః, [విషాణిభిః, అలఘుచరణాఽఽకృష్టగ్రాహం] అలఘుభిః గురుభిః, చరణైః పాదైః, ఆకృష్టా వహిర్నీతాః, గ్రాహా జలగ్రాహాః, యస్యాస్తాం, [వృహద్రథమణ్డలైః]। దృహ్నాఙ్భి, రథమణ్డలైః రథసమూహైః, [స్ఖలితసలిలాం] స్ఖలితాని వ్యాకులీకృతాని, సలిలాని యస్యాస్తామ్ [ఏనాం సరితం] యమునాం, [సపది, ఉల్లఙ్ఘ్య] జిత్వా, తౌర్త్వేర్థః। భక్తేవేతి గమ్యతే, విశేషణసామర్థ్యాత్। [జగామ]। అన జయస్య విశేషణగత్యా కూలదలనాదిహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః। హరిణౌ వృత్తమ్;—"భవతి హరిణోన్సౌ మ్రౌ మీ గో రసామ్బుధివిష్టపైః" ఇతి లక్షణాత్॥౭౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యాయాం సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యాయాం ద్వాదశః సర్గః॥౧౨॥

త్రయోదశః సర్గః।

——oo——

యమునామతీతమథ శుశ్రువానముం

తపసస్తనూజ ఇతి నాధునోచ్యతే।

స యదాఽచలన్నిజపురాదహర్నిశం

నృపతేస్తదాది సమచారి వార్త్తయా॥౧॥

యదుభర్తురాగమనలబ్ధజన్మనః

ప్రమదాదమానివ పురే మహీయసి।

యమునామితి।—[అథ] యమునాతరణానన్తరం, [తపసస్తనూజః] ధర్మనన్దన, [అధునా యమునామతీతమ్, అముం] హరి, [శుశ్రువాన్]। "భాషాయాం మదవసశ్రువః" (3।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి వసుప్రత్యయః। ఇతి నోచ్యతే], కిన్తు [సః] హరిః, [యదా నిజపురాదచలత్], తచ్చలనమ్ ఆదిర్యస్మిన్ కర్మణి తత్ [తదాది] తత్ప్రభృతి। అహశ్చ నిశా చ [అహర్నిశమ్]। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావే అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [నృపతేః] ధర్మరాజస్య, [వార్త్తయా] ఇహ నివిష్టః, ఇతో నిర్గత ఇతి వృత్తాన్తేన, [సమచారి] సఞ్చరితమ్, ఆగతమితి యావత్। భావే లుఙ్। సన్నిహితయమునాతరణవృత్తాన్తవద్ధావహితసకలద్వైనన్దినవృత్తాన్తో నిజనగరప్రస్థానాత్ ప్రభృతి ప్రతిక్షణమాగత ఏవేత్యర్థః। అస్మిన్ సర్గే మఞ్జుభాషిణో వృత్తమ్;—"సజసా జగౌ భవతి మఞ్జుభాషిణౌ" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

యదుభర్త్తురితి।—[తతః] హరేర్యమునోత్తరణశ్రవణానన్తరం, [సః, వసుధాఽధిపః] ధర్మరాజః, [యదుభర్తుః] హరే, [[శ్రాగమనలబ్ధజన్మనః] ఆగమనేన, లబ్ధజన్మనో లమ్భోదయాత్, జాతాదిత్యర్థః; [ప్రమదాత్] హర్షాత్।

సహసా తతః స సహితోఽనుజన్మభి-

ర్వసుధాఽధిపోఽభిముఖమభ్య నిర్యయౌ॥౨॥

రభసప్రవృత్తకురుచక్రదున్దుభి-

ధ్వనిభిర్జనస్య బధిరీకృతశ్రుతేః।

సమవాది వక్తృభిరభీష్టసఙ్కథా-

ప్రకృతార్థశేషమథ హస్తసంజ్ఞయా॥3॥

అపదాన్తరఙ్చ పరితః క్షితిక్షితా-

మపతన్ ద్రుతభ్రమితహేమనేమయః।

"ప్రమదసమ్మదౌ హర్షే" (3।3।౬౮ పాం) ఇత్యపప్రత్యయాన్తో నిపాతః। [మహీయసి] అతివిపులేఽపి, [పురే, అమాన్ ఇవ], హర్షకృతశరీరవృద్ధేః, అపరిమితవికాసః సన్నివ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [సహసా, అనుజన్మభిః] అనుజైః, [సహితః, అస్య] హరేః, [అభిముఖం, నిర్యయౌ] నగరాత్ నిర్గత ఇత్యర్థః॥౨॥

రభసేతి।—[రభసప్రవృత్త కురుచక్రదున్దుభిధ్వనిభిః] రభసో హర్షః। 'రభసో వేగహర్షయోః' ఇతి విశ్వః। తేన ప్రవృత్తైః, కురుచక్రదున్దుభిధ్వనిభిః కౌరవసేనాతూర్యఘోషైః, [బధిరీకృతశ్రుతైః] వికలీకృతశ్రోత్రేన్ద్రియస్య,[జనస్య] శ్రోతృజనస్య, [వక్తృభిః] కథకైః, [అభీష్టమజయాప్రకృతార్థశేషమ్] అభీష్టసఙ్కథాసు ఇష్టాఽఽలాపేషు, ప్రకృతస్య వక్తుం ప్రక్రాన్తస్య, అర్థస్య అభిధేయస్య, శేషం వక్తవ్యావశిష్టమ్। [అథ] బాధిర్యానన్తరం, [హస్తసంజ్ఞయా] హస్తసఙ్కేతేన, [సమవాది] సంవాదితమ్। శ్రీకృష్ణస్యాఽఽగమనసన్తోషాత్ తథా దున్దుభీనాజఘ్నుః, యథా కణ్ఠోక్తశేషం కరసంజయా నిష్పాద్యతే స్మ ఇత్యర్థః। అత్ర బధిరీకరణస్య జనవిశేషణద్వారా హస్తసంజ్ఞయా వదనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥3॥

అపదేతి।—[ద్రుతభ్రమిత హేమనేమయః] ద్రుతం శీఘ్రం భ్రమితాః పరివర్తితాః, హేమనేమయః కనకచక్రాన్తాః, యేషాం తే। "చక్రధారా ప్రధినైమిః" ఇతి

జవిమారుతాఞ్చితపరస్పరోపమ-

క్షితిరేణుకేతువసనాః పతాకినః॥౪॥

ద్రుతమధ్వనన్నుపరి పాణివృత్తయః

పణవా ఇవాశ్వచరణక్షతా భువః।

ననృతుశ్చ వారిధరధీరవారణ-

ధ్వనిహృష్టకూజితకలాః కలాపినః॥౫॥

హలాయుధః। అత ఏవ [జవిమారుతాఞ్చితపరస్పరోపమక్షితిరేణుకేతువసనాః] జవినా వేగవతా, మారుతేన, అఞ్చితాని కమ్పితాని, పరస్పరముపమాన్తీతి పరస్పరోపమాని అన్యోఽన్యసదృశాని క్షితిరేణుకేతువసనాని స్వోత్థాపితభూరేణవః, స్వాఽఽరోపితధ్వజపటాశ్చ యేషాం తే; క్షితిం, క్షియన్తి ఈశత, ఇతి క్షితిక్షితః క్షితీశాః; "క్షి ఐశ్వర్యేర్యే వాసే" ఇతి ధాతోస్తోదాదికాత్ క్విపి తుక్। "క్షితిపతిష్వేవామౌ క్షితిక్షిత్" ఇతి భట్టమల్లః। తేషాం [క్షితిక్షితాం] సమ్బన్ధినః, పతాకాః సన్తి యేషామితి [పతాకినః] రథాః। వ్రౌద్యాదిత్వాదినిః। [పరితః] సర్వతః నాస్తి పదస్య అన్తరమ్ అవకాశః యస్మిన్ కర్మణి తత్ [అపదాన్తరం] సంసక్తం యథా తథా। 'సంసక్తే త్వవ్యవహితమపదాన్తరమిత్యపి' ఇత్యమరః। [అపతన్] అధావన్, [చ]। అత్ర రాష్ట్రవర్గానే రేణునాం కేనూనాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా; తథా చ పరస్పరోపమేతి విశేషణాత్ రేణువత్కేతవః, కేతువఞ్చ రేణవ ఇతి ఉపమేయోపమయా, కే రేణవః?–కే కేతవః?—ఇతి సంశయశ్చ వ్యజ్యతే, ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౪॥

ద్రుతమితి।—[అశ్వచరణక్షతాః] తురగఖురఘట్టితాః, [భువః]। ఉపరి పృష్ఠభాగే, పాణివృత్తయః పాణితాడనాని యేషాం తే, [ఉపరిపాణి వృత్తయః, పణవాః] వాద్యవిశేషాః, [ఇవ] ఇత్యుపమా। [ద్రుతం] ద్రుతతరమేవ, [అధ్వనన్] ధ్వనన్తి స్మ। 'అథ శీఘ్రం త్వరితం లఘు చిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। [వారిధరధీరవారణధ్వనిహష్టకూజితకలాః] వారిధరశబ్దేన తద్గర్జితం

వ్రజతోరపి ప్రణయపూర్వమేకతాం

కుకురాధినాథకురునాథసైన్యయోః।

రురుషే విషాణిభిరనుక్షణం మిథో-

మదమూఢబుద్ధిషు వివేకితా కుతః? ॥౬॥

అవలోక ఏవ నృపతేః స్మ దూరతో-

రభసాద్రథాదవతరీతుమిచ్ఛతః।

అవతీర్ణవాన్ ప్రథమమాఽఽత్మనా హరి-

ర్వినయం విశేషయతి సమ్భ్రమేణ సః॥౭॥

లక్ష్యతే। తద్వత్, ధీరైర్గమ్భీరైః, వారణధ్వనిభిః గజబృంహణైః, హృష్టాః, అత ఏవ కూజితకలాః, కూజితా ఇత్యర్థః। తతో విశేషణసమాసః। కలాపాః యేషాం సన్తీతి, [కలాపినః] వర్హిణః, [చ ననృతుః] నృత్యన్తి స్మ। అత్రోపమయోః సంసృష్టిః। వారిధరోపమయా, కలాపినాం గజవంహితేషు ఘనగర్జితభ్రాన్తిమన్తరేణ నృత్యాసమ్భవాత్ భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే, ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౫॥

వ్రజతోరితి।—తదా [కుకురాధినాథకురునాథసేన్యయోః] హరిపార్థసైన్యయోః, [ప్రణయపూర్వం] స్నేహపూర్వకమ్ [ఏకతామ్] ఐక్యం, [వ్రజతోః] గచ్ఛతోః సతోః, [అపి, విషాణిభిః] ఉభయసేనావర్తిభిః గర్జః, [అనుక్షణం] ప్రతిక్షణం, [మిథః] పరస్పరం, [రురుషే] చుకుధే। భావే లిట్। తథా హి [మదమూఢబుద్ధిషు] మదేన, మూఢబుద్ధిషు విపరీతప్రజ్ఞేషు, [వివేకితా] కార్యాకార్యవిచారితా, [కుతః?] నాస్త్యేవేత్యర్థః। అత స్తేషాం స్వామినోహార్దేఽపి స్వయం విరోధితా న దోషాయేతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬॥

అవలోక ఇతి।—[దూరతః] దూరాత్, [ఏవ, అవలోకే] హరేర్దర్శన ఏవ, [రభసాత్] హర్షాత్ [రథాత్, అవతరీతుమ్] అవరోదుమ్, "వృతో వా"

వపుషా పురాణపురుషః పురః క్షితౌ

పరిపుఞ్జయమానపృథుహారయష్టినా।

భువనైర్నతోఽపి విహితాఽఽత్మగౌరవః

ప్రణనామ నామ తనయం పితృష్వసుః॥౮॥

(౭౨౩౮ పాం) ఇతి వికల్పాత్ దీర్ఘః। [ఇచ్ఛతః, నృపతేః] ధర్మ్మరాజాత్, [ప్రథమం] తదవతరణాత్ పూర్వమేవేత్యర్థః। [ఆత్మనా] స్వయమేవ। "తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి ప్రకృత్యాదిత్వాత్ తృతీయా। [అవతీర్ణవాన్] రథాదవరూఢః సన్। “నిష్ఠా" (౩।౨।౧౦౨ పాం) ఇతి తరతేః క్తవతుప్రత్యయః। "ఋత ఇద్ధాతోః" (౭।౧।౧౦౦ పాం) ఇతీత్త్వం, "ర్వోరుపధాయా దీర్ఘః—" (౮।౨।౭౬ పాం) ఇతి దీర్ఘే “రదాభ్యామ్—" (౮।౨।౪౨ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వే, “రషాభ్యామ్—" (౮।౪।౧ పాం) ఇతి ణత్వమ్। [స హరిః, సమ్భ్రమేణ] త్వరావిశేషేణ, [వినయం] మానౌద్ధత్యం, [విశేషయతి స్మ] అతిశాయయతి స్మ। ఏతేన హరేః పూజ్యవిషయో రత్యాఖ్యో భావో ధ్వన్యతే॥౭॥

వపుషేతి।—[పురాణపురుషః] హరిః, సర్వలోకజ్యేష్ఠోఽపీతి భావః। తథా [భువనైః, నతః] నమస్కృతః, [అపి, విహితాత్మగౌరవః] విహితం సమ్పాదితమ్, ఆత్మనః, గౌరవమ్ ఉత్కర్షః, యేన స సన్। పూజ్యేషు నమస్యాయా ఔన్నత్యహేతుత్వాదితి భావః; అత ఏవాత్ర విచిత్రాలఙ్కారః,—“విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలస్య స్యాత్ సముద్యమే" ఇతి లక్షణాత్। [పురః క్షితౌ] అగ్రభూమౌ, [పరిపుఞ్జయమానపృథుహారయష్టినా] పరిపూఞ్జామానా పరితః పుఞ్జీక్రియమాణా, పృథుః స్థూలః, హారో ముక్తావలిః, యష్టిరివ యస్య తేన, [వపుషా] శరీరేణ, న త్వఞ్జలిమాత్రేణ, తథాఽస్య పూజ్యత్వాదితి భావః। పూజ్యత్వే హేతుమాహ,—[పితృష్వసుః తనయం] పితృభగినీపుత్రం, ధర్మరాజమిత్యర్థః। “విభాషా స్వసృపత్యోః" (౬।౩।౨౪ పాం) ఇత్యస్య వైకల్పికత్వేన షష్ఠ్యా లుక్। “మాతృపితృభ్యాం స్వసా" (౮।౩।౮౪ పాం) ఇతి షత్వమ్।

ముకుటాంశురఞ్జితపరాగమగ్రతః

స న యావదాప శిరసా మహీతలమ్।
క్షితిపేన తావదనపేక్షితక్రమం
భుజపఞ్జరేణ రభసాదగృహ్యత॥౯॥

న మమౌ కపాటతటవిస్తృతం తనౌ
మురవైరివక్ష ఉరసి క్షమాభుజః।
భుజయోస్తథాఽపి యుగలేన దౌర్ఘయో-
ర్వికటీకృతేన పరితోఽభిషస్వజే॥౧౦॥

[నామ] ప్రకాశం, [ప్రణనామ] ప్రణామం కృతవానిత్యర్థః। ప్రపూర్వ్వాన్న మేర్లిట్। "ఉపసర్గాదసమాసేఽపి గోపదేశస్య" (౮।౪।౧౪ పాం) ఇతి ణత్వమ్। అత్రాపి పూర్వ్వవత్ భావధ్వనిః। భువనైనతోఽపి హరిర్లోకయాత్రాఽనువర్తీ స్వయమేనం నతవానితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారో విచిత్రేణోక్తేన సఙ్కీర్ణః।నామనామేతి వృత్త్యనుప్రాసభేదశ్చ సంసృష్ట ఇత్యాద్యూహ్యమ్॥౮॥

ముకుటేతి।—[సః] హరిః, [ముకుటాంశురఞ్జితపరాగం] ముకుటాంశుభిః, రఞ్జితః స్వవర్ణమాపాదితః, పరాగో రేణుః యస్య తత్, [అగ్రతః] పురతః, [మహీతలం శిరసా యావత్, నాఽఽప] నాస్పృశదిత్యర్థః; [తావత్, క్షితిపేన] ధర్మరాజేన, [అనపేక్షితక్రమమ్] అనపేక్షితః క్రమః పరిపాటీ, యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథా, [భుజపఞ్జరేణ] భుజాభ్యామేవ పఞ్జరేణ, ఇతి రూపకమ్। [రభసాత్] వేగాత్ [అగృహ్యత] గృహీతః। ప్రణామక్రియాసమాప్తేః ప్రాగేవోత్థాప్యాఽఽశ్లిక్షదిత్యర్థః॥౯॥

నేతి।—[కపాటతటవిస్తృతం సురవైరివక్షః] మురవైరిణో హరేః, వక్షః, [తనౌ] అల్పే, [క్షమాభుజః] ధర్మరాజస్య, [ఉరసి, న మమౌ] న పరిమితమ్ ఇత్యర్థః; [తథాపి, వికటీకృతన] విపులీకృతేన, [దీర్ఘయోర్భుజయోర్యుగలేన,

గతయా నిరన్తరనివాసమధ్యురః

పరినాభి నూనమవముచ్య వారిజమ్।

కురురాజనిర్దయనిపీడనాభయాత్

ముఖమధ్యరోహి మురవిద్విషః శ్రియా॥౧౧॥

పరితః] సమన్తాత్, [అభిషస్వజే] ఆలిఙ్గితమ్। వక్షసా భుజాభ్యాఞ్చ కథఞ్చిత్ పరిచ్ఛిన్నమభూత్, న తు వక్షసైవేత్యర్థః। “సదిస్వఞ్జోః పరస్య లిటి”(౮।౩।౧౧౮ కాశికా) ఇతి ధాతుసకారస్య షత్వనిషేధాత్, స్థాదిత్వేఽప్యభ్యాసస్యైవ షత్వమ్। అత్ర హరివక్షసో వైపుల్యాతిశయద్యోతనాయ తదసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధరూపా, నృపవక్షః సమ్మానేఽప్యసమ్మానోక్తేః సమ్బన్ధే అసమ్బన్ధరూపా చాతిశయోక్తిః। అనయోశ్చ స్వతఃసిద్ధకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధయోరప్యతిశయయోరభేదాధ్యవసాయాదుత్థానమితి రహస్యమ్॥౧౦॥

గతయేతి।—నాభ్యాం [పరినాభి]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [వారిజం] నాభికమలమిత్యర్థః; [అవముచ్య] విహాయ, [అధ్యురః] ఉరసి। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [నిరన్తరనివాసం] నిరన్తరం సతతం, నివాసం స్థితిం, [గతా] ప్రాప్తయా, [శ్రియా] శోభయా, రమయా చ। నాభిసరోజత్యాగేనాత్ర నివాసేన తస్మాదపహృతమితి ధ్వనితమ్। [కురురాజనిర్దయనిపీడనాభయాత్] కురురాజస్య యా నిర్దయనిపీడనా గాఢాఽఽశ్లేషరూపా, తతో భయాత్, [మురఃవిద్విషః] మురవైరిణః, [ముఖమ్, అధ్యరోహి] అధిరూఢమ్। భీతా హ్యుఞ్చమారోహన్తీతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధమితి భావః। [నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అత్ర వాచ్యాయాః సుహృదాశ్లేషప్రభవాయాః శోభాయాః శ్రియేతి శ్లేషమహిమ్నా ప్రతీయమానయా రమయా సహాభేదాధ్యవసాయాత్ క్రమేణ నాభిముఖకమలాఽఽధారసమ్బ-

---

శిరసి స్మ జిఘ్రతి సురారిబన్ధనే

ఛలవామనం వినయవామనం తదా।

యశసేవ వీర్యవిజితామరద్రుమ-

ప్రసవేన వాసితశిరోరుహే నృపః॥౧౨॥

సుఖవేదనాహృషితరోమకూపయా

శిథిలీకృతేఽపి వసుదేవజన్మని।

కురుభర్తు్రఙ్గలతయా న తత్యజే

వికసత్కదమ్బ నికురమ్బచారుతా॥౧౩॥

న్వాభిధానాఞ్చ శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితః పర్యాయభేదః,—
"క్రమేణైకమనేకస్మిన్నాధారే వర్త్తతే యది। ఏకస్మిన్నథవాఽనేకం
పర్యాయాలఙ్కృతిర్మతా॥" ఇతి లక్షణాత్। తదుపజీవితా శ్రీముఖారోహణాస్య
భయహేతుకత్వకథనాదుత్ప్రేక్షేతి అనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౧౧॥

శిరసీతి।—[నృపః] ధర్మరాజః, [సురారిబన్ధనే] పురా బలిబన్ధనే, [ఛలవామనం]
కపటవామనం, [తదా] పార్థోపపత్తిసమయే తు [వినయవామనం] వినయనమ్రమిత్యర్థ, తం
హరిమితి శేషః। [వీర్య్యవిజితామరద్రుమప్రసవేన] పారిజాతహరణే
శౌర్య్యలబ్ధపారిజాతకుసుమేన, [యశసేవ] పారిజాతవిజయప్రసూతయా కీర్త్యైవ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా।
[వాసితశిరోరుహే] సురభితకేశే, [శిరసి జిఘ్రతి స్మ]। 'ప్రవాసాదేత్య మూర్ద్ధన్యవఘ్రాణమ్' ఇతి
స్మరణాత్। పురా కిల భగవాన్ సత్యభామాప్రీతయే బలాత్ ఇన్ద్రలోకాత్ అపహృత్య పారిజాతం
నిజగృహేషు ఆరోపితవాన్ ఇతి కథాఽత్రానుసన్ధేయా॥౧౨॥

సుఖేతి।—వసుదేవాజ్జన్మ యస్య తస్మిన్ [బసుదేవజన్మని] వాసుదేవే। జన్మోత్తరపదత్వాత్
వ్యధికరణో బహువ్రీహిర్వామనవచనాదిత్యుక్తం ప్రాక్।

ఇతరానపి క్షితిభుజోఽనుజన్మనః

ప్రమనాః ప్రమోదపరిఫుల్లచక్షుషః।

స యథోచితం జనసభాజనోచితః

ప్రసభోద్ధృతాఽసురసభోఽసభాజయత్॥౧౪॥

సముపేత్య తుల్యమహసః శిలాఘనాన్

ఘనపక్ష దౌర్ఘతరబాహుశాలినః।

[శిథిలీకృతేఽపి] విశ్లేషితం సత్యపి [సుఖవేదనాహృషితరోమకూపయా] సుఖవేదనయా ఆలిఙ్గనముఖానుభవేన, హృషితా ఉద్గతా, రోమకూపా రోమమూలాని యస్యాం తయా। “హృషర్లోమసు” (౭।౨।౨౯పాం) ఇతీడాగమః। [కురుభర్తుః] ధర్మరాజస్య, [అఙ్గలతయా, వికసత్కదమ్బనికురమ్బచారుతా] వికసతః కదమ్బనికురమ్బస్య కదమ్బకుసుమసమూహస్య, చారుతా కామనీయకం, [న తత్యజే] న త్యక్తా, కిన్తు స్వీకృతంత్యర్థః। ఆశ్లేషాపగమేఽపి తజ్జన్మసుఖానువృత్త్యా తత్కార్యస్య రోమహర్షస్యానువృత్తిరితి తాత్పర్యార్థః। అత ఏవ శిథిలీకృతే హృషితరోమకూపయేత్యకారణకార్యకథనాత్ విభావనా తదపేక్షయా చేయముత్పన్నా కదమ్బనికురమ్బచారుతానిదర్శనా తయా సహాఙ్గేన సఙ్కీర్యత॥౧౩॥

ఇతరానితి।—[జనసభాజనోచితః] సర్వజనసమ్భావనాహః, [ప్రసభోద్ధృతాఽసురసభః] ప్రసభేన బలాత్, ఉద్ధృతా అసురసభా అసురసఙ్ఘో యేన సః, [ప్రమనాః] దృష్టచిత్తః, [స] హరిః [ప్రమోదపరిఫుల్లచక్షుషః] హర్షోత్ఫుల్లనేత్రాన్, [ఇతగన్] భీమాదీన్, [అపి, క్షితిభుజః] నృపస్య। అను పశ్చాజ్జన్మ యేషాం తాన్ [అనుజన్మనః] అనుజాన్, [యథోచితం] యథాఽర్హమ్, [అసభాజయత్] సభాజయతి స్మ। ఆలిఙ్గనాదిభిరానన్దయామాసేత్యర్థః। ‘ఆనన్దనసభాజనం’ ఇత్యమరః। ‘సభాజ ప్రీతిదర్శనయోః’ ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాలఙ్॥౧౪॥

సమితి।—[తుల్యమహసః] సమతంజస్కాన్, [శిలాఘనాన్] శిలా ఇవ శిలాభిశ్చ ఘనాన్ దృఢాన్, [ఘనపక్షదీర్ఘతరబాహుశాలినః] ఘనైః

పరిశిశ్లిషుః క్షితిపతీన్ క్షితౌశ్వరాః

కులిశాత్పరేణ గిరయో గిరీనివ॥౧౫॥

ఇభకుమ్భతుఙ్గఘటితేతరేతర-

స్తనభారదూరవినివారితోదరాః।

పరిఫుల్లగణ్డఫలకాః పరస్పరం

పరిరేభిరే కుకురకౌరవస్త్రియః॥౧౬॥

రథవాజిపత్తికరిణీసమాకులం

తదనీకయోః సమగత ఇయం మిథః।

పక్షైరివ దీర్ఘతరబాహుభిః, బాహుభిరేవ పక్షైశ్చ శాలన్తే ఇతి తథోక్తాన్ ఏవమ్భూతాన్, [చితిపతౌన్] ఏవమ్భూతాః [క్షితీశ్వరాః, సమం] యుగపత్, [ఏత్య] ఆగత్య। ఆఙ్పూర్వాదిణః క్త్వో ల్యపి తుక్। [కులిశాత్ పరేణ] పరతః, కులిశక్షతేః పూర్వమిత్యర్థః। సమ్ప్రత్యసమ్భవాదితి భావః। పరేణేతి విభక్తిప్రతిరూపకమ్ అవ్యయమ్। [గిరయో గిరీనివ, పరిశిలిషుః] ఆలిఙ్గితవన్తః। ఉపమా॥౧౫॥

ఇమేతి।—[ఇభకుమ్భతుఙ్గఘటితతరేతరస్తనభారదూరవినివారితోదరాః] ఇభకుమ్భా ఇవ యే తుఙ్గాః ఘటితాశ్చ ఇతరేతరామాం స్తనభారాస్తైః దూరే వినివారితాని అతికార్శ్యాదస్ఫుటతయా స్థాపితాని, ఉదరాణి యాసాం తాః। “స్వాఙ్గాఇచ—” (౪।౧।౫౪ పాం) ఇతి వికల్పాదనీకారః।[పరిఫుల్లగణ్డఫలకాః] హర్షపులకితగణ్డస్థలాః, [కుకురకౌరవస్వియః] యాదవపాణ్డవాఙ్గనాః, [పరస్పరం, పరిరేభిరే] ఆశ్లిష్టవత్థః। 'పరిరమ్భః పరిష్వఙ్గ ఆశ్లేష ఉపగూహనమ్' ఇత్యమరః। పరిఫుల్లేతి ఫుల్లతేః పచాద్యజన్తం, న తు ఫుల్లేతి నిష్ఠాన్తమ్, 'అనుపసర్గాత్' (౮।౨।౫౫ పాం) ఇతి కథనవిరోధాత్॥౧౬॥

రథేతి।—[రథవాజిపత్తికరణీసమాకులం] రథవాజిపత్తికరి

దధిరే పృథక్కరిణ ఏవ దూరతో-

మహతాం హి సర్వమథవా జనాతిగమ్ ॥౧౭॥

అధిరుహ్యతామితి మహీభృతోదితః
కపికేతునాఽర్పితకరో రథం హరిః।
అవలమ్బితైలవిలపాణిపల్లవః
శ్రయతి స్మ మేఘమివ మేఘవాహనః॥౧౮॥

ణీభిః సమాకులం సఙ్కీర్ణామ్; కరిణీగ్రహణం పుఙ్గజవ్యావృత్త్యర్థమ్; అతో యుద్ధానర్హతయా తాసామ్ అసేనాఙ్గత్వాత్ న ద్వన్ద్వైకవద్భావః। [తదనీకయోః] సైన్యయోః। 'వరూథినౌ బలం సైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [ద్వయం, మిథః] అన్యోఽన్యం, [సమగత] సఙ్గతమ్। గమేర్లుఙి "సభో గమ్యృచ్ఛి—"(౧।౩।౨౯పాం) ఇత్యాదినాఽఽత్మనేపదమ్; "వా గమః" (౧।౨।౧౩ పాం) ఇతి సిచః కిత్త్వాత్ "అనుదాత్తోపదేశ—" (౬।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినా అనునాసికలోపః "ఝస్వాదఙ్గాత్" (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సకారలోపః। [కరిణః] పుఙ్గజాః, [దూరత ఏవ, పృథక్] అసఙ్గతం, [దధిరే] ధృతాః, స్థాపితా ఇత్యర్థః। [అథవా] కిమత్ర చిత్రమ్ ఇతి భావః। [మహతాం] మహాసత్త్వానాం సమ్బన్ధి, [హి, సర్వం] చేష్టితమితి భావః। జనానతిగచ్ఛతీతి [జనాతిగమ్] అతిజనం, సర్వలోకవిలక్షణమితి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౭॥

అధీతి।—[హరిః, అధిరుహ్యతాం] రథే ఆరుహ్యతామ్, [ఇతి] ఏవం, [మహీభృతా] ధర్మరాజేన, [ఉదితః] ఉక్తః సన్। వదేః కర్మణి క్తః, "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [కపికేతునా] అర్జునేన, [అర్పితకర] దత్తహస్తః సన్। [అవలమ్బితైలవిలపాణిపల్లవః] అవలమ్బితః అవష్టబ్ధః, ఐలవిలస్య కుబేరస్య, పాణిపల్లవో యేన సః, [మేఘవాహన] ఇన్ద్రః, [మేఘమివ రథం శ్రయతి స్మ] ఆరూఢవానిత్యర్థః। ఉపమా॥౧౮॥

రథమాస్థితస్య చ పురాభివర్త్తిన-

స్తిసృణాం పురామివ రిపోర్మురద్విషః।

అథ ధర్మమూర్త్తిరనురాగభావితః

స్వయమాదిత ప్రవయణం ప్రజాపతిః॥౧౯॥

శనకైరథాస్య తనుజాలకాన్తర-

స్ఫురితక్షపాకరకరోత్కరాకృతి।

పృథుఫేనకూటమివ నిమ్నగాపతే-

ర్మరుతశ్చ సూనురధువత్ ప్రకీర్ణకమ్॥౨౦॥

రథమితి।—అథ] రథారోహణానన్తరం, [రథమ్, ఆస్థితస్య] ఆరూఢస్య, [చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [పురాభివర్త్తినః] ఇన్ద్రప్రస్థాభివర్త్తినః, త్రిపురాభివర్త్తినశ్చ, [మురద్విషః] హరే, [తిసృణాం పురాం రిపోః] త్రిపురాన్తకస్య, [ఇవ]। “న తిసృచతసృ” (౬।౪।౪ పాం) ఇతి నామి దీర్ఘప్రతిషేధః। [ధర్మమూర్త్తిః] ధర్మాత్మా, [ప్రజాపతిః] జనేశ్వరః, ధర్మరాజః బ్రహ్మా చ, [అనురాగభావితః] సన్; ప్రవీయతే ప్రేర్యతేఽనేనేతి [ప్రవయణం] ప్రాజనం, ప్రతోద ఇతి యావత్। అత ఏవ ప్రవయణో దణ్డః, ‘ప్రాజనో దణ్డః’ ఇతి కాశికా। అజేః కరణే ల్యుట్। “వా యౌ” (౨।౪।౫౭ పాం) ఇతి వికల్పాదజేర్వీభావః। “పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్—” (౮।౪।౩ పాం) ఇతి ణత్వమ్। [స్వయమ్, ఆదిత] గృహీతవాన్, సారథ్యం కృతవానిత్యర్థః। ఆదదాతేః కర్త్తరి లుఙి తఙ్ “స్థాధ్వోః—” (౧।౨।౧౭ పాం) ఇతీకారే సిచః కిత్త్వే చ "ఝ్కఖాదఝాత్" (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సలోపః। అత్ర త్రిపురహరణే బ్రహ్మా హరస్యేవ హరేరయం సారథ్యం చకారేత్యుపమా; తస్యాః ప్రజాపతిరితి రాజబ్రహ్మణోః శ్లేషమూలామేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తినిర్వ్యూఢేతి సఙ్కరః॥౧౯॥

శనకైరితి।—[అథ, అస్య] హరేః, [తనుజాలకాన్తరస్ఫురితక్షపాకరకరోత్కరాకృతి] తనుషు సూక్ష్మేషు, జాలకాన్తరేషు గవాచరన్ధ్రేషు, స్ఫురి-

వికసత్కలాయకుసుమాసితద్యుతే-

రలఘూడుపాణ్డు జగతామధీశితుః।

యమునాఙ్కదోపరిగహంసమణ్డల-

ద్యుతిజిష్ణు జిష్ణురభృతోష్ణవారణమ్॥౨౧॥

పవనాత్మజేన్ద్రసుతమధ్యవర్తినా

నితరామరోచి రుచిరేణ చక్రిణా।

తస్య ప్రసృతస్య, క్షపాకరోత్కరస్య శశికిరణపుఞ్జస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తత్, [ప్రకీర్ణకం] చామరం, [నిమ్నగాపతేః] సముద్రస్య, [పృథుఫేనకూటం] పృథు విపులం, ఫేనకూటం ఫేనపుఞ్జమ్, [ఇవ, మరుతః సూనుః] భీమసేనః, [చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [శనకైః, అధువత్] ధువతి స్మ। ధువతిరయం తౌదాదిక ఇత్యుక్తమ్। ఉపమయోః సఙ్కరః॥౨౦॥

వికసదితి।—[వికసత్కలాయకుసుమాసితద్యుతః] వికసత్కలాయకుసుమం కాలపుష్పమ్। "కలాయః స్యాత్ కాలే" ఇతి వైజయన్తీ। తద్వదసితద్యుతేర్నీలవర్ణస్య, [జగతామధీశితుః] జగన్నాథస్య, [జిష్ణుః] అర్జునః, [అలఘూడ్పాణ్డు] స్థూలనక్షత్రధవలమ్; అత ఏవ [యమునాఙ్కదోపరిగహంసమణ్డలద్యుతిజిష్ణు] యమునాఙ్కదస్యోపరిగమ్ ఉపరిగతమ్। "అన్యత్రాపి దృశ్యతే" (వాం) ఇతి డప్రత్యయః। తస్య హంసమణ్డలస్య ద్యుతిం శోభాం, జిష్ణు జయశీలమ్। "గ్లాజిస్థశ్చ—" (౩।౨।౧౩౮ పాం) ఇతి క్స్నుః। [ఉష్ణవారణమ్] ఆతపత్రమ్, [అభృత] భృతవాన్। భృఞః కర్తరి లుఙ్। "స్వరితఞితః—" (౧।౩।౭౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదం, "ఉశ్చ" (౧।౨।౧౨ పాం) ఇతి సిచః కిత్త్వాదగుణతా, "హ్రస్వాదఙ్గాత్" (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సకారలోపః। అత్రాప్యుపమాసఙ్గరః॥౨౧॥

పవనేతి।—[పవనాత్మజేన్ద్రసుతమధ్యవర్తినా] భీమార్జునమధ్యగతన, [రుచిరేణ, చక్రిణా] హరిణా, [ఉభయగ్రహాన్తరస్థితికారితం] ఉభయోరర్కాన్యగ్రహాణామ్ అన్యతమయోరన్తరే మధ్యే, స్థిత్యా వాసేన, కారితం

దధతేవ యోగముభయగ్రహాన్తర-

స్థితికారితం దురుధురాఖ్యమిన్దునా॥౨౨॥

వశినం క్షితేరయనయావివేశ్వరం

నియమో యమశ్చ నియతం యతిం యథా।

విజయశ్రియా వృతమివార్కమారుతా-

వనుసస్రతుస్తమథ దస్రయోః సుతౌ॥౨౩॥

సమ్పాదితమ్। వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్య స్థానేఽపి ఉభయశబ్దస్యైవ ప్రయోగో వ్యాఖ్యాతః।దురుధురేత్యాఖ్యా యస్య తత్ [దురుధురాఖ్యం, యోగం దధతా] అర్కాన్యగ్రహమధ్యగతేనేత్యర్థః। [ఇన్దునేవ] ఇత్యుపమా। [నితరామ్] అతిశయేన। “కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వ—” (౫।౪।౧౧ పాం) ఇత్యాదినాఽఽముప్రత్యయః। [అరోచి] అశోభి। గేవర్తర్భావే లుఙ్। స్వభావరమణీయస్యానురూపాన్తరసమాయోగాచ్ఛోభాఽతిశయీ జాయతే; రత్నకాఞ్చనయోరివేతి భావః। అత్ర భగవానాచార్యమిహిరః,—“హిత్వాఽర్కం సునఫాఽనఫాదురుధురాః స్వాన్త్యోభయస్థైర్గ్రహైః శీతాంశోః—' ఇతి। ఏతదేవ స్పష్టీకృతం కల్యాణవర్మణా,—'రవివర్జం ద్వాదశగైరనఫా చన్ద్రద్వితీయగైః సునఫా। ఉభయస్థితేర్దురుధురా కేమద్రుమసంజ్ఞకోఽతోఽన్యః॥' ఇతి॥౨౨॥

వశినమితి।—[అథ] భీమార్జునోపవేశనానన్తరం, [వశినమ్] ఇన్ద్రియజయవన్తమ్, అవ్యసనినమితి యావత్। [క్షితః ఈశ్వరం] భూపతిమ్, [అయనయో] అయః శుభావహో విధిః, నయో నీతిః, తౌ, ఇవ] దైవపురుషకారావివేత్యర్థః, [నియతమ్] ఆచారనిష్ఠం, [యతిం] జితేన్ద్రియమ్।'యతినో యతయశ్చ' ఇత్యమరః। [నియమః] శరీరాతిరిక్తదేశకాలాదిసాధనాపేక్షః సన్ధ్యోపాసనజపాదిః, [యమః] శరీరమాత్రసాధనాపేక్షోఽహింసాదిః,—‘శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యం యత్కర్మ తత్ యమః। నియమస్తు స యత్కర్మ నిత్యమాగన్తుసాధనమ్॥' స చ [యథా] యమనియమావివేత్యర్థః। 'ఇవవద్వా యథాశబ్దః' ఇతి దణ్డాభిధానాత్। [విజయ-

ముదితైస్తదేతి దితిజన్మనాం రిపా-

వవినీయసమ్భ్రమవికాసిభక్తిభిః।

ఉపసేదివద్భిరుపదేష్టరీవ తై-

ర్వవృతే వినీతమవినీతశాసిభిః॥౨౪॥

శ్రియా వ్రతమ్] ఆసన్న విజయం, విజిగీషు రిపుమిత్యర్థః। [అర్కమారుతావివ, దస్రయోః] అశ్వినీః, [సుతౌ] నకులసహదేవౌ। 'నాసత్యావశ్వినౌ దస్రౌ' ఇత్యమరః। [తం] హరిమ్, [అనుసస్రతుః] అనుచేరతుః, పృష్ఠోపసర్పణం చక్రతురిత్యర్థః। ఇహ సర్వకర్తృమనోగ్యానుకూలవ్యాపారవత్త్వమనుసరణమ్। ఇయం మాలోపమా॥౨౩॥

ముదితైరితి।—[తదా] తస్మిన్ సమయే, [ఇతి, ముదితైః] హృష్టైః, [అవినీయసమ్భ్రమవికాసిభక్తిభిః] అవినీయః అకల్కః, అకపట ఇతి యావత్, యః సమ్భ్రమ ఆదరః, తేన వికాసినీ స్ఫుటీభవన్తీ, భక్తిర్యేషాం తైః। "విపూయవినీయజిత్యా ముఞ్జకల్కహలిషు" (౩।౧।౧౧౭ పాం) ఇతి కల్కార్థే నిపాతః। నపుంసకపూర్వపదః స్త్రీలిఙ్గపూర్వపదో వా బహువ్రీహిః। [అవినీతశాసిభిః] అవినీతం శాసతీత్యవినీతశాసీ తైః దుష్టశిక్షకైః [తైః] పాణ్డవైరిత్యర్థః, [దితిజన్మనాం రిపౌ] కృష్ణవిషయే। ఉప సమీపే, సీదన్తి స్మ ఇత్యుపసేదివసః అన్తేవాసినః। "భాషాయాం సదవసశ్రువః" (౩।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి సదేర్లిటః కసురాదేశః। తైః [ఉపసేదివద్భిః, ఉపదేష్టర] గురౌ, [ఇవ] ఇత్యుపమా। [వినీతమ్] అనుద్ధతఇఙ్, [వవృతే] వృత్తమ్। భావే లిట్। నను వికాసిభక్తిభిరిత్యత్ర కథం పూర్వపదస్య పుంవద్భావః భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాత్ "స్త్రియాః పుంవత్" (౬।౩।౩౪ పాం) ఇతి పుంవద్భావసూత్రేఽప్రియాదిషు ఇతి నిషేధాదితి।వికాసిశబ్దస్యావికాసినీవృత్తిమాత్రపరతయాఽస్త్రీత్వస్య వివక్షితత్వాత్ నపుంసకపూర్వపదో బహువ్రీహిరితి కేచిత్। తదేతదభిప్రేత్యోక్తం వృత్తికారేణ,—'దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్ సిద్ధిః' ఇతి। ఏతదేవ స్పష్టీకృతం గణవ్యాఖ్యానే;—"దృఢం భక్తిర్యస్యేతి నపుంసకం పూర్వ-

గతయోరభేదమితి సైన్యయోస్తయో-

రథ భానుజహ్నుతనయామ్బుసోరివ।

ప్రతినాదితామరవిమానమానకై-

ర్నితరాం ముదా పరమయేవ దధ్వనే॥౨౫॥

పదమ్। ధాత్వర్థవిశేషణమాత్రపరే దృఢ్ఃశబ్దే లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారకత్వాత్ స్త్రీత్వమవివక్షితమ్" ఇతి। భోజరాజస్తు,—"భక్తౌ కర్మసాధనాయామ్" ఇత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే సేవ్యతే ఇతి కర్మ్మార్థత్వేన దృఢ్ా భక్తిరిత్యాది భవతి, భావసాధనాయాన్తు "దృఢభక్తిర్భవత్యేవ" ఇత్యాహ। తదేతత్సర్వమస్మాభిః కాలిదాసలయసఞ్జీవిన్యాం 'దృఢభక్తిరితి జ్యేష్ఠే' ఇత్యాదిషు వివేచితమ్। తస్మాద్వికాసిభక్తిభిరిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వే నపుంసకత్వే చ రూపసిద్ధిరస్తీతి స్థితమ్॥౨౪॥

గతయోరితి।—[ఇతి] ఇత్థం, [గతయోః సైన్యయోః, భానుజహ్నుతనయామ్బుసోరివ] భానుజహ్నుతనయే యమునాజాహ్నవ్యౌ, తయోరమ్బుసీ ప్రవాహౌ, తయోరివ, [అభేదమ్] ఐక్యం, గతయోః సతోః। "యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్" (౨।3।3౭ పాం) ఇతి సప్తమీ। ఏతేన సైన్యయోరవార్యత్వముక్తమ్। [అథ] సైన్యమేలనానన్తరమ్, [ఆనకైః] మఙ్గలదున్దుభిభిః, [పరమయా, ముదేవ] హర్షేణ ఇవ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [ప్రతినాదితామరవిమానం] ప్రతినాదితాని ప్రతిధ్వనితాని, అమరవిమానాని ద్రష్టుమాగత్యామ్బరస్థితాని విమానాని దేవయానాని యస్మిన్ కర్మణి తద్ యథా తథా, [నితరాం దధ్వనే] ధ్వనితమ్। భావే లిట్॥౨౫॥

మఖమీక్షితుం క్షితిపతేరుపేయుషాం

పరితః ప్రకల్పితనికేతనం వహిః।

ఉపరుధ్యమానమివ భూభృతామ్బలైః

పుటభేదనం దనుసుతారిరైక్షత ॥౨౬॥

ప్రతినాదపూరితదిగన్తరః పతన్

పురగోపురం ప్రతి స సైన్యసాగరః।

రురుచే హిమాచలగుహాముఖోన్ముఖః

పయసాం ప్రవాహ దూవ సౌరసైన్ధవః॥౨౭॥

మఖమితి।—[క్షితిపతేః] ధర్మరాజస్య, [మఖం] క్రతుమ్, [ఈక్షితుమ్, ఉపేయుషాం] తతస్తత ఆగతానాం, [భభృతాం] రాజ్ఞాం, [బలైః] సైన్యైః, [వహిః పరితః, ప్రకల్పితనికేతనం] ప్రకల్పితాని నిర్మితాని, నికేతనాని నివాసా యస్య తత్; అత ఏవ [ఉపరుధ్యమానం] శత్రసేనావేట్యమానమ్, [ఇవ] స్థితమ్, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [పుటభేదనం] పత్తనం, మయకృతమిన్ద్రప్రస్థమ్। 'పత్తనం పుటమేదనమ్' ఇత్యమరః। [దనుసుతారిః] దానవారిః, [ఐక్షత] పురోఽపశ్యత్॥౨౬॥

ప్రతీతి।—[ప్రతినాదపూరితదిగన్తరః] ప్రతినాదైః ప్రతిధ్వానైః పూరితం వ్యాప్తం, దిశామ్ అన్తరమ్ అన్తరాలం యేన సః, [పురగోపురం] పురద్వారం, [ప్రతి]। 'గోపురన్తు పురద్వారి ద్వారమాత్రే నపుంసకమ్' ఇతి విశ్వః। ఏవఞ్చ న పురశబ్దస్య పౌనరుక్త్యదమజా। [పతన్] ధావన్, [స, సైన్యసాగరః] సేనాసముద్రః, [హిమాచలగుహాముఖోన్ముఖః] హిమాచలగుహాముఖస్యోన్ముఖోఽభిముఖః; సురసిన్ధోర్గఙ్గాయా అయం [సౌరసైన్ధవః]। “హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ” (౭।౩।౧౯ పాం) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। [పయసాం ప్రవాహ ద్రవ, రురుచే] దేవే। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౨౭॥

అసకృద్గృహీతబహుదేహసమ్భవ-

స్తదసౌ విభక్తనవగోపురాన్తరమ్।

పురుషః పురం ప్రవిశతి స్మ పఞ్చభిః

సమమిన్ద్రియైరివ నరేన్ద్రసూనుభిః॥౨౮॥

తనుభిస్త్రినేత్రనయనానవేక్షిత-

స్మరవిగ్రహద్యుతిభిరద్యుతన్నరాః।

ప్రమదాశ్చ యత్ర ఖలు రాజయక్ష్మణః

పరతో నిశాకరమనోరమైర్ముఖైః॥౨౯॥

అసక్తదితి।—[అసకజ్ఞృహీతబహుదేహసమ్భవః] అసకృద్వహుశః, గృహీతో లోకధారణాయ స్వీకృతః, బహుషు దేహేషు మత్స్యకూర్మాదిషు శరీరేషు, సమ్భవః ప్రాదుర్భావో యేన సః; అన్యత్ర—స్వకర్మణా ప్రాక్తనయోనిసమ్బన్ధరూపసమ్భవ ఇత్యర్థః। [పురుషః] పురాణపురుషో హరిః, జీవశ్చ, [విభక్తనవగోపురాన్తరమ్] విభక్తాని నవాని ప్రత్యగ్రాణి, గోపురాన్తరాణి ద్వారవిశేషా యస్య తత్, అన్యత్ర,—నవసఙ్ఖ్యాకాని గీపురాన్తరాణి ఇన్ద్రియహారభేదా యస్మిన్ తత్, [పురం] పత్తనం, శరీరఞ్చ। 'పురం పురి శరీరే చ' ఇతి విశ్వః। [పఞ్చభిరిన్ద్రియైః సమమివ] పఞ్చభిః [నరేన్ద్రసూనుభిః] రాజపుత్రైః పాణ్డవైః సహ, [అసౌ] హరిః, [తత్] పురం, [ప్రవిశతి స్మ]। జీవో హి దేహాద్దేహాన్తరం పూర్వేన్ద్రియైః సహ ప్రవిశతి, లిఙ్గశరీరస్థానపాయాదితి భావః। శ్లేషసఙ్కీర్ణయముపమా॥౨౮॥

తనుభిరితి।—[యత్ర] పురే, [నరాః] పురుషాః, [త్రినేత్రనయనానవేక్షితస్మరవిగ్రహద్యుతిభిః] త్రినేత్రస్త్రామ్బకః। "పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః" (౮।४।3 పాం) ఇతి ణత్వన్తు రఘునాథాదివత్ ణత్వరహితస్య సంజ్ఞాత్వే న ప్రవర్త్తతే। తస్య నయనేనానవేక్షితస్య స్మరవిగ్రహస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యాసాం తామిః, [తనుభిః] మూర్త్తిభిః। 'స్త్రియాం మూర్త్తిస్తనుస్తనూః' ఇత్యమరః।

అవలోకనాయ సురవిద్విషాం ద్విషః

పటహప్రణాదవిహితోపహూతయః।

అవధీరితాన్యకరణౌయసత్వరాః

ప్రతిరథ్యమౌయురథ పౌరయోషితః॥౩౦॥

అభివౌక్ష్య సామికృతమణ్డనం యతీః
కరరుద్ధనీవిగలదంశుకాః స్త్రియః।

[అద్యుతన్] ద్యోతన్తే స్మ। 'ద్యుత దీప్తౌ'। “ద్యుద్భ్యో లుఙి” (౧।౩।౯౧ పాం) ఇతి వికల్పాత్ పరస్మైపదం పుషాదిసూత్రేణ చ్లేరఙాదేశః। [ప్రమదాః] స్త్రియః, [చ, రాజయక్ష్మణః] రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య యక్ష్మా రాజయక్ష్మా క్షయరోగః। 'రాజానం యక్ష్మా ఆరత్' ఇతి శ్రవణాత్। 'రాజయక్ష్మా క్షయః శోషః' ఇత్యమరః। తస్మాత్, [పరతః] పూర్వమిత్యర్థః। [నిశాకరమనోరమైః] నిశాకరవత్ మనోరమైః, అక్షీణేన్దుసున్దరైః ఇత్యర్థః। [ముఖైః] అద్యుతన్ [ఖలు]। 'తత్పురం ప్రవిశతి స్మ' ఇతి పూర్వేణాన్వయః। ఉపమయోః సంసృష్టిః॥౨౯॥

అవలోకనాయేతి।—[అథ] హరేః పురః ప్రవేశానన్తరం, [పటహప్రణాదవిహితోపద్వతయః] పటహప్రణాదైర్దున్దుభిధ్వనిభిః, విహితీపహతయః కృతాహ్వానా ఇవేత్యర్థః। పురే భవాః పౌర్యస్తా యోషితః [పౌరయౌషితః] స్త్రియాః, పుంవద్భావః। [సురవిద్విషామ్] అసురాణాం, [ద్విషః] హరేరిత్యర్థః, [అవలోకరణీయాః] దర్శనార్థమ్, [అవధీరితాన్యకరణీయసత్వగః] అవధీరితాన్యకరణీయాః త్యక్తాన్యకార్యాః, తాశ్చ తాః సత్వరాశ్చ తాః సత్యః; రథ్యాం ప్రతి [ప్రతిరథ్యమ్]। యథార్థేఽవ్యయీభావః। [ఈయుః] ప్రాప్తాః। ఏతేన స్త్రీణాం హరివిలోకనే కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యముక్తమ్। అత్ర పౌరాఙ్గనాప్రాప్తేః ప్రవేశవాద్యశ్రవణాఽఽనన్తర్యాత్ తదుపాహ్వానోత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా॥౩౦॥

అథాష్టాదశభిః పౌరాఙ్గనాశృఙ్గారచేష్టాం వర్ణయతి, అభీతి।—[సామి-

దధిరేఽధిభిత్తి పటహప్రతిస్వనైః
స్ఫుటమట్టహాసమివ సౌధపఙ్క్తయః॥౩౧॥

రభసేన హారపదదత్తకాఞ్చయః

ప్రతిమూర్ద్ధజం నిహితకర్ణపూరకాః।

పరివర్త్తితామ్బరయుగాః సమాపతన్

వలయీకృతశ్రవణపూరకాః స్త్రియః॥౩౨॥

కృతమణ్డనమ్] అర్ద్ధవిరచితప్రసాధనం యథా తథా, [యతీః] గచ్ఛన్తీః। ఇణః శతరి జీప్। [కరరుద్ధనీవిగలదంశుకాః] కరరుద్ధనీవీని కరగృహీతగ్రన్థీని, గలదంశుకాని సంసమానపరిధానాని యాసాం తాః। లసదితి పాఠాన్తరం, తదా లసదల్లసదిత్యర్థః। 'అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యాత్ పరిధానోత్తరీయయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే। [స్త్రియః] స్త్రీః, [అభివీక్ష్య సౌధపఙ్క్తయః, అధిభిత్తి] భిత్తిషు। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః।[పటహప్రతిస్వనైః] తూర్యప్రతిధ్వనిభిః, [స్ఫుటమ్] ఉద్గతమ్, [అట్టహాసమ్] ఉచ్చైర్హసితమ్, [ఇవ దధిరం]। ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। వికృతిదర్శనాద్ధాసో భవతీతి భావః। అత్ర కుతూహలాఖ్యా చేష్టోక్తా;— 'కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపల్యం పరికీర్త్తితమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౩౧॥

రభసేనేతి।—[రససేన] త్వరయా, [హారపదదత్తకాఞ్చయః] హారపదే ముక్తాదామస్థానం, వక్షమి ఇత్యర్థః, దత్తకాఞ్చయః న్యస్తరశనాః, [ప్రతిమూర్ద్ధజం] మృర్ద్ధజేషు, కేశేషు ఇత్యర్థః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [నిహితకర్ణపూరకాః] నిహితాః కర్ణపూరకాః కర్ణావతంసా యాభిస్తాః। [పరివర్త్తితామ్బరయుగాః] పరివర్త్తితం విపర్యాసేన ధృతమ్, అమ్బరయుగం వాససీ యాభిస్తాః। పరిధానీకృతముత్తరీయం కుచాంశుకఞ్చ జఘనే దత్తమిత్యర్థః। [వలయీకృతశ్రవణపూరకాః] వలయీకృతాః కఙ్కణీకృతాః, శ్రవణపూరకాః కుణ్డలాని యాభిస్తాః, [స్త్రియః, సమాపతన్] అధావన్। ఏతేన విభ్రమాఖ్యా చేష్టోక్తా,—"విభ్రమ-

---

వ్యతనోదపాస్య చరణం ప్రసాధికా-

కరపల్లవాద్రసవశేన కాచన।

ద్రుతయావకైకపదచిత్రితావనిం

పదవీం గతేవ గిరిజా హరార్ద్ధతామ్॥౩౩॥

వ్యచలన్ విశఙ్కటకటీరకస్థలీ-

శిఖరస్ఖలన్ముఖరమేఖలాఽఽకులాః।

భవనాని తుఙ్గతపనీయసఙ్క్రమ-

క్రమాణక్వణత్కనకనూపురాః స్త్రియః॥౩౪॥

స్త్వరయా కాలే భూషాస్థానవిపర్యయః" ఇతి లక్షణాత్। స చ భ్రమమూల ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారీ వ్యజ్యతే॥౩౨॥

వ్యతనోదితి।—[కాచన] స్త్రీ, [రసవశేన] హరివీక్షణపారతన్త్రేణ। 'గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। [ప్రసాధికాకరపల్లవాత్] ప్రసాధికాయాః అలఙ్కర్త్ర్యాః, కరపల్లవాత్, [చరణమ్, అపాస్య] అసమాప్తావేవాక్షిప్య, [హరార్ద్ధతాం] హరస్యార్ద్ధాఙ్గతాం, [గతా]। అన్యథైకపాదాలక్తకాసమ్భవాదితి భావః। [గిరిజా] గోరీ, [ఇవ, ద్రుతయావకైకపదచిత్రితావని] ద్రుతయావకేన ఆర్ద్రాలక్తకేన, ఏకపదేన, చిత్రితా చిత్రవర్ణీకృతా, అవనిర్యస్యాః తాం, [పదవీం, వ్యతనోత్] అకరోత్। ఉపమాఽలఙ్కారః। ఏషా కుతూహలాఖ్యా చేష్టా, రసాద్ధిధక్షాజనితచాపలరూపత్వాదితి॥౩౩॥

వ్యచలన్నితి।—[విశఙ్కటకటోరకస్థలోశిఖరస్ఖలన్ముఖరమేఖలాఽఽకులాః] విశఙ్కటానాం విశాలానాం, కటీరకస్థలీనాం కటిభాగానాం, శిఖరేషు అగ్రేషు, స్ఖలన్త్యః లుఠన్త్యః, అత ఏవ ముఖరాః శబ్దాయమానాః, తాభిర్మేఖలాభిరాకులాః, [తుఙ్గతపనీయసఙ్క్రమక్రమణకణత్కనకనూపురాః] తుఙ్గేషు తపనీయసఙ్క్రమేషు కనకసోపానేషు, క్రమణేన క్వణన్తః కనకనూపురా యాసాం తాః, [స్త్రియః, భవనాని] హర్మ్యాణి, [వ్యచలన్], తత్ర గత్వాఽఽరోహ-

---

అధిరుక్మమన్దిరగవాక్షముల్లసత్

సుదృశో రరాజ మురజిద్దిదృక్షయా।

వదనారవిన్దముదయాద్రికన్దరా-

వివరోదరస్థితమివేన్దుమణ్డలమ్॥౩౫॥

అధిరూఢ़యా నిజనికేతముచ్చకైః

పవనావధూతవసనాన్తయైకయా।

విహితోపశోభముపయాతి మాధవే

నగరం వ్యరోచత పతాకయేవ తత్॥౩౬॥

న్నిత్యర్థః। చలేర్గత్యర్థాల్లజ్। ఏతదపి పూర్వవదతికుతూహలమేవ।
వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౩౪॥

అధీతి।—[మురజిద్దిదృచయా] మురజితో హరేః, దిదృక్షయా ద్రష్టుమిచ్ఛయా। దృశేః సన్నన్తాత్ "అప్రత్యయాత్" (౩।౩।౧౦౨ పాం) ఇతి స్త్రియామప్రత్యయే టాప్। రుక్మమన్దిరస్య కనకహర్మ్యస్య, గవాక్షే [అధిరుక్మమన్దిరగవాక్షమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ఉల్లసత్] ప్రకాశమానం, [సుదృశః] స్త్రియాః, [వదనారవిన్దమ్, ఉదయాద్రికన్దరావివరోదరస్థితమ్] ఉదయాద్రేః కన్దరాయా గుహాయాః, వివరస్యోదరే మధ్యే, స్థితమ్, [ఇన్దుమణ్డలమివ రరాజ], ఇత్యుపమా। అత్రాపి సుదృశీ గవాక్షాక్రమణస్య రమ్యదర్శనార్థచాపలరూపత్వాత్ కుతూహలం మురజిద్దిదృక్షయేత్యాదినా వ్యక్తమేవ॥౩౫॥

అధీతి।—[ఉచ్చకైః, నిజనికేతం] స్వసౌధమ్, [అధిరూఢ़యా] ఆరూఢ़వత్యా, [పవనావధూతవసనాన్తయా] పవనేనావధూతః కమ్పితః, వసనాన్తో వస్త్రాఞ్చలో యస్యాస్తయా, [ఏకయా] కయాచిదఙ్గనయా, హేతునా [తత్ నగరమ్] ఇన్ద్రప్రస్థం, [మాధవే, ఉపయాతి] ఆగచ్ఛతి సతి। యాతేర్లటః శత్రాదేశః। [పతాకయా] వైజయన్త్యా, [విహితోపశోభం] కృతశోభమ్, [ఇవ] అలఙ్కృతమివ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వ్యరోచత] వ్యరాజత।

కరయుగ్మపద్మముకులాపవర్జితైః
ప్రతివేశ్మ లాజకుసుమైరవాకిరన్।
అవదీర్ణశుక్తిపుటముక్తమౌక్తిక-
ప్రకరైరివ ప్రియరథాఙ్గమఙ్గనాః॥౩౭॥

హిమముక్తచన్ద్రరుచిరః సపద్మకో
మదయన్ ద్విజాన్ జనితమీనకేతనః।
అభవత్ ప్రసాదితసురో మహోత్సవః
ప్రమదాజనస్య స చిరాయ మాధవః॥౩౮॥

కృత్స్నస్యాపి నగరస్య స్వయం పతాకేవ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా। తస్యాః సకలపౌరాఙ్గనాఽతిశాయి లావణ్యం వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః। అత్రాపి ప్రాసాదాఽఽరోహణం పూర్వవత్ కుతూహలమేవ॥౩౬॥

కరేతి।—[ప్రతివేశ్మ] వేశ్మని। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [అఙ్గనాః] పురన్ధ్రయః। [కరయుగ్మపద్మముకులాపవర్జితైః] కరయుగ్మాని అఞ్జలయః, తాని పద్మముకులానీవేత్యుపమితసమాసః। తైరపవర్జితైః, అత ఏవ [అవదీర్ణశుక్తిపుటముక్తమౌక్తికప్రకరైః] అవదీర్ణైః విభిన్నైః, శుక్తిపుటైః శుక్తికోశైః, ముక్తా ఉత్సృష్టాః, యే మౌక్తికప్రకరా ముక్తానికరాస్తైః, [ఇవ] స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా। లాజాః కుసుమానీవ తైః [లాజకుసుమైః] ఆచారలాజైరిత్యర్థః। ప్రియం రథాఙ్గం చక్రం యస్య తైః [ప్రియరథాఙ్గ] చక్రిణం, హరిమిత్యర్థః। [అవాకిరన్] ఛాదయామాసుః॥౩౭॥

హిమేతి।—[హిమముక్తచన్ద్రరుచిరః] హిమముక్తః శిశిరాపగమాత్ హిమాత్ నిర్ముక్తః, యశ్చన్ద్రః స ఇవ రుచిరః; అన్యత్ర—తేన రుచిరః। పద్మేన పద్మయా చ సహ వర్త్తత ఇతి సపద్మః, స ఏవ [సపద్మకః] పద్మహస్తః, సశ్రీకశ్చ। శేషికః స్వార్థికో వా కప్ప్రత్యయః। అన్యత్ర,—సపఙ్కజః। శైషికః కప్ప్రత్యయః। [ద్విజాన్] బ్రాహ్మణాన్; అన్యత్ర,—పక్షిగణాన్

ధరణీధరేన్ద్రదుహితుర్భయాదసౌ
విషమేక్షణః స్ఫుటమమూర్న పశ్యతి।
మదనేన వీతభయమిత్యధిష్ఠితాః
క్షణమీక్షతే స్మ స పురోవిలాసినీః॥౩౯॥

విపులేన సాగరశయస్య కుక్షిణా
భువనాని యస్య పపిరే యుగక్షయే।

కోకిలాదీన్, [మదయన్] హర్షయన్, [జనితమీనకేతనః] ప్రద్యుమ్నజనకః; అన్యత్ర,—మదనోద్దీపకః। [ప్రసాదితసురః] ప్రసాదితా అనుగృహీతాః, సురా దేవా యేన; అన్యత్ర—ప్రసాదితా నిర్మలోకతా, సురా మదిరా యస్మిన్ సః, [సః, మాధవః] హరిః, వసన్తశ్చ। 'మాధవస్తు వసన్తే స్యాత్ వైశాఖే గరుడధ్వజే' ఇతి విశ్వః। ప్రమదేవ జనస్తస్య [ప్రమదాజనస్య]। జాతావేకవచనమ్। [చిరాయ, మహోత్సవోఽభవత్]। తద్వాదానన్దకరోఽభూదిత్యర్థః। ఇహాఽఽనన్దకరత్వసామ్యేన మాధవే మహోత్సవరూపణాత్ రూపకసిద్ధిః। శ్లేషస్తు హరివమన్తయోరిహ నాస్త్యేవ, ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషే విశేష్యశ్లేషాయోగాత్; కిన్తు శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిరేవ॥౩౮॥

ధరణీతి।—[అసౌ] స్వదాహకః, [విషమేక్షణః] త్ర్యక్షః, [ధరణీధరేన్ద్రదుహితుః] పార్వత్యాః। సపత్నీశఙ్కిన్యా ఇతి భావః। "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" (౧।౪।౨౫ పాం) ఇతి పఞ్చమీ। [భయాత్ స్ఫుటమ్, అమూః] పౌరయోషితః, [న పశ్యతి, ఇతి] హేతోః, ఇతి విశ్వాసాదిత్యర్థః; అత ఏవ గమ్యోత్ప్రేక్షా। [మదనేన వీతభయమ్, అధిష్ఠితాః] ఆక్రాన్తాః, అత్యారూఢమదనా ఇత్యర్థః। [పురోవిలాసినీః, సః] హరిః, [క్షణమీక్షతే స్మ]। సవిస్మయమితి భావః॥౩౯॥

విపులేనేతి।—[యుగక్షయే] కల్పాన్తే; సాగరే శేతే ఇతి [సాగర-

మదవిభ్రమాసకలయా పమే పునః
స పురస్త్రియైకతమయైకయా దృశా ॥౪౦॥

అధికోన్నమద్ఘనపయోధరా ముహుః
ప్రచలత్కలాపికలశఙ్ఖకస్వనా।
అభికృష్ణమఙ్గులిముఖేన కాచన
ద్రుతమేకకర్ణావివరం వ్యఘట్టయత్ ॥౪౧॥

శయస్య]। "అధికరణే శేతః" (౩।౨।౧౫ పాం) ఇతి అచ్ప్రత్యయః, "శయవాసవాసిష్వకాలాత్" (౬।౩।౧౮ పాం) ఇతి వికల్పాత్ అలుగభావః। [యస్య] హరేః, [విపులేన కుక్షిణా భువనాని, పపిరే] పీతాని। పిబతః కర్మణి లిట్। [సః] హరిః, [ఏకతమయా పురస్త్రియా] కయాచిత్ పౌరాఙ్గనయా, [పునః, మదవిభ్రమాసకలయా] మదవిభ్రమేణ మదవికారేణ, అసకలయా అసమగ్రయా, [ఏకయా దృశా, పపే] పీతః, సతృష్ణం దృష్ట ఇత్యర్థః।
కుక్షికోణనివిష్టనిఖిలవిష్టపస్య హరేర్మహతః
ఆధేయస్యాత్యల్పతరైకకాన్తాకటాక్షకోణాఽఽధారతోక్త్యా చమత్కారాదధికాలఙ్కారః,—
'ఆధారాఽఽధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మతః' ఇతి లక్షణాత్। అయఞ్చ తాత్కాలికవికారాత్మా విలాసాఖ్యో భావో యత్కటాక్షవీక్షణమ్;—'తాత్కాలికవికారః స్యాత్ విలాసోఽఙ్గక్రియాదిషు' ఇతి దశరూపకాత్ ॥౪౦॥

అధికేతి।—[కాచన] కాన్తా, [అభికృష్ణం] కృష్ణాభిముఖమ్। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [అధికోన్నమద్ఘనపయోధరా] అధికం భుజోన్నమనాద్ధేతోః, ఉన్నమన్ ఘనః కఠినః, పయోధరః స్తనో యస్యాః సా, [ముహుః; ప్రచలత్కలాపికలశఙ్ఖకస్వనా] ప్రచలతో నృత్యతః, కలాపినో బర్హిణః ఇవ, కలో మధురః, శఙ్ఖకస్వనో బలయధ్వనిర్యస్యాః సా సతీ। 'శఙ్ఖకం వలయే కమ్బౌ' ఇతి విశ్వః। [అఙ్గులిముఖేన] అఙ్గుల్యగ్రేణ, [ఏకకర్ణవివరమ్] ఏకస్య కర్ణస్య వివరం రన్ధ్రం, [ద్రుతం] శీఘ్రం, [వ్యఘట్టయత్] కణ్డూవినోదార్థ-

పరిపాటలాబ్జదలచారుణాఽసకృ-

చ్చలితాఙ్గులీకిసలయేన పాణినా।

సశిరఃప్రకమ్పమపరా రిపుం మధో-

రనుదీర్ణవర్ణనిభృతార్థమాహ్వయత్॥౪౨॥

నలినాన్తికోపహితపల్లవశ్రియా

వ్యవధాయ చారు ముఖమేకపాణినా।

స్ఫురదఙ్గులీవివరనిఃసృతోల్లస-

ద్దశనప్రభాఙ్కురమజృమ్భతాపరా॥౪౩॥

మివాతాడ్యత్। వస్తుతస్తు భావావిష్కరణార్థమేవేతి భావః। అయఞ్చ పూర్వవద్విలాస ఏవ। కలాపికలేత్యుపమా॥౪౧॥

పరీతి।—[అపరా] స్త్రీ, [పరిపాటలాబ్జదలచారుణా] రక్తాబ్జపత్రరుచిరేణ, [అసకృత్] ముహుః, [చలితాఙ్గులీకిసలయేన] చలితాన్యఙ్గుల్యః కిసలయానీవాఙ్గులీకిసలయాని యస్య తేన, [పాణినా, సశిరఃప్రకమ్పం] శిరఃకమ్పయుక్తం యథా తథా, [మధోః రిపుం] హరిమ్; అనుదీర్ణవర్ణమ్ అనుఞ్చరితాక్షరమ్, అత ఏవ నిభృతార్థం పరేషామవిదితార్థం యత్ తత్ [అనుదీవర్ణనిభృతార్థం] యథా తథా, [ఆహ్వయత్] పరప్రకాశనభయాదవ్యాహరన్తీ చేష్టయైవాహ్వానం కృతవతీత్యర్థః। అత్రాపి పూర్వవద్విలాసోపమే। భావాలఙ్కారో॥౪౨॥

నలినేతి;—[అపరా] స్త్రీ, [నలినాన్తికోపహితపల్లవశ్రియా] నలినాన్తికే ఉపహితస్య పల్లవస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య తేన; ముఖసన్నిధానాదితి భావః। [ఏకపాణినా, చారు] నిసర్గసున్దర, [ముఖం వ్యవధాయ] తిరోధాయః, [స్ఫురదఙ్గులీవివనిఃసృతోల్లసద్దశనప్రభాఽఙ్కురం] స్ఫురదఙ్గులీ-

వలయార్పితాసితమహోపలప్రభా-

బహులీకృతప్రతనురోమరాజినా।

హరివీక్షణాక్షణికచక్షుషాఽన్యయా

కరపల్లవేన గలదమ్బరం దధే॥౪౪॥

నిజసౌరభభ్రమితభృఙ్గపక్షతి-

వ్యజనానిలక్షయితఘర్మవారిణా।

వివరనిఃసృతా ఉజ్జ్వలాఙ్గుల్యన్తరాలనిర్గతాః, అత ఏవోల్లసన్తః ఉత్సర్పన్తః, దశనప్రభా ఏవాఙ్కురా యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [అజృమ్భత] జృమ్భణమాస్యవివరణం, తచ్చ దృష్టవస్తుసాక్షాత్కారకృతజాడ్యానుభావః। అత్ర నలినపల్లవయో రసమ్బన్ధయోః సమ్భావనయా సమ్బన్ధాభిధానాదతిశయోక్తిః॥౪౩॥

వలయేతి।—[హరివీక్షణాక్షణికచక్షుషా] హరివీక్షణే అక్షణికచక్షుషా స్థిరదృష్ట్యా, విస్మయాఽఽదరాభ్యాం స్తిమితనేత్రయేత్యర్థః। [అన్యయా] స్త్రియా, [గలత్] సుఖపారవశ్యాత్ సంసమానమ్, [అమ్బరం, వలయార్పితాసితమహోపలప్రభాబహులీకృతప్రతనురోమరాజినా] వలయేషు అర్పితాః ఖచితాః, యే అసితమహోపలా నీలమహామణయః। 'ఉపలౌ మణిపాషాణౌ' ఇతి విశ్వః। తేషాం ప్రభాభిః బహులీకృతా సాన్ద్రీకృతా, ప్రతనుః సూక్ష్మా, రోమరాజిర్యస్య తేన, [కరపల్లవేన, దధే] ధృతమ్। అయఞ్చ తాత్కాలికవిహారలక్షణవిలాసః। అత్ర ఇన్ద్రనీలప్రభాణాం రోమావలీబహులీకరణాక్త్యా ప్రభాస్వపి రోమరాజిత్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యత ఇతి వస్తునాఽలఙ్కారధ్వనిః॥౪౪॥

నిజేతి।—[కాచిత్] స్త్రీ, [నిజసౌరభభ్రమితభృఙ్గపక్షతివ్యజనానిలక్షయితఘర్మవారిణా] నిజేన ఆత్మీయేన, సౌరభేణ సౌగన్ధ్యేన,

అభిశౌరి కాచిదనిమేషదృష్టినా

పురదేవతేవ వపుషా వ్యభావ్యత ॥౪౫॥

అభియాతి నః సతృష ఏష చక్షుషో

హరిరిత్యఖిద్యత నితమ్బినీజనః।

న వివేద యః సతతమేనమీక్షతే

న వితృష్ణతాం వ్రజతి ఖల్వసావపి ॥౪౬॥

భ్రమితానాం భ్రమణం కారితానాం, భృఙ్గాణాం పక్షతయః పక్షమూలాని। 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమ్' ఇత్యమరః। “పక్షాత్తిః” (౫।౨।౨౫ పాం) ఇతి తిప్రత్యయః। తా ఏవ వ్యజనాని ఇతి రూపకం, స్వేదహరణలిఙ్గాత్।తాసామ్ అనిలేన క్షయితం నాశితం, ఘర్మవారి స్వేదీ యస్య తేన, [అభిశోరి] శౌరేరభిముఖమ్। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [అనిమేషదృష్టినా] అనిమేషా దృష్టిర్యస్య తేన, [వపుషా] నిమిత్తేన, [పురదేవతేవ] ఇన్ద్రప్రస్థాధిదేవతేవ, [వ్యభావ్యత] విభావితా, తర్కితేతి యావత్। అనిమేషత్వాచ్చ ఇష్టదర్శనజన్యజాడ్యసఞ్చార్యనుభావః,— 'అప్రతిపత్తిర్జడతా స్యాదిష్టానిష్టదర్శనశ్రుతిభిః। అనిమిషనయననిరీక్షణతూష్ణీమ్భావాదయస్తత్ర ॥' ఇతి లక్షణాత్। ఇహాఙ్గసౌరభానిమేషత్వాభ్యాం పురాధివాసాచ్చ పురాధిదేవతాత్వముత్ప్రేక్ష్యతే ఇత్యుపాత్తగుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా; తథా చాస్యా జాత్యా పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః। నిజసౌరభేత్యనేన 'కమలముకులమృద్వీ ఫుల్లగజీవగన్ధిః సురతపయతి యస్యాః సౌరభం దివ్యమఙ్గమ్' ఇత్యాదిపద్మినీలక్షణోపలక్షణాదితి। విపులేనేత్యాదిశ్లోకోక్తాః షడపి నాయికాః ప్రౌఢ़ాః సాధారణ్యశ్చ। తత్ర త్రాసాసమ్భవాత్। అన్యథాఽఽసాం కృతచేష్టావర్ణనానౌచిత్యాచ్చేత్యలమతిప్రపఞ్చేన ॥౪౫॥

అభియాతీతి।—[అసో నితమ్బినీజనః] స్త్రీజనః, [నః] అస్మాకం, [చక్షుషః, సతృషః] సతృణత్యేవ మతః, చక్షుషి సతృష్ణే సత్యేవ, అనాదృత్యేత్యర్థః।

అకృతస్వసద్మగమనాఽఽదరః క్షణం

లిపికర్మనిర్మిత ఇవ వ్యతిష్ఠత।

గతమచ్యుతేన సహ శూన్యతాం గతః

ప్రతిపాలయన్ మన ఇవాఙ్గనాజనః॥౪౭॥

అలసైర్మదేన సుదృశః శరీరకైః

స్వగృహాన్ ప్రతి ప్రతియయుః శనైః శనైః।

"షష్ఠీ చానాదరే" (౨।౩।౩౮ పాం) ఇతి షష్ఠీ। [ఏష హరిః, అభియాతి] అభిగచ్ఛతి, [ఇతి, అఖియత] ఖేదం గతః। ఖిదేర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి లఙ్। అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే, నేతి।—[యః] జనః, [ఏనం] హరిం, [సతతమీక్షతే] అమౌ [అపి ఖలు వితృష్ణతాం న వ్రజతి] ఇతి [న వివేద] నిత్యదర్శనేఽప్యపూర్వవదేవ భవతీతి నాబుధ్యతత్యర్థః। వేద చేన్నాఖిద్యతేతి భావః। అత్రాఖిద్యతతి స్త్రీణాం ప్రారబ్ధహరివీక్షణసుఖవిచ్ఛేదకృతవిషాదాఖ్యమఞ్చారిభావనిబన్ధనాత్ప్రేయోఽలఙ్కారః, తదుత్థాపితా చేయముక్తా వేదనాత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః। 'ప్రారబ్ధకార్యాసిద్ధ్యాదేవిషాదః సత్త్వసఙ్క్షయః' ఇతి దశరూపకే। సత్త్వసఙ్క్షయః చిత్తభఙ్గః॥౪౬॥

అకృర్తతి।—[అఙ్గనాజనః అచ్యుతన సహ గతం మనః, ప్రతిపాలయన్] ప్రతీక్షమాణః, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [శూన్యతాం] నిరోజస్కతాం, [గతః, అకృతస్వసద్మగమనాఽఽదరః] నివృత్తనిజగృహప్రాత్యపేక్షః సన్, [లిపికర్మనిర్మితః] చిత్రలిఖితః, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [క్షణం, వ్యతిష్ఠత] విస్పన్దమాస్తేత్యర్థః। "సమవప్రవిభ్యః స్థః" (౧।౩।౩౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్; అతః శూన్యతాఽనుభావాచ్చిన్తాఽవగమ్యతే,—'ధ్యానం చిన్తా హితానాప్తేః శూన్యతా శ్వాసతాపకృత్' ఇతి దశరూపకే। అత్రోత్ప్రేక్షయోః సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౪౭॥

అలసైరితి।—[అలఘుప్రసారితవిలోచనాఞ్జలిద్రుతపీతమాధవరసౌధనిర్భరైః] అలఘు అధికం, ప్రసారితైర్విలోచనైరేవాఞ్జలిభిర్ద్రుతం సత్వరమ్।

అలఘుప్రసారితవిలోచనాఞ్జలి-
ద్రుతపీతమాధవరసౌఘనిర్భరైః॥౪౮॥

నవగన్ధవారి విరజీకృతాః పురో
ఘనధూపధూమకృతరేణువిభ్రమాః।
ప్రచురోద్ధతధ్వజవిలమ్బివాససః
పురవీథయోఽథ హరిణాఽతిప్రేతిరే॥౪౯॥

'లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। పీతో యో మాధవో హరిరేవ, రసోఽసృతమ్; అన్యత్ర—మధు మద్యం, తత్సమ్బన్ధి రసో మాధుర్యం, మాధవరసః। 'రసో రాగే వి షే వో తిక్తాదౌ పారదే ద్రవే। రేతస్యాస్వాదనం హేమ్ని నిర్యాస ేఽమృతశబ్దయోః॥' ఇతి వైజయన్తీ। తస్యోఘః సమూహః తేన నిర్భరైర్దుర్భరైః, గురుభిరితి యావత్; అత ఏవ [మదేన, అలసైః] మన్థరైః, [శరీరకైః] శరీరకాణి, అల్పశరీరాణీత్యర్థః। "అల్పే" (౫।౩।౮౫ పాం) ఇతి పరిమాణం కన్ప్రత్యయః। తైః ఉపలక్షితాః, [సుదృశః శనైః శనైః స్వగృహాన్ ప్రతి, ప్రతియయుః] ప్రతినిగతాః స్వయమ్। లఘూన్యపి ద్రవ్యాణి రసద్రవభరణాహరూభవన్తీతి భావః। అత్ర మాధవరసోఘనిర్భరత్వవిశేషణగత్యా శనైః శనైః ప్రతియానహేతుత్వాత్ కార్యహేతుకం కావ్యలిఙ్గం, తచ్చ మాధవరసేనేతి శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితమితి సఙ్కరః॥౪౮॥

నవేతి।—[అథ] పురప్రవేశానన్తరం, [హరిణా, పురః] పూర్వం, [నవగన్ధవారివిరజీకృతాః] నవగన్ధవారిభిః గన్ధవాసితోదకైః, విరజీకృతాః అవిరజసో విరజసః సమ్పద్యమానాః కృతాః। "అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాం లోపశ్చ" (౫।౪।౫౧ పాం) ఇత్యభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయే సలోపః "అస్య చ్వౌ" (౭।౪।౩౨ పాం) ఇతీకారః। [ఘనధూపధూమకృతరేణువిభ్రమాః] ఘనైః సాన్ద్రైః, ధూపానామ్ అగురుధూపానాం, ధూమైః కృతో రేణువిభ్రమో రజోభ్రమో యాభిస్తాః, [ప్రచురోద్ధతధ్వజవిలమ్బివాససః] ప్రచురం బహులమ్, ఉద్ధతేషు ఉచ్ఛ్రితేషు, ధ్వజేషు ధ్వజస్తమ్భేషు, విలమ్బీని విలమ్బమానాని, వాసాంసి పతాకా

ఉపనీయ బిన్దుసరసో మయేన యా

మణిదారు చారు కిల వార్షపర్వణమ్।

విదధేఽవధూతమురసద్మసమ్పదం

సముపాసదత్ సపది సంసదం స తామ్॥౫౦॥

యాసు తాః, [పురవీథయః, అతి పేతిరే] అతిపాతితాః, అతిక్రాన్తా ఇత్యర్థః। పతేః కర్మణి లిట్, ఏత్వాభ్యాసలోపౌ। అత్ర సాదృశ్యాఙ్బురేణుభ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। వేణువిభ్రమశబ్దేన రజోవిలాసస్యాపి ప్రతీతేస్తస్య విరజీకరణేన విరోధాద్విరోధాభామశ్చేతి అనయోరేకవాచకానుప్రవేశలక్షణః సఙ్కరః॥౪౯॥

ఉపనీయేతి।—[మయేన] అసురశిల్పినా, వృషపర్వా నామ కశ్చిదసురేశ్వరః, వృషపర్వణ ఇదం [వార్షపర్వణమ్]। "తస్యేదమ్" (౪।౩।౧౨౦ పాం) ఇత్యణ్। [చారు] మనోహరం, [మణిదారూ] మణిరేవ దారు కాష్ఠం, మణిమయం స్తమ్భాదికలాపమిత్యర్థః, తత్ [బిన్దుమరసః] హైమవతాత్ సరీవిశేషాత్, [ఉపనీయ] మమీపమానీయ [కిల] ఇత్యైతిహ్యే। [యా] సంసత్, [విదధే] నిర్మితా। [అవధూతసురసద్మసమ్పదమ్] అవధూతా అధరీకృతా, సురసద్మసమ్పత్ ఇన్ద్రభవనలక్ష్మీర్యయా మా తాం, [తాం, సంసదం] సభామ్। 'సభామమితిసంసదః। ఆస్థానీ క్లీవమాస్థానం స్త్రీనపుంసకయోః సదః' ఇత్యమరః। [సః] హరిః, [మపది, మముపాసదత్] ప్రాపత్। సదేర్లజి పుషాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః। పురా కిల ఖాణ్డవదాహే పాణ్డవేనాగ్నిదాహాన్మోచితేన మయేన ప్రత్యుపకారార్థం పూర్వమాత్మనైవ బిన్దుసరసి గుప్తేన వృషపర్వగృహనిర్మాణావశిష్టేన మణిశిలాకలాపేన కాఞ్చనసభా ధర్మరాజాయ నిర్మితేతి భారతే। సభావర్ణనాఙ్గత్వేనార్జునమయచరితవర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారః,— "ప్రభూతమహాపురుషచిన్తనఞ్చ" ఇతి సూత్రమ్॥౫౦॥

అధిరాత్రి యత్ర నిపతన్ నభోలిహాం

కలధౌతధౌతశిలవేశ్మనాం రుచౌ।

పునరప్యవాపదివ దుగ్ధవారిధి-

క్షణగర్భవాసమనిదాఘదీధితిః॥౫౧॥

లయనేషు లోహితకనిర్మితా భువః
శితిరత్నరశ్మిహరితీకృతాన్తరాః।
జమదగ్నిసూనుపితృతర్పణీరపో
వహతి స్మ యా విరలశైవలా ఇవ॥౫౨॥

అథ దశభిః సభాం వర్ణయతి, అధీత్యాది।—[అధిరాత్రి] రాత్రిషు। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [యత్ర] సభాయాం [నభోలిహామ్] అభ్రంలిహామ్। క్విప్। [కలధౌతధౌతశిలవేశ్మనాం] కలధౌతం రౌప్యమ్। 'కలధౌతం రూప్యహేమ్నోః' ఇత్యమరః। తద్వద్ధౌతాః ధవలా, శిలా యేషాం తాని, వేశ్మాని స్ఫటికభవనానీత్యర్థః, తేషాం, [రుచౌ] ప్రభాయాం, [నిపతన్] ప్రవిశన్, [అనిదాఘదీధితిః] అనుష్ణరశ్మిః, హిమాంశురిత్యర్థః, (పునరపి, దుగ్ధవారిధిక్షణగర్భవామం] దుగ్ధవారిధౌ క్షీరాబ్ధౌ, క్షణం గర్భవామం, న తు మథనాత్ప్రాగివ చిరగర్భవాసమితి భావః। [అవాపత్] ప్రాపత్, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తయా వేశ్మనాం చన్ద్రమణ్డలాతిక్రమీ వ్యజ్యతే॥౫౧॥

లయనేష్వితి।—[లయనేషు] లీయతే ఏష్వితి లయనాని తేషు, గృహేషు, [శితిరత్నరశ్మిహరితీకృతాన్తరాః] శితిరత్నానాం నీలమణీనాం, రశ్మిభిః హరితీకృతాని హరితవర్ణీకృతాని, అన్తరాణి మధ్యాని యాసాం తాః, [లోహితకనిర్మితాః] లోహితమణయో లోహితకాః పద్మరాగాః। "లోహితాన్మణౌ" (౫।౪।౩౦ పాం) ఇతి కన్ప్రత్యయః। తైః నిర్మితాః, [భువః] భూమీః, [విరలశైవలాః] విరలాః శైవలా యాసు తాః, [జమదగ్నిసూనుపితృతర్పణీః] జమదగ్నిసూనోః పరశురామస్య, పితౄణాం తర్పణీః తృప్తికరీః, [అప

విశదాశ్మకూటఘటితాః క్షపాకృతః
క్షణదాము యత్ర చ రుచైకతాం గతాః।

గృహపఙ్క్తయశ్చిరమతీయిరే జనై-

స్తమసీవ హస్తపరిమర్శసూచితాః॥౫౩॥

నిలయేషు నక్తమసితాశ్మనాఞ్చయై-

ర్విసినీబధూపరిభవస్ఫుటాఽఽగసః।

ముహురచసద్భిరపి యత్ర గౌరవా-

చ్ఛశలాఞ్ఛనాంశవ ఉపాంశు జఘ్నిరే॥౫౪॥

ఇవ] ఇత్యుపమా। [యాః] సభా, [వహతి స్మ]। జామదగ్న్యః క్షత్రియాస్తైః పఞ్చశో హ్రదానుత్పాద్య తాభిరద్భిః పితౄనతర్పయత్, తాశ్చ రుధిరప్రకృతికత్వాద్రక్తవర్ణా ఏవేతి పురాగామ్॥౫౨॥

విశదేతి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [యత్ర] సమాయాం, [విశదాశ్మకూటఘటితాః] స్ఫటికశిలామఙ్ఘాతనిర్మితాః, అత ఏవ [క్షణదాసు, క్షపాకృతః] నిశాకరస్య, [రుచా] చన్ద్రికయా, [ఏకతాం] సావర్ణ్యాదభేదం, [గతాః]; అత ఏవ [తమసీవ, హస్తపరిమర్శసూచితాః] పాణిస్పర్శకగమ్యా ఇత్యర్థః। [గృహపఙ్క్తయః జనైశ్చిరమ్, అతీయిరే] అతిక్రాన్తాః। పురోగతాన్యపి స్ఫటికభవనాని చన్ద్రికాభ్రమాదతీత్య గత్వా పశ్చాత్కరపరామర్శైః కథఞ్చిత్ప్రాప్యన్తే ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రక్రతానాం స్ఫటికవేశ్మనాం గుణసామ్యాదప్రస్తుతచన్ద్రికైక్యోక్త్యా సామాన్యాలఙ్కారః,—“సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరేకతా” ఇతి లక్షణాత్॥౫౩॥

నిలయేష్వితి।—[యత్ర] సభాయాం, [నిలయేషు, నక్తం] రాత్రౌ, [విసినీబధూపరిభవస్ఫుటాఽఽగసః] విసిన్యో దీర్ఘికాపద్మిన్యః, తా ఏవ బధ్వః, తాసాం పరిభవేణ నిమీలితేన, దూషణేన చ, స్ఫుటాఽఽగసః స్పష్టాపరాధాః, [శశలాఞ్ఛనాంశవః] చన్ద్రపాదాః [అవసద్భిరపి] అత్రస్యద్భిరపి నిర్దోషైరపి ఇతి చార్థః। 'త్రాసో భోమణిదోషయోః' ఇతి విశ్వః। “వా భ్రాశ—”

సుఖినః పురోఽభిముఖతాముపాగతైః

ప్రతిమాసు యత్ర గృహరత్నభిత్తిషు।

నవసఙ్గమైరబిభరుః ప్రియాజనైః

ప్రమదం త్రపాభరపరాఙ్ముఖైరపి॥౫౫॥

(౩।౧।౭౦ పాం) ఇత్యాదినా శ్యనభావపక్షే శతృప్రత్యయః। [అసితాశ్మనామ్] ఇన్ద్రనీలమణీనాం, [చయైః] సమూహైః, [గౌరవాత్] స్వయం ప్రభృతత్వాత్, సమ్భావితత్వాఇచ్చ। [ఉపాంశు] అంశుమమీపే రహశ్చ। 'రహోశ్చోపాంశ చాలిఙ్గే' ఇత్యమరః। [ముహుః, జఘ్నిరే] తిరోహితా, మారితాశ్చ। హన్తేః కర్మణి లిట్। సమీపగతాశ్చన్ద్రాంశవః ప్రభృతైః ఇన్ద్రనీలాంశుభిః తిరస్కృతా ఇత్యర్థః; అన్యత్ర,—అన్తఃపురద్రోహిణో నిర్భికైరపి సమ్భావితైః దుష్కీర్తి భయాఙ్గుఢ఼ఀం హన్యన్తే ఇతి భావః। అత్ర విభినీనాం బధూత్వరూపణాత్ తత్పరిభావిణాం చన్ద్రాంశూనాం ధూర్త కాముకత్వరూపణప్రతీతః ఏకదేశవివర్తి రూపకమ్; తచ్చ గౌరవాదపాంశు జఘ్నిరే ఇతి చ శ్లేషేణాత్రమఙ్గిరపీతి విరోధేన చ సఙ్కీర్య్యతం॥౫౪॥

సుఖిన ఇతి।—[యల] సభాయాం; నవః మఙ్గమో యేషాం తైః [నవసఙ్గమైః] అత ఏవ [త్రపాభరపరాఙ్ముఖైః] త్రపాభరేణ పరాఙ్ముఖైః విముఖైః, [అపి, గృహరత్నభిత్తిషు] గృహాణాం రత్నభిత్తిషు (ప్రతిమాసు] తన్మఙ్క్రాన్తప్రతిబిమ్బేషు, [పురః] అగ్రే, [అభిముఖతాముపాగతైః, ప్రియాజనైః] కాన్తాజనైః, [సుఖినః] భోగినః, [ప్రమదం] హర్షమ్, [అబిభకః] బిభ్రతి స్మ। భృఞో లుఙి, "శ్లో" (౬।౧।౧౦ పాం) ఇతి ద్విర్భావే "సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ" (౩।౪।౧౦౯ పాం) ఇతి కేర్జుమాదేశః। స్త్రీణాం వైముఖ్యేఽపి తత్రప్రతివిమ్బాభిముఖ్యాత్ పుంసాం ముఖమేవ స్త్రీణాన్తు ఉభయథాఽపి క్లిష్టమిత్యర్థః। అత్ర వైముఖ్యేఽప్యాభిముఖ్యమితి విరోధస్య ప్రతిమామ్బితి నిరాసాద్విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౫౫॥

తృణవాఞ్ఛయా ముహురవాఞ్చితాఽఽననాన్

నిచయేషు యత్ర హరితాశ్మవేశ్మనామ్।
రసనాఽగ్రలగ్నకిరణాఙ్కురాన్ జనో
హరిణాన్ గృహీతకవలానివైక్షత॥౫౬॥

విపులాఽఽలవాలభృతవారిదర్పణ-
ప్రతిమాగతైరభివిరేజురాత్మభిః।
యదుపాన్తికేషు దధతో మహీరుహః
సపలాశరాశిమివ మూలసంహతిమ్॥౫౭॥

తృణేతి।—[యత్ర] సభాయాం, [హరితాశ్మవేశ్మనాం] మరకతమణీనాం గృహాణామ్। 'గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భో హరిన్మణిః' ఇత్యమరః। [నిత్రయేషు] సఙ్ఘేషు, [తృణవాఞ్ఛయా] తృణాఽఽశయా, [ముహుః, అవాఞ్చితాఽఽననాన్] నమితముఖాన్, అత ఏవ [రసనాఽగ్రలగ్నకిరణాఙ్కురాన్] రమనాఽగ్రేషు లగ్నాః కిరణాః అఙ్కురా ఇవ యేషాం తే తాన్; అత ఏవ [గృహీతకవలాత్] ఉపాత్తనృణగ్రామాన్, [ఇవ] స్థితాన్ [హరిణాన్ జనః, ఐక్షత] ఈక్షితవాన్। ఇక్షతేలజి "ఆడజాదీనామ్" (।౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాట్, "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। అత్ర తృణవాఞ్ఛతి హరిణానాం మరకతేషు తృణభ్రాన్తేర్భ్రాన్తిమదలఙ్కారః; తన్మూలా చేయం గృహీతకవలత్వోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః॥౫౬॥

విపులేతి।—[యదుపాన్తికేషు] యస్యాః సభాయాః, ఉపాన్తికేషు సమీపేషు, [మహీరుహః] వృక్షాః, [విపులాఽఽలవాలభృతవారిదర్పణప్రతిమాగతైః] విపులేషు ఆలవాలేషు మూలజలాఽఽధారేషు। 'స్యాదాలవాలమావాలమ్' ఇత్యమరః। భృతాని సమ్భృతాని, వారీణ్యేవ దర్పణాః, తేషు ప్రతిమాం ప్రతివిమ్బతాం, గతైః ప్రతివిమ్బితైరిత్యర్థః; [ఆత్మభిః] స్వమూర్త్తిభిరిత్యర్థః। [సపలాశరాశిం] సపత్రసన్తతిం, [మూలమంహతిం దధత ఇవ] దధానా ఇవ, [అభి-

---

ఉరగేన్ద్రమూర్ద్ధరుహరత్నసన్నిధే-
ర్ముహురున్నతస్య రసితైః పయోముచః।
అభవన్ యదఙ్గనభువః సముచ్ఛ్వస-
న్నవబాలవాయజమణిస్థలాఙ్కురాః॥౫౮॥

నలినీ నిగూఢ్ంసలిలా చ యత్ర సా
స్థలమిత్యధఃపతతి యా సుయోధనే।

విరేజుః]। స్వాఽఽలవాలేషు స్వప్రతివిమ్బితైః అధోముఖైః మూలేష్వపి సపత్రా ఇవ రేజురిత్యుత్ప్రేక్షా॥౫౭॥

ఉరగేన్ద్రేతి।—[ఉరగేన్ద్రమూర్ద్ధరుహరత్రసన్నిధేః] ఉరగేన్ద్రాణాం మూర్ద్ధసు రుహాణి రూఢ్ాని। ఇగుపధలక్షణః కః। తేషాం రత్నానాం సన్నిధేః మన్త్రిధానాత్, [ముహురున్నతస్య] యదా యదా తత్సన్నిధిః, తదా తదోదితస్యేత్యర్థః। [పయోముచః] మేఘస్య, [రసితైః] స్తనితైః, [యదఙ్గనభువః] యస్యాః ప్రాఙ్గణప్రదేశాః, [సముచ్ఛ్చసన్నవబాలవాయజమణిస్థలాఙ్కురాః] సముచ్ఛ్వమన్తః ప్రాదుర్భవన్తః, నవాః ప్రత్యగ్రాః, బాలవాయజమణిస్థలాఙ్కురాః వైదూర్య్యభూప్రరోహా యాసు తాః తథోక్తాః అభవన్। x x x x x x x x x x x x x x x x బాలవాయో నామ వైదృర్య్యప్రభవో దేశవిశేషః। ఉరగేన్ద్రమూర్ద్ధన్యరత్రాఙ్కురైః సహోదితమేఘధ్వనేర్వైదూరభుమిరుద్భిన్నాఙ్కురా భవతీతి ప్రసిద్ధిః; తదుక్తమ్,—ఉరగమూర్ద్ధన్యరత్రసన్నిధానాదకాలేఽపి మేఘా గర్జ్జన్తీతి వార్తా్। కేచిత్తు—యత్రైవోరగరత్నం మేఘరసితఞ్చ తత్రైవ వైదుర్య్యభూమిః। అత్ర సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారభేదః,—'తదుదాత్తం భవేత్ యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే' ఇతి లక్షణాత్॥౫౮॥

నలినీతి।—[యత్ర] సభాయాం [చ, నిగూఢమలిలా] దలచ్ఛన్నత్వాదదృశ్యసలిలా, [సా నలినీ] వర్త్తతే ఇతి శేషః। [యా] నలినీ; సుష్ఠు

అనిలాఽఽత్మజగ్రహసనాఽఽకులాఖిల-

క్షితిపక్షయాఽఽగమనిమిత్తతాం యయౌ॥౫౯॥

హసితుం పరేణ పరితః పరిస్ఫురత్-

కరబాలకోమలరుచావుపేక్షితైః।

ఉదకర్థి యత్ర జలశఙ్కయా జనై-

ర్ముహురిన్ద్రనీలభువి దృరమమ్బరమ్॥౬౦॥

అభితః సదోఽథ హరిపాణ్డవౌ రథా-

దమలాంశుమగడలసముల్లసత్తనూ।

యుధ్యత ఇతి [ముయోధనే] దుర్యోధనే। "భాషాయాం శాసియుధిదృశిధృషిమృషిభ్యో యుజ్ వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి యుచ్। [స్థలమితి] భ్రాన్త్యా, [అధఃపతతి] సతి, [అనిలాఽఽత్మజప్రహసనాఽఽకులాఖిలక్షితిపక్షయాఽఽగమనిమిత్తతామ్] అనిలాఽఽత్మజస్య భీమసేనస్య, ప్రహసనేన అట్టహాసేన, ఆకులానాం క్షుభితానామ్, అఖిలక్షితిపానాం క్షయాఽఽగమే నాశప్రాప్తౌ, నిమిత్తతాం, [యయౌ]। నలినీదలచ్ఛన్నత్వాత్ సుయోధనస్య జలే స్థలభాన్తిః, తయా తస్య పాతః తేన భీమసేనప్రహాసః, తేన రాజ్ఞాం క్షోభః, తత స్తేషాం మారణా రణః ప్రవృత్త ఇతి x x x x x x x గతేత్యర్థః। అత్ర సభావర్ణనాఙ్గతయా భీమసేనాదిచరితవర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారభేదః। లక్షణఞ్చోక్తమ్॥౫౯॥

హసితుమితి।—[యత్ర] సభాయాం [పరితః పరిస్ఫురత్కరబాలకోమలరుచౌ] పరిస్ఫురన్తీ కరబాలకోమలా అసిశ్యామా, రుచిర్యస్యాస్తస్యామ్, [ఇన్ద్రనీలభువి హసితుం, పరేణ] జానతాఽన్యేన జనేన, [ఉపేక్షితైః] స్థలమేతత్, న జలమితి ఉపదిష్టైః, [జనైః] అజ్ఞైరాగన్తుకజనైః, [జలశఙ్కయా] జలభ్రాన్త్యా, [ముహుః దూరమ్, అమ్బరం] వస్త్రమ్, [ఉదకర్షి] నితమ్బాదుద్ధృతమ్। అత్ర ఇన్ద్రనీలస్థలసాదృశ్యాత్ సలిలభ్రాన్తేర్భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥౬౦॥

అభిత ఇతి।—[అథ, అమలాంశుమణ్డలసముల్లసత్తనూ] అమలాంశ-

అవతేరతుర్నయననన్దనౌ నభః

శశిభార్గవావుదయపర్వతాదివ॥౬౧॥

తదలక్ష్యరత్నమయకుడ్యమాదరా-

దభిధాతరీత ఇత ఇత్యథో నృపే।

ధవలాశ్మరశ్మిపటలావిభావిత-

ప్రతిహారమావిశదసౌ సదః శనైః॥౬౨॥

నవహాటకేష్టకచితం దదర్శ సః

క్షితిపస్య వస్త్యమథ తవ సంసది।

మణ్డలేన తేజఃపుఞ్జేన, సముల్లసన్త్యౌ భాసమానే, తనూ మూర్తీ యయోస్తౌ, [నయననన్దనౌ] నేత్రాఽఽనన్దకరౌ, [హరిపాణ్డవౌ, సదోఽభితః] సభాఽభిముఖమ్।“అభితఃపరితః—” (వాం) ఇతి ద్వితీయా। [స్థాత్, శశిభార్గవౌ] అమలేత్యాదివిశేషణవిశిష్టౌ చన్ద్రశుక్రౌ, [నభః] అభితః

నభోఽభిముఖమ్, [ఉదయపర్వతాత్] ఉదయాఖ్యాత్పర్వతాత్ ఉదయాచలాదిత్యర్థః [ఇవ అవతేరతుః] అవతీర్ణవన్తౌ। తరతేర్లిట్ "తృఫలభజత్రపశ్చ" (౬।౪।౧౨౨)

తదితి।—[అథో] రథావతరణానన్తరమ్ [అమో] హరిః, [నృపే] యుధిష్ఠిరం, [ఆదరాత్, ఇత ఇత ఇత్యభిధాతరి] మతి, ఇత ఇత ఆగమ్యతామిత్యభిదధానం సతీత్యర్థః। [తత్] పూర్వోక్తమ్, [అలక్ష్యరత్నమయకుడ్యమ్] అదృశ్యరత్నభిత్తికమ్, (ధబలాశ్మరశ్మిపటలావిభావితప్రతిహారమ్] ధవలేన శుభ్రేణ, అశ్మరశ్మిపటలేన మణిప్రభాపుఞ్జేన, అవిభావితప్రతిహారమ్ అలక్ష్యద్వారమ్। 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారరం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। [సదః] సభాం, [శనైః, ఆవిశత్] ప్రవిష్టవాన్। అత్ర కుడ్యప్రతీహారయోరలక్ష్యత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తిరతిశయోక్తిః॥౬౨॥

నవేతి।—[అథ] ప్రవేశానన్తరం। [సః] హరిః, [తత్ర, సంసది]

గగనస్పృశాం మణిరుచాం చయేన యత్

సదనాన్యుదస్మయత నాకినామపి॥౬3॥

ఉదయాద్రిమూర్ధ్ని యుగపచ్చకాసతో-

ర్దిననాథపుర్ణశశినోరసమ్భవామ్।

రుచిమాసనే రుచిరధామ్ని బిభ్రతా-

బలఘున్యథ న్యషదతాం నృపాచ్యుతౌ॥౬౪॥

సభాయాం, [నవహాటకేష్టకచితం] నవాభిః హాటకేష్టకాభిః హిరణ్యేష్టకాభిః, చితమ్। 'హిరణ్యం హేమ హాటకమ్' ఇత్యమరః। "ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతులభారిషు" (౬।3।౬౫ పాం) ఇతి హ్రస్వః। పక్కమృత్తికావిశేషవాచకస్యేష్టకాశబ్దస్య తాదృశి సువర్ణవికారే సువర్ణఘటవదుపచారాత్ప్రయోగః। [క్షతిపస్య] యుధిష్ఠిరస్య, [వస్త్యం] సదనమ్। 'నిశాన్తవస్త్యసదనమ్' ఇత్యమరః। [దదర్శ। యత్] సదనం, [గగనస్పృశామ్] ఉచ్చైస్తరాణాం,

[మణిరుచాం చయేన] సమూహేన, [నాకినాం] దేవానామ్, [అపి సదనాని. ఉదస్మయత] అహసత్। స్మయతేరుత్పూర్వాత్ కర్త్రరి లఙ్। అత్రాపి నృపసదనస్య సురసదనాదాధిక్యాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౩॥

ఉదయాద్రీతి।—[అథ] నృపసదనదర్శనానన్తరమ్, [ఉదయాద్రిమూర్ద్ధ్ని] ఉదయాద్రేర్మూర్ధ్ని శిఖరే, [యుగపత్, చకాసతోః] ప్రకాశమానయోః। 'చకాసృ దీప్తౌ' ఇతి ధాతోలటః శత్రాదేశః। [దిననాథపూర్ణశశినోః] సూర్యపూర్ణచన్ద్రమసోః, [అసమ్భవాం] సమ్భవరహితాం, తయోస్తథాభూతయోర్యౌగపద్యాయోగాదభూతపూర్వామిత్యర్థః। [రుచిం] శోభాం [బిభ్రతౌ నృపాచ్యుతౌ, రుచిర్ధామ్ని] ఉజ్జ్వలతేజసి, [అలఘుని] విపులే, [ఆసనే] సింహాఽఽసనం, [న్యషదతామ్] ఉపవిష్టౌ। సదేర్లుఙి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి

సుతరాం సుఖేన సకలక్లమచ్ఛిదా

సనిదాఘమఙ్గమివ మాతరిశ్వనా।

యదునన్దనేన తదుదన్వతః పయః

శశినేవ రాజకులమాప నన్దథుమ్॥౬౫॥

అనవద్యవాద్యలయగామి కోమలం

నవగీతమప్యనవగీతతాం దధత్।

చ్లేరఙాదేశః, “సదిరప్రతేః” (౮।౩।౬౬ పాం) ఇతి షత్వమ్। అత్ర సమ్భావనయా అర్కపూర్ణేన్దశోభాసమ్బన్ధోక్తేరసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాఽతిశయోక్తిః॥౬౪॥

సుతగమితి।—[తత్, రాజకులం] కురుకులమ్। [సకలకృమచ్ఛిదా] మకలదుఃఖహారిణా, [యదునన్దనేన] కృష్ణేన, [సనిదాఘం] ససన్తాపమ్, [అఙ్గం మాతరిశ్వనా] మాతరిశ్వా వాయుస్తేన, [ఇవ, ఉదన్వతః] ఉదకాన్యస్య సన్తీతి ఉదన్వాన్ ఉదధిః। “ఉదన్వానుదధౌ చ” (౮।౨।౧౩ పాం) ఇతి నిపాతః। తస్య, [పయః] జలం, [శశినేవ, సుతరామ్] అత్యన్తమ్। "కిమేత్తిఙవ్యయవాదామ్బ—" (౫।౪।౧౧ పాం) ఇతి ఆముప్రత్యయః। (సుఖేన) అకృశేన, [నన్దథుమ్] ఆనన్దమ్। [ఆప]। 'స్థాదానన్దథురానన్దః' ఇత్యమరః। “ట్వితోఽథుచ్” (౩।౩।౩౮ పాం) ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః। మాలోపమా॥౬౫॥

అనవద్యేతి।—సవిలాసో విలామయుక్తః, లామికవిలామినీజనః నర్త్తకస్త్రీజన:, [సవిలాసలామికవిలాసినీజనః] 'నర్త్తకీలాసికే సమే' ఇత్యమరః। [అనవద్యవాద్యలయగామి] అనవద్యమ్ అగర్హ్యం, వాద్యం వంశాది, తస్య లయః సామ్యం, గీతస్య సమకాలత్వమిత్యర్థః, తద్గామి ద్రుతవిలమ్బాదిమానానువర్త్తీత్యర్థః। ‘తాలః కాలక్రియామానం లయః సామ్యమ్’ ఇత్యమరః। నవం గీతం యస్య తత్, [నవగీతమ్ అపి] తథాఽపి [అనవగీతతాం దధత్] ఇతి విరోధేఽపిశబ్దః; అగర్హితత్వం దధదిత్యవిరోధాద్విరోధాభాసః। 'అవగీతన్తు నిర్వాదే ముహర్గోతే చ గర్హితే' ఇతి విశ్వః। [స్ఫుటసాత్త్వి

స్ఫుటసాత్త్వికాఽఽఙ్గికమనృత్యదుజ్జ్వలం

సవిలాసలాసి కవిలాసినీజనః॥౬౬॥

సకలే చ తత్ర గృహమాగతే హరౌ

నగరేఽప్యకాలమహమాదిదేశ సః।

సతతోత్సవం తదితి నూనమున్మదో

రభసేన విస్మృతమభూన్మహీభృతః॥౬౭॥

కాఽఽఙ్గికం] సత్త్వమన్తఃకరణాం తేన నిర్వృత్తం నృత్యం సాత్త్వికమ్, అఙ్గం హస్తాది, తేన నిర్వృత్తమాఙ్గికమ్। ‘నిర్వృత్తే త్వఙ్గమత్త్వాభ్యాం ద్వే త్రిష్వాఙ్గికసాత్త్వికే’ ఇత్యమరః। తం

స్ఫుటం యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। వాచికస్యాప్యుపలక్షణమేతత్। యథాఽఽహ భగవాన్ భరతః,— “పదార్థాభినయో నామ జ్ఞేయో వాగఙ్గసత్త్వజ'' ఇతి; అత ఏవ కాలిదాసోఽపి,— 'అఙ్గసత్త్వవచనాఽఽశ్రయం మిథః స్త్రీషు నృత్యముపధాయ దర్శయన్' ఇతి। [కోమలం] మధురన్నృత్యమ్, [ఉజ్జ్వలమ్] ఉద్ధతఞ్చ, [అనృత్యత్]। తథోక్తం దశరూపకే,— ‘భావాఽఽశ్రయన్తు నృత్యం స్యాన్నృత్యం తాలలయాఽఽశ్రయమ్। ఆద్యం పదార్థాభినయో మార్గాదేశీ తథాఽపరః॥మధురోఇతభేదేన తద్ద్వయం ద్వివిధం పునః। లాస్యదణ్డకరూపేణ నాటకాఽఽద్యుపచారకమ్॥' ఇతి॥౬౬॥

సకల ఇతి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [సః] రాజా, [హరౌ] కృష్ణే, గృహమాగతం సకలం అపి తత్ర, నగరే] ఇన్ద్రప్రస్థే, [అకాలమహమ్] అకాలం ప్రసిద్ధవసన్తాద్యతిరిక్త కాలే, సహమ్ ఉత్సవమ్। 'సహ ఉద్ధవ ఉత్సవః' ఇత్యమరః। [ఆదిదేశ] ఆజ్ఞాపయామాస। [నూనమ్] అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే। [ఉన్మదః] కృష్ణాఽఽగమనాదుత్కటానన్దస్య, [మహీభృతః] ధర్మనన్దనస్య, [తత్] నగరమ్; సతతమ్ ఉత్సవా యస్మిన్ తత్ [సతతోత్సవమ్, ఇతి] ఇత్యేతత్, [రభసేన] త్వరయా, [విస్మృతమభూత్]। అన్యథా కథం కృతకరణోపదేశః? ఇతి భావః॥౬౭॥

హరిరాకుమారమఖిలాభిధానవిత్

స్వజనస్య వార్త్తమయమన్వయుఙ్క్త చ।

మహతీమపి శ్రియమవాప్య విస్మయః

సుజనో న విస్మరతి జాతు కిఞ్చన॥౬౮॥

మర్త్త్యలోకదురవాపమవాప్తరసోదయం

నూతనత్వమతిరిక్తతయాఽనుపదం దధత్।

హరిరితి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। అఖిలాని అభిధానాని నామాని, వేత్తీతి [అఖిలాభిధానవిత్] సకలనామప్రపఞ్చాభిజ్ఞః। 'నామరూపే వ్యాకరవాణి' ఇతి శ్రుతైరితి భావః। 'ఆఖ్యాఽఽహ్వే అభిధానఞ్చ నామధేయఞ్చ నామ చ' ఇత్యమరః। [అయం హరిః] కృష్ణః; కుమారమారభ్యేతి [ఆకుమారమ్]। "ఆఙ్మర్యాదాఽభివిధ్యోః" (౨।౧।౧౩ పాం) ఇత్యభిధానాదవ్యయీభావః।

[స్వజనస్య] బన్ధుజనమ్య। 'బన్ధుస్థమ్వజనాః మమాః' ఇత్యమరః। [వార్త్తమ్] అనామయమ్, ఆరోగ్యమిత్యర్థః। 'వార్త్తం' ఫల్గున్యరోగ చ' ఇత్యమరః। "బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబన్ధుమనామయమ్' ఇతి మనుస్మరణాత్। [అన్వయుఙ్క్త] అపృచ్ఛత్। 'ప్రశ్నో ఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః। యుజేః కర్త్తరి లఙ్। తథా హి,[మహతీం శ్రియం] సమ్పదమ్, [అవాప్యాపి, విస్మయః] నిరహఙ్కారః, [సుజనః], అత ఏవ [జాతు] కదాచిదపి [కిఞ్చన] కిమపి [న విస్మరతి]। సుజనః సమ్పన్నో ఽప్యహఙ్కారం న కరోతీతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో ఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౮॥

మర్త్యేతి।—[ఉభో, శ్రీపతిః] కృష్ణః, [అసావవనేః పతిః] ధర్మసుతః, [చ పరస్పరం, మర్త్యలోకదురవాపం] మర్త్యలోకైః మనుష్యలోకైః, దురవాపం దుర్లభమ్, [అవాప్తరసోదయం] ప్రాప్తరసోత్కర్షం, స్వాదూభవదిత్యర్థః। [అతిరిక్తతయా] అతిస్నిగ్ధతా, [అనుపదమ్] అనుక్షణం, ప్రతివాక్యఞ్చ, [నూతనత్వమ్] అపూ-

---

శ్రీపతిః పతిరసావవనేశ్చ పరస్పరం

సఙ్కథాఽమృతమనేకమసిస్వదతాముభౌ॥౬౯॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

శ్రీశబ్దాలఙ్కృతసర్గాన్తే శ్రీకృష్ణసమాగమో

నామ త్రయోదశః సర్గః॥౧౩॥

చతుర్దశః సర్గః।

——o——

తం జగాద గిరముద్గిరన్నివ

స్నేహమాహితవికాసయా దృశా।

ర్వతాం [దధత్, అనేకం] బహులం, [సఙ్కథాऽమృతమ్] సఙ్కయా సమ్భాషణం, చేదిగజజరాసన్ధాదికార్యచిన్తారూపమితి యావత్, తదేవామృతం తత్ [అసిస్వదతాం] స్వాదితవన్తౌ। 'ఆకరః స్వపరభూరికథానాం ప్రాయశో హి సుహదోః సహవామః' ఇతి భావః। స్వదతేర్ణౌ చఙ్యుపధాయాః హ్రస్వః। సఙ్కథాऽమృతమితి రూపకాలఙ్కారః స్వాదనలిఙ్గాత్॥౬౯॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యాయాం సర్వఙ్కషాऽऽఖ్యాయాం త్రయోదశః సర్గః॥౧౩॥

తమితి।—వదతీతి వదః। పచాద్యచ్। కుత్సితస్య వదః కద్వదః గర్వ్యవాక్। 'గర్వ్యవాదీ తు కద్వదః' ఇత్యమరః। "స్థవదయోశ్చ" (౬।౩।౧౦౨ పాం) ఇతి కోః కదాదేశః। స న భవతీతి [అకద్వదః] సాధువాదీ, [నృపః] యుధిష్ఠిరః, [యజ్ఞకర్మణి] యజ్ఞానుష్ఠానే, [మనః, సమాదధత్] సమ్యగాదధత్,

---

యజ్ఞకర్మణి మనః సమాదధద్-

వాగ్విదాం వరమకద్వదో నృపః॥౧॥

లజ్జతే న గదితః ప్రియం పరా

వక్తురేవ భవతి త్రపాఽధికా।

వ్రీడ్మేతి న తవ ప్రియం వదన్

హ్రీమతాఽత్రభవతైవ భూయతం॥౨॥

తదేవ హృది నిధాయేత్యర్థః। [ఆహితవికాసయా] కృతప్రమాదద్యా, [దృశా] దృష్ట్యా, [స్నేహమ్, ఉద్గిరన్] ఉద్వమన్, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। దృష్టివికాసాత్ ప్రకటితస్నేహః సన్నిత్యర్థః। [వాగ్విదాం] వాచో విన్దతి వక్తుం వివేకఞ్చ జానన్తీతి వాగ్విదః వాక్యకోవిదాః। "మత్స్మాద్విష—" (3।౨।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్। తేషాం [వరం] శ్రేష్ఠం, [తం] హరిం, [గిరం జగాద]। బ్రూతేరర్థగ్రహణాత్ "దుహ్యాచ్—" (కారిం) ఇత్యాదినా గదేర్ద్వికర్మ్మకత్వమ్। అత్రోత్ప్రేక్షావృత్త్యనుప్రాసయోః సంసృష్టిః। అస్మిన్ సర్గే రథోద్ధతా వృత్తమ్,—'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

గిరం జగాదేత్యుక్తం, తామేవ గిరం దశభిః ప్రపఞ్చయతి, లజ్జత ఇత్యాదిభిః।—[పరః] అన్యః కశ్చిత్ పుమాన్, [ప్రియం గదితః] ప్రియవాక్యముక్తః సన్నిత్యర్థః। గదేర్దుహాఽఽదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః। 'అప్రధానే దుహాదీనామ్' ఇతి వచనాత్। [న లజ్జతే] తస్యోత్సుకత్వాదితి భావః; కిన్తు [వక్తుః] స్తోతుః, [ఏవాధికా త్రపా భవతి]; భయాఽఽదినా మిథ్యావాచకత్వాదితి భావః। ప్రకృతే తు నైవమిత్యాహ।—[తవ ప్రియం వదన్] త్వాం స్తువన్నిత్యర్థః। [వ్రీఢ న ఏతి] అనన్తగుణాఽఽధారే త్వయి బహ్వోరపి ప్రియ యస్య అమిథ్యాత్వాదితి భావః; కిన్తు స్తవనేన [అత్రభవతా] పూజ్యేనే। [ఏవ హ్రీమతా భూయతే], ప్రత్యుత త్వమేవాత్ర జిహ్రేషీత్యర్థః; మహతామనుత్సుకత్వో। దితి భావః। 'పూజ్యస్తత్రభవాన్' ఇతి సజ్జనః। "ఇతరా-

---

తోషమేతి వితథైః స్తవైః పర-

స్తే చ తస్య సులభాః శరీరిభిః।

అస్తి న స్తుతివచోఽనృతం తవ

స్తోవ యోగ్య! న చ తేన తుష్యసి॥3॥

బహ్వపి ప్రియమయం తవ బ్రువన్

న వ్రజత్యనృతవాదితాం జనః।

సమ్భవన్తి యదదోషదూషితం

సార్వ! సర్వగుణసమ్పదస్త్వయి॥౪॥

భ్యేఽపి—" (౫।౩।౧౪ పాం) ఇతి సార్వవిభక్తికే త్రల్ప్రత్యయే సుప్సుపా ఇతి సమాసః॥౨॥

తోషమితి।—[పరః] త్వదన్యః, [వితథైః] అసత్యభృత్రైః, [స్తవైః] స్తోత్రైః। 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిః' ఇత్యమరః। [తోషమ్] ఉత్సుకతామ్, [ఏతి, తస్య] పరస్య [తే చ] మిథ్యాస్తవాః, [శరీరిభిః] ప్రాణిభిః, [సులభాః] అమమ్భఇప్రలాపానాం నిరర్గలత్వాదితి భావః। త్వయి తు నైవమిత్యాహ, అస్తీతి।—హై [స్తోత్రయోగ్య!] గుణాఽఽకరాదితి భావః। అత ఏవ [తబ] సమ్భన్ధి, [స్తుతివచోఽనృతం నాస్తి] న భవతి, [తేన] స్తుతివచమా, [న తుష్యసి] న ప్రమోదసి। [చ]; గమ్భీరత్వాదితి భావః। అత్ర శ్లోకద్వయం పురుషాన్తరాదుపమానభృతాదాధిక్య కథనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౩॥

బహ్వపీతి।—[అయం జనః] స్వర్యామిత్యర్థః పరామృశ్యతే। [బహ్వపి తవ ప్రియం, బ్రువన్] సన్, [అనృతవాదితాం] మిథ్యావాదిత్వం, [న వ్రజతి] న గచ్ఛతి। [యత్] యస్మాత్, హే [సార్వ!] సర్వహితత్వాత్సార్వః; తత్సమ్బోధనే। "సర్వపురుషాభ్యాం ణఢఞో" (౫।౧।౧౦ పాం) ఇతి ణప్రత్యయః। దోషదూషితో న భవతోతి [అదోషదూషితే] సర్వాగుణవర్జితే, [త్వయి

సా విభూతిరనుభావసమ్పదాం

భూయసీ తవ యదాయతాఽఽయతి।

ఏతదూఢగురుభార! భారతం

వర్షమద్య మమ వర్త్తతే వశే॥౫॥

సప్తతన్తుమధిగన్తుమిచ్ఛతః

కుర్వనుగ్రహమనుజ్ఞయా మమ।

మూలతాముపగతే ప్రభో! త్వయి

ప్రాపి ధర్మమయవృక్షతా మయా॥౬॥

సర్వగుణసమ్పదః సమ్భవన్తి]; అనారోపితగుణవాదీ భూయానపి న విపర్యేతీతి భావః। అత్రోత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యార్థసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౪॥

సేతి।—హే [ఊఢ్ఃగురుభార!] విశ్వమ్భర్త్వాదితి భావః। [ఏతత్], భరతస్య రాజ్ఞ ఇదం [భారతం] భారతనామాఽఽఖ్యం, [వర్షమ్]। 'వర్షోఽస్త్రీ భారతాఽఽదౌ చ' ఇతి హేమః। 'లోకోఽయం భారతం వర్షమ్' ఇత్యమరః। [అద్య] ఇదానీమ్, [ఆయతాఽఽయతి] బహుతరకాలం స్థిరం యథా తథేత్యర్థః। 'ఉత్తరః కాల ఆయతిః' ఇత్యమరః। [మమ, వశే] ఆయత్తతాయామ్। 'వశ ఆయత్తతాయాఞ్చ' ఇతి విశ్వః। [వర్త్తతే] ఇతి [యత్, మా] మద్వశవర్త్తనం, విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలిఙ్గతా। [తవ, అనుభావసమ్పదాం] సామర్థ్యాతిశయానాం. [భూయసీ] మహతీ, [విభూతిః] మహిమా, కార్య్యమితి యావత్। త్వత్ప్రసాదలబ్ధమిదమైశ్వర్య్యమిత్యర్థః। అత్ర నిర్జేశ్వర్య్యస్య భగవదనుభావసమ్పదం వినా సమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫॥

తదేవం స్తుత్వా హరిమభిముఖీకృత్య కృత్యాశమావేదయతి, సప్తేతి।—సప్త తన్తవః సంస్థా యస్య తం [సప్తతన్తుం] క్రతుమ్। "సప్తతన్తుర్మఖః క్రతుః 'ఇత్యమరః। [అధిగన్తుం] ప్రాప్తుమ్, [ఇచ్ఛతః మమ, అనుజ్ఞయా] అనుజ్ఞా-

---

సమ్భృతోపకరణేన నిర్మలాం

కర్తు_మిష్టిమభివాంఞ్ఛతా మయా।
త్వం సమీరణ ఇవ ప్రతీక్షితః
కర్షకేణ బలజాన్ పుపూషతా॥౭॥

వీతవిఘ్నమనఘేన భావితా
సన్నిధేస్తవ మఖేన మేఽధునా।

దానేన, [అనుగ్రహం] ప్రసాదం, [కురు], సాహాయ్యం కుర్వీత్యర్థః। స్వతః సమర్థస్య కిం మదనుగ్రహేణేత్యాహ।—హే [ప్రభో ! త్వయి మూలతాం] ముఖ్యకారణతామ్ అఙ్కిత్వఞ్చ [ఉపగతం] సతి। [మయా, ధర్మ్మమయవృక్షతా] ధర్మాత్మకవృక్షతా, [ప్రాపి] ప్రాప్తా। ప్రాప్నోతేః కర్మ్మణి లుఙ్। ప్రాగపి త్వదనుగ్రహాదేవ ధర్మ్మమర్జయన్ ధర్మ్మరాజాఽహమస్మీతి భావః। అత్ర నృపస్య ధర్మ్మవృక్షత్వేన హరేస్తన్మూలత్వేన రూపణాత్ సావయవరూపకమ్; తేన త్వదనుగ్రహః సర్వథా ప్రార్థనీయో మయా ధర్మార్థినంతి తాత్పర్యం వ్యజ్యతే॥౬॥

సమ్భృతేతి।—[నిర్మలాం] నిర్దోషామ్ [ఇష్టిం] యాగమ్। యజేః స్త్రియాం క్తిన్, "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [కర్తు_మభివాఞ్ఛతా] అత ఏవ [సమ్భృతాపకరణేన] సమ్పాదితసాధనేన, [మయా, బలజాన్] ధాన్యరాశీన్। 'బలజీ ధాన్యరాశిః స్యాత్' ఇతి వైజయన్తీ। [పుపూషతా] పవితుం సాధయితుం, నిస్తుషీకర్తు_మిత్యర్థః, ఇచ్ఛతా। పునాతః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః, "సని గ్రహగుహోశ్చ " (౭।౨।౧౨ పాం) ఇతి చకారాదిటః ప్రతిషేధః। [కర్షకేణ] కషీవలేన, [సమీరణః] వాయుః, [ఇవ త్వం ప్రతీక్షితః]। ప్రవాతే శూర్పాదినా ధాన్యస్యోత్క్షేపః పవనమ్। తద్వాతం వినైవ త్వాం వినా సమాహృతసమ్భారేణాపి మయా యాగో దుష్కర ఇతి భావః॥౭॥

వీతవిఘ్నమితి।—[అధునా తవ, సన్నిధేః] హేతోః, [మే, మఖేన] క్రతునా కర్త్రా। [వీతవిఘ్నమ్] అవిఘ్నమ్ [అనఘేన] నిర్దోషేణ,

కో విహన్తుమలమాస్థితోదయే

వాసరశ్రియమశీతదీధితౌ? ॥౮॥

స్వాపతేయమధిగమ్య ధర్మతః

పర్యపాలయమవీవృధఞ్చ యత్।

తీర్థగామి కరవై విధానత-

స్తజ్జుషస్వ జుహవాని చానలే॥౯॥

[భావితా] భవిష్యత ఇత్యర్థః। భావే లుట్, “స్యసిచ్సీయుట్—”(౬।౪।౬౨ పాం) ఇత్యాదినా లుటి చిణ్వద్భావాత్ వృద్ధిః। తథా హి—[అశీతదీధితౌ] ఉష్ణాంశో, [ఆస్థితోదయే] ప్రాప్తోదయే సతి, [కః, వాసరశ్రియం] దినశోభాం [విహన్తుమ్, అలమ్?] శతః? న కోఽపీత్యర్థః। అత్ర హరిమరీచిమాలినోర్వాక్యభేదాత్ విమ్బప్రతివిమ్బతయా సన్నిహితద్యోతితయా మమానధర్మతయా నిర్దోషోం దృష్టాన్తాలఙ్కారః।—‘యత్ర వాక్యద్వయే విమ్బప్రతివిమ్బతయోచ్యత। సామాన్యధర్మవాక్యోక్తేః స దృష్టాన్తో నిగద్యతే’॥ఇతి లక్షణాత్॥౮॥

స్వాపతయమితి।—[యత్], స్వపతో స్వామిని సాధు [స్వాపతేయం] విత్తమ్। “పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్” (౪।౪।౧౦౪ పాం) ఇతి ఢప్రత్యయః। ‘ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయమ్’ ఇత్యమరః। [ధర్మతః] “క్షత్రియస్య విజితమ్” ఇతి శాస్త్రోక్తప్రకారాదిత్యర్థః। [అధిగమ్య] లబ్ధా। యత్నేన [పర్యపాలయం] పాలితవాన్, [అవీవృధం] వృద్ధిం, [చ] ప్రాపితవాన్। తత్ [తీర్థగామి] విప్రాధీనం, [విధానతః, కరవై] కరిష్యామి। ‘పాలితం వర్ధయేన్నిత్యం వృద్ధం పాత్రేషు నిర్వపేత్’ ఇతి స్మరణాత్; తచ్చ పాత్రం త్వమేవత్యాహ।—[తత్] సర్వం, [జుషస్వ] సేవస్వ, సదైవ భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః। ‘జుషీ ప్రీతిసేవనయోః’ ఇతి ధాతోర్లోట్। [అనలే, జుహవాని చ] జుహుయామ్। తన్ముఖేనాపి తవైవ భోక్తృత్వాదితి భావః। జుహోతేః సమ్ప్రశ్నే లోటి మేనింగదేశః॥౯॥

పూర్వమఙ్గ! జుహుధి త్వమేవ వా

స్నాతవత్యవభృథేం తతస్త్వయి।

సోమపాయిని భవిష్యతే మయా

వాఞ్ఛితోత్తమవితానయాజినా॥౧౦॥

కిం విధేయమనయా విధీయతాం

త్వత్ప్రసాదజితయాఽర్థసమ్పదా।

శాధి శాసక! జగత్త్రయస్య మా-

మాశ్రవోఽస్మి భవతః సహానుజః॥౧౧॥

పూర్వమితి।—[వా] ఇతి పక్షాన్తరే, అథవేత్యర్థః। [అఙ్గ!] హై. కృష్ణ! 'అథ సమ్బోధనార్థకాః। స్యుః ప్యాట్పాడఙ్గ హే హై భోః' ఇత్యమరః। [పూర్వం త్వమేవ, జుహుధి] యజస్వేత్యర్థః। "హుఝల్భ్యో హేర్ధిః" (౩।౪।౧౦౧ పాం) ఇతి హేర్ధిరాదేశః। [సోమపాయిని త్వయి, అవభృథే] యజ్ఞే। 'దీక్షాఽన్తోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః। [మాతవతి] మతి, [తతః] అనన్తరం, [మయా, వాఞ్ఛితోతమవితానయాజినా] వాఞ్ఛితః ఉత్తమో వితానః రాజసూయాఽఽఖ్యః। 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రో వితానం త్రిషు తుచ్ఛకే' ఇత్యమరః, తేన తథా యాజినా, [భవిష్యతే]। భావే లృట్। త్వయి ఇష్టవతి పశ్చాదహం యక్ష్యే ఇత్యర్థః। అత్ర శ్లోకద్వయేన హరేర్యాగాసమ్బన్ధే తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౧౦॥

కిమితి।—అథవా, [త్వత్ప్రసాదజితయా। త్వత్ప్రసాదేన త్వదనుగ్రహేణ, జితయా జయలమ్ధయా, [అనయా, అర్థసమ్పదా] ధనసమ్పదా, [కిం విధేయం] కిమనుష్ఠేయమ్? [బిధీయతాం] త్వయైవ క్రియతామ్। అహన్తు అస్వతన్త్ర ఇత్యాహ,—హే [జగత్త్రయస్య శాసక!] న తు మమైవేతి భావః। [మాం, శాధి] శిక్షయేత్యర్థః। శాసేర్లోట "హుఝలభ్యో హేర్ధిః" (౬।౪।౧౦౧ పాం) ఇతి ధిరాదేశః "ఝులో ఝులి" (౮।౨।౨౬ పాం) ఇతి సకారలోపః। [సహానుజః] సానుజః సన్। "వీపసర్జనస్య" (౬।౩।౮౨ పాం) ఇతి

తం వదన్తమితి విష్టరశ్రవాః
శ్రావయన్నథ సమస్తభూభృతః।
వ్యాజహార దశనాంశుమణ్డల-
వ్యాజహారశబలం దధద్ వపుః॥౧౨॥

సాదితాఖిలనృపం మహన్మహః
సమ్ప్రతి స్వనయసమ్పదైవ తే।
కిం పరస్య స గుణః సమశ్నుతే
పథ్యవృత్తిరపి యద్యరోగితామ్?॥౧౩॥

సహశబ్దస్య సభావవికల్పః। [భవతః] తవ, [ఆశ్రవః] విధేయః, [అస్మి]। 'విధేయా వినయగ్రాహీ వచనేస్థిత ఆశ్రవః' ఇత్యమరః। అత్రానాశ్రవస్యాఽఽశ్రవత్వసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరితి। దశశ్లోక్యామాచార్యమతేఽతిప్రియతరాఽఽఖ్యానాత్ ప్రేయోఽలఙ్కారః;—'ప్రేయః ప్రియతరాఽఽఖ్యానమ్' ఇతి లక్షణాత్। ఆధునికాన్తు భావనిబన్ధనే ప్రేయోఽలఙ్కార ఇతి లక్షయన్తి। స చోన్నీతస్తత్ర తత్రోన్నేష్యతం చ॥౧౧॥

తమితి।—[అథ] అనన్తరం విష్టరావివ శ్రవసీ యస్య సః [విష్టరశ్రవాః]। 'విష్ణుర్నారాయణః కృష్ణో వైకుణ్ఠో విష్టరశ్రవాః' ఇత్యమరః। [ఇతి] ఏతాదృశం [తం వదన్తం] నృపం, [సమస్తభూభృతః] సర్వాన్ నృపాన్, [శ్రావయన్, దశనాంశుమణ్డలవ్యాజహారశబలం] దశనాంశుమణ్డలమితి వ్యాజోఽపదేశో యస్య తేన, హారేణ ముక్తాహారేణ, శబలం శారం, [వపుర్దధత్, వ్యాజహార] వ్యాహృతవాన్। అత్ర దశనాంశుమణ్డలస్య వ్యాజశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనాత్ అపహ్నవమేదః॥౧౨॥

యదుక్తం 'సా విభూతిః' ఇత్యాది, తత్రోత్తరమాహ, సాదితేతి।—[సమ్ప్రతి,తే] తవ, [మహత్, మహః] తేజః, [ఖనయసమ్పదేవ] నిజనీతిమహిమ్నైవ, [సాదితాఖిలనృపం] విజితసమస్తరాజకమ్; న తు మదనుభావాదితి

తత్ సురాజ్ఞి భవతి స్థితే పురః

కః క్రతుం యజతు రాజలక్షణమ్?।

ఉద్ధృతౌ భవతి కస్య వా భువః

శ్రీవరాహమపహాయ యోగ్యతా?॥౧౪॥

శాసనేఽపి గురుణి వ్యవస్థితం

కృత్యవస్తుషు నియుఙ్క్ష కామతః।

భావః। తథా హి [పథ్యవృత్తిః] పథ్యా హితా వృత్తిరన్నపానాదిక్రియా యస్య సః, [అపి, అరోగితామ్] ఆరోగ్యం, [సమశ్నుతే యది] ప్రాప్నోతీతి చేత్, [సః] తదారోగ్యమిత్యర్థః। విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంలిఙ్గతా। [పరస్య] భిషజః, [గుణః కిమ్?] నేత్యర్థః। అపథ్యవృత్తేరారోగ్యమౌషధసాధ్యత్వాద్భిషజో గుణోఽస్తు, హితమేధ్యాశినో న తథేత్యర్థః। స్వయమసమర్థః పరాధీనసిద్ధిరిత్యుపచార ఇతి భావః। దృష్టాన్తాలఙ్కారః సుగమః॥౧౩॥

యదుక్తం 'పూర్వమఙ్గ! జుహుధి త్వమేవ' ఇతి, తత్రాఽఽహ, తదితి।—[తత్] తస్మాత్, ఉక్తరీత్యా తవైవాధికారిత్వాదిత్యర్థః। [సురాజ్ఞి] విజయప్రజారక్షణాఽఽదిగుగాయోగాత్ శుద్ధక్షత్రియే। "న పూజనాత్"(౫।౪।౬౯ పాం) ఇతి సమాసాన్తప్రతిషేధః। [భవతి] త్వయి [పురః, స్థిత] సతి, [కః] త్వదన్యః క ఇత్యర్థః। [రాజలక్షణం] రాజ్ఞః క్షత్రియస్య, లక్షణం చిహ్నమసాధారణం యస్య తం, [క్రతుం] రాజసూయమిత్యర్థః [యజతు?] న కోఽపీత్యర్థః। 'రాజా రాజసూయేన యజేత' ఇతి రాజాధికారతాశ్రవణాద్రాజా త్వమేవేతి భావః। సమ్భావనాయాం లోట్। అత్ర దృష్టాన్తమాహ।—[భువ ఉద్ధృతౌ] భువ ఉద్ధరణే, [శ్రీవరాహమ్] ఆదివరాహమ్, [అపహాయ కస్య, వా] పునః, [యోగ్యతా] సామర్థ్యం, [భవతి?] న కస్యాపీత్యర్థః।

యోగాయ ప్రభవతీతి యోగ్యః। “యోగాద్యచ్చ”(౫।౧।౧౦౨ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। అత్ర రాజవరాహయోః వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణదృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౧౪॥

త్వత్ప్రయోజనధనం ధనఞ్జయా-

దన్య ఏష ఇతి మాఞ్చ మాఽవగాః॥౧౫॥

యస్తవేహ సవనే న భూపతిః

కర్మ కర్మకరవత్ కరిష్యతి।

తస్య నేష్యతి వపుః కబన్ధతాం

బన్ధురేష జగతాం సుదర్శనః॥౧౬॥

యచ్చోక్తం ‘సమ్భృతోపకరణేన’ ఇత్యాదినా, తత్రాఽఽహ, శాసన ఇతి।—[గురుణి] అతిదుష్కరే, [అపి, శాసనం] నియోగే, [వ్యవస్థితం] త్వదాజ్ఞాకరమిత్యర్థః। [మాం, కృత్యవస్తుషు] కర్తవ్యార్థేషు, [కామతః] యథేచ్ఛం, [నియుఙ్క్ష్వ] ప్రేషయ। అనుచితమేతన్నియన్తరీతి సఙ్కోచం వారయన్నాహ, త్వదితి।—త్వత్ప్రయోజనధనం] త్వత్ప్రయోజనమేవ ధనం యస్య తం, త్వదర్థేకనిష్ఠమిత్యర్థః। మాం [ధనఞ్జయాత్] ధనాని జయతీతి ధనఞ్జయోఽర్జునః। “సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహితపిదమః”(౩।౨। ౪౬ పాం) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః। తస్మాత్ [ఏషోఽన్యః] కృష్ణః, [ఇతి] మాం [మాఽవగాః। మాఽవేహి [చ]। నియోగసముచ్చయార్థశ్చకారః। అవపూర్వాదిణో “మాఙిలుఙ్” (౩।౩।౧౭౫ పాం) ఇతి లుఙ్ “ఇణో గా లుఙి” (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాఽఽదేశః, “న మాఙ్యోగే”(౬।౪।౧౪ పాం) ఇత్యట్ప్రతిషేధః। ఉభయోస్తత్కార్యనిబన్ధనాన్నారాయణాత్మత్వాచ్చ నాఽఽవయోర్భేదప్రతిపత్తిః కార్యేత్యర్థః; తథా చ, తద్వదేవ నియోగేఽప్యసఙ్కోచ ఉచిత ఇతి భావః। అత ఏవానయోర్వాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః; స చ కృష్ణయోర్భేదాభేదరూపాతిశయోక్తిమూల ఇత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౧౫॥

యచ్చోక్తం 'వీతవిఘ్నమ్' ఇత్యాది, తత్రాభయదానం ప్రతిజానీతే, య ఇతి।—[యః] భూపతిః, [తవ, ఇహ] అస్మిన్, [సవనే] యజ్ఞే। 'సవనం యజనం స్నానం సోమే నిర్దలనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [కర్మకరవత్]

ఇత్యుదీరితగిరం నృపస్త్వయి
శ్రేయసి స్థితవతి స్థిరా మమ।
సర్వసమ్పదితి శౌరిముక్తవా-
నుద్వహన్ముదముదస్థిత క్రతౌ॥౧౭॥

ఆననేన శశినః కలాం దధ-
ద్దర్శనక్షయితకామవిగ్రహః।

భృత్యవత్ [కర్మ న కరిష్యతి, తస్య] భూపతేః। వపుః, జగతాం బన్ధః], క్షేమఙ్కరత్వాదితి భావః, [ఏషః, సుదర్శనః] మచ్చక్రమ్। 'శఙ్ఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్యశ్చక్రం సుదర్శనః' ఇత్యమరః। [కబన్ధతాం] శిరఃశూన్యతాం, [నేష్యతి] ప్రాపయిష్యతి, కేమ్యామి చక్రేణాస్య శిర ఇత్యర్థః। 'కబన్ధం సలిలే ప్రోకమపమూర్ధకలేవరే' ఇతి విశ్వః। అతో విఘ్నశఙ్కా న కార్యేతి భావః। అత్ర సుదర్శన బన్ధుత్వరూపణాద్రూపకాలఙ్కారః॥౧౬॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థమ్, [ఉదీరితగిరమ్] ఉపన్యస్తవాచం, [శౌరిం, నృపః] యుధిష్ఠిరః, [త్వయి శ్రేయసి] అభ్యుదయే విషయే, [స్థితవతి], త్వయి క్షేమఙ్కరే సతీత్యర్థః, [మమ సర్వసమ్పత్ స్థిరేత్యుక్తవాన్। ముదమ్ ఉద్వహన్] సహాయసమ్పత్త్యా సన్తుష్యన్ మన్, [క్రతావదస్థిత] క్రతుం కర్తు_మ్ ఉద్యుక్తవానిత్యర్థః। తిష్ఠతేర్లఙి "ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి"(౧।౩।౨౪ పాం) ఇత్యాదినాఽఽత్మనేపదమ్; "స్థాఘ్వోరిచ్చ" (౧।౨।౧౭ పాం) ఇతి మిచః కిత్త్వాదికారః, "హ్రస్వదఙ్గాత్" (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సకారలోపః॥౧౭॥

అథ పఞ్చత్రింశతా శ్లోకైరనేకధా క్రతుం వర్ణయతి, ఆననేనేత్యాది।—[ఆననేన శశినః] కలామివ [కలాం] కాన్తిం, [దధత్]। నిదర్శనాఽలఙ్కారః। శశిముఖ ఇత్యర్థః। అన్యత్ర,— శశిఖణ్డధరేత్యర్థః। [దర్శనక్షయితకామవిగ్రహః] దర్శనేన క్షయితో నాశితో, కామవిగ్రహో కామక్రోధౌ యేన సః। అన్యత్ర,—దృష్టిదగ్ధస్మరశరీరా, [విమలైర్జలైః, ఆప్లుతః] స్నాతః। 'నద్యాం స్నాతీతి' దీక్షాయాం స్నానవిధానాదితి భావః। అన్యత్ర,—

ఆప్లుతః స విమలైర్జలైరభూ-

దష్టమూర్త్తిధరమూర్త్తిరష్టమో॥౧౮॥

తస్య సాఙ్ఖ్యపురుషేణ తుల్యతాం

బిభ్రతః స్వయమకుర్వతః క్రియాః।

కర్తృతా తదుపలమ్భతోఽభవద్-

వృత్తిభాజి కరణే యథర్త్విజి॥౧౯॥

గఙ్గోదకసిక్తా గఙ్గాధరేత్యర్థః। [సః] నృపః। అష్టానాం పూరణీ [అష్టమీ] "తస్య పూరణే డట్" (౫।౨।౪౮ పాం) ఇతి డట్ ప్రత్యయః, "నాన్తాదసఙ్ఖ్యాదేర్మట్" (౫।౨।౪౯ పాం) ఇతి మడాగమః, 'టిడ్ఢాణఞ్—'(౪।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా ఙీప్। అష్టానాం మూర్తీనాం సమాహారోఽష్టమూర్త్తిః। "తద్ధితార్థో—"(౨।౧।౫౧ పాం) ఇత్యాదినా సమాహారే ద్విగురేకవచనం నపుంసకఞ్చ। తస్య ధరో ధారయితా, అష్టమూర్త్తిధరః శివః, తస్య మూర్త్తిః [అష్టమూర్త్తిధరమూర్త్తిగ్భృత్] సోమదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః। తస్యాప్యాగమే శివమూర్త్తిత్వప్రసిద్ధేః। అత్ర ప్రకృతాప్రకృతయోః నృపశివయోః శివశబ్దమాత్రసాధర్మ్యాచ్ఛ్లేషాలఙ్కారః॥౧౮॥

తస్యేతి।—[క్రియాః] కర్మాణి హోమాదీని; అన్యత్ర—పుణ్యపాపకర్మాణి। [స్వయమ్, అకుర్వతః] అననుతిష్ఠతః; అన్యత్ర—ఉదాసీనస్య; అత ఏవ [సాఙ్ఖ్యపురుషేణ] సాఙ్ఖ్యశాస్త్రోక్తేనాఽఽత్మనా, [తుల్యతాం బిభ్రతః, తస్య] రాజ్ఞః, [కరణే] అన్తఃకరణే, [యథా],

బుద్ధావివేత్యర్థః। ఋతౌ యజతీతి ఋత్విక్ యాజకః। ‘ఋత్విజో యాజకాశ్చ తే’ ఇత్యమరః। “ఋత్విగ్దధృగ్—”(౩।౨।౫౯ పాం)ఇతి నిపాతః। తస్మిన్ [ఋత్విజి వృత్తిభాజి] హోమాదివ్యాపారం కుర్వతీత్యర్థః; అన్యత్ర—పుణ్యపాపకారిణి సతి, [తదుపలమ్భతః] తస్య ఋత్విగువృత్తేరుపలమ్భాత్ మమేదమిత్యనుసన్ధానాదేవ, [కర్తృతా] క్రియాఽనుష్ఠాతృత్వమ్, [అభవత్]। తథైవ విధిసామర్థ్యాదితి భావః; అత ఏవాహ భగవాన్ జైమినిః,—‘అన్యా వా స్యాత్

శబ్దితామనపశబ్దముచ్చకై

ర్వాక్యలక్షణవిదోఽనువాక్యయా।

యాజ్యయా యజనకర్మిణోఽత్యజన్

ద్రవ్యజాతమపదిశ్య దేవతామ్॥౨౦॥

పరిక్రియా స్నానాత్ సత్యప్యాత్మనేపదే’ ఇతి। అన్యత్ర,—తదుపలమ్భతః తస్యా బుద్ధివృత్తేరుపలమ్భాత్ సాక్షిత్వేనానుసన్ధానాదేవ కర్తృత్వమభవత్; స్వయం క్రియాభోగరహితోఽపి ఆత్మా బుద్ధేః సన్నిధానాద్రక్తస్ఫటికవత్తథా భవతీత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౯॥

శబ్దితామితి।—[వాక్యలక్షణవిదః] మీమాంసాశాస్త్రజ్ఞాః, [యజనకర్మిణః] యజనవ్యాపారవన్తః ఋత్విజః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః। అనూచ్యత ఇతి అనువాక్యా తయా [అనువాక్యయా]। 'అనూచ్యయా యాజ్యయా జుహోతి' ఇతి శ్రుతః। సా చ ప్రశాస్తృపాఠ్యా, తదభావే హోతృపాఠ్యా దేవతాహ్వానీ ఋక్। వచేః “ఋహలోర్ణ్యత్” (౩।౧।౧౨౪ పాం) “చజోః కుఘిణ్యతాః” (౭।౩।౫౨ పాం) ఇతి కుత్వం, శబ్దసంజ్ఞాత్వాత్ “వచోఽశబ్దసంజ్ఞాయామ్” (౭।౩।౬౭ పాం) ఇతి న ప్రతిషేధః। [ఉచ్చకైః అనపశబ్దం] యథా తథా, [శబ్దితాం] మన్త్రవర్ణేనోచ్చైః ప్రకాశితామిత్యర్థః। ‘ఉచ్చైః ఋచా క్రియతే’ ఇతి విధానాత్। 'శబ్ద సంశబ్దనే' ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాత్ కర్మణి క్తః। [దేవతామ్] ఇన్ద్రాదికామ్, [అపదిశ్య, ద్రవ్యజాతం] పశుపురోడాశాది హవిఃసమూహమ్। ఇజ్యతేఽనయేతి యాజ్యా, సా చ హోతృపాఠ్యా యాగాఙ్గసాధనమృక్। ‘యాజ్యయా జుహోతి' ఇతి శ్రుతేః। పూర్వవత్ “ఋహలోర్ణ్యత్” (౩।౧।౧౨౪ పాం) ఇతి కరణే ణ్యత్, “యజయాచరుచప్రవచర్చశ్చ” (౭।౩।౬౬ పాం) ఇతి

కుత్వప్రతిషేధః। తయా [యాజ్యయా, అత్యజన్] అయజన్నిత్యర్థః। 'దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో యాగః' ఇతి లక్షణాత్। స చ త్యాగసామాన్యతః 'ఆహవనీయే జుహోతి' ఇతి తదాహవనీయ ఇతి సామాన్యన్యాయాత్ విధానాదన్యత్రేతి ధ్యేయమ్।
ద్రవ్యత్యాగస్యాధ్వర్య్యుమాత్రకర్తృత్వేఽపి యాజ్యాపురోఽనువాక్యద్వారా హోతృప్రశాస్త్రోరపి సాహిత్యాదత్యజన్నితి బహుత్వవ్యపదేశః;

సప్తభేదకరకల్పితఖరం

సామ సామవిదసఙ్గముజ్జగౌ।

తత్ర సూనృతగిరశ్చ సూరయః

పుణ్యమృగ్యజుషమధ్యగీషత ॥౨౧॥

బద్ధదర్భమయకాఞ్చిదామయా

వీక్షితాని యజమానజాయయా।

తథా చ మైత్రావరుణేన పురోఽనువాక్యాయామనూక్తాయాం తత్రప్రకాశితదేవతోద్దేశేనాధ్వర్య్యుర్హోతృపఠితయాజ్యాన్తే వషట్కారేణ భోమాదికం హవిరగ్నావత్యాక్షీదిత్యర్థః। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౨౦॥

మన్త్రేతి।—[తత్ర] క్రతౌ। సామాని వేత్తీతి [సామవిద్] ఉద్గాతా, [సప్తభేదకరకల్పితస్వరం] సప్తభేదం సప్తప్రకారం యథా తథా, కరేణ హస్తేన, కల్పితాః సమ్పాదితాః, స్వరా నిషాదాదయః, యస్య తత్, కరవిన్యాసభేదాదిభిర్వ్యఞ్జితసప్తస్వరమిత్యర్థః।
'నిషాదర్షభగాన్ధారషడ్జమధ్యమధైవతాః। పఞ్చమశ్చేత్యమీ సప్త' ఇత్యమరః। యద్వా,—స్వరాః కష్టాదయః। 'కష్టః ప్రథమో ద్వితీయో మన్ద్రో నీచః' ఇత్యాదయః। [సామ] వృహద్రథన్తరాదికమ్, [అసఙ్గమ్] అవలితమ్, [ఉజ్జగౌ] ఉదగాయత్। [చ] కిఞ్చ, [సృనతగిరః] ప్రియసత్యవాచః।
'ప్రియం సత్యఞ్చ సున్నృతమ్' ఇత్యమరః। [సూరయః] విద్వాంసః హోత్రోధ్వర్యాదయః, [పుణ్యం] శ్రేయస్కరమ్। ఋుచశ్చ యజూంషి చ తత్ [ఋుగ్యజుషమ్] 'అగ్నిమీలే' ఇత్యాదికమ్। ఇన్ద్వైకవద్భావః। "అచతుర—" (౫।8।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా ద్వన్ద్వే

సమాసాన్తనిపాతః। [అధ్యగీషత]। ఇఙో లుఙి “విభాషా లుఙ్లృఙోః” (౨।౪।౫౦ పాం) ఇతి గాఙాదేశపక్షే “గాఙ్కుటాది—”(౧।౨।౧ పాం) ఇతి కుటాదిత్వాత్ సిచః కిత్త్వ “ఘుమా—” (౬।౪।౬౬పాం) ఇత్యాదినా ఈత్వమ్। అత్ర సామసామేత్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసమేదో ద్రష్టవ్యః॥౨౧॥

బద్ధేతి।—[బద్ధదర్భమయకాఞ్చిదామయా] బద్ధం దర్భమయం దర్భవికారం,

శుష్మణి ప్రణయనాదిసంస్కృతే

త్రైర్హవీంషి జుహవామ్బభూవిగ్॥౨౨॥

నాఞ్జసా నిగదితం విభక్తిభి

ర్వ్యక్తిభిశ్చ నిఖిలాభిరాగమే।

కాఞ్చిదామ రశనాగుణో యస్యాః తస్యాః। ఆగ్నీధ్రసన్నద్ధయా ఇత్యర్థః, “ఆశాసానా సౌమనసమ్" ఇత్యుత్తరేణ "గార్హపత్యమూర్ద్ధజ్ఞమాసీనాం పత్నీం సన్నహ్య తిష్ఠన్తీం వాచయతీత్యేకే, మౌఞ్జేన దామ్నా అన్యతరతః పాశేన యోక్త్రేణ చ" ఇత్యాపస్తమ్బ నచనాత్। దామేతి।—"డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్” (౪।౧।౧౩ పాం) ఇతి డాప్ప్రత్యయః। [యజమానజాయయా] యజమానో యష్టా। “పూఙ్యజోః శానన్” (3।౨।౧౨౮ పాం) ఇతి యజేః శానన్ ప్రత్యయః। తస్య జాయయా పత్న్యా, [వీక్షితాని] దృష్టాని, [హవీంషి] ఆజ్యాదీని। 'పత్న్యవేక్షతే' ఇత్యాజ్యస్య పత్న్యవేక్షణమంస్కారవిధానాత్ అర్థప్రధానత్వాత్ సర్వేషామాజ్యాదీనాం ప్రాణభృన్న్యాయేన వీక్షితత్వవ్యపదేశః। [ప్రణయనాదిసంస్కృతే] ప్రణయనం నామ గార్హపత్యాదుద్వృత్య మన్త్రేణాయతనే సాదనమ్। ఆదిశబ్దాత్ పరిస్తరణపరిధానసమ్మార్గాదిసంస్కారసఙ్గ్రహః। త్రైః ప్రణయనాదిభిః సంస్కృతం ఆహితాతిశయే, [శుష్మణి] అగ్నౌ। 'వర్హిః శుష్మా కృష్ణవర్త్మా' ఇత్యమరః। అత్రాపి ‘ఆహవనీయే జుహోతి' ఇతి ఇయమానే అధ్వర్యుః కర్తా। 'జుహపాత్రవ్యాపృతయా స్రువాహవనీయం ప్రధానమ్' ఇతి న్యాయవచనాత్। [త్రైః] ఋత్విగ్భిః, [జుహవామ్బభూవిరే]। జుహోతేః కర్మణి లిట్, “భీహ్రీభృహువామ్–” (3।౧।3౯ పాం) ఇతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః। అత్ర విషయస్య

యోక్తస్యానుపాదానేన విషయిణః కాఞ్చ్యాగుణస్యైవ తదభేదేన నిర్దేశాద్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తేరనుప్రాసేన సఙ్కరః॥౨౨॥

నేతి।—[తత్ర] తస్మిన్, [కర్మణి] యజ్ఞకర్మణి। అన్యథాశ్రుతస్య శబ్దస్యాన్యథాలిఙ్గవచనాదిభేదేన విపరిణమనమూహః, తత్ర కుశలాః [ఊహకుశలాః]। ప్రయోగ ఏషామస్తీతి [ప్రయోగిణః] ప్రయోక్తారః ఋత్విజః, [ఆగమే] ఆమ్నాయే, [నిఖిలాభిర్విభక్తిభిః] ప్రథమాదిభిః సబ-

---

తత్ర కర్మణి విపర్యగీనమన్

మన్త్రమూహకుశలాః ప్రయోగిణః॥౨౩॥

సంశయాయ దధతోః సరూపతాం

దూరభిన్నఫలయోః క్రియాం ప్రతి।

విభక్తిభిస్తిఙ్విభక్తిభిశ్చ। విభక్తిగ్రహణం వచనోపలక్షణమ్। [వ్యక్తిభిః] లిఙ్గైః, [చ]। అఞ్జసా సుఖేన, నిగదితుం పఠితుం, న భవన్త్యశక్యత్వాదితి [నాఞ్జసా నిగదితుమ్]। "అఞ్జస ఉపసంఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి అలుక్, నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపా ఇతి సమాసః; అథవా,—అఞ్జసేతి తృతీయాన్తప్రతిరూపకమవ్యయం తత్త్వార్థే। 'అఞ్జసా తత్త్వతూర్ణయోః' ఇతి విశ్వః। అఞ్జసా తత్త్వత ఇత్యర్థః। అస్మిన్పక్షే నైకపద్యనియమః। తం [మన్త్రం] కర్మాఙ్గదేవతారూపవాక్యం, [విపర్యణీనమన్] విపరిణమయన్తి స్మ, విపరిణమితవన్తః ఇత్యర్థః। విపరిపూర్వకాత్ ణ్యన్తాత్ ణమ్ధాతోః లుఙ్, సన్వద్భావే "సన్యతః" (౭।౪।౭౯ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యేత్వమ్, "దీర్ఘో లఘోః"(౭।౪।౯౪ పాం) ఇతి దీర్ఘః "ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య"(౮।౪।౧౪ పాం) ఇతి ణత్వమ్। అత్ర నాఞ్జసేతి పాఠవిశేషణగత్యా మన్త్రవిపరిణమనహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౨౩॥

సంశయాయేతి।—[సంశయాయ] సన్దేహోత్పాదనాయ, [సరూపతాం] సాదృశ్యం, [దధతోః] ఉభయత్ర రూపసామ్యాదయం సమాసోఽయం వేతి సంశయం కుర్వతోరిత్యర్థః।

యథేన్ద్రశత్రురిత్యత్రేన్ద్రస్య శత్రుః శాసయితా హన్తేతి షష్ఠీతత్పురుషః, ఉతేన్ద్రః శత్రుర్యస్యేతి బహువ్రీహిరితి సారూప్యమంశయః। తత్రానియమే దోషమాహ।—క్రియా ప్రకృతం కర్మ తాం [క్రియాం ప్రతి] తాముద్దిశ్యేత్యర్థః। దూరభిన్నమ్ అత్యన్తవిలక్షణం ఫలం యయోః [దూరభిన్నఫలయోః] తయోరర్థభేదాత్ కర్మణః ఫలభేదం ప్రతిపాదయతోరిత్యర్థః। యథేన్ద్రశత్రురిత్యత్రైవ షష్ఠీసమాసస్యేష్టత్వే వృత్రస్యేన్ద్రహన్తృత్వం, బహువ్రీహౌ తు తస్యేన్ద్రేణ బధ్యత్వమితి ఫలభేద ఇతి భావః। [సమాసయోః] ఏవంవిధయోః ప్రసక్తయోః సతోరిత్యర్థః। భావలక్షణే సప్తమీ।

శబ్దశాసనవిదః సమాసయో-

ర్విగ్రహం వ్యవససుః స్వరేణ తే॥౨౪॥

లోలహేతిరసనాశతప్రభా-

మణ్డలేన లసతా హసన్నివ।

ప్రాజ్యమాజ్యమసకృద్వషట్కృతం

నిర్మలీమసమలీఢ పావకః॥౨౫॥

[శబ్దశామనవిదః] శబ్దశాస్త్రజ్ఞాః। అన్యేషామనధికారాదితి భావః। [తే] ప్రకృతా ఋత్విజః, [స్వరేణ] తత్తత్సమాసవిహితస్వరవశేన, [విగ్రహం] వాక్యేన సమర్థాభిధానం, [వ్యవససుః] నిశ్చిక్యుః। అస్మిన్ స్వరేఽయం సమాసః, తత్రాయం విగ్రహ ఇతి అన్యతరపక్షావధారణం చక్రుః। యథేన్ద్రశత్రురిత్యత్రైవ పూర్వపదే ఉదాత్తత్వేన బహువ్రీహిస్వరేణ బహువ్రీహిసమాసనిశ్చయః, ఇన్ద్రః శత్రుర్యస్యేతి విగ్రహావధారణమిత్యర్థః। వ్యవపూర్వస్య స్యతేర్లిటి "ఆదేచ—"(౬।౧।౪౫ పాం) ఇత్యాత్వే ద్విర్వచనాదికార్యే భేరుసాదేశః। అత్ర సంశయజనకత్వఫలే భేదప్రతిపాదకపదార్థయోర్విశేషణగత్యా 'సన్దిగ్ధే న్యాయః ప్రవర్త్తతే' ఇతి న్యాయేన విగ్రహస్య వ్యవసాయహేతుకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౨౪॥

లోలేతి।—[లసతా] ప్రకాశమానేన, [లోలహేతిరసనాశతప్రభామణ్డలేన] లోలాశ్చలా, హేతయో జ్వాలా ఏవ, రమనా రసజ్ఞా। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలావర్చిర్హేతిః శిఖా స్త్రియామ్'

ఇతి, 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' ఇతి చామరః। తాసాం శతాని తేషాం ప్రభామణ్డలేన, [హసన్నివ] ఇతి రూపకసఙ్కీర్ణోత్ప్రేక్షా। [పావకః] వహ్నిః, [వషట్కృతం] వషట్కారేణ త్యక్తం, హుతమిత్యర్థః। 'హుతం త్రిషు వషట్కృతమ్' ఇత్యమరః। [నిర్మలీమసమ్] అమలినం, శుద్ధమిత్యర్థః। 'మలీమసన్తు మలినమ్' ఇత్యమరః। "జ్యోత్స్నాతమిస్రా—"(౫।౨।౧౧౪ పాం) ఇత్యాదినా మలశబ్దాత్ మత్వర్థే ఈమసచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। [ప్రాజ్యం] ప్రభూతమ్, [ఆజ్యమమక్కత్, అలోఢ]

తత్ర మన్త్రపవితం హవిః క్రతా-

వశ్నతో న వపురేవ కేవలమ్।

వర్ణసమ్పదమతిస్ఫుటాం దధ-

న్నామ చోజ్జ్వలమభూద్ధవిర్భుజః॥౨౬॥

స్పర్శముష్ణముచితం దధచ్ఛిఖౌ

యద్దదాహ హవిరద్భుతం న తత్।

ఆఖాదయత్। లిహేః స్వరితేత్త్వాల్లజి కతే "హో ఢః"(౮।౨।౩౧ పాం) ఇతి ఢత్వమ్। "ఝషస్తథోర్ధోఽధః" (౮।౨।౪౦ పాం) ఇతి ధత్వే ష్టుత్వే ఢలోపదీర్ఘౌ॥౨౫॥

తవేతి।—[తత్ర క్రతౌ। మన్త్రపవితం] మన్త్రైః ఉత్పవనాదిమన్త్రైః, పవితం పవిత్రితం, శోధితమిత్యర్థః। "పూఙశ్చ" (౭।౨।౫౧ పాం) ఇతి వికల్పాదిడాగమః। [హవిః] ఆజ్యాదికమ్ [అశ్నతః] భుఞ్జానస్య। అశేర్భోజనార్థాల్లటః శత్రాదేశః। హర్వీషి భుంక్తే ఇతి [హవిర్భుజః] అగ్నేః సమ్బన్ధి, [అతిస్ఫుటామ్] అతివికసితాం, [వర్ణసమ్పదం] రూపసమృద్ధిం, [దధత్, కేవలమ్] ఏకమ్। 'కేవలం త్వేకకక్కత్స్నయోః' ఇతి శాశ్వతః। [వపురేవ, ఉజ్జ్వలమ్] ఓజిష్ఠం, [నాభృత్], కిన్తు అతిస్ఫుటామ్ అతివ్యక్తాం, వర్ణసమ్పదమ్ అక్షరసముదాయం దధత్। 'వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణస్తు చాక్షరే' ఇత్యమరః। [నామ] హవిర్భుగితి నామధేయం, [చ] ఉజ్జ్వలం

రూఢ్ం్, అభృత్। నిరన్తరం హవిర్భోజనాద్వపుః పుష్టిమాప। నామ చార్థవదాసీదిత్యర్థః। అత్ర భోజనస్యాశ్నత ఇతి విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౨౬॥

స్పర్శమితి।—[ఉచితం] స్వాభావికమ్ [ఉష్ణమ్] ఉష్ణాఖ్యం, [స్పర్శం] స్పర్శనేన్ద్రియమాత్రగ్రాహ్యం గుణావిశేషం, [దధత్] దధానః, [శిఖీ] శిఖావానగ్నిః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। [హవిః] ఆజ్యాదికం, [దదాహ]

గన్ధతోఽపి హుతహవ్యసమ్భవాత్

దేహినామదహదోఘమంహసామ్॥౨౭॥

ఉన్నమన్ సపది ధూమ్రయన్ దిశః

సాన్ద్రతాం దధదధఃకృతామ్బుదః।

ద్యామియాయ దహనస్య కేతనః

కీర్త్యన్నివ దివౌకసాం ప్రియమ్॥౨౮॥

భస్మీచకార, ఇతి [యత్, తత్ అద్భుతం న], ఉష్ణస్పర్శసహకృతస్యాగ్నేః పార్థివద్రవ్యదహనశక్తేః స్వాభావికత్వాదితి భావః। కుతః?—[హుతహవ్యసమ్భవాత్] హుతహవనీయహవిర్జన్యాత్, [గన్ధతః] గన్ధాత్, [అపి] సహ్జామికగుణాదపీత్యర్థః, [దేహినాం] గన్ధం జిఘ్రతాం ప్రాణినామిత్యర్థః, [అంహసాం] పాపానామ్, [ఓఘమ్] అపీతి భావః। [అదహత్] భస్మీకృతవాన్, నాశితవానిత్యర్థః। అదాదహనం త్వాశ్చర్యమితి భావః। అత్రోష్ణస్పర్శధారణస్య శిఖివిశేషాభావేనాస్య హవిర్దాహహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం తావదేకం కావ్యలిఙ్గమ్; ఉత్తరార్ద్ధే త్వంహసాం భస్మీకరణాభావలక్షణదాహవిరోధస్య నాశలక్షణయా సమాధానాద్విరోధాభాసే లక్ష్యస్య వాచ్యాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిప్రతిభీత్యాపితః, స ఏవాదాహ్యాదాహకత్వరూపో వాక్యార్థభూతపూర్వోక్తపదార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గమహకృతో హవిర్దహనాద్భూతత్వహేతురితి వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమన్యైః ప్రాధాన్యేన సఙ్గీర్యతే॥౨౭॥

ఉన్నమన్నితి।—[సపది] హ్యోమక్షణామేవ, [ఉన్నమన్] ఉద్గచ్ఛన్, [దిశః, ధూమ్రయన్] ధూమ్రవర్ణాః కుర్వన్, [సాన్ద్రతాం] నీరన్ధ్రతాం, [దధత్], అత ఏవ [అధఃకృతామ్బుదః] శోభయాఽవధీరితమేఘః, మేఘోపరి గతశ్చ, [దహనస్య] అగ్నేః, [కేతనః] కేతుః, ధూమ ఇత్యర్థః। ద్యౌరోకో యేషాం తేషాం [దివౌకసాం] దేవానామ్। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। అథవా,—దివమోకో యేషామితి విగ్రహః। 'దివం స్వర్గాన్తరిక్షయోః' ఇతి విశ్వః। తేషాం, [ప్రియమ్] ఇష్టం, [కీర్త్తయన్] కథయన్, [ఇవ] కీర్త్తనహేతోరిఖ, కీర్త్తనార్థమివేత్యర్థః;

నిర్జితాఖిలమహార్ణవౌషధి-

స్యన్దసారమమృతం వవల్గిరే।

నాకినః కథమపి ప్రతీక్షితుం

హూయమానమనలే విషేహిరే॥౨౮॥

తవ నిత్యవిహితోపహూతిషు

ప్రోషితేషు పతిషు యోషితామ్।

అత ఏవ ఫలోత్ప్రేక్షా। కీర్త్తయన్నితి "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః"(3।౨।౧౨౬ పాం) ఇతి హేత్వర్థే లటః శత్రాదేశః। [ద్యామ్] అన్తరిక్షమ్, [ఇయాయ] ప్రాప। ఇగో లిట్॥౨౮॥

నిర్జితేతి।—నాకః స్వర్గః ఏషామస్తీతి [నాకినః] దేవాః, అఖిలానాం మహార్ణవోషధీనాం మహార్ణవమన్థనసమయే ఉత్థితానాం దివ్యౌషధిలతానాం, స్యన్దః మన్థనాన్నిఃసృతో రసః, తస్య సారః మృష్టాంశః, అమృతమితి యావత్ స నిర్జితో యేన తత్ [నిర్జితాఖిలమహార్ణవౌషధిస్యన్దసారమ్] అమృతాదపి స్వాద్విత్యర్థః। [అమృతం] హవిరాఖ్యాతమ్। 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూషే సలిలే ఘృత' ఇతి మేదినీ। [వవల్గిరే] అభ్యవజహ్రు। 'వల్గ భోజనే' కర్త్తరి లిట్। 'వల్గం చాభ్యవహారం ప్రత్యవసానఇచ్ఛ జేమనమ్। జగ్ధిః' ఇతి హలాయుధః। తస్యామృతాధిక్యం వ్యనక్తి।—[అనలే హ్యమానం]

దీయమానమమృతమితి భావః। [ప్రతీక్షితుం కథమపి, వి షేహిరే] సోఢ్ుం వన్తః, హెూమవిలమ్బం కథఇచ్చిదసహన్తేత్యర్థః। తృష్ణాఽఽతురః ప్రాగేవ జిఘ్రతీతి రసాతిశయోక్తిః। అత్ర హవిషోఽమృతమిత్యభేదోక్త్యాఽభేదరూపాతిశయోక్తిస్తద్విశేషణపదార్థస్య వఖ్లానహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః తథా సఙ్కీర్యతే। "పరినివిభ్యః సేవసితసయసివుసహ—" (౮।౩।౭౦ పాం) ఇత్యాదినా సహేః షత్వమ్॥౨౯॥

తత్రేతి।—[తత్ర] క్రతౌ, [నిత్యవిహితోపద్వతిషు] నిత్యం విహితోపద్వతిషు కృతాహ్వానేషు, [పతిషు] భర్తృషు ఇన్ద్రాదిషు, [ప్రోషితేషు] ప్రవాసం

గుమ్ఫితాః శిరసి వేణయోఽభవన్

న ప్రఫుల్లసురపాదపస్రజః॥౩౦॥

ప్రాశురాశు హవనీయమత్ర యత్

తేన దీర్ఘమమరత్వమధ్యగుః।

ఉద్ధతానధికమేధితౌజసో-

దానవాంశ్చ విబుధా విజిగ్యిరే॥౩౧॥

గతేషు। వసేః కర్త్తరి క్తః। "వసతిక్షుధో—"(౭।౩।౫౨ పాం) ఇతీడాగమః। [ద్యుయోషితాం] స్వర్గస్త్రీణాం ఇన్ద్రాణ్యాదీనాం, [శిరసి వేణయః] జటా ఏవ, [గుమ్ఫితాః] గ్రథితాః, [అభవన్। ప్రఫుల్లసురపాదపస్రజః] ప్రఫుల్లాః వికసితాః, సురపాదపస్రజో మన్దారమాలాః, [న] గుమ్ఫితా అభవన్। అత్ర సురయోషితాం వేణ్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేః స్రక్సమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేశ్చ సమ్బన్ధేఽసమ్బన్ధరూపా అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపా చాతిశయోక్తిః; తాభ్యాఞ్చ క్రతోరజస్రత్వం వ్యజ్యతే, ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౩౦॥

ప్రాశురితి।—[విబుధాః] సురాః, [అత్ర] క్రతౌ, [ఆశు] క్షిప్రమ్। హ్వాయత ఇతి [హవనీయం] హవిః, [యత్, ప్రాశుః] ప్రాశితవన్తః। 'అశ భోజనే' లిట, ద్విర్వచనాదికార్యే "అత ఆదేః" (౭।౪।౭౦ పాం) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘః। [తేన] హవిఃప్రాశనేన, [దీర్ఘం] చిరభోగ్యమ్, [అమరత్వం] దేవత్వమ్, [అధ్యగుః] ప్రాపుః। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాదేశః। కిఞ్చ, [అధికమ్] అత్యన్తమ్, [ఏధితౌజసః] వర్ద్ధితబలాః సన్తః, [ఉద్ధతాన్] ఉద్ధృప్తాన్, [దానవాంశ్చ] అసురాంశ్చ, [విజిగ్యిరే] జితవన్తః। విపూర్వాజ్జయతేః కర్త్తరి లిట్। "విపరాభ్యాం జేః" (౧।౩।౧౯పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। అత్ర విబుధానాం దీర్ఘామరత్వాసురవిజయిత్వా సమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః, ఏధితౌజస్త్వస్య విశేషణగత్యా విజయహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం, తదుత్థాపితశ్చామరత్వా సురవిజయక్రియాసముచ్చయ ఇతి సఙ్కరః। 'గుణక్రియాయోగపద్యం సముచ్చయః' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వలక్షణాత్॥౩౧॥

నాపచారమగమన్ క్వచిత్ క్రియాః

సర్వమత్ర సమపాది సాధనమ్।

అత్యశేరత పరస్పరం ధియః

సచివాం నరపతేశ్చ సమ్పదః॥౩౨॥

దక్షిణీయమధిగమ్య పఙ్క్తిశః

పఙ్క్తిపావనమథ ద్విజవ్రజమ్।

నాపచారమితి।—[అత్ర] క్రతౌ, [క్వచిత్] కుత్రాపి, [క్రియాః] కర్మాణి, [అపచారం] లోపవిషయవిపర్యాసాదిదోషం, [నాగమన్]। గమేర్లుఙి "పుషాది—"(౩।౧।౫౫ పాం) ఇత్యాదినా చ్లేరఙాదేశః। అనపచారే హేతుమాహ।—అత్ర [సర్వం సాధనం, సమపాది] సమ్పన్నమ్। పద్యతేః కర్త్తరి లుఙ్, "చిణ్ తే పదః" (౩।౧।౬౦ పాం) ఇతి చిణ్ప్రత్యయః। కర్మణి వా, సమ్పాదితమిత్యర్థః। "చిణ్ భావకర్మణోః"(౩।౧।౬౬ పాం) ఇతి చిణ్ప్రత్యయః।

సాధనసమ్పత్తిమేవ వ్యనక్తి, అతీత ।—సత్రం యజ్ఞత్రన్తం యేషామస్తీతి [సత్రిణామ్] ఋత్విజామ్। 'మత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే' ఇత్యమరః। [ధియః] ఉత్తరోత్తరప్రయోగవిజ్ఞానాని। తదుక్తమ్,—'ఆచతుర్థాత్కర్మణోఽన్తే సమీక్ష్యేదం కరిష్యామి' ఇతి। తథా [నరపతేః] రాజ్ఞః, [సమ్పదః] పదార్థసమృద్ధయః, [చ పరస్పరమ్, అత్యశేరత] అతిశయితవత్యః, ఉభయేఽప్యతిసమగ్రా ఇత్యర్థః; జ్ఞానద్రవ్యే హి క్రియాసాధనే తత్సమ్పన్నస్య కుతః క్రియాఽపచార ఇతి భావః। అత్రానపచారవాక్యార్థస్య సాధనసమ్పత్తివాక్యార్థహేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం, తస్య పరస్పరాతిశయక్రియారూపధర్మసామ్యగమ్యౌపమ్యకేవలప్రకృతధీసమ్పద్గోచరయా తుల్యయోగితయోజ్జీవితతేత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩౨॥

దక్షిణీయమితి।—[అథ] అనన్తరం, [దక్షిణః] ఔదార్యవాన్। 'దక్షిణః సరలోదారౌ' ఇత్యమరః। [క్షితిపతిః] రాజా। దక్షిణమర్హతీతి దక్షిణీయాః। 'దక్షిణీయో దక్షిణార్హస్తవ దాక్షిణ్య

దక్షిణః క్షితిపతిర్వ్యశిశ్రణద్

దక్షిణాః సదసి రాజసూయకీః॥౩౩॥

వారిపూర్వమఖిలాసు సత్క్రియా-

లబ్ధశుద్ధిషు ధనాని బీజవత్।

భావి బిభ్రతి ఫలం మహద్ ద్విజ-

క్షేత్రభూమిషు నరాధిపోఽవపత్॥౩౪॥

ఇత్యపి' ఇత్యమరః। “కడఙ్గరదక్షిణాచ్ఛ చ” (౫।౧।౬౯ పాం) ఇతి ఛప్రత్యయః। [దక్షిణౌయం]। పఙ్క్తేః స్వాధిష్ఠితాయాః, పావనం పావయితారం, [పఙ్క్తిపావనమ్]। పావయతేః కర్త్రరి ల్యుట్। [ద్విజవ్రజం] ఋత్విగ్వర్గమిత్యర్థః। [పఙ్క్తిశః] పఙ్క్త్యనుసారేణ, [అధిగమ్యం] ప్రాప్య, [మదసి రాజసూయకీః] రాజనుయకాణ్డోక్తా ఇత్యర్థః। [దక్షిణాః] దక్షిణాశబ్దః స్పుటార్థః। రాజసూయకీరిత్యత్ర దక్షిణార్థ ఏవ ఢకో విధానాత్। [వ్యశిశ్రణత్] విశ్రాణయతి స్మ,

వితీర్ణవానిత్యర్థః। 'విశ్రాణనం వితరణమ్' ఇత్యమరః। 'శ్రణ దానే' ఇతి ధాతోర్లుఙ్ "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః"(౭।౪।౧ పాం) ఇతి హ్రస్వః। వృత్త్యనుప్రాసోఽలఙ్కారః॥33॥

వారీతి।—[నరాధిపః] రాజా, [సత్క్రియాలబ్ధశుద్ధిషు] సత్క్రియాభిః అభిషేకసంస్కారైః, లబ్ధా శుద్ధిః నిర్దోషతా యాభి: తాసు, [అఖిలాసు। ద్విజక్షేత్రభూమిషు] ద్విజా ఏవ క్షేత్రభూమయః కేదారభూమయః, తాసు। 'క్షేత్రం గేహే పురే దేహే కేదారే యోనిభార్యయోః' ఇతి వైజయన్తీ। [భావి] భవిష్యత్, [మహత్ ఫలం] స్వర్గాదికం, ధాన్యాదికఞ్చ, [బిభ్రతి] బిభ్రాణానీత్యర్థః। "వా నపుంసకస్య"(౭।౧।౭౯ పాం) ఇతి వికల్పాన్నుమాగమప్రతిషేధః। [ధనాని, బీజవత్] బీజస్తుల్యం, [వారిపూర్వమ్] ఉదకదానపూర్వకమ్, [అవపత్] ఉప్తవాన్ దత్తవానిత్యర్థః। అత్ర బీజవత్ ఇత్యుపమానమ్। "తేన తుల్యమ్"(౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి తుల్యార్థం వతేర్విధానాత్। తథాఽపి బాపక్రియాయోగాత్ ద్విజక్షేత్రేతి రూపకసమాసః,

---

కిం ను చిత్రమధివేది భూపతి-

ర్దక్షయన్ ద్విజగణానపూయత।

రాజతః పుపువిరే నిరేనసః

ప్రాప్య తేఽపి విమలం ప్రతిగ్రహమ్॥3౫॥

స స్వహస్తకృతచిహ్నశాసనః

పాకశాసనసమానశాసనః।

నోపమితసమాసః; కిన్తు రూపకస్యాఙ్గముపమా తదుత్థాపితత్వాదితి సఙ్కరః॥3౪॥

కిమితి।—[భూపతిః, అధివేది] వేద్యాం, మఖవేద్యామిత్యర్థః। అత్ర విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ద్విజగణాన్] ఋత్విగ్గణాన్, [దక్షయన్] హర్షయన్, దక్షిణాప్రతిగ్రహేణ సదక్షిణాన్ కుర్వన్, ప్రతిగ్రాహయన్నిత్యర్థః। 'తత్క్షణే దక్షిణాం ప్రతిగృహ్య' ఇతి శ్రుతిదర్శనాత్। 'దక్ష నైపుణ్యే' ఇతి ధాతోర్ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః। అత ఏవ 'నిష్ణాతే దక్షిణే వాపి నైపుణ్యే నిపుణేఽపి చ' ఇతి భట్టః।

[అపూయత] పూతోऽభవత్, ఇతి కర్మకర్త్రి లఙ్। [కిం ను చిత్రం] దాతా పూత ఇతి న చిత్రమిత్యర్థః; కిన్తు ప్రతిగ్రహీతాऽపి పూత ఇతి చిత్రమాహ।—[తే] ద్విజగణా, [అపి నిరేనసః] నిష్పాపాత్, [రాజతః] రాజ్ఞః। పఞ్చమ్యాస్తసిల। [విమలం] శుద్ధం, [ప్రతిగ్రహం ప్రాప్య, పుపువిరే] పూతా బభూవుః। 'విశుద్ధాచ్చ ప్రతిగ్రహః' ఇత్యభిజ్ఞానాదితి భావః। అత్రాపి పూఞః కర్మకర్త్రి లిట్। ప్రతిగ్రహీతాऽపి శుద్ధ ఇతి విరోధః। స ఏవ వాక్యార్థభూతశ్చిత్రత్వనిషేధహేతురితి విరోధవాక్యార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩౫॥

స ఇతి।—[పాకశాసనసమానశాసనః] పాకో నామ కోऽపి రాక్షసః, తస్య శాసనః శాసకః, హన్తా ఇత్యర్థః, పాకశాసనః ఇన్ద్రః తేన సమానం శాసనం తుల్యా ఆజ్ఞా యస్య స ఇత్యర్థః। [స] రాజా, [స్వహస్తకృతచిహ్నశాసనః] స్వహస్తేన కృతం లిఖితం, చిహ్నం స్వనామలేఖనాది-

---

ఆ శశాఙ్కతపనార్ణవస్థితే-

ర్విప్రసాదకృత భూయసీర్భువః॥౩౬॥

శుద్ధమశ్రుతివిరోధి బిభ్రతం

శాస్త్రముజ్జ్వలమవర్ణసఙ్కరైః।

పుస్తకైః సమమసౌ గణం ముహ-

ర్వాచ్యమానమశృణోద ద్విజన్మనామ్॥౩౭॥

లాఞ్ఛనం, యేషు తాని శాసనాని నియమపత్రాణి యస్య సః, దత్తస్వహస్తలేఖాఙ్కితశాసనః సన్నిత్యర్థః। [ఆ శశాఙ్కతపనార్ణవస్థితేః] శశాఙ్కతపనార్ణవానభివ్యాప్య, ఆకల్పమిత్యర్థః। అభివిధావాఙ్। "ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః" (౨।౧।౧౩ పాం) ఇతి వికల్పాదసమాసః। [భూయసీః, భువః] దేయభూమీః, [విప్రసాత్] విప్రాధీనాః। "దేయే త్రా చ" (౫।౪।౫౫ పాం) ఇతి చకారాత్ సాతిప్రత్యయః। [అకృత] కృతవాన్, దత్తవానిత్యర్థః। కృఞో లుఙి తఙ్, "ఉశ్చ"(౧।౨।౧౨ పాం) ఇతి సిచః కిత్త్వాత్ "హ్రస్వాదఙ్గాత్"(౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి మకారలోపో గుణాభావశ్చ। పాకశాసనసమానశాసన ఇత్యుపమాऽనుప్రాసయోః సంసృష్టిః॥౩౬॥

శుద్ధమితి।—[అసౌ] నృపః, [శుద్ధమ్] ఆచారపూతమ్; అన్యత్ర,—విభక్తివిపరిణామేన, శుద్ధైరకలఙ్కైః। శ్రుతివిరోధి వేదవిరుద్ధం, న భవతీతి [అశ్రుతివిరోధి శాస్త్రం, బిభ్రతం] ఆత్మని ధారయన్తం, సకలవైదికశాస్త్రాభిజ్ఞమిత్యర్థః। “నాభ్యస్తాచ్ఛతుః”(౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమ్ప్రతిషేధః। అన్యత్ర,—శ్రుత్యవిరోధిభిః పురాణాదిభిః। [వాచ్యమానమ్] అన్వయగుణాదిక్రమేణ ప్రస్తూయమానమ్; అన్యత్ర—వాచ్యమానైః ద్విజగణేన వ్యాఖ్యాయమానైరిత్యర్థః। వచేశ్చౌరాదికాత్ కర్మణి లటః శానజాదేశః। [ఉజ్జ్వలం, ద్విజన్మనాం] బ్రాహ్మణానాం, [గణమ్, అవర్ణసఙ్కరైః] అసఙ్కీర్ణాక్షరైః; అన్యత్ర,—జాతిసఙ్కరరహితమితి విపరిణామః। [పుస్తకైః సమం] పుస్తకాక్షరేర్వాక్యైః సహ, [అశృణోత్]। దానకాలే ప్రత్యేకం బ్రాహ్మణానాం గుణాన్ గోష్ఠీశ్చ శ్రుతవాన్

తత్ ప్రణీతమనసాముపేయుషాం

ద్రష్టుమాహవనమగ్రజన్మనామ్।

ఆతిథేయమనివారితాతిథిః

కర్తుమాశ్రమగురుః స నాశ్రమత్॥౩౮॥

ఇత్యర్థః। ముఖస్థవిద్యానామపి పుస్తకధారణాద్విలక్షణత్వేనోక్తమిత్యదోషః। అత్ర పుస్తకైః సమం ద్విజగణమ్ అశృణోదితి సమ్బన్ధిభేదే భిన్నయోః శ్రవణయోరభేదాధ్యవసాయాద్ భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిచమత్కారిణీ, ద్విజానాం ప్రకృతత్వాత్ పుస్తకానీవ ద్విజానితి వైవక్షికోపమానోపమేయభావపర్యవసాయినీ శ్లేషసఙ్కీర్ణసహోక్తిరలఙ్కారః। 'సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః। కల్పితౌపమ్యపర్యన్తా సా సహోక్తిరిహేష్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్। కేచిత్ పుస్తకైః సమం వాచ్యమానమితి యోజయిత్వా పుస్తకేషు ద్విజగణాన్, లేఖ్యేషు పఠ్యమానానితి వ్యాచక్షతే। తైః పుస్తకేషు శాస్త్రభరణాసమ్భవాదవర్ణసఙ్కరేతి శ్లిష్టవిశేషణావగతప్రకృతశ్లేషభఙ్గః పుస్తకానాం వాచనకరణత్వాత్ సమాదిశబ్దవైయర్థ్యముక్తసహోక్త్యలఙ్కారభ్రంశశ్చేతి ఏవమాదయో దోషా దుస్తరాః, ఇత్యలం విస్తరేణ॥౩౭॥

తదితి ।—[అనివారితాతిథిః] అనివారితాః అప్రత్యాఖ్యాతాః, అతిథయో యేన సః,[ఆశ్రమగురుః] ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం, గురుర్నియన్తా, [స] రాజా, [తత్]; ఆ మమాన్తాత్, జుహ్వోత్యస్మిన్ ఇతి [ఆహవనం] యాగమ్ । జుహోతేర్ల్యుట్ । [ద్రష్టుమ్, ఉపేయుషామ్] ఆగతానామ్; అత ఏవ [ప్రణీతమనసాం] సత్కర్మదర్శనాత్ హృష్టచిత్తానామ్, [అగ్రజన్మనామ్] । అతిథిషు సాధు [ఆతిథేయమ్] అతిథిసత్కారమ్ । "పథ్యతిథి—" (౪।౪।౧౦౪ పాం) ఇత్యాదినా ఢఞ్ప్రత్యయః । [కర్తు్, నాశ్రమత్] న శ్రాన్తః । శ్రామ్యతేః పుషాదిత్వాల్లుఙిచ్లే రఙాదేశః । అత్రానివారితాతిథిత్వస్య విశేషణగత్యా శ్రమనిషేధహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గ, తదనుప్రాసేన సంసృజ్యతే ॥౩౮ ॥

మృగ్యమాణమపి యద్ దురాసదం

భూరిసారముపనీయ తత్ స్వయమ్ ।

ఆసతావసరకాఙ్క్షిణో వహి-

స్తస్య రత్నముపదీకృతం నృపాః ॥౩౯ ॥

ఏక ఏవ వసు యద్దదౌ నృప-

స్తత్ సమాపకమతర్క్యత క్రతోః ।

త్యాగశాలిని తపఃసుతే యయుః

సర్వపార్థివధనాన్యపి చయమ్ ॥౪౦ ॥

మృగ్యమాణమితి ।—[యత్] రత్నం, [మృగ్యమాణమ్] అన్విష్యమాణమ్, [అపి దురాసదం] దుర్లభం, [భూరిసారం] మహాసారమ్, [ఉపదీకృతమ్] ఉపాయనీకృతం, మనసా యథాసఙ్కల్పితమిత్యర్థః । 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా' ఇత్యమరః । [తత్, రత్నం] శ్రేష్ఠవస్తు । 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః । [నృపాః స్వయముపనీయ, తస్య] రాజ్ఞః, [అవసరకాఙ్క్షిణః] సేవాఽవసరం ప్రతీక్షమాణాః, [వహిః, ఆసత] స్థితాః, ఇత్యైశ్వర్యాతిశయోక్తిః । అత్ర రత్నే ఉపదాత్వస్యాఽఽరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలఙ్కారః ॥౩౯ ॥

ఏక ఇతి।—[ఏక ఏవ నృపో యత్, వసు] ధనం, [దదౌ], ఉపాయనమితి భావః। [తత్] ధనమేవ, [క్రతోః, సమాపకం] సమ్పూరకమ్ [అతర్క్యత] దక్షిణాదానాదిసర్వక్రతువ్యయపర్యాప్తతయా తర్కితమిత్యర్థః। [తపఃసుతే] ధర్మపుత్రే, [త్యాగశలిని] సతి, [సర్వపార్థివధనాన్యపి క్షయం] వ్యయం, [యయుః]। అత్రైకపార్థివధనస్య సర్వపార్థివధనానాఞ్చ క్రతుసమాపకత్వక్షయోపగతత్వయోరసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేః అతిశయోక్తీ; తయోశ్చ సాపేక్షత్వాత్ సజాతీయసఙ్కరః॥౪౦॥

ప్రీతిరస్య దదతోఽభవత్ తథా

యేన తత్ప్రియచికీర్షవో నృపాః।

స్పర్శితైరధికమాగమన్ ముదం

నాధివేశ్మ నిహితైరుపాయనైః॥౪౧॥

యం లఘూన్యపి లఘూకృతాహితః

శిష్యభూతమశిషత్ స కర్మణి।

ప్రీతిరితి।—[దదతః] దానం కుర్వతః, [అస్య] రాజ్ఞః, [తథా] తేనైవ ప్రకారేణ, రాజోపాయనానామ్ అర్థిసాత్కరణేనైవ, [ప్రీతిః, అభవత్] ఆసీత్, న తు కోశగృహార్పణేనేత్యర్థః। కుతః?—[యేన] ప్రకారేణ, [తత్ప్రియచికీర్షవః] తస్య రాజ్ఞః, ప్రియం చికీర్షవః ప్రియం కర్తుమిచ్ఛవః। మధుపిపాసుప్రభృతిత్వాత్ ద్వితీయాసమాసః। [నృపాః, స్పర్శితైః] ప్రతిపాదితైః। 'స్పర్శనం ప్రతిపాదనమ్' ఇత్యమరః। [ఉపాయనైః] ఉపహారైః, [అధికం] యథా తథా, [ముదమ్, ఆగమన్] ప్రాప్తాః। తథైవ ప్రభుప్రీతిసిద్ధేః సోపాయనానాం సిద్ధినియోగలాభాఞ్చేతి భావః। [అధివేశ్మ] వేశ్మని, [నిహితైః] ఉపాయనైర్ముదం [న] ఆగమన్; తథోక్తప్రయోజనాసిద్ధేరితి భావః। యేనైవ రాజ్ఞాం మోదః స్వస్య చ మహాన్ ధర్మలాభః,

తేనోపాయనానామర్థిసాత్కరణాదేవ రాజ్ఞః ప్రీతిగసీత్, న కోశగృహార్పణాదిత్యర్థః; అత ఏవ దానసఙ్గ్రహయోః ప్రకృతయోః ప్రీతేః సఙ్గ్రహపరిహారేణ దానే ఏవ నియమనాత్ పరిసఙ్ఖ్యాఽలఙ్కారః,—'ఏకస్యానేకత్ర ప్రాప్తావేకత్ర నియమనం పరిసఙ్ఖ్యా' ఇతి లక్షణాత్। ఏతేన సర్వస్వదానం వ్యజ్యతే, ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౪౧॥

యమితి।—లఘూకృతా అల్పీకృతాః, అహితాః శత్రవో యేన సః [లఘూకృతాహితః]। [సః] రాజా, శిష్యేణ తుల్యం [శిష్యభూతమ్]। 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోః' ఇతి విశ్వః। “సహసుపా”(౨।౧।౪ పాం) ఇతి నిత్యసమాసః। [యం] నృపం, [లఘుని] అల్పే,

---

సస్పృహం నృపతిభిర్నృపోఽపరై-

ర్గౌరవేణ దదృశేతరామసౌ॥౪౨॥

ఆద్యకోలతులితాం ప్రకమ్పనైః

కమ్పితాం ముహురనీదృగాత్మని।

వాచి రోపితవతాఽమునా మహీం

రాజకాయ విషయా బిభేజిరే॥౪౩॥

[అపి కర్మణి] యజ్ఞీయపశుగ్రణాదికర్మణి, [అశిషత్] ఆజ్ఞాపితవాన్। "సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ"(౩।౧।౫౬ పాం) ఇతి లుఙి చ్లేరఙాదేశః “శాస ఇదఙ్హలోః”(౬।౪।౩౪ పాం) ఇతీకారః। [అసౌ] కర్మకరః, [నృపః, అపరైః] తతోఽన్యైః, [నృపతిభిః, సస్పృహమ్] అహో సమ్మానః!! ఇతి సాభిలాషం, [గౌరవేణ, దదృశేతరామ్] అతిశయేన దృష్టః। దృశేః కర్మణి లిట్; “తిఙశ్చ” (౫।౪।౫౬ పాం) ఇతి తరప్ప్రత్యయే “కిమేత్తిఙవ్యయవాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే” (౫।౪।౧౧ పాం) ఇత్యాముప్రత్యయః “తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః”(౧।౧।౩౮ పాం) ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా। అత్ర కర్మకరనృపస్యేతరనృపకర్తృకవిశిష్టదర్శనకర్మత్వాస మ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేః అతిశయోక్తిః, తథా రాజ్ఞో నిరఙ్కుశాజ్ఞత్వం వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౪౨॥

ఆద్యేతి।—[ఆద్యకోలతులితామ్] ఆద్యకోలః ఆదివరాహః। 'వరాహః శూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' ఇత్యమరః। తేన తులితాం కల్పాఽఽదౌ ఉద్ధృతామ్। తథాఽపి [ప్రకమ్పనైః] ప్రక్షోభకైర్హిరణ్యాక్షప్రముఖైః, [కమ్పితాం] క్షోభితాం, [మహీమ్, అనీదృగాత్మని] అనేవంరూపాయాం, కేనాపి అకమ్పితాయామ్, అస్ఖలితాయామిత్యర్థః, [వాచి, రోపితవతా] స్థాపితవతా, స్థిరేణ రోపణేన స్థిరీకుర్వతేత్యర్థః। [అమునా] రాజ్ఞా, [రాజకాయ] రాజ్ఞాం సమూహాయ। “గోత్రోక్ష—”(౪।౨।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః। [విషయాః] దేశాః। 'నీవజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్త్త-

---

ఆగతాద్వ్యవసితేన చేతసా

సత్త్వసమ్పదవికారిమానసః।

తత్ర నాభవదసౌ మహాఽఽహవే

శాత్రవాదివ పరాఙ్ముఖోఽర్థినః॥౪౪॥

నమ్' ఇత్యమరః। [బిభేజిరే] అస్థాయమితి విభక్తాః; ప్రాక్ విజయోద్ధృతాన్ రాజ్ఞః పునః పదేషు స్థాపయామాసేత్యర్థః। అత్రాఽఽదివరాహో మహీముద్ధృతవానేవ, వాచైవాసౌ తు నిరాతఙ్కం స్థాపితవాంశ్చేతి ఉపమానాదుపమేయస్యాఽఽధిక్యకథనాద్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౪౩॥

ఆగతాదితి।—[సత్త్వసమ్పదవికారిమానసః] సత్త్వసమ్పదా గుణాఽఽధిక్యేన, అవికారిమానసో లోభాభిభవాభ్యామ్ అనుపప్లుతచిత్త ఇత్యర్థః। 'సత్త్వం గుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయోః' ఇతి విశ్వః। [అసో] రాజా, [తత్ర] తస్మిన్; ఆ సమన్తాత్ జుహ్వతి అస్మిన్ ఇత్యాహవో యాగః। 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭ పాం) ఇతి జుహోతరప్ప్రత్యయే గుణావాదేశౌ। ఆహయన్తే శత్రవో యస్మిన్ ఇత్యాహవో యుద్ధమ్। 'ఆజి యుడే'(౩।౩।౭౩ పాం) ఇతి హ్వాయతేరాఙ్పూర్వాదప్ప్రత్యయః, సమ్ప్రసారణమ్। 'ఆహవో యాగయుద్ధయోః' ఇతి విశ్వః। మహాంశ్చాసో స చ మహాఽహవస్తస్మిన్ [మహాహవే, వ్యవసితేన। నిశ్చితేన, ధనలాభం నిశ్చితవతాః అన్యత్ర,—శత్రోర్మృత్యురేవేతి నిశ్చితవతేత్యర్థః। వ్యవపూర్వాత్ స్యతేః సకర్మకత్వాదప్యవివక్షితే కర్మకర్త్తరి క్తః। 'ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా' ఇతి

వచనాత్। [చేతసా ఆగతాత్] చేతసా స్వయం నిశ్చిత్యాఽఽగతాదిత్యర్థః। [అర్థినః] యాచకాత్। శత్రురేవ శాత్రవః। స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయో రాక్షసవత్। తస్మాత్ [శాత్రవాత్, ద్రవ పరాఙ్ముఖో నాభవత్]। 'ఆహవేష్వనివర్తిత్వం ప్రజానాఞ్చైవ పాలనమ్। శుశ్రూషా బ్రాహ్మణానాఞ్చ రాజ్ఞాం శ్రేయస్కరం పరమ్॥' ఇతి మనుస్మరణాత్ ఇతి భావః। శ్లేషసఙ్కీర్ణేయముపమా॥౪౪॥

నైక్షతార్థినమవజ్ఞయా ముహ-

ర్యాచితస్తు న చ కాలమాక్షిపత్।

నాదితాల్పమథ న వ్యకత్థయద్-

దత్తమిష్టమపి నాన్వశేత సః॥౪౫॥

నిర్గుణోఽపి విముఖో న భూపతే-

దనిశౌణ్డమనసః పురోఽభవత్।

నైక్షతేతి।—[సః] రాజా, [అర్థినం] యాచకం, [ముహుః, అవజ్ఞయా] అనాదరేణ, [నైక్షత]। తర్హి విలమ్బితం కిమ్? నేత్యాహ।—[యాచితస్తు] ప్రార్థిత ఏవ, [కాలం, నాక్షిపత్] న యాపయామాస [చ]। యాచకబహుత్వాత్, తర్హ్యల్పదాతా?—నేత్యాహ।—[అల్పమథ] అల్పమపి, [నాదిత] న దదౌ, కిన్తు యథాఽర్థికామమితి భావః। దదాతేర్లుఙి తఙి "స్థాధ్వోరిచ్చ" (౧।౨।౧౭ పాం) ఇతీకారః "హ్రస్వదఙ్గాత్"(౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సలోపః। తర్హి వికత్థనః కిమ్?—నేత్యాహ।—[న వ్యకత్థయత్] ఆత్మశ్లాఘాం న చకార। 'కత్థ శ్లాఘాయామ్'। కిఞ్చ, [ఇష్టం] ప్రియమ్, [అపి దత్తం] వస్తు, [నాన్వశేత] నానుతప్తవాన్; దత్తానుతాపస్యాతిప్రత్యవాయహేతుత్వాదితి భావః। అత్రార్థిసన్దోహయాచ్ఞాఽఽదిబాహుల్యరూపకారణసామగ్ర్యేఽపి విలమ్బాఽఽదికార్యానుత్పత్తేః విశేషోక్తిరలఙ్కారః,—'తత్సామగ్ర్యాదనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్। తథా దాతుః సాత్త్వికం వ్యజ్యత, ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౪౫॥

నిర్గుణ ఇతి।—[దానశౌణ్డమనసః] దానశూరచిత్తస్య, బహుప్రద స్యేత్యర్థః। 'స్యువదాన్యస్థూలలక్ష్యదానశోణ్డా బహుప్రదే।' 'మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీవా' ఇతి చామరః। [భూపతేః, పురః] అగ్రే, [నిర్గుణః] తపోవిద్యాఽఽదిగుణ-

---

వర్షుకస్య కిమపః కృతోన్నతే-

రమ్బుదస్య పరిహార్యమూషరమ్?॥౪౬॥

ప్రేమ తస్య న గుణేషు నాధికం

న స్మ వేద న గుణాన్తరఞ్చ సః।

దిత్సయా తదపి పార్థివోఽర్థినం

గుణ్యగుణ్య ఇతి న వ్యజీగణత్॥౪౭॥

హీనః, [అపి, విముఖః] నిష్ఫలః, [నాభవత్]; కిన్తు పూర్ణకామ ఏవాభవత్। భూరిదానే సర్వస్యాపి పాత్రత్వాదితి భావః; అత ఏవ తేనాపాత్రవర్జదోషోఽపి న కరుణవృత్తేరిత్యాశయేన దృష్టాన్తమాహ, వర్షుకస్యేతి।—[అపః] జలాని। "న లోక—"(౨।౩।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [వర్షకస్య] వర్షణశీలస్య। "లషపత—"(౩।౨।౧౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయే లఘూపధగుణః। [కృతోన్నతేః] కృతోదయస్య, అమ్బుదస్య] అమ్బుదేనేత్యథః। "కృత్యానాం కర్త్తరి వా' (౨।౩।౭౧ పాం) ఇతి షష్ఠీ। 'స్యాదూషః క్షారమృత్తికా' ఇత్యమరః। తద్వత్క్షేత్రమ్ [ఊషరమ్]। 'ఊషవానూషరో ద్వావప్యన్యలిఙ్గౌ స్థలం స్థలీ' ఇత్యమరః। "ఊషసుషిముష్కమధో రః"(౫।౨।౧౦౭ పాం) ఇతి రప్రత్యయః। [పరిహార్య] త్యాజ్యం, [కిమ్?] నేత్యర్థః। అత్ర పర్జన్యభూపాలయోర్వాక్యభేదేన విమ్బప్రతివిమ్బతయా సమానధర్మాభిధానాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౨౬॥

ప్రేమేతి।—[తస్య] రాజ్ఞః, [గుణేషు అధికం ప్రేమ న] ఇతి, [న]। కిన్తు అస్త్యేవేత్యర్థః। [సః] రాజా, [గుణాన్తరం] గుణవిశేషం, [న వేద] న వేత్తి, [స్మ] ఇతి, [న చ] కిన్తు వేదైవేత్యర్థః। "లట్ స్మే" (౩।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతార్థే లట్ "విదో లటో వా"(౩।౪।౮౩ పాం) ఇతి ణలాదేశః।

'సమ్భావ్యనిషేధనివర్త్నే ద్వౌ ప్రతిషేధో'(౫అధిం ౧మ అధ్యాం ౯సూం) ఇతి వామనః। సమ్భావితయోరవిమర్శాదేవాగుణప్రీతిజ్ఞానయోనిషేధ ఇతి భావః। [తదపి] తథాపి, పృథివ్యా ఈశ్వరః [పార్థివః]।

దర్శనానుపదమేవ కామతః

స్వం వనీయకజనేఽధిగచ్ఛతి।

ప్రార్థనాఽర్థరహితం తదాఽభవద్-

దీయతామితి వచోఽతిసర్జనే॥౪౮॥

"సర్వభూమిపృథివీభ్యామాణౌ" (౫।౧।౪౧ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। [దిత్సయా] దాతుమిచ్ఛయా, సర్వపాత్రదానకౌతుకేనేత్యర్థః। "సని మీమా—"(౭।౪।౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఇసాదేశః, "అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య" (౭।౪।౫౮ పాం) ఇత్యభ్యాసలోపః। [అర్థినం] యాచకం, [గుణీ] గుణవాన్, [అగుణ్యః] నాయం గుణవాన్, [ఇతి, న వ్యజీగణత్] న గణయతి స్మ। గుణప్రియోఽపి గుణజ్ఞోఽపి దానశౌణ్డోఽర్థితయా గుణ్యగుణ్యౌ న గణయామాసేత్యర్థః। గణేర్ణౌ చఙి "ఈ చ గణః" [౭।౪।౯౭ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య వికల్పాదకారః। అత్ర గుణప్రియత్వగుణజ్ఞత్వరూపకారణసామగ్ర్యేఽపి గుణాగుణవిమర్శరూపకార్యానుత్పత్తేః దిత్సయేత్యుక్తనిమిత్తా విశేషోక్తిరుక్తలక్షణాత్॥౪౭॥

దర్శనేతి।—[వనీయకజనే] అర్థిజనే। 'వనీయకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ" ఇత్యమరః। [దర్శనానుపదం] రాజవిలోకనానన్తరమ్, [ఏవ], ప్రార్థనామకత్వేత్యర్థః। [కామతః] యథేచ్ఛం, [స్వం] ధనమ్, [అధిగచ్ఛతి] లభమానే సతి। [తదా, దీయతామితి వచః] దీయతామిత్యేతత్ పదం, [ప్రార్థనాఽర్థరహితం] ప్రార్థనా యాచ్ఞా, మహ్యం దీయతామితి వాఞ్ఛా, సైవార్థస్తేన రహితం శూన్యం సత్, తదా [అతిసర్జనే] త్యాగే, [అభవత్] అవర్త్త; మహ్యం దీయతామితి అర్థవాక్యభావాదస్మై దీయతామితి దాతృవాక్యమేవాన్వర్థమభూదిత్యర్థః। అర్థినామాగమనమేవ యాచనమితి వివేకినాం కిం యాచ్ఞాదైన్యదర్శనచాపలేనేతి భావః। అత్ర దీయతామితి వచసః ప్రార్థనార్థవర్జనేన తేనాతిసర్జనార్థతాకథనాదేకస్యానేకత్వప్రసక్తావేకత్ర నియమనాఽఽఖ్యా పరిసఙ్ఖ్యా॥౪౮॥

నానవాప్తవసునాఽర్థకామ్యతా
నాచికిత్సితగదేన రోగిణా।
ఇచ్ఛతాఽశితుమనాశుషా న చ
ప్రత్యగామి తదుపేయుషా సదః॥౪౯॥

స్వాదయన్ రసమనేకసంస్కృత-
ప్రాకృతైరకృతపాత్రసఙ్కరైః।
భావశుద్ధిసహితేర్ముదం జనో
నాటకైరివ బభార భోజనైః॥౫౦॥

నేతి।—[అర్థకామ్యతా] అర్థమాత్మన ఇచ్ఛతా, ధనార్థినా ఇత్యర్థః। "కామ్యచ్చ" (3।౧।౮ పాం) ఇతి కామ్యచ్ప్రత్యయే సనాద్యన్తత్వేన ధాతుత్వాల్లటి శత్రాదేశః। [తత్ సదః, ఉపేయుషా] ప్రాప్తవతా పురుషేణ, [అనవాప్తవసునా] అలబ్ధధనేన, [న ప్రత్యగామి] న ప్రత్యావర్తి। [రోగిణా] ఉపేయుషా [అచికిత్సితగదేన] అశమితరోగేణ। 'రోగవ్యాధిగదామయాః' ఇత్యమరః। [న] ప్రత్యగామి। [అశితుం] భోక్తుమ్, [ఇచ్ఛతా] ఉపేయుషా, [అనాశుషా చ] అనశితేన, అభుక్తవతేత్యర్థః। "ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ"(3।౨।౧౦ పాం) ఇతి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। [న] ప్రత్యగామి; కిన్తు సర్వేణాపి పూర్ణకామేనైవ ప్రత్యగామీత్యర్థః। గమేర్భావే లుఙ్। అత్రార్థిరోగక్షుధితానాం ప్రకృతానామేవ పూర్ణకామత్వసామ్యాద్ధర్మౌపమ్యత్వాత్ కేవలప్రకృతవిషయా తుల్యయోగితా; తథా చ యో యత్కామ ఆగతః, స తత్సర్వమేవాస్మాదలభతేతి వ్యజ్యతే॥౪౯॥

స్వాదయన్నితి।—[అనేకసంస్కృతప్రాకృతైః] అనేకాని బహుని, సంస్కృతాని హిఙ్గుమరీచాదినా కృతసంస్కారాణి, ప్రాకృతాని ప్రకృతిసిద్ధాని, సంస్కారం వినా స్వాదూని కృతాని ఫలాదీని చ యేషు తైః; అన్యత్ర,—అనేకవిచిత్రసంస్కృతప్రాకృతౌ భాషావిశేషో యేషు తైః; [అకృతపాలసఙ్గరైః] అకృతః

రక్షితారమితి తత్ర కర్మణి

న్యస్య దుష్టదమనక్షమం హరిమ్।

అక్షతాని నిరవర్త్తయత్తదా

దానహోమయజనాని భూపతిః॥౫౧॥

పాత్రాణాం భాజనానామ్; అన్యత్ర—భూమికానాఞ్చ సఙ్కరో వ్యతికరో యేషు తైః। [భావశుద్ధిమహితైః] భావశుద్ధిః పదార్థానాం మృష్టతా; అథ వా,—భావశుద్ధిః గర్వావిరహః, తత్సహితైః; అన్యత్ర,—భావాః స్థాయినీ రత్యాదయః, తేషాం శుద్ధిః సజాతీయవిజాతీయాతిరస్కృతరూపకమ్,—
“సజాతీయైర్విజాతీయైరతిరస్కృతమూర్త్తిమాన్। యావద్రసం వర్త్తమానః స్థాయీ భావ ఉదాహృతః॥” ఇతి లక్షణాత్। తత్మహితైః [భోజనైః] అభ్యవహార్యైః, [నాటకైః ఇవ] రూపకవిశేషైరివ, [రసం] మధురాదికం శృఙ్గారాదికఞ్చ, [స్వాదయన్] అనుభవన్, [జనః] భోక్తృజనః, సామాజికజనశ్చ, [ముదమ్] ఆనన్దం, [బభార]। శ్లేషసఙ్కీర్ణేయముపమా॥౫౦॥

రక్షితారమితి।—[తదా, ఇతి] ఇత్థం, [భూపతిః] యుధిష్ఠిరః [తత్ర కర్మణి] రాజసుయాధ్వరే, [దుష్టదమనక్షమం] దుష్టానాం దమనే మర్దనే, క్షమం సమర్థం, [హరిం, రక్షితారం] విఘ్నభ్యస్త్రాతారం, [న్యస్య] నిధాయ, [అక్షతాని] అవిహతాన, [దానహోమయజనాని, నిరవర్త్తయత్] అన్వతిష్ఠత్; స్వకీయస్య ద్రవ్యస్య ఖస్వత్వనివృత్తిపరస్వత్వోత్పాదనం దానం దేవతోద్దేశేనాగ్నౌ హవిషః ప్రక్షేపో హోమః, హుతస్య దేవతోద్దేశేన వాఙ్మనమాభ్యాం న మమేతి త్యాగో యాగః। అత్ర దుష్టదమనక్షమత్వస్య విశేషణగత్యా హరేః రక్షాఽధికారహేతున్యాసహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౫౧॥

ఏక ఏవ సుసఖైష సున్వతాం
శౌరిరిత్యభినయాదివోచ్చకైః।

యూపరూపకమనీనమదుచ్ఛ్రజం
భూశ్చపాలతులితాఙ్గులీయకమ్॥౫౨॥

ఇత్యమత్ర వితతక్రమే క్రతౌ
వీక్ష్య ధర్మమథ ధర్మజన్మనా।
అర్ఘదానమను చోదితో వచః
సభ్యమభ్యధిత శాన్తనోః మృతః॥౫౩॥

ఏక ఇతి।—[సున్వతాం] సోమాభిషవం కుర్వతామ్। సోమయాజినామిత్యర్థః। సునోతిర్లటః శత్రాదేశః। [సుసఖా] సత్సహాయః। "న పూజనాత్" (౫।౪।౬౯ పాం) ఇతి సమాసాన్తప్రతి షేధః। [ఏష శౌరిః ఏక ఏవేతి, అభినయాదివ] తద్వ్యాఙ్గకచేష్టాం కృత్వేవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'వ్యఙ్గకాభినయౌ సమౌ' ఇత్యమరః। [భూః] దేవయజనభూమిః। [చపాలతులితాఙ్గులీయకమ్] చపాలేన యూపకటకేన। 'చపాలో యూపకటకః' ఇత్యమరః। తేన తులితం సమీకృతమిత్యర్థః। తులయతః, "తత్కరోతి—"(గం) ఇతి ణ్యన్తాత్కర్మ్మణి క్తః। తదఙ్గులీయకమూర్మ్మికా యస్య తమ్, అఙ్గులీయకోపమానచపాలమిత్యర్థః। 'అఙ్గులీయకమూర్మ్మికా' ఇత్యమరః। "జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛః"(౭।౩।౬౨ పాం) ఇతి భావే ఛప్రత్యయః। [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం, [యూపరూపకం] యూపం పశుబన్ధనదారువిశేషః, రూపకం స్వరూపం యస్య తం, [భుజమ్, అనీనమత్] ఉన్నమితవతీ। నమేర్ణౌ చఙి సన్వత్కార్యమ్। అత్ర మాపేక్షత్వాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సఙ్కరః॥౫౨॥

ఇత్థమితి।—[ఇత్యమత్ర క్రతౌ, వితతక్రమే] విస్తృతానుష్ఠానే సతి, [అథ] అనన్తరం, ధర్మాత్ జన్మ యస్య తేన [ధర్మజన్మనా] ధర్మాత్మజేన। జన్మాద్యుత్తరపదో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణే ఇతి వామనః। [ధర్మ వీక్ష్య],

---

ఆత్మనైవ గుణదోషకోవిదః

కిం న వేత్సి కరణీయవస్తుషు?।

యత్తథాఽపి న గురూన్న పృచ్ఛసి

త్వం క్రమోఽయమితి తత్ర కారణమ్॥౫౪॥

స్నాతకం గురుమభీష్టమృత్విజం

సంయుజా చ సహ మేదినీపతిమ్।

ధర్మశాస్త్రమనుస్మృత్యేత్యర్థః। [అర్ఘదానం] పూజాదానమ్, [అను], సదస్యపూజాముద్దిశ్యేత్యర్థః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః। [చోదితః] కస్మై దేయమిదమితి పృష్టః, [శన్తనోః సుతః] భీష్మః। [సభ్యం] సభాయాం సాధు। "సభాయా యః" (౪।౪।౧౦౫ పాం) ఇతి యప్రత్యయః। [వచః] వాక్యమ్, [అభ్యధిత] అభిహితవాన్। దధాతేర్లుజి తజి "స్థాధ్వోరిచ్చ"(౧।౨।౧౭ పాం) ఇతి ఇత్త్వే, "హ్రస్వాదఙ్గాత్" (౮।౨।౨౭ పాం) ఇతి సకారలోపః। వృత్త్యనుప్రాసః॥౫౩॥

అథాసర్గసమాప్తేః భీష్మవచఃప్రపఞ్చమేవ సఫలం దర్శయతి, ఆత్మనేతి।—తత్రాత్మనో బహుమానకరణాత్ ప్రీతస్తత్రభవాన్ భీష్మో రాజానం తావత్ ఉత్సాహార్థమేకేనోపశ్లోకయతి।—[గుణదోషకోవిదః] వేత్తీతి విదో జ్ఞాతా। ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। ఒకసో విద్యాస్థానస్య విదః కోవిదః। గుణదోషయోః కోవిదో వివేక్తా। [కరణీయవస్తుషు] కర్తవ్యార్థేషు, [ఆత్మనైవ] స్వయమేవ, పరోపదేశానపేక్షయైవేత్యర్థః। ప్రకృత్యాదిత్వాత్ తృతీయా। [కిం న వేత్సి?] సర్వం

జానాసీత్యర్థః। [తథాఽపి త్వం] జ్ఞాతాఽపి, [గురూన్న పృచ్ఛసి] ఇతి [న], కిన్తు పృచ్ఛస్యేవేతి [యత్]। జ్ఞానప్రసక్తం న పృచ్ఛసీతి వారణాయ నఞ్ద్వయమ్। [తత్ర] గుర్వనుయోగే, [అయం క్రమః] ఇతి న్యాయః, సదాచారపరిపాటి, [ఇతి] ఏతదేవ, [కారణం], న త్వంజ్ఞానమిత్యర్థః। అత్ర కర్త్వ్యార్థప్రశ్నస్యాజ్ఞానహేతుకత్వవారణేనాపరహేతుకత్వే నియమనాత్ పూర్వోక్తలక్షణపరిసఙ్ఖ్యానమ్॥౫౪॥

అర్థభాజ ఇతి కీర్త్యన్తి షట్

తే చ తే యుగపదాగతాః సదః॥౫౫॥

శోభయన్తి పరితః ప్రతాపినో

మన్త్రశక్తివినివారితాఽఽపదః।

త్వన్మఖం ముఖభువః స్వయమ్భువో

భూభుజశ్చ పరలోకజిష్ణవః॥౫౬॥

ఏవం రాజానముపశ్లోక్య ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ, స్నాతకమితి।—[స్నాతకం] స్నాతకో గృహస్థవిశేషస్తం, [గురు] పిత్రాదికమ్, [అభీష్టమ్] ఇష్టబన్ధుమ్, [ఋత్విజం] యాజకం, [సంయుజా] సంయుజ్యత ఇతి సంయుక్ సమ్బధీ, జామాతా ఇతి యావత్, తేన, [సహ, మేదినీపతిం] రాజానం, [చ] తఞ్చ మేదినీపతిం చేత్యర్థః। [షట్] షడ౯ేతాన్, [అర్థభాజః] పూజార్హాః, [ఇతి] ఇతిశబ్దేనాభిహితత్వాత్ర కర్మణి ద్వితీయా; యథాఽఽహ వామనః,— "నిపాతనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్" ఇతి (౫ అధిం ౨ అధ్యాం ౨౨ సూం)। [కీర్త్యన్తి] కథయన్తి, వృద్ధా ఇతి శేషః। న చ తే దురా ఇత్యాహ।—[తే చ] షడపి, [తే] తవ, [సదః] సభాం, [యుగపత్, ఆగతాః] ప్రాప్తాః। అత్ర స్నాతకాదీనాం ప్రకృతానామేవార్థభాక్త్వసాధర్మ్యాదౌపమ్యావగమాద్ తుల్యయోగితాభేదః॥౫౫॥

శోభయన్తీతి।—కిఞ్చ, ప్రతాపయితుం శీలం యేషాం తే [ప్రతాపినః] శత్రుతాపకాః। తాచ్ఛీల్యే ణినిః। అన్యత్ర,—తేజస్వినః। 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమ్' ఇత్యమరః। "అత

ఇనిఠనో"(౫।౨।౧౧౫పాం)ఇతి ఇన్ప్రత్యయః। [మన్త్రశక్తివినివారితాఽఽపదః] మన్త్రశక్త్యా వేదమహిమ్నా; అన్యత్ర,—విచారసామర్థ్యేన, వినివారితాః ఆపదో దైవమానుషవిపత్తయో యైస్తే। 'వేదవాదే గుప్తమన్త్రే మన్త్రః' ఇత్యమరః। [పరలోకజిష్ణవః] పరలాకస్య లోకాన్తరస్య, శత్రుజనస్య చ, జిష్ణవో జయశీలాః; [స్వయమ్భువః] బ్రహ్మణః, [ముఖభువః] ముఖజాతా బ్రాహ్మణాః;

ఆభజన్తి గుణినః పృథక్ పృథక్

పార్థ! సత్కృతిమకృత్రిమామమౌ।

ఏక ఏవ గుణవత్తమోఽథ వా

పూజ్య ఇత్యయమపీష్యతే విధిః॥౫౭॥

అత్ర చైష సకలేఽపి భాతి మాం

ప్రత్యశేషగుణబన్ధురర్హతి।

'బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీత్' (శుక్లయజుః ౩౧ అధ్యాం ౧౧ మన్త్రః) ఇతి శ్రుతేః। [భృభుజః] రాజానః, [చ, త్వన్మఖం] తబ క్రతుం, [పరితః, శోభయన్తి] పరిష్కుర్వన్తి సర్వేఽప్యాగత్య వసన్తీత్యర్థః। అత్ర రాజ్ఞాం బ్రాహ్మణానాఞ్చ ప్రకృతానామేవ ప్రతాపాదిమాధర్మ్యేణోపమానాత్తుల్యయోగితాభేదః, మాధర్మ్యఞ్చ శ్లేషనిబన్ధనమితి సఙ్కరః॥౫౬॥

ఆభజన్తీతి।—హే [పార్థ!] పృథాపుత్ర! "తస్యేదమ్"(౪।౩।౧౨౦పాం) ఇత్యణ్। సామాన్యస్య యోగ్య విశేషపర్యవసాననియమాదపత్యార్థలాభః; అన్యథా "స్త్రీభ్యో ఢక్"(౪।౧।౧౨౦ పాం) ఇతి ఢక్ స్యాత్। [గుణినః] గుణాఢ్యాః, [అభీ] పూర్వశ్లోకద్వయోక్తాః స్నాతకాదయః, [పృథక్ పృథక్] ప్రత్యేకమ్, [అకృత్రిమామ్] అకపటాం, [సత్కృతిం] మత్కారమ్, [ఆభజన్తి] అర్హన్తి;

సమమేషాం ప్రత్యేకం పూజా కార్యేత్యర్థః। అథ స్వాభిమతం పక్షాన్తరమాహ, అథ వేతి।—[అథవా, గుణవత్తమః] అతిగుణవాన్, [ఏక ఏవ పూజ్య ఇత్యయమపి, విధిః] శాస్త్రమ్, అనుష్ఠానం వా, [ఇష్యతే]; వృద్ధైరితి శేషః। అత్ర స్నాతకాదీనాం పూజ్యత్వే గుణో విశేషణగత్యా హేతురితి కావ్యలిఙ్గభేదః; తదపేక్షయా గుణవత్తమత్వమేకస్యైవ పూజ్యత్వే తథైవ హేతురితి కావ్యలిఙ్గాన్తరమితి సజాతీయసఙ్కరః॥౩౭॥

అత్ర కస్తథా సర్వోత్తరః పుమానస్తి? ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం కోఽన్యో హరిం వినేత్యాహ, అత్రేతి।—[అత్ర] అస్మిన్ [చ సకలేఽపి, భూమిదేవనరదేవసఙ్గమే] భూమిదేవా బ్రాహ్మణాః, నరదేవా రాజానః, తేషాం సఙ్గమే, బ్రాహ్మణ-

---

భూమిదేవనరదేవసఙ్గమే

పూర్వదేవరిపురర్హణాం హరిః॥౩౮॥

మర్త్యమాత్రమవదీధరద్భవాన్

మైనమానమితదైత్యదానవమ్।

అంశ ఏష జనతాఽతివర్తినో

వేధసః ప్రతిజనం కృతస్థితేః॥౩౯॥

ధ్యేయమేకమపథే స్థితం ధియః

స్తుత్యముత్తమమతీతవాక్పథమ్।

క్షత్రియసమవాయే ఇత్యర్థః; [అశేషగుణబన్ధుః] అశేషగుణానాం బన్ధుః సుహృత్, సర్వగుణాఢ్య ఇత్యర్థః। అసాధారణగుణానాహ, పూర్వేతి।—[పూర్వదేవరిపుః] పూర్వదేవాః సురద్విషః తేషాం రిపుర్హన్తా, [ఏషః, హరిః] కృష్ణః, [అర్హణాం] పూజాం, [అర్హతి] ప్రాప్నోతి, ఇతి [మాం, ప్రతి] అధికృత్య [భాతి] మమ ప్రతిభాతీత్యర్థః; అన్యే తు నార్హన్తీత్యపి సిద్ధమితి భావః। అత్ర

తత్రాన్యేషు చ ప్రసక్తాయాం పూజాయాం హరావేవ నియమాత్ పరిసంఖ్యాఽలఙ్కారః;—'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైకధా యదా। ఏకత్ర నియమః సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్॥౫౮॥

నను తస్మిన్ బ్రాహ్మణక్షత్రియసమూహే కథమస్యైవ పూజ్యత్వమ్? ఇత్యాశఙ్క్య సర్వోత్తమత్వాదిత్యాశయేనాఽఽసర్గసమాప్తేరేనం స్తౌతి, మర్త్యేత్యాది।—[ఆనమితదైత్యదానవమ్] ఆనమితాః ప్రహ్వీకృతాః, దైత్యాః దితిసుతాః, దానవాః దనుసుతాశ్చ యేన తమ్, [ఏనం] హరిం, [భవాన్, మర్త్యమాత్రం] మనుష్యమాత్రం, [మాఽవదీధరత్] న జానీయాత్। "శేషే ప్రథమః"(౧।౪।౧౦౮ పాం) ఇతి ప్రథమపురుషః;కుతః?—[ఏషః] కృష్ణః, [జనతాఽతివర్తినః] సర్వలోకాతీతస్య, (ప్రతిజనం కృతస్థితేః] సర్వభూతాన్తర్యామిణ ఇత్యర్థః। [వేధసః] పరమాత్మనః, [అంశః] కలా; అతో న మర్త్యమాత్రమిత్యర్థః; అత ఏవ వాక్యహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౫౯॥

ఆమనన్తి యముపాస్యమాదరా-

ద్దూరవర్తినమతీవ యోగినః॥౬౦॥

పద్మభూరితి సృజన్ జగద్రజః

సత్త్వమచ్యుత ఇతి స్థితిం నయన్।

సంహరన్ హర ఇతి శ్రితస్తమ-

స్త్రైధమేష భజతి త్రిభిర్గుణైః॥౬౧॥

పునరపి ఆమానుషత్వమేవ వ్యనక్తి, ధ్యేయమితి।—[యోగినః] నారదాదయః, [ఏకమ్] అద్వితీయమ్, [ఉత్తమం] సర్వోత్తమం, [యమ్] ఏనం, [ధ్యేయం] ధ్యాతవ్యమ్। ఏకార్థగోచరాత్మధారణం ధ్యానం, తదర్హమిత్యర్థః। తథాఽపి [ధియః] జ్ఞానస్య, [అపథే] అమార్గే, [స్థితం]; తదగోచరమిత్యర్థః। "పథో విభాషా"(౫।౪।౭౨ పాం) ఇతి సమాసాన్తః, "అపథం నపుంసకమ్" (౨।౪।౩౦ పాం) ఇతి నపుంసకమ్। [ఆమనన్తి] కథయన్తి। "పాఘ్రా—"(౭।౩।౭౮

పాం) ఇత్యాదినా మ్నా ధాతోర్మనాదేశః। [స్తుత్యం] స్తోతుమర్హం, తథాఽపి [అతీతవాక్పథం] అతీతో వాక్పథో యేన తమ్, అవాఙ్మనసగోచరమిత్యర్థః। 'యతో వాచో నివర్త్తన్తేఽప్రాప్య మనసా సహ' (త్రైత్తిం ఉపం ౨ వల్లీం ౪।౯ అనుం ౧ మన్త్రః) ఇతి శ్రుతేః। ఆమనన్తి। [ఆదరాత్] ఆస్థయా, [ఉపాస్యం] సేవ్యమ్। తథాఽపి [అతీవ] అత్యన్తమ్। అతీవేతి నిపాతసముదాయోఽత్యన్తార్థేఽవ్యయమ్। [దూరవర్త్తినమ్] ఆమనన్తి। యమేనమచిన్త్యరూపమామనన్తి, తమేనం మర్త్యమాత్రం మాఽవదీధరదితి పూర్వేణాన్వయః। అవాఙ్మనసగోచరత్వదూరవర్త్తిత్వానాం ధ్యేయత్వస్తుత్యత్వోపాస్యత్వైః సహ విరోధస్య హరేరచిన్త్యమహిమత్వేన సమాధానాద్విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౬౦॥

నను హరిహరహిరణ్యగర్భాస్త్రయో దేవాః సర్వోత్తరమహిమానః సన్తి, ఏనం న జానీమః? ఇత్యతః ఆహ, పద్మభూరితి।—[ఏషః] హరిః, [రజః] రజోగుణం, [శ్రితః జగత్ సృజన్, పద్మభూః] బ్రహ్మా, [ఇతి, సత్త్వం]

సర్వవేదినమనాదిమాస్థితం

దేహినామనుజిఘృక్షయా వపుః।

క్లేశకర్మఫలభోగవర్జితం

పుంవిశేషమముమీశ్వరం విదుః॥౬౨॥

సత్త్వగుణం, శ్రితః జగత్ [స్థితిం నయన్] స్థాపయన్, [అచ్యుతః] విష్ణుః, [ఇతి, తమః] తమోగుణం, శ్రితః జగత్ [సంహరన్ హర ఇతి, త్రిభిర్గుణైః] సత్త్వరజస్తమోభిః, [త్రైధం] త్రైవిధ్యం, [భజతి]। "ద్విత్ర్యోశ్చ ధముఞ్" (౫।౩।౪౫ పాం) ఇతి విధార్థే ధముఞ్ప్రత్యయః। అస్యైవ గుణభిన్నాస్తాస్తిస్రోఽపి మూర్త్తయః, ఇత్యయమేవ సర్వోపాస్య ఇతి భావః। అత్ర సత్త్వాదిగుణయోగస్య సృష్ట్యాదిగుణయోగస్య చ విశేషణగత్యా త్రైవిధ్యహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౬౧॥

తర్హి కీదృశమస్య స్వరూపమ్?—కుతో వా మానుషవిగ్రహః? ఇత్యపేక్షాయాముభయం నిరూపయన్నాహ, సర్వేతి।—[అముం] కృష్ణం, [సర్వవేదినం] సర్వజ్ఞమిత్యర్థః; అత ఏవ

[అనాదిమ్] ఆదిరహితమ్, అనాదినిధనమిత్యర్థః; తథాఽపి [దేహినాం] ప్రాణినామ్, [అనుజిఘృక్షయా] అనుగ్రహీతుమిచ్ఛయా, భ్రభారావతరణార్థమిత్యర్థః। గ్రహేః సన్నన్తాత్ స్త్రియామ్ “అప్రత్యయాత్” (౩।౩।౧౦౨ పాం) ఇతి అప్రత్యయే టాప్। [వపురాస్థిత] మానుషవిగ్రహమాస్థితం, న కర్మాఽఽరబ్ధశరీరభాజమిత్యర్థః; అత ఏవ [క్లేశకర్మఫలభోగవర్జితం] క్లేశాః పఞ్చ క్లేశాః, అవిద్యాఽస్మితారాగద్వేషాభినివేశాఖ్యాః, కర్మాణి పుణ్యపాపాని, తేషాం ఫలే సుఖదుఃఖే, తయోర్భోగోఽనుభవః తేన, క్లేశైశ్చ వర్జితం, త్రైరసంస్పృష్టమిత్యర్థః। [ఈశ్వరమ్] ఈశ్వరశబ్దితం, [పుంవిశేషం] క్షేత్రజ్ఞవిలక్షణం పురుషవిశేషం, పరమపురుషం వా, [విదుః] విదన్తి, సన్త ఇతి శేషః। “విదో లటో వా” (౩।౪।౮౩ పాం) ఇతి భేరుసాదేశః। అత్రాకర్మాఽఽరబ్ధత్వాత్ నిత్యజ్ఞానత్వాదివిరోధసమర్థనాద్విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః; తేషామేవ గుణానాం విశేషణగత్యా పుంవిశేషహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమితి సఙ్కరః॥౬౨॥

భక్తిమన్త ఇహ భక్తవత్సలే

సన్తతస్మరణరీణ కల్మషాః।

యాన్తి నిర్వహణమస్య సంసృతి-

క్లేశనాటకవిడమ్బనావిధేః॥౬౩॥

గ్రామ్యభావమపహాతుమిచ్ఛవో

యోగమార్గపతితేన చేతసా।

దుర్గమేకమపునర్నివృత్తయే

యం విశన్తి వశినం మమక్షవః॥౬౪॥

ఏవం హరేః స్వరూపం నిరూప్య తదుపాసనాత్ ఫలం యుగ్మేనాహ, భక్తిమన్త ఇతి।— [భక్తవత్సలే] భక్తప్రియే, [ఇహ] అస్మిన్ హగే, [భక్తిమన్తః] అనురాగవన్తో జనాః। పూజ్యేషు అనురాగో భక్తిః। [అస్య] అనుభూయమానస్య కృష్ణస్య, [సన్తతస్మరణరీణకల్మషాః] సన్తతం సతతం, తత్స్మరణేన నిరన్తరధ్యానేన, రీణకల్మషాః క్షిణపాపాః మన్తః। ‘రీఙ్ క్షయే’।

“ల్వాదిభ్యః” (౮।౨।౪౪ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। [సంసృతిక్లేశనాటకవిడమ్బనావిధైః] సంసృతిః సంసారః, తస్య క్లేశః దుఃఖం, తదేవ నాటకమ్, ఇతి రూపకమ్। తస్య విడమ్బనావిధిరభినయస్తస్య, [నిర్వహణం] సమాప్తిం, [యాన్తి], ముచ్యన్తే ఇత్యర్థః। “తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి” ఇతి శ్రుతైరితి భావః॥౬౩॥

గ్రామ్యేతి।—[గ్రామ్యభావం] గ్రామే భవాః గ్రామ్యాః ప్రాకృతాః, మూఢ़ా ఇతి యావత్। “గ్రామాద్యఖఞౌ" (౪।౨।౯౪ పాం) ఇతి యప్రత్యయః। తేషాం భావస్తమ్, [అపహాతుం] మోక్తుమ్, [ఇచ్ఛవః, ముముక్షవః] మోక్షార్థినః, [అపునవివృత్తయే] అపునరావృత్తయే, పునరావృత్త్యభావాయ ఇత్యర్థః, మోక్షాయ ఇతి యావత్। దుఃఖేన గమ్యతే ఇతి [దుర్గం] దుష్ప్రాపమ్, [ఏకమ్] ఏవాద్వితీయం,

---

ఆదితామజననాయ దేహినా-

మన్తతాఞ్చ దధతేఽనపాయినే।

బిభ్రతే భువమధః సదాఽథ చ

బ్రహ్మణోఽప్యుపరి తిష్ఠతే నమః॥౬౫॥

కేవలం దధతి కర్తృవాచినః

ప్రత్యయానిహ న జాతు కర్మణి।

[వశినం] స్వతన్త్రం, [యం] హరిం, [యోగమార్గపతితేన] ధ్యానమార్గనివిష్టేన। ‘యోగః సన్నహనోపాయధ్యానసఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః। [చేతసా విశన్తి], ధ్యాయన్తీత్యర్థః। యం విశన్తి ఇహ భక్తిమన్తః ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥౬౪॥

అథ భక్త్యుద్రేకాన్నమస్కరోతి, ఆదితామితి।—[దేహినాం] ప్రాణినామ్, [ఆదితాం] కారణతామ్। అన్తోఽన్తకరే నాశహేతుః। “తత్కగేతి—”(గం) ఇతి ణ్యన్తాదన్తయతేః పచాద్యచ్। తస్య భావస్తత్తామ్ [అన్తతాఞ్చ దధతే]। 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తైత్తిం ఉపం ౩

వల్లీ ౦౧ అను౦) ఇత్యాది శ్రుతేః। స్వయమ్ [అజననాయ] జన్మరహితాయ। అపాయోఽస్యాస్తీత్యపాయీ, స న భవతీత్యనపాయీ తస్మై [అనపాయినే] నాశరహితాయ చ, కాలతోఽపరిచ్ఛిన్నాయేత్యర్థః। దేశతోఽపి తథేత్యాహ।—[సదా, అధః] పాతాలే, [భువం బిభ్రతే] కూర్మరూపేణ దధతే ఇత్యర్థః, [అథ చ] తథైవ, [బ్రహ్మణః] లోకస్య, [అప్యుపరి తిష్ఠతే], సర్వవ్యాపినే ఇత్యర్థః। తస్మై హరయే ఇతి శేషః। [నమః] నమస్కారః। "నమఃస్వస్తి—" (౨।3।౧౬ పా౦) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। అత్ర హరేగ్నాదినిధనఖేన తద్ధతః పురుషాన్తరాదాధిక్యవర్ణనాద్ధాతిరేకాలఙ్కారః॥౬౫॥

కేవలమితి।—సృజతిశ్చ సంహృ చ శాస్తిశ్చ [సృజతిసంహృశాస్తయః]। 'సృజ విసర్గే'। 'హృఞ్ హరణే' సమ్పూర్వోఽయమ్; 'శాసు అనుశిష్టౌ' ఇత్యేతే

(మన్త్రః) ఇతి, "తేషామిహ న పునరావృత్తిః" (వృహం అధ్యాం ౧ బ్రాం ౧౮ మన్త్రః) ఇతి చ శ్రుతిః।

ధాతవః సృజతిసంహృశాస్తయః

స్తౌతిరత్ర విపరీతకారకః॥౬౬॥

పూర్వమేష కిల సృష్టవానప-

స్తాసు వీర్యమనివార్యమాదధౌ।

త్రయ ఇత్యర్థః। "ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే" (వా౦) ఇతి వచనాదేవం నిర్దేశః। [ధాతవః] "భూవాదయో ధాతవః" (౧।౧।3 పా౦) ఇత్యుక్తలక్షణాః శబ్దవిశేషాః। [ఇహ] అస్మిన్ భగవతి విషయే, [కేవలమ్] అన్యయోగవ్యవచ్ఛిన్నం యథా తథా, [కర్తృవాచినః] కర్తుకారకవాచకాన్, [దధతి] తదన్తా ఏవ భవన్తీత్యర్థః। [జాతు] కదాచిత్, [కర్మణి ప్రత్యయాన్] కర్మార్థవిహితాన్

యగాదిన్, [న] దధతి, న తదన్తా భవన్తీత్యర్థః। సర్వకర్తృత్వాత్ నియన్తృత్వాచ్చ సృజతి స్రష్టా, సంహరతి సంహర్తా, శాస్తి శాసితేత్యాదిభిః కర్తృత్వేన నిర్దిశ్యతే, న కదాచిత్ సృజ్యతే, సంక్రియతే, శిష్యతే ఇత్యాదిభిః కమ్మత్వేన; అనాదినిధనత్వాదనియమ్యత్వాశ్చేతి భావః। కిఞ్చ, [అత్ర] భగవతి, [స్తోతిః]। 'ష్టుఞ్ స్తుతౌ' ఇతి ధాతుః। విపరీతం కారకం యస్య సః [విపరీతకారకః] స్తూయతే స్తుత్య ఇత్యాదికర్మప్రత్యయాన్త ఏవ, న తు కదాచిత్ స్తౌతి స్తోతా ఇత్యాదికర్తృప్రత్యయాన్తః; సకలలోకస్తుత్యస్యతస్య స్తుత్యాన్తరాభావాదిత్యర్థః। అత్ర శబ్దానాం కర్మకర్తృప్రత్యయవిధినిషేధద్వారా విభత్యన్తరేణ సర్వకర్తుత్వసర్వోపాస్యత్వాదిసూక్ష్మార్థబోధపరత్వాత్ సౌక్ష్మణాఖ్యో గుణః;—'అన్తః సఙ్కల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌక్ష్మ్యముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్। అత్ర భగవతః సృష్ట్యాదికర్తృకర్మత్వోభయప్రాప్తావేకత్రైకనియమాత్ పరిసఙ్ఖ్యా। తత్ర జాతు కర్మణీతి శబ్దాదేవ కర్మత్వనిషేధాదితరనివృత్తిః స్తౌతిశబ్దాత్ స్తుతౌ కర్తృత్వనివృత్తిరార్థీతి భేదద్వయసంసర్గః; అనయా చ భగవతః పురుషాన్తరాధిక్యప్రతీతేర్వ్యతిరేకశ్చ ప్రతీయతే ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః॥౬౬॥

పూర్వమితి।—[ఏషః] హరిః, [పూర్వం] ప్రథమమ్ [అపః సృష్టవాన్। కిల] ఇత్యైతిహ్యే। [తాసు] అపసు, [అనివార్యం, వీర్యం] రేతః। 'శుకం తేజో-

---

తచ్చ కారణమభూద్ధిరణ్మయం

బ్రహ్మణోఽసృజదసావిదం జగత్॥౬౭॥

మత్కుణావివ పురా పరిప్లవౌ

సిన్ధునాథశయనే నిషేదుషః।

గచ్ఛతః స్మ మధుకైటభౌ విభో-

ర్యస్య నైద్రముఖవిఘ్నతాం క్షణమ్॥౬౮॥

రేతసో చ బీజవీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః। [ఆదధౌ] ఆహితవాన్, [తత్] వీర్యం, [చ] తు; హిరణ్యస్య స్వర్ణస్య వికారః [హిరణ్మయమ్]। "దాణ్డినాయన—"(౬।౪।౧౭౪ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతః। [బ్రహ్మణః] చతుర్ముఖస్య, [కారణమభూత్] బ్రాహ్మమణ్డం జాతమిత్యర్థః। [అసౌ]

తదుత్పన్నో బ్రహ్మా, [ఇదం జగదసృజత్]; సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్యాయమేవ మూలకారణమితి భావః। అత్ర మను,—"అప ఏవ ససర్జాఽఽదౌ తాసు బీజమవాసృజత్॥తదణ్డమభవద్ధైమం మహమాంశుమమప్రభమ్। తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా మర్వలోకపితామహః॥" ఇతి (౧మ అధ్యాం ౮।౯ శ్లోకౌ)। అత్ర వీర్య్యమనివార్య్యమితి వృత్త్యనుప్రాసః॥౬౭॥

అథైనం త్రిభిః విశినష్టి, మత్కుణావివేత్యాదినా।—పురా] పూర్వ, [పరిప్లవౌ] చఞ్చలౌ, ముహురితస్తతశ్చలన్తావిత్యర్థః। 'చఞ్చలం చపలం తూర్ణం పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః। [మధుకైటభౌ] అసురవిశేషౌ, [మత్కుణౌ] సుప్తాస్సృక్పాయినో మలోద్భవౌ కీటవిశేషౌ, తౌ [ఇవ] ఇత్యుపమా। [సిన్ధునాథశయనే] సిన్వనాథః సరిత్పతిః, స ఏవ శయనం తత్ర, [నిషేదషః] నిషస్మస్య, సముద్రశాయిన ఇత్యర్థః। "భాషాయాం సదవసశ్రువః" (౩।౨।౧౦౮ పాం) ఇతి లిటః కసురాదేశః। [విభోః] ప్రభోః, [యస్య] హరేః, [క్షణం, నైద్రసుఖవినతాం] నిద్రాయాః సమ్బన్ధినః ఆగతం వా నైద్రం యత్ సుఖం, తస్య విఘ్నతాం విఘాతం కర్త్తుమిత్యర్థః, [గచ్ఛతః స్మ] గతౌ। తాదృశా-

---

శ్రౌతమార్గసుఖగానకోవిద-

బ్రహ్మషట్చరణగర్భముజ్జ్వలమ్।

శ్రీముఖేన్దుసవిధేఽపి శోభతే

యస్య నాభిసరసీసరోరుహమ్॥౬౯॥

సత్యవృత్తమపి మాయినం జగద్-

వృద్ధమప్యుచితనిద్రమర్భకమ్।

జన్మ బిభ్రతమజం నవం బుధా

యం పురాణపురుషం ప్రచక్షతే॥౭౦॥

వపి మహాఽసురౌ మత్కుణావివ క్షణమాత్రేణ ప్రనష్టావితి భగవతః ప్రభావాతిశయోక్తిః। ఏషాం త్రయాణాం పూర్వేణ అన్వయః॥౬౮॥

శ్రౌతేతి।—[శ్రోతమార్గసుఖగానకోవిదబ్రహ్మషట్చరణగర్భ] శ్రౌతమార్గస్య సుఖం సుఖకరం యద్గానం తస్య కోవిదోఽభిజ్ఞః। కోవిదో వ్యాఖ్యాతః। స.చాసాం బ్రహ్మ చ, స ఏవ షట్చరణః, స గర్భే యస్య తత్, [ఉజ్జ్వలం] నిర్మలం, [యస్య] హరేః, [నాభిసరసీసరోరుహం] నాభిరేవ సరసీ సరః। 'కాసారః సరసీ మరః' ఇత్యమరః। తస్యాం సరోరుహం పద్మం, [శ్రీముఖేన్దుసవిధే] శ్రియో ముఖమివేన్దుస్తస్య సవిధే సన్నిధో, సమీపే ఇత్యర్థః, [అపి శోభతే], ఇతి విరోధః స చ శ్రీముఖస్య ఇన్దుత్వరూపణాయత్త ఇత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౬౯॥

సత్యేతి।—[యం] హరిం, [సత్యవృత్తమ్] అకపటచరితమ్, (అపి, మాయినం] మాయావినం, కపటవన్తమిత్యర్థః, ఇతి విరోధః। మాయా నామ శక్తిః తద్వన్తమిత్యవిరోధః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః। [జగద్వృద్ధం] సర్వలోకపితామహత్వాత్ స్థవిరమ్ [అపి]। 'ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధః' ఇత్యమరః। [ఉచితనిద్రం] పరిచితయోగనిద్రమ్ [అర్భకం] డిమ్భమ్। 'వటస్య

స్కన్ధధూననవిసారికేశర-

క్షిప్తసాగరమహాప్లవామయమ్।

ఉద్ధృతామివ ముహూర్త్తమైక్షత

స్థూలనాసికవపుర్వసున్ధరామ్॥౭౧॥

పత్రస్య పుటే శయానం బాలం ముకున్దం మనసా స్మరామి' ఇత్యాగమవచనాదితి భావః। 'పోతః పాకోఽర్భకో డిమ్భః' ఇత్యమరః। [అజం] న జాయత ఇత్యజో జన్మరహితః। "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే" ఇతి జనేర్డప్రత్యయః। తమపి, [జన్మ బిభ్రతమ్]। కామవశాత్ కృష్ణాదిజన్మభాజమిత్యర్థః। [నవం] రమణీయత్వాదభినవం, తథాఽపి [పురాణపురుషం] పురాణం ప్రాచీనమ్, అనాదిఞ్చ, పురుషం, [ప్రచక్షతే బుధాః] ఇతి వాక్యం సర్వత్ర సమ్బధ్యతే। సర్వేఽపి విరోధా హరేరచిన్త్యమహిమత్వేన ఆభాస్యా ఇతి విరోధాఽఽభాసచతుష్టయసంసృష్టిః॥౭౦॥

అథ షోడ॰శభిః అవతారాన్ వర్ణయిష్యన్ వరాహావతారం తావదేకేనాహ, స్కన్ధేతి।—[స్థూలనాసికవపుః] వరాహమూర్త్తిః, [అయం] హరిః, [స్కన్ధధూననవిసారికేశరక్షిప్తసాగరమహాప్లవాం] స్కన్ధస్య కన్ధరాయాః, ధూననేన కమ్పనేన, విసారిభిరుత్సర్పిభిః, కేశరైః సటాభిః, క్షిప్తోఽవకీర్ణః, సాగరస్య మహాప్లవో మహాపూరః యస్యాస్తామ్; జలాపసారేణ ప్రకాశితామిత్యర్థః। [వసున్ధరాం] భువం, [ముహూర్త్తం] క్షణమాత్రమ్। 'ముహూర్త్తమల్పకాలేఽపి' ఇతి శబ్దార్ణవే। [ఉద్ధృతామ్] అనావృతత్వాత్ సాగరాదుత్థిప్తామ్, [ద్రవ, ఐక్షత] ప్రేక్షితవాన్, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ఈక్షతేర్లజి "ఆడ॰జాదీనామ్" (౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాట్, "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః॥౭౧॥

దివ్యకేశరివపుః సురద్విషో-

నైవ లబ్ధశమమాయుధైరపి।

దుర్నివారరణకణ్డు కోమలై-

ర్వక్ష ఏష నిరదారయన్ నఖైః॥౭౨॥

వారిధేరివ కరాగ్రవీచిభి-

ర్దిఙ్మతఙ్గజముఖాన్యభిఘ్నతః।

యస్య చారూనఖశుక్తయః స్ఫుర-

న్మౌక్తికప్రకరగర్భతాం దధుః॥౭౩॥

ద్వాభ్యాం నృసింహావతారమాహ, దివ్యేతి।—[దివ్యకేశరివపుః] దివ్యసింహమూర్త్తిః। [ఏషః] హరిః, [ఆయుధైః] వజ్రాదిభిః, [అపి, నైవ లబ్ధశమమ్] అప్రాప్తశాన్తి, [దుర్నివారరణకణ్డు] దుర్నివారా దుర్జయా, రణకణ్డూర్యస్య తత్, రణవ్యసనీత్యర్థః। "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" (౧।౨।౪౮పాం) ఇతి హ్రస్వః। [సురద్విషః] హిరణ్యకశిపోః, [వక్షః కోమలైర్నఖైః, నిరదారయత్] అభినత్। వజ్రాద్యభేద్యస్య కోమలనఖవిదార్యత్వం భగవత్ప్రభావాదితి విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౭౨॥

వారిధేరితి।—[కరాగ్రవీచిభిః] కరాగ్రాణి వీచయ ఇవేత్యుపమితసమాసః। వారిధేరివేతి లిఙ్గాత్। తాభిః కరాగ్రవీచిభిః, దిగన్తవితతాభిరితి భావః; అత ఏవ [దిఙ్మతఙ్గజముఖాని] దిఙ్మతఙ్గజానాం ముఖాని, [అభిన్నతః] రోషాతిరేకాత్ ప్రహరతః, [యస్య] సింహమూర్త్తేర్హరేః, [వారిధేరివ, చారునఖశుక్తయః] చారునఖాః శుక్తయ ఇవ। పూర్వవత్ ఉపమితసమాసః। [స్ఫురన్మౌక్తికప్రకరగర్భతాం] స్ఫురన్మౌక్తికప్రకరో దిగ్గజకుమ్భసమ్భూతముక్తావ్రాతః, గర్భేఽన్తరగతో యాసాం తాసాం భావస్తత్తా తాం [దధుః]। ఏష నిరదారయదితి పూర్వేణ శ్రన్వయః। ఏతేన నరహరిక్రోధస్య మహాఽసురేఽపి న పర్యాప్తిరితి వ్యజ్యతే ఇతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౭౩॥

దీప్తినిర్జితవిరోచనాదయం
గాం విరోచనసుతాదభీప్సతః।
ఆత్మభూరవరజాఖిలప్రజః
స్వర్పతేరవరజత్వమాయయౌ॥౭౪॥

కిం క్రమిష్యతి కిలైష వామనః!
యావదిత్థమహసన్ న దానవాః।
తావదస్య న మమౌ నభస్తలే
లఙ్ఘితార్కశశిమణ్డలః క్రమః॥౭౫॥

అథ చతుర్భిర్వామనావతారమాహ, దీప్తేత్యాది।—ఆత్మనా భవతీతి [ఆత్మభూః] స్వయమ్భూరపి। [అవరజాఖిలప్రజః] అవరజాశ్చరమజాః, అఖిలాః ప్రజా జనా యస్య సోఽపి, సర్వజ్యేష్ఠోఽపి ఇత్యర్థః; [అయం] హరిః [దీప్తినిర్జితవిరోచనాత్] జ్యోతిర్విజితమార్తణ్డాత్ [విరోచనసుతాత్] విరోచనః ప్రహ్లాదపుత్రః। 'విరోచనోఽర్కే దహనే చన్ద్రే ప్రహ్లాదనన్దనే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। తస్య సుతాత్, బలేరిత్యర్థః, [గాం] భువమ్, [అభీప్సతః]

ప్రాప్తుమిచ్ఛతః, అభ్యాహర్తుమిచ్ఛతః ఇత్యర్థః। సనన్తాదానోతేర్లటః శత్రాదేశః। [స్వర్పతేరవరజన్వమ్] ఇన్ద్రానుజన్వమ్, [అయయో]। బలిధ్వంసనార్థమితి శేషః। లోకానుగ్రహార్థినః కిం న కుర్వన్తి? ఇతి భావః। అత్రాజత్వావరజత్వసామానాధికరణ్యవిరోధో భగవత్ప్రభావాదాభాసీకృత ఇతి విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౭౪॥

కిమితి।—[ఏషః, వామనః] ఖర్వః। 'ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః' ఇత్యమరః। [కిం క్రమిష్యతి కిల!! ఇత్థమ్] అనేన ప్రకారేణ, [దానవా యావత్ నాహసన్, తావత్] తతః ప్రాగేవ, [లఙ్ఘితార్కశశిమణ్డలః] లఙ్ఘితే అతిక్రాన్తే, అర్కశశిమణ్డలే యేన సః, [అస్య] హరేః, [క్రమః] పాదవిక్షేపః, [నభస్తలే, న మమౌ] న పరిమాణం గతవాన్; యథా న మాతి తథా వవృధే

గచ్ఛతాఽపి గగనాగ్రముచ్చకై-

ర్యస్య భూధరగరీయసాఽఙ్ఘ్రిణా।

క్రాన్తకన్ధర ఇవాబలో బలిః

స్వర్గభర్తు్రగమత్ సుబన్ధతామ్॥౭౬॥

క్రామతోఽస్య దదృశుర్దివౌకసో

దూరమూరుమలినీలమాయతమ్।

వ్యోమ్ని దివ్యసరిదమ్బుపద్ధతి-

స్పర్ధయేవ యమునౌఘముత్థితమ్॥౭౭॥

ఇత్యర్థః। అత్రాఽఽధారాత్ నభస్తలాదాధేయస్య క్రమస్య అధిక్యకథనాదధికాలఙ్కారమేదః;— 'ఆశ్రయాఽఽశ్రయిణోరా ధిక్య మధికమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౭౫॥

గచ్ఛతేతి।—[గగనాగ్రం] గగనోపరిభాగం, [గచ్ఛతాఽపి] ఇతి విరోధః। [భూధరగరీయసా] భూధరవద్గరీయసా, ఇత్యుపమా। [యస్య] వామనస్య, [ఉచ్చకైః] ఉన్నతేన, [అఙ్ఘ్రిణా,

క్రాన్తకన్ధరః] అవష్టబ్ధకణ్ఠః, [ఇవ, అబలః] దుర్బలః, [బలిః] వైరోచనిః, [స్వర్గభర్తుః] ఇన్ద్రస్య, [సుబన్ధతాం] సుఖేన బధ్యతే ఇతి సుబన్ధః। "ఈషద్దుఃసుషు—"(౩।౩।౧౨౬ పాం) ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః। తత్తామ్, [అగమత్]; గురుద్రవ్యావష్టబ్ధకణ్ఠో హి సుఖేన బధ్యతే ఇతి భావః। "న లోకా—"(౨।౩।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా కృద్యోగలక్షణాయా ఏవ షష్ఠ్యా నిషేధాత్ స్వర్గభర్తురితి శేషే షష్ఠీ। అత్ర క్రాన్తకన్ధర ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాయా భూధరగరీయసేత్యుపమాసాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః। విరోధేన త్వనపేక్షితా సంసృష్టిః॥౭౬॥

క్రామత ఇతి।—[క్రామతః] పాదం విక్షిపతః, [అస్య] సమ్బన్ధినం, [దూరమాయతమ్, అలినీలం] భృఙ్గశ్యామమ్, [ఊరుం] సక్థి, [దివౌకసః] దేవాః, [వ్యోమ్ని, దివ్యసరిదమ్బుపద్ధతిస్పర్ధ్రయా] దివ్యసరితో మన్దా-

---

యస్య కిఞ్చిదపకర్తుమక్షమః
కాయనిగ్రహగృహీతవిగ్రహః।
కాన్తవక్త్రసదృశాఽఽకృతిం కృతీ
రాహురిన్దుమధునాఽపి బాధతే॥౭౮॥

సమ్ప్రదాయవిగమాదుపేయుషీ-
రేష నాశమవినాశివిగ్రహః।

కిన్యాః, అమ్బుపద్ధత్యా జలప్రవాహేణ, స్పర్ధ్రయా, [ఉత్థితమ్] ఊర్ధ్వ్రతః ప్రవృత్తం, [యమునౌఘం] యమునాప్రవాహమ్, [ఇవ దదృశుః] ఇత్యుత్ప్రేచేయముపమాసఙ్కీర్ణా॥౭౭॥

అవతారాన్తరమాహ, యస్యేతి।—[కాయనిగ్రహగృహీతవిగ్రహః] కాయనిగ్రహేణ అమృతవిభాగకాలే దేహచ్ఛేదేన, గృహీతవిగ్రహో బద్ధవైరః, [కృతీ] కుశలీ, [రాహుః, యస్య] హరేః, [కిఞ్చిదపకర్తుంభక్షమః] సన్, [కాన్తవక్త్రసదృశాఽఽకృతిం] కాన్తం రమ్యం, యద్వక్త్రం హరిముఖం, తేన సదృశీ ఆకృతిర్యస్య తమ్; తత్సహృదమిత్యర్థః। [ఇన్దుమ్ అధునాఽపి

బాధతే] పీడ్ఀయతి; ఉపరాగమిషేణేతి భావః। అత్ర సాక్షాత్ప్రతిపక్షహరినిగ్రహాశక్త్యా రాహోస్తదీయేన్దునిగ్రహోక్త్యా ప్రత్యనీకాలఙ్కారః। తథా చ సూత్రమ్;— 'ప్రతిపక్షప్రతీకారాశక్తౌ తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకమ్' ఇతి॥౭౮॥

దత్తాత్రేయావతారమాహ, సమ్ప్రదాయేతి।—[అవినాశివిగ్రహః] అనపాయస్వరూపః, అత ఏవ [అప్రతిహతస్మృతిః] అప్రతిహతా స్మృతిః స్మరణ-

---

స్మర్తుమప్రంతిహతస్మృతిః శ్రుతీ-

ర్దత్త ఇత్యభవదత్రిగోత్రజః॥౭౯॥

రేణుకాతనయతాముపాగతః

శాతితప్రచురపత్రసంహతి।

లూనభూరిభుజశాఖముజ్ఝిత-

చ్ఛాయమర్జునవనం వ్యధాదయమ్॥౮౦॥

శక్తిర్యస్య సః, [ఏషః] హరిః, [సమ్ప్రదాయవిగమాత్] సమ్ప్రదాయః ఉపదేశపరమ్పరా, తస్య విగమాత్ అపాయాత్, [నాశం] కాలదోషాదధ్యయనవిచ్ఛేదమ్, [ఉపేయుషీః] ప్రాప్తాః। "ఉగితశ్చ' (౪/౧/౬ పాం) ఇతి జీప్।[శ్రుతీః] వేదాన్! శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః" ఇత్యమరః। [స్మర్తుం] ,శ్రుతిసమ్ప్రదాయం ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః; [దత్త ఇతి] విఖ్యాత ఇతి శేషః। అత్రిగోత్రే జాతః [అతిగోత్రజోఽభవత్]; దత్తాత్రేయోఽభూదిత్యర్థః। అత్రానపాయిత్వస్మృత్యప్రతిఘాతయోర్విశేషణగత్యా శ్రుతిస్మృతి హేతుత్వోత్క్యా కావ్యలిఙ్గమ్॥౭౯॥

పరశురామావతారమాహ, రేణుకేతి।—[అయం] హరిః, [రేణుకాతనయతాం] పరశురామత్వమ్, [ఉపాగతః] సన్, [అర్జునవనమ్] అర్జునః కార్తవీర్యార్జునః। "అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయోః' ఇత్యనేకార్థేఽపి రేణుకేయవిరోధిత్వాత్ నిశ్చయః।

తదుక్తం హరిణా,—'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా। అర్థః ప్రకరణం లిఙ్గ శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః। సామర్థ్యమౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయః। శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః' ॥ఇతి। స ఏవ వనం తత్, [శాతితప్రచురపత్రసంహతి] శాతితా ఛిన్నా, ప్రచురా ప్రభూతా, పత్రసంహతిః వాఙ్జనసమూహః, పర్ణసఙ్ఘాతశ్చ యస్య తత్। "పత్రం స్యాద్వాహనే పర్ణే" ఇతి విశ్వః। [లూనభూరిభుజశాఖం] లూనాశ్ఛిన్నాః, భూరయః ప్రచురాః, భుజా ఏవ శాఖా యస్య తత్, [ఉజ్ఝితచ్ఛాయమ్] ఉజ్ఝితా ఛాయా కాన్తిః, అనాతపశ్చ యస్య తత్, తథా

ఏష దాశరథిభూయమేత్య చ

ధ్వంసితోద్ధతదశాననామపి

రాక్షసీమకృత రక్షితప్రజ-

స్తేజసాఽధికవిభీషణాం పురీమ్ ॥౮౧॥

నిష్ప్రహన్తుమమరేశవిద్విషా-

మర్థితః స్వయమథ స్వయమ్భువా।

సమ్ప్రతి శ్రయతి సూనుతామయం

కశ్యపస్య వసుదేవరూపిణః ॥౮౨॥

[వ్యధాత్] విహితవాన్। దధాతేర్లుఙి "గాతిస్థా—"(౨।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సిచో లుక్। "ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతివిమ్బమనాతపః' ఇత్యమరః। అత్ర సమస్తవస్తువిషయం సావయవం రూపకం వ్యక్తం, తచ్చ ఛాయేతి పత్రేతి చ శ్లేషప్రతిభోత్థాపితాభేదాతిశయోక్త్యాఽనుప్రాణితమితి సఙ్కర ॥౮౦॥ః॥౮౦॥

రామావతారమాహ, ఏష ఇతి !-[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [రక్షితప్రజః, ఏషః] హరిః; దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథీ రామః। "అత ఇఞ్" (౪।౧। ౯౫ పాం)। తస్య భావః [దాశరథిభూయం] రామత్వమ్। "భువో భావే" (౩।౧।౧౦౭ పాం) ఇతి క్యప్। [ఏత్య] ప్రాప్య।

[ధ్వంసితోద్ధతదశాననాం] ధ్వంసితో హతః, ఉద్ధతో దృప్తః, దశాననో రావణో యస్యాం తామ్, [అపి, రాక్షసీం] రక్షఃసమ్బన్ధినీం, [పురీం] లఙ్కాం, [తేజసా] స్వవీర్యేణ, [అధికవిభోషణామ్) అత్యన్తభీషణామ్, [అకృత] , ఇతి విరోధః; భయహేతోరుద్ధతస్య రావణస్య ధ్వంసనాత్ అధికో మదాన్, విభీషణో రావణానుజో యస్యాం తామ్, ఇత్యవిరోధః; అత ఏవ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౮౧॥

అథ పఞ్చభిః ప్రస్తుతం కృష్ణావతారమాహ, నిష్పహన్తుభితి।—[అథ] రామావతారానన్తరమ్, [అయం] హరిః,[అమరేశవిద్విషాం నిష్పహన్తుం]

తాత ! నోదధివిలోడ఼నం ప్రతి

త్వద్వినాఽథ వయముత్సహామహే।

యః సురైరితి సురీఘవల్లభో

వల్లవైశ్చ జగదే జగత్పతిః॥౮౩॥

నాఽఽత్తగన్ధమవధూయ శత్రుభి-

శ్చాయయా చ శమితామరశ్రమమ్।

చేద్యాదీన్ ఇన్ద్రశత్రూన్ హన్తుమిత్యర్థః। “జాసినిప్రహణ—” (౨।౩।౫౬ పాం) ఇత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ। [స్వయమ్భువా] బ్రహ్మణా, [స్వయమ్] ఆత్మనైవ,[అర్థితః] ప్రార్థితః సన్, [సమ్ప్రతి] ఇదానీం, [వసుదేవరూపిణః] వసుదేవమూర్త్తిధరస్య, [కశ్యపస్య, సూనుతాం] పుత్రతాం, [శ్రయతి,] వ్రజతి; కృష్ణరూపేణేతి భావః। అత్ర స్వయమ్భూప్రార్థనాయా విశేషణగత్యా వసుదేవపుత్రతాప్రాప్తిహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౮౨॥

తాతేతి।— [సురోఘవల్లభః] సురగణప్రియః, [జగత్పతిః, యః] హరిః,[సురైః] దేవైః, [వల్లవైః] గోపైః, [చ], హే [తాత!] జనక ! [న] ఇతి ఛేదే,—[ఉదధివిలోడ఼నం] సముద్రమన్థనం, [ప్రతి], నో ఇతి ఛేదే– దధివిలోడ఼న దధిమన్థనఞ్చ, ప్రతి, [త్వద్వినా] త్వాం విహాయేత్యర్థః।

“పృథగ్వినా– ” (౨।౩।౩౨ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ పఞ్చమీ। అథ వయం] న, నో వా, [ఉత్సహామహే] న క్షమామహే, [ఇతి, జగదే] గదితమ్। అత్ర హరివర్ణనాఙ్గత్వేన సురాణాం వల్లవానాఞ్చ ప్రకృతానామేవ నోదధిశబ్దమూలాభేదాధ్యవసాయలబ్ధదధ్యుదధివిలోడ౯నక్షమత్వకర్మ్మసామ్యాద్ధర్మ్యౌపమ్యత్వాత్ తుల్యయోగితాభేదః, తేన చ హరేర్దధిమన్థనకలావదుదధిమన్థనమపీతి వస్తు వ్యజ్యతే ఇతి అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౮౩॥

నాఽఽత్తగన్ధమితి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [యః] హరిః, [శత్రుభిః,అవధూయ] అభిభూయ, [నాఽఽత్తగన్ధమ్] అనాఘ్రాతసౌరభమనభిభూతఞ్చ। 'ఆత్తగన్ధోఽభిభూతః స్యాత్' ఇత్యమరః। నఞర్థస్య నశబ్దస్య " సహ సుపా"

యోఽభిమానమివ వృత్రవిద్విషః

పారిజాతముదమూలయద్దివః॥౮౪॥

యం సమేత్య చ లలాటలేఖయా

బిభ్రతః సపది శమ్భువిభ్రమమ్।

చణ్డమారుతమివ ప్రదీపవ-

చ్చేదిపస్య నిరవాద్విలోచనమ్॥౮౫॥

యః కోలతాం వల్లవతాఞ్చ బిభ్రద్

దంష్ట్రాముదస్యాఽఽశు భుజాఞ్చ గుర్వీమ్।

(౨/౧/౪ పాం) ఇతి సమాసః। [ఛాయయా] అనాతపేన, పాలనేన చ। 'ఛాయా స్యాదాతపాభావే ప్రతివిమ్బార్కయోషితః। పాలనోత్కర్షయోః కాన్తిసచ్ఛాపఙ్క్తిషు స్త్రియామ్॥' ఇతి విశ్వః। [శమితామరశ్రమం] నివారితసురఖేదం, [పారిజాతం, వృత్రవిద్విషః] శక్రస్య, [అభిమానమ్]

అహఙ్కారమ్, [ఇవ, దివః] స్వర్గాత్, [ఉదమూలయత్] ఉన్మూలితవాన్ ఇతి పారిజాతహరణోక్తిః। శ్లేషసవిశేషణేయముపమేతి కేచిత్ శ్లేషవచ్చాన్యే॥౮౪॥

యమితి। - [చ] కిఞ్చేతి చార్థః। లలాటమేవ లేఖా తయా। లలాటలేఖయా] లలాటదేశేన, [శమ్భువిభ్రమం] శమ్భోః విభ్రమం సౌన్దర్యం, లలాటలోచనమిత్యర్థః। [బిభ్రతః, చేదిపస్య] శిశుపాలస్య, [విలోచనం] తృతీయనేత్రమ్। కర్తృ। [యం] హరిమేవ, [చణ్డమారుతం] చణ్డమారుతమ్ [ఇవ సమేత్య, ప్రదీపవత్] ప్రదీపంన తుల్యమ్। "తేన తుల్యమ్—" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి "వతిప్రత్యయః। [సపది, నిర్వాత్] నిర్వాతి స్మ, నష్టమిత్యర్థః। నిర్పూర్వాద్వాధాతోర్లఙ్। 'నిరవాప' ఇతి క్వాచిత్కః పాఠః, స న సమ్యక్, వాతేః ప్రక్రియావిరోధాదాప్నోతేరసఙ్గతార్థత్వాదితి। అనేకార్థేయముపమా॥౮౫॥

య ఇతి। [యః] హరిః [కోలతాం] వరాహత్వమ్। 'వరాహః శూకరో ధృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' ఇత్యమరః। [వలవతాం]

మగ్నస్య తోయాపది దుస్తరాయాం

గోమణ్డలస్యోద్ధరణం చకార॥౮౬॥

ధన్యోఽసి యస్య హరిరేష సమక్ష ఏవ

దూరాదపి క్రతుషు యజ్వభిరిజ్యతే యః।

దత్త్వాఽర్ఘ్యమత్రభవతే భువనేషు యావత్

సంసారమణ్డలమవాప్నుహి సాధువాదమ్॥౮౭॥

గోపాలత్వం, [చ బిభ్రత్। ఆశు గుర్వీం దంష్ట్రాం భుజాఞ్చ]; యథాసఙ్ఖ్యమితి భావః। [ఉదస్య] ఉద్యమ్య, [దుస్తరాయాం, తోయాపది] జలసఙ్కటే, ఏకత్ర,—సముద్రకృతాయామ్, అన్యత్ర,—వర్షకతాయాఞ్చ, [మగ్నస్య, గోమణ్డలస్య] భూగోలస్య ధేనువృన్దస్య చ, [ఉద్ధరణం చకార]। అత్ర కోలత్వవల్లవత్వయోః ప్రకృతయోరేవ శ్లేషమూలామేదాధ్యవసాయేన గోమణ్డలోద్ధరణస్య దంష్ట్రాభుజోద్యమనస్య చ సామ్యాదౌపమ్యగమ్యతాయాం తుల్యయోగితా సతీ యథాసఙ్ఖ్యేన సఙ్కీర్యతే। ఇన్ద్రవజ్రా వృత్తమ్;—' స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః' ఇతి లక్షణాత్॥౮౬॥

ఏవం దేవం స్తుత్వా అనన్తరం కర్త్తవ్యముపదిశతి, ధన్యోఽసోతి।—ధనం లబ్ధ: [ధన్యః] పుణ్యవాన్, [అసి]। 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః' ఇత్యమరః। "ధనగణం లబ్ధా" (౪।౪।౮౪ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [యస్య] తే, [ఏషః హరిః, సమక్ష ఏవ] అక్ష్ణోః సమీపే ఏవ, పురత ఏవేత్యర్థః; స్థిత ఇతి శేషః। సామీప్యేఽవ్యయీభావః, "అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః" (౫।౪।౧౦౭ పాం) ఇతి సమాసాన్తః; అత ఏవ "తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్" (౨।౪।౮౪ పాం) ఇతి సప్తమ్యా అమభావః। అన్యత్ర కో విశేషః? తత్రాఽఽహ।—[యః] హరి:, [దూరాదపి] పరోక్షేఽపి, [క్రతుషు] యాగేషు, [యజ్వభిః] విధివదిష్టవద్భిః। 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః। "సుయజోర్ఙ్వనిప్" (౩।౨।౧౦౩ పాం) ఇతి ఙ్వనిప్రత్యయః। [ఇజ్యతే] పూజ్యతే; స తే ప్రత్యక్ష ఇతి ధన్యస్త్వమిత్యర్థః। ఫలితమాహ।—[అత్ర-

---

భీష్మోక్తం తదితి వచో నిశమ్య సమ్యక్

సామ్రాజ్యశ్రియమధిగచ్ఛతా నృపేణ।

దత్తేఽర్ఘే మహతి మహీభృతాం పురోఽపి

త్రైలోక్యే మధుభిదభూదనర్ఘ ఏవ॥౮౮॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే శ్రీకృష్ణార్ఘదానం నామ చతుర్దశః సర్గః॥౧౪॥

భవతే] పూజ్యాయేత్యర్థః। 'పూజ్యస్త్వత్రభవాన్' ఇతి సజ్జనః।ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే" (౫।౩।౧౪పాం) ఇతి సార్వవిభక్తికే త్రల్ప్రత్యయే సుప్సుపా ఇతి సమాసః। [అర్ఘం] పూజాం, [దత్త్వా యావత్ సంసార- మణ్డలం] వర్త్తతే తావదితి శేష:। [భువనేషు], సాధుర్వాదః శబ్దస్తం [సాధువాదం] సాధుసమాఖ్యామ్, [అవాప్నుహి] లభస్వేత్యర్థః। అత్ర రాజ్ఞో ధన్యోఽసీతి విశేషణగత్యా యస్యేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। వసన్తతిలకా వృత్తమ్॥౮౭॥

భీష్మేతి।—[సామ్రాజ్యశ్రియం] 'యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః। శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రాట్' ఇత్యమరః। సమ్రాజో భావః సామ్రాజ్యం, తదేవ శ్రీస్తాం శ్రియమ్ [అధిగచ్ఛతా] భజతా, [నృపేణ] యుధిష్ఠిరేణ, [ఇతి] ఇత్థం, [భీష్మోక్తం తద్వచః సమ్యక్, నిశమ్య] శ్రుత్వా, [మహీభృతాం] రాజ్ఞాం, [పురః] అగ్రే, [మహతి, అర్ఘే] పూజాయాం, [దత్తేఽపి, మధుభిత్] హరిః; త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। తత్ర [త్రైలోక్యే], కృష్ణః, [అనర్ఘః] పూజారహితః, [ఏవ అభూత్], ఇతి విరోధః। అమూల్య ఏవాభూదిత్యవిరోధః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః। అత్రార్థయోరభేదాధ్యవసాయాద్విరోధః, తదధ్యవసాయాదవిరోధః, ఇతి విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః। ప్రహర్షిణౌ వృత్తమ్॥౮౮॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘకావ్యవ్యాఖ్యాయాం సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యాయాం చతుర్దశః సర్గః॥౧౪॥

పఞ్చదశః సర్గః।

—o—

అథ తత్ర పాణ్డుతనయేన

సదసి విహితం మధుద్విషః।

మానమసహత న చేదిపతిః

పరవృద్ధిమత్సరి మనో హి మానినామ్॥౧॥

పుర ఏవ శార్ఙ్గిణి సవైర-

మథ పునరముం తదర్చయా।

మన్యురభజదవగాఢతరః

సమదోషకాల దూవ దేహినం జ్వరః॥౨॥

అథేతి।—అథ] హరిపూజాఽనన్తరం, [చేదిపతిః] శిశుపాలః, [తత్ర, సదసి] సభాయాం, [పాణ్డుతనయేన] యుధిష్ఠిరేణ, [విహితం మధుద్విషః] హరేః, [మానం] పూజాం, [నాసహత], ఈర్ష్యాం చకారేత్యర్థః। 'పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యాద్ధోర్జన్యాన్మన్యుతోఽపి చ' ఇతి లక్షణాత్। తథా హి[మానినామ్] అహఙ్కారిణాం, [మనః, పరవృద్ధిమత్సరి] పరవృద్ధో మత్సరి, [హి]; పరశుభద్వేషి ఖల్విత్యర్థః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః। అస్మిన్ సర్గే ఉద్గతా వృత్తమ్; 'సజసాదిమే సలఘుకే చ, నసజగురుకేష్వథోద్గతా। త్ర్యఙ్ఘ్రిగతభనజలా గయుతాః, సజసా జగౌ చరమమేకతః పఠేత్॥' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

పుర ఇతి।—[పురః] పూర్వమ్, [ఏవ శార్ఙ్గిణి, సవైరం] సక్రోధమ్, [అముం] చైద్యమ్, [అథ పునః] అతః పరం, [తదర్చయా] హరిపూజయా, [అవగాఢతరః] నివిడతరః, [మన్యుః] క్రోధః; రౌద్రరసస్య స్థాయీ భావ ఇతి

అభితర్జయన్నివ సమస్త-

నృపగణమసావకమ్పయత్।

లోలముకుటమణిరశ్మి శనై-

రశనైః ప్రకమ్పితజగత్త్రయం శిరః॥3॥

స వమన్ రుషాఽశ్రు ఘనధర్మ-

విగలదురుగణ్డమణ్డలః।

భావః; [దేహినం] శరీరిణం, [సమదోషకాలః] సమౌ తులితౌ, దోషః అపథ్యసేవా, కాలః కర్మవిపాకశ్చ యస్య సః, [జ్వర ఇవాభజత్]। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౨॥

అథాష్టభిరస్య గాత్రాఽఽరబ్ధక్రోధచేష్టాం ప్రపఞ్చయతి, అభీత్యాది।—[అసో] చైద్యః, [సమస్తనృపగణమభితర్జయన్నివ], ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'తర్జ భర్త్సనే' చౌరాదికస్యానుదాత్తత్వేన ప్రాప్తస్య ఆత్మనేపదస్య చక్షిఙాదేశస్య ఖ్యాఞః స్థానివద్భావానాదరేణ పునర్ఙిత్కరణసామర్థ్యాదనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్ పరస్మైపదమ్; అత ఏవ 'తర్జయతీత్యపి దృశ్యతే కవిషు' ఇతి భట్టమల్లః। [అశనైః] అతిమాత్రం ప్రకమ్పితం జగత్త్రయం యేన తత్ [ప్రకమ్పితజగత్త్రయం] త్రైలోక్యభీషణం, [శిరః శనైః, లోలముకుటమణిరశ్మి] లీలాశ్చపలాః, ముకుటమణిరశ్మయో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [అకమ్పయత్]; క్రోధాతిరేకాదితి భావః॥3॥

స ఇతి।— [రుషా] రోషేణ, [అశ్రు, వమన్] ముఞ్చన్, [ఘనఘర్మవిగల-

ఖ్యాఞో ఞిత్త్వస్యోభయపదసిద్ధ్యర్థం కృతత్వాంన జ్ఞాపకత్వమసఙ్గతమ్। వస్తుతస్తు విచక్షణః ఇత్యత్ర యుజయమావశ్యకేన చక్షిఙ ఇకారేణైవానుదాత్తేనాత్మనేపదం సిద్ధే పునః ఙిత్కరణ మనుదాత్తేత్త్వనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యేవ వక్తవ్యమ్। తథా చ వామనః,—“చక్షిఙో ఽనుబన్ధకరణమ్” (౫అధిం ౨ఞ్చ ౪సూం) ఇత్యస్య వృత్తౌ,—“చక్షిఙ ఇకారేణైవానుదాత్తేన సిద్ధమాత్మనేపదం కిమర్థం ఙిత్కరణమ్?—తత్క్రియతే

అనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదమ్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్। ఏతేన వేదిభర్త్సితర్జిప్రభృతయో వ్యాఖ్యాతాః, ఆవేదయతి-భర్త్సయతి-తర్జయతి ఇత్యాదీనాం ప్రయోగాణా దర్శనాత్ " ఇతి।

ఖేదజలకణకరాలకరో

వ్యరుచత్ ప్రభిన్న ఇవ కుఞ్జరస్త్రిధా॥౪॥

స నికామధర్మితమభీక్ష్ణ-

మధువదవధూతరాజకః।

క్షిప్తబహులజలబిన్దు వపుః

ప్రలయార్ణవోత్థిత ఇవాఽఽదిశూకరః॥౫॥

దురుగణ్డమణ్డలః] ధనేన సాన్ద్రేణ, ఘర్మేణ క్రోధోష్మణా, విగలత్ స్రవత్, ఉరు మహత్, గణ్డమణ్డలం యస్య సః, స్విద్యత్కపోల ఇత్యర్థః। [స్వేదజలకణకరాలకరః] స్వేదజలకణైః స్వేదబిన్దుభిః, కరాలకరో దన్తురహస్తః, [సః] చైద్యః, [త్రిధా] నేత్రకపోలహస్త దేశైః, [ప్రభిన్నః] మదస్రావీ, మత్తః ఇత్యర్థః।'ప్రభిన్నో మత్తః స్యాత్' ఇతి వైజయ తో। [కుఞ్జర దూవ వ్యరుచత్]। రుచేః "ద్యుద్భ్యో లుఙి" (౧।౩।౯౧ పాం) ఇతి వికల్పాత్ పరస్మైపదమ్। ఏతేన స్వేదాఖ్యః సాత్త్వికభావః ఉక్తః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౪॥

స ఇతి।–[అవధూతరాజకః] రాజ్ఞాం సమూహో రాజకమ్। "గోత్రోక్ష—"(౪।౨।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః। తదబధూతమభిభూతం యేన స తథోక్తః, [సః] చైద్యః, [నికామఘర్మితం] నికామం ఘర్మితం సఞ్జాతఘర్మమ్, ఉద్భవత్స్వేదమిత్యర్థః। 'ధర్మః స్యాదాతపే గ్రీష్మ ఉష్ణఖేదామ్బునోరపి' ఇతి విశ్వః।తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః। [వపుః, ప్రలయార్ణవోత్థితః ప్రలయే అర్ణవస్తస్మాదుత్థితః [ఆదిశూకర ఇవ, క్షిప్తబహులజలబిన్దు క్షిప్తాః ప్రేరితాః, బహులాః సాన్ద్రాః, జలబిన్దవో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [అభీక్ష్ణమ్,

అధువత్] క్రోధాద్ధువతి స్మ। “ధూఞ్ విధూననే” ఇతి ధాతోస్తౌదాదికాత్ లఙ్। అత్రాపి స్వేదః సాత్త్విక ఏవోక్తః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౫॥

క్షణమాఽఽశ్లిషద్ఘటితశైల-

శిఖరకఠినాంసమణ్డలః।

స్తమ్భముపహితవిధూతిమసా-

వధికావధూనితసమస్తసంసదమ్॥౬॥

కనకాఙ్గదద్యుతిభిరస్య

గమితమరుచత్ పిశఙ్గతామ్।

క్రోధమయశిఖిశిఖాపటలైః

పరితః పరీతమివ బాహుమణ్డలమ్॥౭॥

క్షణమితి।—[ఘటితశైలశిఖరకఠినాంమమణ్డలః] ఘటితం సుసంహితం, యచ్ఛైలశిఖరం తద్వత్ కఠినమంసమణ్డలం యస్య సః, [అసో] చైద్యః, [ఉపహితవిధూతిమ్] ఉపహితా అవగాహితా, ఆరోపితేత్యర్థః, విధూతిః కమ్పో యస్మింస్తమ్, [అధికావధూనితసమస్తసంసదమ్] అధికమత్యన్తమ్, అవధూనితా కమ్పితా, సమస్తా సకలా, సంసత్ సభా యేన తం, [స్తమ్భం క్షణమ్, ఆశ్లిషత్] శ్లిష్టవాన్, తేనాంసమణ్డలేనాహతవానిత్యర్థః; అత ఏవ కఠినాంసమణ్డల ఇతి విశేషణఞ్చ। పుషాదిత్వాత్ చేరఙాదేశః। ఆలిఙ్గనార్థత్వే తు “శ్లిష ఆలిఙ్గనే” ఇతి క్సాదేశః స్యాత్। క్రోధాన్ధాః కిము న కుర్వన్తీతి భావః। అత్రాంసకాఠిన్యస్య విశేషణగత్యా స్తమ్భాఽఽశ్లేషహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం శైలశిఖరోపమయా సఙ్కీర్యతే॥౬॥

కనకేతి। [కనకాఙ్గదద్యుతిభిః] కనకస్యాఙ్గదయోః కేయూరయోః, ద్యుతిభిః, [పిశఙ్గతాం] పిఙ్గలవర్ణతాం [గమితం] ప్రాపితమితి తద్గుణాలఙ్కారః। [అస్య] చైద్యస్య, [బాహుమణ్డలం, క్రోధమయశిఖిశిఖాపటలైః] క్రోధాగ్నిజ్వాలాజాలైః, [పరితః, పరీతం] పరివ్రతమ్ [ఇవారుచత్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। “ద్యుద్భ్యో లుఙి” (౧।౩।౯౧ పా౦) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౭॥

కృతసన్నిధానమివ తస్య

పునరపి తృతీయచక్షుషా।

క్రూరమజని కుటిలభ్రు గురు-

భ్రుకుటీకఠోరితలలాటమాననమ్॥౮॥

అతిరక్తభావముపగమ్య

కృతమతిరముష్య సాహసే।

దృష్టిరగణితభయాఽసిలతా-

మవలమ్బతే స్మ సమయా సఖీమివ॥౯॥

కృతేతి।—కుటిలే భ్రువో యస్య తత్ [కుటిలభ్రు]। ఉపసర్జనస్య హ్రస్వః। [గురుభ్రుకుటీకఠోరితలలాటం] గుర్వ్యా భ్రుకుట్యా భ్రూభఙ్గేణ, కఠోరితం భీషణీకృతం, లలాటం యస్య తత్, [తస్య] చైద్యస్య, [ఆననం పునరపి తృతీయచక్షుషా, కృతసన్నిధానం] కృతసంసర్గమ్, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [క్రూరమజని] భయఙ్కరమభ్రత్। జనేః కర్త్రరి లుఙ్, “దీపజన—” (౩ /౧/౬౧ పా౦) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ చిణ్ప్రత్యయః॥౮॥

అతిరక్తేతి।—[అముష్య] చైద్యస్య, [దృష్టిః], అతిరక్తస్య భావస్తమ్ [అతిరక్తభావం] రోషాతిరేకాదత్యరుణతామ్, అన్యత్ర—కర్మాతిరేకాదత్యనురాగితామ్, [ఉపగమ్య] ప్రాప్య, [సాహసే] కృష్ణాదిబధరూపే, అన్యత్ర—యుద్ధే, [కృతమతిః], సర్వథా హనిష్యామి గమిష్యామి ఇతి చ కృతనిశ్చయా అర్థనిర్ధ్వారణమతిరితి యావత్, [అగణితభయా] అగణితమ్ అవిచారితం, భయం శత్రోర్గురుజనాచ్చ యయా సా సతీ, [సమయా] సమీపే, [అసిలతాం

సఖీమివ, అవలమ్బతే స్మ] సాధనత్వేన స్వీచకార। క్రోధాజ్జిఘాంసయా ఖఙ్గమద్రాక్షీదిత్యర్థః। అత్ర ప్రస్తదృష్టివిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనాయికాప్రతీతః సమాసోక్తిరుపమాసఙ్కీర్ణా॥౯॥

కరకుడ్మలేన నిజమూరు-

మురుతరనగాశ్మకర్కశమ్।

త్రస్తచపలచలమానజన-

శ్రుతభీమనాదమయమాహతోచ్చకైః॥౧౦॥

ఇతి చుక్రుధే భృశమనేన

నను మహదవాప్య విప్రియమ్।

యాతి వికృతిమపి సంవృతిమత్

కిము యన్నిసర్గనిరవగ్రహం మనః?॥౧౧॥

కరేతి। [అయం] చైద్యః, [ఉరుతరనగాశ్మకర్కశమ్] ఉరుతరో మహత్తరః, మగాశ్మవత్ శైలశిలేవ, కర్కశః, ఇత్యుపమా। తం [నిజమ్] ఆత్మీయమ్, [ఊరుం] సక్థి। 'సక్థి క్లీవే పుమానూరుః' ఇత్యమరః। [కరకుడ్మలేన] కరః కుడ్మల ద్రవేత్యుపమితసమాసః। తేన, సంహతప్రసారితాఙ్గులినా, పాణితలేనేత్యర్థః। [త్రస్తచపలచలమానజనశ్రుతభీమనాదం] త్రస్తో భీతః, అత ఏవ చపలం చఞ్చలం, చలమానేన జనేన శ్రుతో భోమనాదో భయఙ్కరధ్వనిర్యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [ఉచ్చకైః, ఆహత] ఆహతవాన్। అలబ్ధలక్ష్యాః క్రోధాన్ధాః స్వాత్మానమేవ ఘ్నన్తీతి భావః। ఆఙ్పూర్వాద్ధన్తేర్లఙ్, "ఆఙో యమహనః" (౧।౩।౨౮ పాం) ఇతి అకర్మకాధికారేఽపి "స్వాఙ్గకర్మకాచ్చేతి వక్తవ్యమ్" (వాం) ఇత్యాత్మనేపదే "అనుదాత్తోపదేశ—"(౬।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినాఽనునాసికలోపః॥౧౦॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థమ్, అనేన ప్రకారేణ ఇత్యర్థః, [అనేన] చైద్యేన, [భృశం, చుక్రుధే] కుద్ధమ్। భావే లిట్। [సంవృతిమదపి] సంవృతిర్వికారగుప్తిః తద్వదపి, ధీరమపీత్యర్థః। [మనో

మహత్, విప్రియం] అప్రియమ్, [అవాప్య, వికృతిం] వికారం, [యాతి నను] ప్రాప్నోతి ఖలు। [యత్] మనః, [నిసర్గనిరవగ్రహం] నిసర్గాత్ స్వభావాత్, నిరవగ్రహం చపలమిత్యర్థః। గ్రహేః

ప్రథమం శరీరజవికార-

కృతముకులబన్ధమవ్యథీ।

భావికలహఫలయోగమసౌ

వచనేన కోపకుసుమం వ్యచీకసత్॥౧౨॥

ధ్వనయన్ సభామథ సనీర-

ఘనరవగభీరవాగభీః।

వాచమవదదతిరోషవశా-

దతినిష్ఠురస్ఫుటతరాక్షరామసౌ॥౧౩॥

అప్రత్యయః। తదితి శేషః। [కిము?] వికృతిం యాతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః; చపలచిత్తశ్చాయం చైద్య ఇతి భావః। అత్ర చైద్యక్రోధస్య నన్విత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౧౧॥

ఏవం గాత్రాఽఽరబ్ధవికారానుక్త్వా వాగాఽఽరబ్ధాన్ వక్తుముపోద్ధతయతి, ప్రథమమితి।—న వ్యథతే విభేతీతి [అవ్యథీ] నిర్భయః। "జిదృక్షి" (3।2।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా నఞ్పూర్వాద్వ్యథతేరినిః। [అసౌ] చైద్యః, [ప్రథమం, శరీరజవికారకృతముకులబన్ధం। శరీరజైర్వికారైః పూర్వోక్తైః శిరః కమ్పనాదిభిః కృతో ముకులబన్ధో ముకులప్రాదుర్భావో యస్య తత్, [భావికలహఫలయోగం] భావికలహస్య రణస్యైవ, ఫలస్య యోగో యస్య తత్। 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహవిగ్రహౌ' ఇత్యమరః। [కోపకుసుమం] కోప ఏవ కుసుమం

తత్, [వచనేన] 'యదపూపుజః' ఇత్యాదివక్ష్యమాణవాక్యేన, [వ్యచీకసత్] వికాసయతి స్మ। కసేః "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం) ఇతి ఉపధాయా హ్రస్వత్వే "దీర్ఘో లఘోః" (౭।౪।౯౪ పాం) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘః। అత్ర వికారకలహవచనకోపేషు ముకులఫలవికాసకుసుమత్వరూపణాత్ సమస్తవస్తువర్త్తిసావయవరూపకమ్॥౧౨॥

ధ్వనయన్నితి।—[అథ, సనీరధనరవగభీరవాక్] సజలమేఘగర్జిత-

యదపూపుజస్త్వమిహ పార్థ!

మురజితమపూజితం సతామ్।

ప్రేమ విలసతి మహత్తదహో!!

దయితం జనః ఖలు గుణీతి మన్యతే॥౧౪॥

యదరాజ్ఞి రాజవదిహార్ఘ్య-

ముపహితమిదం మురద్విషి।

గమ్భీరస్వర ఇత్యర్థః। [అభీః] నిర్భీకః, [అసౌ] చైద్యః, [సభామ్] ఆస్థానం, [ధ్వనయన్ అతిశేషవశాత్, అతినిష్ఠురస్ఫుటతరాక్షరామ్] అతినిష్ఠురాణి అతిపరుషాణి, స్ఫుటతరాణి చాక్షరాణి యస్యాస్తాం, [వాచమవదత్]।ఘనరవగభీరేత్యుపమాఽలఙ్కారః॥౧౩॥

వాచమవదదిత్యుక్తమ్, అథ తామేవ ప్రపఞ్చయన్ పఞ్చభిః పాణ్డవోపాలమ్భమాహ, యదిత్యాది।— హే [పార్థ!] పృథాపుత్రేతి మాతృప్రాధాన్యేనాఽఽమన్త్రగాం మర్మోద్ఘాటనార్థమ్। [సతామపూజితం] సద్భిరపూజ్యమానమిత్యర్థః। "మతి-బుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" (౩।౨।౧౮౮ పాం) ఇతి వర్త్తమానే క్తః। "క్తస్య చ వర్త్తమానే" (౨।౩।౬౭ పాం) ఇతి షష్ఠీ। [మురజితం] కృష్ణం, [ఇహ] సదసి, [యత్] యస్మాత్, [త్వమ్, అపూపుజః] పూజయసి మ। "ణౌ చాఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం) ఇత్యుపధాయా హస్వః। [తత్] తస్మాత్, [మహత్ ప్రేమ, విలసతి] స్ఫురతి; అన్యథా కథమపూజ్యే పూజ్యత్వాభిమానః?

ఇత్యభిప్రేత్యాహ।—[జనః,] లోకః, [దయితం] ప్రియం జనం, [గుణీతి మన్యతే ఖలు], అగుణినమపీత్యర్థః। [అహో!!] ఆశ్చర్యమ్। కృష్ణః ప్రేమ్ణా పూజితః, న గుణాదితి భావః। అత్ర ప్రేమవిలమితస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౧౪॥

యదితి।—[అరాజ్ఞి] [అభిషేకాదిరాజగుణవిరహిణీత్యర్థః। "నఞస్తత్పురుషాత్" (౫।౪/౭౧ పాం) ఇతి సమాసాన్తప్రతిషేధః। [ఇహ] అస్మిన్, [మురద్విషి] కృష్ణే। అపాత్రత్వద్యోతనార్థమసమ్ప్రదానవిభక్తి-

---

గ్రామ్యమృగం ఇవ హవిస్తదయం

భజతే జ్వలత్సు న మహీశవహ్నిషు॥౧౫॥

అనృతాం గిరం న గదసీతి

జగతి పటహైర్విఘుష్యసే।

నిన్ద్యమథ చ హరిమర్చయత-

స్తవ కర్మణైవ వికసత్యసత్యతా॥౧౬॥

తవ ధర్మరాజ ఇతి నామ

కథమిదమపష్ఠు పఠ్యతే?।

నిర్దేశః రాజానమర్హతీతి [రాజవత్] రాజార్హమ్। "తదర్హమ్" (౫।౧।౧౧౭ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః" (౧/౧/౧౩౮ పాం) ఇత్యవ్యయత్వమ్। [యదిదమ్, అర్ఘ్యమ్] అర్ఘార్థం ద్రవ్యమ్, అర్హణమిత్యర్థః। [ఉపహితమ్] అర్పితం, [తత్] అర్ఘ్యమ్, [అయం] కృష్ణః; మహీశా అవనీపాః, వహ్నయ ఇవ ఇత్యుపమితసమాసః తేషు [మహీశవహ్నిషు, జ్వలత్సు] సత్సు, అన్యత్ర,—మహీశా ఇవ వహ్నయః తేషు జ్వలత్సు సత్స్విత్యర్థః; [గ్రామ్యమృగః] శునకః, [హవిరిత్ర, న భజతే] న ప్రాప్నోతి। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౫॥

అనృతామితి।—హే పార్థ! [అనృతామ్] అసత్యాం, [గిరం, న గదసి] న వదసి, [ఇతి, జగతి] లోకే, [పటహైః] వాద్యవిశేషైః కర్త్రృభిః। [విఘుష్యసే] ఉద్ఘోష్యసే, [అథ చ] తథాఽపి [నిర్వ్యం హరిమర్చ్చయతస్తవ, కర్మ్మణా] అపూజ్యపూజాకరణేన, [ఏవ, అసత్యతా] సత్యహీనతా, [వికసతి] ప్రకాశతే। అత్రాసత్యప్రసిద్ధసత్యాఽఽచరణయోర్విరూపయోర్ఘటనాద్విరూపఘటనారూపో విషమాలఙ్కారః॥౧౬॥

తవేతి।—హే పార్థ! [తవేదం ధర్మ్మరాజ ఇతి నామ కథమ్, అపష్ఠు] అసత్యమేవ, [పఠ్యతే?]। "అపదుఃసుషు స్థః" (ఉణాం ౧పాం ౨౬సూం)

భౌమదినమభిదధయథవా-

భృశమప్రశస్తమపి మఙ్గలం జనాః॥౧౭॥

యది వాఽర్చనీయతమ ఏష

కిమపి భవతాం పృథాసుతాః!।

శౌరివనిపతిభిర్నిఖిలై-

రవమాననార్థమిహ కిం నిమన్త్రితైః?॥౧౮॥

అథవా న ధర్మమసుబోధ-

సమయమవయాత బాలిశాః।

ఇత్యౌణాదికః కుప్రత్యయః। "అమ్బామ్బగోభూమి—"(౮/3/ ౯౭ పాం) ఇత్యాదినా షత్వమ్। యద్వా యుక్తమేవ తదిత్యాహ। [అథవా జనాః భృశమ్, అప్రశస్తమపి భౌమదినమ్] అఙ్గారకవారం [మఙ్గలమ్, అభిదధతి] వ్యపదిశన్తి, తద్వదిదమపీత్యర్థః। లోకైరప్రశస్తం

ప్రశస్తశబ్దేన విరుద్ధార్థేనాపి వ్యపదిశ్యతే తదుచ్చారణదోషాత్, తద్వదధర్మ్మరాజస్యాపి తే ధర్మ్మరాజవ్యపదేశ ఇతి భావః। అత్ర ధర్మ్మరాజభౌమదినయోనిరపేక్షవాక్యద్వయే ప్రతివిమ్బకరణాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౧౭॥

యది వేతి। హై [పృథాసుతాః!] కౌన్తేయాః! [ఏషః, శౌరిర్వా] శౌరిరేవేత్యర్థః। 'వా స్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థే చ సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః। [కిమపి] కథమపి, [భవతామ్, అర్చనీయతమో యది] పూజ్యశ్చేత్? తర్హీతి శేషః। [అవమాననాఽర్థమ్] అవమానస్తిరస్కారః, తస్మై తదర్థమేవ।"అర్థేన నిత్యసమాసవచనం సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా"। (వాం) క్రియావిశేషణమ్। [నిమన్త్రితైః] ఆద్వతైః, [నిఖిలైః అవనిపతిభిరిహ, కిమ్?] కోఽర్థః సాధ్యః? ఇత్యర్థః। అత ఏవ సాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వే తృతీయా। అత్ర గమ్యమానక్రియాపేక్షయాఽపి కారకవృత్తిరితి న్యాసద్యోతే। అత్ర సకలరాజనిషేధస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౧౮॥

కామమయమిహ వృథాపలితో

హతబుద్ధిరప్రణిహితః సరిత్సుతః॥౧౯॥

స్వయమేవ శాన్తనుతనూజ !

యమపి గణమర్ఘ్యమభ్యధాః।

తత్ర మురరిపురయం కతమో

యమనిన్ద్యవన్దివదభిష్టుషే వృథా?॥౨౦॥

అథ త్రిభిర్భీష్మోపాలమ్భమాహ, అథేత్యాది [అథవా ఇహ, బాలిశాః] మూర్ఖాః, యూయమితి శేషః; [అసుబోధసమయం] సుబోధో న భవతీత్యసుబోధో దుర్బోధః, సమయ ఆచారో యస్య తం, [ధర్మం, న అవయాత] న జానీత। అవపూర్వాద్యాధాతోర్లోటః "తస్థస్థ—"౩।౪।౧౦౧ పాం) ఇత్యాదినా థస్య తాదేశః। కిన్తు వృథా నిష్ఫలం, పలితం యస్య సః [వృథాపలితః] వృథాపరిణత ఇత్యర్థః। ' పలితం జరసా శౌక్ల్యమ్' ఇత్యమరః। వృథాత్వే హేతుః,— [హతబుద్ధిః] నష్టమతిః, [అయం, సరిత్సుతః] భీష్మోఽపి, [కామమ్, అప్రణిహితః] అనవహితః

ప్రమత్తః ఇత్యర్థః। బాలాః పార్థా న జానన్తు, హన్త!! వృద్ధోఽపి న జానాతీతి చిత్రమిత్యర్థః; అత ఏవ సత్యపి కారణే కార్యానుదయాద్విశేషోక్తిరలఙ్కారః; తథా బాలిశత్వధర్మదుర్బోధత్వయోవిశేషణగత్యా ధర్మజ్ఞానాహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం చేత్యనయోః సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౧౯॥

స్వయమేవేతి।— హే [శాన్తనుతనూజ!] భీష్మ! [స్వయమేవ] త్వమేవేత్యర్థః। [యమపి, గణం] వర్గమ్, [అర్ఘ్యమ్] అర్ఘార్థం, పూజ్యమిత్యర్థః। "దణ్డాదిభ్యః" (౫।౧।౬౬ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [అభ్యధాః] అవోచః, 'స్నాతకం గురుమ్ ' (౧౪ సం ౫౫ శ్లోకం) ఇత్యాది శ్లోక ఇతి భావః। ధాధాతోర్లుఙి "గాతిస్థా—" (౨।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సిచో లుక్। [తత్ర] స్నాతకాదిగణే, [అయం మురరిపుః కతమః?] న కోఽపీత్యర్థః। మాతు అస్తు వా అస్మదుపాలమ్భే కో హేతుః? అత ఆహ, యమితి। [యం]

అవనీభృతాం త్వమపహాయ

గణమతిజడః సమున్నతమ్।

నీచి నియతమిహ యచ్చపలో

నిరతః స్ఫుటం భవసి నిమ్నగాసుతః॥౨౧॥

ప్రతిపత్తుమఙ్గ! ఘటతే చ

న తవ నృపయోగ్యమర్హణమ్।

కృష్ణ! కలయ నను కోఽహమితి

స్ఫుటమాపదాం పదమనాత్మవేదితా॥౨౨॥

మురరిపుమ్, [అనిన్ద్యవన్దివత్] ప్రగల్భవైతాలికవత్ ఇత్యుపమా। [వృథా అభిష్టషే] మిథ్యా స్తౌషి; అతస్త్వమేవోపాలభ్యసే ఇతి భావః। "ఉపసర్గాత్ సునోతి—" (౮।౩।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా షత్వమ్॥౨౦॥

అవనీతి।—[అతిజడః] అతిమూఢః,' అతిశీతశ్చ, [చపలః] అస్థిరః, సత్వరశ్చ, [త్వం, సమున్నతమ్] ఉన్నతమ్ [అబనీభృతాం] రాజ్ఞాం, భూధరాణాఞ్చ, [గణమపహాయ]; న్యఞ్చతీతి న్యఙ్ తస్మిన్ [నీచి] నీచవృత్తే, నిమ్నే చ। "అచః" (౬।౪।౧౩= పాం) ఇత్యకారలోపే "చౌ" (౬।౩।౧౩౮ పాం) ఇతి దీర్ఘః। [ఇహ] అస్మిన్ కృష్ణే, [యత్] యస్మాత్, [నియతం] నిత్యం, [నిరతః] అనురక్తః, ప్రవణశ్చ స ఇతి శేషః। [నిమ్నగాసుతః] నిమ్నం నీచం, గచ్ఛతీతి నిమ్నగా నదీ। "అన్యత్రాపి దృశ్యతే" (బాం) ఇతి డప్రత్యయః। తస్యాః సుతః, [భవసి స్ఫుటం] వ్యక్తమ్; నీచనిరతత్వాదిధర్మసఙ్గమాదితి భావః। ఉక్తఞ్చ—'న పిత్ర్యామనువర్త్న్తే మాతృకం ద్విపదాః' ఇతి। అత్ర చతుర్థపాదార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమేదః॥౨౧॥

అథ సప్తదశభిః కృష్ణోపాలమ్భం కరోతి, ప్రతిపత్తుమితి।—హే [అఙ్గ! తవ, నృపయోగ్యం] రాజార్హమ్, [అర్హణం] పూజనం, [ప్రతిపత్తుం]

అసురస్త్వయా మ్యవధి కోఽపి

మధురితి కథం ప్రతీయతే?।

దణ్డదలితసరఘః ప్రథసే

మధుసూదనస్త్వమితి సూదయన్మధు॥౨౩॥

ముచుకున్దతల్పశరణస్య

మగధపతిశాతితౌజసః।

స్వీకర్త్తుం, [న చ ఘటతే] న యుజ్యతే। నను అహమపి రాజైవ, కథమర్హణం మే న యుక్తమ్? తత్రాఽఽహ, కృష్ణేతి। హే [కృష్ణ! అహం కః? ఇతి కలయ], అహం రాజా న వేతి

నిజస్వరూపమాలోచయేత్యర్థః। అనాలోచనేఽనర్థమాహ,—[అనాత్మవేదితా] అనాత్మజ్ఞత్వమ్, [ఆపదాం పదం] స్థానం, [స్ఫుటం, నను] ఖలు, సత్యమిత్యర్థః; ఆత్మా చ కంసకిఙ్కరస్తస్య పశుపాలకత్వాదితి భావః। అతో నిజస్వరూపం చిన్త్యమితి హేతుమద్భావాత్ కావ్యలిఙ్గమితి॥౨౨॥

అసుర ఇతి।—[మధురితి కోఽప్యసురస్త్వయా, న్యవధి] హతః। అత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్” (౨।౪।౪౪ పాం) ఇతి హన్తేర్లుజి వికల్పాద్వధాదేశః। ఇతి [కథం, ప్రతీయతే?] విశ్వస్యతే? న కథఞ్చిదిత్యర్థః। 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః। కిన్తు [దణ్డదలితసరఘః] దణ్డేన దలితా ధ్వస్తా, సరఘా మధుమక్షికా, యేనేదృశః, [త్వమ్]। 'సరఘా మధుమక్షికా' ఇత్యమరః। అత ఏవ [మధు] క్షౌద్రం, [సూదయన్] పీడ఼యన్, [మధుసూదన ఇతి, ప్రథసే] ప్రథితోఽసి; మక్షికాసూదనమేవ మధుసూదనసంజ్ఞాప్రవృత్తినిమిత్తం, న తు మధునామ్నో దైత్యస్య సూదనమిత్యర్థః। అత్ర మధుసూదనసంజ్ఞాయాం ప్రసిద్ధార్థనిషేధస్యోత్తరవాక్యస్యాన్యథా వ్యుత్పాదనహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౨౩॥

ముచుకున్దేతి।—హే [అబల!] బలహీన! కుతః?—[ముచుకున్దతల్పశరణస్య] ముచుకున్దో నామ కశ్చిద్రాజా, యస్యాసురవిజయశ్రాన్త్యా నిద్రాయ-

---

సిద్ధమబల! సబలత్వమహో!!

తవ రోహిణీతనయసాహచర్యతః॥౨౪॥

ఛలయన్ ప్రజాస్త్వమనృతేన

కపటపటురైన్ద్రజాలికః।

ప్రీతిమనుభవసి నగ్నజితః

సుతయేష్టసత్య ఇతి సమ్ప్రతీయసే॥౨౫॥

ధృతవాన్న చక్రమరిచక్ర-

భయచకితమాహవే నిజమ్।

మాణస్య దేవతావరప్రసాదాత్ నిద్రావిఘాతకారీ దృష్టిపాతాద్భస్మీభవతి; తస్య తల్పం శయ్యా, తదేవ శరణం రక్షకం యస్య తస్య; కాలయవనవిద్రావితస్యేతి భావః। తథా [మగధపతిశాతితౌజసః] మగధపతినా జరాసన్ధేన, శాతితౌజసః అష్టాదశకృత్వో నష్టవీర్యస్య, [తవ, రోహిణీతనయసాహచర్యతః] రోహిణీతనయస్య బలాపరనామ్నో బలభద్రస్య, సాహచర్యతః సాహచర్యాత్, [సబలత్వం సిద్ధమ్]; న తు స్వబలసమ్పత్త్యేత్యర్థః। [అహో!!] కారణం వినా కార్యోదయాదాశ్చర్యమ్; అత ఏవ విభావనాఽలఙ్కారః। పుణ్యైర్యశో లభ్యతే ఇతి భావః॥౨౪॥

ఛలయన్నితి।—ఇన్ద్రజాలం వేత్తీతి [ఐన్ద్రజాలికః], అత ఏవ [కపటపటుః] వఞ్చనా కుశలః, [త్వమ్, అనృతేన] అసత్యేన, [ప్రజాః, ఛలయన్] వఞ్చయమానః, ఇష్టం సత్యం యస్య సః [ఇష్టసత్యః] ప్రియసత్యః, [ఇతి, సమ్ప్రతీయసే] సమ్యక్ ఖ్యాయసే 'ప్రతీతం ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతాః' ఇత్యమరః। [నగ్నజితః] నగ్నజిన్నామ్నో రాజ్ఞః, [సుతయా] సత్యాఽఽఖ్యయా ఇత్యర్థః, [ప్రీతిమ్। ఆనన్దమ్ [అనుభవసి]; సత్యాయోగాదిష్టసత్యః, న తు సత్యయోగాదితి భావః। అత్ర హరేః సత్యసమ్బన్ధేఽపి తదసమ్బన్ధోక్తేః సమ్బన్ధే అసమ్బన్ధరూపాఽతిశయోక్తిః॥౨౫॥

ఘృతవానితి।—[ఆహవే] యుద్ధే, [అరిచక్రభయచకితమ్] అరి-

చక్రధర ఇతి రథాఙ్గమదః

సతతం బిభర్షి భువనేషు రూఢయే॥౨౬॥

జగతి శ్రియా విరహితోఽపి

యదుదధిసుతాముపాయథాః।

జ్ఞాతిజనజనితనామపదాం

త్వమతః శ్రియః పతిరితి ప్రథామగాః॥౨౭॥

చక్రాదరిసైన్యాత్, భయేన చకితం సమ్భ్రాన్తమ్। 'చకితం భయసమ్భ్రమః' ఇతి సజ్జనః। [నిజమ్] ఆత్మీయం, [చక్రం] సైన్యం, [న ధృతవాన్] నావలమ్బితవాన్, న రక్షితవాన్ ఇత్యర్థః। కిన్తు [చక్రధర ఇతి భువనేషు, రూఢ్యే] ప్రసిద్ధయే, [అదః] ఇదం, [రథాఙ్గం] చక్రాపరాఽఽఖ్యం, [సతతం బిభర్షి] దధాసి; వృథాభారమితి భావః। 'చక్రం సైన్యరథాఙ్గయోః' ఇతి హేమసజ్జనౌ। అయోవికారధరః చక్రధరో భవాన్, అరిభీతచక్రాధారకత్వాదిత్యర్థః। అత్ర హరౌ భగవతి చక్రధారణసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేః అతిశయోక్తిః॥౨౬॥

జగతీతి।—[శ్రియా] రాజలక్ష్మ్యా, [విరహితోఽపి]; యదూనాం యయాతిశాపాద్రాజ్యానధికారిత్వాదితి భావః। [జ్ఞాతిజనజనితనామపదాం] జ్ఞాతిజనేన బన్ధుజనేన, జనితం ప్రవర్తితం, నామపదం శ్రీరితి పారిభాషికసంజ్ఞాశబ్దో యస్యాస్తామ్, [ఉదధిసుతామ్] అబ్ధికన్యాం [యత్] యస్మాత్, [ఉపాయథాః। ఉదూఢవానిత్యర్థః। 'వివాహోపయమౌ సమౌ' ఇత్యమరః। "ఉపాదుయమః స్వకరణే" (౧।౩।౫౬ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। "తనాదిభ్యస్తథాసీః" (౨।౪।౭౯ పాం) ఇతి సిచో లుక్। "అనుదాత్తోపదేశ—" (౬।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినా అనునాసికలోపః। [అతస్త్వం జగతి శ్రియః పతిరితి ప్రథాం] ఖ్యాతిమ్ [అగాః] ప్రాప్తవానసి। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాఽఽదేశః। న రాజాన్తరవద్రాజలక్ష్మీయోగాత్తవ శ్రీపతిత్వమ్; కిన్తు శ్రీసంజ్ఞికాయాః కస్యాశ్చిద్వరాక్యా పరిగ్రహాదితి భావః। అత్రోగ్రసేనస్యాభిషేక సంస్కారేఽపి

అభిశత్రు సంయతి కదాచి-

దవిహితపరాక్రమోఽపి యత్।

వ్యోమ్ని కథమపి చకర్థ పదం

వ్యపదిశ్యసే జగతి విక్రమీత్యతః॥౨౮॥

పృథివీం బిభర్థ యది పూర్వ-

మిదమపి గుణాయ వర్త్తతే।

భూమిభృదితి పరహారితభూ-

స్త్వముదాహ్రియిస్వ కథమన్యథా జనైః॥౨౯॥

త్రైలోక్యప్రతిష్ఠాపకస్య హరేరేవ
సకలరాజ్యశ్రీధురన్ధరత్వసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౨౭॥

అభీతి।—[సంయతి] యుద్ధే, [కదాచిత్] కదాఽపి [అభిశత్రు] శత్రుమభివ్యాప్య। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [అవిహితపరాక్రమః] అకృతపౌరుషః, [అపి, యత్] యస్మాత్ [కథమపి] మహతా ప్రయత్నేన, [వ్యోమ్ని, పదం] పాదక్షేపం, [చకర్థ] కృతవానసి। "ఋతో భారద్వాజస్య" (౭।౨।౬౩ పాం) ఇతి ఇట్ప్రతిషేధః, పిత్త్వేనాకిత్త్వాదుగాః। [అతో జగతి, విక్రమీ] విక్రమవాన్, [ఇతి వ్యపదిశ్య సే] వ్యవహ్రియసే, న తు పరాక్రమయోగాదిత్యర్థః। అత్రాపి పరాక్రమసమ్బన్ధేఽపి అసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౨౮॥

పృథివీమితి।—[పూర్వం] ప్రాగపి, సమ్ప్రత్యమ్బవేఽపీతి భావః। [పృథివీం, బిభర్థ యది] భృతవాంశ్చేత్। భృఞో లిటి భారద్వాజీయేట్ప్రతిషేధః, పిత్త్వేనాకిత్త్వాద్గుణః। [ఇదం] భూధారణమ్, [అపి, గుణాయ] ఉత్కర్షాయ, [వర్త్తతే]। భూతపూర్వగత్యాఽపి వ్యపదేశత్వాత్, తదపి నాస్తీతి భావః। ప్రత్యుత [పరహారితభూః] పరైః శత్రుభిః, హారితభూః పరిహారితభూమికః। జరాసన్ధేన మథురానగరాన్నిష్కాసితత్వాదితి భావః। అత్ర హర్త్తురవహరణ-

---

తవ ధన్యతేయమపి సర్వ-

నృపతితులితోఽపి యత్ క్షణమ్।

క్లాన్తకరతలధృతాచలకః

పృథివీతలే తులితభూభృదుచ్యసే ॥౩౦॥

త్వమశక్నువన్నశుభకర్మ-

నిరత! పరిపాకదారుణమ్ ।

జేతుమకుశలమతిర్నరకం

యశసేఽధిలోకమజయః సుతం భువః ॥౩౧॥

క్షమత్వమేవ హారయితృత్వమితి ణిజర్థోపపత్తిః । [త్వం జనైః కథమ్, అన్యథా] అర్థవైపరీత్యేన, [భూమిభృదితి, ఉదాహ్రియస్వ] ఉదాహ్రియేథాః । సమ్భావనాయాం లోట్ । అసమ్భావితమేవేత్యర్థః । అత్రాపి భూధరణసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥౨౮॥

తవేతి ।—[తవేయం, ధన్యతా] పుణ్యవత్తా; కథమ్? [సర్వనృపతితులితః] సర్వైర్నృపతిభిస్తులితోఽవధూతః, [అపి] తిరస్కృతోఽపీత్యర్థః । [క్షణం, క్లాన్తకరతలధృతాచలకః] క్లాన్తే భారవత్త్వయైవ శ్రాన్తే, కరతలే ధృతః అచలకోఽల్పాచలో యేన సః సన్, [పృథివీతలే, తులితభూభృత్] ఉద్ధృతరాజకశ్చ, [ఉచ్యసే] ఇతి [యత్] ఇయమ్ [అపి] అపరా తే ధన్యతేత్యర్థః । గోవర్ద్ధనాఽఽఖ్యక్షుద్రభూధర తోలనాత్తులితభూభృత్త్వం భవతి, న మాదృశామివ మహావీరాతితులనాదితి భావః । అత్ర సర్వనృపతితులితోఽపి తత్తోలక ఇతి విరోధో భూభృదితి శ్లేషమూలామేదాధ్యవసాయోత్థాపిత ఇతి విరోధాతిశయోక్త్యోః సఙ్కరః తేన గోవర్ధనోద్ధరణమపి నాతీవాద్భుతం బాహుబలశాలినామితి వస్తు వ్యజ్యతే ॥౩౦॥

త్వమితి ।—హే [అశుభకర్మనిరత!] పాపాఽఽచారపర! అత ఏవ [అకుశలమతిః] దుర్బుద్ధిః, [త్వం, పరిపాకదారుణం] పరిపాకే ఫలకాలే,

---

సకలైర్వపుః సకలదోష-

సముదితమిదం గుణైస్తవ।

త్యక్తమపగుణ! గుణవితయ-

త్యజనప్రయాసముపయాసి కిం ముధా?॥౩౨॥

త్వయి పూజనం జగతి జాల్మ!

కృతమిదమపాకృతే గుణైః।

దారుణం, విచిత్రపాపయాతనామయత్వాద్భయఙ్కరమిత్యర్థః। [నరకం] నిరయమ్। 'స్యాన్నారకస్తు నరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [జేతుమశక్నువన్]; పాపిష్ఠైర్దుర్జయత్వాదితి భావః। [అధిలోకం] లోకే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [యశసే] నరకవిజయీతి ప్రసిద్ధయే, [భువః సుతం] నరకాఽఽఖ్యమ్, [అజయః] జితవానసి; పరలోకప్రతారణమాత్రపరః, న పరలోకబాధ్యోఽసీతి భావః। అత్ర నిరయాపరాఽఽఖ్యనరకవిజయాశక్తేర్విశేషణగత్యా తజ్జయస్యార్థినో హరేర్నరకాసురవిజయప్రకృతిహేతుకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్; తచ్చ నరకయోః శ్లేషమూలాభేదాత్ తదుత్థాపితమితి సఙ్కరః॥౩౧॥

సకలైరితి।—హే [అపగుణ!] నిర్గుణ! [సకలదోష సముదితం] సకలైః సర్వైః, దోషైః సముదితం యుక్త, [తవేదం వపుః సకలైః, గుణైః] శౌర్యాదిభిః, [త్యక్తం], సర్వగుణాన్నివర్త్తితమేవేత్యర్థః। ఏవఞ్చ సతి [గుణత్రితయత్యజనప్రయాసం] గుణాత్రితయస్య గుగాత్రయస్య, త్యజనే త్యాగే, యః ప్రయాసః తం, [ముధా] వృథా, [కిం] కిమర్థమ్, [ఉపయాసి?]; ముముక్షయేతి భావః। యత్ర సకలగుణస్య త్యాగః, తత్ర గుణత్రయస్య త్యాగోఽన్తర్గత్యా సిద్ధ ఏవ, అన్యథా సాకల్యవ్యాఘాతాదిత్యర్థః। స్వభావతో నిర్గుణస్య పరవ తునః కుతో గుణత్రయచిన్తా? ఇతి ధ్వనిః। గుణత్రయత్యాగనిషేధస్య సకలైరిత్యాదివాక్యార్థహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౩౨॥

త్వయీతి।— హే [జాల్మ!] అసమీక్ష్యకారిన్! ' జాల్మోఽసమీక్ష్య-

హాసకరమఘటతే నితరాం
శిరసీవ కఙ్కతమపేతమూర్ద్ధజే॥౩౩॥

మృగవిద్విషామివ యదిత్థ-
మజని మిషతాం పృథాసుతైః।
అస్య వనశున ఇవాపచితిః
పరిభావ ఏష భవతాం భువోఽధిపాః॥౩౪॥

కారీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [గుణైః, అపాకృతే] నిరస్తే, గుణైర్హీనే ఇత్యర్థః, [త్వయి పూజనం కృతమ్। జగతి, హాస్రకరం] పరిహాసజనకమ్ [ఇదం] పూజనమ్। [పేతమూర్ద్ధజే] అపగతకేశే, [శిరసి, కఙ్కతం] దారుదన్తాదిమయః కేశప్రసాధనవిశేషః;—' ప్రసాధనం కఙ్కతికా' ఇతి విశ్వామరౌ। కఙ్కతమేవ కఙ్కతికా। 'కఙ్కణభ్' ఇతి పాఠే,—శేఖరమిత్యర్థః,—' కఙ్కణం శేఖరే హస్తసూత్రమణ్డనయోరపి' ఇతి విశ్వః। తత్, [ఇవ నితరామ్, అఘటతే] న సఙ్గచ్ఛతం ఇత్యర్థః। "నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే" (వాం) ఇత్యుపసఙ్ఖ్యానమ్ ఇతి నిన్దాయాం తిఙ్యోగేఽపి నలోపః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౩౩॥

సమ్ప్రతి రాజ్ఞాం రోషముత్పాదయన్నాహ, మృగేతి।—హే [భువోఽధిపాః!] రాజానః! [మృగవిద్విషాం] సింహానామ్, [ఇవ భవతాం, మిషతాం] పశ్యతాం, మిషతో యుష్మాన్ అనాదృత్యేత్యర్థః। "షష్ఠీ చానాదరే" (౨।౩।౩౮ పాం) ఇతి వికల్పాద్భావలక్షణే షష్ఠీ। [ఇత్థం, పృథాసుతైః] కౌన్తేయైః। పితరమేతేషాం న వేద్మీతి భావః। [అస్య] కృష్ణస్య, [వనశునః] వనశునకస్య, [ఇవ], జమ్బుకస్యేవేతి యావత్, [అపచితిః] పూజా, [అజని] జనితా, కృతేత్యర్థః, ఇతి [యత్]। జనేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుఙ్। [ఏషః] భవతాం [పరిభావః] పరిభవః। "పరౌ భువోఽవజ్ఞానే" (౩।౩।౫౫ పాం) ఇతి విభాషయా ఘఞ్ప్రత్యయః॥౩౪॥

అబధీజ్జనఙ్గమ ఇవైష
యది హతబృషో వృషం నను।
స్పర్శమశుచివపురర్హతి న
ప్రతిమాననాం తు నితరాం నృపోచితామ్॥౩౫॥

యది నాఙ్గనేతి మతిరస్య
మృదురజని పృతనాం ప్రతి।
స్తన్యమఘృణమనసః పిబతః
కిల ధర్మతో భవతి సా జనన్యపి॥౩౬॥

అబధీదితి।—[హతవృషః] హతసుకృతః। 'సుకృతం వృషభే వృషే' ఇతి విశ్వః। [ఏషః] కృష్ణః, [జనఙ్గమః] చాణ్డాలః, [ఇవ]। 'చాణ్డాలప్లవమాతఙ్గదివాకీర్తి_జనఙ్గమాః' ఇత్యమరః। "గమేశ్వ" (౩।౨।౪౭ పాం) ఇతి సంజ్ఞాయాం జనపూర్వాద్గమధాతోః ఖచ్ప్రత్యయః, "అరుర్ద్విషత్—"(౬।౩।౬౭ పాం) ఇత్యాదినా ముమాగమః। [వృషం] వృషభరూపిణమ్ అరిష్టాఽఽఖ్యమసురమ్, [అబధీత్ యది] హతవాంశ్చేత్। "లుఙి చ" (౨।౪।౪౩ పాం) ఇతి హనో బధాఽఽదేశః। అత ఏవ [అశుచివపుః] అశుద్ధాత్మా, [స్పర్శం నార్హతి నను। నృపోచితాం] రాజార్హాం, [ప్రతిమాననాం] పూజాం, [తు నితరాం] నార్హతి। స్పర్శాయోగ్యో గోఘ్నః కథం పూజ్యః? ఇత్యర్థః। ఉపమా॥౩౫॥

యదీతి।—[అస్య] కృష్ణస్య, [మతిః, పూతనాం] పూతనా నామ బాలగ్రహవిశేషః తాం, [ప్రతి అఙ్గనా, ఇతి] హేతోః, [మృదుః] కృపా, దయా ఇత్యర్థః, [నాజని యది] న జాతా చేత్, మాఽస్త్వితి శేషః। జనేః కర్త్_రి లుఙ్ "దీపజన—" (౩।౧।౬౧పాం) ఇత్యాదినా చిణ్ప్రత్యయః। [అఘృణమనసః] నిర్ఘృణచిత్తస్య, స్తనే భవం [స్తన్యం] పయః। "శరీరావయవాచ్చ" (౪।౩।౫౫ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [పిబతః] అస్య [సా] పూతనా, [ధర్మతః] శాస్త్రతః, [ఖనన్యపి] మాతా చ, [భవతి, కిల] ఖలు।

శకటవ్యుదాసతరుభఙ్గ-
ధరణిధరధారణాదికమ్।
కర్మ యదయమకరోత్తరలః
స్థిరచేతసాం క ఇవ తేన విస్మయః? ॥౩౭॥

అయముగ్రసేనతనయస్య
నృపశురపరః పశూనవన్।
స్వామిబధమముకరం పురుషైః
కురుతే స్మ యత్పరమమేతదద్భుతమ్!! ॥౩౮॥

స్త్రీతి కృపాఽభావేఽపి మాతతి జుగుప్సాఽప్యస్య నాస్తీత్యహో!! న కేవలం స్త్రీహన్తా, కిన్తు మాతృహన్తా చాయమ్; స్తనప్రదాయాః ఉపమాతృత్వాదితి భావః। అత్ర స్తనపానస్య విశేషణగత్యా జననీత్వహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ ॥౩౬॥

శకటేతి।—[తరలః] చపలః, [అయం] కృష్ణః, [శకటవ్యుదాసతరుభఙ్గధరణిధరధారణాదికం] శకటవ్యుదాసః శకటాసురమర్దనం, తరుభఙ్గో యమలార్జునభఞ్జనం, ధరణిధరధారణం గోవర్ధనోద్ధరణం, తాన్యాదిర్యస్య తత్ తథోక్తం, [యత్ కమ్ అకరోత్ తేన] కర్మణా, [స్థిర చేతసాం] ధీరచిత్తానాం, [క ఇవ విస్మయః?] న కోఽపీత్యర్థః। అత్ర స్థిరచేతస్కతాయా విశేషణగత్యా విస్మయనిషేధహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం వృత్త్యనుప్రాసేన సంసృజ్యతే ॥౩౭॥

అయమితి।—[అపరః] అన్యః, [నృపశుః] నా పశురివేతి నృపశురిత్యుపమితసమాసః। కార్యాకార్యవివేకశూన్యత్వాదేవేతి భావః, [అయం] కృష్ణః, [ఉగ్రసేనతనయస్య] కంసస్య,

[పశూన్ అవన్] గాః పాలయన్, [పురుషైః, అసుకరం] లోకవేదబిగీతత్వాత్ దుష్కరం [స్వామిబధం యత్, కురుతే స్మ] చకారేతి యావత్॥ఏతత్ పరమమద్భుతమ్ !!] అభూతపూర్వాదితి భావః। అత్ర పశ్వవనస్య విశేషణగత్యా కంసకృష్ణయోః స్వామిభృత్యభావ హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౮॥

అష్టవింశచ్ఛ్లోకాదూర్ధ్వమేతే చతుస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః సన్తి, తే చాటీకావిషయా

ఇతి మూలభూతా ఏవేహ ప్రదశ్యన్తే—

నను సర్వ ఏవ సమవేక్ష్య కమపి గుణమేతి పూజ్యతామ్।

సర్వగుణవిరహితస్య హరేః పరిపూజయా కురునరేన్ద్ర ! కో గుణః?॥౧॥

శిశుపాలబధస్య ౧౫ సర్గప్రక్షిప్తశ్లోకవ్యాఖ్యా।

యే చతుస్త్రింశత్ శ్లోకాః ప్రక్షిప్తా ఇతి మన్యమానేన మల్లినాథేన న గృహీతా, తే చ నిన్దాస్తుతిరూపోభయార్థాః ఇతి అస్మాభిరుభయథా వ్యాఖ్యాయ ప్రదర్శ్యన్తే। తత్ర నిన్దార్థస్యైవ ముఖ్యతయా ప్రథమం నిన్దార్థో యథా,—

జగతి గుణవన్తః ఏవ పూజ్యన్తే, న తు సదోషా ఇత్యత ఆహ నన్వితి। [నను] ఆమన్త్రణే। 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాఽనునయాఽఽమన్త్రణే నను' ఇత్యమరః। శ్రమర్థే ఇతి కేచిత్। [కురునరేన్ద్ర!] హం కురురాజ ! [సర్వ్వ ఏవ] సకలలోక ఏక, [కమపి] అల్పమపి, [గుణం] శౌర్యాదికాన్యతసం, [సమవేచ్య] దర్శయిత్వా [పృజ్యతాం] వన్దనీయత్వమ్, ఏతి] ప్రాప్నోతి; [సర్వ్వం గుణవిరహితస్య] సర్వైః నిఖిలైః, గణైః దయాఽఽదిభిః విరహితస్య వర్జ్జితమ్య, సదోషస్య ఇత్యర్థః, [హరేః] వానరమ్య, తత్మాదృశ్యాత్ 'అగ్నిర్మాణవకః' ఇత్యాదివత్ వివక్షయా

వానరతుల్యమ్య కణాస్యేత్యర్థః, [పరిపూజయా] అర్చనేన, [కో గుణః?] కశ్చిదపి గణః నాస్తి ఇతి భావః। అయం పరుషోఽర్థః।

చతురశ్చేదిపతిః సదసి నిన్దాప్రకటనమ్య అసాధుతామపరాధఞ్చ మన్యమానః, సోదుమక్షమశ్చ శ్రీకృష్ణం నిన్దితుమేవ కృతమతిః, స్తుతినిన్దోభయార్థతయా స్వాభిప్రాయం ప్రకటితవాన్; తత్ర స్తుతిరూపార్థో యథా।—[నను] హై, [కురునరేన్ద్ర సర్వ్వ ఏవ] జనః, [కమపి గుణం, సమవేక్ష్య] దృష్ట్వా, అవస్థితానాం అనానామ్ ఇతి శేషః; అధ్యాహృతావస్థితకియయా 'రథస్థం వామనం దృష్ట్వా పునర్జన్మ న విద్యతే' ఇన్యాదివత్ ఏకకర్త్రుకత్వేన అవేక్ష్య ఇత్యత్ర ల్యప్। [పూజ్యతాం] వన్దనీయత్వమ్, [ఏతి] ప్రాప్నోతి। ఏవం స్థితేఽపి భగవతి విశేషం దర్శయతి సర్వ్వేత్యాది।—[సర్వ్వగుణవిరహితస్య] సర్వైః త్రిభిః, గుణైః సత్త్వరజస్తమోభిః విరహితయ పరిత్యకస్య, నిర్గుణస్యేత్యర్థః, "నిర్గుణో హి పురుషః" ఇతి సాఙ్ఖ్యమతమ్; "సాక్షీ చేతా కేబలో నిర్గుణశ్చ" (శ్వేతాం ఉపం ౬ అధ్యాం ౧౧ మన్త్రః) ఇతి శ్రుతిశ్చ। [హరే.] పరమాత్మనః విష్ణోః, [పరిపూజయా] అర్చ్చనేన, [కః] కోఽపి, అపూర్వ ఇత్యర్థః పరమపదప్రాతిరూప ఇతి భావః,; [గుణః] ఫలమిత్యర్థః, అస్తీతి శేషః; యహా,—[కః అగుణః?] కోఽప్రశస్త గుణః? అపి తు

న మహానయం న చ బిభర్త్తి గుణసమతయా ప్రధానతామ్

స్వస్య కథయతి చిరాయ పృథగ్జనతాం జగత్యనభిమానతాం దధత్॥౨॥

స్వర్గాదిరూపః ప్రశస్తగణః ఏవ భవేత, న తు సామాన్యగుణ ఇత్యాశయః। అత్ర ప్రతీయమానస్తుత్యర్థమపి చైద్యవచనం వక్తృప్రకరణాదిపర్య్యాలోచనయా స్తుత్యర్థే బాధితం సత్ నిన్దాయామేవ పర్య్యవసితం తతశ్చ స్తుత్యా నిన్దాయా గమ్యత్వేన వ్యాజస్తుతిరలఙ్కారః ఉక్తా వ్యాజస్తుతిః పునః। నిన్దాస్తుతిభ్యాం వాచ్యాయాం గమ్యత్వే స్తుతినిన్దయోః॥" ఇతి దర్పణవచనాత్॥౧॥

పూర్వోక్తం నిర్గుణత్వమేవ విశేషేణ దర్శయితుమాహ, న మహానితి ।–[అయం] పురతః దృశ్యమానః కృష్ణః ఇత్యర్థః। సర్వ్వనామ సర్వ్వత్ర ప్రత్యక్షనిర్దేశ। [న మహాన్] శ్రేష్ఠో జనీ న భవతీతి శేషః। శ్రేష్ఠజనానాం గుణైర్మ్తుల్యతా చేత్ కస్మిన్నపి వర్త్తతే, తదా సోఽపి పూజ్యః, ఇహ తు సాఽపి నాస్తి, ఇత్యత ఆహ, న చేతి। [గుణసమతయా] గుణానాం శౌర్య్యాదీనాం సమతయా తుల్యతయా [చ, ప్రధానతాం] మహత్త్వం వి ధ్యాత కీర్త్తిత్వేన పూజార్హ త్వమిత్యర్థః, [న బిభర్త్తి] న ధారయతి। యేన పునః జనః పూజనం లభేత, తాదృశప్రాధాన్యం తు ఇహ నాస్త్యేవ ఇతి భావః; సర్వ్వథా పుజనాయోగ్యత్వమేవ ఏతస్మిన్నస్తి ఇత్యాహ, స్వస్యేతి।—[జగతి] పృథివ్యామ్, [అనభిమానతాం] నిరహఙ్కారత్వమ్, ఆత్మోత్కర్షబోధాభావత్వమిత్యర్థః, [దధత్] ధాగ్యన్. దధాతేః లటః శత్రాదేశః, "నాభ్యాస్తాచ్ఛతుః "(౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమభావః। అగ్రమిత్యనుషఙ్గః, [స్వస్య] ఆత్మన, [పృథగ్జనతాం] నీచజనత్వం, సర్వ్వజనావజ్ఞేయత్వమిత్యర్థః। 'వివర్ణః పామరో నీచః ప్రాకృతశ్వ పృథగ్జనః' ఇత్యమరః। [చిరాయ] చిరకాలం. [కథయతి] ప్రకటయతి సూచయతీత్యర్థః।

స్తుతిపక్షే తు [అయం న మహాన్] న మహత్తత్త్వం భవతీతి శేషః, బుద్ధేరేవ తథాత్వాత్; తథా [గుణసమతయా] గుణానాం సత్త్వరజస్తమసాం, సమతయా సామ్యావస్థయా, [ప్రధానతాం న చ విభర్త్తి] న చ ధారయతి, నాప్యయం ప్రధానం భవతీత్యర్థః। ప్రధానశబ్దనాత్ర అనుభూతవిక్రియాణి ప్రకృతిస్థాని సత్త్వరజస్తమాంభ్యాహః। తథా [అనభిమానతామ్] అనద్దఙ్కారత్వం, [దధత్] ధారయన్, న వాఽయమహఙ్కార ఇత్యర్థః, [జగతి] పృథివ్యాం [స్వస్య] పరమాత్మనః, [పృథగ్జనతాం] జనవ్యతిరిక్తత్వమ్; యద్వా,—పృథగ్భూతాః జనాః పఞ్చతన్మాత్రాణి యస్మాత్ స పృథగ్జనః తత్య భావస్తాం, [చిరాయ, కథయతి] ప్రకటయతి; చతుర్వింశతితత్త్వవాహ్యః పఞ్చవింశకోఽయం పురుషః ఇతి భావః; తథా చ తత్త్వకౌముద్యాం,—"ప్రకృతేర్మహాంస్తతాఽహఙ్కారః" ఇత్యాది ౨౨ సఙ్యకకారికా। పూర్వ్వవదలఙ్కారః॥౨॥

రహితం కలాభిరఖిలాభిరకృతరసభావసంవిదమ్।

క్షేత్రవిదముపదిశన్తి జనాః పురవాహ్యామేనమగతం విదగ్ధతామ్॥3॥

ఆస్తామస్య పూజనం, ప్రత్యుత సభాస్థితిరపి న శోభతే ఇత్యాహ, రహితమితి।—[అఖిలాభిః] సకలాభిః, [కలాభిః] శిల్పాదిభిః। 'కలా స్యాన్మూలవివృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే' ఇతి మేదినీ। [రహితం] త్యక్తం, సర్వ్వవిధశిల్పాదిజ్ఞానశన్యమిత్యర్థః; యద్వా,—సర్వవిధసామర్థ్యహీనమ్। 'కలా విభూతౌ సామర్థ్యే చ' ఇతి శబ్దస్తోమః। అథవా,—సర్వ్వాభిః కలాభిః గౌతవాద్యాదిభిః విరహితమ్; కర్షకా హి గీతవాదివాద్యనభిజ్ఞాః భవన్తీతి భావః; తథా [అకృతరసభావసంవిదం] రమాః శృఙ్గారాదయః, భావాః రత్యాదయః, రసాశ్చ భావాశ్చ రసభావాః, అకృతా న విహితా, రసభావానాం మంవిదృ జ్ఞానం యస్మిన్ తమ్। 'మంవిత్ స్త్రియాం ప్రతిజ్ఞాయామాచారజ్ఞానసఙ్గరే' ఇతి మేదినీ। సర్వ్వథా రసభావాదిజ్ఞానశూన్యమిత్యర్థః; విదగ్ధశాస్త్రాణాం సఙ్కేతమపి యః సమ్యక్ న వేత్తి తథావిధమితి యావత; యద్వా—రసాః కట్వాదయః। 'రసో గన్ధరమే జలే। శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్య్యే తిక్తాదౌ ద్రవరాగయోః॥' ఇతి మేదినీ। భావాః లోకానామభిప్రాయాః। 'భావః సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాఽఽత్మజన్మసు। క్రియాలీలాపదార్థేషు విభూతిబుధజన్తుషు॥రత్యాదౌ చ—' ఇతి మేదినీ। తేషాం సంవిత్ జ్ఞానం, న కృతా యస్మిన్ తం కట్వాదిబోధరహితం, లోకచిత్తానభిజ్ఞఞ్చ ఇత్యర్థః; అత ఏవ [విదగ్ధతాం] పాణ్డిత్యమ్, [అగతమ్] అప్రాప్తం, మూర్గ్వంమిత్యర్థః, తథా [క్షత్రవిదం] క్షేత్రం కలత్రం కేదారం వా, వేత్తి సారతయా జానాతి ఇతి తథోక్తం, స్త్రీపరతన్త్రం కర్షకం వా ఇత్యర్థః। 'క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకలచయోః' ఇతి మేదినీ। [ఏనం] కృష్ణం, [జనాః] సదసద్వివేకవన్తో లోకాః, [పురవాహ్యం] పురాత నగరాత్ వాహ్యం వహిఃస్థం, గ్రామ్యమిత్యర్థః కార్షికా హి ప్రాయశః నగరాత్ వహిర్వ్యసన్తీతి భావః; యద్వా,- పురస్య నగరస్య, వాహ్యం వాహనీయం, నరాశ్రయోపజీవియా పురాయత్తమ్ ఇత్యర్థః; [ఉపదిశన్తి] కథయన్తి।

స్తుతిపక్షే తు।—[జనాః] లోకాః, [ఏనం] శ్రీకృష్ణమ్, [అఖిలాభిః] సమగ్రాభిః, [కలాభిః] అవయవైః, [రహితం] నిష్కలమిత్యర్యః, తథా [అకృతరసభావ సంవిదమ్] అకృతరసా అసఞ్జాతానురాగా, భావసంవిత్ పదార్థజ్ఞానం యస్య తం, పురుషః సాక్షిభూతతయా సర్వ్వాన్ పదార్థాన్ జానాతి, న తు తత్ర రసజ్ఞతాం భజతే, నిర్లిప్తత్వాత, ఇతి సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తాభిప్రాయేణోక్తమ్; " న స హ తైరాచరన్ పాప్మనా లిప్యతే" (ఛాన్దోం ఉపం ౫ అధ్యాం ౧౦ ఖణ్డః ౧౦ మన్త్రః) ఇత్యాది శ్రుతిశ్చ; యద్వా,—అవిద్యమానాః

అతిభూయసాఽపి సుకృతేన దుకప్చర ఏష శక్యతే।

భక్తిశుచిభిరుపచారపరైరపి న గ్రహీతుమభియోగిభిర్నృభిః॥౪॥

కృతరసభావాః కృతం కర్మ్మ, రసః అనురాగః, భావః ఉత్పత్తిః, కర్మ్మరాగోత్పత్తయః ఇత్యర్థః, యస్య స చాసౌ సంవిత్ చిద్రూపః తమ్; తథా [పురవాహ్యం] పురాత్ దేహాత్ వాహ్యం విలక్షణమ్, ఆత్మస్వరూపమిత్యర్థః, ప్రకృతివిముక్తమితి యావత్, కూటస్థమిత్యాశయః। "అసఙ్గో హ్యయం పురుషః" (వృహం ఉపం ౪ షధ్యాం బ్రాం ౧౫ మన్త్రః) ఇతి శ్రుతేః; తథా [విదగ్ధతాం] విశేషేణ దాహ్యత్వమ్ [అగతమ్] అప్రాప్తం, దహనాయోగ్యమిత్యర్థః, "నైనం దహతి పావకః" ఇతి (౨ అధ్యాం ౨౩శ్లోకః) గీతోక్తత్వాదితి భావః। [క్షేత్రవిదం] క్షేత్రజ్ఞమ్, చాత్మానమిత్యర్థః, బ్రహ్మభూతమితి యావత, [ఉపదిశన్తి] కథయన్తి॥౩॥

సర్వథా సర్వేషామవశ్య ఏవాయమ్ ఇతి దర్శయితుమాహ, అతిభూయమేతి।— [అతిభ్రయసాఽపి] అతిబహులేనాపి [సుకృతేన] శుభకర్మ్మణా, హితకరణేనేతి యావత్। 'సుకృతం తు శుభే పుణ్యే క్లీవం సువిహితే త్రిషు' ఇతి మేదినీ। [దురుపచరః] దుఃఖేన · సేవితుం క్షమః నీచస్వభావత్వాదితి భావః; [ఏషః] దుఃశీలః కృష్ణా ఇత్యర్థః, [భక్తిశుచిభిః] భక్త్యా అనురాగేణ, శుచిభిః శుద్ధైః, విశిష్టానురాగవద్భిరిత్యర్థః [ఉపచారపక్షే] ఉపచారః సేవా ఏవ, పరం ప్రధానం యేషాం తైః సంవాయాం లబ్ధప్రతిష్ఠైః ఇత్యర్థః, [అభియోగిభిః] అభియోగ ఆగ్రహః అస్తి ఏషాం తైః, ఆగ్రహవద్భిరిత్యర్థః। 'అభియోగః ఆగ్రహం శపథే ఉద్యోగే చ' ఇతి శబ్దస్తోమః। [నృభిః] నరేః, [అపి గ్రహీతం] వశమానేతుమ్, ఆవర్జయితుమిత్యర్థః, [న శక్యతే] న పార్య్యతే। అయమేతావాన్ దుఃశీలః యత్,— మహతాఽప్యుపకారణ ప్రబలభక్త్యా సేవయా వా కైరపి శోధయితుం న శక్య ఇతి సముదితార్థః, సర్వథా అకృతజ్ఞోఽయమితి భావః॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః] పరమాత్మా, [అభియోగిభిః] అభ్యస్తయోగక్రియైః, [భక్తిశుచిభిః] భక్తివిశుద్ధైః, [ఉపచారపరైరపి] నిరన్తరసేవనపరైరపి [నృభిః] నరై, [అతిభూయసా] ప్రబలేన, [ముకృతేన అపి] పుణ్యేన కర్మ్మణా అపి యజ్ఞదానాదినా ఇత్యర్థః; [దురుపచరః] దురారాధః, భక్తిగమ్యత్వాత్ న ముఖసేవ్యః ఇత్యర్థః; అత ఏవ [గ్రహీతుం] జ్ఞాతుం [న శక్యతే] న పార్య్యతే, ఆత్మతత్త్వస్య దుర్జ్ఞానితయా "నాహం వేదైర్న తపసా"(గౌతాం ౧౧ అధ్యాం ౫౩ శ్లోక) ఇత్యాది స్మరణాదితి భావః కేవలం జ్ఞానమూలికాభిః భక్తిభిరేవాయమధిగమ్యతే ఇత్యాశయః॥౪॥

వ్రజతి స్వతామనుచితోఽపి సవినయముపాసితో జనైః।
నిత్యమపరిచితచిత్తతయా పర ఏవ సర్వజగతస్తథాఽప్యయమ్॥౫॥

ఉపకారిణం నిరుపకారమనరిమరిమప్రియం ప్రియమ్।
సాధుమితరమబుధం బుధమిత్యవిశేషతః సతతమేష పశ్యతి॥౬॥

వ్రజతి ఇతి।—[అయం] కృణః, [అనుచితోఽపి] అనుపయుక్తోఽపి, [స్వతాం బ్రజతి] జన్మనా స్వజనత్వమ్ అధిగచ్ఛతి, శిశుపాలస్య అసమోఽపి తత్స్వజన ఇతి ప్రకటయతి ఇత్యర్థః। నను యద్యయమ్ ఈదృశః అయోగ్యః, తర్హి జనాః కథమముం నియతం సేవన్తే? ఇత్యాశఙ్కానిరాసార్థమాహ, సవినయమిత్యాది।—[తథా, జనైః] లోకైః, [అపరిచితచిత్తతయా] అజ్ఞాతహృదయత్వేన, కపటపటూనాం చిత్తాభిప్రాయం కథమపి జ్ఞాతుమశక్యత్వాదితి భావః; [సవినయం] సానునయం, [నిత్యం] చిరమ్ [ఉపాసితోఽపి] సేవితోఽపి, [సర్వజగతః] నిఖిలలోకస్య [పర ఏవ] శత్రురేవ; అతీవాయమకృతజ్ఞ ఇతి భావః।

స్తుతిపక్షే తు।—[అనుచితోఽపి] కేనాపి స్వవుద్ధ్యా బోహుమశక్యోఽపి, ప్రయోగయుక్తైరపరిజ్ఞాతోఽపీత్యర్థః అస్య సచ్చిదానన్దరూపత్వాదితి భావః; [అయం] పరమాత్మా, శ్రీకృష్ణః ఇత్యర్థః, [జనైః] యోగిభిః, [సవినయమ్] సానునయం ప్రణామాదిపూర్వకమిత్యర్థః, [ఉపాసితః] ఆరాధితః, [స్వతామ్] ఆత్మత్వమ్। 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిశ్వాత్మీయం స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇత్యమరః। [వ్రజతి] అధిగచ్ఛతిః [తథా నిత్యం] చిరమ్ [అపరిచితచిత్తతయా] అపరిచితమ్ అజ్ఞాతమ్, అసఙ్గతం వా, చిత్తం మనః బుద్ధిర్వా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా, సాధారణజనానాం హి కార్య్యదర్శనేన చిత్తాభిప్రాయాదికమవబుధ్యతే జనై, అస్య తు అవాఙ్మనసగోచరస్య కేనాపి కిమపి న జ్ఞాయతే ఇతి భావః। [సర్వజగతః అపి] సర్వస్మాత్ జగతః, వ్యక్తాదిత్యర్థః, [పరః ఏవ] విలక్షణ. ఏవ, ప్రధానభూత ఇత్యర్థః॥౫॥

ఉపకారిణమితి।—[ఏషః] కృష్ణః [ఉపకారిణం] హితకారిణం, జనమితి శేషః, [నిరుపకారం] నిర్న విద్యతే, ఉపకార హితం యస్మాత్ తమ, అహితం శత్రుమిత్యర్థ', తథా [అనరిం] మిత్రమ్ [అరిం] రిపుం తథా [అప్రియం] ప్రణయితాహీనం, [ప్రియం] బన్ధుం, [సాధుం] సచ్చీలన, [ఇతరమ్] అసాధుం, తథా [అబుధం] మూర్ఖఞ్చ, [బుధం] పణ్డితమ్, [ఇతి] ఇత్థం, [సతతం] నిరన్తరమేవ, [అవిశేషతః] సమతయా, విశేషమవివిచ్యైవేత్యర్థః, [పశ్యతి] అవలోకయతి; అయం పునరేతావాన్ మూఢ़ःः, యత్—కస్తావత్ శత్రుః?—కో బా మిత్రమ్? - కో వా మూర్ఖః?—కో వా పణ్డితః? ఏతద్వివేక్తుమపి న శక్నోతి ఇత్యభిప్రాయః। ఇతి నిన్దా।

ఉపకారకస్య దధతోఽపి బహుగుణతయా ప్రధానతామ్।

దుఃఖమయమనిశమాప్తవతో న పరస్య కిఞ్చిదుపకర్తు_మిచ్ఛతి॥౭॥

స్తుతిపక్షే తు।—అయమేతావాన్ శ్రేష్ఠః యత,—ఉపకారిణమపకారిణశ్చ శత్రు మివఞ్చ మవ్యేమేవ తుల్యత్వేన పశ్యతి నిర్గుణపురుషస్య సర్వత్ర సమదృష్టిరితి భావః;—"అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియం స్పృశతః "(ఛాన్దోం ఉపం—అధ్యాం ౧౨ ఖణ్డ ౦౧ మన్త్రః) ఇత్యాది శ్రుతః)। అత్ర ఉపకారవత్త్వాదిష నిరుపకారత్వాదేః యోగస్తు సర్వ్వథా అసమ్భవిత ఏవ, నిరుపకారత్వాదేః ఉపకారాభావవత్త్వార్థకతయా గ్రాహ్యాభావావగాహిత్వేన తత్రప్రతిబన్ధకత్వాదితి విరోధః, పరన్తు భగవతః ప్రభావస్యాతిశయితత్వాదేవ సర్వత్ర సర్వ సుఘటతే ఏవేతి తన్మమాధానాత్ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౬॥

న కేవలమయముపకారాపకారాదిజ్ఞానహీనః అపి తు నిరతిశయాకృతజ్ఞోఽపి ఇతి దర్శయన్నాహ, ఉపకారకమ్యేతి।— [అయం] కృశాః, [ఉపకారకస్యాపి] హితం విదధతోఽపి; పరశ్చేత్ అపకారోం భవేత్, తదా తస్య ఉపకారాకరణం నాస్తి కశ్చిద్దోషః, కిన్త్వయమపకారకస్యాపి నాపాకరోతి ఇత్యపిశబ్దార్థః తథా [బహుగుణతయా] గణాఽఽతి-శయ్యేన శ్రుతశౌర్వ్యాదిగుణశతమద్భావినత్యయః, [ప్రధానతాం] శ్రేష్ఠతాం [దధతః] ధారయతః; పరశ్చేదుపకారీ ప్రాకృతజనాం భవేత, తదా తస్య ప్రత్యుపకారాకరగోఽపి న తథా లజ్జా భవేత్, కిన్తు బహుగణవతః మహతః ఉపకారకమ్య ప్రత్యుపకారస్తు అవశ్యమేవ కరణీయ ఇతి భావః

తథా [అనిశం] నిరన్తరం, [దుఃఖం] క్లేశమ, [ఆప్తవతః] ప్రాప్తవతః, ఉపకార కరణాదేవేతి భావః। [పరస్య] అన్యస్య, జనస్యేతి శేషః, [కిఞ్చిత్] కిమపి మనాగపీతి భావః। [ఉపకర్తుం] హితం విధాతుం, [నేచ్ఛతి] నాభివాఞ్ఛతి, నోచతయా ప్రత్యుపకారప్రవృత్తివిరహాదితి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే।—[అయం] పురుషః, [ఉపకారకమ్య] పురుషప్రవృత్తిద్వారేణ ఉపకృతిం విదధతః [బహుగుణతయా] బహవః సత్త్వరజస్తమాంరూపత్వేన వివిధాః, గుణాః తేషాం భావస్తత్తా తయా, [ప్రధానతాం] ప్రకృతిత్వమ్। 'ప్రధానం స్యాత్ మహామాత్రే ప్రకృతౌ పరమాత్మని' ఇతి మేదినీ। [దధతః] ధారయతః, తథా [అనిశం] సర్వేదా, [దుఃఖం] క్లేశం జననమరణాదికమిత్యర్థః, [ఆతవతః] అనుభవతః, బుద్ధిః సర్వమనుభవతి, న పురుష, ఇతి సాఙ్ఖ్యమతమ్। [పరమ్య] బుద్ధితత్త్వమ్య, ప్రధానసంజ్ఞకస్యేత్యర్థః, [[కిఞ్చిదపి మనాగపి [ఉపకర్తుమ్] ఉపకారం విధాతుం, [న ఇచ్ఛతి] నాభిలషతి; పురుషః ద్రష్టా, న తు సక్రియః;—"అసఙ్గో హ్యయం పురుషః " (తహం ఉపం ౪ అధ్యా 3 బ్రాం ౧౫ మన్త్రః) ఇత్యాది శ్రుతేరితి భావః॥౭॥

స్వయమక్రియః కుటిలమేష తృణమపి విధాతుమక్షమః।

భోక్తుమవిరతమలజ్జతయా ఫలమోహతే పరకృతస్య కర్మణః॥౮॥

య ఇమం సమాశ్రయతి కశ్చిదుదయవిపదానిరాకులమ్।

తస్య భవతి జగతీహ కుతః పునరుద్భవో వికరణత్వమోయుషః?॥౯॥

నిర్లజ్జత్వం ప్రతిపాదయితుమాహ, స్వయమితి ః [ఏషః] కృష్ణః, [స్వయమ్] ఆత్మనా, [సక్రియః। నాస్తి క్రియా యస్య సః అసమథతయా స్వయమ్ అలసః। కదాచిత్ ఐశ్వయ్యవశాదేవం స్యాదిత్యాహ తృణమితి।—[తృణమపి] అతిలఘు యత్కిఞ్చిదనౌత్యర్థః, [కుటిలం] వక్రం, దిఖణ్డీకరణాయ నతమిత్యర్థః, [విధాతుం] కర్తుమ, [అక్షమః] అసమయః, తథా [అలజ్జతయా] లజ్జాహీనతయా, [పరకృతస్య] అన్యైః సమ్పాదితస్య [కర్మ్మణః] కార్య్యస్య,

[ఫలం] లాభం, తత్కార్య్యజన్య లభ్యమిత్యర్థః। 'ఫలం జాతాఫలం శమ్యే హత్యృత్త్వే వృష్టలాభయోః' ఇతి కంటినౌ। [భోక్తుం] లబ్ధుమ్, [అవిరతం] సదా, [ఈహనే] చేష్టతే, వాఞ్ఛతీత్యయః। కార్య్యాక్షమస్తు అన్యదతేన పిణ్డనోపజీవతి,అనైరేవ చ కార్య్య సమ్పాదయతౌతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్వతిపక్ష తు।—[ఏషః] భగవాన్, సాధీనపరుషస్వరూపః ఇత్యర్థః। [స్వయమ ! చాత్మనా, [సక్రియః] క్రియారహితః, నిష్కమ్మా ఇత్యర్థః తథా [తృణమపి] అతినవ బస్తు అపి, [కుటిలం, విధాతుం] కర్తుమ్, [అక్షమః] అనోశః,—"అవశం ప్రకృతేవశాత్" (గీతా • అధ్యా= శ్లోక) ఇత్యనుశాసనాత్ పురుషస్య ప్రకృతిసహకారిత్వాభావేన క్రియాభావాదితి భావః। [అలజ్జతథా] అవపత్వేన, గణాసీతత్వాదితి భావః। [పరకృతస్య] స్వనిమేన సమ్పాదితమ్య, బుద్ధికృతస్య త్యర్థ, [కర్మ్మణః। శుభాశుభరూపస్య, [ఫలం] స్వావదుఃఖాత్మకం పరిణామమ్ [అవిరతం] నిరన్తరం [భోక్తుమ్] అనుభవితుమ్ [ఈహతే] ఇచ్ఛతి। ఆత్మనః ఫలభాక్త్వాదితి భావః తథా చోక్తం కారికాయాం, "సఙ్ఘాతపరావస్వాత్ త్రిగుణదివిపర్య్యయాదధిష్ఠానాత్। పురుషోఽమి భోక్తుభావాత్ కైవల్యార్థం ప్రవృత్తశ్చ॥'ఇతి (సాఙ్ఖ్యం కాం ౧౦ సూం)॥౮॥

య ఇతి।—[యః కశ్చి] మూర్ఖ ఇత్యర్థః, [ఉదయవిపదీః] అభ్యుదయావనత్యాః—సమ్పది విపది చ ఇత్యశ్చః [నిరాకులం] నిశ్చిన్తమ్, అతిమూఢమిత్యర్థః, నౌతిజ్ఞానాభావాత్ స్వాభ్యుదయవిధానే ఆపత్ప్రతాకారసాధనే చ ఉదాసీనమితి భావః। [ఇమం] శ్రీకృష్ణం, [సమాశ్రయతి] అవలమ్బనం, అత ఏవ [వికరణత్వం] నిరిన్ద్రియత్వం, మృతిమిత్యర్థః। 'కరణం సాధకతమం త్రేవగావేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః। ఉపాదానవైపరీత్య-

---

గుణవన్తమప్యయమపాస్య జనమఖిలమవ్యవస్థితేః।

యాతి సుచిరమతిబాలతయా ధృతిమేక ఏవ పరివారితో జడైః॥౧౦॥

మిత్యర్థో బా [ఈయుషః] ప్రాప్తవతః। 'ఇణ గత్తై' ఇస్మాత్ కసప్రయేన సిద్ధాన్త ఇంయివమశభ్దాత షష్ఠ్యేకవచనమ్।[తస్య] మూర్ఖస్యేత్యయః, [ఇహ] అమ్మిన్, [జగతి] లీకే! పునరుద్భవః] పనరభ్యుదయః, పునరుత్థానమిత్యయః, [కతః] కథం, [భవతి?] నైవ సమ్భవతీయర్థః। ఏతదాశ్రయణాన మ మూఢ మత ఏవ, కదాచిత స్వాభ్యుదయం మారయితుం న ప్రభవతీతి భావ; అత ణ్వామీ కృష్ణ మద్రైవ మర్త్యై పరివర్త_నాగ ఇత్యాశయః। ఇతి నిన్దా॥

తిపక్షే త।—[యః కశ్చిత్] పుణ్యవాన్ ఇయం [ఉదవిపదా। సమ్పదాపదీ, [నిరాకలమ్] అభ్యగ్రం, కటస్థతయా మమావస్యమిత్యర్థః, అక్రియవాదితి భావః, [ఇమం] పరమాత్మానం [సమాపయతి] అవలమ్బతే, [వికరణత్వం] విగతామి కరణాని ఇన్ద్రియాణి య య మ వికరణః నష్టేన్ద్రియ, తస్య భావః తత్త్వమ్, [ఈయషః] ప్రాతవతః [తన్య] పుణ్యవతః యోగినః ఇత్యర్థః, [ఇహ, జగతి] ప్రథివ్యాం [పునరుహ్నవః] పునకత్పత్తిః, [కృతః భవతి?] నైవేతి భావః "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి "(మణ్డం ఉపం ౩౦ ౨ఖం ౯ మన్త్ర) ఇతి శ్ర తే పరమమహత్ పరిమాణస్య పరమాత్మనః స్వరూపత్వేనాస్య · ఏతాదృశంసమాశ్రయణేన మతిరేవ భవేన ఇతి ఫలితమ్॥౮॥

గణవన్తమితి।—[అయం] శ్రీకృష్ణో, [అఖిలం] మకలం, [గణవన్తమపి] గణశేలమపి [జనమ్, అతివాలతయా। శిశమ్బభావతయా, అతిచాపల్యేన ఇత్యర్థః, [అపామ్య] వ్యక్కా, [అవ్యవస్థితః। చఞ్చనమతిభిః శాస్త్ర విధిలఙ్ఘనేన స్వేచ్ఛాచారిభిరిత్యర్థః, [జడైః] ముఖై జనై [పరిరితః] యేష్టితః [ఏక ఏవ] నాన్య ఇత్యర్థః, [సుచిరం] నిరన్తరం [అతిమ్] ఆనన్దం [యాతి] అధిగచ్ఛతి, ప్రీయతే ఇతి యావత ణతఇతిరిక్తః నాన్యః కాఽపి విబుధలోకం పరియజ్య ఇత్యం గోపమధ్యే రమతే ఇతి భావః। గణవత్యరిత్యాగేన అమాధజనసమాలమ్బన చపలబ్యైవ లక్షణమితి తాత్పర్యమ గతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షతం।— [అయం] భగవాన్, [గుణవన్తమపి] మత్వాదిగుణశాలినమపి,। [అఖిలం జనం] సర్వ్వలోకమ్ [అపాయ] చిప్తా, మర్వ్వే జనం సంహత్య ఇత్యర్థః, [ఏక ఏవ, అవ్యవస్థితైః] లఙ్ఘితమ మర్త్యై, భరితసకలభవనైరిత్యర్థః, [జడై] జలైః। అత్ర డలయోరేకత్వమ్। [పరివారితః] ఆవృతః, [అతిబాలతయా] బాలక-

సుకృతోఽపి సేవకజనస్య బహుదివసఖిన్నచేతసః।

సర్వజనవిహితనిర్విదయం సకృదేవ దర్శనముపైతి కస్యచిత్॥౧౧॥

రూపో భవన్, [సుచిరం] నిరన్తరం, [ధృతిమ్] ఆనన్దం, తవ శయనేన ఇతి భావః। [యాతి] ప్రాప్నోతిః ప్రలయే జగన్తి సమాకృష్య సలిలశాయీ వయం రమతే ఇతి భావః। ఉక్తఞ్చ,— “మంభక్ష్య సర్వభూతాని కృత్వా చైకార్ణవం జగత్। బాలః స్వపితి యశ్చైకస్తస్మై మాయాత్మనే నమః॥” ఇతి (మహాం శాన్తిం పం ౪౭ అ యా ౫౭ శ్లోకః)॥౧౦॥

సుకృత ఇతి।—[సర్వజనవిహితనిర్వృత్] సర్వజనానాం సకలలోకానాం, విహితా సమ్పాదితా, నిర్వృత్ అనుతాపః దుఃఖమిత్యర్థః యేన సః, నిఖిలజనదుఃఖప్రదః, జగదుత్పీడ़క ఇతి యావత్ [అయం] కృణాః, [బహుదివసఖిన్నచేతసః] బహుదివమైః ఖిన్నం క్రిష్టం, సేవాయాః ఫలప్రాప్తభావాదితి భావః, చేతః" యస్య తథోక్తమ్య, చిరకాలమేవోహిగ్రసితమ్యేత్యర్థః, కిమ్ప్రభోః సేవనాదిత్యాశయః। శోభనం కరోతి యస్తమ్య, [సుకృతోఽపి] ఉపకారకస్యాపి। సపూర్వకాత్ కరోతేః క్విప్। [కమ్యచిత్ సేవకజనస్య] భృత్యస్య, న తు సర్వేపామితి భావః, [దర్శనమ] అవలోకనం, [సకృదేవ] ఏకవారమేవ, న తు సర్వ్వదా ఇతి భావః, [ఉపైతి] లభతే; సర్వేపాం సముత్పీడ़కతయా అతీవ నిర్ధయం ఘృణ్యమమం కృష్ణం చిరం సేవిత్వా కోఽపి భృత్యః కదాచిదేవానుగ్రహం లభతే న తు సర్వదేతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[అయం] పరమాత్మా శ్రీకృష్ణః ఇత్యర్థః, [సర్వజనవిహితమిర్వృత] సర్వేపాం జనానాం విహితా కృతా, నివింత నిర్వేదః, నిర్వాణహేతుభృతం వైరాగ్యమిత్యర్థః, యేన సః, నిఖిలజనసక్తిప్రద ఇత్యర్థః; యహా—సర్వేష జనేష వి విగతే, హితనిర్విదౌ ప్రియాప్రియభావౌ యస్య సః, నామ్య కశ్చిత్ ప్రియో వా ద్వేష్య వా, సర్వేషు సమభావసమ్పన్న ఇతి భావః ః అథవా, సర్వే జనా యత్ర స సర్వజన, వి విగతే, తినిర్విదీ సుఖదుఃఖే యస్య స విహితనిర్విత్, తతశ్చ సర్వజనశ్చాసౌ విహితనిర్విశ్చేతి సర్వజనవిహితనిర్వి'దతి విశేషణకర్మధారయః। తథా చ సర్వేపామాశ్రయః స్వయం మఖదుఃఖాతీతశ్చేత్యర్థః। తథా [సుకృతః అపి] పుణ్యవతః అపి సత్కార్యశీలస్యాపి వా। 'ముకృత్ కృతపుణ్యే ధార్మికే జనే' ఇతి శబ్దస్తోమః। [బహుదివసఖిన్నచేతసః] బహుభిః దివమైః దీర్ఘేణ కాలేన ఖిన్నం ఖేదం

గతం, క్లిష్టమిత్యర్థః, చేతః మనో యస్య; ప్రబలతపసా క్లాన్తమనసః, న హి ప్రయోగిలభ్య ఈశ్వర ఇతి భావః। [కస్యచిత్, సేవకజనస్య] భక్తజనమ్యేత్యర్థః, [సకృదేవ] ఏకవారమేవ, [దర్శనం] దృష్టివిషయతామ్, [ఉపైతి]

స్వజనే మఖిష్వనుగంతేషు నియతమనురాగవత్స్వపి।

స్నేహమమృదుహృదయః క్షపయన్ నిరపేక్ష ఏవ సముపైతి నిర్వృతిమ్॥౧౨॥

క్షణమేవ రాజమతయేవ జగదుదయదశితాత్మకః।

మత్వహితకృతమతిః మహతా తమసా వినాశయతి సర్వమావృతః॥౧౩॥

అధిగచ్ఛతి; సకృదర్శనేనైవ సుదుర్ల్భభాయా ముక్తేర్లాయమానతయా, న తు సర్వస్య సర్వదా చేత్రజ్ఞోఽయం దృష్టివిషయతాముపైతి ఇతి భావః॥౧౧॥

మ్వజన ఇతి।—[అమృదుహృదయః] అసద అనృజు, కటిలమిత్యర్థః, హృదయం మానమం యస్య సః, క్రూరచిత్త ఇత్యర్యః, తథా [నిరపేక్షః] భేదజ్ఞానవిరహితః, సదసద్వివేకరహిత ఇత్యర్థః, [ఏషః] కృణః, [నియతం] నిరన్తరమ్ [అనురాగవమ్ అపి] ప్రియత్వయుక్తేషు అపి అవిరకేషు అపి ఇత్యర్థః, [స్వజనే] జ్ఞాతౌ, [సఖిషు] సమప్రాణేషు బన్ధుధ ఇత్యయంః, తథా [అనగతేషు] ఆశ్రితేషు జనేషు చ [మ్రహం] ప్రీతిం, [క్షపయన్] అపాకర్వన్ సర్వత్ర వైరాయమాణ ఇత్యర్థ, [నిర్వృతిం] ముఖం, [మనపైతి] లభతే। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్ష తు।—[ఏష.] పరమాత్మా శ్రీకృష్ణ ఇత్యర్థః। [అనురాగవమ్ అపి] భక్తిప్రవణేషు అపి, [స్వజనే] నిజజనే, తథా [ముఖిషు] బన్ధుషు తథా [నియతం] నిరన్తరమ్ [అనుగషు] ఆశ్రితేషు చ సేవకజనేషు ఇత్యర్య [స్నేహం] ప్రేమ, ఆమక్తిమితి యావత్, [క్షపయన్] నిరస్యన్, తృణాం

తనకుర్వన్ ఇత్యర్థః, [అమృద- హృదయః] అమృదు దుర్జ్ఞేయమిత్యర్థ, హృదయం స్వరూపం యస్య మః, తథా [నిరపేక్షః] నదాసీనః, అనాసక్తః సన్నిత్యః, [నిర్వృతిం] సుఖం, [సమపైతి] లభతే; అఖిలయదువంశపరివృతో ౭ప్యయమ్ అనామక్తః మరూపషః ఇతి భావః॥౧౨॥

క్షణమితి।—[ఏషః] కృణ, [రాజసతయైవ] చపలతయా ఏవ, [క్షణం] కియత్ కాలం, [జగదదయదర్శితాత్మకః] జగతా లాకానామ్, ఉదయ హితసాధనే, అభ్యుదయవిధానే వా, దర్శితః ప్రకటిత, నియోజిత ఇత్యర్థః, ఆత్మా స్వం యేన తథావిధః। ['జగ- దుదవదశితోద్యతిః' ఇతి పాఊ॰, - జగదుదయ దర్శితా ఉదతిః ఉద్యోగః యేన తథావిధః] భవతీతి శేషః; రాజసిక వేన క్షణం జగతా ముపకారం విదధాతీతి భావః। [సత్త్వహితకృతమతిః] సత్త్వానాం జన్తూనాం, 'ద్రవ్యాసువ్యవమార్యేషు సత్త్వమఖో తు జన్తుషు' ఇత్యమరః। హితే మఙ్గలవిధానే, కృతా విహితా, మతిః యన తథావిధో౭పి [మహసా] ఝటితి, [తమసా] మోహేన, [అవృతః] వ్యాప్తః సన్, [సర్వే] నిఖిలమ్; యద్వా,—[తమసా]"

అభిహన్యతే యదభిహన్తి పరితపతి యుచ్చ తప్యతే।

నాస్య భవతి వచనీయమిదం? చపలాత్మికా ప్రకృతిరేవ హీద్దశీ॥౧౪॥

మోహేమ, [ఆవృతస్తు] వ్యాతః సమ్మేవ, ఆవృతః పునరిత్యర్థః।తు అత్ర భిన్నకర్మ ప్రయుక్తః। [అహితకృతమతిః] అహితే జగతా నుపద్రవవిధానే ఇత్యర్థః కృతా విహితా, మతిః బుద్ధిః యేన తథావిధః సన్నిత్యర్థః, [సర్వం] నిఖిలం [సత్] సుకృతం, [వినాశయతి] హన్తి; అయన్తు రజోగుణోపహితః పూర్వం యత్కిఞ్చిత్ జగతాముపకృతవాన్ పశ్చాత్ తత్ సర్వమేవ తమసా ఆచ్ఛన్నః సన్ వినాశయతీత్యర్థః; అవ్యవన్యితచిత్తస్య అస్య త సర్వం జగదపకృతివిధానం పరిణామవిరసమేవేతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—ఏష ఏవ పరమాత్మా గుణత్రయేణ మూర్తి_త్రయం పరిగృహ్య సృష్టిస్థితి-వినాశాదికం సాధయతి ఇతి దర్శయతి క్షణమితి।—[ఏషః] పరమాత్మా. త్రిమూర్తి_ రిత్యర్థ, [క్షణం] కదాచిత్, [రాజసతయా ఇవ] రజోగుణాఽఽశ్రయేణ బ్రహ్మరూపేతి భావః, [జగదుదయాదర్శితాత్మకః] జగతః ఉదయం ఉత్పత్తీ, సర్జనకమణీత్యర్థః, దర్శిత ఆత్మా స్వం యేన తథాభూతః; ['జగదుదయదర్శితోద్యతిః' ఇతి పాఠిత– జగదుదర్య దర్శితా ఉద్యతిః ఉదయోగః యేన తథావిధః] భవతీతి శేషః, ప్రజాసగే విదధాతీతి భావః; తథా [సత్త్వహికృతమతిః] సత్త్వేన సత్త్వగుణేన, హితే జగతాం పాలనే ఇత్యర్థ, కృతా మతిః బుద్ధిర్యేనమః, విష్ణురూపేణ ప్రజారక్షాం కరోతీతి భావ [తమసా] తమోగుణేన చ, [ఆతృతః] ఆశ్రితః, తమోగుణమవలమ్బ ఇత్యర్థః, [సహసా] హఠాత, [సర్వం వినాశయతి] నిఖిలం జగత్ హన్తౌత్యర్థః, రుద్రరూపేణామీ సర్వేషాం మహారం కరోతీత్యర్థః॥౧౩॥

అభిహన్యతే ఇతి।—[అభిహన్యతే] తాడాతే, అన్యేన ఏష హరిః ఇతి శేషః, తథా [అభిహన్తి] నాశయతి, అన్యానితి శేషః, ఇతి [యత్, పరితపతి] బాధనే, లోకానితి శేషః; తథా [తప్యతే] దహ్యతే, అన్యేన స్వయమితి శేషః ఇతి [చ యత్, అభ్య] ఛామ్య, పూర్వీ కమ్మ, [వచనీయం] నిదనీ, [న భవతి?] ఇతి కాకః, అపిత భవత్యేవే యర్థః। ఉక్తమర్థ సమర్థయతి, చపనంతి। - [హి] యస్మాత్ [చపలాత్మికా] అవిమోతా, [ప్రకృతిః] స్వభావః, [ఈడశీ ఏవ] ఏవమ్ప్రకారా ఏవ భవతి ఇతి శేషః। అయం కృథాః అతిచపలమ్వభావసమ్పన్నః తేన హి అసౌ నిరన్తరం సర్వేషాముపఘాతాదికం కరోతి, స్వయమపి నియతం తిరకియనే మర్భ్యేరితి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిప్రక్షే త।—[యత్, అభిహన్యతే] అన్యేన అసౌ వినాశ్యతే, తథా [అభిహన్తి] నాశయతి, ఏషః పరమాత్మా ఇతి శేషః, తథా [యచ్చ, పరితపతి] జనాన్ పీడయతి,

---

అతిసత్త్వయుక్త ఇతి పుమ్భిరయమతిశయేన వర్ణ్యతే।

సూక్ష్మమతిభిరథ చాపగతే సముపైతి నాల్పమపి సత్వమఙ్గరమ్॥౧౪॥

మానసం దుఃఖం దదాతీత్యర్థః; తథా [తప్యతే] స్వయమనుతప్తో భవతి [అస్య] పరమాత్మనః, [ఇదం] పూర్వోక్తం, [వచనీయం] బచనార్థం, [న భవతి] ఏతద్వచనమస్మిన్ నైవ ప్రవర్త్తతే ఇత్యర్థః। పురుషస్య నిర్గుణత్వాన్ ఏష హన్తి, హన్యతే తపతి, తప్యతే నైసద్వాచ్యమితి నిష్కర్షః। చేదయమేవం న స్యాత్, తదా కస్తాదృశః? ఇత్యాహ, చపలేతిః—[హి] యతః, [ప్రకృతిరేవ] బుద్ధిరేవ [ఈదృశీ] ఏవమ్ప్రకారా, [చపలాత్మికా] అనేకరూపా మానాశ్రయేత్యర్థః, న తు ఏష పరమాత్మస్వరూపః శ్రీకృణా ఏవంవిధ ఇత్యభిప్రాయః। ఉక్తఞ్చ,—" య ఏనం వేత్తి హన్తారం యశ్చైనం మన్యతే హతమ్। ఉభౌ తౌ న విజానీతః నాయం హన్తి న హన్యతే॥" ఇతి। గౌతాం ౨ అధ్యాం ౧౯ శ్లోకః)। అత ఏవామౌ పురుషః న బధ్యతే న ముచ్యతే నాపి చ సంసరతి, కేవలం నానాఽఽశ్రయా ప్రకృతిరేవ బుధ్యనే ముచ్యతే సంసరతి చేతి భావః॥౧౪॥

కృష్ణస్య పౌరుషాభావం దర్శయితుమాహ, అతిసత్త్వేతి।—[సూక్ష్మమతిభిః]సుక్ష్మా క్షీణా అల్పేతి యావత్ మతిః బుద్ధిః యేషాం తైః స్వల్పజ్ఞానైరిత్యయః, [పుమ్భిః] నరైః, అయం] కృష్ణః, [అతిసత్త్వయుక్తః] అతిసత్త్వేన మహతా బలేన, యక్తః, [ఇతి, అతిశయన] ముష్ఠుతయా, [వర్ణ్యతే] కీర్త్త్యతే। [అథ] పక్షాన్తరే, కిన్తు ఇత్యర్థః, [చాపగతే] గృహీతచాపే, కస్మింశ్చిత్ యుద్ధాయ ధనుర్ధ ధతి సతి ఇత్యర్థః, [అల్పమపి] స్తోకమపి, [సఃచమఙ్గరం] సన్తమంమిశ్రణం, బలయోగమిత్యర్థః, పౌరుషలశమితి యావత్[ని స? పైతి] న లభతే। గృహీతధన్వానం పుమాంసం దృష్ట్వైవ యుద్ధక్షేత్రాత్ పలాయనాదితి భావః। యే పనరమం బలశాల్లినం మన్యన్తే, తే తు నితరామ్జ్ఞా ఏవ; బుద్ధిమన్తస్తు యద్ధదౌ వీరత్వాభావమస్య మమోక్ష్య దుర్బలోఽయమిత్యేవాభిజానన్తి ఇతి తాత్పర్యమ్। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[పుమ్భిః] పురుషైః, యోగిభిరిత్యర్థః, [అయం? పరుషః, యౌకృష్ణః ఇత్యర్థః, [అతిమత్త్వయుక్తః] మబీజనిర్బీజసమాధౌ అత్యధికం సత్త్వేన గుణేన యుక్తః,[ఇతి అతిశయేన వర్ణ్యతే] సమ్యక్తయా కథ్యనే, [అథ చ] విస్మయే, ఏవం సత్యపీత్యర్థః, [సూక్ష్మమతిభిః] కృశాగ్రీయబుద్ధిభిః, బహుదర్శిభిః ఇత్యర్యః [అపగతే] జ్ఞాతే సతి, [అల్పమపి। లశతోఽపి [సత్త్వసఙ్కరం] మత్త్వగుణసమ్బన్ధం, నిర్బీజసమాధావితి భావః, [న మగపైతి]; పరుషస్య నిర్గుణత్వాదితి భావః। యో హి అతిసత్త్వయుక్తః స కథం మత్త్వమఙ్కర న ముముపైతి ఇతి ఆగతతః విరోధ, భగవతః అపారమహిమశాలిత్వాత తత్పరిహారాత్ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౧౫॥

ప్రలయం పరస్య మహతోఽపి నియతమిహ నిఃసుఖే గుణాః।
యాన్తి జగదపి సదోషమదః స్వరుచైవ పశ్యతి గుణాన్ ద్విషన్నయమ్॥౧౬॥

క్షితిపోఠమమ్భసి నిమగ్నముదహరత్ యః పరః పుమాన్।
ఏష కిల స ఇతి కైరబుధైరభిధీయమానమపి తత్రప్తీయతే?॥౧౭॥

ప్రలయమితి।—[ఇహ] అస్మిన్ [నిఃసుఖం] నిర్మాస్తి అవిద్యమానం వా సుఖం యస్మాత తస్మిన్, కృష్ణే ఇత్యర్థః తాదృశదుర్జ్ఞనాత్ కస్యాపి సుఖసమ్భావనాఽభావాదితి; అనేన కస్యాపి గుణస్వీకారాకరణాత్ కుతః తేషాం సుఖమితి వా భావః; [మహతః అపి] ముఖ్యస్యాపి సౌన్దర్యాదిభిః శ్రేష్ఠస్యాపి ఇత్యర్థః, [పరస్య] అన్యభ్య, [గుణాః] సౌన్దర్యాదయః, [నియతం] సతతం, [ప్రలయం] నాశం, [యాన్తి] ప్రాప్నువన్తి, కస్యాపి గుణాన్ అయం న స్వీకరోతి ఇత్యర్థః అత ఏవ [గణాన్ ద్విషన్] పరగణాగ్రాహీత్యర్థః, [అయం] కృష్ణ ఇత్యర్థః, [స్వరుచైవ] ఆత్మేచ్ఛయేవ, [అదః జగదపి] ఇదం విశ్వమపి, [సదోషం] దోషయుక్తం, [పశ్యతి] ఈక్షతే గుణవిదేషీ అయం నిర్దోషాన్ అన్యానపి మదోషాన్ వేత్తి ఇత్యర్థః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[నిఃసుఖే] సుఖవర్జిత, ఆత్మనః వికారాభావాదితి భావః, [ఇహ] పరమాత్మని, [పరస్య] బుద్ధితత్త్వస్య, [మహతః అపి] మహత్తత్త్వమ్యాపి [గుణ] సత్త్వరజతస్తభాంతి, [నియతం] నిరన్తరం, [ప్రలయం] నాగం, [యాన్తి] ప్రాప్నువన్తి పరుషం ప్రాప్య గుణా నివర్త్తన్తే ఇయర్థః। అత.[గుణన్] సత్త్వరజస్తమాసి [ద్విషన్] అస్పృహయన్, అస్పృశన్ ఇతి యావత్, [అయం స్వరూచా ఏవ] ఆత్మభావేనేవ [అద] ఇదం, [జగత్ అపి] ప్రకృతితిత్యర్థః। [సదోఘం। ల్కేశయకం జమనిఘనవత్త్వాదితి భావః, పశ్యతి] ఈక్షతే।।౧౬।।

క్షితిపోఠమితి।—[యః, పరః] అన్యః, సాధారగాంతర ఇత్యర్థః, శ్రేష్ఠ ఇతి యావత్। 'పరః శ్రేష్ఠారిదూరాన్యోత్తరే క్లొవన్తు కేవలం ఇతి మేదినీ। [పుమాన్] పురుషః, [అమ్భాసి] జల, [నిమగ్రమ్] అన్తర్హితం [క్షితిపీఠం] పృథివీమణ్డలమ్, [ఉదహరత్] ఉద్ధతవాన్। ఏషః కిల సః ఇతి] స ఏవాయమితి నిశ్చితత్వేన [కైరపి అబుధైః మూర్ఖైః, [అభిధీయమానం] కథ్యమానం

[తత్, ప్రతీయతే?] జ్ఞాయతే? కిమంతతత్సత్యతయా ప్రతీతిర్భవతి? ఇత్యర్థః। ఇతి కాకుః। నైవేత్యర్థః। మూర్ఖాః ఏవ వరాహరూపేణ భూమణ్డలోద్ధరణకారీ మహాపురుషః ఏవాయం మయమివగచ్ఛన్తి, సుధియన్తు నేవ తత్ సత్యం మన్యన్తే ఇతి సముదితార్థః। ఇతి నిన్దా॥'

నరసింహమూర్తి రయమేవ దితిసుతమదారయన్న ఖైః।

ఆప్తజనవచనమేతదపి ప్రతిపత్తుమోమితి జనోఽయమర్హతి॥౧౮॥

అపహాయ తుఙ్గమపి మానముచితమవలమ్బ్య నీచతామ్।

స్వార్థకరణపటురేష పురా బలినా పరేణ సహ సంప్రయుజ్యతే॥౧౯॥

స్తుతిపక్షే త। [కైః] కైశ్చిత్ ప్రాజ్ఞైః [అభిధీయమానం తత్, అబుధైరపి] ముర్ఖైరయి, కా కథా పణ్డితానామ్? ఇతి కాకః మర్ఖైరేవ మ ఏవాయం వరాహరూపా భగవానితి సత్యం జ్ఞాయతే ఇత్యర్థః। అన్యత్ సమానమ్॥౧౭॥

నరసింహతి।—[అయమేవ] కృణా ఏవ, [నరసింహమూర్తిః] నరస్య సింహస్య చ మృర్తి రివ కాయ ఇవ, శరీరమివ ఇత్యర్థః, మూర్తి ః శరీరం యస్య సః 'మృర్తి ః కాయకాఠిన్యయోః స్త్రియామ' ఇతి మేదినీ। [దితిసుతం] దేత్యం. హిరణ్యకశిపుమిత్యర్యః, [నఖైః] కరరుహైః, [అదారయత్] వక్షీ విదీర్య్య ప్రాణానపాహరత్ ఇతి [ఆప్తజనవచనమ్] ఆప్తజనానాం ప్రమాపురుషాణామ్, అథ చ చాతజనానామ్ చాత్మీయానాం వచనం వాక్యమ్, [ఏతదపి। అయం కృష్ణో ఏవ పురా నరసింహమూర్తిం పరిగృహ్య హిరణ్యకశిపుం జఘానేతి వాక్యమిత్యర్థః, [అయం జనః। భీష్మాదిక ఏవేత్యర్థః, [ఒమితి] ఏవమితి। 'ఒమేవం పరమం మతే' ఇత్యమరః। [ప్రతిపత్తుం] స్వీకర్తు మ్ అర్హతి స్వజనమన్తరేణ న కశ్విదేతత్ శ్రద్ధధాతి ఇత్యర్థః; ముర్ఖతరైః కైరపి ఏతత్ మయమితి నాఙ్గీక్రియతే ఇత్యాశయః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే త।— [అయమేవ] ఏష భగవాన్ కృష్ణ ఏవ నాన్య ఇత్యర్థః, [దితిసుతం] హిరణ్యకశిపుం [నరసింహమూర్తిః] నృసింహరూపధారీ సన్, [నఖైః, అదారయత్] విదారితబాన్ [ఏతదపి] ఇత్యమేవ, [ఆతజనవచనం] శిష్టజనవాక్యమ్, అవితథవాదిభిః వ్యాసాదిభిరుక్తమిత్యర్థః [అయం జనః] మనీషీ జనః, [ఓమితి, ప్రతిపత్తుమ్] అఙ్గీకర్తుమ్, [అర్హతి] శక్నోతి పణ్డితా ఞ్వ ఆప్తవాక్యం సత్యమితి విదన్తి, మాన్యే ఇత్యర్థః॥౧౮॥

అపహాయేతి।—[భ్వార్యకరణపటః] స్వాయమ్య ఆత్మప్రయోజనస్య కరణే సమ్పాదనే, పటుః చతురః, [ఏషః] కృణః, [ఉచితం] న్యాయ్యం [తుఙ్గమపి] ఉన్నతమపి [మానమ్] అహఙ్కారమ్, [అపహాయ] త్యక్త్వా, [నీచతాం] పృథగ్జనతామ్, [అవలమ్బ్య] స్వాకృత్య. [బలినా] బలవతా [పరేణ సహ] రిపుణ సార్ద్ధం, [పురా] నికటమేవ, అచిరమేవేత్యర్థః। ' స్యాత ప్రబన్ధే చిరాతౌత నికటాఽఽగామికే పురా' ఇత్యమరః। [సమ్ప్రయుజ్యతే]

క్రమతే నభో రభమయైత్ర విరచయతి విశ్వరూపనామ్।

సర్వమతిశయగతం కురుతే స్ఫుటమిన్ద్రజాలమిదమేష మాయయా॥౨౦॥

సమ్బధ్యతే; శత్రుర్బల్లవానితి జానాతి చేత భాత్మవినాశభయాత తమేవ శరణం యాతి ఇతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః] భగవాన్ శ్రీకృష్ణః [స్వార్థకరణపటుః] స్వస్య జ్ఞాతః, ఇన్ద్రస్య ఇత్యర్థః, (వామనావతారే అదితిగర్భాత్ ప్రాదుర్భతత్వాత్ ఇన్ద్రావరజత్వేన భగవతః ఇన్ద్రశాసిత్వమ్) అర్థః ప్రయోజనం, శత్రుపరాభవరూప ఇత్యర్థః తస్య కరణే సాధనే, పటుః దక్ష'; అత ఏవ [ఉచితం] సముపయుక్తం, స్వాభావికమిత్యర్థః [తుఙ్గమ్] ఉన్నతం, [మానం] ప్రమాణం, శరీరదైర్ఘ్యమిత్యర్థః, [అపి అపహాయ] త్యక్త్వా, [నీచతాం] సర్వత్వం, వామనరూప మిత్యర్థః, [అవలమ్బ] ఆశ్రిత్య [పరేణ] శ్రేష్ఠేణ, [బలినా] వైరోచనినా, [సహ] మర్ద్ధం, [పురా] పూర్వం[సమ్ప్రయుజ్యతే] సమ్ప్రయయజే, ఇన్ద్రానురోధాత వామనరుపమాశ్రిత్య ప్రర్థ్వమేష

భగవాన్ బలిం వధన్ధ ఇత్యర్థః। 'సమ్ప్రయుజ్యతే' ఇత్యత్ర “పురి లుజ చామ్మే " (३।౨।౨౨ పాం) ఇతి పురాశబ్దయోగే భూతానద్యతనే వైభాషికో లట్ప్రయోగః॥౧౯॥

క్రమత ఇతి।—[ఏషః] కృణాః, [రభమయైవ] అతిమహత్యా ఏవ, [మాయయా] ఛలమ కరణేన, యుద్ధస్థలాదితి భావః। రభస్ ఇతి శబ్దస్యావ మహదర్థకత్వాన్ స్త్రీత్వం, నిఘణ్టౌ మహదర్దకత్వే త్రిషు వ్యవహారస్య ప్రదర్శితవాత్। [నమః] గగనం, [క్రమతే] ఆరోహతి యుద్ధస్థలాత త్వతిపదం పలాయతే భయాదితి భావః। "అనుపసర్గాద్వా" (౧३౪౦ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। తథా [విశ్వరూపతాం] సకలాఽఽకృతిం, నానారూపమ్ ఇత్యర్థః। 'విశ్వా త్వతివిషాయాం స్త్రీ జగతి స్యాన్నాంపుకమ్ న నా శణ్ఠ్యాం పుంసి దేవప్రభేదేష్వఖిలం విష॥' ఇతి 'రూపం స్వభావ సౌన్దర్య్య నామగే పశుశబ్దయోః। గ్రన్థాఽఽత్తౌ నాటకాదావాకార- శ్లోకయోరపి॥' ఇతి చ మేదినోం। [విరచయతి] ప్రకటయతి, సర్వేషాం వఞ్చనార్థం బహురూపీ భూత్వా భువి విచరతీతి భాద్వా, – విశ్వరూపతాం - విః పక్షీ, చ శ్వా కుక్కరశ్చ, కపం పశుశ్చ తాని విశ్వరూపాణి పక్షికకుక్కరపశవ ఇత్యయః తేషాం భావస్తతా తా, విరచయతి, అయం హి పతగాదివిగ్రహధృక్ భూత్వా జనాన్ వఞ్చధతే ఇతి వా భావః। [సర్ద్వం] నిఖిలం కర్మ్మ, [అతిశయగతం] విలక్షణతాం ప్రాప్తం, సర్వ్వజనాతిరిక్తమిర్థః, [కురుతే] విదధాతి; [ఇదం] పూర్వోక్తం కర్మ్మ, [స్ఫుటం] నిశ్చితం [ఇన్ద్రజాలమ్] ఇన్ద్రణ కౌణలాద్రై శ్వర్య్యేణ, జాలం ద్రష్టుః నేత్రాఽఽవరణం,మన్త్రౌషధాదినా యథాస్థితపదార్థమ్య అన్యథాభూతత్వేన దర్శనసాధనమిత్యర్యః, మిథ్యాఽఽద్భుతనితి యావత్; నాన్య కశ్చిత్తాత్త్వికా వ్యవహారః అస్తి, కేవలం

కిల రావణారిరయమేవ కింమిదమియదేవ కథ్యతే?।

మత్త్వమధిబలమధిద్యుతి యత్తదశేషమేష ఇతి ధృష్టముచ్యతామ్॥౨౧॥

మాయయా సర్వ్వాన్ విమాహయతి ఇతి భావః; తథా చోకమ్ ఇన్ద్రజాలతన్త్రే,—"అథాతః మన్త్రప్రవక్ష్యామి ఇన్ద్ర జాలమనుత్తమమ్। మహాకాలస్య బీజాని ప్రస్థమకం సమాహరేత ధాచౌరసంన దేవేశి ! సప్తవారాన్ విభావయేత్। కర్త్తవ్యా గటికాస్తాస్తు ముఖే నిక్షిప్య పార్వ్వతి !॥అచిరేణైవ కాలేన స్వయం పారావతో భవేత్॥" ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః] భగవాన్, [రభసయా] రభసమౌత్సుక్యం కరోతీతి రభసా తయా। "తత్కరోతి తదాచష్టం "(గం) ఇతి ణిచి, "నన్దిగ్రహి" (౩౩౧।౧౦౪ పాం) ఇతి కర్త్రరి అచి టాపి చ సిద్ధమ్। [మాయయా ఏవ] శక్త్యా ఏవ [ఇన్ద్రజాలం] తాదృశభ్రమమిత్యర్థః, [స్ఫుటం కురుతే] జనయతి, తథా హి—[నభః క్రమతే], బలిబన్ధనార్థమితి శేషః, [విశ్వరూపతాం] సర్వ్వదేవమయత్వం, [విరచయతి] ప్రకటయతి, [ఇదం సర్వ్వం] సకలం జగత్, [అతిశయగతం] ప్రాప్తవిశేషరూపం కరుతే॥౨౦॥

లోకానాం స్తుతివాదస్యాలీ కతామ పదర్శయితుమాహ, కిలంతి—[అయం]. హరిః ఇత్యర్థః, [రావణారిః కిల। దశాననరిపుః ఏవ ఇతి [ఇదం] దశాననోఽనేన హతః ఇత్యాదికం మిథ్యాభాషణమిత్యయః [ఇయదేవ] ఏతన్మాత్రమేవ ఏతాదృక్ స్వన్పమాత్రకమిత్యర్థః, [కిం] కథ, [కయ్యతే?] ఉచ్యతే? మృషా వకవ్యే బహులమేవ తత నచ్యతామ్; అయం రావణారివితి ఇదృక్ స్వల్పమాత్రమేవ కథముచ్యతే? ఇతి భావః। కిం తత్ వక్తవ్యమ్ః దూయాహ, సత్త్వమితి। [గ్రత, సత్త్వం] ప్రాణీ 'ద్రవ్యాసృవ్యవసయిషు మత్త్వమన్త్రీ తు జన్తుష' ఇత్యమరః। [అధివత్సం] బలాధికం, మహాశక్తిసమ్పన్నమిత్యర్థః, [అధికృతి] అధికా ద్యుతిర్యస్య తత్, మహాతేజశ్చ ఇత్యర్థ,। తదశేషం] తత్సవ్వమేయ, [ఏషః] హరిః, [ఏవ ఇతి ధృష్టం] నిఃశఙ్కం, నిర్లజ్జమితి యావత్, [ఉచ్చతాం] కథ్యతామ్। అచాయమాశయః, యది అమత్యవచోభిః హరిం ప్రశంసితుమిచ్ఛంః, స రావణారిః ఇత్యేతావన్మావమేవ కథం భాషసే?—"పితౄణామర్య్యమా చాస్మి యమః సంయమతామహమ్। మృగాణాఞ్చ మృగేన్ద్రోఽహం వేనతేయశ్చ పక్షిణామ॥" (గీతాం ౧౦ అధ్యాం ౨౮ శ్లోక) ఇత్యాద్యుక్తరూపేణ యత్కిఞ్చిత్ సత్త్వం శ్రీమత్ విభూతిమన, ఊర్జితమ్ అతివలం, మహాసత్త్వఞ్చ తశ్మర్వమయభవ ఇతి కృచా పృర్ఘోక్తాదపి అధికమస్య ప్రశంసావాదం యర్యన్ఛం కురు, యతః అలౌకవచనస్యాన్తో నాస్తి ఇతి। ఏతేన హరిణా కిమపి న కృతమితి మూచితమ్। ఇతి నిన్దా॥

చలత్రైష పాదయుగలేన గురు ప్రకటమౌషదస్పృశత్।

దైవకలితమథ చోదలసద్దలితోరుభాణ్డచయమాత్మనైవ తత్॥౨౨॥

స్తుతిపక్షం తు।—[అయం] శ్రీకృష్ణః, [రావణారిః] రావణమావస్యైవ హన్తా, [ఇదమ్ ఇయత్ ఏవ] ఏతావత్ ఖల్వమాత్రమేవ ప్రశంసావచనమిత్యర్థః, [కిం కథ్యన?] కథమ్ అభిధీయతే? అస్య భుయసీ ప్రశంసా క్రియతామిత్యాశయేనాహ సత్త్వమితి। [యత్ సత్త్వమ్ అధివలం] మహాశక్తి, [అధిద్యుతి] మహాతేజశ్వ, [తదశేషమ్ ఏష ఏవ] తత్మర్వ్వమయమేవేత్యర్థః [కిల] ప్రసిద్ధౌ శాస్త్రం ఏవమేవ ఉత్తమస్తీత్యర్థః అతః [ఇతి ధృష్టం] నిఃశఙ్కం యథా తథా, [ఉచ్చతాం] కథ్యతామ్; విశ్వరూపస్యాస్య భగవతః యత్కిఞ్చిత్ప్రశంసావాదేన గుణానామియత్తా న భవతి ఇతి భావః। ఉక్తఞ్చ, “యద్వ్యద్విభృతిమత్ సత్త్వం శ్రీమదూర్జ్జితమేవ వా। తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోఽశసమ్భవమ॥” ఇతి (గీతాం ౧౦ అధ్యాం ౪౧ శ్లోక)॥౨౧॥

యత్కిఞ్చిత విస్మయకరం శైశవే వయసి కృతమనేన, సర్వమేవ తదసత్యనితి దర్శయితుమాహ, చలతేతి—[ఏషః] హరి, [చలతా] ప్రమారితేన [పాదయుగలంన] చరణద్వయేన, [గరు] మహత్, వృహదిత్యర్థః, [శకటం] యానమ్ [ఈషత్] కిఞ్చిత, [అస్పృశత] స్పృష్టవాన్; [అయ] స్పర్శనాన్తన, [తచ్చ దలితోరుభాణ్డచయం] దలితః చూర్ణితః, ఉరుః మహాన్, భాణ్డానాం దధిక్షీరఘృతఘటాదికానాం చయో రాశియంత్ర తత్, తథా [దైవకలితం] దైవేన అదృష్టంన, కలితం సమ్పాదితం సత్, [ఆత్మనైవ] స్వయమేవ,ఉదలసత్] అపతదిత్యర్థః। ఏతేన నాస్య కిఞ్చిత పౌరుషమస్తి ఇత్యుక్తమ్। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః] భగవాన్, [చలతా పాదయుగలేన, గురు] మహత్, [శకటమ్] అనః। ‘క్రీవేఽనః శకటాఽస్త్రీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [ఈషత్] కిఞ్చిన్మావమ్, [అరుపృశత్] అస్ప్రాక్షీత, [అథ చ] విస్మఽఽవహర్మతత్, యత్ తేనైవ; అథ శబ్దోఽత్ర విస్మయం। [దలితోరు భామాణ్డ వయం] చూర్ణీకృతదవితాదిపాత్రవరాశి, [తత్] శకటం, [దైవకలితం] భగవత్మమ్పాదితం సత్, [ఆత్మనా] స్వయమ్ [ఏవ, ఉదలసత] అపతత్। భగవచ్ఛక్తిమన్తరేణ తాట్టశచాలకస్య ఈషత్పదస్పర్శనమాత్రేణ తత్పతనమసమ్భవమేవ ఇతి భావః। బాల్యే ఖలు భగవాన్ మాత్రా గృహాభ్యన్తరే శాయితః క్షుధాత్తః రురోద, కర్మాన్తరవ్యాపృతా తు తజ్జననీ రోదనం న శ్రుతవతీ తతః కృష్ణః గృహాభ్యన్తరే అత్యూర్ద్ధం

స్రువతాఽమునా స్తనయుగేన జనితజననీజనాఽఽదర।
స్త్రౌతి సదయమవిధాయ మనస్తదకారి సాధు యదఘాతి పూతనా? ॥ ౨౩ ॥

అభనక్ తరూ కథమివైష కృతధరణిరిఙ్గణః క్షణాత్? ।
వాఢమిదమపి న బాలకృతం నను దేవతావిధిరయం విజృమ్భతే ॥ ౨౪ ॥

రక్షితం శకటం క్రమవర్ద్ధితేన పాదయుగలన పస్పర్శ, తతశ్చ భూమౌ పతితః స బభఞ్జ, తేన చ తత్రావస్థితః దధిక్షీరాదీనాం భాణ్డచయోఽపి భగ్నీభూత ఇతి పౌరాణికీ వార్తా అత్రానుసన్ధేయా ॥ ౨౨ ॥

కిం బహునా? అయం పునర్మాతృహన్తాఽపి ఇతి వక్తుమ్ ఆహ, స్రువతేతిః—[అమునా] హరిణా, [స్రువతా] క్షీరం స్రవతా [స్తనయుగేన] పయోధరయుగ్మేన, [జనితజననీజనాఽఽదరా] జనితః కృతః, జననీజనాఽఽదరో మాతృస్నేహః యయా సా [పూతనా] తదాఖ్యరాక్షసీ, [స్త్రీ ఇతి] అవలాజాతిరితి కృత్వా, [మనః] చిత్తం, [సదయం] దయాయుక్తమ్, [అవిధాయ] అకృత్వా, [యత, అఘాతి] హతా, [తత్, మాధ] యుక్తమ్, [అకారి?] విహితయ? ఇతి కాకః, నైతదధక్తం కృతమిత్యర్థః; అయం ఖలు మాతృఘాతీ ఇతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[అమునా! హరిణా, [స్రువతా స్తనయుగేన, జనితజననీజనాఽఽవరా] కృతమాత్ర మేం హాఽపి [పుతనా] తన్నామ్నీ రాక్షసీ, [స్త్రౌ ఇతి, మనః] చిత్తం, [సదయం] దయాపరశమ్ [అవిధాయ] అకృత్వా, [యత్, అఘాతి] హతా, [తత్, సాధ] భద్రమ, [అకారి] అక్రియత యద్యయం మే స్తన్యపాయీ స్యాత, తదా నృనం విషాక్తస్తనసమ్పర్కాత్ మరిష్యతి ఇతి బద్ధ్యా పృతనాయాః తన్మారణార్థమాగతత్వాదితి భావః। అకారణబధోద్యతాయా అస్యాః బధే నాస్తి ధర్మ్మహానిః, సర్వథా బధోఽస్యా విధేయ ఏవ ఇత్యభి- ప్రాయః ॥ ౨౩ ॥

అభనగితి।—[కృతధరణిరిఙ్గణః] కృతం విహితం ధరణ్యాం పృథివ్యాం, రిఙ్గణం స్ఖలనం, హస్తపాదన చలనమిత్యర్థః, యేన సః। 'రిఙ్గణస్ఖలనే సమే' ఇత్యమరః। [ఏషః] కృష్ణః, [క్షణాత] కియతా కాలేనైవ [తరు] అర్జునాగ్వ్యౌ వృక్షౌ, [కథమివ] కేన ప్రకారేణ, [అభనక్?] బభఞ్జ? భనక్తేః

లజీ రూపమ్। నైతత్ సమ్భవతి ఇత్యర్థః; శిశుః కృష్ణో ఏవ ఝహత్పాదపద్వయస్య భఙ్క్తా ఇతి సర్వే మన్యన్తే, తన్న సత్యమితి భావః। నో చేదభిమతమేతదృభవతాం తత్ కథం భగ్నౌ? ఇత్యాహ వాఢమితి। - [వాఢం] హృఢ, ధ్రువం వదామీత్యర్థః। 'వాఢం దృఢ ప్రతిజ్ఞయోః' ఇతి మేదినీ। [ఇదం] వృక్షభఞ్జనం, [న బాలకృతం] శిశుకర్మ్మ న ఏవ, [అయమపి] తరుభఙ్గోఽపి న కేవలం శకటభఙ్గః ఇత్యపేరర్థః। [దేవతా-

---

విహరన్ వనే విజన ఏవ మహతి దధదేష గోపతామ్।

నామ జగతి మధుసూదన ఇత్యగమద్వ్రతేన మధునా మహీయసా॥౨౫॥

అవిమృష్య గోవధసముత్థమఘమయమమీమరద్రుషా।

రిష్టముపగు సముపోఢమదం యదసీ కిలాసుర ఇతి ప్రమార్ష్టి తత్॥౨౬॥

విధిః] కస్యచిదదృష్టస్య దేవస్య విధానమిత్యర్థః, [విజృమ్భతే] ప్రతీయతే, ప్రకాశతే ఇతి యావత్। [నను] ఇత్యవధారణమ్। ననుశబ్దః అత్రావధారణే। 'మనుశబ్దో వినిగ్రహే। అనుప్రశ్నే పరకృతావధికారే చ సమ్భ్రమే। ఆమన్త్రణేఽప్యనునయే ప్రశ్నానుజ్ఞాఽవధారణే' ఇతి మేదినీ। యో హి గతిశక్తివిరహితః, స కథమేవం లోకాతీతం కర్మ కర్త్తుం ప్రభవతి? ప్రతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః] శ్రీకృష్ణః, [కృతధరణిరిఙ్గణః] బాలవేశధృక్ ఇత్యర్థః, యత్ [క్షణాత్, కథమివ] అసారవస్తువత్ ఇత్యర్థః, [తరు] అర్జునీ, [అభనక్। ఇదమపి న బాలకృతం] న శిశుకర్మ్మ। తర్హి కిమ్? ఇత్యాహ వాఢమితి। [బాఢం] నిశ్చితమ్; [అయం, దేవతావిధిః] దేవవ్యాపారః, [విజృమ్భతే నను] ప్రకాశతే ఏవ విలసతీతి యావత్; తత్త్వతః తత్త్వతః నాయం బాలః, కిన్తు బాలరూపధృక్ దేవ ఏవ; తతశ్చ దేవత్వమాశ్రిత్య సర్వమేతదద్భుతం కర్మ్మం కృతవానితి హృదయమ్॥౨౪॥

విహరన్నితి।—[ఏషః] కృష్ణః, [మహతి] విశాలే, [విజనే] జనశూన్యే, [బనే ఏవ] అరణ్యే ఏవ, [గోపతాం] గోపాలత్వం, [దధత్] ధారయన్, [విహరన్] విచరన్ సన్, వజాద్వనాన్తరమితి శేషః; [మహీయసా] వృహతా, [మధునా] మాక్షికపటలేన, మధుకోషేణేత్యర్థః [హతేన] వినాశితేన, [జగతి] పృథివ్యాం, మధుసూదన ఇతి నామ అగమత్] తదాఖ్యాం లభే; న పునః మధుదైత్యం హత్వా తాదృశాభిధానమధిగతవానితి భావః। గతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[ఏషః ఏవ] కృష్ణ ఏవ, [మహతి] సర్వలోకవ్యాపిని, [విజనే] జనశూన్యే, కల్పాన్తే సర్వజనసంహారాదితి భావః, [వనే] జలే। 'సలిలం కమలం జలమ్। జీవనం భువనం వనమ్।' ఇత్యమరః। [గోపత] గాం పృథివీం, పాతి రక్షతి ఇతి గోపస్తస్య భావస్తాం, జగత్పాలకత్వమిత్యర్థః, [దధత్] ధారయన్, [విహరన్, మహీయసా] ప్రబలేన, మధునా] తదాఖ్యదైత్యవిశేషణ, [హతేన] నాశితేన సతా, [జగతి, మధుసూదన ఇతి నామ అగమత్] తన్నామ ప్రాప్తవాన్॥౧౫॥

న కేవలమయం సాధారణపాపీ, పరన్తు గోబధకారీ అపి, అత ఏవ న క్షమాఽర్హః ఇతి

సుఖకన్దరాన్తరగతోఽపి వికటదశనేన కేశినా।

నాస్య సపది యదఖాది భుజస్తదహో!! తిరశ్చి సహజైవ మూఢ్ఁతా॥౨౭॥

దర్శయితుమాహ, అవిమృష్యేతి।—[అయం] కృష్ణః, [గోబధసముత్థం] గోబధేన జనితమ్, [అఘం] పాపమ్, [భవిమృష్య] అగణయిత్వా, [రుషా] కోపేన, [ఉపగు] గవాం సమీపే, [సముపోఢ్ఁమదం] సఞ్జాతహర్షం గాః కామయమానమిత్యర్థః, [రిష్టం] తదాఖ్యం వృషభం, [యత్, అమీమరత్] అబధీత్। 'మ్రియతే' ఇత్యస్య ధాతోః ణిచి లుఙి రూపమ్। [అసౌ] పాపీ కృష్ణ ఇత్యర్థః, [అసర ఇతి] దైత్య ఇతి ఉక్తా; యద్వా,—అసౌ అసుర ఇతి వృషభరూపీ దైత్యోఽయమితి ఉక్త్వా, [కిల] ఇత్యభీకే; వస్తుతస్తు గౌరవాయం, న త్వసురః, గోఘ్నశ్చాయమిత్యర్థః, [తత్] ప్రసిద్ధం గోబధపాతకం, [ప్రమార్ష్టి] మయా అసురః ఇతః, న తు

గౌరితి లోకసమీపే కథయన్ పరిశుధ్యతి। మైథునప్రహన్తగోబధకారీ న క్షమాఽర్హోఽయమ్ ఇతి ఫలితమ్। ఇతి నిన్దా।।

స్తుతిపక్షే తు।—[అయం] శ్రీకృష్ణః, [భవిమృష్యగోబధసముత్థమ్] అవిమృష్యః చిన్తయితుమశక్యః। "ఋదుపధాత్—" (3।౧।౧౧౦ పాం) ఇతి క్యప్। యో గోవధః, తత్ర సముత్థా సముత్థానమ్, ఉద్యమ ఇతి యావత్, యస్య తం గాః సమాక్రాన్త వన్తమిత్యర్థః, అత ఏవ [అఘం] పాపరూపమ్; యద్వా,—అఘమస్యాస్తీత్యర్థే 'అర్శ అదిభ్యోఽచ్ " (౫।౨।౧౨౭ పాం) ఇతి మత్వర్థే అచ్ప్రత్యయః; అఘవన్తమితి తదర్థః, పాపినమితి యావత్ [ఉపగు] గవాం సమీపం। ఇత్యవ్యయీభావః, తేన చ " గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య " (౧।౨।౪౮ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। [సముపోఢ఼మదం] జాతదర్ప. [రిష్టం] తదాఖ్యం వృషరూపధారిణం దైత్యం, [రుషా] కోపేన, [యత్, అమీమరత్] అబధీత్, [తత్, కిల] సత్యమ్, [అసౌ అసురః ఇతి ప్రమార్ష్టి] సత్య ఏవాయమసుర ఇతి జానతా భగవతా మాయయా ధృతవృషరూపోఽపి స హత ఇత్యర్థః; గోబధసనుద్యతస్య పాపినః దర్పిష్ఠస్య దానవస్య బధాత్ భగవతః స్తుతిప్రతీతిః। పురా కిల శ్రీకృష్ణబలరామవధాయ కంసేన ప్రేషితః। కశ్చిదసురః మహావృషభరూపమాశ్రిత్య కృష్ణం నిహన్తుం గచ్ఛన్ గాః కామయమానః కృష్ణేన హత ఇతి పౌరాణికీ కథావానుసన్ధేయా॥౨౬॥

సుఖేతి।—[వికటదశనేన] వికటాని] భీషణాని, దశనాని దన్తా యస్య తేన, [కేశినా] తదాఖ్యతురగవదనదానవేన, [ముఖకన్దరాన్తరగతః అపి] ముఖమధ్యప్రవిష్టః అపి [అస్య] కృష్ణస్య, [భుజః] బాహుః [యత్, సపది] తత్క్షణాత్ ముఖే ప్రవేశమాత్రమ్ ఇతి యావత్। [న అఖాది] న భచితః, [తత్, అహో!!] చిత్రమ్!! ,

---

యదుదస్య బాహుమయమేకమధృత గిరిమద్భుతం న తత్।
భూరి సలిలమవిషహ్యమియం జలదే విముఞ్చతి గవాం సభాగ్యతా॥౨౮॥

[తిరశ్చి] పశ్వాదౌ, [సహజా ఏవ] ఉత్పత్తికాలజాతైవ, స్వాభావికీ ఏవ ఇత్య థే, మూఢ్ఽతా] మూర్ఖతా, ముఖాభ్యన్తరప్రవిష్టోఽపి కృష్ణభుజః తిర్యక్త్వాదేవ తేన భీషణదన్తురముఖేన మూర్ఖేణ అశ్వవదనదానవేన న భక్షితః, న మూఢ్ఽశ్చేదసౌ అశ్వః, తదా కా శక్తిః కృష్ణస్య స్వభుజరక్షణే? ఇతి భావః। అత్ర సామాన్యేన తిరశ్చా మూర్ఖత్వేన విశేషస్య కృష్ణభుజాభక్షణస్య సమర్థనాత్ అర్థాన్తరన్యా సీఽలఙ్కారః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—పూర్వోక్తార్థస్యైవ కాక్వా స్తుతిరుపత్వం బోధ్యమ్।—[కేశినా] తదాఖ్యదైత్యేన, [అస్య] కృష్ణస్య, [భుజో యన్న, అఖాది] భక్షితం, [తత్] కిం [తిరశ్చి సహజా, మూఢ్ఽతా ఏవ?] మూర్ఖతా ఏవ? న తు తత్, అపి తు అలౌకికశక్తేర్బాలస్య భగవతః మాహాత్మ్యత్ అసౌ చసురః తత్భజం భక్షితుమసమర్థం ఇత్యర్థః। [అహో!] అహువనస్య మాహాత్మ్యమిత్యర్థః। శేషన్తు సమానమేవ॥౨౭॥

బదుదస్యేతి।—[జలదే] మేఘే, [అవిషహ్యమ్] అసహనీయం, [భూరి] ప్రభూతం, [సఖిలం] జలం, [విముఞ్చతి] వర్షతి సతి, [అయం] కృష్ణః, [ఏక, బాహుం] భుజమ్, [ఉదస్య] ఉత్క్షిప్య, [యత్, గిరిం] గోబర్ద్ధనపర్వ్వతమ్ [అధృత] దధ్రే [తత్] గిరిధారణం [న అద్భుతం] న చిద్భుతం। న చిత్రమ్ యత్ సర్వేషామసాధ్యం, తత్ కథం నాఙ్గతమ్? ఇత్యాహ, గవామితి। - [ఇయం గవాం] లోకరక్షానిదానతయా మాతృభృతానాం, ధర్మక్రియాహతుతయా దేవానుగ్రహమధిగతానాఞ్చ గోసమూహానామిత్యర్థః, [సభాగ్యతా] పుణ్యవత్త్వమ్; గవాం పుస్యబలేనైవ ఏతత్ సమ్పూతం, కేనచిద్దేవేన వా కృతమిదం న తు కృష్ణేన స్వశక్త్యేతి భావః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[జలదే। మేఘే. దేవేన్ద్రస్యాజ్ఞయేతి భావః, [అవిషహ్యం] గోకులవాసిభిః సోఢ్ఽమశక్యం, [భూరి] ప్రభూతం . [సలిలం] జలం, [విముఞ్చతి] అబిరలధార వర్షతి సతీత్యర్థః, [అయం] శ్రీకృష్ణః, [ఏకం బాహుమ్] ఏకం భుజమ్, [ఉదస్య] ఉత్క్షిప్య [యత్, గిరిం] గోవర్ద్ధనపర్వతమ్ [అధృత] ధృతవాన్, [తత న అద్భుతమ్?] అపి తు అఙ్గుతమేవేత్యర్థః। తథా చ [ఇయం గవాం సభాగ్యతా?] ఇతి కాకు, అపి తు నైవ ఇతి తదర్థః; అలౌకిక శక్తిమతా భగవతా స్వయం సర్వభవతత్ స్వమహిమ్నా సమ్పాదితమితి భావః। పురా హి భగవతా శ్రీకృష్ణేన మహేన్ద్రపూజాయాం నిషిద్ధాః, తేనైవ ప్రచోదితాయ గోకులవాసినః గిరేః గోవర్ధనస్య పూజాం ప్రక్రమితుమారేభిరే, తదృష్ట్వా భగవతే ప్రకుప్య

కిమివాత్ర చిత్రమయమన్నమచలమహకల్పితం యది?।
ప్రాశ నిఖిలమఖిలేఽపి జగత్యుదరఙ్గతే బహుభుజోఽస్య న వ్యథా॥౨౯॥

అమునా కరేణ పృథుదన్తసుముసలముదఖాని దన్తినః।
తేన యదబధి స ఏవ పునర్బలశాలినాం క ఇవ తత్ర విస్మయః?॥౩౦॥

స్వాబమానమసహమానః దేవేన్ద్రః అనియతం సప్త వాసరాన్ రాత్రీశ్చ ప్రభూతం పానీయం వవర్ష, యేన గోకులం ప్లావితమభూత్ తదృదృష్ట్వా చ భగవాన్ గోవర్ధనపర్వతం కరేణ ఛత్రరూపతయా విధృత్య గోకులం తద్వాసినశ్చ రరక్షేతి పౌరాణికీ వార్తా అత్రానుసన్ధేయా॥౩౮॥

అస్య ఆత్మమ్భరిత్వం దర్శయతి, కిమివేతి।—[అయం] కృష్ణః, [అచలమహకల్పితం] గోవర్ధనపర్వతోత్సవసమ్పాదితం, [నిఖిలం] సమగ్రమ్ [అన్నం] భక్ష్యం, గోబర్ధనపర్వతపూజార్థం సకలగోకులవాసిజనై రుపస్థాపితమిత్యర్థః, [ప్రాశ] భక్షితవాన్, [యది] నిన్దితం తదిత్యర్థః। 'యది గర్హావికల్ప యోః' ఇతి మేదినీ। యద్వా;—ప్రాశ యది భుక్తవాంశ్చేత్, తదా [అత్ర] ప్రభూతభక్ష్యభక్షణే, [విత్రం] విస్మయకారణమిత్యర్థః, [కిమివ?] న కిఞ్చిదిత్యర్థః। కథం న చిత్రమ్? ఇత్యాహ, అఖిలే ఇతి।—[బహుభుజః] ప్రచురభక్షకస్య, ఉదరపరాయణస్యేత్యర్థః, [అస్య] కృష్ణస్య, [అఖిలే] సమగ్రే, [జగతి] భువనే, [ఉదరం] జఠరం, [గతేఽపి] ప్రాప్తేఽపి, జాగతికం నిఖిలవస్తు ఖాదిత్వాఽపీత్యర్థః, [వ్యథా] పీడా, [న] నాస్తి, జీర్ణాభావాదిత్యర్థః; లోభపరతన్త్రః బహుభీజీ తు అవిమృష్య యదేవ ప్రాప్నోతి, తదేవ భుఙ్క్తే, న చ అసౌ బహుభోజనం దుఃఖం గణయతి ఇతి భావః। సర్వథా ఉదరమ్భరిః వివేకహీనశ్చాయమితి నిష్కర్షః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[అఖిలే] సమయే, [జగతి] విశ్వే, [ఉదరం గతేఽపి] కుక్షిప్రాప్తేఽపి, [బహుభుజః] బహు ప్రభూతం భునకి పాలయతి ఇతి బహుభుక్ తస్య, జగత్పాలకస్యేత్యర్థః। 'భుజ పాలనే' ఇతి పాలనార్థకాత్ రుధాదిగణోయపరస్మైపదినీ భుజధాతోః క్విప్। [అస్య]

శ్రీకృష్ణాస్య, [భ వ్యథా] న దుఃఖమ్, అతః [చయం] శ్రీకృష్ణః, [యది] చేత్, [అచలమహాకల్పితం] పర్వతోత్సవార్థం స్థాపితం, [నిఖిలం]కృత్స్నం, బహులమిత్యర్థః, [అన్నం] భక్ష్యం, [ప్రాశ] భక్షితవాన్, [అత్ర, కిమివ చిత్రమ్?] అత్ర కోఽపి విస్మయః నాస్త్యేవ ఇతి కాక్వర్థః; కుక్షిస్థాఖిలభువనస్య జగదాధారస్య కిఞ్చిదన్నభక్షణం నైవ చిత్రమిత్యభిప్రాయః॥౨౯॥

అమునేతి।—[అమునా] కృష్ణేన, [దన్తినః] కువలయాపీడాఖ్యస్య గజస్య, [పృథుదన్తముసలం] పృథుః విశాలః, దన్తః దశనం, సుసలమ్ అయోఽగ్రమివ। ' అయోఽయం ముసలీ-

---

శిశురేవ శిక్షితనియుద్ధకరణమకృతక్రియః స్వయమ్।

మల్లమలఘుకఠినాంసతటం న్యబధీద్ యదేష తదదృష్టకారితమ్॥౩౦॥

ఽస్త్రీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [కరేణ] హస్తేన, [యత్, ఉదఖాని] ఉత్పాటితం, [తేన] ఉత్ఖాతదశనేన, [స ఏవ] గజ ఏవ, యత్ [అబధి] నిహతః, [తత్ర పునః, బలశాలినాం] శక్తిమతాం [క ఇవ విస్మయః'] తత్ర విస్మయో న యుక్త ఇత్యర్థః; మర్మాణి చాహత్య శిశురపి ప్రబలం మారయితుం శక్నోతి, తత్ర దుర్బలప్రబలవిచారణాయా అవకాశో నాస్తి, అతః హరేః న భవతి బలీయస్త్వే హేతుః కువలయమథ ఇతి ఫలితార్థః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—[అమునా] శ్రీకృష్ణేన, [దన్తినః] విశాలాఽఽకృతేః మహాబలశాలినః కువలయాపీడాఖ్యస్య కంసగజభ్య ఇత్యర్థః, [పృథుదన్తముసలం] పృథుః విశాలః, దన్తః ముసలమివ, ముసలవదతి కఠినదశనమిత్యర్థః, [కరేణ] హస్తేన, న పునర్ద్యాగదస్త్వాదినేతి భావః; [ఉదఖాని] అక్లేశం సముత్పాటితం, [తేన యత్, స ఏవ] మహాగజ ఏవ, [అబధి] హతః। హన్తేః కర్మణి లుజి రూపమ్।। తత్ర పునః, బలశాలినాం] మహాబలానామపి [క ఇవ] అదృష్టపూర్వం ఇవ, [విస్మయః] ఆశ్చర్యమ్; యం దృష్ట్వాః। వీర అపి దూరాత్

పలాయామాసుః, తస్య గజస్య సమీపముపగమ్య దశనోత్పాటనం తేన తస్య హననఞ్చ సర్వేషామేవ విస్మయకర మితి భావః ః యదుక్తమ్,—"ఏకః క్రుద్ధో గజో హన్తి షట్సహస్రాణి వాజినామ్" ఇతి ॥౩౦॥

శిశురితి।—[స్వయమ్, అకృతక్రియః] న కృతా న శిక్షితా, క్రియా కిమపి యుద్ధాది కార్యం యేన సః, అజ్ఞ ఇత్యర్థః, [ఏషః] కృష్ణః, [శిశురేవ] బాలక ఏవ, [యతఅలఘుకఠినాంసతటమ్] అలఘు పీనం, కఠినం దృఢమ్, అంసతటం స్కన్ధదేశో యస్య తం, తథా [శిక్షితనియుద్ధకరణం] శిక్షితాని అభ్యస్తాని, నియుద్ధకరణాని బాహుయుద్ధక్రియాః యేన తమ్। 'నియుద్ధం బాహుయుద్ధే' ఇత్యమరః। [మల్లం] చాణూరాఖ్యం దానవం, [న్యబధీత్] హతబాన్। నిపూర్వకాత్ హన్తేః కర్త్ ్రి లుజి రూపమ్। [తత్] హననమ్, [అదృష్టకారితమ్] అదృష్టేన దైవేన, కారితం విహితం న ఖలు తాదృశః శిశుః మహాబలశాఖినం మల్లం హన్తుం శక్నోతి, దైవేనైవ సమ్పాదితమేతదిత్యర్థః। ఇతి నిన్దా॥

స్తుతిపక్షే తు।—పూర్వవదత్రపి కాకా బోధ్యమ్। [తత్ అదృట్టష్టకారితం?] నైబ హి ఏతత్ దైవవిహితమ్ అపి తు భగవతః శ్రీకృష్ణస్యైవ మాహాత్మ్యమిదమిత్యర్థః। అన్యత్ సమానమ్॥౩౧॥

యదయుధ్యమానమపిం సన్తముపహితసురీఘసాధ్వసమ్।

కంసమభయమయమభ్యభవత్ సముదా జనేన తదపి ప్రశస్యతే?॥౩౨॥

ఇతి నిన్దితుం కృతధియాఽపి వచనమమునా యదాదదే।

స్తోతుమనిశసుచితస్య పరైః స్తుతిరేవ సా మధునిఘాతినోఽభవత్॥౩౩॥

అయం పునరగ్రహౌత్రా[స్తస్య స్వజనస్యాపి హన్తా ఇతి దర్శయితుమాహ, యదితి।—[అయం] కృష్ణః, [అయుధ్యమానమ్] ప్రకృతసమరక్రియం నిరస్త్రమిత్యర్థః తథా [ఉపహితసురౌఘసాధ్వసమ్] ఉపహితం జనితం సురౌధాణాం దేవసమూహానాం సాధ్వసం భయం యేన తం మహాబలమిత్యర్థః, [అభయం] నాస్తి భయం యస్య తం భయ హీనమిత్యర్థః; [సన్తం] సాధుం నిర్దోషమిత్యర్థః, [కంసం] తదాఖ్యం స్వమాతులమ్, [అపి యత్, అభ్యభవత్] ఆచక్రామ, భాజఘానేత్యర్థః, [తదపి] వౌరానుచితం హననంమపి, [సముదా] సానన్దేన, [జనేన, ప్రశస్యతే?] అభినన్దద్యతే కిమ్? ఇతి కాకుః; యహ, అపి ప్రనే, జనేన, సముదా సానన్దేన సతాతత్ వోరవిగర్హితమ్ ఆక్రమణం, ప్రశస్యతే "నైవ తత్ ప్రశస్యతే ఇత్యర్థః; వీరా హి నిరస్త్రం న హన్తి, తథావిధహననస్య నిన్దాకరత్వాదితి భావః। ఇతి నిన్దా।

స్తుతిపక్షం తు।—[అయం] శ్రీకృష్ణః [ఉపహితసురౌఘసాధ్వసం] జనితదేవమవ్యభయమ, [అభయం] స్వయం వాసరహితం మహావీరమిత్యర్థః, [అయుధ్యమానమపి సన్తం] తిష్ఠన్తం [కంసం యత్, అభ్యభవత్] బహనం, [తదపి] తాదృశనిరస్త్రహననమపి [సముదా] సన్తోషవతా, [జనేన, ప్రశస్యతే] స్తూయంత ఏవ; స ఖలు కణ్టకభూతః కంసః జనాన్ ఏవముత్పొడయామాస యత్ సర్వేఽపి జనాః తద్వినాశన ప్రహృష్టాః భగవన్తం ప్రశంసన్తి మ ఇత్యర్థః॥౩౨॥

పూర్వోక్తశ్లోకసమూహానాం నిన్దాస్తుత్యుభయార్థకత్వం ఖ్యాపయన్ ఉపసంహరతి, ఇతౌతి।—[అమునా] చైద్యేన, [ఇతి] పూర్వోక్తప్రకారేణ, [నిన్దితుం। గర్హితుం, కణమితి ప్రశషః, [కృతధియాఽపి] కృతా ధీః బుద్ధిర్యేన తథాభూతేనాపి సతా, [యత్, వచనం] వాక్యమ్, [చాదదే] ఊచే। "బాజీ దోఽనాస్యవిహరణే" (౧।౨।౨౦ పాం) ఇతి శ్రాజపూర్వాన్ దదాతేః ముఖవికసమాదన్యచార్థే వర్త్తమానత్వాదాత్మనేపదమ్। [పరైః] శత్రుభిరపి [అనిశం] సర్వదా, [స్తోతుమ్] అభినన్దితుమ్, [ఉచితస్య] యోగ్యస్య, [మధునిఘాతినః] మధురిపేః కృష్ణస్య ఇత్యర్థః। "కర్మాణి హనః "(శ౨౨౮౬ పాం) ఇతి హన్తేః కర్త్తరి ణినిః। [సా] నిన్దార్థముపన్యస్తా ఉక్తిః, [స్తుతిరేవ] ముతిరేవ, [అభవత్] అజాయత। జబ ప్రచి ప్తేషు సర్వేష్వవ శ్లోకేషు పూర్వవదలఙ్కారః జ్ఞాతవ్యః॥౩౩॥

యదువాచ దుష్టమతిరేష పరివివదిషుర్మురద్విషమ్।

ద్వ్యర్థమపి సదసి చేదిపతేస్తదతోఽపరాధగణనామనాద్వచః॥౩౪॥

ఇతి ప్రక్షిప్తశ్లోకాః।

ఇతి వాచముద్ధతముదీర్య్య

సపది సహ వేణుదారిణా।

సోఢ్ారిపుబలభరోఽసహనః

స జహాస దత్తకరతాలముచ్చకైః॥౩౮॥

యదితి।—[దుష్టమతిః] హీనబుద్ధిః, దుర్జన ఇత్యర్థః, [ఏషః] చేదిపః, [భురద్విధం] మురారిం, [పరివివదిషుః] నిన్దితుమిచ్ఛుః సన్, [సదసి] సభాయాం, [యస్, వచః] వాక్యమ్, [ఉవాచ] బభాషే, [తత్] వచః [ద్వ్యర్థమపి] నిన్దాస్తుతిరూపోభయార్థకమపి [అతః] అమాదేవ కారణాత్, తస్య దుష్టమతిబ్వాత్ సతతం మురారిం వినినిన్దిషుత్వాదేవేత్యర్థః, [చేదిపతేః] శిశుపాలస్య, [అపరాధగణనామ్ అగాత్] అపరాధమధ్యే గణితమిత్యర్థః; యతోఽసౌ దుష్టమతిః సర్వదా మురారినిన్దాపర ఆసీత్, తేన హి తదుక్తవచనజాతమ్య నిన్దాస్తుతిరూపోభయార్థకతయా ఉభయార్థప్రతిపాదనే తుల్యబలమ్యాపి భగవతా శ్రీకృష్ణేన ప్రాధాన్యేన నిన్దాపరత్వమేవ నిర్ద్ధారితమిత్యాశయః। అత్ర ఉవాచేత్యనేనైవ వివక్షితార్థలాభాత్ 'బచః ఉవాచ' ఇతి వచః పదమధికమితి అధికపదతా దోషః॥౩౪॥

ఇతీతి।—[సోఢరిపుబలభరః] సోఢ్ః క్షాన్తః, రిపూణాం బలభరో వీర్య్యాతిశయో యేన సః; న సహత ఇతి [అసహనః] అసహిష్ణుః, [సః] చైద్యః, [ఇతి] ఇత్థమ్, [ఉద్ధతం] నిష్ఠురం యథా తథా, [వాచమ్ ఉదీర్య్య సపది, వేణుదారిణా] నరకాఽఽత్మజేన, [సహ, దత్తకరతాలం] దత్తః కరతాలః

పరస్పరపాణితాడనం యస్మిన్ కర్మణి తదయథా తథా, [ఉచ్చకైః] తారం, [జహాస]। కృష్ణదోషోద్ఘాటనహర్షాదట్టహాసం చకారేత్యర్థః। స్వభావోక్తిః॥౩౯॥

కటునాఽపి చైద్యవచనేన

వికృతిమగమన్న మాధవః।

సత్యనియతవచసం వచసా

సుజనం జనాశ్చలయితుం క ఈశతే?॥౪౦॥

న చ తం తదేతి శపమాన-

మపి యదునృపాః ప్రచుక్రుధుః।

శౌరిసమయనిగృహీతధియః

ప్రభుచిత్తమేవ హి జనోఽనువర్తతే॥౪౧॥

కటునేతి।—[మాధవః కటునాఽపి చైద్యవచనేన వికృతిం నాగమత్]। గమేర్లుజి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరజాదేశః। తథా హి, [సత్యనియతవచసం] సత్యే నియతవచసమ్ అస్ఖలితవచసం, సత్యసన్ధమిత్యర్థః, [సుజనం కే జనాః, వచసా]। తీవ్రేణాపీతి భావః; [చలయితుమ్, ఈశతే?] శక్నువన్తి? న కేఽపీత్యర్థః। ' సహిష్యే శతమాగాంసి' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయాదసహతేతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౪౦॥

న చేతి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [తదా] తత్కాలే, [ఇతి] ఇత్థం, [శపమానమ్] ఆక్రోశన్తమ్, [అపి]। 'శపతేరాక్రోశే' ఇతి భట్టమహః। [తం] చైద్యం, [యదున్నపాః] యాదవాః, [శౌరిసమయనిగ్టహీతధియః] శౌరేః కృష్ణస్య, సమయేన సఙ్కేతేన, నిగృహీతధియో నిబద్ధబుద్ధయః సన్తః, [న ప్రచుక్రుధుః]। "క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ" (౧।౪।౩౮ పాం)

ఇతి కర్మ్మత్వమ్। [హి] తథా హి, [జనః] లోకః, [ప్రభుచిత్తమేవ అనువర్త్తతే]। శౌరిసఙ్కేతనిరుద్ధబుద్ధేర్యదువిశేషణగత్యా క్రోధాభావహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమర్థాన్తరన్యాసేన సఙ్కీర్య్యతే॥౪౧॥

విహితాఽఽగసో ముహురలఙ్ఘ్య-

నిజవచనదామసంయతః।

తస్య కతిథ ఇతి తత్ప్రథమం

మనసా సమాఖ్యదపరాధమచ్యుతః॥౪౨॥

స్మృతివర్త్మ తస్య న సమస్త-

మపకృతమియాయ విద్విషః।

స్మర్త్తుమధిగతగుణస్మరణాః

పటవో న దోషమఖిలం ఖలూత్తమాః॥౪౩॥

విహితేతి।—[అలఙ్ఘ్యనిజవచనదామసంయతః] అలఙ్ఘ్యేన నిజవచనదామ్నా స్వప్రతిజ్ఞాపాశేన, సంయతో బద్ధః, [అచ్యుతః, ముహుర్విహితాఽఽగసః] పూర్వం సహస్రశః కృతాపరాధస్యాపి [తస్య] చైద్యస్య, [అపరాధం] స ఏవ ప్రథమో యస్మిన్ కర్మణి [తత్ప్రథమం] యథా తథా, [కతిథః] కతీనాం పూరణః, [ఇతి]। “తస్య పూరణే డట్ ” (౫।౨।౪౮ పాం) ఇతి డట్ప్రత్యయః। “ షట్కతికతిపయచతురాం థుక్” (౫।౨।౫౧ పాం) ఇతి థుగాగమః, [మనసా, సమాఖ్యత్] గణనాం చకార। "అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్" (3।౧।౫౨ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। అత్ర ప్రతిజ్ఞాపాశబన్ధనస్య విశేషణగత్యా ప్రాచీనాపరాధాఽఽనన్త్యేఽపి తాత్కాలికాపరాధగణనాహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౪౨॥

స్మృతీతి।—[విద్విషః] చైద్యస్య సమ్బన్ధి, [సమస్తమపకృతమ్] అపకారజాతమ్। నపుంసకే భావే క్తః। [తస్య] హరేః, కృష్ణస్యేత్యర్థః, [స్మృతివర్త్మ] స్మృతిపథం, [నేయాయ] న ప్రాప, న తమపకారం సస్మారేత్యర్థః। అర్థాన్తరం న్యస్యతి।—[అధిగతగుణస్మరణాః] పరిచితోపకారస్మృతయః, [ఉత్తమాః] సజ్జనాః, [అఖిలం, దోషమ్] అపకార, [స్మర్త్తుం న పటవః ఖలు] నాఖం,

---

నృపతావధిక్షిపతి శౌరి-

మథ సురసరిత్సుతో వచః।

స్మాహ చలయతి భువం మరుతి

క్షుభితస్య నాదమనుకుర్వదమ్బుధేః॥౪౪॥

అథ గౌరవేణ పరివాద-

మపరిగణయంస్తమాత్మనః।

ప్రాహ మురరిపుతిరస్కరణా-

క్షుభితః స్మ వాచమితి జాహ్నవీసుతః॥౪౫॥

"భవన్తీత్యర్థః। "పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు—"(3।౪।౬౬ పాం) ఇతి తుముమ్రన్ప్రత్యయః। ఉపకారమేవ స్మరన్తి సాధవః, నాపకారమిత్యర్థః॥౪3॥

నృపతావితి।—[అథ, నృపతౌ] చేదిపే, [శౌరం] హరిమ్, [అధిక్షిపతి] సతి, [సురసరిత్సుతః] భీష్మః, [మరుతి] ప్రలయమారుతే, [భువం, చలయతి] కమ్పయతి సతి, [క్షుభితస్య] ఉద్వేలస్య, [అమ్బుధైర్నాదమ్ అనుకుర్వత్] తద్వదు గభీరం, [వచః, ఆహ స్మ] ఉవాచ। "లట్ స్మే" (3।౨।౧౧౮పాం) ఇతి భూతార్థే లట్। "బ్రువః పఞ్చానామాదిత ఆహో బ్రువః"

(3।४।८४ పాం) ఇతి ణల్యాహా౽౽దేశః। యద్యపి 'న పాదా౽౽దౌ ఖల్వాదయః' (५ అధి ౧౦ ५సూం) ఇత్యాహ వామనః, తథా౽పి కవిప్రౌఢ్యా స్మశబ్దస్య పాదా౽శ్రదో ప్రయోగః। ఉపమా౽లఙ్కారః॥४४॥

ఉక్తమేవార్థం వక్తురాశయా౽౽విష్కారార్థమాహ, అథేతి।—[అథ] శిశుపాలప్రలాపానన్తరం, [సురరిపుతిరస్కరణక్షుభితః] సురరిపుతిరస్కారణేన హరినిన్దయా, క్షుభితః కలుషమనాః, [జాహ్నవీసుతః] గాఙ్గేథః, [గౌరవేణ] ధైర్యేణ, [తమాత్మనః పరివాదం] 'కామమయం' 'వృథాపలిత' ఇత్యాది స్వనిన్దామ్, [అపరిగణయన్, ఇతి] వక్ష్యమాణప్రకారేణ [వాచం, ప్రాహ స్మ] ప్రోక్తవాన్। గతమేతత్। ధీరాః స్వనిన్దామేవ సహన్తే, న గురుదేవాది—"

విహితం మయా౽ద్య సదసీద-

మపమృషితమచ్యుతార్చనమ్।

యస్య నమయతు స చాపమయం

చరణః కృతః శిరసి సర్వభూభృతామ్॥४६॥

ఇతి భీష్మభాషితవచో౽ర్థ-

మధిగతవతామివ క్షణాత్।

క్షోభమగమదతిమాత్రమథో

శిశుపాలపక్షపృథివీభృతాం గణః॥४२॥

నిన్దామితి భావః। అత్ర క్షోభస్య విశేషణగత్యా వచనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥४५॥

విహితమితి।—[మయా అద్య, సదసి] సభాయాం [విహితం] కృతమ్, [ఇదమ్ అచ్యుతార్చనం యస్య, అపమృషితమ్] అతితిక్షితమ్, అసోఢమిత్యర్థః। 'మృష తితిక్షాయామ్' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః, ఉపసర్గవశాద్విపరీతార్థతా; అత ఏవ మృషేః తితిక్షాయామేవ కిత్త్వనిషేధాదతితిత్రార్థత్వాన్న గుణః। "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" (3।౨।౧౮౮ పాం) ఇతి చకారాద్వర్త్తమానార్థతా, " క్తస్య చ వర్త్తమానే (౨౨3 ౬౭ పాం) ఇతి షష్ఠీ। [స] అపభ్రష్టో పురుషః, [చాపం, నమయతు] ఆరోపయతు [సర్వభూభృతామ్]; మిషతామితి మావః। [శిరసి అయం చరణః కృతః] న్యస్తః। అయమితి భూమౌ పాత్యమానస్య చరణస్య హస్తేన నిర్దేశః। అయం కోపామర్ష ఇత్యనుసన్ధేయమ్॥౪౬॥

ఇతీతి।—[అథో, ఇతి] ఇత్థం, [భీష్మభాషితవచోఽర్థం] భీష్మేణ భాషితస్యోక్తస్య, వచసోఽర్థమభిధేయం, శిరసి పాదన్యాసరూపమిత్యర్థః, [క్షణాత్, అధిగతవతాం] ప్రాప్తవతామ్ [ఇవ] సతామిత్యర్థః, [శిశుపాలపక్షపృథివీభృతాం] శిశుపాలస్య పక్షా యే పృథివీభృతో రాజానః తేషామ్, అసౌ [గణోఽతిమాత్రం, క్షోభం] క్రోధం, వికారమితి యావత్ [అగమత్]।

శితితారకాఽనుమితతామ్ర-

నయనమరుణీకృతం క్రుధా।

బాణవదనముదదీపి భియే

జగతః సకీలమివ సూర్యమణ్డలమ్॥౪౮॥

ప్రవిదారితారుణతరోగ్ర-

నయనకుసుమోజ్జ్వలః స్ఫురన్।

ప్రాతరహిమకరతామ్రతను-

ర్విషజద్రుమోఽపర ఇవాభవద్ ద్రుమః॥౪౯॥

ఏతేనైషామ్ ఆత్మవినాశావసాయీ రౌద్రస్థాయీ క్రోధః ప్రాదురభూదిత్యక్తమ్। ఉత్ప్రేక్షా॥౪౭॥

అథైషాం దశభిర్గాత్రాఽఽరమ్భాన్ క్రోధానుభావానాహ, శితీత్యాది।—[క్రుధా] క్రోధేన, [అరుణీకృతమ్], అత ఏవ [శితితారకాఽనుమితతామ్రనయనం] శితీ శ్యామే, యే తారకే కనీనికే, తాభ్యామ్ అనుమితే అనుమాపితే, తామ్రే నయనే యస్య తత్। 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। సర్వముఖస్య రక్తత్వాదితి భావః। [బాణవదనం] బాణో నృపస్తస్య వదనం, [సకీలం] కీలాఽఽకారచ్ఛాయాసహితం పరిధియుక్తమితి యావత్; [సూర్య్యమణ్డలమివ జగతః, భియే] భయాయ, [ఉదదీపి] ప్రజజ్వాల। దౌప్యతేః కర్త్తరి లుఙి "దీపజన—"(౩।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా చిణ్ప్రత్యయే తలుక్। అత్ర నయనయోః స్వధావల్యత్యాగేనారుణ్యస్వీకారాత్ తద్గుణః। తత్సాపేక్షత్వాదౌత్పాతిక సూర్య్యమణ్డలోపమాసఙ్కరః॥౪౮॥

ప్రవీతి।—[ప్రవిదారితారుణతరోగ్రనయనకుసుమోజ్జ్వలః] ప్రవిదారితే అతివికాసితే, అరుణతరే క్రోధాదతిరక్తతరే, అత ఏవోగ్రే భయఙ్కరే, యే నయనే, తే ఏవ కుసుమే, తాభ్యాముజ్జ్వలో దీప్తః, [స్ఫురన్] ఖతేజసా దీప్యమానః, [ప్రాతరహిమకరతామ్రతనుః] ప్రభాతార్కారుణ్యవిగ్రహః, [ద్రుమః] ప్రసిద్ధః

అనిశాన్తవైరదహనేన
విరహితవతాఽన్తరార్ద్రతామ్।
కోపమరుదభిహతేన భృశం
నరకాఽఽత్మజేన తరుణేవ జజ్వలే॥౫౦॥

అభిధిత్సతః కిమపి రాహు-
వదనవికృతం వ్యభావ్యత।
గ్రస్తశశధరమివీపలసత్-

సితదన్తపఙ్క్తి ముఖముత్తమౌజసః॥౫౧॥

కుపితాఽఽకృతిం ప్రథమమేవ

హసితమశనైరసూచయత్।

ద్రుమాఽఽఖ్యో నృపః, [అపరో విషజద్రుమ ఇవాభవత్]। ఇత్యుత్ప్రేక్షా రూపకసఙ్కీర్ణా॥౪౯॥

అనిశాన్తేతి।—[అనిశాన్తవైరదహనేన] అనిశాన్తోఽనిర్వాణః, వైరదహనో విరోధాగ్నిర్యస్య తేన, అత ఏవ [అన్తః] అభ్యన్తరే, [ఆర్ద్రతాం] సారస్యం, [విరహితవతా] త్యక్తవతా। రహయతేః క్తవతుప్రత్యయః। [కోపమరుదభిహతేన] కోపో మరుదివ తేనాభిహతః ప్రజ్వలితః తేన, [నరకాఽఽత్మజేన] వేణుదారిణా, [తరుణా] వృక్షేణ, [దూవ భృశం, జజ్వలే జ్వలితమ్। భావే లిట్। ఉపమాలఙ్కారః॥౫౦॥

అభీతి।—[కిమపి అభిధిత్సతః] అభిధాతుమిచ్ఛతః। దధాతేః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [ఉత్తమౌజసః] నామ రాజ్ఞః సమ్బన్ధి, [రాహువదనవికృతం] వ్యాత్తత్వాద్రాహువక్త్రవత్ కరాలమ్, [ఉపలసత్సితదన్తపఙ్క్తి] ఉపలసన్తీ లక్ష్యమాణా, సితా దన్తపఙ్క్తిర్యస్య తత్, [ముఖం, గ్రస్తశశధరమివ] సన్దష్టచన్ద్రమివ, [వ్యభావ్యత] అతర్క్యత। ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫౧॥

క్రుద్ధమశనిదలితాద్రితట-

ధ్వని దన్తవక్రమరిచక్రభీషణమ్॥౫౨॥

ప్రతిఘః కుతోఽపి సముపేత్య

నరపతిగణం సమాశ్రయత్।

యామిహరణజనితానుశయః

సముదాచచార నిజ ఏవ రుక్మిణః॥౫౩॥

కుపితేతి।—[ప్రథమం] ప్రాక్ [ఏవ] అకుపితావస్థాయామపీత్యర్థః। [కుపితాऽऽకృతిం] కుపితస్యేవాకృతిర్ముఖరాగో యస్య, ఇత్యుపమా; తమ్। [అరిచక్రభీషణం] పరబలభయఙ్కరం, [దన్తవక్రం దన్తవక్రనామానం రాజానమ్, [అశనిదలితాద్రితటధ్వని] అశనిదలితస్య వజ్రాऽऽహతస్య, అద్రితటస్య ధ్వనిరివ ధ్వనిర్యస్య తత్, ఇత్యుపమా। న శనైః [అశనైః] ఉచ్చైః, [ఇసితమ్] అట్టహాసః, [క్రుద్ధమసూచయత్]। సర్వదా ముఖరాగస్య విశేషణాదనుభావాన్తరవేద్యః క్రుద్ధ ఇత్యర్థః। అత్ర కోపవ్యఞ్జకసమ్బన్ధేऽప్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరుపమాసఙ్కీర్ణా॥౫౨॥

ప్రతిఘ ఇతి।—[ప్రతిఘః] కోపః। 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘాః' ఇత్యమరః। [కుతోऽపి సముపేత్య] ఆగత్య [నరపతిగణం] రాజమణ్డలం, [సమాశ్రయత్] సమావిశత్। [రుక్మిణః] తు [యామిహరణజనితానుశయః] యామిః స్వసా। 'యామిః స్వసృకులస్త్రియోః' ఇత్యమరః। తస్యా రుక్మిణ్యాః, హరణేన జనితోऽనుశయః 'హా ! కష్టమాపన్నం ! కదా।నిర్యాతయామి?' ఇతి అనుతాపో యస్మిన్ సః। 'అథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయోః' ఇత్యమరః। [నిజః] నిత్యః, [ఏవ] ప్రతిఘః। 'నిజమాత్మీయనిత్యయోః' ఇతి విశ్వః। [సముదాచచార] సముద్దిదీపే। భీష్మవాక్యమన్యేషాం కోపోత్పాదకమాసీత్; రుక్మిణస్తు ప్రాగేవావరూఢకోపస్యోద్దీపకమాసీదిత్యర్థః। అత్రానుశయస్య విశేషణగత్యా కోపోద్దీపనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౫౩॥

చరణేన హన్తి సుబలః స్మ

శిథిలితమహీధ్రబన్ధనామ్।

తీరతరలజలరాశినలా-

మవభుగ్నభోగిఫణమణ్డలాం భువమ్॥౫౪॥

కుపితేషు రాజసు తథాఽపి

రథచరణపాణిపూజయా।

చిత్తకలితకలహాఽఽగమనో

ముదమాహుకిః సుహృదివాధికాం దధౌ॥౫౫॥

చరణేనేతి।—[సుబలః] సుబలో నామ రాజా, [శిథిలితమహీధ్రబన్ధనాం] మహీం ధారయన్తీతి మహీధ్రాః పర్వతాః। "కప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ "(వాం) ఇతి కప్రత్యయః। శిథిలితాని విశ్లేషితాని, మహీధ్రాణాం బన్ధనాని సన్ధయో యస్యాస్తామ్। [తీరతరలజలరాశిజలాం] తీరేణ తరలాని భూకమ్పాచ్చలితాని, జలరాశేరమ్బుధేః, జలాని యస్యాస్తామ్। [అవభుగ్నభోగిఫణమణ్డలామ్] అవభుగ్నం కుటిలమ్, అతిభారా దిత్యర్థః, భోగినాం ఫణినాం, ఫణమణ్డలం ఫణసమూహో యస్యాస్తాం, [భువం చరణేన, హన్తి స్మ] జఘాన। "లట స్మే" (౩।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతార్థే లట్। అత్ర పాదాఽఽఘాతాద్భువః కమ్పాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫౪॥

కుపితేష్వితి।— [రథచరణపాణిపూజయా] రథచరణపాణేశ్చక్రపాణేః, పూజయా, [రాజసు తథా కుపితేష్వపి, చిత్తకలితకలహాఽఽగమనః] చిత్తే కలితం నిశ్చితం, కలహాఽఽగమనం యుద్ధలాభో యేన సః, [ఆహుకిః] ఆహుకిర్నామ రాజా; శోభనం హృదయం యస్య సః [సుహృత్] మిత్రమ్ [ఇవ] కృష్ణపక్షపాతీవేత్యర్థః। "సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః" (౫।౪।౧౫౦ పాం) ఇతి నిపాతః। [అధికాం, ముదం దధౌ] సన్తోషం ధృతవాన్। సుదుఃసహోఽపి

గురుకోపరుద్ధపదమాప-

దసితయవనస్య రౌద్రతాఙ్।

వ్యాత్తమశితుమివ సర్వజగ-

ద్వికరాలమాస్యకుహరం వివక్షతః॥౪౬॥

వివృతోరుబాహుపరిఘేణ

సరభసపదం నిధిత్సతా।

హన్తుమఖిలనృపతీన్ వసునా

వసనే విలమ్బిని నిజే విచస్ఖలే॥౪౭॥

కృష్ణోత్కర్షః కలహకణ్డూలబాహోరాహుకేర్మోదహేతురాసీదిత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౪౪॥

గుర్వితి।—[వివక్షతః] కిమపి వక్తుమిచ్ఛతః। వచేః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [అసితయవనస్య] కాలయవనస్య రాజ్ఞః సమ్బన్ధి, [సర్వజగత్, అశితమ్] అత్తుమ్, [ఇవ, వ్యాత్తం] వివృతమ్, అత ఏవ [వికరాలమ్] అతివికృతమ్। 'కరాలో దన్తురే తుఙ్గే విశాలే వికృతేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ। [గురుకోపరుద్ధపదం] గురుణా కోపేన రుద్ధపదం ప్రతిబద్ధవచనమ్, [ఆస్యకుహరం] వక్త్రవివరం, [రౌద్రతాం] భయఙ్కరతామ్, [ఆపత్]। అత్రాశితుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా వ్యాదానక్రియానిమిత్తా॥౪౬॥

వికృతేతి।—[అఖిలనృపతీన్ హన్తుం వివృతోరుబాహుపరిఘేణ] వివృతః ప్రసారితః, ఉరుబాహురేవ పరిఘ ఆయుధవిశేషో యేన తేన। 'పరిఘః ప్రతిఘాతేఽస్త్రీ' ఇతి హైమః। [సరభసపదం] సరభసం ససత్వరం, యత్ పదం తత్, [నిధిత్సతా] నిధాతుమిచ్ఛతా। దధాతేః సన్నన్తాత్ లటః శత్రాదేశః। [వసునా] తన్నామ్నా రాజ్ఞా, [విలమ్బిని] ఉత్పాతవేగాత్ విస్రంసిని, [నిజే వసనే]స్వామ్బరే, [విచస్ఖలే] స్ఖలితమ్; తద్ధస్య దుర్నిమిత్తమితి భావః। భావే లిట్। అత్ర వస్త్రసంసనస్య విశేషణగత్యా స్ఖలనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం తద్బాహుపరిఘేతి రూపకేణ సంసృష్యతే॥౪౭॥

ఇతి తత్తదా వికృతరూప-

మభజత్తదభిన్నచేతసమ్।

మారబలమివ భయఙ్కరతాం

హరిబోధిసత్త్వమభి రాజమణ్డలమ్॥౫౮॥

రభసాదుదస్థురథ యుద్ధ-

మనుచితభియోఽభిలాషుకాః।

సా్రగ్ధముకుటకిరణోచ్చలిత-

స్ఫటికాంశవః సదసి మేదినీభృతః॥౫౯॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం, [తదా] తస్మిన్ కాలే, [వికృతరూపం రోషభీషణాఽఽకారం, [తత్తత్ రాజమణ్డలం, మారబలమివ] మదనసైన్యమివ 'మదనో మన్మథో మారః' ఇత్యమరః। [అభిన్నచేతసమ్] అవికృతచిత్తమ్ ! బోధిసత్త్వో బుద్ధః। 'బుద్ధస్తు శ్రీఘనః శాస్తా బోధిసత్త్వో వినాయకః "ఇతి వైజయన్తీ। స హరిరివేత్యుపమితసమాసః। తం [హరిబోధిసత్త్వమ్ అభి] తత్సమక్షమిత్యర్థః। “అభిరభాగే” (౧।౪।౮౧ పాం) ఇత్యభేః కర్మప్రవచనీయత్వాత్ తద్యోగే ద్వితీయా। [భయఙ్కరతాం] భయం కరోతీతి భయఙ్కరః। “మేఘర్తిభయేషు కృఞః” (3।౨।౪3 పాం) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః। తస్య భావస్తత్తామ్, [అభజత్]। ఉపమాఽలఙ్కారః। తేన భగవతో బుద్ధస్య సమాధిభఙ్గాయ ప్రవృత్తం మారబలం యథా తేన భగ్నం, తథా రాజమణ్డలమపి హరిణా భజ్యత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే॥౫౮॥

రమసాదితి।—[అథ] అనన్తరమ్ [అనుచితభియః] అనభ్యస్తసాధ్వసాః। ‘అభ్యస్తేఽప్యుచితమ్' ఇతి యాదవః। అత ఏవ [యుద్ధమభిలాషుకాః] యుద్ధార్థినః। "లషపత—" (3।౨।౧౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయే "న లోకా—" (౨।3।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [సదసి మేదినీభృతః] సదసి స్థితాః చైద్యపక్షీయా రాజానః,

స్ఫురమాణంనేత్రకుసుమోష్ఠ-

దలమభృత భూభృదఙ్ఘ్రిపైః।

ధూతపృథుభుజలతం చలితై-

ర్ద్రుతవాతపాతవనవిభ్రమం సదః॥౬౦॥

హరిమప్యమంసత తృణాయ

కురుపతిమజీగణన్న వా।

[సాన్ద్రముకుటకిరణోచ్చలితస్ఫటికాంశవః] సాన్ద్రైర్ముకుటకిరణైరుచ్చలితాః స్ఫటికాంశవః సభాభిత్తిస్ఫటికమణిమయూఖాః యైస్తే తథోక్తాః సన్తః, [రభసాత్] వేగాత్, [ఉదస్థుః] ఉత్థితాః। "ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి" (౧।౩।౨౪పాం) ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్। అత్ర యుద్ధాభిలాషుకస్య విశేషణగత్యోత్థానహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౫౮॥

స్ఫురమాణేతి।—[స్ఫురమాణనేత్రకుసుమోష్ఠదలం] స్ఫురమాణాని నేత్రాఖ్యేవ కుసుమాని, ఓష్ఠా ఏవ దలాని చ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [ధూతపృథుభుజలతం] ధూతాః కమ్పితాః, పృథవో భుజా ఏవ లతాః శాఖా యస్మిన్ కర్మ్మణి తద యథా తథా, [చలితైః, భృభృదఙ్ఘ్రిపైః] భృభృతో రాజానః, త ఏవ అఙ్ఘ్రిపాః పాదపాస్తైః, [సదః] సభామణ్డపం [దుతవాతపాతవనవిభ్రమం] ద్రుతః శీఘ్రః, వాతపాతో వాయుప్రచారో యస్య తస్య, వనస్య విభ్రమం శోభామ్। 'విభ్రమః సంశయే భ్రాన్తౌ శోభాయాఞ్చ' ఇతి వైజయన్తీ। [అభృత] బభార। భృఞో లుఙి తఙ్। "ఉశ్చ" (౧।౨।౧౨ పాం) ఇతి సిచః కిత్త్వాదగుణాభావః, "హ్రస్వాదఙ్గాత్ "(౮౨।౨౭పాం) ఇతి సలోపః। అత్ర వనవిభ్రమమితి సాదృశ్యాక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధా నిదర్శనా నేత్రకుసుమేత్యాదిరూపకోత్థాపితేతి సఙ్కరః॥౬౦॥

హరిమితి।—[మానతులితభువనత్రితయాః] అహఙ్కారాత్ ధారితజగత్త్రయాః, [భూభృతః] చైద్యపక్షా రాజానః, [హరిమపి, తృణాయామంసత

మానతులితభువనత్రితయా।

సరితః సుతాదబిభయుర్న భూభృతః॥౬౧॥

గురు నిఃశ్వసన్నథ విలోల-

సదవథువపుర్వచోవిషమ్।

కీర్ణదశనకిరణాగ్నికణః

ఫణవానివైష విససర్జ చేదిపః॥౬౨॥

తృణసమమ్ అమన్యన్త; తథా లఘుం మేనిరే, ఇతి అనాదరోక్తిః। మన్యతేః కర్త్తరి లుజి చ్లేః సిచ్। అనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః “మన్యకర్మణి–” (౨।౩।౧౭ పాం) ఇతి చతుర్థీ। [కురుపతిం వా] చ, [నాజీగణత్] న ధర్మరాజం గణయన్తి స్మేత్యర్థః। గణేర్ణౌ చజి "ఈ చ గణః" (౭/౪/౮౭ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యేకారః। [సరితః సుతాత్] భీష్మాదపి, [న అబిభయుః] న భీతాః। బిభేతేలుజి "శ్లౌ" (౬।౧।౧౦ పాం) ఇతి ద్విర్భావే “సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ” (౩।౪।౧౦౦ పాం) ఇతి భ్కర్జుమాదేశః, “జుసి" (౭।౩।౮౩పాం) ఇతి గుణః। అత్ర రాజసు హర్యవమానాద్యనేకక్రియాయోగపద్యాత్ సముచ్చయః ఇతి సర్వమ్వకారమతమ్॥౬౧॥

గుర్వితి।—[అథైష చేదిపః, ఫణవాన్] ఫణీ, [ఇవ, గురు] అధికం, [నిఃశ్వసన్] ఫూత్కుర్వన్; విలోలం, సదవథు ససన్తాపమ్। 'సన్తాపో దవథురిత్యనేకార్థాత్' ఇతి సజ్జనః। తద్వపుర్యస్య సః [విలోలసదవథు వపుః]। “ట్వితోఽథుచ్” (౩।౩।౩౮ పాం) ఇతి అథుచ్ప్రత్యయః। [కీర్ణదశనకిరణాగ్నికణః] కీర్ణా విక్షిప్తాః, దశనకిరణా అగ్నికణా ఇవ యస్య మః, తథా మన్; బచో

విషమివ తత్ [వచోవిషం విససర్జ] విషప్రాయం వచ ఉజ్జగారేత్యర్థః। అతః ఫణవానివేతి వ్యస్తోపమాలిఙ్గాత్ సర్వత్రోపమితసమాసాఽఽశ్రయణమ్ ॥౬౨॥

కిమహో!! నృపాః! సమమమీభి-

రుపపతిసుతైర్న పఞ్చభిః।

బధ్యమభిహత భుజిష్యమముం

సహ చానయా స్థవిరరాజకన్యయా?॥౬౩॥

అథవాఽఽధ్వమేవ ఖలు యూయ-

మగణితమరుద్గగౌజసః।

వస్తు కియదిదమయం న మృధే

మమ కేవలస్య ముఖమీక్షితుం క్షమః॥౬౪॥

అథైతద్వచోవిషమేవ చతుర్భిరాహ, కిమిత్యాది।—హే ['నృపాః! అమీభిః పఞ్చభిః, ఉపపతిసుతైః సమం] జారజైః సహ। పాణ్డవానాం క్షేత్రజత్వాదిత్యం ప్రలాపః। [అనయా, స్థవిరరాజకన్యయా] క్షత్రియాఙ్గనయా, [చ సహ]। " కన్యా కుమారికానార్యోః" ఇతి విశ్వః। భీష్మస్యోర్ధ్వరేతస్కత్వేన నిన్దా। [బధ్యం] బధార్హమ్, అరాజ్ఞో రాజార్హణగ్రహణాపరాధాదితి భావః। అరాజత్వం వ్యనక్తి।—[అముం భుజిష్యం] కిఙ్కరమ్; కంసపశుపాలనాదితి భావః। ' భుజిష్యః కిఙ్కరో మతః' ఇతి హలాయుధః। [కిం నాభిహత?] కిమితి న మారయత? కిన్తు అభిహతేత్యర్థః। హన్తేర్బధార్థే లోట్, “లోటో లఙ్వత్" (3।౪।౮౫ పాం) ఇతి థస్య తాఽఽదేశః। "అనుదాత్తోపదేశ—" (3।౪।3౭ పాం) ఇత్యాదినా అనునాసికలోపః। [అహో!!] అతిబధ్యోఽపి న హన్యత ఇత్యాశ్చర్యే। అత్రామర్షానుభావో వాగారమ్భః;—'క్రోధః కృతాపరాధేషు స్థిరోఽమష ఇతీర్య్యతే' ఇతి క్రోధలక్షణాత్॥౬౩॥

అథవేతి।—[అథవా, అగణితమరుద్గణౌజసః] అవధీరితసురసఙ్ఘసత్త్వాః, [యూయమ్, ఆధ్వమేవ] తూష్ణీం తిష్ఠతైవ, [ఖలు]। అస్తేర్లోటి "ధి చ" (౮౨౨౫ పాం) ఇతి సకారలోపః। [ఇదం] కృష్ణహననం, [కియద్దస్తు?] కియత్కార్య్యమ్? అల్పమిత్యర్థః। కుతః?—[శ్రయం] కృష్ణః, [మృధే] యుద్ధే। 'మృధ-

---

విదతుర్యముత్తమమశేష-

పరిషది నదీజధర్మజౌ।

యాతు నికషమధియుద్ధమసౌ

వచనేన కిం? భవతు సాధ్వసాధు వా॥౬౫॥

అచిరాత్ మయా సహ గతస్య

సమరమురగారిలక్ష్మణః।

తీక్ష్ణవిశిఖముఖపీతమసృక్

పతతాం గణైః పిబతు సార్ద్ధముర్వరా॥౬౬॥

మాస్కన్దనం సంఖ్యమ్' ఇతి యుద్ధపర్య్యాయేష్వమరః। [కేవలస్య] ఏకాకినః, [మమ] ఏవ, [ముఖమీక్షితుం న క్షమః] యుష్మాకం కా వార్త్తా? ఇతి భావః। ఏతేనాస్య బలగర్వో వ్యజ్యతే,—" ఆత్మోత్కర్షోఽన్యధిక్కారో యల్లావణ్యవిభూతిభిః" ఇతి లక్షణాత్॥౬౪॥

విదతురితి।—కిఞ్చ [నదీజధర్మజౌ] భీష్మయుధిష్ఠిరౌ, [అశేష- పరిషది] సమగ్రసంసది। 'పరిషత్ సంసత్' ఇతి విశ్వః। [యం] కృష్ణమ్, [ఉత్తమం విదతుః] విదితవన్తావిత్యర్థః। "విదో లటో వా " (3।४।౮3 పాం) ఇతి తసోఽతుసాదేశః। [అసౌ] కృష్ణః, [అధియుద్ధం] యుద్ధే।

విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [నికషం] నికషణం, [యాతు], పరీక్ష్యతామిత్యర్థః। తతః [సాధు] ఉత్కర్షః, [అసాధు] అనుత్కర్షః, [వా భవతు], వ్యక్తమస్త్విత్యర్థః। [వచనేన కిమ్?] వృథా వాఙ్మీర్వైర్యైరలమిత్యర్థః। అత్రాపి గర్వామర్షౌ వ్యచ్యేతే॥౬౫॥

అచిరాదితి।—కిఞ్చ [మయా సహ సమరం గతస్య, ఉరగారిలక్ష్మణః] గరుడధ్వజస్య సమ్బన్ధి [తీక్ష్ణవిశిఖముఖపీతం] తీక్ష్ణైర్విశిఖసుఖైః పీతం మదబాణోచ్ఛిష్టమిత్యర్థః। [అసృక్] రక్తమ్, [ఉర్వరా] భూమిః। 'ఉర్వరా సర్వశస్యాఽఽవ్యభూమౌ స్యాద్భూమిమాత్రకే' ఇతి విశ్వః। [పతతాం గణైః]

అభిధాయ రుక్షమితి మా స్మ

గమ ఇతి పృథాసుతేరితామ్।

వాచమనునయపరాం స తతః

సహసాఽవకర్ణ్య నిరియాయ సంసదః॥౬౭॥

గృహమాగతాయ కృపయా చ

కథమపి నిసర్గదక్షిణాః।

క్షాన్తిమహితమనసో జననీ-

స్వసురాత్మజాయ చుకుపుర్న పాణ్డవాః॥౬౮॥

పక్షిసమూహైః। 'పతత్పత్రరథాణ్డజాః' ఇత్యమరః। [సార్ద్రమచిరాత్ పిబతు], అద్యైవాహమేనం హనిష్యామీత్యర్థః। అత్రాపి అమర్ష ఏవేతి భావః॥౬౬॥

అభిధాయేతి।—[సః] చైద్యః, [ఇతి] ఇత్థం, [రూక్షం] పరుషమ్, [అభిధాయ తతః, పృథాసుతైరితాం] పృథాసుతైః పార్థైః, ఈరితామ్ ఉక్తామ్, [అనునయపరాం, మా స్మ గమః] న గచ్ఛ, [ఇతి వాచమ్]। "స్మోత్తరే లఙ్ చ" (౩।౩।౧౭౬ పాం) ఇతి చకారాద్ధమేరాశిషి లుఙి, పుషాది—"(౩।౧।౫౫. పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః, "న మాఙ్యోగే" (౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యడ్భావః। [అవకర్ణ్య] అనాదరేణ శ్రుత్వా, [సహసా, సంసదః] సదసః, [నిరియాయ] నిర్యయౌ; అమర్షాదేవేతి భావః॥౬౭॥

గృహమితి।—[నిసర్గదక్షిణాః] స్వభావతో దాక్షిణ్యసమ్పన్నాః, పరచ్ఛన్దానువర్తిన ఇత్యర్థః। 'త్రిషు వాక్కుశలావామపరచ్ఛన్దానువర్తిషు। దక్షిణా-' ఇతి వైజయన్తీ। కిఞ్చ [క్షాన్తిమహితమనసః] క్షాన్త్యా క్షమయా .మహితమనసః పూజితచిత్తాః క్షమావన్తః ఇత్యర్థః, [పాణ్డవాః]। కిఞ్చ [గృహమాగతాయ] అభ్యాగతాయేత్యర్థః। కిఞ్చ [జననీఖసుః] మాతృష్వసుః, [ఆత్మజాయ] శిశుపాలాయ, [కృపయా చ, కథమపి] అసాపరాధేఽపీత్యర్థః, [న చుకుపుః] న చుక్రుధుః। సద్యో బధ్యస్యాపి తస్యాభ్యాగతత్వాత్,

---

చలితం తతోఽనభిహతేచ్ఛ-

మవనిపతియజ్ఞభూమితః।

తూర్ణమథ యయుమివానుయయు-

ర్ధమఘోషసూనుమవనీశసూనవః॥౬౯ ॥

విశిఖాఽన్తరాణ్యతిపపాత

సపది జవనైః స వాజిభిః।

ద్రష్టుమలఘురభసాఽఽపతితా

వనితాశ్చకార న సకామచేతసః॥౭౦॥

మాతృబన్ధుత్వాత్, స్వయం క్షాన్తత్వాత్, దాక్షిణ్యాత్, కృపయా చ కథమపి జిఘాంసాం న చక్రురిత్యర్థః। "క్రుధద్రుహ – ” (౧।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। అత్రాభ్యాగతత్వాదివిశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాదకోపహేతుత్వాచ్చ పరికరః, కావ్యలిఙ్గే సతి సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కీర్యతే॥౬౮॥

చలితమితి। [అథ] చైద్యనిర్యాణానన్తరమ్ [అవనీశసూనవః] తద్గణరాజపుత్రాః, [తతః] తస్యాః, [అవనిపతియజ్ఞభూమితః] అవనిపతేర్యుధిష్ఠిరస్య, యజ్ఞభూమితో యజ్ఞభూమేః, దేవయజనాత్ ఇతి యావత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। [అనభిహతేచ్ఛమ్] అప్రతిహతమనోరథం యథా తథా, [చలితం] ప్రస్థితం, [దమఘోషసూనుం] శిశుపాలమ్। యాతి పరలోకమితి యయుః, పరలోకప్రాపకోఽశ్వమేధీయోఽశ్వః। 'యయురశ్వోఽశ్వమేధీయః' ఇత్యమరః। “యో ద్వే చ” (ఉణా॰ ౧ పాం ౨౨ సూం) ఇతి యాతేరౌణాదిక ఉకః, ద్విత్వఞ్చ। తం [యయుమివ తూర్ణమనుయయుః] యయురపి రాజకైః రాజపుత్రైరన్వీయతే। "చతుఃశతా రక్షన్తి” ఇతి శ్రుతేః। అశ్వమేధ్యాశ్వోపమయా చైద్యస్య బధ్యత్వం వ్యజ్యత ఇతి అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౬౯॥

విశిఖాఽన్తరాణీతి।—[స] చైద్యః, [సపది, జవనైః] వేగశాలిభిః,

క్షణమీక్షింతః పథి జనేన

కిమిదమితి జల్పతా మిథః।

ప్రాప్య శివిరమవిశఙ్కిమనాః

సమనీనహద్ద్రుతమనీకినీమసౌ॥౭౧॥

త్వరమాణశాఙ్ఖికసవేగ-

వదనపవనాభిపూరితః।

శైలకటకతటభిన్నరవః

ప్రణనాద సాన్నహనికోऽస్య వారిజః॥౭౨॥

[వాజిభిః] అశ్వైః, [విశిఖాన్తరాణి]రథ్యాऽన్తరాణి। 'రథ్యా ప్రతోలీ విశిఖా' ఇత్యమరః। [అతిపపాత]అతిచక్రామ; అత ఏవ [ద్రష్టుమ్, అలఘురభసాऽऽపతితాః] అలఘురభసేనాతివేగేన, ఆపతితాః ఆధావన్త్యః, [వనితాః]; సకామాని సాభిలాషాణి, చేతాంసి చిత్తవృత్తయో యాసాం తాః [సకామచేతసః] సఫలమనోరథా దూత్యర్థః। [న చకార], అతిశీఘ్రలఙ్ఘనాత్ న దర్శనావకాశస్తాసామాసీదిత్యర్థః। అత ఏవ బాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౭౦॥

క్షణమితి।— [అసౌ] చైద్యః, [పథి, కిమిదమ్? ఇతి మిథః జల్పతా] కోऽయమనర్థః సంవృత్తః? ఇతి పరస్పరమాలపతా, [జనేన క్షణమీక్షితః] సన్, [శివిరం] స్వకటకం, [ప్రాప్య, అవిశఙ్కిమనాః] నిఃశఙ్కచిత్తః, [దుతం] శీఘ్రమ్, అనీకినీం] సేనాం, [సమనీనహత్] సన్నాహయతి స్మ। నహ్యతేః సమ్పూర్వకాత్ లుజి “ణౌ చఙ్యపధాయా హ్రస్వః "(౭/౪/౧ పాం) ఇతి ఉపధాయాః హ్రస్వత్వమ్, అభ్యాసదీర్ఘశ్చ। శివిరం శకటమితి కేచిత్। ఏతేన అస్య రౌద్రస్థాయినః కోపస్య ప్రరూఢత్వం వేదితవ్యమ్॥౭౧॥

త్వరమాణేతి।—శఙ్ఖః శిల్పమస్యేతి శాఙ్ఖికః। తదస్య “శిల్పమ్” (౪।౪।౫౫ పాం) ఇతి ఠక్। [త్వరమాణశాఙ్ఖికసవేగవదనపవనాభి-

---

జగదన్తకాలసమవేత-

విషదవిషమేరితారవమ్।

ధీరనిజరవవిలీనగురు-

ప్రతిశబ్దమస్య రణతూర్యమాబధి॥౭౩॥

సహసా ససమ్భ్రమవిలోల-

సకలజనతాసమాకులమ్।

పూరితః] త్వరమాణస్య జవమానస్థ, శాఙ్కికస్య యః సవేగః వదనపవనో ముఖమారుతః, తేనాభిపూరితః ప్రధ్మాతః, [శైలకటకతటభిన్నరవః] శైలానాం కటకతటేషు నితమ్బప్రదేశేషు, భిన్నరవో మూర్చ్ఛితప్రతిధ్వనిః, [అస్య] చైద్యస్య సమ్బన్ధి; సన్నహనం ప్రయోజనమస్యేతి [సాన్నహనికః]యోధానాం రణసన్నాహప్రవర్తక ఇత్యర్థః। తదస్య " ప్రయోజనమ్ ” (౫।౧।౧౦౨ పాం) ఇతి ఠక్। [వారిజః] శఙ్ఖః। 'వారిజః శఙ్ఖపద్మయోః' ఇతి విశ్వః। [ప్రాణనాద] దధ్వాన; సన్నహనశఙ్ఖం దధ్మావిత్యర్థః। " ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య" (౮।౪।౧౪ పాం) ఇతి ణత్వమ్। ఏతేన అస్య మహానుత్సాహీ వీరరసస్థాయీ వ్యజ్యతే॥౭౨॥

జగదితి।—[జగదన్తకాలసమవేతవిషదవిషమేరితారవం] జగదన్తకాలే కల్పాన్తే, సమవేతా మిలితాః, యే విషదాస్తోయదాః, పుష్కరాఽఽవర్త్తకాదయో మేఘాః ఇతి యావత్। 'విషం తు గరలే తాయే' ఇతి విశ్వః। తైర్విషమం దారుణం యథా తథా, ఈరిత ఉత్పాదితః య ఆరవః, స వాఽఽరవో యస్య తత్, [ధీరనిజరవవిలీనగురుప్రతిశబ్దం] ధీరే గమ్భీరే, నిజరవే విలీనా అన్తర్గతాః, గురవః ప్రతిశబ్దాః శబ్దాన్తరాణి యస్య తత్, [అస్య] చైద్యస్య, [రణతూర్య్యం] రణదున్దుభిః, [అబధి] ఆహతమ్। అహన్తేః కర్మణి లుఙ, “ఆత్మనేపదేషు అన్యతరస్యామ్" (౨।౪।౪౪ పాం) ఇతి హనో బధాదేశః। అత్రాపి ఉత్సాహో వ్యజ్యతే। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౭౩॥

సహసేతి।—[అథ] రణదున్దుభితాఙనానన్తరం, [సహసా] ఝటితి,

స్థానమగమదథం తత్పరిత-

శ్చలితోడుమణ్డలనభఃస్థలోపమామ్॥౭౪॥

దధతో భయానకతరత్వ-

ముపగతవతః సమానతామ్।

ధూమపటలపిహితస్య గిరేః

సమవర్మయన్ సపది మేదినీభృతః॥౭౫॥

[ససమ్భ్రమవిలోల సకల జనతాసమాకులం] ససమ్భ్రమం సవ్యగ్రం యథా తథా, విలోలయా చలన్త్యా, సకలయా సమగ్రయా, జనతయా జనసమూహేన, సమాకులం సఙ్కీర్ణం, [తత్ స్థానం పరితః, చలితోడుమణ్డలనభఃస్థలోపమాం] చలితం ప్రస్థితమ్, ఉడుమణ్డలం జ్యోతిశ్చకం యస్మిన్ తస్య, నభఃస్థలస్య ఉపమాం సాదృశ్యమ్, [అగమత్]। అత్ర ఉడుమణ్డలస్య చలనాసమ్బన్ధేఽపి సమ్భావనయా తత్సమ్బన్ధోక్తేః అతిశయోక్తిః। ఉపమా తు తదుజ్జీవితా ప్రతీతిమాత్రసారా తదఙ్గం, తత్రైవ చమత్కారస్ఫురణాత్। 'పుష్పం ప్రబాలోపహితం యది స్యాత్ 'ఇత్యాదివత్॥౭౪॥

దధత ఇతి।— [మేదినీభృతః] రాజానః, [ధూమపటలపిహితస్య] ధూమపటలేన పిహితస్య ఛాదితస్య, అత ఏవ [భయానకతరత్వమ్] అతిభయఙ్కరత్వమ్, [ఉపగతవతో గిరేః, సమానతాం] సాదృశ్యం, [దధతః] దధానాః, [సపది, సమవర్మయన్) సంవర్మయన్తి స్మ; సమ్యగ్వర్మణాఽఽహ్వయన్నిత్యర్థః। "సత్యాపపాశ- [౩।౧।౨౫ పా౦) ఇత్యాదినా ణిచ్। ఉపమాఽలఙ్కారః[1]॥౭౫॥

1."అత్రాపి పూర్వ్వవత గిరః ధూమపటలపిహితత్వాసమ్బన్ధేఽపి సమ్భావనయా తత్సమ్బన్ధోక్తః అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపేయమతిశయోక్తిరితి తు నాఽఽశఙ్కనీయమ్; పర్వ్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదిన్యాయాన్తర్గతప్రతిజ్ఞాయాం పరార్థానుమానావసరేఽవతారితాయాం తతః "వ్యాప్యం ధూమః అత్ర వర్తతే న వా? "ఇతి ప్రశ్నే,—"వహ్నివ్యాప్యధూమవాంశ్చాయమ్" ఇత్యపనయవాక్యస్యావతారణాదర్శనాత్ ధూమపటలవత్త్వస్యాస్య ప్రసిద్ధత్వేమ ఉపమైవేతి వేదితవ్యమ్।

పరిమోహిణా పరిజనేన
కథమపి చిరాదుపాహృతమ్।
వర్మ కరతలయుగేన మహ-
త్తనుచూర్ణపేషమపిషద్రుషా పరః॥౭౬॥

రణసమ్మదోదయవికాసి
బలకలకలాऽऽకులీకృతే।
శారిమశకదధిరోపయితుం
హిరదే మదచ్యుతి జనః కథఞ్చన॥౭౭॥

పరిమోహిణేతి।—[పరః] అన్యో నృపః, [పరిమోహిణా] పరిముహ్యతీతి పరిమోహీ। "సమ్పృచా—(౩।౨।౧౪౨ పాం) ఇత్యాదినా ఘినుణప్రత్యయః। తేన, ఖేదయుక్తేన ఇత్యర్థః। [పరిజనేన] సేవకజనేన, [కథమపి] విలమ్బేన, కష్టసృష్ట్యా ఇత్యర్థః, [చిరాత్, ఉపాహృతమ్] ఆనీతం, [మహత్, వర్మ] సన్నహం, [రుషా, కరతలయుగేన] పాణితలద్వయేన, [తనుచూర్ణపేషం] తనుచూర్ణం పిష్ట్వా। "శుష్కచూర్ణరుక్షేషు పిషః" (౩। ४। ౩౫ పాం) ఇతి ణముల్—ప్రత్యయః। [అపిషత్] చూర్ణితవాన్; తచ్చ జిగీషోర్దుర్నిమిత్తమితి భావః। " కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః " (౩। ४।४ ౬ పాం) ఇత్యనుప్రయోగః। పిషేర్లజి, "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరజాదేశః। అత్ర వర్మణః పేషణాసమ్బన్ధేऽపి తత్సమ్బన్ధోక్తః అతిశయోక్తిః; తయా చ అమానుషం వీర్యమస్య వ్యజ్యతే॥౭౬॥

రణేతి।—[రణసమ్మదోదయవికాసిబలకలకలాऽऽకులీకృతే] రణేన రాఖాऽऽరమ్భేణ, యః సమ్మదో హర్షః। " ప్రమదసమ్మదో హర్షే" (౩।౩।౬౮ పాం) ప్రతి నిపాతః। తస్య ఉదయేన

జన్మనా, వికాసిభిర్విస్తారిభిః, బలకలకలైః సైన్యకోలాహలైః, ఆకులీకృతే సఙ్క్షోభితే, అత ఏవ మదం చ్యోతతీతి [మదచ్యుతి] మదస్రావిణి। క్విప్। [ద్విరదే] గజే, [జనః]

పరితశ్చ ధౌతముఖరుక్మ-

విలమదహిమాంశుమణ్డలాః।

తేనురతనువపుషః పృథివీం

స్ఫుటలక్ష్యతేజస ఇవాఽఽత్మజాః శ్రియః॥౭౮॥

ప్రధిమణ్డలోద్ధతపరాగ-

ఘనవలయమధ్యవర్త్తినః।

పేతురశనయ ఇవాశనకై-

ర్ఘనిఃఖనవ్యథితజన్తవో రథాః॥౭౯॥

పరిజనః, [శారిం] పర్య్యాణమ్। 'నా పర్య్యాణే విహఙ్గే స్త్రీ శారిర్ద్యూత గుఙ్కే నపుమ్' ఇతి వైజయన్తీ। 'శారిర్నాఽక్షోపకరణే స్త్రియాం శకునికాఽన్తరే। యుద్ధార్థే గజపర్య్యాణే వ్యవహారాన్తరే కచిత్॥' ఇతి విశ్వప్రకాశశ్చ। [అధిరోపయితుమ్] ఆరోపయితుం, [కథఞ్చన] కృచ్ఛ్రాత్, [అశకత్] శశాక। శకేర్లుఙి "పుషాది—"(౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। అత్ర విశేషణగత్యా సేనాకలకలస్య మదహేతుత్వాన్మదస్య శారిదురారోపత్వహేతుత్వాచ్చ కావ్యలిఙ్గద్వయం తత్సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కీర్య్యతే॥౭౭॥

పరిత ఇతి। [చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [ధౌతముఖరుక్మవిలసదహిమాంశు మణ్డలాః] ధౌతేషు శోధితేషు, ముఖరుక్మేషు ముఖస్య రుక్మాఽఽభరణేషు, బిలసత్ ప్రత్యేకం ప్రతిఫలత్, అహిమాంశుమణ్డలమర్కవిమ్బం యేషాం తే తథోక్తాః; అత ఏవ [స్ఫుటలక్ష్యతేజసః]

స్ఫుటలక్ష్యమన్తగత్వా బహిః స్ఫురితం, తేజో ఽన్తః మారో యేషాం తే, [ఇవ] స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తేజో వ్యాఖ్యాతం "తేజోనిరోధ—"(౫సగం౦ ౧౦మ శ్లోకః) ఇత్యత్ర। [అతనువపుషః] మహాకాయాః, [శ్రియః ఆత్మజాః] అశ్వాః। 'లక్ష్మీపుత్రోఽశ్వ ఆర్ష్యే చ' ఇతి వైజయన్తీ। [పరితః పృథివీం, తేనుః] వ్యాప్తవన్తః॥౭౮॥

ప్రధీతి।—[ప్రధిమణ్డలోడతప్రరాగఘనవలయమధ్యవర్తినః] 'చక్రధారా

దధతః శశాఙ్కితశశాఙ్క-

రుచి లసదురశ్ఛదం వపుః।

చక్రురథ సహ పురన్ధ్రిజనై-

రయథార్థసిద్ధి సరకం మహీభృతః॥౮౦॥

దయితాయ సాసవముదస్త-

మపతదవసాదినః కరాత్।

ప్రధిర్నేమిః' ఇతి హలాయుధః। ప్రధిమణ్డలైర్నేమివలయైః, ఉద్ధతా ఉత్థాపితాః, పరాగాః పాంశవ ఏవ, ఘనా మేఘాః, తేషాం వలయాని మణ్డలాని తేషాం మధ్యవర్తినః, [గురునిఃఖనవ్యథితజన్తవః] గురుభిర్నిఃఖనైః స్వఘోషైః, వ్యథితా భీషితాః, జన్తవః ప్రాణినో యైస్తే, [రథాః, అశనయః] వజ్రాః, [ఇవ, అశనకైః పేతుః] తీవ్రమధావన్। అత్ర రథానామశనిత్వేనోత్ప్రేక్షా పరాగాణాం ఘనత్వరూపణసాపేక్షేతి సఙ్కరః॥౭౮॥

దధత ఇతి।—[అథ, లసటురశ్ఛదం] లసన్ ఉరశ్ఛదః కవచో యస్మిన్ కర్మణి తదృయథా తథా। ' ఉరశ్ఛదః కఙ్కటకోఽజగరః కవచోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। అత ఏవ

[శశాఙ్కితశశాఙ్కరుచి] శశాఙ్కితో మృగలాఞ్ఛితః, యః శశాఙ్కః ఇన్దుః, తస్య రుచిరివ రుచిర్యస్య ఇత్యుపమా। తత్, [వపుః, దధతః] దధానాః, [మహీభృతః] రాజానః, [పురన్ధ్రిజనైః] అఙ్గనాజనైః, [సహ, అయథార్థసిద్ధి] అయథార్థా అసత్యా, సిద్ధిర్మదకార్యోత్పత్తిః యస్మిన్ తత్, యథార్థసిద్ధిరహితమ్, అనిర్వృతచిత్తత్వాదమాదకమిత్యర్థః; [సరకం] మధుపానం, [చక్రుః]; ఉత్సాహవర్ద్ధనార్థమితి భావః। 'మణో శోధౌ శీధుపానే సరకం మధుభాజనమ్' ఇతి వైజయన్తీ॥౮౦॥

అథాఽఽసర్గసమాప్తేః ప్రాయాణికాఽఽమన్త్రణాయ ప్రియాసఙ్గతానాం భటానామాగామిశుచః సూచికాస్తాత్కాలికచేష్టాః వర్ణయతి, దయితాయేత్యాది।—[దయితాయ] ప్రేయసే, [ఉదస్తం] పానార్థముత్క్షిప్తం, [సాసవం] సమద్యమ్,

---

కాంస్యముపహితసరోజపత-

ద్భ్రమరౌఘభారగురు రాజయోషితః॥౮౧॥

భృశమఙ్గసాదమరుణత్వ-

మవిశదదృశః కపోలయోః।

వాక్యమసకలమపాస్య మదం

విదధుస్తదీయగుణమాత్మనా శుచః॥౮౨॥

అత ఏవ [ఉపహితసరోజపతద్భ్రమరౌఘభారగురు] ఉపహితే వాసనార్థం నిహితే, సరోజే పతన్ భ్రమరౌఘ ఏవ భారః, తేన గురు దుర్భరమ్। 'గురుస్తు వాక్పతౌ శ్రేష్ఠే తుఙ్గే పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవే। [కాంస్యం] పానభాజనమ్। 'కాంస్యోఽస్త్రీ పానభాజనమ్' ఇత్యమరః। "వతృవదిహనికమికషిభ్యః సః" (ఉణాం 3పాం ౬౭సుం) ఇతి కమేర్ధాతోరౌణాదికః సప్రత్యయః। తస్మై హితం కంసీయం లోహవిశేషః। "ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః" (౫।౧।౧ పాం) ఇతి ఛప్రత్యయః। తస్య

వికారః కాంస్యం పానపాత్రమ్। "కంసీయపరశవ్యయోర్యఞఞౌ లుక్చ (౪।౩।౧౬౮ పాం) ఇతి యఞ్ప్రత్యయే ఛస్య లుక్। కస్యాశ్చిద్రాజబధ్వాః సమ్బన్ధినః, [అవసాదినః] [రాజయోషితః] "శైథిల్యభాజః, [కరాదపతత్]; తచ్చ దుర్నిమిత్తమితి భావః। ఏతేనాస్యా భావివిరహశోకాదేవాప్రసన్నదృష్టేః కాచిత్ చిన్తా వ్యజ్యతే। అత్రావసాదభారగౌరవయోర్విశేషణగత్యా పాత్రపాత హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్॥౮౧॥

భృశమితి।—[శుచః] భావివిరహభావనాప్రసూతాః శోకాః, [అవిశదదృశః] శోకాదేవాప్రసన్నదృష్టేః కస్యాశ్చిత్ ఇతి శేషః। [మదమపాస్య] తదుత్పత్తిం ప్రతిరుధ్య, [తదీయగుణం] తదీయం గుణం, తద్ధర్మం, మదకార్యభూతమిత్యర్థః। [అఙ్గసాదమ్] అఙ్గశైథిల్యం, [కపోలయోరరుణత్వమ్, అసకలమ్] అసమాప్తం, [వాక్యం] చ, [ఆత్మనా] స్వయమ్। "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి తృతీయా। [భృశం విదధుః], కరుణేన శ్టఙ్గార-

---

సుదృశః సమీకగమనాయ

యువభిరథ సమ్బభాషిరే।

శోకపిహితగలరుద్ధగిర-

స్తరసాఽఽగతాశ్రుజలకేవలోత్తరాః॥౮౩॥

విపులాచలస్థలఘనేన

జిగమిషుభిరఙ్గనాః ప్రియైః!

పీనకుచతటనిపీడ़దల-

ద్వరవారబాణమురసాఽఽలిలిఙ్గిరే॥౮౪॥

స్తిరస్కృత ఇత్యర్థః। అత్ర మదాభావేఽపి తత్కార్యోదయాత్ తస్యావలోకననిమిత్తకత్వోత్క్తే ఉక్తనిమిత్తాఖ్యో విభావనాభేదః॥౮౨॥

సుదృశ ఇతి।—[అథ] అస్మిన్ అవసరే, [యువభిః, సమీకగమనాయ। యుద్ధగమనాయ। 'సమీకం సామ్పరాయికమ్' ఇత్యమరః। [సుదృశః, శోకపిహితగలరుద్ధగిరః] శోకపిహితం శోకాఽఽవృతే, గలే కణ్ఠే, రుద్ధగిరః ప్రతిబద్ధోత్తరవాచః, తథాఽపి [తరసా] వేగేన, [ఆగతాశ్రుజలకేవలోత్తరాః] ఆగతమశ్రుజలమేవ కేవలం నిర్ణీతమ్, ఉత్తరం యాసాం తాః। 'నిర్ణీతం కేవలం చోక్తమ్' ఇతి విశ్వః। [సమ్బభాషిరే] సమ్భాషితాః; 'యోద్ధం , గచ్ఛామః' ఇత్యామన్త్రితా ' హా కష్టమ్!! ఇదమేవాన్తిమదర్శనమ్' ఇతి వాక్యభేదేఽపి అశ్రుపాతేనైవానక్షరం దత్తోత్తరాశ్చాసన్నిత్యర్థః। అత్రాపి అశ్రుపాతో దుర్నిమిత్తమితి భావః। ఏతేన 'గన్తవ్యం చేత్ గమ్యతాం, వయఞ్చ యుష్మత్కాలోక్యకామా' ఇత్యనిష్టవిధ్యాభాసరూపాఽఽక్షేపాలఙ్కారో వ్యజ్యతే। “అనిష్టవిధ్యాభాసశ్చ ”ఇతి సూత్రేణేష్టనిషేధాఽఽభాసవదస్యాపి లక్షణాత్॥౮౩॥

విపులేతి।— [జిగమిషుభిః] యుద్ధాయ గన్తుమిచ్ఛుభిః, [ప్రియైః] కర్తృభిః। [అఙ్గనాః, విపులాచలస్థలఘనేన] విపులం యదచలస్య స్థలం, తద్వద్ఘనేన దృఢ़ేన, [ఉరసా] నిజవక్షసా కరణేన। [పీనకుచతట-

---

న ముమోచ లోంచనజలాని

దయితజయమఙ్గలైషిణీ।

యాతమవనిమవసన్నభుజాత్

న గలద్వివేద వలయం విలాసినీ॥౮౫॥

ప్రవివత్సతః ప్రియతమస్య

నిగడమివ చక్షురక్షిపత్।

నీలనలినదలదామరుచి

ప్రతిపాదయుగ్మమచిరోఢ़సున్దరీ॥౮౬॥

నిపీడ్దలద్వరవారబాణం] పీనే కుచతటే నిపీడ్ో నితరాం పీడ్నం, తేన దలన్తో విదీర్యమాణాః, వరాః శ్రేష్ఠాః, వారబాణాః కఞ్చుకా యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। 'కచ్చుకో వారబాణోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః। [ఆలిలిఙ్గిరే] ఆలిఙ్గితాః। అత్ర వారబాణానాం దలనాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౮౪॥

నేతి।—[దయితజయమఙ్గలైషిణీ] దయితస్య జయమఙ్గలం తదర్థమఙ్గలమిత్యర్థః। అశ్వఘాసాదివత్ తదర్థే షష్ఠీసమాసః। తదిచ్ఛతీతి తదేషిణీ, [విలాసినీ] కాచిదఙ్గనా, [లోచనజలాని] అశ్రూణి,[న ముమోచ]; అశ్రుపాతస్యామఙ్గలత్వాదితి భావః। అమఙ్గలం తదన్యతః ప్రవృత్తమేవేత్యాహ, యాతమితి। [అవసన్నభుజాత్] శోకశిథిలాత్కరాత్, [గలత్] భ్రశ్యదేవ, [అవనిం] భువం, [యాతం] ప్రాప్తం, [వలయం] కఙ్కణం, [న వివేద]; అవశ్యమ్భావినాం కో నివారకః? ఇతి భావః। ఏషా చ దైన్యచిన్తేతి। అత్రావసాదస్య విశేషణగత్యా వలయపాతహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్॥౮౫॥

ప్రేతి।—[అచిరోఢసున్దరీ] కాచిన్నవోఢా స్త్రీ, [ప్రవివత్సతః] ప్రవాసం కర్తుమిచ్ఛతః। వసేః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [ప్రియతమస్య, ప్రతిపాదయుగ్మం] పాదయుగ్మే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [నీలనలిన-

---

వ్రజతః క్వ తాత! వజసీతి

పరిచయగతార్థమస్ఫుటమ్।

ధైర్యమభినదుదితం శిశునా

జననీనిభర్త్సనవివృద్ధమన్యునా॥౮౬॥

శఠ! నాకలోకలలనాభి-

రవిరతరతం రిరంససే

దలదామరుచి] నీలోత్పలమాలాసచ్ఛాయమ్; ఇత్యుపమా। [నిగడమివ] శృఙ్ఖలమివ, [చక్షుః] నేత్రమ్ [అక్షిపత్] ప్రేరయదిత్యర్థః; చక్షుషో దూరే పదమపి గన్తుం న శశాకేత్యర్థః, తచ్చ దుర్నిమిత్తమితి భావః। ప్రయాణే స్వావలోకననిషేధాత్। ఉక్తోపమాసాపేక్షా చక్షుషో నిగడత్వోత్ప్రేక్షేతిసఙ్కరః॥౮౬॥

ప్రజత ఇతి।—[జననీనిభర్త్సనవివృద్ధమన్యునా] జనన్యాః అపశకునమీతాయాః మాతుః, నిభర్త్సనాద్వివృద్ధమన్యునా ప్రవృద్ధకోపేన, [శిశునా] బాలకేన, హై [తాత!] జనక!। 'తాతస్తు జనకః పితా' ఇత్యమరః। [క్వ వజసి?] కుత్ర ప్రజసి? [ఇత్యస్ఫుటమ్, ఉదితమ్] ఉక్తమ్। వదేః కర్మణి క్తః। "వచిస్వపి—"(౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। ప్రజసీతి సరేఫపదమపాటవాదరేఫముచ్చారితమిత్యర్థః। తథాఽపి [పరిచయగతార్థం! పరిచయాదభ్యాసపాటవాత్, గతార్థం పితృభ్యాం కేవలావగతాభిధేయం, వచనమితి శేషః। [ప్రజతః] ప్రస్థాతుః, [ధైర్యం] ప్రయాణోత్సాహమ్, [అభినత్]; గమనకారిణో దుర్నిమిత్తత్వాదితి భావః। ఉక్తం చ యోగయాత్రాయామ్;-'యానాత్ పురా నిపతనం వృహతీవ కాచిత్ గర్భేణ భారవృహతీ స్వపురఃస్థితా స్త్రీ। ఆగచ్ఛ తిష్ఠ కుత ఇత్యలమర్థవాచిశబ్దాశ్చ రాజగమనే ప్రతిషేధకాః స్యుః॥ఇతి। అత్ర దమ్పత్యోద న్యవిషాదచిన్తాశఙ్కాదయః సఞ్చారిణోఽనుసన్ధేయాః॥౮౭॥

శరేతి।—[అపరా] స్త్రీ, [రణారాగిణం] యుద్ధోత్సాహినం, [రమణమ్]; హే

తేన వహసి ముదమిత్యవదత్

రణరాగిణం రమణమీర్ష్యయాఽపరా॥౮౮॥

ధ్రియమాణమప్యగలదశ్రు

చలతి దయితే నతభ్రువః।

స్నేహమకృతకరసం దధతా-

మిదమేవ యుక్తమతిముగ్ధచేతసామ్॥౮౯॥

[శఠ!] వఞ్చక ! [నాకలోకలలనాభిః] అప్సరోభిః సహేత్యర్థః। "సహయుక్తేఽప్రధానం" (౨।౩।౧౮ పాం) ఇతి సహార్థే తృతీయా, "వృద్ధో యూనా" ఇతివత్। [అవిరతరతమ్] అవిచ్ఛిన్నసురతం యథా భవతి తథా, [రిరంససే] రన్తుమిచ్ఛసి। రభేః సన్నన్తాల్లట్, "పూర్వవత్సనః" (౧।౩।౬౨) ఇత్యాత్మనేపదమ్। [తేన] అప్సరోరివంసాకరణేన, [ముదం వహసీతి, ఈర్ష్యయా] సాపత్న్యాక్షమయా, [అవదత్]। అర్థాద్విరహాసహనయా ప్రస్థానప్రతిషేధపరయా వ్యాహృతమిదమేవాస్య మరణశంసినీ దురుపశ్రుతిరితి భావః। ఈర్ష్యాఽత్ర కణ్ఠోక్త ఏవ సఞ్చారీ॥౮౮॥

ధ్రియమాణమితి।—[దయితే, చలతి] ప్రతిష్ఠమానే సతి, [నతభ్రువః] బధ్వాః, [అశ్రు, ధ్రియమాణమ్] అమఙ్గలభియా ధార్య్యమాణమ్, [అపి]। ధరతః కర్మణి లటః శానజాదేశః। [అగలత్] అస్రవత్; శోకాతిరేకాద్ధారయితుమశక్యమాసీదిత్యర్థః। తథా హి [అకృతకరసమ్] అకృత్రిమరాగం, [స్నేహం] ప్రేమ, [దధతామ్]; అత ఏవ [అతిముగ్ధచేతసామ్] అత్యన్తాకపటబుద్ధీనామ్, [ఇదమేవ] అసంవరణం, [యుక్తమ్]; అన్యథా స్నేహవ్యాఘాతేన తత్కాలవిరుద్ధమశ్రుమోచనం నానుచితమితి భావః। రసస్నేహయో రాగప్రేమాపరనామ్నోరవస్థాభేదాత్ భేదః;—' రాగస్తత్సమ్భన్ధీ ప్రేమ తద్వియోగాసహిష్ణుతా' ఇతి రససాగరే। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౮౯॥

సహ కజ్జలేన విరరాజ

నయనకమలామ్బుసన్తతిః।

గణ్డఫలకమభితః సుతనోః

పదవీవ శోకమయకృష్ణవర్త్మనః॥౯౦॥

క్షణమాత్రరోధి చలితేన
కతిపయపదం నతభ్రువః।
స్రస్తభుజయుగగలద్వలయ-
స్వనితం ప్రతి క్షుతమివోపశుశ్రువే॥౯౧॥

సహేతి। [సుతనోః] శుభాఙ్గ్యాః, [గణ్డఫలకమభితః] గణ్డస్థలయోరిత్యర్థః। “అభితః పరితః—” (౧।४।४౮ పాం) ఇత్యాదినా ద్వితీయా। [నయనకమలామ్బుసన్తతిః] అశ్రుధారాః, [కజ్జలేన] అఞ్జనేన, [సహ, శోకమయకృష్ణవర్త్మనః] శోక ఏవ శోకమయస్తస్య, కృష్ణవర్త్మనః శోకాగ్నేః,। పదవీ] నిఃసరణమార్గః, [ఇవ, విరరాజ] శుశుభే। యేన వర్త్మనా అగ్నిర్గచ్ఛతి, తత్ కృష్ణం భవతీతి కృష్ణవర్మా। అత్రాప్యశ్రుపాత ఏవ దుర్నిమిత్తమితి భావః॥౯౦॥

క్షణేతి।—[కతిపయపదం] కతిపయఞ్చ తత్ పదఞ్చ తత్। జాతావేకవచనమ్। కతిచిత్పదానీత్యర్థః। పదశబ్దస్య తదవచ్ఛిన్నదేశవాచిత్వాదత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [చలితేన] ప్రస్థితేన, కేనచిదితి శేషః। [క్షణమాత్రరోధి] క్షణమాత్రప్రతిబన్ధకమ్; ప్రాణదానైకజీవినామవసరే సత్యధికం స్థాతుమనౌచిత్యాదితి భావః। [నతభ్రువః, స్రస్తభుజయుగగలద్వలయస్వనితం] స్రస్తానామ్ అఙ్గసాదేన భ్కటితి ప్రకోష్ఠాగ్రే పతితానాం, భుజయుగగలద్వలయానాం హస్తద్వయచలత్కఙ్కణానాం, స్వనితం రణత్కారం, [ప్రతి] ప్రతిముఖం, [క్షుతమివ, ఉపశుశ్రువే] ఉపశ్రుతమ్। 'స్త్రీ క్షుత్క్షుతం క్షవః పుంసి' ఇత్యమరః। రణత్కారే క్షుతభ్రాన్త్యా నివృత్తం క్షణమాత్రం స్థితమిత్యర్థః। అచ్ఛుతే క్షుతభ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। దైన్యవిషాదాఖ్యాః సఞ్చారిణః॥౯౧॥

అభివర్త్మ వల్లభతమస్య-

విగలదమలాऽऽయతాంశుకా।

భూమినభసి రభసేన యతీ

విరరాజ కాచన సమం మహోల్కయా॥౯౨॥

సమరోన్ముఖే నృపగణేऽపి

తదనుమరణోద్యతైకధీః।

దీనపరిజనకృతాశ్రుజలో

న భటీజనః స్థిరమనా విచక్వమే॥౯౩॥

అభీతి।—[వల్లభతమస్య] ప్రియతమస్య, [అభివత్మం] అభిమార్గ, [విగలదమలాऽऽయతాంశుకా] విగలత్ అఙ్గసాదాత్ స్రంసమానమ్, అమలమాయతం చాంశుకం వస్త్రం యస్యాః; అన్యత్ర—విగలన్తో విశీర్య్యమాణాః, అమలా ఉజ్జ్వలాః, ఆయతా దార్ఢీభృతాః, అంశవీ రశ్మయో యస్యాః సా। శైషికః కప్రత్యయః। భూమిర్నభ ఇవ తస్మిన్। భూమినభమి, రభసేన] వేగేన, [యతీ] యాన్తో। ఇణః శతరి "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్। కాచన] అఙ్గనా, [మహోల్కయా, సమం] సదృశం విరగజ]। అత్ర ప్రస్థాతురగ్రే స్వకాన్తాయా మహీల్కాసాదృశ్యభవనమేవ దుర్నిమిత్తమితి భావః। ఉపమాలఙ్కారః॥౮౨॥

మమరేతి।—[నృపగణే సమరోన్ముఖేऽపి తదనుమరణోద్యతైకధౌః] తస్య నృపగణస్య, అనుమరణే సహమరణే, ఉద్యతాయుక్తా, అత ఏవైకా ముఖ్యా, ధీర్యస్య సః, [దీనపరిజనతాకృతాశ్రుజలః] దీనేనాప్యశాచ్యేన పరిజనేన కృతాశ్రుజలీ ముక్తవాష్పః, దామోముక్తాశ్రువిన్దురిత్యర్థః; తథాऽపి స్వయం [స్థిరమనాః] అచలితచితః, [భటీజనః] భటస్త్రౌలీకః। జాతావేకవచనమ్। "పుంయోగాదాఖ్యాయామ్" (౪।౧।౪౮ పాం) ఇతి జీప్। [న విచక్కమే] న తత్రాస; సహమృత్యుప్రియాణాం కుతః సన్త్రాసః? ఇతి భావః। అత్ర మరణోద్యోగస్య విశేషణగత్యా అక్లైవ్యహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౮౩॥

విదుషీవ దర్శనమముష్య
యువతిరతిదుర్లభం పునః।
యాన్తమనిమిషమవితృప్తమనా:
పతిమీక్షతే స్మ భృశమా దృశః పథః॥౯౪॥

సమ్ప్రత్యుపేయాః కుశలీ పునర్యుధః
ససే్నహమాశీరితి భర్తు్రీరితా।
సద్యః ప్రసహ్య ద్వితయేన నేత్రయోః
ప్రత్యాచచక్షే గలతా భటస్త్రియాః॥౯౫॥

విదుషీతి।—[యుబతిః] కాచిదఙ్గనా, [అముష్య] పత్యు:, [దర్శనం,పునః] పశ్చాత్, (అతిదుర్లభమ్]; తస్యాపునరావృత్తేరితి భావః। [విదుషీ జానతీ, [ఇ], ఇత్యుత్ప్రేక్షా। “విదేః శతుర్వసుః" (౭।౧। ౩౬ పాం) ఇతి వాఖాదిశ, "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్। [అవితృప్తమనాః! అవితృప్తచిత్తా మతీ, [యాన్తం] యాద్ధుం గచ్ఛన్తం, [పతిం] భర్తా్రమ్, [ఆ దృశః పథః] ఆ దృష్టిపథాత్, దృష్టిపథాతిక్రమపర్యన్తమిత్యర్థః। “ఆఙ్మర్యాదాఽభివిధ్యాః" (౨।౧।౧౩ పాం) ఇతి వికల్పాదాజీ న సమాసః। [భృశమ్, అనిమిషం] నిమేషరహితం యథా తథా, [ఈక్షతే స్మ]॥౮౪॥

సమ్ప్రతీతి।—[మమ్ప్రతి] ఇదానీమేవ [కుశలీ] అక్షతః సన్, [యుధః] యుద్ధాత్, [పునః ఉపేయాః] ప్రత్యావర్త్స్వ, [ఇతి మస్నేహం, భర్తు్గీరితా] భత్రే ప్రయుక్తా, [ఆశీః] ఆశీర్వాదః, [సద్యః, ప్రసహ్య] బలాత్, [గలతా] గలదమ్బసా, స్రవదశ్రుణా ఇత్యర్థః, తస్యాః [భటస్త్రియాః] తస్య బధ్వా ఏవ। అస్త్రీతి ప్రతి షేధాన్నదీత్వాదాడాగమః। [నేత్రయోర్ద్వితయేన, ప్రత్యాచచచక్షే] ప్రత్యాఖ్యాతా,నిరాకృతేత్యర్థః। అమఙ్గలేనాశ్రుపాతేన నిష్ఫలీకృతంత్యవశ్యం భవితవ్యం భవత్యేవేతి భావః। "వా లిటి" (౨।౪।౫౫ పాం) ఇతి

వికల్పాన్న చక్షిజః ఖ్యాఞాదేశః। అత్రాశ్రుపాతస్య నేత్రవిశేషణద్వారా ఆశీః ప్రప్రత్యాఖ్యానే హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౮౫॥

కాచిత్కీర్ణా రజోభిర్దివమనువిదధే భిన్నవక్త్రేన్దులక్ష్మీ-

రశ్రీకాః కాశ్చిదన్తర్దిశ ఇవ దధిరే దాహముద్భ్రాన్తసత్త్వాః।

భ్రేముర్వాత్యా ఇవాన్యాః ప్రతిదిశమపరా భూమివత్కమ్పమాపుః

ప్రస్థానే పార్థివానామశివమితి పురో భావి నార్యః శశంసుః॥౯౬॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

పఞ్చదశః సర్గః॥౧౫॥

కాచిదితి।—[కాచిత్] స్త్రీ, [రజోభిః] ఆర్త్వైః, అఙ్గసంస్కారత్యాగాత్ పాంశుభిర్వా, [కీర్ణా]। 'స్యాద్రజః పుష్పమార్త్వమ్' ఇతి 'పాంశర్నా న ద్వయో రజః' ఇతి చామరః। దివస్త్వౌత్పాతికపాంశువర్షగణాద్రజఃకీర్ణతా। వక్త్రమిన్దురివ అన్యత్ర, వక్త్రమివేన్దుః, భిన్నాస్తస్య లక్ష్మ్యో యస్యాః సా [భిన్నవక్త్రేన్దులక్ష్మీః]। బహువచనాన్తో బహువ్రీహిః। ఏవమపి ఏకవచనాత్తస్యైవ లక్ష్మీశబ్దమ్యారః ప్రభృతిషు పాఠాన్న తన్నిమిత్తః కప్ప్రత్యయః, శేషికస్తు వైభాషికః ఇత్యవిరోధః। కాచిత్ నారీ [దివమ్, అనువిదధే। అనుచకార।[కాశ్చిత్ నార్యః,] [దిశ ఇవ, అశ్రీకాః] వీతశోభాః,। [ఉద్భ్రాన్తసత్త్వాః]। ఉద్భ్రాన్తచిత్తాః, ఉద్భ్రాన్తజన్తుకాశ్చ సత్యః। [అన్తః]। ఆత్మని, మధ్యే చ,[దాహం] సన్తాపమ్; అన్యత్ర,—ఓత్పాతికం ప్రజ్వలనం, [దధిరే] దధుః। [అన్యాః] నార్యః, [వాత్యా ఇవ] వాతమమూహా ఇవ। "శాఖాదియో యః" (౫।౩।౧౦౩ పాం) ఇతి యప్రత్యయః। [ప్రతిదిశం] దిశి దిశి। "అవ్యయీభావ శరత్ప్రభృతిభ్యః" (౫।౪।౧౦౭ పాం) ఇతి సమామాన్తః టచ్ప్రత్యయః। [భ్రేభుః] బభ్రముః। "వా జౄభ్రముత్రసామ్" (౬।౪।౧౨౪ పాం) ఇతి వికల్పాదేత్వాభ్యామలోపో। [అపరాః] నార్యః భ్రమ్యా తుల్యం [భూమివత్

"ప్ర"తిదిశమ్" ఇత్యత్ర "ప్రతిపదమ్" ఇతి పాఠే, నార్య్యః ప్రతిపదం పదే పదే ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః, ప్రతిపదవిక్షేపమిత్యర్థః, భ్రేమః పార్థివానాం యుద్ధప్రయాణసమయ తత్పబీనాం భావ్యశుభమంసూచకః సమ్మోహోఽని, యేన తేషాం స్త్రీణాం పిశాచోపహతానామివ నిర్హతుకః సఞ్చారీఽజాయతేతి భావః।

షోడశః సర్గః।

——ooo——

దమఘోషసుతేన కశ్చన

ప్రతిశిష్టః ప్రతిభానవానథ।

ఉపగమ్య హరిం సదస్యదః

స్ఫుటభిన్నార్థముదాహరద్వచః॥౧॥

కమ్పమాపుః, ఇతి। ఇత్థం, [పార్థివానాం, ప్రస్థానే] ప్రయాణే, [నార్య్యః భావి, అశివమ్] అశుభం [పురః] పూర్వే, [శశంసుః] ముచయామాసురిత్యర్థః। అత్ర నారీణాం భావ్యశుభమృచనస్య రజోదాహాదివాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్। తత్ర నారీణాం ద్యుదిగాద్యుపమాభిస్తద్రజోదాహాదివత్ నారీరజోదాహాదీనామ్ అశుభమృచకత్వమిత్యుపమాకావ్యలిఙ్గయోర్ఙ్గాఙ్గిభావేన మఙ్గరః। మఞ్చారిణశ్చ పూర్వవద్విషాదాదయః సుగమాః। అత్ర 'కాశ్చిత్కీణాం రజోభిర్దివమనువిదధుర్భిన్నవక్త్రేన్దులక్ష్మీ నిశీకాః కాశ్చిత్' ఇతి పాఠే, 'కాచిత్కీర్ణా'

ఇత్యేకవచనప్రక్రమభఙ్గే దోషీ నాస్తి। న చైవముపమానోపమేయయోర్భిన్నవచనత్వదోషః, లోకేషు చన్ద్రాదిష్వేకత్ర నియతేషు దోషబుదానుదయాత్। యథాఽఽహ దణ్డీ,—'న లిఙ్గవచనే భిన్నే న హీనాధికతాఽపి వా। ఉపమాదృషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్॥' ఇతి (౨పరిం ౫౧ శ్లోకః)। స్రగ్ధరా వృత్తమ్,—'మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతాస్రగ్ధరా కీర్త్తితేయమ్' ఇతి లక్షణాత్॥౯౬॥

ఇతి శ్రీమహామహెూపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథమూరివిరచితే మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే

సర్వఙ్కషాఖ్యే పఞ్చదశః సర్గః॥౧౫॥

అథానన్తరసర్గ హరేశ్చైద్యదూతసంవాదం వర్ణయతి, దమఘోషేత్యాది।—

అభిధాయ తదా తదప్రియం

శిశుపాలోఽనుశయం పరం గతః।

భవతోఽభిమనాః సమీహతే

సరుషః కర్త్తుముపేత్య మాననామ్॥౨॥

[అథ] సన్నాహానన్తరం। దమఘోషస్తేన। శిశుపాలేన, [ప్రతిశిష్టః] ప్రహితః; ప్రతిభానమమ్యామ్మీతి [ప్రతిభానవాన్] అవసరోచితోత్తరస్ఫురణశక్తిమానిత్యర్థః [కశ్చన] కశ్చిత్ దూతః, [హరిం] కృష్ణమ్, [ఉపగమ్య] ప్రాప్య, [సదసి] సభాయామ్; స్ఫుటౌ భిన్నార్థౌం పృథగర్థౌ ప్రియాప్రియరూపౌ ఇతి యావత్, యస్మింస్తన్ [స్ఫుటభిన్నార్థ] యుగపదభయార్థాభిధాయకమిత్యర్థః। తథైవ బక్ష్యతి,—'ఉభయం యుగపన్మయోదితం

త్వరయా సాన్త్వమథేనరఞ్చ తే' (౧౬ శ సర్గః ౪౨ శ్లోక) ఇతి। [అదః] ఇదం వక్ష్యమాణమితి యావత్, [వచః ఉదాహరత్] వ్యాహరత్। అస్మిన్ సర్గే వైతాలీయాఖ్యం మాత్రావృత్తమ్, 'షడ్విషమేఽష్టౌం సమే కలా లాశ్చ సమేమ్యుర్నో నిరన్తరాః। న సమాఽత్ర పరాఽఽశ్రితా కలా వైతాలీయేఽన్తే రలో గురుః॥' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

'స్ఫుటభిన్నార్థముదాహరద్వచః' ఇత్యుక్తం తదేవ చతుర్దశభిః శ్లోకైరభిధ్వత్తే అభిధాయేత్యాది।—[శిశుపాలః, తదా] అధ్వస్వీకారకాలే, [తత్] తాదృశమ, [అప్రియమభిధాయ పరమ్, అనుశయమ్] అనుతాపం, [గతః, అభిమనాః] ఉత్కణ్ఠితచిత్తః మన్, [ఉపేత్య] ఆగత్య, [సరుషః] సమన్యోః,[భవతః] తవ, [మాననాం] పూజాం, [కర్త్తు, సమీహతే] అనునేతుమిచ్ఛతీత్యర్థః। అయం మధురోఽర్థః। పరుషస్తు,—[శిశుపాలస్తదా తదప్రియమభిధాయ పరమ్, అనుశయం। కేవలం న శప్తవ్యః, కిన్తు హన్తవ్యశ్చేతి దీర్ఘద్వేషం, [గతః] ప్రాప్తః। 'రన్ధు శబ్దేఽథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయోః' ఇత్యుభయత్రాపి అమరః। అత ఏవనాస్తి భీర్యస్యేత్యభి నిర్భీకం, మనో యస్య సః [అభిమనాః] నిఃశఙ్కచిత్తః సన్, [ఉపేత్య]

విపులేన నిపీడ్య నిర్దయం

ముదమాయాతు నితాన్తమున్మనాః।

ప్రచురాధిగతాఙ్గ నిర్వృతిం

పరితస్త్వాం ఖలు విగ్రహేణ సః॥3॥

స్వయమాగత్య, [సరుషః] సకోపస్య, [భవతః, మాననాం] హననం, [కర్త్తుం సమీహతే]। 'మాననా హననే మానే' ఇత్యభయత్రాపి కేశవః। భవన్తం హన్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః। ' మన స్తమ్భే' ఇతి ధాతోశ్చురాదికాత్ ల్యుట్ ణిచో లుక్। అత్ర చతుర్దశశ్లోక్యాం పరహృదయపరీక్షాపరాణాం దూతానాం ప్రియాప్రియే ద్వే అపి వక్తవ్యే చమత్కారాయ తు శ్లేషభఙ్గయాఽభిధీయేతే ఇతి ప్రియాప్రియయోర్ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాదభిధేయత్వాచ్ఛన్దమాత్రమాధర్మ్యాఞ్చ కేవలప్రకృతగోచరఃశ్లేషః;—ప్రకృతాప్రకృతోభయముక్తం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధమ్యం

శ్లేషోఽయమ్' ఇతి లక్షణాత్। న చ ఉభయగతః, నిన్దాస్తుత్యోరన్యతరగమ్యతయా తదర్థాపనాత్, ఇహ "ఉభయం యుగపన్మయోదితం త్వరాగ్యా సాన్త్వమయేతరఞ్చ తే' (౧౬ శ సర్గః ౪౨ శ్లోకః) ఇతి వక్ష్యమాణాలిఙ్గాదభయోర్వాచ్యత్వావగమాదిత్యలం ప్రపఞ్చేన॥౨॥

విపులేనేతి।—[ఉన్మనాః] ఉత్సుకచేతాః, [మః] చైద్యః, [పరితః, ప్రచురాధిగతాఙ్గనిర్వృతిం] ప్రచురం ప్రభూతం యథా తథా అధిగతా ప్రాప్తా, అఙ్గనిర్వృతిః సుహృత్సర్శకృతమఙ్గముఖం యేన తం [త్వాం, విపులేన] విశిష్టపులకేన। 'పులః స్యాత పులకే నాఽపి పులం తు విపులేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। [విగ్రహేణ] వపుషా, [నిర్దయం] గాఢ, [నిపీడ్య] ఆలిఙ్గ, [నితాన్తం ముదమాయాతు ఖలు]। పరుషస్తు,—ఉన్మనాః] మనస్వీ, [సః] చైద్యః, [పరితః, ప్రచురాఽఽధిగతాఙ్గనిర్వృతిం] ప్రచురేణ ఆధినా మనోవ్యథయా, గతాఙ్గనిర్వృతిం విగతశరీరసౌఖ్యం, [త్వాం విపులేన] మహతా, [విగ్రహేణ] సమరేణ। 'విగ్రహః సమరే కాయే' ఇతి విశ్వః। [నిర్దయం] నిష్కృపం, [నిపీడ్య] హత్వా [నితాన్తం ముదమాయాతు ఖలు]॥3॥

ప్రణతః శిరసా కరిష్యతే

సకలైరేత్య సమం ధరాఽధిపైః

తవ శాసనమాశు భూపతిః

పరవానాద్య యతస్త్వయైవ సః॥౪॥

అధివజ్ఞ్కపతఙ్గతేజసో

నియతస్వాన్తసమర్థకర్మణః।

తవ సర్వవిధేయవర్తినః

ప్రణతిం బిభ్రతి కే న భూభృతః?॥౫॥

ప్రణత ఇతి।—[భూపతిః] చైద్యః, [సకలైర్ధరాఽధిపైః, సమం] సహ, [ఏత్య] ఆగత్య, [శిరసా ప్రణతః] ప్రణామం కృతవాన్। కర్త్రరి క్తః। [ఆశు తవ, శాసనమ్] ఆజ్ఞాం, [కరిష్యతే] త్వదాజ్ఞాకరో భవిష్యతి; కుతః? [యతః, సః] చైద్యః, [అద్య] అస్మిన్ అవసరే, [త్వయైవ పరవాన్] త్వదేకపరతన్త్రః।పరుషస్త, [శిరసా ప్రణతః] నమస్కృతః, నరాధిపైరితి భావః। కర్మణి క్తః। [భూపతిస్తవ, శామనం] శాస్తిం, శిక్షామిత్యర్థః, [కరిష్యతే యతస్త్వయైవ, పగ్వాన్] శత్రువాన్; త్వమేక ఏవాస్య శత్రురవశిష్ట ఇతి భావః। అన్యత్ సమమ్। 'శామనం రాజదత్తోర్వ్యా' లేఖాఽఽజ్ఞాశాస్త్రశాస్తిషు' ఇతి విశ్వః॥౪॥

ప్రణామే హేతుమాహ, అధీతి।—[అధివజ్కిపతఙ్గతేజసః] అధిగతం వహ్నిపతఙ్గయోరగ్నిభాన్వోరివ, తేజో యేన తస్య, తత్తుల్యతేజస ఇత్యర్థః। [నియతస్వాన్తసమర్థకర్మణః] నియతస్వాన్తో నియతచిత్తః స చాసౌ సమర్థకర్మా చ। ఖఞ్జకఞ్జవద్విశేషణమమాసః। తస్య తథోక్తస్య, [సర్వవిధేయవర్త్తినః] సర్వే విధేయవర్త్తినః వశవర్త్తినః, కర్మకరా ఇత్యర్థః, యస్య తస్య, [తవ కే భృభృతః ప్రణతిం] నతిం, [న బిభ్రతి?] సర్వేఽపి విభ్రతౌత్యర్థః। పరుషస్తు,—ప్రణామే హేతుమాహ।—[అధివహ్నిపతతేజసః] అధివహ్ని అగ్నౌ, పతఙ్గస్య శలభస్య ఏవ, తేజః పౌరుషం యస్య తస్య। 'పతఙ్గః శలమే

జనతాం భయశూన్యధీః పరై-

రభిభూతామవలమ్బసే యతః।

తవ కృష్ణ! గుణాస్తతో నరై-

రసమానస్య దధత్యగణ్యతామ్॥౬॥

అహితాదనపత్రపస్వస-

న్నతిమాత్రోజ్ఝితభీరనాస్తికః।

భానౌ ఇతి విశ్వః। [నియతస్వాన్తసమర్థకర్మణః। నియతే అవ్యభిచారే, స్వాన్తే స్వవినాశే, సమర్థ హేతుర్భ్రతం, కర్మ యస్య తస్య। సర్వేషాం విధేయే వర్త్తతే విధేయం వర్త్తయతి వా తస్య [సర్వవిధేయవర్త్తినః] సర్వకిఙ్కరస్య,నిష్పౌరుషస్య ఇతి యావత్, [తవ, కేన] గుణేన, [భ్రభృతః ప్రణతిం బిభ్రతి?] న కేనాపి ఇత్యర్థః॥౫॥

జనతామితి।—హే [కృష్ణ!] హే హరే! [భయశూన్యధీః? నిర్భీకచిత్తః సన్, [పరైః] శత్రుభిః, అభిభ్రతాం, జనతాం జనమమృహమ్। "గ్రామజన—"(౪।౩।౪౩ పాం) ఇత్యాదినా సమృహే తల్ప్రత్యయః। [యతః, అవలమ్బసే] పరిగృష్ణోమి, రక్షమీత్యర్థః। [తతః] హేతోః, [నరైః, అమమానస్య] సర్వోత్కృష్టస్య, [తవ, గుణాః। ఆర్త్తభభరణాదయః, [అగణ్యతామ్] అసఙ్ఖ్యేయతాం, [దధతి]। పరుషమ్తు,—హే [కృష్ణ!] మలినాత్మక!। భయశూన్యధీః!మూఢబుద్ధిః, [పరైః] వదన్యైః। 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు పరోఽరిపరమాత్మనోః 'ఇత్యుభయత్రాపి వైజయన్తీ। [అభిభ్రతామ్] అవధీరితాం [జనతాం] పశుపాలనపారతన్త్రాదినా పృథగ్జనత్వమ్। భావేఽర్థం తల్ప్రత్యయః। [యతః,అవలమ్బసే] ఆశ్రయసి [తతః, నరైరసమానస్య] తతోఽపి హీనస్యేత్యర్థః,[తవ గుణాః]; లేశతః స్వభావతోఽపీతి భావః। [అగణ్యతామ్] అనాదరణీయతాం, [దధతి]॥౬॥

అహితాదితి।—[త్వయా సదృశోఽన్యః, గుణవాన్] గుణాఢ్యః, [కుతః?] న కుత్రాపీత్యర్థః। కుతః?—త్వమ్ [అహితాత్] అనర్థాత్, [త్రసన్] అధర్మ-

---

వినయోపహితస్త్వంయా కుతః

సదృశోఽన్యో గుణవానవిస్మయః?॥౭॥

కృతగోపబధూరతేర్ఘ్నతో

వృషముగ్రే నరకేఽపి సమ్ప్రతి।

ప్రతిపత్తిరధఃకృత్రైనసో

జనతాభిస్తవ సాధు వర్ణ్యతే॥౮॥

భీరురిత్యర్థః। అపత్రపీ నిస్రపీ న భవతీతి [అనపత్రపః] త్రపావాన్,అకార్యజుగుప్సురిత్యర్థః। [అతిమాత్రోజ్ఝితభీః] అతిమాత్రమ్ అత్యన్తమ్,ఉతిజ్ఝితభీ త్యక్తారిభయ ఇత్యర్థః। న అస్తి మతిరస్యేతి నాస్తికః నాస్తిపరలోకః। "అస్తినాస్తిదిష్టం మతిః" (౪।౪।౬౦ పాం) ఇతి ఠక్। మ నఇత్యర్థ భవతీతి। అనాస్తికః] ఆస్తిక ఇత్యర్థః। [వినయోపహితః]। వినయేన అనౌఇత్యేన, ఉపహితో విశిష్టః, వినయవానిత్యర్థః। విస్మయో విశిష్టగర్వో న భవతీతి [అవిమ్మయః] అగర్వః। పరుషప్తు—[త్వయా సదృశోఽన్యః], గుణవాన్ న భవతీతి [అగుణవాన్] నిర్గుణః, [కుతః?] కుల? న కుత్రాపీత్యర్థః। కుతః?—త్వమ్ [అహితాత్] శత్రోః, [త్రమన్] భీరుః। నాస్తి అపత్రపా లజ్జావిశేషో యస్యేతి [అనపత్రపః] నిర్లజ్జః। 'లజ్జా మాఽపత్రపాఽన్యతః' ఇత్యమరః। [నతిమాత్రోజ్ప్తితభీః] నతిమాత్రేణ ప్రణామేనైవ,ఉజ్ప్తితభీః అపాకృతారిభయః; న తు పరాక్రమేణేతి భావః। అస్తి మతిబస్యేత్యాస్తికోఽస్తిపరత్నోకః। పూర్వవత్ ఠక్। స న భవతీతి [అనాస్తికః నాస్తిక ఇత్యర్థః। [వినయః] నయాతీతః, [అపహితః] హితాదపేతః। విస్మయో విగర్వా న భవతీతి। అవిస్మయః] గర్వో, గర్వయుక్త ఇత్యర్థః।అత్రాహితాదిత్యర్థశ్లేషః అన్యత్ర—శబ్దశ్లేష ఇత్యనయోః సఙ్కరః॥౭॥

కృతేతి।—[కృతగోపబఘూరతే] గోప్య ఏవ బధ్వో గోపబధ్వః। "స్త్రియాః పుంవత్–" (౬।3।3౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః। తాసు రతిః కృతా యేన తస్య, గోపీజనవల్లభస్యేత్యర్థః। [వృషం] వృషభరూపిణమ్ అరిష్టా-

విహితాపచితిర్మహీభృతా

ద్విషతామాహితసాధ్వసో బలైః।

భవ సానుచరస్త్వముఙ్చకై-

ర్మహతామప్యుపరి క్షమాభృతామ్॥౯॥

ఖ్యమ్ అసురం, [ఘ్నతః] మాగ్యతః। హన్తేర్లటః శత్రాదేశః। [అధఃకృత్తైనసః]నిరస్తకల్మషస్య, [తవ, ఉగ్రే] భయఙ్కరే, [నరకే] నరకాసురే,[ప్రతిపత్తిః] ప్రవృత్తిః, పురుషకార ఇతి యావత్; [సమ్ప్రతి అపి,జనతాభిః] జనసమూహైః, [సాధు వర్ణ్యతే] అహో ! మహద్దుష్కరం కృతమిత్యుపశ్లోక్యతే। పరుషస్త—[కృతగోపబధరతేః]గోపానాం బధూషు రతిః కృతా యేన తస్య, పారదారికస్య ఇత్యర్థః, [వృషం] ధర్మం, వృషభం వా, [ఘ్నతః]। 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇతి విశ్వః। అత ఏవ [కృత్తైనసః] పాపకృతః,[నవ, ఉగ్రే] దారుణే, [నరకే] నిరయే, [అధః ప్రతిపత్తిః] అధఃప్రాప్తిః।" ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తీ పౌరుషే గౌరవేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। [జనతాభిఃసమ్ప్రత్యపి సాధు వర్ణ్యతే] దుస్తరోఽస్య పాపిష్ఠస్య నరకపాత ఇత్యుద్ఘోష్యతే ఇత్యర్థః। అత్ర గోపపరదారికోఽప్యధః కృత్తైనా ఇతి విరోధాభాసః శ్లేషేణ సఙ్కీర్యతే॥౮॥

విహితేతి।—మహానుచరః [మానుచరః] మభృత్యః, [మహీభృతా। చైదీన, [విహితాపచితిః। కృతపూజ; లోకవేదయోః మానుచరస్యైవ రాజ్ఞః పృజ్యత్వప్రసిద్ధ్యేరితి భావః। అత ఏవ [బలైః] సైన్యైః, [ద్విషతాం] శత్రూణామ్,[అహితసాధ్వసః] జనితభయః సత్, [మహతామపి, నమాభృతాం] రాజ్ఞామ్,[ఉపరి, ఉచ్చకైః] ఉన్నతః, [త్వం భవ] సర్వోత్కర్షేణ వర్త_స్వ। పరుషతు, -[మహీభృతా] చైద్యేన, [విహితాపచితిః] కృతహానిః। ' భవేదపచితిః పూజావ్యయహానిషు నిష్కృతో' ఇతి విశ్వః। అత ఏవ [ద్విషతాం బలేః, హితసాధ్వసః] భీషితః సన్, [మహతాం, క్షమాభృతాం] భూధరాణామ్, [ఉపరి త్వమ్ ఉఞ్చకైః]; సానుషు చరతీతి [సానుచరః] స [భవ]।“చరేష్టః” (౩।౨।౧౬ పాం) ఇతి టప్రత్యయః। అత్రాపి శబ్దార్థశ్లేషసఙ్కరః॥౯॥

ఘనజాలనిబైర్దురాసదాః

పరితో నాగకదబకైస్తవ।

నగరేషు భవన్తు వీథయః

పరికీర్ణా వనజైర్మృగాదిభిః॥౧౦॥

సకలాపిహితస్వపౌరుషో

నియతవ్యాపదవర్ద్ధితోదయః।

రిపురున్నతధీరచేతసః

సతతవ్యాధిరనీతిరస్తు తే॥౧౧॥

వనేతి।—తవ నగరేషు, వీథయః] రథ్యాః, [ఘనజాలనిభైః] మేఘసమూహకల్పైః, [వనజైః] వనభవై [మృగాదిభిః] మృగప్రభృతిభిః, భద్రో మన్ద్రో మృగశ్చేత్యేవం త్రివిధైరపీత్యర్థః। [నాగకదమ్బకైః] గజవృన్దైః, [పరితః, పరికీర్ణాః] వ్యాప్తాః; అత ఏవ। [దురాసదాః] దుష్ప్రవేశాః, [భవన్తు]। రాజ్ఞా మన్వానీ మద్వైశ్వర్యఇచ్ఛతం భవిష్యతీత్యథః। పరుష,—[తవ నగరేషు వీథయః, 'ఘనజాలనిభైః] సాన్ద్రాఽఽనాయతుల్యైః। 'ఆనాయః పుంసి జాలం స్యాత్' ఇత్యమరః। [నాగకదమ్బకైః। సర్పసఙ్ఘైః, [వనజైర్మృగాదిభిః మృగవ్యాలపులిన్దప్రభృతిభిః అథవా—మృగాదిభిః మృగభక్షకైః శార్దూలాదిభిః। పరితః పరికీర్ణా] అత ఏవ [దురాసదా భవన్తు] రాజవిగ్రహాదరణ్యప్రాయఙ్గతా భవన్త్విత్యర్థః॥౧౦॥

సకలేతి।—[ఉన్నతధీరచేతసః] ఉన్నతమ్ ఉదారం, ధీరమ్ అవికార, చేతీ యస్య తస్య, [తం] తవ, [రిపుః, సకలాపిహితస్వపౌరుషః] సకలేరపిహితం తిరస్కృతం, స్వపౌరుషం యస్య సః, [నియతవ్యాపత్] నియతా నిత్యాః, వ్యాపదో విశిష్టాపదో యస్య సః, [అవర్ధ్యతోదయః] అసమ్పూరితాభ్యుదయః, [సతతవ్యాధిః] సతతరోగః, [అనీతిః] నీతిరహితః, ఏవంవిధః [అస్తు]। పరుషస్తు,—[అచేతసః] అమనస్వినః, [తే, రిపుః] చైద్యః, [సకలాపిహిత-

---

వికచోత్పలచారులోచన-

స్తవ చైద్యేన ఘటాముపేయుషః

యదుపుఙ్గవ! బన్ధుసౌహృదాత్

త్వయి పాతా ససురో నవాఽఽసవః॥౧౨॥

స్వపౌరుషః] సకలైరపిహితఖపౌరుషః అతిరస్కృతాత్మవిక్రమః। "వష్టి భాగురిల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః" (కాం) ఇత్యలోపే నఞ్సమాసః। నియతవ్యాపత్] నియతం నిత్యం, వ్యాపత్ విగతాపత్, [అవడింతోదయః] అచ్ఛిన్నోదయః। 'వృ'ధ్యు ఛేదన వృద్వో' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। [ఉన్నతధీః] ఉదారవుద్ధిః, [సతతవ్యాధిః] మతతం విగతాధిః, మనోవ్యథారహితః ఇత్యర్థః, [అనీతిః] ఈతిబాధారహితః, [అస్తు]। 'అతివృష్టిగ్నావృష్టిః శలభా మృషికాః ఖగాః। ప్రత్యాసన్నాశ్చ గజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః'। అత్ర సర్వత్ర పదభఙ్గేనార్థద్వయప్రతిపాదనాజ్జతుకాష్ఠవదేకశబ్దప్రతీతః శబ్దశ్లేషః॥౧౧॥

వికచేతి।—[యదుపుఙ్గవ!] పుమాన్ గౌరివ పుఙ్గవః పురుషర్షభః। ఉపమితసమాసః। "గోరతద్ధితలుకి " (౫।౪।౬౨ పాం) ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ప్రత్యయః। యదషు పుఙ్గవ యదుశ్రేష్ఠ! 'శ్రేష్ఠోక్షాణాం తు పుఙ్గవీ' ఇతి వైజయన్తీ। [చైద్యేన] కర్తా। [ఘటాం] ఘనసన్ధిమ్, (ఉపేయుషస్తవ] సమ్బన్ధీని వికచోత్పలచారులోచనః] వికచోత్పలాని వాసనాఽర్థవిహితాని, తాన్యేవ చారులోచనాని యస్య సః। సహ సురయా మాధ్వా గౌడ్యా వా [ససురః]। 'గోడీ పైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా సా సురా త్రిధా' ఇతి వచనాత్। అత్ర రాజన్యవైశ్యయోః పైష్ట్యామేవ నిషేధః। [నవాఽఽసవః] నవమద్యం, నాలికేరాదికమితి సురాఽఽసవయోర్న పౌనరుక్త్యమ్। [త్వయి బన్ధుసోహృదాత్] బన్ధౌ త్వయి స్నేహాత్, [పాతా] పాస్యతే। త్వద్గృహే సహ పానం కరిష్యతే, సమ్ప్రతి తే సత్ప్రతిపచత్వాదితి భావః। పిబతేః కర్మణి లుట్। పరుషస్తు, హే [యదుపుఙ్గవ!] యాదవబలీవర్ద్ద!, [చైద్యేన]

చలితాఽఽనకదున్దుభిః పురః

సబలస్త్వం సహ సారణేన తమ్।

సమితౌ రభసాదుపాగతః[1]

సగదః సమ్ప్రతిపత్తుమర్హసి॥౧౩॥

మహ, [ఘటామ్ ఉపేయుషః] సమరాభియోగం గతస్య, [తవ వికచోత్పలచారులోచనః, ససురః] సదేవః,[వాసవః] అపి [త్వయి బన్ధుసోహృదాత్] ఉపేన్ద్రే త్వయి సోభ్రాత్రాదిత్యర్థః। [పాతా] [త్రాతా], [న]। కిం పునమేశకా భోష్మాదయః? ఇతి భావః। పాతేస్తృచ్। సుహృదయస్య భావః సౌహృదమితి విగ్రహః, యవాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। "హృదయస్య హల్లేఖ" (౬।౩।౫౦ పాం) ఇతి హృద్భావిధానసామర్థ్యాన్న "హహ్మగ—"(౭।౩।౧౮పాం) ఇత్యుభయపదవృడిః। అత ఏవ 'సోహదదోహదశబ్దావాణి హృజ్భావాత్' (౨ అధ్యా ౦౫మ అధిం ౮౪ మూం) ఇతి వామనః। సుహృదస్తు సోహార్దమేవ। శబ్దార్థశ్లేషసఙ్కరః॥౧౨॥

చలితేతి।—[రభసాత్] హర్షాత్, [ఉపాగతః] ప్రాప్తః, [తం] చైద్యం [త్వం, పురశ్చలితాఽఽనకటున్దుభిః] పురోగతవసుదేవః। 'వసుదేవోఽస్య జనకః స ఏవాఽఽనకదున్దుభిః' ఇత్యమరః। [సబలః] బలభద్రసహితః, [సారణేన] సారణాఖ్యేన పుత్రణ, [సహ, సగదః] గదాఖ్యేన అనుర్జన సహితః, [సమితీ] సభాయాం, [మ(మ్ప్రతిపత్తుం సమ్భావయితుమ్, [అర్హసి], సర్వబన్ధుసమేతః ప్రత్యేతుమఈసీత్యర్థః। పరుషన్తు, సమితీ సమరే, [రభసాత్] వేగాత్, [ఉపాగతః॥'రభసీ వేగహర్షయోః' 'సమితిః సమరే సామ్యే సభాయామపి

1.ఉపాగతః" ఇతి కృణవిశేషణ్ణత్వేన ప్రయుక్తస్య పదస్య "ఉపాగతమ్" ఇతి వైద్యవిశపపాత్వేన యోజనైవ సమీచీనతి విభావయామః; యతః ద్వితీయశ్లోకే "భవతీఽభిమనాః సమీక్షతే సరుషః కర్తుముపత్య మానవామ" ఇత్యనేన వైద్యస్యైవ ఆగమనం ప్రదర్శితమ్। అత్ర పునః కృష్ణాస్యాగమనం పూర్వవచనవిరోధితయా న సమీచీనమ్। టోకాకృఙ్జరపి యథా అన్వయః కృతః, తేన తేషామపి చేద్యవిశేషణమేవేదం పదమిత్యభిప్రాయమ్ అవగచ్ఛామః।

సమరేషు రిపూన్ వినిఘ్నతా

శిశుపాలేన సమేత్య సమ్ప్రతి।

సుచిరం సహ సర్వసాత్వతై-

ర్భవ విశ్వస్తవిలాసినీజనః ॥౧౪॥

విజితక్రుధమీక్షతామసౌ

మహతాం త్వా మహితం మహీభృతామ్ ।

సఙ్గతా' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః । [తం] చైద్యం, [త్వం పురః] పురతః, [చలితాఽఽనకదున్దుభిః] చలితా ఆనకాః పటహాః, దున్దుభయో భేర్యశ్చ యస్య సః । 'ఆనకః పటహోఽస్త్రీ స్యాద్భేరీ స్త్రీ దున్దుభిః పుమాన్' ఇత్యమరః । [సబలః] ససైన్యః, [సగదః] గదయా కౌమోదక్యా సహితః సన్, [సహసా] ఝటితి, [రణేన] యుద్ధేన, [సమ్ప్రతిపత్తుమ్] అభియోక్తుమ్ [అర్హసి] । అత్రాపి శబ్దార్థశ్లేషసఙ్కరః ॥౧౩॥

సమరేష్వితి ।—కిఞ్చ, (సమరేషు రిపూన్ వినిఘ్నతా], అతిశూరేణేత్యర్థః । [శిశుపాలేన, సమేత్య] ఐక్యం ప్రాప్య, [సమ్ప్రతి, సుచిరం] బహుకాలమ్ । సత్వతః అపత్యాని పుమాంసః సాత్వతా యాదవాః । "ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్" (౪।౧।౮౬ పాం) ఇత్యఞ్ । తైః సర్వైః [సర్వసాత్వతైః సహ, విశ్వస్తవిలాసినీజనః] శిశుపాలభయనివృత్తివిశ్రబ్ధవిలాసినీజనః, [భవ] । 'సమౌ విశ్రమ్భవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః । పరుషస్తు,—[సుచిరం, రిపూన్ వినిఘ్నతా] రిపుఘాతినా, [శిశుపాలేన] సహ, [సమరేషు, సమేత్య] సఙ్గత్య, [సమ్ప్రతి]; ఏవ [సర్వసాత్వతైః సహ విశ్వస్తవిలాసినీజనో భవ] । 'విశ్వస్తావిధవేసమే' ఇత్యమరః । "ఆదితశ్చ" (౭।౨।౧౬పాం) ఇతి చకారాదనుక్తసముచ్చయార్థాచ్చే సేర్నిషేధః । శిశూనామనుద్వృత్తానామేవాయం పాలయితా, నోద్ధతానామితి సర్వథా యాదవానద్యైవ హనిష్యతీతి భావః ॥౧౪॥

విజితేతి ।—[అసౌ మహీపతిః] చేద్యః, [ముదితః] సన్, [విజితక్రుధం] మైత్రీబన్ధాన్నిరస్తక్రోధం, [మహతాం, మహీభృతాం] రాజ్ఞాం, [మహితం]

అసకృజ్జితసంయతం పురో
ముదితః సప్రమదం మహీపతిః॥౧౫॥

ఇతి జోషమవస్థితం ద్విషః
ప్రణిధిం గామభిధాయ సాత్యకిః।
వదతి స్మ వచోఽథ చోదిత-
శ్చలితైకభ్రు రథాఙ్గపాణినా॥౧౬॥

పూజితమ్। “మతిబుద్ధి—”(౩।౨।౧౮౮ పాం) ఇత్యాదినా వర్తమానే క్తః, తద్యోగే షష్ఠీ। [అమకృత్] బహుశః, [జితసంయతం] జితాః సంయతః, ఆజయో యేన స తమ్। 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధః ' ఇత్యమరః। [మప్రమదం] మహర్షం, [త్వా] త్వామ్। "త్వామౌ ద్వితీయాయాః "(౮।౧।౨౩ పాం) ఇతి త్వాదేశః। [పురః] అగ్రే, [ఈక్షతాం] పశ్యతు। పరుషస్తు,—[విజితక్రుధం] మన్యుత్రక్రోధం, [మహతాం, మహీభృతాం] చేద్యాదీనామ్, [అహితమ్] అరిమ్ [అసజ్జితసంయతమ్] అసజ్జితశ్చాసౌ మంయతశ్చ। స్నాతానులిప్తవత్ “పూర్వకాలైక—” (౨।౧।౪౮ పాం) ఇతి సమాసః। 'బద్ధో నడశ్చ సంయతః' ఇతి వైజయన్తీ। [సప్రమదం] సస్త్రీకం, [త్వామ్], ఇతి పదచ్ఛేదః। అసకృత్ [ఈక్షతామ్]। అన్యత్ సమానమ్॥౧౫॥

ఇతీతి।— [ఇతి] ఇత్థమ్భూతాం [గాం] వాచమ్। 'అర్జునీనేత్రదిగబాణభూవాగ్వారిషు గీర్మతా' ఇతి విశ్వః। [అభిధాయ జీషమవస్థితమ్]।' తూష్ణీం జోషం భవేన్మౌజే' ఇతి వైజయన్తీ। [ద్విషః, ప్రణిధిం] దూతం, [సాత్యకిః] శైనయః, [అథ] దూతవాక్యానన్తరమ్। రథాఙ్గం చక్రం, పాణౌ యస్య తన [రథాఙ్గపాణినా] హరిణా। "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః" (వాం) ఇతి పాణేః పరనిపాతః। [చలితైకభ్రుః] వలితా ప్రేరితా, ఏకా భూర్యాస్మిన్ కర్మణి తత్। “గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ” (౧।౨।౪౮ పాం) ఇతి హ్రస్వః। [చోదితః] అన్యోత్తరం

మధురం వహిరన్తరప్రియం
కృతినాऽవాచి వచస్తథా త్వయా।
సకలార్థతయా విభావ్యతే
ప్రియమన్తర్వహిరప్రియం యథా॥౧౭॥

అతికోమలమేకతోऽన్యతః
సరసామ్భోరుహవృన్తకర్కశమ్।
వహతి స్ఫుటమేకమేవ తే
వచనం శాకపలాశదేశ్యతామ్॥౧౮॥

దేహీతి భ్రూసంజ్ఞయా ప్రేరితః సన్నిత్యర్థః। [వచః, వదతి స్మ] అవాదీత్॥౧౬॥

కిం తద్వచః, తదేకవింశతిశ్లోకైరాహ, మధురమిత్యాది।—[కృతినా] కుశలేన, [త్వయా, వహిః] ప్రకాశే, [మధురం] ప్రియమ్ [అన్తః] గర్భే, [అప్రియం వచః, తథా] తేన ప్రకారేణ, [అవాచి] ఉక్తమ్। వచేః కర్మ్మణి లుజి చిణి వృద్ధిః। [యథా] యేన ప్రకారేగా, [సకలార్థతయా] సమ్పూర్ణోభయార్థతయా హేతునా, [అన్తః ప్రియం వహిరప్రియం విభావ్యతే] అవధార్యతే, అప్రియగర్భం ప్రియం యదుక్తం, తదస్మాకం తు ప్రియగర్భమప్రియమేవ ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। ఇదముక్తిచాతుర్య్యం తవైవ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తం కృతినేతి; అతో న శ్రద్ధేయమిదం వచ ఇతి భావః॥౧౭॥

అథ వా వహిరేవ ప్రియమ్, అన్తరేవ అప్రియం తథాऽపి న గ్రాహ్యమిత్యుపమయా వ్యనక్తి, అతీతి।—[ఏకతః] వహిః, [అతికోమలమ్, అన్యతః] అన్తః, [సరమామ్భోరుహన్తకర్కశం] సరమమ్ ఆర్ద్ర, యదమ్భోరుహస్య వృన్తం ప్రసవబన్ధనం, తదివ కర్కశం పరుషమ్,

[ఏకమేవ, తే] తవ, [వచనం, శాకపలాశదేశ్యతామ్] ఈషదసమాప్తం శాకపలాశం మహాపత్రాఖ్యతరూపత్రం, తత్తుల్యమ్। 'శాకః పలాశమారః స్యాద్వరదారుః కరచ్ఛదః। మహాపత్రో

ప్రకటం మృదు నామ జల్పతః

పరుషం సూచయతోఽర్థమన్తరా।

శకునాదివ మార్గవర్త్తిభిః

పురుషాదుద్విజితవ్యమీదృశాత్॥౧౯॥

హరిమర్చితవాన్ స భూపతి-

ర్యది రాజ్ఞస్తవ కోఽత్ర మత్సరః?।

న్యసనాయ సపౌరభస్య క-

స్తరుసూనస్య శిరస్యసూయతి?॥౨౦॥

మహాశాకః స్థిగ్దారుహనోటకః॥ఇత్యభిధానరత్నమాలాయామ్। "ఈషదసమాప్తో కల్పబ్దేశ్యదేశీయరః "(౫।౩।౬౭ పాం) ఇతి దేశ్యప్రత్యయః। కల్పదేశ్యదేశీయాని మాదృశ్యవాచకానీతి దణ్డీ। తస్య భావస్తత్తా తాం [స్పటం వహతి]। అన్తః పరుషమ్య వహిర్మాధుర్య్యం శాకపలాశవదితి భావః। అత్ర శాకపలాశోపమాయాః పద్మవృన్తోపమామాపేక్షత్వాత్ మఙ్కరః॥౧౮॥

నన్వప్రియగర్భేఽపి వాక్యే గుణగ్రాహిభిః ప్రియమేవ గృహ్యతాం, 'హంసైః క్షీరమివామ్బుమి' ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, ప్రకటమితి।—[ప్రకటం] ప్రకాశ, [మృద నామ] మృదుకల్పం, [జల్పతః] కథయతః, [అన్తరా] అన్తః, [పరుషమ్]అనిష్టమ్, [అర్థం

మృచయతః, ఈదృశాత్] అన్తః శుద్ధిశూన్యాత్, [పురుషాత్], ఈదృశః [శకునాదివ] వహిః శుభఙ్కరం కుర్వతోఽన్తరా పరుషం సూచయతః పిఙ్గలాదిపక్షిణ ఇవ, [మార్గవర్తి భిః] సన్మార్గవర్తి భిరధ్వగైశ్చ, [ఉద్విజితవ్యమ్];న చాంశతోఽపి గ్రాహ్యం విషమమ్పృక్తాన్నవదఖిలస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః। "విజ ఇట్" (౧।౨।౨ పాం) ఇతీటః కిత్త్వాత్ న గుణః॥౧౯॥

ఏవం దృతం నిర్భర్త్య, అథ చైద్యం తద్దోషోద్ఘాటనపూర్వకం భర్త్సయతే, హరిమిత్యాది— [స భూపతిః] యుధిష్ఠిరః, [హరిమ్, అర్చితవాన్ యది] పూజి-

---

సుకుమారమహో! లఘీయసాం

హృదయం తద్గతమప్రియం యతః।

సహసైవ సముద్గిరన్త్యమీ

క్షపయన్త్యేవ హి తన్మనీషిణః॥౨౧॥

తవాంశ్చేత్। [అత్ర] హర్య్యర్చనే, [తవ, రాజ్ఞః] చైద్యస్య, [మత్సరః కః?], నిరర్థక ఇత్యర్థః। [ససౌరభస్య] పరిమలయుక్తస్య, [తరుసూనస్య]। తరుగ్రహణం సూనస్య సాధారణతాద్యోతనార్థమ్। [శిరసి, న్యసనాయ] అర్పణాయ, [కోఽసూయతి?] నో కోఽపీత్యర్థః। "క్రుధదుహ—"(౧।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రదానసంజ్ఞా। సర్వత్ర గుణవద్వస్తు గుణజ్ఞైర్బహు మన్యతే, తటస్థానాం కిమత్ర వృథా సన్తాపేన? ఇతి భావః। అత్ర హరితరుసూనయోర్వాక్యద్వయే విమ్బప్రతివిమ్బభావేనార్చ్చాశిరోధారణరూపసమానధర్మనిర్దేశాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౨౦॥

అథ కథం మహాన్ మహతః పూజాం సహతే? ఇత్యాశఙ్క్య హరిచైద్యయోర్మహదన్తరం మనసి నిధాయ, సామాన్యతః సుజనదుర్జనయోరన్తరం చతుర్భిగహ, సుకుమారమిత్యాది।— [లఘీయసామ్] అల్పీయమాం,[హృదయం, సుకుమారం] తను। కుతః?—[యతః, అమీ] లఘీయాంసః, [తహతం] హృదయగతమ్, [అప్రియం సహమైవ] ఝటిత్యేవ, [సముద్గిరన్తి]

సముఞ్చారయన్తి। [మనీషిణ, హి] తు, [తత్] అప్రియం, కథఞ్చిత్ సమ్భావ్యమానమపీతి శేషః। అన్త [ఏవ, క్షపయన్తి] జగ్యన్తి, న తూద్గిరన్తీత్యర్థః। [అహో!] ఇత్యాశ్చర్యే చైద్యశ్చోద్గితి, నైవం హరిరితి అహో!! మహదన్తరమనయోరితి భావః। అత ఏవాప్రస్తుతాత్ సామాన్యాత్ ప్రస్తుతవిశేషప్రతిపత్తిరూపోఽయమప్రస్తుతప్రశంసాభేదః,—'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే। అప్రస్తుతప్రశంసేయం మారూప్యాదినియన్త్రితా॥' ఇతి

ఉపకారపరః స్వభావతః

సతతం సర్వజనస్య సజ్జనః।

అసతామనిశం తథాఽప్యహో!

గురుహృద్రోగకరీ తదున్నతిః॥౨౨॥

పరితప్యత ఏవ నోత్తమః

పరితప్తోఽప్యపరః సుసంవృతిః।

పరవృద్ధిభిరాహితవ్యథః

స్ఫుటనిర్భిన్నదురాశయోఽధమః॥౨౩॥

లక్షణాత్। ఆదిశబ్దాత్ సామాన్యవిశేషసఙ్గ్రహః। ఏవముత్తరశ్లోకత్రయేఽపి ద్రష్టవ్యం, విశేషస్తు వచ్యామః॥౨౧॥

ఉపకారేతి।—కిఞ్చ, సజ్జనః స్వభావతః సతతం సర్వజనస్యో పకారపరః], భవతి ఇతి శేషః, న తూపాధివశాత్ కదాచిత్ కస్యచిదేవేతి భావః। [తథాఽపి] సర్వోపకారిత్వేఽపి [తదన్నతిః తస్య సజ్జనస్యోత్కర్షః, [అసతామ్] అసాధూనామ్, [అనిశం, గురుహృద్రోగకరీ అత్యన్తహృదయసన్తాపకారిణీ, [అహో! ఆశ్చర్యమ్। "కృఞో హేతు" (3।౨।౨౦పాం) ఇత్యాదినా తాచ్ఛీల్యే టప్రత్యయే "టిడ్ఢాణఞ్—" (౪।౧।౧౫పాం) ఇత్యాదినా జీప్। ఇరిచైద్యావేవమ్భూతావితి మైవాప్రస్తుతప్రశంసా॥౨౨॥

పరితప్యత ఇతి।—కిఞ్చ [ఉత్తమః పరత్వృద్విభిః, న పరితప్యతం] న వ్యథతే, [ఏవ]; ఉత్తమస్యాపరశుభద్వేష ఏవ నాస్తీత్యర్థః। [అపురః] మధ్యమ ఏవేత్యర్థః। [పరితప్తోఽపి। శోభనా సంవృతిః పరితాపగోపనం యస్య సః [సుసంవృతిః], సన్తమపి పరశుభద్వేషం న ప్రకాశయతీత్యర్థః। [అధమః] తు పరవృద్విభిః [ఆహితవ్యథః) ఉత్పాదితసన్తాపః, తథా [స్ఫుటనిర్భిన్నదురాశయః] స్ఫుటం నిర్భిన్న ప్రకాశితః, దురాశయః పరశుభద్వేష

అనిరాకృతతాపసమ్పదం

ఫలహీనాం సుమనోభిరుజ్ఝితామ్।

ఖలతాం ఖ-లతామివాసతీం

ప్రతిపద్యేత కథం బుధో జనః?॥౨౪॥

ప్రతివాచమదత్త కేశవః

శపమానాయ న చేదిభూభుజే।

లక్షణో దురభిప్రాయో యస్య సః, పరశుభద్వేషం ప్రకాశయత్యేవేత్యర్థః। చైద్యశ్చాధమో హరిస్తూత్తమ ఇతి ప్రతీతేః పూర్వోక్త ఏవాలఙ్కారః॥౨౩॥

నను మానినాం పరోత్కర్షే పరద్వేషో భూషణమేవేత్యాశఙ్క్య, నేత్యాహ, అనిరాకృతేతి।—[అభిరాకృతతాపసమ్పదమ్। అనిరాకృతా అనివారితా, తాపసమ్పత్ తాపాతిశయో యయా తామ్, ఏకత్ర,—మన్తాపజననైకస్వభావాత్, అపరత్ర,—అమతశ్ఛాయావిరహాచ్చేతి భావః। తథా [ఫలహీనామ్] ఏకత్ర,—ఇహాముత్ర చోపకారశూన్యాం, ప్రత్యతోభయత్రాప్యనర్థకరీచ్చేతి భావః। అన్యత్ర,—సర్వార్థరహితాం, [సుమనోభిః] బుధైః, ఉజ్ఝితామ్], అన్యత్ర, పుష్పైర్వర్జితామ్। 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమాన్' ఇతి వైజయన్తౌ। [అసతీం] దుష్టామ్, అన్యత్ర, నిరుపాఖ్యామ్ ఖన్నమ్య భావః ఖన్నతా తాం [ఖలతాం] దుర్జనత్వమ్। స్వస్య లతా తాం [ఖ లతాం] గగనలతికామ్, [ఇవ, బుధో జనః సదసద్వివేకకుశలో జనః, [కథం ప్రతిపద్యేత? అవలమ్బేత? న కథమపీత్యర్థః। వృథా మత్మరో న కస్యాపి గుణ ఇతి భావః। తథాఽపి స ఖలతాం ప్రతిపద్యతే, న చైవం హరిరితి

ప్రతీతేః సైవాప్రస్తుతప్రశంసా ఖ-లతామివేత్యుపమయా సఙ్కీర్యతే। 'అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' ఇతి న్యాయాదమత్యా అపి ఖ-లతికాయాః ప్రతీతిమత్యతయా ఖలతోపమత్వప్రసిద్ధిః॥౨౪॥

నన్వేవం మహానుభావో హరిః కిమర్థం తథా సదసి రాజా నిభేర్త్స్యమానీ మౌనమాస్థితః? ఇత్యాశఙ్క్య సత్యమ్, అనాదరాత్, న తు కాతర్యాదిత్యాహ,

---

అనుహుఙ్కురుతే ఘనధ్వనిం

న హి గోమాయురుతాని కేశరీ॥౨౫॥

జితరోషరయా మహాధియః

సపది క్రోధజితో లఘుర్జనః।

విజితేన జితస్య దుర్మతే-

ర్మతిమద్భిః సహ కా విరోధితా?॥౨౬॥

వచనైరసతాం మహీయసో

న ఖలు వ్యేతి గురుత్వముద్ధతైః।

ప్రతీతి।—[కేశవః, శపమానాయ] క్రోశతే। స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్। [చేదిభూభుజే]। క్రియాగ్రహణాత్ సమ్ప్రదానత్వమ్।[ప్రతివాచం] ప్రత్యుత్తరం, [నాదత్త। కేశరీ] సింహః, [ఘనధ్వనిమ్, అనుహుఙ్కురుతే] ప్రతిగర్జతి, [గోమాయురుతాని] శివారుతాని, [న] అనుహుఙ్కురుతే। [హి]। 'స్త్రియాం శివా భూరిసాయగోమాయుమృగధూర్త_కాః' ఇత్యమరః। మహతామధమేష్వవజ్ఞైవ నీతిరితి భావః। దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౨౫॥

కిఞ్చ, రాజ్ఞో హరిణా విరోధోఽపి న యోగ్య ఇత్యాహ, జితేతి।—[మహాధియః] సుధియః, [జితరోషరయాః] జితో రోషరయో యైస్తే తథోక్తాః। [లఘుః] అల్పః, [జనః] తు [సపది క్రోధజితః]; ఏవం [విజితేన జితస్య] జితక్రోధేన, జితస్యేత్యర్థః। [దుర్మతేః] మూర్ఖస్య, [మతిమద్భిః] పణ్డితైః, [సహ, విరోధితా] స్పర్ధా, [కా?] మూర్ఖపణ్డితయోర్మైత్రీవ స్పర్ధాఽపి న సఙ్గతేత్యర్థః। మూర్ఖశ్చాయం చైద్య ఇతి అప్రస్తుతాత్ సామాన్యాత్ విశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసాభేదః॥౨౬॥

నాపి చైద్యప్రలాపైః కృష్ణస్య కిఞ్చిల్లాఘవమిత్యాశయేనాఽఽహ, వచనైరితి।— [ఉద్ధతైః] నిష్ఠురైః, [అసతాం] దుర్జనానాం, [వచనైః, మహీయసః]

కిమపైతి రజోభిరౌర్వరై-

రవకీర్ణస్య మణేర్మహార్ఘతా?॥౨౭॥

పరితోషయితా న కశ్చన

స్వగతో యస్య గుణోఽస్తి దేహినః।

పరదోషకథాభిరల్పకః

స్వజనం తోషయితుం కిలేచ్ఛతి॥౨౮॥

సహజాన్ధదృశః స్వదుర్నయే

పరదోషేక్షణదివ్యచక్షుషః।

మహత్త్వమస్య, [గురుత్వం] గౌరవం, [న వ్యేతి] నాపైతి [ఖలు। ఔర్వరైః] భౌమైః। 'ఉర్వరా సర్వశస్యాఽఽఢ్యభూమౌ స్యాద్భూమిమాత్రకే' ఇతి విశ్వః। [రజోభిః, అవకీర్ణస్య] ఛన్నస్య, [మణేః, మహార్ఘతా] మహామూల్యత్వమ్। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః। [అపైతి కిమ్?] నాపైత్యేవేత్యర్థః। అత్ర మణిమహీయసోర్వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః।

మహీయస ఇతి సామాన్యాద్ధరేరితి విశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసా చేతి సఙ్కరః; హరిమణ్యోరుపమాధ్వనిశ్చ ॥౨౭॥

యుక్తఞ్చైతత్పారుష్యం దురాత్మనామిత్యాహ పరీతి ।— [యస్య, దేహినః] జన్తోః, [పరితోషయితా] పరేషామానన్దయితా, [స్వగతో గుణః, కశ్చన] కశ్చిదపి, [నాస్తి, అల్పకః] తుచ్ఛః, స ఇతి శేషః, యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ । [పరదోషకథాభిః] అన్యజనదోషోక్తిభిః, [స్వజనమ్]; న తు మధ్యస్థమితి భావః । [తోషయితుమ్, ఇచ్ఛతి కిల] ఈహతే ఖలు । చైద్యస్యాపి నిర్గుణత్వాత్ పరదూషణం యుక్తమితి, అత ఏవాప్రస్తుతప్రశంసాభేదః ॥౨౮॥

నన్వాత్మనో నిర్దోషత్వాభిమానాదిత్యం విజృమ్భణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, సహజేతి ।— [అసాధవః] ఖలాః, [స్వదుర్నయే] స్వదోషే, మహత్యపీతి భావః;

స్వగుణోచ్చగిరో మునివ్రతాః

పరవర్ణగ్రహణేష్వసాధవః ॥౨౯॥

ప్రకటాన్యపి నైపుణం మహత్-

పరవాచ్యాని చిరాయ గోపితుమ్ ।

వివరీతుమథాత్మనో గుణాన్

భృశమాకౌశలమార్యచేతసామ్ ॥౩౦॥

[సహజాన్ధదృశః] సహజా స్వాభావికీ, అన్ధా అపశ్యన్తీ, దృగ్ యేషాం తే, జాత్యన్ధా ఇత్యర్థః । [పరదోషేక్షణదివ్యచక్షుషః] పరదోషాణాం, సూక్ష్మాణామపీతి భావః; ఈక్షణే దర్శనే, దివ్యచక్షుషోఽప్రతిహతదృష్టయః । కిఞ్చ, [స్వగుణోచ్చగిరః] స్వగుణోషూచ్చగిరః, ఆత్మప్రశంసాయామ్ అతిప్రగల్భవాచ ఇత్యర్థః । [పరవర్ణగ్రహణేషు] పరస్తుతివచనేషు । 'స్తుతౌ వర్ణస్తు వాఽక్షరే' ఇత్యమరః । [మునివ్రతాః] మౌనవ్రతినః । "అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్" (౫।౨।౧౨౭ పాం) । * చైద్యశ్చైవంవిధ ఇతి ప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసా ॥౨౯॥

సాధవతు నైవమిత్యాహ, ప్రకటానీతి, ।—[ఆర్య్యచేతసాం] సుమనసాం, [[ప్రకటాన్యపి, పరవాచ్యాని] పరదూషణాని, [చిరాయ, గోపితుం] గోపాయితుం, సంవరీతుమిత్యర్థః। "ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వా" (౩।౧।౩౧ పాం) ఇతి వికల్పాదాయప్రత్యయాభావః। [మహత్, నైపుణం] కౌశలమ్। అథేతి వాక్యారమ్భే। [అథాత్మనో గుణాన్, వివరీతుం] ప్రకటయితుమ్, ఆత్మప్రశంసాం కర్త్తుమిత్యర్థః। [భృశమాకౌశలమ్] అత్యన్తసకౌశలమ్; సాధవో న పరాన్ నిన్దన్తి, న వా ఆత్మానం ప్రశంసన్తి,—'ఆత్మప్రశంసాం పరగర్హామివ వర్జయేత్' ఇత్యాపస్తమ్బీయే నిషేధస్మరణాదితి భావః। "నఞః శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞ-

---

కిమివాఖిలలోకకీర్త్తితం

కథయత్యాత్మగుణం మహామనాః?।

వదితా న లఘీయసోఽపరః

స్వగుణం తేన వదత్యసౌ స్వయమ్॥౩౧॥

విసృజన్త్యవికత్థినః పరే

విషమాఽఽశీవిషవన్నరాః క్రుధమ్।

దధతోఽన్తరసారరూపతాం

ధ్వనిసారాః పటహా ఇవేతరే॥౩౨॥

కుశలనిపుణానామ్" (౭।౩।౩౦ పాం) ఇతి వికల్పాత్ నఞ్పూర్వపదస్యాపి వృద్ధిః। కృష్ణశ్చైవమ్భూత ఇతి విశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసైవ॥౩౦॥

కిమితి।—కిఞ్చ, [మహామనాః] మహాత్మా, [అఖిలలోకకీర్త్తితం] స్వత ఏవ సర్వైర్లోకైః ప్రఖ్యాతమ్, [ఆత్మగుణం, కిమివ] కిమర్థం, [కథయతి?] ఏవ; స్వత ఏవ సర్వః లోకైః కీర్త్త్యమానత్వాదిత్యర్థః। [లఘీయసః] తుచ్ఛస్య తు, [స్వగుణం, వదితా] వక్తా।

వదేస్తృచ్ప్రత్యయః అత ఏవ “న లోకా—” (౨।౩।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతి షేధః। [అపరః] అన్యః, [న], అస్తి ఇతి శేషః, [తేన] కారణేన, [అసౌ] లఘీయాన్, స్వగుణం [స్వయమ్] ఏవ, [వదతి]। న కేవలం నిషేధాత్, కిఞ్చ, ప్రయోజనాభావాదపి మహాన్ ఆత్మప్రశంసాం న కరోతి, తుచ్ఛస్తు వక్త్రన్తరాసమ్భవాత్ స్వయమేవ తాం ప్రలపతీత్యర్థః। పూర్వార్ద్ధే పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్, ఉత్తరార్ద్ధే వాక్యార్థహేతుకం చోన్నేయమ్। కృష్ణచైద్యౌ చైవంవిధావితి విశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసా చేతి సఙ్కరః॥౩౧॥

కిఞ్చ మహాత్మానః క్రుద్ధాః కాలే పరాక్రమన్తి, దురాత్మానస్తు కేవలం ప్రలపన్తీత్యాహ, విసృజన్తీతి।—[పరే నరాః] సత్పురుషాః, [విషమాఽఽశీవిషవత్] క్రూరసర్పవత్, ఇత్యుపమా। [అవికత్థినః] అనాత్మశ్లాఘిన ఏవ, [క్రుధం] క్రోధం, [విసృజన్తి] వసన్తి, పరాక్రమన్తీత్యర్థః। [అన్తరసార-

---

నరకచ్ఛిదమిచ్ఛతీక్షితుం

విధినా యేన స చేదిభూపతిః।

ద్రుతమేతు న హాపయిష్యతే

సదృశం తస్య విధాతుముత్తరమ్॥౩౩॥

సమనద్ధ కిమఙ్గ! భూపతి-

ర్యది సన్ధిత్సురసౌ సహామునా?।

రూపతామ్] అన్తరభ్యన్తరే, అసారరూపతాం నిఃసారరూపతాం [దధత] దధానాః। "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః” (౭।౧।౭౮ పా*) ఇతి నుమభావః। [ఇతరే] జనాః, దుర్జనాః ఇత్యర్థః, [పటహా ఇవ]। ధ్వనిరేవ సారో బలం యేషాం తే [ధ్వనిసారాః] వాక్శూరా ఏవ, న తు బాహుబలశాలిన ఇతి భావః। అత్రాపీదృశౌ కృష్ణచైద్యావిత్యప్రస్తుతసామాన్యాత్ ప్రస్తుతవిశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసా భేదః॥౩౨॥

'అభిధాయ తదా తదప్రియమ్' (౧౬సం ౨శ్లోకః) ఇత్యాదినా యద్ధతేన యుగపత్ప్రియాప్రియే అభిహితే, తత్రోత్తరమాహ, నరకేతి।—[సః] మహీపతిః, (చేదిభూపతిః, యేన విధినా] యేన ప్రకారేణ, సన్ధినా విగ్రహేణ వా ఇత్యర్థః, [నరకచ్ఛిదం] నరకస్యాప్యన్తకం, కిమన్యేషాసశక్తానామ్? ఇతి భావః। [ఈక్షితుమ్ ఇచ్ఛతి, తస్య] విధేః, [సదృశముత్తరం] ప్రతిక్రియా, స్నేహో విరోధో వా ఇత్యర్థః, [విధాతుం న హాపయిష్యతే] అవిలమ్బేన విధాస్యత ఇత్యర్థః। జహాతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లృట్। విధానక్రియయా అనభిధానేఽపి ప్రధానభూతక్రియయా అభిహితత్వాదుత్తరమితి న కర్మణి ద్వితీయా। [ద్రుతం] శీఘ్రమ్, [ఏతు] ఆగచ్ఛతు; ఆగమనే స్వయమేవ హీయత ఇతి భావః॥33॥

నన్వభిధాయేత్యాదౌ మయా సాన్త్వమేవ వివక్షితం, న విగ్రహః, తత్ కిముభయాభ్యనుజ్ఞయా? ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, సమనద్ధేతి।—[అఙ్గ!] ఇతి ఆమన్త్రణే। [అసౌ భూపతిః] చైద్యః, [అమునా] హరిణా, [సహ, సన్ధిత్సా్యది] సన్ధాతుమిచ్ఛ-

---

హరిరాక్రమణేన సన్నతిం

కిల బిభ్రీత భియేత్యసమ్భవః॥34॥

మహతస్తరసా విలఙ్ఘయన్

నిజదోషేణ కుధీర్వినశ్యతి।

కురుతే న ఖలు స్వయేచ్ఛయా

శలభానిన్ధనమిద్ధదీధితిః॥35॥

యదపూరి పురా మహీపతిః

న ముఖేన స్వయమాగసాం శతమ్।

శ్వేత్। దధాతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। [కిం సమనద్ధ?] కిమర్థం సన్నద్ధవాన్? తతో నాయం సన్ధిత్సురితి భావః। నహ్యతేః స్వరితేత్త్వాత్ కర్త్రరి లుజి తజ్, "ఝలో ఝలి" (౮।౨।౨౬ పాం) ఇతి సకారలోపః। కృష్ణభీషణార్థం సన్నాహ ఇత్యత ఆహ।—[హరిః] సింహః కృష్ణశ్చ, [కిల, ఆక్రమణేన] అభిభవేన, యా భీస్తయా [భియా, సన్నతిం] నమ్రతాం, [బిభ్రీత] బిభృయాత్, [ఇతి అసమ్భవః] సమ్భవో నాస్తి ఖలు ఇత్యర్థః॥౩౪॥

అథాఽఽక్రమణేఽనిష్టమాచష్టే, మహత ఇతి।—[కుధీః] ఆసన్నవినాశత్వాద్విపరీతబుద్ధిమాన, [మహతః] మహానుభావాన్, [తరసా] బలేన। 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతి విశ్వః। [విలఙ్ఘయన్] ఆక్రామన్, [నిజదోషేణ] స్వాపరాధేనైవ, ఉల్లఙ్ఘనరూపేణ ఇత్యర్థః, [వినశ్యతి]। తథా హి, [ఇద్ధదీధితిః] దీప్తార్చిః, అగ్నిః ఇత్యర్థః, [స్వయా] నిజయా, [ఇచ్ఛయా, శలభాన్] పతఙ్గాన్। 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః। [ఇన్ధనం] దాహ్యం, [న కురుతే ఖలు]। కిన్తు తే ఏవ నిజోద్ధత్యాన్నిపత్య దహ్యన్త ఇత్యర్థః; ఇతః పరం న క్షమ్యత ఇతి భావః। దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౩౫॥

నన్వసహనే శార్ఙ్గిణః శతాపరాధసహనప్రతిజ్ఞాభఙ్గః స్యాదిత్యత్రాఽఽహ, యదితి।— [పురా] పూర్వం, [మహీపతిః] చేద్యః, [ముఖేన] స్వవాచా, [యత్,

---

అథ సమ్ప్రతి పర్యపూపురత్

తదసౌ దూతముఖేన శార్ఙ్గిణః॥౩౬॥

యదనర్గలగోపురాఽఽనన-

స్త్వమితో వక్ష్యసి కిఞ్చిదప్రియమ్।

వివరిష్యతి తచ్చిరస్య నః

సమయోద్వీక్షణరక్షితాం క్రుధమ్॥౩౭॥

ఆగసామ్] అపరాధానాం, [శతమ్]। 'ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చ' ఇత్యమరః। [శార్ఙ్గిణః] కృష్ణస్య, [స్వయం, నాపూరి] నాపూరయదిత్యర్థః। పూరయతేః కర్త్తరి లుఙ్, "దీపజన—" (3।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా వికల్పాత్ చిణ్ప్రత్యయే "చిణో లుక్" (౬।౪।౧౦౪ పాం) ఇతి తనో లుక్। [అథ] స్వప్రలాపానన్తరం, [సమ్ప్రతి] ఇదానీమ్, [అసౌ] చైద్యః, [దూతముఖేన] దూతవాచా, [తత్] ఆగసాం శతం, [పర్య్యపూపురత్] పరిపూరయామాస। దూతముఖత్వాత్ రాజ్ఞాం, తేన కృష్ణక్రోధావసరదానేన మహదుపకృతసాయుష్మతేతి భావః। పూరయతేర్లుఙి "ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం) ఇతి హ్రస్వః, "దీర్ఘో లఘోః" (౭।౪।౯౪ పాం) ఇతి అభ్యాసదీర్ఘః॥3౬॥

నిగమయన్ ఫలితమాహ, యదితి।—[అనర్గలగోపురాఽఽననః] అనర్గలమ్ అవిష్కమ్భం, వికృతమితి యావత్। 'తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః। యద్గోపురం పురద్వారం, తదివాననం యస్య సః, వాచ్యావాచ్యవివేకశూన్య ఇత్యర్థః; [త్వమ్, ఇతః] ఇతః పరం, [యత్కిఞ్చిదప్రియం వక్ష్యసి, తత్] అప్రియం, [చిరస్య] చిరాత్ప్రభృతి। 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయేష్వమరః। [సమయోద్వీక్షణరక్షితాం] సమయోద్వీక్షణేన సంవిత్ప్రతీక్షణేన, రక్షితాం రుద్ధామిత్యర్థః। 'సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః। [నః, క్రుధం] క్రోధం, [వివరిష్యతి]। "వౄతో వా" (౭।౨।3౮ పాం) ఇతి దీర్ఘవికల్పః। ఇతః పరం త్వమపి దణ్డ్య ఏవేతి భావః॥3౭॥

నిశమయ్య తదూర్జితం శినే-

ర్వచనం నప్తురనాప్తురేనసామ్।

పునరుజ్ఝితసాధ్వసం ద్విషా-

మభిధత్తే స్మ వచో వచోహరః॥3౮॥

వివినక్తి న బుద్ధిదుర్విధః

స్వయమేవ స్వహితం పృథగ్జనః।

యదుదీరితమప్యదః పరై-

ర్న విజానాతి తదద్భుతం మహత్!! ॥౩౯॥

విదురేష్యదపాయమాత్మనా

పరతః శ్రద్ధధతేఽథవా బుధాః।

నిశమయ్యేతి।—[ఏనసామ్, అనాప్తుః] అసంస్పృష్టః; సత్యవాదిన ఇతి భావః। ఆప్నోతేస్తృచ్। [శినేః] తన్నామ్నః కస్యచిద్యాదవస్య, [నప్తుః] పౌత్రస్య; సాత్యకేరితి భావః। [తత్, ఊర్జితమ్] అర్థయుక్తం, [వచనం, నిశమయ్య] శ్రుత్వా। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" (౬।౪।౫౬ పాం) ఇతి ణేరయాదేశః। [పునః] భూయోఽపి, [ఉజ్ఝితసాధ్వసం] త్యక్తభయం యథా తథా, [ద్విషామ్]। వచో హరతీతి [వచోహరః] దూతః। "హరతేరనుద్యమనేఽచ్" (౩।౨।౯ పాం) ఇతి అచ్। [వచః, అభిధత్తే స్మ] అభిహితవాన్॥౩౮॥

వివినక్తీతి।—[బుద్ధిదుర్విధః] బుద్ధ్యా దుర్విధో దరిద్రః, బుద్ధిశూన్య ఇత్యర్థః। 'నిఃస్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రో దుర్గతోఽపి సః' ఇత్యమరః। [పృథగ్జనః] పామరజనః, [స్వయమేవ] పరోపదేశం వినైవ, [స్వహితమ్] ఆత్మహితం, [న వివినక్తి]; తద్వ్యక్తమేవేతి భావః। కిన్తు [పరైః, ఉదీరితమ్] ఉపదిష్టమ్, [అపి, అదః] హితం, [న విజానాతి] ఇతి [యత్ తన్మహదద్భుతమ్ !!]; యతః సూక్తం న గృహ్ణాతీతి భావః॥౩౯॥

న పరోపహితం న చ స్వతః

ప్రమిమీతేఽనుభవాదృతేఽల్పధీః॥౪౦॥

కుశలం ఖలు తుభ్యమేవ తద్

వచనం కృష్ణ! యదభ్యధామహమ్।

ఉపదేశపరాః పరేష్వపి

స్వవినాశాభిముఖేషు సాధవః॥౪౧॥

అథ కిమద్భుతం మూర్ఖేష్విత్యాశయేనాఽఽహ, విదురితి।—[బుధాః] బుద్ధిమన్తః, [ఏష్యదపాయమ్] ఏష్యన్తమ్ ఆగామినమ్, అపాయమ్ అనర్థమ్, [ఆత్మనా] స్వయమేవ। “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్” (వాం) ఇతి తృతీయా। [విదుః] విదన్తి। "విదో లటో వా" (3।౪।౮3 పాం) ఇతి వికల్పాజ్ఝేర్జుసాదేశః। [అథవా, పరతః] అన్యస్మాదాప్తాత్, [శ్రద్దధతే] విశ్వసన్తి, ఆప్తోక్తం గృహ్ణన్తీత్యర్థః। “శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తిః" (వాం) ఇతి ఉపసర్గసంజ్ఞోపసఙ్ఖ్యానాద్ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః। [అల్పధీః] మూఢస్తు, [అనుభవాదృతే] స్వానుభవం వినా। “అన్యారాదితరర్తే—” (౨।3।౨౯ పాం) ఇతి పఞ్చమీ। [స్వతః న పరోపహితం చ, న ప్రమిభీతే] న జానాతి; అధమస్తు స్వానుభవైకప్రమాణ ఇత్యర్థః; అధమస్త్వమితి భావః। అత ఏవాప్రస్తుతసామాన్యాత్ ప్రస్తుతవిశేషప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసాభేదః॥౪౦॥

అతః ప్రస్తుతే కిమాయాతమ్? తత్రాఽఽహ, కుశలమితి।— హే [కృష్ణ! అహం యత్ వచనమ్, అభ్యధామ్] అభిధాయ ఇత్యాదినా రాజ్ఞాం సన్ధిర్గుణాయ, విగ్రహస్త్వనర్థాయేత్యేవమవోచమిత్యర్థః; [తత్] వచనం, [తుభ్యమేవ, కుశలం] హితమ్। “చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః” (౨।3।౭3 పాం) ఇతి చతుర్థీ। నన్వహితేషు హితోపదేశాత్ ప్రత్యయః కథమ్? ఇత్యాశఙ్కామర్థాన్తరన్యాసేన పరిహరతి।— [సాధవః] సుజనాః, [స్వవినాశాభిముఖేషు] ప్రబలవిరోధాదాత్మవినాశహేతుభూతకర్మప్రవృత్తేష్విత్యర్థః, [పరేషు] శత్రుషు, [అపి, ఉపదేశపరాః ఖలు] ఉపదిశన్త్యేవ; కృపాలుతయేతి భావః॥౪౧॥

ఉభయం యుగపన్మయోదితం
త్వరయా సాన్త్వమథేతరచ్చ తే।
ప్రవిభజ్య పృథఙ్మనీషయా
స్వగుణం యత్ కిల తత్ కరిష్యసి॥౪౨॥

అథవాఽభినివిష్టబుద్ధిషు

వ్రజతి వ్యర్థకతాం సుభాషితమ్।

రవిరాగిషు శీతరోచిషః

కరజాలం కమలాऽऽకరేష్వివ॥४३॥

అనపేక్ష్య గుణాగుణౌ జనః

స్వరుచిం నిశ్చయతోऽనుధావతి।

తథాऽపి అర్థద్వయే త్వద్వాక్యే కిం గ్రాహ్యమ్? తత్రాऽऽహ, ఉభయమితి।—[మయా, సాన్త్వం] సామాది, [అథ] ఇతి పక్షాన్తరే, [ఇతరత్] అసాన్త్వం, విగ్రహః ఇత్యర్థః, [చ యుగపదుభయం తే ఉదితం]; త్వం తు [మనీషయా] బుద్ధ్యా, [పృథక్] భేదేన, [ప్రవిభజ్య] వివిచ్య, [యత్ స్వగుణం] తత్ర ద్వయేऽపి యచ్ఛుభోదకం, [త్వరయా తత్ కరిష్యసి, కిల] ఖలు; 'హంసః క్షీరమివామ్బుమి' ఇతి భావః॥४२॥

అథవా సుజనస్వభావాత్ కృతోऽపి హితోపదేశో మూర్ఖేషు నిష్ఫల ఇత్యాహ, అథవేతి।—[అథవా, అభినివిష్టబుద్ధిషు] దురాగ్రహగ్రస్తచిత్తేషు విషయే, [సుభాషితం] హితోపదేశవచనం, [రవిరాగిషు కమలాऽऽకరేషు, శీతరోచిషః] శీతభానోః, [కరజాలమివ, వ్యర్థకతాం] నిరర్థకతాం, [వ్రజతి]। తస్మాదలమేవ త్వయి హితోపదేశ చిన్తయేతి భావః॥४३॥

నన్వభినివిష్టోऽపి సుజనైర్బలాదపి హితే ప్రవర్త్యితవ్య ఇత్యాశఙ్క్య న శక్యత ఇత్యాహ అనపేక్ష్యేతి।—[జనః] త్వాదృశః పృథగ్జనః,

---

అపహాయ మహీశమార్చిచత్

సదసి త్వాం నను భీమపూర్వజః॥४४॥

త్వయి భక్తిమతా న సత్కృతః

కురురాజా గురురేవ చేదిపః।

ప్రియమాంసమృగాధిపోజ్ఝితః

కిమవద్యః కరికుమ్భజో మణిః?॥౪౫॥

[గుణాగుణౌ] గుణదోషౌ। "విప్రతిషిద్ధచ్చానధికరణవాచి" (౨।౪।౧౩ పాం) ఇతి విభాషయా న ద్వన్ద్వైకవద్భావః। [అనపేక్ష్య] అవిమృష్య, [నిశ్చయతః] స్వనిశ్చయాదేవ, [స్వరుచిం] స్వేచ్ఛామ్, [అనుధావతి], న తు స్వహితమనుసరతీత్యర్థః। తత్ర పార్థ ఏవ ప్రమాణమిత్యాహ।—[భీమపూర్వజః] భీమాగ్రజో యుధిష్ఠిరః, మూర్ఖాగ్రణీరితి భావః। [మహీశం] చేదిపమ్, [అపహాయ సదసి త్వామ్, ఆర్చిచత్ నను], అచితవాన్ ఖలు। అర్చయతేర్ణౌ చజి "అజాదిర్ద్వితీయస్య" (౬।౧।౨ పాం) "నన్ద్రాః సంయోగాదయః" (౬।౧।౩ పాం) ఇతి రేఫవర్జిత స్యైకాచో ద్విర్భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౪౪॥

పార్థానాదరాదేవ రాజ్ఞో లాఘవం జ్ఞేయమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి, త్వయీతి।—హే కృష్ణ! [త్వయి, భక్తిమతా] ప్రేమవతా। కురూణాం రాట్," "సత్సూద్విష—" (౩।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా క్విప్। తేన [కురురాజా] కురురాజేన పార్థేన, [న సత్కృతః] నార్చితః, [చేదిపః, గురురేవ] పూజ్య ఏవ। తథా హి—[ప్రియమాంసమృగాధిపోజ్ఝితః] ప్రియం మాంసం యస్య తేన, మాంసగృధ్నునా, మృగాధిపేన సింహేన, ఉజ్ఝితస్త్యక్తః। [కరికుమ్భజో మణిః] ముక్తామణిః, [అవద్యః] గర్హ్యః, [కిమ్?] అనవద్య ఏవేత్యర్థః। మూర్ఖానాదరాన్న మహతాం కిఞ్చిల్లాఘవమిత్యర్థః। 'కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాః

క్రియతే ధవలః ఖలూచ్చకై-

ర్ధవలైరేవ సితేతరైరధః।

శిరసాఘమధత్త శఙ్కరః

సురసిన్ధోర్మధుజిత్ తమఙ్ఘ్రిణా॥౪౬॥

అబుధైః కృతమానసంవిద-

స్తవ పార్థైః కుత ఏవ యోగ్యతా?।

సహసి ప్లవగైరుపాసితం

న హి గుఞ్జాఫలమేతి సోష్మతామ్॥౪౭॥

సమాః' ఇత్యమరః। "అవద్యపణ్య—" (౩।౧।౧౦౧ పాం) ఇత్యాదినా నిపాతః।
దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౪౫॥

విదుషాన్తు పూజ్య ఏవ చైద్య ఇత్యాశయేనాఽఽహ, క్రియత ఇతి।—[ధవలః] నిర్మలః,
[ధవలైరేవ] నిర్మలైరేవ, [ఉచ్చకైః] ఉన్నతః, [క్రియతే ఖలు। సితేతరైః] మలినైః, [అధః]
క్రియతే। తథా హి,—[శఙ్కరః] శివః, [సురసిన్ధోరోఘం] మన్దాకినీపూరం, [శిరసా అధత్త];
ఉభయోర్నైర్మల్యాదితి భావః। [మధుజిత్] మధుశత్రుర్విష్ణుస్తు, [తమ్] ఓఘమ్, [అఙ్ఘ్రిణా]
అధత్త, స్వయం మలినత్వాదితి భావః। అతో విశేషవిదుషాం రాజా పూజ్య ఏవేతి భావః।
విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః*॥౪౬॥

కిఞ్చ యథా పార్థానాదరాద్రాజ్ఞో న కిఞ్చిల్లాఘవం, తథా తదాదరాచ్చ న తే
కిఞ్చిద్గౌరవమిత్యాహ, అబుధైరితి।— [అబుధైః] అజ్ఞైః, [పార్థైః, కృతమానసంవిదః] కృతే
మానసంవిదౌ పూజాతోషణే యస్య తస్య। 'సంవిత్ స్త్రియాం

అపరాధశతక్షమం నృపః

క్షమయాఽత్యేతి భవన్తమేకయా।

హృతవత్యపి భీష్మకాత్మజాం

త్వయి చక్షామ సమర్థ ఏవ యత్॥౪౮॥

గురుభిః ప్రతిపాదితాం బధూ-

మపహృత్య స్వజనస్య భూపతేః।

ప్రతిజ్ఞాయాం సఙ్కేతాచారనామసు। సమ్భాషణే తోషణే చ' ఇతి విశ్వః। [తవ యోగ్యతా, కుత ఏవ?] న కుతోఽపీత్యర్థః। తథా హి, [సహసి] మార్గశీర్షే। 'మార్గశీర్షే సహా మార్గః' ఇత్యమరః। [ప్లవగైః, ఉపాసితం] సేవితం, [గుఞ్జాఫలం] కాకఫలాని। జాతావేకవచనమ్। 'కాకచిఞ్చీగుఞ్జే తు కృష్ణలా' ఇత్యమరః। [సోష్మతామ్] ఉష్మతాం, [నైతి హి]; న హి పుంసాం మూఢపరిగ్రహాపరిగ్రహౌ గౌరవాగౌరవయోః ప్రయోజకావిత్యర్థః। అత్ర కృష్ణగుఞ్జాఫలయోవిశేషయోరేవ వాక్యభేదేన ప్రతిబిమ్బకరణాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౪౭॥

యదపూరీత్యాదినా యత్ సాత్యకినా శతాపరాధక్షమత్వముక్తం, తత్రోత్తరమాహ, అపరాధేతి।—[నృపః] చైద్యః, [అపరాధశతక్షమమ్] అపరాధస్య శతక్షమం, రాజ్ఞః శతాపరాధసహిష్ణుం, [భవన్తమ్, ఏకయా క్షమయా] ఏకాపరాధసహనేనేత్యర్థః; [అత్యేతి] అతిక్రామతి; అపరాధకోటీనామపి తదంశేనాపి సామ్యాసమ్భవాదితి భావః। తామేవ క్షమాం దర్శయతి।—[త్వయి, భీష్మకాత్మజాం] రుక్మిణీం, [హృతవత్యపి, సమర్థః] ప్రతీకారక్షమః, [ఏవ] సన్నపి, [చక్షామ] క్షామ్యతి స్మేతి [యత్] తయా క్షమయేత్యర్థః *॥౪౮॥

'రాక్షసః క్షత్రియస్యైవమ్' ఇతి స్మరణాత్ రాక్షసోద్వాహస్య క్షాత్రధర్మత్వాత్

జనకోఽసి జనార్దన! స్ఫుటం

హతధర్మార్థతయా మనోభువః॥౪౯॥

అనిరూపితరూపసమ్పద-

స్తమసో వాఽన్యభృతచ్ఛదచ్ఛవేః।

తవ సర్వగతస్య సమ్ప్రతి

క్షితిపః క్షిప్నురభీశుమానివ॥౫౦॥

రుక్మిణీహరణే కోఽస్మాకమపరాధః? రాజ్ఞో వా కాఽత్ర క్షమా? ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ, గురుభిరితి।—హే [జనార్దన!, గురుభిః] పిత్రాదిభిః, [ప్రతిపాదితాం] రాజ్ఞే దత్తామ్, అత ఏవ [స్వజనస్య] బన్ధోః, [భూపతేః] మహారాజస్య, [వధూం] జాయామ్, [అపహృత్య]; హతౌ ధర్మార్థౌ యేన తత్తయా హేతునా [హతధర్మార్థతయా స్ఫుటం, మనోభువః] కామస్య, [జనకోఽసి], ధర్మార్థవాధేన కామమాత్రనిష్ఠోఽసీత్యర్థః। నాయం రాక్షసో వివాహః,—'హత్వా ఛిత్త్వా చ భిత్త్వా చ క్రోశన్తీం రుదతీం తథా। ప్రసహ్య కన్యాహరణం రాక్షసో విధిరుచ్యతే॥' ఇతి కన్యాహరణస్య రాక్షసత్వలక్షణాత్। అయన్తు పరదారాపహరణే బన్ధుద్రోహో రాజద్రోహశ్చేత్యహో! పాపిష్ఠస్య కామాన్ధస్య తే పరమసాహసికత్వమితి భావః॥౪౯॥

సత్యభీదృగేవాహం, తతః కిమ్? ఇత్యాశఙ్క్య కిమన్యద్బ్రధాత్? ఇత్యాహ, అనిరూపితేతి।—[అనిరూపితరూపసమ్పదః] శైలూషవద్ బహురూపధారిత్వాదజ్ఞాతరూపవిశేషస్య, అవాఙ్మనసగోచరరూపవైభవస్యేతి చ గమ్యతే; అన్యత్ర,—ఆరోపితకృష్ణరూపం తమః, తేజోవిశేషాభావస్తభ ఇతి చ మతద్వయేఽపి ప్రమాణానవధృతరూపసమ్పద ఇత్యర్థః। [అన్యభృతచ్ఛదచ్ఛవేః] కోకిలపక్షకాన్తేః, [తవ, తమసో వా] తిభిరస్యేవ। 'వా స్యాత్ వికల్పోపభయోః' ఇతి విశ్వః। [సర్వగతస్య, క్షితిపః] చేదిపః, [అభీశుమాన్] అంశుమాన్ [ఇవ, సమ్ప్రతి] ఇదానీమేవ, [క్షిప్నుః] క్షేప్తా, ఆహన్తేత్యర్థః, శాస్తాఽసౌ దురాత్మనామితి భావః। "త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః" (౩।౨।౧౪౦ పాం)

క్షుభితస్య మహీభృతస్త్వయి

ప్రశమోపన్యసనం వృథా మమ।

ప్రలయోల్లసితస్య వారిధేః

పరివాహో జగతః కరోతి కిమ్?॥౫౧॥

ప్రహితః ప్రధనాయ మాధవా-

నహమాకారయితుం మహీభృతా।

న పరేషు మహౌజసశ్ఛలా-

దపకుర్వన్తి మలిమ్లుచా ఇవ ॥౪౨॥

ఇతి క్ను ప్రత్యయః। "న లోకా—" (౨।౩।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా కృద్యోగే షష్ఠ్యా నిషేధే తవేతి శేషే షష్ఠీ, పర్యవసానాత్ తు కర్మత్వలాభః। 'అభీషుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ' ఇత్యమరః। విశ్వప్రకాశాదయః సర్వేఽప్యాభిధానికా మూర్ద్ధన్యాన్తేషు పేఠుః, లోకవేదయోస్తాలవ్యాన్తో దృశ్యతే,—"అభీశూనాం మహిమానమ్" ఇత్యాది ॥౪౦॥

తర్హి అస్మదర్థం త్వయా రాజా సాన్త్వయితవ్యః, ఇత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ, క్షుభితస్యేతి।—[త్వయి] విషయే, [క్షుభితస్య] అతిక్రుద్ధస్య, [మహీభృతః] రాజ్ఞః, [మమ, ప్రశమోపన్యసనం] శాన్తోపదేశః, [వృథా] నిష్ఫలః। తథా హి,—[ప్రలయోల్లసితస్య] కల్పాన్తక్షుభితస్య, [వారిధేః, జగతః పరివాహః] జగత్కృతో జలనిర్గమమార్గః, [కిం కరోతి?] న కిఞ్చిత్ ఇత్యర్థః। దృష్టాన్తాలఙ్కారః ॥౪౧॥

తర్హి అసన్ధిత్సునా రాజ్ఞా కిమర్థం భవానిహ ప్రహితః? తత్రాఽఽహ, ప్రహిత ఇతి।—[ప్రధనాయ] యుద్ధాయ, [మాధవాన్] యాదవాన్, [ఆకారయితుమ్] ఆహ్వాతుమ్। 'యుద్ధమాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణమ్' 'ద్బ్రతిరాకారణాహ్వానమ్' ఇతి చామరః। [మహీభృతా] రాజ్ఞా, [అహం, ప్రహితః]

తదయం సముపైతి భూపతిః
పయసాం పూర ఇవానివారితః।
అవిలమ్బితమేధి వేతస-
స్తరువన్మాధవ। మా స్మ భజ్యథాః ॥౪౩॥

ప్రేరితః। నను రన్ధ్రే హన్తవ్యాః శత్రవో నాహ్వాతవ్యా ఇత్యత్రాఽఽహ, నేతి।—[మహౌజసః] మహావీరాః [పరేషు] అరిషు, [మలిమ్లుచాః] పాటచ్చరాః, [ఇవ]। 'పాటచ్చరమలిమ్లుచాః'

ఇత్యమరః। [ఛలాత్] కపటాత్, [నాపకుర్వ్వన్తి]। తస్మాదాహ్వానం కర్త్తవ్యమితి వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గముపమాఽలఙ్కారసఙ్కీర్ణమ్॥౫౨॥

తదేవాగమనప్రయోజనముక్త్వా హితముపదిశతి, తదయమితి।—[తత్] తస్మాత్, యుద్ధార్థత్వాదిత్యర్థః, [అయం, భూపతిః] చైద్యః, [పయసాం, పూరః] ప్రవాహః, [ఇవానివారితః సముపైతి]। హే [మాధవ!, అవిలమ్బితం] శీఘ్రం', [వేతసః, ఏధి] భవ, తద్వత్ నమ్రమ్ ఆత్మానం రక్షేత్యర్థః। అస్తేర్లోట్ సిపి 'హేర్ధిః, "ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ" (౬।౪।౧౧౯ పాం) ఇతి ఏత్వం, "ధి చ" (౮।౨।౨౫ పాం) ఇతి సకారలోపః। * మాధవ, త్వం [తరువత్] మహావృక్షవత్, [మా స్మ భజ్యథాః] మా భజ్యస్వ; అతః ఆత్మానం న వినాశయేత్యర్థః। భజేః కర్మణ్యాశిషి లిఙర్థే "స్మోత్తరే లఙ్ చ" (3।3।౧౭౬ పాం) ఇతి లఙ్, "న మాఙ్యోగే" (౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యడభావః। ఉపమాఽలఙ్కారః †॥౫3॥

పరిపాతి స కేవలం శిశూ-

నితి తన్నామని మా స్మ విశ్వసీః।

తరుణానపి రక్షతి క్షమీ

స శరణ్యః శరణాఽఽగతాన్ ద్విషః॥౫౪॥

న విదధ్యురశఙ్కమప్రియం

మహతః స్వార్థపరాః పరే కథమ్?।

నను రాజ్ఞి శిశుపాలే యూనామఫలమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, పరిపాతీతి।—[సః] శిశుపాలః, [కేవలమ్] ఇత్యవధారణే క్రియావిశేషణమ్। [శిశూన్ పరిపాతీతి] శిశూనేవ పాలయతీతి, [తన్నామని] తస్య శిశుపాలసంజ్ఞాయాం, [సా స్మ విశ్వసీః] సా విశ్వాసం కుర్విత్యర్థః। శ్వసేః "స్మోత్తరే లఙ్ చ" (3।3।౧౭౬ పాం) ఇతి లఙి "రుదశ్చ పఞ్చభ్యః" (౭।3।౯౮ పాం) ఇతి ఈకారాగమః, చకారాల్లుఙి వా తత్ర "అస్తిసిచోఽపృక్తే" (౭।3।౯౬ పాం) ఇతి ఈడాగమః, "హ్మ్యన్తక్షణశ్వసజాగృణిశ్వ్యేదితామ్" (౭।౨।౫ పాం) ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః, "న సాఙ్యోగే"

(౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యడభావస్తుభయత్ర। కిన్తు [క్షమీ] క్షమావాన్। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। శరణే రక్షణే సాధుః [శరణ్యః] రక్షణక్షమః। “తత్ర సాధుః” (౪।౪।౯౮ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయః। [సః] శిశుపాలః, [శరణాఽఽగతాన్] శరణం రక్షితారమ్, ఆగతాన్ ప్రాప్తాన్। 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ‘శరణం రక్షణే గృహే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। [ద్విషః] శత్రూన్, [తరుణాన్] యూనః, [అపి రక్షతి], అతో నిఃశఙ్కం శరణమాగచ్ఛేత్యర్థః॥౫౪॥

నను వయం ద్రోగ్ధారః, సోఽప్యతిక్షుభితః కిల, కథం నః పాలయేత్? ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, నేతి।—[స్వార్థపరాః] స్వార్థనిష్ఠాః, [పరే] శత్రవః, [మహతః]

భజతే కుపితోఽప్యుదారధీ-

రనునీతిం నతిమాత్రకేణ సః॥౫౫॥

హితమప్రియమిచ్ఛసి శ్రుతం

యది సన్ధత్స్వ పురా న నశ్యసి।

అనృతైరథ తుష్యసి ప్రియై-

ర్జయతాజ్జీవ భవావనీశ్వరః॥౫౬॥

అధికస్య, [కథమ్, అప్రియమ్] అపకారమ్, [అశఙ్కం] యథా తథా, [న విదధ్యుః?] కుర్యురేవ, కార్యవశాదిత్యర్థః। కిన్తు [ఉదారధీః] మహామతిః। 'ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యమరః। [సః] రాజా, [కుపితోఽపి, నతిమాత్రకేణ] ప్రాతిమాత్రకేణ, [అనునీతిమ్] అనునయం [భజతే] అనుగ్రహీష్యతీత్యర్థః। 'ప్రణిపాతప్రతీకారః సంరమ్భో హి మహాత్మనామ్' ఇతి భావః ❋॥౫౫॥

కిం బహునా, తవాయం హితోపదేశసఙ్గ్రహ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, హితమితి।—[శ్రుతమ్ అప్రియం హితమిచ్ఛసి యది] అప్రియం హితం శ్రుతమాప్తాదాకర్ణితం గ్రహీతుమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః। [సన్ధత్స్వ] రాజ్ఞా సన్ధేహి, [పురా న నశ్యసి] అన్యథా వినఙ్క్ష్యసీత్యర్థః। "యావత్ పురానిపాతయోర్లట్” (౩।౩।౪ పాం) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। [అథ] ఇతి పక్షాన్తరే। [అనృతైః]

అసత్త్యైః, [ప్రియైస్తుష్యసి] యది [జయతాత్] జయతు। “తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామ్” (౭।౧।౩౫ పాం) ఇతి తోస్తాతఙాదేశః। [జీవ, అవనీశ్వరః] సార్వభౌమః, [భవ]। తతః కిమేభిః ప్రియాలాపైః, అప్రియమపి హితమేవ గృహాణేతి భావః॥౫౬॥

ప్రతిపక్షజిదప్యసంశయం

యుధి చైద్యేన విజేష్యతే భవాన్।

గ్రసతే హి తమోఽపహం ముహు-

ర్నను రాహ్వాహ్వమహర్పతిం తమః॥౫౭॥

అచిరాజ్జితమీనకేతనో

విలసన్ వృష్ణిగణైర్నమస్కృతః।

క్షితిపః క్షయితోద్ధతాన్ధకో

హరలీలాం స విడంబయిష్యతి॥౫౮॥

నను కంసాద్యనేకవిజయీ కృష్ణః కథం విజేష్యతే రాజ్ఞా? ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ, ప్రతిపక్షేతి।— [ప్రతిపక్షజిత్] అనేకారిహన్తా, [అపి భవాన్, అసంశయం సంశయో నాస్తి। అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। [యుధి] సఙ్గ్రామే, [చైద్యేన] శిశుపాలేన, [విజేష్యతే]। జయతేః కమణి లృట్, శేషే ప్రథమః। తమాంస్యపహన్తీతి [తమోఽపహం] సర్వతమోఽపహారిణమ్। "అపే క్లేశతమసోః" (౩।౨।౫౦ పాం) ఇతి హన్తేర్డప్రత్యయః। అహ్నాం పతిమ్ [అహర్పతిం] సూర్యమ్। “అహరాదీనాం పత్యాదిషూపసఙ్ఖ్యానం కర్త్వ్యమ్” (వాం) ఇతి వైకల్పికో రేఫాదేశః। [రాహ్వహ్వం] రాహ్వాఖ్యం, [తమః]। 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానఞ్చ' ఇత్యమరః [ముహుః, గ్రసతే నను] గిలతి, [హి]। అత్ర హరిసూర్యయోః రాహుచైద్యయోశ్చ వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౫౭॥

కిఞ్చ న భవానేక ఏవ విజేష్యతే, కిన్తు సర్వైర్యాదవైః సహేత్యాహ, అచిరాదితి।—[సః, క్షితిపః] రాజా। [అచిరాత్] అవిలమ్బితమేవ, [జితమీనకేతనః] జితో మీనకేతనః కార్ష్ణిః ప్రద్యుమ్నః స్మరశ్చ యేన సః। [వృష్ణిగణైః] వృష్ణయో యాదవభేదాస్తేషాం గణైరోఘైః, [నమస్కృతః]

నిహతోన్మదదుష్టకుఞ్జరా-

ద్దధతో భూరి యశః క్రమార్జితమ్।

న బిభేతి రణే హరేరపి

క్షితిపః కా గణనాఽస్య వృష్ణిషు?॥౫౯॥

న తదద్భుతమస్య యన్ముఖం

యుధి పశ్యన్తి భియా న శత్రవః।

భీత్యా ప్రణతః సన్, అత ఏవ [విలసన్] దీప్యమానః; అన్యత్ర,—వృష్ణీతి పదచ్ఛేదః। వృష్ణి ఉక్షణి విలసన్ వృషారూఢ ఇత్యర్థః, గణైః ప్రమథైః, నమస్కృతః। 'గణాః ప్రమథసఙ్ఘౌఘాః' ఇతి 'వృషా మహేన్ద్రే వృషభే' ఇతి చ వైజయన్తీ। [క్షయితోద్ధతాన్ధకః] క్షయితా నాశితా, ఉద్ధతా దృప్తా, అన్ధకా యాదవభేదాః; అన్యత్ర,—అన్ధకః అసురో యేన సః; [హరలీలాం] శమ్భువిభ్రమం, [విడమ్బయిష్యతి] అనుకరిష్యతి। అత్ర హరలీలాభితి సాదృశ్యాఽఽక్షేపాన్నిదర్శనా శ్లేషసఙ్కీర్ణా॥౫౮॥

నను దేవాసురైరప్యజయ్యా యాదవాః కథం రాజ్ఞా జేష్యన్తే? తత్రాఽఽహ, నిహతేతి।—[క్షితిపః] చేదిపః, [నిహతోన్మదదుష్టకుఞ్జరాత్] నిహత ఉన్మదో దుష్టః, కుఞ్జరః కువలయాపీడ◌ాఽఽఖ్యో యేన తస్మాత్; అన్యత్ర,—హతానేకమత్తమాతఙ్గాత్; అత ఏవ [క్రమార్జితం భూరి యశః దధతః, హరేః] కృష్ణాత్, సింహాచ్చేతి ధ్వనిః। [అపి రణే న బిభేతి। అస్య] ఏతాదృశశ్చైద్యస్య, [వృష్ణిషు] యాదవేషు మేషేషు చ। 'వృష్ణిస్తు యాదవే మేషే' ఇతి విశ్వః। [కా గణనా?]। కృష్ణమగణయతో యాదవాః కే? ఇత్యర్థః। అత్ర కుఞ్జరఘాతినః సింహస్య కా కథా మేషేషు? ఇత్యర్థాన్తరప్రతీతిధ్వనిరేవ, న శ్లేషః; హరేర్వృష్ణివిశేషస్యాపి శ్లిష్టత్వాత్ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషే తదనఙ్గీకారాదిత్యుక్తం ప్రాక్॥౫౯॥

హరేరపి న బిభేతి ఇత్యుక్తం, తదేవ సమ్భావయితుం తస్య పరాక్రమానా-

ద్రవతాం నను పృష్ఠమీక్షతే

వదనం సోఽపి న జాతు విద్విషామ్ ॥౬౦॥

ప్రతనూల్లసితాచిరద్యుతః

శరదం ప్రాప్య విఖణ్డితాఽఽయుధాః।

దధతేఽరిభిరస్య తుల్యతాం

యది నాఽఽసారభృతః పయోభృతః ॥౬౧॥

సర్గసమాప్తేర్వర్ణయతి, నేతి।—[యుధి శత్రవో భియాఽస్య ముఖం న పశ్యన్తి] ఇతి [యత్తన్నాద్భుతమ్]। కుతః? [సోఽపి న ఈక్షతే, నను] ఖలు, [ద్రవతాం] భయాత్ పలాయమానానాం, [విద్విషాం పృష్ఠం] కాయపార్శ్వాఙ్గమ్, ఈక్షతే। [జాతు] కదాచిత్, [వదనం] న ఈక్షతే నను, ఖలు। ద్వయోరన్యతరభుఖేష్వన్యోఽన్యస్య ముఖవిలోకనాసమ్భవాత్ స్వయం విముఖానాం విద్విషామ్ అభిముఖస్యాప్యస్య ముఖాదర్శనాదద్భుతమిత్యర్థః। అత ఏవ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్ ॥౬౦॥

ప్రతిన్వితి।—[శరదమ్] ఋతుం, [ప్రాప్యః విఖణ్డితాఽఽయుధాః] ఖణ్డితేన్ద్రచాపాః; అన్యత్ర,—శరాన్ దదాతీతి శరదస్తం శరదం శరవర్షిణం, ప్రాప్య విఖణ్డితాఽఽయుధాః ఖణ్డితశస్త్రాః, [ప్రతనూల్లసితాచిరద్యుతః] అల్పస్ఫురితవిద్యుతః; అన్యత్ర,—ప్రతనూల్లసితాః స్వల్పోల్లసితాస్తా ఏవ అచిరద్యుతః అస్థిరద్యుతః। [పయోభృతః] మేఘాః, [ఆసారభృతః] వృష్టిమన్తః, [న యది], శరది వృష్టిశూన్యత్వాదితి భావః; అన్యత్ర,—సుహృద్బలశూన్యా ఇత్యర్థః। 'ఆసారః స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టౌ సుహృద్బలే' ఇతి వైజయన్తీ। [అస్థారిభిస్తుల్యతాం దధతే]। అత్ర పయోభృతాముపమానానాముపమేయభావోక్తేః

ప్రతీపాలఙ్కారః, తేషామాసారసమ్బన్ధేఽపి సమ్భావనయా తదసమ్బన్ధోక్తేః అతిశయోక్తిభేదశ్చేతి సఙ్కరః॥౬౧॥

మలినం రణరేణుభిర్ముహు-

ర్ద్విషతాం క్షాలితమఙ్గనాఽశ్రుభిః।

నృపమౌలిమరీచివర్ణకైః

ఖలు యస్యాఙ్ఘ్రియుగం విలిప్యతే॥౬౨॥

సమరాయ నికామకర్కశం

క్షణమాకృష్టముపైతి యస్య చ।

ధనుషా సమమాశు విద్విషాం

కులమాశఙ్కితభఙ్గమానతిమ్॥౬౩॥

మలినమిత్యాది।—[ముహుః] అసకృత్, [రణరేణుభిర్మలినమ్], అత ఏవ [ద్విషతామఙ్గనాఽశ్రుభిః క్షాలితమ్]; నాద్ధత్వాఽరీన్ రణాన్నివర్త్తన ఇతి భావః। [యస్య, అఙ్ఘ్రియుగం] చరణయుగలమ్। అథ [నృపమౌలిమరీచివర్ణకైః] రేణుక్షాలితానాం నృపాణాం ప్రణతానాం రాజ్ఞాం, మౌలిమరీచయో ముకుటమణిరశ్మయస్తైరేవ వర్ణాకైర్విలేపనైః, చన్దనైరిత్యర్థః। 'చన్దనం చాపి వర్ణకమ్' ఇతి విశ్వః। [విలిప్యతే] విశేష్యతే, [ఖలు]। అత్రాఙ్ఘ్రియుగస్య విశేషణమహిమ్నా స్నాతానులిప్తపురుషసామ్యప్రతీతేః సమాసోక్తిః *॥౬౨॥

సమరాయేతి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [నికామకర్కశమ్] అతికఠినం, దుర్ద్ధర్షమిత్యర్థః। [సమరాయ] సమ్ప్రహారాయ, [ఆకృష్టమ్] ఆహతభావర్జ్జితచ్చ, [క్షణమ్, ఆశఙ్కితభఙ్గం] మనసోత్ప్రేక్షితస్వపరాజయమ్; అన్యత్ర,—అతికర్షణాత్ సమ్భావితదలనం, [యస్య విద్విషాం కులమ్ ఆశు ధనుషా

తుహినాంశుమముం సుహృజ్జనాః
కలయన్త్యుష్ణకరం విరోధినః।
కృతిభిః కృతదృష్టివిభ్రమాః
స్రజమేకే భుజగం యథాఽపరే॥౬౪॥

దధతోఽసులభక్షయాఽఽగమా-
స్తనుమేకాన్తరతామమానుషీమ్।
భువి సమ్ప్రతి న ప్రతిష్ఠితాః
సదృశా యస్య సురైరరాతయః॥౬౫॥

సమమ్, ఆనతిం] నమ్రతామ్, [ఉపైతి]। అత్రధనుర్నమనకార్యస్య ద్విషన్నసనస్య తత్సహభావోక్తేః కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిమిత్తరూపాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తిరలఙ్కారః॥౬౩॥

తుహినేతి।—[అముమ్] ఏవంవిధం చైద్యం, [సుహృజ్జనాః, తుహినాంశుం కలయన్తి] ఆహ్లాదకత్వాత్ చన్ద్రం మన్యన్తే। [విరోధినః, ఉష్ణకరం] తపనం, కలయన్తి। ఏకస్యానేకప్రతీతిముపమిమీతే, కృతిభిరితి।—[కృతిభిః] కుశలైరైన్ద్రజాలికాదిభిః, [కృతదృష్టివిభ్రమాః] జనితదృష్టివిపర్యయాః, [ఏకే] నరాః, [యథా, స్రజం] మాలాం, కలయన్తి, [అపరే] తు [భుజగం] కలయన్తి; ఏకమేవ రజ్జ్వాదికమితి శేషః। ఉపమాలఙ్కారః। స చైకస్య నిమిత్తవశాద్గృహీతేనేదన్తాఽదన్తాఽనేకధోల్లిఖనాత్మకేనోల్లేఖేన సఙ్కీర్యతే॥౬౪॥

దధత ఇతి।— [అసులభక్షయాగమాః] దుర్లభగృహప్రాప్తయః; అన్యత్ర,—అమరత్వాత్ దుర్లభనాశయోగాః। 'నిలయాపచయౌ క్షయౌ' ఇత్యమరః। [ఏకాన్తరతాం] భయాద్విజనస్థానే నిరతామ్, [అమానుషీం] కార్శ్యమాలిన్యాదినా పిశాచాదివత్ ప్రతీయమానామ్; అన్యత్ర,— ఏకాన్తరతాం

అతివిస్మయనీయకర్మణో

నృపతేర్యస్య విరోధి కిఞ్చ న।

యదముక్తనయో నయత్యసా-

వహితానాం కులమక్షయం క్షయమ్॥౬౬॥

చలితోర్ద్ధ్వకబన్ధసమ్పదో

మకరవ్యూహనిరుద్ధవర్త్మనః।

నియతసురతాం, నిత్యభోగామితి యావత్, అమానుషీం దివ్యాం, [తనుం, దధతః] దధానాః, [భువి, సమ్ప్రతి]; క్వచన, [న ప్రతిష్ఠితాః] రాజ్యభ్రంశాత్ క్వాపి స్థితిమప్రాప్తాః; అన్యత్ర చ— భువం న స్పృశన్తీత్యర్థః। దేవత్వాత్। [యస్య అరాతయః సురైః సదృశాః]।అత్రాప్యమురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా। శ్లేష ఏవేత్యన్యే॥౬౫॥

అతీతి।— [అతివిస్మయనీయకర్మణః] అత్యన్తవిస్మితపౌరుషస్య। స్మయతేరనీయరప్రత్యయః। [యస్య, నృపతేః] చైద్యస్య, [విరోధి] చేష్టితం ద్వేషిరూపం, [కిఞ్చ న] న కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః। [యత్] యస్మాత్, [అముక్తనయః] అత్యక్తనీతిమార్గః, [అసౌ, అక్షయమ్] అవినాశి, పూర్వం కేనాపి క్షయం న నీతమిత్యర్థః। [అహితానాం కులం] శత్రుజాతం, [క్షయం] నాశం, [నయతి]; నీతిపౌరుషాభ్యాం ద్విషన్నిర్మూలయితురస్య కా విరోధివార్తా? ఇతి భావః। అక్షయమపి క్షయం నయతీతి విరోధస్య నేతృభేదేన పరిహారాద్విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః *॥౬౬॥

చలితేతి।—[అసౌ] చైద్యః, [చలితోర్ద్ధ్వకబన్ధసమ్పదః] చలితాః ప్రవృత్తా, ఊర్ద్ధ్వా ఉత్థితాః, కబన్ధసమ్పదః శిరోహీనకలేవరసమ్పద ఏవ

అతరత్ స్వభుజౌజసా ముహు-

ర్మహతః సఙ్గరసాగరానసౌ ॥౬౭॥

న చికీర్షతి యః స్మయోద్ధతో

నృపతిస్తచ్చరణోపగం శిరః।

చరణం కురుతే గతస్మయః

స్వమసావేవ తదీయమూర్ద్ధని ॥౬౮॥

కబన్ధసమ్పద ఉదకసమృద్ధయో యేషు తాన్। శ్లిష్టరూపకమ్। 'కబన్ధం సలిలే ప్రోక్తమపమూర్ద్ధకలేవరే' ఇతి వైజయన్తీ। [మకరవ్యూహనిరుద్ధవర్త్మనః] మకరవ్యూహాః మకరాకారసైన్యవిన్యాసాః, త ఏవ మకరవ్యూహా ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్। 'వ్యూహౌ సమూహవిన్యాసౌ' ఇతి వైజయన్తీ। తైః నిరుద్ధవర్త్మనో నిరుద్ధప్రవేశమార్గాన్; అత ఏవ [మహతః] దుస్తరాన్, [సఙ్గరసాగరాన్] సమరసముద్రాన్, [స్వభుజౌజసా] నిజభుజబలేనైవ, [ముహుః] అసకృత్, [అతరత్]। భుజేనాబ్ధివితరణసదృష్టచరమత్యద్భుతమితి భావః। అత్ర కబన్ధా ఏవం కబన్ధాః మకరవ్యూహా ఏవ కచ్ఛపాదివ్యూహా ఇతి శ్లిష్టరూపకస్య సఙ్గరేషు సాగరరూపణాహేతుత్వాత్ కేవలం శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమ్ ॥౬౭॥

నేతి।—[స్మయోద్ధతః] గర్వేణ దుర్వినీతః, [నృపతిః, శిరః] నిజోత్తమాఙ్గం, తస్య శిశుపాలస్య చరణముపగచ్ఛతీతి [తచ్చరణోపగం] తత్పాదగతం, [యః, న చికీర్షతి] కర్తుం నేచ్ఛతి, [తదీయమూర్ద్ధని] తదీయే తస్య నృపతేః సమ్బన్ధిని మూర్ద్ధని, [గతస్మయః] విగర్వః, [అసౌ] శిశుపాలః, [ఏవ స్వం చరణం, కురుతే] నిధత్త ఇత్యర్థః। అనమ్రాన్ సద్యో నమయతి నమ్రానవతీతి తాత్పర్యమ్ ॥౬౮॥

స్వభుజద్వయకేవలాఽఽయుధ-

శ్చతురఙ్గామపహాయ వాహినీమ్।

బహుశః సహ శక్రదన్తినా

స చతుర్దన్తమగచ్ఛదాహవమ్॥౬౯॥

అవిచాలితచారుచక్రయో-

రనురాగాదుపగూఢ్ఃయోః శ్రియా।

యువయోరిదమేవ భిద్యతే

యదుపేన్ద్రస్త్వమతీన్ద్ర ఏవ సః॥౭౦॥

స్వేతి।—[సః] చైద్యః; చత్వార్యఙ్గాని హస్త్యాదీని యస్యాస్తాం [చతురఙ్గాం, వాహినీం] సేనామ్, [అపహాయ, స్వభుజద్వయకేవలాఽఽయుధః] స్వభుజద్వయం కేవలమేకమాయుధం యస్య సః సన్, [శక్రదన్తినా] ఐరావతేన, [సహ]; చత్వారో దన్తా యస్మిన్ తం [చతుర్దన్తమ్, ఆహవం] రణం, [బహుశోఽగచ్ఛత్], చతుర్దన్తేన శక్రదన్తినా దోర్ద్వయేన యోద్ధుం చైద్యం వినా కోఽన్యః శక్తః? ఇతి భావః। దన్తినోరాహవశ్చతుర్దన్త ఇత్యుక్తం, న తు మనుష్యదన్తినోరితి విరోధః। స చ శక్రదన్తినేతి పరిహృతః, తస్య చతుర్దన్తత్వాదితి విరోధాభాసః॥౬౯॥

అవిచాలితేతి।—[అవిచాలితచారుచక్రయోః] అవిచాలితం పరైరపర్యాసితమ్, అత ఏవ చారు శోభనం, చక్రం సుదర్శనం రాష్ట్రఞ్చ యయోస్తయోః। 'చక్రం రాష్ట్రరథాఙ్గయోః' ఇతి విశ్వః। [శ్రియా] కమలయా సమ్పదా చ, [అనురాగాత్, ఉపగూఢ్ఃయోః] ఆశ్లిష్టయోః, [యువయోః] తవ తస్య చ। "త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్" (౧।౨। ౭౨ పాం) ఇత్యేకశేషః। [ఇదమేవ, భిద్యతే] విశేష్యతే। కర్మకర్త్రి లట్। కిం తత్? ఇత్యత్రాఽఽహ।—[యత్ త్వమ్]; ఇన్ద్రముపగతః [ఉపేన్ద్రః] ఇన్ద్రానుజః; తదనుచర ఇతి యావత్। [సః] తు ఇన్ద్రమతిక్రాన్తః [అతీన్ద్రః] ఇన్ద్రవిజయీతి యావత్, [ఏవ]। ఇదమేవ భిద్యతే ఇతి

భృతభూతిరహీనభోగభాగ-

విజితానేకపురోఽపి విద్విషామ్।

రుచిమిన్దుదలే కరోత్యజః

పరిపూర్ణేన్దురుచిర్మహీపతిః ॥౭౧॥

నయతి ద్రుతముద్ధతిశ్రితః

ప్రసభం భఙ్గమభఙ్గురోదయః।

సమ్బన్ధః; ఇన్ద్రకిఙ్కరేన్ద్రజయినోః కా సామ్యకథా? ఇతి భావః। అత్రోపమానాత్ కృష్ణాదుపమేయస్య చైద్యస్యాధిక్యాద్భేదప్రాధాన్యసాధర్మ్యోక్తేర్వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౭౦॥

కిఞ్చ, త్వత్తోఽప్యధికో రాజా, ఇత్యవాచ్యోఽయమర్థః, యదీశ్వరాదప్యధిక ఇత్యాహ, భృతేతి।—భృతా భూతిర్భస్మ సమ్పచ్చ యేన సః [భృతభూతిః]। 'భూతిర్భస్మని సమ్పది' ఇత్యమరః। అహీనాం భోగినామినోఽహీనః శేషః తస్య భోగం కాయం భజతీతి [అహీనభోగభాక్] శేషభూషణ ఇత్యర్థః; అన్యత్ర,—అహీనమన్యూనం భోగం సుఖానుభవం భజతీతి అహీనభోగభాక్। 'భోగః సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః। [విద్విషాం విజితానేకపురః] విజితానేకవిద్విట్పుర ఇత్యర్థః; ఏకత్ర,—త్రిపురవిజయాత్, అన్యత్ర,—శత్రునగరవిజయాచ్చేతి భావః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః। ఏవమ్భూతః [అపి, అజః] హరః। 'అజా విష్ణుహరచ్ఛాగాః' ఇత్యమరః। [ఇన్దుదలే] చన్ద్రఖణ్డే విషయే, [రుచిమ్] అభిలాషం, [కరోతి]; ఇన్దుదలే యా రుచిః శోభా తాం కరోతి దధాతీతి చార్థః। సామాన్యశబ్దేన విశేషలక్షణా। [మహీపతిః] తు; పరిపూర్ణేన్దో రుచిరివ రుచిః శోభా యస్య సః, తస్మిన్ రుచిరభిలాషా యస్యేతి చ [పరిపూర్ణేన్దురుచిః]। 'రుచిర్మయూఖే శోభాయామభిషఙ్గాభిలాషయోః' ఇతి విశ్వః। అత్ర హరః ఖణ్డేన్దురుచిః, రాజా పూర్ణేన్దురుచిరితి వ్యతిరేకః। స చ రుచ్యోరభేదాశ్రయాదితి శ్లేషమూలాభేదాతిశయోక్త్యా సఙ్కీర్ణః॥౭౧॥

గమయత్యవనీతలస్ఫుర-

ద్భుజశాఖం భృశమన్యమున్నతిమ్ ॥౭౨॥

అధిగమ్య చ రన్ధ్రమన్తరా

జనయన్మణ్డలభేదమన్యతః।

ఖనతి క్షతసంహతి క్షణా-

దపి మూలాని మహాన్తి కస్యచిత్॥౭౩॥

అథ కలాపకమాహ, నయతీతి।—యః తటద్రుమైః సరితాముదకస్య పూర ఇవ భూభృతాం గణైః క్రీడతీతి చతుర్థే వక్ష్యతి, తత్ క్రీడాప్రకారం త్రిభిర్వర్ణయతి।—[అభఙ్గురోదయః] స్థిరవృద్ధిః, యః [ఉద్ధతిశ్రితః] ఔద్ధత్యభాజః, అనమ్రానితి యావత్। శ్రయతేః క్విప్। నృపాన్ ద్రుమాంశ్చేత్యర్థః, [ద్రుతం] శీఘ్రం, [ప్రసభం] ప్రసహ్య, [భఙ్గం నయతి; అవనీతలస్ఫురద్భుజశాఖమ్] అవనీతలే స్ఫురన్త్యౌ భుజౌ శాఖే ఇవ భుజశాఖే యస్య తం, భుజౌ ప్రసార్య్య ప్రణిపతితమిత్యర్థః; [అన్యం] నృపం ద్రుమఞ్చ వేతసాదికం, [భృశమున్నతిం గమయతి]॥౭౨॥

అధిగమ్యేతి।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [అన్తరా] మణ్డలమధ్యే ఆలవాలమధ్యే చ, [రన్ధ్రమ్] అవకాశం శుషిరం చ, [అధిగమ్య।అన్యతః, మణ్డలభేదం] మణ్డలస్య అమాత్యాదిచక్రస్య, భేదమ్ ఉపజాపం, [జనయన్]; అన్యత్ర,—మణ్డలభేదం మణ్డలస్య ఆధారదేశస్య, భేదం విదారణం, జనయన్ కుర్వన్నిత్యర్థః। [క్షతసంహతి] క్షతా సంహతిరైకమత్యం, మూలానామాశ్లేషశ్చ యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [క్షణాత్ కస్యచిత్] రాజ్ఞః ద్రుమస్య చ, [మహాన్తి మూలాని] ముఖ్యాన్ జనాన్, [అపి ఖనతి] తాపయతి; అన్యత్ర,—మహాన్తి మూలాని, అద్రీన్, అపి, ఖనతి అవదారయతి॥౭౩॥

ఘనపత్రభృతోఽనుగామిన-

స్తరసాఽఽకృష్య కరోతి కాంశ్చన।

దృఢమప్యపరం ప్రతిష్ఠితం

ప్రతికూలం నితరాం నిరస్యతి॥౭౪॥

ఇతి పూర ఇవోదకస్య యః

సరితాం ప్రావృషిజస్తటద్రుమైః।

క్వచనాపి మహానఖణ్డిత-

ప్రసరః క్రీడ఼తి భూభృతాం గణైః॥౭౫॥

కలాపకమ

ఘనేతి।—ఘనాని సాన్ద్రాణి, పత్రాణి వాహనాని పర్ణాని చ, బిభ్రతీతి [ఘనపత్రభృతః, కాంశ్చన] నృపాన్ ద్రుమాంశ్చ, [తరసా] బలేన వేగేన చ। 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతి విశ్వః। [ఆకృష్య, అనుగామినః] అనుచరాన్, [కరోతి; దృఢ఼ం] యథా తథా, [ప్రతిష్ఠితం] ప్రతిష్ఠాం గతమ్, [అపి, ప్రతికూలం] ప్రాతికూల్యభాజమ్, [అపరం] నృపం ద్రుమఞ్చ, [నితరాం, నిరస్యతి] ఉత్పాట్యాన్యతః క్షిపతి; ద్రుమపక్షే,—ప్రతికూలం కూలే, నిరస్యతి క్షిపతీతి చార్థః॥౭౪॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థం, [క్వచనాపి అఖణ్డితప్రసరః] సర్వత్రాఖణ్డితప్రవృత్తిరిత్యర్థః, [మహాన్, యః] శిశుపాలః; ప్రావృషి జాతః [ప్రావృషిజః]। "సప్తమ్యాం జనేర్డః" (౩।౨।౯౭ పాం) ఇతి డప్రత్యయః। "ప్రావట్శరత్కాలదివాం జే" (౬।౩।౧౫ పాం) ఇత్యలుక్। "ప్రావృషికః" ఇతి పాఠే,— తత్ర జాతః ఇత్యర్థే "ప్రావృషష్ఠప్" (౪।౩।౨౬ పాం) ఇతి ఠప్ ప్రత్యయః, "ఠస్యేకః" (౭।౩।౫౦ పాం) ఇతీకాదేశః। [సరితాముదకస్య పూరస్తటద్రుమైరివ, భూభృతాం] రాజ్ఞాం, [గణైః] సాధనైః,

---

అలఘూపలపఙ్క్తిశాలినీః

పరితో రుద్ధనిరన్తరామ్బరాః।

అధిరూఢ఼నితమ్బభూమయో

న విముఞ్చన్తి చిరాయ మేఖలాః॥౭౬॥

కటకాని భజన్తి చారుభి-

ర్నవముక్తాఫలభూషణైర్భుజైః।

[క్రీడ్ంతి]। 'మహతః కుకురా—' ఇత్యాగామిశ్లోకే స 'మహీపతిః' ఇత్యనేనాస్య సమ్బన్ధః* ॥౭౫॥

అథ విశేషకమాహ, అలఘ్విత్యాది।—యస్యారిస్త్రియః సమ్పద్యనుభూతమాపద్యప్యనుభవన్తీతి వక్ష్యతి, తత్ప్రకారమేవాఽఽహ।—[అధిరూఢనితమ్బభూమయః] ఉన్నతశ్చాణిభాగాః, [అలఘూపలపఙ్క్తిశాలినీః] అలఘుభిః ఉపలానాం మణీనాం పాషాణానాఞ్చ, పఙ్క్తిభిః శాలన్త ఇతి తచ్ఛాలినీః। 'ఉపలౌ మణి-పాషాణౌ' ఇతి విశ్వః। [పరితః, రుద్ధనిరన్తరామ్బరాః] రుద్ధమావృతం, నిరన్తరం సాన్ద్రం సన్నిహితఞ్చ, అమ్బరం వస్త్రమాకాశఞ్చ యాభిస్తాః, అధిరూఢనితమ్బభూమీః ఆక్రాన్తశ్రోణిభాగాః ప్రాప్తకటకాశ్చేతి విభక్తివిపరిణామః। [మేఖలాః] రశనాః పర్వతమధ్యభూమీశ్చ, [చిరాయ న విముఞ్చన్తి]। అత్ర సమ్పదాదివిషయత్వేనాభయేషామపి మేఖలాదీనాం వర్ణ్యత్వేన ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషః॥౭౬॥

కటకానీతి।—కిఞ్చ [నవముక్తాఫలభూషణైః] నవముక్తాఫలాని

నియతం దధతే చ చిత్రకై-

రవియోగం పృథుగణ్డశైలతః॥౭౭॥

ఇతి యస్య ససమ్పదః పురా

యదవాపుర్భవనేష్వరిస్త్రియః।

స్ఫుటమేవ సమస్తమాపదా

తదిదానీమవనీధ్రమూర్ద్ధసు॥౭౮॥

విశేషకమ్।

నూతనమౌక్తికాని, భూషణాని యేషాం తైః, [చారుభిః భుజైః, కటకాని] వలయాని, [భజన్తి]; అన్యత్ర,—నవముక్తాఫలభూషణైః నవముక్తాని అచిరత్యక్తాని, అతః అఫలాని వధవ్యాన్నిష్ఫలాని, భూషణాని ఆభరణాని యైస్తైః భుజైః ఉపలక్షితాః, కటకాని తటాని, భజన్తి। [చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [పృథుగణ్డశైలతః] పృథుగణ్డస్థలేషు, [చిత్రకైః] పత్రరచనాభిః, [నియతమ్, అవియోగం] సమ్పర్కం, [దధతే]; అన్యత్ర,—పృథుగణ్డశైలతః చ్యుతస్థూలోపలేషు, చిత్రకైః మృగవిశేషైః, నియతమ్ అవియోగం సహ వాసం, దధతే। అత్రాపి ప్రకృతగోచరః శ్లేషః* ॥౭౭॥

ఇతీతి।—[యస్యారిస్త్రియః, పురా] పూర్వం, [ససమ్పదః] సశ్రీకాః, [భవనేషు] సదనేషు, [యదవాపుః] మేఖలాదికమనుబభూవుః; [సమస్తమ్] అశేషం, [తదిదానీమాపదా, అవనీధ్రమూర్ద్ధసు] శైలశృఙ్గేషు, [ఇతి] ఇత్థం, [స్ఫుటమేవ] అవాపుః। న హ్యస్య వైరిణాం జీవితాఽఽశేతి భావః। అత్రాపి యదర్థస్యోత్తరశ్లోకేనాన్వయః† ॥౭౮॥

మహతః కుకురాన్ధకద్రుమా-

నతిమాత్రం దవవద్దహన్నపి।

అతిచిత్రమిదం మహీపతి-

ర్యదకృష్ణామవనీం కరిష్యతి ॥౭౯॥

పరితః ప్రమితాక్షరాఽపి సర్వం

విషయం ప్రాప్తవతో గతా ప్రతిష్ఠామ్।

న ఖలు ప్రతిహన్యతే కుతశ్చిత్

పరిభాషేవ గరీయసీ యదాజ్ఞా ॥౮౦॥

మహత ఇతి। యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్। సః [మహీపతిః, మహతః] అధికాన్, [కుకురాన్ధకద్రుమాన్] కుకురాశ్చాన్ధకాశ్చ యాదవభేదాః, తానేవ ద్రుమాన్, [అతిమాత్రం, దవవత్] దవాగ్నివత్। 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః। [దహన్నపి అవనీమ్, అకృష్ణామ్] అశ్యామాం, [కరిష్యతి], ఇతి [యత్, ఇదమ్, అతిచిత్రం] విరుద్ధమిత్యర్థః; కృష్ణరహితామిత్యవిరోధః, అత ఏవ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః; కుకురాన్ధకైః సహ కృష్ణం హనిష్యతీతి శ్లేషార్థః॥౭౯॥

అథ యుగ్మేనాఽఽహ, పరిత ఇతి।—[ప్రమితాక్షరాఽపి ప్రకర్షేణ మితాక్షరాఽపి; ఏకత్ర,—మితభాషితచాత్, అన్యత్ర తు,—సూత్రత్వాచ్చాల్పాక్షరాఽపి, [సర్వం, విషయం] రాష్ట్రకార్యం దేశఞ్చ, [పరితః, ప్రాప్తవతీ] వ్యాప్తవతీ, సర్వత్ర ప్రవృత్తేత్యర్థః। [ప్రతిష్ఠాం] ప్రామాణ్యం స్థితిఞ్చ, [గతా, గరీయసీ] భూయిష్ఠార్థా, [యదాజ్ఞా] యస్య రాజ్ఞః శాసనం, [పరిభాషా] అనియమనివారకో న్యాయవిశేషః, సా [ఇవ, కుతశ్చిత్] కుత్రాపి, [న ప్రతిహన్యతే ఖలు] న బాధ్యతే హి। పరిభాషా హ్యేకదేశే స్థితా సవశాస్త్రమభిజ్వలయతి ఇతి భాష్యకారః। "ఇకో గుణవృద్ధీ" (౧।౧।౩ పాం) ఇత్యాదికా

యామూఢవానూఢవరాహమూర్త్తి-

ర్ముహూర్త్తమాదౌ పురుషః పురాణః।

తేనోహ్యతే సామ్ప్రతమక్షతైవ

క్షతారిణా సమ్యగసౌ పునర్భూః॥౮౧॥

పరిభాషా; "సిచి వృద్ధిః—" (౭।౨।౧ పాం) ఇత్యాదిర్విషయః। ఉపమాఽలఙ్కారః। * ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౮౦॥

యామితి।—[యాం] భువమ్, [ఆదౌ] పూర్వం [పురాణః పురుషః] విష్ణుః, [ఊఢవరాహమూర్త్తిః] ధృతవరాహశరీరః, స చ న తు స్వరూపేణేతి భావః; [ముహూర్త్తం] క్షణమాత్రమ్, [ఊఢవాన్] ధృతవాన్; [క్షతారిణా] సంహృతసకలవిపక్షేణ, [పునః, తేన] రాజ్ఞా,

అవికృతేనేతి భావః; [అక్షతైవ] విపక్షైరనుపద్రుతైవ, [అసౌ భూః, సామ్ప్రతమ్] అద్యాపి, న తు ముద్వర్త్తమితి భావః; [సమ్యక్] యథాశాస్త్రమ్, [ఉహ్యతే] ధార్యతే। వహేః కర్మణి లట్। "వచిస్వపి—" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। అత్ర రాజ్ఞో విష్ణోరాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకః। అత్ర ధ్వనిః,—కశ్చిద్వృద్ధః, స చోఢ఼వరాహమూర్త్తిః యామవికృతామాదౌ ప్రథమం ముద్వర్త్తమూఢ఼వాన్ పరిణీతవానితి, అత ఏవ అక్షతా పూర్వేణ అక్షతయోనికా; అత ఏవాసౌ భూర్వోఢ఼ః క్షతారిణా శౌర్యాదిగుణాఢ్యేనేత్యర్థః; తేన కేనచిద్యూనా సామ్ప్రతం పునరుహ్యతే పునః పరిణీయతే;—'సా చేదక్షతయోనిః స్యాత్ పునః సంస్కారమర్హతి' ఇతి స్మరణాదితి భావః। 'సా పునర్భూరుచ్యతే' ఇతి యోజ్యమ్। 'పునర్భూర్దిధిషూరూఢా ద్విస్తస్యా దిధిషుః పతిః' ఇత్యమరః। అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థ ఏవ నియన్త్రణాదప్రకృతార్థప్రతీతేర్ధ్వనిరేవ॥౮౧॥

భూయాంసః క్వచిదపి కామమస్ఖలన్త-

స్తుఙ్గత్వం దధతి చ యద్యపి ద్వయేఽపి।

కల్లోలాః సలిలనిధేరవాప్య పారం

శీర్యన్తే న గుణమహోర్మయస్తదీయాః॥౮౨॥

లోకాఽఽలోకవ్యాహతం ఘర్మరశ్మేః

శాలీనం వా ధామ నాలం ప్రసర్తుమ్।

లోకస్యాగ్రే పశ్యతో ధృష్టమాశు

క్రామత్యుచ్చైర్భూభృతో యస్య తేజః॥౮౩॥

భూయాంస ఇతి।—[ద్వయేఽపి] సముద్రోర్మ్మయో గుణోర్మయశ్చేతి ద్వితయా అప్యూమయ ఇతి। ద్వేస్తయప్ తస్య "ద్విత్రిభ్యామ్—" (౫।౨।४3 పాం) ఇత్యనేన అయజాదేశః, "ప్రథమచరమ—" (౧।౧।33 పాం) ఇత్యాదినా జసి విభాషయా సర్వనామసంజ్ఞా। [భూయాంసః] బహుతరాః, [క్వచిదపి, అస్ఖలన్తః] అప్రతిహతప్రసరా ఇత్యర్థః; [కామం తుఙ్గత్వఞ్చ, దధతి యద్యపి] దధత్యేవ। 'యద్యపీత్యవధారణే' ఇతి కేశవః। తథాఽపీతి శేషః।

[సలిలనిధేః] సముద్రస్య, [కల్లోలాః] మహోర్మయః। 'అథోర్మిషు। మహత్మూల్లోలకల్లోలౌ' ఇత్యమరః। [పారం] తీరమ్, [అవాప్య, శౌర్య్యన్తే] విలీయన్తే। శీర్య్యతేర్దైవాదికాత్ కర్త్తరి లట్। [తదీయా గుణమహోర్మయః] తు పారమవాప్య [న] శీర్య్యన్తే। అత్ర గుణమహోర్మీణాం భూయస్త్వాదితి సాధర్మ్యేణ గురుత్వేన సముద్రస్యాధిక్యాద్వ్యతిరేకః; అనేన రాజ్ఞోఽపి సముద్రాధిక్యం వ్యజ్యతే। ప్రహర్షిణీవృత్తమ్॥౮౨॥

అథ యుగ్మేనాఽఽహ, లోకాఽఽలోకేత్యాది—[లోకాఽఽలోకవ్యాహతం] లోక్యతే అలోక్యతే చ పార్శ్వాన్తరేణేతి లోకాఽఽలోకః। 'లోకాఽఽలోకశ్చక్రవాలః' ఇత్యమరః। విశేషణసమాసః। తేన వ్యాహతం నిరుద్ధప్రసారం, లోకస్యా-

---

విచ్ఛిత్తిర్నవచన్దనేన వపుషో భిన్నోఽధరోఽలక్తకై-

రచ్ఛాచ్ఛే పతితాఞ్జనే చ నయనే శ్రోణ్యోఽలసన్మేఖలాః।

ప్రాప్తో మౌక్తికహారమున్నతకుచాఽఽభోగస్తదీయద్విషా-

మిత్థం నిత్యవిభూషణా యువతయః సమ్పత్సు చాపత్స్వపి॥౮౪॥

ఽఽలోకేన చక్షుఃప్రకాశేన, వ్యాహతమిత్యపి స్ఫురతి; అత ఏవ [శాలీనమ్] అధృష్టం, లజ్జయా భగ్నధార్ష్ట్యమిత్యర్థః। "శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్య్యయోః" (౫।౨।౨౦ పాం) ఇతి నిపాతః। [వా] ఇవార్థే వా శబ్దః, తద్వదుత్ప్రేక్షా। [ఘర్మరశ్మేః, ధామ] తేజః, [పశ్యతో లోకస్యాగ్రే ఉచ్చైః, భూభృతః] పర్వతాన్ రాజ్ఞశ్చ, [ప్రసర్త్తుం] వ్యాప్తుం, [నాలం] న సమర్థమ్। లోకాఽఽలోకవ్యాప్తస్య లోకాగ్రే సఞ్చరత్వాదిత్యర్థః। [యస్య] రాజ్ఞస్తు, [తేజః] పశ్యతో లోకస్య, అగ్రే అగ్రత ఏవ, [ధృష్టం] కేనాపి అవ్యాహతత్వాత్ ప్రగల్భం సత్, ఉచ్చైః, భూభృతః రాజ్ఞః పర్వతాంశ్చ, [ఆశు, క్రామతి] వ్యాప్నోతి। అత్రాప్రతిహతప్రతాపత్వేన రాజ్ఞః సూర్య్యాదాధిక్యాత్ వ్యతిరేకః; స చ ద్వయోర్లోకాఽఽలోకయోర్ద్వయానాం భూభృతామ్ అభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితయా శాలీనత్వోత్ప్రేక్షయా సఙ్కీర్య్యతే। శాలినీ వృత్తమేతత్॥౮౩॥

విచ్ఛిత్తిరితి।—[వపుషో నవచన్దనేన, విచ్ఛిత్తిః] వియోగః, ఆపది ఇతి భావః; అన్యత్ర,—చన్దనాఽఽలేపనమితి యావత్, [అధరః] అధరోష్ఠః, [అలక్తకైః] లాక్షారాగైః, [భిన్నః] వియుక్తః; అన్యత్ర,—యుక్తః; [నయనే చ, పతితాఞ్జనే] గలితకజ్జలే; అత ఏవ [అచ్ఛాచ్ఛే] అచ్ఛప్రకారే। “ప్రకారే గుణవచనస్య” (౮।౧।౧౨ పాం) ఇతి ద్విర్భావః। “కర్మధారయవత్—" (౮।౧।౧౧ పాం) ఇతి సుపో లుక్। అన్యత్ర,—అచ్ఛాచ్ఛే నయనే, పతితాఞ్జనే ప్రాప్తాఞ్జనే; [శ్రోణ్యః] నితమ్బాః; లమన్మేఖలా న భవన్తీతి [అలసన్మేఖలాః] నిర్మేఖలా ఇత్యర్థః; అన్యత్ర,—లసన్మేఖలా ఇతి పదచ్ఛేదః। [ఉన్నతకుచాఽఽభోగః] ఉన్నతః కుచాఽఽభోగః కుచవిస్తారః, [మౌక్తికహారం] మౌక్తికానాం హారం హరణం, [ప్రాప్తః]; అన్యత్ర,—ముక్తాదామ ప్రాప్తః। [ఇత్థమ్] ఉక్తరీత్యా [తదీయద్విషాం యువతయః సమ్పత్సు చాపత్స్వపి

వినిహత్య భవన్తమూర్జితశ్రీ-

ర్యుధి సద్యః శిశుపాలతాం యథార్థామ్।

రుదతాం భవదఙ్గనాగణానాం

కరుణాన్తఃకరణః కరిష్యతేఽసౌ॥౮౫॥

ఇతి శ్రీమాఘకృతే శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

షోడ్శః సర్గః॥౧౬॥

నిత్యవిభూషణాః]। అవాఽఽపత్సమ్పదోః ప్రకృతాప్రకృతయోః యువతివిశేషణద్వారా వర్ణనాత్ శ్లేషః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। లచణముక్తమ్॥౮౪॥

సత్యమీదృశస్తే రాజా, తతః కిమ్? ఇత్యాశఙ్క్య తర్హి తత్త్వమాకర్ణయేత్యాహ, వినిహత్యేతి।—[ఊర్జితశ్రీః] అధికైశ్వర్యః, [అసౌ] రాజా, [యుధి భవన్తం సద్యః, వినిహత్య] హత్వా, [రుదతాం] క్రన్దతాం, [భవదఙ్గనాగణానాం, కరుణాన్తఃకరణః] కృపాఽఽవిష్టచిత్తః సన్, [శిశుపాలతాం యథార్థాం కరిష్యతే]* అఙ్గనాగణాన్ ప్రతి తచ్ఛిశుపాలనేన నిజాం శిశుపాలసంజ్ఞామన్వర్థాం కరిష్యతీత్యర్థః। అత్ర రోదనకరుణాపదార్థయోర్విశేషణగత్యా క్రమాత్ కరుణాశిశుపాలనహేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గయోః సఙ్కరః। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౮౫॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే
మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానం సర్వఙ్కషాఖ్యే షోడశః సర్గః ॥౧౬॥

సప్తదశః సర్గః

——:o:——

ఇతీరితే వచసి వచస్వినాఽమునా
యుగక్షయక్షుభితమరుద్గరీయసి।
ప్రచుక్షుభే సపది తదమ్బురాశినా
సమం మహాప్రలయసముద్యతం సదః॥౧॥

సరాగయా స్రుతఘనఘర్మతోయయా
కరాఽఽహతిధ్వనితపృథూరుపీఠయా।
ముహుర్ముహుర్దశనవిఖణ్డితోష్ఠయా-
రుషా నృపాః ప్రియతమయేవ భేజిరే॥౨॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థమ్, [అమునా, వచస్వినా] వాగ్మినా। "మనస్వినా" ఇతి పాఠే,—మనస్వినా ధీరేణ, దూతేన ఇతి శేషః, [యుగక్షయక్షుభితమరుద్గరీయసి] యుగక్షయే కల్పాన్తే, క్షుభిత ఉద్ధతః, మరుత్తద్వద్గరీయసి, [వచసి ఈరితే] సతి, [తదమ్బురాశినా] యుగక్షయవర్ద్ధినా, [సమం] తుల్యం యథా తథా, [సదః] హరేరాస్థానం, [మహాప్రలయసముద్యతం] మహాప్రలయే సర్వసంహారే, సముద్యతమ్ ఉద్యుక్తం సత్, [సపది, ప్రచుక్షుభే] ప్రచుకోప।

కల్పోద్ధతమహామారుతేన మహార్ణవ ఇవ తద్వచనేన తత్ సదః క్షుభితమాసీదిత్యర్థః। ఉపమా। రుచిరా వృత్తమ్;—'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా అభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

అథాష్టాదశభిః సభాక్షోభం వర్ణయతి, సరాగయేత్యాది।—[నృపాః] రాజానః; సహ రాగేణ పాటలిమ్నా అనురాగేణ చ [సరాగయా]। "తేన

అలక్ష్యత క్షణదలితాఙ్గదే గదే

కరోదరప్రహితనిజాంసధామని।

సముల్లసచ్చకలితపాటలోపలైః

స్ఫులిఙ్గవాన్ స్ఫుటమివ కోపపావకః॥౩॥

అవజ్ఞయా యదహసదచ్చకైర్బలః

సముల్లసద్దశనమయూఖమణ్డలః।

రుషాఽరుణీకృతమపి తేన తత్క్షణం

నిజం వపుః పునరనయన్నిజాం రుచిమ్॥౪॥

సహేతి తుల్యయోగే" (౨।౨।౨౮ పాం) ఇతి బహువ్రీహిః। [స్రుతఘనఘర్మతోయయా] స్రుతం ఘనం సాన్ద్రం, ఘర్మతోయం స్వేదోదకం యస్యాం సా తయా, [కరాఽఽహతిధ్వనితపృథూరుపీఠయా] కరాఽఽహత్యా పాణితలాఽఽస్ఫాలనేన, ధ్వనితం పృథు మహత్, ఊరుః పీఠమివ ఊరుపీఠం యస్యాం తయా, [ముహుర్ముహుః, దశనవిఖణ్డితోష్ఠయా] దన్తదష్టాధరయా, [రుషా ప్రియతమయేవ భేజిరే], ఆవిష్టోఽనావిష్టశ్చ రౌద్రస్థాయీ క్రోధః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౨॥

అథ సప్తదశభిః రాజ్ఞాం క్రోధానుభావానాహ, అలక్ష్యతేత్యాది।—[కరోదరప్రహితనిజాంసధామని] కరోదరప్రహితం పాణితలాఽఽస్ఫాలితం, నిజసంసధామ

స్వాంసప్రదేశా యేన తస్మిన్, అత ఏవ [క్షణదలితాఙ్గదే] క్షణాత్ దలితాఙ్గదే భగ్నకేయూరే, [గదే] గదాఖ్యే కృష్ణానుజే, [సముల్లసచ్చకలితపాటలోపలైః] సముల్లసద్భిః ఉత్పతద్భిః, శకలితైః శకలీకృతైః, దలదఙ్గదగలితైరిత్యర్థః, పాటలాపలైః పద్మరాగైః, [కోపపావకః స్ఫులిఙ్గవానివ, స్ఫుటం] వ్యక్తమ్, [అలక్ష్యత] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'త్రిషు స్ఫులిఙ్గోఽగ్నికణః' ఇత్యమరః॥౩॥

అవజ్ఞయేతి।—[బలః] బలభద్రః, [సముల్లసద్దశనమయఖమణ్డలః]

యదుత్పతత్పృథుతంరహారమణ్డలం
వ్యవర్త్త ద్రుతమభిదూతముల్మకః।
వృహచ్ఛిలాతలకఠినాంసఘట్టితం
తతోఽభవద్భ్రమితమివాఖిలం సదః॥౫॥

ప్రకుప్యతః శ్వసనసమీరణాఽఽహతి-
స్ఫుటోష్మభిస్తనువసనాన్తమారుతైః।
యుధాజితః కృతపరితూర్ణవీజనం
పునస్తరాం వదనసరోజమస్విదత్॥౬॥

సముల్లసత్ సమన్తతః ప్రసరత్, దశనమయూఖమణ్డలం దన్తరశ్మిపటలం యస్య స సన్, [అవజ్ఞయా] అనాదరేణ, [ఉచ్చకైః] ఉచ్చైః, [అహసత్] ఇతి [యత్, తేన] హాసేన, [రుషాఽరుణీకృతమపి నిజం వపుః, తత్క్షణం] తస్మిన్ క్షణే। "అత్యన్తసంయోగే చ" (౨।౧।౨౯ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [పునర్నిజాం, రుచిం] ధావల్యమేవ, [అనయత్]। అత్ర వపుషః స్వధావల్యత్యాగేన దన్తధావల్యస్వీకారాత్ తద్గుణాలఙ్కారః;—'తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాఽఽశ్రయః' ఇతి లక్షణాత్॥౪॥

యదితి ।—[ఉల్ముకః] నామ రాజా, [ఉత్పతత్పృథుతరహారమణ్డలమ్] ఉత్పతన్ ఉల్లుఠన్, పృథుతరం హారమణ్డలం ముక్తాకలాపో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [అభిదూతం] దూతాభిముఖం, [ద్రుతం, వ్యవర్త్తత] వివృత్తః, ఇతి [యత్, తతః] వివర్త్తనాత్, [అఖిలం సదః, వృహచ్ఛిలాతలకఠినాంసఘట్టితం] వృహతా శిలాతలకఠినేన అంసేన స్కన్ధేన, ఘట్టితం, [భ్రమితమివాభవత్]। వివర్త్తవేగవశోత్యాదంసఘట్టనాద్ భ్రమితమివాభూత్, ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫॥

ప్రకుప్యత ఇతి ।—[ప్రకుప్యతః] అతిక్రుధ్యతః, [యుధాజితః] నామ రాజ్ఞ, [వదనసరోజం, శ్వసనసమీరణాఽఽహృతిస్ఫుటోష్మభిః] శ్వసనసమీరణస్య నిఃశ్వాసమారుతస్య, ఆహతిభిః స్ఫుటః ప్రకటః, ఊష్మా ఉష్ణత్వం యేషాం తైః,

---

ప్రజాపతిక్రతునిధనార్థముత్థితం

వ్యతర్కయజ్జ్వరమివ రౌద్రముద్ధతమ్।

సముద్యతం సపది బధాయ విద్విషా-

మతిక్రుధం నిషధమనౌషధం జనః॥౭॥

[తనువసనాన్తమారుతైః] సూక్ష్మవస్త్రాఞ్చలవాతైః, [కృతపరితూర్ణవీజనం] కృతం పరితూర్ణవీజనం శీఘ్రవిధూననం యస్య తత్, అతిశీఘ్రం వీజ్యమానమపీత్యర్థః, [పునస్తరాం] పునరత్యన్తమ్। అవ్యయాదాముప్రత్యయః। [అస్విదత్] స్విద్యతి స్మ। స్వేదేర్లుఙి పుషాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః। అత్రోష్మవిశేషణగత్యా స్వేదహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం, వీజనేఽపి స్వేద ఇతి విరోధః। వీజిరయం చురాదిషు అన్వేషణీయః॥౬॥

ప్రజేతి ।—[జనః సపది విద్విషాం బధాయ, సముద్యతమ్] ఉద్యుక్తమ్, [ఉద్ధతం] తీవ్రమ్, అత ఏవ [అతిక్రుధమ్] అధికక్రోధమ్, [అనోషధమ్] అప్రతీకారమిత్యర్థః, [నిషధం] నిషధాఽఽఖ్యం నృపం, [ప్రజాపతిక్రతునిధనార్థం] దక్షాధ్వరధ్వంసనార్థమ్, [ఉత్థితమ్]; రుద్రస్యేమం [రౌద్రం] రుద్రసమ్బన్ధినం, [జ్వరమివ] వీరభద్రరూపిణమిత్యర్థః,*

[వ్యతర్కయత్]। అత్ర రాజ్ఞోఽపి ప్రజాపతిత్వాత్ పునః ప్రజాపతిక్రతునిఘనార్థముత్థితః సాక్షాద్దక్షాధ్వరవిధ్వంసీ వీరభద్ర ఇవాయమితి ఉత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః। [1]ఉపమా॥౭॥

1.ఉత్ప్రేక్షితవానిత్యస్య జ్వరసదృశతయా సమాలోచితవానిత్యర్థత్వేన స్ఫుటతయా సాదృశ్యావగమాదత్రోపమాలఙ్కారః। నిషధస్య జ్వరసదృశత్వే తత్రత్యజనస్య వితర్కమాత్రప్రతీతేః జ్వరరూపేణ తత్సదృశరూపేణ చ సమ్భావనాయా అప్రతీతేశ్చ నైవోత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారావసరః। ఉత్ప్రేక్షావాచకపదానాముపాదానేఽపి యత్రోత్కటైకకోటికత్వేన సమ్భావనా న ప్రతీయతే, న తత్రోత్ప్రేక్షా। ఉక్తఞ్చ తదలఙ్కారోపసంహారప్రసఙ్గే దర్పణే,– 'యదేతత్' ఇత్యాది శ్లోకావసానే "ఇత్యత్ర 'మన్యే'-శబ్దప్రయోగేఽపి ఉక్తరూపాయాః సమ్భావనాయాః ప్రతీతేవితర్కమాత్రం, నాసాపవపహ్నవోత్ప్రేక్షా" ఇతి।

పరస్పరం పరికుంపితస్య పింషతః
క్షతోర్మికాకనకపరాగపఙ్కిలమ్।
కరద్వయం సపది సుధన్వనో నిజై-
రనారతస్రుతిభిరధావ్యతామ్బుభిః॥౮॥

నిరాయతామనలశిఖోజ్జ్వలాం జ్వల-
న్నఖప్రభాకృతపరివేషసమ్పదమ్।
అబిభ్రమద్భ్రమదనలోల్ముకాఽఽకృతిం
ప్రదేశినీం జగదివ దగ్ధుమాహుకిః॥౯॥

పరస్పరమితి।—[పరికుపితస్య] అతిక్రుద్ధస్య, అత ఏవ [పరస్పరం, పింషతః] పీడయతః, కరద్వయమిత్యర్థః, [సపది, సుధన్వనః] రాజ్ఞః, [క్షతోర్మికాకనకపరాగపఙ్కిలం] క్షతానాం

పిష్టానామ్ ఊర్మికాణామ్ అఙ్గులీయకానాం, కనకపరాగేణ సువర్ణచూర్ణేన, పఙ్కిలం పఙ్కవత్। పిచ్ఛాదిత్వాత్ మత్వర్థీయ ఇలచ్ప్రత్యయః। 'అఙ్గులీయకమూర్మికా' ఇత్యమరః। [కరద్వయం] పాణియుగ్మం, [నిజైః] కరద్వయజన్యైరేవ, [అనారతస్రుతిభిః] అవిరతస్రావైః, [అమ్బుభిః] స్వేదోదకైః, [అధావ్యత] అక్షాల్యత। “ధావు గతిశుద్ధ్యోః” ఇతి ధాతోః కర్మణి లఙ్। అత్రోర్మికాణాం కరద్వయస్య చ పరాగత్వపఙ్కిలత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయోః సఙ్కరః॥౮॥

నిరితి।—[ఆహుకిః] నామ రాజా, [నిరాయతాం] ప్రసారితామ్, [అనలశిఖోజ్జ్వలాం] అనలశిఖా అగ్నిజ్వాలా, తద్వత్ ఉజ్జ్వలాం, [జ్వలన్నఖప్రభాకృతపరివేషసమ్పదం] జ్వలన్తీభిర్నఖప్రభాభిః కృతా పరివేషసమ్పత్ పరిధిశోభా యస్యాస్తామ్, అత ఏవ [భ్రమదనలోల్ముకాఽఽకృతిం] భ్రమతోఽనలోల్ముకస్య అలాతస్యేవ, ఆకృతిః సంస్థానం యస్యాస్తామ్। ‘అఙ్గారోఽలాతముల్ముకమ్' ఇత్యమరః। [ప్రదేశినీం జగద్దగ్ధుమివ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా।

దురీక్షతామభజత మన్మథస్తథా

యథా పురా పరిచితదాహధార్ష్ట్యయా।

ధ్రువం పునః సశరమముం తృతీయయా

హరోఽపి న వ్యసహత వీక్షితుం దృశా॥౧౦॥

విచిన్తయన్నుపనతమాహవం రసా-

దురః స్ఫురత్తనురుహమగ్రపాణినా।

పరామృశత్ కఠినకఠోరకామినీ-

కుచస్థలప్రముషితచన్దనం పృథుః॥౧౧॥

[అవిభ్రమత్] భ్రమయతి స్మ। భ్రమేణ చఙ్। దూతసన్తర్జనాయ భ్రామ్యమాణనఖప్రభాపటలా తర్జనీ జగద్దాహాయ భ్రామ్యమాణాలాతచక్రవదలక్ష్యతేత్యర్థః॥౯॥

దురీక్షతామితి।—[మన్మథః] ప్రద్యుమ్నావతారః కామః, [తథా, దురీక్షతాం] దుర్దర్శనత్వమ్। ఈక్షతేః ఖలన్తాత్ తల్ప్రత్యయః। [అభజత యథా హరోఽపి, పురా] పూర్వజన్మని, [పరిచితదాహధార్ష్ట్యయా] పరిచితమ్ అభ్యస్తం, దాహధార్ష్ట్యం దహనసాహసం యస్యాస్తయా, [తృతీయయా దృశా సశరమ్, అముం] మన్మథం, [ధ్రువం పునర్వీక్షితుం, న వ్యసహత] న శక్తః। "పరినివిభ్యః సేవసితసయసివుసహసుట్స్తుస్వఞ్జామ్" (౮।౩।౭౦ పాం) "సివాదీనాం వాడ్వ్యవాయేఽపి" (౮।౩।౭౧ పాం) ఇతి వికల్పాత్ న షత్వమ్। అనయోత్ప్రేక్షయా రుద్రస్యాపి భీషణః, కిముతాన్యేషామ్? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే॥౧౦॥

విచిన్తయన్నితి।—[పృథుః] నామ రాజా, [ఉపనతం] ప్రాప్తమ్, [ఆహవం] యుద్ధం, [రసాత్] రణరాగాత్, [విచిన్తయన్] కదేతి ధ్యాయన్, [కఠినకఠోరకామినీకుచస్థలప్రముషితచన్దనం] కఠినేన కర్కశేన, కఠోరేణ ప్రవృద్ధేన, కామిన్యాః కుచస్థలేన ప్రముషితమపహృతం, చన్దనం యస్య తత్। ఏతేనాస్య సురతసమరయోః సమరసత్వం వ్యజ్యతే; అత ఏవ [స్ఫుర-

---

విలజ్జితస్థితిమభివీక్ష్య రుక్షయా
రిపోర్గిరా గురుమపి గాన్దినీసుతమ్।
జనైస్తదా యుగపరివర్తవాయుభి-
ర్వివర్తితా గిరిపతయః ప్రతీయిరే॥౧౨॥

వివర్తయన్ మదకలుషీకృతే దృశౌ
కరాఽఽహతక్షితికృతభైరవాఽఽరవః।

త్తనురుహమ్] ఉదఞ్చత్పులకమ్, [ఉరః]। అగ్రశ్చాసౌ పాణిశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః। అత ఏవ "హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్" (౨అం ౨మ అధిం ౨౦సూం) ఇతి వామనః। తేన [అగ్రపాణినా] పాణితలేన, [పరామృశత్] పరామృష్టవాన్,

రణకణ్డూలపాణిత్వాదితి భావః; అత ఏవ యదన్యేషాం రోషజనకం దూతవాక్యం, తదాగామిరణకారణతయాఽస్య హర్షహేతురితి శ్లోకార్థః॥౧౧॥

విలజ్ఘితేతి।—[గురుం] స్వభావతో ధీరమ్, [అపి] సన్తం, [రూక్షయా] పరుషయా, [రిపోర్గిరా] దూతవాచా, [విలఙ్ఘితస్థితిమ్] ఉల్లఙ్ఘితమర్యాదం, క్రోధాదున్మర్యాదం వికుర్వాణమిత్యర్థః; [గాన్ధినీసుతమ్] అక్రూరమ్, [అభివీక్ష్య జనైః, తదా] అక్రూరవిక్రియాఽఽలోకనసమయే, [యుగపరివర్త్తవాయుభిః] కల్పాన్తవాతైః, [వివర్త్తితాః] స్థానాదుచ్చాలితాః, [గిరిపతయః] అద్రయః, [ప్రతీయిరే] విశశ్వసిరే; అక్రూరవిక్రియాదర్శనాద్గిరిచలనమపి యుగాన్తే సమ్భావితమేవేతి జనైర్విశ్వస్తమిత్యర్థః। 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః। ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణి లిట్। అత్ర కల్పాన్తే గిరిచలనవిక్రియాకల్పేయమక్రూరవిక్రియేతి వాక్యభేదేన సాదృశ్యాఽఽక్షేపాన్నిదర్శనాఽలఙ్కారః; తేనాక్రూరస్య లోకోత్తరం ధైర్యం నైసర్గికమితి వస్తు వ్యజ్యతే॥౧౨॥

వివర్త్తయన్నితి।—[మదకలుషీకృతే] మదో మద్యవికారో దానఞ్చ।

క్రుధా దధత్తనుమతిలోహినీమభూత్

ప్రసేనజిద్గజ ఇవ గైరికారుణః॥౧౩॥

సకుఙ్కుమైరవిరలమమ్బుబిన్దుభి-

ర్గవేషణః పరిణతదాడ఼ిమారుణైః।

స మత్సరస్ఫుటితవపుర్వినిఃసృతై-

ర్బభౌ చిరం నిచిత దూవాసృజాం లవైః॥౧౪॥

'మదో మద్యేభదానయోః' ఇతి విశ్వః। తేన కలుషీకృతే ఆకులీకృతే, [దృశౌ, వివర్త్తయన్] ఘూర్ణయన్, [కరాఽఽహతక్షితికృతభైరవాఽఽరవః] కరేణ పాణినా శుణ్డాదణ్డేన చ, ఆహతాయాం

క్షితౌ భూమౌ, కృతో భైరవాఽఽరవో భయఙ్కరధ్వనిర్యేన సః, క్రోధాత్ సధ్వానం కరేణ క్షితిమాఘ్నన్నిత్యర్థః; [క్రుధా] క్రోధేన, [అతిలోహినీమ్] అతిలోహితామ్। “వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో (౪।౧।౩౯ పాం) ఇతి వికల్పాత్ ఙీప్, తకారస్య చ నకారః। [తనుం] వపుః, [దధత్, ప్రసేనజిత్] నామ రాజా, [గైరికారుణః] ధాతురక్తః, [గజ ఇవాభూత్], తద్వదలక్ష్యతేత్యర్థః ॥౧౩॥

సకుఙ్కుమైరితి।—[సః] ప్రసిద్ధః, [గవేషణః] నామ రాజా, [సకుఙ్కుమైః] సర్వాఙ్గీణకశ్మీరజలేపైరిత్యర్థః; అత ఏవ [పరిణతదాడిమారుణైః] పరిపక్వదాడిమబీజరక్తైః, [అమ్బుబిన్దుభిః] క్రోధసాత్త్వికైః స్వేదబిన్దుభిరిత్యర్థః; [మత్సరస్ఫుటితవపుర్వినిఃసృతైః] మత్సరేణాన్తఃసమ్భృతేనాత్యుత్కటవైరేణ, స్ఫుటితాత్ నిర్భిన్నాత్, వపుషో వినిఃసృతైః, [అసృజాం లవైః] అసృగ్బిన్దుభిః, [అవిరలం] నిరన్తరం, [నిచితః] వ్యాప్తః, [ఇవ చిరం బభౌ]। ఉత్ప్రేక్షా ॥౧౪॥

ససమ్భ్రమం చరణతలాభితాడన-

స్ఫుటన్మహీవివరవితీర్ణవర్త్మభిః।

రవేః కరైరనుచితతాపితోరగం

ప్రకాశతాం శినిరనయద్రసాతలమ్ ॥౧౫॥

ప్రతిక్షణం విధువతి శారణే శిరః

శిఖిద్యుతః కనకకిరీటరశ్మయః।

అశఙ్కితం యుధమధునా విశన్త్వమీ

క్షమాపతీనితి నిరరాజయన్నివ ॥౧౬॥

ససమ్భ్రమమితి।—[శినిః] సాత్యకేః పితామహః, [ససమ్భ్రమం] ససత్వరం, [చరణతలాభితాడనస్ఫుటన్మహీవివరవితీర్ణవర్త్మభిః] చరణతలాభితాడనేన పాదతలాభిఘాతేన, స్ఫుటన్త్యా దలన్త్యాః, మహ్యా వివరైః ఛిద్రైః, వితీర్ణవర్త్మభిః దత్తమార్గైః,

తత్ప్రసరణైరిత్యర్థః; [రవేః కరైః, అనుచితతాపితోరగమ్] అనుచితం పూర్వమపరిచితమిదం యథా తథా, తాపితాః సన్తాపం గమితాః, ఉరగా యస్మిన్ తత్, [రసాతలం, ప్రకాశతాం] ప్రకటత్వమ్, [అనయత్]। అత్ర మహీరవికరోరగరసాతలానాం క్రమేణ స్ఫుటనాన్తఃప్రవేశతాపప్రకాశనైరసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః। పాదాహననైరమానుషీం తీవ్రతాం వ్రజతి స్మేతి ధ్వనిః॥౧౫॥

ప్రతీతి।—[శారణే] నామ రాజ్ఞి, [ప్రతిక్షణం శిరః, విధువతి] క్రోధాత్ కమ్పయతి సతి। ధువేస్తౌదాదికాల్లటః శత్రాదేశః, "అచి శ్నుధాతు—" (౬।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా ఉవఙాదేశః। శిఖివత్ ద్యోతన్త ఇతి [శిఖిద్యుత:] అగ్నిప్రభాః। క్విప్। [కనకకిరీటరశ్మయః] నీరాజనకర్తారః, [అమీ] భూపాః, [అధునా, అశఙ్కితం] నిఃశఙ్కం [యుధమ్] ఆజిమ్। 'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః। [విశన్త్వితి క్షమా-

---

దధౌ చలత్పృథురసనం వివక్షయా
విదారితం వితతవృహద్భుజాలతః।
విదూరథః ప్రతిభయమా యకన్ధరం
చలత్ఫణాధరమివ కోటరం తరుః॥౧౭॥

సమాకులే సదసి తథాఽపి విక్రియాం
మనోఽగమన్న సురభిదః పరోదితైః।
ఘనామ్బుభిర్బహులితనిమ్నగాజలై-
ర్జలం న హి వ్రజతి వికారసమ్బుధేః॥౧౮॥

పతీన్, నిరరాజయన్నివ] నీరాజయన్తి స్మేవ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'నీరాజనాత్ స్యాద్విజయః' ఇత్యాగమః॥౧౬॥

దధావితి।—[వితతవృహద్భుజాలతః] వితతే విస్తృతే, వృహత్యౌ భుజే లతే ఇవ యస్య సః, [విదూరథః] నామ రాజా, [వివక్షయా] కిమపి వక్తుమిచ్ఛయా, [విదారితం] వ్యాత్తమ్; అత ఏవ [చలత్పృథురసనం] చలన్తీ పృథుర్మహతీ, రసనా జిహ్వా యస్మిన్ తమ్। 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' ఇత్యమరః। [ప్రతిభయం] భయఙ్కరమ్ [ఆస్యకన్దరమ్] ఆస్యం కన్దర ఇవాస్యకన్దరస్తమ్। 'దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ' ఇత్యమరః। [తరుః, చలత్ఫణాధరం] చలన్ ఫణాధరః ఫణీ యస్మిన్ తత్, [కోటరమివ]। 'నిష్కుహః కోటరం వా నా' ఇత్యమరః। [దధౌ]। శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౧౭॥

సమాకుల ఇతి।—[పరోదితైః] శత్రువాక్యైః, [సదసి] ఆస్థానే, [తథా, సమాకులే] క్షుభితే, [అపి, సురభిదః] హరేః, [మనః, విక్రియాం] క్షోభం, [నాగమత్। హి] తథా హి, [బహులితనిమ్నగాజలైః] బహులితాని బహులీకృతాని, క్షోభితాని ఇత్యర్థః, నిమ్నగాజలాని యైస్తైః, [ఘనామ్బుభిః] మేఘోదకైః, [అమ్బుధేర్జలం వికారం న వ్రజతి]; యథా వర్షోదకైర్నద్యః క్షుభ్యన్తి, న సముద్రస్తద్వదితి భావః। దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౧౮॥

పరానమీ యదపవదన్త ఆత్మన:

స్తువన్తి చ స్థితిరసతామసావితి।

నినాయ నో వికృతిమవిస్మితః స్మితం

ముఖం శరచ్ఛశధరముగ్ధముద్ధవః॥౧౯॥

నిరాకృతే యదుభిరితి ప్రకోపిభిః

స్పశే శనైర్గతవతి తత్ర విద్విషామ్।

మురద్విషః స్వనితభయానకాఽఽనకం

బలం క్షణాదథ సమనహ్యతాఽఽజయే॥౨౦॥

పరానితి।—[అమీ] ఖలాః, [పరాన్] అన్యాన్, [అపవదన్తే] నిన్దన్తి। “అపాద్వదః” (౧।౩।౭౩ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। [ఆత్మనః] స్వాని, [స్తువన్తి చ] ఇతి [యత్ అసౌ, అసతాం] ఖలానాం,

[స్థితిః] ప్రకృతిః, [ఇతి] ఇతి మత్వేత్యర్థః। గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః, అన్యథా పౌనరుక్త్యమిత్యాలఙ్కారికాః। విస్మితో న భవతీతి [అవిస్మితః] దూతప్రలాపైర్విస్మయం న గతః, [ఉద్ధవః, స్మితం] స్మేరమ్। ఉభయత్ర కర్త్రి క్తః। అత ఏవ [శరచ్ఛశధరముగ్ధం] శరదిన్దుసున్దరమ్, ఇత్యుపమా। [ముఖం వికృతిం, నో నినాయ] న ప్రాపయామాస। న హి మహతాం నిన్దా స్తుతిర్వా వికారకారణమితి భావః॥౧౯॥

నిరాకృత ఇతి।—[తత్ర] సదసి, [ఇతి] ఇత్థం, [ప్రకోపభిః] అతిక్రుద్ధైః, [యదుభిః విద్విషాం, స్పశే] చరే। 'అపసర్పఞ్చరః స్పశః' ఇత్యమరః। [నిరాకృతే] ధిక్కృతే, [శనైః, గతవతి] గచ్ఛతి సతి, సాగసోఽపి దూతస్యాబధ్యత్వాదితి భావః; [అథ] దూతగమనానన్తరం, [స్వనితభయానకాఽఽనకం] స్వనితేన ధ్వనినా, భయానకాః భయఙ్కరాః, ఆనకాః

ముహుః ప్రతిస్ఖలితపరాఽఽయుధా యుధి

స్థవీయసీరచలనితమ్బనిర్భరాః।

అదంశయన్నరహితశౌర్యదంశనా-

స్తనూరయం నయ ఇతి వృష్ణిభూభృతః॥౨౧॥

దురుద్వహాః క్షణమపరైస్తదన్తరే

రణశ్రవాదుపచయమాశు బిభ్రతి।

మహీభుజాం మహిమభృతాం న సమ్మము-

ర్ముదోఽన్తరా వపుషి బహిశ్చ కఞ్చుకాః॥౨౨॥

పటహా యస్మిన్ తత్, [మురద్విషో బలం క్షణాత్, ఆజయే] యుద్ధాయ, [సమనాహ్యత] సన్నద్ధమ్॥౨౦॥

ముహురితి।—[వృష్ణిభూభృతః] యాదవనరేన్ద్రాః, [ముహుః] అసకృత్, [యుధి, ప్రతిస్ఖలితపరాఽఽయుధాః] భగ్నప్రతిపక్షాఽఽయుధాః, [స్థవీయసీః] స్థూలతరాః, పరాక్రమానురూపప్రకర్షవతీరిత్యర్థః। “స్థూలదూర—” (౬।౪।౧౫౬ యాం) ఇత్యాదినా పూర్వస్య గుణలోపౌ। [అచలనితమ్బనిర్భరాః] అద్రికటకనివిడ◌ా◌ః, అన్తఃసారవతీరిత్యర్థః; [అరహితశౌర్యదంశనాః] అరహితమ్ అవ్యక్తం, శౌర్యమేవ దంశనం వర్మ యాసాం తాః, [తనూః] దేహాన్, [అయం నయ ఇతి] వర్మధారణం నీతిరితి హేతోః, న తు భయాదితి భావః; [అదంశయన్] అవర్మయన్। దంశేరనుదాత్తేత్త్వాత్ పరస్మైపదం చిన్త్యమిత్యాహుః; అత ఏవ భట్టమల్లః,—“సంవర్మయతి సన్నహ్యత్యాత్మనే సజ్జతీత్యమీ। సన్దంశతే దంశయతే సన్నాహే పదపఞ్చకమ్॥” ఇతి। కేచిత్తు చురాదిషూభయపదిషు పఠన్తి। అత్ర సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్ పరికరాలఙ్కారః॥౨౧॥

దురుద్వహా ఇతి।—[మహిమభృతామ్] ఐశ్వర్యవతాం, [మహీభుజాం] రాజ్ఞాం

సకల్పనం హిరదగణం వరూథిన-

స్తురఙ్గిణో జయనయుజశ్చ వాజినః।

త్వరాయుజః స్వయమపి కుర్వతో నృపాః

పునః పునస్తదధికృతానతత్వరన్॥౨౩॥

యుధే పరైః సహ దృఢబద్ధకక్షయా

కలక్వణన్మధుపకులోపగీతయా।

సమ్పన్థిని, [రణశ్రవాత్] యుద్ధశ్రవణాత్, [ఆశు] శీఘ్రమ్, [ఉపచయం] వృద్ధిం, [బిభ్రతి] బిభ్రాణే, [వపుషి, అపరైః] అన్యైః, [క్షణం] క్షణమపి, [తదన్తరే, దురుద్వహాః] దుర్భరాః, [ముదః] సన్తోషాః, [అన్తరా] అన్తరాలే, [న సమ్మముః వహిః కఞ్చుకాశ్చ] న సమ్మముః న సాన్తి స్మ; నావర్తన్తేత్యర్థః। పూర్వత్ర ఆధేయాఽఽధిక్యాదుత్తరత్రాఽఽధారాఽఽధిక్యాదితి వివేకః। అత్ర ముదాం కఞ్చుకానాఞ్చ ప్రకృతానామేవ విశేషణసామ్యాదౌపమ్యగమ్యతాయాం కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౨౨॥

సకల్పనమితి।—[ద్విరదగణం], సహ కల్పనయా [సకల్పనం] యథోచితసన్నాహసహితమ్। 'కల్పనా సజ్జనా సమే' ఇత్యమరః। వరూథో రథగుప్తిరేషామస్తీతి [వరూథినః] రథాన్। ‘రథగుప్తిర్వరూథో నా' ఇత్యమరః। [తురఙ్గిణః] అశ్వయుక్తాన్। [వాజినః] అశ్వాన్, [చ, జయనయుజః] పల్యయనాదిసంయుక్తాన్। సమ్పదాదిభ్యః క్విప్। 'జయనః స్యాత్తురఙ్గాదిసన్నాహే విజయేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। [స్వయం త్వరాయుజః] త్వరాయుక్తాన్ స్వతః, [కుర్వతోఽపి], స్వతః ఏవ త్వరయా కుర్వాణానపీత్యర్థః, [తదధికృతాన్] హస్త్యాదిషు నియుక్తపురుషాన్, [నృపాః పునః పునః, అతత్వరన్] త్వరయన్తి స్మ; తేషాం తథా రణౌత్సుక్యాదితి భావః। త్వరేర్ణౌ చఙి “అత్స్మృదృత్వరప్రథమ్రదస్తౄస్పశామ్” (౭।౪।౯౫ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యాకారః॥౨౩॥

యుధ ఇతి।—[అథ పరైః సహ, యుధే] యుద్ధాయ, [దృఢబద్ధకక్ష్యయా]

అదీయత ద్విపఘటయా సంవారిభిః

కరోదరైః స్వయమథ దానమక్షయమ్॥౨౪॥

సుమేఖలాః సితతరదన్తచారవః

సముల్లసత్తనుపరిధానసమ్పదః।

రణైషిణాం పులకభృతోఽధికన్ధరం

లలమ్బిరే సదసిలతాః ప్రియా ఇవ॥౨౫॥

దృఢబద్ధా కక్ష్యా మధ్యబన్ధనం యస్యాస్తయా। 'కక్ష్యా వృహతికాయాం స్యాత్ కాఞ్చ్యాం మధ్యేభబన్ధనే' ఇతి విశ్వః। అన్యత్ర,—దృఢోద్యోగయేత్యర్థః; [కలక్వణన్మధుపకులోపగీతయా] కలం క్వణతా మధుపకులేనాలిగణేన, ఉపగీతయా; వన్దిమాగధస్తుతయా చేతి గమ్యతే। [ద్విపఘటయా]। కర్త్ర్యా। [స్వయం, సవారిభిః] సోదకైః, [కరోదరైః] పుష్కరాగ్రైః పాణితలాగ్రైశ్చ,

[అక్షయమ్] అపరిమితం, [దానం] మదః, [అదీయత]; దానం ద్రవ్యఞ్చ, అదీయత దత్తమ్। అత్ర ప్రస్తుతగజఘటావిశేషణసామ్యేనాప్రస్తుతదానకర్తృప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౨౪॥

సుమేఖలా ఇతి।—శోభనా మేఖలా బన్ధనసూత్రాణి కాఞ్చ్యశ్చ యాసాం తాః [సుమేఖలాః]। 'మేఖలా ఖడ్గబన్ధే స్యాత్ కాఞ్చీశైలనితమ్బయోః' ఇతి విశ్వః। [సితతరదన్తచారవః] సితతరైః దన్తైర్దన్తమయతనుభిర్దశనైశ్చ, చారవః, [సముల్లసత్తనుపరిధానసమ్పదః] సముల్లసన్త్యః తనవః సూక్ష్మాః, పరిధానసమ్పదః కోశసమ్పదో వస్త్రసమ్పదశ్చ యాసాం తాః, [పులకభృతః] ఛాయాభృతః రోమాఞ్చధారిణ్యశ్చ [సదసిలతాః] చారుఖడ్గవల్ల్యః, [ప్రియా ఇవ, రణైషిణాం] రణాఽఽకాఙ్క్షిణామ్; కన్ధరాసు [అధికన్ధరమ్] అధికణ్ఠమ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [లలమ్బిరే] లగ్నా ఇత్యర్థః। శేషః శ్లిష్టోపమా వా మతభేదాత్॥౨౫॥

మనోహరైః ప్రకృతిమనోరమాఽఽకృతి-

ర్భయప్రదైః సమితిషు భీమదర్శనః।

సదైవతైః సతతమథానపాయిభి-

ర్నిజాఙ్గవన్మురజిదసేవ్యతాఽఽయుధైః॥౨౬॥

అవారితం గతముభయేషు భూరిశః

క్షమాభృతామథ కటకాన్తరేష్వపి।

ముహుర్యుధి క్షతసురశత్రుశోణిత-

ప్లుతప్రధిం రథమధిరోహతి స్మ సః॥౨౭॥

ఉపేత్య చ స్వనగురుపక్షమారుతం

దివస్త్విషా కపిశితదూరదిఙ్ముఖః।

మనోహరైరితి ।—[అథ, ప్రకృతిమనోరమాऽऽకృతిః] స్వభావసున్దరమూర్త్తిః, [సమితిషు] యుద్ధేషు, భీమం దర్శనం యస్య సః [భీమదర్శనః, సురజిత్] హరిః, [మనోహరైః] ప్రకృతిమనోహరైః, సమితిషు [భయప్రదైః, సదైవతైః [అధిదేవతాయుక్తైః, [సతతమ్ అనపాయిభిః, ఆయుధైః] శార్ఙ్గాదిభిః, [నిజాఙ్గవత్] పృథగవస్థితైః శరీరైరివ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [అసేవ్యత] సేవితః॥౨౬॥

అవారితమితి ।—[అథ] ఆయుధసన్నిధానానన్తరం, [స] హరిః, [ఉభయేషు] ద్వయేషు, ద్వివిధేష్విత్యర్థః; [క్ష్మాభృతాం] రాజ్ఞాం గిరీణాఞ్చ, [కటకాన్తరేష్వపి] శివిరాభ్యన్తరేషు నితమ్బావకాశేషు చ, [భూరిశః] బహుశః, [అవారితమ్] అప్రతిహతం, [గతం] ప్రస్థితం, [ముహుః] అసకృత్, [యుధి, క్షతసురశత్రుశోణితప్లుతప్రధిం] క్షతానాం సురశత్రూణామ్ అసురాణాం, శోణితైః ప్లుతాః, సిక్తాః, ప్రధయో నేమయో యస్య తమ్। 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః' ఇతి హలాయుధః। [రథమ్, అధిరోహతి స్మ] ఆరురోహ॥౨౭॥

ప్రకమ్పితస్థిరతరయష్టి తత్క్షణం

పతత్పతిః పదమధికేతనం దధౌ॥౨౮॥

గభీరతావిజితమృదఙ్గనాదయా

స్వనశ్రియా హతరిపుహంసహర్షయా।

ప్రమోదయన్నథ ముఖరాన్ కలాపినః

ప్రతిఘ్నతే నవఘనవద్రథః స్మ సః॥౨౯॥

ఉపేత్యేతి ।—[చ] కిఞ్చేతి చార్థః। [పతత్పతిః] అణ్డజమణ్డలేశ్వరః, గరుడః ఇత్యర్థః। 'పతత్పత్రిరథాణ్డజాః' ఇత్యమరః। [త్విషా] కాన్త్యా, [కపిశితదూరదిఙ్ముఖః] కపిశితాని కపిలీకృతాని, దూరాణి దిఙ్ముఖాని యేన సః, [స్వనగురుపక్షమారుతం] స్వనేన గురుర్మహాన్, పక్షమారుతో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా, [దివః] స్వర్గాత్, [ఉపేత్య] ఆగత్య, [తత్క్షణం] తస్మిన్ క్షణే, [ప్రకమ్పితస్థిరతరయష్టి] ప్రకమ్పితా స్థిరతరా నిశ్చలా, యష్టిరావాసస్తమ్బో యస్మిన్ తత్తథా, [అధికేతనం] కేతనే। విభక్త్యర్థేऽవ్యయీభావః। [పదం, దధౌ] నిహితవాన్॥౨౮॥

గభీరతేతి।—[అథ] గరుడ़ాగమనానన్తరం, [స రథః, నవఘనవత్] నవఘనేన నవామ్బుదేన తుల్యమ్। "తేన తుల్యమ్—" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [గభీరతావిజితమృదఙ్గనాదయా] గభీరతయా గామ్భీర్యేణ, విజితో మృదఙ్గనాదో యయా తథా, [హతరిపుహంసహర్షయా] హతో రిపుహంసానాం ఇంసానామివ రిపూణాం హర్షో యయా తయా, [స్వనశ్రియా] ధ్వనిసమ్పదా, [ముఖరాన్] కూజతః, [కలాపినః] మయూరాన్, [ప్రమోదయన్, ప్రతిష్ఠతే స్మ] ప్రతస్థే। "సమవప్రవిభ్యః స్థః" (౧।౩।౨౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। “లట్ స్మే” (౩।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతే లట్। తద్ధితగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౨౯॥

నిరన్తరస్థగితదిగన్తరం తతః

సముచ్చలద్బలమవలోకయన్ జనః।

వికౌతుకః ప్రకృతమహాప్లవేఽభవత్

విశృఙ్ఖలం ప్రచలితసిన్ధువారిణి॥౩౦॥

వబృంహిరే గజపతయో మహాఽఽనకాః

ప్రదధ్వనుర్జయతురగా జిహేషిరే।

అసమ్భవద్ధిరివరగహ్వరైరభూత్

తదా రవైర్దలిత ఇవ స్వ ఆశ్రయః॥౩౧॥

నిరన్తరేతి।—[తతః] రథప్రస్థానానన్తరం, [నిరన్తరస్థగితదిగన్తరం] నిరన్తరం నీరన్ధ్రం, స్థగితాని ఆచ్ఛాదితాని, దిగన్తరాణి యేన తత్, [సముచ్చలత్] ప్రతిష్ఠమానం, తత్ [బలం] సైన్యమ్, [అవలోకయన్, జనః] లోకః, [ప్రకృతమహాప్లవే] ప్రకృతః ప్రక్రాన్తః, మహాప్లవో మహాపూరః, జగత్సంప్లవరూప ఇత్యర్థః, యేన తస్మిన్, [విశృఙ్ఖలమ్] అప్రతిఘాతం, [ప్రచలితసిన్ధువారిణి] ప్రచలితం క్షుభితం, యత్ సిన్ధోరబ్ధేః, వారి తస్మిన్, [వికౌతుకః] నివృత్తకోతూహలః, [అభవత్]; కల్పాన్తక్షుభితవారిధేర్వారివచ్చ తద్బలం

సకలజగత్సంహారశఙ్కయా అలక్ష్యతేత్యర్థః।
అత్రాన్యదర్శనాదన్యదిదృక్షానివృత్తేర్బలవారిధివారిణో రేకత్వాఽఽక్షేపే బాధాత్
సాదృశ్యాఽఽక్షేపాత్ వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణాత్ నిదర్శనాఽలఙ్కారః॥౩౦॥

వవృంహిర ఇతి।—[గజపతయః, వవృంహిరే] వవృంహుః, వృంహణం చక్రురిత్యర్థః। 'వృహి వృద్ధౌ శబ్దే చ' ఆత్మనేపదం చిన్త్యమ్;* అత ఏవ భట్టమలః,—

అనారతం రసతి జయాయ దున్దుభౌ

మధుద్విషః ఫలదలఘుప్రతిస్వనైః।

వినిష్పతన్మృగపతిభిర్గుహాముఖై-

ర్గతాః పరాం ముదమహసన్నివాద్రయః॥౩౨॥

జఢ়ీకృతశ్రవణపథే దివౌకసాం

చమూరవే విశతి సురాద్రికన్దరాః।

అనర్థకైరజని విదగ్ధకామినీ-

రతాన్తరక్వణితవిలాసకౌశలైః॥౩౩॥

'హేషతే హేషతేఽశ్వానాం హస్తినాం వృంహతీతి చ' ఇతి। [మహాఽఽనకాః ప్రదధ్వనుః], జయశీలాస్తురగాః [జయతురగాః, జిహేషిరే] హేషాం చక్రురిత్యర్థః। 'హేషృ హేషృ అవ్యక్తే శబ్దే'। [తదా] తస్మిన్ కాలే, [అసమ్భవద్గిరివరగహ్వరైః] అసమ్భవన్తి అన్తర్ధాతుమపర్యాప్నువన్తి, గిరివరగహ్వరాణి యేషాం తైః, గిరివరగహ్వరేషు అమాద్భిః, అవర్త్తమానైరిత్యర్థః; [రవైః] వృంహణాదిఘోషైః, [స్వ ఆశ్రయః] స్వసమవాయికారణమాకాశః, [దలిత ఇవ] విదారిత ఇవ, [అభూత్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తయా తేషామతితీవ్రత్వం వ్యజ్యతే॥౩౧॥

అనారతమితి।—[మధుద్విషః] హరేః, [దున్దుభౌ] రణభేర్యాం, [జయాయ, అనారతమ్] అశ్రాన్తం, [రసతి] ధ్వనతి సతి, [ఫలదలఘుప్రతిస్వనైః] ఫలన్తః సఙ్క్రామన్తః, అలఘవో మహాన్తః, ప్రతిస్వనాః ప్రతిధ్వనయో యేషు తైః, [వినిష్పతన్మృగపతిభిః] వినిష్పతన్తః క్షోభాన్నిర్గచ్ఛన్తః, మృగపతయః సింహా యేభ్యస్తైః, [గుహాముఖైః] గుహాభిరేవ ముఖైః, [అద్రయః పరాం ముదం గతాః] సన్తః, [అహసన్నివ]। సింహానాం ధావల్యాత్ ధ్వనియోగాచ్చ హాసనోత్ప్రేక్షా॥౩౨॥

జడ఼ీకృతేతి।—దివమోకో యేషాం తేషాం [దివౌకసాం] దేవానాం, కన్దరాన్తర్గతానామిత్యర్థః; [జడ఼ీకృతశ్రవణపథే] బధిరీకృతశ్రోత్ర-

---

అరాతిభిర్యుధి సహయుధ్వనో హతాన్

జిఘృక్షవః శ్రుతరణతూర్యనిఃస్వనాః।

అకుర్వత ప్రథమసమాగమోచితం

చిరోజ్ఝితం సురగణికాః ప్రసాధనమ్॥౩౪॥

ప్రచోదితాః పరిచితయన్తృకర్మభి-

ర్నిషాదిభిర్విదితయతాఙ్కుశక్రియైః।

మార్గే। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః। [చమూరవే] సేనాఘోషే, [సురాద్రికన్దరాః] మేరుగహ్వరాణి, [విశతి] సతి, [విదగ్ధకామినీరతాన్తరక్వణితవిలాసకౌశలైః] విదగ్ధకామినీనాం ప్రౌఢ఼ాఙ్గనానాం, రతాన్తరే సురతమధ్యే, క్వణితవిలాసాః కూజితసమ్పదః, తాసు యాని కౌశలాని తైః, [అనర్థకైః, అజని] జాతమ్; ప్రేయసాం బాధిర్యాదితి భావః। అత్ర శ్రోత్రజాడ్యస్య విశేషణగత్యా క్వణితానర్థక్యహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్; తదుపజీవితేన క్వణితానామానర్థక్యాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరిత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩౩॥

అరాతిభిరితి ।—సహ యుధ్యత ఇతి తాన్ [సహయుధ్వనః] । "సహే చ" (౩।౨।౯౬ పాం) ఇతి క్వనిప్ । అత ఏవ [అరాతిభిర్యుధి హతాన్, జిఘృక్షవః] గ్రహీతుమిచ్ఛవః, స్వయంవరణకామాః ఇత్యర్థః । గ్రహేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః । [సురగణికాః] అప్సరసః, [శ్రుతరణతూర్యనిఃస్వనాః] సత్యః, [చిరోజ్ఝితం]; ప్రాయేణ ప్రవీరసంవాదాభావాదితి భావః । [ప్రథమసమాగమోచితమ్] అతిమోహనమిత్యర్థః; ప్రాథమ్యఞ్చ పుంసామిదం ప్రథమత్వాదితి భావః; [ప్రసాధనమ్ అకుర్వత] పరిష్కృతవత్య ఇత్యర్థః । 'ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః । అత్ర స్వయంవరణతూర్యశ్రవణయోర్విశేషణగత్యా ప్రసాధనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ ॥౩౪॥

ప్రచోదితా ఇతి ।—[పరిచితయన్తృకర్మభిః] పరిచితం యన్తకర్మ

గజాః సకృత్కరతలలోలనాలికా-

హతా ముహుఃప్రణాదితఘణ్టమాఽఽయయుః ॥౩౫॥

సవిక్రమక్రమణచలైరితస్తతః

ప్రకీర్ణకైః క్షిపత ఇవ క్షితే రజః ।

వ్యరంసిషుర్న ఖలు జనస్య దృష్టయ-

స్తురఙ్గమాదభినవభాణ్డభారిణః ॥౩౬॥

సాదికృత్యం యైస్తైః, స్వభ్యస్తగజశాస్త్రైరిత్యర్థః; అత ఏవ [విదితయతాఙ్కుశక్రియైః] విదితే యతాఙ్కుశక్రియే యతయాతాఖ్యే పదాఙ్కుశకర్మణీ యైస్తైః । 'పాదకర్మ యతం ప్రోక్తం యాతమఙ్కుశవారణమ్' ఇతి హలాయుధః । [నిషాదిభిః] యన్తృభిః, [ప్రచోదితాః] ప్రేరితాః, [గజాః, సకృత్కరతలలోలనాలికాహతాః] సకృదేకవారమేవ, కరతలలోలాభిః పాణితలచలితాభిః, నాలికాభిరన్తర్నాళికాభిః, హతాస్తాళితాః, తథాఽపి [ముహుఃప్రణదితఘణ్టం] ముహుః ప్రణదితా అసకృత ధ్వనన్తో, ఘణ్టా యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథా, [ఆయయుః] ప్రస్థాతుమాగతాః । స్వభావోక్తిః ॥౩౫॥

సవిక్రమేతి ।—[సవిక్రమక్రమణచలైః] సవిక్రమేణ సాఙ్ఘ్రివిన్యాసవిశేషేణ, క్రమణేన గమనేన, చలైః, [ప్రకీర్ణకైః] చామరైః। 'చామరన్తు ప్రకీర్ణకమ్' ఇత్యమరః। [క్షితేః, రజః] స్వఖురోద్ధతమ్, [ఇతస్తతః, క్షిపతః] నిరస్యతః, [ఇవ], స్థితాదిత్యుత్ప్రేక్షా। [అభినవభాణ్డభారిణః] ప్రత్యగ్రాఽఽభరణధారిణః। 'స్యాద్భాణ్డమశ్వాఽఽభరణే' ఇత్యమరః। [తురఙ్గమాత్] తురఙ్గమేభ్యః। జాతావేకవచనమ్। "జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసఙ్ఖ్యానమ్" (వా౦) ఇత్యపాదానత్వమ్। [జనస్య దృష్టయః, న వ్యరంసిషుః] న విరతాః, [ఖలు]। రమేర్లుఙి "వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః" (౧।౩।౮౩ పా౦) ఇతి పరస్మైపదమ్। "యమరమనమాతాం సక్చ" (౭।౨।౭౩ పా౦) ఇతి సగిడాగమౌ, ఇటి "నేటి" (౭।౨।౪ పా౦) ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః॥౩౬॥

చలాఙ్గులీకిసలయముద్ధతైః కరై-
రనృత్యత స్ఫుటకృతకర్ణతాలయా।
మదోదకద్రవకటభిత్తిసఙ్గిభిః
కలస్వరం మధుపగణైరగీయత॥౩౭॥

అసిచ్యత ప్రశమితపాంసుభిర్మహీ
మదామ్బుభిర్ధృతనవపూర్ణకుమ్భయా।
అవాద్యత శ్రవణసుఖం సమున్నమత్-
పయోధరధ్వనిగురు తూర్యమాఽఽననైః॥౩౮॥

అథ విశేషకేణాఽఽహ, చలేత్యాది।—[స్ఫుటకృతకర్ణతాలయా] స్ఫుటం కృతః కర్ణతాలః కర్ణతాడ్నం యయా తయా, ద్విపఘటయా కర్త్ర్యా। [చలాఙ్గులీకిసలయం] చలాఙ్గుల్య ఏవ కిసలయా యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా, [ఉద్ధతైః, కరైః] హస్తైః, [అనృత్యత] అనర్తి। భావే లఙ్। తథా [మదోదకద్రవకటభిత్తిసఙ్గిభిః] మదోదకేన ద్రవాసు ఆర్ద్రాసు, కటభిత్తిషు గణ్డస్థలేషు, సఙ్గిభిః ఆసక్తైః, [మధుపగణైః] భ్రమరగణైః, [కలస్వరం] మధురస్వరమ్, [అగీయత] గీతమ్। భావే లఙ్॥౩౭॥

అసిచ్యతేతి ।—[ధృతనావపూర్ణకుమ్భయా] ధృతౌ నవౌ పూర్ణకుమ్భౌ శిరఃపిణ్డకలశౌ యయా తయా, ద్విపఘటయా కర్త్ర్యా। 'కుమ్భౌ ఘటేభమూర్ధాంశౌ' ఇత్యమరః। [ప్రశమితపాంసుభిః మదామ్బుభిః మహీ, అసిచ్యత] సిక్తా; [ఆననైః] ముఖైః, కరణైః। [శ్రవణసుఖం] శ్రవణయోః సుఖయతీతి సుఖం సుఖకరమ్। 'సుఖహేతౌ సుఖే సుఖమ్' ఇతి శబ్దార్ణవే। [సమున్నమత్పయోధరధ్వనిగురు] ఉద్యన్మేధగర్జితగమ్భీరం, [తూర్యమ్, అవాద్యత] వాదితమ్; స్వముఖవృంహణైరేవ తూర్యం సమ్పాదితమిత్యర్థః॥౩౮॥

ఉదాసిరే పవనవిధూతవాసస-

స్తతస్తతో గగనలిహశ్చ కేతవః।

యతః పురః ప్రతిరిపు శార్ఙ్గిణః స్వయం

వ్యధీయత ద్విపఘటయేతి మఙ్గలమ్॥౩౯॥

విశేషకమ్।

న శూన్యతామగమదసౌ నివేశభూః

ప్రభూతతాం దధతి బలే చలత్యపి।

పయస్యభిద్రవతి భువం యుగావధౌ

సరిత్పతిర్న హి సముపైతి రిక్తతామ్॥౪౦॥

ఉదాసిరే ఇతి ।—[పవనవిధూతవాససః] పవనేన విధూతవాసమ కమ్పితపటాః, [గగనలిహః] అభ్రఙ్కషాః, [కేతవశ్చ] ధ్వజాశ్చ, [తతస్తతః, ఉదాసిరే] ఉత్క్షిప్తాః, [ఇతి] ఇత్థం, [ద్విపఘటయా, ప్రతిరిపు] రిపూన్ ప్రతి। అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [యతః] గచ్ఛతః। ఇణో లటః శత్రాదేశః। [శార్ఙ్గిణః, పురః] అగ్రే, [స్వయం మఙ్గలం, వ్యధీయత] విహితమ్। అత్ర శ్లోకత్రయే ప్రస్తుతద్విపఘటావిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతమఙ్గలాచరణాపరపురన్ధ్రీప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౩౯॥

నేతి।—[ప్రభూతతాం] భూమానం, [దధతి] దధానే, [బలే] సైన్యే, [చలతి] ప్రతిష్ఠమానే [అపి అసౌ, నివేశభూః] సేనానివేశభూమిః, [శూన్యతాం] రిక్తతాం, [నాగమత్]; తథా హి, [యుగావధౌ] యుగాన్తే, [పయసి భువమ్, అభిద్రవతి] అభిప్లవమానే సతి, [సరిత్పతిః] సముద్రః, [రిక్తతాం న సముపైతి హి]। దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౪౦॥

యియాసితామథ మధుభిద్వివస్వతా

జనో జరన్మహిషవిషాణధూసరామ్।

పురః పతత్పరబలరేణుమాలినీ-

మలక్షయద్దిశమభిధూమితామివ॥౪౧॥

మనస్వినాముదితగురుప్రతిశ్రుతిః

శ్రుతస్తథా న నిజమృదఙ్గనిఃస్వనః।

యథా పురః సమరసముద్యతద్విష-

ద్బలాఽఽనకధ్వనిరుదకర్ణయన్మనః॥౪౨॥

యియాసితామితి।—[అథ మధుభిద్వివస్వతా] మధుభిద్ధరిరేవ వివస్వాన్ తేన, [యియాసితాం] యాతుమిష్టాం, జిగమిషితామిత్యర్థః। యాతేః సన్నన్తాత్ కర్మణి క్తః। [పతత్పరబలరేణుమాలినీం] పతతోఽభిధావతః, పరబలస్య శత్రుసైన్యస్య, రేణూన్ మలతే ధారయతీతి తన్మాలినీ తామ్। మలతేర్ణినిప్రప్రత్యయః। అత ఏవ [జరన్మహిషవిషాణధూసరాం] జరతో వృద్ధస్య, మహిషస్య విషాణవద్ధూసరాం ధూమ్రాం [పురః] అగ్రే, [దిశమ్]; అభితో ధూమోఽస్యాః సఞ్జాతస్తామ్ [అభిధూమితామివ, జనః] లోకః, [అలక్షయత్]। మధుభిద్వివస్వతేతి రూపకోత్థాపితా అగ్రదిశి ధూమితత్వోత్ప్రేక్షేతి సఙ్కరః। అత్రాఽఽహుః,—'అఙ్గారిణీ దిగ్రవివిప్రయుక్తా యస్యాం రవితిష్ఠతి సా ప్రదీప్తా। ప్రధూమితా యాస్యతి యాం దినేశః శేషాః ప్రశస్తాః శుభదాశ్చ తాః స్యుః॥' ఇతి॥౪౧॥

మనస్వినామితి।—[ఉదితగురుప్రతిశ్రుతిః] ఉదితా ఉత్పన్నా, గురుర్గభీరా, ప్రతిశ్రుతిః ప్రతిధ్వనిర్యస్య సః, [నిజమృదఙ్గ నిస్వనః] స్వసేనాతూర్య్యఘోషః, [శ్రుతః] సన్, [తథా మనస్వినాం మనః, నోదకర్షయత్] న ఆచకర్ష కృషిరయం స్వార్థే ణ్యన్తః। [యథా, పురః] అగ్రే, [సమరసముద్యతద్విషద్బలా-

---

యథా యథా పటహరవః సమీపతా-

ముపాగమత్ స హరివరాగ్రతఃసరః।

తథా తథా హృషితవపుర్ముదాకులా

ద్విషాఞ్చమూరజని జనీవ చేతసా॥౪౩॥

ప్రసారిణీ సపది నభస్తలే తతః

సమీరణభ్రమితపరాగరూషితా।

ఽఽనకధ్వనిః] సమరసముద్యతే సమరోద్యుక్తే, ద్విషద్బలే శత్రుసైన్యే, యే ఆనకాః తేషాం ధ్వనిః, ఉదకర్షయత్। ఏతేనైషాం వీరస్థాయీ మహోత్సాహ ఉక్తః। అత్ర భయఙ్కరస్యాపి పరసైన్యఘోషస్యోత్సాహజనకత్వం మహావీరేషు న విరుధ్యత ఇతి విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః; భీహేతౌ సత్యపి భయానుత్పత్తేర్విశేషోక్తివిరుద్ధకార్యోత్పత్తేర్విషమభేదశ్చేతి సఙ్కరః॥౪౨॥

యథా యథేతి।—[హరివరాగ్రతఃసరః] హరిర్వరో జామాతేవ హరివరః। 'వరో జామాతృవర్య్యయోః' ఇతి విశ్వః। తస్యాగ్రతః సరతీత్యగ్రతఃసరోఽగ్రేసరః, "పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్త్తేః" (౩।౨।౧౮ పాం) ఇతి టప్రత్యయః। [సః] పూర్వోక్తః, [పటహరవః, యథా యథా] యావద్యావత్, [సమీపతామ్] ఆసన్నతామ్, [ఉపాగమత్, తథా తథా] తావత్తావత్, [ద్విషాం] ద్విషతాం, [చమూః, జనీవ] బధూరివ। 'జనీ సీమన్తినీ బధూః' ఇతి విశ్వః। [చేతసా, ముదాకులా] ఆనన్దాఽఽవిలా, [హృషితవపుః] రోమాఞ్చితాఙ్గీ। "హృషేర్లోమసు" (౭।౨।౨౯ పాం) ఇతి ఇడాగమః। [అజని] జాతా। జనేః కర్త్తరి లుఙ్, "దీపజన—" (౩।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా చిణ్ప్రత్యయః। బధూవరసమాగమవత్ ప్రతిద్వన్ద్విసమాగమో మహోత్సాహవర్ద్ధనో

వీరసేనాయా ఇత్యుపమాఽర్థః; తేన సైన్యయోరన్యోఽన్యశబ్దశ్రవణకారిణీ ప్రత్యాసత్తిరాసీదితి వ్యజ్యతే ॥౪౩॥

ప్రసారిణీతి ।—[తతః] శ్రవణానన్తరం, [సపది] అవిలమ్బేన,

వ్యభావ్యత ప్రలయజకాలికాఽఽకృతి-

ర్విదూరతః ప్రతిబలకేతనాఽఽవలిః ॥౪౪॥

క్షణేన చ ప్రతిముఖతిగ్మదీధితి-

ప్రతిప్రభాస్ఫురదసిదుఃఖదర్శనా ।

భయఙ్కరా భృశమపి దర్శనీయతాం

యయావసావసురచమూశ్చ భూభృతామ్ ॥౪౫॥

పయోముచామభిపతతాం దివి ద్రుతం

విపర్యయః పరిత ఇవాఽఽతపస్య సః ।

[నభస్తలే, ప్రసారిణీ] వ్యాప్తా, [సమీరణభ్రమితపరాగరూషితా] సమీరణేన వాయునా, భ్రమితేన పరాగేణ రూషితా రూక్షీకృతా, అత ఏవ [ప్రలయజకాలికాఽఽకృతిః] ప్రలయజాయాః కల్పాన్తప్రాదుర్భూతాయాః, కాలికాయా మహాకాల్యాః, ఆకృతిరివాఽఽకృతిర్యస్యాః సా, [ప్రతిబలకేతనాఽఽవలిః] ప్రతిబలే ప్రతిపక్షసైన్యే, కేతనాఽఽవలిర్ధ్వజపంక్తిః, [విదూరతః] దూరాత్, [వ్యభావ్యత] అలక్ష్యత; ఏతావతా ప్రత్యాసత్తిరాసీదిత్యర్థః । ఉపమాఽలఙ్కారః ॥౪౪॥

క్షణేనేతి ।— [ప్రతిముఖతిగ్మదీధితిప్రతిప్రభాస్ఫురదసిదుఃఖదర్శనా] ప్రతిముఖస్యాభిముఖస్య తిగ్మదీధితేః ఉష్ణాంశోః, ప్రతిప్రభాభిః ప్రతిఫలితదీప్తిభిః, స్ఫురద్భిర్దేదీప్యమానైః, అసిభిః ఖడ్గైః, దుఃఖం దుష్కరం, దర్శనం యస్యాః సా,

దుర్ధర్శేత్యర్థః, [అసౌ, అసురచమూః] చైద్యసేనా, [చ క్షణేన చ, భూభృతాం] హరిసైనికానాం, [భృశం], భయం కరోతీతి [భయఙ్కరాఽపి]। "మేఘర్త్తిభయేషు కృఞః" (3।౨।౪3 పాం) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। [దర్శనీయతాం! మనోహరతామితి విరోధః। దృష్టివిషయతాం [యయౌ], ఇత్యవిరోధః। అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౪౫॥

పయోముచామితి।—[అథ] అసురసేనాదర్శనానన్తరం, [సమవిష-

సమక్రమః సమవిషమేష్వథ క్షణాత్

క్షమాతలం బలజలరాశిరానశే॥౪౬॥

మమౌ పురః క్షణమివ పశ్యతో మహత్

తనూదరస్థితభువనత్రయస్య తత్।

విశాలతాం దధతి నితాన్తమాయతే

బలం ద్విషాం మధుమథనస్య చక్షుషి॥౪౭॥

భృశస్విదః పులకవికాశిమూర్త్తయో

రసాధికే మనసి నివిష్టసాహసాః।

మేషు] నిమ్నోన్నతేషు, [సమక్రమః] తుల్యసఞ్చారః, [సః, బలజలరాశిః] సైన్యసాగరః, [దివి] వ్యోమ్ని, [ద్రుతమ్, అభిపతతామ్] అభిధావతాం, [పయోముచాం] సమ్బన్ధీ, [ఆతపస్య విపర్య్యయః ఇవ] ఛాయేవ, [పరితః క్షణాత్ క్షమాతలం] భూతలం, [ఆనశే]। 'అశూ వ్యాప్తౌ' "అత ఆదేః" (౭।౪।౭౦ పాం) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘః। "అశ్నోతేశ్చ" (౭।౪।౭౨ పాం) ఇతి నుమాగమః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౪౬॥

మమావితి।—[పురః] అగ్రే, [క్షణమివ పశ్యతః] క్షణమాత్రం విలోకయతః। ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే। [తనూదరస్థితభువనత్రయస్య] తనౌ క్షోదీయసి, ఉదరే కుక్షౌ, స్థితం భువనత్రయం యస్య తస్య, [మధుమథనస్య] హరేః సమ్బన్ధిని, [విశాలతాం] వైపుల్యం, [దధతి] దధానే, [నితాన్తమ్, ఆయతే] దైర్ఘ్యే, ద్రాఘీయసి ఇత్యర్థః, [చక్షుషి తత్ మహత్ ద్విషాం బలం, మమౌ] వవృతే; క్షణమోక్షణాదేవ పరబలే ఇయత్తాం పరిచిచ్ఛేదేత్యర్థః; క్షోదీయస్యపి కుక్షౌ భువనత్రయం పరిచ్ఛిన్దతో హరేరతిమహతి చక్షుషి అల్పబలపరిచ్ఛేదః కియానితి భావః। అత్ర భువనత్రయాపేక్షయా ఆధారస్య కుక్షేరల్పత్వాత్ చక్షురపేక్షయా ఆధేయస్య బలస్య అల్పత్వాచ్చాధికాలఙ్కారౌ సఙ్కీర్యేతే॥౪౭॥

భృశేతి।—[క్షితిపచమూబధూగణాః] క్షితిపచమ్వా బధ్వ ఇవేత్యుప-

ముఖే యుధః సపది రతేరివాభవన్

ససమ్భ్రమాః క్షితిపచమూబధూగణాః॥౪౮॥

ధ్వజాంశుకైర్ధ్రువమనుకూలమారుత-

ప్రసారితైః ప్రసభకృతోపహూతయః।

యదూనభి ద్రుతతరముద్యతాఽఽయుధాః

క్రుధా పరం రయమరయః ప్రపేదిరే॥౪౯॥

హరేరపి ప్రతి పరకీయవాహినీ-

రధిస్యదం ప్రవవృతిరే చమూచరాః।

మితసమాసః; రతేరివేతి లిఙ్గాత్। తాసాం గణాః, [యుధో ముఖే] యుద్ధారమ్భే, [రతేః] ముఖే రత్యారమ్భే ఇత్యర్థః, [ఇవ సపది]; భృశం స్విద్యన్తీతి [భృశస్విదః]। క్విప్। [పులకవికాశిమూర్త్యయః] రోమాఞ్చోద్దఞ్చితగాత్రాః, [రసాధికే] రసః వీరః శృఙ్గారశ్చ, తేనాధికే నిర్భరే, [మనసి, నివిష్టసాహసాః] ప్రవిష్టధార్ష్ట్యాః, [ససమ్భ్రమాః] ససత్వరాః, [అభవన్]।

యాదృశీ బధూనాం సురతరసకర్మణి ఉత్కణ్ఠా, తాదృశీ చమూనాం సమరకర్మణి ఇతి ఉపమాఽర్థః; తేనైతాసాం సమరసురతయోః సమరసత్వం వ్యజ్యతే॥౪౮॥

ధ్వజాంశుకైరితి।—[అరయః] చైద్యపక్షాః, [అనుకూలమారుతప్రసారితైః] అనుకూలమారుతేన ప్రసారితైః, [ధ్వజాంశుకైర్ధ్రువం, ప్రసభకృతోపద్భుతయః] ప్రసభేన బలాత్కారేణ, కృతోపద్భుతయః కృతాహ్వానా ఇవేత్యర్థః, [యదూన్ అభి] యాదవాన్ ప్రతి, [ద్రుతతరమ్, ఉద్యతాఽఽయుధాః] ఉత్క్షిప్తాఽఽయుధాః సన్తః, [క్రుధా] క్రోధేన, [పరమ్] అధికం, [రయం] త్వరాం, [ప్రపేదిరే]। ధ్వజాంశుకదర్శనోత్థక్రోధహేతుకస్య శీఘ్రాభిపాతస్య ధ్వజాహ్వానహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే ధ్రువమితి॥౪౯॥

హరేరితి।—[హరేరపి], చమూషు చరన్తీతి [చమూచరాః] సైనికాః। “చరేష్టః” (౩।౨।౧౬ పాం) ఇతి టప్రత్యయః। [పరకీయవాహినీః] పరేషామిమాః

విలమ్బితుం న ఖలు సహా మనస్వినో

విధిత్సతః కలహమవేక్ష్య విద్విషః॥౫౦॥

ఉపాఽఽహితైర్వపుషి నివాతవర్మభిః

స్ఫురన్మణిప్రసృతమరీచిసూచిభిః।

నిరన్తరం నరపతయో రణాజిరే

రరాజిరే శరనికరాఽఽచితా ఇవ॥౫౧॥

పరకీయాః, వాహినీః సేనాః, [ప్రతి అధిస్యదమ్] అధికరయం యథా తథా। 'రంహస్తరసీ తు రయః స్యదః' ఇత్యమరః। [ప్రవవృతిరే] ప్రవృత్తాః। తథా హి, [మనస్వినః] ధీరాః, [కలహం] యుద్ధం, [విధిత్మతః] విధాతుమిచ్ఛతః। దధాతేః సన్నన్తాల్లటః శతరి రూపమ్। తాన్ [విద్విషః] శత్రూన్, [అవేక్ష్య విలమ్బితుమ్]। "శకధృష—" (౩।౪।౬౫ పాం) ఇత్యాదినా

తుముగ్ప్రత్యయః। సహన్తే ఇతి [సహాః] క్షమాః। పచాద్యచ్। [న ఖలు]। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౫౦॥

ఉపాహితైరితి।—[రణాజిరే] రణాఙ్గణే, [నరపతయః] రాజానః, [వపుషి, ఉపాఽఽహితైః] ఆముక్తైః, [స్ఫురన్మణిప్రసృతమరీచిసూచిభిః] స్ఫురన్తో మణిప్రసృతా రత్ననిర్గతాః, మరీచయ ఏవ సూచయో యేషాం తైః, [నివాతవర్మభిః] అచ్ఛిద్రకఞ్చుకైః। 'నివాతో దృఢసన్నాహే నిర్వాతే చాశ్రయేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'తనుత్రం వర్మ కఞ్చుకమ్' ఇత్యమరః। [నిరన్తరం] నీరన్ధ్రం, [శరనికరాఽఽచితాః] శరనికరైరాచితాః ప్రోతాః, [ఇవ రరాజిరే]। "ఫణాచ్చ సప్తానామ్" (౬।౪।౧౨౫ పాం) ఇతి వికల్పాదేత్వాభ్యాసలోపాభావః। మణిరోచిషః సాదృశ్యాచ్ఛరనికరత్వోత్ప్రేక్షా॥౫౧॥

అథోచ్చకైర్జరఠకపోతకన్ధరా-

తనూరుహప్రకరవిపాణ్డురద్యుతి।

బలైశ్చలచ్చరణవిధూతముచ్చరద్

ఘనాఽఽవలీరుకదచరత క్షమారజః॥౫౨॥

విషఙ్గిభిర్భృశమితరేతరం క్వచిత్

తురఙ్గమైరుపరి నిరుద్ధనిర్గమాః।

చలాచలైరనుపదమాహతాః ఖురై-

ర్విబభ్రముశ్చిరమథ ఏవ ధూలయః॥౫౩॥

అథేతి।—[అథ] అనన్తరమ్ [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం, [జరఠకపోతకన్ధరాతనూరుహప్రకరవిపాణ్డురద్యుతి] జీర్ణపారావతకన్ధరారోమనికరధూసరచ్ఛాయమిత్యుపమా। 'పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యమరః। [బలైః] సైన్యైః, [చలచ్చరణవిధూతం] చలద్భిశ్చరణైర్విధూతముద్ధూతం, ప్రేరితం సదిత్యర్థః, [ఉచ్చరత్] ఉత్పతత్, [క్షమారజః] భూరేణుః, [ఘనాఽఽవలీః]

ఘనపంక్తీః, [ఉదచరత] ప్రచక్రామేత్యర్థః। “ఉదశ్చరః సకర్మకాత్” (౧।౩।౫౩ పాం)
ఇత్యాత్మనేపదమ్। అస్య ప్రత్యుదాహరణముచ్చరదితి। అత్ర
భూరేణోర్మేఘమణ్డలాక్రమణాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరుపమాసఙ్కీర్ణా॥౫౨॥

విషఙ్గిభిరితి।—[చలాచలైః] చటులైః, [ఖురైః, అనుపదం] ప్రతిపదమ్, [ఆహతాః] ఉద్ధతాః, [భృశమ్, ఇతరేతరం] పరస్పరమ్। నిరన్తరమితి పాఠే,—అభితో నీరన్ధ్రం, [విషఙ్గిభిః] మిథః శ్లిష్టైః, [తురఙ్గమైరుపరి, నిరుద్ధనిర్గమాః] నిరుద్ధో నిర్గమో యాసాం తాః, [ధూలయః క్వచిత్ చిరమ్, అధ ఏవ విబభ్రముః]; నోత్పేతురితి భావః। అత్రోద్ధతానామ్ అధోభ్రమణవిరోధస్యోపరి నిర్గమరోధేన విశేషణగత్యా పరిహారాత్ కావ్యలిఙ్గసఙ్కీర్ణో విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౫౩॥

గరీయసః ప్రచురముఖస్య రాగిణో

రజోఽభవద్వ్యవహితసత్త్వముత్కటమ్।

సిసృక్షతః సరసిజజన్మనో జగద్

బలస్య తు క్షయమపనేతుమిచ్ఛతః॥౫౪॥

పురా శరక్షతిజనితాని సంయుగే

నయన్తి నః ప్రసభమసృఙ్గి పఙ్కతామ్।

ఇతి ధ్రువం వ్యలగిషురాత్తభీతయః

ఖముచ్చకైరనలసఖస్య కేతవః॥౫౫॥

గరీయస ఇతి।—[గరీయసః] సర్వలోకపితామహత్వాత్ పూజ్యతరస్య, అన్యత్ర,—మహత్తరస్య; [ప్రచురముఖస్య] చతుర్ముఖస్యేత్యర్థః, అన్యత్ర,—బహుప్రవాహస్య, [రాగిణః] రక్తవర్ణస్య, అన్యత్ర,—రణే రాగిణోఽనురాగవతః, ఏవమ్భూతస్య [సరసిజజన్మనః] బ్రహ్మణః, [జగత్సిసృక్షతః] జగత్ స్రష్టుమిచ్ఛతః సతః। సృజేః సన్నన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [వ్యవహితసత్త్వం] తిరస్కృతసత్త్వగుణకమ్, అన్యత్ర,—తిరోహితజన్తుకం, [రజః] రజోగుణో రేణుశ్చ, [ఉత్కటమ్] ఉద్రిక్తమ్, [అభవత్। బలస్య] సైన్యస్య, [తు, క్షయం] జగత్క్షయమ్,

[అపనేతుమిచ్ఛతః] సతః, అభవత్ । అత్ర బ్రహ్మబలయోగరీయస్త్వాదిసాధర్మ్యేఽపి రజఃశబ్దేన ఏకస్య సిసృక్షోరన్యస్య సంజిహీర్షోరితి వ్యతిరేకః శ్లేషోత్థాపిత ఇతి సఙ్కరః ॥౫౪॥

 పురేతి ।—[సంయుగే] యుద్ధే సతి, [శరక్షతిజనితాని] క్షతజాని, [అసృఞ్జి] రుధిరాణి, [నః] అస్మాన్, [ప్రసభం] ప్రసహ్య, [పఙ్కతాం పురా, నయన్తి] నేష్యన్తి । "యావత్పురానిపాతయోర్లట్" (౩।౩।౪ పాం) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్ । [ఇతి] ఇత్థమాలోక్య, [ధ్రువమ్, ఆత్తభీతయః] ప్రాప్తభయాః సన్తః, [అనలసఖస్య] అగ్నిమిత్రస్య వాయోః, [కేతవః]

క్వచిల్లసద్ఘననికురమ్బకర్బురః

క్వచిద్ధిరణ్మయకణపుఞ్జపిఞ్జరః ।

క్వచిచ్ఛరచ్ఛశధరఖణ్డపాణ్డురః

ఖురక్షతక్షితితలరేణురుద్యయౌ ॥౫౬॥

మహీయసాం మహతి దిగన్తదన్తినా-

మనీకజే రజసి ముఖానుషఙ్గిణి ।

విసారితామజిహత కోకిలాఽఽవలీ-

మలీమసా జలదమదామ్బురాజయః ॥౫౭॥

రేణవః, తల్లిఙ్గత్వాత్తస్యేతి భావః; [ఉచ్చకైః] ఉన్నతం, [ఖమ్] ఆకాశం, [వ్యలగిషుః] వియదారూఢ‌ా ఇత్యర్థః । ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్ ॥౫౫॥

 క్వచిదితి ।—[క్వచిత్, లసద్ఘననికురమ్బకర్బురః] లసన్ ఘననికురమ్బవత్ నవాభ్రపటలవత్, కర్బురః శబలః, [క్వచిత్, హిరణ్మయకణపుఞ్జపిఞ్జరః] కనకచూర్ణకపిశః, [క్వచిచ్ఛరచ్ఛశధరఖణ్డపాణ్డురః, ఖురక్షతక్షితితలరేణుః] ఖురైః క్షతస్య క్షితితలస్య రేణుః, [ఉద్యయౌ] ఉజ్జగామ । అత్రోపమాత్రయస్య సంసృష్టిః ॥౫౬॥

మహీయసామితి।—[మహతి, అనీకజే] సేనాసముత్థే, [రజసి మహీయసాం దిగన్తదన్తినాం] దిగన్తా ఏవ దన్తినః తేషాం, [ముఖానుషఙ్గిణి] ముఖాని పురోభాగా ఏవ ముఖాని ఆననాని ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్; తేష్వనుషఙ్గిణి లగ్నే సతి। [కోకిలాఽఽవలీమలీమసాః] కోకిలాఽఽవలీవత్ మలీమసాః మలినాః, [జలదమదామ్బురాజయః] జలదా దిఙ్ముఖసఙ్గిన ఏవ యే మేఘాః, తే ఏవ మదామ్బురాజయో మదరేఖాః, [విసారితాం] ప్రసృమరత్వమ్ [అజిహత] అగచ్ఛన్, ప్రాప్తా ఇత్యర్థః; పాంశుపాతస్య దన్తినాం మదహేతుత్వాదితి భావః। తదుక్తం మహాభారతే,—"స్త్రియో జారేణ తుష్యన్తి గావః స్వచ్ఛన్దచారతః। కుఞ్జరాః పాంశువర్షేణ

శిరోరుహైరలికులకోమలేరమో

ముధా మృధే మృషత యువాన ఏవ సా।

బలోద్ధతం ధవలితమూర్ద్ధజానితి

ధ్రువం జనాన్ జరత ఇవాకరోద్రజః॥౫౮॥

సుసంహతైర్దధదపి ధామ నీయతే

తిరస్కృతిం బహుభిరసంశయం పరైః।

బ్రాహ్మణాః పరనిన్దయా॥" ఇతి। దిగన్తలమ్బినో మేధాః సేనారజోమేలనాద్బహులీబభూవురిత్యర్థః। అత్ర దిగన్తేషు తన్మేఘేషు చ దన్తిత్వతన్మదత్వరూపణాత్ సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకం, సుఖమేవ సుఖమితి శ్లిష్టపరమ్పరితమితి సఙ్కరః। అజిహతేతి—ఓ హాఙో లఙి తఙ్, "శ్నాభ్యస్తయోరాతః" (౬।౪।౧౧౨ పాం) ఇత్యాకారలోపః, "అదభ్యస్తాత్" (౭।౧।౪ పాం) ఇత్యదాదేశః॥౫౭॥

శిరోరుహైరితి।—[అమీ రాజానః, [యువానః ఏవ, అలికులకోమలైః] భ్రమరవృన్దమనోరమైః, [శిరోరుహైః] కేశైరుపలక్షితా, [ముధా] వృథా, [మృధే] యుద్ధే। 'మృధమాస్కన్దనమ్' ఇతి యుద్ధపర్యాయేషు అమరః। [మా మృషత] న మ్రియన్తామ్। మ్రియతేర్మాఙి లుఙి "న

మాఙ్యోగే" (౬।౪।౭౪ పాం) ఇత్యడ్భావః, "ఉశ్చ" (౧।౨।౧౨ పాం) ఇతి సిచః కిత్త్వాత్ న గుణః। [ఇతి] ఇత్థమ్ ఆలోచ్యేత్యర్థః, [బలోద్ధతం రజః] కర్తృ। [ధవలితమూర్ద్ధజాన్] ధవలీకృతకేశాన్, [జనాన్, జరత ఇవాకరోత్] వృద్ధానివాకరోదిత్యర్థః। [ధ్రువమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। అత్రేవశబ్దస్యావధారణార్థత్వాత్ న తేన పౌనరుక్త్యమ్। 'ఇవౌపమ్యేఽవధారణే' ఇతి విశ్వః। 'ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధో జీనో జీర్ణో జరన్నపి' ఇత్యమరః। "జీర్య్యతేరతృన్" (౩।౨।౧౭౪ పాం) ఇతి అతృన్ప్రత్యయః॥౫౮॥

సుసంహతైరితి।—[ధామ] తేజః, [దధదపి] దధానోఽపి, తేజస్వీ అపీత్యర్థః। [పరైః] అన్యైః, [సుసంహతైః] సుసఙ్ఘతైః, పరైరైక్యఙ్ఘతైశ్చ,

---

యతః క్షితేరవయవసమ్పదోఽణవ-

స్త్విషాం నిధేరపి వపురావరీషత॥౫౯॥

ద్రుతద్రవద్రథచరణక్షతక్షమా-

తలోల్లసద్బహులరజోఽవగుణ్ఠితమ్।

యుగక్షయక్షణనిరవగ్రహే జగత్

పయోనిధేర్జల ఇవ మగ్నమాబభౌ॥౬౦॥

సముల్లసద్ధినకరవక్త్రకాన్తయో

రజస్వలాః పరిమలితామ్బరశ్రియః।

దిగఙ్గనాః క్షణమవిలోకనక్షమాః

శరీరిణాం పరిహరణీయతాం యయుః॥౬౧॥

[బహుభిః తిరస్కృతిం నీయతే। అసంశయం] నిశ్చితమ్। అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। కుతః?—[యతః, అణవః] సూక్ష్మాః, [క్షితేరవయవసమ్పదః] రేణుసమృద్ధయః, [త్విషాం నిధేః]

సూర్యస్య, [అపి వపుః, ఆవరీషత] ఆచ్ఛాదితవత్యః। వృఞో లుఙి "వృతో వా" (౭।౨।౩౮ పాం) ఇతి ఇటో దీర్ఘః। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౫౯॥

ద్రుతేతి।—[ద్రుతద్రవద్రథచరణక్షతక్షమాతలోల్లసద్బహులరజోఽవగుణ్ఠితం] ద్రుతం శీఘ్రం, ద్రవతాం ధావతాం, రథానాం చరణైశ్చక్రైః, క్షతాత్ క్షుణాత్, క్షమాతలాత్ ఉల్లసతా పతతా, బహులేన సాన్ద్రేణ, రజసా అవగుణ్ఠితమ్ ఆచ్ఛాదితం, [జగత్, యుగక్షయక్షణనిరవగ్రహే] యుగక్షయక్షణే కల్పాన్తకాలే, నిరవగ్రహే నిష్ప్రతిబన్ధే, [పయోనిధేర్జలే మగ్నమివాఽఽబభౌ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౬౦॥

సముల్లసదితి।—[సముల్లసద్దినకరవక్త్రకాన్తయః] సముల్లసన్తీ దినకరస్యేవ వక్త్రస్య కాన్తిర్యాసాం తాః; రజో రేణురేవ రజ ఆర్తవమాసామస్తీతి [రజస్వలాః]। "రజఃకృష్యాసుతిపరిషదో వలచ్" (౫।౨।౧౧౨ పాం)

నిరీక్షితుం వియతి సమేత్య కౌతుకాత్

పరాక్రమం సమరముఖే మహీభృతామ్।

రజస్తతావనిమిషలోచనోత్పల-

వ్యథాకృతి త్రిదశగణైః పలాయ్యత॥౬౨॥

విషఙ్గిణి ప్రతిపదమాపిబత్యపో

హతాచిరద్యుతిని సమీరలక్ష్మణి।

ఇత్యాదినా మత్వర్థీయో వలచ్ప్రత్యయః। ధూలిధూసరాః ఉదక్యాశ్చ, [పరిమలితామ్బరశ్రియః] పరిమలితాః పరితః సఞ్జాతమలాః, అమ్బరస్యాకాశస్యేవామ్బరస్య వస్త్రస్య చ, శ్రీర్యాసాం తాః, అత ఏవ [అవిలోకనక్షమాః] విలోకనానర్హాః, దిశ ఏవాఙ్గనా: [దిగఙ్గనాః, శరీరిణాం] ప్రాణినాం, [క్షణమ్] ఈషత్కాలం, [పరిహరణీయతామ్] అగమ్యతాం,

[యయుః]; తస్మాత్ మలవద్వాససం న సంవిశేదేవేత్యాదినిషేధాదితి భావః। శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమ్॥౬౧॥

నిరీక్షితుమితి।—[త్రిదశగణైః] దేవగణైః, [సమరముఖే] రణారమ్భే, [మహీభృతాం] రాజ్ఞాం, [పరాక్రమం నిరీక్షితుం వియతి కౌతుకాత్ సమేత్య, రజస్తతౌ] రజస్తోభే, [అనిమిషలోచనోత్పలవ్యథాకృతి] న నిమిషన్తి అనిమిషాణి పక్ష్మపాతరహితాని। మిషేః పచాద్యచ్, కుటాదిత్వాత్ న గుణః। తేషాం లోచనోత్పలానాం వ్యథాకృతి దుఃఖకారిణ్యాం సత్యామ్। కృఞః క్విప్। [పలాయ్యత] అధావ్యత। భావే పరాపూర్వాదయతేర్లజి తఙ్, "ఉపసర్గస్యాయతౌ" (౮।౨।౧౯ పాం) ఇతి రేఫస్యలత్వమ్। అత్ర లోచనోత్పలానాం వ్యథాఽసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః॥౬౨॥

విషఙ్గిణీతి।—[విషఙ్గిణి] విషక్తే, అత ఏవ [ఇతాచిరద్యుతిని] విరమితాచిరద్యుతిని, [సమీరలక్ష్మణి] వాతకేతౌ, రజసి

శనైః శనైరుపచితపఙ్కభారికాః

పయోముచః ప్రయయురపేతవృష్టయః॥౬౩॥

నభోనదీవ్యతికరధౌతమూర్త్తిభి-

ర్వియద్గతైరనధిగతాని లేభిరే।

చలచ్చమూతురగఖురాఽఽహతోత్పతన్-

మహీరజఃస్నపనసుఖాని దిగ్గజైః॥౬౪॥

గజవ్రజాఽఽక్రమణభరావనమ్రయా

రసాతలం యదఖిలమానశే భువా।

ఇత్యర్థః, [ప్రతిపదం] ప్రతిక్షణమ్, [అపః] అమ్బాంసి, [ఆపిబతి] ఆకర్షతి సతి, అత ఏవ [అపేతవృష్టయః] నివృత్తవర్షాః, [పయోముచః], ఉపచితాః ప్రవర్ద్ధితాః, పఙ్కభారికాః పఙ్కభరణాని యేషాం తే [ఉపచితపఙ్కభారికాః] సన్తః। "పర్యాయార్హణోత్పత్తిషు ణ్వుల్" (౩।౩।౧౧౧ పాం) ఇత్యర్హణార్థే ణ్వుల్ప్రత్యయః। అర్హణఞ్చ కరణసామర్థ్యమ్। అత ఏవ భారాత్ [శనైః శనైః, ప్రయయుః] ప్రాప్తాః। అత్ర పయోముచాం పఙ్కభరణాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౩॥

నభోనదీతి।—[నభోనదీవ్యతికరధౌతమూర్త్తిభిః] నభోనదీవ్యతికరేణ ఆకాశగఙ్గాయా అవగాహేన, ధౌతమూర్త్తిభిః క్షాలితాఙ్గైః, [వియద్గతైః] ఖేచరైః, అత ఏవ [దిగ్గజైః, అనధిగతాని] అననుభూతచరాణి, [చలచ్చమూతురగఖురాఽఽహతోత్పతన్మహీరజఃస్నపనసుఖాని] చలద్భిశ్చమూతురగఖురైరాహతమ్ అత ఏవోత్పతదుద్గచ్ఛత్, మహీరజస్తేన స్నపనమభిషేచనం, తేన యాని సుఖాని తాని, [లేభిరే]। "కుఞ్జరాః పాంశువర్షేణ—" ఇత్యుదాహృతమ్ (౫౭ శ్లోకః)। అత్రాపి దిగ్గజానాం రజఃస్నపనాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౪॥

గజేతి।—[యత్] యస్మాత్, [గజవ్రజాఽఽక్రమణభరావనమ్రయా] గజ-

నభస్తలం బహులతరేణ రేణునా

తతోఽగమత్త్రిజగదివైకతాం స్ఫుటమ్॥౬౫॥

సమస్థలీకృతవివరేణ పూరితా

మహీభృతాం బలరజసా మహాగుహాః।

రహస్త్రపావిధురబధూరతార్థినాం

నభఃసదాముపకరణీయతాం యయుః॥౬౬॥

గతే ముఖచ్ఛదపటసాదృశీం దృశః

పథస్తిరోదధతి ఘనే రజస్యపి।

వ్రజానామ్ ఆక్రమణభరేణ పాదక్షేపగౌరవేణ, అవనమ్రయా, [భువా అఖిలం, రసాతలం] పాతాలమ్, [ఆనశే] వ్యాప్తమ్। యత్ యస్మాచ్చ, [నభస్తలం బహులతరేణ రేణునా] ఆనశే, [తతః] కారణాత్, [త్రిజగత్] జగత్త్రయమ్। “తద్ధితార్థో—” (౨।౧।౫౧ పాం) ఇత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః, "ద్విగురేకవచనమ్” (౨।౪।౧ పాం) ఇత్యేకవచనమ్। [ఏకతాం] భూలోకతామ్, [ఇవ అగమత్। స్ఫుటమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥౬౫॥

సమేతి।—[సమస్థలీకృతవివరేణ] సమస్థలౌకృతాని వివరాణి నిమ్నస్థానాని యేన తేన, [బలరజసా పూరితాః, మహీభృతాం] భూధరాణాం, [మహాగుహాః, రహః] రహసి। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। [త్రపావిధురవధూరతార్థినాం] త్రపయా విధురాణాం విలక్షాణాం, బధూనాం రతం సురతమ్, అర్థయన్త ఇతి తదర్థినాం, [నభఃసదాం] సురాణామ్, [ఉపకరణీయతామ్] ఉపకారకత్వం, [యయుః]; తాసాం రజఃపూరణాత్ పుంసామన్ధకరణత్వాదితి భావః। “కృత్యల్యుటో బహులమ్” (౩।౩।౧౧౩ పాం) ఇత్యనీయరః కర్త్రర్థతా। అత్ర రజఃపూరణస్య విశేషణగత్యోపకారకహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః, తథోపకారకత్వాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిరితి సఙ్కరః॥౬౬॥

మదానిలైరధిమధుచూతగన్ధిభి-

ద్విపా ద్విపానభియయురేవ రంహసా॥౬౭॥

మదామ్బుసా పరిగలితేన సప్తధా

గజాన్ జనః శమితరజశ్చయానధః।

ఉపర్య్యవస్థితఘనపాంశుమణ్డలా-

నలోకయత్తతపటమణ్డపానివ॥౬౮॥

గత ఇతి।—[ముఖచ్ఛదపటసాదృశీం] ఛాద్యతేఽనేనేతి ఛదః, ముఖస్య ఛదో ముఖచ్ఛదః। “పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ” (౩।౩।౧౧౮ పాం) ఇతి ఘప్రత్యయః, “ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య" (౬।౪।౯౬ పాం) ఇతి హ్రస్వః। స చాసౌ పటశ్చ, తత్సాదృశీం తత్సాదృశ్యమ్। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయే, “షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ” (౪।౧।౪౧ పాం) ఇతి జీష్। స చ 'ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహులమ్' (౫అధి ౦ ౨ అధ్యాం ౫౬ సూం) ఇతి వామనవచనాద్వైకల్పికః। [గతే] ప్రాప్తే, గజానాం యుద్ధపూర్వకాలే ముఖాఽఽవరణకారణాత్ తత్సదృశే ఇత్యర్థః, [ఘనే] సాన్ద్రే, [రజసి, దృశః] దృష్టేః, [పథః] మార్గాన్, [తిరోదధతి] ఛాదయతి సతి, [అపి అధిమధుచూతగన్ధిభిః] అధిమధోః అధికమకరన్దస్య, చూతస్యేవ గన్ధో యేషాం తైః। “ఉపమానాచ్చ” (౫।౪।౧౩౭ పాం) ఇతి గన్ధస్యేత్వే తదేకాన్తగ్రహణన్తు వ్యభిచారి। [మదానిలైః] అభిజ్ఞానైః, [ద్విపాః] గజాః, [ద్విపాన్] గజాన్ ప్రతి, [రంహసా] వేగేన, [అభియయురేవ]। అత్ర తిరోహితదృష్టేరభియానవిరోధస్య మదానిలైః పరిహారాద్విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౬౭॥

మదామ్బుసేతి।—[సప్తధా]। “కరాత్ కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాఞ్చ మదస్రుతిః” ఇతి పాలకాప్యే। సప్తభిః స్రోతోభిః, [పరిగలితేన] స్రుతేన, [మదామ్బునా అధః, శమితరజశ్చయాన్] శమితో రజశ్చయో యైస్తాన్, [ఉపర్యవస్థితఘనపాంశుమణ్డలాన్] ఉపర్యవస్థితాని తథైవ స్థితాని,

---

అన్యోన్నోన్నతయోఽతిమాత్రపృథవః పృథ్వీధరశ్రీభృత-

స్తన్వన్తః కనకాఽఽవలీభిరుపమాం సౌదామనీదామభిః।

వర్షన్తః శమమానయన్నుపలసచ్ఛృఙ్గారలేఖాఽఽయుధాః

కాలే కాలియకాయకాలవపుషః పాంశూన్ గజామ్భోముచః॥౬౯॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతే శిశుపాలవధే మహాకావ్యే

యదువంశక్షోభణం నామ సప్తదశః సర్గః॥౧౭॥

ఘనాని సాన్ద్రాణి, పాంశుమణ్డలాని పూర్వోక్తరజఃపుఞ్జా యేషాం తాన్, [గజాన్, జనః] లోకః, [తతపటమణ్డపానివ] తతా ఉపరి వితతాః, పటమణ్డపాః యేషాం తానివ ఇత్యుత్ప్రేక్షా; [అలోకయత్] ॥౬౮॥

అన్యూనేతి।—[అన్యనోన్నతయః] మహోచ్ఛ్రాయాః, [అతిమాత్రపృథవః] అత్యన్తవిపులాః, అత ఏవ [పృథ్వీధరశ్రీభృతః] శైలశోభాధారిణ ఇతి నిదర్శనాఽలఙ్కారః। [కనకాఽఽవలీభిః] ఆవరణహేతుహేమరాజిభిః కరణైః। సుదామ్నా పర్వతేనైకదిశః సౌదామన్యో విద్యుతః। "తేనైకదిక్" (౪।౩।౧౧౨ పాం] ఇత్యణ్ప్రత్యయే జీప్। తాభిర్దామభిరివ [సౌదామనీదామభిః] విద్యుల్లతాభిః, [ఉపమాం] సాదృశ్యం, [తన్వన్తః]। 'తడిత్ సౌదామనీ విద్యుత్' ఇత్యమరః। '—అతులోపమాభ్యామ్—' (౨।౩।౭౨ పాం) ఇతి సదృశవచనస్యైవ నిషేధాదిహ సాదృశ్యవాచిత్వాత్ తృతీయా। * [ఉపలసచ్ఛృఙ్గారలేఖాఽఽయుధాః] ఉపలభన్తః శృఙ్గారాః సిన్దూరాదిమణ్డనాన్యేవ,

---

అష్టాదశః సర్గః।

——(০ ০)——

సఙ్గామతే తావపాయానపేక్షౌ
సేనామ్భోధీ ధీరనాదౌ రయేణ।
పచచ్ఛేదాత్ పూర్వమేకత్ర దేశే
వాఞ్ఛన్తౌ వా సహ్యవిన్ధ్యౌ నిలేతుమ్॥౧॥

లేఖాఽఽయుధాని సురధనూంషి యేషాం తే తథోక్తాః। 'శృఙ్గారః సురతే నాట్యే రసే చ గజమణ్డనే।' 'లేఖో లేఖ్యే సురే' ఇతి చ విశ్వః। [కాలియకాయకాలవపుషః] కాలియస్య కాలియనాగస్య, కాయవత్ కాలవపుషః కృష్ణదేహాః, [గజామ్భోముచః] గజా ఏవ అమ్భోముచో

మేఘాః, [కాలే] యోగ్యకాలే, [వర్షన్తః] సదామ్బు ముఞ్చన్తః, [పాంశూన, శమం] శాన్తిమ్, [అనయన్] పాపయన్। రూపకాలఙ్కారః। శార్దూలవిక్రీడ◌ిరితం వృత్తముక్తమ్॥౬౯॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యే సప్తదశః సర్గః॥౧౭॥

అథాగ్రిమసర్గే తుములయుద్ధవర్ణనాయ సేనయోర్మేలనం తావదాహ, సఙ్గామ్రతే ఇతి।— [అపాయానపేక్షౌ] అపాయోఽపగమః, యుద్ధాదపసరణమిత్యర్థః, తస్యానపేక్షౌ తమనిచ్ఛన్తౌ, యుద్ధాదనివర్తి్నావిత్యర్థః। ఈక్షతేః పక్షాద్యచి నఞ్సమాసః। [ధీరనాదౌ] గమ్భీరఘోషౌ, [తౌ, సేనామ్భోధీ] సేనాసాగరౌ, [పక్షచ్ఛేదాత్ పూర్వం]; పశ్చాదసమ్భవాదితి భావః। [ఏకత్ర దేశే] ఏకస్థానే, [నిలేతుం] వస్తుమ్। 'లీఙ్ గతౌ' ఇతి ధాతోస్తుమున్ప్రత్యయే గుణః। [వాఞ్ఛన్తౌ] ఇచ్ఛన్తో, [సహ్యవిన్ధ్యౌ వా] సహ్యవిన్ధ్యాఖ్యౌ పర్వతావివ। 'వా స్యాద్వి-

---

పత్తిః పత్తిం వాహమేయాయ వాజీ

నాగం నాగః స్యన్దనస్థో రథస్థమ్।

ఇత్థం సేనా వల్లభస్యేవ రాగా-

దఙ్గేనాఙ్గం ప్రత్యనీకస్య భేజే॥౨॥

కల్పోపమయోః' ఇతి విశ్వః। [రయేణ, సఙ్గామ్రతే] మిలితవన్తౌ। సంపూర్వాద్గచ్ఛతేరకర్మకాల్లిటి "సమో గమ్యృచ్ఛి—" (౧।౩।౨౯ పాం) ఇత్యాదినా ఆత్మనేపదమ్। అత్ర సహ్యవిన్ధ్యయోః సపక్షయోరప్యేకత్ర మిలనస్యాప్రసిద్ధస్య సమ్భావనామాత్రేణోక్తత్వాత్ ఉపమానాప్రసిద్ధేర్నోపమా, కిన్తూత్ప్రేక్షేతి సఙ్క్షేపః। అస్మిన్ సర్గే శాలినీ వృత్తమ్। "శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

సేనాఽమ్భోధీ సఙ్గ్రామే ఇత్యుక్తం, తత్సఙ్గతిప్రకారం తావద్వర్ణయతి, పత్తిరితి।—[పత్తిః] పదాతిః, [పత్తిం] పదాతిమ్। 'పదాతిపత్తిపదగపాదాతికపదాతయః' ఇత్యమరః। [ఏయాయ] ప్రాప। ఆఙ్పూర్వాదిణో లిట్। [వాజీ] అశ్వః, [వాహమ్] అశ్వమ్, ఏయాయ। 'వాజివాహార్వగన్ధర్వ—' ఇత్యమరః। [నాగః] గజః, [నాగమ్] ఏయాయ। [స్యన్దనస్థో రథస్థమ్] ఏయాయ, న తు వ్యుత్క్రమేణ, ధర్మయుద్ధత్వాదితి భావః; ఇతి [ఇత్థమ్] ఉక్తరీత్యా, [సేనా, రాగాత్] రణరాగాత్ రతిరాగాచ్చ, [అఙ్గేన] స్వాఙ్గేన పత్త్యాదినా కరచరణాదినా చ, [వల్లభస్యేవ] ప్రియతమస్యేవ, [ప్రత్యనీకస్య] ప్రతిబలస్య। 'వరూథినీ బలం సైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [అఙ్గం] పత్త్యాదికం కరచరణాదికచ్చ, [భేజే]। యథా కాన్తా కాన్తస్యోరుమూరుణా, కరం కరేణ, ముఖం ముఖేన భజతి, తథా సేనా ప్రతిసైన్యస్య పత్తిం పత్తినా, అశ్వమశ్వేనేత్యాదిక్రమేణ భేజే, న తు వ్యుత్క్రమేణేత్యర్థః। వల్లభస్యేవేత్యుపమయా సమరసురతయోః సమరసత్వం వ్యజ్యతే॥౨॥

రథ్యాఘోషైర్బృంహణైర్వారణానా-

మైక్యం గచ్ఛన్ వాజినాం హ్రేషయా చ।

వ్యోమవ్యాపీ సన్తతం దున్దుభీనా-

మవ్యక్తోఽభూదీశితేవ ప్రణాదః॥3॥

రోషాఽఽవేశాద్గచ్ఛతాం ప్రత్యమిత్రం

దూరోత్క్షిప్తస్థూలబాహుధ్వజానామ్।

దీర్ఘాస్త్రైర్వ్యగ్రైర్జయన్తీసదృశ్యః

పాదాతానాం భ్రేజిరే ఖడ్గలేఖాః॥౪॥

రథ్యేతి।—[సన్తతం] సతతం, [వ్యోమవ్యాపీ] గగనస్పృక్; అన్యత్ర,—సర్వగత ఇత్యర్థః, [దున్దుభీనాం] రణభేరీణాం, [ప్రణాదః] మహాఘోషః। “ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య" (౮।౪।౧౪ పాం) ఇతి ణత్వమ్। [రథ్యాఘోషైః] రథానాం సమూహాః రథ్యాః। 'త్రిషు ద్వైపాదయో రథ్యా రథకడ్యా రథవ్రజే' ఇత్యమరః। “ఖలగోరథాత్” (౪।౨।౫౦ పాం) ఇతి

యత్రప్రత్యయః సమూహార్థే। తాసాం ఘోషైః, [వారణానాం, వృంహణైః] కణ్ఠఘోషైః।
'వృంహణాం గజగర్జితమ్' ఇతి వైజయన్తీ। [వాజినామ్] అశ్వానాం, [హ్రేషయా] హేషణేన, [చ]।
'హేషా హ్రేషా చ నిఃస్వనః' ఇత్యమరః। "గురోశ్చ హలః" (౩।౩।౧౦౩ పాం) ఇత్యప్రత్యయే టాప్।
[ఐక్యం] మేలనం, [గచ్ఛన్]; అన్యత్ర,—తత్త్వం పదార్థశోధనాదద్వితీయతాం గచ్ఛన్।
[ఈశితా] ఈశయితా, ఈశ్వరత్వోపాధిమాన్ పరమాత్మా, [ఇవ]। ఈశేస్తృచ్। [అవ్యక్తోఽభూత్]।
అయం దున్దుభిఘోష ఇతి దుర్భేదో బభూవ; అన్యత్ర,—
జీవేశ్వరోపాధివిలయాదయమీశ్వరోఽయం జీవ ఇతి భేదరహితోఽభూదిత్యర్థః।
అత్రైక్యగమనస్య విశేషణగత్యా అవ్యక్తహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గముపమాఽఙ్గమితి సఙ్కరః॥౩॥

రోషాఽఽవేశాదితి।— [రోషాఽఽవేశాత్, ప్రత్యమిత్రమ్] అభిశత్రు। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః।
[గచ్ఛతాం] ధావతాం, ద్రవతామిత్యర్థః, [దూరోత్క్షిప్త-

వర్ధ్రాఽఽబద్ధా ధౌరితేన ప్రయాతా-

మశ్వీయానాముచ్చకైరుచ్చలన్తః।

రౌక్మా రేజుః స్థాసకా మూర్తిభాజో

దర్పస్యేవ వ్యాప్తదేహస్య శేషాః॥౪॥

స్థూలబాహుధ్వజానాం] దూరాదుత్క్షిప్తాః ఉద్యతాః, స్థూలాః పీవరాః, బాహుధ్వజాః ధ్వజస్తమ్భా
ఇవ బాహవో యేషాం తేషాం, [పాదాతానాం] పదాతిసమూహానామ్। 'పాదాతం పత్తిసంహతిః'
ఇత్యమరః। "షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్" (౩।౩।౧౦౪ పాం)। [తిర్యగ్దీర్ఘాః] తిర్యగాయతా ఇత్యర్థః। లేఖా
ఇవ ఖడ్గాః [ఖడ్గలేఖాః, వైజయన్తీసదృశ్యః] పతాకాసదృశ్యః సత్య ఇత్యర్థః। 'వైజయన్తీ పతాకా
స్యాత్' ఇత్యమరః। "దృశేః సమానాన్యయోశ్చ" (వాం) ఇతి సమానశబ్దోపపదాత్ దృశేః
కఞ్ప్రత్యయః। "దృక్షే చేతి వక్తవ్యమ్" (వాం) ఇతి సమానస్య సభావః *। [భ్రేజిరే] రేజిరే।
'భ్రాజృదీప్తౌ' ఇతి ధాతోః కర్త్తరి లిట్, "ఫణాఞ్చ సప్తానామ్" (౬।౪।౧౨౫ పాం) ఇతి
వికల్పాదేత్వాభ్యాసలోపౌ। ఆర్థీయముపమా॥౪॥

వర్ద్ధేతి।—[ధౌరితేన] ధౌరితాऽऽఖ్యేన గతివిశేషేణ, [ప్రయాతాం] ధావతామ్। యాతేర్లటః శత్రాదేశః। [అశ్వీయానామ్] అశ్వసమూహానామ్। “కేశాశ్వాభ్యాం యచ్ఛావన్యతరస్యామ్” (౪।౨।౪౮ పాం) ఇతి ఛప్రత్యయః। [ఉచ్చకైః, ఉచ్చలన్తః] గతివశాదూర్ధ్వముత్పతన్తః। [వర్ధ్రాऽऽబద్ధాః] వర్ద్ధన్తే ఇతి వర్ధ్రాణి పర్యాణబన్ధనవరత్రాః। 'వర్ద్ధం' త్రపువరత్రయోః' ఇతి విశ్వః। “వృధువధివపిభ్యో రన్” ఇతి రన్ప్రత్యయః † లఘూపధగుణో రపరః। తేషా–

సాన్ద్రత్వక్కాస్తల్పలాశ్లిష్టకక్ష్యా

ఆఙ్గీం శోభామాప్నువన్తశ్చతుర్థీమ్।

కల్పస్యాన్తే మారుతేనోపనున్నా-

శ్చేలుశ్చణ్డం గణ్డశైలా ఇవేభాః॥౬॥

సఙ్క్రీడన్తీ తేజితాశ్వస్య రాగా-

దుద్యభ్యాऽऽరామగ్రకాయోత్థితస్య।

బద్ధాః స్థాపితాః, [రౌక్మాః] సౌవర్ణాః, [స్థాసకాః] బుద్బుదాऽऽకారమణ్డలాని, [వ్యాప్తదేహస్య] సర్వాఙ్గీణస్య, [మూర్తిభాజః] మూర్తిభృతః, [దర్పస్య] ఆన్తరస్య తేజసః, [శేషాః] అన్తరమానాద్వహిర్నిర్గతా అతిరేకాః, [ఇవ రేజుః] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫॥

సాన్ద్రేతి।—[సాన్ద్రత్వక్కాః] సాన్ద్రవర్మాణః। శైషికః కప్ప్రత్యయః। [తల్పలాశ్లిష్టకక్ష్యాః] తల్పలాః పృష్ఠవంశాః, తేషు శ్లిష్టాః కక్ష్యాః మధ్యబద్ధవరత్రా యేషాం తే। 'దూష్యా * కక్ష్యా వరత్రా స్యాత్' ఇత్యమరః। గజానాం వింశత్యుత్తరశతాऽऽయుషాం ద్వాదశ దశా భవన్తి, తత్ర చతుర్దశాऽऽరూఢా ప్రౌఢశోభా, తదేవాऽऽహ।—అథ [చతుర్థీమ్, ఆఙ్గీం] శారీరీం, [శోభామాప్నువన్తః], చత్వారింశద్వర్షదేశ్యా ఇత్యర్థః, [ఇభాః] గజాః, [కల్పస్యాన్తే మారుతేనోపనున్నాః] ప్రలయమారుతప్రేరితాః, [గణ్డశైలాః] స్థూలోపలాః, [ఇవ, చణ్డం] తీవ్రం, [చేలుః] ప్రతస్థిరే ఇత్యుపమా॥౬॥

సఙ్క్రీడన్తీతి।— [సఙ్క్రీడన్తీ] సఙ్ఘర్షాత్ కూజన్తీ। “సమోఽకూజనే చ వక్తవ్యమ్" (వా౦) ఇతి వచనాత్ కూజనే “క్రీడోఽనుసమ్పరిభ్యశ్చ" (౧।౩।౨౧ పా౦) ఇతి నాత్మనేపదమ్। [రంహోభాజాం] వేగభాజాం [స్యన్దనానాం] రథానామ్, అక్షస్య చక్రాఽఽధారకాష్ఠస్య,

---

రంహోభాజామక్షధూః స్యన్దనానాం
హాహాకారం ప్రాజితుః ప్రత్యనన్దత్॥౭॥

కుర్వాణానాం సామ్పరాయాన్తరాయం
భూరేణూనాం మృత్యునా మార్జనాయ।
సమ్మార్జన్యో నూనముద్ధూయమానా
భాన్తి స్మోచ్చైః కేతనానాం పతాకాః॥౮॥

ఉద్యన్నాదం ధన్విభిర్నిష్ఠురాణి
స్థూలాన్యుచ్చైర్మణ్డలత్వం దధన్తి।

ధరగ్రమ్ [అక్షధూః]। 'అక్షం రథాఙ్గ ఆధారే' ఇతి వైజయన్తీ। అనక్షే ఇతి నిషేధాత్ “ఋక్పూః—" (౫।౪।౭౪ పా౦) ఇత్యాదినా న సమాసాన్తః। [రాగాత్, ఆరాం] ప్రతోదమ్, [ఉద్యమ్య, తేజితాశ్వస్య] తేజితా ఉత్సాహితాః, అశ్వా యేన తస్య, [అగ్రకాయోత్థితస్య] అగ్రశ్చాసౌ కాయశ్చ స ఉత్థితో యస్య తస్య, ఉత్థితపూర్వకాయస్యేత్యర్థః। ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ సాధుః। [ప్రాజితుః] సారథేః। 'నియన్తా ప్రాజితా యన్తా సూతః క్షత్తా చ సారథిః' ఇత్యమరః। [హాహాకారమ్] ఉత్సాహవర్ద్ధనార్థం హాహాశబ్దమ్। ఏవకార ఇత్యత్రైవగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ అన్యత్రాపి యథాదర్శనం శబ్దనిర్దేశాత్ కారప్రత్యయః, అథవా,—హాహాకారం హాహాకరణమ్। భావే ఘఞ్ప్రత్యయః। [ప్రత్యనన్దత్]; సాధుసాధ్విత్యన్వమోదత కిమ్? ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౭॥

కుర్వాణానామితి।—[ఉచ్చైః] ఉన్నతాః, [కేతనానాం] ధ్వజస్తమ్భానాం, [పతాకాః] వైజయన్త్యః, [సామ్పరాయాన్తరాయం] యుద్ధవిఘ్నం, [కుర్వాణానామ్]। 'అనీకం సామ్పరాయికమ్' ఇత్యమరః। [భూరేణూనాం, మార్జనాయ] ప్రమార్జనార్థం, [మృత్యునా] అన్తకేన, [ఉద్ధూయమానాః] ప్రకమ్ప్యమానాః, [సమ్మార్జన్యః] శోధిన్య ఇవ, [భాన్తి స్మ]। 'సమ్మార్జనీ శోధినీ స్యాత్' ఇత్యమరః। [నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౮॥

ఆస్ఫాల్యన్తే కార్ముకాణి స్మ కామం

హత్యారోహైః కుఞ్జరాణాం శిరాంసి॥౯॥

ఘణ్టానాదో నిఃఖనో డిణ్డిమానాం

గ్రైవేయాణామారవో వృంహితాని।

ఆమేతీవ[1] ప్రత్యవోచన్ గజానా-

ముత్సాహార్థం వాచమాధోరణస్య॥౧౦॥

ఉద్యన్నాదమితి।—[ధన్విభిః] ధనుష్మద్భిః। వ్రీహ్యాదిత్యాదినిః ప్రత్యయః। [నిష్ఠురాణి] కర్కశాని, [స్థూలాని] పీవరాణి, [ఉచ్చైః] ఉన్నతాని, [మణ్డలత్వం దధన్తి] వర్తులత్వం దధానాని। ఏకత్ర,—ఆకర్షణాత్, అన్యత్ర,—స్వభావాచ్చేతి భావః। కర్మణి ప్రభవన్తీతి [కార్ముకాణి] ధనూంషి। ఉకఞ్। [ఉద్యన్నాదమ్] ఉజ్జృమ్భమాణఘోషం యథా తథా, [కామమ్, ఆస్ఫాల్యన్తే స్మ] పాటవపరీక్షార్థం పాణిభిరాస్ఫాలితాని। హస్తినం రోహన్తి ఇతి [హస్త్యారోహైః] నిషాదిభిః। కర్మణ్యణ్। [కుఞ్జరాణాం శిరాంసి] ఆస్ఫాల్యన్తే స్మ। ఉత్సాదార్థమితి భావః। అత్ర కార్ముకాణాం కుఞ్జరశిరసాఞ్చ ప్రకృతానామేవ నిష్ఠురత్వాదివిశేషణసామ్యేనౌపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతాస్పదా తుల్యయోగితా॥౯॥

ఘణ్టానాద ఇతి।—[ఘణ్టానాదః] కిఙ్కిణ్యాదిఘోషః, [డిణ్డిమానాం] వాద్యవిశేషాణాం, [నిఃస్వనః]। గ్రీవాసు భవానాం [గ్రైవేయాణాం] కణ్ఠశృఙ్ఖలానామ్। "కులకుక్షిగ్రీవాభ్యః—" (౪।౨।౯౬ పాం) ఇతి

---

1. "ఆమేతీవ" ఇతి మూలస్య ఏవమేవేత్యాదిరూపత్వం వ్యాఖ్యాయ టీకాకృతా యదమరవచనముద్ధృతం, తత్తు అమరకోషే వఙ్గదేశముద్రితే న దృశ్యతే, తేన హ్యేతత్ కోషాన్తరమిత్యనుమీయతే। అత్రేదం చిన్త్యతే యత్, "అమేతీవ" ఇతి మూలం, కిము "ఆమిత్యేవమ్" ఈదృశం భవిష్యతి, తథాత్వే "ఆమ్" ఇత్యవ్యయస్య సత్త్వాత్ న కాచిదనుపపత్తిరితి దిక్; తథా చామరః—"ఆమేవం స్వయమాత్మనా" ఇతి।

యాత్రైశ్చాతుర్విధ్యమస్త్రాఽఽదిభేదా-

దవ్యాసజ్యైః సౌష్ఠవాల్లాఘవాచ్చ।

శిక్షాశక్తిం ప్రాహరన్ దర్శయన్తో

ముక్తాముక్తైరాయుధైరాయుధీయాః॥౧౧॥

రోషాఽఽవేశాదాభిముఖ్యేన కౌచిత్

పాణిగ్రాహం రంహసైవోపయాతౌ।

ఢకప్రత్యయః। [ఆరవః। వృంహితాని] వృంహణాని, [గజానామ్ ఉత్సాహార్థమ్, ఆధోరణస్య] హస్తిపకస్య। 'ఆధోరణా హస్తిపకాః' ఇత్యమరః। [వాచం] వృంహణాదిశబ్దమ్, [ఆమేతి ప్రత్యవోచన్నివ] ఏవమేవేత్యనుకూలమూచిర ఇవ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'ఆమానుగుణ్యే స్మరణే' ఇత్యమరః॥౧౦॥

యాత్రైరితి।—ఆయుధేన జీవన్తీతి [ఆయుధీయాః] ఆయుధజీవినః। 'శస్త్రాఽఽజీవే కాణ్డపృష్ఠాఽఽయుధీయాఽఽయుధికాః సమాః' ఇత్యమరః। "ఆయుధాచ్ఛ చ" (౪।౪।౧౪ పాం) ఇతి ఛప్రత్యయః। [శిక్షాశక్తిమ్] అభ్యాసపాటవం, [దర్శయన్తః, అస్త్రాదిభేదాత్] అస్త్రమహాఽస్త్రాదికభేదాత్, [చాతుర్విధ్యం, యాత్రైః] ప్రాప్తైః, [సౌష్ఠవాత్] సుష్ఠుభావః సౌష్ఠవం

నైశిత్యాదిగుణవత్త్వం, తస్మాత్। ఉద్గాత్రాదిత్వాదఞ్ప్రత్యయః। [లాఘవాత్] వేగవత్త్వాత్, [చ], "ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్" (౫।౧।౧౩౧ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। [అవ్యాసక్తైః] అప్రతిషిద్ధైః। ముచ్యన్త ఇతి ముక్తాని శరాదీని, న ముచ్యన్త ఇత్యముక్తాని ఖఙ్గాదీని చ తైస్తైః [ముక్తాముక్తైః] ఇతి ద్వన్ద్వః। [ఆయుధైఃప్రాహరన్]। స్వభావానుప్రాసయోః సంసృష్టిః॥౧౧॥

రోషాఽఽవేశాదితి।—[కౌచిత్] యోధౌ, [రోషాఽఽవేశాత్] రోషపారవశ్యాత్, [ఆభిముఖ్యేన, రంహసా] వేగేన, [ఏవ, ఉపయాతౌ] మిథః ప్రత్యాసన్నౌ, అత ఏవ [పాణిగ్రాహమ్] అన్యోఽన్యం పాణిం గృహీత్వా। "ద్వితీ-

---

హిత్వా హేతీర్మల్లవన్ముష్టిఘాతం

ఘ్నన్తౌ బాహూబాహవి వ్యాసృజేతామ్॥౧౨॥

శుద్ధాః సఙ్గం న క్వచిత్ ప్రాప్తవన్తో

దూరాన్ముక్తాః శీఘ్రతాం దర్శయన్తః।

అన్తఃసేనం విద్విషామావిశన్తో

యుక్తం చక్రుః సాయకా వాజితాయాః॥౧౩॥

యాయాఞ్చ" (౩।౪।౫౩ పాం) ఇతి ణముల్ప్రత్యయః। [హేతీః] శస్త్రాణి, [హిత్వా] త్యక్త్వా; వైకల్యాదితి భావః। 'హేతిస్తు శస్త్రే ద్వయోః' ఇతి కేశవః। [మల్లవత్] మల్లాభ్యాం తుల్యమ్। "తేన తుల్యం—" (౫।౧।౧౧౫ పాం) ఇతి వతిప్రత్యయః। [ముష్టిఘాతం] ముష్టిభిర్హత్వా। "కరణే హనః" (౩।౪।౩౭ పాం) ఇతి ణముల్ప్రత్యయః। [ఘ్నన్తౌ] ప్రహరన్తౌ। హన్తేర్లటః శత్రాదేశః, కషాదిత్వాదనుప్రయోగః। ముష్టిభిర్ఘ్నన్తావిత్యర్థః। బాహుభ్యాం బాహుభ్యాం ప్రహృత్య ప్రవృత్తమిదం యుద్ధం [బాహూబాహవి] బాహుయుద్ధమ్। "తత్ర తేనేదమితి సరూపే" (౨।౨।౨౭ పాం) ఇతి బహువ్రీహౌ "ఇచ్కర్మవ్యతీహారే" (౫।౩।౧౨౭ పాం) ఇతీచ్ప్రత్యయః సమాసాన్తః, "అన్యేషామపి దృశ్యతే" (౬।౩।౧౩౭ పాం) ఇతి దీర్ఘః తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు పాఠాదవ్యయీభావత్వాదవ్యయత్వమ్। తత్ర [వ్యాసృజేతాం] వ్యాసక్తవన్తౌ। "కర్తృరి

కర్మవ్యతిహారే" (౧।౩।౧౪ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। మల్లవదితి తద్ధితగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౧౨॥

శుద్ధా ఇతి।—[శుద్ధాః] నిర్విషాః। 'న కర్ణిభిర్నాపి దగ్ధైర్నాగ్నిజ్వలితతేజనైః' ఇతి నిషేధాదితి భావః; అన్యత్ర,—జాత్యేత్యర్థః। [క్వచిత్] కుత్రాపి, [సఙ్గం] ప్రతిబన్ధం, [న ప్రాప్తవన్తః] న ప్రాప్తాః, దుర్వారా ఇత్యర్థః, [దూరాన్ముక్తాః] దూరత ఏవ విసృష్టాః। "స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన" (౨।౧।౩౯ పాం) ఇతి సమాసః।

ఆక్రమ్యాఽఽజేరగ్రిమస్కన్ధముచ్చై-

రాస్థాయాథో వీతశఙ్కం శిరశ్చ।

హేలాలోలా వర్త్మ గత్వాఽతిమర్త్యం

ద్యామారోహన్మానభాజః సుఖేన॥౧౪॥

"పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః" (౬।౩।౨ పాం) ఇత్యలుక్। [శీఘ్రతాం] జవనత్వం, [దర్శయన్తః। విద్విషాం], సేనాస్వన్తః [అన్తఃసేనమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [ఆవిశన్తః] సేనామధ్యం ప్రవిశన్త ఇత్యర్థః, [సాయకాః] బాణాః, [వాజితాయాః] పక్షవత్తాయాః అశ్వత్వస్య చ। 'వాజీ నిఃస్వనపక్షయోః' ఇతి విశ్వః। [యుక్తమ్] అనురూపం కర్మ, [చక్రుః]। ఏవంవిధసేనాప్రవేశస్య వాజినామేవ సమ్భవాదితి భావః। అత్రాభిధాయాః ప్రకృతపక్షతామాత్రోపక్షీణత్వాద్వాజితాశబ్దేన ప్రకృతస్యైవ ప్రతీతేః ధ్వనిరేవేతి న శ్లేషావకాశః; కిన్తు శుద్ధాదిపదార్థపుఞ్జవిశేషణగత్యా సాయకానాం యుక్తకారితాహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౧౩॥

ఆక్రమ్యేతి।—[అథో, మానభాజః] అభిమానవన్తః, [ఉచ్చైః] ఉన్నతమ్, [ఆజేః] యుద్ధస్య, [అగ్రిమస్కన్ధమ్] అగ్రభాగమంసప్రదేశఞ్చ, [ఆక్రమ్య] ఆరుహ్య, [వీతశఙ్కం, శిరః] సమ్ముఖమ్, అన్యత్ర,—ఉత్తమకాయం, [చ, ఆస్థాయ] ఆరుహ్య, [హేలాలోలాః] హేలాసు యుద్ధక్రీడ఼ాసు, లీలాసు చ, లోలా ఉత్సుకాః సన్తః, [అతిమర్త్యం వర్త్మ గత్వా] అమానుష్యం యుద్ధం కృత్వేత్యర్థః; అన్యత్ర,—అమానుషగమ్యమారోహణమార్గం గత్వా, [సుఖేన]

అనాయాసేన, [ద్యాం] స్వర్గమభ్రఙ్కర్షం గిరిశిఖరాది క్రీడాస్థానమ్। 'ద్యౌః స్వర్గసుఖవర్త్మనోః' ఇతి విశ్వః! [ఆరోహన్] ఆరూఢాః। "యుధ్యమానాః పరం శక్త్యా స్వర్గం యాన్త్యపరాఙ్ముఖాః" ఇతి మనుస్మరణాదితి భావః। యథా కథఞ్చిత్ కశ్చిత్ స్కన్ధమూర్ధ్నాఽఽరోహణక్రమేణ కిఞ్చిద్దురారోహమద్రితటాదికమారోహతి, తద్వదితి ప్రతీతేః, విశేషణమహిమ్నాఽఽగతా సమాసోక్తిః॥౧౪॥

రోదోరన్ధ్రం వ్యశ్నువానాని లోలై-

రఙ్గస్యాన్తర్మాపితైః స్థావరాణి।

కేచిద్గుర్వీమేత్య సంయన్నిషద్యాం

క్రీణన్తి స్మ ప్రాణమూల్యైర్యశాంసి॥౧౫॥

వీర్యోత్సాహశ్లాఘి కృత్వాఽవదానం

సఙ్గ్రామాగ్రే మానినాం లజ్జితానామ్।

అజ్ఞాతానాం శత్రుభిర్వ్యక్తముచ్చైః

శ్రీమన్నామ శ్రావయన్తి స్మ నగ్నాః॥౧౬॥

రోదోరన్ధ్రమితి।—[కేచిత్] వీరాః, [గుర్వీం] మహతీం, [సంయన్నిషద్యామ్] సంయతో యుధ ఏవ నిషీదన్త్యస్యామితి నిషద్యామ్ ఆపణమ్। 'ఆపణస్తు నిషద్యాయామ్' ఇత్యమరః। "సంజ్ఞాయాం సమజనిషద—" (౩।౩।౯౯ పాం) ఇత్యాదినా క్యప్। [ఏత్య] ప్రాప్య। ఆఙ్పూర్వాదిణః క్త్వో ల్యప్। [అఙ్గస్య] దేహస్య, [అన్తర్మాపితైః] అన్తరభ్యన్తరే, మాపితైః పరిచ్ఛిన్నైః! మాతేర్మాఙో వా ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః। "అర్తిహ్రీ—" (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః। [లోలైః] అస్థిరైః; ప్రాణైరేవ మూల్యైః [ప్రాణమూల్యైః, రోదోరన్ధ్రం] రోదసోర్ద్యావాపృథివ్యోః, రన్ధ్రమన్తరాలం, [వ్యశ్నువానాని] వ్యాప్నువన్తి। అశ్నోతేర్లటః శానజాదేశః। [స్థావరాణి] స్థిరాణి, [యశాంసి, క్రీణన్తి స్మ] స్వీచక్రురిత్యర్థః। అత్ర న్యూనైః ప్రాణైః తతోఽధికయశఃపరివర్తనాత్ న్యూనపరివృత్తిరలఙ్కారః;—'సమన్యూనాధికానాచ్చ యదా వినిమయో భవేత్। సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తిరసౌ మతా॥' ఇతి లక్షణాత్॥౧౫॥

వీర్యోత్సాహేతి।—[సఙ్గ్రామాగ్రే] రణాగ్రే, [వీర్యోత్సాహశ్లాఘి] వీర్యోత్సాహాభ్యాం శ్లాఘ్యతే ఇతి శ్లాఘి విక్రమాహఙ్కారశోభి, [అవదానం] మహత్ కర్మ, [కృత్వా]। 'అవదానం కర్మ వృత్తమ్' ఇత్యమరః। [లజ్జి-

---

ఆధావన్తః సమ్ముఖం ధారితానా-

మన్యైరన్యే తీక్ష్ణకౌక్షేయకాణామ్।

వక్షఃపీఠైరా త్సరోరాత్మనైవ

క్రోధేనాన్ధాః ప్రావిశన్ పుష్కరాణి॥౧౭॥

మిశ్రీభూతే తత్ర సైన్యద్వయేఽపి

ప్రాయేణాయం వ్యక్తమాసీద్విశేషః।

తానాం] మానిత్వాత్ స్వనామాఽఽఖ్యానే సఙ్కోచవతామిత్యర్థః, [శత్రుభిః, అజ్ఞాతానామ్] అజ్ఞాతనామకానాం, [మానినాం] మానశాలినాం శూరాణాం సమ్బన్ధి, [శ్రీమత్] శౌర్యశ్రీయుక్తం, [నామ, నగ్నాః] వన్దినః। 'వన్దిని క్షపణే నగ్నః' ఇతి విశ్వః। [ఉచ్చైః, శ్రావయన్తి స్మ] అయమసావితి కథయామాసురిత్యర్థః, [యుక్తం] సర్వమేతదుచితమిత్యర్థః। అత్ర లజ్జమానాజ్ఞాతయోర్విశేషణగత్యా వన్దిశ్రావణహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౧౬॥

ఆధావన్త ఇతి।—[క్రోధేన, అన్ధాః] అపశ్యన్తః, [అన్యే] భటాః, [ఆధావన్తః] అభిముఖమాపతన్తః సన్తః, [అన్యైః] సైన్యైః, [సమ్ముఖం] ప్రతిద్వన్ద్వాభిసమ్ముఖం, [ధారితానాం] ధృతానాం, [తీక్ష్ణకౌక్షేయకాణాం] నిశితాసీనామ్। "కులకుక్షిగ్రీవాభ్యః శ్వాస్యలఙ్కారేషు" (౪।౨।౯౬ పాం) ఇతి ఢకఞ్ప్రత్యయః। [పుష్కరాణి] ఫలాని, ఖడ్గముఖానీత్యర్థః। 'పుష్కరం తూర్యవక్త్రే చ కాణ్డే ఖడ్గఫలేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। వక్షాంసి పీఠానీవ తైః [వక్షఃపీఠైః] వక్షఃస్థలైః, [ఆ త్సరోః] ఆ ముష్టేః। 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాత్' ఇత్యమరః। "ఆఙ్ మర్యాదాఽభివిధ్యోః" (౨।౧।౧౩ పాం) ఇతి

వికల్పాదసమాసః। [ఆత్మనైవ] స్వయమేవ, పరప్రయత్నం వినేత్యర్థః, [ప్రావిశన్] ప్రవిష్టాః। అత్ర క్రోధాన్ధవిశేషణగత్యా పుష్కరప్రవేశహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౧౭॥

మిశ్రీభూత ఇతి।—[తత్ర] యుద్ధే, [సైన్యద్వయేఽపి, మిశ్రోభూతే] మిలితే

ఆత్మీయాస్తే యే పరాఞ్చః పురస్తా-

దభ్యావర్తీ సమ్ముఖో యః పరోఽసౌ॥౧౮॥

సద్వంశత్వాదఙ్గసంసఙ్గినీత్వం

నీత్వా కామం గౌరవేణావబద్ధా।

నీతా హస్తం వఞ్చయిత్వా పరేణ

ద్రోహం చక్రే కస్యచిత్ స్వా కృపాణీ॥౧౯॥

నీతే భేదం ధౌతధారాఽభిఘాతా-

దమ్భోదాఽఽభే శాత్రవేణాపరస్య।

సతి, [ప్రాయేణాయం, విశేషః] అసాధారణధర్మః, [వ్యక్తమాసీత్]। క ఇత్యాహ।—[పురస్తాత్] అగ్రే, [యే, పరాఞ్చః] పరాఙ్ముఖాః, పరేఽపీతి భావః; [తే, ఆత్మీయాః] అబధ్యా ఇత్యర్థః। 'న భీతం న పరావృత్తమ్' ఇతి బధనిషేధశ్రవణాత్। [యః] పురస్తాత్ [అభ్యావర్తీ] పరావర్తీ, [సమ్ముఖః] అభిముఖః, స్వకీయోఽపీతి భావః; [అసౌ, పరః] శత్రుః, బధ్య ఇత్యర్థః। ప్రాణలుబ్ధస్య స్వామిద్రోహిత్వాదిత్యాశయః॥౧౮॥

సదితి।—[సద్వంశత్వాత్] శుద్ధాఽఽకరత్వాత్ కులీనత్వాచ్చ, [అఙ్గసంసఙ్గినీత్వమ్] అఙ్గసమ్బన్ధిత్వం, [నీత్వా]। అగుణత్వవివక్షాయాం "త్వతలోర్గుణవచనస్య" (వాం) ఇతి న పుంవద్భావః। [కామం, గౌరవేణ] ఆదరేణ, [అవబద్ధా] సంయతా చ, [కస్యచిత్, స్వా] స్వకీయా,

[కృపాణీ] అసిలతా, [పరేణ] అన్యేన, [వఞ్చయిత్వా] ప్రతార్య్య, [హస్తం నీతా] స్వాఽఽయత్తీకృతా సతీ, [ద్రోహం] హింసాం వ్యభిచారఞ్చ, [చక్రే] కృతవతీ। అత్ర ప్రకృతకృపాణీవిశేషణసామ్యాదప్రకృత స్వైరిణీప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౧౯॥

నీత ఇతి।—[శాత్రవేణ] శత్రుణా। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః।

సాసృగ్రాజిస్తీక్ష్ణమార్గస్య మార్గో

విద్యుద్దీప్తః కఙ్కటే లక్ష్యతే స్మ॥౨౦॥

ఆ మూలాన్తాత్ సాయకేనాఽఽయతేన

స్యూతే బాహౌ మణ్డుకశ్లిష్టముష్టేః।

ప్రాప్యాసహ్యం వేదనామస్త్రధైర్య్యా-

దప్యభ్రశ్యచ్చర్మ నాన్యస్య పాణేః॥౨౧॥

భిత్త్వా ఘోణామాయసేనాధివక్షః

స్థూరీపృష్ఠో గార్ద్ధపక్షేణ విద్ధః।

[ధౌతధారాఽభిఘాతాత్] ధౌతాయా ఉత్తేజితాయాః, ధారాయాః ఖడ్గధారాయాః, అభిఘాతాత్, [భేదం నీతే] విదారితే, [అమ్బోదాఽఽభే] మేఘశ్యామే, [అపరస్య] భటస్య, [కఙ్కటే] కవచే। 'ఉరశ్ఛదః కఙ్కటకోఽజగరః కవచోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। మహాసృగ్రాజ్యా [సాసృగ్రాజిః] సరక్తరేఖః, [తీక్ష్ణమార్గస్య] ఖడ్గస్య, [మార్గః] ప్రహారః, [విద్యుద్దీప్తః] తడ఼ిదుజ్జ్వలః, [లక్ష్యతే స్మ]। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౨౦॥

ఆ మూలాన్తాదితి।—[అన్యస్య] భటస్య, [బాహౌ, ఆయతేన] దీర్ఘేణ, [సాయకేన, ఆ మూలాన్తాత్] మూలప్రదేశపర్య్యన్తమ్, ఆ కక్షమిత్యర్థః। వికల్పాదసమాసః। [స్యూతే] ప్రోతే సతి,

[అసహ్యం, వేదనాం] వ్యథాం, [ప్రాప్య], అత ఏవ [అస్తధైర్యాదపి] త్యక్తధైర్యాదపి, ధారయితుమక్షమాదపీత్యర్థః, [మణ్డుకశ్లిష్టముష్టేః] మణ్డుకే సఙ్గ్రాహే, శ్లిష్టా సన్దష్టా, ముష్టిర్యస్య తస్మాత్, [పాణేః, చర్మ] ఫలకమ్। 'ఫలకోఽస్త్రీ ఫలం చర్మ సఙ్గ్రాహో ముష్టిరస్య యః' ఇత్యమరః। [నాభ్రశ్యత్] నాపతత్। అత్ర సాయకప్రోతముష్టిశ్లేషయోర్విశేషణగత్యా ధైర్యత్యాగచర్మభ్రంశౌ ప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః॥౨౧॥

భిత్త్వేతి।—[ఆయసేన] అయోమయేన; గార్ధ్రం గృధ్రసమ్బన్ధీ, పక్షః

శిక్షాహేతోర్గాఢరజ్జ్వేవ బద్ధో

హర్తుం వక్త్రం నాశకద్దుర్ముఖోఽపి॥౨౨॥

కున్తేనోచ్చైః సాదినా హన్తుమిష్టా-

న్వాజానేయో దన్తినస్త్రస్యతి స్మ।

కర్మోదారం కీర్తయే కర్తుకామాన్

కిం వా జాత్యాః స్వామినో హ్రేపయన్తి?॥౨౩॥

పత్రం యస్య తేన, [గార్ధ్రపక్షేణ] బాణవిశేషేణ, [ఘోణాం] నాసాం, [భిత్త్వా]। 'ఘోణా నాసా చ నాసికా' ఇత్యమరః। [అధివక్షః] వక్షసి। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [విద్ధః] ప్రహతః। వ్యధేః కర్మణి క్తః "గ్రహిజ్యా—" (౬।౧।౧౬ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [స్థూరీపృష్ఠః] నవాఽఽరూఢోఽశ్వః; శిక్షైవ హేతుః తస్య [శిక్షాహేతోః] శిక్షయా నిమిత్తేన, శిక్షాఽర్థమితి యావత్। "షష్ఠీ హేతుప్రయోగే" (౨।౩।౨౬ పాం) ఇతి షష్ఠీ। [గాఢరజ్జ్వా] గాఢపాశేన, [బద్ధ ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [దుర్ముఖోఽపి] అశిక్షితముఖోఽపి, [వక్త్రం, హర్తుమ్] అపాక్రష్టుం, [నాశకత్] న శక్తః। శకేర్లుఙి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। శిక్షితో హి శిక్షావశాదబద్ధోఽపి బద్ధవదాస్తే, అశిక్షితస్తు నిబద్ధోఽపి ఝుటితి ముఖమపహరతీతి భావః। అపిర్విరోధే। అత ఏవ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౨౨॥

కున్తేనేతి।—[ఆజానేయః] కులీనాశ్వః। 'ఆజానేయాః కులీనాః స్యుః' ఇత్యమరః। "శుభ్రాదిభ్యశ్చ" (౪।౧।౧౨౩ పాం) ఇతి ఢక్ప్రత్యయః। [సాదినా] అశ్వారోహేణ కర్త్రా। [ఉచ్చైః] ఉన్నతేన, [కున్తేన] ప్రాసేన కరణేన। [హన్తుం] ప్రహర్తుమ్, [ఇష్టాత్] అభిప్రేతాత్, [దన్తినః, న త్రస్యతి స్మ] న త్రస్తః। "వా భ్రాశ—" (౩।౧।౭౦ పాం) ఇత్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః। తథా హి, [జాత్యాః] కులీనాః। భవార్థే యత్ప్రత్యయః।

జేతుం జైత్రాః శేకిరే నారిసైన్యైః

పశ్యన్తోఽధో లోకమస్తేషుజాలాః।

నాగాఽఽరూఢాః పార్వతాని శ్రయన్తో

దుర్గాణీవ త్రాసహీనాస్త్రసాని॥౨౪॥

విష్వద్రీచీర్విక్షిపన్ సైన్యవీచీ-

రాజావన్తః క్వాపి దూరం ప్రయాతమ్।

[కీర్త్యై, ఉదారం కర్మ] మహాపౌరుషం, కర్తుం కామో యేషాం తాన్ [కర్తుంకామాన్]। "తుం కామమనసోరపి" (కాం) ఇతి మకారలోపః। స్వమేషామస్తీతి [స్వామినః] భర్తౄన్। "స్వామిన్నైశ్వర్యే" (౫।౨।౧౨౬ పాం) ఇతి నిపాతః। [హ్రేపయన్తి] లజ్జయన్తి, [కిం వా?], న హ్రేపయన్తీత్యర్థః। "అర్తిహ్రీ—" (౭।౩।౩౬ పాం) ఇత్యాదినా పుగాగమః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౨౩॥

జేతుమితి।—జేతార ఏవ [జైత్రాః] జయశీలాః। జేతృప్రకృతేః ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః। [లోకం] జనమ్, [అధః పశ్యన్తః] స్వయముపర్యవస్థానాత్ లోకమధోదేశే పశ్యన్తః, అధఃకృతం మన్యమానాశ్చ। [అస్తేషుజాలాః] క్షిప్తశరనికరాః, [త్రాసహీనాః] దుర్గస్థత్వాన్నిర్భీకాః, [నాగాఽఽరూఢాః] గజాఽఽరోహాః; త్రస్యన్తి గచ్ఛన్తీతి [త్రసాని] జఙ్గమాని। 'చరిష్ణుజఙ్గమచరం త్రసమిఙ్గం చరాచరమ్' ఇత్యమరః। [పార్వతాని] పర్వతసమ్బన్ధీని [దుర్గాణి] గిరిదుర్గాణీత్యర్థః, [శ్రయన్తః] అధితిష్ఠన్తః, [ఇవ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తేఽప్యేవమ్భూతా

ఏవేతి భావః। [అరిసైన్యైః] కర్తృభిః। [జేతుం, న శేకిరే] అశక్తా బభూవురిత్యర్థః। శకేః కర్మణి లిట్। అత్ర మనుః,—'ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వనమేవ చ। నృదుర్గం గిరిదుర్గఞ్చ సమాశ్రిత్య వసేన్నృపః॥ సర్వేణైవ ప్రకారేణ గిరిదుర్గం సమాశ్రయేత్। తేషాం హి బహుగుణ్యేన గిరిదుర్గం విశిష్యతే॥' ఇతి॥౨౪॥

విష్వగితి।—[ఏకః] కోఽపి వీరః। విష్వగఞ్చతీతి [విష్వ-

బభ్రామైకో బన్ధుమిష్టం దిదృక్షుః

సిన్ధౌ వాఽఽద్యో మణ్డలం గోర్వరాహః॥౨౫॥

యావచ్చక్రే నాఞ్జనం బోధనాయ

వ్యుత్థానజ్ఞో హస్తిచారీ మదస్య।

సేనాస్వానాద్దన్తినామాత్మనైవ

స్థూలాస్తావత్ ప్రావహన్ దానకుల్యాః॥౨౬॥

ద్రీచీః] సర్వవ్యాపినీః। "విష్వగ్దేవయోశ్చ టేరద్ర్యచ్చతావప్రత్యయే" (౬।౩।౯౨ పాం) ఇతి టేరద్ర్యాదేశః। ధాతోరప్యఞ్చతేరుపసఙ్ఖ్యానాత్, "ఉగితశ్చ" (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్। "అచః" (౬।౪।౧౩౮ పాం) ఇత్యకారలోపే "చౌ" (౬।౩।౧౩౮ పాం) ఇతి దీర్ఘః। సైన్యాని వోచీరివ [సైన్యవీచీః] ఇత్యుపమితసమాసః। సిన్ధౌ వేతి లిఙ్గాత్। [విక్షిపన్] అపాకుర్వన్, [అన్తః] ఆజిమధ్యే, [క్వాపి దూరం ప్రయాతమ్ ఇష్టం బన్ధుం, దిదృక్షుః] ద్రష్టుమిచ్ఛుః సన్। దృశేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। క్వాపి, ప్రయాతం మగ్నం, [గోః] భూమేః, [మణ్డలం] భూగోలం, దిదృక్షుః [ఆద్యో వరాహః, సిన్ధౌ వా] సముద్రే ఇవ। 'ఉపమాయాం వికల్పే వా' ఇత్యమరః। [ఆజౌ బభ్రామ]। ఏకవీరస్య కుతో భయమిత్యాశయః॥౨౫॥

యావదితి।—వ్యుత్థానం గజోత్థాపనం, జానాతీతి [వ్యుత్థానజ్ఞః]; హస్తిని చరతీతి [హస్తిచారీ] యన్తా, [మదస్య, బోధనాయ] ఉత్థాపనాయ, [అఞ్జనమ్] ఉద్దీపనం కర్మ, [యావత్ న చక్రే,

తావత్] ప్రాగేవ, అసమాప్తే విధావిత్యర్థః, [సేనాస్వానాత్] సేనాకలకలశ్రవణాదిత్యర్థః। [దన్తినామ్, ఆత్మనా] స్వయమ్ [ఏవ, స్థూలాః] మహత్యః, [దానకుల్యాః] మదసరితః, [ప్రావహత్]। ఇతి దన్తినాముత్సాహాతిరేకోక్తిః। అఙ్గనాత్ ప్రాగ్దానసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౨౬॥

క్రుధ్యన్ గన్ధాదన్యనాగాయ దూరా-

దారోఢారం ధూతమూర్ధ్వాఽవమత్య।

ఘోరాఽఽరావధ్వానితాశేషదిక్కే

వి ష్కే నాగః పర్యణంసీత్ స్వ ఏవ॥౨౭॥

ప్రత్యాసన్నే దన్తిని ప్రాతిపక్షే

యన్త్రా నాగః ప్రాస్తవక్త్రచ్ఛదోఽపి।

క్రోధాఽఽక్రాన్తః క్రూరనిర్ధారితాక్షః

ప్రేక్షాఞ్చక్రే నైవ కిఞ్చిన్మదాన్ధః॥౨౮॥

క్రుధ్యన్నితి।— [దూరాత్] దూరత ఏవ, [గన్ధాత్] మదగన్ధాఽఽఘ్రాణాత్, [అన్యనాగాయ] ప్రతిగజాయ, [క్రుధ్యన్] తం జిఘాంసురిత్యర్థః। "క్రుధద్రుహేర్ష్యా—" (౧।౪।౩౭ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రదానత్వమ్। [నాగః, ధూతమూర్ధ్వా] విధూతమస్తకః సన్, [ఆరోఢారం] యన్తారమ్, [అవమత్య] అవధూయ, [ఘోరాఽఽరావధ్వానితాశేషదిక్కే] ఘోరాఽఽరావైః దారుణక్రన్దనైః, ధ్వనితా అశేషదిశో యేన తస్మిన్, తథా ఉచ్చైరాక్రోశతీత్యర్థః। శైషికః కప్రత్యయః। [స్వే] స్వకీయే, [ఏవ], స్వపుత్ర ఏవేత్యర్థః। "పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా" (౭।౧।౧౬ పాం) ఇతి వికల్పాత్ న స్మిన్నాదేశః। అత ఏవ స్వే స్వపుత్రే విష్క ఇతి శ్లిష్టగత్యా వ్యాఖ్యాయ పుత్రస్యాపి జ్ఞాతిత్వాత్ న సర్వనామసంజ్ఞేతి బల్లభోక్తిః ప్రామాదికో। [వి ష్కే] వింశతివర్షకేడిమ్భే। 'విష్కో వింశతివర్షకః' ఇతి వైజయన్తీ। [పర్యణంసీత్] తిర్యక్ ప్రజహారేత్యర్థః। 'తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః' ఇతి హలాయుధః। "యమరమనమాతాం సక్చ" (౭।౨।౭౩ పాం) ఇతి నమేర్లుజి సగిడాగమౌ। "నేటి" (౭।౨।౪ పాం) ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః॥౨౭॥

ప్రత్యాసన్నే ఇతి।—[ప్రాతిపక్షే] ప్రతిపక్షసమ్బన్ధిని। “తస్యేదమ్” (४।३।౧౨౦ పాం) ఇత్యణ్। [దన్తిని] గజే, [ప్రత్యాసన్నే] సతి, [యన్త్రా]

తూర్ణం యావన్నాపనిన్యే నిషాదీ
వాసశ్చక్షుర్వారణం వారణస్య।
తావత్ పూగైరన్యనాగాధిరూఢః
కాదమ్బానామేకపాత్రైరసీవ్యత్॥౨౯॥

ఆస్థదృష్టేరాచ్ఛదఞ్చ ప్రమత్తో
యన్త్రా యాతుః ప్రత్యరీభం ద్విపస్య।

సాదినా, [ప్రాస్తవక్త్రచ్ఛదోఽపి] నిరస్తముఖపటోఽపి, [క్రోధాఽఽక్రాన్తః], అత ఏవ [క్రూరనిర్ధారితాక్షః] క్రూరం ఘోరం, నిర్ధారితాక్షః, తథాఽపి [మదాన్ధః, నాగః] గజః, [న కిఞ్చిదేవ ప్రేక్షాఞ్చక్రే] కిమపి పురోగతం ప్రాతిపక్షమన్యద్వా న దదర్శేత్యర్థః; ఆవరణాన్తరాభావేఽపి మదాఽఽవరణస్థానపాయాదితి భావః। "ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః" (३।౧।३६ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః।అత్రానావృతోన్మీలితాక్షస్యాప్యదర్శనవిరోధస్య మదాన్ధేనావిరోధాద్విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౨౮॥

తూర్ణమితి।—[నిషాదీ] యన్త్రా, [వారణస్య] గజస్య, [చక్షుర్వారణం] నేత్రాఽఽవరణం, [వాసః] ముఖపటం, [యావత్తూర్ణం, నాపనిన్యే] నాపచకార, [తావత్, అన్యనాగాధిరూఢః] ప్రతిగజాధిరోహః; ఏకః ఏకకాలీనః, పాతో యేషాం తైః [ఏకపాత్రైః] యుగపత్పాతిభిః ఇతి శీఘ్రతోక్తిః। [కాదమ్బానాం] శరాణామ్। 'కాదమ్బమార్గణశరాః' ఇత్యమరః। [పూగైః] వ్రాతైః, [అసీవ్యత్] చక్షుషా సహ తద్వాసః స్యూతవానిత్యర్థః। సీవ్యతేర్లఙ్। అత్ర చక్షుషః సీవనాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౨౯॥

ఆస్థదితి।—[యన్తా, ప్రమత్తః] సన్ [ప్రత్యరీభమ్] అరిగజం ప్రతి। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। [యాతుః] గన్తుః। యాతేస్తృచ్। [ద్విపస్య దృష్టేః, ఆచ్ఛదమ్] ఆవరణమ్। “పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ” (౩।౩।౧౧౮ పాం)

మగ్నస్యోచ్చైర్వర్త్మభారేణ శఙ్కో-

రావవ్రాతే వీక్షణే చ క్షణేన॥౩౦॥

యత్నాద్రక్షన్ సుస్థితత్వాదనాశం

నిశ్చిత్యాన్యశ్చేతసా భావితేన।

అన్త్యావస్థాకాలయోగ్యోపయోగం

దధ్రేఽభీష్టం నాగమాపద్ధనం వా॥౩౧॥

ఇతి ఘః। [ఆస్థత్] నిరస్తవాన్, [చ]। “అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్” (౩।౧।౫౨ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। “అస్యతేస్థుక్” (౭।౪।౧౭ పాం) ఇతి యుగాగమః। [మగ్నస్య] ముఖనిమగ్నస్య, [శఙ్కోః] శల్యాఽఽయుధస్య। 'వా పుంసి శల్యం శఙ్కుర్నా' ఇత్యమరః। [ఉచ్చైః, వర్త్మభారేణ] పిచ్ఛపటలేన, [వీక్షణే] చక్షుషీ, [క్షణేన, ఆవవ్రాతే] ఆవృతే, [చ]। వృణోతేః కర్మణి లిట్। అన్యోఽన్యసముచ్చయచకారాభ్యామ్ ఆవరణనిరాసే పునరావరణయోరేకకాలే సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౩౦॥

యత్నాదితి।—[అన్యః] గజాఽఽరోహః, [భావితేన] ఆలోచితేన, [చేతసా, సుస్థితత్వాత్] అనపాయిదేశత్వాత్, [అనాశమ్] అనపాయం, [నిశ్చిత్య యత్నాత్, రక్షన్] వఞ్చకేభ్యస్త్రాయన్* సన్, [అన్త్యావస్థాకాలయోగ్యోపయోగమ్] అన్త్యావస్థాకాలే సాధనాన్తరకాలే, నాశకాలే ఇత్యర్థః, యోగ్యోపయోగమ్, అత ఏవ [అభీష్టం, నాగం] గజమ్, [ఆపద్ధనం వా] †ఆపద్ధనమివ, [దధ్రే] అన్యతోఽపసార్య్య ధారయామాస। ధరతేః ఖరితేత్త్వాత్ కర్త్తరి లిట్ తఙ్॥౩౧॥

అన్యోఽన్యేషాం పుష్కరైరామృశన్తో

దానోద్భేదానుచ్చకైర్భుగ్నబాలాః।

ఉన్మూర్ధానః సన్నిపత్యాపరాన్తైః

ప్రాయుధ్యన్త స్పష్టదన్తధ్వనీభాః॥౩౨॥

అన్యోఽన్యేషామితి।—[ఇభాః] గజాః, [అన్యోఽన్యేషాం] పరస్పరేషామ్। "కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే వాచ్యే—" *ఇతి వక్తవ్యాత్ ద్విత్వమ్। "సమాసవచ్చ బహులమ్" †ఇతి వికల్పాదసమాసత్వపక్షే పూర్వపదస్య ప్రథమైకవచనం వక్తవ్యమ్। ఉద్భిద్యన్తే ఏష్వితి ఉద్భేదాః। "అకర్త్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్" (౩।౩।౧౯ పాం) ఇత్యధికరణార్థే ఘఞ్ప్రత్యయః। [దానోద్భేదాన్] కటాదిమదస్థానాని, [పుష్కరైః] హస్తాగ్రైః। 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే' ఇత్యమరః। [ఆమృశన్తః] జిఘ్రన్తః, [ఉచ్చకైః] ఉన్నతాః, [భుగ్నబాలాః] ప్రహ్వీకృతపుచ్ఛాః। 'బాలః కేశే శిశౌ మూర్ఖే బాలో వాజీభపుచ్ఛయోః' ఇతి విశ్వః। [ఉన్మూర్ధానః] ఉన్నతమస్తకాః సన్తః, [స్పష్టదన్తధ్వని] యథా తథా, [సన్నిపత్య అపరాన్, తైః] సహ, [ప్రాయుధ్యన్త]। దివాదియుధ్యతేః కర్త్తరి లఙ్। స్వభావోక్తిః॥౩౨॥

ద్రాఘీయాంసః సంహతాః స్థేమభాజ-

శ్చారుదగ్రాస్తీక్ష్ణతామత్యజన్తః।

దన్తా దన్తైరాహతాః సామజానాం

భఙ్గం జగ్ముర్న స్వయం సామజాతాః॥౩౩॥

మాతఙ్గానాం దన్తసఙ్ఘట్టజన్మా

హేమచ్ఛేదచ్ఛాయచఞ్చచ్ఛిఖాఽగ్రః।

లగ్నోఽప్యగ్నిశ్చామరేషు ప్రకామం

మాఞ్జిష్ఠేషు వ్యజ్యతే న స్మ సైన్యైః॥౩౪॥

ద్రాఘీయాంస ఇతి।—[ద్రాఘీయాంసః] దీర్ఘతరాః। "ప్రియస్థిర—" (౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా దీర్ఘస్య ఈయసుని ద్రాఘాదేశః। [సంహతాః] సుఘటితాః, అత ఏవ [స్థేమభాజః] స్థైర్యభాజః। "ప్రియస్థిర—" (౬।౪।౧౫౭ పాం) ఇత్యాదినా స్థిరశబ్దస్యేమనిచి స్థాఽఽదేశః। చారవో రమ్యాః, ఉదగ్రా ఉన్నతాశ్చ తే [చారూదగ్రాః]। విశేషణసమాసః। [తీక్ష్ణతాం] నైశిత్యమ్, [అత్యజన్తః, సామజానాం] గజానాం, [దన్తాః, దన్తైః] ప్రతిగజవిషాణైః, [ఆహతాః] సన్తః, [భఙ్గం] భేదం, [జగ్మః] బభఞ్జురిత్యర్థః, [సామజాతాః] దన్తినస్తు, [స్వయం] భఙ్గం పరాజయం, [న] జగ్మః, దన్తభఙ్గేఽపి స్వయం న పరావర్త్తన్త ఇత్యర్థః। అత్రాపరావర్తిత్వేన వర్ణ్యతయా ప్రకృతత్వాదుపమేయానాం దన్తినాముపమానదన్తాపేక్షయా అభగ్నత్వేనాఽఽధిక్యోక్తేర్వ్యతిరేకస్తుల్యయోగితాయా బాధక ఇతి గమయితవ్యమ్॥౩౩॥

మాతఙ్గానామితి।—[మాతఙ్గానాం] దన్తినాం, [దన్తసఙ్ఘట్టజన్మా] దన్తసఙ్ఘర్షోత్థః, [హేమచ్ఛేదచ్ఛాయచఞ్చచ్ఛిఖాఽగ్రః] హేమచ్ఛేదచ్ఛాయాని కనకపరాగవర్ణాని, చఞ్చన్తి చలన్తి చ, శిఖాఽగ్రాణి జ్వాలాఽగ్రాణి యస్య సః, [అగ్నిః]; మఞ్జిష్ఠయా ఓషధివిశేషేణ, రక్తేషు [మాఞ్జిష్ఠేషు]। "తేన రక్తం రాగాత్" (౪।౨।౧ పాం) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। 'మఞ్జిష్ఠా వికసా

ఓషామాసే మత్సరోత్పాతవాతా-

ఽఽశ్లిష్యద్దన్తక్ష్మారుహాం ఘర్షణోత్థైః।

యోగాన్నైర్వా వహ్నిభిర్వారణానామ్

ఉచ్చైర్మూర్ద్ధవ్యోమ్ని నక్షత్రమాలా॥౩౫॥

సాన్ద్రామ్భోదశ్యామలే సామజానాం

వృన్దే నీతాః శోణితైః శోణిమానమ్।

దన్తాః శోభామాపురమ్భోనిధీనాం

కన్దోద్భేదా వైద్రుమా వారిణీవ॥౩౬॥

జిఝ్జీ' ఇత్యమరః। [చామరేషు లగ్నోఽపి సేనైన్యైః ప్రకామం, న వ్యజ్యతే] న వివిచ్యతే, [స్మ];
సావర్ణ్యాదితి భావః। అతః సామాన్యాలఙ్కారః;—'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర
వస్త్వన్తరైకతా' ఇతి లక్షణాత్। స చ విశేషణోత్థకావ్యలిఙ్గసఙ్కీర్ణః॥౩౪॥

ఓషామాసే ఇతి।—[మత్సరోత్పాతవాతాఽఽశ్లిష్యద్దన్తక్ష్మారుహాం] మత్సరో వైరమేవ,
ఉత్పాతవాతః ఆకస్మికవాయుః, తేనాఽఽశ్లిష్యతాం సంయుజ్యమానానాం, దన్తానామేవ
క్ష్మారుహాం వృక్షాణాం, [ఘర్షణోత్థైః] ఘర్షణేనోత్థా జన్మ యేషాం తైః, [వహ్నిభిర్యుగాన్తైర్వా]
యుగాన్తభవైర్వహ్నిభిరివ, [వారణానామ్, ఉచ్చైః] ఉన్నతైః; మూర్ధ్నా వ్యోమేవ తస్మిన్
[మూర్ద్ధవ్యోమ్ని, నక్షత్రమాలా] హారవిశేషః। ` సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్ సప్తవింశతిమౌక్తికైః'
ఇత్యమరః। జ్యోతిర్మణ్డలచ్చ, [ఓషామాసే] ఉవోష, దగ్ధేత్యర్థః। 'ఉష దాహే' ఇతి ధాతోః కర్మణి
లిట్। "ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్" (౩।౧।౩౮ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః, లఘూపధగుణః,
"కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి" (౩।౧।౪౦ పాం) ఇత్యస్తేశ్చానుప్రయోగః। అత్ర
నక్షత్రమాలయోరభేదాధ్యవసాయేన నిర్దేశాత్ రూపకశ్లేషసఙ్కీర్ణేయముపమా॥౩౫॥

సాన్ద్రామ్భోదేతి।—[సాన్ద్రామ్భోదశ్యామలే] సాన్ద్రచ్చ తదమ్భోదశ్యామ-

---

ఆక్రమ్యాగ్రైః కేతుభిః సన్నిపాతం

తారోదీర్ణగ్రైవనాదం వ్రజన్తః।

మగ్నానఙ్గే గాఢమన్యద్విపానాం

దన్తాన్ దుఃఖాదుత్ఖనన్తి స్మ నాగాః॥౩౭॥

ఉత్క్షిప్యోచ్చైః ప్రస్ఫురన్తం రదాభ్యా-

మీషాదన్తః కుఞ్జరం శాత్రవీయమ్।

శృఙ్గప్రోతప్రావృషేణ్యామ్బుదస్య

స్పష్టం ప్రాపత్ సామ్యముర్వీధరస్య ॥౩౮॥

లచ్చ తమ్మిన్, [సామజానాం] గజానాం, [వృన్దే శోణితైః, శోణిమానమ్] ఆరుణ్యం, [నీతాః దన్తాః, అమ్భోనిధీనాం] వారినిధీనాం, [వారిణి]; విద్రుమాణాం ప్రబాలానాం ఇమే [వైద్రుమాః]। 'విద్రుమః పుంసి ప్రబాలం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః। [కన్దోద్భేదాః] కన్దో మూలపిణ్డః, తస్యోద్భేదాః ప్రరోహాః, [ఇవ శోభామాపుః]; ఇత్యుపమా ॥౩౯॥

ఆక్రమ్యాగ్రైరితి।—[ఆక్రమ్యాగ్రైః] ఆక్రమ్యాణి దన్తోత్ఖననసఙ్క్షోభాద్భృశం క్రమ్యాణి, అగ్రాణి యేషాం తైః, [కేతుభిః] ధ్వజైః, [సన్నిపాతం] సఙ్ఘర్షం, [వ్రజన్తః]; ఇతి దుఃఖహేతూక్తిః। [నాగాః] గజాః, [తారోదీర్ణగ్రైవనాదం] తారముచ్చైః, ఉదీర్ణః ఉత్పన్నః, గ్రైవాణాం గ్రీవాసూత్పన్నానాం శృఙ్ఖలభూషణాదీనాం, నాదో యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథా, [అన్యద్విపానాం] ప్రతిగజానామ్, [అఙ్గే, గాఢం మగ్నాన్] అన్తః ప్రవిష్టాన్, [దన్తాన్, దుఃఖాదుత్ఖనన్తి స్మ] తేషాం గాఢమగ్నత్వాత్, స్వయం కేతుభారాఽఽక్రాన్తత్వాచ్చ కృచ్ఛ్రాదుజ్జహ్నురిత్యర్థః। అత్రోక్తభారమజ్జనయోర్విశేషణగత్యా దుఃఖోత్ఖననహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ ॥౩౭॥

ఉత్క్షిప్యేతి।—ఈషే లాఙ్గలదణ్డావివ, దన్తో యస్య సః [ఈషాదన్తః। మహాదన్తో దన్తీ। 'ఈషా లాఙ్గలదణ్డః స్యాత్' ఇత్యమరః। [ప్రస్ఫురన్తం

భగ్నేఽపీభే స్వే పరావర్త్య దేహం
యోద్ధా సార్ధం వ్రీడయా ముఞ్చతేషూన్।
సాకం యన్తుః సమ్మదేనానుబన్ధీ
దూనోఽభీక్ష్ణం వారణః ప్రత్యరోధి ॥౩౯॥

వ్యాప్తం లోకైర్దుఃఖలభ్యాపసారం
సంరమ్భిత్వాదేత్య ధీరో మహీయః।

ప్రాణోత్క్రమణదుఃఖాదుల్లసన్తమ్; శాత్రవస్యేదం [శాత్రవీయం కుఞ్జరం, రదాభ్యాం] దన్తాభ్యామ్, [ఉచ్చైరుత్క్షిప్య] ఊర్ధ్వముద్యమ్య, [శృఙ్గప్రోతప్రావృషేణ్యామ్బుదస్య] శృఙ్గే శిఖరే, ప్రోతః స్యూతః, ప్రావృషేణ్యః ప్రావృషి భవః, అమ్బుదో యస్య తస్య। "ప్రావృష ఏణ్యః" (౪।౩।౧౭ పాం) ఇత్యేణ్యప్రత్యయః। [ఉర్వీధరస్య] గిరేః, [సామ్యం] సాదృశ్యం, [స్పష్టం ప్రాపత్]। ఆప్నోతేర్లుఙి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః॥౩౮॥

భగ్నేఽపీతి।—[స్వే] స్వకీయే, [ఇమే] గజే, [భగ్నేఽపి, దేహం] స్వాఙ్గం, [పరావర్త్య] ప్రతిపక్షాభిముఖమావర్త్య। వృతేర్ణ్యన్తాల్ల్యప్। అణ్యన్తస్త్వపపాఠః, అకర్మకస్య కర్మానన్వయాత్। [వ్రీడయా సార్ధమిషూన్ ముఞ్చతా] ఇషుమోక్షణేన స్వగజభఙ్గవ్రీడాం నిరస్యతేత్యర్థః, [యోద్ధా] భగ్నే భగ్నేన భటేన కర్త్రా। [అభీక్ష్ణం, దూనః] ఇషుభిస్తప్తః। "ల్వాదిభ్యః" (౮।౨।౪౪ పాం) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। అనుబధ్నాతీతి [అనుబన్ధీ వారణః, యన్తుః] ప్రతిగజాఽఽరోహస్య, [సమ్మదేన సాకం] స్వేభజయజన్యేన హర్షేణ సహ। "ప్రమదసమ్మదౌ హర్షే" (౩।౩।౬౮ పాం) ఇతి నిపాతః। [ప్రత్యరోధి] ప్రతిరుద్ధః; తత్ప్రతిరోధేన తత్సమ్మదస్యాపి ప్రతిరోధవ్యాప్తేరితి భావః। 'సాకం సార్ధం సమం సహ' ఇత్యమరః। అత్ర వ్రీడేషుమోక్షయోః సమ్మదయన్తృప్రతిరోధయోశ్చ కార్యకారణయోస్తత్పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్త్యా సహభావోక్తేః సహోక్తిః సఙ్కీర్యతే॥౩౯॥

సేనామధ్యం గాహతే వారణః స్మ

బ్రహ్మేవ ప్రాగాదిదేవోదరాన్తః॥౪౦॥

భృఙ్గశ్రేణీశ్యామభాసాం సమూహై-

ర్నారాచానాం విద్ధనీరన్ధ్రదేహః।

నిర్భీకత్వాదాహవేనాహతేచ్ఛ

హృష్యన్ హస్తౌ హృష్టరోమేవ రేజే॥౪౧॥

వ్యాప్తమితి।—[వారణః] కశ్చిద్ధన్తీ, [సంరమ్భిత్వాత్] క్రోధిత్వాత్। 'సంరమ్భః సమ్భ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః। [ధీరః] నిర్భీకః సన్, [ఏత్య] ఆగత్య, [మహీయః] విపులం, [లోకైః] జనైః, అన్యత్ర,—భువనైశ్చ, [వ్యాప్తమ్]। 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః। అతః [దుఃఖలభ్యాపసారం] దుఃఖలభ్యః అపసారోఽపసరణం యత్ర తత్, [సేనామధ్యం, ప్రాక్] పురా, [ఆదిదేవోదరాన్తః] ఆదిదేవస్య విష్ణోః, ఉదగన్తరుదరాభ్యన్తరం, [బ్రహ్మా] స్రష్టా, [ఇవ, గాహతే స్మ] ప్రవివేశ। పురా కిల యథా వాహ్యం సిసృక్షుః బ్రహ్మా పూర్వసృష్టిదిదృక్షయా విష్ణోః కుక్షిం ప్రావిశదితి పౌరాణికో కథా। కేచిత్ బ్రహ్మా బ్రాహ్మణో మార్కణ్డేయ ఇతి వ్యాచక్షతే, సోఽపి భగవన్మహిమాఽవలోకనకౌతుకాత్తదనుజ్ఞయా మహాప్రలయే తదుదరం ప్రవిశ్య బభ్రామేత్యాగమః। 'బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతిః' ఇత్యమరః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౪౦॥

భృఙ్గేతి।—[భృఙ్గశ్రేణీశ్యామభాసాం] భృఙ్గశ్రేణీవ శ్యామభాసాం కృష్ణవర్ణానాం, [నారాచానామ్] అయోమయేషువిశేషాణాం, [సమూహైః, విద్ధనీరన్ధ్రదేహః] విద్ధః నీరన్ధ్రో నిర్వివరః, దేహో యస్య సః, తథాఽపి [నిర్భీకత్వాదాహవేన, అహతేచ్ఛః] అవ్యాహతోత్సాహః, అత ఏవ [హృష్యన్] మోదమానః, [హస్తీ, హృష్టరోమేవ] హర్షాత్ పులకిత ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। "హృషేర్లోమసు" (౭।౨।౨౯ పాం) ఇతి వికల్పాదిడభావః। [రేజే] శుశుభే। "ఫణాచ్చ సప్తానామ్" (౬।౪।౧౨౫ పాం) ఇతి వికల్పాదేత్వాభ్యాసలోపౌ॥౪౧॥

ఆతామ్రాఽఽభా రోషభాజః కటాన్తా-
దాశూత్థాతే మార్గణే ధూర్గతేన।
నిశ్చ్యోతన్తీ నాగరాజస్య జజ్ఞే
దానస్యాఽఽహో లోహితస్యేవ ధారా॥౪౨॥

క్రామన్ దన్తౌ దన్తినః సాహసిక్యా-
దీషాదణ్డౌ మృత్యుశయ్యాతలస్య।
సైన్యైరన్యస్తత్క్షణాదాశశఙ్కే
స్వర్గస్యోచ్చైరర్ద్ధమార్గాధిరూఢః॥౪౩॥

ఆతామ్రేతి।– [రోషభాజః] క్రుద్ధస్య, [నాగరాజస్య] సహేభస్య, [కటాన్తాత్] గణ్డస్థలాత్, [నిశ్చ్యోతన్తీ] ప్రాగేవ ప్రవన్తీ, [దానస్య] మదస్య, [ధారా, ఆతామ్రాఽఽభా] క్రోధాదరుణవర్ణా, [జజ్ఞే] జాతా, [ఆహో, ధూర్గతేన] పురోగతేన యన్త్రా, [మార్గణే] శరే, [ఆకృష్టే, లోహితస్య] క్షతజస్య, [ఇవ] ధారా జజ్ఞే। జనేః కర్త్తరి లిట్। కిమియం క్రోధారుణా మదధారా? శరోద్ధరణజన్యా రక్తధారా వా? ఇత్యుభయకారణసమ్భవాత్ సాదృశ్యాచ్చ సంశయః; స చ వికల్పితసాదృశ్యమూల ఇత్యలఙ్కారః॥౪౨॥

క్రామన్నితి।– [మృత్యుశయ్యాతలస్య] అన్తకపర్య్యఙ్కరూపస్య। 'అధఃస్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్' ఇత్యమరః। [ఈషాదణ్డౌ], దారువిశేషౌ, తత్సదృశావాయతావిత్యర్థః, [దన్తినో దన్తౌ]। సహసా వర్త్తత ఇతి సాహసికః, “ఓజఃసహోఽమ్భసా వర్త్తతే" (౪।౪। ౨౭ పాం) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః, తస్య భావాత్ [సాహసిక్యాత్ క్రామన్] సాహసవానిత్యర్థః, [అన్యస్తత్క్షణాత్, ఉచ్చైః] ఊర్ద్ధ్వస్య, [స్వర్గస్య, అర్ద్ధమార్గాధిరూఢః] అర్ధశ్చాసౌ మార్గశ్చేత్యర్ద్ధమార్గః, తమధిరూఢః, ఇతి [సైన్యైః, ఆశశఙ్కే] ఉత్ప్రేక్షితః; ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౪౩॥

కుర్వఞ్జ్యోత్స్నావిప్లుషాం తుల్యరూప-
స్తారస్తారాజాలసారామివ ద్యామ్।
ఖడ్గాఽఽఘాతైర్దారితాద్దన్తికుమ్భా-
దాభాతి స్మ ప్రోచ్చలన్మౌక్తికౌఘః॥౪౪॥

దూరోత్క్షిప్తచిప్రచక్రేణ కృత్తం
మత్తో హస్తం హస్తిరాజః స్వమేవ।
భీమం భూమౌ లోలమానం సరోషః
పాదేనాసృక్పఙ్కపేషం పిపేష॥౪౫॥

కుర్వన్నితి।– [జ్యోత్స్నావిపుషాం తుల్యరూపః] చన్ద్రికాబిన్దుస్వరూపః, [తారః] శుద్ధః। 'తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ' ఇతి విశ్వః। [ఖఙ్గాఽఽఘాతైర్దారితాద్ధన్తికుమ్భాత్, ప్రోచ్చలన్] ఉత్పతన్, [మౌక్తికౌఘః] ముక్తాపుఞ్జః, [ద్యామ్] ఆకాశం, [తారాజాలసారాం] నక్షత్రశబలితాం, తారకితామిత్యర్థః, [కుర్వన్నివ]; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। 'సారః శబలపీతయోః' ఇతి విశ్వః। [ఆభాతి స్మ] బభౌ॥౪౪॥

దూరోత్క్షిప్తేతి।– [మత్తః, హస్తిరాజః] కరీన్ద్రః, [దూరోత్క్షిప్తక్షిప్రచక్రేణ] దూరాత్ ఉత్క్షిప్తేన ప్రాస్తేన, అన ఏవ క్షిప్రేణ సత్వరేణ, చక్రేగా, [ఢ్ృత్తమ్]; అత ఏవ [భూమౌ, లోలమానం] లుఠమానమ్। లోలతేరనాత్మనేపదిత్వాత్ "తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్" (3।2।129 పాం) ఇతి తాచ్ఛీల్యే చానప్రత్యయః। అత ఏవ 'లోలమానాదయశ్చానశి' (5అధిం 2అధ్యా 10సూం) ఇతి వామనః। [భీమం] భయఙ్కరం, [స్వం] స్వకీయమ్, [ఏవ హస్తం సరోషః] సన్, [పాదేన] అఙ్ఘ్రిణా; అసృక్పఙ్కేన పఙ్కీభృతేనాసృజా, పినష్టీతి [అసృక్పఙ్కపేషమ్]। "స్నేహనే పిషః" (3।4।38 పాం) ఇతి ణముల్। [పిపేష]। కషాదిత్వాదనుప్రయోగః। రక్తపఙ్కేన స్నేహ-

---

ఆపస్కారాల్లూనగాత్రస్య భూమిం
నిఃసాఽఽధారం గచ్ఛతోఽవాఙ్ముఖస్య।
లబ్ధాఽఽయామం దన్తయోర్యుగ్మమేవ
స్వం నాగస్య ప్రాపదుత్తమ్భనత్వమ్॥౪౬॥

లబ్ధస్పర్శం భూవ్యధాదవ్యథేన
స్థిత్వా కిఞ్చిద్ధన్తయోరన్తరాలే।
ఊర్ధ్వోర్ధ్వాసిచ్ఛిన్నదన్తప్రవేష్టం
జిత్వోత్తస్థే నాగమన్యేన సద్యః॥౪౭॥

ద్రవ్యేణ మమర్దేత్యర్థః। క్రుద్ధమత్తయోః కుతో వివేకః? ఇతి భావః। అత్ర పేషణాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౪౫॥

ఆపస్కారాదితి।– గాత్రమూలమాపస్కారమ్ [ఆపస్కారాత్] ఆమూలాత్। ఆజో వికల్పాదసమాసః। [లూనగాత్రస్య] ఛిన్నజఙ్ఘస్య। 'హెూ పూర్వపశ్చాజ్జఙ్ఘాదిశో గాలాఽవరే క్రమాత్' ఇత్యమరః। అత ఏవ [అవాఙ్ముఖస్య] మతః; మాఽఽధారం సావలమ్బనం న భవతీతి [నిఃసాఽఽధారం] యథా తథా, [భూమిం గచ్ఛతః] పతతః ఇత్యర్థ:, [నాగస్య, లబ్ధాఽఽయాసం] ప్రాప్తదైర్ఘ్యమ్, ఆయతమిత్యర్థః,। [స్వం] స్వకీయం, [దన్తయోర్యుగ్మమేవ, ఉత్తమ్భనత్వమ్] అవలమ్బనత్వం, [ప్రాపత్]। జఙ్ఘాచ్ఛేదేఽపి దన్తావష్టమ్భాదపతిత ఇత్యర్థః। అత్ర స్వభావాతిశయోక్త్యోః సంసృష్టిః॥౪౬॥

లబ్ధస్పర్శమితి।– [భూవ్యధాత్] దన్తాభ్యాం భువో విద్ధత్వాదిత్యర్థః। “వ్యధజపోరనుపసర్గే” (3।3।౬౧ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। [అవ్యథేన] స్వయమవిద్ధత్వాదవ్యథేన సతా, [అన్యేన] కేనచిద్భటేన, [దన్తయోరన్తరాలే కిఞ్చిత్, లబ్ధస్పర్శం] లబ్ధః స్పర్శో యస్మిన్ కర్మణి తత్, దన్తాభ్యాం భటస్పర్శం యథా తథా, [స్థిత్వా, ఊర్ధ్వార్ధ్వాసిచ్ఛిన్నదన్తప్రవేష్టమ్] ఊర్ధ్వం ప్రసా–

హస్తేనాగ్రే వీతభీతిం గృహీత్వా

కఞ్చిద్వ్యాలః క్షిప్తవానూర్ధ్వముచ్చైః।

ఆసీనానాం వ్యోమ్ని తస్యైవ హేతో-

ర్దివ్యస్త్రీణామర్పయామాస నూనమ్॥౪౮॥

కఞ్చిద్దూరాదాయతేన ద్రఢ్ీయః-

ప్రాసప్రోతస్రోతసాఽన్తఃక్షతేన।

హస్తాగ్రేణ ప్రాప్తమేవాగ్రతోఽభూ-

దానైశ్వర్యం వారణస్య గ్రహీతుమ్॥౪౯॥

 రితేన, అర్ధ్రాసినా ఖడ్గైకదేశేన, ఛిన్నః చూర్ణితః, దన్తప్రవేష్టో దన్తవేష్టనం యస్య తం, [నాగం జిత్వా, సద్యః] ఏవ, [ఉత్తస్థే] ఉత్థితమ్। భావే లిట్। అత్రాపి తథోత్థానాద్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౪౭॥

 హస్తేనేతి।– [వ్యాలః] దుష్టదన్తీ। 'వ్యాలో దుష్టగజే సర్పే' ఇతి విశ్వః। [అగ్రే, వీతభీతిం] నిర్భీకం, భీరోః స్వర్గాభావాదితి భావః। [కఞ్చిత్] వీరం, [హస్తేన గృహీత్వా, ఊర్ధ్వమ్] ఉపరి, [ఉచ్చైః క్షిప్తవాన్]। ఉత్ప్రేక్ష్యతే; [తస్యైవ హేతోః] తేనైవ హేతునా, తద్ధరణార్థమేవేత్యర్థః। “సర్వనామ్నస్తృతీయా చ” ౨।౩।౨౭ పాం) ఇతి చకారాత్ షష్ఠీ। [వ్యోమ్ని, ఆసీనానామ్] అవస్థితానామ్। “ఈ దాసః" (౭।౨।౮౩ పాం) ఇతి శానచ ఈకారః। దివ్యస్త్రీణాం] స్వర్గస్త్రీణామ్, అమరనారీణామితి యావత్, [అర్పయామాస నూనమ్]॥౪౮॥

 కచ్చిదితి।– [దూరాదాయతేన అన్తః, క్షతేన] విక్షతేన, అత ఏవ [ద్రఢ ీయఃప్రాసప్రోతస్రోతసా] ద్రఢ ీయసా ప్రాసేన ప్రోతం స్రోతో యత్ర తేన, [హస్తాగ్రేణ], కరణేన। [అగ్రతః ఏవ ప్రాప్తమ్] అపి, [కఞ్చిత్] భటం, [గ్రహీతుమ్] ఆదాతుం, [వారణస్య]; అనీశ్వరస్య భావః [ఆనైశ్వర్యమ్]

తన్వాః పుంసో నన్దగోపాఽఽత్మజాయాః
కంసేనేవ స్ఫోటితాయా గజేన।
దివ్యా మూర్తిర్వ్యోమగైరుత్పతన్తీ
వీక్షామాసే విస్మితైశ్చణ్డికేవ॥౫౦॥

ఆక్రమ్యైకామగ్రపాదేన జఙ్ఘా-
మన్యాముచ్చైరాదదానః కరేణ।
సాస్థిస్వానం దారువద్దారుణాఽఽత్మా

కశ్చిన్మధ్యాత్ పాటయామాస దన్తీ॥౫౧॥

అసామర్థ్యమ్, [అభూత్]। “నఞః శుచీశ్వర–” (౭।౩।౩౦ పాం) ఇత్యాదినా నఞపూర్వపదోభయపదవృద్ధిః। అత్రాపి ఆనైశ్వర్యసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౪౯॥

తన్వా ఇతి।– [గజేన, స్ఫాటితాయాః] విదారితాయాః, [పుంసః] కస్యచిద్వీరస్య, [తన్వాః] శరీరాత్, [కంసేన] స్ఫోటితాయాః [నన్దగోపాఽఽత్మజాయాః] నన్దకన్యాయాః, [ఇవ, ఉత్పతన్తీ దివ్యా మూర్తి్తః చణ్డికేవ] నన్దకన్యాశరీరాదావిర్భవన్తీ కాలికేవ, [విస్మితైః, వ్యోమగైః] ఖేచరైః, [వోక్షామాసే] వీక్షితా। ఈక్షతేః కర్మణి లిట్, “ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః" (౩।౧।౩౬ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। మనుష్యభావముత్సృజ్య దేవభావం గతేత్యర్థః। ఉపమా వ్యక్తా। పురా కిల దురాత్మనః కంసస్య ప్రతారణాయ భగవదాజ్ఞయా తన్మాయాశక్తిర్నన్దగోపాజ్జాతా కంసేన హింసితేతి పౌరాణికాః॥౫౦॥

ఆక్రమ్యేతి। – [దారుణాఽఽత్మా] క్రుద్ధచిత్తః, [దన్తౌ ఏకాం జఙ్ఘామగ్రపాదే-నాఽఽక్రమ్య, అన్యాం] జఙ్ఘామ్, [ఉచ్చైః] ఉన్నతేన, [కరేణ, ఆదదానః] శ్రాకర్ష-యన్ [సాధిస్వానం] భజ్యమానాస్థిపటకారశబ్దయుక్తం యథా తథా,

---

శోచిత్వాఽగ్రే భృత్యయోర్మృత్యుభాజో-
రర్వ్యః ప్రేమ్ణా నో తథా వల్లభస్య।
పూర్వం కృత్వా నేతరస్య ప్రసాదం
పశ్చాత్తాపాదాప దాహం యథాఽన్తః॥౫౨॥

ఉత్ప్లుత్యాఽఽరాదర్ద్ధచన్ద్రేణ లూనే
వక్త్రేఽన్యస్య క్రోధదష్టోష్ఠదన్తే।
సైన్యైః కణ్ఠచ్ఛేదలీనే కబన్ధా-

ద్భూయో బిభ్యే వల్గతః సాసిపాణేః ॥౫౩॥

[కశ్చిత్] వీరం, [దారువత్] కాష్ఠవత్, [మధ్యాత్ పాటయామాస] మధ్యం విభజ్య పాటయామాసేత్యర్థః। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। ఉపమా॥౫౧॥

శోచిత్వేతి।– ఋచ్ఛతీతి [అర్య్యః]। "అర్య్యః స్వామివైశ్యయోః" (౩।౧।౧౦౩ పాం) ఇతి యత్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। [అగ్రే] సమక్షమేవ, [మృత్యుభాజోః] మరణం గతయోః, [భృత్యయోః శోచిత్వా, వల్లభస్య] ఏతయోర్మధ్యే ప్రియభృత్యస్య సమ్బన్ధినా [ప్రేమ్ణా] తద్గతప్రేమ్ణేత్యర్థః, [తథా] తేన ప్రకారేణ, [అన్తః, దాహం] సన్తాపం, [నో ఆప; యథా] యేన ప్రకారేణ, [ఇతరస్య] అవల్లభస్య, [పూర్వం] జీవనకాలే, [ప్రసాదం] ప్రీతిదానాద్యనుగ్రహం, [న కృత్వా, పశ్చాత్తాపాత్] ఇతోఽయమస్మాభిరప్రీణిత ఏవ ప్రాణాన్ ప్రాదాదిత్యనుశయాత్, దాహమాప। ప్రియభృత్యమరణాదప్యసమ్మానితమరణమేవ స్వామినో దుఃసహదుఃఖహేతురాసీదిత్యర్థ । స్వభావోక్తిః॥౫౨॥

ఉత్ప్లుత్యేతి।– [అర్ధచన్ద్రేణ] బాణేన, [లూనే] ఛిన్నే, తథాఽపి [క్రోధదష్టోష్ఠదన్తే] క్రోధేన దష్టౌ ఔష్ఠౌ యైస్తే దన్తా యస్య తస్మిన్, [అన్యస్య] యోధస్య, [వక్త్రే, ఆరాత్] అనతిదూరమ్, [ఉత్ప్లుత్య]। 'ఆరాద్దూరసమీ-

---

తూర్య్యాఽఽరావైరాహితోత్తాలతాలై-

ర్గాయన్తీభిః కాహలం కాహలాభిః।

నృత్తే చక్షుఃశూన్యహస్తప్రయోగం

కాయే కూజన్ కమ్బురుచ్చైర్జహాస ॥౫౪॥

పయోః' ఇత్యమరః। [భూయః] పునరపి కణ్ఠచ్ఛేదలీనే] కణ్ఠస్య ఛేదః ఛిన్నదేశః, తత్ర లీనే స్థితే సతి, [వలాతః] నృత్యతః, [సాసిపాణేః] సాసిః పాణిర్యస్య తస్మాత్, [కబన్ధాత్] అపమూర్ధకలేవరాత్। "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" (౧।౪।౨౫ పాం) ఇతి పఞ్చమీ। [సైన్యైః,

బిభ్యే] భీతమ్। భావే లిట్। లూనస్యాపి వక్త్రభ్య పనః స్వస్థానపాతిత్వాద్వల్గనాసిధారణాభ్యాం కబన్ధాదప్యకబన్ధభ్రాన్త్యా సర్వే విభ్యురిత్యర్థః। ఏవ భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥౫౩॥

తూర్యేఽఽరావైరితి।– [ఆహితోత్తాలతాలైః] ఆహితాః సమ్పాదితాః, ఉత్తాలాః ప్రస్ఫుటాః, తాలాః కరపుటాదిక్రియమానాని యేషు తైః। 'తాలః కాలక్రియామానమ్' ఇత్యమరః। [తూర్యేఽఽరావైః] మృదఙ్గాదివాద్యఘోషైః, తథా [కాహలం] భృశం [గాయన్తీభిః] ధ్వనన్తీభిః, [కాహలాభిః] శుష్కైర్వాద్యవిశేషైశ్చ కరణైః। 'కాహలం భృశశుష్కయోః। వాద్యభాణ్డవిశేషే తు కాహలాః కాహలః ఖలే॥' ఇతి విశ్వః। [కాయే] అపమూర్ద్ధ్ని కలేవరే, అత ఏవ [చక్షుఃశూన్యహస్తప్రయోగం] చక్షుఃశూన్యో దృష్టిరహితః, హస్తప్రయోగో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [నృత్తే] నృత్యతి సతి। కర్త్తరి క్తః। [కూజన్ ధ్వనన్, [కమ్బుః] శఙ్ఖః, తటస్థ ఇవేత్యర్థః। [ఉచ్చైః] ఉచ్చైస్తరాం, [జహాస], దృష్టిశూన్యాభినయస్య నాట్యశాస్త్రవిరోధాత్ అట్టహాసమకరోదిత్యర్థః। వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ గమ్యోత్ప్రేక్షా। 'అఙ్గైరాలాపయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్। దృష్టిభ్యాం భావయేద్భావం పాదాభ్యాం తాలనిర్ణయః॥' ఇతి నాట్యవిదః॥౫౪॥

ప్రత్యావృత్తం భఙ్గభాజి స్వసైన్యే
తుల్యం ముక్తైరాకిరన్తి స్మ కఞ్చిత్।
ఏకౌఘేన స్వర్ణపుఙ్ఖైర్ద్విషన్తః
సిద్ధా మాల్యైః సాధువాదైర్ద్వయేఽపి॥౫౫॥

బాణాఽఽక్షిప్తాఽఽరోహశూన్యాఽఽసనానాం
ప్రక్రాన్తానామన్యసైన్యైర్గ్రహీతుమ్।
సంరబ్ధానాం భ్రామ్యతామాజిభూమౌ
వారౌ వారైః సస్మరే వారణానామ్॥౫౬॥

ప్రత్యావృత్తమితి।– [స్వసైన్యే భఙ్గభాజి] సతి, [ప్రత్యావృత్తమ్]; అభ్యమిత్రం, [కఞ్చిత్] వీరం, [తుల్యమ్] ఏకకాలం, [ముక్తైః, స్వర్ణపుఙ్ఖైః] శరవిశేషైః, [ఏకౌఘేన] ఏకప్రహారేణ, [ద్విషన్తః

ఆకిరన్తి స్మ। సిద్ధాః] ఖేచరాః, [మాల్యైః] దివ్యమాలాభిః। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః। ఆకిరన్తి స్మ। [ద్వయేఽపి] ద్విషన్తః సిద్ధాశ్చ, [సాధువాదైః] సాధు సాధ్వితి వాక్యైః, ఆకిరన్తి స్మ। ఏతత్ త్రితయమపి యుగపత్ ప్రవృత్తమిత్యర్థః। అత్ర స్వర్ణపుఙ్ఖసురమాల్యసాధువాదానాం ప్రకృతానామేవ తుల్యకాలైకౌఘప్రవృత్తిసామ్యాదౌపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౫౫॥

బాణేతి।– [బాణాఽఽక్షిప్తాఽఽరోహశూన్యాఽఽసనానాం] వాణైరాక్షిప్తాఃపాతితాః, ఆరోహాః సాదినో యేభ్యస్తాని, అత ఏవ శూన్యాని రిక్తాని, ఆసనాని ఆస్తరణాని యేషామ్, అత ఏవ [అన్యసైన్యైః] అన్యైః సైన్యైః, పరసైనికైరిత్యర్థః, [గ్రహీతుం ప్రక్రాన్తానామ్] ఆరబ్ధానాం, సమన్తాదవరుధ్యమానానామిత్యర్థః, అత ఏవ [సంరబ్ధానాం] క్షుభితానామ్, అత ఏవ [ఆజిభూమౌ, భ్రామ్యతామ్] అనవతిష్ఠమానానాం [వారణానాం, వారే] వృన్దైః,

---

పౌనఃపున్యాదస్రగన్ధేన మత్తో
మృధ్యన్ కోపాల్లోకమాయోధనోర్వ్యామ్।
పాదే లగ్నామత్ర మాలామిభేన్ద్రః
పాశీకల్పామాయతామాచకర్ష॥౫౭॥

కశ్చిన్మూర్చ్ఛామేత్య గాఢంప్రహారః
సిక్తః శీతైః శౌకరైర్వారణస్య।
ఉచ్ఛ్వాస ప్రస్థితా తం జిఘృక్షు-
ర్వ్యర్థాఽఽకూతా నాకనారో ముమూర్చ్ఛ॥౫౮॥

[వారీ] బన్ధనస్థానమ్। 'వారః సూర్యాదిదిబసే వారో వరణవృన్దయోః। వారీ కటీభబన్ధన్యోః' ఇతి విశ్వః। [సస్మరే] స్మృతా; తద్ధర్మయోగాదితి భావః। కర్మణి లిట్। అత్ర శూన్యాఽఽసనత్వాదీనాం విశేషణగత్యా వారీస్మరణహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్॥౫౬॥

పౌనఃపున్యాదితి ।– [అత్ర, ఆయోధనోర్వ్యాం] యుద్ధభూమౌ, [పౌనఃపున్యాత్] పునఃపునరావృత్తేరిత్యర్థః । బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః । "అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపస్య సాయంప్రాతికాద్యర్థముపసఙ్ఖ్యానమ్" (వాం) ఇతి టిలోపః । [అస్రగన్ధేన] రక్తన్ధాఽఽఘ్రాణాదినేత్యర్థః, [మత్తః, ఇభేన్ద్రః] మహాగజః, [కోపాత్, లోకం] జనం, [మృధ్నన్] క్షుభ్నన్, [పాదే లగ్నామ్]; ఈషదసమాప్తాం పాశోం [పాశీకల్పాం] పాశబన్ధనసదృశీమ్ । 'పాశస్త్వశ్వాదిబన్ధనమ్' ఇతి విశ్వః । "బహ్వాదిభ్యశ్చ" (౪।౧।౪౫ పాం) ఇతి వికల్పాదీకారః, అభాషితపుంస్కత్వాత్ "ధరూప–" (౬।౩।౪౩ పాం) ఇత్యాదినా హ్రస్వో న భవతి । [ఆయతాం] దీర్ఘాం, [మాలామాచకర్ష] । పాశీకల్పేత్యత్ర తద్ధితగతా పూర్ణోపమా ॥౫౭॥

కశ్చిదితి ।– [గాఢప్రహారః] గాఢః ప్రహారో యస్య సః, [కశ్చిత్] బీరః, [మూర్చ్ఛామేత్య, వారణస్య శీతైః శీకరైః] పుష్కరతుషారైః, [సిక్తః]

లూనగ్రీవాత్ సాయకేనాపరస్య

ద్యామత్యుచ్చైరాననాదుత్పతిష్ణోః ।

త్రేసే ముగ్ధైః సైంహికేయానుకారా-

ద్రౌద్రాఽఽకారాదప్సరోవక్త్రచన్ద్రైః ॥౫౯॥

వృత్తం యుద్ధే శూరమాశ్లిష్య కాచిత్

రన్తుం తూర్ణం మేరుకుఞ్జం జగామ ।

సన్, [ఉచ్ఛ్వాస] ఉజ్జీవతి స్మ । కిన్తు [తం] మూర్చ్ఛామాగతం, [జిఘృక్షుః] గ్రహీతుమిచ్ఛుః । గ్రహేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః । [ప్రస్థితా] తం వరీతుమాగతేత్యర్థః, [నాకనారీ, వ్యర్థాఽఽకూతా] తదుజ్జీవనాద్విఫలమనోరథా సతీ, [ముమూర్చ్ఛ] । అత్రాఽఽకూతవైయర్థ్యస్య విశేషణగత్యా నాకనారీమూర్చ్ఛాహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం మూర్చ్ఛాసమ్భన్ధాతిశయోక్త్యా సఙ్కీర్యతే

లూనగ్రీబాదితి।– [అపరస్య సాయకేన, లూనగ్రీవాత్] ఛిన్నకణ్ఠాత్, అత ఏవ [ద్యామ్] ఆకాశం ప్రతి, [అత్యుచ్చైః, ఉత్పతిష్ణోః] ఉత్పతనశీలాత్। “అలఙ్కృఞ్–” (౩।౨।౧౩౬ పాం) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః। అత ఏవ [సైహికేయానుకారాత్] సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైహికేయో రాహుః। 'తమస్తు రాహుః స్వర్భానుః సైహికేయో విధున్తుదః' ఇత్యమరః। “స్త్రీభ్యో ఢక్” (౪।౧।౧౨౦ పాం) ఇతి ఢక్। తమనుకరోతీతి తదనుకారాత్, తత్సదృశాదిత్యర్థః। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। [రౌద్రాఽఽకారాత్] భీషణాకృఽఽతేః, అస్య వీరస్య [ఆననాత్, ముగ్ధైః] సున్దరైః, [అప్సరోవక్త్రచన్ద్రైః] అప్సరసాం వక్త్రైరేవ చన్ద్రే, [త్రేసే] త్రస్తమ్। భావే లిట్। అత్ర రాహుహేతుకత్రాసస్య చన్ద్ర ఏవ సమ్భవాత్ వక్త్ర చన్ద్రైరితి రూపకం సిద్ధమ్; తస్య సైంహికేయానుకారాదితి స్పష్టోపమాఽపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౫౯॥

వృత్తమితి।– [కాచిత్] అమరనారీ, [యుద్ధే, వృత్తం] మృతమ్। 'వృత్తో-

---

త్యక్త్వా నాగ్నౌ దేహమేతి స్మ యావత్

పత్నీ సద్యస్తద్వియోగాసమర్థా॥౬౦॥

త్యక్తప్రాణం సంయుగే హస్తినీస్థా

వీక్ష్య ప్రేమ్ణా తత్క్షణాదుద్గతాసుః।

ప్రాప్యాఖణ్డం దేవభూయం సతీత్వా-

దాశిశ్లేష స్వైవ కఞ్చిత్ పురన్ధ్రీ॥౬౧॥

స్వర్గేవాసం కారయన్త్యా చిరాయ

ప్రత్యగ్రత్వం ప్రత్యహం ధారయన్త్యా।

ఽతీతే దృఢే ఖ్యాతే వర్తు_లేఽపి వృతే మృతే' ఇతి విశ్వః। [శూరమాశ్లిష్య రన్తుం తూర్ణం, మేరుకుఞ్జం] మేరోః కుఞ్జం గహ్వరం, [జగామ। యావత్, తద్వియోగాసమర్థా] తద్విరహాసహా,

[పత్నీ సద్యోఽగ్నౌ దేహం త్యక్త్వా, నైతి స్మ] నాఽఽజగామ। అత్ర మేరుకుఞ్జాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౦॥

త్యక్తేతి।– [సంయుగే] యుద్ధే, [త్యక్తప్రాణం, కఞ్చిత్] వీరమ్; హస్తిన్యాం తిష్ఠతీతి [హస్తినీస్థా] కరిణీమారూఢా సతీ, [వీక్ష్య ప్రేమ్ణా తత్క్షణాత్, ఉద్గతాసుః] గతప్రాణా, [స్త్రైవ పురన్ధ్రీ] స్వభార్య్యైవ, [సతీత్వాత్] పతివ్రతాత్వాత్, [అఖణ్డమ్] అక్షయం, [దేవభూయం] దేవత్వమ్। “భువో భావే” (౩।౧।౧౦౭ పాం) ఇతి క్యప్। [ప్రాప్యాఽఽశిశ్లేష]। స్త్రీణాం పాతివ్రత్యమేవ పతిసాలోక్యనిదానం, నాగ్నిప్రవేశాదికమితి భావః। అత్ర సతీత్వస్య విశేషణగత్యా దేవభయహేతుత్వానుక్తేర్న కావ్యలిఙ్గమ్। అతిశయోక్త్యాదికన్తు యథాసమ్భవమూహ్యామ్॥౬౧॥

స్వర్గే ఇతి।– [కశ్చిత్] వీరః [చిరాయ] చిరకాలం, [స్వర్గేవాసమ్]। “శయవాసవాసిష్వకాలాత్” (౬।౩।౧౮ పాం) ఇతి వికల్పాదలుక్। [కారయన్త్యా] అనుభావయన్త్యా, అహన్యహని [ప్రత్యహమ్]।

కశ్చిద్భేజే దివ్యనార్య్యా పరస్మిన్

లోకే లోకం ప్రాణయన్త్యేహ కీర్త్యా॥౬౨॥

గత్వా నూనం వైబుధం సద్మ రమ్యం

మూర్చ్ఛాభాజామాజగామాన్తరాత్మా।

భూయో దృష్టప్రత్యయాః ప్రాప్తసంజ్ఞాః

సాధీయస్తే యద్రణాయాద్రియన్తే॥౬౩॥

“నపుంసకాదన్యతరస్యామ్” (౫।౪।౧౦౯ పాం) ఇత్యవ్యయీభావే సమాసాన్తష్టచ్ప్రత్యయః, “అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః” (వాం)* ఇత్యుక్తమ్। [ప్రత్యగ్రత్వం] నూతనత్వం, [ధారయన్త్యా]; పరమప్రేమాఽఽస్పదత్వాదితి భావః; [లోకం, ప్రీణయన్త్యా] అద్భుతత్వం ప్రాపయన్త్యా। ప్రీఞో ణ్యన్తాల్లటః శతరి జీప్। “ధూఞ్ ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్యః” (వాం)† ఇతి

నుగాగమః। [దివ్యనార్యా పరస్మింల్లోకే, ఇహ] లోకే [కీర్త్యా] చ [భేజే! ప్రాప్తః। భేజేః కర్మణి లిట్। రణమరణాల్లోకద్వయమపి జిగాయేత్యర్థః। అత్ర దివ్యాఙ్గనాకీర్త్యః ప్రకృతయోరేవ తుల్యధర్మసమ్బన్ధాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౬౨॥

గత్వేతి।– [మూర్చ్ఛాభాజామ్, అన్తరాత్మా] జీవః, [రమ్యం, వైబుధం సద్మ] దివ్యభవనం, [గత్వా ఆజగామ], మూర్చ్ఛాసమయే సురలోకరామణీయకం దృష్ట్వా ఆజగామ, [నూనమ్] ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కుతః?—[యత్] యస్మాత్, [ప్రాప్తసంజ్ఞాః] లబ్ధబోధాః సన్తః, [దృష్టప్రత్యయాః] దృఢవిశ్వాసాః, [తే, భూయః] పునరపి, [సాధీయః] గాఢతరమ్। గాఢాదీయసుని గాఢాదీయసుని "అన్తికవాఢయో-

---

కశ్చిచ్ఛస్త్రాఽఽపాతమూఢోఽపవోఢు-

ర్లబ్ధ్వా భూయశ్చేతనామాహవాయ।

వ్యావర్తిష్ట క్రోశతః సఖ్యురుచ్చై-

స్త్యక్తశ్చాఽఽత్మా కా చ లోకానువృత్తిః?॥౬౪॥

భిన్నోరస్కౌ శత్రుగణాఽఽకృష్య దూరా-

దాసన్నత్వాత్ కౌచిదేకేషుణైవ।

అన్యోఽన్యావష్టమ్భసామర్థ్యయోగా-

దూర్ధ్వావేవ స్వర్గతావప్యభూతామ్॥౬౫॥

ర్నేదసాధో" (౫।౩।౬౩ పాం) ఇతి సాధాఽఽదేశః। [రణాయ] రమ్యం కర్తుమ్. [ఆద్రియన్తే] ఉత్సేహిరే ఇత్యర్థః। కర్తరి లట్ శ్యన్ప్రత్యయః। కథఞ్చిదుజ్జీవితానాం పునర్మృత్యుప్రాప్తిః శ్రేయోదర్శనహేతుకేతి భావః॥౬౩॥

కశ్చిదితి।—[శస్త్రాఽఽపాతమూఢః] ప్రహారమూర్చ్ఛితః, [కశ్చిత్] వీరః, [చేతనాం] సంజ్ఞాం, [లబ్ధ్వా, అపవోఢుః] మూర్చ్ఛాసమయే యుద్ధభూమేరపనేతుః,[సఖ్యుః] మిత్రస్య, [ఉచ్చైః క్రోశతః] ఆగచ్ఛాఽఽగచ్ఛేత్యాక్రోశతి సతి। "షష్ఠీ చానాదరే" (౨।౩।౩౮ పాం) ఇతి షష్ఠీ। క్రోశన్తమనాదృత్యేత్యర్థః, [భూయః] పునరపి [ఆహవాయ] రణాయ, [వ్యావర్తిష్ట। ఆత్మా] దేహః, [త్యక్తశ్చ]। తథా హి,–[లోకానువృత్తిశ్చ కా?], నైవేత్యర్థః। సుహృజ్జనానురోధస్తు హితానర్థినః పరిచ్ఛేత్తుం వృథేత్యర్థః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౪॥

భిన్నోరస్కావితి।—[శత్రుణా దూరాదాకృష్య, ఆసన్నత్వాత్] సన్నికృష్టత్వాత్, తయోరిత్యర్థః। [ఏకేషుణైవ, భిన్నోరస్కౌ] విదారితవక్షసౌ, [కౌచిత్] బీరౌ, [అన్యోఽన్యావష్టమ్భసామర్థ్యయోగాత్] అన్యోఽన్యావష్టమ్భ ఏవ సామర్థ్యం తస్య యోగాత్ స్వభావాత్, [ఊర్ధ్వావేవ] ఊర్ధ్వం తిష్ఠన్తావేవ, [స్వర్గతావపి]

భిన్నానస్త్రైర్మోహభాజోఽభిజాతాన్
హన్తుం లోలం వారయన్తః స్వవర్గమ్।
జీవగ్రాహం గ్రాహయామాసురన్యే
యోగ్యేనార్థః కస్య న స్యాజ్జనేన?॥౬౬॥

భగ్నైర్దణ్డైరాతపత్రాణి భూమౌ
పర్యస్తాని ప్రౌఢచన్ద్రద్యుతీని।
ఆహారాయ ప్రేతరాజస్య రౌప్య -
స్థాలానీవ స్థాపితాని స్మ భాన్తి॥౬౭॥

మృతౌ, [అభూతామ్]। అపిశ్చార్థః। తత్ర మృతయోరూర్ధ్వావస్థానాసమ్భవేఽపి సమ్భవోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౫॥

భిన్నానితి।–[అన్యే] వీరాః, [అస్త్రైః, భిన్నాన్] విదారితాన్, అత ఏవ [మోహభాజః] మూర్చాభాజః, మూర్చాఙ్గతానిత్యర్థః, [అభిజాతాన్] కులీనాన్। ‘అభిజాతః స్థితౌ న్యాయ్యే కులీనప్రాప్తయోరపి' ఇతి విశ్వః। [హన్తుం, లోలమ్] ఉత్సుకం, [స్వవర్గం వారయన్తః]; జీవం గృహీత్వా [జీవగ్రాహం గ్రాహయామాసుః] జీవమేవ గ్రాహయామాసురిత్యర్థః। “సమూలాకృతజీవేషు హన్కృఞ్గ్రహః” (3।౪।3౬ పాం) ఇతి ణముల్ప్రత్యయః, కషాదిత్వాదనుప్రయోగః। జీవగ్రహణప్రయోజనమర్థాన్తరన్యాసేనాఽఽహ, తథా హి,– [యోగ్యేన జనేన] హేతునా, [కస్య] పుంసః, [అర్థః] కీర్త్యాదిప్రయోజనం, [న స్యాత్?]। స్యాదేవ సర్వస్యాపి ఇత్యర్థః। అతో వీరాణాం రణేష్వపి అతిపరిక్షతరక్షణమేవ శ్రేయః। 'నాఽఽర్తం నాతిపరిక్షతమ్' ఇతి హననని షేధాదితి భావః॥౬౬॥

భగ్నదితి।– [భగ్నైర్దణ్డైః] హేతునా; భగ్నదణ్డత్వాదితి భావః। [భూమౌ, పర్యస్తాని] ఉత్తానపతితాని, [ప్రౌఢచన్ద్రద్యుతీని] పూర్ణేన్దుప్రభాణి, [ఆతపత్రాణి] శ్వేతచ్ఛత్రాణీత్యర్థః, [ప్రేతరాజస్య] అన్త-

---

రేజుర్భ్రష్టా వక్షసః కుఙ్కుమాఙ్కా

ముక్తాహారాః పార్థివానాం వ్యసూనామ్।

హాసాల్లక్ష్యాః పూర్ణకామస్య మన్యే

మృత్యోర్దన్తాః పీతరక్తాఽఽసవస్య॥౬౮॥

నిమ్నే ష్వోఘీభూతమస్త్రక్షతానా-

మస్రం భూమౌ యచ్చకాసాఞ్చకార।

రాగార్థం తత్ కిం ను కౌసుమ్భమమ్భః

సంవ్యానానామన్తకాన్తఃపురస్య?॥౬౯॥

కస్య, [ఆహారాయ] భోజనాయ, [స్థాపితాని] విహితాని [రౌప్యస్థాలాని] రాజతభాజనాని, [ఇవ భాన్తి స్మ] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౬౭॥

రేజురితి।– [వ్యసూనాం] మృతానాం, [పార్థివానాం వక్షసః భ్రష్టాః] పతితాః, [కుఙ్కుమాఙ్కాః] కుఙ్కుమారుణితా ఇత్యర్థః [ముక్తాహారాః. పూర్ణకామస్య] సకలరాజకసంహారాత్ సఫలమనోరథస్య, అత ఏవ పీతరక్తాఽఽభవస్య] పీతం రక్తమేవ ఆసవం యేన తస్య, [మృత్యోః, హాసాత్] అట్టహాసాత్, [లక్ష్యాః] దృశ్యాః, [దన్తా రేజుః], ఇతి [మన్యే] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౬౮॥

నిమ్నేష్వితి।– [భూమౌ, నిమ్నేషు] నిమ్నస్థలేషు, [ఓఘీభూతం] గళీభూతమ్, [అస్త్రక్షతానాం] సమ్బన్ధి, [యత్, అస్రం] రక్తం, [చకాసాఞ్చకార] దిదీపే। 'చకాసృ దీప్తౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్, “కాస్యనేకాచ ఆమ్ బక్తవ్యః” * ఇత్యామ్ప్రత్యయే కఞో ఽనుప్రయోగః। [తత్] అస్రమ్, [అన్తకాన్తఃపురస్య] కృతాన్తావరోధస్య, [సంవ్యానానామ్] ఉత్తరీయాణాం,

---

రామేణ త్రిఃసప్తకృత్వో హ్రదానాం

చిత్రం చక్రే పఞ్చకం క్షత్రియాస్రైః।

రక్తామ్భోభిస్తత్క్షణాదేవ తస్మిన్

సన్ధ్యేఽసన్ధ్యాః ప్రావహన్ ద్వీపవత్యః॥౭౦॥

సన్ధానాన్తాదస్త్రిభిః శిక్షితాస్త్రై-

రావిశ్యాధః శాతశస్త్రావలూనాః।

కూర్మోపభ్యం వ్యక్తమన్తర్నదీనా-

మైభాః ప్రాపన్నఙ్ఘ్రయోఽసృఙ్మయీణామ్॥౭౧॥

[రాగార్థం] రఞ్జనార్థం, కుసుమ్భస్యేదం [కౌసుమ్భమ్ అమ్భః కిం ను?] కుసుమ్భద్రవో ను వా? ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౬౯॥

రామేణేతి ।–[రామేణ] భార్గవేణ, త్రీన్ వారాన్ త్రిః । "ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్" (౫।౪।౧౮ పాం) ఇతి సుచ్ప్రత్యయః । త్రిరావృత్తాః సప్త [త్రిఃసప్తకృత్వః] ఏకవింశతివారానిత్యర్థః । "సఙ్ఖ్యాయాః క్రియాఽభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ (౫।౪।౧౭ పాం) ఇతి కృత్వసుచ్ప్రత్యయః । [క్షత్రియాస్రైః] రాజన్యరక్తైః, [చిత్రమ్] అద్భుతం [హ్రదానాం], పఞ్చ పరిమాణమస్య [పఞ్చకమ్] । "సఙ్ఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు" (౫।౧।౫౮ పాం) ఇతి సఙ్ఘార్థే కన్ప్రత్యయః । [చక్రే] కృతం, [తస్మిన్ సఙ్ఖ్యే] యుద్ధే । 'మృధమాస్కన్దనం సఙ్ఖ్యమ్' ఇత్యమరః । [తత్క్షణాదేవ, రక్తామ్భోభిః] రక్తైరేవామ్భోభి:, [అసఙ్ఖ్యాః, ద్వీపవత్యః] నద్యః, [ప్రావహన్] ప్రాసరన్ । రామేణ బహుకాలేన చ స్యమన్తపఞ్చకాఽఽఖ్యం హ్రదపఞ్చకమేవ కథఞ్చిత్ కృతమ్ । అత్ర తు ఋణమాత్రేణాసఙ్ఖ్యా నద్యః ప్రవృత్తాః, ఇత్యుపమానాదుపమేయస్యాఽఽధిక్యోక్తేర్వ్యతిరేకాలఙ్కారః ॥౭౦॥

సన్దానాన్తాదితి ।– [శిక్షితాస్త్రైః] అభ్యస్తాస్త్రవిద్యైః, [అస్త్రిభిః] ఆయుధీయైః, [అధః] స్థానామధస్తాత్, [ఆవిశ్య] ప్రవిశ్య, [సన్దా-

---

పద్మాఽఽకారైర్యోధవక్త్రైరిభానాం

కర్ణభ్రష్టైశ్చామరైరేవ హంసైః ।

సోపస్కారా: ప్రావహన్నస్రతోయా:

స్రోతస్విన్యో వీచిషూచ్చైస్తరద్భిః ॥౭౨॥

నాన్తాత్] బన్ధనప్రదేశాత్, గుల్ఫప్రదేశమధికృత్యేత్యర్థః । 'సన్దానం పశునాం పాదబన్ధనమ్' ఇతి విశ్వః । [శాతశస్త్రావలూనాః] శతం శితమ్ । "శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్" (౭।౪।౪౧ పాం) ఇతి వికల్పాదీత్వాభావః । తేన శస్త్రేణావలూనాః ఛిన్నాః; ఇమానామిమే [ఐభాః, అఙ్ఘ్రయః] చరణాః, [అసృఙ్మయీణాం] రక్తవికారాణాం, [నదీనామ్, అన్తః] అభ్యన్తరే, [వ్యక్తం, కూర్మోపమ్యం] కమఠోపసామ్ । స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః । అత ఏవ "ఔపమ్యాదయః చాతుర్వర్ణ్యవత్" (౫అధిం ౨ అధ్యాం ౫౫సూం) ఇతి వామనః । [ప్రాపన్] ప్రాప్తాః । ఆపో లుజి "పుషాది–" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ రజాదేశః । ఉపమా ॥౭౧॥

పద్మాऽऽకారైరితి।– [ఉచ్చైర్వీచిషు, తరద్భిః] ప్లవమానైః, [పద్మాऽऽకారైః] కమలకల్పైః, [యోధవక్త్రైః] భటసుఖైః, [ఇభానాం, కర్ణభ్రష్టైః] కర్ణేభ్యో భ్రష్టైః, [చామరైర్ఫంసైః ఏవ, సోపస్కారాః] సపరికరాః। “సంపర్యుపేభ్యః కరోతీ భూషణే” (౬।౧।౧౩౭ కాశిం) ఇతి సుడాగమః। [అస్ర-

---

ఉత్క్రాన్తానామామిషాయోపరిష్టా-

దధ్యాకాశం బభ్రముః పత్త్రవాహాః।

మూర్త్తాః ప్రాణా నూనమద్యాప్యవేక్షా-

మాసుః కాయం త్యాజితా దారుణాస్త్రైః॥౭౩॥

ఆతన్వద్భిర్దిక్షు పత్త్రాగ్రనాదం

ప్రాప్తైర్దూరాదాశు తీక్ష్ణైర్ముఖాగ్రైః।

తోయాః] రక్తజలాః, [స్రోతస్విన్యః] నద్యః, [ప్రావహన్]। అత్ర రూపకోపమయోః సఙ్కరః సుగమః॥౭౨॥

ఉత్క్రాన్తానామితి।– పత్త్రాణి వహన్తీతి [పత్త్రవాహాః] పత్త్రిణః, [ఆమిషాయ] ఆమిషమత్తుమ్। “క్రియాऽర్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః" (౨।౩।౧౪ పాం) ఇతి చతుర్థీ। [ఉత్క్రాన్తానాం] మృతానామ్, [ఉపరిష్టాత్. అధ్యాకాశమ్] ఆకాశే। విభక్త్యర్థేऽవ్యయీభావః। [బభ్రముః] భ్రేముః। “వా జౄభ్రమత్రసామ్” (౬।౪। ౧౨౪ పాం) ఇతి వికల్పాదేత్వాభ్యాసలోపాభావః। అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే।– [దారుణాస్త్రైః] ఘోరాస్త్రైః, [కార్య, త్యాజితాః] విసర్జితాః। త్యజేర్ణ్యన్తాత్ ద్వికర్మకాత్ కర్మణి క్తః। 'ణ్యన్తే కర్త్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్।* [మూర్త్తాః] మూర్త్తిమన్తః, [ప్రాణాః, అద్య] ఇదానీమ్, [అపి] కాయమ్ [అవేక్షామాసుః నూనమ్]। పూర్వాభిమానాత్ పునః కాయప్రవేశాపేక్షిణో మూర్త్తాః ప్రాణా ఏవ నూనమారాద్భ్రమన్తీత్యుత్ప్రేక్షాऽర్థః। "ఇజాదేశ్చ గురుమతోऽనృచ్ఛః" (౩।౧।౩౬ పాం) ఇత్యామ్ప్రత్యయః, “కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి”

(౩।౧।౪౦ పాం) ఇత్యస్తేరనుప్రయోగః। "ఆమ్ప్రత్యయవత్–" (౧।౩।౬౩ పాం) ఇత్యత్ర కృఞ్ ఏవేతి నియమాదస్తేర్నాఽఽత్మనేపదమ్॥౭౩॥

ఆదౌ రక్తం సైనికానామజీవై-

ర్జీవైః పశ్చాత్ పత్రిపూగైరపాయి॥౭౪॥

ఓజోభాజాం యద్రణే సంస్థితానా-

మాదత్తీవ్రం సార్ద్ధమఙ్గేన నూనమ్।

జ్వాలావ్యాజాదుద్వమన్తీ తదన్త-

స్తేజస్తారం దీప్తజిహ్వా వవాశే॥౭౫॥

ఆతన్వద్భిరితి।– [ఆదౌ దిక్షు, పత్రాగ్రనాదం] పక్షాన్తఘోషమ్, ఆతన్వద్భిః] విస్తృణద్భిః, [దూరాదాశు, ప్రాప్తైః] ఆగతైః, న జీవన్తి ఇతి అజీవైః) అచేతనైః। పచాద్యజన్తేన నఞ్సమాసః। [పత్రిపూగైః] వాణవ్రాతైరిత్యర్థః, [తీక్ష్ణైర్ముఖాగ్రైః] కరణైః। [సైనికానాం రక్తమ్, అపాయి] పీతమ్। పిబతేః కర్మణి లుఙ్ "ఆతో యుక్చిణ్కృతోః" (౭।౩।౩౩పాం) ఇతి యుగాగమః। [పశ్చాత్, జీవైః] చేతనైః, పత్రిపూగైః పక్షిసఙ్ఘైః, కర్తృభిః। తీక్ష్ణైః, ముఖాగ్రైః చఞ్చుపుటైః కరణైః। అపాయి। అత్రోభయేషాం పత్రిణాం ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతవిషయః శ్లేషః॥౭౪॥

ఓజోభాజామితి।– దీప్తా జ్వలన్తీ జిహ్వా యస్యాః సా [దీప్తజిహ్వా] శివా, [రణే, సంస్థితానాం] మృతానామ్, [ఓజోభాజామ్] ఓజస్వినామ్, [అఙ్గేన] గాత్రేణ, [సార్ద్ధం యత్, తీవ్రం] తిగ్మం, [తేజః, ఆదత్] అభక్షయత్। అదేర్లఙ్ "అదః సర్వేషామ్ " (౭।౩।౧౦౦ పాం) ఇత్యడాగమోఽపృక్తస్య। "ఆడజాదీనామ్" (౬।౪।౭౨ పాం) ఇత్యాడాగమోఽఙ్గస్య। "ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః। [[తత్, అన్తః] అన్తరేఽన్తరితం, తేజః [జ్వాలావ్యాజాత్] సుఖోల్కాచ్ఛలాత్, [ఉద్వమన్తీ, తారమ్] ఉచ్చైః, [వవాశే] రౌతి స్మ। 'తిరశ్చాం వాశితం రుతమ్' ఇత్యమరః। [నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్। అత్ర వ్యాజశబ్దేన జ్వాలాత్వాపహ్నవేన తేజస్త్వోత్ప్రేక్షణేన సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతి సర్వస్వకారః॥౭౫॥

నైరన్తర్యచ్ఛిన్నదేహాన్తరాలం
దుర్భక్షస్య జ్వాలినా వాశితేన।
యోద్ధుర్బాణప్రోతమాదీప్య మాంసం
పాకాపూర్వస్వాదమాదే శివాభిః॥౭౬॥

నైరన్తర్యేతి।– [నైరన్తర్యచ్ఛిన్నదేహాన్తరాలం] నైరన్తర్యేణ అవిచ్ఛేదన, ఛిన్నం దేహస్యాన్తరాలం యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, [బాణప్రోతం] బాణైః ప్రోతం స్యూతమ్, అత ఏవ [దుర్భక్షస్య] భక్షితుమశక్యస్య। కృచ్ఛ్రార్థే ఖల్ప్రత్యయః। [యోద్ధుః] యోధస్య సమ్బన్ధి, [మాంసం, జ్వాలినా] జ్వాలావతా, [వాశితేన] రుతేన। శివానాం వాశేన జిహ్వా జ్వలతీతి ప్రసిద్ధిః। [ఆదీప్య] ప్రజ్వాల్య, బాణదాహాయ మాంసపాకాయ చేతి భావః; అత ఏవ [పాకాపూర్వస్వాదం] పాకేన అపూర్వోఽభినవః, స్వాదో రుచిర్యస్య తత్ తథా, [శివాభిః] గోమాయుభిః। 'స్త్రియాం శివా భూరిమాయగోమాయుమృగధూర్త్తకాః' ఇత్యమరః। [ఆదే] జఘసే, భక్షితమిత్యర్థః। "లివ్యన్యతరస్యామ్" (౨।౪।౪౦ పాం) ఇతి వికల్పాదదేర్ఘ ఘస్లాదేశః। వాశితోక్త్యా జిహ్వాజ్వాలయా దగ్ధేష్వప్రతిబన్ధేన పాకరుచిరం జఘస ఇత్యర్థః*। అత్ర పాకాపూర్వాస్వాదాద్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౭౬॥

గ్లానిచ్ఛేదీ క్షుత్ప్రబోధాయ పీత్వా
రక్తారిష్టం శోషితాజీర్ణశేషమ్।
స్వాదుఙ్కారం కాలఖణ్డోపదంశం
క్రోష్టా డిమ్బం వ్యష్వణద్వ్యస్వనచ్చ॥౭౭॥

గ్లానీతి।– [క్రోష్టా] జమ్బుకః, [క్షుత్ప్రబోధాయ, గ్లానిచ్ఛేదీ *] ఖేదహారీ, [శోషితాజీర్ణశేషం] శోషితో జారితః, అజీర్ణశేషో యేన తత్, [రక్తారిష్టం] రక్తమేవారిష్టం పానవిశేష ఇతి రూపకమ్।

తత్, [పీత్వా, స్వాదుఙ్కారం] స్వాదూకృత్య। "స్వాదుమి–" (౩।౪।౨౬ పాం) ఇతి ణముల్। [కాలఖణ్డోపదంశం] కాలఖణ్డేన యకృతా, ఉపదంశం, కాలఖణ్డముపదంశం కృత్వేత్యర్థః। 'కాలఖణ్డయకృతీ తు సమే' ఇత్యమరః। "ఉపదంశస్తృతీయాయామ్" (౩।౪।౪౭ పాం) ఇతి ణముల్। కాలఖణ్డస్య దంశనక్రియాకర్మత్వేఽపి భుజిక్రియాకరణత్వాత్ తృతీయోపపదతయా "తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్" (౨।౨।౨౧ పాం) ఇతి వికల్పేనోపపదసమాసః। [డిమ్భం] కలేవరం, [వ్యష్వణత్] భుక్తవానిత్యర్థః। "వేశ్చ స్వనో భోజనే" (౮।౩।౬౯ పాం) ఇతి షత్వమ్। [వ్యస్వనత్] అవాదయత్, [చ] ఇతి సముచ్చయః। అభోజనార్థత్వాత్ షత్వం న॥౭౭॥

క్రవ్యాత్పూగైః పుష్కరాణ్యానకానాం
ప్రత్యాశాభిర్మేదసో దారితాని।
ఆభీలాని ప్రాణినః ప్రత్యవస్యన్
కాలో నూనం వ్యాదదావాననాని॥౭౮॥

కీర్ణా రేజే సాఽఽజిభూమిః సమన్తా-
దప్రాణద్భిః ప్రాగభాజాం ప్రతీకైః।
బహ్వారమ్భైరర్ధసంయోజితైర్వా
రూపైః స్రష్టుః సృష్టికర్మాన్తశాలా॥౭౯॥

క్రవ్యాదితి।– [క్రవ్యాత్పూగైః] క్రవ్యమదన్తీతి క్రవ్యాదో మాంసభక్షకాః, కఙ్కగృధ్రాదయః ఇతి యావత్। "క్రవ్యే చ" (౩।౨।౬౯ పాం) ఇతి విట్ప్రత్యయః। తేషాం పూగైః కర్తృభిః। [భేదసః] వసాయాః। 'భేదస్తు వపా వసా' ఇత్యమరః। [ప్రత్యాశాభిః] తృష్ణాభి:, [దారితాని] భేదస్వీత్వభ్రాన్త్యా పాటితాని, [అనకానాం] తూర్యాణాం, [పుష్కరాణి] ముఖాని। 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే' ఇత్యమరః। [ప్రాణినః] కరితురగాదీన్, [ప్రత్యవస్యన్] అభ్యవహరన్। 'అభ్యవహారః ప్రత్యవసానం భోజనం జగ్ధిః' ఇతి హలాయుధః। [కాలః] అన్తకః, [ఆభీలాని] భయఙ్కరాణి। 'ఆభీలం భీమకృచ్ఛ్రయోః' ఇతి విశ్వః। [ఆననాని, వ్యాదదౌ]

విజహార। "ఆఙో దోఽనాస్యవిహరణే" (౧।౩।౨౦ పాం) ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్। యాని విదారితాని పుష్కరాణి తాన్యేవాననాని। [నూనమ్] ఇత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥౭౮॥

కీర్ణేతి।– [అప్రాణద్భిః] అజీవద్భిః, ఛిన్నత్వాన్నిష్ప్రాణైరిత్యర్థః। 'అణ ప్రాణనే ' ఇతి ధాతోర్లటః శత్రాదేశః। [ప్రాణభాజాం] ప్రాణినాం, [ప్రతీకైః] అవయవైః। 'అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవః' ఇత్యమరః। [సమన్తాత్ కీర్ణా సా ఆజిభూమిః], ఈషదసమాప్తాఽఽరమ్భైరితి [బహారమ్భైః] కిఞ్చి-

---

ఆయన్తీనామవిరతరయం రాజకానీకినీనా-

మిత్థం సైన్యైః సమమలఘుభిః శ్రీపతేరూర్మిమద్భిః।

ఆసీదోఘైర్ముహురివ మహద్వారిధేరాపగానాం

దోలాయుద్ధం కృతగురుతరధ్వానమౌద్ధత్యభాజామ్॥౮౦॥

ఇతి శ్రీమాధకవికృతీ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే

సఙ్కులయుద్ధవర్ణనం నామాష్టాదశః సర్గః॥౧౮॥

దూనసృష్టేరిత్యర్థః। "విభాషా సుపో బహుచ్పురస్తాత్తు" (౫।౩।౬౮ పాం) ఇతి బహుచ్ప్రత్యయః। తథా [అర్ధసంయోజితైః] అర్ధసృష్టైశ్చ, [రూపైః] ఆకారైః। 'రూపం స్వరూపే సౌన్దర్యే ఆకారశ్లేషయోరపి' ఇతి విశ్వః। కీర్ణా [స్రష్టుః] ధాతుః, [సృష్టికర్మాన్తశాలా వా] సృష్టికర్మణో నియతాఽఽగారమివ, [రేజే] ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౭౯॥

ఆయన్తీనామితి।—[ఇత్థమ్] ఉక్తరీత్యా, [అవిరతరయమ్] అవిచ్ఛిన్నవేగం యథా తథా, [ఆయన్తీనామ్] అభిధావన్తీనామ్, [ఔద్ధత్యభాజాం] ప్రాగల్భ్యభాజామ్; రాజ్ఞాం సమూహో రాజకాని। "గోత్రోక్ష—" (౪।౩।౩౯ పాం) ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః। తేషామనీకిన్యః సేనాస్తాసాం [రాజకానీకినీనామ్, అలఘుభిః] మహద్భిః, [ఊర్మిమద్భిః] తరఙ్గవద్భిః, [శ్రీపతేః] కృష్ణస్య, [సైన్యైః సమం] సేనాభిః సహ; అపాం సమూహ ఆపమ్। "భిక్షాదిభ్యోఽణ్" (౪।౨।౩౮ పాం) ఇతి అణ్ప్రత్యయః। ఆపేన గచ్ఛన్తీతి [ఆపగానామ్], ఉక్తవిశేషణవిశిష్టానాం, [వారిధేః, ఓఘైః]

ప్రవాహైః, [ఇవ, కృతగురుతరధ్వానం] కృతో గురుతరధ్వానో మహాధ్వనిః యస్మిన్ తత్, [మహత్, దోలాయుద్ధమ్] అనియతజయపరాజయయుద్ధం, [ముహరాసీత్]। ఉపమా। మన్దాక్రాన్తావృత్తమేతత్॥౮౦॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యేఽష్టాదశః సర్గః॥౧౮॥

ఏకోనవింశః సర్గః।

——oo——

అథోత్తస్థే రణాటవ్యామసుహృద్వేణుదారిణా।

నృపాఙ్ఘ్రిపౌఘసఙ్ఘర్షాదగ్నివద్వేణుదారిణా॥౧॥

తదేవమష్టాదశసర్గే తుములం యుద్ధమభిధాయ ఇదానీమేకోనవింశతిసర్గే ద్వన్ద్వయుద్ధమనుష్టుభేన ఛన్దసా చిత్రబన్ధేన వర్ణయితుమారభతే, అథేత్యాది।– [అథ] ఏవం తుములయుద్ధానన్తరమ్; రణోఽటవీవేత్యుపమితసమాసః। అగ్నివదితి తద్ధితౌపమ్యలిఙ్గాత్। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। తస్యాం [రణాటవ్యామ్]; అసుహృదః శత్రవః, వేణవో వంశా ఇవ। 'వేణుమస్కరతేజనాః' ఇతి వంశపర్యాయేష్వమరః! తాన్ దారయతి యః తేన [అసుహృద్వేణుదారిణా, బేణుదారిణా] బాణాత్మజేన, [నృపాఙ్ఘ్రిపౌఘసఙ్ఘర్షాత్] నృపాః అఙ్ఘ్రిపాః పాదపా ఇవ, తేషామ్ ఓఘాః సఙ్ఘాః, తేషాం సఙ్ఘర్షాత్ సత్సరాత్ శ్లేషాచ్చ, [అగ్నివత్] అగ్నితుల్యమ్। “తేన తుల్యమ్–" (౫।౧।౧౧౫ పా౦) ఇతి తుల్యార్థే వతిప్రత్యయః। [ఉత్తస్థే] ఉత్థితమ్। భావే లిట్। అత్రాగ్నివదితి తుల్యార్థేన వర్తినా ధర్మవ్యవధానే సాదృశ్యప్రతిపాదినా ఉపమానోపమేయసమానధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం చోపాదానాఞ్చ్రయమార్థో తద్ధితగతా పూర్ణోపమా; సా చ రణాటవ్యాదిసమాసగతోపమాసాపేక్షేతి సఙ్కరః। సర్గేఽస్మిన్ అనుష్టుభం వృత్తమ్। 'పఞ్చమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః। గురు షష్ఠఞ్చ సర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్య లక్షణమ్॥' ఇతి లక్షణాత్। అత్రైకాన్తరక్రమేణ

యమకాద్యత్యతమశబ్దాలఙ్కారనియమః, సర్వత్ర యథాసమ్భవమర్థాలఙ్కారశ్చ। తత్ర యమకలక్షణముక్తం దణ్డినా,– 'అవ్యపేతవ్యపేతాఽఽత్మావ్యావృత్తివర్ణసంహతేః। యమకం తచ్చ పాదానామాదిమధ్యాన్తగోచరమ్॥ఏకద్విత్రిచతుష్పాదైర్యమకానాం వికల్పనా। ఆదిమధ్యాన్తమధ్యాన్త-మధ్యాఽఽద్యాన్తసర్వతః॥' ఇతి। అత్రేదం సమపాదాన్తం యమకం ద్విపాదయమకమేదః॥౧॥

ఆపతన్తమముం దూరాదూరీకృతపరాక్రమః।

బలోఽవలోకయామాస మాతఙ్గమిత్ర కేసరీ॥౨॥

ఏకాక్షరపాదశ్లోకః।

జజౌజోజాఽఽజిజిజ్జాజీ తం తతోఽతితతాతితుత్।

భాఽఽభోఽభీభాభిభూభాభూరారారిరీరరః॥3॥

ఆపతన్తమితి।– [ఆపతన్తమ్] ఆధావన్తమ్, [అముం] వేణుదారిణం, [దూరాత్, ఊరీకృతపరాక్రమః] అఙ్గీకృతపౌరుషః, తేన సహానుగతసమ్ప్రహార ఇత్యర్థః [బలః] బలభద్రః, [కేసరీ] సింహః, [మాతఙ్గం] గజమ్, [ఇవ అవలోకయామాస]। అనయోరివ తదన్తరమితి భావః। అతోఽలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౨॥

జజావితి।- [తతః] అవలోకనానన్తరం, జజన్తీతి జజాః యోధాః। 'జజ యుద్ధే' పచాద్యచ్। జజానామోజసా జాతా జజౌజోజా, తామాజిం జయతీతి [జజోజోజాఽఽజిజిత్]। జయతః క్విప్। జజతీతి [జాజౌ] యోధౌ। తాచ్ఛీల్యే ణినిః। [అతితతాతితుత్] అతితతానత్యుద్ధతాన్, అతితుదతి అతివ్యథయతీతి అతితుత్। తుదతేః క్విప్। భస్యాఽఽమేవాఽఽభా యస్య సః [భాఽఽభః] నక్షత్రకాన్తిః। 'నక్షత్రమృక్షం భం తారా' ఇత్యమరః। నాస్తి భీర్యేషాం తేఽభియో నిర్భీకాః, తానిభాన్ గజాన్, అభిభవతీతి అభీభాభిభూః। కిప్। తస్యాః, భాసస్తేజసః, భూః స్థానమ్ [అభీభాభిభూభాభూః]; అరాః సన్త్యేషామిత్యరీణి చక్రాణి, తైః రీణన్తి గచ్ఛన్తీతి అరిర్యోం రథాః।

'రీ గతిరేషణయోః' ⁕ ఇతి ధాతోః క్విప్। తేషామ్ ఈరం ప్రేరణం, రాతి [అరిరీరరః] రథికః। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (౩।౨।౩ పాం) ఇతి కః। [అరిః] శత్రుః, బలభద్ర ఇతి

భవనం భయాయ లోకానామాకమ్పితమహీతలః।
నిర్ఘాత ఇవ నిర్ఘోషభీమస్తస్యాపతద్రథః॥౪॥

రామే రిపుః శరానాజిమహేష్వాస విచక్షణే।
కోపాదథైనం శితయా మహేష్వా స విచక్షణే॥౫॥

యావత్, [తం] వేణుదారిణమ్, [ఆర] యోద్ధుమాససారేత్యర్థః। 'ఋ గతౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్, ద్విర్భావే కృతే ణలి వృద్ధి:, అభ్యాసస్య "ఉరత్" (౭।౪।౬౬ పాం) ఇత్యత్వే "అత ఆదేః" (౭।౪।౭౦ పాం) ఇతి దీర్ఘే పునః సవర్ణదీర్ఘః। భిన్నైకాక్షరపాదాఽఽఖ్యోఽనుప్రాసభేదః। భాఽఽభ ఇత్యుపమాఽనుప్రాసయోరేక-వాచకానుప్రవేశలక్షణః సఙ్కరః॥౩॥

భవన్నితి।– [లోకానాం] జనానాం జగతాచ్చ। 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః। [భయాయ, భవన్] సమ్పద్యమానః, భయం జనయన్నిత్యర్థః। "క్లృపి సమ్పద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా" (వాం)⁕ ఇతి క్లృపేరర్థనిర్దేశాచ్చతుర్థీ। [ఆకమ్పితమహీతలః] భూకమ్పం కుర్వన్నిత్యర్థః, [నిర్ఘోషభీమః। నిర్ఘోషేణ భీమో భయఙ్కరః, [తస్య] బలభద్రస్య, [రథో నిర్ఘాత ఇవ, అపతత్] అధావత్। శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౪॥

రామ ఇతి।– [రిపుః] బేణుదారీ, (ఆజిమహేషు] రణోత్సవేషు, ఇతి రూపకమ్। 'సహ ఉద్వవ ఉత్సవ:' ఇత్యమరః। [విచక్షణే] ప్రగల్భే। విచష్ట ఇతి కర్త్రరి ల్యుడితి న్యాసకారః। "అసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః" (వాం) ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః †। [రామే] బలభద్రే,

---

దిశమర్కమివావాచీం మూర్చ్ఛాగతమపాహరత్।
మన్దప్రతాపం తం సూతః శీఘ్రమాజివిహాయసః॥౬॥

కృత్వా శినేః శాల్వచమూం సప్రభావా చమూర్జితామ్।
ససర్జ వక్త్రైః ఫుల్లాబ్జసప్రభా వాచమూర్జితామ్॥౭॥

[శరాన్, ఆస] చిక్షేప। అస్యతేర్లిట్ "అత ఆదేః" (౭।౪।౭౦ పాం) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘే సవర్ణదీర్ఘః। [అథ కోపాత్, సః] రామః, [ఏనం] వేణుదారిణం, [శితయా] శాతయా। "శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్" (౭।౪।౪౧ పాం) ఇతీత్వమ్। [మహేష్వా] మహేషుణా। 'పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। [విచక్షణే] జఘాన। 'క్షణు హింసాయామ్' ఇతి ధాతోః కర్త్రరి లిట్। అభిన్నసమపాదో నామ పాదాభ్యాసయమకభేదః। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥౫॥

దిశమితి।– [మూర్చ్ఛాగతం] రామేషుపాతాన్మోహముపగతమ్, అత ఏవ [మన్దప్రతాపమ్] అల్పప్రకాశం, [తం] వేణుదారిణమ్, [అవాచీం] దక్షిణాం, [దిశం], ప్రాప్తమ్; అత ఏవ మన్దప్రతాపమ్ [అర్కమివ, సూతః] సారథిః అనూరుశ్చ; ఆజేర్విహాయసః ఆకాశాదివ [ఆజివిహాయసః]। ఇత్యుపమితసమాసః। [శీఘ్రమ్, అపాహరత్] అపసారితవాన్। ఉపమా॥౬॥

కృత్వేతి।– ప్రభావేణ సహ వర్త్తత ఇతి [సప్రభావా] మహానుభావా, [శినేః] సాత్యకిపితామహస్య, [చమూః] సేనా, [శాల్వచమూం] శాల్వో నామ చైద్యపక్షో రాజా, తస్య చమూం సేనాం, [జితాం కృత్వా] జిత్వేత్యర్థః; అత ఏవ [బక్త్రైః] ముఖైః। "యేనాఙ్గవికారః" (౨।౩।౨౦ పాం) ఇతి తృతీయా। వికాసస్యాపి వికారత్వాత్। [ఫుల్లాబ్జసప్రభా] ఫుల్లాబ్జస్య ప్రఫుల్లారవిన్దస్య, సప్రభా సమానప్రభా, హర్షేణ వికసితవక్త్రా సతీత్యర్థః, [ఊర్జితామ్] ఉదారాం, [వాచం ససర్జ] కే యూయమస్మదగ్ర ప్రత్యాద్యుచ్చైర్జగర్జ, జగాదేత్యర్థః। ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః॥౭॥

ఉల్ముకేన ద్రుమం ప్రాప్య సఙ్కుచత్పత్త్రసఞ్చయమ్।

తేజః ప్రకిరతా దిక్షు సప్రతాపమదీప్యత ॥౮॥

పృథోరధ్యక్షిపద్రుక్మీ యయా చాపముదాయుధః।
తయైవ వాచాఽపగమం యయాచాపముదా యుధః॥౯॥

సమం సమన్తతో రాజ్ఞామాపతన్తీరనీకినీః।
కార్ష్ణిః ప్రత్యగ్రహీదేకః సరస్వానివ నిమ్నగాః॥౧౦॥

ఉల్ముకేనేతి।– [దిక్షు, తేజః] ప్రభావం ప్రకాశఞ్చ, [ప్రకిరతా] విక్షిపతా, [ఉల్ముకేన] భాగవతేన రాజ్ఞా అలాతేన చ, [సఞ్చకచత్పత్రసఞ్చయం] సఞ్చకచన్తీ పత్రసమ్పద్వాహనసమ్పత్పర్ణసమృద్ధిశ్చ యస్య తం, [సప్రతాపం] సపరాక్రమం ప్రకటతాపసహితఞ్చ, [ద్రుమం] ద్రుమాఽఽఖ్యం రాజానం వృక్షఞ్చ, [ప్రాప్య, అదీప్యత] ప్రజజ్వలే। భావే లఙ్। అన్నాభిధాయాః ప్రకృతార్థే నియన్త్రణాదప్రకృతార్థప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ, న శ్లేషః॥౮॥

పృథోరితి।– [రుక్మీ] భీష్మకాఽఽత్మజో రుక్మిణీభ్రాతా, [ఉదాయుధః] ఉద్యతాఽఽయుధః సన్. [యయా వాచా, పృథోః] రాజ్ఞః, [చాపమ్, అధ్యక్షిపత్] ధిగిదం వృథా కష్టమితి నినిన్ద; అపగతా సుత్ యస్యాస్తయా [అపముదా] నిరుత్సాహయా, [తయైవ] వాచా [యుధః] యుద్ధాత్, [అపగమమ్] అపసరణం, [యయాచ] మాం త్రాహి పలాయమానం శరణాఽఽగతోఽస్మీతి ప్రార్థయాసామేత్యర్థః। యాచిరుభయపదీ॥౯॥

సమమితి।– [సమం] యుగపత్, [సమన్తతః, ఆపతన్తీః] ఆగచ్ఛన్తీః, [రాజ్ఞాం] చైద్యపక్షాణామ్, [అనీకినీః] సేనాః; కృష్ణస్యాపత్యం పుమాన్

దధానైర్ఘనసాదృశ్యం లసదాయసదంశనైః।
తత్ర కాఞ్చనసచ్ఛాయా ససృజే త్రైః శరాశనిః॥౧౧॥

నిరోష్ఠ్యమ్।

నఖాంశుమఞ్జరీకీర్ణామసౌ తమరివోచ్చకైః।
బభౌ బిభ్రద్ధనుఃశాఖామధిరూఢశిలీముఖామ్॥౧౨॥

ప్రాప్య భీమమసౌ జన్యం సౌజన్యం దధదానతే।
విధ్యన్ముమోచ న రిపూనరిపూగాన్తకః శరైః॥౧౩॥

[కార్ష్ణిః] ప్రద్యుమ్నః। "అత ఇఞ్" (౪।౧।౯౫ పాం) ఇతి ఇఞ్। [నిమ్నగాః] నదీః, [సరస్వాన్] సముద్రః, [ఇవ, ఏకః] అసహాయః, [[ప్రత్యగ్రహీత్] ప్రత్యవరురోధ॥౧౦॥

దధానైరితి।– [లసదాయమదంశనైః] లసన్తి ఆయసాని అయోమయాని, దంశనాని యేషాం తైః। 'తనుత్రం వర్మ దంశనమ్' ఇత్యమరః। అత ఏవ [ఘనసాదృశ్యం] కార్ష్ణ్యాన్మేఘసామ్యం, [దధానైః తైః] సైనికైః, [తత్ర] కార్ష్ణౌ, [కాఞ్చనసచ్ఛాయా] సువర్ణవర్ణా, [శరాశనిః] శర ఏవ అశనిః విద్యుత్, [ససృజే] ఉత్సృష్టా। ఉపమారూపకయోః సంసృష్టిః। ఓష్ఠావర్ణవిరహాన్నిరోష్ఠ్యం చిత్రభేదః। శబ్దాలఙ్కారః॥౧౧॥

నఖేతి।– [నఖాంశుమఞ్జరీకీర్ణాం] నఖాంశవో మఞ్జర్య్య ఇవ, తాభిః కీర్ణాం వ్యాప్తామ్, [అధిరూఢశిలీముఖామ్] అధిరూఢాః శిలీముఖః బాణా అలయశ్చ యస్యాం తామ్। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। [ధనుఃశాఖాం] ధనుః శాఖేవ తాం, [బిభ్రత్, అసౌ] కార్ష్ణిః, [ఉచ్చకైః] ఉన్నతః, [తరురివ బభౌ]। తరురివేతి లిఙ్గాత్ సర్వత్రోపమితసమాసః। శిలీముఖేతి శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా॥౧౨॥

ప్రాప్యేతి।– అరిపూగానాం శత్రుసఙ్ఘానామన్తకః [అరిపూగాన్తకః, అసౌ] కార్ష్ణిః, [భీమం] భయఙ్కరం, [జన్యం] యుద్ధం, [ప్రాప్య]। 'యుద్ధమాయోధనం

కృతస్య సర్వక్షితిపైర్విజయాऽऽశంసా పురః।
అనేకస్య చకారాసౌ బాణైర్బాణస్య ఖణ్డనమ్॥౧౪॥

యా బభార కృతానేకమాయా సేనా ససారతామ్।
ధనుః స కర్షన్ రహితమాయాసేనాऽऽససార తామ్॥౧౫॥

ఓజో మహౌజాః కృత్వాऽధస్తత్క్షణాదుత్తమౌజసః।
కుర్వన్నాజావముఖ్యత్వమనయన్నామ ముఖ్యతామ్॥౧౬॥

జన్యమ్' ఇత్యమరః। [ఆనతే] నమ్రే, [సౌజన్యం] సౌహార్ద్దం, [దధత్]; న తు విధ్యన్। 'న క్లీవం న కృతాఞ్జలిమ్' ఇతి నిషేధాదితి భావః; [రిపూన్] ప్రతిపక్షాన్, [శరైః, విధ్యన్] ప్రహరన, [న ముమోచ] న రరక్షేత్యర్థః। సన్దంశయమకభేదః॥౧౩॥

కృతస్యేతి।– [అసౌ] కార్ష్ణిః, [సర్వక్షితిపైః, విజయాऽऽశంసయా] విజయాऽऽశఙ్కయా, [పురః] అగ్రే, [కృతస్య] నియుక్తస్య ప్రయుక్తస్య వా, [అనేకస్య] అనేకాకినః, ససహాయస్యేత్యర్థః; బహుసఙ్ఖ్యస్య, [బాణస్య] బాణాసురస్య శరజాతస్య చ, [వాణైః, ఖణ్డనం] ఛేదం, [చకార]। అత్ర బాణయోర్ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతయోః శ్లేషః॥౧౪॥

యేతి।– [యా సేనా, కృతానేకమాయా] కృతబహుకపటా సతీ, [సమారతాం] సారవత్తాం, [బభార, తాం] సేనాం, [సః] కార్ష్ణిః, [ధనుః కర్షన్] ధనుషా విధ్యన్నిత్యర్థః, [ఆయాసేన రహితమ్] అనాయాసం యథా తథా, [ఆససార] అభియుక్తవానిత్యర్థః। వాణం భఙ్క్త్వా తత్సేనాం బభఞ్జేత్యర్థః॥౧౫॥

ఓజ ఇతి।– [మహౌజాః] మహాబలః ప్రద్యుమ్నః, [ఉత్తమౌజసః] నామ రాజ్ఞః, [ఓజస్తత్క్షణాత్], ఏవ [అధః కృత్వా] అభిభూయ, [ఆజౌ] యుద్ధే, [అముఖ్యత్వమ్] అప్రధానత్వం, [కుర్వన్]; అథవా,– అముఖ్యత్వమ్ అము-

దూరాదేవ చమూర్భల్లైః కుమారో హన్తి సమ్మ యాః।
న పునః సాంయుగీం తాః స్మ కుమారోహన్తి సమ్మయాః॥౧౭॥

నిపీడ్య తరసా తేన ముక్తాః కామమనాస్థయా।
ఉపాయయుర్విలక్షత్వం విద్విషో న శిలీముఖాః॥౧౮॥

తస్యావదానైః సమరే సహసా రోమహర్షిభిః।
సురైరశంసి వ్యోమస్థైః సహ సారో మహర్షిభిః॥౧౯॥

ఖ్యార్థత్వం తన్నాభ్రః కుర్వన్, [నామ] నిజం ప్రద్యుమ్న నామధేయం, [ముఖ్యతాం] ప్రధానతాం ప్రసిద్ధార్థతాఞ్చ, [అనయత్]। ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం బలం యస్యేతి ప్రద్యుమ్న ఇతి స్వామీ॥౧౬॥

దూరాదితి।– [సః కుమారః] ప్రద్యుమ్నః, [సస్మయాః] సగర్వాః, [యాశ్చమూర్దూరాదేవ, భల్లైః] బాణవిశేషైః, [హన్తి స్మ] జఘాన, [తాః] చమ్వః, [పునః] భూయః; సంయుగస్యేమాం [సాంయుగీం, కుం] పృథ్వీం, రణభువమిత్యర్థః। 'గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' ఇత్యమరః। [న ఆరోహన్తి స్మ] నాఽఽరూఢాః॥౧౭॥

నిపీడ్యేతి।– [తేన] ప్రద్యుమ్నేన, [తరసా] బలేన, [కామం నిపీడ్య, అనాస్థయా] అనాదరేణ, [ముక్తాః] 'ఆర్తా న పరిహన్తవ్యాః' ఇతి నిషేధేనాబధ్యా, ఇతి జీవన్తో ముక్తా ఇత్యర్థః; అన్యత్ర,– క్షిప్తాః, [విద్విషః, విలక్షత్వం] సత్రపత్వమ్, [ఉపాయయుః]। 'విలక్షస్తు త్రపాఽన్వితే' ఇత్యమరః। [శిలీముఖాః] బాణాస్తు, విలక్షత్వం లక్ష్యభ్రష్టత్వం, [న] ఉపాయయుః। అత్ర ద్వయోరపి విలక్షత్వయోరభేదాధ్యవసాయాదయం వ్యతిరేకః, విద్విషాం శిలీముఖానాఞ్చ ప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితోపమ్యాఽఽశ్రితః, ఇతి సఙ్కరః॥౧౮॥

తస్యేతి।– [సమరే, తస్య] ప్రద్యుమ్నస్య, [అవదానైః] అత్యుగ్రకర్మభిః, కరణైః। [సహసా] సద్యః, [రోమహర్షిభిః] రోమాఞ్చవద్భిః, [వ్యోమస్థైః

సుగన్ధయద్దిశః శుభ్రమమ్లాని కుసుమం దివః।

భూరి తత్రాపతత్తస్మాదుత్పపాత దివం యశః॥౨౦॥

సోఢుం తస్య ద్విషో నాలమపయోధరవారణమ్।

ఊర్ణునావ యశశ్చ ద్యామపయోధర వారణమ్॥౨౧॥

కేశప్రచురలోకస్య పర్య్యస్కారి వికాసినా।

శేఖరేణేవ యుద్ధస్య శిరః కుసుమలక్ష్మణా॥౨౨॥

సురైః మహర్షిభిః, సహ] సార్ద్ధం, [సారః] బలమ్, [అశంసి] శంసితః॥౧౯॥

సుగన్ధయదితి।– [దిశః, సుగన్ధయత్] సుగన్ధాః కుర్వత్। సుగన్ధాత్ "తత్ కరోతి–" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః। [శుభ్రం] ధవలమ్, [అమ్లాని] మ్లానిరహితం, [భూరి] ప్రభూతం, [కుసుమం, దివః] అన్తరీక్షాత్, [తత్ర] ప్రద్యుమ్నే, [అపతత్। తస్మాత్] ప్రద్యుమ్నాత్, [యశః] పూర్వోక్తగుణయుక్తం, [దివమ్] అన్తరిక్షం ప్రతి, [ఉత్పపాత]। అత్ర ద్యుప్రద్యుమ్నయో కుసుమయశోభ్యామ్ అన్యోఽన్యోపస్కారజననాదన్యోఽన్యాలఙ్కారః,– "పరస్పరంక్రియాజననేఽన్యోఽన్యమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౨౦॥

సోఢుమితి।– అపగతా భయాన్నివృత్తాః, యోధానాం రవాః సింహనాదా యేషాం తే [అపయోధరవాః, ద్విషః] శత్రవః, [తస్య] కార్ష్ణేః, [రణం సోఢుం, నాలమ్] అశక్తాః; అత ఏవ [యశశ్చ]; అవిద్యమానం పయోధరాణాం వారణం మేఘప్రతిఘాతో యస్య తత్ [అపయోధరవారణం] సత్, [ద్యామూర్ణునావ] మేఘమణ్డలం విలఙ్ఘ్య

స్వర్గమాచ్ఛాదయామాసేత్యర్థః। ఊర్ణోతేర్లిట్। “అజాదేర్ద్వితీయస్య” (౬।౧।౨ పాం) ఇతి ద్వితీయస్యాచో ద్విర్భావః। నువద్భావాదామ్ప్రతిషేషః। యమక–వాక్యార్థహేతుకావ్యలిఙ్గయోః సంసృష్టిః॥౨౧॥

కేశేతి।– [వికాసినా] వివిధమార్గచారిణా వికస్వరేణ చ,

సాదరం యుధ్యమానాఽపి తేనాన్యనరసాదరమ్।

సా దరం పృతనా నిన్యే హీయమానా రసాదరమ్॥౨౩॥

[కుసుమలక్ష్మణా] పుష్పకేతునా ప్రద్యుమ్నేన; అన్యత్ర,–కుసుమచిహ్నేన, తన్మయేనేత్యర్థః [కేశప్రచురలోకస్య] కేశవత్ ప్రచురాః ప్రభృతాః, లోకాః జనా యస్మిన్ · తస్య, [యుద్ధస్య, శిరః] అగ్రభూమిః; అన్యత్ర,– కేశైః ప్రచురస్య కేశాఽఽఢ్యస్య, లోకస్య జనస్య, శిరః మూర్ధా, [శేఖరేణ ఇవ] ఆపీడ్ఙేనేవ,శిఖామాల్యేనేవేత్యర్థః। 'శిఖాస్వాపీడ్ఙశేఖరౌ' ఇత్యమరః। [పర్యస్కారి] పరిష్కృతం, భూషితమిత్యర్థః। పరిపూర్వాత్ కరోతేః కర్మణి లిట్, “సంపర్యుపేభ్యః కరోతో భూషణే” (౬।౧। ౧౩౭ కాశిం) ఇతి సుడాగమః, "అడభ్యామవ్యవాయేఽపి” (౬।౧।౧౩౬ కాశికా) ఇతి నియమాత్। “పరినివిభ్యః–” (౮।౩।౭౦ పాం) ఇత్యాదినా షత్వే, “సివాదీనాం వాఽడ్వ్యవాయేఽపి" (౮।౩।౭౧ పాం) ఇతి వికల్పః। ఉపమా॥౨౨॥

సాదరమితి।– [సాదరం] సాభినివేశం, [యుధ్యమానాఽపి] సమ్ప్రహరన్త్యపి [అరం] ద్రుతం, హఠాదితి యావత్, [రసాత్] రణే రాగాత్, [హీయమానా] అపకృష్యమాణా, ప్రద్యుమ్నమహిమ్నేతి భావః। అత ఏవాత్ర విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః। జహాతేః కర్మణి లటః శాన-

---

ఇత్యాలిఙ్గితమాలోక్య జయలక్ష్మ్యా ఝషధ్వజమ్।
క్రుద్ధయేవ క్రుధా సద్యః ప్రపేదే చేదిభూపతిః॥౨౪॥

అహితానభి వాహిన్యా స మానీ చతురఙ్గయా।
చచాల వల్గత్కలభసమానీచతురఙ్గయా॥౨౫॥

జాదేశః। [సా, పృతనా] చైద్యసేనా, [తేన] ప్రద్యుమ్నేన; అన్యేషాం నటస్థానామపి, నరాణాం సాదం నిశ్చేష్టతాం, రాతి దదాదీతి తమ్ [అన్యనరసాదరమ్]। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (౩।౨।౩ పాం) ఇతి కప్రత్యయః। [దరం] భయమ్। 'దోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్రే' ఇత్యమరః। [నిన్యే] నీతా। నయతేః ప్రధానం కర్మణి లిట్। "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్" ఇతి వచనాత్ (భాష్యం)। విరోధాఽఽభాసయమకయోః సంసృష్టిః॥౨౩॥

ఇతీతి। [ఇతి] ఇత్థం, [జయలక్ష్మ్యా ఆలిఙ్గితం, ఝషధ్వజం] మత్స్యకేతుం ప్రద్యుమ్నమ్। 'పృథురోమా ఝషో మత్స్యః' ఇత్యమరః। [ఆలోక్య సద్యః, క్రుద్ధయా] సపత్న్యాగమాత్ కోపితయా, [ఇవ], ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [క్రుధా] ప్రద్యుమ్నాఽఽశ్రితయా రుషా, కర్త్ర్యా। [చేదిభూపతిః, ప్రపేదే] ప్రాప్తః; తం విహాయేతి శేషః। కామిన్యః ప్రాయేణ సాహసిక్యః సపత్నీగన్ధమసహమానాః సద్యః పురుషాన్తరసాశ్రయన్తే ఇతి భావః। విజయినం ప్రద్యుమ్నం దృష్ట్వా సద్యశ్చైద్యశ్చుకోపేత్యర్థః *॥౨౪॥

అహితానితి।– [మానీ] అభిమానవాన్, [సః] క్రుద్ధశ్చైద్యః వల్గన్తః ప్లవమానాః, కలభసమాః కలభప్రమాణాః, అత ఏవానీచా ఉచ్చాః, తురఙ్గా యస్యాం తయా [వలాత్కలభసమానీచతురఙ్గయ్య]; చత్వార్యఙ్గాని

తతస్తతధనుర్మౌర్వీవిస్ఫారస్ఫారనిఃస్వనైః।
తూర్యైర్యుగక్షయే క్షుభ్యదకూపారానుకారిణీ॥౨౬॥

సర్వతోభద్రః।

స కా ర నా నాఽఽ ర కా స-

కా య సా ద ద సా య కా।

ర సాఽఽ హ వా వా హ సా ర-

నా ద వా ద ద ద వా ద నా॥౨౭॥

హస్త్యాదీని యస్యాస్తయా [చతురఙ్గయా వాహిన్యా], కరణేన। [అహితానభి] శత్రూన్ ప్రతి [చచాల]। కలభసమేత్యుపమా యమకేన సంసృజ్యతే॥౨౫॥

అథ కలాపకేన సేనాం వర్ణయతి, తతస్తతేత్యాది।– [తతః] చైద్యచలనానన్తరం, [తతధనుర్మౌర్వీవిస్ఫారస్ఫారనిఃస్వనైః] తతానామాకృష్టానాం, ధనుర్మౌర్వీణాం విస్ఫారైః స్ఫారాః ప్రభూతాః, నిఃస్వనాః యేషాం తైః, [తూర్యైః, యుగక్షయే] కల్పాన్తే, [క్షుభ్యదకూపారానుకారిణీ] క్షుభ్యన్తముద్వేల్లన్తమ్, అకూపారం సముద్రమ్, అనుకరోతీతి తదనుకారిణీ, సా సేనేత్యుత్తరేణాన్వయః। ఉపమా॥౨౬॥

సకారేతి।– పునః కీదృశీ?– [సకార-నానాఽఽర-కాస-కాయ-సాదద-సాయకా] 'కారో బధే నిశ్చయే చ బలే యత్నే రతావపి' ఇతి విశ్వః। సకారాః సయత్నాః, సోత్సాహాః ఇత్యర్థః, నానా నానావిధాశ్చ, యే ఆరా అరీణాం సమూహాః। "భిక్షాదిభ్యోఽణ్" (౪।౨।౩౮ పాం) ఇత్యణ్। తేషాం కాసా గతిభేదాః, కాయా విగ్రహాశ్చ తేషాం సాదం దదాతీతి సాదదాః నాశకారకాః, సాయకా యస్యాం సా తథోక్తా; రసేన రాగేణ, ఆహవో యస్యాః సా

లోలాసికాలియకులా యమస్యేవ స్వసా స్వయమ్।
చికీర్షురుల్లసల్లోహవర్మశ్యామా సహాయతామ్॥౨౮॥

[రసాఽఽహవా] రణరాగిణీత్యర్థః; వాహసారాణాం వాహశ్రేష్ఠానాం, యే నాదాః హ్రేషాదిఘోషాః, తేషాం వాదం కలహం, దదతీతి వాదదాని, తైః సహ కలహాయమానాని ఇత్యర్థః, వాదనాని వాద్యాని యస్యాం సా [వాహసార-నాద-వాదదవాదనా] తూర్యతుల్యవాహఘోషేత్యర్థః। అత ఏవ తేషాం తుల్యతోక్తేరతిశయోక్తిః। సర్వతో భ్రమణాత్ సర్వతోభద్రాఽఽఖ్యశ్చిత్రబన్ధః। అత ఏవ దణ్డీ,- 'తదిష్టం సర్వతోభద్రం భ్రమణం యది సర్వతః' ఇతి। ఉద్ధారస్తు,- చతుఃషష్టికోష్ఠే

సర్వతోభద్రచిత్రమ్।

స	కా	ర	నా	నా	ర	కా	స
కా	య	సా	ద	ద	సా	య	కా
ర	సా	హ	వా	వా	హ	సా	ర
నా	ద	వా	ద	ద	వా	ద	నా
నా	ద	వా	ద	ద	వా	ద	నా
ర	సా	హ	వా	వా	హ	సా	ర
కా	య	సా	ద	ద	సా	య	కా
స	కా	ర	నా	నా	ర	కా	స

చతురఙ్గబన్ధే క్రమేణాఽఽద్యపఙ్క్తిచతుష్టయే పాదచతుష్కం విలిఖ్యానన్తరం పఙ్క్తిచతుష్టయేఽప్యధఃక్రమేణ పాదచతుష్టయలేఖనే ప్రథమాసు చతసృషు ప్రథమపాదః సర్వతో వాచ్యతే। ఏవం ద్వితీయాదిషు ద్వితీయ ఇత్యాది॥౨౭॥

లలితి।– [లోలాసికాలియకులా] లోలాన్యసీనామేవ కాలియానాం కృష్ణసర్పవిశేషాణాం, కులాని యస్యాం సా, [ఉల్లసల్లోహవర్మశ్యామా] ఉల్లసద్భిర్లోఇవర్మభిరయఃకఞ్చుకైః, శ్యామా; అత ఏవ [యమస్య] అన్తకస్య,

---

సురజబన్ధః।

సా, సే నా, గ మ నాఽఽ ర మ్భే,

ర సే నాఽఽ సీ ద నా ర తా।

తా ర నా ద జ నా, మ త్త-

ధీ ర నా గ మ నా మ యా॥౨౯॥

[సహాయతాం] భ్రాతృస్నేహాదస్మిన్ సేనాసంహారే సాహాయ్యం, [చికీర్షుః, స్వయం] సాక్షాత్, [స్వసా] తస్యైవ భగినీ యమునా, [ఇవ], స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా॥౨౮॥

సా సేనేతి।– తారోఽత్యుచ్చైః, నాదః సింహనాదో యేషాం తే, జనా యస్యాం సా [తారనాదజనా, అనామయా] అవ్యథా, [సా] పూర్వోక్తా, [సేనా, మత్తధీరనాగం] మత్తా ధీరా అదుష్టాశ్చ, నాగా గజా యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథా, [గమనాఽఽరమ్భే, రసేన] రాగేణ, [అనారతా] అవిరతా, [ఆసీత్ అవిచ్ఛిన్నరణరాగా అభూదిత్యర్థః। సురజబన్ధః। తస్యోద్ధారస్తు,–

సురజబన్ధచిత్రమ్।

'తిర్యగ్రేఖా లిఖేత్పఞ్చ నవోర్ధ్వాస్తత్ర పఙ్క్తయః। అష్టకోష్ఠాశ్చతస్రః స్యుస్తాసు శ్లోకం లిఖేత్ క్రమాత్॥తత్రాఽఽద్యద్విత్రితుర్యాసు తుర్యత్రిద్వాద్యద్య-

---

ధూతధౌతాసయః ప్రష్ఠాః ప్రాతిష్ఠన్త క్షమాభృతామ్।

శౌర్యానురాగనికషః సా హి వేలాఽనుజీవినామ్॥౩॥

పఙ్క్తిషు। ఆద్యద్విత్రిచతుఃపఞ్చషట్సప్తాష్టమకోష్ఠగః॥దృశ్యతే ప్రథమః పాదశ్చతుర్థశ్చైవమేవ హి। చతుర్థపఙ్క్తిప్రాథమ్యాత్ ప్రథమావధివీక్షణాత్॥ద్వితీయాదావాద్యద్విత్ర్యోర్ద్వి తుర్యం త్రి తురీయకే। తుర్యత్రిద్వ్యస్తృతీయాఽఽద్యే ద్రష్టవ్యఽఙ్ఘ్రిర్ద్వితీయకః॥తృతీయోఽఙ్ఘ్రిర్ద్వితీయాన్త్యే అద్యసప్తమషష్ఠయోః। ద్విత్రిపఞ్చమయోస్తుర్యషష్ఠసప్తమయోః క్రమాత్॥తృతీయాన్త్యే చ లక్ష్యోఽయమథాన్యః క్రమ ఉచ్యతే। ఆద్యన్త్యయుగ్మయోః పఙ్క్త్యోశ్చిన్త్యో గోమూత్రికాక్రమః॥కృత్వైకం ద్వితయం ద్వే చ ద్వయమేకమితి క్రమాత్। యద్వా ద్వితయమేకఞ్చ ద్వయమేకం ద్వయం పునః॥స్వపఙ్క్తిప్రక్రమాదేవ విన్యాసద్వితయం భవేత్। యద్వా ప్రథమతుర్యాఙ్ఘ్రీ స్వపఙ్క్త్యోస్తదనుక్రమాత్॥ద్వితీయోఽఙ్ఘ్రిర్ద్వితీయస్యాం క్రమాదాద్యచతుష్టయే। వ్యుత్క్రమాచ్చ తృతీయస్యామాద్యమేవ చతుష్టయే॥వ్యుత్క్రమేణ ద్వితీయస్యాం తృతీయస్యాం క్రమేణ చ। ద్రష్టవ్యో హి తృతీయోఽఙ్ఘ్రిరన్త్యకోష్ఠచతుష్టయే॥ విన్యాసమేదాస్త్వన్యేఽపి సన్త్యేవ బహవోఽత్ర హి। విస్తరాత్తు న లిఖ్యన్తే స్వయమూహ్యా విచక్షణైః॥' ఇతి। కలాపకమ్॥౨౯॥

ధూతేతి।– [క్షమాభృతాం] రాజ్ఞామ్; ప్రతిష్ఠన్త ఇతి [ప్రష్ఠాః] అగ్రేసరాః। “సుపి స్థః" (౩।౨।౪ పాం) ఇతి కప్రత్యయః। “ప్రష్ఠోఽగ్రగామిని” (౮।౩।౯౨ పాం) ఇతి షత్వే ష్టుత్వమ్। ధతాః కమ్పితాః, ధౌతా ఉత్తేజితాః, అసయో యైస్తే [ధతధౌతాసయః] సన్తః, [ప్రాతిష్ఠన్త] ప్రస్థితాః। “సమవప్రవిభ్యః స్థః" (౧।౩।౨౨ పాం) ఇతి తఙ్। [సా బేలా, అనుజీవినాం] శస్త్రజీవినాం, [శౌర్యానురాగనికషః] శౌర్యానురాగయోః పురుషకారస్వామిభక్త్యోః, నికషః పరీక్షాస్థానం, [హి]। అతోఽగ్రే స్థాతవ్యమ్, అన్యథా భీరుత్వం స్వామిద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః। వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౦॥

దివమిచ్ఛన్ యుధా గన్తుం కోమలామలసమ్పదమ్।
దధౌ దధానోఽసిలతాం కోఽమలామలసం పదమ్?॥౩౧॥

కృతోరువేగం యుగపద్వ్యజిగీషన్త సైనికాః।
విపక్షం బాహుపరిఘైర్జఙ్ఘాభిరితరేతరమ్॥౩౨॥

వాహనాఽజని మానాసే సారాఽఽజావనమా తతః।
మత్తసారగరాజేభే భారీహావజ్జనధ్వని॥౩౩॥

దివమితి।– [యుధా] యుద్ధేన; కోమలాశ్చారవః, అమలాః శీతోష్ణాదిదోషరహితాః, సమ్పదో యస్యాం తాం [కోమలామలసమ్పదం, దివం] స్వర్గం, [గన్తుమిచ్ఛన్, కః] పుమాన్, [అమలాం] ధౌతామ్, [అసిలతాం దధానః అలసం పదం దధౌ?]; సర్వోఽపి నిఃశఙ్కమాక్రమత ఇత్యర్థః। అత్ర స్వర్గేచ్ఛాయా విశేషణగత్యా నిఃశఙ్కప్రస్థానహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్; తత్ యమకేన సంసృజ్యతే॥౩౧॥

కృతేతి।– సేనాయాం సమవేతాః [సైనికాః] సైన్యాః। సేనాయాః పాక్షికష్ఠక్। బాహుభిః పరిఘైరివ [బాహుపరిఘైః] బాహుదణ్డైః, [విపక్షం] శత్రుం, [జఙ్ఘాభిః] ప్రసృతాభిః। 'జఙ్ఘా తు ప్రసృతా' ఇత్యమరః। [ఇతరేతరమ్] అన్యోఽన్యం సయూథీయమేవ, [కృతోత్స్వర్గం] కృత ఉరుర్మహాన్ ఊర్వోంశ్చ బేగో యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా, యుగపత్, వ్యజిగీషన్త] విజేతుమైచ్ఛన్, అహమహమికయా యోద్ధుమధావన్నిత్యర్థః। విపూర్వాద్జయతేః సన్నన్తాల్లజి “పూర్వవత్ సనః" (౧।౩।౬౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। అత్ర విపక్షసయూథయోర్బాహుజఙ్ఘయోశ్చ ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౩౨॥

వాహనేతి।– [తతః] అనన్తరమ్; మానమభిమానమ్, అస్థతి క్షిపతీతి తస్మిన్ [మానాసే] పరాహఙ్కారహారిణి। కర్మణ్యన్।సత్త్వాః సారగాః బలభాజశ్చ, రాజేభా నృపగజా యస్మిన్ [మత్తసారగరాజేభే,

---

శ్లోకప్రతియమకమ్।

నిధ్వనజ్జవహారీభా భేజే రాగరసాత్తమః।

తతమానవజాఽఽరాసా సేనా మానిజనాఽఽహవా॥౩౪॥

లోమప్రతిలోమయమకమ్।

అభగ్నవృత్తాః ప్రసభాదాకృష్టా యౌవనోద్ధతైః।

చక్రన్దురుచ్చకైర్ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా ధనుర్లతాః॥౩౫॥

సారాఽఽజౌ] శ్రేష్ఠయుద్ధే। ఆజేః పుంలిఙ్గతా జ్ఞేయా। భారీ భారవాన్ పూర్ణ ఇతి యావత్, ఈహావతాముత్సాహవతాం, జనానాం ధ్వనిర్యస్మిన్ తత్ [భారీహాబజ్జనధ్వని] యథా తథా; న నమతీతి [అనమా] అభఙ్గురా। చాద్యజన్తేన నఞ్సమాసః। [వాహనా] నిర్వాహయిత్రృత్వమ్। “ణ్యాసశ్రన్థోయుచ్” (౩।౩।౧౦౭ పాం) ఇతి యుచ్। [అజని] జాతా। సైనికానామిత్యర్థాత్ సిద్ధమ్। జనేః కర్త్రరి లుఙి “దీపజన–” (౩।౧।౬౧ పాం) ఇత్యాదినా చిణ్॥౩౩॥

ఏతత్ ప్రాతిలోమ్యేన శ్లోకాన్తరమాహ, నిధ్వనదితి।– నిధ్వనన్తో వృంహన్తః, జవా జవనాః, హారిణో మనోహరాశ్చ, ఇభా యస్యాం సా [నిధ్వనజ్జవహారీభా]; తతో విస్తృతః, మానవజో మనుష్యజాతః, ఆరాసః కలకలో యస్యాం సా [తతమానవజాఽఽరాసా]; మానినాం మానవతాం జనానామాహవో యస్యాం సా [మానిజనాఽఽహవా, సేనా]; రజ్యతేఽనేనేతి రాగః క్రోధః, స ఏవ రసస్తస్మాత్ [రాగరసాత్, తమః] మోహం, [భేజే]; క్రోధాన్ధా అజనీత్యర్థః। అత్ర ప్రాతిలోమ్యేన

పూర్వశ్లోకాఽఽవృత్తేః శ్లోకప్రతిలోమయమకమ్। తదుక్తం దణ్డినా,– 'ఆవృత్తిః ప్రాతిలోమ్యేన పాదార్ధశ్లోకగోచరా। యమకం ప్రతిలోమత్వాత్ ప్రతిలోమమితి స్మృతమ్॥'ఇతి॥౩౪॥

అభగ్నేతి।– అభగ్నా అభఙ్గురాః, వృత్తా వర్తులాగ్రాశ్చ యాస్తాః [అభగ్నవృత్తాః]। విశేషణసమాసః। అన్యత్ర– అచలితచరిత్రాః। బహువ్రీహిః। ముష్టిగ్రాహ్యం ముష్టిధార్యం, మధ్యం యాసాం తాః [ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యాః

కరేణుః ప్రస్థితోఽనేకో రేణుర్ఘణ్టాః సహస్రశః।

కరేఽణుః శీకరో జజ్ఞే రేణుస్తేన శమం యయౌ॥౩౬॥

ధృతప్రత్యగ్రశృఙ్గారరసరాగైరపి ద్విపైః।

సరోషసమ్భ్రమైర్భభ్రే రౌద్ర ఏవ రణే రసః॥౩౭॥

ధనుర్లతాః]; అన్యత్ర,– ముష్టిమేయమధ్యాః, [యౌవనోద్ధతైః] యౌవనేన ఉద్ధతైః పృష్టైర్ధృష్టైశ్చ, [ప్రసభాత్] బలాత్, [ఆకృష్టాః] సత్యః, ఏకత్ర, – గుణేషు, అన్యత్ర,– కచేషు చేతి భావః। [ఉచ్చకైః] ఉచ్చైస్తరాం, [చక్రన్దుః] టఙ్కారధ్వనిం చక్రుర్ధనుర్లతాః, అన్యత్ర,– చుక్రుశుశ్చ। అత్ర ప్రస్తుతధనుర్లతావిశేషణాదప్రస్తుత-ధూర్తాఽఽస్కన్దితపతివ్రతాప్రతీతేః సమాసోక్తిః; తథా చ ఆకర్షణస్య విశేషణగత్యా క్రన్దనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గసఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్య్యత॥౩౫॥

కరేణురితి।– [అనేకః] బహుః, [కరేణుః] కరేణవః, [ప్రస్థితః]। జాతావేకవచనమ్। అసఙ్ఖ్యాతాః కరిణో యోద్ధుం యయురిత్యర్థః। 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః। [సహస్రశః, ఘణ్టాః], కరికణ్ఠస్థాః ఇతి శేషః, [రేణుః] దధ్వనుః। "అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి" (౬।౪।౧౨౦ పాం) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ। [కరే] పుష్కరే, [అణుః] అల్పః, [శీకరః] అమ్బుకణః, [జజ్ఞే]। జాతావేకవచనమ్। కరేష్వణవః శీకరేణ జాతా ఇత్యర్థః। జనేః కర్తరి లిట్। [తేన] అణునా శీకరేణ, [రేణుః] రజః, [శమం యయౌ]। ఏతేన కరిణాం బాహుల్యం వ్యజ్యతే॥౩౬॥

ధృతేతి।– [ధృతప్రత్యగ్రశృఙ్గారరసరాగైః] ధృతః ప్రత్యగ్రః శృఙ్గారరస ఏవ రాగో యైస్తైః, [అపి], ఇతి విరోధః। రౌద్రశృఙ్గారయోర్విరోధిత్వాత్। ధృతసిన్దూరరఙ్గైరిత్యవిరోధః; అత ఏవ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః। 'శృఙ్గారః సురతే నాట్యే రసే చ గజమణ్డనే। శృఙ్గారం చూర్ణసిన్దూరే లవఙ్గకుసుమేఽపి చ॥' ఇతి విశ్వః। [సరోషసమ్భ్రమైః ద్విపైః రణే, రౌద్రరస ఏవ] క్రోధరస ఏవ, [బభ్రే] భృతః। కర్మణి లిట్॥౩౭॥

న తస్థౌ భర్త్రృతః ప్రాప్తమానసమ్ప్రతిపత్తిషు।

రణైకసర్గేషు భయం మానసం ప్రతిపత్తిషు॥౩౮॥

బాణాహిపూర్ణతూణీరకోటరైర్ధన్విశాఖిభిః।

గోధాఽఽశ్లిష్టభుజాశాఖైరభూద్భీమా రణాటవీ॥౩౯॥

నేతి।–[భర్త్రృతః] స్వామినః; ప్రాప్తే మానసమ్ప్రతిపత్తీ పూజాసౌమనస్యే యైస్తేషు [ప్రాప్తమానసమ్ప్రతిపత్తిషు, రణైకసర్గేషు] రణే ఏకసర్గేషు నియతోత్సాహేషు, నియతనిశ్చయేషు వా। 'సర్గాస్తు సజ్జనాధ్యాయస్వభావోత్సాహనిశ్చయాః' ఇతి వైజయన్తీ। [పత్తిషు] పదాతిషు, [మానసం ప్రతి] పత్తీనాం మానసేష్విత్యర్థః। "కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా" (౨।౩।౮ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [భయం న తస్థౌ] పూర్వోపకారస్మారిణో రణాయ నిర్భీకాః ప్రాతిష్ఠన్తేత్యర్థః। అన్యథా,– 'యస్తు భీతిపరావృత్తః సఙ్గ్రామే హన్యతే పరైః। భర్తుర్యద్దుష్కృతం కిఞ్చిత్ తత్సర్వం ప్రతిపద్యతే॥యదస్య సుకృతం కిఞ్చిదముత్రార్థముపార్జితమ్। భర్తా తత్సర్వమాదత్తే పరావృత్తహతస్య తు॥ఇతి నిషేధస్మరణాదితి భావః। అత్ర మానసమ్ప్రతిపత్త్యోర్విశేషణగత్యా భయానవస్థానహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం యమకేన సంసృజ్యతే॥౩౮॥

బాణేతి।– రణమేవాటవీ [రణాటవీ, వాణాహిపూర్ణతూణీరకోటరైః] బాణైరివాహిభిః పూర్ణాః తూణీరా నిషఙ్గా ఏవ, కోటరాః కుహరా యేషాం తైః, [గోధాఽఽశ్లిష్టభుజాశాఖైః] గోధాస్తలాని నిహాకాశ్చ। 'గోధా తలే నిహాకాయామ్' ఇతి విశ్వః। తలం జ్యాఘాతవారణమ్। తతో గోధా ఏవ గోధా ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్। తాభిరాశ్లిష్టాః భుజా ఏవ శాఖా యేషాం తైః, [ధన్విశాఖిభిః]

ధన్విభిర్ధానుష్కైరేవ, శాఖిభిః వృక్షైః, [భీమా] భయఙ్కరా, [అభృత్]। సమస్తవస్తువర్ణనాత్ సావయవరూపకమ్॥౩౯॥

ప్రతిలోమానులోమపాదః।

నానాఽఽజావవజానానా సా జనౌఘఘనౌజసా।
పరానిహాహానిరాప తాన్వియాతతయాఽన్వితా॥౪౦॥

విషమం సర్వతోభద్రచక్రగోమూత్రికాఽఽదిభిః।
శ్లోకైరివ మహాకావ్యం వ్యూహైస్తదభవద్బలమ్॥౪౧॥

సంహత్యా సాత్వతాం చైద్యం ప్రతి భాస్వరసేనయా।
వవలే యోద్ధుముత్పన్నప్రతిభా స్వరసేన యా॥౪౨॥

నానేతి।– [ఇహ] అస్యాం [నానా] నానావిధాయామ్, [ఆజౌ] చిత్రయుద్ధే, [ఓజసా] తేజసా, [అవజానానా] అవజ్ఞాం కుర్వతీ। "అకర్మకాచ్చ" (౧।౩।౪౫ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। జనౌఘైర్ఘనా సాన్ద్రా [జనౌఘఘనా] బహుజనత్యర్థః, [అహానిః] అభయా, [వియాతతయా] వేయాత్యేన, ధార్ష్ట్యేన ఇత్యర్థః, [అన్వితా]; ధృష్టేత్యర్థః। 'ధృష్టో ధృష్ణుర్వియాతశ్చ' ఇత్యమరః। [సా] చైద్యసేనా, [తాన్, పరాన్] అరీన్, [ఆప] ప్రాప। అత్ర ప్రతిపాదం పాదార్ధస్యైవాఽఽవృత్తేరర్ధపాదప్రతిలోమయమకమ్॥౪౦॥

విషమమితి।– [తద్బలం] చైద్యసేనా, [సర్వతోభద్రచక్రగోమూత్రికాఽఽదిభిః]; ఆదిగ్రహణాన్మురజబన్ధాదిసఙ్గ్రహః। [శ్లోకైః, మహాకావ్యం] శిశుపాలబధాదికమ్, [ఇవ, వ్యూహైః] సర్వతోభద్రాఽఽదిభిరేవ బలవిన్యాసైః। 'వ్యూహస్తు బలవిన్యాసే' ఇత్యమరః। [విషమం] దురవగ్రహమ్, [అభవత్]। నగనగరాదివర్ణనయుక్తలక్షణం మహాకావ్యమ్॥౪౧॥

సంంహత్యేతి।– భాస్వరా తేజిష్ఠా, సేనా యస్యాస్తయా [భాస్వరసేనయా, సాత్వతాం] యదూనాం [సంహత్యా] సఙ్ఘేన, [చైద్యం ప్రతి, వవలే] ప్రచేలేః 'వల చలనే' ఇతి ధాతోర్భావే లిట్। "న శసదదవాది–" (౬।౪।౧౨౬ పాం) ఇతి వకారాదిత్వాదేత్వాభ్యాసలోపయోః ప్రతిషేధః। [యా] యదూనాం సంహతిః, [స్వరసేన] స్వభావేన, [యోద్ధుమ్, ఉత్పన్నప్రతిభా] సఞ్జాత-

---

విస్తీర్ణమాయామవతీ లోలలోకనిరన్తరా।

నరేన్ద్రమార్గం రథ్యేవ పపాత ద్విషతాం బలమ్॥౪3॥

వారణాగగభీరా సా సారాభీగగణాఽఽరవా।

కారితారిబధా సేనా నాఽఽసేధా వరితారికా॥౪౪॥

యుగ్మమ్।

అధినాగం ప్రజవినో వికసత్పిచ్ఛచారవః।

పేతుర్బర్హిణదేశీయాః శఙ్కవః ప్రాణహారిణః॥౪౫॥

ప్రతిభా; యా స్వయం రణకణ్డూలా, సా పరాహతా కథం నివర్త్తేత? ఇతి భావః॥౪౨॥

అథ యదుసేనాయాః ప్రతిబలాభియోగం యుగ్మేనాఽఽహ, విస్తీర్ణమిత్యాది।—[ఆయామవతీ] ద్రాఘీయసీ, [లోలలోకనిరన్తరా] చలజ్జనసఙ్కులా, సా సేనేత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః। సా యదుసేనా, [విస్తీర్ణం ద్విషతాం బలం, నరేన్ద్రమార్గం] రాజపథం, [రథ్యా] విశిఖా, [ఇవ, పపాత] సఞ్జగామ। ఉపమానేఽపి విశేషణాం యోజ్యమ్॥౪3॥

బారణేతి ।—కీదృశో సేనా?—వారణైరేవాగైరచలైః, గభీరా దురబగాహా [వారణాగగభీరా], సా; సారాణాం శ్రేష్ఠాణాం, న భియం గచ్ఛన్తీత్యభోగానాం నిర్భీకాణాం, గణానాం జన్తుసఙ్ఘానామ్, ఆరవో యస్యాం సా [సారాభీగగణాఽఽరవా, కారితారిబధా] కృతశత్రుబధా । 'రామో రాజ్యమకారయత్' ఇతివదత్ర స్వార్థే ణిచ్ । నాస్త్యాసేధః ప్రతిషేధో యస్యాం సా [నాఽఽసేవా]। నఞర్థేన నశబ్దేన బహుబ్రీహిః । అనాసేధా వా । [వరితారికా] ఈప్సితశత్రుకా, అననాహం యోత్స్య ఇతి స్వయంవృతప్రతిభటేత్యర్థః । శైషికః కప్ప్రత్యయః । [సా సేనా] పపాత ఇతి పూర్వేణాన్వయః । అత్ర ప్రాతిలోమ్యేన అర్థాఽఽవృత్తేః అర్ధప్రతిలోమయమకమేతత్ । లక్షణం తుక్తం నిధ్వనదిత్యాది (౩౪ సఙ్ఖ్యక) శ్లోకప్రతిలోమయమకే ॥౪౪॥

అధీతి ।– ప్రజవన్తీతి [ప్రజవినః] అతిజవనాః । "ప్రజో-

గోమూత్రికాబన్ధః ।

ప్ర వృ త్తే వి క స ద్ధా నం సాధ నేఽ ప్య వి షా ది భిః ।

వి వృ షే వి క స ద్ధా నం యు ధ మా ప్య వి షా ణి భిః ॥౪౬॥

రినిః" (౩।౨।౧౫౬ పాం) ఇతి ఇనిప్రత్యయః । [వికసత్పిచ్ఛచారవః] వికసద్భిః పిచ్ఛైః కలాపైః, చారవః; అత ఏవ ఈషదసమాప్తబర్హిణాః [బర్హిణదేశీయాః] మయూరకల్పాః । "ఈషదసమాప్తౌ–" (౫।౩।౬౭ పాం) ఇత్యాదినా దేశీయప్రత్యయః । [ప్రాణహారిణః, శఙ్కవః] శల్యాఽఽయుధాని । 'వా పుంసి శల్యం శఙ్కుర్నా' ఇత్యమరః । నాగేషు [అధినాగమ్] । విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః । గజేషు సర్వేషు చ, [పేతుః] నిపేతుః । సర్వేషు బర్హిణా ఇవేత్యర్థః । అత ఏవ ఉపమాఽలఙ్కారః । 'గ్రహగ్రాహిగజా నాగాః' ఇతి వైజయన్తీ ॥౪౫॥

ప్రవృత్తే ఇతి ।– [వికసఙ్ఞానం] వికసన్ జృమ్భమాణః, ధ్వానో ధ్వనిర్యస్మిన్ తద్యథా తథా, [సాధనే] సమ్ప్రహారే, [ప్రవృత్తేఽపి, అవిషాదిభిః] విషాదరహితైః, [విషాణిభిః] దన్తిభిః, [యుధమ్, ఆప్య] ప్రాప్య, [వికసత్] ప్రభూతం, [దానం] మదః, [వవృషే]।యుద్ధాఽఽరమ్భే

ధనదానచ్చ ధ్వన్యతే, సత్త్వసమ్పన్నత్వాత్। సాధనేఽపి అవిషాదస్యావిరోధాద్విరోధాఽఽభాసః। గోమూత్రికాచిత్రబన్ధోఽయమ్; 'వర్ణానామేకరూపత్వం యద్యేకాన్తరమర్ద్ధయోః। గోమూత్రికేతి తత్ప్రాహుర్దుష్కరం తద్విదో విదుః॥' ఇతి లక్షణాత్।

గోమూత్రికావన్ధచిత్రమ్।

షోడశకోష్ఠద్వయే పఙ్క్తిద్వయేఽర్ద్ధద్వయం క్రమేణ విలిఖ్యైకాన్తరవినిమయేన వాచనే శ్లోకనిష్పత్తిరిత్యుద్ధారః॥౪౬॥

పురః ప్రయుక్తైర్యుద్ధం తచ్చలితైర్లబ్ధశుద్ధిభిః

ఆలాపైరివ గాన్ధర్వమదీప్యత పదాతిభిః॥౪౭॥

కేనచిత్ స్వాసినాఽన్యేషాం మణ్డలాగ్రానవద్యతా।

ప్రాపే కీర్త్తిప్లుతమహీమణ్డలాగ్రాఽనవద్యతా॥౪౮॥

విహన్తుం విద్విషస్తీక్ష్ణః సమమేవ సుసంహతేః।

పరివారాత్ పృథక్ చక్రే ఖఙ్గశ్చాఽఽత్మా చ కేనచిత్॥౪౯॥

పుర ఇతి।—[తద్యుద్ధం, పురః ప్రయుక్తైః] గజాదిభ్యః ప్రాక్ ప్రవర్త్తితైః; అన్యత్ర,—గానాత్ పూర్వముచ్చారితైః [చలితైః] మణ్డలచారిభిః; అన్యత్ర,—ముహురావర్త్తితైరిత్యర్థః, [లబ్ధశుద్ధిభిః] కాతర్యకపటాదిదోషరహితైరిత్యర్థః; అన్యత్ర,—ఆవృత్తైః, రాగానుగురిత్యర్థః, [పదాతిభిః] పత్తిభిః, కరణైః। [గాన్ధర్వం] గానమ్, [ఆలాపైః] ఆలాపిభిః, [ఇవ] అక్షరవిశేషైరివ, [అదీప్యత] అశోభత॥౪౭॥

కేనచిదితి।– [స్వాసినా] స్వఖడ్గేన, [అన్యేషాం మణ్డలాగ్రాన్, అవద్యతా] ఖణ్డయతా। ద్యతేర్లటః శత్రాదేశః। [కేనచిత్] బీరేణ; కీర్త్తిప్లుతం యశోవ్యాప్తం మహీమణ్డలాగ్రం భూపృష్ఠం యస్యాః సా [కీర్త్తిప్లుతమహీమణ్డలాగ్రా, అనవద్యతా] అనిన్ద్యతా, [ప్రాపే] ప్రాప్తా॥౪౮॥

విహన్తుమితి।– [కేనచిత్] వీరేణ, [విద్విషో విహన్తుం, తీక్ష్ణః] నిశితః పరిచ్ఛేత్తా చ, [ఖఙ్గశ్చ, సుసంహతేః] సుఘటితాత్ సుష్ఠు సఙ్ఘీభూతాచ్చ, [పరివారాత్] కోశాత్ పరిజనాచ్చ। 'పరివారః పరిజనే ఖడ్గకోశే పరిచ్ఛదే' ఇతి విశ్వః। [సమమేవ, పృథక్ చక్రే] ఉద్ధృతః, [ఆత్మా చ] పృథక్ చక్రే విభక్తః; ఖడ్గముత్కృష్య స్వసైన్యాన్నిర్గత్యారిమధ్యే పపాతేత్యర్థః। అత్ర ఖడ్గాఽఽత్మనోః ప్రకృతయోః సమానక్రియాయోగాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౪౯॥

అన్యేన విదధేఽరీణామతిమాత్రా విలాసినా।

ఉద్ఘూర్ణేన చమూస్తూర్ణమతిమాత్రాఽఽవిలాఽసినా॥౫౦॥

సహస్రపూరణః కశ్చిల్లూనమూర్ద్ధాఽసినా ద్విషః।

తథోర్ద్ధ ఏవ కాబన్ధీమభజన్నర్త్తనక్రియామ్॥౫౧॥

అన్యేనేతి।– [అన్యేన] వీరేణ, [విలాసినా] విలసనశీలేన, [ఉద్ఘూర్ణేన] ఉద్యతేన, [అసినా] ఖడ్గేన; మాత్రం మానమతిక్రాన్తా [అతిమాత్రా] అపరిమితా, [అరీణాం, చమూః] సేనా, [తూర్ణం] శీఘ్రమ్; అతిమాత్రమత్యన్తమ్, ఆబిలా కలుషా [అతిమాత్రాఽఽవిలా] అత్యావిలా, [విదధే] కృతా॥౫౦॥

సహస్రేతి।– పృణాతీతి పూరణః। "పౄ పాలనపూరణయోః" కర్త్తరి ల్యుట్* । సహస్రాణాం పూరణః పాలయితా పూరయితా వా [సహస్రపూరణః] సహస్రరక్షీ సహస్రహన్తా వా, [కశ్చిత్] భటః। కబన్ధస్తు సహస్రపూరణః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరకః। సహస్రాదేకః కబన్ధో నృత్యతీతి ప్రసిద్ధిః। [అసినా] స్వాసినా, [ద్విషో లూనమూర్ద్ధా] లూనశత్రుమూర్ద్ధా। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్

సమాసః। కబన్ధస్తు ద్విషోఽసినా లూనమూర్ధా [తథా] కబన్ధవదేవ, [ఊర్ధ్వ ఏవ]; తిష్ఠతే। కబన్ధస్యేమాం [కాబన్ధీం నర్త్తనక్రియామభజన్] విజయహర్షాత్ స్వయమపి కబన్ధవన్ననర్త్తేత్యర్థః। అత ఏవ సాదృశ్యాఽఽక్షేపాద-సమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధాఽఽఖ్యో నిదర్శనాభేదః। 'కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తసపమూర్ద్ధకలేవరమ్' ఇత్యమరః॥౫౧॥

శస్త్రవ్రణమయశ్రీమదలఙ్కరణభూషితః।

దదృశేఽన్యో రావణవదలఙ్కరణభూషితః॥౫౨॥

ద్విషద్విశసనచ్ఛేదనిరస్తోరుయుగోఽపరః।

సిక్తశ్చాస్త్రైరుభయథా బభూవారుణవిగ్రహః॥౫౩॥

శస్త్రేతి।– [శస్త్రవ్రణమయశ్రీమదలఙ్కరణభూషితః] శస్త్రవ్రణమయాని తద్రూపాణి। స్వార్థే మయట్। తైరేవ శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః, అలఙ్కరణైరలఙ్కారైః, భూషితోఽలఙ్కృతః, శస్త్రవ్రణాలఙ్కృత ఇత్యర్థః, [అన్యః] కశ్చిత్; అవిద్యమానా లఙ్కా యస్యాః సా అలఙ్కేతి బహుబ్రీహిః। అత ఏవ "స్త్రియాః పుంవత్–" (౬।౩।౩౪ పాం) ఇత్యాదినా పుంవద్భావః। సా రణభూశ్చ తస్యాముషితః స్థితః [అలఙ్కరణభూషితః]। వసేర్నివాసార్థాత్ కర్త్తరి క్తః, "వచిస్వపి–" (౬।౧।౧౫ పాం) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। [రావణవత్ దదృశే] దృష్టః। సర్వాఙ్గీణవ్రణభూషణత్వేన రావణ ఏవాయం లఙ్కాసమ్బన్ధవిరహాత్ తు వ్యతిరేక ఇత్యర్థః। ఉపమావ్యతిరేకయమకానాం సఙ్కరః॥౫౨॥

ద్విషదితి।– [ద్విషద్విశసనచ్ఛేదనిరస్తోరుయుగః] ద్విషద్విశసనమ్। 'నిర్వాపణం విశసనం మారణం ప్రతిఘాతనమ్' ఇత్యమరః। తస్మింశ్ఛేదేన అరిశస్త్రప్రహారేణ, నిరస్తమూరుయుగం యస్య సః, అత ఏవ [అస్త్రైః] అసృగ్భిః, [చ సిక్తః, అపరః] వీరః, [ఉభయథా] ఉభాభ్యాం ప్రకారాభ్యామ్। "ప్రకారే గుణవచనస్య" (౮।౧।౧౨ పాం) ఇతి థాల్। అరుణస్థానూరోరివ అరుణోఽరుణవర్ణశ్చ విగ్రహో యస్య సః [అరుణవిగ్రహో బభూవ]। 'అరుణోఽర్కార్కసారథ్యోరరుణో లోహితేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః।

అత్రోరుచ్ఛేదాస్రసిక్తయోర్విశేషణగత్యోభయథాఽరుణవిగ్రహభావహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్, ఉపమాశ్లేషాభ్యాం సఙ్కీర్యతే॥౫౩॥

భీమృతామపరోఽమ్భోధిసమేఽధిత మహాఽఽహవే।
దాక్షే కోపః శివస్యేవ సమేధితమహా హవే॥౫౪॥

దన్తైశ్చిచ్ఛిదిరే కోపాత్ ప్రతిపక్షం గజా ఇవ।
పరనిస్త్రింశనిర్లూనకరవాలాః పదాతయః॥౫౫॥

రణే రభసనిర్భిన్నద్విపపాటవికాసిని।
న తత్ర గతభీః కశ్చిద్విపపాట వికాసిని॥౫౬॥

భీమేతి।– [అమ్భోధిసమే] సాగరసదృశే; మహాన్ ఆహవస్తస్మిన్ [మహాఽఽహవే, సమేధితమహాః] సమ్యగేవితమహాః, సంవర్ధితతేజా ఇత్యర్థః, [అపరః] వీరః; దక్షప్రజాపతేరయం దాక్షస్తస్మిన్ [దాక్షే, హవే] యజ్ఞే। 'హవో యజ్ఞే తథా హ్వానే' ఇతి విశ్వః। సమేధితమహాః మన్దోపితతేజా, [శివస్య కోప ఇవ] వీరభద్ర ఇవేత్యర్థః। [భీమతాం] భయఙ్కరతామ్, [అధిత] ధృతవాన్। బిభేత్యస్మాదితి భీమః। “భిన్నః పుగ్వా" (ఉణాం ౧పాం ౧౪౭మృం) ఇత్యోణాదికే సప్రత్యయే భీమో భీమశ్చ। “భీమాదయోఽపాదానే" (౩।౪।౭౪ పాం) ఇతి నిపాతనాదపాదానాదృతా। ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః॥౫౪॥

దన్తైరితి।– [పరనిస్త్రింశనిర్లూనకరవానాః] పరేషాం నిస్త్రింశైః ఖఙ్గైః, నిర్లూనకరవాలాః ఛిన్నఖఙ్గాః పాదాభ్యామతన్తీతి [పదాతయః] పత్తయః। “పాదే చ" (ఉణాం ౪పాం ౧౩౧ సూం) ఇత్యౌణాదిక ఇణ్, "పాదస్య పదాజ్యాతిగోపతేషు" (౬।౩।౫౨ పాం) ఇతి పదాదేశః। [కోపాత్ గజా ఇవ, ప్రతిపక్షం] శత్రుం, [దన్తైః] దశనైర్విషాణైశ్చ, [చిచ్ఛిదిరే] చిచ్ఛిదుః॥౫౫॥

రణా ఇతి।– [రభసనిర్భిన్నద్విపపాటవికామిని]। 'రభసో వేగహర్షయోః' ఇతి విశ్వః। రభసేన వేగేన, నిర్భిన్నద్విపః పాటితగజాః, పాటవికానాం పాటవవతామ్, అసయో యస్మిన్। పాటవశబ్దాన్మత్వర్థీయష్ఠక్-

---

యావన్న సత్కృతైర్భర్తుః స్నేహస్యాఽఽనృణ్యమిచ్ఛుభిః।
అమర్షాదితరైస్తావత్తత్యజే యుధి జీవితమ్॥౫౭॥

సముద్గయమకమ్।

అయశోభిదురా లోకే కోపధామరణాఽఽదృతే।
అయశోభిదురాలోకే కోపధా మరణాదృతే॥౫౮॥

ప్రత్యయః। వికాసిని] ప్రబుద్ధే, [తత్ర] తస్మిన్, [రణే, గతభీః] నిర్భీకః, అత ఏవ [కశ్చిత్] కోఽపి [న విపపాట] న పాటయామాస, న పలాయత ఇత్యర్థః। అత్ర గతభీకత్వస్య విశేషణగత్యా అపలాయనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్; ద్విపదలనేఽపి రణే నిర్భీక ఇతి విరోధశ్చ, యమకేన సంసృజ్యతే॥౫౬॥

యావదితి।– [సత్కృతైః] స్వస్వామినా పూర్వసమ్మానితైః, అత ఏవ [భర్తుః స్నేహస్య] స్వామిప్రేమ్ణః, [ఆనృణ్యమ్] అనృణత్వమ్, [ఇచ్ఛుభిః], యోద్ధైరితి శేషః; [యుధి జీవితం యావన్న, తత్యజే] త్యక్తం, [తావత్, ఇతరైః] అసత్కృతైః, [అమర్షాత్] అసత్కారక్రోధాత్, జీవితం తత్యజే అథ వాఽస్మాన్ పశ్యేతి స్వామినముపాలభ్య స్వయమేవ ప్రాక్ ప్రాణాన్ ప్రజహురిత్యర్థః। సత్కారాదివిశేషణోత్యకావ్యలిఙ్గం సుగమమ్॥౫౭॥

అథైవంవిధానాం మరణస్యైవ కర్తవ్యతాముపపాదయతి, అయశ ఇతి।–"అయః శుభాఽఽవహో విధిః" ఇతి అయశోభీ భాగ్యవాన్, స చాసౌ దురాలోకస్తేజస్విత్వాద్దుర్దర్శశ్చేతి విశేషణసమాసః। తస్మిన్ [అయశోభిదురాలోకే]। కోపధామ కోపాఽఽశ్రయః, కుపిత ఇత్యర్థః।

అథాప్యకోపే భీరుత్వాఽఽపాతాత్। అత ఏవ రణమాదృతః రణాఽఽదృతః రణార్థీత్యర్థః। కర్త్తరి క్తః। కోపధామ చాసౌ రణాఽఽదృతశ్చ తస్మిన్ [కోపధామరణాఽఽదృతే, లోకే] ఏవంవిధే వీరలోకే, [అయశోభిదురా] స్వామ్యనాదరనిమిత్తాపకీర్త్తినివర్త్తకా। "విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్" (౩।౨।౧౬౨ పాం) ఇతి కురచ్ప్రత్యయః। [ఉపధా] ఉపాయః, [మరణాదృతే] ప్రాణత్యాగం వినేత్యర్థః, [కా?] న కాఽపీత్యర్థః।

స్ఖలన్తీ న క్వచిత్తైక్ష్ణ్యాదభ్యగ్రఫలశాలినీ।

అమోచి శక్తిః శాక్తీకైర్లోహజా న శరీరజా॥౫౯॥

ఆపది వ్యాపృతనయాస్తథా యుయుధిరే నృపాః।

ఆప దివ్యా పృతనయా విస్మయం జనతా యథా॥౬౦॥

"అన్యాఽఽరాదితరర్త్తే–" (౨।౩।౨౯ పాం) ఇతి పఞ్చమీ। అత్రాయజ్ఞోభిత్త్వాదీనాం లోకవిశేషణద్వారా తద్వర్త్తినాముపజీవినామవసరే జీవత్యాగహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం యమకేన సఙ్కీర్యతే। సముద్గయమకభేదోఽయమ్;– 'అర్ద్ధాభ్యాసః సముద్గః స్యాదస్య భేదాస్త్రయో మతాః' ఇతి లక్షణాత్॥౫౮॥

స్ఖలన్తీతి।– శక్తిః ప్రహరణం యేషాం తైః [శాక్తీకైః]। 'శాక్తీకః శక్తిహేతికః' ఇత్యమరః। "శక్తియష్ట్యోరీకక్" (౪।౪।౫౯ పాం) ఇతి ప్రహరణార్థే ఈకక్ప్రత్యయః। [తైక్ష్ణ్యాత్] నైశిత్యాత్, [క్వచిత్] క్వచిదపి, [న స్ఖలన్తీ] ప్రతిహతిం న ప్రాప్నువతీ; అభ్యగ్రం సమగ్రం, యత్ ఫలం శల్యం, తేన శాలతే; అన్యత్ర,– అభ్యగ్రేణాఽఽసన్నేన, ఫలేన శ్రేయసా, శాలత ఇతి [అభ్యగ్రఫలశాలినీ, లోహజా] అయోమయీ, [శక్తిః] ఆయుధవిశేషః, [అమోచి] శత్రుషు ముక్తా। [శరీరజా] శక్తిః సామర్థ్యాఽఽఖ్యా తు, [న] అమోచి। అతివ్యాయామేఽప్యక్షీణశక్తికా ఏవాయుధ్యన్తేత్యర్థః। అత్ర ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతశ్లేషః॥౫౯॥

ఆపదీతి।– [నృపాః] రాజానః, [ఆపది] వ్యసనేఽపి, [వ్యాపృతనయాః] ప్రవృత్తనీతికా ఏవ సన్తః, న తు శ్వాపదవృత్త్యేతి భావః; [పృతనయా] సేనయా సాధనేన। వాక్యాన్తరస్థస్యాపి

పృతనాశబ్దస్యాత్రాన్వయః చిత్రే సోఢవ్యః। [తథా] తేన ప్రకారేణ, [యుయుధిరే] సమ్ప్రజహ్నుః, [యథా, దివ్యా జనతా] అన్తరిక్షవర్తి సిద్ధవిద్యాధరసఙ్ఘః, [విస్మయమాప], అమానుషం యుద్ధం చక్రురిత్యర్థః। అయఞ్చ పాదాభ్యాసయమకభేదః॥౬౦॥

స్వగుణైరా ఫలప్రాప్తేరాకృష్య గణికా ఇవ।

కాముకానివ నాలీకాంస్త్రిణతాః సహసాఽముచన్॥౬౧॥

వాజినః శత్రుసైన్యస్య సమారబ్ధనవాఽఽజినః।

వాజినశ్చ శరా మధ్యమవిశన్ ద్రుతవాజినః॥౬౨॥

పురస్కృయ ఫలం ప్రాప్తైః సత్పక్షాఽఽశ్రయశాలిభిః।

కృతపుఙ్ఖతయా లేభే లక్షమప్యాశు మార్గణైః॥౬౩॥

స్వగుణైరితి।– త్రిషు స్థానేషు మధ్యేషు నతాః [త్రిణతాః] శార్ఙ్గాణి। "పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్–" (౮।౪।౩ పాం) ఇతి ణత్వమ్। [గణికాః] వేశ్యాః, [ఇవ], తా అపి త్రిణతాః, మధ్యే భ్రువోశ్చ నతత్వాత్। [నాలీకాన్] ఇషువిశేషాన్। 'నాలీకః శరశల్యయోః' ఇతి విశ్వః। [కాముకానివ, స్వగుణైః] స్వేషాం జ్యాభిః, స్వాసాం రూపలావణ్యాదిభిశ్చ। 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। [ఆ ఫలప్రాప్తేః] ఆ శల్యస్పర్శాత్ ఆ ధనలాభాచ్చ, [ఆకృష్య] కర్ణాన్తికం నీత్వా వశౌకత్య చ, [సహసా, అముచన్] అత్యాక్షుః। ముచేర్లుఙి "పుషాది–" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చ్లేరఙాదేశః। అనేకైవోపమా॥౬౧॥

వాజిన ఇతి।– తం వజతీతి [ద్రుతవాజినః] శీఘ్రగామినః। 'వజ గతౌ' ఇతి ధాతోర్ణినిః। [వాజినః] అశ్వాః, [వాజినః] పక్షవన్తః, [శరాశ్చ]। 'పక్షో వాజస్త్రిషూత్తరే' ఇత్యమరః। సమారబ్ధా నవా అపూర్వా, ఆజిర్యుద్ధం యేన తస్య [సమారబ్ధనవాఽఽజినః శత్రుసైన్యస్య మధ్యమవిశన్]। అత్ర వాజినాం శరాణాఞ్చ ప్రవేశాఽఽఖ్యాతుల్యయోగితాభేదోయమకేన సంసృజ్యతే॥౬౨॥

పురస్కృత్యేతి।– [ఫలం] శల్యం, [పురస్కృత్య] పురోధాయ; అన్యత్ర,– ఫలం లాభం, పురస్కృత్య సమ్ప్రాప్యేత్యర్థః, [ప్రాప్తైః] ఆగతైః, [సత్పక్షాఽఽశ్రయశాలిభిః] సత్పక్షాఽఽశ్రయేణ సాధుకఙ్కాదిపత్రగ్రన్థనేన; అన్యత్ర,–

రక్తస్రుతిం జపాసూనసమరాగామిషువ్యధాత్।

కశ్చిత్ పురః సపత్నేషు సమరాఽఽగామిషు వ్యధాత్॥౬౪

రయేణ రణకామ్యన్తౌ దూరాదుపగతావిభౌ ।

గతాసురన్తరా దన్తీ వరణ్డక ఇవాభవత్॥౬౫॥

సాధుసహాయావలమ్బనేన, శాలన్తే ఇతి తథోక్తైః, [మార్గణైః] సాయకైరర్థిభిశ్చ। 'మార్గణౌ సాయకార్థినో' ఇత్యమరః। [కృతపుఙ్ఖతయా] సుబద్ధకర్తరీకతయా। 'ముఖస్థకర్తరీ పుఙ్ఖః' ఇతి యాదవః। అన్యత్ర,– కుశలతయేత్యర్థః, [లక్షం] శరవ్యమ్; అన్యత్ర,– లక్షసఙ్ఖ్యమ్, [అపి], ధనమ్, [ఆశు లేభే], శతాదికం కిము వక్తవ్యమ్? ఇతి భావః। 'లక్షం శరవ్యే సఙ్ఖ్యాయామ్' ఇతి విశ్వః। అత్రాభిధాయాః ప్రాకృతార్థనియన్నఖాదర్థాన్తరప్రతీతేర్ధ్వనిరేవ॥౬౩॥

రక్తేతి।– [కశ్చిత్] వీరః, [పురః] అగ్రే, [సమరాఽఽగామిషు] సమరమాగతేషు, [సపత్నేషు, ఇషువ్యధాత్] బాణప్రహారాత్। "వ్యధజపోరనుపసర్గే" (౩।౩।౬౧ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। [జపాసూనసమరాగాం, రక్తస్రుతిం] రక్తస్రావం, [వ్యధాత్] విహితవాన్। దధాతేర్లఙి "గాతిస్థా–" (౨।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సిచో లుక్। ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః॥౬౪॥

రయేణేతి।– రణమాత్మన ఇచ్ఛన్తౌ [రణకామ్యన్తౌ]। "కామ్యచ్చ" (౩।౧।౯ పాం) ఇతి రణశబ్దాత్ కామ్యచ్ప్రత్యయే, సనాద్యన్తధాతుత్వాల్లటి శత్రాదేశః। [రయేణ దూరాదుపగతౌ, ఇభావన్తరా] ఇభయోర్మధ్యే। "అన్తరాఽన్తరేణ యుక్తే" (౨।౩।౪ పాం) ఇతి ద్వితీయా। [గతాసుః] మృతః, [దన్తీ] దైవాత్ మధ్యవర్తీ హస్తికుణప ఇత్యర్థః, [వరణ్డకః] అన్తరావేదిః [ఇవాభవత్]।

'వరణ్డకోఽన్తరావేదౌ సన్దోహముఖరాగయోః' ఇతి విశ్వః। అభ్యాసకాలే కాఞ్చన వేదిమన్తర్ధాయ దన్తినౌ యోధయత ఇతి ప్రసిద్ధమ్। ఉపమా॥౬౫॥

ద్వ్యక్షరః।

భూరిభిర్భారిభిర్భీరైభూభారైరభిరేభిరే।
భేరీభిభిరభ్రాఽఽభైరభీరుభిరిభైరిభాః॥౬౬॥

నిశితాసిలతాలూనైస్తథా హస్తైర్న హస్తినః।
యుధ్యమానా యథా దన్తైర్భగ్నైరాపుర్విహస్తతామ్॥౬౭॥

అసంయోగః।

నిపీడనాదివ మిథో దానతోయమనారతమ్।
వపుషామదయాఽఽపాతాదిభానామభితోఽగలత్॥౬౮॥

భూరిభిరితి।– [భూరిభిః] భూయోభిః [భారిభిః] పతాకాఽఽస్తరణాదిభారవద్భిః। మత్వర్థీయ ఇనిప్రత్యయః। భియం రాన్తీతి భీరాస్తైః [భీరైః] భయదైః। 'రా దానే' "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (3।2।3 పాం) ఇతి కః। [భూమారైః] మహాకాయత్వాద్భువో భారాయమాణైః; భేర్య్య ఇవ రేభన్తే ధ్వనన్తీతి [భేరీరేభిభిః]। 'రేభృ శబ్దే' తాచ్ఛీల్యే ణినిః। [అభ్రాఽఽభైః] మేఘమేచకైః, ఇతి చోపమాద్వయమ్। [అభీరుభిః] నిర్భీకైః, [ఇభైః] గజైః, [ఇభాః] ప్రతిగజాః, తాదృశా ఏవ, [అభిరేభిరే] అభియుక్తాః। ఉపమాఽనుప్రాసయోః సఙ్కరః। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౬౬॥

నిశితేతి।– [యుధ్యమానాః] సమ్ప్రహరన్తః; హస్తా యేషాం సన్తీతి [ఇస్తినః]। "హస్తాజ్జాతౌ" (౫।2।౧33 పాం) ఇతీనిప్రత్యయః। [యథా భగ్నైః, దన్తైః] విషాణైః, [విహస్తతాం]

హస్తహీనత్వమితికర్తృవ్యతామూఢత్వచ్చ, [ఆపుః]। 'విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ' ఇత్యమరః। [తథా, నిశితాసిలతాలూనైః] నిశితాభిరసిలతాభి: లూనైశ్ఛిన్నైః, [హస్తైః] శుణ్డాదణ్డైః, విహస్తతాం [న] ఆపుః; హస్తేభ్యోఽపి దన్తానాం ప్రహారసాధనత్వాదితి భావః। అత్ర హస్తస్యాఛేదే వేహస్త్యం, న హస్తచ్ఛేదే ఇతి విరోధః ప్రతిపత్తిమూఢతయా సమాహిత ఇతి విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః॥౬౭॥

నిపోడ఼నాదితి।– [ఇభానాం వపుషామ్, అదయాఽఽపాతాత్] నిర్దయాభి-

రణాఙ్గణం సర ఇవ ప్లావితం మదవారిణా।

గజః పృథుకరాఽఽకృష్టశతపత్రమలోడ఼యత్॥౬౯॥

శరక్షతే గజే భృఙ్గైః సవిషాదివిషాదిని।

రుతవ్యాజేన రుదితం తత్రాఽఽసీదతిసీదతి॥౭౦॥

అన్తకస్య పృథౌ తత్ర శయనీయ ఇవాఽఽహవే।

దశనవ్యసనాదీయుర్మత్కుణత్వం మతఙ్గజాః॥౭౧॥

యోగాద్ధేతోః, [మిథః, నిపీడ఼నాదివ] వస్త్రాఽఽదినిపీడ఼నాదివ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [అనారతమ్] అశ్రాన్తం, [దానతోయమభితోఽగలత్]। వస్తువత్ నిర్దయాఽఽపాతేఽపి మదాతిరేక ఇతి గజానాముత్సాహాతి-శయోక్తిః। అత్ర సంయోగాభావాదసంయోగశ్చిత్రభేదః। "హలోఽనన్తరాః సంయోగః " (౧।౧।౭ పాం) ఇతి సూత్రాత్॥౬౮॥

రణేతి।– [గజో మదవారిణా, ప్లావితమ్] ఉక్షితం, [రణాఙ్గణం సర ఇవ, పృథుకరాఽఽకృష్టశతపత్రం] పృథునా కరేణ ఆకృష్టాని, శతపత్రాణి అమితవాహనాని, అన్యత్ర,– కుశేశయాని చ యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా, [అలోడయత్] ఉపాక్షోభయత్। శ్లేషవిశేషణేయముపమా॥౬౯॥

శరక్షతే ఇతి।– [గజే, శరక్షతే] శరేణ క్షతే ప్రహతే; అత ఏవ విషాదినా విషాదవతా, విషాదినా యన్త్రా సహ వర్త్తతే ఇతి తస్మిన్ [సవిషాదివిషాదిని, తత్ర] రణే, [అతిమీదతి] అతిసన్నే సతి, మృతే సతీత్యర్థః। సదేర్లటః శత్రాదేశః। [భృఙ్గైః], కర్తృభిః। “న లోకా–” (౨।౩।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [రుతవ్యాజేన] రుతచ్ఛలేన, [రుదితం] రోదనమ్, [ఆసీత్]। స్వాఽఽశ్రయనాశదుఃఖాద్రోదనం కృతమివ, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా। సా చ రుతవ్యాజేనేత్యపహ్నవపూర్వకత్వాత్ సాపహ్నవేతి సర్వస్వకారః॥౭౦॥

అన్తకస్యేతి।– [అన్తకస్య] మృత్యోః సమ్బన్ధిని; శేతేఽస్మిన్నితి

అర్ధభ్రమకః।

అ భీ క మ తి కే నే ద్ధే
భీ తా ఽ ఽ న న్ద స్య నా శ నే।
క న త్సు కా మ సే నా కే
మ న్ద కా మ క మ స్య తి॥౭౨॥

[శయనీయే] తల్పే, [ఇవ] స్థిత ఇత్యర్థః। “కృత్యల్యుటో బహులమ్” (౩।౩।౧౧౩ పాం) ఇత్యధికరణేఽనీయర్। [పృథౌ] విశాలే, [తత్రాఽఽహవే మతఙ్గజాః, దశనవ్యసనాత్] విషాణభఙ్గాద్ధేతోః, [సత్కుణత్వమ్ ఈయుః] సత్కుణా ఇవ దృష్టా ఇత్యర్థః। సుప్తరక్తపాయినః ఖట్వాఽఽశ్రయాః కీటవిశేషాః సత్కుణాః। 'కాలేఽప్యజాతదన్తే చ శయ్యాజన్తౌ వ సత్కుణః' ఇత్యుక్తేః। తత్సాదృశ్యాదదన్తేషు దన్తిషు తథాత్వరూపకమ్ అన్తకస్య శయనీయ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాసాపేక్షమితి సఙ్కరః॥౭౧॥

అథ యుగ్మేనాఽఽహ,– అభీకేత్యాది।– అభీకా నిర్భీకా, మతిర్యస్య తేన [అభీకమతికేన] నిర్భయచిత్తేన। శైషికః కప్రత్యయః। [ఇద్ధే] దీప్తే, [భీతాఽఽనన్దస్య] భీతానామానన్దస్య,

[నాశనే]। నశేర్ణ్యన్తాత్ కర్త్రరి ల్యుట్। కనన్తీ దీప్యమానా, సకామా విజయిత్వాత్ పూర్ణకామా, సేనా యత్ర తస్మిన్ [కనత్సకామసేనాకే]। పూర్వవత్ కప్। [మన్దకామకం] మన్దోత్సాహమ్। పూర్వవదేవ కప్। [అస్యతి] నిరాకుర్వాణే, రణ ఇత్యుత్తరేణ సమ్బన్ధః। అత్ర సర్వతోభద్రవత్ సర్వపాదభ్రమణాభావాత్, పాదార్ద్ధానామేవ భ్రమణాదర్ద్ధభ్రమకమ్। ఉద్ధారస్తు సర్వతోభద్రవత్ స్యాదేవ॥౭౨॥

యుగ్మమ్।

దధతోఽపి రణే భీమమభీక్ష్ణం భావమాసురమ్।
హతాః పరైరభిముఖాః సురభూయముపాయయుః॥౭౩॥

యేనాఙ్గమూహే వ్రణవత్సరుచా పరతోమరైః।
సమత్వం స యయౌ ఖఙ్గత్సరుచాపరతోఽమరైః॥౭౪॥

అర్ద్ధభ్రమకచిత్రమ్।

అ	భీ	క	మ	తి	కే	నే	ఊ
భీ	తా	న	న్ద	స్య	నా	శ	నే
క	న	త్స	కా	మ	సే	నా	కే
మ	న్ద	కా	మ	క	స	త్య	పి

దధత ఇతి।—[రణే] పూర్వోక్తప్రకారే, [అభీక్ష్ణమ్] అత్యన్తం, [భీమం] భయఙ్కరమ్. [ఆసురమ్] అసురసమ్బన్ధినం, [భావం] పురుషకారలక్షణమ్। 'భావో లోలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। అసురత్వచ్చ, [దధతః] దధానాః, [అపి పరైః] శత్రుభిః, [అభిముఖాః]; ఏవ స్థితాః [హతాః], వీరా ఇతి శేషః; అత ఏవ సురాణాం భావ [సురభూయం] సురత్వం, దేవత్వమిత్యర్థః, [ఉపాయయుః]। "స్వర్గం

యాన్త్యపరాఙ్ముఖాః" ఇతి స్మరణాదితి భావః। "భువో భావే" (౩।౧।౧౦౭ పా౦) ఇతి క్యప్। అత్రాసురభావేఽపి సురభూయముపాయయురితి విరోధస్య భావశబ్దస్యార్థాన్తరత్వేన పరిహారాద్విరోధాఽఽభాసః। ఇతి యుగ్మమ్॥౭౩॥

యేనాఙ్గమితి।– రుచా సహ వర్త్తతే యస్తేన [సరుచా] తేజస్వినా, [యేన] వీరేణ, [పరతోమరైః] శత్రుశస్త్రైః, [వ్రణవత్] సవ్రణమ్, [అఙ్గమ్,

---

నిపాతితసుహృత్స్వామిపితృవ్యభ్రాతృమాతులమ్।

పాణినీయమివాలోకి ధీరైస్తత్సమరాజిరమ్॥౭౫॥

ఊహే] ఊఢ్ఁమ్। వహేః కర్మణి లిట్, సమ్ప్రసారణమ్। ఖఙ్గత్సరౌ ఖఙ్గముష్టీ, చాపే చ రతః [ఖఙ్గత్సరువాపరతః] ఖఙ్గేషుప్రహారేణ యుద్ధం కుర్వన్నిత్యర్థః। 'త్సరుః ఖడ్గాఽఽదిముష్టౌ స్యాత్' ఇత్యమరః। [సః] వీరః, [అమరైఃసమత్వం యయౌ], పౌరుషేణేతి భావః। ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః॥౭౪॥

నిపాతితేతి। [నిపాతితసుహృత్స్వామిపితృవ్యభ్రాతృమాతులం] నిపాతి… వీరశయ్యాం గమితాః, సుహృదాదయో యత్ర తత్ తథోక్తమ్; అభిముఖబన్ధోరపి రణే బధ్యత్వాదితి భావః। అన్యత్ర,– నిపాతితాః లక్షణాభావే శబ్దసాధుత్వాయ సూత్రకృతా సూత్రస్వరూపేణోచ్చారితాః, సుహృదాదిశబ్దా యత్ర తదిత్యర్థః; అత ఏవ [తత్, సమరాజిరం] రణాఙ్గమ్; పాణినినా ప్రోక్తం [పాణినీయమ్] అష్టాధ్యాయీవ్యాకరణమ్, [ఇవ]। "తేన ప్రోక్తమ్" (౪।౩।౧౦౧ పా౦) ఇతి ఛప్రత్యయః। [ధీరైః] ధృష్టైరేవ, [అలోకి] దృష్టమ్। ఉభయత్రాపి అధీరైర్దురవగాహత్వాదితి భావః। శోభనం హృదయం యస్య స సుహృత్। "సుహృద్దుర్హృదో మిత్రామిత్రయోః" (౫।౪।౧౫౦ పా౦) ఇతి హృదయశబ్దస్య హృద్భావో నిపాతితః। స్వమస్యాస్తీతి స్వామీ ఈశ్వరః। "స్వామిన్నైశ్వర్యే" (౫।౨।౧౨౬ పా౦) ఇతి మత్వర్థీయనిపాతః। 'పితుర్భ్రాతా పితృవ్యః స్యాత్ మాతుర్భ్రాతా తు మాతులః' ఇత్యమరః। 'పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాః" (౪।౨।౩౬ పా౦) ఇతి వ్యడ్డులడ్డామహజన్తనిపాతాః। బిభర్త్తీతి భ్రాతా "నప్తృనేష్టృ–" ఇత్యాదిసూత్రాదీణాదికో నిపాతః ॥౭౫॥

అభావి సిన్ధ్వా సన్ధ్యాఽభ్రసదృగ్రుధిరతోయయా।
హృతే యోద్ధుం జనః పాంశౌ స దృగ్రుధి రతో యయా॥౭౬॥

విదలత్పుష్కరాఽఽకీర్ణాః పతచ్ఛఙ్ఖకులాఽఽకులాః।
తరత్పత్రరథా నద్యః ప్రాసర్పన్ రక్తవారిజాః॥౭౭॥

అసృగ్ జనోఽస్త్రక్షతిమానవమజ్జవసాదనమ్।
రక్షఃపిశాచం ముముదే నవమజ్జవసాఽదనమ్॥౭౮॥

అభావీతి।– [సన్ధ్యాఽభ్రసదృగ్రుధిరతోయయా] సన్ధ్యాఽభ్రసదృక్ సన్ధ్యామేఘసదృశం, రుధిరమేవ తోయం యస్యాస్తయా, [సిన్ధ్వా] రక్తనద్యా, [అభావి] భూతమ్। భావే లుఙి చిణ్। [యయా] సిన్ధ్వా; దృశో రుణద్ధీతి [దృగ్రుధి] దృష్టిరోధకే। రుధేః క్విప్। [పాంశౌ] రజసి, [హృతే] సతి, [స జనః] వీరలోకః, [యోద్ధుం, రతః] ఉత్సుకః, అభూదితి శేషః। ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః॥౭౬॥

విదలదితి।– [విదలత్పుష్కరాఽఽకీర్ణాః] విదలద్భిర్విదీర్యమాణైః, పుష్కరైః కరిహస్తాగ్రైః; అన్యత్ర,– వికసద్భిః పద్మైః, ఆకీర్ణాః వ్యాప్తాః, [పతచ్ఛఙ్ఖకులాఽఽకులాః] పతద్భిః శఙ్ఖకులైః లలాటాస్థిసఙ్ఘైః కమ్బుసఙ్ఘైశ్చ, ఆకులాః, [తరత్పత్రరథాః] తరన్తి ప్లవమానాని, పత్రాణి వాహనాని, రథాశ్చ; అన్యత్ర,– తరన్తః పత్రరథా అణ్డజా యాసు తాః, [రక్తవారిజాః] రుధిరతోయజన్యాః; అన్యత్ర,– రక్తాని వారిజాని యాసు తాః, [నద్యః, ప్రాసపన్] ప్రావహన్। అత్ర నదీనాం రక్తనదీనాఞ్చ శ్లేషః॥౭౭॥

అసృగితి।– [అస్త్రక్షతిమాన్] అస్త్రప్రహారవాన్, [జనః] వీరజనః, [అసృక్] రక్తం, [జవసాదనం] జవస్య చేష్టావేగస్య, సాదనం సాదకం

పితృ-దుహితృ" ఇతి (ఉణాం ౨పాం ౯౬సూం)। న పతన్త్యనేన నప్తా, పౌచో దౌహిత్రశ్చ। నయతేః షుక్ గుణశ్చ, నేష్టా। త్విషేరితోఽత్వం, త్వష్టా। హోతా పోతా ఋత్విగ్భేదః। భ్రాజతే జలోపః భ్రాతా। జాయాం మాతి జామాతా। మాన పూజాయాం, నలోపః మాతా ఇత్యాది।

చిత్రం చాపైరపేతజ్యైః స్ఫురద్రక్తశతహ్రదమ్।

పయోదజాలమివ తద్వీరాऽఽశంసనమావభౌ॥౭౯॥

బన్ధౌ విపన్నేఽనేకేన నరేణేహ తదన్తికే।

అశోచి సైన్యే ఘణ్టాభిర్న రేణే హతదన్తికే॥౮౦॥

కృత్తైః కీర్ణా మహీ రేజే దన్తైర్గాత్రైశ్చ దన్తినామ్।

క్షుణలోకాసుభిర్మృత్యోర్ముసలోలూఖలైరివ॥౮౧॥

యథా స్యాత్ తథా, [అవసత్। నవసజ్జవసాదనం] నవయోర్నజ్జవసయోర్మేదోరసయోః, అదనం భక్షకమ్। కర్త్తరి ల్యుట్। రక్షాంసి చ పిశాచాశ్చ [రక్షఃపిశాచమ్]। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః। [సుసుదే] జహర్ష। అత్ర మోదస్య వమనవాక్యార్థహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం, తచ్చ యమకేన సంసృజ్యతే॥౭౮॥

చిత్రమితి।– [అపేతజ్యైః] అపగతమౌర్వీకైః। 'మౌర్వీ జ్యాశిఞ్జినీ గుణః' ఇత్యమరః। [చాపైః, చిత్రం] విచిత్రం, [స్ఫురద్రక్తశతహ్రదం] స్ఫురన్తి రక్తాన్యేవ శతహ్రదాః శమ్పా యస్మిన్ తత్। 'శమ్పా శతహ్రదా హ్రాదినీ' ఇత్యమరః। [తత్] ప్రకృతమ్; వీరః ఆశంస్యతే అత్రేతి [వీరాऽఽశంసనం] భయఙ్కరా యుద్ధభూమిః। 'సా వీరాऽఽశంసనం యుద్ధభూమిర్యాऽతిభయప్రదా' ఇత్యమరః। [పయోదజాలమివాऽఽబభౌ]॥౭౯॥

బన్ధావితి।– [ఇహ సైన్యే బన్ధౌ, విపన్నే] మృతే సతి, [అనేకేన నరేణ] అనేకైర్నరైరిత్యర్థః। జాతావేకవచనమ్। [తదన్తికే] తస్య మృతస్య బన్ధోరన్తికే, [అశోచి]। కిఞ్చ, హతా దన్తినో యత్ర తస్మిన్ [హతదన్తికే] సైన్యే, [ఘణ్టాక్షిః, న రేణే] న దధ్వనే। రణతేర్భావే లిట్। అత్ర ఇతదన్తికే ఇతి విశేషణగత్యా ఘణ్టానామరణనహేతుత్వాత్ పదార్థహైతుకం కావ్యలిఙ్గం యమకేన సంసృజ్యతే॥౮౦॥

కృత్తైరితి।– [క్ృత్తైః] ఛిన్నైః, [దన్తినాం దన్తైర్గాత్రైశ్చ కీర్ణా, మహీ]

యుద్ధమిత్థం విధూతాన్యమానవానభియోగతః।
చైద్యః పరాన్ పరాజిరయే మానవానభియో గతః॥౮౨॥

అథ వక్షోమణిచ్ఛాయాచ్చురితపీతవాససా।
స్ఫురదిన్ద్రధనుర్భిన్నతడ఼ితేవ తడ఼ిత్త్వతా॥౮౩॥

రణభూమిః, [క్షుణలోకాసుభిః] క్షుణాః పియాః, లోకాసవో జనప్రాణా యైస్తైః, [మృత్యోర్ముసలోలూఖలైః] కీర్ణా [ఇవ రేజే]। 'అయోఽగ్రం ముసలోఽస్త్రీ స్యాదుదూఖలములూఖలమ్' ఇత్యమరః। అన ముసలోలూఖలైరితి రాజదన్తాదిపాఠేఽపి "సర్వకూలాభ్ర–" (౩।౨।౪౨ పాం) ఇత్యాదిసూత్రాదేవ వ్యభిచారజ్ఞాపకాత్ పరనిపాతవ్యత్యయః॥౮౧॥

యుద్ధమితి।–[మానవాన్] అభిమానవాన్, [చైద్యో యుద్ధం, గతః] ప్రాప్తః సన్, [ఇత్థమ్]; విధూతా అభిభూతాః, అన్యే చైద్యాతిరిక్తాః, మానవా యైస్తాన్ [విధూతాన్యమానవాన్, అభియః] నిర్భికాన్, [పరాన్] అరీన్, [అభియోగతః] అభియోగాత్, అభ్యవరోధాదిత్యర్థః, [పరాజిగ్యే] జిగాయేత్యర్థః। "విపరాభ్యాం జేః" (౧।౩।౧౯ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్ "సంల్లిటోర్జేః" (౭।౩।౫౭ పాం) ఇతి కుత్వమ్॥౮౨॥

అథ భగవదభియోగం పఞ్చభిః కులకేనాఽఽహ, అథేతి।– [అథ] చైద్యజయానన్తరం, "వపుషా రాజన్" (౮౫ శ్లోకః) "పరః పుమాన్ అదృశ్యత" (౮౭ శ్లోకః) ఇతి పఞ్చమేన సమ్బన్ధః। తద్వపుస్తావత్ త్రిభిర్విశినష్టి।–[వక్షోమణిచ్ఛాయాచ్ఛురితపీతవాససా] వక్షోమణేః కౌస్తుభస్య, ఛాయయా ఛురితాని వ్యాప్తాని, పీతవాసాంసి పీతామ్బరాణి యస్య తేన, అత ఏవ

ద్వ్యక్షరః।

నీలేనానాలనలిననిలీనోల్లలనాలినా
లలనాలాలనేనాలం లీలాలోలేన లాలినా॥౮౪॥

అపూర్వ్యయేవ తత్కాలసమాగమసకామయా।
దృష్టేన రాజన్ వపుషా కటాక్షైర్విజయశ్రియా॥౮౫॥

[స్ఫురదిన్ద్రధనుర్భిన్నతడిత్వతా] స్ఫురతా ఇన్ద్రధనుషా భిన్నాః, సఙ్గతాః, తడితో యస్య తేన, [తడిత్వతా] మేఘేన, [ఇవ] స్థితేనేత్యర్థః॥౮౩॥

నీలేనేతి।– పునః కీదృశేన వపుషా?– [నీలేన] శ్యామలేన; తథా, అనాలం నాలరహితం యన్నలినం, తత్ర నిలీనా ఆసన్నాః, ఉల్లలన్తీతి ఉల్లలనాశ్చలాశ్చ, అలయో యస్య తేన [అనాలనలిననిలీనోల్లలనాలినా] ముఖసౌరభలోభపరిభ్రమద్భ్రమరేణేత్యర్థః, [లలనాలాలనేన] లలనానాం విలాసినీనాం స్త్రీణాం, లాలనేన ఉపలాలనేన, వశీకరణేనేత్యర్థః, [అలమ్] అత్యన్తం, [లీలాలోలేన] క్రీడాలోలుపేన। 'లీలాఽఽలానేన' ఇతి పాఠే,– లీలానాం విలాసానామ్, ఆలానేన ఆలయేనేత్యర్థః; లాలయతి భక్తానితి తేన [లాలినా] భక్తానుకమ్పినేత్యర్థః। ద్వ్యక్షరానుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౮౪॥

అపూర్వయేతి।– కిఞ్చ, [అపూర్వయేవ] అపూర్వసమాగమయేవ, [తత్కాలసమాగమసకామయా] తత్కాలసమాగమే సకామయా సాభిలాషయా, [విజయశ్రియా], వైద్యవిరక్తయేతి భావః; [కటాక్షైః] అపాఙ్గైః, [దృష్టేన] ఆలోకితేన, [వపుషా, రాజన్] దీప్యమానః। అత్ర ప్రస్తుతజయశ్రీవిశేషణ-సామ్యాదప్రస్తుతానురక్తమానినీప్రతీతేః సమాసోక్తిః ప్రతీయమానాభేదాధ్యవసాయాదపాఙ్గ-దర్శనోత్ప్రేక్షా చ॥౮౫॥

ద్వ్యక్షరః।

విభావీ విభవౌ భాఽఽభో విభాభావౌ వివో విభీః।
భవాభిభావీ భావావో భవాభావో భువో విభుః॥౮౬॥

ఉపైతుకామైస్తత్పారన్నిశ్చిత్రైర్యోగిభిః పరైః।
దేహత్యాగకృతోద్యోగైరదృశ్యత పరః పుమాన్॥౮౭॥

విభావీతి।– విభావోఽస్యాస్తీతి [విభావౌ] ప్రభావసమ్పన్నః; విభవోఽస్యాస్తీతి [విభవీ] ఐశ్వర్యవాన్; భస్యాఽఽమేవాఽఽభా యస్య సః [భాఽఽభః] నక్షత్రవదుజ్జ్వల ఇత్యర్థః; విభాం విశిష్టాఽఽభాం, భావయతి సమ్పాదయతి, విశ్వస్యేతి [విభాభావీ]। 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (శ్వేతాం ఉపం ౬ అధ్యాం ౧౪ మన్త్రః + ముణ్డం ఉపం ౨ముణ్డం ౨ఖణ్డం ౧౦ మన్త్రః) ఇతి శ్రుతేః। భువో ణ్యన్తాత్ ణినిః। వినా పక్షిణా, వాతి గచ్ఛతీతి [వివః] పక్షివాహన ఇత్యర్థః। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" (3।౨।3 పాం) ఇతి కః। [విభీః] నిర్భీకః; భవం సంసారమ్, అభిభవతీతి [భవాభిభావీ] భక్తానాం సంసారనివర్త్తక ఇత్యర్థః। భువో ణినిః। భావాన్ జన్తూన్, అవతీతి [భావావః] విశ్వత్రాతా। 'భావో లీలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। అవతేః కర్మణ్యణ్। భవాభావోఽస్యాస్తీతి [భవాభావః] సంసారదుఃఖైరస్పృష్ట ఇత్యర్థః। "అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్" (౫।౨।౧౨౭ పాం) ఇతి అచ్ప్రత్యయః। [భువః] భూమేః, [విభుః] భర్తా॥౮౬॥

ఉపైత్వితి।– ఏవమ్భూతః [పరః పుమాన్] పరమపురుషో హరిః; [తత్పారం] తస్య హరేః, పారమ్ అన్తమ్, [ఉపైతుకామైః] తం జిగీషుభిః; అన్యత్ర,– దిదృక్షుభిరిత్యర్థః। "తుఙ్కామమనసోరపి" (కాం) ఇతి భకారలోపః। [నిశ్చితైః] యోద్ధుం కృతనిశ్చయైరిత్యర్థః; అన్యత్ర,– నిశ్చితతత్త్వైః। సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి క్తః। యద్వా,– పీతా గావః, విభక్తా భ్రాతర ఇత్యాదివదూహయితవ్యమ్। స్ఫుటీకృతం చైతత్ ఘణ్టాపథే 'స వర్ణి-

---

గతప్రత్యాగతః!

తం శ్రియా ఘనయాఽనస్తరుచా సారతయా తథా।

యాతయా తరసా చామస్తనయాఽనఘయా శ్రితమ్॥౮౮॥

నిద్ధిషోఽద్ధిషురుద్వీక్ష్య తథాఽప్యాసన్నిగ్నసః।

అరుచ్యమపి రోగఘ్నం నిసర్గాదేవ భేషజమ్॥౮౯॥

యుగ్మమ్।

లిఙ్గీ విదితః' ఇత్యత్ర। [దేహత్యాగకృతోద్యోగైః] మరణోద్యతైః; అన్యత్ర,– ముముక్షుభిరిత్యర్థః, [యోగిభిః] సన్నాహవద్భిరుపాయవద్భిర్వా అన్యత్ర,– ధ్యానవద్భిః। 'యోగః సన్నహనోపాయధ్యాన-సఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః। [పరైః] శత్రుభిః; అన్యత్ర,– పరమయోగిభిః, [అదృశ్యత] పరేషామగ్రేఽతిష్ఠదిత్యర్థః; అన్యత్ర,– సాక్షాత్కృతః। 'తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి' (శ్వేతాం ఉపం 3 అధ్యాం ౮మన్త్రః) ఇతి శ్రుతేః। అర్థాన్తరప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ, న శ్లేషః, అభిధాయాః ప్రకృతార్థే నియన్త్రణాత్॥౮౭॥

యుగ్మేనాఽఽహ, తమితి।– [ఘనయా] ఆనన్దసాన్ద్రయా, [అనస్తరుచా] అక్షీణకాన్త్యా [సారతయా] సారత్వేన, సర్వోత్కర్షగుణేనేత్యర్థః, [యాతయా] వ్యాప్తయా, [చారుస్తనయా] రమ్యకుచయా। "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్" (౪।౧।౫౪ పాం) ఇతి

వికల్పాదనీకారః। [అనఘయా] నిర్దోషయా, [తయా] ప్రసిద్ధయా, [శ్రియా] రమయా, [తరసా] త్వరయా, [శ్రితమ్] ఆలిఙ్గితం, [తం] హరిమ్, ఉదీక్ష్యేత్యుత్తరేణ సమ్బన్ధః। అత్రాపి ప్రాతిలోమ్యేనార్ధా౽౽వృత్తేరర్ధప్రతిలోమయమకమ్। ఏతల్లక్షణన్తు ప్రాగేవోక్తమ్॥౮౮॥

విద్విష ఇతి।– తం పూర్వోక్తం హరిమ్ [ఉదీక్ష్య, విద్విషః] శత్రవః, [అద్విషుః] ద్విషన్తి స్మ। లఙి “ద్విషశ్చ" (౩।౪।౧౧౨ పాం)

విదితం దివికే౽నీకేతం యాతం నిజితా౽౽జిని।

విగదం గవి రోద్ధారో యోద్ధా యో నతిమేతి న?॥౯౦॥

ప్రతిలోమేనాయమేవార్థః।

నియుజ్యమానేన పురః కర్మణ్యతిగరీయసి।

ఆరోప్యమాణోరుగుణం భర్త్రా కార్ముకమానమత్॥౯౧॥

ఇతి వికల్పేన భేర్జుషాదేశః। [తథా౽పి] ద్విషన్తో౽పి, [నిరేనసః] నిష్పాపాః, [ఆసన్]। ద్వేషవీక్షణస్యాప్యేనోనివర్తకత్వం దృష్టాన్తేనా౽౽హ, అరుచ్యమితి।– రోచత ఇతి రుచ్యం, “రాజసూయ–" (౩।౧।౧౧౪ పాం) ఇత్యాదినా క్యబన్తో నిపాతితః। [అరుచ్యమ్] అరుచ్యమానమ్, [అపి, భేషజమ్] ఔషధమ్। 'భేషజౌషధభైషజ్యాని' ఇత్యమరః। [నిసర్గాత్] స్వభావశక్తేః, [ఏవ]; రోగం హన్తీతి [రోగఘ్నమ్] ఆరోగ్యకారి। 'హరిర్హరతి పాపాని' ఇతి వచనాదితి భావః। “అమనుష్యకర్తృకే చ" (౩।౨।౫౩ పాం) ఇతి టక్ప్రత్యయః॥౮౯॥

విదితమితి।– కిఞ్చ, [యోద్ధా] వీరః, [యః] హరిః, [నతిం] పరేషాం నమ్రతాం, [నైతి] నోపైతి; నితరాం జితా ఆజయో యేన తస్మిన్ [నిజితా౽౽జిని] అనేకా౽౽జివిజయిని అపి, [అనీకే] సైన్యే। 'వరూథినీ బలం సైన్యం చక్రఞ్చానీకమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [యాతం] యోద్ధుమాగతం, [దివి] స్వర్గే౽పి, [విదితం] ప్రఖ్యాతం, [విగదం] నిరామయం, [తం] హరిం,

[గవి] భువి, [రోద్ధారః] జేతారః, [కే?] న కేఽపీత్యర్థః। ప్రాతిలోమ్యేఽప్యేత ఏక పదార్థవాక్యార్థాః। ఏతదపి శ్లోకప్రతిలోమయమకమేవ। పదపదార్థాదిసంవాదస్తు వైచిత్రీవిశేషః। లక్షణన్తు ౩౪ సఙ్ఖ్యకశ్లోకే నిధ్వనదిత్యత్రైవోక్త-మనుసన్ధేయమ్॥౯౦॥

నియుజ్యమానేనేతి।– [పురః] అగ్రే, [అతిగరీయసి, కర్మణి] రణకర్మణి; అన్యత్ర,– దుష్కరే క్వచిత్ కృత్యవస్తుని, [నియుజ్యమానేన] వ్యాపారయిష్యతా ఆజ్ఞాపయిష్యతా చ, [భర్త్రా] స్వామినా, [ఆరోప్యమాణోరు-

---

తత్ర బాణాః సుపురుషః సమధీయన్త చారవః।

ద్విషామభూత్ సుపరుషస్తస్యాఽఽకృష్టస్య చాఽఽరవః॥౯౨॥

పశ్చాత్కృతానామప్యస్య నరాణామివ పత్రిణామ్।

యో యో గుణేన సంయుక్తః స స కర్ణాన్తమాయయౌ॥౯౩॥

గుణమ్] ఆరోప్యమాణః అధిక్రియమాణః, ఉరుర్మహాన్, గుణో జ్యా యస్మిన్ తత్; అన్యత్ర,– వర్ణ్యమానసౌన్దర్యాదికః; కర్మణే ప్రభవతీతి [కార్ముకం] ధనుః। “కర్మణ ఉకఞ్" (౫।౧।౧౦౩ పాం) ఇత్యుకఞ్ప్రత్యయః। [ఆనమత్] గుణాఽఽకర్షణాదాకుఞ్చితకోటికమభూత్; అన్యత్ర,– ప్రణత ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతకార్ముకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనియోజ్యపురుషప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౯౧॥

తత్రేతి।– [తత్ర] కార్ముకే; శోభనాని పరూంషి యేషాం తే [సుపరుషః] సుపర్వాణః అత ఏవ [చారవః] అతిరమ్యాః, [బాయాః, సమధీయన్త] నిహితాః, [ఆకృష్టస్య, తస్య] కార్ముకస్య, [ఆరవశ్చ ద్విషామ్]; సుష్ఠు పరుషః [సుపరుషః] అతికర్కశః, [అభూత్]। యమకవిశేషాలఙ్కారః॥౯౨॥

పశ్చాదితి ।– [నరాణాం] పుంసామ్, [ఇవ, పశ్చాత్కృతానాం] నిషఙ్గసఙ్గీతయా పృష్ఠస్థాపితానామ్, [అపి]; అన్యత్ర,– అవధీరితానామపి, [పత్రిణామ్] ఇషూణాం మధ్యే ఇత్యర్థః, [యో యః] పత్నీ నరశ్చ, [గుణేన] జ్యయా, దాక్షిణ్యాదినా చ, [సంయుక్తః] సమ్బద్ధ:, [స సః] పత్నీ నరశ్చ, [అస్య] హరేః, [కర్ణాన్తం] కర్ణసమీపమ్, [ఆయయౌ] ఆగతః, గుణయోగాదాకర్ణమాకృష్టః ఇత్యర్థః; అన్యత్ర,–అన్తికమాగత ఇత్యర్థః। శ్లేషసఙ్కీర్ణోపమా॥౯౩॥

ద్వ్యక్షరః।

ప్రాపే రూపీ పురాఽరేపాః పరిపూరౌ పరః పరైః।

రోపైరపరైరుపరి పుపూరేఽపి పురోఽపరైః॥౯౪॥

దిఙ్ముఖవ్యాపినస్తీక్ష్ణాన్ హ్రాదినో మర్మభేదినః।

చిక్షేపైకక్షణేనైవ సాయకానహితాంశ్చ సః॥౯౫॥

ప్రాప ఇతి।– [పురా] పూర్వం, [రూపీ] మత్స్యకూర్మాద్యనేకరూపవాన్, [అరేపాః] నిష్పాపః; పరిపూరయతి కామైర్భక్తానితి [పరిపూరీ] భక్తవరదః। పూరయతేర్ణినిః। [పరః] పరమపురుషో హరిః, [పరైః] శత్రుభిః, [ప్రాపే] ప్రాప్తః, అవరుద్ధ ఇత్యర్థః, [అపరైః] అన్యైః శత్రుభిః కర్తృభిః, [అపారైః] అనన్తై:, [రోపైః] ఇషుభిః। 'పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। [పురః] అగ్రే, [ఉపరి, అపి] చ, [పుపూరే] పూరితః। పృణాతేః కర్మణి లిట్। ద్వ్యక్షరానుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౯౪॥

దిగితి।– [స] హరిః [దిఙ్ముఖవ్యాపినః] దిగన్తవ్యాపకాన్, [తీక్ష్ణాన్] అతితీక్ష్ణాన్, నిశితాన్ ఇత్యర్థః, క్రూరాంశ్చ; హ్రాదన్తే ఇతి

గూఢ़చతుర్థః।

శరవర్షీ మహానాదః స్ఫురత్కార్ముకకేతనః।
నీలచ్ఛవిరసౌ రేజే కేశవచ్ఛలనౌరదః॥౯౬॥

న కేవలం జనైస్తస్య లఘుసన్ధాయినో ధనుః।
మణ్డలీకృతమేకాన్తాద్బలమైక్షి ద్విషామపి॥౯౭॥

[హ్రాదినః] పక్షనాదవతః సింహనాదవతశ్చ, [మర్మభేదినః] మర్మస్థానవిదారకాన్, [సాయకాన్] ఇషూన్, [అహితాన్] అరీన్, [చ ఏకక్షణేనైవ, చిక్షేప] నిరాస। అత్ర సాయకానామహితానాఞ్చ ప్రకృతానామేవ తుల్యధర్మయోగాదౌపమ్యోపగమాత్ తుల్యయోగితాభేదః॥౯౫॥

శరేతి।– [శరవర్షీ] బాణవర్షీ నీరవర్షీ చ। 'శరం నీరే శరో బాణే' ఇతి విశ్వః। మహాన్ నాదః సింహనాదో గర్జితఞ్చ యస్య సః [మహానాదః, స్ఫురత్కార్ముకకేతనః] స్ఫురన్తీ కార్ముకకేతనే ధనుర్ధ్వజౌ యస్య సః; అన్యత్ర,– ఇన్ద్రచాపచిహ్న ఇత్యర్థః, [నీలచ్ఛవిః] శ్యామకాన్తిః; కేశవస్య ఛలం కపటం యస్య సః నీరదః [కేశవచ్ఛలనీరదః] హరిమేఘః, [అసౌ, రేజే] రణరఙ్గే సర్వోత్కర్షేణ దిదీపే ఇత్యర్థః। అత్ర ఛలశబ్దేన హరిత్వాపహ్నవేన మేఘత్వాఽఽరోపణాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వ-ప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవాలఙ్కారః। త్రిపాద్యన్తర్గతచతుర్థపాదాక్షరత్వాద్గూఢచతుర్థాఽఽఖ్యశ్చిత్రవిశేషః, శబ్దాలఙ్కారశ్చేతి సఙ్కరః॥౯౬॥

నేతి।– లఘు శీఘ్రం, సన్ధత్తే యస్తస్య [లఘుసన్ధాయినః, తస్య] హరేః, [ధనుః]; ఏవ [కేవలమ్, ఏకాన్తాత్ మణ్డలీకృతం] శీఘ్రాఽఽకర్షానియమేన వలయీకృతం, [జనైరైక్షి]। కర్మణి లుఙ్। కిన్తు [ద్విషాం బలమపి] మణ్డలీకృతం త్రాసాదేకత్ర పుఞ్జీకృతమ్, ఐక్షి। అత్ర ధనుర్బలయోః ప్రకృతయోరేవ తుల్యధర్మయోగాత్ కేవలప్రకృతాఽఽస్పదా తుల్యయోగితా॥౯౭॥

ద్వ్యక్షరః।

లోకాऽऽలోకీ కలోऽకల్కకలిలోऽలికులాలకః।
కాలోऽకలోऽకలిః కాలే కోలకేలికిలః కిల॥౯౮॥

అక్షితారాసు వివ్యాధ ద్విషతః స తనుత్రిణః।
దానేషు స్థూలలక్ష్యత్వం న హి తస్య శరాऽऽసనే॥౯౯॥

యుగ్మమ్।

యుగ్మేనాऽऽహ, లోకాऽऽలోకీత్యాది।—లోకాన్ ఆలోకతే ఇతి [లోకాऽऽలోకీ] త్రైలోక్యదర్శీ, [కలః] మధురభాషీ; కల్కేన పాపేన దమ్భేన వా, కలిలో న భవతీతి [అకల్కకలిలః]। 'కల్కః పాపాऽऽశయే పాపే దమ్భే' ఇతి విశ్వః। [అలికులాలకః] అలికులనీలమూర్ద్ధజ ఇత్యర్థః, [కాలః] నీలవర్ణః కాలాऽऽత్మకో వా; నాస్తి కలా యస్య సః [అకలః] నిరంశ ఇత్యర్థః, [అకలిః] అకలహః, స్వయమకలహశీల ఇత్యర్థః, [కాలే] ప్రలయకాలే; కోలకేల్యా వరాఇలీలయా, కిలతి క్రీడతీతి [కోలకేలికిలః, కిల] కిలశబ్దస్తు ఖల్వర్థే। వివ్యాధేత్యుత్తరేణ సమ్బన్ధః। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౯౮॥

అక్షీతి।– [సః] పూర్వోక్తగుణవిశిష్టో హరిః; తనుత్రాణి ఏషాం సన్తీతి [తనుత్రిణః] వర్మిణః। 'తనుత్రం వర్మ దంశనమ్' ఇత్యమరః। తాన్, [ద్విషతః] శత్రూన్, [అక్షితారాసు] నేత్రకనీనికాసు, [వివ్యాధ] ప్రజహార। [హి] తథా హి [తస్య] హరేః, [దానేషు] వితరణేషు ఏవ, [స్థూలలక్ష్యత్వం] విపులవిషయత్వమ్। 'స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష్యదానశౌణ్డా బహుప్రదే' ఇత్యమరః। [శరాऽऽసనే] శరక్షేపే తు, [న]; కిన్తు సూక్ష్మలక్ష్యత్వమేవ। అతోऽక్షితారావేధిత్వమస్య యుక్తమిత్యర్థః; అతో వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౯౯॥

ద్వ్యక్షరః।

వరరోఽవివరో వైరివివారీ వారిరాఽఽరవః।
వివవార వరో వైరం వీరో రవిరివౌర్వరః॥౧౦౦॥

ముక్తానేకశరం ప్రాణానహరద్భూయసాం ద్విషామ్।
తదీయం ధనురన్యస్య న హి సేహే సజీవతామ్॥౧౦౧॥

ద్వ్యక్షరః।

రాజరాజౌరురోజాఽఽజేరజిరేఽజోఽజరోఽరజాః।
రేజారిజారజోర్జార్జీ రరాజర్జరజర్జరః॥౧౦౨॥

వరర ఇతి।– వరాన్ రాతీతి [వరరః] వరప్రదః। 'రా దానే' “ఆతోఽనుపసర్గే కః” (3।౨।3 పాం) ఇతి కః। [అవివరః] నిర్వివరః, నీరన్ధ్రః ఇత్యర్థః; వైరిణః శత్రూన్, వివారయతీతి [వైరివివారీ]; వారీణి రాతీతి వారిరః। పూర్వవత్ కః। తస్యేవాఽఽరవో యస్య సః [వారిరాఽఽరవః, వరః] శ్రేష్ఠః, [వీరః] శూరః, స కృష్ణః ఇతి యావత్; ఉర్వరా భూమిః। 'ఉర్వరా సర్వశస్యాఽఽఢ్యభూమౌ స్యాద్భూమిమాత్రకే' ఇత్యమరః। తస్యాం భవః [అవరః] పృథ్వీభవ:, [రవిరివ, వైరం] వైరిణాం వృన్దం, [వివవార] వివారయామాస, జఘానేత్యర్థః। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౧౦౦॥

ముక్తేతి।– [ముక్తానేకశరం] క్షిప్తబహుబాణమ్; తస్య హరేరిదం [తదీయం ధనుః భూయసాం ద్విషాం ప్రాణానహరత్]। [హి] తథా హి, [అన్యస్య] పరస్య, [సజీవతాం న సేహే]; అథ వా,– అన్యస్య ధనుషః, సజీవతాం సజ్యాకత్వం, న సేహే। 'త్రిషు జీవతి జీవః స్యాన్మౌర్వ్యాం స్త్రీ' ఇతి వైజయన్తీ। వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౧౦౧॥

రాజేతి।– న జాయతే ఇతి [అజః] అనాదిః। “అన్యేష్వపి దృశ్యతే” (౩।౨।౧౦౧ పాం) ఇతి జనేర్డప్రత్యయః। న జీర్య్యతి ఇతి [అజరః] అనన్తః। పచాద్యచ్। నాస్తి రజో యస్య ఇతి [అరజాః]

ఉద్ధతాన్ ద్విషతస్తస్య నిఘ్నతో ద్వితయం యయుః।

పానార్థే రుధిరం ధాతౌ రక్షాఽర్థే భువనం శరాః॥౧౦౩॥

ద్వ్యక్షర।

క్రూరారికారీ కోరేకకారకః కారికాకరః।

కోరకాఽఽకారకరకః కరీర: కర్కరోఽర్కరుక॥౧౦౪॥

రజోగుణరహితః; రేజన్తీతి రేజా: తేజిష్ఠాః। 'రేజ़ృ దీప్తౌ' పచాద్యచ్। తే చ తే అరయశ్చ, తేషాం జారో హింసనం, తేన జాతం రేజారిజారజం, తదూర్జ్జం బలమ్, అర్జయతౌతి [రేజారిజారజోర్జార్జీ]। అర్జేర్ణినిః। [ఋజుః] ఆర్జవవాన్; జర్జరో న భవతీతి [అజర్జరః] దృఢ఼ఃః స హరిః, [ఆజేరజిరే] రణాఙ్గణే, [రాజరాజీః] రాజశ్రేణీ:, [రురోజ] బభఞ్జ। 'రుజో భఙ్గే' లిట్। అత ఏవ [రరాజ] దిదీపే। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౧౦౨॥

ఉద్ధతానితి।– [ఉద్ధతాన్] దృప్తాన్, [ద్విషతః] శత్రూన్, [నిఘ్నతః] హింసతః। “జాసినిప్రహణ–” (౨।౩।౫౬ పాం) ఇతి సూత్రే నిప్రేతిసఙ్ఘాతవిపర్య్యస్తవ్యస్తగ్రహణోపదేశాన్నిహన్తేరశేషకర్మణి ద్వితీయైవ। [తస్య] హరేః, [శరాః, పానార్థే ధాతౌ] 'పా పానే' ఇతి ధాతౌ సతి, [రుధిరం, రక్షాఽర్థే'] ధాతౌ 'పా రక్షణే' ఇతి [భువనం] జగచ్చ, ఇతి [ద్వితయం యయుః]। రుధిరమపిబన్ భువనమరక్షంశ్చేతి శ్లేషార్థః। అత్ర పానయోరభేదాధ్యవసాయేన రుధిరభువనయోస్తుల్యయోగితాఽలఙ్కారః। తత్ర పానార్థ ఇత్యాదివాక్యస్య శత్రుబధేన భువనమరక్షన్నితి సూక్ష్మార్థగర్భత్వాత్ సౌక్ష్మ్యం నామ గుణ:,– 'అతః సఙ్కల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌక్ష్మ్యముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్॥౧౦౩॥

అథ యుగ్మేనాఽఽహ, క్రురేతి।– క్రురాన్ అరీన్ కిరతి విక్షిపతి ఇతి [క్రూరావికారీ]। కిరతేర్ణినిప్రత్యయః। [కోః] భూమేః, [ఏకకారకః] ఏకకర్తా। కరోతేర్ణ్వుల్। కారికా యాతనాః, కరోతి దుష్టానామితి

విధాతుమవతీర్ణోఽపి లఘిమానమసౌ భువః।

అనేకమరిసఙ్ఘాతమకరోద్భూమివర్ద్ధనమ్॥౧౦౫॥

ద్వ్యక్షరః

దారీ దరదరిద్రోఽరిదారుదారోఽద్రిదూరదః।

దూరాదరౌద్రోఽదదరద్రోదోరుద్ధారురాదరీ॥౧౦౬॥

[కారికాకరః]। 'కారికా యాతనావృత్త్యోః' ఇత్యమరః। "కృఞ హేతు–" (౩।౨।౨౦ పాం) ఇత్యాదినా తాచ్ఛీల్యే టప్రత్యయః। కారికాః క్రియాః। ధాత్వర్థనిర్దేశే ణవుల్। తత్కర ఇతి కేచిత్। కోరకాఽఽకారౌ కరౌ యస్య సః [కోరకాఽఽకారకరకః] కమలముకులరమణీయపాణిరిత్యర్థః। శైషికః కప్ప్రత్యయః। కరిణో గజాన్, ఈరయతి క్షిపతీతి [కరీరః]। కర్మణ్యణ్। [కర్కరః] రణకర్కశ ఇత్యర్థః। 'కర్కరో దర్పణే దృఢ్ఀే' ఇతి శాశ్వతః। అర్కస్యేవ రుక్ యస్య సః [అర్కరుక్]; ఇత్యుపమా। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౧౦౪॥

విధాతుమితి।– [భువః] భూమేః, [లఘిమానం] లఘుత్వం, భాగవతరణమితి యావత్, [విధాతుమ్, అవతీర్ణోఽపి] భువి జాతోఽపి, [అమౌ] పూర్వోక్తగుణో భగవాన్ హరిః, [అనేకం] బహుమ్, [అరిసఙ్ఘాతం, భూమివర్ద్ధనం] భూభారమ్, [అకరోత్]; ఇతి విరోధః। మృతమకరోదిత్యవిరోధః। అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౧౦౫॥

దారీతి।– [దారీ] బహుదారవాన్। భూమార్థే మత్వర్థీయః। [దరదరిద్రః] దరేణ భయేన, దరిద్రో నిర్భీకః। 'దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్రే' ఇత్యమరః। [ఉదారః] మహాన్, దాతా వా। 'ఉదారీ దాతృమహతోః' ఇత్థమరః। అద్రివత్ దుఃఖేన రద్యతే దూరదో దుర్భేదః [అద్రిదూరదః]। 'రద విలేఖనే' ఖల్ప్రత్యయః। [అరౌద్రః] సాధూనాం సౌమ్యః; రోదసీ రుణద్ధీతి [రోదోరుత్] విశ్వవ్యాపీ। రుధేః క్విప్। దదానీతి [దారుః] దాతా। దదాతేరౌణాదికో రుప్రత్యయః। ఆదరోఽస్యాస్తీతి [ఆదరీ]

ఏకేషుణా సజ్ఞతిథాన్ ద్విషోఽభిన్దన్ ద్రుమానివ।

స జన్మాన్తరరామస్య చక్రే సదృశమాత్మనః॥౧౦౭॥

ద్వ్యక్షరః।

శూరః శౌరిరశిశిరైరాశాఽశైరాశు రాశిశః।

శరారుః శ్రీశరీరేశః శుశూరేఽరిశిరః శరైః॥౧౦౮॥

సన్మార్గాఽఽదరవాన్ స ఇరిః; అరిరేవ దారు కాష్ఠమ్ [అరిదారు దూరాత్]; ఏవ [అదదరత్] దారయతి స్మ। దారయతేర్ణౌ చఙి "అత్స్మృదృత్వరప్రథమ్రదస్తృస్పశామ్" (౭।౪।౯౫ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యాత్వమ్। అరిదార్వితి రూపకమర్థాలఙ్కారో ద్వ్యక్షరానుప్రాసశ్చ॥౧౦౬॥

ఏకేషుణేతి।– [సః] ఇరిః, [ఏకేషుణా] ఏకేనైవ శరేణ; సప్తానాం పూరణాన్ [సజ్ఞతిథాన్] సప్తశః స్థితానిత్యర్థః।"బహుపూగగణసఙ్ఘస్య తిథుక్" (౫।౨।౫౨ పాం) ఇతి తిథుగాగమాదేవ జ్ఞాపకాదసఙ్ఖ్యాత్వేఽపి సఙ్ఘాత్ డట్ప్రత్యయః। [ద్విషః] శత్రూన్, [ద్రుమానివ]; ఇత్యుపమా। [భిన్దన్] విదారయన్, [జన్మాన్తరరామస్య] జన్మాన్తరే గమస్య దాశరథేః, [ఆత్మనః సదృశం చక్రే]; ఏకశరేణానేకారిద్రుమభేదస్తు జన్మాన్తరభావనయా జాత ఇతి భావః। "బిభేద చ పునస్తాలాన్ సప్తైకేన మహేషుణా" ఇతి రామాయణే॥౧౦౭॥

శూర ఇతి।– శృణాతీతి [శరారుః] దుష్టఘాతుకః। 'శరారుర్ఘాతుకో హింస్రః' ఇత్యమరః। “శృవన్ద్యోరారుః” (౩।౨।౧౭౩ పాం) ఇత్యారుప్రత్యయః। శ్రీశరీరస్యేశః [శ్రీశరీరేశః] లక్ష్మీప్రాణనాథః, [శూరః] వీరః, [శౌరిః] కృష్ణః, [అశిశిరైః] తీక్ష్ణైః; ఆశా దిశః, అశ్నువత ఇతి [ఆశాऽశైః] దిగన్తవ్యాపకైః। అశ్నోతేః కర్మణ్యణ్। [శరైః] బాణైః, [అరిశిరః] శత్రుశిరాంసి। జాతావేకవచనమ్। [రాశిశః] సఙ్ఘశః, [ఆశు] శీఘ్రం, [శశూరే] జఘాన। 'శూర హింసాస్తమ్భనయోః' ఇతి ధాతోర్లిట్। ద్వ్యక్షరానుప్రాసః॥౧౦౮॥

వ్యక్తాऽऽసీదరితాऽరీణాం యత్తదీయాస్తదా ముహుః।

మనోహృతోऽపి హృదయే లేగురేషాం న పత్రిణః॥౧౦౯॥

అతాలవ్యః।

నామాక్షరాణాం మలితా మా భూద్భర్తురతః స్ఫుటమ్।

అగృహ్ణత పరాఙ్గానామసూనస్రం న మార్గణాః॥౧౧౦॥

వ్యక్తేతి।– [తదా] తస్మిన్ సమయే, [ఏషామ్ అరీణామ్, అరితా] శత్రుతా, [ముహుర్వ్యక్తా ఆసీత్। యత్] యస్మాత్; తస్య హరేరిభే [తదీయాః, పత్రిణః] బాణాః; మనో హరన్తి కాయాదుద్ధరన్తి ఇతి మనోహృతః, మారకా ఇత్యర్థః। హరతేః క్విప్। మనోజ్ఞాః ప్రతీయన్తే। అత ఏవ [మనోహతోऽపి, హృదయే] మనసి, [న లేగుః] న లగ్నాః; ఇతి విరోధః। వక్షో నిర్భిద్య నిర్జగ్మురిత్యర్థః; ఇత్యవిరోధః। 'హృదయం వక్షమి స్వాన్తే' ఇతి విశ్వః। విరోధాऽऽభాసోऽలఙ్కారః॥౧౦౯॥

నామేతి।– [భర్తుః] స్వామినః, [నామాక్షరాణాం ఫలేషు లిఖితానాం, [మలితా] • మాలిన్యం, తిరోధానమిత్యర్థః, [మా భూత్] ఇతి బుద్ధ్యేత్యర్థః, [అతః, మార్గణాః] హరిశరాః, [పరాఙ్గానామ్] అరిశరీరాణామ్, [అసూన్] ప్రాణాన్, [అగృహ్ణత]। గ్రహేర్లఙ్। [న, అస్రం] రక్తమ। రక్తావిలేపస్య శుభావనిమిత్తస్య స్వామినామాక్షరమాలిన్యపరిహారార్థత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, [స్ఫుటమ్] ఇతి। అత్ర

తాలవ్యవణాభావాదతాలవ్య ఇతి చిత్రమేదః। 'ఇచుయశానాం తాలు' ఇతి ఇవర్ణస్యాపి తాలుత్వేఽపి వ్యఞ్జనాపేక్ష ఏవాయం నియమ ఇతి న దోషః॥౧౧౦॥

ఆచ్ఛ్ద్య యోధసార్థస్య ప్రాణసర్వస్వమాశుగాః।

ఐకాఽఽగారికవద్భూమౌ దూరాజ్జగ్మురదర్శనమ్॥౧౧౧॥

భీమాస్త్రరాజినస్తస్య బలస్య ధ్వజరాజినః।

కృతఘోరాఽఽజినశ్చక్రే భువః సరుధిరా జినః॥౧౧౨॥

మాంసవ్యధోచితముఖైః శూన్యతాం దధదక్రియమ్।

శకున్తిభిః శత్రుబలం వ్యాపి తస్యేషుభిర్నభః॥౧౧౩॥

ఆచ్ఛిద్యేతి।– [ఆశుగాః] బాణాః, [యోధసార్థస్య] వీరవర్గస్య, [ప్రాణసర్వస్వమ్.ఆచ్ఛిద్య]; ఐకాఽఽగారికాశ్చోరాః। 'చౌరైకాఽఽగారికస్తేనః' ఇత్యమరః। "ఐకాఽఽగారికట్ చౌరే" (౫।౧।౧౧౩ పాం) ఇత్యర్థే నిపాత్యతే ఇత్యేకే। 'ఇకట్ప్రత్యయే వృద్ధిశ్చ నిపాత్యతే' ఇత్యపరే। తైస్తుల్యమ్ [ఐకాఽఽగారికవత్]। తుల్యార్థే వతిః। [ద్వరాద్భూమౌ అదర్శనమ్] అదృశ్యతాం, జగ్ముః]॥౧౧౧॥

భీమేతి।– [జినః] హరిః, అవతారాన్తరనామ్నా వ్యపదేశః। భీమా అస్త్రరాజయో యస్య తస్య [భీమాస్త్రరాజినః]। "ఇకోఽచి విభక్తౌ" (౭।౧।౭౩ పాం) ఇతి నుమాగమః। ధ్వజైః రాజతే యత్ తస్య [ధ్వజరాజినః]। తాచ్ఛీల్యే ణినిః। కృతా ఘోరా ఆజిర్యుద్ధం యేన తస్య [కృతఘోరాఽఽజినః]। పూర్వవత్ నుమాగమః। [తస్య, బలస్య] సైన్యస్య, సమ్బన్ధినీః [భువః] తద్రణభూమీః, [సరుధిరాః] సాస్రాః, [చక్రే]। చతుష్పాదయమకమ్॥౧౧౨॥

మాంసేతి।– [మాంసవ్యధోచితముఖైః] మాంసవ్యధో మాంసఖణ్డనమ్। "వ్యధజపోరనుపసర్గే" (౩।౩।౬౧ పాం) ఇత్యప్ప్రత్యయః। తత్రోచితాని పరిచితాని, ముఖాని చఞ్చవః శల్యాని చ యేషాం తైః, [శకున్తిభిః]; కర్తృభిః। [శూన్యతామ్] అచేతనత్వమ్; అన్యత్ర,– తుచ్ఛత్వమమూర్త్తత్వం వా, [దధత్]; అత ఏవ [అక్రియమ్] అస్పన్దం, [శత్రుబలం, వ్యాపి] వ్యాప్తమ్।

ఏకాక్షరః।

దాదదో దుద్దదుద్దాదీ దాదాదో దూదదీదదోః।
దుద్దాదం దదదే దుద్దే దదాదదదదోఽదదః॥౧౧౪॥

ఆప్నోతేః కర్మణి లుఙ్। [తస్య] హరేః, [ఇషుభిః నభః] వ్యాపి। అత్రేషుపక్షిణాం నభోబలయోర్వ్యాప్తి-తుల్యధర్మయోగిత్వాత్ తుల్యయోగితాభేదః॥౧౧౩॥

దాదద ఇతి।– దద్యతే ఇతి దాదః దానమ్। 'దద దానే' ఇతి ధాతోః కర్మణి ఘఞ్। దాదం దదాతీతి [దాదదః] దానప్రదః। "అతోఽనుపసర్గే కః" (౩।౨।౩ పాం) ఇతి కః। దుత్ ఉపతాపః। 'దు దు ఉపతాపే' క్విప్। దుతమ్ ఉపతాపం, దదతి సాధూనామితి దుద్దాః ఖలాః। పూర్వవత్ కః। తేషాం దుతమ్ ఉపతాపం, దదత ఇతి [దుద్దదుద్దాదీ]। 'దద దానే' ఇతి ధాతోర్ణినిః। దాః శుద్ధిః। 'దైప్ శోధనే' క్విప్। తాం దదత ఇతి [దాదాదః]। 'దద దానే' కర్మణ్యణ్। దూః పరితాపః। 'దూఙ్ పరితాపే' క్విప్। తాం దదతీతి దూదా దుష్టాః, దీః క్షయః। 'దీఙ్ క్షయే' క్విప్। తాం దత్తః ఇతి దీదౌ నాశదౌ। ఉభయత్ర "ఆతోఽనుపసర్గేం కః" (౩।౨।౩పాం) ఇతి కః। దూదానాం దీదౌ దుష్టమర్దకౌ, దోషౌ భుజౌ యస్య సః [దూదదీదదోః] దుష్టభఞ్జకభుజ ఇత్యర్థః; దదన్తే ఇతి దదాః దాతారః, న దదన్తే ఇతి అదదా అదాతారః, తేషాం ద్వయానామపి దదో దాతా [దదాదదదదః]। సర్వత్ర 'దద దానే' పచాద్యచ్। అదన్తీత్యదాః వకాసురపూతనాప్రభృతయః। అదః పచాద్యచ్। తాన్ ద్యతి ఖణ్డయతి ఇతి [అదదః]। 'దోఽవఖణ్డనే ' ఇతి ధాతోః "ఆతోఽనుపసర్గే కః " (౩।౨।౩ పాం) ఇతి కః। ఏవమ్భూతో హరిః; దుతం దదాతీతి దుద్దః

దుఃఖదః తస్మిన్ [దుద్దే] శత్రో; దుతం దదత ఇతి [దుద్దాదం] శస్త్రమ్। 'దద దానే' కర్మణ్యణ్। [దదదే] దదౌ, ప్రయుక్తవానిత్యర్థః। 'దద దానే' కర్త్తరి లిట్। ఏకాచరానుప్రాసోఽలఙ్కారః॥౧౧౪॥

ప్లుతేభకుమ్భోరసిజైర్హృదయక్షతిజన్మభిః।

ప్రావర్త్తయన్నదీరస్రైర్ద్విషాం తద్యోషితాఞ్చ సః॥౧౧౫॥

అర్థత్రయవాచీ।

సదామదబలప్రాయః సముద్ధృతరసో బభౌ।

ప్రతీతవిక్రమః శ్రీమాన్ హరిర్హరిరివాపరః॥౧౧౬॥

ప్లుతేతి।– [సః] హరిః, [ప్లుతేభకుమ్భోరసిజైః] ప్లుతాః ఉక్షితాః, ఇభకుమ్భాః ఉరసి జాతా ఉరసిజా ఇవ, ఇభకుమ్భా ఇవోరసిజాశ్చ యైస్తైః, [హృదయక్షతిజన్మభిః] హృదయక్షతిభిర్వక్షఃప్రహారైః మనోభఙ్గైశ్చ విషాదాఽఽపాదకైః, జన్మ యేషాం తైః। 'హృదయం వక్షసి స్వాన్తే' ఇతి విశ్వః। [ద్విషాం తద్యోషితాఞ్చ, అస్రైః] శోణితైరశ్రుభిశ్చ। 'అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః। [నదీః, ప్రావర్త్తయత్] ప్రావాహయత్, అరిబధేన తన్నారీరరోదయదిత్యర్థః। అత్ర ద్వయానామపి అస్రాణాం ప్రకృతత్వాత్ ప్రకృతశ్లేషః। తైరస్రైర్ద్విషాం తద్యోషితాం యథాసఙ్ఖ్యసమ్బన్ధాత్ యథాసఙ్ఖ్యాలఙ్కారః। తదుపజీవనేన ద్విషాం తద్యోషితాఞ్చాస్రైః శోణితైః శ్లేషమూలాభేదాతిశయోక్తిమహిమ్నా అస్రరూపతుల్యధర్మయోగిత్వాత్ తుల్యయోగితా ఇత్యఙ్గాఙ్గిభావేనైషాం సఙ్కరః॥౧౧౫॥

సదేతి।– సదా మదో యస్య స సదామదః నిత్యమత్తః, తం బలం బలభద్రం, ప్రీణాతీతి [సదామదబలప్రాయః]। పరత్వాత్ కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। సముద్ధృతా రసా భూర్యేన సః [సముద్ధృతరసః, ప్రతీతవిక్రమః] ప్రతీతాః ప్రసిద్ధాః, విక్రమాః పాదన్యాసా యస్య సః, త్రివిక్రమ ఇత్యర్థః, [శ్రీమాన్] రమాపతిః, [హరిః] కృష్ణః, [అపరః] అన్యః, [ఇరిః] ఇన్ద్రః, [ఇవ బభౌ]। సోఽపి సతామామదౌ దుఃఖదః, యో బలాసురస్తస్య ప్రాయో నాశః, తం కరోతీతి

సదామదబలప్రాయః। "తత్కరోతి–" (గం) ఇతి ణ్యన్తాత్ పచాద్యచ్। సముద్ధృతరసః అమృతపానేన సమ్యగపహృతవిషః। 'శృఙ్గారాదౌ వి షే వీర్యే ద్రవే రాగే గుణే రసః' ఇత్యమరః। ప్రతీతవిక్రమః

ద్విధా త్రిధా చతుర్ధా చ తమేకమపి శత్రవః।

పశ్యన్తః స్పర్ద్ధయా సద్యః స్వయం పఞ్చత్వమాయయుః॥౧౧౭॥

ప్రసిద్ధపరాక్రమః, శ్రీమాన్ స్వారాజ్యలక్ష్మీయుక్తః, తథా అపరః అన్యః, హరిః సూర్యః, ఇవ బభౌ। సోఽపి ఆమం రోగం, ద్యతి ఖణ్డయతీతి ఆమదః। బలం పృణాతీతి బలప్రః। మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః। సతాం భక్తానామ్, ఆమదో బలప్రశ్చ య ఉదయో యస్య సః సదామదబలప్రాయః, స్వోదయేన సతామారోగ్యబలకారీత్యర్థః। 'ఉద్యనద్య–' ఇత్యాదిశ్రుతేరితి భావః। సముద్ధృతరసః ఘర్మకాల-సంశోషితసలిలః। ప్రతీతవిక్రమః ప్రసిద్ధఖగగతిః। 'యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిమేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు॥' ఇత్యమరః। తదేవముపమానయోరుపమేయే చార్థత్రయవచనాదర్థత్రయవాచ్యేష చిత్రభేదః। ఏతావదేవ కవేర్వివక్షితమతోఽన్యత్ సువాచ్యఞ్చోపేక్ష్యమేవ। అత్రాపరో హరిరివేత్యపరశబ్దప్రయోగాదుత్ప్రేక్షేయం, నోపమా; అపరస్యేన్ద్రస్యార్కస్య వాఽప్రసిద్ధేః। ప్రసిద్ధసాదృశ్యవర్ణన ముపమా। ప్రసిద్ధతాద్రూప్యాఽఽరోపే రూపకమ్। ప్రసిద్ధతాద్రూప్యభావనముత్ప్రేక్షా। అత ఏవ లక్షయన్తి;– 'అప్రకృతగుణక్రియాఽభిసమ్బన్ధాదప్రకృతేన పకృతస్య సమ్భావనముత్ప్రేక్షా' ఇతి సర్వస్వకారః। తస్మాదపరశబ్దేన ప్రకృతస్యాప్రకృతత్వాధ్యవసాయప్రతీతేరివశబ్దేన తస్య సాధ్యత్వప్రతీతేరుత్ప్రేక్షైవేతి। తస్మాదివశబ్దమాత్రప్రయోగ ఏవోపమా। అపరశబ్దమాత్రప్రయోగేఽతి-శయోక్తిః। ఉభయోః ప్రయోగే తూత్ప్రేక్షైవేతి వివేక:। అత ఏవాత్రానేకార్థవర్ణనవ్యవసాయిభిరపర-శబ్దస్యాన్యార్థతావ్యతిరేకేణార్థాన్తరకల్పనాఽపి నాలఙ్కారికాణాం పన్థాః।శ్లేషశ్చాత్రోత్ప్రేక్షాబీజభూత-సాధర్మ్యనిర్వాహమాత్రోపక్షీణతయా తదఙ్గమితి సఙ్కర ఇత్యలమతిప్రసక్త్యా॥౧౧౬॥

ద్విధేతి।– [శత్రవః ఏకమపి, తం] హరిం, [ద్విధా] ద్విత్వేన, [త్రిధా] త్రిత్వేన, [చతుర్ధా] చతుష్టయేన, [చ పశ్యన్తః]; భయాత్తథా భ్రామ్యన్త ఇత్యర్థః, [స్పర్ద్ధయా] మత్సరేణ, [సద్యః

స్వయం పఞ్చత్వం] పఞ్చధాభావం మరణఞ్చ, [ఆయయుః]; మత్సరిణస్తదధికమాచరన్తీతి భావః। 'స్యాత్ పఞ్చతా

సముద్గః।

సదైవ సమ్పన్నవపూరణేషు

స దైవసమ్పన్నవపూరణేషు।

మహోదధేః స్తారి మహానితాన్తం

మహో దధేఽస్తారిమహా నితాన్తమ్॥౧౧౮॥

ఇష్టం కృత్వాఽర్ఘం పత్త్రిణః శార్ఙ్గపాణే-

రేత్యాఽఽధోముఖ్యం ప్రావిశన్ భూమిమాశు।

కాలధర్మో దిష్టాన్తః ప్రలయోఽత్యయః। అన్తో నాశో ద్వయోర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియామ్॥' ఇత్యమరః। పాఞ్చభౌతికస్య శరీరస్య పఞ్చధాభావః పఞ్చతా। అత్ర స్పర్ద్ధేతి హేతోరుత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా, సా చ వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా। స్పర్ద్ధయేవేత్యర్థః॥౧౧౭॥

సదేతి।– [సదైవ] సర్వదేవ; సమ్పన్నం సర్వలక్షణసమగ్రం, వపుర్యస్య సః [సమ్పన్నవపుః] నిత్యపరిపూర్ణమూర్తిః। సంహితాయాం "ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః" (౬।౩।౧౧౧ పాం) ఇతి పూర్వస్యోణో దీర్ఘః। అస్తం నిరస్తమ్, అరీణాం సహస్తేజో యేనాసౌ [అస్తారిమహాః, మహాన్] అధికః, [సః] హరిః; దైవసమ్పత్ భాగ్యసమ్పత్తిః, సైవ నవం పూరణం ప్రత్యయసాధనం యేషాం తేషు [దైవసమ్పన్నవపూరణేషు] దేవసహాయేషు, [రణేషు, మహోదధేః] మహార్ణవస్య [ఇతాన్తం] ప్రాప్తపారం, సముద్రపారగామి ఇతి యావత్ [నితాన్తం, స్తారి] విస్తీర్ణం, [సహాః] తేజః, [దధే] ధారయాసామ। అర్ద్ధాభ్యాసలక్షణసముద్గయమకభేదః,– 'అర్ద్ధాభ్యాసః సముద్గః స్యాదస్య భేదాస్త్రయో మతాః' ఇత్యుక్తం దణ్డినా। ఉపేన్ద్రవజ్రా వృత్తమ్॥౧౧౮॥

ఇష్టమితి।—శార్ఙ్గం పాణౌ యస్య తస్య [శార్ఙ్గపాణేః] కృష్ణస్య। "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః" (వాం) ఇతి పాణేః పరనిపాతః। [పత్త్రిణః] బాణాః, [ఇష్టమ్, అర్థం] శత్రుబధాఽఽత్మకం [కృత్వా,

---

శుద్ధ్యా యుక్తానాం వైరివర్గస్య మధ్యే
భర్త్రా క్షిప్తానామేతదేవానురూపమ్॥౧౧౯॥

చక్రబన్ధః।

సత్వం మానవిశిష్టమాజిరభసాదాలమ్బ్య భవ్యః పురో
లబ్ధాధక్షయశుద్ధిరుద్ధురతరశ్రీవత్సభూమిర్ముదా।
ముక్త్వా కామమపాస్తభీః పరమృగవ్యాధః స నాదం హరే-
రేకౌఘైః సమకాలమభ్రముదయీ రోపైస్తదాఽఽతస్తరే॥౧౨౦॥

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలబధే మహాకావ్యే
ఏకోనవింశతితమః సర్గః॥౧౯॥

అధోముఖ్యమ్] అధోముఖత్వమ్, [ఏత్య] ప్రాప్య, [ఆశు భూమిం ప్రావిశన్, శుద్ధ్యా] లోహశుద్ధ్యా యా పవిత్రతయా చ, [యుక్తానామ్]; తథాఽపి [భర్త్రా] స్వామినా, [వైరివర్గస్య మధ్యే, క్షిప్తానాం] పాతితానామ్, [ఏతదేవ] అధోముఖ్యేన క్వచిన్నిలయనమేవ, [అనురూపమ్] ఉచితమ్। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః। జాగతం వైశ్వదేవీవ్రత్తమ్;– పఞ్చాశ్చైశ్ఛిన్నా వైశ్వదేవీ సమౌ యౌ' ఇతి లక్షణాత్॥౧౧౯॥

సత్వమితి।– [భవ్యః] కల్యాణమూర్తిః; లబ్ధోఽఘక్షయః శుద్ధిశ్చ యేన సః [లబ్ధాఘక్షయశుద్ధిః]; శ్రీవత్సస్య లాఞ్ఛనవిశేషస్య, భూమిర్వక్షః, సా ఉద్ధురతరా ఉన్నతతరా యస్య స: [ఉద్ధురతరశ్రీవత్సభూమిః కామమ్, అపాస్తభీః] నిర్భీకః, [పరమృగవ్యాధః] పరే శత్రవః, త ఏవ మృగాస్తేషాం వ్యాధః మృగయుః; ఇత్యశ్లిష్టరూపకమ్। 'వ్యాధో మృగబధాఽఽజీవో మృగయుర్లుబ్ధకోఽపి చ' ఇత్యమరః। [ఉదయీ] నిత్యాభ్యుదయవాన్। నిత్యయోగే మత్వర్థీయః। [సః] హరిః, [పురః] పూర్వమ్, [ఆజిరభసాత్] రణరాగాత్, [మానవిశిష్టమ్] అహఙ్కారోద్ధురం, [సత్వం] బలమ్ [ఆలమ్బ్య] అస్థాయ [ముదా] ఉత్సాహేన, [హరేః] సింహస్య, [నాదం ముక్త్వా], సింహనాదం కృత్వేత్యర్థః, [సమకాలమ్] ఏకకాలమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। ఏక ఓఘో యేషాం తైః [ఏకౌఘైః] ఏకప్రహారైః, [రోపైః] ఇషుభిః, [అభ్రమ్] ఆకాశం, [తదా] తస్మిన్ కాలే, [ఆతస్తరే] ఆచ్ఛాదయామాస। "ఋచ్ఛత్యౄతామ్" (౭।౪।౧౧ పాం) ఇతి గుణః। చక్రబన్ధాఽఽఖ్యశ్చిత్రవిశేషోఽలఙ్కారః, పూర్వోక్తరూపకేణ సంసృజ్యతే। చక్రబన్ధోద్ధారస్తు,–

చక్రబన్ధచిత్రమ్।

దశమణ్డలరేఖాఽఽత్మకే నవమణ్డలాన్తరాలవతి చక్రే నాభిస్థానేన సహైకోనవింశతికోష్ఠం ప్రత్యేకం ద్వ్యక్షగతం పఙ్క్తిత్రయం సమరేఖయా లిఖిత్వా తత్రైకస్యాం పఙ్క్తౌ వామపార్శ్వప్రక్రమేణ ఆద్యపాదమాలిఖ్య, తథా ప్రాదక్షిణ్యేన ద్వితీయ-

---

వింశః సర్గః।

——oo——

ముఖముల్లసితత్రిరేఖముచ్చై-

ర్భిదురభ్రూయుగభీషణం దధానః।

సమితావితి విక్రమానమృష్యన్

గతభీరాహ్వత చేదిరాణ్మురారిమ్॥౧॥

తృతీయయోర్ద్వితీయతృతీయౌ లిఖిత్వా నేభిస్థానే వాహ్యవలయే సాక్షరకోష్ఠషట్కేన సహాష్టాదశకోష్ఠవతి తృతీయపాదాన్తకోష్ఠవర్తివర్ణమారభ్య ప్రాదక్షిణ్యేన చతుర్థపాదం లిఖిత్వా తత్రైవ సమాపయేత్। తత్ర తత్రాద్యన్తవర్ణైః సహ చతుర్థపాదోద్ధారః। తత్ర నాభిస్థానే ఆద్యపాదత్రయదశమాక్షరసంవాదః। తృతీయాన్తకోష్ఠే చతుర్థాద్యన్తవర్ణయోః సంవాదః। తృతీయవలయే "మాఘకావ్యమిదం" షష్ఠే "శిశుపాలబధః" ఇతి కవికావ్యనామోద్ధారః। శార్దూలవిక్రీడ.ితం దృత్తమ్॥౧౨౦॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యే ఏకోనవింశతితమః సర్గః॥౧౯॥

అథ హరిశిశుపాలయోర్యుద్ధం వర్ణయితుముపోద్ధాతం కరోతి, సుఖమితి।– [ఇతి] ఇత్థం, [సమితౌ] ఆజౌ। 'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః। [విక్రమాన్] మురారేః పరాక్రమాన్, [అమృష్యన్] అసహమానః; అత ఏవ తిస్రో రేఖాస్త్రిరేఖాః। "దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" (౨।౧।౫౦ పాం) ఇతి సమాసః। తా ఉల్లసితాః క్రోధాదుద్భూతా యస్మిన్ తత్ [ఉల్లసితత్రిరేఖమ్]। క్వచిత్ "త్రిలోకమ్" ఇత్యపి పాఠః। తథా [భిదురభ్రూయుగ-

---

శితచక్రనిపాతసమ్ప్రతీక్షం

వహతః స్కన్ధగతశ్చ తస్య మృత్యుమ్।

అభిశౌరి రథోఽథ నోదితాశ్వః

ప్రయయౌ సారథిరూపయా నియత్యా॥౨॥

భీషణం] భిదురేణ గ్రన్థిలేన, భ్రూయుగేణ భీషణం భయఙ్కరమ్, [ఉచ్చైః] ఉన్నతం, [ముఖం దధానః]; చేదిషు రాజతే [చేదిరాట్]। "సమ్పదాదిభ్యః క్విప్" (వాం) ఇతి క్విప్। యద్వా,– చేదీనాం రాట్ చేదిరాట్। "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే" (౩।౨।౧౭౮ పాం) ఇతి కిప్। 'రాజా రాట్ పార్థివః క్ష్మాభృత్' ఇత్యమరః। [గతభీః] నిర్భీకః సన్, [మురారిం] హరిమ్, [ఆహ్వత] అయమహం, క్వాసి? మామభ్యుపైహి ఇతి స్పర్ద్ధయా అమర్షాదాకారయామాసేత్యర్థః; వినాశకాలే విపరీతబుద్ధేర్దుర్వారత్వాదితి భావః। "స్పర్ద్ధాయామాఙః" (౧।౩।౩౧ పాం) ఇతి హ్వాయతేర్లుఙి తఙ్; "ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్" (౩।౧।౫౪ పాం) ఇతి చ్ఛురఙాదేశః। అత్రామర్షస్య విశేషణగత్యా ఆహ్వానహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్। సర్గేఽస్మిన్నౌపచ్ఛన్దసికం వృత్తం వైతాలీయే గుర్వాధిక్యాత్। తదుక్తం,—'వైతాలీయం ద్విఃస్వరా అయుక్పాదే యుగ్వసవోఽన్తే ర్ల్గాః' 'గౌపచ్ఛన్దసికమ్' ఇతి॥౧॥

శితేతి।—[అథ] ఆహ్వానానన్తరమ్; శితచక్రనిపాతం శితసుదర్శనప్రహారం, సమ్ప్రతీక్షత ఇతి [శితచక్రనిపాతసమ్ప్రతీక్షమ్] ఈక్షతేః కర్మణ్యణ్। [స్కన్ధగతఞ్చ మృత్యుం వహతః, తస్య] చైద్యస్య, [రథః సారథిరూపయా, నియత్యా] విధినా; ఇతి రూపకమ్। 'భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధిః' ఇత్యమరః। [నోదితాశ్వః] ప్రేరితాశ్వః సన్, [అభిశౌరి] శౌరిమభి। ఆభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః। "అవ్యయాదాప్సుపః" (౨।౪।౮౨ పాం) ఇతి సుపో లుక్। [ప్రయయౌ] ప్రతస్థే॥౨॥

అభిచైద్యమగాద్రథోఽపి శౌర-

రవనిం జాగుడకుఙ్కుమాభితామ్రైః।

గురునేమినిపీడనావదీర్ణ-

వ్యసుదేహస్రుతశోణితైర్విలిమ్పన్॥౩॥

స నిరాయతకేతనాంశుకాన్తః

కలనిక్వాణకరాలకిఙ్కిణీకః।

విరరాజ రిపుక్షయప్రతిజ్ఞా-

ముఖరో ముక్తశిఖః స్వయం ను మృత్యుః?॥౪॥

అభీతి।– అథ [శౌరేః] కృష్ణస్య, [రథోఽపి, జాగుడకుఙ్కుమాభితామ్రైః] జాగుడో దేశవిశేషః, తత్ర యత్ కుఙ్కుమం, తద్వదభితామ్రైరరుణైః; ఇత్యుపమా। యావకేతి పాఠే,– యావకశ్చ కుఙ్కుమఞ్చ తాభ్యామభితామ్రైరిత్యర్థః। [గురునేమినిపీడనావదీర్ణవ్యసుదేహస్రుతశోణితైః] గురూణాం నేమీనాం చక్రధారాణాం, నిపీడనేన నోదనేన, అవదీర్ణేభ్యో వ్యసూనాం విగతప్రాణానాం, దేహేభ్యః స్రుతైః శోణితైరసృగ్భిః, [అవనిం, విలిమ్పన్] ఉపదిహానః సన్, [అభిచైద్యం] చైద్యమభి। సమాసో వ్యాసో వా వికల్పాత్। [అగాత్]। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాఽఽదేశః॥3॥

స ఇతి।– [నిరాయతకేతనాంశుకాన్తః] నిరాయతోఽతిదీర్ఘః, కేతనాంశుకాన్తః ధ్వజపటాఞ్చలో యస్య సః, [కలనిక్వాణకరాలకిఙ్కిణీకః] కలనిక్వాణైః మధురస్వరైః, కరాలాః కుశలాః, ప్రగల్భాః ఇతి యావత్, కిఙ్కిణ్యః క్షుద్రఘణ్టికా యస్య సః తథోక్తః। "నద్యృతశ్చ" (౫।౪।౧౫౩ పాం) ఇతి కప్। 'కిఙ్కిణీ చుద్రఘణ్టికా' ఇత్యమరః। [సః] కృష్ణస్య రథః, [రిపుక్షయప్రతిజ్ఞాముఖరః] రిపుక్షయస్య శిశుపాలబధస్య, ప్రతిజ్ఞయా ముఖరో వాచాలః, అత ఏవ [ముక్తశిఖః] ముక్తకేశః,

---

సజలామ్బుధరాఽఽరవానుకారీ

ధ్వనిరాపూరితదిఙ్ముఖో రథస్య।

ప్రగుణీకృతకేకమూర్ధ్వకణ్ఠైః

శితికణ్ఠైరుపకర్ణయామ్బభూవే॥౫॥

అభివీక్ష్య విదర్భరాజపుత్రీ-

కుచకాశ్మీరజచిహ్నమచ్యుతోరః।

చిరసేవితయాఽపి చేదిరాజః

సహసాఽవాప రుషా తదైవ యోగమ్॥౬॥

[విరరాజ], నాహమేనమహత్వా శిఖాబన్ధం కరిష్యామీత్యుద్ఘోషయన్నిత్యర్థః, [స్వయం] సాక్షాత, [ను మృత్యుః] అన్తకః కిమ్? ఇత్యుత్ప్రేక్షా।॥౪॥

సజలేతి।– [సజలామ్బుధరాఽఽరవానుకారీ] సజలో యోఽమ్బుధరః, తస్యాఽఽరవం గర్జితమ్, అనుకరోతీతి తథోక్తః, తద్వద్గమ్భీర ఇత్యర్థః। ఉపమాఽలఙ్కారః। [ఆపూరితదిఙ్ముఖః] వ్యాప్తదిగన్తః, [రథస్య] కృష్ణరయస్య, [ధ్వనిః]; ఊర్ధ్వాః కణ్ఠాః యేషాం తైః [ఊర్ధ్వకణ్ఠైః] ఆకస్మికఘనరవలోభాద్విస్మయహర్షోన్నమితకన్ధరైరిత్యర్థః, [శితికణ్ఠైః] నీలకణ్ఠైః, [ప్రగుణీకృతకేకం] ప్రగుణీకృతాః అతితారీకృతాః, కేకా యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। 'కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః। [[ఉపకర్ణయామ్బభూవే] మేఘాఽఽరవభ్రాన్త్యా దత్తకర్ణైరిత్యర్థః। ఏతేన భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యత ఇతి వస్తునాఽలఙ్కారధ్వనిః॥౫॥

అభీతి।– [చేదిరాజః] శిశుపాలః। “గజాహఃసఖిభ్యష్టచ్” (౫।౪।౯౧ పాం) ఇతి టచ్। [విదర్భరాజపుత్రీకుచకాశ్మీరజచిహ్నం] విదర్భరాజపుత్ర్యా రుక్మిణ్యాః, కుచయోర్యత్ కాశ్మీరజం కుఙ్కుమం, తచ్చిహ్నం యస్య తత్, [అచ్యుతోరః] కృష్ణవక్షః, [అభివీక్ష్య, చిరసేవితయా] చిరోపయుజా, [అపి];

జనితాశనిశబ్దశఙ్కముచ్చై-

ర్ధనురాస్ఫాలితమధ్వనన్నృపేణ।

చపలానిలచోద్యమానకల్ప-

క్షయకాలాగ్నిశిఖానిభస్ఫురజ్జ్యమ్॥౭॥

సమకాలమివాభిలక్షణీయ-

గ్రహసన్ధానవికర్షణాపవర్గైః।

రుక్మిణీహరణాత్ ప్రభృతి సమ్భృతయాऽపీత్యర్థః, [రుషా] రోషేణ [తద్రైవ] తదానీమివ; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [సహసా, యోగం] సమ్బన్ధమ్, [అవాప]; యథా కామీ కామ్యన్తరభోగచిహ్నదర్శనోద్దీప్తః కాన్తయా సంయుజ్యతే, తద్వదిత్యర్థః। పరమార్థస్వరూప ఏవ కోపో వైదర్భీకుచకుఙ్కుమదర్శనాదుద్దీపిత ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతరుడ్విశేషణసామ్యాదప్రకృతకాన్తాప్రతీతేః సమాసోక్తిః। ఉక్తోత్ప్రేక్షా త్వఙ్గమస్యాః॥౬॥

జనితేతి।—[నృపేణ] చేదిపేన, [ఆస్ఫాలితం] సఙ్ఘట్టితమ్, అత ఏవ [చపలానిలచోద్యమానకల్పక్షయకాలాగ్నిశిఖానిభస్ఫురజ్జ్యం] చపలానిలేన తీవ్రానిలేన, చోద్యమానస్య సంవర్ధ్యమానస్య, కల్పక్షయకాలాగ్నేర్యా శిఖా జ్వాలా, తయా సమానా తన్నిభా। ఇతి నిత్యసమాసః। సా స్ఫురన్తీ దోధూయమానా, జ్యా మౌర్వీ యస్య తత్ తథోక్తం, [ధనుః, జనితాశనిశబ్దశఙ్కం] జనితా ఉత్పాదితా, అశనిశబ్దశఙ్కా యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథోక్తమ్, [ఉచ్చైః] ఉచ్చైస్తరామ్, [అధ్వనత్]। అత్రాగ్నిశిఖానిభేత్యుపమాయా అశనిశబ్దశఙ్కేతి భ్రాన్తిమతః ఆస్ఫాలితమధ్వనదితి పదార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గస్య చ సాపేక్షత్వాత్ సఙ్కరః॥౭॥

సమేతి।—[అథ] ధనురాస్ఫాలనానన్తరం, [తరస్వీ] బలవాన్, [సః] చైద్యః, [సమకాలమివ]; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా।

అథ సాభిసరం శరైస్తరస్వీ
స తిరస్కర్తు్తుముపేన్ద్రమభ్యవర్షత్॥౮॥

ఋజుతాఫలయోగశుద్ధిభాజాం
గురుపక్షాऽऽశ్రయిణాం శిలీముఖానామ్।
గుణినా నతిమాగతేన సన్ధిః

సహ చాపేన సమఞ్జసో బభూవ ॥౯॥

అభిలక్షణీయగ్రహసన్ధానవికర్షణాపవర్గైః] అభిలక్షణీయా దృశ్యాః, గ్రహో గ్రహణం, సన్ధానం మౌర్వ్యా యోజనం, వికర్షణమాకర్షణమ్, అపవర్గో మోక్షశ్చ యేషాం తైః, [శరైః, సాభిసరం] సానుచరమ్, [ఉపేన్ద్రం] హరిం, [తిరస్కర్తుమ్] ఆచ్ఛాదయితుమ్, [అభ్యవర్షత్] ॥౮॥

ఋజుతతి। [ఋజుతాఫలయోగశుద్ధిభాజామ్] ఋజుతా అవక్రత్వమ్ అకుటిలబుద్ధిత్వఞ్చ, ఫలం శల్యం శ్రేయశ్చ, తేన యోగః, శుద్ధిర్లోహశుద్ధిర్నిర్విషయత్వచ్చ; అన్యత్ర,—వాహ్యాఽభ్యన్తరశుద్ధిః, తాం భజన్తీతి తద్భాజామ్; గురోర్మహతః, పక్షస్య కఙ్కాదిపత్రస్య సహాయస్య చ, ఆశ్రయః ఆశ్రయణమేషామస్తీతి గురుపక్షాఽఽశ్రయిణాం, శిలీముఖానాం] శరాణాం, [గుణినా] జ్యావతా, [నతిమాగతేన] ఆకర్షణాఽఽకుఞ్చితకోటిత్వం విధేయత్వఞ్చ ప్రాప్తేన, [చాపేన సహ, సన్ధిః] సమ్బన్ధః, [సమఞ్జసః] సాధీయాన్, [బభూవ]; అబలవతాం బలినా నమ్రేణ సన్ధిరేవోచిత ఇతి భావః। అత్ర ప్రస్తుతచాపశిలీముఖయోర్విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతారివిజిగీషువస్తుప్రతీతేః సమాసోక్తిః; తచ్చ సామ్యం వాచ్యప్రతీయమానయోరభేదాధ్యవసాయాత్ సిద్ధమ్। న చాత్ర సమానాలఙ్కారశఙ్కా కార్యా;—"సమానాలఙ్కృతిర్యోగే వస్తునోరనురూపయోః" ఇత్యనురూపయోరేవ వస్తునోర్యోంగేన తస్యోపస్థానాదిత్యను-సన్ధేయమ్; జిగీషుగుణయోగినోరిహ భేదాత్ ॥౯॥

అవిషహ్యతమే కృతాధికారం
వశినా కర్మణి చేదిపార్థివేన
అరసద్ధనురుచ్చకైర్ధృతర్త్-
ప్రసభాఽఽకర్షణవేపమానజీవమ్ ॥౧౦॥

అనుసన్తతిపాతినః పటుత్వం
దధతః శుద్ధిభృతో గృహీతపక్షాః।
వదనాదివ వాదినోఽథ శబ్దాః

క్షితిభర్తు_ర్ధనుషః శరాః ప్రసస్రుః॥౧౧॥

అవిషహ్యేతి।– [వశినా] స్వతన్త్రేణ, [చేదిపార్థివేన, అవిషహ్యతమే] దుష్కరే, [కర్మణి] అరిజయవ్యాపారే, [కృతాధికారం] కృతనియోగం, నియుజ్యమానమిత్యర్థః, అత ఏవ [దృఢగార్తి_ప్రసభాఽఽకర్షణవేపమానజీవం] దృఢ్ఃయోరర్త్యో_ః కోట్యోః, ప్రసభాఽఽకర్షణేన వేపమానా దోధూయమానా, జీవా జ్యా యస్య తత్; అన్యత్ర,– దృఢయా అర్త్యా_ తాడనేన, ప్రసభాఽఽకర్షణేన చ వేపమానః కమ్పమానః, జీవః ప్రాణా యస్యేత్యర్థః। 'అర్తి_ః పీడ్ఃాధనుష్కోట్యోః' ఇత్యమరః। 'జీవః ప్రాణేఽస్త్రియాం నా తు జన్తావాత్మని గీష్పతౌ। త్రిషు జీవతి మౌర్వ్యాం స్త్రీ' ఇతి వైజయన్తీ। [ధనురుచకైః, అరసత్] అధ్వనత్, ఆక్రన్దదిత్యర్థః। యథా రాజ్ఞా నియుక్తః పరాధీనః బలాదాకృష్యమాణః క్రోశతి, తద్వదిత్యర్థః। అత్రాపి ప్రకృతవిశేషణసామ్యాదప్రకృతాపరాధ్యధికృతపురుషప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౧౦॥

అన్వితి।– [అథ] ఆకర్షణానన్తరం [క్షితిభర్తు_ః] చైద్యస్య, [ధనుషః] సకాశాత్; అనుసన్తత్యా పతన్తీతి [అనుసన్తతిపాతినః] అవిచ్ఛేదవర్తి_నః [పటుత్వం] లక్ష్యభేదపాటవం వాచకత్వశక్తిఞ్చ, [దధతః, శుద్ధిభృతః] లోహశుద్ధిభృతః నిర్విషా వా; అన్యత్ర,– సాధవ ఇత్యర్థః,

---

గవలాసితకాన్తి తస్య మధ్య-

స్థిత ఘోరాఽఽయతబాహుదణ్డనాసమ్।

దదృశే కుపితాన్తకోన్నమద్భ్రూ-

యుగభీమాఽఽకృతి కార్ముకం జనేన॥౧౨॥

తడ్ఃిదుజ్జ్వలజాతరూపపుఙ్ఖైః

ఖమయఃశ్యామముఖైరభిధ్వనద్భిః।

జలదైరివ రంహసా పతద్భిః

పిదధే సంహతిశాలిభిః శరౌఘైః॥౧౩॥

[గృహీతపక్షాః] స్వీకృతకఙ్కాదిపత్రాః; అన్యత్ర,–గృహీతనిత్యత్వాదిసాధ్యార్థాః। 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషు' ఇతి వైజయన్తీ। [శరాః, వాదినః] కథకస్య, [వదనాత్, శబ్దాః] ప్రతిజ్ఞాహేత్వాదయః, [ఇవ, ప్రసస్రుః] నిర్జగ్ముః। శ్లిష్టవిశేషణేయముపమేతి కేచిత్। శ్లేష ఏవ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యన్యే॥౧౧॥

గవలేతి।– [గవలాసితకాన్తి] 'గవలం మాహిషం శృఙ్గమ్' ఇత్యమరః। తద్వదసితకాన్తి కృష్ణవర్ణం, [మధ్యస్థితఘోరాఽఽయతబాహుదణ్డనామం] మధ్యే స్థితా ఘోరా భీమా, ఆయతా చ బాహుదణ్డో నామా నామికేవ యస్మిన్ తత్తథోక్తం, [కుపితాన్తకోన్నమదుభ్రూయుగభీమాఽఽకృతి] కుపితస్యాన్తకస్య మృత్యోః, ఉన్నమత్ ఉన్నతం యద్భ్రూయుగం, తద్వద్భీమా ఆకృతిర్యస్య తత్, [తస్య] చైద్యస్య, [కార్ముకం జనేన, దదృశే] దృష్టమ్; సభయవిస్మయమితి భావః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౨॥

తడ఼ిదితి।– [తడ఼ిదుజ్జ్వలజాతరూపపుఙ్ఖైః] తడ఼ిద్వదుజ్జ్వలా దీప్తాః, జాతరూపస్య హేమ్నః, పుఙ్ఖాః కర్తర్యో యేషాం తైః [అయః శ్యామముఖైః] అయోవత్ శ్యామముఖేః శ్యామాగ్రేః, [అభిధ్వనద్భిః] ధ్వనిభిః స్వనత్యక్షైర్గర్జద్భిశ్చ,

---

శితశల్యముఖావదీర్ణమేఘ-

చరదమ్భఃస్ఫుటతీవ్రవేదనానామ్।

స్రుత్రదస్రుతతోవ చక్రవాలం

కకుభామౌర్ణవిషః సువర్ణపుఙ్ఖాః॥౧౪

అమనారమతాం యతీ జనస్య

క్షణమాలోకపథాన్నభఃసదాం వా।

[రంహసా] వేగేన, [పతద్భిః] ధావద్భిః, [సంహతిశాలిభిః] సఙ్ఘవాహిభిః, [శరాఘైర్ఘలదేఖీ, ఖమ్] ఆకాశ, [పిదధే] పిహితమ్। కర్మణి లిట్। “వష్టి భాగురిల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః " (కాం) ఇత్యపేరకారలోపః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౧౩॥

శితేతి।– [సువర్ణపుఙ్ఖాః] సువర్ణకర్త్రికాః శరాః, [శితశల్యముఖావదీర్ణమేఘక్షరదమ్బుఃస్ఫుటతీవ్రవేదనానాం] శితైర్నిశితైః, శల్యముఖైః ఫలాగ్రైః, అవదీర్ణా అవభిన్నాః, యే మేఘాస్తేభ్యః క్షరతా స్రవతా, అమ్బుమా స్ఫుటా వ్యక్తా, తీవ్రా వేదనా యాసాం తాసాం, [కకుభాం] సమ్బన్ధి, [స్రబదస్రుతతీవ] స్రవన్తీ అస్రుతతిరస్రుమన్తతిర్యస్య తదివ, శరప్రహారవేదనయా రుదదివ స్థితమ్; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [చక్రవాలం] మణ్డలమ్, [ఓర్ణవిషః] ఆచ్ఛాదయామాసుః। ఊర్ణోతిర్లుజీడాగమే తస్య "విభాషోర్ణోః” (౧।౨।౩ పాం) ఇతి జిత్త్వాభావపక్షే “ఊర్ణోతిర్విభాషా" (౭।౨।౬ పాం) ఇతి వృద్ధివికల్పాత్ పక్షే గుణః, అజాదిత్వాత్ “ఆటశ్చ" (౬।౧।౯౦ పాం) ఇతి వృద్ధిః॥౧౪॥

అమన ఇతి।– [విశిఖైః] చైద్యబాణైః; కర్తృభిః। [పిహితా-

రురుధే పిహితాహిమద్యుతిర్ద్యౌ-

ర్విశిఖైరన్తరితా చ్యుతా ధరిత్రీ॥౧౫॥

వినివారితభానుతాపమేకం

సకలస్యాపి సురద్విషో బలస్య।

శరజాలమయం సమం సమన్తా-

దురు సద్మేవ నరాధిపేన తేన॥౧౬॥

ఇతి చేదిమహీభృతా తదానీం

తదనీకం దనుసూనుసూదనస్య।

హిమద్యుతిః] తిరోహితార్కా; అత ఏవ [అమనోరమతాం యతీ] ప్రాప్నువతీ। ఇణః శతరి “ఉగితశ్చ (౪।౧।౬ పాం) ఇతి జీప్। [ద్యోః] ఆకాశం, [జనస్య] భౌమలోకస్య, [ఆలోకపథాత్] దృష్టిమార్గాత్, [క్షణం, రురుధే] రుద్ధా। రుధేః కర్మణి లిట్। అత్ర పథో రోధాపాయత్వాత్ “ధ్రువమపాయే–” (౧।౪।౨౪ పాం) ఇతి అపాదానత్వేన పఞ్చమీ। తథా [అన్తరితా చ్యుతా] తిరోహితా నష్టా, అత ఏవ అమనోరమతాం యతీ [ధరిత్రీ నభఃసదాం వా] ఆలోకపథాత్ రురుధే। వాకారో జనసముచ్చయార్థః। అత్ర ద్యుధరిత్ర్యోః ప్రకృతయోరేవ రోధాఽఽఖ్యతుల్యధర్మయోగాత్తుల్యయోగితాభేదౌ, తాభ్యామేవ జనస్య నభఃసదాం యథాసఙ్ఖ్యాన్వయాత్ యథాసఙ్ఖ్యాఽలఙ్కారః సాపేక్షతయా సఙ్కీర్యతే॥౧౫॥

వినివారితేతి।– [నరాధిపేన సకలస్యాపి, మురద్విషః] హరేః, [బలస్య] సైన్యస్య, [వినివారితభానుతాపం] వినివారితో భానుతాపో యేన తత్, [ఏకమ్] అద్వితీయం, [శరజాలమయం] బాణవృన్దాఽఽత్మకమ్, [ఉరు] మహత్, [సద్మేవ] సదనమివ; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [సమం] యుగపత్, [సమన్తాత్, తేనే] కృతమిత్యర్థః। తనోతేః కర్మణి లిట్॥౧౬॥

ఇతీతి।– [ఇతి] ఇత్థం, [చేదిమహీభృతా] చైద్యేన, [తదానీం]

వయసామివ చక్రమక్రియాకం

పరితోఽరోధి విపాటపఞ్జరేణ॥౧౭॥

ఇషువర్షమనేకమేకవీర-

స్తదరిప్రచ్యుతమచ్యుతః పృషత్కైః।

అథ వాదికృతం ప్రమాణమన్యైః

ప్రతివాదీవ నిరాకరోత్ ప్రమాణైః॥౧౮॥

ప్రతికుఞ్చితకూర్పరేణ తేన

శ్రవణోపాన్తికనీయమానగవ్యమ్।

తత్కాలే, [దనుసూనుసూదనస్య] దానవాన్తకస్య హరేః, [తత్, అనీకం] బలమ్। 'వరూథినీ బలం సైన్యం చకఞ్చానీకమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। [వయమాం చక్రం] పక్షిమఞ్జః, [ఇవ, అక్రియాకం] నిశ్చేష్టం యథా తథా, [విపాటపఞ్జరేణ] విపాటయన్తీతి విపాటాః శరాః।పచాద్యచ్। తైరేవ పఞ్చరేణ, [పరితః] సర్వతః, [అరోధి] రుద్ధమ్। రుధేః కర్మణి లుఙ్। ఉపమా॥౧౭॥

ఇష్వితి। [అథ] అనీకరోధనానన్తరమ్, [ఏకవీరః] మహాశూరః, [అచ్యుతః] ఇరిః, [అరిప్రచ్యుతం] శత్రుగలితం, [తత్, అనేకమ్] అపరిమితమ్, [ఇషువర్షం, పృషత్కైః] బాణైః, [వాదికృతం] వాదినా ప్రయుక్తం, [ప్రమాణమ్] అనుమానమ్, [అన్యైః ప్రమాణైః] ప్రత్యనుమానైః, [ప్రతివాదీవ నిరాకరోత్]। "ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ" (వాం) ఇతి సమాసాత్ సమాసగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౧౮॥

ప్రతీతి।– [ప్రతికుఞ్చితకూర్పరేణ] కుఞ్చితకఫోణినా। 'స్యాత్

ధ్వనతి స్మ ధనుర్ఘనాన్తమత్త-

ప్రచురక్రౌఞ్చరవానుకారముచ్చైః॥౧౯॥

ఉరసా వితతేన పాతితాంసః

స మయూరాఞ్చితమస్తకస్తదానీమ్।

క్షణమాలిఖితో న సౌష్ఠవేన

స్థిరపూర్వాపరముష్టిరాబభౌ వా?॥౨౦॥

కఫోణిస్తు కూర్పరః' ఇత్యమరః। [తేన] హరిణా, [శ్రవణోపాన్తికనీయమానగవ్యం] శ్రవణోపాన్తికం నీయమానా ఆకృష్యమాణా, గవ్యా జ్యా యస్య తత్। 'గవ్యం గవాం హితం గవ్యా జ్యాయాం క్షీరాదికే త్రిషు' ఇతి విశ్వః। [ధనుః] శార్ఙ్గ, [ఘనాన్తమత్తప్రచురకౌఞ్చరవానుకారం] ఘనాన్తే శరది, యే మత్తాః ప్రచురా భూరయః, క్రౌఞ్చాస్తేషాం రవమనుకరోతీతి తదనుకారం, క్రౌఞ్చకూజితసదృశం యథా తథేత్యర్థః। "కర్మణ్యణ్" (౩।౨।౧ పాం) ఇత్యణ్। [ఉచ్చైః] తారం, [ధ్వనతి స్మ] దధ్వాన। “లట్ స్మే" (౩।౨।౧౧౮ పాం) ఇతి భూతే లట్। స్వభావోక్త్యుపమయోః సఙ్కరః॥౧౯॥

ఉరసేతి।– [తదానీం] ధనుష్కర్షణసమయే, [వితతేన] విస్తారితేన, [ఉరసా] ఉపలక్షితః, [పాతితాంసః] నమితస్కన్ధః, [మయూరాఞ్చితమస్తకః] మయూరవదఞ్చితం మనోహరం, మస్తకం యస్య సః, ఉన్నమితమూర్ధేత్యర్థః [స్థిరపూర్వాపరముష్టిః] స్థిరీ దృఢౌ, పూర్వాపరౌ అగ్రిమచరమౌ, ముష్టీ, గృహీతహస్తతలమౌర్వీకీ పాణీ యస్య సః, [సః] హరిః; సుష్ఠు భావః, సౌష్ఠవం తేన [సౌష్ఠవేన] స్థానకపాటవేన హేతునా, [క్షణమ్, అలిఖితోను] లిఖిత ఇవ, [ఆబభౌ వా?] బభాసే కిమ్? నుశబ్దో వితర్కార్థే। 'ను పృచ్ఛాయాం వితర్కే చ' ఇత్యమరః। వాశబ్దోఽపి తాదృశ ఇత్యుత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారోఽయమ్॥౨౦॥

ధ్వనతో నితరాం రయేణ గుర్వ్యా-

స్తడిదాకారచలద్గుణాదసఙ్ఖ్యాః।

ఇషవో ధనుషః సశబ్దమాశు

న్యపతన్నమ్బుధరాదివామ్బుధారాః॥౨౧॥

శిఖరోన్నతనిష్ఠురాంసపీఠ:

స్వగయన్నైకదిగన్తమాయతాన్తః।

నిరవర్ణి సకృత్ప్రసారితోఽస్య

క్షితిభర్తేవ చమూభిరేకబాహుః॥౨౨॥

ధ్వనత ఇతి।– [నితరాం, ధ్వనతః] గర్జతః, [తడ఼ిదాకారచలద్గుణాత్] తడ఼ిత ఇవాఽఽకారో యస్య సః తడ఼ిదాకారః, చలనాత్తేజోమయత్వాచ్చాచిరప్రభాఽఽకారః, చలన్ గుణో మౌర్వీ యస్య తస్మాత్। 'మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణః' ఇత్యమరః। [ధనుషః] శార్ఙ్గాత్, [గుర్వ్యః] సహత్యః:, [అసఙ్ఖ్యాః] అపరిమితాః, [ఇషవః, అమ్బుధరాత్] మేఘాత్, [అమ్బుధారా ఇవ రయేణాఽఽశు సశబ్దం న్యపతన్]।అత్రోపమానోపమేయయోరేకలిఙ్గతాఽన్వయాదిపశబ్దో ద్విలిఙ్గోఽపి స్త్రీలిఙ్గ ఏవ ప్రయుక్త ఇతి జ్ఞాపనాయ గుర్వ్య ఇతి విశేషణమ్॥౨౧॥

శిఖరేతి।– [శిఖరోన్నతనిష్ఠురాంసపీఠః] శిఖరం శృఙ్గమివ, ఉన్నతం నిష్ఠురఞ్చాంసపీఠం యస్య సః, [ఏకదిగన్తమ్] ఏకదిగ్భాగం, [స్థగయన్, ఆయతాన్తః] ద్రాఘిష్ఠస్వరూపః। 'అన్తోఽధ్యవసితం మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయఽన్తికే' ఇతి వైజయన్తీ। [సకృత్ప్రసారితః]; న తు పునఃపునరితి స్థైర్యోక్తిః। [అస్య] హరేః, [ఏకబాహుః] చాపరోపితో వామబాహురిత్యర్థః, [చమూభిః, క్షితిభర్త్రేవ] భూధర ఇవ, [నిరవర్ణి] సాధు నిరీక్షిత ఇత్యర్థః। 'నిర్వర్ణనన్తు నిధ్యానం దర్శనాఽఽలోకనేక్షణమ్' ఇత్యమరః॥౨౨॥

తమకుణ్ఠముఖాః సుపర్ణకేతో-

రిషవః క్షిప్తమిషుప్రజం పరేణ।

విభిదామనయన్త కృత్యపక్షం

నృపతేర్నేతురివాయథార్థవర్ణాః॥౨౩॥

దయితైరివ ఖణ్డితా మురారే-

ర్విశిఖైః సమ్ముఖముజ్జ్వలాఙ్గలేఖైః।

లఘిమానముపేయుషీ పృథివ్యాం

విఫలా శత్రుశరాఽఽవలిః పపాత॥౨౪॥

తమితి।– [అకుణ్ఠముఖాః] నిశితాగ్రాః ప్రభల్పాగిరశ్చ, [సుపర్ణకేతోః] గరుడ఼ధ్వజస్య హరేః, [ఇషవః, పరేణ] అరిణా, [క్షిప్తం] ముక్తం, [తమ్ ఇషుప్రజమ్, అయథార్థవర్ణాః] అమత్యాక్షరాః,

కపటవచనాః ఉభయవేతనా ఇత్యర్థః। 'కృత్యజ్ఞేయో యథావర్ణశ్చారః ప్రణిధిరేవ చ' ఇత్యుత్పలమాలా। [నేతుః] నాయకస్య జిగీషః, [నృపతేః, కత్యపక్షమ్] అమాత్యాదిభేద్యవర్గమ్, [ఇవ]। 'కృత్యా క్రియాదేవతయోస్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభిః' ఇత్యమరః। [విభిదాం] భేదమ్। "షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ" (౩।౩।౧౦౪ పాం) ఇత్యఙ్। [అనయన్త]। "స్వరితఞితః—" (౧।౩।౭౨ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్॥౨౩॥

దయితైరితి।– [ఉజ్జ్వలాఙ్గలేఖైః] ఉజ్జ్వలాః స్ఫుటాః, అఙ్గేషు లేఖాశ్చిత్రలేఖా నఖరేఖాశ్చ యేషాం తైః, [మురారేర్విశిఖైః, దయితైః] ప్రియైః, [ఇవ, సమ్ముఖం] సమక్షమేవ, [ఖణ్డితా] నున్నా; అన్యత్ర,– అవమానితా; అత ఏవ [విఫలా] విశల్యా అలబ్ధకామా చ; అత ఏవ [లఘిమానమ్] అగురుత్వమ్ అల్పతాఞ్చ, [ఉపేయుషీ శత్రుశరాఽఽవలిః పృథివ్యాం పపాత]। అత్ర ప్రకృతశాఽఽవలివిశేషణ-సామ్యాదప్రకృతఖణ్డితానాయికాప్రతీతేః సమాసోక్తిః। దయితైరివేత్యపమా ఖణ్డితావిశేషణాన్తఃపాతిత్వాదఙ్గమేవ; అత ఏవ

ప్రముఖేఽభిహతాశ్చ పత్రవాహాః

ప్రసభం మాధవముక్తవత్సదన్తైః।

పరిపూర్ణతరం భువో గతాయాః

పరితః కాతరవత్ ప్రతీపమీయుః॥౨౫॥

ఇతరేతరసన్నికర్షజన్మా

ఫలసఙ్ఘట్టవికీర్ణవిస్ఫులిఙ్గః।

పటలాని లిహన్ బలాహకానా-

మపరేషు క్షణమజ్వలత్ కృశానుః॥౨౬॥

"తతఞ్చ విశేషణసామ్యం శ్లిష్టతయా సాధారణ్యేనౌపమ్యగర్భత్వేన చ భావాత్రిధా భవతి" ఇత్యుక్తం సర్వస్వకారైః। 'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి। సాఽప్యేవం పృథివ్యాం పతతీతి భావః॥౨౪॥

ప్రముఖ ఇతి।– పత్త్రాణి వహన్తీతి [పత్త్రవాహాః] పత్త్రిణశ్చైద్యశరాః। “కర్మణ్యణ్” (3।౨।౧ పాం) ఇతి అణ। [సాధవముక్తవత్మదన్తైః] శౌరిక్షిప్తశరైః, [ప్రసభం] బలాత్, [ప్రముఖే] శల్యాగ్రే వదనే చ, [అభిహతాః] ఖణ్డితాః సన్తః, అత ఏవ కాతరైః త్రస్తైసల్యం [కాతరవత్]। తుల్యార్థే వతిప్రత్యయః। [పరిపూర్ణతరం గతాయాః] యావత్ గన్తవ్యం గతాయా ఇత్యర్థః, [భువః] అన్తరాలభూమేః, [పరితః, ప్రతీపం] ప్రతికూలమ్, [ఈయుః] ప్రాపుః, ప్రత్యాగతా ఇత్యర్థః, [చ], మాధవాన్తికాత్ ప్రత్యావృత్య జగ్మురిత్యర్థః। చకారః పూర్వశ్లోకోక్తపతనసముచ్చయార్థః। కేచిత్ ఖణ్డితాస్తత్రైవ పేతుః, కేచిన్ముఖేషు ప్రతిహతాః ప్రతినివృత్తాః ఇత్యర్థః। కాతరవదితి తద్ధితగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౨౪॥

ఇతరేతరేతి।– [ఇతరేతరసన్నికర్షజన్మా] శరాణాం మిథః సంశ్లే-

శరదీవ శరశ్రియా విభిన్నే

విభునా శత్రుశిలీముఖాభ్రజాలే।

వికసన్ముఖవారిజాః ప్రకామం

బభురాశా ఇవ యాదవధ్వజిన్యః॥౨౭॥

స దివం సమచిచ్ఛదచ్ఛరౌఘైః

కృతతిగ్మద్యుతిమణ్డలాపలాపైః।

షోత్థః। జన్మోత్తరపదత్వాదాధికరణోఽపి బహువ్రీహిరిష్యతే। [ఫలసఙ్ఘట్టవికీర్ణవిస్ఫులిఙ్గః] ఫలసఙ్ఘట్టేన శల్యసఙ్ఘట్టనేన వికీర్ణా విస్ఫులిఙ్గా యస్య సః, [కృశానుః] అగ్నిః, [బలాహకానాం] వారి వహన్తీతి బలాహకాః। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। తేషాం [పటలాని, లిహన్] ఆస్వాదయన్, 'అపరేషు] శత్రుషు। “సమరేషు” ఇతి పాఠే,– సమరేషు యుద్ధేషు, [క్షణమ్, అజ్వలత్] అదీప్యత। అత్ర శత్రుబలాహకానామ్ అగ్నిదాహాఽఽస్వాదాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౨౬॥

శరదీవేతి।– [విభునా] దేవేన; కర్త్రా। [శరశ్రియా] శరసమ్పదా; కరణేన। [శరదీవ, శత్రుశిలీముఖాభ్రజాలే] శత్రుశిలీముఖా అభ్రాణీవ, తషాం జాలే, [విభిన్నే] సతి, [వికసన్ముఖవారిజాః] వికసన్తి ముఖాని వారిజాని ఇవ యాసాం తాః, [యాదవధ్వజిన్యః] యదుసేనాః, [ఆశాః] దిశః, [ఇవ ప్రకామం బభుః]। అనేకైవేయమ్ ఉపమా॥౨౭॥

స ఇతి।– [కృతతిగ్మద్యుతిమణ్డలాపలాపైః] కర్తాస్తిగ్మద్యుతిమణ్డలస్థాపలాపో నిహ్నవో యైస్తైః, ఆచ్ఛాదితార్కమణ్డలైరిత్యర్థః, [శరౌఘైః, దివమ్]

దదృశేఽథ చ తస్య చాపయష్ట్యా

ఇషురేకైవ జనైః సకృద్విసృష్టా॥౨౮॥

భవతి స్ఫుటమాగతో విపక్షాత్

న సపక్షోఽపి హి నిర్వృతేర్విధాతా।

శిశుపాలబలాని కృష్ణముక్తః

సుతరాం తేన తతాప తోమరౌఘః॥౨౯॥

ఆకాశం, [స] హరిః, [సమచిచ్ఛదత్] ఛాదయతి స్మ। ఛాదేః "ణౌ చఙ్యుిపధాయా హ్రస్వః" (౭।౪।౧ పాం) ఇతి హ్రస్వః। "సన్యతః" (౭।౪।౭౯ పాం) ఇత్యభ్యాసస్యేత్వమ్। యుక్తఞ్చైతత్, లఘుహస్తత్వాదస్యేత్యాశయేనోత్ప్రేక్ష్యతే;—[అథ] అస్మిన్నవసరే, [తస్య] హరేః, [చాపయష్ట్యా ఇషుః, సకృత్] ఏకదా, [విసృష్టా] ముక్తా, [ఏకైవ జనైః, దదృశే] దృష్టా, [చ]। ఇషూణాం పుఙ్ఖానుపుఙ్ఖగమనాద్ధాఘీయానేక ఏవేషురేకద్రైవ గచ్ఛతి; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ఈదృశలఘు-హస్తస్యాఽఽకాశసఞ్ఛాదనం యుక్తమితి భావః॥౨౮॥

భవతీతి।—[విపక్షాత్] శత్రుకులాత్, [ఆగతః, కఙ్కాదిపత్రవాన్, సుహృచ్ఛ, [అపి, నిర్వృతైర్విధాతా] సుఖకరః, [న భవతి। హి] యతః, [స్ఫుటం, తేన] కారణేన,

[కృష్ణముక్తస్తోమరౌఘఃశిశుపాలబలాని సుతరాం, తతాప] దదాహ; అతః శత్రుకులాదాగతః స్వజనోఽపి న విశ్వసనీయ ఇత్యర్థః। సపక్షోఽప్యనిర్వర్త్తక ఇతి విరోధేఽపిశబ్దః। విపక్షాదాగత ఇత్థవిరోధాద్విరోధాఽఽభాసః॥౨౯॥

గురువేగవిరావిభిః పతత్త్రై-

రిషవః కాఞ్చనపిఙ్గలాఙ్గభాసః।

వినతాసుతవత్తలం భువః స్మ

వ్యథితభ్రాన్తభుజఙ్గమం విశన్తి॥౩౦॥

శతశః పరుషాః పురో విశఙ్కం

శిశుపాలేన శిలీముఖాః ప్రయుక్తాః।

పరమర్మభిదోఽపి దానవారే-

రపరాధా ఇవ న వ్యథాం వితేనుః॥౩౧॥

గుర్వ్వితి।– [గురువేగవిరావిభిః] గురుణా వేగేన విరువన్తి ధ్వనన్తీతి తథోక్తైః। రోతేర్ణినిః। శీఘ్రవేగవిరావవద్భిః, [పతత్త్రైః] పక్షైరుపలక్షితాః, [కాఞ్చనపిఙ్గలాఙ్గభాసః] కాఞ్చనేన పుఙ్ఖలిప్తేన, పిఙ్గలాఙ్గభాసః; అన్యత్ర,– కాఞ్చనవదితి విగ్రహః, [ఇషవః] శౌరిశరాః, [వినతాసుతవత్] వైనతేయైస్తుల్యం, [వ్యథితభ్రాన్తభుజఙ్గమం] వ్యథితా భీషితాః, అత ఏవ భ్రాన్తా మూఢాః, భుజఙ్గమా యస్మిన్ తత్తథా, [భూవస్తలం] పాతాలం, [విశన్తి స్మ]। తద్ధితగతా శ్రౌతీ పూర్ణా◌ేపమా, పాతాలప్రవేశాసమ్బన్ధాతిశయోక్త్యా సఙ్కీర్యతే॥౩౦॥

శతశ ఇతి।– [శిశుపాలేన, పురః] అగ్రే, [విశఙ్కం] నిఃశఙ్కం, [శతశః, ప్రయుక్తాః] క్షిప్తాః, ఉచ్చారితాశ్చ, [పరుషాః] నిష్ఠురాః, [పరమర్మభిదోఽపి, శిలీముఖాః] శరాః, శతశః [అపరాధాః] పఞ్చదశసర్గోక్తాః అభిశాపాః, [ఇవ, దానవారేః] హరేః, [వ్యథాం] దుఃఖం, [న వితేనుః]। ఖలాపకారా మహతామకిఞ్చిత్కరా ఇతి భావః। సమాసగతోపమా॥౩౧॥

విహితాద్భుతలోకమృష్టిమాయే
జయమిచ్ఛన్ కిల మాయయా మురారౌ।
భువనక్షయకాలయోగనిద్రే
నృపతిః స్వాపనమస్త్రమాజహార॥౩౨॥

సలిలాఽఽర్ద్రవరాహదేహనీలో
విదధద్భాస్కరమర్ధశూన్యసంజ్ఞమ్।
ప్రచలాఽఽయతలోచనారవిన్దం
విదధే తద్బలమన్ధమన్ధకారః॥౩౩॥

విహితేతి।– [నృపతిః] చైద్యః, [విహితాద్భుతలోకసృష్టిమాయే] విహితా అద్భుతా లోకసృష్టిరేవ మాయా యస్మిన్ తస్మిన్, [భువనక్షయకాలయోగనిద్రే] భువనక్షయకాలే ప్రలయకాలే, న త్విదానీమితి భావః, ఉచితా యోగనిద్రా యస్య తస్మిన్, [మురారౌ మాయయా జయమిచ్ఛన్ కిల]; న తు జేష్యతీతి భావః; స్వాపయతీతి [ఖాపనమ్ అస్త్రమ్. ఆజహార] ప్రయుక్తవానిత్యర్థః। అనాదిమాయాఽఽధారే సకలభువనసృష్టిసంహారమహానాటకసూత్రధారే సర్వాద్భుతనిధానే సకలకలుషకషణపటుతరాభి-ధానే పురాణైన్ద్రజాలికే భగవతి హరావపి మాయయా జిగీషేత్యహో! మహానస్య వ్యామోహ ఇతి భావః। అత్ర హరివిశేషస్తస్య దుర్జయత్వసిద్ధేః కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౨॥

సలిలేతి।—[సలిలాఽఽర్ద్రవరాహదేహనీలః] సలిలేనాఽఽర్ద్రో యో వరాహదేహస్తద్వన్నీలః, [భాస్కరం] భాసం ప్రకాశం, కరోతీతి భాస్కరః। "దివావిభా—" (౩।౨।౨౧ పాం) ఇత్యాదినా టప్రత్యయః। తమ్, [అర్ధశూన్యసంజ్ఞమ్] అర్ధశూన్యా భాస్కరత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యా, సంజ్ఞా భాస్కరాఽఽఖ్యా యస్య తం [విదధత్], సౌరలోకమభిభవన్నిత్యర్థః; అన్ధం కరోతీతి [అన్ధకారః] ఖాపనాస్త్రప్రభవతమః। "కర్మణ్యణ్" (౩।౨।౧ పాం) ఇత్యణ్। [ప్రచలాఽఽయతలోచనారవిన్దం] ప్రచలాని నిద్రాఘూర్ణితాని, ఆయతలోచనా-

గురవోఽపి నిషద్య యన్నిదదు-
ర్ధనుషి క్ష్మాపతయో న వాచ్యమేతత్।
క్షయితాఽఽపది జాగ్రతోఽపి నిత్యం
నను తత్రైవ హి తేఽభవన్నిషణాః॥3౪॥

శ్లథతాం వ్రజతస్తథా పరేషా-
మగలద్ధారణశక్తిముజ్ఝతః స్వామ్।
సుగృహీతమపి ప్రమాదభాజాం
మనసః శాస్త్రమివాస్త్రమగ్రపాణేః॥3౫॥

న్యేవారవిన్దాని యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా;
సూర్యతిరోధానేఽరవిన్దముకులీభావస్యావశ్యమ్భావాదితి భావః।[తద్బలం] ఇరిసైన్యమ్, [అన్ధమ్] అపశ్యం, [విదధే], నిద్రాం ప్రావిశదిత్యర్థః। అత్రాన్ధసన్దేతి సకృద్వ్యఞ్జనయుగ్మపౌనరుక్త్యాద్వృత్త్యనుప్రాసభేదః; తస్య వరాహదేహనీలలోచనారవిన్దేత్యుపమారూపకయోః సంసృష్టిః॥33॥

గురవ ఇతి।—[గురవః] ధీరాః, [క్ష్మాపతయోఽపి ధనుషి, నిషద్య] శయిత్వా, [నిదదుః] సుషుపుః, ఇతి [యత్, ఏతత్] ధనుషి నిద్రాణం, [వాచ్యం] నిన్ద్యం, [న]; భవతి। కుతః?—[హి] యస్మాత్, [తే] క్ష్మాపతయః, [జాగ్రతోఽపి] ప్రబుద్ధా అపి। జాగర్తేః శతరి అస్య "జక్షిత్యాదయః షట్" (౬।౧।౬ పాం) ఇత్యభ్యస్తసంజ్ఞా, "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః" (౭।౧।౭౮ పాం) ఇతి నుమ్ప్రతిషేధః। [క్షయితాఽఽపది] సర్వాపన్నివారక ఇత్యర్థః, [తత్రైవ] ధనుషి, [నిత్యం, నిషణాః] సంశ్రితాః, [అభవన్ నను]; జాగరేఽపి ధనురేకశరణానాం స్వాపే తదాశ్రయే న దోష ఇత్యర్థః। అత్ర సదా ధనురాశ్రయవాక్యార్థస్యావాచ్యతాహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥3౪॥

శ్లథతామితి।—[తథా] ఇతి పూర్వోక్తధనురాశ్రయణసముచ్చయే; యథా

ఉచితస్వపనోఽపి నీరరాశౌ

స్వబలామ్భోనిధిమధ్యగస్తదానీమ్।

భువనత్రయకార్య్యజాగరూకః

స పరం తత్ర పరః పుమానజాగః॥౩౬॥

తేషాం ధనురాశ్రయణం, తథాఽన్యేషాం ధనుర్గలనఞ్చాభూదిత్యర్థః, [శ్లథతాం] ప్రయత్నశైథిల్యం, [వ్రజతః] భజతః, [స్వాం] నిజాం, [ధారణశక్తిం] వాహనసామర్థ్యమ్, [ఉజ్ఝతః] త్యజతః, [పరేషాం] రాజ్ఞామ్; అగ్రఞ్చాసౌ పాణిశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః। 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్ (౫అధిం ౨అధ్యాం ౨౦సూం) ఇతి వామనవచనాత్। తస్మాత్ [అగ్రపాణే, సుగృహీతమపి] సుష్ఠు ధృతమపి; అన్యత్ర,— స్వభ్యస్తమపి, [ప్రమాదభాజాం] గుణనికాద్యవధానరహితానాం, [మనసః] చిత్తాత్, [శాస్త్రం] విద్యా, [ఇవ అస్త్రమ్, అగలత్] అభ్రశ్యత్, నిద్రాపారవశ్యాదిత్యర్థః। ఇవేన సహ నిత్యసమాసాత్ సమాసగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౩౫॥

ఉచితేతి।—[నీరరాశౌ] సముద్రే, [ఉచితస్వపనోఽపి] పరిచితనిద్రోఽపి, [తదానీం] సర్వనిద్రాఽవసరే, [స్వబలామ్భోనిధిమధ్యగః] స్వసేనాసాగరమధ్యగతః। “బలపాథోనిధి" ఇత్యపి పాఠః। [భువనత్రయకార్య్యజాగరూకః] భువనత్రయకార్య్యే త్రైలోక్యరక్షావిధౌ, జాగరుకః ప్రబుద్ధః। “జాగురూకః" (౩।౨।౧౬౫ పాం) ఇత్యూకప్రత్యయః। [సః, పరః పుమాన్] పరమపురుషః, [పరం] కేవలం, ఇరిరేవేత్యర్థః। 'పరమవ్యయమిచ్ఛన్తి కేవలే' ఇతి విశ్వః। [తత్ర] నిద్రాణలోకే, [అజాగః] జాగర్త్తి స్మ। సర్వాన్ధకారహారిణో నిత్యప్రకాశచిదాత్మనః తత్రాపి కార్య్యగ్రస్తస్య కుతో నిద్రేతి భావః। జాగర్త్తే ర్లజి తిప్। అదాదిత్వాచ్ఛపో లుకి సార్వధాతుకణే రపరే "హల్ఙ్యాప్" (౬।౧।౬౮ పాం) ఇతి తిలోపే చ రేఫస్య విసర్జనీయః। అత్ర సముద్రనిద్రాలోస్తత్రైవ జాగరే విరోధపరి-

అథ సూర్య్యరుచీవ తస్య దృష్టా-

వుదభూత్ కౌస్తుభదర్పణం గతాయామ్।

పటు ధామ తతో న చాద్భుతం తత్

విభురిన్ద్వర్కవిలోచనః కిలాసౌ॥౩౭॥

మహతః ప్రణతేష్వివ ప్రసాదః

స మణేరంశుచయః కకుమ్ముఖేషు।

వ్యకసద్వికసహిలోచనేభ్యో

దదదాలోకమనావిలం బలేభ్యః॥౩౮॥

హారముఖేణ కార్య్యజాగరూకత్వపరమపురుషత్వయోర్విశేషణగత్యా తాత్త్వికజాగరణహేతుకత్వాత్ విరోధాఽఽభాససఙ్కీర్ణం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౬॥

అథేతి।—[అథ] అన్ధకారవ్యాప్త్యనన్తరం, [తస్య] హరేః, [దృష్టౌ] చక్షుషి, తేజసి ఇత్యర్థః। [సూర్య్యరుచీవ] సూర్య్యతేజసి ఇవ। కౌస్తుభో దర్పణ ఇవేత్యుపమితసమాసః। నూర్య్యరుచౌబేతి లిఙ్గాత్। తం [కౌస్తుభదర్పణం, గతాయాం] ప్రవిష్ఠాయాం సత్యాం, [తతః] కౌస్తుభాత్, [పటు] సర్వాన్ధకారద్రావణే సమర్థం, [ధామ] తేజః, [ఉదభూత్] ఉదగాత్। [తత్] ధామోద్భవనం, [న చాద్భుతమ్]। కుతః?—[అసౌ, విభుః] భగవాన్, [ఇన్ద్వర్కవిలోచనః] ఇన్ద్వర్కౌ విలోచనే యస్య సః, [కిల] ఖలు; అతస్తచ్చక్షుషోః సూర్య్యాఽఽత్మకత్వాత్ తదభిహతాత్ కౌస్తుభాద్దర్పణాదేరివ ధామప్రాదుర్భావో వ్యజ్యతే ఇత్యర్థః। అతో వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౭॥

మహత ఇతి।—[సః] పూర్వోక్తః, [మణేః] కౌస్తుభస్య, [అంశుచయః, వికసద్విలోచనేభ్యః] వికసన్తి ఉన్మీలన్తి, విలోచనాని యేషాం తేభ్యః, [బలేభ్యః, అనావిలం] ప్రసన్నమ్, [ఆలోకం] దర్శనం, తత్త్వజ్ఞానఞ్చ, [దదత్] ప్రతియచ్ఛన్, [మహతః] మహాఽఽత్మనః, [ప్రసాదః] అనుగ్రహః, [ప్రణతేషు]

ప్రకృతిం ప్రతిపాదకైశ్చ పాద్రై-
శ్చక్లృపే భానుమతః పునః ప్రసర్తు‌_మ్।
తమసోఽభిభవాదపాస్య మూర్ఛా-
ముదజీవత్సహసైవ జౌవలోకః॥౩౮॥

ఘనసన్తమసైర్ఘవేన భూయో
యదుయోద్ధైర్యుధి రేధిరే ద్విషన్తః।
నను వారిధరోపరోధముక్తః
సుతరాముత్తపతే పతిః ప్రభాణామ్॥౪౦॥

భక్తేషు [ఇవ, కకుమ్ముఖేషు] కకుభామగ్రేషు, [వ్యకసత్] అమూర్చ్ఛత్। పూర్ణోపమా॥౩౮॥

ప్రకృతిమితి।—[ప్రకృతిం] స్వభావం, [ప్రతిపాదకైః] ప్రతిపద్యమానైః। "లషపతపద—" (౩।౨।౧౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః, “న లోకా—” (౨।౩।౬౮ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [భానుమతః] అంశుమతః, [పాద్రైః] రశ్మిభిః, [చ, పునః] భూయః, [ప్రసర్తు‌_ం', చక్లృపే] శేకే। 'కృపూ సామర్థ్యే' భావే లిట్, “కృపో రో లః” (౮।౨।౧౮ పాం) ఇతి ఋకారస్థస్యాపి రేఫస్య లకారః। [జీవలోకః] ప్రాణివర్గశ్చ, [తమసః] అన్ధకారస్య, [అభిభవాత్] అభిభూతత్వాదిత్యర్థః। "కర్తృకర్మణోః కృతి" (౨।౩।౬౫ పాం) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। [సహసైవ మూర్ఛామపాస్య, ఉదజీవత్] ఉదశ్వసీత్। అత్రోజ్జీవనస్య అర్కకరప్రసారహేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్॥౩౯॥

ఘనేతి।—[ఘనసన్తమసైః] ఘనం సాన్ద్రం, సన్తమసమ్ అన్ధకారీ యేషు। 'అవసమన్ధేన్యస్తమసః" (౫।౪।౭౯ పాం) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। “గత—” ఇతి పాఠే,—గతం సన్తపసం యేషాం తైః, [యదుయోద్ధైః] యాదవభటైః,

వ్యవహార ఇవానృతాభియోగం
తిమిరం నిర్జితవత్యథ ప్రకాశే।
రిపుఫల్వణభీమభోగభాజాం
భుజగానాం జననీం జజాప విద్యామ్॥౪౧॥

పృథుదర్విభృతస్తతః ఫణీన్ద్రా
విషమాశీభిరనారతం వసన్తః।

భూయః] పునరపి, [జవేన యుధి ద్విషన్తః, రేధిరే] జిహింసిరే, హతా ఇత్యర్థః। రాధ్యతేః కర్మణి లిట్। "రాధో హింసాయామ్" (౬।౪।౧౨౩ పాం) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ। తథా హి, [వారిధరోపరోధముక్తః] వారిధరోపరోధాత్ మేఘాపవరణాత్, ముక్తః, [ప్రభాణాం] ద్యుతీనాం, [పతిః]; అర్కః ఇత్యర్థః, [సుతరాముత్తపతే నను] ప్రకాశత ఏవ ఖలు। "ఉద్విభ్యాం తపః" (౧।౩।౨౭ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। అత్ర యదుయోధానాం ద్యుతిపతేశ్చ వాక్యభేదేన ప్రతివిమ్బకరణాద్దృష్టాన్తాలఙ్కారః। న చోపమానోపమేయయోర్భిన్నవచనత్వదోషః। లోకే చన్ద్రార్కాదీనాముపమానానామబహుత్వేఽపి చన్ద్రాననా ఇతివత్ ప్రత్యేకసౌపమ్యాత్॥౪౦॥

వ్యవహార ఇతి।—[వ్యవహారే] న్యాయవాదే, [అన్తాభియోగం] మిథ్యాఽభిశంసనమ్, [ఇవ, ప్రకాశే] కౌస్తుభతేజసి, [తిమిరం] ప్రస్వాపనాన్ధకారం, [నిర్జితవతి] నిరస్తవతి సతి, [అథ] ఏతన్నిరసనానన్తరం, [రిపుః] చైద్యః, [ఉల్వణభీమభోగభాజామ్] ఉల్వణాన్ మహతః, భీమాంశ్చ భోగాన్ ఫణాన్ కాయాంశ్చ, భజన్తీతి తద్భాజః। 'భోగః సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః। తేషాం, [భుజగానాం, జననీమ] ఉత్పాదికాం [విద్యాం] మన్త్రం, [జజాప] జపతి స్మ; భుజగాస్త్రభాజహారేత్యర్థః। "ఉల్వణ" ఇత్యత్ర క్వచిత్ "ఉత్పణ" ఇతి పాఠః। ఉపమాఽలఙ్కారః॥౪౧॥

అభవన్ యుగపద్విలోలజిహ్వా-

యుగలీఢ్ోభయసృక్కభాగమావిః ॥౪౨॥

కృతకేశవిడ్మ్బనైర్విహాయో
విజయం తత్క్షణమిచ్ఛుభిశ్ఛలేన।
అమృతాగ్రభువః పురేవ పుచ్ఛం
బడ్వాభర్తు్రవారి కాద్రవేయైః॥౪౩॥

పృథ్వితి।—[తతః] భుజగాస్త్రప్రయోగానన్తరం, [పృథుదర్విభృతః] మహాఫణాధారిణ ఇత్యర్థః; అత ఏవ 'దర్వీకరో దీర్ఘపృష్ఠః' ఇత్యత్ర దర్వీరూపః ఫణ ఏవ కరో హస్తో యస్య ప్రహారాదౌ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్। [ఆశీభిః] దంష్ట్రాభిః। 'అశీ ఉరగదంష్ట్రాయామ్' ఇతి వైజయన్తీ। [అనారతమ్] అశ్రాన్తం, [విషం వసన్తః] ఉద్గిరన్తః, [ఫణీన్ద్రాః] మహాసర్పాః, [విలోలజిహ్వాయుగలీఢ్ోభయసృక్కభాగం] విలోలైశ్చఞ్చలైః, జిహ్వాయుగ్మైర్లీఢౌ ఆస్వాదితౌ, ఉభయసృక్కభాగౌ ఉభౌ ఓష్ఠప్రాన్తదేశౌ యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా। 'ప్రాన్తావోష్ఠస్య సృక్కణీ' ఇత్యమరః। [యుగపత్ ఆవిరభవన్]। అత్ర "ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్" (౫।౨।౪౪ పాం) ఇతి నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాత్ వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్య స్థానేఽప్యుభయశబ్దస్యైవ ప్రయోగః। 'ఉభయపుత్రః' ఇత్యాదిప్రయోగసిద్ధేరితి కవ్యక్తభస్మాభిః ప్రకటితం బహుధా సఞ్జీవిన్యాం ఘణ్టాపథే సర్వఙ్కషాయాఞ్చ తత్ర తత్ర। స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౪౨॥

కృతేతి।—[కృతకేశవిడ్మ్బనైః] కార్ష్ణ్యోపచితకేశానుకారైః, [ఛలేన] కపటేన, [విజయమ్, ఇచ్ఛుభిః] అభిలాషుకైః। "విన్దురిచ్ఛుః" (౩।౨।౧౬౯ పాం) ఇతి ఉప్రత్యయాన్తో నిపాతః, "న లోకా—" (౨।౩।౬౯ పాం)

దధతస్తనిమానమానుపూర్వ్యా
బభురక్షిశ్రవసో ముఖే విశాలాః।
భరతజ్ఞకవిప్రణీతకావ్య-
గ్రథితాఙ్కా ఇవ నాటకప్రపఞ్చాః॥౪౪॥

ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [విహాయః] ఆకాశం, [తత్క్షణం, కాద్రవేయైః] కద్రుపుత్రైః ఫణీన్ద్రైః। “స్త్రీభ్యో ఢక్" (౪।౧।౧౨౦ పాం) ఇతి ఢక్। [పురా] పూర్వమ్, [ఇవ, అమృతాగ్రభువః] అమృతాగ్రజస్య, [బడవాభర్తుః] ఉచ్చైఃశ్రవసః, [పుచ్ఛమ్, అవారి] అవృతమ్। వృతేః కర్మణి లుఙ్। పురా కిల కద్రువినతయోః కశ్యపభార్యయోరుచ్చైఃశ్రవసః పుచ్ఛస్య కార్ష్ణ్యశ్వైత్యవివాదే దాస్యపణే కాద్రవేయైః స్వమాతుర్విజయాయ గృహీతబాలాకారైరుచ్చైశ్రవసః పుచ్ఛాఽఽచ్ఛాదనం చక్రే ఇతి కథా పురాణాదనుసన్ధేయా। ఉపమా॥౪౩॥

దధత ఇతి।—[ముఖే] ముఖభాగే, ముఖమన్ధౌ చ [విశాలాః] విస్తృతాః, [ఆనుపూర్వ్యా] అనుక్రమేణ, [తనిమానం] తనుత్వం, ముఖాదన్యత్ర శరీరే ఉత్తరోత్తరం తనుత్వమిత్యర్థః, [దధతః]; అన్యత్ర,—ప్రతిముఖాదిసన్ధిషు గోపుచ్ఛవత్ సఙ్క్షిప్తత్వం దధానాః, [అక్షిశ్రవసః] సర్పాః, [భరతజ్ఞకవిప్రణీతకావ్యగ్రథితాఙ్గాః] భరతజ్ఞో నాట్యశాస్త్రజ్ఞః। 'భరతో నాట్యశాస్త్రేఽపి' ఇతి విశ్వః। తేన కవినా ప్రణీతం ప్రకల్పితం, యత్ కావ్యం కవికర్మ, లక్షణయా కావ్యార్థః, కథావస్తు ఇతి యావత్। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః। తేన గ్రథితా గుమ్ఫితాః, అఙ్గాః పరిచ్ఛేదరూపాః అవాన్తరసన్దర్భవిశేషా యేషు తే తథోక్తాః, [నాటకప్రపఞ్చాః] నాటకవిస్తారాః, [ఇవ బభుః]; ఇత్యుపమా। “ప్రపఞ్చాః" ఇత్యత్ర “ప్రబన్ధాః” ఇతి క్వచిత్పాఠః। 'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిన్దుబీజపురస్కృతః। అఙ్కో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాఽఽశ్రయః॥' ఇతి అఙ్కలక్షణమ్। 'సుఖం ప్రతిముఖం గర్భోఽవమర్శ ఉపసంహృతిః' ఇతి సన్ధయః॥౪౪॥

సవిషశ్వసనోద్ధతోరుధూమ-

వ్యవధిమ్లానమరీచి పన్నగానామ్।

ఉపరాగవతేవ తిగ్మభాసా

వపురౌదుమ్బరమణ్డలాఽఽభమూహే॥౪౫॥

శిఖిపిచ్ఛకృతధ్వజావచూడ-

క్షణసాశఙ్కవివర్తమానభోగాః।

యమపాశవదాశు బన్ధనాయ

న్యపతన్ వృష్ణిగణేషు లేలిహానాః ॥౪౬॥

సేతి ।—[తిగ్మభాసా] సూర్యేణ, [ఉపరాగవతా] రాహుగ్రాసవతా, [ఇవ], రాహుగ్రస్తేనేత్యర్థః। 'ఉపరాగో గ్రహో రాహుగ్రస్తే త్విన్దో చ పూష్ణి చ' ఇత్యమరవచనం గ్రాసస్యాప్యుపలక్షణమ్। [పన్నగానాం, సవిషశ్వసనోద్ధతరుధూమవ్యవధిమ్లానమరీచి] సవిషైః శ్వసనైః ఫూత్కారైః, ఉద్ధతేనోరుధూమేన యో వ్యబధిస్తిరోధానం, తేన మ్లానా నిష్ప్రభాః, మరీచయో యస్య తత్, అత ఏవ [ఉదుమ్బరమణ్డలాఽఽభం] తామ్రపిండసచ్ఛాయమ్। 'అథ తామ్రకమ్। శుల్వం మ్లేచ్ఛముఖద్వ్యష్టవరిష్ఠోదుమ్బరాణి చ' ఇత్యమరః। [వపుః, ఊహే] ఊఢమ్। బహేః కర్మణి లిట్। యజాదిత్వాత్ సమ్ప్రసారణమ్ ॥౪౫॥

శిఖీతి ।—పునఃపునర్లేహనశీలాః [లేలిహానాః] సర్పాః। లిహేర్యఙ్లుగన్తాత్తాచ్ఛీల్యే శానచ్ప్రత్యయే "గుణో యఙ్లుకోః" (౭।౪।౮౨ పాం) ఇత్యభ్యాసస్య గుణః। లిహేర్లిటః కానజితి వల్లభః। తదానీమభ్యాస గుణానుపపత్తిః, భూతార్థాసఙ్గతిశ్చ। [శిఖిపిచ్ఛకృతధ్వజావచూడక్షణసాశఙ్కవివర్త్తమానభోగాః] శిఖిపిచ్ఛైః మయూరవర్హైః, కృతేభ్యో ధ్వజానామవచూడేభ్యః ప్రకీర్ణేభ్యః, క్షణం సాశఙ్కాః జీవన్మయూరభ్రాన్త్యా సభయాః, అత ఏబ దివర్తమానభోగాః వివర్త్తమానకాయాః, వ్యావృత్తదేహాః సన్తః ఇత్యర్థః, [ఆశు,

---

పృథువారిధివీచిమణ్డలాన్త-
ర్విలసత్ఫేనవితానపాణ్డురాణి।
దధతి స్మ భుజఙ్గమాఙ్గమధ్యే
నవనిర్మోకరుచిం ధ్వజాంశుకాని ॥౪౭॥

కృతమణ్డలబన్ధముల్లసద్భిః
శిరసి ప్రత్యురసం విలమ్బమానైః।
వ్యరుచజ్జనతా భుజఙ్గభోగై-
ర్దలితేన్దీవరమాలభారిణీవ ॥౪౮॥

వృష్ణిగణేషు] యాదవమణ్డేషు, [బన్ధనాయ]; యమపాశైస్తుల్యం [యమపాశవత్] కాలపాశవత్; ఇత్యుపమా। [న్యపతన్] నిపత్య బబన్ధురిత్యర్థః॥౪౬॥

పృథ్వితి।—[భుజఙ్గమాఙ్గమధ్యే, పృథువారిధివీచిమణ్డలాన్తర్విలమత్ఫేనవితానపాణ్డురాణి] పృథోర్వారిధివీక్షిమణ్డలస్య అన్తర్మధ్యే, తిలమన్తః ఫేనా ఇవ వితానపాణ్డురాణి వితానపాణ్డురద్యుతీని, శుభ్రవర్ణానీత్యర్థః; ఇత్యుపమా। [ధ్వజాంశుకాని, నవనిర్మోకరుచిం] నవకఞ్చుకశోభాం [దధతి స్మ]। 'సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకౌ' ఇత్యమరః। నిర్మోకరుచిమిత్యత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రాసమ్భవాన్నేన, నిర్మోకస్యేవేతి సాదృశ్యాఽఽక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిదర్శనా ఫేనపాణ్డురోపమయాఽఙ్గేన సఙ్కీర్యతే॥౪౭॥

కృతేతి।—[జనతా] జనసమూహః। “గ్రామజన—” (౪।౨।౪౩ పాం) ఇత్యాదినా సామూహికస్తల్ప్రత్యయః। [శిరసి, కృతమణ్డలబన్ధం] కృతో మణ్డలబన్ధో వలయీభావో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా, [ఉల్లసద్భిః,ప్రత్యురసమ్] ఉరసి ఉరసి। “ప్రతేరురసః సప్తమీస్థాత్” (౫।౪।౮౨ పాం) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। [విలమ్బమానైః] విశేషేణ లమ్బమానైః, [భుజఙ్గభోగైః] అహికాయైః, [దలితేన్దీవరమాలభారిణీ] విక-

---

పరివేష్టితమూర్త్తయశ్చ మూలా-

దురగైరా శిరసః సరత్నపుష్పైః।

దధురాయతవల్లివేష్టితానా-

ముపమానం మనుజా మహీరుహాణామ్॥౪౯॥

బహులాఞ్జనపఙ్కపట్టనీల-

ద్యుతయో దేహమితస్తతః శ్రయన్తః।

దధిరే ఫగినస్తురఙ్గమేషు

స్ఫుటపల్యాణనిబద్ధవర్ధలీలామ్॥౫౦॥

భితనీలోత్పలమాలభారిణీ, [ఇవ]; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [వ్యరుచత్] వ్యరోచిష్ట। "ద్యుద్భ్యో లుఙి" (౧।౩।౯౧ పా౦) ఇతి వికల్పాత్పరస్మైపదమ్॥౪౮॥

పరివేష్టితేతి।– [చ] కిఞ్చేతి చార్థః, [మూలాత్] పాదనారభ్యేత్యర్థః। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। [ఆ శిరసః] శిరోఽన్తమ్। "ఆఙ్మర్యాదా—" (౨।౧।౧౩ పా౦) ఇత్యాదినా వికల్పాదసమాసః। రత్నైరేవ పుష్పైః సహ వర్త్తన్తే ఇతి [సరత్నపుష్పైః]। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" (౨।౨।౨౮ పా౦) ఇతి బహువ్రీహిః। [ఉరగైః, పరివేష్టితమూర్త్తయః] వేష్టితాఙ్గాః, [మనుజాః, ఆయతవల్లివేష్టితానామ్] ఆయతాభిర్వల్లీభిర్లతాభిః, వేష్టితానాం, [మహీరుహాణామ్, ఉపమానం] సాదృశ్యం, [దధుః]; ఇత్యుపమా॥౪౯॥

బహులేతి।—[బహులాఞ్జనపఙ్కపట్టనీలద్యుతయః] బహులాఞ్జనస్య సాన్ద్రకజ్జలస్య, పఙ్కపట్టః పఙ్కఘనః, తద్వన్నీలద్యుతయః శ్యామభాసః, [దేహం] శరీరమ్, [ఇతస్తతః] పుచ్ఛపార్శ్వాదిస్థానేషు [శ్రయన్తః] భజన్తః, [ఫణినస్తురఙ్గమేషు, స్ఫుటపల్యాణనిబద్ధవర్ధలీలాం] స్ఫుటాని ఉజ్జ్వలాని, యాని పత్ర్యా–

ప్రసృతం రభసాదయోఽభినీలా

ప్రతిపాదం పరితోఽభివేష్టయన్తీ।

తనురాయతిశాలినీ మహాఽహే-

ర్గజమన్దురివ నిశ్చలం చకార॥౫౧॥

అథ సమ్మితవీక్షితాదవజ్ఞా-

చలితైకోన్నమితభ్రు మాధవేన।

నిజకేతుశిరఃశ్రితః సుపర్ణా

దుదపప్తన్నయుతాని పక్షిరాజామ్ ॥౫౨॥

ణేషు పల్యయనేషు, నిబద్ధాని వర్ధ్రాణి వరత్రాః। 'వర్ధ్రం త్రపువరత్రయోః' ఇతి విశ్వః। తేషాం లీలాం శోభాం, [దధిరే] దధుః।
వర్ధ్రలీలామిత్యత్రాసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధాన్నిదర్శనోక్తలక్షణా॥౫౦॥

ప్రసృతమితి।—[అయోఽభినీలా] అయసా అయోవత్ ఇత్యర్థః, అభినీలా; పాదేషు [ప్రతిపాదమ్]। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। [అభివేష్టయన్తీ]; ఆయత్యా ఆయతేన, దీర్ఘేణ ఇత్యర్థః, శాలతే యా మా ఆయతిశాలినీ, మహాఽహేః] మహోరగస్య, [తనుః] బపుః, [అన్దూః] శృఙ్ఖలా, [ఇవ]। 'అన్దూస్తు శృఙ్ఖలాయాం స్త్రీ' ఇతి వైజయన్తీ। [రభసాత్ పరితః, ప్రసృతం] ప్రచరన్తం, [గజం నిశ్చలం చకార]। ఉపమా॥౫౧॥

అథేతి।—[అథ] నాగపాశబన్ధనానన్తరం, [మాధవేన] కృష్ణేన, [అవజ్ఞాచలితైకోన్నమితభ్రు] అవజ్ఞయా అకిఞ్చిత్కరత్వాదనాదరేణ, చలితా ప్రేరితా, ఏకా ఉన్నమితా ఉత్క్షిప్తా, చ భ్రూర్యస్మిన్ కర్మణి తత్ తథా। "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" (౧।౨।౪౮ పాం) ఇతి హ్రస్వత్వమ్। [సస్మితవీక్షితాత్] సస్మితం చైద్యచాపల్యదర్శనాత్ సమన్దహాసం, వీక్షితాత్, [నిజకేతుశిరఃశ్రితః] నిజధ్వజాగ్రస్థితాత్। శ్రయతేః క్విప్। [సుప-

---

ద్రుతహేమరుచః ఖగాః ఖగేన్ద్రా-

దలఘూదీరితనాదముత్పతన్తః।

క్షణమైక్షిషతోచ్చకైశ్చమూభి-

ర్జ్వలతః సప్తరుచేరివ స్ఫులిఙ్గాః॥౫౩॥

ఉపమానమలాభి లోలపక్ష-

క్షణవిక్షిప్తమహాఽమ్బువాహమత్స్యైః।

ర్ణాత్]; పక్షిణాం రాజః రాజానః తేషాం [పక్షిరాజాం] పక్షిరాజానాం గరుత్మతామ్। 'రాజా రాట్ పార్థివః' ఇత్యమరః। "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే" (౩।౨।౧౭౮ పాం) ఇతి క్విప్। [అయుతాని] అయుతసఙ్ఖ్యాః, [ఉదపప్తన్] ఉత్పేతుః। "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి లుఙి చేరఙాదేశః। "పత. పుమ్" (౭।౪।౧౯ పాం) ఇతి పుమాగమః। "ఉదభూవన్" ఇతి పాఠే,—"భువో వుక్—" (౬।౪।౮౮ పాం) ఇతి వుగాగమః। మాధవస్య సుపర్ణవీక్షణావస్థో చిత్రభ్రూవిక్షేపాఽఽదిచేష్టావివరణాత్ స్వభావోక్తిః। తదుక్తం దణ్డినా,—'నానాఽవస్థం పదార్థానాం రూపం సాక్షాద్వివృణ్వతీ। స్వభావోక్తిశ్చ జాతిశ్చ' (౨ పరిం ౮ శ్లోకః) ఇతి, 'జాతిక్రియాగుణద్రవ్యస్వభావాఽఽఖ్యానమీదృశమ్' (౨ పరిం ౧౩ సఙ్ఖ్యకశ్లోకస్య పూర్వార్ద్ధమ్) ఇతి చ॥౫౨॥

ద్రుతేతి।—[ద్రుత హేమరుచః] ప్రతప్తకాఞ్చనభాసః; ఇత్యుపమా। [అలఘూదీరితనాదమ్] అలఘు ఉచ్చైః, ఉదీరితనాదమ్ ఉచ్చరిత ఘోషం యథా తథా. [ఖగేన్ద్రాత్] గరుత్మతః, [ఉత్పతన్తః] ఉద్భవన్తః, [ఖగాః] సుపర్ణాః, [జ్వలతః] ప్రజ్వలతః, [సప్తరుచేః] సప్తార్చిషోఽగ్నేః, [ఉచ్చకైః] ఊర్ధ్వం ప్రసృతాః, [స్ఫులిఙ్గా ఇవ చమూభిః క్షణమ్, ఐక్షిషత] ఈక్షితాః। ఈక్షతేః కర్మణి లుఙ్। అత్రోపమయోః సఙ్కరః॥౫౩॥

ఉపమానిమితి।—[గగనార్ణవం] గగనమర్ణవ ఇవ గగనార్ణవః తమ్, [అన్తరా] తస్య మధ్యే ఇత్యర్థః। "అన్తరాఽన్తరేణ యుక్తే" (౨।౩। ౪ పాం)

గగనార్ణవమన్తరా సుమేరోః

కులజానాం గరుడైరిలాధరాణామ్॥౫౪॥

పతతాం పరితః పరిస్ఫురద్భిః

పరిపిఙ్గీకృతదిఙ్ముఖైర్మయూఖైః।

సుతరామభవద్దురీక్ష్యబిమ్బ-

స్తపనస్తత్కిరణైరివాఽఽత్మదర్శః॥౫౫॥

ఇతి ద్వితీయా। అత్రార్ణవస్యైకత్వేఽపి తదేకదేశాపేక్షయా భేదవత్త్వేన మధ్యప్రతియోగిత్వసమ్భవాత్ న ద్వితీయాఽనుపపత్తిః। [లోలపక్షక్షణవిక్షిప్తమహాఽమ్బువాహమత్స్యైః] లాలైః పక్షైః క్షణాదిక్షిప్తా మహాఽమ్బువాహా మత్స్యా ఇవ యైస్తైః, [గరుడైః] గరుత్మద్భిః, [సుమేరోః కులజానాం] హేమాద్రివంశ్యానామ్, అన్యేషామహిరణ్మయతయా గరుడసామ్యాసమ్భవాదిత్యర్థః। [ఇలాధరాణాం] భూధరాణామ్, అర్ణవాన్తశ్చరాణామిత్యర్థః। 'గౌరిలా కుమ్భినీ క్షమా' ఇతి కోషః। [ఉపమానం] సాదృశ్యమ్ [అలాభి] అలమ్భి। లభేః కర్మణి లుజి "విభాషా చిణములోః" (౭।౧।౬౯ పాం) ఇతి వికల్పాత్ నుమభావః। అత్రేలాధరాణాముపమానమితి వ్యస్తోపమాయా అన్యాభ్యాం సమాసగతాభ్యాసఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౫౪॥

పతతామితి।—[పరితః పరిస్ఫురద్భిః] స్వవిషయసఙ్క్రమాత్ సమన్తాదుల్లసద్భిః, అత ఏవ [పరిపిఙ్గీకృతదిఙ్ముఖైః] పరిపిఙ్గీకృతాని సౌవర్ణత్వాత్ పిశఙ్గీకృతాని, దిఙ్ముఖాని యైస్తైః, [పతతాం] పక్షిణాం [మయూఖైః, తపనః] సూర్యః, [తత్కిరణైః] తపనకిరణైః సఙ్క్రాన్తైరితి భావః; ఆత్మా స్వరూపం దృశ్యతేఽత్ర ఇతి [ఆత్మదర్శః] దర్పణః, [ఇవ, సుతరాం దురీక్ష్యబిమ్బః అభవత్] స్వత ఏవ దుర్దర్శ ఇదానీమతిదుర్దర్శోఽభూదిత్యర్థః। అత్ర తపనస్య దురీక్ష్యత్వాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫౫॥

దధురమ్బుధిమన్థనాద్రిమన్థ-

భ్రమణాఽఽయస్తఫణీన్ద్రపిత్తజానామ్।

రుచముల్లసమానవైనతేయ-

ద్యుతిభిన్నాః ఫణభారిణో మణీనామ్॥౫౬॥

అభితః క్షుభితామ్బురాశిధీర-

ధ్వనిరాకృష్టసమూలపాదపౌఘః।

జనయన్న భవద్యుగాన్తశఙ్కా-

సనిలో నాగవిపక్షపక్షజన్మా ॥౫౭॥

దధురితి।—[ఉల్లసమానవైనతేయద్యుతిభిన్నాః] ఉల్లసమానాభిః దీప్యమానాభిః, వైనతేయానాం ద్యుతిభిః భిన్నాః సంవలితాః, [ఫణభారిణః] ఫణాభృతః, [అమ్బుధిమన్థనాద్రిమన్థభ్రమణాఽఽయస్తఫణీన్ద్రపిత్తజానామ్] అమ్బుధిమన్థనే సముద్రమన్థనే, అద్రేర్మన్దరాద్రేరేవ, మన్థస్య మన్థనదణ్డస్య, భ్రమణేన ఆయస్తస్య నిష్పీడఀితస్య, ఫణీన్ద్రస్య వాసుకేః, పిత్తాత్ పిత్తధాతోః, జాతాస్తజ్జాస్తేషామ్। 'వైశాఖమన్థాసన్థానమన్థనో మన్థదణ్డకే' ఇత్యమరః। మథేర్భ్వాదికస్యేదిత్త్వాత్ సర్వత్ర నుమాగమః। [మణీనాం] మరకతానాం, [రుచం దధుః]; వైనతేయపీతిమసమ్భేదాత్ కృష్ణోరగా మరకతచ్ఛాయామాపన్నిత్యర్థః। అత్రాన్యస్యాన్యధర్మాయోగేన రుచమివేతి సాదృశ్యాఽఽక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధాత్ నిదర్శనాఽలఙ్కారః॥౫౬॥

అభిత ఇతి।—[అభితః] ఉభయతః, [క్షుభితామ్బురాశిధీరధ్వనిః] క్షుభితో యోఽమ్బురాశిః ఉద్వేలామ్బురాశిః, తద్వద్ధీరధ్వనిః గమ్భీరధ్వనిః; ఇత్యుపమా। [ఆకృష్టసమూలపాదపౌఘః] ఆకృష్టాః పాటితాః, సమూలాః పాదపౌఘాః తరుసమూహాః యేన సః। అత్ర పాదపోన్మూలనాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః। [యుగాన్తశఙ్కాం జనయన్] కల్పక్షయోత్ప్రేక్షాం జనయన్; ఇత్యపి

ప్రచలత్పతగేన్ద్రపత్రవాత-

ప్రసభోన్మూలితశైలదత్తమార్గైః।

భయవిహ్వలమాశు దన్దశూకై-

ర్వివశైరావివిశే స్వమేవ ధామ॥౫౮॥

ఖచరైః క్షయమక్షయేఽహిసైన్యే

సుకృతైర్దుష్కృతవత్ తదోపనీతే।

అయుగార్చిరివ జ్వలన్ రుషాఽసౌ

రిపురౌదరిచ్ఛషమాజుహావ మన్త్రమ్॥౫౯॥

సైవాతిశయోక్తిః। [నాగవిపక్షపక్షజన్మా] గరుడపక్షోద్భవః, [అనిలః, అభవత్] ఉదభవదిత్యర్థః॥౫౭॥

ప్రచలదితి।—[ప్రచలత్పతగేన్ద్రపత్రవాతప్రసభోన్మూలితశైలదత్తమార్గైః] ప్రచలతాం పతగేన్ద్రాణాం యే పత్రవాతాస్తైః ప్రసభమ్ ఉన్మూలితైః ఆకృష్టైః, ఉత్పాటితైరిత్యర్థః, శైలైర్దత్తో మార్గో రన్ధ్రం యేభ్యస్తైః, [వివశైః] పరవశైః, నిశ్చేష్టైరిత్యర్థః; గర్హితం దశన్తి భృశమితి [దన్దశూకైః] సర్పైః। 'దన్దశూకో విలేశయః' ఇత్యమరః। "లుపసదచర—" (౩।౧।౨౪ పాం) ఇత్యాదినా దంశేర్భావగర్హాయాం యఙ్। "జపజభదహదశభఞ్జపశాచ్చ" (౭।౪।౮౬ పాం) ఇతి అభ్యాసస్య నుగాగమః। "యజజపదశాం యఙః" (౩।౨।౧౬౬ పాం) ఇతి దంశేర్యఙన్తాదూకప్రత్యయః। [భయవిహ్వలం] భయేన విహ్వలం విక్షిప్తం, విచిత్రమ్ ఇత్యర్థః, యథా తథా, [ఆశు, స్వమేవ ధామ] పాతాలమేవ, [ఆవివిశే], తార్క్ష్యపత్రపవనోన్మూలితశైలరన్ధ్రవర్త్మనైవ పాతాలం ప్రవిష్టమిత్యర్థః। విశేః కర్మణి లిట్। దన్దశూకానాం రన్ధ్రప్రవేశాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౫౮॥

ఖచరైరితి।—ఖే చరన్తీతి [ఖచరైః] వైనతేయైః। "చరేష్టః" (౩।౨।౧౬ పాం) ఇతి టః। "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" (౬।౩।౧౪

సహసా దధదుద్ధతాట్టహాస-

శ్రియముత్త్రాసితజన్తునా స్వనేన।

వితతాఽఽయత హేతిబాహురుచ్చై-

రథ వేతాల ఇవోత్పపాత వహ్నిః॥౬౦॥

చలితోద్ధతధూమకేతనోఽసౌ

రభసాదమ్బరరోహిరోహితాశ్వః।

పాం) ఇతి లుశ్వికల్పః। [అక్షయే] అనన్తే, [అహిసైన్యే] సర్పసఙ్ఘే, [సుకృతైః] హరిస్మరణాదిపుణ్యైః [దుష్కృతవత్] బ్రహ్మహత్యాద్యేనోవత్। "తత్ర తస్యేవ" (౫।౧।౧౧౬ పాం) ఇతి తత్రార్థే వతిప్రత్యయః। [క్షయముపనీతే] నాశం గమితే సతి, [తదా] తత్కాలే, [రుషా] పౌరుషవైఫల్యరోషేణ, [అయుగార్చిః ఇవ] సప్తార్చిరివ [జ్వలన్] దీప్యమానః, [అసౌ రిపుః] చైద్యః; ఉదర్చిష ఇమమ్ [ఔదర్చిషమ్] ఆగ్నేయం, [మన్త్రమ్, ఆజుహావ] ఆదృతవాన్, జజాపేత్యర్థః। హ్వయతేర్లిట్, "అభ్యస్తస్య చ" (౬।౧।33 పాం) ఇతి ద్విర్వచనాత్ ప్రాగేవ సమ్ప్రసారణమ్। దుష్కృతవదితి తద్ధితగతా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా॥౫౯॥

సహసేతి।—[అథ] ఆగ్నేయాస్త్రాఽఽహ్వానానన్తరమ్, [ఉత్త్రాసితజన్తునా] భీషితప్రాణికేన, [స్వనేన] ధ్వనినా, [ఉద్ధతాట్టహాసశ్రియం] మహాఽట్టహాససమ్పదం, [దధత్], తేనైవాట్టహాసవాన్, తత్తుల్యనాదవానిత్యర్థః; [వితతాఽఽయతహేతిబాహుః] వితతాః ప్రసారితాః, ఆయతా దీర్ఘాః, హేతయో జ్వాలాః, బాహవ ఇవ హేతిబాహవో యస్య సః, [వహ్నిః, వేతాలః] భూతవిశేషః, సః [ఇవ, సహసా] ఝటితి, [ఉచ్చైః] ఊర్ధ్వమ్, [ఉత్పపాత] ఉత్థితః। ఉపమా॥౬౦॥

చలితేతి।—[చలితోద్ధతధూమకేతనః] చలితశ్చలంశ్చ, ఉద్ధత ఉన్నతశ్చ, ధూమ ఏవ కేతనం కేతుః యస్య సః, [రభసాత్] వేగాత్ [అమ్బరరోహిరోహితాశ్వః]

ద్రుతమారుతసారథిః శిఖావాన్

కనకస్యన్దనసున్దరశ్చచాల॥౬౧॥

జ్వలదమ్బరకోటరాన్తరాలం

బహులాఽఽర్ద్రామ్బుదపత్రబద్ధధూమమ్।

పరిదీపితదీర్ఘకాష్ఠముచ్చై

స్తరువద్విశ్వమువోష జాతవేదాః॥౬౨॥

గురుతాపవిశుష్యదమ్బుశుభ్రాః

క్షణమాలగ్నకృశానుతామ్రభాసః।

అమ్బరరోహిణో రోహితా వాహనమృగాః, అశ్వా ఇవ యస్య సః, [ద్రుతమారుతసారథిః] ద్రుతమారుతాః శీఘ్రవాతా ఏవ, సారథిర్యస్య సః, [కనకస్యన్దనసున్దరః] కనకద్రవవద్రభ్యః; ఇత్యుపమా। [అసౌ]; శిఖా జ్వాలా అస్య సన్తీతి [శిఖావాన్] ఆశుశుక్షణిః, [చచాల]॥౬౧॥

జ్వలదితి।—జాతం వేదో ధనం యస్మాత్ [జాతవేదాః] తనూనపాత్, [జ్వలదమ్బరకోటరాన్తరాలమ్] అమ్బరం కోటరమివ తస్యాన్తరాలమ్ అభ్యన్తరం, జ్వలత్ యస్య తత్, [బహులాఽఽర్ద్రామ్బుదపత్రబద్ధధూమం] బహులాః సాన్ద్రాః, ఆర్ద్రామ్బుదాః పత్రాణీవ తేషు బద్ధధూమం। [పరిదీపితదీర్ఘకాష్ఠం] పరిదీపితాః ప్రజ్వలితాః, దీర్ఘాః కాష్ఠా దిశః, కాష్ఠానీవ యస్య తత్, [ఉచ్చైః] ఉన్నతం, [విశ్వం] జగత్; తరుణా తుల్యం [తరువత్] తరుమివేత్యర్థః। తుల్యార్థే వతిప్రత్యయః। [ఉవోష] దదాహ। 'ఉష దాహే' లిట్ లఘూపధగుణే పశ్చాత్ ద్విర్భావః। “అభ్యాసస్యాసవర్ణే” (౬।౪।౭౮ పాం) ఇత్యువజాదేశః, అనాదిష్టాదచః పూర్వత్వేన గుణస్య స్థానివత్త్వాభావాత్। తరువదితి స్పష్టోపమాలిఙ్గాత్ సర్వత్రోపమితసమాసః॥౬౨॥

గుర్వితి।—[గురుతాపవిశుష్యదమ్బుశుభ్రాః] గురుతాపేన అతిదాహేన,

స్వమసారతయా మనోభవన్తః

పునరాకారమవాపురమ్బువాహాః॥౬౩॥

జ్వలితానలలోలపల్లవాన్తాః

స్ఫురదష్టాపదపత్రపీతభాసః।

క్షణమాత్రభవామభావకాలే

సుతరామాపురివాఽఽయతిం పతాకాః ॥౬౪॥

నిఖిలామితి కుర్వతశ్చిరాయ
ద్రుతచామీకరచారుతామివ ద్యామ్।

విశుష్యదమ్బువః క్షీయమాణోదకాః, అత ఏవ శుభ్రాశ్చేతి విశేషణసమాసః। తతః [క్షణమ్, ఆలగ్నకృశానుతామ్రభాసః] ఆలగ్నేన కృశానునా తామ్రభాసో రోహితవర్ణాః, అథ [అసారతయా] జలశోషాన్నిఃసారతయా, [మసీభవన్తః అమ్బువాహాః పునః స్వమాకారం] నీలరూపమ్, [అవాపుః]। అత్ర మేఘానాం మసీభావాద్యసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః॥౬౩॥

జ్వలితేతి।– [జ్వలితానలలోలపల్లవాన్తాః] జ్వలితేన ప్రజ్వలతా, అనలేన అనలపాతేన, లోలాః పల్లవాన్తా: అఞ్చలాగ్రాణి యాసాం తాః, [స్ఫురదష్టాపదపత్రపీతభాసః] స్ఫురద్భిః దీప్యమానైః, అష్టాపదపత్త్రైః కనకరచనాభిః, పీతభాసః పిఙ్గలవర్ణాః, [పతాకాః] వైజయన్త్యః, [అభావ కాలే] వినాశకాలే, [క్షణమాత్రభవాం] క్షణమాత్రభావినీం, క్షణమాత్రస్థాయినోమిత్యర్థః, [ఆయతిం] దైర్ఘ్యం [సుతరామాపురివ]; ప్రదీపవదితి భావః। అష్టసు లోహేషు పదమ్ అస్యేత్యష్టాపదమ్। "అష్టనః సంజ్ఞాయామ్" (౬।౩।౧౨౫ పాం) ఇతి దీర్ఘః। 'రుక్మం కార్త్తస్వరం జామ్బూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః॥౬౪॥

నిఖిలామితి।– [అథ] అనన్తరం, [మురారిః, ఇతి] ఇత్థం,

ప్రతిఘాతసమర్థమస్త్రమగ్నే-
రథ మేఘఙ్కరమస్మరత్ మురారిః॥౬౫॥

చతురమ్బుధిగర్భధీరకుక్షే-

ర్వపుషః సన్ధిషు లీనసర్వసిన్ధోః।

ఉదగుః సలిలాఽఽత్మనస్త్రిధామ్నో

జలవాహాఽఽవలయః శిరోరుహేభ్యః॥౬౬॥

[నిఖిలాం, ద్యామ్] ఆకాశం, [ద్రుతచామీకరచారుతాం] ప్రతప్తహేమకర్బురామ్, [ఇవ]; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। [చిరాయ కుర్వతోఽగ్నేః, ప్రతిఘాతసమర్థం] ప్రశమనక్షమమ్; మేఘాన్ కరోతీతి [మేఘఙ్కరం] మేఘజననమ్। "మేఘర్తి_భయేషు కృఞః" (౩।౨।౪౩ పాం) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। "అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్" (౬।౩।౬౭ పాం) ఇతి సుమాగమః। [అస్త్రం] వారుణాస్త్రమ్, [అస్మరత్] అధ్యాహరత్॥౬౫॥

చతురితి।—[చతురమ్బుధిగర్భధీరకుక్షేః] చత్వారోఽమ్బుధయ ఏవం గర్భ స్తేన ధీరో గమ్భీరః, కుక్షిర్యస్య తస్య, [వపుషః సన్ధిషు, లీనసర్వసిన్ధోః] లీనాః సర్వాః సిన్ధవో నద్యో యస్య తస్య, [సలిలాఽఽత్మనః] తోయాఽఽత్మకస్య; త్రీణి ధామాని స్థానాని భూరాదీని సత్త్వాదీని వా యస్య తస్య [త్రిధామ్నః] హరేః, [శిరోరుహేభ్యః, జలవాహాఽఽవలయః] మేఘపరమ్పరాః, [ఉదగుః] ఉద్బభూవుః। "ఇణో గా లుఙి" (౨।౪।౪౫ పాం) ఇతి గాఽఽదేశే "గాతిస్థా—" (౨।౪।౭౭ పాం) ఇత్యాదినా సిచో లుక్। 'యస్య కేశేషు జీమూతా నద్యః సర్వాఙ్గసన్ధిషు। కుక్షౌ సముద్రాశ్చత్వారస్తస్మై తోయాఽఽత్మనే నమః॥' (మహాం శాన్తిపర్వం ౪౭ అధ్యాం ౬౦ శ్లోకః) ఇత్యాగమోక్తం ప్రమాణమితి భావః॥౬౬॥

కకుభః కృతనాదమాస్తృణన్త-

స్తిరయన్తః పటలాని భానుభాసామ్।

ఉదనంసిషురభ్రమభ్రసఙ్ఘాః

సపది శ్యామలిమానమానయన్తః॥౬౭॥

తపనోయనికర్షరాజిగౌర-

స్ఫురదుత్తాలతడిచ్ఛటాఽట్టహాసమ్।

అనుబద్ధసముద్ధతామ్బువాహ-

ధ్వనితాఽఽడ◌ంమ్బరమమ్బరం బభూవ॥౬౮॥

కకుభ ఇతి।—[ఘ◌ృతనాదం] కృతగర్జనం యథా తథా, [కకుభః, ఆస్తృణన్తః] ఆచ్ఛాదయన్తః। స్తృణాతేర్లటః శత్రాదేశః। "శ్నాభ్యస్తయోః—" (౬।౪।౧౧౨ పాం) ఇత్యాకారలోపః। [భానుభాసామ్] అర్కాంశూనాం, [పటలాని,తిరయన్తః] తిరస్కుర్వన్తః। తిరఃశబ్దాత్ "తత్కరోతి—" (గం) ఇతి ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః, ణావిష్ఠవద్భావాట్టిలోపః। [అభ్రమ్] ఆకాశం, [శ్యామలిమానమానయన్తః] శ్యామలత్వం ప్రాపయన్తః, [అభ్రసఙ్ఘాః] మేఘౌఘాః, సపది] సద్యః, [ఉదనంసిషుః] ఉత్పేతుః। ఉత్పూర్వాత్ నమతేర్లుఙి "యమరసనమాతాం సక్చ" (౭।౨।౭౩ పాం) ఇతి సగిడాగమౌ, "నేటి" (౭।౨।౪ పాం) ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః। స్వభావోక్తిః॥౬౭॥

తపనీయేతి।—[తపనీయనికర్షరాజిగౌరస్ఫురదుత్తాలతడ◌ిచ్ఛటాఽట్టహాసం] తపనీయస్య హేమ్నః, నికర్షరాజయః కషణలేఖా ఇవ, గౌర్యః పీతాః। 'గౌరీకరుణే సితే పీతే' ఇత్యమరః। స్ఫురన్త్యః, ఉత్తాలా ఉద్ధతాః, తడ◌ిచ్ఛటా విద్యుల్లతాః, ఏవాట్టహాసా యస్య తత్తథోక్తమ్, [అనుబద్ధసముద్ధతామ్బువాహధ్వనితాఽఽడ◌ంమ్బరమ్] అనుబద్ధోఽనుస్యూతః సముద్ధతఃతారః, అమ్బువాహానాం ధ్వనితాఽఽడ◌ంమ్బరో

సవితుః పరిభావుకైర్మరీచీ-

నచిరాభ్యక్తమతఙ్గజాఙ్గభాభిః।

జలదైరభితః స్ఫురద్భిరుచ్చై-

ర్విదధే కేతనతేవ ధూమకేతోః॥౬౯॥

జ్వలతః శమనాయ చిత్రభానోః

ప్రలయాఽఽప్లావమివాభిదర్శయన్తః।

వవృషుర్వృషనాదినో నదీనాం

ప్రతటాఽఽరోపితవారి వారివాహాః॥౭౦॥

గర్జితాఽఽడమ్బరో యస్య తత్, [అమ్బరం బభూవ], తదాఽమ్బువాహైర్విద్యుత్ప్రభాభిగర్జితాఽఽడమ్బరైశ్చాట్టహాసం కుర్వద్భిరివామ్బరం బభావిత్యర్థః। వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా॥౬౮॥

సవితురితి।—[సవితుః, మరీచీన్] మయూఖాన్, [పరిభావుకైః] తిరస్కుర్వద్భిః। “లషపత—” (3।౨।౧౫౪ పాం) ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయే “న లోకా—” (౨।3।౬౯ పాం) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। [అచిరాభ్యక్తమతఙ్గజాఙ్గభాభిః] అచిరాభ్యక్తస్య సద్యఃకృతాభ్యఙ్గస్య, మతఙ్గజాఙ్గస్య నాగదేహస్య, ఇవ భాసో యేషాం తైస్తథోక్తైః। “భోభగో–”(౮।3।౧౭ పాం) ఇత్యాదినా రోర్యకారస్య “హలి సర్వేషామ్” (౮।3।౨౨ పాం) ఇతి లోపః। [అభితః, స్ఫురద్భిః] జృమ్భమాణైః, [ఉచ్చైః] ఉన్నతైః, [జలదైః, ధూమకేతోః] అగ్నేః, [కేతనతా] కేతుత్వం, [విదధే ఇవ] విహితేబ, ధూమకేతోః కేతుత్వం ప్రాప్తమిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారః॥౬౯॥

జ్వలత ఇతి। [జ్వలతః, చిత్రభానోః] అగ్నేః, [శమనాయ, ప్రలయాఽఽప్లావం] ప్రలయే కల్పాన్తే, య ఆప్లావో మహాపూరః తమ్, [అభిదర్శయన్త ఇవ]; ఇత్యుత్ప్రేక్షా। వృషవత్ వృషభవత్ నదన్తి గర్జన్తీతి [వృషనాదినః]। "కర్త్ర్యుపమానే" (3।౨।౭౯ పాం) ఇతి ణినిః। అత ఏవోపమా।

మధురైరపి భూయసా స మేధ్యైః

ప్రథమం ప్రత్యుత వారిభిర్దిదీపే।

పవమానసఖస్తతః క్రమేణ

ప్రణయక్రోధ ఇవాశమద్వివాదైః॥౭౧॥

వారి వహన్తీతి [వారివాహా:] మేఘాః। “కర్మణ్యణ్" (౩।౨।౧ పాం) ఇత్యణ్। [నదీనాం, ప్రతటాఽఽరోపితవారి] ప్రతటేషు ప్రతీరేషు, ఆరోపితాని భావితాని, వారీణి యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, [వవృషుః]; ప్రలయకాలమేఘవదవర్షన్నిత్యర్థః॥౭౦॥

మధురైరితి।—పవత ఇతి పవమానో వాయుః। “పూఙ్యజోః శానన్” (౩।౨।౧౨౮ పాం) ఇతి శానన్। తస్య సఖా [పవమానసఖః] అగ్నిః। “రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్” (౫।౪।౯౧ పాం) ఇతి టచ్। మైత్రీమాత్రవివక్షాయామయం నిర్దేశః, స్వసహకారిణీ మైత్రీతి నియమాత్। సహకారిత్వావివక్షాయాం వైపరీత్యాత్ బహువ్రీహౌ తు న సమాసాన్తః। స్వామీ తు ‘రోహితాశ్వో వాయుసఖా' ఇతి అసమాసాన్తపాఠేన బహువ్రీహిమాహ; అత్రాపి తథా పాఠే న కశ్చిదుపద్రవః।[1] [సః] అగ్నిః, [మధురైః] ప్రియైః, [అపి, వివాదైః] వివిధవాక్యైః [ప్రణయక్రోధః] ప్రణయప్రయుక్తకోపః, [ఇవ] మధురైః స్వాదుభిః, అనుద్దీపకైరిత్యర్థః, [మేధ్యైః] మేఘభవైః। “దిగాదిభ్యో యత్” (౪।౩।౫౪ పాం) ఇతి యత్। [వారిభిః ప్రథమం, ప్రత్యుత] వైపరీత్యేనాపి। 'ప్రత్యుతేతి వైపరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। [భూయసా]

1."రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్" (౫।౪।౯౧ పాం) ఇతి సూత్రస్య కర్మధారయతత్పురుషద్విగుసమాసమాత్రవిషయతయా బహువ్రీహౌ టచః అప్రాప్తేః, వాయుః సఖా యస్య ఇతి బహువ్రీహౌ వాయుసఖా ఇతి పదసిద్ధిః। వాయోః సఖా ఇతి తత్పురుషే తు టచః ప్రాప్తేః వాయుసఖః ఇతి పదం భవతి ఇతి టీకాకృతామాశయః।

పరితః ప్రసభేన నీయమాన:

శరవర్షైరవసాయమాశ్రయాశః।

ప్రబలేషు కృతీ చకార విద్యు-

ద్వ్యపదేశేన ఘనేష్వనుప్రవేశమ్॥౭౨॥

ప్రయతః ప్రశమం హుతాశనస్య

క్వచిదాలక్ష్యత ముక్తమూలమర్చిః।

బలభిత్ప్రహితాఽఽయుధాభిఘాతాత్

త్రుటితం పత్రిపతేరివైకపత్రమ్॥౭౩॥

అత్యన్తం, భృశమిత్యర్థః, [దిదీపే] ప్రజజ్వాల; [తతః క్రమేణ, అశమత్] శాన్తోఽభూత్। శాస్యతేర్లుజి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చేరజాదేశః। జలాఽఽహతోఽగ్నిర్జ్వలితో నశ్యతి, ప్రణయకోపోఽపి ప్రియైః భృశాయిత్వా శాస్యతీతి ప్రసిద్ధమ్। ఉపమా॥౭౧॥

పరిత ఇతి।—[పరితః ప్రసభేన] బలాత్కారేణ, [శరవర్షైః] నీరసేకైః। 'శరం నీరే శరో బాణే' ఇతి విశ్వః। [అవసాయమ్] అవసాదం, [నీయమానః, కృతీ] కుశలః; ఆశ్రయమశ్నాతీతి [ఆశ్రయాశః] అగ్నిః। "కర్మణ్యణ్" (౩।౨।౧ పాం) ఇత్యణ్। [ప్రబలేషు, ఘనేషు] మేఘేషు, [విద్యుపదేశేన] తడిచ్ఛలేన, [అనుప్రవేశం చకార]; అస్త్రాగ్నిర్విద్యుద్రూపేణ మేఘేష్వేవ ప్రవిష్టః। బలవతాఽభిభూతస్య విదేశగమనం తదనుప్రవేశో వేతి నీతేరితి భావః। అత్ర విశేషణసామ్యాదగ్నావప్రకృతదుర్బలత్వప్రతీతేః సమాసోక్తిః॥౭౨॥

ప్రయత ఇతి।—[ప్రశమం] నాశం, [ప్రయతః] గచ్ఛతః; ప్రైతీతి ప్రయత్, తస్య ప్రయతః। ఇణః శతరి యణాదేశః। [హుతాశనస్య] అగ్నేః సమ్బన్ధి, [ముక్తమూలం] త్యక్తమూలం, త్యక్తాఽఽశ్రయమిత్యర్థః, [అర్చిః] జ్వాలా।

వ్యగమన్ సహసా దిశాం ముఖేభ్యః

శమయిత్వా శిఖినం ఘనాఘనౌఘాః।

ఉపకృత్య నిసర్గతః పరేషా

ముపరోధం న హి కుర్వతే మహాన్తః ॥౨౪॥

కృతదాహముదర్చిషః శిఖాభిః
పరిషిక్తం ముహురమ్బుసా నవేన।
విగతామ్బుధరవ్రణం ప్రపేదే
గగనం తాపితపాయితాసిలక్ష్మీమ్ ॥౨౫॥

'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః" ఇత్యమరః। [బలభిత్ప్రహితాఽఽయుధాభిఘాతాత్] బలభిదా శక్రేణ, ప్రహితస్య ప్రయుక్తస్య, ఆయుధస్య వజ్రస్య, అభిఘాతాత్ ప్రహారాత్, [త్రుటితం] ఛిన్నం, [పత్రిపతేః] పక్షిరాజస్య, గరుత్మతః ఇత్యర్థః, [ఏకపత్రమ్] ఏక పత్రం పక్షమ్, [ఇవ క్వచిత్, ఆలక్ష్యత] అదృశ్యత; ఇత్యుపమా। పురా మాతృదాస్యవిమోకాయామృతమాహరతా గరుడ◌ేనేన్ద్రప్రయుక్తవజ్రగౌరవాదేకం పత్రం త్యక్తమిత్యాగమః॥౨౩॥

వ్యగమన్నితి।—[ఘనాఘనౌఘాః] వర్షుకాబ్దసమూహాః। 'శక్రధాతుకమత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనాః' ఇత్యమరః। [శిఖినమ్] అగ్నిం, [శమయిత్వా సహసా దిశాం ముఖేభ్యః, వ్యగమన్] అపసస్రుః। గమేర్లుజి "పుషాది—" (౩।౧।౫౫ పాం) ఇతి చేరజాదేశః। తథా హి,—[మహాన్తః, నిసర్గతః] స్వభావాదేవ, [పరేషామ్, ఉపకృత్య] ఉపకారం కృత్వా, [ఉపరోధం న హి కుర్వతే]। మహతాం నిష్ఫలావస్థానం పరోపరోధాయేతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౨౪॥

కృతేతి।—[ఉదర్చిషః] అగ్నేః, [శిఖాభిః] జ్వాలాభిః [కృతదాహం] విహితతపనం, తతః [నవేనామ్బుసా ముహుః పరిషిక్తం, విగతామ్బు-

---

ఇతి నరపతిరస్త్రం యద్యదావిశ్చకార
ప్రకుపిత ఇవ రోగః క్షిప్రకారీ వికారమ్।

భిషగివ గురుదోషచ్ఛేదినోపక్రమేణ

క్రమవిదథ మురారిః ప్రత్యహంస్తత్తదాశు ॥౭౬॥

శుద్ధిం గతైరపి పరామృజుభిర్విదిత్వా

బాణైరజయ్యమవిఘట్టితమర్మభిస్తమ్।

మర్మాతిగైరనృజుభిర్నితరామశుద్ధై-

ర్వాక్సాయకైరథ తుతోద తదా విపక్షః ॥౭౭॥

ఘరవ్రణం] విగతా అమ్బుధరా ఏవ వ్రణా దోషా యస్య తత్, [గగనం, తాపితపాయితాసిలక్ష్మీం] తాపితస్తాపం ప్రాపితః, స చాసౌ పాయితః పానకారితః। పిబతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః। "శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేషాం యుక్" (౭।౩।౩౭ పాం) ఇతి యుగాగమః। తస్య తాపితపాయితస్య తప్తసిక్తస్య, అసేః ఖడ్గస్య, లక్ష్మీం, [ప్రపేదే] ప్రాప, ఇతి నిదర్శనాఽలఙ్కారః అమ్బుధరవ్రణేతి రూపకసఙ్కీర్ణః ॥౭౫॥

ఇతీతి।—[ఇతి] ఇత్థమ్; క్షిప్రం కరోతీతి [క్షిప్రకారీ] శీఘ్రప్రయోక్తా; అన్యత్ర,– వికారకారీ, [నరపతిః] చైద్యః, [ప్రకుపితః] ప్రక్షుభితః సన్, [యద్యదస్త్రమ్ ఆవిశ్చకార రోగో వికారమవ అథ, క్రమవిత్] పరిపాటీవేదీ, [మురారిః, భిషక్] వైద్యః, [ఇవ, గురుదోషచ్ఛేదినా] గురుదోషప్రతిఘాతకేన దోషనివర్త్తకేన చ, [ఉపక్రమేణ] ఉపాయేన, ప్రత్యస్త్రప్రయోగేణేత్యర్థః; అన్యత్ర,—మహౌషధప్రయోగేణ, [తత్తత్] అస్త్రమ్, [ఆశు] శీఘ్రం, తద్వికారమివేతి భావః; [ప్రత్యహన్] ప్రతిజఘాన। హన్తేర్లఙ్, అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, “హల్ఙ్యాప్—” (౬।౧।౬౮ పాం) ఇతి తిలోపే రూపమ్। ఉపమా ॥౭౬॥

శుద్ధిమితి।—[తదా] తస్మిన్ సమయే, [విపక్షః] అరిః, చైద్యః ఇతి

రాహుస్త్రీస్తనయోరకారి సహసా యేనానథాఽఽలిఙ్గన-

వ్యాపారైకవినోదదుర్లలితయోః కార్కశ్యలక్ష్మీర్వృథా।

తేనాఽఽక్రోశత ఏవ తస్య సురజిత్తత్కాలలోలానల-

జ్వాలాపల్లవితేన మూర్ధ్వవికలం చక్రేణ చక్రే వపుః॥౭౮॥

యావత్, [పరామ్] ఉత్కృష్టాం, [శుద్ధిం] లోహశుద్ధిం, [గత్రైః ఋజుభిరపి, అవిఘట్టితమర్మభిః] అస్పృష్టమర్మస్థానైః, [బాణైః, తం] హరిమ్, [అజయ్యం] జేతుమశక్యమ్। "క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే" (౬।౧।౮౧ పాం) ఇతి నిపాతః। [విదిత్వా, అథ] అస్మిన్నవసరే; మర్మాణి అతిగచ్ఛన్తీతి [మర్మాతిగైః] మర్మభేదిభిః, [అనృజుభిః] వక్రైః, [నితరామ్, అశుద్ధైః] అపవిత్రైః వాచ ఏవ సాయకాస్తైః [వాక్సాయకైః]; ఇతి రూపకమ్। [తుతోద] వ్యథయామాస। చక్రప్రయోగస్యాయముపోద్ఘాత ఇతి భావః। అత్ర వాక్సాయకానాం ప్రసిద్ధసాధనవ్యతిరేకోక్తేర్వ్యతిరేకరూపకయోః సఙ్కరః। వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౭౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితే

మాఘకావ్యవ్యాఖ్యానం సర్వఙ్కషాఽఽఖ్యే విංశతితమః సర్గః॥౨౦॥

అధస్తాత్ న్యస్తయోః శ్లోకయోః మల్లినాథకృతా వ్యాఖ్యా నోపలభ్యతే, యా చ పుస్తకాన్తరే

తత్కృతా వ్యాఖ్యేతి దృశ్యతే, సాఽపి నాస్మాభిః మల్లినాథవిరచితతయా సమ్యక్

మన్యతే, తేన హి తౌ యథామతి విశదీకృత్యాత్ర వ్యాఖ్యాయతే।–

అథేదానీం ప్రతినాయకస్య చైద్యమ్య వివర్ణితస్య బధోక్తీకర్త్నేన కావ్యసుపసంహరతి, రాహుస్త్రీతి।–సురం తన్నామప్రసిద్ధమసురవిశేషం జయతి యః సః [సురజిత్] హరిః, [యేన, చక్రేణ] సుదర్శననామవేయేనాస్త్రవిశేషేణ, [అశ్లథాఽఽలిఙ్గనవ్యాపారైకవినోదదుర్లలితయోః] అశ్లథః ముదృఢ, యః ఆలిఙ్గనవ్యాపారః సమాశ్లేషక్రియా, రాహుకృతేత్యర్థః, స ఏవ ఏకః ముఖ్యః। "ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః" ఇత్యమరః। వినోదః కౌతుహలం, సమధికసమాలిఙ్గనస్పృహాజనితమితి భావః, తేన హేతునా దుర్లలితౌ తత్ర లోలుపతయా అతీవ

1. అత్రోపమేయభూతానాం ప్రసిద్ధసాధనానాం బాణానాం వాక్సాయకేభ్యః న్యూనత్వప్రతిపాదనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః ఇత్యభిప్రాయః।

శ్రియా జుష్టం దివ్యైః సపటహరవైరన్వితం పుష్పవర్షై-

ర్వపుష్టశ్చైద్యస్య క్షణమృషిగణైస్తూయమానం నిరీయ।

దుర్వినీతౌ తయోః, రాహుకృతదృఢ్ఃతరసమాశ్లేషసస్పృహయోరితి భావః, [రాహుస్త్రీస్తనయోః] రాహురమణీకుచయోః, [కార్కశ్యలక్ష్మీః] నిరతిశయకాఠిన్యసుషమేత్యర్థః, [తథా] విఫలా, [అకారి] కృతా; సముద్రమన్థనోద్భూతామృతపానావసరే భగవతా నిశితసుదర్శనాస్త్రేణ నికృత్తస్య శిరోమాత్రావశిష్టస్య రాహోః ఆలిఙ్గనసుఖమనధిగతవత్యాః తత్పత్న్యాః స్తనయోః తథావిధం కార్కశ్యమ్ ఉపయోగాభావాత్ వ్యర్థీభూతమభూదిత్యభిప్రాయః। [తత్కాలలోలానలజ్వాలాపల్లవితేన] తత్కాలే తస్మిన్ సమయే, లోలాభిః చఞ్చలాభిః, సమన్తాత్ ప్రసృతదీధితిభిరిత్యర్థః, అనలజ్వాలాభిః పావకర్ణతితతిభిః, పల్లవితేన మఞ్జాతపల్లవేన। తారకాదిత్వాదితచ్। పరితః ప్రక్షిప్తమరీచికతయా ఆతామ్రబాలకిసలయవద్వికాశమానేనేత్యర్థః, [తేన] చక్రేణ, [ఆక్రోశత ఏవ] శపమానస్యైవ, [తస్య] శిశుపాలస్య, [వపుః] శరీరం, [సహసా] సపది, తథావిధనిర్భర్త్సనక్షణ ఏవేత్యర్థః; [మూర్ద్ధవికలం] విశిరస్కం, [చక్రే] విదధౌ, తదీయం శిరశ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః। కరోతేః కర్త్తరి లిట్। పరా హి భగవతా సైంహికేయస్య శిరః వపువికలం కృతమ్, ఇదానీన్తు అస్య వపుః శిరఃశూన్యసకారీత్యభిప్రాయః। అత్ర సాధనీభూతస్య సుదర్శనాస్త్రస్య ప్రభావాఽతిశయ్యబోధకతయా ఉపన్యస్తస్య రాహుస్త్రీస్తనకార్కశ్యవిఫలీభావస్య ప్రస్తుతచైవ గమ్యస్య వస్తునః చైద్యబధస్య వైచిత్ర్యవిశేషప్రతిపత్తయే ఉపన్యస్తత్వాత్ పర్యాయోక్తమలఙ్కారః;—"పర్యాయోక్తం యదా భఙ్గ్యా గమ్యమేవాభిధీయతే" ఇతి దర్పణలక్షణాత్। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్;—"తూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౭౮॥

అథేదానీం శిశుపాలస్య నిర్వాణముక్తిప్రకారమాహ, శ్రియేతి—[అథ] శిరశ్ఛేదనానన్తరం, [శ్రియా] అపూర్వయా సుషమయా, [జుష్టం] సేవితం, భగవద్ధస్తేన వినాశప్రాప్తేరిత్యర్థః, అత

ఏవ [దివ్యైః] దివిభవై, [సపటహరవైః] దున్దుభినిర్ఘోషసహితైః [పుష్పవర్షైః] కుసుమవృష్టిభిః, [అన్వితం] సమృద్ధం, తూర్య్యధ్వనిసహితపుష్పదృష్టిసమాచ్ఛన్నమిత్యర్థః; [క్షణం] శిరశ్ఛేదనసమకాలమితి యావత్, [ఋషిగణైః, స్తూయమానం] స్తుతివాదేన సమర్చ్చ్యమానమ్ ఆసురకాయధ్వంసాత్ పరం తదానీం తస్య మోక్షాధిగమాదీశ్వరైక్యాధిగతేరితి భావః, తథా [చైద్యస్య] శిశుపాలస్య, [వపుషః] శరీరాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। [నిరీయ] నిర్గత్య। "ఇణ్ గతౌ" ఇతి ధాతోః "సమాసేఽనఞ్-

---

ప్రకాశేనాఽఽకాశే దినకరకరాన్ విక్షిపద్విస్మితాక్షై-

ర్నరేన్ద్రైరౌపేన్ద్రం వపురథ విశద్ధామ వీక్షామ్బభూవే॥౭౯॥

అథ కవివంశవర్ణనమ్।—

సర్వాధికారీ సుకృతాధికారః శ్రీధర్మ్మనాభస్య బభూవ రాజ్ఞః।

అసక్తదృష్టిర్విరజాః సదైవ దేవోఽపరః సుప్రభదేవనామా॥౮౦॥

పూర్వే క్త్వో ల్యప్" (౭।౧।౩౭ పాం) ఇతి ల్యప్। [ప్రకాశేన] స్వప్రభయేత్యర్థః, [ఆకాశే] వ్యోమ్ని, [దినకరకరాన్] సూర్య్యరశ్మీన్, [విక్షిపత్] నిరస్యత్, స్వప్రభయా సహస్రాంశుకిరణానపి విజయమానమిత్యర్థః; ఉపేన్ద్రస్య ఇదమ్ [ఔపేన్ద్ర వపుః] భగవతో హరేర్విగ్రహ [విశత్] తత్ర నివిశమానమిత్యర్థః, భగవతేజసా సహ సమ్మిలదితి భావః; [ధామ] చైద్యం తేజః, [విస్మితాక్షైః] విస్మయేన విస్ఫారితలోచనైః, [నరేన్ద్రైః] రాజన్యకైః, [వీక్షామ్బభూవే] నిరైక్ష్యత, సవిస్మయమాలోకయాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః। ఈక్షతేః కర్మణి లిట్। "ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః (౩।౧।౩౬ పాం) ఇత్యామ్। "కృఞ్చాను ప్రయుజ్యతే లిటి" (౩।౧।౩౦ పాం) ఇతి భువోఽనుప్రయోగః। "భావకర్మ్మణోః" (౧।౩।౧౩ పాం) ఇత్యాత్మనేపదమ్। తథా చ భగవాన్ వ్యాసః,—"తతశ్చేదిపతేర్దేహాత్తేజోఽగ్ర్యం దదృశే నృపైః। ఉత్పపాత యదా రాజన్ తదా తేజో వివేశ చ॥దివి సూర్య్యసహస్రస్య భవేద్యుగపదుత్థితా। యది భాః సదృశీ సా స్యాత్

ధామ్నస్తస్య మహాత్మనః॥" ఇతి। ఏతేన భగవతి ద్విషద్బుద్ధేరపి తస్య నిరన్తరం ద్వేష్యత్వేన తదైకాన్తికతయా భగవత్ప్రసాదలాభ ఇతి అనుసన్ధేయమ్। అత్రాఽఽహ నారదః,– "కామాద్గోప్యో భయాత్ కంసో ద్వేషాచ్చైద్యాదయో నృపాః। సమ్బన్ధాద్వృష్ణయః స్నేహాద్యూయం భక్త్యా వయం ప్రభో!॥" ఇతి। దినకరకిరణపరిభావితయా అత్యద్భుతస్య శివపాలనేజసః భగవచ్ఛరీరప్రవేశకాలికస్య ప్రత్యక్షాయమాణత్వేనాభివర్ణనాత్ భావికాలఙ్కారః;— "అద్భుతమ్య పదార్థస్య భూతస్యాథ భవిష్యతః। యత్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం తద్భావికముదాహృతమ్॥" ఇతి దర్పణలక్షణాత్। అత్ర వైచిత్ర్యజనకతయా మఙ్గలాఽఽచరణరూపతయా చ అన్తే శ్రీశబ్దప్రయోగః; యథాఽఽహ భాష్యకారః,– "మఙ్గలాఽఽదీని మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తాని శాస్త్రాణి ప్రథన్తే" ఇత్యాది। మేఘవిస్ఫూర్జితా వృత్తమ్,–"రసర్వశ్వైర్య్మౌ న్సౌరరగురుయుతా మేఘవిస్ఫూర్జితా స్యాత్" ఇతి లక్షణాత్॥౭౯॥

అథేదానీం తత్రభవాన్ మహాకవిర్మాఘః స్వప్రశస్త్యాన్వవాయం వివరిషురాదౌ ప్రఖ్యాత-

---

కాలే భితం తథ్యముదర్కపథ్యం తథాగతస్యేవ జనః సచేతాః।

వినాఽనురోధాత్ స్వహితేచ్ఛయైవ మహీపతిర్యస్య వచశ్చకార॥౮౧॥

నామ్నః స్వపితామహస్య పరిచయం వివృణోతి, సర్వేతి।– [శ్రీధర్మ్మనాభస్య రాజ్ఞః] శ్రీధర్మ్మనాభ ఇతి సమాఖ్యయా ప్రసిద్ధస్య భూపతేః, [సర్వాధికారీ] సర్వస్మిన్ అధికారే నియుక్తః, దణ్డనీత్యర్థనీత్యాదివివిధరాజకీయకర్మ్మణాం పర్య్యవేక్షితేత్యర్థః, ప్రధానమన్త్రీతి భావః, [సుకృతాధికారః] సుకృతే పుణ్యే కర్మ్మణి, అధికారః వ్యాపారః యస్య సః, సదైవ పుణ్యకర్మ్మణామనుష్ఠాతా, తత్రైవాధికారితయా కదాచిత్ భ్రమాదపి పాపకర్మ్మణామప్రయోక్తా ఇతి ఫలితార్థః। యః సుకృతే ఏవ కేబలమధికృతః, స కథం సర్వాధికారీ? ఇతి ఆపాతతః విరోధః, సర్వస్మిన్ నియుక్తోఽపి అనాసక్త ఇవ సర్వత్రాఽఽసీత్ ఇతి తత్పరిహారాత్ విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః। అసక్తా కుత్రచిదపి వకచన్దనవనితాఽఽదిభోగ్యవస్తుషు అనాకృష్టా, దృష్టిః చక్షుః యస్య సః [అసక్తదృష్టిః] విషయేషు నిస్పృహ ఇత్యర్థః, అత ఏవ [సదైవ] సతతమేవ; విగతం దూరీభూతం, రజః రజోగుణః యస్మాత్ తథాభూతః [విరజాః] రజోగుణేనాపి అపరాభృతచేతాః, మోక్షమార్గే స్థితః ఇత్యర్థః, [అపరః] ద్వితీయః, [దేవః] అమరవిగ్రహవాన్, దేవసదృశ ఇత్యర్థః, [సుప్రభదేవనామా బభూవ] సుప్రభదేవ

ఇత్యాఖ్యయాప్రసిద్ధః మే పితామహః ఆసీత్ ఇతి ఫలితార్థః। దేవా హి సర్వాధికారిణః సర్వేష్వేవ భోగ్యవిషయేషు అధికారవన్తః అతీవ సౌభాగ్యశాలిత్వాత్। సుకృతాధికారాః పుణ్యభాజః। అసక్తదృష్టయః అనిమిషలోచనాః। విరజాః విగతపాపాః నిర్ధూలయశ్వ భవన్తి ఇతి జ్ఞేయమ్; అత ఏవ సుప్రభదేవస్య సాక్షాత దేవాత్ భేదేఽపి అపరదేవత్వేనాభేదోక్తేః భేదోఽభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యలఙ్కారః। వృత్తమిదనుపజాతిః॥౮౦॥

అర్థదానీం స్వపితామహమ్య సుప్రభదేవస్యాతిమనీషిత్వం రాజ్ఞశ్చాతిప్రేమవిశ్వాసభూమిత్వఞ్చాఽఽహ, కాలే భితమితి।—చేతసా ప్రశస్తయా ధియా సహ వర్త్మానః [సచేతాః] ప్రాజ్ఞః ఇత్యర్థః, [జనః] లోకః, [తథాగత స్యేవ] శాక్యమునేరివ। 'సర్వ్వజ్ఞః సుగతో బుద్ధో ధర్మ్మరాజస్తథాగతః' ఇత్యమరః। భగవతః శాక్యసింహస్య శాసనం యథా ప్రాజ్ఞః జనః స్వహితేచ్ఛయైవ నియతమేవానుతిష్ఠతి, తథేవేత్యయే, [మహీపతిః] భూమిపతిః శ్రీధర్మ్మదేవః, [అనురోధాత్ వినా] కస్యాపి ప్రార్థనామ్ సృతే, కైశ్చిదననురుద్ధోఽపి ఇత్యర్థః; ఏతేన తస్య ఆదరాఽఽతిశయ్యం ప్రకటీకృతమ్। [స్వహితేచ్ఛయైవ] స్వహితోదర్కకర్మ్మచికీర్షయైవ, [యస్య] సుప్రభదేవస్య, [కాలే] యథాసమయే, ఉపదేశగ్రహణయోగ్యే కాలే ఇత్యర్థః, [భితం] స్వల్పాక్షరం, తథా [తథ్యం] సత్యమ్, [ఉదర్కపథ్యమ్] ఆయత్యాం

తస్యాభవద్ధత్తక ఇత్యుదాత్తః క్షమీ మృదుధర్మపరస్తనూజః।
యం వీక్ష్య వైయాసమజాతశత్రోర్వచో గుణగ్రాహి జనైః ప్రతీయే॥౮౨॥

సర్వేణ సర్వాఽఽశ్రయ ఇత్యనిన్ద్యమానన్దభాజా జనితం జనేన।
యశ్చ ద్వితీయం స్వయమద్వితీయో ముఖ్యః సతాం గీణమవాప నామ॥౮౩॥

హితకరమ్, ఉత్తరకాలే అతీవ శుభఫలప్రదనిత్యయః। 'ఉదర్కః ఫలముత్తరమ్' ఇత్యమరః। [వచః] ఉపదేశవాక్యం, [చకార] అనుష్ఠితవాన్; సదైవ సావహితతయా మహీపతిః

సాహముపశ్రుత్య యస్యేతాదృశం హితం వచనమనుపాలితవానితి భావః; యో హి రాజ్ఞశ్చాతీవ ప్రియఙ్కరః ప్రీత్యాస్పదఞ్చాఽఽసీదితి సముదితార్థః। వృత్తం పూర్వవదుపజాతిః॥౮౧॥

అథ స్వపితుః దత్తకస్య విద్వద్గణాగ్రేసరత్వమతీవ ధర్మ్మపరాయణత్వఞ్చాఽఽహ, తస్యాభవదితి।—[తస్య] సుప్రభదేవస్య, [ఉదాత్తః] ప్రశస్తచిత్తః, సహృదారచేతా ఇయర్థః, [క్షమీ] క్షాన్తః, క్షమావానిత్యర్థః,—“చాక్రుష్టోఽభిహతో వాఽపి నాఽఽక్రోశేన్న చ హన్తి వా। అదుష్టైర్వాఙ్మనఃకాయైస్తితిక్షోః సా క్షమా మతా॥" ఇత్యుక్తగుణసమ్పన్న ఇతి భావః; [మృదుః] అకఠోరః, నిరతిశయకోమలమతిరిత్యర్థః [ధర్మ్మపరః] స్వధర్మ్మపరాయణః, సుకృతైకాఽఽసక్త ఇతి భావః; [దత్తక ఇతి] దత్తక ఇతి సమాఖ్యయా ప్రసిద్ధః, [తనూజః] తనయః, [అభవత్] ఆసీత్; దేవసదృశస్య తస్య సుప్రభదేవస్య తథావిధః ధార్మికః తనయః సమజని ఇతి భావః। తస్య ధార్మికత్వం విద్యావత్త్వఞ్చ విశదీకరోతి, యమితి।—[జనైః] గుణగ్రాహిభిః పుమ్భిః, [యం] దత్తకం, [వీక్ష్య] దృష్ట్వా [యైయామం] భగవతా శ్రీకృష్ణద్వైపాయనేన ప్రోక్తం [గుణగ్రాహి] గుణగ్రాహకం, గుణభూయిష్ఠమిత్యర్థః; న జాతాః శత్రవో యస్య తస్య [అజాతశత్రోః] కేషుచిదపి విద్వేషస్యాకృతత్వాదేవ నిఃసపత్నస్య, అతీవ దయావతః ధార్మికస్య యుధిష్ఠిరస్య సమ్బన్ధి ఇతి యావత్, [వచః] వచనం, ధర్మపరత్వ-క్షమిత్వ-మృదుత్వాదిజ్ఞాపకమిత్యర్థః, [ప్రతీయే] ప్రతీతం, తథ్యతయా విజ్ఞాతమిత్యర్థః। ప్రతిపూర్వకాత్ ఆదాదికస్య ఇణ్ ధాతోః కర్మణి లిటి రూపమ్। యో హి యుధిష్ఠిర ఇవ నిరతిశయః పవిత్రాఽఽత్మా ధార్మికశ్చాఽఽసీదితి సముదితార్థః। ఆఖ్యానకీవృత్తమ్॥౮౨॥

అథ స్వపితురన్వర్థం నామాన్తరమాసీదితి విదుషాం విశేషాభిజ్ఞానాయాఽఽహ, సర్వేణేతి।—[సతాం] సజ్జనానామ్; ముఖమివ [ముఖ్యః] అగ్రేసరః, వరేణ్య ఇత్యర్థః। "శాఖాదిభ్యో యః" (౫।౩।౧౦౩ పాం) ఇతి యః। [అద్వితీయః] స్వసజాతీయద్వితీయరహితః, సర్వోత్కృష్ట ఇత్యర్థః,

---

శ్రీశబ్దరభ్యకృతసర్గసమాప్తిలక్ష్మ

లక్ష్మీపతేశ్చరితకీర్త్_నచారు మాఘః।

[యశ్చ] యో హి దత్తకః, [ద్వితీయమ్] అపరం, దత్తక ఇతి సమాఖ్యయా అన్యదిత్యర్థః, [అనిన్ద్యం] ప్రశస్యతయా అనవద్యం, శ్లాఘ్యమిత్యర్థః, [ఆనన్దభాజా] నిరతిశయాఽఽనన్దవతా, తుష్టేన సతేత్యర్థః, [సర్వేణ జనేన] నిఖిలేన లోకేన, [స్వయమ్] ఆత్మనైవ, [జనితమ్] ఉద్ఘోషితం, [సర్వాఽఽశ్రయ ఇతి] సర్వాఽఽశ్రయ ఇతి ప్రసిద్ధం, సర్వేషాం ద్విజానాథాతిథిమిత్రాణామాశ్రయభూతతయా అనుగతార్థమిత్యర్థః, [గౌణం] ముఖ్యాత్ దత్తకనామధేయాదన్యత్, గుణప్రవృత్తినిమిత్తభూతతయా అర్థానుగమిత్యర్థః, [నామ, అవాప] ప్రాపత్; తస్య దత్తకస్య అన్వర్థం సర్వాఽఽశ్రయ ఇతి నామాన్తరమాసీత్, న తు తైలమపీతవానపి కీటవిశేషః తైలపాయికేత్యాఖ్యామివ విఫలం నామ దధార ఇతి సముదితార్థః। యో హి ద్వితీయం నామ దధార, స కథమద్వితీయః భవేత్?– అపి చ యో హి ముఖ్యః, సః కథం గౌణః భవేత్?—అపి చ యస్య నామ లోకైః జనితం, స కథం స్వయం లేభే?—ఇతి ఆపాతతః విరోధః, తత్పరిహారస్తు అద్వితీయేత్యాదీనా లాకోత్తరేయాదిభిన్నార్థపరతయా భిన్నవిషయకత్వేన సమాధానీయః ఇతి విరోధాఽఽభాసోఽలఙ్కారః। ఇన్ద్రవజ్రా వృత్తమ్॥౮౩॥

అథ తత్రభవాన్ కవిః స్వరచితమహాకావ్యనామధేయమభిదధత్ స్వీయం నిరతిశయవినయిత్వముత్కీర్త్యతి, శ్రీశబ్దేతి।—[తస్య] పుణ్యశ్లోకస్య దత్తకస్య, [ఆత్మజః] తనయః, [మాఘః] మాఘనామధేయః, [సుకవికీర్తిదురాశయా] సుకవీనాం సుమధురకావ్యప్రణేతౄణాం శ్రేష్ఠావదుషా వరరుచి-సుబన్ధు-సోమనాథ-భవభూతి-క్రీడాఽఽనన్ద-కాలిదాస-భారవి-వాణ-మయూరాఽఽదీనాం, యా కీర్తిః ఖ్యాతిః, కవిత్వయశః ఇతి యావత్, తస్యాః దురాశా దురభిలాషః,తత్సదృశం యశః లబ్ధుం దురాకాఙ్క్షా ఇత్యర్థః, తయా, మహాకవికీర్తిలిప్సయేతి యావత్, ఆశాయాః దుష్టత్వన్తు స్వస్య స్వల్పబుద్ధిత్వాదితి వేదితవ్యమ్; [శ్రీశబ్దరభ్యకృతసర్గసమాప్తిలక్ష్మ] శ్రీశబ్దేన శ్రీరితిశబ్దసముచ్చారణేనేత్యర్థః,—"ఆదిమధ్యాన్తమఙ్గలాని శాస్త్రాణి ఝటితి ప్రసిద్ధాని భవన్తి" ఇతి స్మరణాత్ స్వగ్రన్థస్య ఝటితి ప్రసిద్ధయే ఆశఙ్కితవిఘ్నవిధ్వంసాయ చ "శ్రియః పతిః" ఇత్యాదౌ, తథా ప్రతిసర్గస్యాన్తే చ మాఙ్గలికశ్రీశబ్దసముత్కార్తనేనేతి భావః, రమ్యం నిరతిశయమనోహరం, కృతం సర్గసమాప్తౌ

తస్యాఽఽత్మజః సుకవికీర్తిదురాశయాఽదః

కావ్యం వ్యధత్త శిశుపాలవధాభిధానమ్॥౮౪॥

ఇతి శిశుపాలబధే మహాకావ్యే శ్రీదత్తకసూనుకవిశ్రీమాఘవిరచితే

శిశుపాలబధో నామ వింశతితమః సర్గః॥౨౦॥

ప్రతిసర్గాన్తే, లక్ష్మ చిహ్నం యత్ర తత్ తథోక్తం, ప్రతిసర్గాన్తే శ్రీరూపమాఙ్గలికాఙ్కవిశోభితమితి భావః, [లక్ష్మీపతేః] నాయకస్య భగవతో నారాయణస్య, [చరితకర్త్తనచారు] గుణగణానాముత్కీర్త్తనేన మనోజ్ఞమ్; యద్యపి సహృదయమానసాఽఽకర్షకరం మే కవిత్వయశఃసౌరభం కిమపి నాస్తి, తథాఽపి విభుగుణానామత్రోపవర్ణనాత్ పవిత్రాంఽఽశయైః సామాజికైః భగవద్గుణశ్రవణలోభాత్ శ్రోతవ్యం, న త్వలఙ్కారాదిగౌరవాత్ ఇతి స్వకీయానౌద్ధత్యోక్తిరితి జ్ఞేయమ్; భఙ్గ్యా తు సర్వేఽత్ర కావ్యగుణాః సన్తీత్యావేదితమ్। [శిశుపాలబధాభిధానం] శిశుపాలబధాఽఽఖ్యమ్, [అదః కావ్యమ్] ఏతత్ మహాకావ్యం, [వ్యధత్త] విరచయామాస। విపూర్వకాత్ దధాతేః కర్త్తరి లఙి రూపమ్। "స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే" (౧।౩।౭౨ పా౦) ఇత్యాత్మనేపదమ్। వసన్తతిలకా వృత్తమ్॥౮౪॥

ఇతి కవిదంశవర్ణనమ్।

సమాప్తోఽయం గ్రన్థః।

భ్రమనిరసనమ్–